

THEOLOGIAI SZEMLÉ

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

- Az Ige:** A theologiai főiskola hivatása. *Csikesz S.* 1—2. l.
- Tanulmányok:** *Karner Károly:* A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. III. rész. (Folytatás és vége.) 3—36. l. — *Incze Gábor:* A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. 37—229. l. — *Csikesz Sándor:* Az „Új-Sálem-Mozgalom.” Adalék az újabkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez. 229—259 l.
- Kisebb közlemények:** *Tankó Béla:* A theologia tudományossága. A dialektikai theologia megítéléséhez. 259—271. l. — *Gulyás József:* Egy ismeretlen theologiai mű az úrvacsoráról. 271—272. l.
- Külföldi Szemlé:** 272—277. l. — Harnack-émlékezések: I. Erich Seeberg: Adolf v. Harnack. II. Adolf von Harnack zum Gedächtniss von Johannes Müller. *Révész I.* 272—273. l. — Heidegger, Martin: Kant und das Problem der Metaphysik. *Tankó B.* 273—276. l. — Wien, Alfréd: Die Stadt in den Wolken. *Kiss J.* 276—277. l. — Der Protestantismus der Gegenwart. Szerk. v. Schenkel, O. *Kiss Jenő.* 277. l. — Schlatter, A.: Der Evangelist Johannes. *Kiss Jenő.* 277. l.
- Folyóiratok Szemléje:** 277—279. l. — Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. X. évf. 4—5. sz. — Études Theologiques et Religieuses. V. évf. 4. sz. *Révész I.* 277—279. l. — Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft. *Kiss Jenő.* 278—279. l.
- Hazai Irodalom:** 279—285. l. — Tarczay Erzsébet: Kálmán király. *Zs. F.* 279. — I. Tildy Zoltán: Árva Péter bosszúja. *Zs. F.* 279. l. — Tompa Mihály válogatott költeményei. *Zs. F.* 279—280. l. — Dr. Tóth Endre: A pápai diák és a magyar népdal. *Zs. F.* 280. l. — Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház és iskolája az 1930. évben 400 éves lesz. *Zs. F.* 280. l. — Fejér Lajos: A fekete láda. *Zs. F.* 280. l. — Dr. Gulyás József: Törmelékek. *Zs. F.* 280. l. — Dr. Nagy Géza: Kálvinista jellemképek. *Révész I.* 280—281. l. — Peleskey Sándor: A viski református egyház története. Ady László: A székelyföldvári református egyházközség története. *Révész I.* 281—282. l. — Dr. Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576—1601). *Révész I.* 282. l. — Karácsonyi János dr.: A görög katolikus magyarok eredete. *Révész I.* 282—283. l. — Dr. Walter János, ford. Lic. Dr. Karner Károly: Luther Márton ifjúkori vallásos fejlődése. *Révész I.* 283. l. Muraközy Gyula: A magyar reformátusság mai problémái. *Révész I.* 283—284. l. Dr. Herpay Gábor: A debreceni református Ispótyály története. *Ecsedi I.* 284—285. l. Varga Zoltán: Debrecen az orosz megszállás alatt. *Ecsedi I.* 285. l. Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1929—30. tanévről. Szerk. Papp Ferenc. dr. *Gulyás J.* 285. l.
- Publikáció:** Keresztési József naplójegyzetei akadémiai útjáról. 285—286. l.
- Tudományos Élet:** 286—288. l. — D. Dr. Baltazár Dezső. 286. l. — A Magyar Prot. Irodalmi Társaság Theologiai Tudományos Szakosztálya. 286. l. — Új theologiai doktorok. A debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem évzáró ünnepélye. 287. l. — A debreceni egyetem új vezetői. 287. l. — Disputa: 287—288. l.
- Szerkesztő üzenetei:** Hátralekos előfizetőinknek. Munkatársainknak. Kimutatás a Theol. Szemle részére érkezett pénzküldeményekről. 288. l.

F. NÉGYES SZÁM ÁRA 17 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

M A G Y A R Á L L A M V A S U T A K .

Debrecenből induló és oda érkező vonatok.

Indul Debrecenből:

Érkezik Debrecenbe:

Idő	H o v a ?	A vonat neme	Idő	H o n n a n ?	A vonat neme
0-10	Budapest ny. p. u.	szem.	2-41	Budapest ny. p. u.	szem.
3-13	Szerencs	„	6-30	Tiszalök	„
3-50	Nyírábrány	„	6-42	Nagykerei	„
4-00	Füzesabony	„	6-43	Nyírábrány	„
5-15	Tiszalök	„	6-52	Tiszafüred	„
5-29	Nyíregyháza	„	6-54	Nyíregyháza	gyors
6-00	Püspökladány	motor	7-02	Budapest ny. p. u.	szem.
6-05	Derecske	„	7-19	Nagyléta—Vértes	„
6-32	Balmazújváros	szem.	7-29	Hajdúnánás	„
7-06	Budapest	gyors	7-30	Téglás	„
7-32	Szerencs	szem.	7-45	Derecske	„
7-35	Tiszafüred	„	8-41	Balmazújváros	„
7-40	Nyírábrány	„	8-51	Püspökladány	„
7-52	Nagyléta—Vértes	„	9-01	Tiszalök	„
8-02	Hajdúnánás	„	9-12	Szerencs	„
8-20	Nagykerei	„	10-17	Füzesabony	„
9-32	Hajdúszoboszló	fürdő	10-50	Hajdúszoboszló	fürdő
10-40	Derecske	motor	11-32	Nagyléta—Vértes	motor
12-05	Füzesabony	szem.	11-42	Hajdúnánás	szem.
12-10	Budapest ny. p. u.	gyors	11-50	Nyírábrány	„
12-14	Nyíregyháza	„	11-52	Derecske	„
12-18	Derecske	motor	12-00	Szerencs	„
12-21	Tiszalök	szem.	12-02	Budapest kel. p. u.	gyors
12-25	Nyírábrány	„	14-08	Budapest ny. p. u.	szem.
12-30	Budapest ny. p. u.	„	14-18	Füzesabony	„
13-32	Nagyléta—Vértes	„	14-29	Derecske	„
14-19	Nagyhortobágy	„	16-09	Nagykerei	„
14-30	Püspökladány	„	17-12	Nagyhortobágy	motor
14-31	Szerencs	„	16-42	Tiszalök	szem.
14-40	Nyírábrány	szem.	16-55	Nagyléta—Vértes	„
14-43	Tiszalök	„	16-58	Nyírábrány	„
14-48	Nagykerei	„	17-08	Nyíregyháza	gyors
17-18	Budapest kel. p. u.	gyors	17-12	Nagyhortobágy	szem.
17-33	Hajdúnánás	szem.	18-03	Budapest ny. p. u.	gyors
18-13	Nyíregyháza—Szerencs	„	19-07	Nyírábrány	szem.
18-15	Nyírábrány	„	19-21	Nyíregyháza	„
18-31	Tiszafüred	„	19-53	Nagykerei	„
18-36	Nagykerei	„	20-45	Füzesabony	„
18-58	Nagyléta—Vértes	„	20-58	Püspökladány	motor
19-10	Tiszalök	„	21-19	Tiszalök	„
22-05	Nyíregyháza	gyors	21-33	Szerencs	szem.
22-10	Budapest ny. p. u.	szem.	21-37	Nagykerei	„
			21-50	Nyírábrány	„
			21-58	Budapest ny. p. u.	gyors
			23-03	Nyíregyháza	szem.

Az Ige.

A református theologiai főiskola hivatása.

A budapesti református theologiai akadémia fennállásának hetvenötéves jubileuma alkalmából 1930 november 21-én, a volt tanítványok nevében elmondotta: **Csikesz Sándor** egyetemi professzor. — Gyorsírta: Gál Lajos Budapest—angyal földi református lelkész.

Lukács ev. 19 : 39—40.

A régi tanítványok helyet engednek a külső üdvözlők fényes sorának. Utoljára maradnak, mint a családtagok az édesanya ünneplésén. Utoljára, de annál bensőségebben. Hadd legyen szabad ezek nevében szívünk-diktálta módon szólítani e főiskolát: „*Szeretve üdvözölt Intézetünk!*” A gyermek sem szokta szülője külső címeit emlegetni, ha a szeretet meghitt közösségében egyedül marad vele. Itt pedig a szeretet köti össze az Alma Mater-t felnőtt fiaival. Hogy az anya szereti gyermekeit, ez a magasabbrendű természeti világ és emberélet közös törvénye. Hogy a gyermek szereti anyját egy élet távolán is: ez csak a magasabbrendű ember-világ ténye. Isten ajándéka! Ezzel a szeretettel közelednek Hozzád a fiak.

Milyen változatos a fiak e csoportja: a tegnap végzett gyermek-ifjútól, kinek rózsás arcán a búcsúkönyv, papi diplomáján a friss írás egyszerre szárad föl, el egészen a megfáradt agg szolgálóig, ki életéveiben versenyt számol a jubiláló intézettel. Ezek nevében szólok. De különösen azok szívéből, kik még a „*régi ház*”-ban éreztük ez anyai szív melegét, akik kenyerünk javát már megettük s átmentünk az emberélet útjának felén, hogy reáakanyarodjunk a minden élők útjára, kiknek igazán csak a kegyelem ad több mulandó időt, hogy készülhessünk az örökkévalóságra.

A meghalkult léptű, megroskadt vállú, behavazott fejű, de forró szívű, régi növendékek bizonyosan valamennyien úgy tettek, mint én: el-kimentek ez új fényes hajlékból, ennek márványkövei közül s tűnődve körül-körüljárták, körülöngték a régi épület helyét ott a Kálvin téri templom mögött. A leszűrt, leütött fecskéfészek táját repkedi így körül sipongva az árva fecskecsalád. Hangtalan sírással, szívünk befelé szivárgó könnyeivel keressük a régi köveket és ott a régi emlékek között kell ráeszmélnünk arra, hogy voltaképpen **az** intézetet nem a falak, nem a kövek jelentik. A kövek csak akkor kiáltanak, ha a tanítómester ajakán elnémul az eszme és a kathedráról nem az Élet szólal, nem az indít bizonyosságtételre, nem az hull termő magként a tanítványok szívébe. *Az Eszme, az Élet: ez az igazi éltető eleme az intézetnek.*

Ez is kövekből áll, nagy személyiségek beépített lelki köveiből, melyek reáépültek az egyetlen örök fundamentumra. Micsoda ciklopkövek ezek! A legnagyobbat Debrecen faragta: Török Pál hatalmas egyéniségét, hogy arra reáilleszkedjék Kecskemétnak a hagyomány zöld repkényével befutott köve: Tatai András, Ballagi Mór, Farkas József személyében! Ezekre illeszkedik Nagyenyed kifaragott márványköve: Kovács Albert személyiségében s hozzájuk simul a második nemzedék: Dunántúl (Kénessey Béla, Szabó Aladár) és Erdély (Petri Elek, Szóts Farkas) sziklakövei! Micsoda gazdag mult, mely tudott hozni ide ilyen szegletek-köveket; micsoda gazdag mult, mely tudott küldeni ilyen köveket másfelé is pazarló kézzel, mint küldött Erdélynek Kénessey és Kecskeméthy személyében egy emberöltővel ezelőtt, hogy azután kamatos kamattal kapja ezt vissza Erdélytől ez az egyházkerület a püspöke személyében.

A régi professzorok első és második nemzedéke elment már előttünk a keskeny úton és szoros kapun át. A harmadik—negyedik professzori gárda állt már a helyébe. Rövid hetvenöt év és *mennyi változás!* Az Intézet lelki képe *mégis ugyanaz.* Amiért tisztességgel övezi a protestantizmus, áldja a református egyház, üdvözli a magyar állam s amiért meghajol az évszázadokkal idősebb testvér-intézetek kévéje előtte: az a tanítványoknak átadott életért és lelki értékekért van. Amikor hetvenöt év jubileumát ünnepli ez intézet, felvillan előttem a régi káté kérdése: „Ha azt mondaná valaki, hogy a te vallásod csak négyszáz esztendő, hanem, ha igazán lélekben éli és közli a református keresztyén hitet, annyi idős, mint maga a legelső keresztyén theologia, melynek intézete nem volt, vezető professzora is csak egyetlenegy, kinek nem volt fejét hová lehajtania; tanítványa tizenkettő, majd hetven; tantárgya az evangélium; disszertációi az apostoli levelek és rigorosum examen-je a mártí-

romság, amellyel bizonyosságot tettek, hogy amiket hallottak, azok bennök életté és vérré váltak. Református theologiai főiskola ott van, ahol ez az ősi, egyetlenegy áldott, isteni Tanítómaster lélekben ott van és tanítja az örökélet Evangéliomát és formálja az Isten előtt, Istennel és Istenért élő, bizonyoságtévő, halálíg háládatos tanítványokat. A bűn nyavalyáságából Isten örök határozata szerint Jézus elégtévő érdemének kegyelmében megtisztult s a Szentlélek által újjászült keresztyén ember boldog háládatossággal bocsátja magát Isten dicsősége szolgálatára. *Ez a református theologia.*

Ez az intézet ezen a fundamentomon épült és ezt hirdette. A jubileum tétlen dicsekedés, hacsak abból áll, hogy a multa néz s annak babérkoszorúit egymásra halmozza pihenő vánkosul. Jubileum református értelemben : izzó, benső parancs, elkötelezés, lelki pillantás a praedestinációnkba, ihletett megtekintése Isten szándékának, ki kezébe vett és általunk munkált, kezében tart és velünk akar dolgozni. Isten vette kezébe ezt az egyházat és drága szerszámát : a budapesti theologiai akadémiát. Jól értse meg mindenki ebben az országban, micsoda kivételes hivatást és kiváltságos helyzetet nyert ez az intézet osztályrészül. Egyfelől az volt a feladata, hogy e haza határain belül a protestáns testvériségnek, a református egységnek és az osztatlan magyarságnak, a szellemi békés *egységre óhajtozásnak* legyen fellegvára. Másfelől *periszkópja* volt a tudós és hívó református lelkületnek, mellyel egyházunk el-kitekintett messze világrések boldog kálvinizmusa felé s meglátta a missziói lélek működését, a theologiai tudományok tengerének hullámzását és értékesítette itthon az eredményeket. De ugyancsak *transzformátor* is volt, mely a külföldi hatásokat úgy alakította át és úgy formálta a magyar viszonyokra, hogy békésen odasimulva folyjanak, mint gát között a folyó, mint lápvilágon át a csatorna, hogy öntözött, áldott területté legyen az egész magyar reformátusság. Mi látjuk ezt a lelki *öntöző hálózatot*, mely az örökélet vizét az elszakított észak és dél, nyugat és kelet számtalan szöszéke által, de e csonka hazában is, ez egyházkerületen kívül is megannyi kathedra által, Sárospatak és Debrecen szöszékei által is viszi a szomjazó lelkek százezreinek. Így lesz ez az intézet a lelki erők kiadásának mélységes közvetítője, a megújuló református élet egyik fókusza.

Ha a *tudományos szellem területét* nézzük, akkor is micsoda gazdag változatosság tárul elénk. A theologiai tudománynak egész klaviaturáját végigjárta e hetvenöt év alatt. Kezdve Filó és Török Pál orthodoxiáján, folytatva a Protestáns Egylet hypermodernségén (Ballagi Mór), a jogi szervezetben bizakodó s egyházpolitikai harcokban kétes győzelmet arató optimizmuson (Kovács Albert), a kegyesség népszerűsítő irodalmi törekvésein (Kenessey B., Szóts F., MPIT.), a multtal birkozó hisztorizmuson (Farkas J., Pruzsinszky P.), a belmissziós irány építő hevéen (Dr. Szabó Aladár) keresztül egész a legújabb irányzatokig, melyek az evangelizációs lélek tüzevel, vagy a történelmi orthodoxia életre szított parázsával óhajtják lánggra lobbantani az égni vágyó szíveket. Csak az első tanítványok között volt ennyi változatosság, mint ennek az intézetnek eddigi élete alatt.

De ebben az életté hevülő *változatosságban* mi az örök *Változhatatlant* látjuk. Mi, mint fiak, gyermekek, ehhez az intézethez, bár régen elkerültünk, mégsem idegenek, úgy nézzük ezt a multat, mint sokszínű tarka fátyolt, de a fátyol mögött biztos pillantással nézünk szemtől-szembe egyházunk Fejével. S mikor az Alma Mater előtt állunk, minket is elönt a néma érzés, mit Petőfi a „Füstbe ment terv“-ben oly örökszépén kifejez, de ez a néma megindultság nem az intézetnek szól, hanem lélekben Az előtt omlunk le, ki előtt minden térd meghajol.

Hogy a jubiláló intézet így tett bizonyosságot Róla, így élt közösségben Vele, így harcolt nagy bátran Érte, erről teszünk mi boldog vallást és ezt kívánjuk az újonnan következő jövendő felé...

A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.*

(Folytatás és vége.)

III. RÉSZ.

Morál- és kriminálstatisztika.

9. A morál- és kriminálstatisztikáról általában.

A hazai egyházakról a statisztika segítségével rajzolt kép nem volna teljes, ha nem egészítenénk ki azt a morál- és kriminál-statisztika adataival. Ezeknek a során vizsgálnunk kell a törvénytelen születések, a házassági elválások, öngyilkosságok és a büntettek és vétségek miatt elítéltek megoszlását felekezetek szerint. Mielőtt azonban ezen adatok részletezésébe bocsátkoznánk, ezen statisztikai vizsgálódás értelmét kell néhány szóval megvilágítanunk.

Ismételten igyekeztek a morál- és kriminálstatisztika eredményeit felekezeti szempontokból valamely felekezet javára kihasználni. Az ilyen módszer ezen vizsgálódások értelmét nem annyira az adott helyzet és viszonyok, valamint a belőlük folyó feladatok megismerésére és megvilágítására igyekezik használni, mint inkább okozati összefüggések keresése révén az egyes felekezetekre kedvező vagy kedvezőtlen értékítéletet akar levezetni. Azonban ismételten volt módunk arra rámutatni, hogy a statisztikai adatokból a mögöttük álló viszonyokra és az azokat létrehozó okokra következtetni rendkívül nehéz és sokszor egyenesen kockázatos. Ez fokozott mértékben áll a morál- és kriminálstatisztikában. Mert egyfelől a statisztikai adatgyűjtésnek távolról sincs módjában az ilyen ítélethez szükséges anyagot oly teljességben és oly kifogástalan szempontok szerint összeállítani, hogy az a megfelelő értékítéletek alapjául szolgálhatna. Másfelől pedig valamely cselekedet erkölcsi értékének megítéléséhez nemcsak a cselekedet tényszerűségét, hanem az azt kiváltó motívumokat is ismernünk kellene; ezeket pedig a statisztikai adatgyűjtés még csak meg sem tudja közelíteni. Ezért joggal üzen hadat *Michels* „Sittlichkeit in Ziffern“ c. művében⁶⁵ annak a morálstatisztikának, amely akár az erkölcsiséget, akár pedig az erkölcstelenséget akarja a számok hálójába befogni. Vizsgálódásainak a menetét itt nem ismételhettük; mégis utalnunk kell egyes legfontosabb megállapításaira. A törvényes és törvénytelen születések egymáshoz való viszonya még nem enged meg következtetést a vizsgált lakosság vagy csoport erkölcsi színvonalára vonatkozólag. Mert pl. a törvénytelen születésekben a vizsgált csoportok erkölcstelenségének csak egy töredéke nyilvánul meg; éppen azok, akiknek erkölcsisége a legalacsonyabb fokon van, a prostituáltak, legtöbbször nem kerülnek az anyák sorába és ami még ennél is sokkal lényegesebb, a házas sorban élő férfiak és nők nem-monogám érintkezését a statisztika egyáltalán nem tudja megragadni. Ennek következtében pl. tisztára abból, hogy hazánkban az evangélikus lakosságban viszonylag is kevesebb törvénytelen születés fordul elő, mint más felekezeteknél, még nem lehet arra következtetni, hogy az evangélikus lakosság erkölcsi színvonala általában magasabb, mint egyéb felekezeteké. De a törvénytelen születések számából még bizonyos csoportok erkölcstelenségének a fokára sem lehet következtetni. Mert igaz ugyan, hogy a statisztikai adatok minden esetben a keresztyén értelemben vett erkölcsi normától való eltérést könyvelnek el és ennyiben legalább látszólag a fennálló erkölcstelenséget foglalják számokba. Azonban e tekintetben sem szabad feledni, hogy a törvénytelen születések száma függ begyökeresedett szokásoktól, valamint, hogy sok esetben egy fennálló viszony törvényesítése révén kerülnek el a leendő anyák a törvénytelen születést. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy

* A dolgozat első két része megjelent a *Theologia Szemle* 1930. 4—6. számában, a 616—707. lapon.

⁶⁵ 1928., München, Duncker & Humblot kiadásában.

a két nemnek házasságon kívüli érintkezése és a törvénytelen születések száma távolról sincs egymással arányban, úgy kétségtelen, hogy a törvénytelen születések száma nem alkalmas valamely vizsgált csoport erkölcsstelenségének a megállapítására sem. Nem térhetünk ki részletesen ezen kérdésekre, csak utalhatunk Michels részletes és nagyon körültekintő szempontok alapján megejtett vizsgálódásaira.

Hasonlóan kell itélnünk a kriminálstatisztikáról is. Már Krose, a német katolicizmus statisztikusa is hangsúlyozza H. v. Scheel egy cikkére hivatkozva, hogy az elítéltek felekezeti hovatartozásának felderítése a népesség erkölcsi színvonalának megállapítása érdekében értelmetlen.⁶⁶ Ennek főoka az, hogy a tényleg elkövetett bűntényeknek csak egy kis százaléka derül ki, kerül a bíróság elé és veszi el büntetését. Ez ismét azt jelenti, hogy a mi viszonyaink közt az evangélikus lakosság kedvezőbb idevonatkozó statisztikájából még nem lehet általában azt a következtetést levonni, hogy az evangélikus lakosság az átlagot tekintve magasabb erkölcsi színvonalon áll, mint a többi lakosság.

De természetes az is, hogy ezt a szempontot nem szabad egyoldalúan alkalmazni olyanformán, hogy a morálstatisztika hibáira és fonákosságaira utalunk azokban az összefüggésekben, amelyek a kutató szempontjából kedvezőtlenek, míg viszont azokban a vonatkozásokban, amelyek a kutató szempontjából kedvezőek, sietünk a kedvező következtetések levonására. Ebbe a hibába esik bele maga Krose is említett fejtegetéseiben,⁶⁷ amikor sietve megállapítja, hogy az elítéltek felekezeti hovatartozásának a megállapítása céltalan fáradság, de viszont a születési statisztikának, a házassági elválásoknak, öngyilkosságoknak, törvénytelen születéseknek a katolikusokra Németországban kedvezőbb eredményét jóleső elégtétellel könyvelni el és fejtegetéseit azzal zárja, hogy mindezen, a katolikusokra kedvezőbb adatok statisztikailag nem származtathatók ugyan tisztára a vallásos meggyőződésből, azonban az utóbbinak nagy jelentősége belső okokból mégis valószínű. Ez az ítélet az egyházat szerető statisztikusnál természetesen érthető, de azt semmivel sem teszi megokoltabbá és valószínűbbé. Tudjuk, hogy nálunk is vannak a felekezeti statisztikának olyan harcosai, akik azonnal készek az ítélettel, hogy valamely rájuk nézve kedvező adat a maguk felekezetének a magasabb, a másik felekezetre kedvezőtlen adat pedig annak a felekezetnek és erkölcsiségének az alacsonyabb spiritualis valeurjére vezetendő vissza. A hajlam erre az eljárásra majd mindegyik felekezet képviselőinél megvan. Talán nem kell szólnunk az eddigiek után arról, hogy ezt nem tartjuk tudományos eljárásnak, sőt még csak az illető felekezet érdekében valónak sem. Arról ne is beszéljünk, hogy az ilyen elharmarkodott ítéletek milyen végzetesen befolyásolhatják hazánkban a jelenlegi súlyos körülmények közt fokozott mértékben szükséges felekezeti békességet.

Mi értelme van ilyen körülmények közt mégis a morál- és kriminálstatisztikának? Fejtegetéseink ellenére is józanul nem lehet kétségbe vonni azt, hogy a különféle felekezetek évszázados nevelőmunkájának sokkal nagyobb befolyása van a közerkölcsiség alakulására, mint azt első pillanatra gondolhatnók. A sok egyéb, sokszor közvetlenül és tudatosan ható motívum mellett a felekezetek erkölcsi világnézetének nevelő ereje ha másképp nem, a tudat alatt is sokszor befolyásolja tagjainak a cselekvését és elhatározását. Az ilyen cselekvésért az illető felekezet közvetlenül nyilván nem tehető már felelőssé, ezért helytelen bizonyos statisztikai adatokból valamely felekezet által képviselt erkölcsiség magasabb vagy alacsonyabbrendű voltára következtetni. Azonban éppen ezek az adatok alkalmasak arra, hogy a tényszerűség keretei közt mutassanak rá a felekezetek körén belül uralkodó bajokra és sebekre. Az a tükör, amelyet ily módon az egyes egyházak elé állítanak, alkalmas arra, hogy a benne mutatkozó kép révén az egyház jobban eszméljen önmagára, világosabban lássa meg a bajait és ennek követ-

⁶⁶ Krose A. Hermann S. J.: Kirchliches Handbuch für das kath. Deutschland, XXI. kötet. 1929. 146. köv. lapok.

⁶⁷ Id. h. 156. k. lp.

keztében tudatosan és körültekintően tegye meg a bajok orvoslására szükséges lépéseket.

A következő adatok ily értelemben akarnak a helyzet tisztázásához hozzájárulni.

10. A törvénytelen születések.

Hazánkban a jelen század első évtizedében, illetőleg a háború kitöréséig az élveszülötteknek kb. 9·4—10·2%-a volt törvénytelen, vagyis évenként kb. 60—64,000 törvénytelen gyermek született az országban. Legnagyobb a törvénytelen születések száma a vizsgált időszak folyamán 1906-ban volt (64,480), legkisebb pedig 1913-ban (59,103). Az egyes felekezetek szerint azonban a törvénytelen születések száma eltérő volt, hogy mily mértékben, azt a következő összeállítás mutatja, amely azt tünteti fel, hogy a különböző években minden felekezet száz újszülöttjéből hány volt törvénytelen:

Felekezet	É v												
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
R. kath.	8·9	9·2	9·03	9·36	9·06	9·19	9·09	8·57	8·40	8·57	8·57	8·47	8·4
G. kath.	8·4	8·5	8·55	8·87	8·73	9·45	8·99	8·46	8·65	8·70	8·65	8·59	8·4
Reform.	9·2	8·9	9·12	9·62	9·33	9·78	9·84	9·21	9·11	8·98	9·09	8·99	9·1
Evang.	6·9	6·8	6·55	6·68	6·30	6·82	6·36	5·86	5·84	5·96	5·87	5·67	5·7
Gör. kel.	15·3	15·3	15·53	16·10	15·95	16·63	16·01	15·88	15·72	16·07	15·32	15·31	14·4
Unitárius	14·7	13·8	12·97	14·36	15·45	14·35	14·86	14·06	15·21	13·78	14·26	11·04	11·0
Baptista	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	—	—	0·33	0·6
Izraelita	8·5	8·7	8·23	9·04	8·73	10·19	9·29	9·70	9·96	10·11	11·15	14·44	11·5
Egyéb	n. a.	4·0	10·46	5·19	6·13	4·81	5·47	4·86	3·83	3·76	5·40	3·33	6·1
Orsz. átlag	9·6	9·7	9·63	10·03	9·76	10·17	9·93	9·43	9·37	9·49	9·46	9·35	9·2

A háború és forradalmak után ez a helyzet csak kevés változást mutat. Valamivel ugyan csökkent a törvénytelen születések viszonylagos száma. Az országos átlagban a legmagasabb százalékot 1926 és 1927 mutatja 8·4%-kal, 1922-ben és 1923-ban azonban lesülyedt 7·3%-ra. Nyilvánvaló, hogy ebből az adatból még nem lehet következtetni arra, hogy az ország lakosságának erkölcsi színvonala emelkedőben volna: ennek minden egyéb tapasztalás egyenesen ellentmond. Közelebről jelenleg az 1921—1925. terjedő időszakban évenként átlag 222,114 törvényes, 18,015 pedig törvénytelen volt a 240,129 élveszülöttből. Ezeket az adatokat következőképen lehet részletesebben szemléltetni az 1919—1928-ig terjedő tíz esztendőben. Minden felekezet száz élveszülöttségéből törvénytelen volt:

Felekezet	Év											
	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928		
Római katolikus	8·0	8·4	7·5	7·4	7·6	7·7	8·3	8·6	8·7	8·5		
Görög katolikus	8·7	7·0	6·5	6·6	6·7	6·4	7·2	7·2	6·7	6·9		
Református	7·3	7·9	7·7	7·7	7·5	7·8	8·2	8·9	8·8	8·8		
Evangélikus	7·5	7·0	6·2	6·2	5·7	5·7	6·4	6·6	6·3	6·5		
Görög keleti	11·9	11·2	13·2	13·9	15·7	16·5	17·8	17·6	17·4	17·3		
Unitárius	21·3	16·4	19·9	14·5	10·5	19·2	20·9	8·2	11·5	10·5		
Baptista	1·7	0·5	1·5	1·0	1·2	1·3	1·7	1·4	0·4	1·0		
Izraelita	4·5	3·4	3·4	2·9	3·1	2·7	3·0	3·1	3·1	3·2		
Egyéb	17·0	18·6	9·2	9·7	11·0	13·0	21·1	17·4	4·8	7·5		
Országos átlag	8·0	8·0	7·4	7·3	7·3	7·5	8·1	8·4	8·4	8·3		

Ha a két táblázatot végigtekintjük, a keresztyén felekezetek közt a legkedvezőbb helyet a baptisták foglalják el: ez nyilván azzal a körülménnyel van összefüggésben, hogy a baptisták jelenleg még tulajdonképpen az első nemzedékből

állanak, kevés köztük, aki beleszületett volna a szektába, hanem majd mindnyájuk maga tért át és meggyőződésből van ott. A másik számításba veendő körülmény, hogy a baptisták mint már említettük, tagjaik közt fegyelmet gyakorolnak és egyeseket bizonyos körülmények közt ki is zárnak. Nyilvánvaló, hogy mindkét körülmény alkalmas arra, hogy a statisztikai adatokat éppen e törvénytelen születések számának tekintetében kedvezően befolyásolja. Egyébként a keresztyén felekezetek közt az első helyet az evangélikus egyház foglalja el, amely állandóan és határozott fölényben van a többi felekezetekkel szemben. Ingadozik a református egyház, a katolikus és görög katolikus egyházak egymáshoz való viszonya; a három felekezet annak ellenére, hogy a reformátusok némely évben a katolikusoknál valamivel jobb eredményt mutattak fel, különben körülbelül egy fokon mozog; a régi Magyarországon a katolikusok rendszeren egy árnyalattal jobb statisztikát tudtak felmutatni. Igen kedvezőtlen a görög keletieknek és az unitáriusoknak az arányszáma és e tekintetben a békekötés által bekövetkezett változás sem hozott javulást. Azt, hogy ennek a körülménynek mi az oka, természetesen csak az tudná megmondani, aki a két felekezet belső viszonyait behatóan ismeri.

Feltűnő a zsidók kedvező arányszáma a legutolsó tíz esztendőben. A század első évtizedében arányszámuk állandóan nemesak tetemesen rosszabb volt, mint az evangélikusoké, hanem 1906-tól fogva a katolikusokét is meghaladta, sőt 1912-ben az unitáriusoknak állandóan igen magas arányszámát is maga mögött hagyva közel járt a görög keletiekéhez. Viszont már 1919-ben lényegesen kedvezőbbnek mutatkozik az evangélikusokénál és ettől fogva még némi csökkenéssel állandóan 3% körül mozog, sőt 1924-ben lesüllyedt 2·7%-ra. Ezt a szembeszökő változást természetesen nem lehet arra visszavezetni, hogy a háború alatt vagy azóta a zsidóság gyökeres erkölcsi megújuláson ment volna keresztül és ez a körülmény nyilatkozna meg a közölt adatokban. Ilyen feltevésre nincs semmi alap. Valószínűbb, hogy a változás valami módon összefüggésben van a zsidó lakosság körén belül végbement egyéb eltolódásokkal: 1910-ben az ország zsidó lakosságának 22·35, 1920-ban pedig 45·53%-a volt budapesti lakos. Ez a körülmény a zsidóság társadalmi struktúrájában igen nagy fontosságú eltolódást jelent; hajlandók volnánk tehát arra következtetni, hogy az említett változás ezzel van kapcsolatban. Azonban a vidéki zsidóság statisztikája lényegesen kedvezőbb; pl. 1924-ben, a zsidóságra nézve legkedvezőbb esztendőben Budapesten az élve született izraelita vallású gyermekeknek 4·0%-a volt törvénytelen, a vidéken pedig 1·6%-a. És ez a helyzet a többi években is. A helyzet kulcsa tehát másutt van. De ez az általános statisztikai adatokkal nem található meg, mert nem tudjuk, hogy a háború előtti Magyarországon hol volt a törvénytelen születésű zsidóknak a száma nagy. Csak véleményt nyilváníthatunk, amikor ezzel kapcsolatban a keleti Magyarországon meglehetősen nagy számmal élő chaszid zsidóságra gondolunk, amely a maga világfelfogása szerint nem igen akart tudni a modern állami berendezkedésekről és talán egyenesen negligálta a polgári házasságkötést.

Mielőtt ezt a pontot befejeznők, egy rövid pillantást kell még vetnünk Budapestre és kérdeznünk, hogy ott hogyan alakul a törvénytelen születések aránya felekezetek szerint.⁶⁸ E ponton megelégedhetünk a háború utáni viszonyok ismertetésével és pedig az alábbiakban az 1921., 1924. és 1927. évek adatait állítjuk össze, hogy a különböző felekezetek 100 élveszülettéjére hány törvénytelen esett.

Felekezet	1921	1924	1927
Római katolikus	20·7	22·9	21·5
Görög katolikus	26·9	30·0	23·1
Református	22·8	22·5	21·1
Evangélikus	19·5	18·3	17·8
Görög keleti	19·6	20·4	25·6
Unitárius	28·7	27·7	17·4

⁶⁸ „Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve“ 1921—24. és 1927. alapján

Elvetélések :

Felekezet, év	Összesen	Összesen	Ebből tör-	Összesen	Ebből tör-
	1921	1924	vénytelen	1927	vénytelen
Római katolikus	66·7	62·6	54·6	44·2	38·4
Görög katolikus	1·2	0·8	1·6	0·8	0·4
Református	10·6	10·0	8·9	9·0	7·6
Evangélikus	3·4	4·2	4·6	2·7	3·4
Görög keleti	0·4	0·6	0·7	0·1	—
Unitárius	0·3	—	—	0·4	0·4
Izraelita	13·4	11·8	5·9	13·4	8·4
Egyéb, ismeretlen	4·0	10·0	23·7	29·4	41·4
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0

11. A házassági elválások.

A háborút követő erkölcsi lezüllesnek egyik leggyászosabb tünete, hogy a nemi erkölcsök lazulását nyomon követi a családi élet krízise is. Nem szükséges a statisztikai anyagot ismerni, hogy ezt megállapíthassuk. A mindennapi élet számos élénk példáját adja annak a súlyos válságnak, amelybe a családnak és egyúttal minden társadalmi együttélésnek alapját tevő házasság került. Igaz, hogy amikor ebben az összefüggésben a „válság“ szót használjuk, már bizonyos fokig értékmérővel láttuk el azokat a jelenségeket, amelyeket egyes irányzatok normálisaknak igyekeznek feltüntetni. Éppen a nemi erkölcsiségnek és vele kapcsolatban a házasság intézményének a kérdésénél jelentkezik legerősebben az a külföldön saecularizmusnak nevezett irányzat, amely tudatosan szakít a keresztyén-ség világnézetével és az ennek alapján kialakult tradicionális életszokásokkal, hogy egy új, — „világi“ — vallásos értékelésektől független erkölcsiséget alapozzon meg. Hazánkban ennek az irányzatnak inkább még csak az első jeleivel találkozunk. A keresztyén-ség a közéletben még sokkal nagyobb külső tekintéllyel bír, az állam is még sokkalta inkább elismeri annak erejét, államfenntartó jelentőségét, semhogy ez az irányzat teljes nyíltsággal léphetne fel. De azért ne áltassuk magunkat: a keresztyén szokás még nem keresztyén-ség. Akik a külső tekintély előtt hajolva meg állnak a keresztyén-ség mellé, ha jelenleg talán jóhiszeműek is, holnap lelkismeretfurdalás nélkül fordítanak majd annak hátat. A saecularizmus — mondhatnánk úgy is: a praktikus atheizmus — nem mint elmélet, hanem mint gyakorlat sokkalta gyakoribb, mint azt a keresztyén egyházak társadalmi pozíciójából következtetni lehetne és hozzátehetjük: sokkalta gyakoribb azoknál is, akik tüntetően járnak misékre, vagy szólnak fel a „protestantizmus védelmére“, semmint azt a naiv szemlélő gondolná. Mindennek a részletes megvilágítása azonban nem ide tartozik. Itt erre csak azért kellett rámutatni, mivel ez az irányzat nagyon jellegzetesen nyilatkozik meg éppen a nemi erkölcsiség új értelmezésében és vele kapcsolatban a család régi életformájának a válságában. A statisztika adatai holt számtömegek maradnak, ha erre a háttérre nem vagyunk tekintettel.

Mielőtt azonban az adatok tulajdonképpeni ismertetéséhez fognánk, még egy kérdésre kell röviden rávilágítani. A keresztyén-ség számára a házasság életformája kezdettől fogva csak mint monogám házasság volt elképzelhető. A házassághoz ily értelemben pedig hozzátartozik annak a felbonthatatlansága is. Ma a protestáns theologusok közt meglehetősen egyöntetűség uralkodik arra nézve, hogy Jézus maga is kimondottan felbonthatatlan életközösségnek tekintette a házasságot (Luk. 16, 18; Márk 16, 2—10; v. ö. Mát. 19, 3—9 és 5, 32). Ha Jézus szavainak Máténál található formulázása a házassági elválást a „parázsnaság okán kívül“ ítéli el, úgy ez a hozzátétel semmiképpen sem értelmezhető oly módon, hogy az a házassági elválást bizonyos körülmények közt engedélyezné. Erre nézve áll az,

hogy azt Mózes „a ti keményszívűségtekre való tekintettel“ vette bele a törvénybe. Tudjuk az Újszövetségből azt is, hogy Pál apostol gyakorlati rendelkezéseiben, a korinthusi keresztyéneknek adott utasításában ugyancsak Jézus szavainak az értelmében járt el, amikor hangsúlyozza a házasság elválaszthatatlanságát (V. ö. I. Kor. 7, 11.).

A régi keresztyénségnek a házasságról alkotott fogalmát hosszú küzdelem után sikerült meggyökereztetni az antik világban, legalább is annyira, hogy a házasság lelkiismeretlen, könnyelmű felbontásának esetei erősen megritkultak. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy a római jog kimondotta volna a házasság felbonthatatlanságát, sőt még Justinianus törvénykönyve is szól a házasságok felbontásáról. Csak a középkori kánonjog mondja ki a házasság felbonthatatlanságát abban az értelemben, hogy az egyszer kiszolgáltató szentség eltörölhetetlen jellegét kölcsönöz. Ez az elv azután átment az új katolikus kánonjogba is: „Matrimonium validum ratum et consummatum nulla humana potestate nullaque causa, praeterquam morte, dissolvi potest“ (Cod. iur. can. 1118. §.). A gyakorlatban azonban a római kánonjog sem tudja ezt az irányvonalat betartani: bizonyos körülmények közt a házasság felbontható, úgy azonban, hogy az elválasztott házaspárok újabb házasságot nem köthetnek. Ez a separatio tori, mensae et habitationis (Cod. iur. can. 1128. és köv. §§-ok). Sőt ezen túlmenve, bizonyos esetekben kimondható a házasság semmis volta (U. o. 1067. és köv. §§-ok.).

A jelenlegi katolikus házassági jog lényegileg a Tridentinum idevonatkozó döntvényeit újítja fel és csak töredéke a középkor folyamán kifejtett szabályzatoknak, amelyek a házassági akadályoknak (impedimenta dirimentia et impedientia) részletes kifejtése és halmozása árán igyekezett megnyerni azt, amit a házasságok felbonthatatlanságának az elve által elveszített, t. i. a házassági elválás lehetővé tételét. A kánonjognak ez az alakulása nemcsak bizonytalanná tette a házasság jogi alapjait, hanem tág teret nyitott az erkölcstelen üzelmeknek, úgy-hogy a középkor végén általánosak voltak a panaszok az egyház által a házassági ügyekben követett eljárás miatt. Csak a reformáció teremtett újra rendezettebb viszonyokat, nem utolsó sorban magában a katolikus egyházban, amely a tridentini zsinaton kényszerült a sok visszaélésnek a megszüntetésére.

Luther a házasságot, mint társadalmi berendezkedést a világi felsőbbség körébe utalta. Ezzel a házasság erkölcsi tartalmát nem akarta semmisnek minősíteni, hanem inkább azon a meggyőződésen volt, hogy az csak így óvható meg. A házasság, mint Isten rendelésén alapuló intézmény, célja és hatása szerint teljesen e világba tartozik (v. ö. Mát. 22, 30.) és megszűnik az örökkévalóságban: ezért tartozik azon felsőbbség hatáskörébe, amely Róm. 13. értelmében eredete és joga szerint ugyancsak isteni intézmény és amelynek a kötelessége éppen az emberi együttélésnek e világi viszonyait rendezni és azok épsége felett őrködni. Ha a házasságnak ennél továbbmenőleg tulajdonítunk szentségi jelleget, úgy nemcsak az Írással és így Isten akarataival kerülünk ellentétbe, hanem veszélyeztetjük a házasságnak erkölcsi tartalmát is, mivel abba olyasmint viszünk bele, ami nem Isten akarata.

A német protestantizmusban ennek alapján alakult ki az a rend, amely a házassági ügyekben való rendelkezést a világi felsőbbség kezébe adta. Ezen nem változtatott az sem, hogy a világi felsőbbség a házassági ügyekben való bíraskodást a konzisztóriumokra bízta. Csak a 18. században indult meg az a folyamat, amely a házassági pereket kivette a konzisztóriumok kezéből és külön világi bíróságok körébe utalta. A különféle egyházi rendszabályokban kifejtett egyházjog a házassági jog tekintetében viszonylag kevés és csak fokozati eltérést mutat a katolikus kánonjogtól. A legjelentékenyebb eltérés az, hogy a házaspárok elválasztása esetén az ártatlannak talált házastársnak megengedi az újból való házasságkötést. Ennek alapján szokták a helyzetet úgy feltüntetni, hogy a katolikus egyház tiltja a házassági elválást, a protestáns egyházak pedig azt megengedik. Ebben a formában a beállítás téves annak ellenére, hogy azt sokszor protestánsoktól is hallhatjuk. Amint láttuk, a keresztyénség közmeggyőződését teszi a házasság

felbonthatatlansága. A protestantizmus azonban jól tudja, hogy ez az erkölcsi követelmény a maga fellétlenségében és tisztaságában nem valósul meg ebben a világban és a középkori kánonjog gyakorlata alapján kialakult súlyos erkölcsi hibák és visszaélések elkerülése érdekében tér vissza oda, hogy mint Mózes Izraelnek keményszívűségére, azaz megátalkodott bűnös indulatára való tekintettel abban a formában is kimondja a házasság elváltatását, hogy az ártatlannak talált fél új házasságot köthet.

Viszont a katolikus egyház a maga álláspontját csak súlyos engedményekkel tudja fenntartani. Mint láttuk, általában nem áll az, hogy a katolikus egyház nem ismeri a házasságok felbontását. Mert ha egy házasság megszűnhetik annak semmisnek nyilvánítása által, ha a házaspár egy életre szétválhatnak egymástól, úgy már más szavakkal ugyan, de lényegileg ugyanott vagyunk, ahol a házasságnak a felbonthatóságát állapítják meg. Az egyszer fennálló házasságot erkölcsi tartalma szerint t. i. utólag felfedezett bontó akadályokkal nem lehet megszüntetni; ha azt semmisnek minősítjük, úgy ugyanúgy ellentétbe kerülünk a Jézus által megállapított erkölcsi normával, mint a szokásos elváltatás kimondásával. Másrészt a separatio tori, mensae et habitationis a házasság tényleges fennállását éppen úgy megszünteti, mint a szokásos elváltatás, csak súlyos büntetést szab a házaspárra és ezzel azokat talán még a meglevőnél is súlyosabb erkölcsi krízisbe taszítja. Különben is a házasság fennállásának a kimondása ez esetben a valóság által meghazudtolt fikció, amelynek egy elv fenntartása szempontjából lehet jogi, de nincs erkölcsi értéke.⁶⁹

A két egyház gyakorlati állásfoglalásának ezen különbözősége természetesen a statisztikában is érezhető eltérő eredményt idéz elő. A katolikus egyház körén belül általában kevesebb válással találkozunk, mint a protestáns egyházak híveinél. Természetes, hogy ebből nem lehet még arra következtetni, hogy a katolikus házasságok „boldogabbak“, vagy hogy magasabb erkölcsi magasságon állanak, mint a protestánsok házasságai. A számok csak azt mutatják, hogy a protestánsok természetesen könnyebben veszik igénybe a szerencsétlen házasságok felbontására irányuló eszközt, mint az a katolikus hívő, aki ezzel az eljárással egyházával kimondott ellentétbe kerül. Nem szenvedhet kétséget, hogy a katolikus egyház állásfoglalása némely házaspárt egy szerencsétlen házasságnak tűrhetővé tételére nevelhet, míg esetleg a protestáns házaspár talán könnyebben szánják rá magukat a házasság felbontására, ha az szerencsétlen. Az utóbbiaknál is könnyelművé ez az eljárás természetesen csak akkor lesz, ha bensőleg elhidegültek egyházuktól. Másfelől nem szenvedhet kétséget az sem, hogy a katolikus egyház álláspontja sok súlyos lelkiismereti harcot csak még súlyosabbá tesz és akárhány embert talán egyenesen végromlásba és bűnbe taszít.

Ezek után áttérhetünk a statisztikai adatok vizsgálatára.

A háború előtti évtized a házassági elválás tekintetében állandóan növekvő számokat mutat. A következő táblázat 1898—1913. állítja össze az elváltott házaspárok vallását, először a férjekét, azután az asszonyokét:

⁶⁹ A házasság elvi kérdésére vonatkozólag v. ö. általános tájékoztatásul a következő cikkeket: *Hauck: Realencyklopaedie* f. prot. Theologie u. Kirche, 3. kiad. „Ehe“ és „Eherecht“, V. köt. 182. k. és 198. k. lpk.; *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 2. kiad. „Ehe“ II. köt. 19. k. lpk.; *Hastings: Encyclopaedia of Religion and Ethics*, „Marriage“ VIII. köt., 423. k. lpk., kül. 433. k. lpk. A házasság jelenlegi krízisének már nagy irodalma van. Mivel ezeket a kérdéseket e helyen nem tárgyalhatjuk, utalunk néhány fontos tájékoztatásra: *Schlipköter* és *Böhme* szerkesztésében jelent meg egy gyűjteményes kötet, „Der Kampf um die Ehe“, 1929; benne kérdésünk szempontjából kül. fontosak H. Krafft, A. Sellmann és G. Füllkrug cikkei, utóbbi a házassági elválásról, továbbá: *Schreiner: Neugestaltung der Ehe?* (Zeitwende, 1929. jan., és febr. hasonló címen külön is) *Rade: Katholizismus und Protestantismus zur Ehescheidung*, „Christliche Welt“, 1930, 65. k. lpk.; *Praetorius: Zur Krisis der Ehe* („Furche“, 1930. 50. k. lpk.) Az említett cikkek és könyvek a protestantizmus szempontjából világítják meg a kérdést, az érdeklődők bennük megtalálják a további ezen kérdésre vonatkozó irodalom felsorolását.

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1898	441	32	516	149	53	21	128	2	—
1899	617	45	655	233	148	31	161	—	2
1900	664	73	679	248	182	33	195	1	20
1901	752	104	738	297	292	49	259	—	4
1902	826	97	808	317	276	54	236	—	—
1903	846	117	896	334	343	79	256	—	2
1904	1143	159	1064	401	410	43	357	—	1
1905	1078	165	1112	378	457	44	344	—	1
1906	1103	180	1171	428	594	58	316	—	—
1907	2100	377	2038	710	1236	110	522	4	6
1908	1856	316	1734	593	1184	78	442	—	2
1909	1824	364	1793	581	1272	79	413	1	12
1910	2133	398	1712	657	1465	72	467	2	6
1911	2317	316	1818	666	1693	66	484	6	27
1912	2575	429	1953	666	1894	107	548	3	15
1913	2536	442	1875	667	1754	61	497	3	7

Az elválasztott feleségek vallási megoszlását mutatja a következő táblázat :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1898	478	24	483	150	58	17	128	2	5
1899	629	45	646	233	142	32	163	—	2
1900	672	60	679	247	183	36	197	—	21
1901	767	103	741	286	282	49	264	—	3
1902	829	95	809	322	262	55	242	—	—
1903	848	106	919	332	337	50	278	—	3
1904	1168	145	1044	405	413	45	357	—	1
1905	1104	158	1119	355	451	48	345	1	1
1906	1147	173	1176	412	572	52	317	—	1
1907	2115	377	2052	676	1228	117	527	3	8
1908	1864	284	1743	591	1197	78	444	2	2
1909	1891	356	1751	562	1263	91	410	1	14
1910	2196	368	1707	611	1509	83	430	2	6
1911	2346	373	1821	653	1652	64	489	2	28
1912	2635	428	1952	658	1849	102	551	1	11
1913	2622	422	1846	632	1746	63	501	2	8

Az alant megjelölt években az elválasztott férjek felekezeti hovatartozandóság tekintetében százalékszerűen a következőképpen oszlottak meg :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1898	32.8%	2.4%	38.4%	11.1%	3.9%	1.6%	9.5%	0.3%	—
1901	30.1%	4.2%	29.6%	11.9%	11.7%	2.0%	10.4%	—	0.1%
1904	32.0%	4.5%	29.7%	11.2%	11.4%	1.2%	10.0%	—	0.0%
1907	29.6%	5.3%	28.7%	10.0%	17.4%	1.5%	7.4%	0.0%	0.1%
1910	30.9%	5.6%	24.8%	9.5%	21.2%	1.0%	6.7%	0.0%	0.1%
1913	32.3%	5.6%	23.9%	8.5%	22.4%	0.8%	6.4%	0.0%	0.1%

Az elválasztott feleségekre vonatkozólag ugyanezen adatok százalékszerűen a következő módon alakulnak :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1898	35.5%	1.8%	35.9%	11.1%	4.3%	1.2%	9.5%	0.3%	0.4%
1901	30.7%	4.1%	29.7%	11.5%	11.3%	2.0%	10.6%	—	0.1%
1904	32.7%	4.1%	29.2%	11.3%	11.5%	1.2%	10.0%	—	0.0%
1907	29.8%	5.3%	28.9%	9.5%	17.4%	1.6%	7.4%	0.0%	0.1%
1910	31.8%	5.3%	24.7%	8.9%	21.8%	1.2%	6.2%	0.0%	0.1%
1913	33.4%	5.4%	23.5%	8.1%	22.3%	0.8%	6.4%	0.0%	0.1%

Az ezen adatokból nyert kép még világosabb lesz, ha azt kérdezzük, hogy mennyi volt a felbontott házasságok száma általában és az egyes felekezeteknél. Ezen összefüggésben természetesen különbséget kell tennünk tiszta és vallásilag vegyes házasságok közt. Az utóbbiak mindig két felekezethez tartoznak s az alábbi táblázatban mindegyiknél számításba kerülnek.

Év	Összes befej. perek száma	E l v á l a s z t o t t													
		r. kath.		g. kath.		reform.		evang.		g. kel.		unit.		izr.	
		tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes
h á z a s s á g o k s z á m a															
1901	2495	614	291	70	77	634	211	237	109	263	48	37	24	259	5
1902	2614	697	261	72	48	702	213	262	117	248	42	37	35	235	1
1903	2873	705	282	83	57	789	237	270	126	318	44	38	53	248	38
1904	3578	941	429	108	88	897	314	337	132	380	63	26	36	348	18
1905	3582	905	372	122	79	967	276	21	416	425	354	31	33	387	15
1906	3850	928	394	127	99	1019	309	349	142	543	80	38	34	306	21
1907	7103	1742	731	292	170	1731	628	578	230	1145	174	76	75	496	57
1908	6205	1552	613	218	164	1479	519	483	218	1118	147	44	68	427	32
1909	6339	1528	659	263	194	1488	568	471	201	1187	141	52	66	392	39
1910	6912	1813	703	269	228	1424	571	476	316	1376	212	47	61	411	85
1911	7428	1948	767	257	210	1509	621	510	299	1591	163	42	46	455	63
1912	8187	2143	924	301	255	1590	725	512	300	1749	345	67	75	514	71
1913	7842	2156	846	300	264	1528	665	487	325	1634	212	39	46	468	62

A háború alatt a válások száma is erősen megcsökkent, hogy azután a háború befejezte után annál magasabbra szökkenjen fel. Ez hazánkban is éppen úgy bekövetkezett, mint egyéb európai államokban, pl. Ausztriában vagy Németországban. Mindenekelőtt állítsuk magunk elé a háborúutáni évek adatait. Az elvált férjek vallás szerint a következőképpen oszlottak meg:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.	Egyéb
1921	3172	87	1885	391	65	9	527	n. a.	52
1922	3755	126	2241	474	84	12	657	„	70
1923	3610	99	1963	451	80	7	639	„	83
1924	3240	98	1670	406	62	13	590	„	26
1925	3155	88	1452	381	59	13	557	„	45
1926	3218	82	1488	365	54	10	615	1	20
1927	3126	95	1444	350	66	13	540	1	31
1928	3036	91	1407	354	66	13	625	1	22

Az elvált férjek adatai a következőképpen alakulnak:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.	Egyéb
1921	3218	89	1825	373	50	9	515	n. a.	59
1922	3878	132	2188	460	61	12	615	„	73
1923	3736	111	1872	440	67	4	601	„	102
1924	3368	78	1575	419	67	7	561	„	28
1925	3186	93	1427	397	43	6	546	„	52
1926	3283	83	1471	343	41	9	604	1	18
1927	3198	86	1439	313	49	9	541	—	31
1928	3137	74	1401	329	36	10	599	2	27

Ugyanezen adatok az elvált férjekre vonatkozólag százalékosan a következőképpen oszlanak el:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.	Egyéb
1921 . . .	51.3%	1.4%	30.5%	6.2%	1.1%	0.1%	8.5%	n. a.	0.9%
1922 . . .	50.6%	1.7%	30.2%	6.4%	1.1%	0.2%	8.9%	„	0.9%
1923 . . .	52.0%	1.4%	28.3%	6.5%	1.1%	0.1%	9.2%	„	1.4%
1924 . . .	53.1%	1.6%	27.4%	6.6%	1.0%	0.2%	9.7%	„	0.4%
1925 . . .	54.9%	1.5%	25.3%	6.6%	1.0%	0.2%	9.8%	„	0.8%
1926 . . .	55.0%	1.4%	25.4%	6.2%	0.9%	0.2%	10.5%	0.0%	0.4%
1927 . . .	55.2%	1.7%	25.5%	6.2%	1.2%	0.2%	9.5%	0.0%	0.5%
1928 . . .	54.1%	1.6%	25.1%	6.3%	1.2%	0.2%	11.1%	0.0%	0.4%

Az elválasztott feleségek vallás szerint százalékosan a következőképpen oszlanak meg :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.	Egyéb
1921 . . .	52.0%	1.5%	30.3%	6.0%	0.8%	0.1%	8.3%	n. a.	1.0%
1922 . . .	52.3%	1.8%	29.5%	6.2%	0.8%	0.2%	8.3%	„	0.9%
1923 . . .	53.9%	1.6%	27.0%	6.3%	0.9%	0.5%	8.5%	„	1.5%
1924 . . .	55.2%	1.3%	25.8%	6.8%	1.1%	0.1%	9.2%	„	0.5%
1925 . . .	55.4%	1.7%	24.8%	6.8%	0.8%	0.1%	9.5%	„	0.9%
1926 . . .	56.1%	1.4%	25.1%	5.9%	0.7%	0.2%	10.3%	0.0%	0.3%
1927 . . .	56.4%	1.5%	25.4%	5.5%	0.9%	0.2%	9.6%	—	0.5%
1928 . . .	55.9%	1.3%	24.9%	5.9%	0.6%	0.2%	10.7%	0.0%	0.5%

Hasonlóan össze kell állítani itt is a fentebb leírt szempontok szerint a felbontott házasságoknak felekezetek szerinti megoszlását :

Év	Az elválasztott																
	r. kath.		g. kath.		reform.		evang.		g. kel.		unit.		izr.		bapt.		
	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	tiszta	vegyes	
	házasságok száma																
1921	6188	2616	1158	22	132	1446	868	205	354	32	51	1	16	449	144	n. a.	n. a.
1922	7419	3076	1481	35	188	1637	1155	244	446	37	71	1	22	537	198	„ „	„ „
1923	6933	2923	1500	27	156	1356	1113	244	403	39	69	—	11	514	212	„ „	„ „
1924	6105	2673	1262	22	132	1139	967	209	407	26	77	1	18	490	171	„ „	„ „
1925	5750	2592	1157	27	127	987	905	208	362	21	60	1	17	470	163	„ „	„ „
1926	5853	2616	1269	23	119	1014	921	180	348	19	57	—	19	507	205	1	—
1927	5666	2553	1218	13	155	975	923	157	353	26	63	—	22	449	183	—	1
1928	5615	2485	1203	18	129	943	912	161	363	14	74	1	21	518	188	—	3

Ha végigtekintünk a közölt anyagon, az első szembeötlő megállapítás, amelyet belőle levonhatunk, a válások számának erős növekedése már a század első évtizedében. És pedig ez a növekedő irányzat nem terjed ki tisztán a katolikusokra, akikre nézve az állami törvény tette lehetővé az elválást, míg a protestánsoknál az már régebben is lehető volt, hanem szinte egyformán terjed ki az összes felekezetekre. Az elválasztott katolikus férjek és feleségek százalékszámát nem mutat lényeges eltérést 1898 és 1913 közt, illetőleg némi csökkenést tüntet fel. Erősen csökkenő irányvonalat mutat azonban a református, evangélikus, unitárius és izraelita elválasztott férjek és feleségek százalékszámát ; viszont erősen növekvő arányszámokat mutatnak a görög katolikusok, de még inkább a görög keletiek.

Azonban az így nyert kép még nem egészen pontos. Közelebb jutunk a való helyzet megismeréséhez, ha a válások indexét nézzük. Az 1901-i adatokat 1000-nek véve jutott 1913-ban a különféle felekezetekre :

	Orsz. átlag	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
Elvál. férjek	3143.1	3372.1	4250.0	2540.0	2245.7	6006.9	1244.8	1918.9
Elvál. feleségek . . .	3143.1	3418.4	4097.0	2491.2	2209.7	6194.0	1285.7	1897.7
Elvál. házasságok . .	3143.1	3317.0	3836.7	2595.2	2346.8	5935.7	1393.4	2007.6

Ebből könnyen megállapítható, hogy a legnagyobb mértékben viszonylag a görög keletieknél emelkedett az elválások száma. Utánuk a görög, majd római katolikusok következnek. Középpütt állanak emelkedés tekintetében a reformátusok. Az evangélikusokon és izraelitákon keresztül megy azután a sor az unitáriusokhoz, akiknél az emelkedés csak nagyon kismérvű. Ez a kép még világosabb lesz, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a népességnek, illetve az egyes felekezetek minden 100,000 lelkére hány házassági elválás esett. Ezen számításnál az egyes felekezeteket érdeklő vegyes házasságokat felezzük és így számítjuk ki az adatokat az 1901. évnél az 1900. népszámlálás adatait véve alapul.

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Izr.	Orsz. átlag.
1901	9.26	5.86	30.45	23.11	13.05	31.40	14.81
1910	24.01	18.94	65.64	48.53	63.49	49.71	37.84

Amíg tehát tíz év alatt a reformátusoknál és evangélikusoknál a házassági elválások száma valamivel többre emelkedett, mint a kétszeresére, addig a római katolikusoknál majdnem háromszorosát, a görög katolikusoknál majdnem négyszeresét, a görög keletieknél pedig majdnem ötszörösét érte el. Az arányszámoknak ez az emelkedése is szemmel láthatóan mutatja, hogy a házassági elválások számából még nem lehet közvetlen következtetéseket levonni az erkölcsi felfogás színvonalára vonatkozólag. Különbösen úgy kellene ítélni, hogy a jelen század első évtizedében a katolikus egyház híveinek az erkölcsisége sokkal nagyobb mértékű súlyedést mutat, mint a protestáns egyházak híveié⁷⁰ és hogy viszont viszonylag a legállandóbb és az átlagban sem nagyon alacsony erkölcsi színvonalat mutatnak az unitáriusok és az izraeliták. Csak annyit lehet mondani, hogy akkor, amikor a lehetőség megnyílt, a katolikus egyház hívei is mind nagyobb mértékben vették igénybe a szerencsétlen házasságok felbontására irányuló módokat. Kétségtelen, hogy az egyházra való tekintet még mindig jóval több hívőt tartott vissza a válóper megindításától, mint a protestánsoknál : azonban a közölt adatok azt is mutatják, hogy a katolikus egyház egyre súlyosabb helyzetbe kerül merev álláspontja miatt és küzdelme egyre több vereséggel végződik.

De a közölt adatok még egy másik szempontból is tanulságosak. Mutatják, hogy már a jelen század első évtizedében megindult az a folyamat, amely a házasság évszázados értelmezését alapjaiban támadja meg : mind nagyobb lesz az elválások száma az országos átlagban is. Ennek a jelenségnek az okait a statisztikai adatok segítségével nyilván nem lehet tisztázni. Ezek az adatok csak arra alkalmasak, hogy rámutassanak a társadalom közfelfogásában, mondhatnánk „lelkületében” végbemenő tünetekre.

A háború utáni adatok a háború előtt megindult folyamatoknak fokozott mértékben való felújulását mutatják. A háború éveiben tapasztalt visszaesés csak látszólagos volt : a háború megkötötte az egész életet. A háborús viszonyok által felidézett társadalmi és lelki válság azonban élénken tükröződik az utolsó évtized viszonyaiban és nevezetesen a házassági elválás statisztikai adataiban. Az összehasonlást követő első években ugrásszerűen nőtt meg a házassági elválások száma. Ezen jelenség részben bizonyára a kommunizmus alatt nagy számmal kötött könnyelmű házasságokból érthető meg. Hogy milyen nagy mértékben megszapordott a válások száma, azt mutatja, hogy 1921-ben 6188 ilyen pert fejeztek be bíróságaink : ez körülbelül megfelel az 1908. évi számnak a régi ország területén ! Az említett évben az ország 100,000 lakosára átlag 76.72 válás esett, ami azt jelenti, hogy a megcsonkított országban körülbelül kétszer annyi válás esett minden 100,000 lakosra, mint 1910-ben a régi területen.

⁷⁰ Megjegyzendő, hogy az 1913. év adatai különösen a katolikusokra viszonylag még kedvezőbbek. Az előző 1912. évben a katolikusok sokkal nagyobb számokkal szerepelnek az elválások statisztikájában. Ha az 1901—1912. évi viszonylatot vettük volna alapul, úgy az indexszámok a katolikusokra jóval kedvezőtlenebbek, a protestánsokra pedig kedvezőbbek lettek volna.

A kulminációs pontját a válási hullám az eddigi jelek szerint 1922-ben érte el, amikor a bíróságok 7419 házasságot bontottak fel. Attól fogva a válások fokozatosan kevesbednek; az utolsó vizsgált évben, 1928-ban, számuk már csak 5615 volt. Ha az 1922. év adatait 1000-nek vesszük, akkor az 1928. évre vonatkozólag a következő indexszámokat kapjuk:

	Orsz. átlag	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
Elvál. férjek:	756·8	804·2	722·2	627·8	746·8	785·7	1083·3	951·2
Elvál. feleségek:	756·8	808·9	560·6	625·7	715·2	590·1	833·3	973·9
Elvál. házasságok:	756·8	809·3	659·2	675·1	759·4	814·8	956·5	960·5

Még világosabb lesz a csökkenés mértéke, ha vizsgáljuk, hogy a népességnek, illetőleg a felekezetek minden 100,000 hívére — mindig az évvégi kiszámított népességet véve alapul — hány válás esett:

Év	Orsz. átlag	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
1922	91·13	76·67	70·81	131·00	72·57	110·32	143·33	133·94
1925	68·71	59·01	46·81	82·63	75·14	97·14	142·45	115·51
1926	69·20	59·79	41·90	83·84	67·77	88·97	142·60	127·56
1927	66·44	57·64	45·32	81·08	63·36	107·61	174·63	113·45
1928	65·26	55·69	40·60	78·32	64·27	95·76	174·68	128·37

A közölt anyag vizsgálatánál a görög keletieket és az unitáriusokat számításon kívül hagyhatjuk tényleges számuk kicsinységénél fogva. A többi felekezeteknél mindenekelőtt megállapítandó, hogy az ország katolikus lakossága mind nagyobb mértékben fordul be abba az irányzatba, amelyet a protestáns lakosságnál már a jelen század eleje óta megállapíthatunk: a válások száma feltűnő mértékben emelkedik. Az elválasztott férjek és feleségek számában a katolikusok százaléka ugyan még mindig nem éri el az ország népességében elfoglalt százalékot, de már távolról sem marad attól olyan nagy mértékben el, mint régebben. Aki a kilencszázas évek adatait vizsgálta, az még könnyen nyerhette azt a benyomást, hogy itt elsősorban a protestantizmus kebelén belül dülő bajról van szó. Ma a helyzet minden elfogulatlan szemlélőjének úgy kell ítélni, hogy a kath. lakosság már jóformán teljesen feladta azt a fölényt, amellyel e tekintetben rendelkezett. Sőt a vizsgált nyolc esztendő időszaka talán azt a benyomást is kelthetné, hogy a protestáns egyházaknál már lassanként visszafejlődően van a válások száma, míg viszont a katolikusoknál még állandóan növekszik legalább is aránylagosan. Ezt a következtetést a magunk részéről korainak gondoljuk és úgy véljük, hogy a protestáns egyházaknak minden okuk megvan arra, hogy a házassági elválás kérdését fokozott figyelemben részesítsék és a maguk eszközeivel az ellen minél jobban küzdjenek. Megállapítandó mindenestre az, hogy a közölt indexszámok értelmében a válások száma a két protestáns egyház híveinél valamivel nagyobb mértékben csökkent, mint a katolikusoknál, amazoknál is kedvezőbb eredményt csak a görög katolikusok mutatnak. Viszont azonban a 100,000 hívére kiszámított arányszám szerint a katolikus egyház mégis csak kedvezőbb képet ad, mint a protestánsok. Igaz, hogy ez a számítás csak megközelítően egyenletes, mivel az egyes felekezetek körén belül ma már eltérések vannak a házasság és nem-házasság állapotban élő népesség közt, nevezetesen a katolikus népességben nagyobb a gyermekek arányszáma, mint a protestáns lakosságban.

Az elválások statisztikájának a vizsgálata közben érdemes figyelni arra is, hogy milyen arányban szerepelnek az elválások során a vallásilag tiszta és vegyes házasságok. Erről világos képet akkor kapunk, ha a tiszta és vegyes házasságok elválásainak indexét nézzük. Az 1901-ben elválasztott tiszta, illetőleg vegyes házasságok számát 1000-nek véve volt 1913-ban az elválasztott tiszta, illetve vegyes házasságok száma:

	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
Elválasztott tiszta ház.:	3511·4	4285·7	2410·0	2054·8	6213·8	1054·0	1806·9
Elválasztott vegyes ház.:	2907·2	3428·5	3151·6	2981·6	4416·7	1916·6	12,400·0

A háború utáni viszonyokat a legfontosabb felekezetekre vonatkozólag hasonló módszer szerint jellemezhetjük. Kiinduló pontul az 1922. évi adatok szolgálnak, amelyeket 1000-nek véve, a következő index-számokat nyerjük:

	R. kath.	Reform.	Evang.
Elválasztott tiszta házasságok :	807·8	576·0	659·8
Elválasztott vegyes házasságok :	831·2	789·6	809·4

A háború előtti adatokat tekintve, megállapítható, hogy a reformátusoknál, evangélikusoknál, unitáriusoknál és izraelitáknál jóval nagyobb mértékben nőtt a válások száma a vegyes, mint a tiszta házasságokban. Viszont a háború utáni magas válási hullám lecsillapultával a tiszta házasságok sorában a válások száma viszonylag jóval nagyobb mértékben csökkent, mint a vegyes házasságokban. A háború után az irányvonal egészen egységes. A háború előtti adatok nem mutatnak egységes képet, amennyiben a római és görög katolikusok, valamint a görög keletiek sorában az elválasztott tiszta házasságok indexe magasabb, mint az elválasztott vegyes házasságoké. Ennek az oka talán abban keresendő, hogy a nevezett felekezetek sorában a válások száma, mint fentebb láttuk, viszonylag sokkal nagyobb mértékben emelkedett, mint a másik csoportban. Ha tehát figyelembe vesszük is azt, hogy a vegyes házasságok száma viszonylag állandóan emelkedik, úgy ennek ellenére a közölt indexszámok is abba az irányba látszanak mutatni, hogy a vegyes házasságok viszonylag jóval nagyobb világnézeti teherrel indulnak, mint a tiszta házasságok, ennél fogva már eleitől fogva kevesebb ellenálló képességgel rendelkeznek. Ez a szempont is erősíti a vegyes házasságok vizsgálatánál kifejtett azon meggyőződésünket, hogy az egyes felekezeteknek, valamint az országnak jól felfogott érdekében egyaránt arra kellene törekedni, hogy a vegyes házasságok számát lezorítsuk.

Az ország népességében előforduló válások egy igen nagy része Budapestről kerül ki. Azért még a főváros legfontosabb adatait is szemügyre kell vennünk. A Budapesten elválasztott férjek felekezeti hovatartozandóság szempontjából a következő kimutatásba foglalhatók:

Év	Összes befejezett perek száma									
		R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1922	1813	1049	15	198	84	14	7	416	3	27
1927	1645	914	26	208	91	14	6	359	27	—

Az elválasztott feleségekre vonatkozó adatok a következőképen alakulnak:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1922	992	15	209	104	10	7	447	3	26
1927	954	16	200	80	5	6	357	27	—

Ugyanezen adatok százalékosan számítva először az elválasztott férjekre, azután az elválasztott feleségekre vonatkozólag a következő képet mutatják:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1922	57·9	0·8	10·9	4·6	0·8	0·4	22·9	0·2	1·5
1927	55·6	1·6	12·6	5·5	0·9	0·4	21·8	1·6	—

Elválasztott feleségek:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.
1922	54·7	0·8	11·5	5·7	0·6	0·4	24·7	1·2	1·4
1927	58·0	1·0	12·1	4·9	0·3	0·4	21·7	1·6	—

Az összes elválasztással befejezett házassági perekből 1921-ben 24·8, 1922-ben 24·4, 1927-ben pedig 29·0% esett Budapestre. Ha meggondoljuk, hogy az 1920-i népszámlálás szerint Budapest lakossága az ország népességének 11·64%-át teszi, úgy látnivaló, hogy a főváros hasonlíthatatlanul nagyobb százalékát szolgáltatja az elválásoknak, mint a vidék. Ez különben nemcsak nálunk van így, hanem Európának egyéb országaiban is. Az a saecularizmus, amely a nyugati kultúra területén mind nagyobb rétegekre terjeszti ki a maga csábos hatását, a nagyvárosokban sokkal nagyobb mértékben érvényesül, mint a vidéken, ahol az eliparosodás nyomában járó súlyos bajok még nem érezhetők annyira. S ennek a folyamatnak a különféle felekezetek hívei lényeges különbség nélkül hódolnak be : Budapesten a katolikus lakosság már elvesztette azt az előnyt, amelyet a házassági elválás tekintetében az országos átlagban még fel tud mutatni ; az elválasztott férjek és feleségek százalékos megoszlása szerint köztük körülbelül annyi a katolikus, mint Budapest népességében általában. És hasonlóan állunk a többi felekezetekkel is. Sajnos, nincs módunkban kiszámítani azt, hogy az egyes felekezetek minden 100,000 hívére átlag hány elválás esett ; az összes népességnél 1921-ben 165·5, 1922-ben 195·1, 1927-ben pedig 171·2 volt az arányszám. Ez is mutatja, hogy mennyivel gyakoribb a válások száma a fővárosban, mint vidéken. Valószínű, hogy a különféle felekezetek Budapesten lényegileg csak nagyon csekély eltérést mutatnak.

A modern életnek egyik szomorú jelensége áll előttünk a válások statisztikájában. A szemlélő szinte hajlandó volna arra gondolni, hogy a nyugati kultúra ugyanazokat a bomlási folyamatokat mutatja, mint a császárságbeli Róma. A moralisták akkor sem győztek eleget panaszkodni a könnyelmű házasságok és a még könnyelműbb, bűnös válások sokasága miatt. Mindenesetre nem szabad, hogy megtéveessen az utolsó évek statisztikája, amely a válások lassú csökkenéséről beszél ; 1922 rendkívül magas kilengést hozott, amely után az ellenkező irányú mozgás elkerülhetetlen volt. Azonban az azóta lefolyt idő még túlságosan rövid ahhoz, hogy állandó jellegű javulásról beszélhetnénk. Sokkal valószínűbb — erre természetesen nem a statisztikai adatokból lehet következtetni —, hogy a családi életnek a válásokban mutatkozó krízise még növekedni fog. Azért különösen a protestáns egyházak nem lehetnek eléggé óvatosak és a lelkipásztori munkában fokozott figyelemmel kell ráeszmélniök a veszedelemre, kell rávezetni híveiket annak az ígének a halálos komolyságára : „Valaki elbocsátja feleségét és mást vesz el, paráználkodik ; és valaki férjétől elbocsátott asszonyt vesz feleségül paráználkodik“ (Luk. 16, 18.).

12. Az öngyilkosságok.

A modern életnek a házassági elválásokon kívül egy másik szomorú társadalmi problémája az öngyilkosságok szaporodása. Hazánk e tekintetben igen szomorú statisztikával szolgál és így nem csoda, ha többen is foglalkoztak e kérdéssel.⁷¹ A háború előtti anyagot dr. Kovács Alajos dolgozta fel a legkimerítőbben.⁷² Az utolsó évtizedben dr. *Bernát Istvánnak* a Magyar Statisztikai Társaságban „Elválók és öngyilkosok“ címen tartott előadása⁷³ indította meg a diszkusziót, amelynek egyik megnyilatkozása volt a Magyar Statisztikai Társaság által 1927 február 14. és 17-én rendezett ankét.⁷⁴ Az öngyilkosokra vonatkozó anyagot legújabbán

⁷¹ Pl. *Gaupp*: Über den Selbstmord, 2. kiad. 1910. — *Krose*: Die Ursachen der Selbstmordhäufigkeit, 1916.

⁷² Magyar Statiszt. Közlemények. Új sorozat 32. kötet, Budapest 1910.

⁷³ Megjelent „A Magyar Statisztikai Társaság kiadványai“ sorozatban, 2. szám, 1927, Budapest.

⁷⁴ Az ankét anyaga megjelent „A Magyar Statisztikai Társaság kiadványai“ sorozat 3. számában „Az elválások és öngyilkosságok okai és leküzdésüknek eszközei“ címen Dr. Laky Dezső szerkesztésében, Debrecen, 1927.

azután dr. Széll Tivadar dolgozta ki részletesen⁷⁵, külön Budapesttel pedig dr. Melly József foglalkozott.⁷⁶ A rendkívül sokoldalú szempontok szerint megvilágítandó kérdést Németországra vonatkozólag Füllkrug vizsgálta meg két terjedelmes tanulmányban.⁷⁷ A következőkben a kérdés vizsgálatánál leginkább Széll Tivadar és Melly József vizsgálódásait használjuk fel.

Az öngyilkosságok száma és aránya a halálesetekhez és a lakosság lélekszámához viszonyítva hazánkban a következő volt : (1919-től a mai Magyarország⁷⁸)

Év	Az öngyilkosok		
	abszolút száma	1000 halál- esetre	1 millió lakosra
		eső aránya	
1881—87 ⁷⁹	1348	4.0	95
1892—95 ⁷⁹	2052	4.5	131
1896—90 ⁷⁹	2906	6.4	178
1901—1905 ⁷⁹	3310	7.3	192
1906—10 ⁷⁹	3555	8.0	199
1911	3719	8.2	203
1912	3833	9.0	207
1913	4000	9.2	214
1914	3840	8.7	204
1915	3284	6.9	174
1911—15 ⁷⁹	3735	8.4	201
1916	2897	7.4	155
1917	2443	6.4	131
1918	2356	5.0	128
1919	1952	12.0	239
1920	1945	11.0	236
1919—20 ⁷⁹	1948	11.5	238
1921	2088	12.3	260
1922	2200	12.7	271
1923	2399	15.1	293
1924	2313	13.8	280
1925	2443	17.2	294
1921—25 ⁷⁹	2289	14.1	280
1926	2558	18.3	304
1927	2430	16.1	285
1928	2605	17.8	302

Ezek az adatok valamivel világosabbak lesznek, ha vizsgáljuk az öngyilkosságok gyakoriságát Európa egyéb országaiban. A két következő táblázat arányszámait azt először egymillió lélek arányában, azután a halálozások arányában szemléltetik.⁸⁰

⁷⁵ „Az öngyilkosok demografiája“ Magyar Statisztikai Szemle, VI. évf. 1928, 715—734. és 847—868. lapok.

⁷⁶ „Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban“ (Illyefalvi Lajos : Statisztikai Közlemények, 56. kötet, 2. szám, Budapest, 1928.)

⁷⁷ „Der Selbstmord“, Schwerin, 1919. és „Der Selbstmord in Kriegs- und Nachkriegszeit“, Schwerin, 1927. Füllkrug közöl gazdag irodalmi útmutatásokat is.

⁷⁸ A Magyar Statisztikai Szemle 1928. évi 717. lapjáról, kiegészítve az 1927. és 1928-i Statisztikai Évkönyvek adataival.

⁷⁹ Évi átlag.

⁸⁰ A Magyar Statiszt. Szemle 1928. 720. és 722. lapjairól.

Egy millió lélekre esett öngyilkos

Ország	Év	1901- 1905 ⁸¹	1906- 1910 ⁸¹	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.
Lettország	—	—	—	—	—	—	—	—	23	37	35	38	—	—	—
Észak-Irország	—	—	—	—	—	—	—	—	27	46	44	39	—	—	—
Spanyolország ⁸²	22	28	60	61	59	66	51	51	51	52	51	57	62	34	38
Ir-szabadállam	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	59	76	70	77
Szerbia	51	58	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Norvégia	55	49	53	38	36	31	47	48	58	58	61	58	—	—	—
Finnország	55	76	84	69	79	126	78	99	112	104	114	107	151	—	—
Olaszország	64	79	85	68	69	75	75	73	78	81	85	95	92	—	—
Angolország	—	—	78	77	64	75	91	91	99	102	103	96	105	114	—
Skótország	—	—	50	46	43	39	48	49	56	56	67	74	76	87	—
Belgium	124	127	—	—	—	—	—	131	123	128	136	135	137	—	—
Svédország	142	161	153	132	102	99	136	147	154	144	142	—	—	—	—
Ausztria	173	182	251	238	205	181	245	228	215	230	278	308	321	—	—
Magyarország	192	199	174	155	131	128	239	236	260	271	293	280	294	304	—
Németország	222	214	165	176	164	157	192	212	208	216	213	230	244	—	—
Dánia ⁸³	—	—	219	165	150	119	114	139	129	142	141	136	133	158	—
Franciaország	—	217	171	167	159	167	184	208	219	219	—	—	193	—	—
Svájc	230	223	215	204	181	197	205	226	227	238	234	235	217	259	—
Csehszlovákia	—	—	—	—	—	—	406	—	—	—	—	255	242	254	280

Az öngyilkosoknak az összes halálesetekhez viszonyított arányát nemzetközi összehasonlításban a következő táblázat állítja elénk :

Ország	Év	1913	1916	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926
Ir szabadállam	—	—	—	—	—	—	—	—	1.8	2.1	2.1	2.3
Észak-Irország	2.3	1.9	1.8	2.1	1.6	3.1	2.9	2.7	3.3	3.8	—	—
Spanyolország	2.5	2.9	2.0	2.3	2.2	2.4	2.5	2.8	3.1	1.8	2.0	—
Skótország	3.8	3.1	2.4	3.1	3.5	4.1	3.8	5.2	5.1	5.7	6.7	—
Lettország	—	4.4	8.4	3.3	9.3	18.1	16.8	18.7	—	—	—	—
Olaszország	4.7	3.5	2.3	3.9	3.9	4.5	4.6	5.2	5.7	6.7	—	—
Norvégia	4.8	3.0	2.0	3.8	3.9	5.2	4.7	5.4	5.2	—	—	—
Németalföld	5.5	4.4	5.6	6.1	5.7	5.5	6.0	6.5	6.3	6.3	6.7	—
Angolország	7.0	5.6	4.5	6.6	7.3	8.2	8.0	8.9	7.9	8.7	9.8	—
Finnország	7.3	4.2	4.4	4.1	6.2	8.1	7.3	8.3	9.0	11.2	—	—
Magyarország	9.2	7.4	5.0	12.0	11.0	12.3	12.7	15.1	13.8	17.2	18.3	—
Belgium	9.9	—	—	—	9.6	9.1	9.2	10.4	10.5	10.3	—	—
Ausztria	10.3	10.7	6.7	11.9	12.1	12.7	13.9	18.3	20.8	22.5	—	—
Franciaország	12.9	8.9	6.7	9.5	11.4	11.7	12.5	—	—	11.1	—	—
Svédország	13.1	9.7	5.5	9.4	11.0	12.4	11.3	12.5	—	—	—	—
Németország	15.6	9.5	6.4	11.9	14.4	14.8	15.2	15.5	18.8	20.5	—	—
Svájc	17.2	15.7	10.2	14.5	15.6	17.8	18.4	19.9	18.8	17.9	22.0	—
Dánia	17.9	11.4	8.5	9.3	10.7	11.8	12.0	12.6	12.1	12.1	14.2	—
Cseh-Szlovákia	—	—	—	22.2	—	—	—	17.5	15.8	16.8	18.4	—

Ha ezeket a táblázatokat figyelmesen végignézzük, úgy hamarosan megállapíthatjuk, hogy az öngyilkosságok száma hazánkban már a háború előtt is állandóan emelkedőben volt ; a háború idején erősen visszaesett az öngyilkosok arányszáma, amint hogy a tapasztalás általában azt mutatja, hogy erős megrázkódtatások idején az öngyilkosságok száma csökken. Az utolsó tíz évben azonban ismét

⁸¹ Évi átlag.

⁸² Ideiglenes adat, amelynél a végleges spanyol adatok rendszeren kb. 30 %-kal magasabbak.

⁸³ Dánia adatainál csak a dán városok vannak számításba véve.

lassú emelkedés tapasztalható. Ha az egymillió lakosra eső arányszámokat nézzük, hamarosan beláthatjuk, hogy hazánk már 1919-ben elérte és meghaladta a háború-előtti évek legmagasabb arányszámát (1913 : 214 öngyilkos egymillió lélekre) és hogy ez a szám némi ingadozásokkal ugyan, de állandó emelkedést mutat : a legmagasabb 1926-ban volt, amikor 304 öngyilkos esett minden millió lakosra. 1927-ben némi visszaesés mutatkozik 285-re, de 1928-ban az arány ismét 302. Ha a hazai adatokat európai összefüggésbe állítjuk bele, úgy hamarosan belátjuk, hogy a nálunk mutatkozó jelenségek nem elszigetelt tünetek, hanem a kontinens egész lakosságára kiterjedő összefüggő irányvonalnak a láncszemei. Hogy mily szilárd összefüggések vannak e tekintetben, azt legjobban talán a háborús évek adatai mutatják : nemcsak a hadviselő államokban, hanem még a semlegesekben is lényeges csökkenést mutat az öngyilkosok arányszáma. Az európai viszonylatban megállapítható az is, hogy az öngyilkosságok sűrűsége független a nemzetek felekezeti hovatartozandóságától : a protestáns északi Írország és Spanyolország kb. azonos arányszámokat mutatnak, hasonlóan a katolikus Olaszország és az evangélikus Norvégia, a katolikus Belgium adatai alig rosszabbak, mint az evangélikus Finnországé. A felekezeti jellemnél jóval lényegesebb ebben a viszonylatban a faji hovatartozandóság.

Ennek ellenére éppen az öngyilkosságokat állandóan vizsgálják felekezeti szempontból és pedig nem ok nélkül. Az egyes nemzetek körében az öngyilkosságok sűrűsége eltérést szokott mutatni a felekezeti hovatartozandóság szempontjából. Ez áll nemcsak a nemzetiségi tekintetben vegyes összetételű országokra, mint amilyen pl. hazánk, hanem áll nemzetiség szempontjából homogén lakosságra is, pl. Németországban. Mégis éppen hazai viszonyaink szempontjából szükséges utalni arra, hogy hamis ítéletek elkerülése végett óvakodni kell az öngyilkosságok kérdésének a felekezeti hovatartozandósággal való elsietett összekapcsolásától. Az öngyilkosság sokkal bonyolultabb jelenség, semhogy azt ilyen első pillanatra nagyon is tetszetős és közelfekvő általános viszonymegállapítással el lehetne intézni.

Áttérve a hazai viszonyok ismertetésére, mindenekelőtt szembe kell állítanunk a háború előtti és utáni viszonyokat abszolút és viszonzyszámokban. Ezt a következő táblázat mutatja :

Vallás	Az öngyilkosok									
	abszolút száma átlagban		egymillió lakosra		megoszlása az egyed felekeze- tek közt		férfi	nő	férfi	nő
							egymillió lakosra			
	1901-08	1923-25	1901-08	1923-25	1901-08	1923-25	1901-08		1923-25	
Római katolikus	1514	1262	221	239	45.0	52.9	339	108	348	138
Görög kath.	156	734	102	188	4.6	1.4	154	49	276	102
Református	916	739	444	430	27.3	31.0	647	240	615	251
Evangélikus	337	179	316	348	10.0	7.5	497	138	555	151
Görög keleti	225	13	120	247	6.7	0.6	183	55	299	188
Unitárius	25	3	426	466	0.8	0.1	636	208	485	334
Izraelita	142	129	204	264	4.2	5.4	323	87	390	145
Egyéb és ism.-len	47	26	—	—	1.4	1.1	—	—	—	—
Összesen	3362	2385	237	288	100.0	100.0	360	116	433	162

Ismételten figyelmeztettek már arra, hogy az öngyilkosságoknak a lakosság egészéhez való viszonyítása, illetve általában egymillió lakosra való elosztása könnyen hamis képet adhat, mivel az egyes felekezetek különböző termékenységeinek következtében a felekezetek népességének a strukturája más és más. Ezen hibaforrás kiküszöbölése érdekében már Kovács Alajos és az ő nyomán Széll Tivadar a hat éven felüli lakossággal hozták viszonyba az öngyilkosságok sűrűségét. Ezen számítás eredményét a következő táblázat mutatja :

Vallás	Esett egymillió hat éven felüli lakosra öngyilkos					
	a férfiak		a nők		az egész népességben	
	között				1901-08	1923-25
	1901-08	1923-25	1901-08	1923-25		
Római katolikus	304	390	96	154	199	267
Görög katolikus	154	314	49	114	102	212
Református	644	679	240	273	443	472
Evangélikus	494	613	137	166	314	384
Görög keleti	172	324	55	206	115	269
Unitárius	636	499	208	358	426	433
Izraelita	329	421	90	156	208	283
Összesen	334	471	108	181	220	321

A két táblázat vizsgálatánál és az 1901—08. és 1923—25. évi átlagadatok egybevetésénél természetesen nem szabad feledni, hogy az 1901—08. évi átlagadatok a régi Magyarország területére vonatkoznak. Ha az utóbbi táblázatot vizsgáljuk, úgy feltűnik, hogy míg a békeidőkben is legmagasabb aránnyal szereplő protestáns felekezetek öngyilkossági aránya alig romlott, addig a minimumot mutató és középen álló felekezetek jóval nagyobb romlást mutatnak. Széll Tivadar számításai szerint a reformátusoknál a romlás 7, az unitáriusoknál 2, az evangélikusoknál 22%, viszont a görög katolikusoknál 108, a görög keletiekéknél 134, a római katolikusoknál 34 és az izraelitáknál 36%. Nem szabad azonban éppen ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy az unitáriusok, görög keletiek és még a görög katolikusok is a népességnek csak nagyon kis töredékét teszik : az első két felekezet híveinek a száma hazánkban jelenleg nem éri el még a 100,000-et sem, úgyhogy a reájuk vonatkozó viszonyszámok csak számtani értékkel bírnak és távolról sem mutatják annyira az igazi képet, mint pl. a római katolikusoknál. Széll Tivadar részletes kimutatásokat hoz a közöltekben kívül, amelyekben az öngyilkosoknak a korát és nemét is egybeveti a felekezetükkel ; azonban ezek a vizsgálódások az eddig nyert képet nem módosítják, úgyhogy azokra nem kell kitérnünk és a kérdés iránt érdeklődőket a Magyar Statisztikai Szemlében megjelent tanulmányra utalhatjuk.⁸⁴ Fontosabb annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy hogyan oszlanak meg az öngyilkosságok a városi és vidéki lakosság közt. Amint a kettő közt általában, úgy e tekintetben is jellegzetes eltéréseket találunk. Hogy a falusi lakosságban jóval kevesebb öngyilkosság fordul elő mint városban, azt tapasztalásból tudjuk és a statisztikai adatgyűjtés is megerősíti. Széll Tivadar ennek az igazolására szembeállítja a vármegyék és törvényhatósági joggal felruházott városok statisztikai adatait. Ez a szembeállítás ugyan nem teljesen hibátlan, mert ily módon egyes, népesség és jelleg tekintetében nagyon is városias jellegű városok a vármegyék csoportjába jutnak (pl. Kispest vagy Szombathely stb.) és így a képet meghamisítják. Ennek ellenére közöljük az 1923—25. évek átlagára vonatkozó számításokat a következő táblázatban.

⁸⁴ Magyar Statisztikai Szemle 1928. 852. lap.

Az öngyilkos vallása	A vármegyei		A tj. városi	
	ö n g y i l k o s o k			
	abszolút száma	millió lakosra eső aránya	abszolút száma	millió lakosra eső aránya
Római katolikus	828	192	434	455
Görög katolikus	22	136	12	658
Református	581	396	158	606
Evangelikus	137	312	42	571
Görög keleti	11	239	2	296
Unitárius	2	470	1	354
Izraelita	37	175	92	335
Egyéb	15	—	11	—
Összesen	1633	245	752	472

Ha ebben a kérdésben világosabban akarunk látni, úgy mindenekelőtt vizsgálnunk kell, hogy milyen helyet foglal el Budapest öngyilkossági statisztikája az országos viszonylatban. Melly József említett gondosan megszerkesztett tanulmánya módot ad erre. A következőkben adatainkat belőle merítjük. A főváros öngyilkosságaira vonatkozó adatokat Melly legalább részben 1874-től fogva állítja össze. Az említett évben az öngyilkosságok száma Budapesten 100 volt, az utolsó vizsgált évben 1927-ben pedig 503. Ez abszolút számok azt jelentik, hogy az öngyilkosok száma egy félszázad alatt az ötszörösére nőtt. Időközben azonban a főváros lakosságának a száma is felszaporodott. 298,932-ről 971,169-re. Ha ennek az adatnak a világitásába állítjuk a fentebbit, akkor látjuk, hogy az öngyilkosságok viszonylag nagyobb mértékben szaporodtak, mint a lakosság. Azonban természetesen önkényes két évszámnak a szembeállítását. Hogy így mennyire igazságtalan és hamis képet nyerünk, azt akkor látjuk, ha az adatokat közelebbről vizsgáljuk. Akkor kitűnik, hogy a múlt század nyolcvanas éveinek a második felében viszonylag igen magas volt az öngyilkosságok arányszáma Budapesten: egymillió lakosra esett 1887-ben 531,8, 1888-ban 455,2, 1889-ben 467,5 öngyilkosság. Az utána következő két évtizedben jóval kisebb arányszámokkal találkozunk, nemcsak átlagban, hanem állandóan: az 1887. évi arányszámot a békeévekben Budapest többé nem érte el és a háború után is csak 1925-nek és 1926-nak jutott az a szomorú dicsőség, hogy azt meghaladják. Ebből kitetszik egyrészt az esetek számának változása, másrészt pedig mérték kínálkozik a jelen viszonyainak a megítéléséhez. Ha a nyolcvanas évek második fele nem is mutat fel olyan megrázkódtatásokat, mint a legutóbbi letűnt évtized, az mégis igen súlyos gazdasági válságokkal volt tele és valószínűleg azoknak a hatása mutatkozik az említett magas öngyilkossági arányszámokban. A következőkben 1911-től fogva közöljük a részletesebb adatokat. Az öngyilkosok a székesfővárosban nem és felekezet szerint 1911-től fogva a következőképpen oszlottak meg:

a) Férfiak:

Év	R. kath.	G. kath.	Ref.	Evang.	G. kel.	Unit	Izr.	Egyéb	Ism.	Összesen
1911	131	2	32	22	2	1	39	1	8	238
1912	172	4	38	20	3	1	67	1	11	317
1913	179	4	55	22	—	—	53	—	6	319
1914	171	3	29	17	9	1	49	—	10	289
1915	130	1	22	16	3	—	44	—	16	232
1916	110	5	17	13	5	1	39	1	9	200
1917	75	—	17	7	4	1	30	5	1	140
1918	81	5	16	9	—	—	29	—	8	148

Év	R. kath.	G. kath.	Ref.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Ism.	Összesen
1919	101	8	20	8	8	2	46	—	10	196
1920	121	3	35	13	—	2	50	—	3	227
1921	125	4	40	13	2	—	45	—	4	235
1922	121	5	34	15	—	—	50	—	4	229
1923	148	6	27	15	1	—	36	—	8	241
1924	131	4	40	21	1	—	59	—	5	261
1925	193	3	53	11	—	—	74	—	7	341
1926	182	2	43	16	1	—	65	—	1	310
1927	138	7	40	17	2	—	59	—	7	270
Összesen	2309	66	558	255	66	9	834	8	118	4193
%-ban	55.1	1.6	13.3	6.1	1.6	0.2	19.8	0.2	2.8	100.0

b) *Nők* :

1911	71	1	15	9	—	—	21	—	3	120
1912	92	1	16	9	—	1	23	—	4	143
1913	100	—	15	10	—	2	21	—	2	150
1914	89	4	25	7	—	3	17	—	3	148
1915	85	3	20	4	4	1	34	—	4	155
1916	100	—	18	11	2	—	25	2	4	162
1917	78	1	9	4	—	—	31	1	3	127
1918	84	2	16	6	—	—	32	—	2	142
1919	101	—	20	4	1	—	33	—	—	159
1920	99	2	32	13	3	—	23	—	1	173
1921	95	4	20	6	—	—	22	—	1	148
1922	117	1	25	8	2	1	18	—	1	173
1923	108	4	31	7	—	—	18	—	5	173
1924	113	4	29	12	1	—	27	—	4	190
1925	117	2	37	4	2	1	25	—	—	188
1926	153	5	38	1	1	—	33	1	1	243
1927	153	2	27	15	1	2	30	—	3	233
Összesen	1755	36	393	137	17	11	433	4	41	2287
%-ban	62.1	1.3	13.9	4.8	0.6	0.4	15.3	0.1	1.5	100.0

c) *Együtt* :

1911	202	3	47	31	2	1	60	1	11	358
1912	264	5	54	26	3	2	90	1	15	460
1913	279	4	70	32	—	2	74	—	8	469
1914	260	7	54	24	9	4	66	—	13	437
1915	215	4	42	20	7	1	78	—	20	387
1916	210	5	35	24	7	1	64	3	13	362
1917	153	1	26	11	4	1	61	6	4	267
1918	165	7	32	15	—	—	61	—	10	290
1919	202	8	40	12	4	—	79	—	10	355
1920	220	5	67	26	3	2	73	—	4	400
1921	220	8	60	19	2	2	67	—	5	383
1922	238	16	59	23	2	1	68	—	5	402
1923	256	10	58	22	1	—	54	—	13	414
1924	244	8	69	33	2	—	86	—	9	451
1925	310	5	90	15	2	1	99	—	7	529
1926	355	7	81	27	2	—	98	1	2	553
1927	291	9	67	32	3	2	89	—	10	503
Összesen	4064	102	951	392	53	20	1267	12	159	7020
%-ban	57.9	1.4	13.5	5.6	0.8	0.3	18.0	0.2	2.3	100.0

Ugyanezek az adatok — férfiak és nők elkülönítése nélkül — egymillió lakosra számítva a következő arányszámokat mutatják :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb és ism.	Össz.
1911	384.3	317.4	540.3	711.6	287.3	471.7	294.6	8,293.0	406.6
1912	501.8	529.0	620.8	596.9	430.9	943.4	441.9	11,057.4	522.5
1913	530.3	423.2	804.7	734.6	—	943.4	363.3	5,528.7	532.7
1914	494.2	423.2	620.8	550.9	1292.7	1886.8	324.0	8,984.1	496.4
1915	408.6	423.2	482.8	459.1	1005.5	471.7	382.9	13,821.7	439.6
1916	399.1	429.0	402.3	550.9	1005.5	471.7	314.2	11,057.4	411.2
1917	290.8	105.8	298.9	252.2	574.5	471.7	299.5	6,910.9	303.3
1918	313.6	740.6	367.9	344.3	—	—	299.5	6,910.9	329.4
1919	384.0	846.4	459.8	275.5	574.5	—	387.8	6,910.9	403.2
1920	400.9	496.2	662.6	579.1	690.3	707.2	338.7	2,686.4	430.6
1921	400.9	794.0	593.3	423.2	460.2	707.2	310.9	3,358.0	412.3
1922	433.7	595.5	583.4	512.3	460.2	353.6	315.5	3,358.0	432.7
1923	465.5	992.5	573.6	490.0	230.1	—	250.6	8,730.7	445.6
1924	444.7	794.0	682.3	735.1	460.2	—	413.0	6,044.3	485.5
1925	564.9	496.2	890.0	334.1	460.2	353.6	459.4	4,701.1	569.4
1926	610.5	694.7	801.0	601.4	460.2	—	454.7	2,014.8	595.3
1927	530.3	893.2	662.5	712.8	690.3	707.2	413.0	6,715.0	541.4

Ha az öngyilkosságok abszolút számának megoszlását nézzük és összevetjük Budapest lakosságának a felekezeti tagozódásával, úgy hamarosan megállapítható, hogy az öngyilkossági esetek meglehetősen arányosan oszlanak meg a felekezetek közt: többnyire körülbelül akkora hányad esik az öngyilkosokból a felekezetekre, mint amennyi a lakoságból esik rájuk. Más képet csak akkor nyerünk, ha azokat egybevetjük az illető felekezet milliő lakosára. A Melly által számított táblázat azonban nem egészen kifogástalan. Az „egyéb“ rovatában összefoglalja az ismeretlen felekezeti hovatartozandóságú öngyilkosokat is. Ez azt jelenti, hogy azon öngyilkosok, akiknek felekezeti hovatartozandóságát megállapítani nem lehetett, rontják az „egyéb“ vallásúaknak a statisztikáját és azt a benyomást kelteik, mintha a szekták és esetleg felekezetek kivüliek körében rendkívül gyakori volna az öngyilkosság. Hogy ez utóbbi nem áll, azt eléggé mutatják a fentebb közölt abszolút számok. Melly számításainak ez a rovata tehát teljesen használhatatlan. De nem sokkal értékesebbnek tarthatjuk az unitáriusokra, görögkeletiekre sőt görög katolikusokra vonatkozó viszonyszámokat sem. Ezen felekezetek közül egyiknek a lélekszáma sem éri el a 10,000-et, sőt az unitáriusoké 3000, a görög keletieké pedig 5000 alatt marad. A körökben előforduló öngyilkossági eseteket tehát nem lehet olyanoknak megítélni, hogy azok aránylagosan növekednének, ha az illető felekezet lélekszáma elérné az egymilliót. Hogy ez így van, azt eléggé mutatja az a körülmény, hogy a görög keletieknek az arányszáma jóval kedvezőbb volt a régi Magyarországon. Nemcsak országos viszonylatban, hanem Budapesten is elmaradt pl. a római katolikusoké mögött. Alig lehet úgy ítélni, hogy a háború alatt és azóta ezen felekezet híveinek az öngyilkosságra való hajlama annyira megnőtt, mint azt a közölt számok látszólag mutatják. Ha ítéletünkben igazságtalanok nem akarunk lenni, úgy az ezen felekezetekre vonatkozó arányszámokat ki kell kapcsolnunk.

Szél Tivadar szemére veti Melly tanulmányának, hogy csak évenként közli az adatokat és nem számít átlagokat, holott „az egyes évi eredmények egymástól, különösen kisebb városi anyagban az átlag egyik oldaláról annak másik oldalára is áthaladó eltéréseket mutatnak“.⁸⁵ Szél szerint ezen eljárás miatt a fővárosra vonatkozó adatokban is elmosódik a „szabály, t. i., hogy a protestánsok a fővárosban is túlnyomóan az átlagnál magasabb, a katolikusok, különösen a görög felekezetek, de az izraeliták is, annál alacsonyabb öngyilkossági gyakoriságot mutat-

⁸⁵ Magyar Stat. Szemle, 1928. 852. k. l.

nak". Ezen kifogást nem tehetjük teljesen a magunkévé. Amint még látni fogjuk, általában ugyan megáll az a tétel, hogy a protestánsoknál az öngyilkosság gyakoribb, mint a katolikusoknál. Azonban ez korántsem mindenütt érvényes szabály, Füllkrug is említi⁸⁶ pl. hogy Poroszország Brandenburg, Pomeránia és Schleswig—Holstein tartományaiban az 1901—07. évek átlagában a katolikusok öngyilkossági arányszáma nagyobb, mint az evangélikusoké. Azonban maga Füllkrug is hangsúlyozza, hogy az említett tartományokban a katolikusok kisebbségben vannak és így véleményünk szerint bizonyos fokig rájuk is alkalmazandó az, amit fentebb a budapesti unitáriusokra és a többi kis felekezetre vonatkozólag mondottunk. De ennek ellenére is a közölt adat mutatja, hogy az öngyilkossági esetek nagyobb gyakoriságát a protestánsoknál nem lehet általános szabályként felállítani. A Melly által közölt adatok éppen jellemzően szemléltetik azokat az átlag egyik oldaláról a másikra is átmenő kilengéseket és ingadozásokat, amelyeket a tiszta átlagszámítások eltüntetnek. Ennyiben az utóbbiak ugyancsak elrajzolt vonású vagy legalább is túlságosan retusált képet adnak. Ezzel az átlagszámítások előnyeit és jelentőségét természetesen nem akarjuk lekicsinyelni, sőt azt fontosnak tartjuk, azért számításaink alapján a következőkben a legfontosabb budapesti felekezetekre vonatkozólag közöljük az 1923—27. évre az átlagadatokat:

Átlagban esett öngyilkos					Átlagban 1 millió hívőre esett				
összesen	r. kath.	reform.	evang.	izr.	r. kath.	reform.	evang.	izr.	összesen
vallásúakra					öngyilkos				
490	287	73	26	85	498.7	672.7	568.4	409.5	509.8

Nincs módunkban kiszámítani, hogy a hat éven felüli népességben hogyan oszlottak meg az öngyilkosságok felekezetek szerint. Az esetek gyakorisága tekintetében a felekezetek sorrendje valószínűleg ezen számítás alapján sem változnék meg.

Mielőtt ezen adatok tüzetesebb vizsgálatához fognánk, utalnunk kell arra, amire az öngyilkosságok problémájának a statisztikai megvilágításánál általában utalni szoktak és amit nekünk sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ez pedig azon körülmény, hogy az öngyilkosságok számának statisztikai megállapítása rendkívül nehéz, sőt egyenesen lehetetlen. A statisztikai kimutatások mindig csak a halállal végződő öngyilkosságokat mutatják. Még ezen esetekben is igen gyakori a hozzátartozóknak az a törekvése, hogy az öngyilkosságot eltitkolják és balesetnek tüntessék fel, úgyhogy a statisztikai adatok már e ponton sem teljesen megbízhatók. De azonfelül hány olyan öngyilkossági eset van, amely nem végződik azonnal, hanem csak hetek vagy hónapok múltán halállal. Ezen esetek sem szerepelnek a statisztikában. Végül a régebbi statisztikai adatgyűjtés egyáltalán nem terjed ki az öngyilkossági kísérletekre. Hogy éppen az utóbbi tekintetben milyen hiányosak az adatok, arról beszédes képet rajzol Melly⁸⁷ az öngyilkosságok, illetve öngyilkossági kísérletek számáról a székesfővárosban a haláloki statisztika, a rendőr-orvosi jelentések és a mentők közlései szerint.

Év	Az öngyilkosságok, illetve öngyilkossági kísérletek száma Budapesten		
	a haláloki statisztika szerint	a rendőri jelentések szerint	a mentők közlései szerint
1921	383	675	941
1922	402	822	883
1923	414	930	936
1924	451	1153	1060
1925	529	1546	1514
1926	553	2096	1779

Ehhez még hozzá kell venni, hogy akárhány esetben nincs szükség a mentők segítségének az igénybevételére, vagy pedig a hozzátartozók a háziorvost hívják. Nyilvánvaló ennek alapján, hogy az öngyilkosságok és öngyilkossági kísérletek tényleges száma a statisztika által nyilvántartott eseteknek legalább is két-, ha

⁸⁶ „Der Selbstmord“, 1919. 46. k. l.

⁸⁷ Id. h. 27. lap.

nem háromszorosa. Azért a közölt statisztikai adatok természetesen még nem értéktelenek, mert belőlük mégis lehet következtetni az irányvonal általános alakulására. Fel kell vetni azonban a kérdést, hogy a statisztikai adatokat nem befolyásolja-e az egyes felekezetek eltérő viselkedése az öngyilkossal szemben. A katolikus egyház az öngyilkosoktól tudvalevőleg megtagadja az egyházi temetést. Nem valószínű-e, hogy a hozzátartozók, akik a legritkább esetben közönyösek az egyházi temetés iránt, igyekeznek az esetet eltitkolni, illetve más színben feltüntetni? Viszont a protestánsoknál ez a szempont teljesen elesik. Természetesen nem lehet számszerűleg igazolt következtetéseket eszközölni. Azonban reá kell mutatni erre a tényre, amely adott körülmények közt lényeges befolyást gyakorolhat a statisztikai adatok alakulására.

A statisztikai adatgyűjtés ezen nehézségeit és fogyatékoságait az öngyilkosok viszonyainak a vizsgálatánál általában figyelembe kell venni, de fokozott mértékben jelentős ez a szempont akkor, amikor a felekezeti viszonyok szerint való taglalásról van szó. Éppen ebből a szempontból nagyon fontos volna, ha Budapestre vonatkozólag nemcsak a halálok szerinti öngyilkosok felekezeti megoszlását ismernők, hanem hasonló szempontok szerint fel volnának dolgozva az öngyilkossági kísérletek is. Melly tanulmánya nyomán közöljük⁸⁸ a bécsi öngyilkosságok és öngyilkossági kísérletek felekezeti megoszlását, amely éppen a hangsúlyozott szempontból érdekes következtetést enged meg. Az öngyilkosságok statisztikájában az evangélikusok kedvezőtlenebb arányt mutatnak, mint a katolikusok; az összes öngyilkossági kísérleteknél azonban a helyzet megváltozik és az evangélikusok lényegesen kedvezőbb adatokat mutatnak.

Hitfelekezet	Az öngyilkosok száma az 1907—13. évek átlagában		Bécsben 1926-ban		Az öngyilkossági kísérletek száma Bécsben 1926-ban	
	abs.	‰/00000	abs.	‰/00000	abs.	‰/00000
Római katolikus	520	295	642	423	1870	1232
Evangélikus	26	342	40	449	63	707
Izraelita	55	317	103	511	222	1102
Egyéb	4	323	2	88	5	221
Felekezetnélküli	2	338	20	604	36	1088

Legújabbán a Központi Statisztikai Hivatal a belügyminiszter egy rendeletének értelmében nálunk is új alapokon dolgozza ki az öngyilkosságok statisztikáját. Az új módszer alapján nemcsak a halállal végződő öngyilkosságokat veszi számon, hanem az öngyilkossági kísérleteket is. Eddig az 1928. év második felére vonatkozó adatokat tette közzé a Statisztikai Hivatal⁸⁹, sőt azokat dr. Kovács Norbert már részletes demografiai feldolgozás tárgyává is tette.⁹⁰ Az új módszer szerint összeállított adatok éppen felekezeti szempontból lényegesen eltérő eredményeket mutatnak. A következő táblázat az öngyilkossági eseteket mutatja nem- és számszerint 1928 július—december havában.⁹¹

Vallás	Vármegyék			Tvh. i. városok			Ebből Budapest			Magyarország összesen		
	ferfi	no	együtt	ferfi	nó	együtt számszerint	ferfi	nó	együtt	ferfi	nó	együtt
R. kath.	260	169	429	328	499	827	249	426	675	588	668	1256
G. kath.	4	5	9	8	9	17	6	7	13	12	14	26
Reform.	128	94	222	69	117	186	45	79	124	197	211	408
Evang.	36	18	54	24	31	55	15	27	42	60	49	109
Gör. kel.	2	4	6	—	1	1	—	1	1	2	5	7
Unitárius	8	9	17	78	55	133	67	51	118	86	64	150
Egyéb	1	1	2	1	1	2	1	1	2	2	2	4
Összesen	439	300	739	508	713	1221	383	592	975	947	1013	1960

⁸⁸ Id. h. 43. lap.

⁸⁹ V. ö. a Statisztikai Évkönyv új folyamának 36. kötetét, 53. lap.

⁹⁰ „Az új öngyilkossági statisztikai adatgyűjtés első eredményei“, Magyar Statiszt. Szemle, 1929., 953—977. lapok.

⁹¹ A táblázatot Dr. Kovács Norbert cikke alapján (id. h. 955. l.) közlöm, de ugyanez megtalálható kissé más elrendezésben a Statisztikai Évkönyv említett helyén is.

Százalékban.

Vallás	Vármegyék			Tvh. j. városok			Ebből Budapest			Magyarország összesen		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
R. kath.	59.2	56.3	58.1	64.6	70.7	67.7	65.0	71.9	69.2	62.1	66.0	6.41
G. kath.	0.9	1.7	1.2	1.6	1.3	1.4	1.6	1.2	1.4	1.3	1.4	1.3
Reform.	29.2	31.4	30.0	13.6	16.4	15.2	11.7	13.3	12.7	20.8	20.8	20.8
Evang.	8.2	6.0	7.3	4.7	4.3	4.5	3.9	4.6	4.3	6.3	4.8	5.6
Görög kel.	0.5	1.3	0.8	—	0.2	0.1	—	0.2	0.1	0.2	0.5	0.4
Izraelita	1.8	3.0	2.3	15.3	7.7	10.9	17.5	8.6	12.1	9.1	6.3	7.6
Egyéb	0.2	0.3	0.3	0.2	0.1	0.2	0.3	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
Összesen	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Ha ezen százalékos eredményeket az ország lakosságának a felekezeti tagozottságával egybevetjük, úgy arra a meglepő eredményre jutunk, hogy azok majdnem teljesen megegyező képet mutatnak. Budapesten a katolikusok nagyobb arányban szerepelnek az öngyilkosok közt, mint a lakosságban (1925-ben 59.9%). Hasonlóan valamivel magasabb a reformátusok aránya is (a lakosságban 11.4%), valamint a görög katolikusoké. De sokkal kisebb az izraeliták aránya (a lakosságban 21.6%), — legfeljebb a férfi-öngyilkosok arányszáma közelíti azt meg valamennyire. És jóval kisebb az evangélikusok arányszáma is (a lakosságban 4.8%). Meglehetősen hasonló a helyzet az országos viszonylatban is, mégis azzal az eltéréssel, hogy itt a legkedvezőtlenebb helyzetet az izraeliták mutatják; a katolikusok arányszáma valamivel kedvezőbb, ha az 1928-ra kiszámított népességet vesszük alapul. A reformátusok arányszáma teljes pontossággal megegyezik a népességben elfoglalt arányszámukkal, az evangélikusoké valamivel kedvezőbb (a népességben 6.1%). Alig lehet ezen csak egy félévre kiterjedő adatokból messzemenő következtetéseket levonni. De annyi világos, hogy az óvatosság az öngyilkossági statisztika kezelésében fokozott mértékben ajánlatos. Semmiesetre sem lehet az öngyilkossági esetekből rövid úton valamely felekezet tagjainak az erkölcsi színvonalára következtetni és még kevésbé lehet azokat valamely felekezet valláserkölcsei nevelői munkája eredményességének vagy eredménytelenségének betudni. Mindenestre érdekes, hogy az öngyilkossági esetek pontosabb felkutatása esetén mennyire az eddiektől eltérő eredmények adódnak. Hogy az öngyilkossági kísérleteknél Bécsben a katolikusok mutatnak nagyobb számokat, azt Melly, mint tudatalatti védekezést a gyermekkori vallásos nevelésnek hajlandó betudni.⁹² Maga is hozzáteszi azonban, hogy ezen kérdésnek még sokkal alaposabb megvizsgálására volna szükség, hogy ezt a sokat vitatott kérdést közmegelégedésre el lehessen dönteni. A magunk részéről nem akarunk ezen felfogással szemben állást foglalni, hiszen a statisztikai anyag arra nem ad elég támpontot. E nélkül pedig az említett megokolás tisztára feltevés marad.

Bajos volna azt állítani, hogy a viszony minden esetben így megfordul, ha az összes eseteket pontosabban tudnók a statisztikai adatfelvétellel megragadni, azonban ez a kimutatás figyelmeztethet bennünket arra, hogy a kérdés tárgyalásánál óvatosságra van szükség.

Amint már az eddiekből is kiténik, a protestáns felekezetek híveinek a sorában a statisztikailag kimutatható öngyilkosságok száma általában sűrűbb, mint a római katolikusoknál. S ez nemcsak hazai jelenség. Füllkrug adatai szerint⁹³ ugyanez a helyzet Németországban és hasonló mutatható ki pl. Hollandiában és Svájcban is. Mi ennek az oka? Az öngyilkosságot, mint bünt egyforma szigorúsággal ítéli el a katolicizmus és protestantizmus és ez a megbélyegző ítélet egyforma szigorúsággal hangzik el a vallásoktatás során. Aki e tekintetben talán kétségkednék vagy pedig hajlandó volna a helyzetet másképpen beállítani, az olvassa el Füllkrug idevágó fejtegetéseit.⁹⁴ Azonban tudvalevőleg eltérés van a katolicizmus

⁹² Id. h. 42. lap.

⁹³ „Der Selbstmord“, 44. k. lap és „Der Selbstmord in der Kriegszeit“ 40. k. l.

⁹⁴ „Der Selbstmord“, 181. k. lap.

és protestantizmus eljárásában az öngyilkosokkal, illetve azok hozzátartozóival szemben. A katolikus egyház bünteti az öngyilkost azzal, hogy megtagadja tőle az egyházi temetést, kivéve, ha öngyilkosságát beszámíthatatlan lelkiállapotban követte el, ami persze viszont azt eredményezi, hogy a hozzátartozók akárhányszor tudatosan másképpen állítják be az esetet, mint az a valóságban volt. A protestáns egyházak az öngyilkos feletti ítéletet az Istennek engedik át és mivel meggyőződésük szerint az egyházi temetés lényege nem az elhunyton végzett cselekvény, hanem az evangéliom hirdetése a hátramaradottaknak, azért az egyszerű, dísztelen temetést nem is tagadják meg. Nem akarjuk a kétféle eljárást itt kritika tárgyává tenni, elég annak a megállapítása, hogy a protestáns egyházaknak ezen eljárása, melynek végső oka Jézusnak az evangéliomban megőrzött azon szava : „Ne ítéljétek, hogy ne ítéltessetek!“, kelti sokszor a kívülállóknak azt a hamis benyomást, mintha a protestantizmus a katolicizmushoz viszonyítva kevésbé szigorúan ítélné el az öngyilkosságot. De továbbmenőleg találkozunk olyan beállításokkal is, amelyek a protestáns egyházakat igyekeznek felelőssé tenni a híveik körében előforduló nagyobb számú öngyilkossági esetekért, ha nem is abban az értelemben, hogy a protestáns ethika lazaságáról beszélnek, — ilyeneket is lehet hallani, — hanem legalább is úgy, hogy az egyház nevelő és fegyelmező erejének a gyengeségére és a protestánsok erkölcsi jellemének alacsonyabbrendűségére következtetnek. Az ilyen beállításokra célzott és ezek ellen emelt szót Ravasz László református püspök az öngyilkosságok és elválások kérdése tárgyában tartott, már említett ankéthoz intézett levelében: „Óva intek attól, — írja, — hogy a statisztikai adatokból az egyes egyházak lelki munkájának a hatékonyságára gyors és általánosító következtetéseket vonjunk. Nem lehet felállítani azt a rideg tételt, hogy amily mértékben kedvezőtlen egy felekezet tagjai közt az elválási, öngyilkossági vagy elmebetegségi statisztika, azon mértékben állapítható meg, ha viszonylagosan is, az illető felekezet spiritualis valeurje. Főképpen azért, mert a felekezetek bizonyos mértékig társadalmi és gazdasági rétegződéseket is rejtnek magukban és így megtörténhetik az, hogy a vallás rovására iratik, ami tulajdonképpen társadalmi, gazdasági okokon alapszik.“⁹⁵

Az illusztris püspök ezen nyilatkozatát idézi Széll Tivadar és Melly József : mindkettő elutasítja az abban kifejezésre jutó szempontot. Széll Tivadar szerint „tény, hogy nincs kiderítve, hogy ez (t. i. a protestáns öngyilkosok viszonylag magas arányszáma) a hazai protestánsok minő más társadalmi tulajdonságának, minő társadalmi vagy gazdasági rétegződésnek következménye, ha nem a vallás-erkölcsnek, ha nem a kánoni jognak a katolikusoknál szigorúbb felfogásának“.⁹⁶ Melly József is úgy véli, hogy „az illusztris főpap véleménye országos vonatkozásban nagyon helytálló lehet, de... a székesfővárosban a felekezetek társadalmi és gazdasági rétegződése már nem mutat éles különbségeket.“⁹⁷

Pedig Ravasz László nyilatkozatának talán mégis több alapja van, mint az említett két statisztikus gondolja. Már Zehery Lajos hangsúlyozza Kovács Alajos egy megállapítása nyomán, hogy „az egyes vallásfelekezetek az írni-olvasni tudás tekintetében ugyanazt a sorrendet tüntetik fel, mint az öngyilkosok szolgálatása tekintetében“.⁹⁸ Szerinte ez az összefüggés is a kultúra (helyesebben : civilizáció) fejlődésének és az öngyilkosság terjedésének okozati kapcsolatára mutat. Zeherynek a megállapítása ugyan nem teljesen fedi a valóságot, mert pl. az evangélikusok körében az írni-olvasni tudók százaléka magasabb, mint a reformátusok körében, viszont az öngyilkosság nálunk az utóbbiak körében gyakoribb. Ennek ellenére ebben a megállapításban értékes és figyelemreméltó szempont rejlik. Fentebbi vizsgálódásaink kétségkívül tanúsítják azt, hogy a protestáns felekezetek

⁹⁵ „A Magyar Stat. Társ. Kiadványai“, 3. sz. 39. lap.

⁹⁶ Id. h. 858. k. l.

⁹⁷ Id. h. 42. k. l.

⁹⁸ „Az öngyilkosság, mint a társadalmi élet tömegjelensége“, Társadalomtudomány 1926, V. évfolyam, 97. l.

híveinek más a társadalmi és ennek következtében nyilván a gazdasági rétegződése is: körükben nagyobb az „intelligencia“, mint a római katolikusok körében. Azt pedig az öngyilkosok demografiájának a vizsgálata is igazolja, hogy a magasabb iskolázottsággal rendelkező társadalmi osztályokban az öngyilkosság viszonylag gyakoribb, mint egyéb társadalmi osztályokban. Ez alól csak a véderő tagjai, az ismeretlen foglalkozásúak és a házi cselédek tesznek kivételt, ami viszont fentebbi beállításunkkal nincs ellentétben.⁹⁹ S a különböző társadalmi rétegződés nemcsak országos viszonylatban, hanem még Budapesten is megvan. Ott is megállapítható pl. írni-olvasni tudás tekintetében ugyanaz a fokozatos eltérés, mint az országban általában. De ennél még tovább is kell mennünk. Fentebb utaltunk arra, hogy a különféle nagyságú lakások birtokosai felekezeti szempontból hogyan oszlanak meg. A közölt adatok ugyancsak azt mutatják, hogy még Budapesten is az egyes felekezetek tagjai közt nagyobb eltérések vannak társadalmi rétegződés tekintetében, mint az első pillanatra gondolnók. Ami évszázadok nevelői munkájának az eredője, azt még a világváros amalgamizáló ereje sem tudja megszüntetni egy félszázad alatt. Mindennek alapján Ravasz László levele nagyon is fontos szempontot hangsúlyoz: abban le nem kicsinyelhető igazságmomentum van.

Azonban az öngyilkossági statisztika felekezeti vonatkozásaiban rejlő rejtélyek megoldására meggyőződésünk szerint ez a szempont mégsem alkalmas. Hazánkban a keresztyén felekezetek közt meglévő eltérések társadalmi rétegződés tekintetében nem oly nagymértékűek, hogy az öngyilkossági statisztika szóbanforgó különbségeinek a megértésére kielégítőek volnának. Ezt alátámasztja a következő megfigyelés. Azok a társadalmi rétegződésbeli eltérések, amelyek a katolikus és protestáns egyházak hívei közt megvaíznak, még fokozott mértékben vannak meg a keresztyén felekezetek és a zsidóság közt, és pedig a fokozódás, mint láttuk, abban az irányban mozog, hogy a zsidóság még a protestáns felekezeteknél is nagyobb arányban tódul a szabadfoglalkozások és kereskedelem felé. Ennek a logikus következménye az volna, hogy a zsidóság köréből kellene viszonylag a legtöbb öngyilkosnak kikerülni. Ez azonban nem áll. Mint a fentebb közölt számításokból megállapítható, a zsidóság öngyilkossági arányszáma országos viszonylatban nem sokkal haladja meg a katolikusokét, de messze elmarad a protestánsoké mögött. Budapesten pedig, valamint a törvényhatósági joggal felruházott városoknak és a vármegyéknek kisebb csoportjaiban még a katolikusoknál is kedvezőbb arányszámokat mutat. Csak mellékesen utalunk ebben az összefüggésben arra, hogy ezen statisztikai adatok meglehetősen ellentétben vannak azzal a sokszor antiszemita megnyilatkozásokban is kifejezésre jutó közhiedelemmel, mintha a zsidóság „erkölcsi lazasága“ melegágya volna többek közt az öngyilkosságoknak is. Amint Füllkrug megfigyelte, a keleti, atyai hagyományaihoz ragaszkodó, hívő zsidóságban nagyon ritkák az öngyilkosság esetei.¹⁰⁰ Csak a modernizálódott és hitetlen zsidóságban szaporodnak el. Vajjon ezen statisztikailag igazolt tényekből hajlandók-e a felekezeti statisztika harcosai arra következtetni, hogy a zsidóság „spiritualis valeurje“ magasabb pl. a katolicizmusénál, mert még a nagyon is modernizálódott budapesti zsidóságban is kisebb öngyilkossági arányszámokat mutat fel? Akkor ugyan arra is kellene következtetni, hogy az iszlám is magasabbrendű, mint a keresztyénség, mivel annak sorában az öngyilkosság éppenséggel nagyon ritka!¹⁰¹ Látnivaló, hogy mennyire igaza van Ravasz Lászlónak, mikor ennek a következtetési eljárásnak a problematikus voltára utal.

Ezen rövid kitérő után térjünk vissza azon kérdéshez, hogy milyen okra, vagy okokra vezetendő vissza a katolicizmus kedvezőbb és a protestantizmus kedvezőtlenebb öngyilkossági arányszáma. Mint láttuk, nem elégséges ebben a tekintetben a két felekezet-csoport közt fennálló társadalmi rétegződési különb-

⁹⁹ V. ö. Zehery megállapításaitu. o. 98. lap.

¹⁰⁰ „Der Selbstmord in der Nachkriegszeit“, 41. lap.

¹⁰¹ V. ö. Füllkrug: Der Selbstmord, 47. lap.

ségekre utalni. Az idevonatkozó irodalomban komoly kutatók is ismételten utaltak arra, hogy a katolikus egyház nemcsak az öngyilkosokkal szemben követett eljárásával, hanem különösen a gyónással és vallásos berendezkedéseinek a gazdagságával erősen gátló hatást gyakorol híveinek öngyilkossági szándékaira. Füllkrug, a berlini evangélikus városi misszió igazgatója ugyancsak sorra veszi ezeket a szempontokat és maga is arra a következtetésre jut, hogy végső eredményben a két felekezetsoport közti eltérés a katolikus gyóntatószék befolyására vezetendő vissza. „A katolikus gyóntatószék az öngyilkossági gondolatoktól üldözött gyülekezeti tagnak módot ad arra, hogy bajáról beszéljen, azt egyszer más megvilágításban is lássa és ezáltal attól már félig megszabaduljon. Az evangélikus egyházban is van ugyan ugyan a magángyónásra, azonban a kényelmes és mindenki számára hozzáférhető alkalmak hiányoznak.”¹⁰²

Ezen katolikus teológusok és szociológusok által is ismételten hangsúlyozott szempontokban kétségkívül van valami, ami plauzibilisnek látszik. Elvi jellegű gondolatmenetekkel nem is lehet ezen érvelés ellen kifogást tenni. Mégis utalnunk kell arra, hogy már ezen gondolatmenet alapján sincs senkinek joga az öngyilkossági arányszámokból éppen a katolicizmus magasabb spiritualis valeurjére következtetni. Mert éppen a gyóntatószéki gyakorlat a katolikus egyházban nem a magas, lelkiismereti szabadságban gyökerező erkölcsiségnek a megteremtésén munkálkodik, hanem a tekintélyen alapuló átlagerkölciségén. Ez a gyóntatószéki munka lényegéből és sajátosságából következik, amit itt csak megállapítunk a nélkül, hogy arra részletesebben kitérhetnénk. Mindenesetre azonban lehet ezzel szemben arra hivatkozni, hogy a tömegben éppen átlaggal van dolgunk és ennek irányítása, erkölcsi nevelése tekintetében éppen a gyóntatószék kiváló eredményeket ér el, holott a protestantizmus erkölcsi ideálját jóval magasabbra szabván, csak kevesekre tud igazán hatni. A magunk részéről ennek az ellenérvnek nem tudunk túlságos jelentőséget tulajdonítani, mert az abban foglalt tárgyi mozzanat csak nehezen vagy talán egyáltalán nem igazolható elfogadható objektív módon.

Kérdés azonban, hogy mennyire igazolható a gyóntatószék kedvező befolyása az erkölcsi nevelés, nevezetesen az öngyilkosságtól való visszatartás tekintetében és mennyire játszanak szerepet ebben a tekintetben a katolikus egyház által egyébként alkalmazott eszközök, mint pl. a temetés megtagadása stb. Természetes, hogy erre a kérdésre objektív, adatokkal ellenőrizhető feleletet nyerni rendkívül bajos. Természetes az is, hogy a katolikus egyház a gyónási titok szentségénél fogva nem szolgáltatathat anyagot annak elbírálására, hogy hány embert tartott vissza az öngyilkosságtól és még nehezebb a többi szempont tényleges motíváló erejét ellenőrizni. Erre vonatkozólag csak elfogulatlan katolikusok tehetnének valóban értékes közléseket, ilyen nyilatkozatokban azonban hiány van. Dr. Kollarits Jenő budapesti orvos egy cikkében ugyancsak vizsgálja a szóban forgó kérdést és úgy véli éppen magyarországi tapasztalatai alapján, hogy a gyóntatószéket a katolikus lakosságnak csak elenyésző töredéke veszi igénybe, úgyhogy ezen körülményből a jelentkező eltérést az öngyilkossági hajlam terén nem lehet megérteni.¹⁰³ Nem tudjuk ellenőrizni, hogy mennyire áll meg Kollarits említett megfigyelése. Azonban ebben az összefüggésben talán mégis lehet utalni egy olyan körülményre, amely a kérdés eldöntésénél segítségünkre lehet. Mint fentebb láttuk, Széll Tivadar figyelmeztet arra, hogy az öngyilkossági esetek arányszáma a háború után a katolikusoknál lényegesen erősebb emelkedést mutat, mint a protestánsoknál. Már most köztudomású a katolicizmus belső megerősödése a háború után. Maguk a katolikus vezérférfiak szóltak ismételten a katolikus gondolat előretöréséről. A katolikus nagygyűlések, eucharisztikus körmenetek számos más jelenséggel együtt beszédes bizonyágai annak, hogy ez nemcsak

¹⁰² „Der Selbstmord“, 48. s k. lap, az idézet az 50. lapon.

¹⁰³ A „Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie“ 1919. évfolyamában (49. kötet, 357–372. lap), közzétett cikkében. A cikket idézi Füllkrug is (Der Selbstmord in der Kriegszeit, 43. s k. lap.)

frázis és nem is csak külső rendezés, hanem van mögötte belső megújuló élet is. Nincsenek ugyan adataink erre nézve, de kétségtelen, hogy éppen a gyóntatószéknek a használata a hívek részéről ugyancsak erősödött. Ebből jogosan lehetne következtetni arra, hogy az erkölcsiség színvonala emelkedik, illetve hogy az kézzelfoghatóan is megnyilatkozik pl. éppen az öngyilkossági viszonyszámokban. Még ha úgy ítélnék is, hogy ennek a belső életnek az eredményei a közéletben csak hosszabb idő múltán jelentkeznek, — ami nem volna ugyan teljesen helyes éppen a gyóntatószéki gyakorlat sajátos jellegénél fogva, — mégis annyit mindenesetre elvárhatnánk, hogy az öngyilkossági arányszám ne emelkedjék.

Ezzel természetesen nem akarjuk a gyóntatószéknek és különösen az öngyilkosok ellen alkalmazott egyéb rendszabályoknak a jelentőségét teljességgel tagadni. De aligha járunk hamis úton, ha a katolicizmus és protestantizmus közt meglévő ellentétet még mélyebben rejlő okokra vezetjük vissza. Ebben a tekintetben számbavehető eredményre csak akkor juthatunk, ha módunk van az öngyilkosok pszichéjét megfigyelni és az abban uralomra jutó motívumokat valami módon viszonyba hozni a keresztyénségnek a katolicizmusban és protestantizmusban előttünk álló alaptípusaival. Ezen vizsgálatnak a megejtése rendkívül nehéz, sok körülményt igénylő munka, amelyet mi természetszerűleg nem végezhetünk el. Ez csak azon orvosoknak és lelkipásztoroknak lehet a feladata, akik hivatászerűen foglalkozhatnak olyanokkal, akik öngyilkossági kísérleteket követtek el.

Dr. Kollarits Jenő fentebb idézett, figyelemreméltó cikkében talán némi útbaigazítást adhat e tekintetben. Nem tehetjük ugyan magunkévá azon világnézeti alapelveket, amelyekből Kollarits kiindul: a nélkül, hogy ennek a kérdésnek a részletes tárgyalásába kezdhetnénk, itt vissza kell utasítanunk minden olyan kísérletet, amely az ember szellemi életében általában és így az öngyilkosság megítélésében is kizárja a felelősség gondolatát. Elfogadhatjuk azt a tételt, hogy az öngyilkosság általában valamiféle betegségnek, illetve abnormis és annyiban beteg lelki állapotnak a szimptomája. Igaz, hogy ez esetben a betegség fogalmát módfelett kitágítottuk és ebben az értelemben majdnem minden nem szigorúan normális emberi életjelenségre lehet alkalmazni a betegség szót. A cselekvő egyén felelősségét ez esetben sem lehet kikapcsolni.

Kollarits szerint az öngyilkosságra való hajlam specifikus összefüggésben van a jellemnek és az idegességnek egy bizonyos nemével. Leginkább depresszált jellem társulva a depresszív komoly életfelfogással hajlamos rá. Kollarits igyekezik azután kimutatni, hogy ennek a jellem-típusnak a hazája a protestantizmus. És pedig az utóbbi nem is annyira abban az értelemben, mintha a protestantizmus nevelné ezt a típust, hanem inkább abban az értelemben, hogy az ilyen típusú egyedeknek, illetve nemzeteknek felel meg a protestáns életfelfogás és ezért csatlakoztak vagy csatlakoznak hozzá. Ilyen értelemben utal Kollarits Lavedan „Marquis de Priola“ c. művére, amelyben csak egy asszony tud Don Juannak ellentálni, ami annak protestáns jellemével van összefüggésben. Hasonló szempontból hivatkozik Dejenire és Gauckler nyilatkozataira, akik szerint a protestáns mentalitás nyugodt és komoly, viszonylag hideg és komor; ugyanezzel van összefüggésben Kollarits szerint a protestánsoknak különös alkalmassága és hajlama tudományos tevékenységre. Galton szerint ennek a típusnak egy átöröklődő válfaja a hugenoták soraiban található meg. Mindezen jellemsajátságok Kollarits szerint egyúttal predesztinálnak az öngyilkosságra. Amennyire ezen vázaltszerű összefoglalás is mutatja, Kollarits nagyon egyoldalú módon rajzolja meg a „protestáns mentalitás“-t és talán inkább a kálvinizmus némely típusaira gondol. Kétségtelen azonban, hogy éppen a felhozott jellemvonások tekintetében a protestáns mentalitás irodalmi igazolása érdekében hivatkozni lehetne pl. Arany János balladáira, Kemény Zsigmond némely regényalakjaira és különösen a kálvinizmus alapján álló nagy német költő és regényíró Conrad Ferdinand Meyer által megrajzolt alakok jellemére. Ezek az irodalmi megnyilatkozások mindenesetre sokkal gazdagabbnak mutatják a protestáns mentalitást és jellemet, mint ahogyan azt Kollarits megrajzolja. Ennek ellenére fejtegetéseiben van oly igazságmozzanat, amely

további kutatások kiindulópontjául szolgálhat. Füllkrug is hajlandó ezt elismerni.¹⁰⁴ Valóban el lehet képzelni azt, hogy éppen a magasra kitűzött erkölcsi életeszmény, az önmagunkon gyakorolt szigorú és magas mértékkel mérő kritika, a kötelességteljesítéshez való erőteljes ragaszkodás, a megalkuvástól való irtózás és az élet nehézségeit könnyen venni nem tudó erkölcsi komolyság kerülhet olyan viszonyok közé, amelyek közt az öngyilkosság gondolata súlyos kísértéssé lesz. S mindezek olyan jellemvonások, amelyekre a protestáns ethika és ennek alapján a protestáns erkölcsi nevelés is mindig különös súlyt helyezett. Bizonyos az is, hogy az eleven hit, az Istennel való életközösségnek az ereje diadalmaskodik a kísértés felett annál is inkább, mert nyilvánvaló előtte, hogy az öngyilkosság mindig bűn. Arra, aki hívő keresztyén létére az ilyen kísértés súlya alatt elbukott, az vesse az első követ, aki még minden kísértésben megállott. Bizonyos, hogy minél tisztább és mélyebb valakinek az erkölcsi jelleme, annál nagyobbak, súlyosabbak és nehezebbek a kísértések, melyekkel meg kell küzdenie. Ha pedig így van azokkal, akik komoly keresztyének, mennyivel inkább vehet erőt a kétségbeesés azokon, akiknek az életét, életfolytatását meghatározza ugyan még a nevelés, erkölcsi fogalmaiknak az öröklött komolysága, de akiknek életében hiányzik a hit eleven ereje. Ez a saecularizált erkölcsi világnézet még mindig állhat igen magas fokon, de az élet súlyos helyzetében elegendő erőt adni nem tud és könnyen megy át abba a stoicizmusba, amely a „patet exitus“ jeliségével egyáltalán nem igazolta az élet könnyelmű elvetését, azonban vitatta az öngyilkosságnak nemcsak jogszerű, hanem bizonyos körülmények közt kötelességszerű jellegét is.

Mindezek a megfontolások mutatják, hogy az öngyilkosság felett általában igen hamarosan és világosan ki lehet mondani a kárhozható ítéletet, azonban az öngyilkosság az életből sokkal bonyolultabb és súlyosabb erkölcsi probléma, semmint ezen világos ítélet alapján talán első pillanatra gondolni hajlandók volnánk. Világos az is, hogy milyen felületesen és könnyelműen jár el az, aki tisztára statisztikai adatokból következtet éppen az öngyilkosságok gyakorisága alapján valamely felekezet „erkölcsi valeurjé“-re.

13. Bűnügyi statisztika.

Régtől fogva szokásos a morál- és kriminálstatisztikában a bűnügyi statisztika adatainak a feldolgozása. Azonban, amint már láttuk, a morálstatisztika szokásos fogalma nem számol eléggé a statisztikai kutatás és adatgyűjtés természetével, eredményei csak nagyon megszorított értelemben tarthatnak igényt érvényre. Ez áll a bűnügyi statisztika adatainak morálstatisztikai szempontból való feldolgozására is. Ebből a szempontból kifolyólag hamgsúlyozza Hermann A. Krose S. J., a német katolicizmus statisztikai évkönyvének szerkesztője is, hogy az elítéltek felekezeti hovatartozandóságának megállapítása céltalan.¹⁰⁵ Egyéb okok mellett ezt az ítéletet különösen az a körülmény indokolja, hogy a bűntényeknek igen nagy százaléka sohasem kerül bíróság elé. Szerinte semmi jogunk sincs arra következtetni, hogy a fel nem fedett bűntények a lakosságban ugyanúgy oszlanak el, mint a felfedettek. Ennek következtében az elítéltek felekezeti hovatartozandóságából nem lehet általában a felekezetek híveinek az átlagos erkölcsi színvonalára következtetni. Krose ebben az összefüggésben nyilván apologetikus tendenciákat szolgál: a háború előtt Németországban a katolikus lakosság bűnözési hányadosa jóval magasabb volt, mint az evangélikusoké, amit a lengyel lakosság alacsonyabb kulturális színvonalának tud be és kifejezi azt a véleményét, hogy a többi népességben a kriminalitás tekintetében a felekezeteknél nincs lényeges eltérés.

Ezen érvelésben kétségkívül van igazság. A magunk részéről mindenekelőtt arra szeretnők tenni a hangsúlyt, hogy vannak a bűntényeknek bizonyos csoportjai, amelyekben jóval nehezebb a vétkeesség megállapítása, mint más esetekben. Csak utalnunk kell a nagyon ellen elkövetett bűncselekményekre : mily nehéz

¹⁰⁴ Id. h. 44. lp.

¹⁰⁵ „Kirchliches Handbuch für das kath. Deutschland“, XVI. kötet, 146. s k. 1.

sokszor annak a megállapítása, hogy a vádlott valóban törvénybe ütköző dolgot követett el! Emellett figyelembe kell venni, hogy a büntetőtörvénykönyv rendelkezései és még a polgári tisztesség követelményei sem fedik minden tekintetben egymást: a jogszolgáltatás mindig csak törekszik a jognak és az erkölcsi követelménynek az összhangba hozatalára. Ennek alapján még nagyobb különbség van a büntetőtörvénykönyv rendelkezései és a keresztyén erkölcsiség követelményei közt. Hogy egyebekre ne utaljunk, a jogszolgáltatás a nemi erkölcsiségnek csak bizonyos nagyon durva megsértéseivel foglalkozik, de egyáltalán nem törődik igen sok olyan jelenséggel, amely a keresztyén erkölcsiség alapján nem kevésbé elítélendő bűn. S így van ez az erkölcsi életnek minden vonatkozásában. Hozzájárul ehhez még, hogy a büntetőtörvénykönyvvel való összeütközésnél az esetleg felekezeti hovatartozás által is meghatározott erkölcsi világnézetten kívül még egyéb körülmények is közrejátszanak. A kriminalitás is végtelenül komplex jelenség, amelyet nem lehet kizárólag vagy túlnyomóan egy ok hatásából megérteni.

Mindez mutatja, hogy valamely felekezet alacsony kriminalitási arányából még nem lehet az illető felekezet híveinek magas erkölcsi színvonalára következtetni. Viszont a magas kriminalitási adatok is csak a megtorolt bűncselekmények nagyobb számát mutatják, de még nem engednek meg következtetést a felekezet híveinek általános alacsony színvonalú erkölcsiségére.

Ily körülmények közt talán helyesebbnek látszhatnék, ha a statisztikában a kriminalitás felekezeti vonatkozásai szempontjából rendelkezésre álló adatokat fel sem dolgoznók. Ezt azonban ugyancsak nem tartjuk helyesnek. Mert bármilyen nagy óvatosságra is van szükség ezen adatok értékelésénél, azok ha többre nem, iránymutatóul mégis felhasználhatók és az egyes felekezeteknek útbaigazítással szolgálhatnak munkájukban, feladatokat mutatnak nekik, mert rávilágítanak a helyzetre jobban, mint az egyéni tapasztalásnak szűk körhöz igazodó megfigyelése. Bármilyen fogyatékosak is éppen a keresztyén erkölcsiség nézőpontjából a bűnügyi statisztika által rendelkezésünkre bocsátott adatok, egyéb körülményeknek a lehetőség szerinti figyelembevétel, illetőleg kiküszöbölése esetén bennük is tükröződnek — egyebek mellett — a felekezeti sajátosságok. Ezért nem tekinthetjük azokat teljesen értékteleneknek és kell velük foglalkoznunk. Mindenesetre helytelenek kell mondanunk Bud Jánosnak azon ítéletét, amely szerint „vallás és vallás közt az erkölcsi lényeket illetőleg nagyobb különbségek nincsenek”.¹⁰⁶ Ez az ítélet csak a helyzet nem-ismeréséből származhatik és összetéveszti a felekezet tagjainak a „polgári tisztességét” az erkölcsiség felekezeti jellegű meghatározottságával. A polgári tisztesség tekintetében a különböző felekezetek hívei közt az egyéni szemlélet talán nem lát és ismer fel lényeges különbséget annál is inkább, mivel a polgári tisztesség nem annyira egy felekezet erkölcsiségének a bélyegét viseli magán, mint inkább hosszas különböző származású és jellegű erők munkájának az eredője. Azonban az egyes felekezetek jól tudják azt, hogy a polgári tisztesség és saját erkölcsi követelményük közt lényeges különbségek vannak, azért a vallásnevelésben és igehirdetésben, valamint híveik egyéb befolyásolásában azoknak a cselekvésért éppen erkölcsileg igyekeznek ezen követelményhez mérten kimélyíteni és meghatározni. A figyelmes szemlélő ennek a befolyásolásnak az eredményét meg is találhatja a mindennapi élet tapasztalataiban, ami statisztikailag természetszerűleg igen sokszor nem ragadható meg. De ezek a különbségek ott vannak a statisztikailag megragadható jelenségek mögött is és ezért sem hiábavaló a kriminalitás adatainak a vizsgálata.

Hogy véleményt alkothassunk magunknak arról, mennyire indokolt a kriminalstatisztika adatainak morálstatisztikai szempontból való feldolgozása, mindekelőtt a következő adatokat kell szemügyre venni. Csak a legutolsó statisztikailag feldolgozott év idevonatkozó megállapításait tekintve, 1928-ban a hazai kir. járásbíróóságokon a jogerősen befejezett feljelentések száma 140,379 volt. Azon ügyeknek a száma, amelyekben az eljárás az összes terheltekre nézve ítélet nélkül ért véget, számszerűleg 99,205, azaz a befejezett ügyeknek 70,7%-a. Jogerős ítélettel

¹⁰⁶ Statisztikai Közlemények, Új sorozat 30. kötet, 77. lap.

való elítélés csak 28,530, felmentés pedig 12,644 esetben következett be. A kir. törvényszékek eljárási adatai ugyanazon évről 65,342 jogerősen befejezett feljelentést és 87 jogerősen befejezett újrafelvételt mutatnak ki. Összesen 65,023 esetben folyt nyomozás és 964 esetben vizsgálat. Azon ügyek száma, amelyekben az eljárás az összes terheltre nézve ítélet nélkül ért véget, 46,034. Jogerős ítéletre csak 19,395 esetben került a sor, ebből egészben vagy részben elítélő volt 15,590, felmentő pedig 3,805. Jól tudjuk, hogy még a felmentő ítélet is sokszor tisztán annak a következménye, hogy a vádlott vétkessége nem bizonyítható. Mennyivel nagyobb azoknak az eseteknek a száma, amelyekben más okok miatt nem került sor ítélethozatalra. Nyilvánvaló, hogy még az elkövetett és nyomozott, illetőleg vizsgált bűnügyeknek egy igen nagy százaléka sem végződik ítélettel. A tényleg bekövetkezett elítélések csak nagyon fogyatékos és sokszor nagyon egyenetlen képet adnak a kriminalitásról. Ezen ténynek ismételt hangsúlyozása után áttérhetünk a kriminalitás felekezeti vonatkozásainak ismertetésére.

A Központi Statisztikai Hivatal a hazai bűnügy statisztikai vonatkozásait az 1904—08. évekre Bud János, az 1909—13. évekre vonatkozólag pedig Kenedy Géza által részletesen feldolgoztatta. Összefoglalólag az 1905—08. évek átlagát a következő összeállítás szemlélteti:

	Volt %-ban:						
	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
Az összes elítéltek közt	47·3	13·4	13·9	4·6	17·0	0·4	3·4
Az ország 12 éven felüli népességében	48·2	10·7	14·7	7·6	13·4	0·4	4·9

Az 1909—13. évek átlagára vonatkozólag hasonló szempont szerint összeállítva az adatokat, a következő képet nyerjük:

	Volt %-ban:						
	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
Az összes elítéltek közt	48·1	13·4	14·1	4·8	15·2	0·5	3·9
Az ország 12 éven felüli lakosságában	48·7	10·7	14·6	7·3	13·1	0·4	5·1

A becsületsértési perek az összeállítás alapjául szolgáló kimutatásokból hiányoznak. Az 1905—08. évek átlagára vonatkozó adatokra nézve Bud János megjegyzi, hogy a görög keletieknek és a görög katolikusoknak a lakosságban elfoglalt arányszámukhoz mérten feltűnően magas kriminalitása azzal a körülménnyel van összefüggésben, hogy ezen felekezetek tagjai túlnyomó részben oláhok, akiknél a kriminalitás a legnagyobb, viszont az evangélikusok feltűnően kedvező arányszámát az evangélikusok körében nagyszámú németeknek tulajdonítja, mint amely nemzetiségnek a kriminalitása igen kedvező. Ebből a megokolásból nem hiányzik bizonyos valószínűség. Azonban felveti éppen azt a kérdést is, hogy a nemzetiségi sajátosságok mennyire vannak esetleg éppen a vallási hovatartozandósággal összefüggésben. A jelenlegi csonkaországban az oláhok kriminalitása jóval kedvezőbb, mint volt a régi Magyarországon, ami mutatja, hogy ott nemcsak nemzetiségi sajátosságok játszottak közre. Viszont az evangélikus lakosság kedvező kriminalitási arányszámait megtartotta az ország megcsonkítása után is, amikor pedig híveinek a körében a németek száma nemcsak számszerűleg, hanem százalékosan is igen erősen mecsappant.

A háború utáni viszonyok kriminalitását¹⁰⁷ felekezeti szempontból a következő, az 1921—25. évek átlagára vonatkozó, az előbbiekkal megegyező szempontok szerint készített összeállítás mutatja:

	Volt %-ban.							
	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb
Az összes elítéltek közt	68·1	12·8	19·8	5·1	0·6	0·0	3·5	0·1
Az ország 12 éven felüli lakosságában (1920-i népsz.)	63·0	2·1	21·2	6·3	0·7	0·1	6·4	0·2

¹⁰⁷ Vázlatosan feldolgozza az anyagot *Hacker Ervin*: Kriminalitásunk az 1921—1927. években, (1929) c. dolgozata.

A legkedvezőbbnek tehát az izraeliták arányszáma mutatkozik, utána következnek az evangélikusok és reformátusok, legkedvezőtlenebbek a római és görög katolikusok arányszámai. Az unitáriusokat és görög keletieket ebben az összefüggésben elenyésző kicsiny lélekszámuk miatt figyelmen kívül hagyhatjuk.

1924 óta a Központi Statisztikai Hivatal új és meggyőződésünk szerint helyesebb, világosabb szempont szerint dolgozza fel hazánk kriminalitásának felekezeti viszonyait: kiszámítja, hogy minden felekezet 100,000 12 éven felüli tagjára hány elítélt esett. A következő kimutatás először abszolút számokban, azután pedig a jelzett viszonyszámokban állítja eléink a felekezetek kriminalitását a vizsgált utolsó öt (1924—28.) évre vonatkozólag.

Év	A z e l í t é l t e k										
	összes száma	v a l l á s s z e r i n t									
		r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	g. kel.	unit.	izr.	bapt.	egyéb	felek. nélk.
a) abszolút számokban:											
1924	59,479	40,779	1577	11,662	2979	339	39	2063	—	21	20
1925	47,905	32,375	1390	9428	2478	255	36	1882	—	40	21
1926	40,537	27,650	1041	7854	1806	245	34	1865	6	17	19
1927	39,897	26,178	1295	8152	1929	207	36	2049	8	22	21
1928	41,961	27,897	1075	8117	2082	207	34	2498	13	20	18
b) százezer 12 éven felüli lakosra számítva:											
1924	978	1064	1212	905	773	837	743	530	—	299	999
1925	788	845	1068	732	643	629	686	483	—	569	1049
1926	667	722	800	610	468	605	647	479	182	455	949
1927	656	683	996	633	500	511	686	526	243	589	1049
1928	690	728	826	630	540	511	648	641	395	553	900

A közölt táblázat szerint állandóan az országos átlag alatt volt — a százezernél kisebb lélekszámmal rendelkező felekezeteket nem véve számításba, — az izraelitáknak, az evangélikusoknak és a reformátusoknak a kriminalitása. Az izraeliták még 1924-ben és 1925-ben kedvezőbb arányszámokat mutattak, mint az evangélikusok, 1926-tól fogva azonban az evangélikusok küzdötték fel magukat az öt nagyobb felekezet közt az első helyre és az izraeliták a második helyre szorultak. Mivel azonban az evangélikusok kriminalitása 1926. és 1928. közt romlást mutat, azért az utolsó vizsgált évben az izraelitákkal majdnem azonos arányszámokat tüntet fel. Állandóan az országos arány alatt van viszont a római és különösen a görög katolikusok arányszáma.

Ezen adatokat részletezi a mellékelt (XL. sz.) az utolsó vizsgált évre, 1928-ra vonatkozó kimutatás, amely a bűncselekmények szerint tagozódik.

A legfeltűnőbb ebben az összeállításban, hogy a zsidóság kriminalitása legnagyobb részben a vagyon ellen elkövetett bűncselekményekből kerül ki. Az összes elítélt izraelitáknak 64·8%-a a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények miatt ítéltetett el; a római katolikusoknál ez az arányszám 54·9, a görög katolikusoknál, 51·9 a reformátusoknál 53·2, az evangélikusoknál 52·9, míg az országos átlag 53·8% volt. Ugyancsak érdekes megfigyelni, hogy „gyilkosság”, „szándékos emberölés”, „felindulásban elkövetett emberölés” és „gondolatlanságból okozott emberölés” miatt 1928-ban együttesen 362 római katolikus, 32 görög katolikus, 113 református, 24 evangélikus és 14 izraelita, az egész országban összesen pedig 552 egyént ítélték el a törvényszékek. Vagyis a „személyek ellen elkövetett bűncselekmények” csoportjában a nevezett bűncselekményekre esett a római katolikus elítélteknél 3·8, a görög katolikusoknál 7·9, a reformátusoknál 3·9, az evangélikusoknál 3·3, az izraelitáknál 2·4, az országos átlagban pedig 3·9%. „Szemérem elleni bűntettek és vétségek” miatt elítéltek 1928-ban 281 római katolikus, 8 görög

katholikus, 71 református, 17 evangélikus, 28 izraelita, összesen 407 egyént. Ilyképpen a „társadalom ellen elkövetett bűncselekményekből“ a nevezettre esett a római katolikus elitélteknél 15·0, a görög katolikusoknál 10·8, a reformátusoknál 12·6, az evangélikusoknál 11·2, az izraelitáknál 16·7, az országban általában pedig 14·1%.

Sajnos, nincs módunkban vizsgálni a kriminalitás felekezeti vonatkozásait a területi eloszlás szerint. Legújában Pálosi Ervin ugyan feldolgozta Budapest kriminalitását és moralitását¹⁰⁸ azonban különben nagyon gondos és tanulságos dolgozata éppen a mi szempontunkból jóformán semmit sem nyújt. A jogérvényesen befejezett ügyek számát nem tudja elkülöníteni Budapest lakosságának és a vidéknek a szempontjából és még a budapesti főkapitányság bűnügyi osztályánál letartóztatott személyek felekezeti megoszlásának a statisztikája is használhatatlanná lesz azáltal, hogy egybefoglalja az evangélikusokat és reformátusokat, holott a két felekezet kriminalitása az országban nagyon lényeges eltérést mutat. Annyi azonban Pálosi Ervin vizsgálódásaiból is kitűnik, hogy a zsidóság kriminalitása, mint különben az egész országban, Budapesten is nagyon kedvező, mindenesetre kedvezőbb, mint pl. a katolikusoké, de kedvezőbbnek látszik a reformátusok és evangélikusok együttes adatainál is. Ennek a jelenségnek a megmagyarázása érdekében Pálosi talán nem egészen jogtalanul hivatkozik arra, hogy éppen azoknál a bűncselekményeknél, amelyek a zsidóság körében viszonylag a legsűrűbben fordulnak elő, a vagyon ellen elkövetett bűncselekményeknél a feljelentetteknek sokkal kisebb százalékát ítélik el, mint az összes büntettek átlagában.

Befejezés.

Végére jutottunk vizsgálódásainknak. A statisztikai adatok sokasága a legkülönbözőbb, más módon hozzáférhetetlen viszonylatokban rajzol változatos képet a hazai felekezetek életéről és munkájáról. Talán nem szükséges külön is hangsúlyozni, hogy az így nyert kép egyoldalú és csak bizonyos vonatkozásokat világít meg. Ennek ellenére is meg vagyunk győződve arról, hogy az így rajzolt képnek nemcsak tudományos értéke van, — végzett vizsgálódásaink tudományos tekintetben járulnak hozzá a hazai felekezetek viszonyainak, helyzetének ismeretéhez, — hanem nagy fontossággal bír a gyakorlati egyházi munka alakítására is. A statisztika által rajzolt kép tükrében az egyházak alaposabban és helyesebben ismerhetik fel a helyzetet, amelyben vannak és ehhez a felismeréshez mérten rendezhetik be munkájukat. Nem részletezhetjük az ily módon adódó feladatokat. Még kevésbé engedhetünk azon csalogatásnak, hogy a megállapított eredményekből „tanulsgokat“ vonjunk le és így elért eredményeinket aprópénzre váltsuk fel. Mindezt a figyelmes olvasónak a munkájára kell bízunk. A mi célunk a helyzetkép megrajzolása volt. Ha ezt a célt legalább nagyjában elértük, akkor a vizsgálódásainkra fordított munka nem volt hiábavaló.

Jegyzet. Jelen dolgozat kézírata már le volt zárva, amikor a miskolci evangélikus jogakadémia tanárai által szerkesztett „Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulójára“ megjelent és benne *Dr. Schneller Károlynak* „A magyarországi protestáns népesség demologiai sajátosságai“ című, valamint *Dr. Hacker Ervinnek* „A vallás hatása a kriminalitásra Magyarországon“ című értekezése napvilágot látott. Ennek következtében ezen dolgozatokat munkám kidolgozásánál már nem tudtam felhasználni. Örömmel állapítom azonban meg, hogy az alapelvi állásfoglalás tekintetében az említett értekezések szerzői és saját dolgozatom közt lényeges eltérés nincs. Szándékosan tartózkodtam attól, hogy a két említett értekezés anyagát vagy az általuk adott új szempontokat még utólag igyekezzem munkámba beledolgozni: ez megzavarta volna munkám egységét. Így most részben kiegészítésül, részben saját munkám ellenőrzése kedvéért örömmel utalhatok Schneller Károly és Hacker Ervin dolgozataira.

Lic. Dr. Karner Károly.

¹⁰⁸ Pálosi Ervin: Budapest kriminalitása és moralitása az 1909—1925. években. 1927. (Illyefalvi I. Lajos: Statisztikai közlemények, 55. kötet, 3. szám.) V. ö. külön. 57—63. lapok.

A magyar református imádság a XVI. és XVII. században.

„Dominus per evangelium nos vocat : nos vocanti per fidem respondemus.“

Kálvin János.

„Ha valamely nemzet az egh alatt, tartozik Istennek szüiből szarmazo sok hála-adással, hitbéli engedelmes tisztelettel, az ő igaz Isteni ismereti és tiszteleti mellet, az alhatóságban végiglen való meg-állással, az mi Nemzetünk, ez Magyar Nemzet az. Kinek az ISTEN anni sok jot adot mind testi, s-mind lelki jókat, hogy egy nemzettel az egész föld színén anyi javat nem közlötte, mint az Magyar Nemzettel.“¹

Az egész világot megülő materiálista gondolkozásmód mellett nálunk magyaroknál az egyházpolitikai kérdéseknek, felekezeti közti súrlódásoknak előtérbe és az érdeklődés középpontjába nyomulása okozta azt, hogy az evangéliumi keresztyén egyházak nem sok gondot fordítottak a vallás és theologia emberi oldalának centrális problémájára, az imádságra. Nagy átváltozásokra volt szükség világszerte mindenütt és hazánkban is, míg a keresztyénségnek és a vallásosságnak jól felfogott érdekében a figyelem megragadta és előtérbe állította az imádságot. „A keresztyén vallásnak és a világnak azon fordul meg a jövendője, hogy hogyan gondolkodik a keresztyénség az imádságról“ — mondja a strasbourggi egyetem tanára, *Ménégoz*.² Az evangéliumi keresztyén egyházak istentiszteleti rendjét javítani és tökéletesíteni akaró próbálkozások is hangsúlyozzák, hogy az istentiszteletnek lelkévé az imádságot kell tenni.³

A világháború és az azt követő évek csalódásai idején, mikor minden addig bálványozott jelszó : kultúra, civilizáció, felvilágosodás, modernség stb. a gyakorlatban csaknem semminek bizonyultak, amikor a kereső és bizakodó ember követ kapott kenyér helyett, alig maradt meg más, mint az egészséges ösztön, mely a csalódások és becsapások meztelenre vetkőztető áradata után kijózanodva fordult el az észimádattól és attól a vallásosságtól, mely Istent álpótlékokkal, földi tekintélyekkel, vallásosságnélküli erkölccsel akarta helyettesíteni. A világháborúban résztvevők, akik talán elemiiskolás koruk óta soha sem gondoltak az imádságra, a lövészárók keserűségében megragadták az imádságot, mint végső eszközt, akik pedig itthon maradtak, szeretteiket másként nem tudták segíteni, mint imádságukkal.⁴ A nagy spirituális ellenhatás magyarföldön való szárnybontogatásához nagy segítőeszközt jelentett a világháború derekán *Fosdick*⁵ könyvének magyar nyelven való megjelentetése. Ennek a könyvnek tükörében ébredt és eszmélt rá

¹ *Iratosi T. János* : Az Ember életének Bódogul való Igazgatásának módgyáról... Lőcse, 1641. (Szabó Károly : Régi Magyar Könyvtár I. kötet, 718.)

² *Ferdinand Ménégoz* : Le Problème de la Prière, Strasbourg, 1925. 125. lap

³ *Ludwig Eissenlöffel* : Anbetungsgottesdienste und andere liturgische Stücke zur Ergänzung der landeskirchlichen Agenden und Gesangbücher. Göttingen, 1926.

⁴ *Csikész Sándor* : Hadi kórházban. Elmélkedések és imádságok református katonák számára. II. kiadás. Nagybánya, 1915.

⁵ *Fosdick E. H.* — *Victor János* : Az imádság értelme. Budapest, 1917.

sok lélek az imádságnak vizsgálatára, megmérésére és megoldására, életgyakorlattá való átformálására. A keresztyén ember hite abban a mértékben bontakozik ki és lesz egész élete gazdagabbá, teljesebbé, minél élénkebb imádságában az Istennel való kapcsolata.

A gyakorlati teológia munkásai tudományos alapossággal és a kegyességet belülről, tapasztalatilag ismerők tárgyszeretetével igyekeznek az imádságnak vizsgálatában annak minden vonatkozását, részletkérdését, kapcsolatát, fejlődését bemutatni, és rendszerbe fogni. A nagy standard munkák,⁶ épen azért, mert nagy szükségletet elégítenek ki, sokkal nagyobb körök érdeklődését keltik fel, mint a régibb évtizedek vagy évszázadok alatt megjelent az imádság történetével, jelenlegével foglalkozó művek, amikor nem volt olyan égető elemi szükség megjelenésükre, mint korunkban.

Az imádság igazságaival, elméletével foglalkozó munkák mellett gyakorlati használatra egymást érik a keresztyénség és az evangéliumi egyházak multjában szentségükkel, áhitatukkal, kegyességükkel kivált férfiak és nők imádságaiból szőtt imádsággyűjtemények, anthológiák.⁷ Magyar nyelven imádságtannal foglalkozó munka *Csiky Lajosén*⁸ kívül újabban egy sem jelent meg. Régi jeles szerzők imádságaiból való gyűjteményt is csak kettőt ismerünk: *Kovács Sándorét*⁹ és *Révész Imrét*.¹⁰ Amaz csak az előszóban nevezi meg általánosságban, hogy milyen munkákból meríti anyagát, melyet meglehetősen átstilizált, az egyes darabokból azonban nem állapítható meg, hogy a hat imádságos könyv, melyek közül különben is csak kettő való a XVII. századból (*Arany Láné*, Lőcse, 1696. és *Paradicsomkert*, Kolozsvár, 1698.), melyikéből származik. Révész Imre munkája terjedelemben sokkal kisebb, de mindenik imádságánál pontosan jelzi a lelőhelyet. Az eredeti stílust megtartotta, de, különösen az Ecsedi Báthori Istvántól közölt öt imádságot, nagyon megrövidítette.

A magyar evangéliumi egyházak, különösen a XVI. és XVII. században, szinte kimeríthetetlen sokaságát adták ki az eredeti, vagy idegenből fordított imádságos könyveknek és az áhitat, kegyesség, imádság problémáival, kötelességeivel foglalkozó munkáknak. Alig van ezen kívül prédikációs könyv, melyben ne volnának rövidebb, vagy hosszabb imádságok és nincs talán egyetlenegy káté, mely ne foglalkoznék kimerítő módon az imádság kérdésével. A fennmaradt anyagnak a birtokában örömmel állapítható meg, hogy belőle hatalmas imádságanthológiák egész sorát lehet és kell nekünk összeállítani és nem kisebb örömet szerez az sem,

⁶ *Dietrich Vorwerk*: Gebet und Gebetserziehung. Probleme und Praxis des Gebetslebens und ein Jahrgang Konfirmandenunterricht auf psychologischer Grundlage über das Vaterunser, Bd. 1—2. Schwerin in Mecklb. 1913. — *Friedrich Heiler*: Das Gebet, eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung, 5. Auflage. München, 1923. — *James Hastings*: The Christian Doctrine of Prayer. Edinburgh, 1915. — *W. P. Paterson*—*D. Russel*: The Power of Prayer, being a selection of Walker Trust Essays, with a study of the essays as a religious and theological document. London, 1920. — *K. Girgensohn*: Zwölf Reden über die christliche Religion. Ein Versuch modernen Menschen die alte Wahrheit zu verkündigen, IV. Aufl. München, 1921. VI. Kap. GEBET. — *Robert Will*: Le culte, Etude d'Histoire et de Philosophie religieuses Tom. I—II. Strasbourg, 1925., 1930. — *Martin Riemer*: Schriftauslegung und Gebet. Gütersloh, 1927. — *E. Hirsch*: Der Sinn des Gebets, II. Aufl. Göttingen, 1928. — *K. B. Ritter*: Das Gebet, Schwerin i. Mecklb. 1930. — *W. Owen Carver*: Thou when thou prayest, 1928. — *J. Segond*: La prière, Etude de psychologie religieuse. Paris, 1911. — A mult évszázadból valók, de megállapításaik élessége és értéke miatt méltán foglalhatnak helyet a legújabbak közt: *Robertson Frigyes Vilmos*: Egyházi Beszédei. (Ford. Czeglédy Sándor.) I. köt. 3. beszéd: Az imádság. (Pápa, 1912.) — *D. G. Monrad*, übs. von Michelsen: Aus der Welt des Gebetes, XI. Aufl. Gotha, 1897.

⁷ *Robert Iarnac*: La prière des Siecles. Paris, 1921. — *Samuel Mc Comb*: Prayers for today, 1918. — *Anthology of Prayers for Public Worship*, II. ed. 1908. — *Lewis Hind*: 100 Best Prayers, 1927. — *J. H. Oldham*: A Devotional Diary, VI. ed. 1929. — *A Book of Prayers for Students*, S. C. M. 1921. — *Selina Fritzhertbert Fox*: A chain of prayers across the ages. V. ed. London, 1930.

⁸ *Csiky Lajos*: Imádságtan. (Euchetika.) Debreczen, 1886.

⁹ *Kovács Sándor*: Keresztyén Imádságos Könyv. Balassa-Gyarmat, 1899.

¹⁰ *Révész Imre*: Az imádkozó magyar. Református eleink társalkodásai a Szentháromság egy Istennel. Debreczen, 1922.

hogy a rendelkezésünkre álló anyag zamatos magyar nyelven felfedi előttünk, hogy eleink hogyan gondolkoztak az imádságról és miként éltek vele.

Az alábbiakban a *XVI. és XVII. század református imádságirodalmát mutatom be vázlatosan*. Mint az irodalom-, politikai- vagy szellemtörténetben, úgy itt is meszterkelt a határvonal, mely a reformáció magyarországi megjelenésétől a XVIII. század fordulójáig (helyesebben a régi, megszokott egyház-, nemzeti- és irodalmi-történeti határvonalhoz ragaszkodva : 1711-ig) terjed. Nehéz kimondott *református* imádságról beszélni, mert a XVI. században sokáig nincsen meg az elkülönülés református és evangélikus között még az egyházszervezetben sem, nemhogy az imádságban és imakönyvek használatában ; a XVII. században pedig nem egyszer fordul elő, hogy reformátusok evangélikus munkákat fordítanak és adnak ki magyarul. Az áhítatirodalomban tehát nehéz beszélni a homokba írt elválasztó vonalakról, melyeket az áhítatnak meleg lehelete úgysis befúj és eltüntet. Hogy mégis reformátusról írok, azért teszem, mert a XVII. században, különösen annak derekán, a külföldi hatások között a református Hollandiának és a nem-evangélikus angol-szászok építő-irodalmának hatása a legdominánsabb nemcsak reánk, magyarokra, hanem Németországban is akkora, hogy pl. az evangélikusok irigykedve néznek arra az óriási sikerre, amelyet *Baxter, Baily, Bunyan* korán németre fordított munkái elérnek.¹¹ A wittenberg theológusok¹² bosszankodva kérdik ugyan : „Nincs-e Isten Izraelben, hogy máshová kell járni az ördögöt kérdezni meg ?” — de tudjuk, hogy pl. a német pietizmus legkimagaslóbb vezérének, *Spener Fülöp Jakabnak* is ifjúkorában legkedveltebb lelki tápláléka az angol *Baily-nek Praxis Pietatisa*.

*

Különös útja Istennek, hogy a magyar nyelv egyik legrégebb összefüggő nyelvemléke, a *Halotti beszéd* is a vallással és a keresztyénség igazságaival van összefüggésben épügy, mint ahogy a magyar nyelvnek irodalmivá formálását, a nemzeti nyelvű irodalomnak fellendítését főképen és legnagyobb mértékben az evangéliumi keresztyén egyházak imádságoskönyveivel és áhítatirodalmával végeztette el. Azok az irodalmi munkák, melyeket a hivatalos, középiskolai, meg egyetemi irodalomtörténettanítás annyira kiemel, vonatkoztat, származtat és analizál : a Katalin-legenda, a *Gesta Romanorum* erkölcsi példatára, sőt bizonyos mértékig a virágénekek, Balassa Bálint költészete, Gyergyai Albert széphistóriája, meg az *Adriai tenger szirénája*, nem tettek olyan nagy hatást a néplélek fejlesztésére, a nemzeti nyelv formálására és nem is váltak olyan széles körökben ismertekké, mint imádságos-, énekes-könyveink és általában az evangéliumi keresztyénség irodalmi termékei. Az irodalomtörténet mégis nagyon kevés gondot fordított és nagyon kevés sort áldozott ennek az irodalmi műfajnak az ismertetésére, feltárására, pedig a *Barlám és Józafát*, *Salamon és Markalf* mesemotívumok, melyek olyan nagy vándorutat tettek meg, míg megszűrődve, vagy megtarkítva népek, korok, kultúrák és vallások színező rétegein át elérkeztek hozzánk, semmivel sem érdekesebb problémák, mint az olyan imádságoknak, imafoszlányoknak vagy szólalomoknak a vándorlása és vonulásuk útjának megrajzolása, melyek legtöbbször ismeretlen forrásokból eredve, Nyugateurópa népeinek keresztyénségén keresztülfolyva jutottak el a magyar evangéliumi egyházak szószerkeire vagy egyes buzgólelkű híveink titkon ajtókat behajtó magányos és csendes áhítatába. (Hányszor fordul elő pl. imádságainkban a tengernek a képe ! A magyar alföldi ember nagyobb folyóvizet is alig látott, nemhogy óceán közelében járt volna. Honnan ez a kép ? Vagy a nyugateurópai népek, főleg hollandok, imádságaiból, vagy a Biblia, de különösen a *Zsoltár* és *János* jelenései könyvének képtárából¹³). A keresztyén áhítateletnek

¹¹ *Constantin Grosze* : Die alte Tröster. Ein Wegweiser in die Erbauungslitteratur der ev. luth. Kirche des 16. bis 18. Jahrhunderts. Hermannsbrg. 1900.

¹² *Hermann Beck* : Die religiöse Volkslitteratur der ev. Kirche Deutschlands in einem Abrisz ihrer Geschichte. Gotha, 1891.

¹³ Lásd bővebben cikkemet : *Boldog halál szekere*. Budapesti Egyházi Értesítő 1927. évi 24. számában.

közkinsét az imádságokat és az imádságirodalmat úgy, ahogyan az elénktárul a XVI. és XVII. század magyar maradványaiból, az imádságfajtáknak hőmpőlygését, áradását, megújító és felfrissítő folyamáramlatait figyelni, feljegyezni és megrajzolni nemcsak magyar irodalomtörténeti feladat, hanem evangéliumi keresztyén kötelesség is.

Az alábbiakban rengeteg anyagot gyűjtöttem össze. Tettem ezt azért, mert ennek az anyagnak csaknem egésze feldolgozatlan, legnagyobb része nehezen hozzáférhető helyeken, hét lakat alatt őrzött hazai könyvtárakban, vagy az utódállamok területén levő könyvgyűjteményekben található csupán. Nagyon sok az unikumpéldány az imádságoskönyvek között; van olyan is, melyet eddig nem ismert a bibliografia. A nemcsak tartalmilag értékes, hanem számban is tekintélyes evangéliumi imádságoskönyv letagadhatatlan bizonyítéka annak, hogy a nemzet életében és irodalmának formálásában milyen domináló helyet foglalt el Isten keresése és Istennek a reformátori hitvallás ujjmutatása révén való megtalálása. Szépirodalmi munkák, vagy hadtörténeti művek, hitvitázó iratok: a nevezett kornak többi terméke, nem tudott erőt nyújtani a nemzetnek a szabadságharcokhoz, a két pogány közt egy hazáért való küzdelméhez. Sem Gyöngyösinek főúri házasságokat pengető rímei, sem Apáczai Csere János *Logikátská-ja* nem jelentett a nemzet egyetemére annyit, bármilyen irodalmi vagy tudományos értékek is önmagukban, mint Medgyesinek *Praxis*-fordítása, vagy Szöllősi Mihály nagybányai lelkésznek *Bujdosó Magyarok Füstölő Csepűje* c. imádságos könyve. Kellems meglepést jelent és boldogító felfedezészámba megy, ha látjuk, hogy a mai áhitatos kifejezéseink, imádságunknak stílusa és frazeológiája milyen évszázados patinával rendelkezik, mert van köztük nem egy, mely szóról-szóra fellelhető a régi magyar imádságoskönyvek lapjain és nagy gazdagodást jelent, ha a köztudatból és közhasználatból kikopott, elszintelenedett szavakat, vonalakat, képeket lelhetünk fel bennük, olyanokat, melyeknek felelevenítésével a mai imádságok is nyerhetnek.

Dolgozatunkat *három szakaszra* osztottuk. — *Elsőben* az imádság mai lényegét, felvetett, megoldott, vagy megoldás alatt álló kérdéseit vizsgáljuk és ismeretjük. Adjuk a valláslelektani és theologiai kutatások eredményeit, hogy a későbbiek során témánk irodalmában annál határozottabban rámutathassunk az imádság lényeges ismertető jegyeire. Az evangéliumi keresztyénség imádságában és imádságról való felfogásában az újabb korok minden szellemi és lelki vívmányát, meglátását, következtetését szem előtt tartja, hogy a fejlődő és haladó étellel megterthassa a szerves kapcsolatot és azt összefűzhesse épen imádságaiban az Örökkévalóval.

A *második szakaszban* az átölelt korszak, a XVI. és XVII. század imádkozóinak, imádságoskönyveinek, theologusainak, kátéróinak imádkozásra vonatkozó véleményét, tanítását: *euchetikáját* adjuk. Ennek a résznek megállapításai nyújtják az egykorú mértéket az imádság értékelésére és arra, hogy a harmadik részben ismertető anyag mennyiben felel meg azoknak az előírásoknak és követelményeknek, melyeket a kortársak állítottak fel.

A *harmadik részben* ismertetjük vázlatosan az imádságnak szerepét és fejlődési vonalát az ó- és újtestamentumban, az őskeresztyénségben és a reformáció előtti időkben. A magyar imádságirodalom ismertetése előtt erre azért van szükség, mert egyházunk mindenekfelett ragaszkodik a bibliai és őskeresztyén alapokhoz és nem adja fel ugyanakkor azt a folytonosságot sem, mely a középkori egyházhoz kapcsolja és annak minden Krisztustól eredő és Krisztusra mutató értékét, mint jogos és egyenes örökös élvezeti és kamatoztatja. E bibliai, őskeresztyén és nemesebb értelemben vett középkor közvetlen örökségének folytatásaként a XVI. és XVII. század magyarnyelvű evangéliumi keresztyén imádságirodalmát mutatjuk be, a nyersanyag nyújtásán kívül rátérve úgy a külső alak, mint a belső tartalom kapcsolataira, mai szemmel és mértékkel való értékelésére, a Bibliával, hitvallással és a történeti alapokkal való viszonyára, attól való függésére, vagy elhajlására.

Csaknem teljesen töretlen volt az út, mert a bibliografiai feldolgozáson kívül, mely legfeljebb csak arra tanított meg, hogy az egyes könyvek ezelőtt 50 évvel

hol voltak találhatóak, semmi útmutatást, vagy irányt nem találtam. Ez az úttörő munka azonban bőséges jutalmat nyújtott már azért, hogy elsőnek élvezhettem az áttekintett anyagot és épülhettem rajta. Ha másokban kedvet ébreszt majd ez a dolgozat a részletkérdések alaposabb feldolgozására, tévedéseim kijavítására és az egész kérdéskomplexum kimélyítésére, akkor kétszeres lesz a jutalmam.

I.

Az imádság lényegére és alapvető kérdéseire vonatkozó megállapítások.

1. A gyakorlati szempont kiemelői: Robertson, Monrad, Girgensohn.

Girgensohn előbb említett munkájában, mely csak 22 lapnyi terjedelmű, vázlatosan érinti mindazokat a kérdéseket, melyek manapság felmerülnek a keresztyén imádsággal kapcsolatban. A megállapítás után, hogy az emberi lélek számára az Istennel való érintkezésnek egyetlen útja az imádság, amely nélkül vallásos életet elképzelni sem lehet, bevallja, hogy az imádságnak akadályai az a sok félreértés, melyet vele szemben táplálnak. *Az imádság ellenzői* szerint a keresztyének imádsága egy a gyámoltalanság és gyengeség bevallásával. Megsértése Istennek, mert Isten, ha van, úgyis tudja szükségünket és a mi kérésünk nélkül is megadja, amire szükségünk van. Nehéz helyzetbe hozzuk Istent általa, mert a természeti törvények vashálczatát nincs módjában a kedvünkért megváltoztatni. Az imádkozók gyűlöletessé teszik magukat a nemimádkozók előtt: „Warum wollen die Christen durchaus eine widerwärtige Favoriten-Stellung bei Gott einnehmen, die ihnen ermöglicht, sich allehand Dinge auszubitten, die anderen versagt bleiben?“ A félreértések zöme abból származik, hogy imádság alatt általában, de nagyon helytelenül, kérést, valaminek a kieszközlését szoktuk érteni. Az imádságban a kérés nagyon alárendelt jelentőségű, mert az imádság elsősorban és mindenekfelett Istennel való érintkezés. Az imádságban fellendül lelkünk Istenhez. Nem önmagunk lendülünk fel, hanem Isten ragad magával. A vallás nagy paradoxonja az imádságból tűnik legjobban elő: „Das Gebet ist völlig unsere Handlung, und dennoch ist das Beste am Gebet, das es gar nicht unsere Handlung, sondern eine Tat Gottes an unserer Seele ist.“ Abban a pillanatban kezdődik az imádság, mikor a lélek tudatára jut annak, hogy Isten keresi őt. Az imádság által Isten beszáll a lélekbe, közli azzal erejét, átformálja akaratához; ez az imádságnak az igazi és legmélyebb értelme... Nemcsak az ellenségek ártanak az imádságnak, hanem árt a *meglevő ima-praxis* is. Nagyon másodrangú az olyan imádság, melyben nem Istenért magáért érintkezem Istennel, hanem bizonyos földi javak elnyerésére, megszerzésére akarom megnyerni támogatását. A kérő-ima nagyon túllépi érvényességének határait, ha Istennek előírásokat ad, mert ezzel imádságát varázsszernek tekinti csupán az imádkozó. A kérő-ima jogosult, ha alaphangja összecsendül a Getsemáné-kerti szavakkal: „Ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te.“ (Mt. 26, 39.) Másodrangú fontosságú, hogy megkapjuk-e, vagy azt kapjuk-e meg, amit az imában kérünk. A meg-nem-hallgatott imádság sokszor sokkal áldásosabb, magasabb foka a meghallgatásnak. Bár kérését Isten teljesen visszautasította, imaharcából Pál apostol megerősödve, megújulva, diadallal gazdagodva és Istent áldva jött ki. (II. Kor. 12, 7—10.)... Nincsen győzedelmesebb és ellenállhatatlanabb erejű érzés, mint az a meggyőződés, hogy a mindenható Isten bennünk és rajtunk keresztül munkálkodik. Ennek az ára pedig az olyan imádság, mely kiterjed gondolkozásunkra, beszédünkre, cselekedeteinkre, melyekben állandóan magunkon érezzük Isten jelenlétét... *Az egyes vallások életképességének mértéke az, hogy híveiket mennyire képesek imádkozó lelkeké nevelni.* Ahol az imádság lelke kihál, ott a vallás is halálra van ítélve, mert minden tororzó- és vonzó ereje kiapadt. A keresztyénségben nem egyszer eldugulnak

az imádságnak életet hozó kútjai, különösen a félighivő (halbgläubige) és a hitetlenkedő (ungläubige) keresztyének között. Ezek számára csak az lehet tanácsunk, hogy imádkozzanak, mert teljesen eldugulva sehol sincs az emberi szívben az örökkévalóságnak a forrása, amelyet nemcsak földindulás, nagy lelki összeroppanás tesz bőbuzogásúvá, hanem a lassú, következetes *önnevelés* is.

Girgensohn meglehetősen építő célzatú beszéde az imádságról színes, megkapó és közvetlen, szinte evangelizáló-prédikációszerűségével akarja a modern embert rábírni az imádságra, mint az élet gyakorlati értékére. Ugyancsak gyakorlati oldalról indul ki szintén építő célzattal készült fentebb idézett munkájában *Monrad* Ditlew Gothard (1811—87) is, aki szerint csak az ismerheti meg az imádság birodalmát, aki benne él, mert az imádkozókat és nem-imádkozókat a botránkozásnak és meg-nem-értésnek égbenyuló fala választja el egymástól : az imádság. Az imádság azonban még az imádkozók számára sem állandó békességnek és nyugalomnak az alapja, mert a szívet megújító és imádságra hajtó istenismeret gyakran elhomályosul, fakóvá válik. Az imádság ilyenkor a leghösbibb lelki aktus, mert a kételkedő lelket a hitbe akarja átvezetni. Az egyszer levert ellenség még nem halott ellenség, a közöny, vagy hitetlenség ellen tehát állandóan kell imádkozni. Jézus nagyon jól ismerte az emberi lelket, ezért kíván a minta-imádságban olyan keveset a hittől. A gyenge- és kicsinyhitűek számára is kiválóan alkalmas imádságot ad. A kételkedő Tamásnak megjelent, ma is megjelenhetik és meg is jelenik mindazoknak, akik szeretnének, de még nem tudnak hinni és hittel imádkozni.

A gyakorlati szempont kiváltképpen való szemmel tartói közé tartozik idézett művében *Robertson Frigyes Vilmos* (1816—1853) is, ki épügy mint az előbbieket, nem kevésbé fontos szolgálatot végzett az imádság igazságainak védelmében és ismertetésében azáltal, hogy gondolatait prédikációban adta. „Mi az imádság? Minden gondolatunknak összekapcsolása Isten gondolatával. *Isten jelenlétének érzése*, mely még legvadabb örömeinkben is féken tart.” Annak bevallása, hogy „amik vagyunk, az imádság által vagyunk”. Van-e az imádságnak hatása az Istenre és ezáltal a világra, vagy csak önmagunkra hat vissza imádságunk? A kérdés jogát, az imádság lényegére vonatkozó téves nézeteket és az imádság hatását fejtegeti I. „Az *imádság jog*, mert emberi természetünk szükséglete... Krisztus soha sem parancsolta, soha sem tanította tanítványait imádkozni, míg arra nem kérték. Ez a szükségérzet kettős. Egyrésztől a rokonszeny utáni sóvárgás hozta létre... Másrésztől azért szükséges az imádság, hogy megmenekülhessünk a végzet nyomasztó érzetétől. Az az érzés, hogy minden dolog előre meg van állapítva és változhatlan, hogy oly kényszerítő körülmények vesznek körül, amelyekben nem törhetünk keresztül, elszenvedhetetlen... s az a gyakorlati megbékélés, amely a mi ártatlan önzésünk és a titokteljes végzet között létre jő : az imádság, amely elvezet minket ahhoz az élő személyhez, aki szent akaratával kormányoz minden dolgokat.” „Különös család volna az, melyben a gyermek akarata parancsolna, de épp oly különös család volna az is, ahol a gyermek el nem mondhatná a maga, talán sokszor balga kívánságait, ha mindjárt azért is, hogy megmagyarázzák neki azok lehetetlenségét.” „Krisztus az imádságot mint jogot gyakorolta s azért ahhoz nekünk is jogunk van... Mondd, hogy az imádság, mint a kő tízezerszer meghallgatatlanul hullik vissza. Igen, de Krisztus imádkozott s azért én is imádkozhatom és akarok is imádkozni. Nemcsak, hanem *kell* is imádkoznom... Ha az Isten lelke bennetek van, nem kerülhetitek el az imádságot. Ne mondod azt, hogy várnod kell, míg zavarod elmúlik és ismét nyugodt leszel. A lélek legborzalmasabb vihára is alkalmas idő az imádságra : Krisztus a halálos küzdelem órájában imádkozott.” — II. (*A téves nézetek*) „Krisztus... soha sem mondotta, úgy legyen, amint én akarom”. Az imádságról közönségesen elterjedt nézet az, hogy ez olyan eszköz, amellyel az ember kívánsága az Isten akaratát megszabhatja.” „Az ember kívánsága nem szabja meg Isten akaratát, mert... 1... a világegyetem a törvények rendszere. Minden dolognak megvan a maga változhatatlan következménye. 2. ... tapasztalati tény, hogy az imádság nem azt eredményezte mindig, amit az imádkozó kívánt... Krisztus imádsága sem járt sikerrel...

Ha viszont kérésének elutasítása nem jelentette azt, hogy az atya szeretete elfordult tőle, akkor a mi könyörgésünk elutasítása sem jelentheti azt. 3. ... Az a gondolat, hogy a kérés megváltoztatja Isten akaratát, olyan eszméket hoz létre, amelyek méltatlanok az Istenhez. Azt tételezi fel, hogy a mi akaratunk jobb, mint az Istené, aki változhatatlan, végéremehetetlen és végtelen bölcsességű... Imádságunk véletlen beteljesedése azt képzelte velünk, hogy mi az ég kegyeltjei vagyunk és valami titkos varázs van birtokunkban. 4. Veszedelmes is volna, ha imádságunk meghallgatását lelki állapotunk mértékévé akarnók tenni. Ha azt gondolnók, hogy minden meghallgatott kérés a kegyelem bizonyossága, akkor ok nélkül éreznők magunkat lesújtva, avagy ok nélkül felemelve. Krisztus imájának drága és becses tanúsága az, hogy az imádság célja nem az, hogy a benne foglalt kérés teljesedjék, viszont visszautasítása sem annak a bizonyossága, hogy hiába imádkoztunk. Krisztus kérése nem teljesült, mégis ő volt az Atyának egyetlen szerelmes fia.“ III. *Az imádság igazi hatása.* „Amint te akarod.“ Az olyan imádság, amely nem képes arra, hogy kívánságainkat megfélékezze, hogy szenvedélyes vágyunkat csendes alázatossággá változtassa, aggódó és lázas várakozásunkat hallgatag önmegadássá tegye, nem igazi imádság és csak azt bizonyítja, hogy az igazi imádságnak lelke nincsen meg mibennünk... Az az élet a legszentebb, amelyben legkevesebb a kérés és a vágy és legtöbb az Istenre való várakozás, amelyben a kérés leggyakrabban hálaadásba megy át... Az az imádság, amely bizonyos meghatározott dologra irányul, nagyon különbözik az Istennel való egyesüléstől. Az imádság és a kérés két nagyon különböző dolog... Megjelenék egy angyal a mennyből és megerősítette őt. Ez volt az igazi válasz Krisztus imádságára.“¹⁴

2. Valláspsychologusok és vallástörténészek : James, Segond, Wundt, Vorwerk, Heiler, Windelband, Otto.

Az utolsó húsz esztendő alatt vallásos kérdésekkel foglalkozó avatottak és avatatlanok kevés embernek emlegették többször a nevét, mint *James Vilmos*-nak, az amerikai Harvard-egyetem tanárának, aki edinburghi Gifford előadásával *The varieties of religious experience* (1902) az érdeklődés középpontjába hozza a valláspsychológiát, mint empirikus tudományt. A vallás és az ember idegállapota szoros kapcsolatban állanak egymással, mint általában minden szellemi tevékenységen észrevehető és megmérhető a testnek a befolyása. James szerint ez a csaknem pathológikus eredet a vallásnak és az imádságnak igazságát és értékét építgy nem rontja le, mintahogy nem megbélyegző a genie-re nézve sem az, hogy kiválósága olyan közel áll a pathológikus eredethez. James a személyes vallást vizsgálja, nagy személyiségek lelki életét elemzi, az institutionális vallást pedig történeti adottságaival és szokásaival mellőzi. A tudatalatti lelkiélet a vallás igazi szerve és gyökere. A mystikus imádságot érdemén és értékén túl becsüli, mert az extatikus állapotot kiváló alkalomnak tartja arra, hogy a lélekbe beáradjon a magasabb, isteni világ. Ugyanekkor azonban James voluntarista is és az akaratnak is nagy szerepet jutatt a lelki élet területén, hangsúlyozza az *imádságnak voluntarisztikus jellegét*. Az imádság nemcsak a tudatalatti mystikus mélységeibe elmerülés, hanem vágy, kívánság valaminek elnyerésére, kiharcolására. Míg tehát egyrészt a tudatalatti világába tartozó mystikus imádság túlhangsúlyozásával, melynek egyik következtetése pl. az, hogy az imádság meghallgatására nem szabad számítanunk, mert az imádság kérdéseivel nem léphetjük át a psychologia határait,

¹⁴ I. m. 26—32. lap. — Szükségesnek tartottam *Girgensohn, Monrad* és *Robertson* imádságra vonatkozó megállapításait hosszabban és különösen Robertsonét lehetőleg szó szerint közölni, egyrészt, hogy kitűnjék Monradnak, de különösen Girgensohnak Robertson megállapításaitól való függése, másrészt, hogy meglássuk a legnehezebb theologiai kérdéseknek felolvasóasztalnál és szószéken való mesteri kezelésének módját. A tudományos és elvont elméleteket, amelyeket felhasználnak, bámulatos könnyedséggel tudják érthető és élvezhető módon közel hozni hallgatóikhoz. Gyakorlatiízü előadásuk és prédikációjuk pedig alapjául szolgál, különösen Robertsonnál, az utánuk következő nemzedék tudományos megállapításainak.

zsákutcába vezet, addig másrészt, elismerve az imádságnak akarattól duzzadó jellegét mérhetetlen lehetőségek mezőit nyitja meg az imádság problémáinak megfejtése számára.

Sokszor hivatkozik James-re a toulousi liceum tanára J. Segond kimerítő mystikus imádságpsychológiájában (La Prière, étude de psychologie religieuse, 1911.) Ő is figyelmen kívül hagyja a kultúrtörténeti és szociológiai szempontot. Igazi imádság az, amikor a lélek elmerül a tudatalatti ködös világába. A *quietista mystika*, melynek hangadója ez a munka, nem ismeri a kérést, mint ilyet, az imádságban.¹⁵ A kérés ugyanis tudatos akaratnak a következménye. Tudat és akarat azonban egészen meg kell, hogy szűnjék a quietista imaállapotban. A meglehetősen keleti-izű mystika számára az Isten személyisége sem döntő kérdés, mert az imádkozó lélek elmerülhet a személytelen universum érzésébe is. Bár Segond főleg és elsősorban a mystikus imádság psychológiáját adja, mégis vannak helyes megállapításai minden imádságra vonatkozólag is. 1. Minden imádsághoz hozzátartozik a belső koncentráció (recueillement). A világtól és környezettől való elvonatkoztatást szolgálják a szemlélődés, meditáció, kéznek imára kulcsolása, térdre hullás, az imakamarába való visszavonulás. Ezért a keresztyén templomok áhítatkeltő belseje és az egyházi ének, zene elringató melódiája, ezért a keleti vallások és a jézsuiták nehéz pszichikai technikája. (I. m. 69—84.) 2. Kérés ugyan nincsen mindig az imádságban és szerinte nem is jogosult,¹ azonban a szükség-érzetből fakadó vágyakozás, törekedés valami után (aspiration) elengedhetetlen feltétele az imádságnak. Nem más ez, mint a gyengének erőre, a száraznak nedvességre való vágyakozása. 3. A jelenlét lenyűgöző érzése (le sentiment de présence). Az imádkozó tudatában van annak, hogy valaki más lény is vele van. A pantheisták itt érzik meg legjobban az universum közelségét. A magasabb hatalom visiókban és látomásokban jelentkezik. (I. m. 85—102.) 4. Elengedhetetlen feltétele az imádságnak az odaadás (abandon) is. Ez a célja az imádságban megnyilatkozó vágyakozásnak. Aki közelemben érezhető, annak akarom magamat átadni. El akarom benne magamat veszíteni, hogy megtaláljam benne magamat. Istennel szemben minden ellenállásomnak, elkülönültségemnek meg kell szűnnie. Csak abba a szívbe költözhetik be, amelyből kiköltözött a tulajdon én. Csak így lehetek Istenben új személyiséggé. (I. m. 103—115.)

Éles ellentéte az amerikai James-nek és a francia Segond-nak a német Wundt Vilmos,¹⁶ aki nem törődik a vallás individuális-psychológiai alapjaival, vonatkozásaival, hanem a vallásban szociális és történeti hatalmat látva, annak a szellemi közösséggel való kapcsolatát vizsgálva, azt tartja, hogy a valláslélektan nem egyéb, mint *néplélektan*. Követeli és kidolgozza a genetikus valláslélektant. Ezt vagy úgy érjük el, hogy az egyes vallástörténeti fokokon átmenve keresztmetszetben, vagy úgy, hogy a vallások egyes jelenségeinek legrégibb időtől kezdve való sorakoztatásával hosszmeteszben vizsgáljuk a vallásokat. Az egyéni imádságnak kevés hely jut ezekben a vizsgálódásokban, csaknem teljesen a kollektív-áhitat formáiból vonja le következtetéseit. Különös eredményekre juthatunk Wundt rendszerével, amely inkább a ma jobbra csak írott emlékekben élő, primitív népek vallására támaszkodik és az ezekből levont elméletekkel akarja magyarázni, értékelni a meglevő vallásokat, köztük a keresztyénséget. Vorwerk, helyesen jegyzi meg, hogy Assurbanipal könyvtárának hangtábláinál, az egyiptomi sírkamráknál, papyrusoknál és a totemizmus állatcsaládfáinál sokkal jobban megismerhetjük az imádság psychológiáját Luthernek az írásaiból.¹⁷ Nem tagadható azonban Wundtnak az érdeme, hogy az elindividualizáló és nemegyszer bizonytalan talajra tévedő rendszerekkel szemben, azok egyoldalú túlzásainak kiegyensúlyozására rámutat a vallás jelenségeinek szociális és történeti feltételeire. A Wundt túlzásait viszont úgy lehet elkerülni, ha az egyes imádkozók imaéletét és általában

¹⁵ (V. ö. Meister Eckart: Az tiszteli Istent igazán, aki semmit sem kér tőle.)

¹⁶ W. Wundt: Probleme der Völkerpsychologie. Leipzig, 1911. (84—120. lap) és Völkerpsychologie II. Mythos und Religion, 1905—1909.

¹⁷ I. m. I. köt. 647. lap.

vallásosságát kapcsolatba hozzuk, szervesen beállítjuk a fejlődés vojalába és környezeteik formáló hatásai közé.

Ezt a két módszert, mind a kettőnek káros kinövései nélkül, próbálja alkalmazni gyakorlati céllal készített hatalmas két kötetre terjedő (655+238 lap) művében a német nyugalmazott püspök *Vorwerk Dietrich* (Gebet und Gebets-erziehung). Különösen Luther imaéletét vizsgálja és abból építi meg konfirmációi oktatásra szánt, önnevelésre szoktató munkáját. A vallástudományi eredmények felhasználásával világítja meg az imádkozó Luthert és azt az egyháztörténelmet, melyben a szerzetesből reformátorrá lett Luther a barátok ima-praxisát az ördög művének tekinti, megtalálván a helyes utat a kötött és szabad imádság között. Az ősrégi keresztyén imádságok mellett helyet biztosít a Szentléleknek. Az vezeteli és ad választ könyörgéseire. A zárda falai között rájött arra, hogy minden kísérlet hiábavaló a pszichikai-technikai fogásokkal Isten közelségébe való emelkedésre. Istennek kell hozzánk alá szállani az Igében. Az Igében és sehol másutt található Isten. A belső kijelentéseket bizonyítaloknak tartja, mert Isten felségjogainak rovására mennek¹⁸ és önáltatáshoz vezethetnek. Kifogásolja a római egyház ima-gyakorlatában a fogadalmakat, melyek a zarándoklaltal vannak kapcsolatban és emberi teljesítményeket, Istennek hozzájukhajlítását vagy büntetésének el-hárítását célozzák. Római útja alatt meggyőződött az ilyen gyakorlat értéktelenségéről. Lehetetlennek tartja a büntetésül kiszabott imádságokat is, melyekkel Istennek haragját akarjuk megszüntetni, mintegy elégtételt nyujtván általuk. Az imádság nem emberi teljesítmény, hanem Istentől való vétel, elfogadása javainak.¹⁹ Nem Istenre való hatás, hanem Istentől való kapás. Luther elmélete és gyakorlata összefügg a Szentírásról táplált felfogásával és ebből magyarázható a történeti adottságokat figyelmen kívül hagyó mystika elleni állásfoglalása. A hit és a hitből fakadó imádság nem emberi actio, hanem az isteni kijelentésben kapot-takra való reactio. Luther egész munkálkodásán, de főleg kátéin, végigvonul az imádságra nevelésnek gondolata. Kátéiban a főhelyet az imádságról szóló harmadik rész foglalja el, melyben a keresztyén mintaimádsághoz, a Miatyánkhoz fűzi mon-danivalóit . . . Luther többszáz oldalra terjedő ismertetése²⁰ után madárróptében

¹⁸ „Jede innere Offenbarung schien ihm bedenklich, weil sie die geschichtliche Offenbarung zurückdrängte, Menschenerlebnisse an die Stelle der Gottestat setzte.“ I. m. I. 25. lap.

¹⁹ „Das Gebet nicht eine Leistung des Menschen an Gott ist, sondern vielmehr reine Empfänglichkeit, die hohle Hand des Bettlers, der eine Gabe begehrt, das Öffnen der Seele für den Zuström göttlicher Kraft. . . Nicht heilige Leistung an Gott, sondern gläubiges Nehmen von Gott. . . Beten ist Reden mit Gott, als Antwort auf Gottes Reden zu uns in seiner Offenbarung.“ I. m. I. 147—148. lap.

²⁰ Tudomásunk szerint a nagy rendező reformátornak : *Kálvin János*nak fennmaradt munkái után, behatóan még senki nem vizsgálta és elemezte kegyességét és az imádságról vallott felfogását. Nagy munkája (A keresztyén vallás rendszere, ford. *Czeglédy Sándor* és *Rábold Gusztáv*. Pápa, 1910.) III. könyve 20. fejezetében szól az imádságról, mint a hit legfőbb gyakorlásáról, amellyel az Isten jótéteményeit naponkint elvesszük. Megállapításai természetes jözanságot és csak a imádkozók számára meglátott mélységeket tartalmaznak. Az ember „ha olyan segítséget keres, ami ügyefogyottságát támogatassa, önmagán kívül kell keresnie és máshonnan kell a maga számára megszereznie.“ „Az imádság jótéteménye által érzük el azt, hogy a mennyei Atyánál számunkra letett kincsekhez juthatunk. . . Az imádság ássa ki számunkra azokat a kincseket, amelyeket a mi hitünk, miután az Úr evangéliuma azokat kijelentette, meglátott.“ „Ha a bennünket sanyargató szükségét az Úr előtt előadtuk, már abban a tudatban is bőséges megnyugvást találunk, hogy semmiféle bajunk sincs elrejtve ő előtt, akiről meg vagyunk győződve, hogy nekünk a legjobbat akarja és a legjobban képes rólunk gondoskodni.“ Az imádságot Isten „nem annyira a maga érdekében, mint inkább a mi kedvünkért rendelte.“ „A Szentleket teszi meg mesterünké az imádságban, hogy ő diktálja azt, ami helyes és féken tartsa indulatainkat. S mivel nem tudjuk, hogy mit és hogyan kelljen kérnünk, ő jön segítségünkre és megmondhatlan fohászokodásokkal esedezik miértünk (Róm. 8, 26.), nem mintha ő maga imádkoznék. . . hanem bizodalmat, könyörgéseket és sóhajokat kelt bennünk, amelyeket a mi természeti erőink éppen nem volnának képesek véghez vinni.“ Négy törvényét adja az imádság helyes és jól végzésének. „Első törvénye, hogy lelkünk és elménk úgy legyen hozzá készülve, mint ahogy illik, akik Istennel akarnak társalkodni. Második az legyen, hogy igazán érezzük a mi gyámoltalanságunkat. Harmadik, hogy az imádkozó saját dicsőségének minden gondolatáról mondjon le, minden képzelt méltóságát vetkezze le. Negyedik, hogy az igaz alázatosságtól teljesen lesujtva ugyan, de mégis meghallgattatásunk biztos reményében fogjunk a könyörgéshez.“ (129—142. lap.)

érinti Vorwerk az imádsággal bármilyen vonatkozásba hozható összes kérdést. A lourdesi gyógyítást inkább suggestio-hatásnak tartja, mint az imádság meghallgatásának. Beszél a háborúk, főleg a 30 éves háború imapedagógiai hatásáról. Ismerteti James-et, Segond-ot, Wundt-ot, beszél a tudatalatti hatásáról, a természeti törvény mythologikus túlbecsüléséről, holott az nem Istennel szemben álló hatalom, hanem épen Istennek a hatásmódja. A természet, *Schlatter*²¹ megállapítása szerint, szent a számunkra, mert az isteni hatások színtere. A vallásos élet viharai imádság körüli viharok, a vallásosságról táplált vélemények, elhárító vagy kedvező felfogások nem egyebek, mint az imádság filozófiája. Idézi *Bourquin-t*:²² „A vallás lelke az imádság, az imádságnélküli kegyesség olyan, mint a halott test.“

Vorwerk kompendiumszerű munkája után, mely a konfesszionális egyház érdekeit tartva szem előtt, szűri le az imádságról kidolgozott és uralkodó elméleteket, jelent meg 1918-ban *Heiler Frigyes* munkája: *Das Gebet. Eine Religions-gesichtliche und Religionspsychologische Untersuchung*, mely gyors egymásutánban hét kiadást ért el. *Max-Müller* klasszikussá vált paradoxonjából indul ki, hogy „aki csak egy vallást ismer, az nem ismer egyet sem.“ Ezért akarja tehát átölelni az egész föld kerekése minden vallásának imagyakorlatát és imádságról való tanítását. Mint valláspsychologus nem érzéktelen anatómiával metszi darabokra a psychét, hanem intuitív együttérzéssel vizsgálja a tőle legtávolabbi vallási élményeket is. Munkájának főértéke a két imádkozó típusnak világos meglátása, elméletben való elkülönítése és plasztikus bemutatása. A *mystikus imatypus*, épügy, mint maga a mystika, a nagy antik vallások talaján jelentkezett először, mint negatív reactio a görög orphismus és az indiai upanisádok ellen. A *prófétai imatypus* mint a profétai vallás jelensége, nomád törzsek félig kifejlődött primitív vallásosságában figyelhető meg legelőször, amikor nagy profétai személyiségeket hatalmas teremtő élményekben megragadott az Isten lelke és felemelte őket és törzsüket a monotheista istenhit magasságába. A mystikát a világkerülés, a befelenezés, az *introversio* (Albertus Magnus) jellemzi, evvel szemben a profétai vallásosságban fékezhetetlen életakarát, az életérzés erősítésére, értékek megragadására és feladatok megoldására való sóvárgó vágyakozás található. A mystika passzív, quietista, kontemplatív, a profétikus kegyesség aktív, követelő ethikai. A mystikus ki akarja oltani érzéseit és akarátát; a profétai élményben az érzések fellángolnak, az életakarát feszül, győző és diadalmaskodik még kedvezőtlen körülmények között is. A mystikus kétségbeesik, lemond, megnyugszik, a proféta harcol, a kétségből bizonyosságra jut, a gyötrő bizonytalanságból abszolút életbiztonságra, letörtségéből friss életkedvhez, félelemből reménységre, bénító büntudatból a kegyelemnek és üdvösségnek boldogító érzésére. A „reménység ellenére is reménykedve“ hisz. (Róm. 4, 18.) Míg a mystika a női természetnek a vallása, mert benne a rajongó odaadás, felfokozott érzékenykedés, gyenge passzivitás a jellemző vonások, ugyanarra, hogy Meister Eckart szerint a léleknek legnemesebb neve: „Asszony“; addig a profétai vallásból letagadhatatlan a férfias jelleg, az ethikai nyersesség és keménység, bátor elszántság és erőteljes aktivitás. „Legyetek férfiak, legyetek erősek!“ – mondja Pál apostol. (I. Kor. 16, 13.)

Sorra veszi és párhuzamosan mutatja be a mystikus és a profétai kegyesség istenképét, történelem értékelését, tekintélyekhez való viszonyát, a bűn és az üdvösségről vallott felfogását, álláspontját az erkölcstannal, a szociális közösséggel, a kultúrával és világgal, a túlvilággal szemben és magyarázza a mystika monismusát, szembeállítva a profétai vallások dualismusával. A mystikus számára Isten statikus „Übergut“, a legfőbb *semper esse*, a proféta számára eleven akaró hatalom, a nagy *semper agens*. Jézus szerint is: „Az én Atyám mindezideig munkálkodik.“ (Ján. 5, 17.) Személyi attributumai: Úr, Atya, király, bíró. A mystikus számára Istennek a világgal és a történettel nincsen vonatkozása, mert téren és időn túl lévő valóság. Az üdvtörténeti adottságok az időfeletti igazságoknak szintelen *transparens* szimbolumaivá lesznek, elpsychológizálódnak. Ezzel szemben a pró-

²¹ A. Schlatter : Das christliche Dogma, 1911. 62. lap.

²² Bourquin : Essai sur la Philosophie de la Prière d'après la pensée moderne, 1907.

féta Istene nem *Deus absconditus*, hanem *Deus revelatus*, aki hat, teremt, szavát hallatja egyeseknek épúgy, mint nemzeteknek jó és balsorsában. A mystikusnak nagy szüksége van az egyházra, mint védőre, hogy zavartalanul élhesse csendes kontemplatív életét.²³ Az aszkézis különben is megköveteli a legalázatosabb engedelmisséget. A próféta ezzel szemben a kötelező objektív történeti kijelentésen kívül semmi más tekintélyt nem ismer el. „A hit hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által.“ (Róm. 10, 17.) A bűn a mystikus szemében nem ethikai értékek és normák tagadása, hanem a természeti és természetes ösztönvilágnak a kiélése, a naiv életakarát, életkedv. A buddhista számára a bűn nem más, mint létszomjúság (*Daseinsdurst*), Augustinusnak pedig *concupiscentia*. A prófétai lélek bűnnek minősíti az Isten által szabott erkölcsi világrend megtörését, az Isten szent akaratától való elhajlást. „Egyedül te ellened vétkeztem“ — mondja a zsoltáros. (51, 6) Isten és az ember között nem metafizikai, hanem ethikai a távolság. Az üdv nem az életakarát kioltásától várható, hanem az Isztennel való, bűn által összetört, kapcsolatot újjáépülésétől. A mystikus erkölcsben negatívizmusával szemben a próféták pozitívizmusa különösen abból tűnik ki, hogy számukra a vallás elválaszthatatlan az erkölcsötől.²⁴ A mystikus kimondottan szélsőséges individualista, asszociális lény, aki csak Istennel és tulajdon lelkével gondol. *Albertus Magnus* szerint : „Die fromme Seele musz so mit Gott geeint sein, als gäbe es nichts ausser allein Gott und die Seele selbst.“ Viszont „Egy test vagyunk sokan“ (I. Kor. 10, 17.) : ilyen szociális megállapítást olvashatunk ki a prófétikus lelkek vallásosságából, akiket az Istennel való találkozásnak élménye nem úgy nyugózik le, hogy némán elmerengjenek rajta, hanem megérezve isteni küldetésüket, nagy hódítóakaráttal, szenvedélyes térítő és megszentelő erővel, megalkuvást nem ismerve, indulnak a világba. „Jaj ugyanis nékem, ha az evangéliumot nem hirdetem!“ (I. Kor. 9, 16.).²⁵ A mystikus élményével elhúzódó lélek számára, úgy Keleten, mint Nyugaton, csak a szerzetesség lehet az életeszemély ; a prófétai lélek számára pedig a minden kultúrunka által istenországát szolgáló iparkodás. A túlvilági életre sóvárogva vár a mystikus, mert az ottani tökéletességi állapot lényegileg azonos itteni mystikus istenélményével, a próféta az itteni élethez is ragaszkodik, mert már ide „elközelített az Istennek országa.“ (Márk 1, 15). Itt van szüksége Istennek óvó és megtartó kezére. A mystikus és Isten közt nincs korlát, hanem egybeolvad Istennel, a próféta azonban látja az óriási ellentéteket, érzi a drámai feszültséget Isten és bűnös önmaga között. „Isten a mennyben van, te pedig a földön.“ (Préd. 5, 2.). A mystikus imádságot az imádság legmagasabb fokának azért tartják, mert nincsen benne egoizmus, eudaemonizmus és anthropomorphizmus. A kegyes lélek egészen elmerül és belevész a végtelen Istenbe. Úgy az ó- és újtestamentomi, valamint a reformációi imakegyesség messze elmarad a mystikus imádságok grandiosus szárnyalása mögött. Nem éri el az augustinusi-mystikus finomságot, gyengédséget és világtól elvonatkozott szellemiséget. (346. lap.) Igaz, hogy ezt a mystikus imádságot művészileg készíti elő a finom meditációs *imádságtechnika*, míg a prófétai imádság spontán és hatalmasan tör fel a vallásos lélek ismeretlen mélységeiből. Nem csendes imádat, szemlélődés és Isten-élvezet, hanem szenvedélyes kiáltás, sóhajlás, panasz és könnyörgés. Nem ünnepi felemelkedés a Legfőbb Jóhoz, hanem a szívnek kiöntése. Nem önmagunkból való kiemelkedés és Istenben való elmerülés, hanem a belsőnket égető bajoknak és szükségeknek Isten előtt való felfedése. Nem fokozatosan és lassanként lépcsőről-lépcsőre való csúszás, hanem viharos ráborulás az atyai szívre ;

²³ „Sie braucht die harten Hülsen und Krusten des Kirchentums, damit ihre zarte und empfindsame Herzensfrömmigkeit nicht Schaden leidet.“ I. m. 265. lap.

²⁴ „Gott ist nicht Übergute, sondern der Inbegriff und Quelle aller sittlichen Werte der heilige Wille, der souveräne Gesetzgeber und Richter, der fordert und gebietet, rächt und verdammt.“ I. m. 271. lap.

²⁵ „Az Istennel szakítás az oka az emberek közti háborúknak, széthúzásoknak és az egység hiányának“ — állapítja meg a *Christian Unity and the Gospel*. London, 1923. előadás-sorozat „Christian Unity and Prayer as its Inspiration“ fejezetében *W. Talbot Rice*. Ha volna valóban imádkozó keresztyénség a világon, akkor éppen imádságából fakadna a felebaráti szeretete és a világbéke is.

nem önemésztődés az Isten szeretetének tüzeiben, hanem birkózás Istennel : „Nem bocsátlak el tégedet, míg meg nem áldasz engemet.“ (I. Móz. 32, 26.) A mystikus ima valami egészen új a primitív imádsággal szemben, a prófétikusban új életre kel a primitív imádság, megtisztulva, megnemesedve, de még mindig ugyanolyan erőteljes szenvedélyességgel, drámai elevenséggel keresi a meghallgató és segítő Istent. Sok különbség van a két typus között, mégis valamiben megegyeznek : Minden mystikus imádság a legfőbb Jóhoz való emelkedés, minden prófétikus imádság az Isten országa eljövételének, azaz az Értékes megvalósulásának kérésében csúcsosodik ki. Ebben van a nagy különbség a prófétai és a primitív imádság közt, mert a prófétai épügy, mint a mystikus, nem mulandó, pillanatig tartó javakra, hanem a végső és a Legnagyobb Értékre irányul. Igaz, hogy épen ebben a közös célban tűnik ki az ellentét is legjobban. A *summum bonum staticus*, míg *ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ dynamikus nagyság*. A mystikus Végső Értéke minden valóságon és sokszerűsége túl érték : τὸ ἐν, μόνον (az Egyedüli), a prófétikus kegyesség végső Értéke pedig uralkodik az egész valóságon, azt áthatja és épen a sokszerűségben jelenti ki magát : ὁ Θεὸς πάντα ἐν παντί (Isten minden mindenekben. I. Kor. 15, 28.) (407—409. lap.)

Heiler Frigyes a két imádkozó typusnak bemutatásával arra a gondolatra vezet rá, hogy a mystikus imádság, ha nem is száz százalékig, de mégis a nagy jogi intézménynek, a római egyháznak az imádsága, míg a *prófétai imádság az evangéliumú egyházakhoz tartozók imaéletének* legértékesebb kincse. A mystikus-liturgikus életet annyira ismerő író, aki római katolikusból lett evangélikussá, nagy elismeréssel adózik a római egyház krisztusi értékeivel szemben²⁶ azonban megállapítja, hogy ott emellett rengeteg elem él a zsidó törvényvallásból a primitív rituális és az esoterikus mysterium vallásokból. A római egyház mysterium-liturgiája a mise nem hagy jóformán semmi helyet a valóságos nemzeti nyelvű gyülekezeti imádság számára, míg a protestáns istentiszteletnek lelke épen az ethikai aktivitástól lüktető imádság. Igazságtalanok volnánk azonban, ha a mystikus imádság értékei előtt behunynánk a szemünket, mert mint a későbbiekben látni fogjuk a magyar református imádságéletben is nagyon nagy szerepet játszanak a mystikusok imakönyvei a XVI. és XVII. század folyamán és a római egyház is ismeri és néha gyakorolja is a prófétai imádságot.

*Windelband A szentségesről*²⁷ szóló tanulmányában a pszichikai funkciók összességét átfogó valóságos vallást vizsgálja, mely nem tárgyalható része vagy függeléke a három filozófiai alapproblémának, a logikának, etikának és esztétikának. A vallás célja, normája, eszménye : a szentsége. „Ama realitás, mihelyt ráeszmélünk az abszolút értékek érvényességére, a legbiztosabb élményünk és épen ebben az értelemben a normálöntudat a szentséges“ (177. lap). Nem más a szentséges, mint az igaz, jó és szép normálöntudata, transzcendens valósággént megélve. Ezt a transzcendensben való részesedést nem tudjuk felfogni, mert olyan valami, amit anélkül élünk meg, hogy a magunk erejéből tennők. Nagy paradoxonok világa ez, ahol a *mindenütt és sehol, mindig és soha* majdnem egyre megy. A rossz, mint normaellenes, az istenségszubsztanciájával és kauzálításával teljesen kiegyeztetetlen ellenmondásban van. A vallásos tudat számára olyan ez, mint a kör négyszögesítése. A fohász, különösen dúrva formájában, megfeledekzik az istenségnek mindenüttjelenvalóságáról csakúgy, mint mindentudásáról, feltevése szerint Isten az imádkozó felé fordítja figyelmét és megtudja kívánságát. Az imádság csak magasabb fokon válik bensőséggé, amikor a szív állapota azt a jelentést kapja, hogy hozzákészül az ember a maga belsejében az Isten szózatának meghallgatására, hogy Istent megjeleníti maga előtt, hozzá emelkedik föl, a benne való élelt tudatossá akarja magában tenni. Kezdetben a világi érdek a tartalma a kényörégésnek, felső fokon lesz csak a „helyes akarás“ kérésévé. Az imádság mindig csodavárás, mert az ember nem gondol arra, hogy vágyai hogyan egyeztetethetők össze a szabadsággal, felelősséggel és beszámíthatósággal. Az imádság az emberi szorultság egész szélességében. Kérését cselekedetekkel, áldozattal, ellenszolgálattal támogatja.

²⁶ Fr. Heiler : Katholischer und evangelischer Gottesdienst. München, 1921.

²⁷ Windelband : Preludiumok. (Ford. Szemere Samu. Filoz. Írók Tára. Új sorozat.)

Megnyerni és megnyihíteni akarja Istent. Szimbolikus cselekedeteiben bemutatja sokértelmű, hajlékony, átalakító és alkalmazkodó képességét. Mosogatózásban, tisztálkodásban, lemondásában elmegy az önkínzás pathologikus fokozásáig.

Hosszasabban kell foglalkoznunk *Otto* Rudolfinak *A szentséges*-ről szóló munkájával.²⁸ A fogalmak nem meríthetik ki az istenség lényegét, mert az istenség több, mint amennyit kifejezhetünk róla a racionális prédikátumokban. Valláskutatásban és theológiában ma még nagyon túlteng a racionalizáló hajlam, mellyel csudás energiával és művészettel zárjuk be szemünket a vallásos élmény egészen specifikus vonalainak meglátásától. (Kap. 1. Rational und Irrational.) A szentséges, mint értékelési kategória, mert fogalmi meghatározásra lehetetlen, kivonja magát a racionizálás alól. Minden vallásban él ez, mint az egyes vallások éltető eleme, azonban legerősebben a semita vallásokban jelentkezik mégis: *qados* = *ἅγιος* = *sanctus* = *sacer*. A numen-nel van kapcsolatban. A numinosus értékelő kategória helyén születik meg a *numinosus* kedélymegkötöttség (Gemütsgestimtheit.). Felidézhető, éleszthető állapot, mint általában minden, ami a „Lélektől“ jön. (Kap. 2. Das Numinöse). A numinosusnak reflexhatása a teremtettségi érzés („Immár merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én por és hamu vagyok“: I. Móz. 18, 27.), amikor megérezzük önmagunk semmiségét és eljutunk ahhoz, aki minden teremtmény felett áll. (Kap. 3. Die Momente der Numinosen.) A kedélyt szinte érzékzavaró erővel megindító és megtöltő érzést, a körülöttünk lévőkhöz való beleérezést, a kegyesség kitöréseit és hangulatkifejezést, a ritus és kultusz ünnepélyességét és meghatározottságát, azt, ami vallásos épületek, templomok körül lebeg, evvel a kitételrel tudjuk csak kifejezni: *mysterium tremendum*. Ez az érzés lehet szelíd, lehet állandó, időszakonként eltűnhetik, vad, démoni formát ölthet, vagy alázatos remegéssé és némasággá változhatnak. *Tremor* = természetes félelem, gör. *σεβαστός*, angol *awe*, német *grausen*, *Schauer* (nagyon kifejező a magyar: *istenfélelem*). Az Ótestamentum lesújtó Istene ennek a *tremendum*-nak naív elképzelése. Az Isten majestasával szemben a hívő lélek azonban nem félelemmel felel, hanem alázatosságában meg meri közelíteni. A filozófusok anthropomorphismust emlegetnek a numinosus energiát jelentő élete, szenvedélye, mozgása és felindultsága miatt. (Kap. 4. Mysterium tremendum.) „Ein begriffender Gott ist kein Gott“ — mondja Tersteegen. Így a vallás is egészen más, mint a szokott és értett dolgok általában. A lélekelképzelések már későbbi racionalizáló kísérletek a talány megoldására. „Das ganz Andere“ egészen más bánásmódot kíván az emberi szellemtől, mint racionális meghatározást. Nem azért nem ismerhető meg a *mysterium*, mert még nem ismerem, hanem azért, mert egészen más lévén, nem mérhető az én lényemmel. „Inhorresco, in quantum dissimilis ei sum. Inardesco, in quantum similis ei sum.“ (Augustinus. Conf. 11. 9. 1.) (Cap. 5. Das Moment des Mysteriösen.) A majestástól nem csak remeg a lélek, hanem megvan benne a vonzó rész is, mely a kontraszt harmóniát nyújtja. A numinosus kettős arcát mutatja az egész vallástörténelem. A démonikus-istenitől félünk ugyan, de vonzódunk is hozzá. Megszerzésére az ember nem egyszer mágikus eszközökkel igyekezik. Nem valamiért, hanem Istenért magáért, mint öncélért kell a legmagasabb állapotra törekedni, a *visio beatifica* istenlátására. (Kap. 6. Das Fascinosum.) „Tisztátlan ajkú vagyok és tisztátlan ajkú nép közt lakom“ (Ésaiás 6, 4.). „Eredj el én tőlem, mert én bűnös ember vagyok, Uram!“ (Luk. 5, 8.), — mondja a próféta és az apostol, mikor találkoznak a numinosussal és megérik azt. Ez több, mint a normális különbségnek az érzése. Ez a profánitás érzése a *tu solus sanctus*-szal, az értéktelenség érzése a numinosussal szemben. (Kap. 8. Das sanctum, als numinoser Wert.) Mózes csipkebokrától kezdődik a numinosus ethizálása, racionizálása és szentséggé tétele népszerű értelem-ben. Isten szeret, haragszik, magához ragad, vagy elvet magától. Különösen tisztaképét adja a *mysteriosus*nak Jób, akinek theodiceája jobb, mint a barátai. A megoldása Jób könyvének: innere Entspannung seiner Seelenqual und eine Befriedigung. (Kap. Das Numinöse im Alten Testamente.) Jézusnál minden numino-

²⁸ *Rudolf Otto*: Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen. II. Aufl. Breslau, 1918.

sussá változik át. „Papi nemzetség“ szent nemzetséget jelent, az Atya közel van mindenkéhez. Nagy paradoxon, hogy a *mi* Atyánk . . . a mennyekben van. A kontrast abban a keresztyén alapérzésben oldódik fel, hogy ez a titokzatos, félelmes égi lény ugyanakkor örök üdvakarát is. A világlelletti Rettenetestől való félelem nyomai *Máté 10, 28.* („Attól féljete, ki mind a lelket, mind a testet elvesztheti a gyehennában.“) *Héb. 10, 31.* („Rettenetes dolog az élő Istennek kezébe esni.“) *Héb. 12, 29.* („A mi Istenünk megemésztő tűz.“) és más bibliai helyeken fellelhetők. Jézus Getsemáné-kerti tusakodása alatt a vércseppek nem a halálfélelemnek a jelei, mert már hosszú idő óta készült a halálra, hanem „hier ist Erschauern der Kreatur vor dem *tremendum mysterium* vor dem Rätsel voller Grauen.“ (93. lap). Pál apostol numinosus-megköötöttségéről alig kell beszélni. Csak ezen a talajon érthető meg dualisztikus „test“-iszonya. Igazi irracionális, sőt egyenesen megdőbbsentő fenséges az az isteni intézkedés, hogy a bűnt bűnözéssel bünteti. „Annakokáért adta őket az Isten szívök kívánságaiban tisztátlanságra . . . tisztátlan indulatokra . . . méltatlan gondolkodásra.“ (Róm. 1, 24, 26, 28.) Irracionális praedestinációjának is az *ira Deorum*-ban van a gyökere, melyet a racionálisták nem akarnak megérteni. A kiválasztás nála a vallási kegyelmi-élmény igazi kifejezése. Érti a megragadtatást, a ható és vezető erőt. Több az, amit átél, mint az, amit tesz. (Kap. 13. Das Numinose im Neuen Testamente.) A katolicizmusban szokatlan erővel él a numinosus érzése a kultuszban, sakramentális szimbolikában, csudatörténetek és legendák apokrifus formájában, dogmák és mysteriumok paradoxonaiban, eszmeképzésük platonikus-plotinikus és dionistikus színezésében. Az egyházi atyák a filozófusok minden szenvedélyt és affectust legyőző Istenével akarják összevetni az Írás élő Istenét. *Lactantius* megállapítása szerint azonban a haragudni nem tudó Isten szeretni sem képes. *Duns Scotus* a lét és ismeret Istenével szemben az akarat Istenéért harcol. A latens irracionális momentum *Luther Márton* gondolataiban is feltör, melyet a rendje tradícióiból származó „nominálistikus speculatio scholasztikus maradványának“ tartanak. Kétségtelen, hogy pl. úrvacsora-tana is a kath. kultusz numinosus voltára emlékeztet. Az *omnipotentia Dei*-t a *gratia Dei*-vel szemben hangsúlyozza. A numinosust csaknem démonikusnak hirdeti II. Mózes 20. fejezetéről tartott beszédében. Luther fogyatékos pszichológiája és kifejezőkészsége Istenből majdnem egy hangulathajtotta kényurát formál. (Kap. 14. Das Numinose bei Luther.) A tiszta etikai momentum nélkül, mely különös hangsúllyal van jelen a protestánszizmus istenfogalmában, a Szentséges nem lehetne a keresztyénség Szentségese. A félelemből született meg az áhítat, ahogy a *numen*-ből Isten lett. Megkezdődött az ethizálódás, mikor az Istennek állítmányává lesz a qados, sanctus, ἅγιος (Kap. 15.). A szent valósággal való megjelenése a *divinatio*; ez a vallásnak a legértékesebb része. Ez ad a vallásnak létjogosultságot és páratlan értéket. „Nem test és vér jelentette ezt meg neked, hanem az én mennyei Atyám.“ (Máté 16, 17.) Az Isten congeniáltásra hangolja a lelket. „*Nemo audit verbum, nisi spiritu intus docente.*“ (Kap. 20, 21.) A Szentlélek, a szédelgések és a néppszichológiai adottságok között különbséget kell tenni. Apriori vallásos ismeretek nincsenek meg, de meg lehetnek mindenkiben. Az általános lehetőségnek magasabb foka a képesség (Begabung), mely nemcsak fokban, hanem minőségben is különbözik. A befogadás magasabb foka ennél is a prófétáknál található, de még ennél is többet jelent a harmadik fok, aki tárgyává lesz a divinationak: a Fiú.

A modern vallástörténelem művelőinek és valláspszichológusoknak, különösen Windelbandnak és Ottonnak munkálkodása az irracionálisnak és az „egészen más“-nak tudományos elfogadtatásával egészséges reakciót jelent a racionálisnak és történeti spekticizmusnak minden etikai és vallási értéket megingató uralmával és az intellektualizmus, azaz az értelmi erő egyoldalú értékelésével és használatával szemben. A mai ember lépten-nyomon találkozik az irracionálissal, mely tehát nem logikai követelmény, vagy lehetőség számára, hanem olyan valóság, mely művészetében épűgy, mint áhítatában a mystikának és a mystikus hangoltságoknak régóta megvetett utaira hajtja. Az egyik végtelből másikba lendülésnek-zuhanásnak veszedelmét ki kell kerűlni, annak a hangsúlyozásával, hogy a

vallás és az imádság nem nélkülözheti az értelmi elemet, az ismeretet sem („Mi azt imádjuk, amit ismerünk“ *Ján. 4, 22.*), ugyanakkor szükségünk van az eddig kevésbé ismert, félreismert vagy kellő arányban nem használt és elhanyagolt többi lelki képességeknek felhasználására és az eddig használtakkal való együtt-fejlesztésére.²⁹

3. Encyklopédiák : Stäudlin, Hastings, Gunkel-Zscharnack, Schloeman.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyes korszakok minden theologiai, vallás- és erkölcsstani ismeretét, elméletét felölelő munkáknak tárgyunkkal foglalkozó fejezeteit és címszavait sem. Első helyen említendő itt a nagy encyklopedikus ismerettel rendelkező göttingai tanár *Stäudlin*, ki kora tudományos készültségével finom és precíz meghatározását adja az imádságnak. Morálról szóló tankönyve³⁰ 123. §-a *Gebet und Gelübde* cím alatt szól az imádságról. Szerinte az imádság szónak több értelme van. Jelenti a belső érzületet, annak beszédben való kifejtését, jelent valami magános aktust, de jelenthet közösségi cselekedetet is. Néha mechanikus, babonás, rajongó, néha észszerű, a léleknek és a szívnek mélységéből előtörő jelenség. Sok olyan dolgot nevez egy vallás imádságnak, amit más vallásban nem tartanak annak... Az imádság áhítat, vallási gerjedelem, Istenhez való beszélés. Az imádság fajtái: a kérés, a másokért való könyörgés, dicséret, hálaadás, alázatosság kifejezése és a bűnbánat. Nem Istennek a kitanítása, nem hatás Istenre, hogy terveit változtassa meg, nem céljaink szolgálatába állítása, nem bosszúra bírása Istennek, hanem annak kifejezése, hogy bárcsak megtarthatnánk parancsolatait. Bemutatjuk alázatunkat, bánatunkat, hálaunkat, sorsunk elviselésébe való belenyugvásunkat, bizodal munkát, csudálkozásunkat és kifejezzük jóakaratusunkat.

A skót *Hastings Jakab*, kinek neve alatt és szerkesztésében gyermekistentiszteleti beszédektől bibliai földrajzig és kortörténetig a theologiai irodalomnak minden ágában korszakot jelentő lexikális gyűjtemények jelentek meg, nemcsak vallás- és erkölcs-encyklopédiájában³¹ foglalkozik az imádsággal, hanem A Nagy Keresztyén Tanok (*The Great Christian Doctrines*) sorozatban külön kötetet is szentel annak.³² A minden hitvallást megelőző imádság, mint a nyugtalan szív ösztöne a monotheismusban a biztonság és felemelkedés érzésével nyerte el igazi méltóságát és erejét. Az ima Taylor meghatározásában az elmének Istenhez emelkedése (*an ascent of the mind to God*), nemcsak kérés és nem mindig kérés, hanem Istennel való érintkezés (*intercourse with God*). Bemutatja a két nagy ellenvetést: a *morálist* vagy *theologiait* és az ú. n. *tudományosat*. Első szerint az imádság önzés, mert Istennel el akarunk végeztetni valamit, amit a mi információnk nélkül nem tett volna meg. Az ima nemcsak kérés, hanem a léleknek Istennel új kapcsolatba való mozdulása, azzal az Istennel, aki különben is csak elveiben és szándékában változatlan, de a módszereiben nem. A morális vagy theologiai kifogás a lelki universon természetének félreismerésén alapszik, azon a balhiten, hogy a spirituális dolgok szigorú mechanicitás törvényének engedelmeskednek csupán. A *tudományos* ellenvetés a természeti törvény tökéletes determinizmusával és szükség-szerűvel akarja bizonyítani, hogy az universonban nem lehet hely az isteni intervenció számára. Ugyanekkor megengedi, hogy az imádságnak lehet valamelyes értéke a lelki világban, talán subjectív hatása, mely békét és csendet szolgáltat a lélekben. Az újabb psychologia azonban kérdésessé tette a szigorú elhatárolást test és lélek között. A gyermek, ha kér valamit az édesatyjától, nem tudja hogy kérésének tárgya materiális, vagy spirituális érték. A természeti törvénnyel szem-

²⁹ *Heinrich Rendtorff*: Die Kirche des wirkenden Wortes. Vom Dienst der Kirche in der Krisis der Gegenwart. Berlin, 1930.

³⁰ *C. F. Stäudlin*: Neues Lehrbuch der Moral für Theologen. III. Aufl. Göttingen, 1825. és másik munkája *Geschichte der Vorstellungen und Lehren von dem Gebete*. Göttingen, 1824.

³¹ *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, edited by James Hastings, Vol. X. Edinburgh, 1918.

³² Lásd fentebb 6. alatt.

ben legfeljebb magunk vagyunk tehetetlenek, ezt a gyengeséget azonban nem szabad átvinnünk a Mindenhatóra. „Ha azért ti gonosz léteketre tudtok a ti fiaitoknak jó ajándékot adni, mennyivel inkább ád a ti mennyei Atyátok jókat azoknak, akik kérnek tőle ? !“ (Máté 7, 11.) Kisebb kifogások, hogy az ember olyan parány, akit nem vehet észre Isten, hogy egymást keresztezik az emberek imádságban Isten elé terjesztett vágyai, hogy jellemet gyengít, mert mástól várja azt, amit magának kellene megszereznie veritékével, hogy másokért nem lehet hathatós az én imádságom stb. Az ember bármilyen porszem is, végtelen nagy lelki feladatokra küldetett és Isten lelki tökéletesség lévén, ismeri minden gyermekét. Az egymást keresztező kívánságokról csak az beszélhet, aki nem ismeri az imádságot, amelyben ha semmit sem kapunk meg kérésünkből, többet kapunk, mintha mindent megkaptunk volna. A hithősökre, akik imádkoztak, semmiképpen sem lehet mondani, hogy gyenge emberek voltak, hanem mikor értelmüket és akarataikat az Istenével hangolták össze, akkor és ebből nyerték az erejüket. Minden keresztyén érzi a paradoxon igazságát : „...félelemmel és rettegéssel vigyétek véghez a ti idvességeket; mert Isten az, aki akarja bennetek mind az akarást, mind a munkálást jó kedvéből“ (Fil. 2, 12—13.). Másokért, sőt a betegekért való imádság sem hiábavaló, mert az újabb pszichologia tanúsága szerint másokra is tudunk hatni. A jóságunk átragadhat másokra, az Istennel szemben való imádságunkban megbizonyított jóságunk a jóság forrásából Istenből továbbárad azokba, akikért imádkozunk. Hastings encyklopédiájának vonatkozó fejezete, mely bővebb és részletesebb alakban jelenik meg az imádságról szóló monografiában, magán viseli az angol-szász gyakorlatibb szellemnek a bélyegét, mely minden ismeretet azonnal alkalmaz és a használhatóság próbakövéhez érint. Újabb és elvontabb, azonban a dolog természetéből kifolyólag, mert az imádság gyakorlati kérdés, nem különbözi az applikatív jellegét a Gunkel-Zscharnack : *Religion in Geschichte und Gegenwart* második kiadásában (Tübingen, 1928.) az imádságról szóló cikksorozat sem, melyek közül a minket leginkább érdeklő első cikket : *Gebet und Gebetsitten, religionsgeschichtlich* a már említett és tárgyalt Heiler Frigyes írta. A vallásos életnek centrális funkciója az imádság, mert az Istennel való érintkezésnek a legközvetlenebb formája. Nem Istenről formált vélemény, hanem odaállás Isten orcája elé. A vallási élet elevenségének és sajátosságának egyedüli biztos fokmérője. A tudományos megismerés számára bizonyos mértékig elzárt jelenség, de sokszor reflexéből képet nyerhet a hideg tudományosság is vallások, korok és egyes személyiségek imádságainak sajátosságairól. Elemei másutt is fellelhetők ugyan, mégis a keresztyénség igazában az imádság vallása. Másutt nem hallunk arról, hogy Isten keres minket az imádságban („maga a Lélek esedezik miérettünk“ — Róm. 8, 26.). Máshol nincs a kijelentéssel kapcsolata. — Súlyt helyez a közösségi jelleg aláhúzására is. Isten gyülekezetét igazában csak az imádság közössége kapcsolja össze. Az imádság célja, hogy közel jussunk Istenhez és akaratan, tervekben egyek legyünk Vele. Mint a láthatatlan egyház tudatos tagja lehetek egygyé Istennel. Az egyes embernek mint egyesnek az imádsága semmit sem számít. Az imádság tökéletes formája az imádkozó közösségben fordul csak elő. A liturgikus imádság éppen a közösségi élményt juttatja kifejezésre. „Hogy egy szívvel, egy szájjal dicsőítsétek az Istent“ (Róm. 15, 6.) Az imádság a legfőbb bizonyíték a monotheizmus igazsága mellett, mert a polytheisták is az imádság pillanatában montheisták, megfélemlenek a többiről és csak arra az istenre gondolnak, akihez éppen imádkoznak. Másodrendű kérdés, hogy miért imádkozunk, az a fontos, hogy az élő Istennel lépünk kapcsolatba. A gyermeknek imádsága, melyben játékot kér, lehet, hogy sokkal mélyebb imádság, mint egy felnőtt könyörgése az evangélium diadaláért.

A közösség imaközösségbe formálásának problémáját veti fel és akarja megoldani *Schloeman Frigyes*,³³ aki megállapítja, hogy a Biblia nem más, mint az

³³ *Im Kampf um die Kirche — Versuch einer Lösung der Spannungen zwischen Kirche, Theologie und Gemeinschaft.* Herausg. von L. Thimme. Gotha, 1930. Sammlung zum Gebet und Gebetsversammlung c. fejezetében.

imádságnak története, az Istennel beszélgetők gyönyörűsége életrajza. Jézust tanítványaival is az kapcsolja össze, hogy imádkozó közösség voltak. Ez fűzi össze az apostolokat is pünkösdkor (Csel. 1, 14.). De a közösségben csak az tud imádkozni, aki szokott magánosan is. A közös imádkozás veszedelmei : egymás utánzása, törvényeskedés és szabályoskodás. Áldása viszont, hogy bár mindenki maga imádkozik, mégis egymásért és egyért imádkoznak.

4. Monografiák : Samuel McComb, Fosdick, Bretherton, Lilley, Steven, Malcolm Spencer, Miller, Biederwolf, Stolz, Wirz, Hirsch, Ritter, Riemer.

Politikai, társadalmi és vallási kérdések vizsgálatának érdekes és sok új szempontot nyújtó eszköze a különösen angol-amerikai világban szokásos körkérdések feltevése és szűkebb, vagy tágabb tábor által való kidolgoztatása. Nem kevesebb, mint 1667 beérkezett dolgozatnak a feldolgozása és a legjobb huszonegynek közlése az a vaskos kötet, melyet a Walker Trust adott ki *The Power of Prayer* címen. Ebben a kötetben mérhetetlen mennyisége található az imádság minden vonatkozásban való meglátásának.³⁴ Az első érdemi fejezet írója *Samuel Mc Comb (Prayer — its meaning, reality, and power)* szerint a modern történelemnek legjelentősebb ténye az, hogy az ember újból felfedezte az imádságot. Az imádság meghatározására vállalkozni azonban nehéz, mert nagy ellentétek fonódnak benne össze egységbe : a véges kapcsolódik szervesen a végtelennel. Pszichológiai aktust vagy folyamatot úgyis nem egyszer hiába próbálunk tapasztalat helyett logikával megközelíteni. Az imádság a léleknek avval a titokzatos Hatalommal való személyes kapcsolatba kerülése, akit már akkor megérez, amikor még megnevezni sem tud. Különösen nem tudhat akkor, ha Isten személyisége csak egy magasabb és számunkra kifejezhetetlen valóságnak symboluma csupán. Csak az a normális, azaz teljes ember, aki rendesen imádkozik. Béna és csonka életet él, aki a rendelkezésére álló összes erőt és alkalmat, így az imádságot is nem aknázza ki teljesen és nem kamatoztatja a belőle nyerhető energiákat. A modern embernek nemcsak az anyagi világ törvényei előtt kell meghajolnia, hanem a spirituális törvények kötelező erejét is el kell ismernie.

Az imádság olyan erő, mely a mindenség fundamentális törvényeivel egyöntetűen dolgozik. Nem Isten akarát hajlítjuk magunkhoz, hanem lelkünket hozzuk olyan állapotba, hogy belénk ömölhessék mindaz a jó, amit Isten nekünk szánt. A nagy döntő kérdés az, hogy olyan Akarattal és Erővel hoz-e kapcsolatba az imádság, mely nagyobb a mienknél, vagy pedig csak kívánt dispositiot és feltételt eredményez mimagunkban? Divatos dolog az önsuggerálásról beszélni. Ez a meghatározás azonban csak tudatlanságunkat fedő szó, mert pontosan senki sem mondhatja meg, hogy mit akar alatta érteni. Az imádság dinamikus cselekedet, olyan valami történik benne és általa, ami imádság nélkül nem következne be sohasem : a morális átalakulás, az újjászületés, a személyiség kiformalódása. Manapság joggal kérdezzük minden jelenségtől, igazságtól, hogy mennyi benne az ethikai tartalom, mit eredményez számunkra. Az imádság eredménye a bűn által megosztott és beteggé lett léleknek a meggyógyítása, a félelemnek, határozatlanságnak, kétségnek és ingadozásnak megszüntetése. Nagy szociális érték az imádság, ha másokért imádkozunk. Az emberi lelkek kölcsönösen hatnak egymásra. Ezért a másokért való imádság nem véletlenül fordul elő a keresztyének ima-gyakorlatában, hanem lényeges része annak. A meditációs lelkületre legszebb példa a Miatyánk, melyben a legegységibbnek látszó kérdések : kenyér, bűnbocsánat, kísértetek elkerülése mind-mind a közösség számára kívánt javak. A tapasztalat szerint értéke van a betegekért való imádságnak is, bár az imádság hatása, mert jellegében ethikai és spirituális, nem a psycho-physikai területen tapasztalható elsősorban. De mert az ember különös keveréke, kapcsolata a testnek és léleknek, a lélekrehatás átmegy a testre is.

³⁴ Lásd 6. alatti jegyzetet.

Külön fejezetet érdemelnének az evangéliumi keresztyén diákszövetség (*Student Christian Movement*) kiadásában megjelent imádsággal foglalkozó munkák, melyek a tudományos felfedezések lázában élő és azok eredményeitől nem egyszer megszállt fiatal lelkeket tulajdon felfedezéseikkel, elméleteikkel akarnák hozzákapcsolni a valláshoz és Istenhez. Fosdick említett, magyarra fordított munkáján kívül *The modern use of the Bible* (1924) több fejezetben foglalkozik az imádsággal, mely nem más, mint az Istennel való baráti kapcsolatunknak igazi centruma. A keresztyének Istenével érdemes ilyen kapcsolatba kerülni, az Ótestamentom félelmetes Istenét azonban mindenki elkerülte, aki sokszor, mintha pusztá szeszélyből tenné, legyilkolja azt, aki neki nem tetszik. A nép fél az ilyen Istentől „és mondának Mózesnek : Te beszélj . . . és mi hallgatunk ; de az Isten ne beszéljen velünk, hogy meg ne haljunk“ (II. Móz. 20, 19.). Az ótestamentomi istenfogalom sokáig nem olyan, mint akivel kívánatos volna bevonulni a belső szobába kettesbe. Az Ótestamentom Istene keveset gondol az egyedekkel, majdnem kizárólag csak a nemzet Istene, aki legfeljebb a nemzeti ügy képviselőivel tanácskozik. Az Újtestamentom Istenéhez már nem kell a Sinai hegyre delegátust küldeni, hanem „amikor imádkozol, menj be a te belső szobádba és ajtódat bezárva, imádkozzál a te Atyádhoz, aki titkon van ; és a te Atyád, aki titkon néz, megfizet neked nyilván.“ (Máté 6, 6.) Stanleyt idézi, aki talán semmi egyebet nem tudott az imádságról, mint azt, hogy az imából erőt lehet meríteni. „Minden felfedező utamon az imádság tett társaimnál erkölcsileg és szellemileg is erősebbé. Dehogy vakított el, nem tompította elmémet, nem zárta el a fületem, sőt állandó bizodalmat nyújtott. Munkámat örvendetessé tette, engem büszkévé tett, átvitt az 1500 mértföldnyi őserdőn, mohón néztem a szemébe nap-nap után minden veszedelemnek és fáradalomnak.“

Diákok számára való kiváló imádság-filozófiát nyújt *Bretherton*³⁵ is, aki Istenről, természetről és az emberről való modern felfogások világában mutatja be a *raison d'être*-t. Az ósók hitét épúgy nem fogadhatja el a mai ember, mint ahogyan nem fogadhatja el lassú utazási módját sem. Az Isten atyaságáról ma sokkal gazdagabb és melegebb az ismeretünk, mint amilyen az elődeinké volt. Frappáns képek segítségével végigmegy az imádsággal kapcsolatos morális, teológiai, szociális kérdéseken és az ifjúság alig veszi észre, hogy a lenyűgöző, újszerűnek látszó igazságok, mert újabb köntösbe és előtárasi formába öltöztette azokat, lényegükben nem egyebek, mint a kétezer esztendő keresztyén euchetika igazságai.

Az imádság keresztyén theológiában való történetének meglehetősen fel-színes vázlatát adja *Lilley* az aberdeeni egyetemen tartott Murtle-Lecture-jeiben.³⁶ Megállapításai közül legszemléltetőbb mégis a pogány és keresztyén imádság különbségeiről szóló, ahol Cicero nyilatkozatát ismerteti, aki Jupitertől csak anyagi javakat kér, erényre nincsen szüksége, mert az nem az istenek ajándéka, hanem az emberi akarattól függ, épúgy mint az imádság. Ezzel szemben a keresztyén ember egymaga nem tud imádkozni, hanem Isten imádkozik benne. Nem Istent akarja meggyőzni, hanem magát győzi le. Ugyancsak a keresztyén diákszövetség kiadványa *Steven* munkája³⁷ is, melyben a legegyszerűbb és mégis legcsudálatosabb vallási akcióhoz, az imádsághoz, mint az ember belső életének kezdetéhez és végéhez ad áttekinthető és kiválóan használható ujjmutatást. Hálaadó, bűnvalló, hitvalló, kérő, közbenjáró és dicsőítő imádságok kidolgozására, felhasználására ad indításokat. *Malcolm Spencer* azt vitatja és bizonyítja,³⁸ hogy az imádság a belső állandó aktivitásnak és dispositionnak olyan vetülete, mely tökéletesen meghatározza a külső viselkedését. A belsőt kell tehát befolyásolni. irányítani, hogy abban Istennek meg legyen a helye. Az áhítatos élet nem élettől elvonatkoztatott élet, hanem épen a leginkább hozzá kapcsolódó és legaktívabb.

³⁵ *John Bretherton* : The purpose of prayer. A popular treatment of the Phil. of Prayer London, S. C. M. 1920.

³⁶ *A. L. Lilley* : Prayer in Christian Theology etc. London, S. C. M. 1925.

³⁷ *George Steven* : Hints and helps for corporate prayer, S. C. M. London, 1825.

³⁸ *Malcolm Spencer* : Prayer and personality, S. C. M. London, 1925.

Krisztus példája szerint az imádságot közel kell hozni az élethez, amelynek minden vágyát és célját Isten előtt kell javítanunk, revideálnunk. Világosabban és gyakorlatibb módon kell meglátnunk, hogy hogyan érhető el és ismerhető meg Isten azok számára, akik a tapasztalat, öröm és bánat, a barátság, munka és a szóra-kozás mindennapi módján közelednek Hozzá. Az imádság adja az igazi élet-ritmust, melyből kiemelkedik a keresztyén személyiség.

Miután már úgyis láttuk az imádság lényeges jegyeit és mert az euchetika irodalma különben is beláthatatlan, meg kell elégednünk néhány, az imádság egyik vagy másik részletkérdését érintő munkának a pusztá felsorolásával. — *H. Chrichton Miller : The new psychology and the preacher*, London, 1924. az imádság és természeti törvény viszonyát fejtegeti. *Biederwolf* Vilmos Eduárd minden megállapítását³⁹ bibliai idézetekkel támasztja alá arról, hogy az Isten meghallgathatja imádságunkat. Psychológiai, filozófiai és pedagógiai szempontból írja munkáját,⁴⁰ a modern élet követelményeire tekintve, az ügyes tanító, *Stolz Károly*, aki a vallásos nevelésnek tanára a Wesley College-ben. Az isteni immanenciában látja az imádság kérdésének megoldását, tagadja, hogy az egyre jobban erősödő amerikai módszer, a szociális értékek összességének megszemélyesítése vagy istenítése hasznára volna az emberiségnek és nemesebbé, elviselhetőbbé tenné az életet. Az isteni immanencia sokkal jobban fellelhető a lelkes világban, mint a természetben. A lélek világában páratlan módon fejezi ki magát Isten az olyan imádságban, mely a vallásos lélek mélyéből származik és akarátát meg szándékát tükrözi. Nemcsak mi élünk, mozgunk és vagyunk Istenben, hanem Isten is épúgy bennünk akar élni, mozogni és lenni. A mariabergi tanítóképzőintézet vallásoktatója, *Wirz János*, az imádságot a legmagasabb emberi teljesítménynek hirdeti,⁴¹ melyet mindenki annak a történeti csoportnak szokása és előírása szerint végez, amelyhez éppen tartozik. Szinte lehetetlen az egyes történeti csoportokból való elszakadásunk és másikba átlépésünk, mert a vallásos szokás nem öltözet, melyet cserélni lehet, hanem a testnek védőszerve, maga a bőr. Aki letépné, életét rabolná el. Az imádság szubjektív oldala a szükség, objektív része az Isten. A szükség elindíthat hamis javak keresésére is, az imádságban lehet hamis képünk is Istenről. A tudományos világkép formálhatja mind a két oldalt. A világkép tisztulása tehát nemcsak az imádkozó lélek számára öröm, hanem az imádkozó és a világ között fennálló kapcsolat révén végeredményben a világ javulását is jelenti. *Hirsch Emmanuel* kis munkája⁴² hét év leforgása alatt nemcsak második kiadást látott, hanem ez a rövid idő elegendő volt arra is, hogy egészen átdolgozza és kiegészítse azt. A theologus imádságról való elképzeléseiben kénytelen személyes elemet is behozni vizsgálódásai körébe. „Man macht den Christen in sich zum Gegenstand wissenschaftlichen Erkennes für den Theologen in sich“. Az imádkozó kegyesség más, mint a csupán élményeskedő. Nagy gyengesége a mai kor vallásosságának, hogy olyan sok benne a vallási élmény és olyan kevés az imádság. Isten pedig csak akkor Isten a számunkra, ha a mi Istenünk, akinek az imádságunkban mindenért köszönetet mondunk. Az imádság teszi számunkra Istent igazán élő valósággá („erst wahrhaftig lebendig“). Az imádság sokak szemében Istennek megsértése („... merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én por és hamu vagyok.“ I. Móz. 18, 27.), mert Istent magunkhoz hasonlónak nem tekinthetjük és nincs Tőle független önálló életünk. A nagy alapellentmondások, pl. hogy kegyelem-e az imádság, vagy a mi teljesítményünk, hogy szabadok vagyunk-e, vagy megkötöttek, hogy minél jobban vagyunk Istenre, annál jobban látjuk Isten-től elválasztó bűneinket, mind feloldódnak a kegyes lélek imádságában, amikor megérezzük, hogy minden akadályozó ellentmondás mellett is hallgat minket az Isten. A *Werkschriften der Berneuchener Konferenz* füzetei között jelent meg *Ritter-*

³⁹ *W. E. Biederwolf* : How can God answer prayer? Being an exhaustive treatise on the nature, conditions and difficulties of prayer. New-york, 1906—10.

⁴⁰ *Karl R. Stolz* : The psychology of prayer, North Dakota, 1923.

⁴¹ *Hans Wirz* : Die Psychologie des Gebets unter der Lebensgestaltung der Gegenwart. Harlem, 1914.

⁴² *Emmanuel Hirsch* : Der Sinn des Gebets. Első kiadás. Göttingen, 1921. (28 lap) és második kiadás 1928. (62 lap.)

nek tanulmánya az imádságról,⁴³ melyben az imádságnak, mint kérésnek a jogát és kötelességét hangsúlyozza. Jézus nem az imádságot tiltotta, hanem a sokbeszédűséget (Máté 6, 7—8.). A belső életnek rendetlensége a lelket rendező imádság elhanyagolására vezethető vissza, mert a sötétségnek lelkünket megülő hatalmai csak az imádság által szelidíthetők meg és űzhetők el. Sorra veszi a napszakokat, hogy melyik milyen imádságra hajt és milyenre alkalmas és sorra veszi a hét napjait is, mint emlékeztetőket. Az embernek mindenkor készen kell tartania imádsága által lelkét az Isten befogadására. *Riemer* a Szentírást tartja a keresztyén imaélet forrásának.⁴⁴ A keresztyén imádság minden másfajta imádságtól való különbségét épen írásszerűsége, sokszor még szavakban és kifejezésekben is megnyilvánuló történeti kötöttsége adja, viszont a helyes írásmagyarázat és írásmegértés csak az imádságos lelkek számára van biztosítva. A titkok megértésére nem alkalmas a test és vér, hanem csak az a lélek, melyet az imádságban megragadott az Isten. (Máté 16, 17.) „Aki Istentől van, hallgatja az Isten beszédeit.“ (Ján. 8, 47.) A Szentírás megéled és erőket sugároz ki magából a gyülekezet életében. Az imádság és írásmegértés szoros viszonya megbetegedésének eredménye a különböző szekták egészségtelen imaélete és lehetetlen írásmagyarázata. „Jede mystische magische Beziehung des Gebetes zur Schrift ist abzulehnen. Nicht das primitive Gebet, sondern allein das Gott in der Busze gewirkte Gebet führt zum Verstehen Gottes in der Schrift.“ (45. lap.)

Összefoglalás.

A modern valláslélektani, vallástörténeti és theologiai kutatás sem határozza meg jobban a keresztyén és általában mindenféle imádság lényegét, mint ahogyan Augustinus tette : „Az te könyörgéssel Istennel való beszélés“.⁴⁵ A Mindenhatóval való érintkezés (Girgensohn), az Atyával való baráti kapcsolat (Fosdick), az Istenrel való érintkezés egyedüli módja az imádság. Egy Személyiségnek más személyiséggel való érintkezése kölcsönhatással jár, az imádság pedig, mint ilyen, kölcsönös hatás a Mindenható és a halandó ember között semmiképpen sem lehet az embernek önsuggerálása. Különben is ez a szó : „önsuggerálás“ semmit sem jelent, mert csak tudatlanságot takar. (Samuel Mc Comb). Istennel beszélgetni, érintkezni, társalogni, baráti kapcsolatba jutni azért tudok, mert Isten immanens valóság is, aki épen az imádságban jelenik meg számunkra „világosan“ (LXXX. zsoltár). Nemcsak mi „élünk, mozgunk és vagyunk“ Istenben (Csel. 17, 28), hanem az imádság által Isten is él mibennünk (Stolz). Igazi, élő valósággá épen az imádság teszi mibennünk Istent (Hirsch). Imádságunkat és imádságos életünket keresztyénné a Szentírás teszi, ami egyedüli forrása a keresztyén imádságnak. Az Írás épügy kormányozza imaéletünket, mint ahogy imádságos lélek nélkül soha sem fogjuk megismerni és beleélni magunkat az Írásba (Riemer).

Ez a történeti megkötöttség a biztosíték és zálog a hamis irányba csapható, ingoványba fulladó subjectivizmus ellen, mikor a történeti kijelentés figyelembevétele nélkül, vagy azzal szemben bizonytalan „belső“ kijelentésre támaszkodnak sokan (Vorwerk), akik ellen már Luther Mártonnak is ki kellett kelnie. A Biblia, mint az imádság történetének könyve, igazi útmutató az imádkozásra (Schloeman).

A Szentíráshoz való ragaszkodás, mint egyensúlyozó mérték, megóv attól, hogy az imádságot csak az idegállapottal kapcsolatban (James) szemléljük és pathologikus esetekből vonjuk le következtetéseinket, mert úgy a Bibliában, mint a Bibliától ihletett minden egészséges és normális lelkű ember imádkozik (Sam. Mc. Comb.) ; megóv továbbá attól is, hogy imádságunkban a quietista misztika nyomain járjunk és minden tudatunkat, akaratumkat és vágyunkat kioltssuk és esetleg pantheista alapon merüljünk el a tudatalattiba (Segond). Annak a „hősi lelki aktusnak“ (Monrad) elvégzésére, mely keresztyén feladatként áll elénk, ha

⁴³ *Karl Bernhard Ritter* : Das Gebet, Schwerin i. Mecklb. 1930.

⁴⁴ *Martin Riemer* : Schriftauslegung und Gebet. Gütersloh, 1927.

⁴⁵ sup. Psalm. 55. Kegelius—Debrezzeni : Tizenkét Idvösséges Elmelkedések. 1637

Isten akarata és a magunké szembe kerülnek egymással, hogy akkor Jézussal együtt mondhassuk: „Légyen meg a Te akaratod!” — buzdítást, példát, ösztönzést csak a Szentírásból meríthetünk. Az imádság nem az akaratnak, érzésnek és gondolatnak kioltása és megöklése, hanem minden gondolatnak összekapcsolása Istennel (Robertson). Nem valami szétfolyó, ködös pantheista érzés, hanem a Jézus Atyja jelenlétének érzése, kivel beszélgetni jogunk van. Az igazi imádság ott kezdődik épen, ha megtudjuk, hogy Isten keres minket, megtalál és beszáll a lélekbe (Girgensohn). Az Istennel való társalgásunkban csak „az igaz alázatosságtól teljesen le-sujtva” foghatunk a könyörgéshez (Kálvin János), teljes odaadással, önmagunk elvetésével (Segond), a teremtettségi érzéssel, mely retteg a Numinosus előtt. — Vágyunk Istenhez, aki vonz minket magához, de ugyanakkor bűneink taszítanak Tőle (Otto). Megállunk Előtte, részesedni akarunk a transzcendensben, kérünk, könyörgünk és kérésünk fősúlya a helyes akarásért való könyörgés (Windelband). Cicero és a pogányok csak testi javakat kértek, erényre nem volt szükségük, mert azt — szerintük — a lélek magától termi meg. (Lilley). Mi is kérésünk testi javakat, de csak a lekiek elősegítésére és a lelki akadályainak legyőzésére.

A mystikusok imádság-technikájának koncentrációját mi is helyeseljük (Segond), nem azért, hogy elvonatkoztatva magunkat és figyelmünket a világtól és a környezettől, el is szakadjunk azoktól, hanem éppen azért, hogy prófétai aktivitással, friss, harcos kedvvel, követelő, férfias fellépéssel erőt nyerjünk a *semper agens*-től, kinek köze van a világhoz, az Ő világának formálására, meghódítására (Heiler). Ez a hódító akarat átragad másokra is, erősödik a kollektív áhitat (Wundt) és mert „egy test vagyunk sokan” (I. Kor. 10, 17.), az egyházi életnek épen ezt a közösségi imádságos lelket kell fejlesztenie, ápolnia, hogy imádságából leolvasható legyen életének is a hőfoka (Girgensohn), mellyel naponként le kell győznie a világból beáramló hidegséget és hitetlenséget (Monrad).

Az imádság nem Isten akaratának megsértése, vagy megváltoztatni akarása (Robertson), mert az imádságban a kérés meglehetősen alárendelt fontosságú (Girgensohn), hanem a végesnek a Végtelennel való kapcsolata, mely kapcsolatból csodálatos módon számtalanszor következik azonban a látható javaknak a megadása is (Biederwolf).

A természeti törvények vashálózatainak változhatatlanságát hirdető korban el kell ismerni, hogy a lelki törvényeknek is van vashálózata, melyek szintén kötelezők az emberre (Samuel Mc. Comb) és bár a vallás nem racionalizálható (Otto), szabályokba, táblázatokba nem szorítható, mégis meg vannak szabályai az imádkozásnak is. Ahogyan az ember belsejének vetülete az imádság, mely meghatározza a külső viselkedést, épúgy lehet és kell a belsőt külső szabályokkal és előírásokkal formálni (Spencer). Nincsen ugyan eldöntve az, hogy a vallás és a vallási cselekmények, így az imádság is, kegyelmi folyományok, vagy emberi teljesítmények (Hirsch), de ha kimondottan kegyelmi folyomány is az imádság, akkor is megvan végzésének a technikája, rendje, elősegítő, emlékeztető és rögzítő szokásai, helyei, napszakai, órái (Ritter), ha nem is olyan merev megkötöttséggel, mint a zsinagógiai betű-kegyesség, vagy a római breviarium és mise liturgikus előírása megkívánja, hol egy szótagnak az elhagyása is érvénytelenné és hatástalanná teszi a liturgusnak magikusszerű funkcióját (Heiler). Az Ótestamentum az imádságnak, imaszokásoknak, imádsággal való visszaélésnek egész vallástörténeti skáláját vonultatja végig a választott nép életében, hogy az Újtestamentumban Krisztus tanítása, példázatai és mindenekfelett életének példája megtanítsa az Atyának „lélekben és igazságban” való imádatára.

A modern vallástudományi és theologiai kutatás legfeljebb világosabb és a mai fül számára tudományosabbnak látszó, precízebb fogalmazásban körvonalazza az imádságot, mint ahogyan azt a Bibliában olvashatjuk, mint ahogyan azt gyakorolták és meghatározták az egyetemes keresztyénség tudósai, apostolai, szentjei és tanítói.

Mindenkinek kell imádkozni, mert az imádság életfunkciója a léleknek.

Istenhez kell imádkozni, mert Vele akarunk egyesülni és társalkodni.

Szentlélek indítására kell imádkozni, „spiritus intus docente“, mert erre a congeniálitásra való hangoltság nélkül nem találjuk meg az Atyát (Otto).

A Fiú példaadása szerint kell imádkozni, mert Jézus Krisztus életének és sikereinek is az imádság volt a nagy titka.

II.

A XVI. és XVII. század magyarnyelvű evang. keresztyén theol. irodalmának megállapításai az imádságról.

A legújabb korok vallástörténetre és valláslélektanra támaszkodó megállapításai mellett, melyeket mindaddig, míg jobb és teljesebb mértékkel nem rendelkezünk, helytállóknak és véglegeseknek kell elfogadnunk az imádság vizsgálatában és kritikai értékelésében, bemutatjuk az általunk felölelt két évszázad magyarnyelvű evang. keresztyén theol. irodalmában az imádságról szóló megállapításokat és nézőpontokat.⁴⁶ Az egykori mértékek birtokában nemcsak az tűnik ki az imádságokról és imagyüjteményekről, hogy mennyire felelnek meg a mi abszoltnak tartott mértékeinkkel vizsgált igényeinknek, hanem az is, hogy a nevezett kornak imádságirodalma a kortársak mértékeit, kívánalmait mennyire ütötte meg, maradt azokon alul vagy szárnyalta túl azokat. A megállapítások főleg kátékban, imádságoskönyvek előszavában, vagy függelékében találhatóak, nemkülönben itt-ott prédikációk is felvetik a kérdést.

Az eredetiség nem sajátja ezeknek a megállapításoknak, mint ahogyan nem az ebben a korszakban egyetlen irodalmi műfajnál sem. „A szellemi értéket mindenki közös tulajdonának tekintik, mint ahogyan a vallásnak képeit és tanításait is mindenki egyformán magáénak vallotta. Az eredetiséget, leleményt, kitalálást nem ismerik még... nem a maguk egyéniségét akarják kifejezni, hanem magyar szavakba öntik, amit mindenki magáénak tud, ami mindenkit egyformán eltölt... Mindenki merít a szellemi közkinccsekből, azért plágiummal még sem vádolnak senkit. Az írás nem egyéni kifejezés, hanem közös épületes munka, mint e kornak nagy műalkotásai, templomépítkezései is névteleneknek közös alkotásai... E korban inkább találunk zárt, egységes irodalmat, mint írói egyénisé-

⁴⁶ *Irodalom.* A tárgyalandó művek, írók, hatások, kiadások, egyház-, politikai- és szellemtörténeti események általános ismeretere vonatkozólag: *Balogh Ferenc*: A magyar prot. egyh. történetének irodalma. Debrecen, 1879. — *Beöthy Zolt*: A magyar irod. története. Bpest, 1896. — *Bod Péter*: Magyar Athenás, 1766. — *Borbély István*: A magyar irod. tört. a legrégebb időktől 1825-ig. Kolozsvár, 1924. — *Érdhelyi Menyhért*: A kat. hitelmezés története Magyarországon. Zenta, 1906. — *Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bpest, 1873. — *W. Goeters*: Die Vorbereitung des Pietismus etc. Leipzig, 1911. — *Hóman Bálint és Szekfű Gyula*: Magyar történet, IV. kötet: A tizenhatodik század; V. kötet: A tizenhetedik század. Bpest, 1929. — *Horváth Cyrill*: A régi magy. irod. tört. Bpest, 1899. — *Gróf Kemény József*: Történelmi és irodalmi kalászatok. (A történelmi és irodalmi berek, kiadja Toldi Ferenc, II. kötete.) Pest, 1861. — *László János*: A sárospataki tanárok életrajza. Sárospataki Lapok 1889—90. évf. — *Payr Sándor*: A Dunántúli Ev. Egyházker. története. Sopron, 1924. — *Pintér Jenő*: A magy. irod. történetének kézikönyve, I—II. köt. Bpest, 1921. — *Pokoly József*: Az erdélyi ref. egyház története, I—V. kötet. Bpest, 1904. — *Révész Imre*: A magyarorsz. protestantizmus tört. Bpest, 1925. — *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. — *Sörös Béla*: A magyar liturgia története. Bpest, 1904. — *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bpest, 1879. (Állandó rövidítése: R. M. K. I.) — *Szinnyey József*: Magyar írók élete és munkái, I—XIV. kötet. Bpest, 1891—1914. — *Tóth Mihály*: Magyar prot. egyh. szónoklat történelme. Kútfők után dolgozva a magy. prot. hitszónokok nyomtatott, vagy kéziratban lévő munkáiból, I. kötet. A Reformációtól a XVII. sz. végéig. Debrecen, 1864. — *Thury Elele*: A dunántúli ref. egyház története. Pápa, 1908. — *Tolnai Vilmos*: Bevezetés az irodalomtudományba. Bpest, 1922. — *Ványi Ferenc*: Magyar irod. lexikon. Bpest, 1926. — *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bpest (1921?) — *Zoványi J.*: Theol. ismeretek tára, I—III. kötet. Mezőtúr, 1894., 1898. Budapest, 1901. — *Zsilinszky Mihály*: A magyarhoní prot. egyh. története. Bpest, 1907.

lgeket.”⁴⁷ Nem szégyelik, hanem egyenesen büszkék arra, hogy nem önálló a munkájuk, mert így nagyobb annak az értéke. *Péczeli Király Imre* bevallja:⁴⁸

„Kis munkámban pók módgyára semmit uyamból nem szoptam : hanem az méheket, a'mint lehetett követtem, kik tehetségek szerint, sok virágról szedegetik és gyüjtögetik édes elesegeket, mellyel tének idején táplállyák ömagokat : Így én-is őket, nem a heréket követvén egyéb tudós szent könyveknek viragos kertekből szedegettem, Isten által, és e' ki Könyvetskének méhkosarába, mint valami Profont avagy Elés-házban bérekesztettem imé rövid, de idvességes tudományok Lépes Mézetskéjét, mellyel a' gyenge juhok éllyenek, hizzanak, hogy a szem fény vesztő kisértetnek, mint valami nehéz tének idején megh ne fogyatkozsanak és el ne tévelyedgyenek az igaz ösvényről.”

A források megnevezését azonban nem tartják szükségesnek. A gályarabságra vitel elől kiszabaduló *Csúzi Cseh Jakab*⁴⁹ komáromi lelkész elmés és színes szavakkal magyarázza,⁵⁰ hogy miért nincs szükség az előszóban mindannak bevallására, amit későbbi korban becsületbeli, sokszor egyenesen sajtójogi kötelességnek tekint minden író.

„Illetlen volna tudom, hogy ha az kiseded ház eleiben igen tettetes és kelletinél nagyobb Tornácot építtetne ember : Így helytelen s rendetlen volna, ha ez kiseded Könyveczke eleiben hosszas, kerülő beszédekből álló nagy Praeloquiumot helyheztenénk. . . *Ne törje senki elméjét azon, honnan légyen ez kis munkácska, hanem azon szorgalmatoskodgyék, miképpen élhessen vele.* Használ a' Patáciban rendesen egyben timperaltatott orvosság, ha szintén a beteg nem tudgya is rendel, micsoda edényből vétetett s hány-féle ingredienciák-bul egyelítettett is öszve. . .”

Az eltitkolt „edények“-nek és megnevezetlen „ingredienciák“-nak évszázadok mulva való felkutatása és megnevezése azonban sokszor kimondhatatlan és elháríthatatlan nehézségekbe ütközik, különösen ha az eredeti munka már nincsen meg, vagy ha már a forrás is máshonnan való fordítás.

a) A XVI. század.

1. A fennmaradt legrégebb nyomtatott magyar könyvek közül való DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS katechizmusa,⁵¹ mely részben Luther nagyobb kátéjával, részben az *Institutio*val, részben pedig Melancthon *Loci* munkájával egyezik.⁵² A 14. és 15. részében tárgyalja az imádságot, illetőleg a Miatyánkot. Imádságelmélete Krisztus közbenjáróságának hangsúlyozásával, a prédikációhallgatásnak ajánlásával, az Isten megbocsátásának evangéliumi magyarázatával, a kísértésnek, mint nagy ajándéknak feltüntetésével kimondottan Róma-elleni polemikusízü, ugyanakkor mélyeséges evangéliumi igazságokat is tartalmaz pl. a mennyeknek magyarázatában.

Az imádságról.

Az Imádságnac auag' kérésnec ket része vag'on, könörgés auag' segetségül hiuás, es hála adás. Az *Isten meg parantsolta* mit kell'en tennönc, mit ne kell'en tennönc, mell' parantsolatbol am mi erőtlen voltoncat iol meg tanulhatt'uc, mell' mi erőtlen voltoncnac esmeretéből meg alázhatt'uc magoncat, de az alázásnac az Isten segédet aiantécot ígért, mint meg hallóc ac Credoban : mint kell'en kérnönc ez segetséget erreis meg tanított minket üduözitenc. Touabbá nekönc ket dolgot kell kérnönc, testi es lelki dolgot. Es minden imádságonkban hat dolog vag'on, hit ígélet parantsolat, ad dolog ami mit kérnönc, kitül, es ki által kerünc. Az Isten azt parantsolta, hog' kériünc am minekül szükölködönc, acar testi dolog leg'en acar lelki :

⁴⁷ *Thienemann Tivadar* : Irodalomtörténeti alapfogalmak. Minerva, Pécs, 1928., 1929. évf. és A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények. Budapest, 1922.

⁴⁸ *Péczeli Király Imre* : Catechismus. . . Lőcse, 1635. (R. M. K. I. 653.)

⁴⁹ *Rác Károly* : A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874.

⁵⁰ Kincses Tar-haz Avagy Az élő s-elevenítő Igaz Hitnek Idvességes Gyakorlása. Mellyben világosan meg-mutatódik, mint kellyen az Keresztyén Embernek tellyes életében Hitből élni e világon. Most leg-először a' Keresztyén Magyar Nemzetnek lelki javára kibocsáttatott *Csúzi Cseh Jakab* . . . által (1668). (R. M. K. I. 1070.)

⁵¹ At tíz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at'áncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag'arázatt'a. MAT'AS DEVAI. . . Krakkó, 1538. (R. M. K. I. 353.) Álfacsimile kiadásához (Bpest, 1897). *Szilády Áron* írt jegyzeteket.

⁵² *Révész Imre* : Dévai Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915.

kicrül szollonc ide alá. Meg ígérte, és igaz az w igérete higg' önc az igéret nec, w tüle Istentül kériönc mindent, de *c'zac ac Christus által*. Azért mong'a a üdüözitenc : Valamit kérendetec en neuembe, az az, én általam, én érdememért az én at'ántül meg agg'a tinctec. Valakic immár ü általa nem kön'örögnec, nem igazán imátkoznac. Ac kön'örgésre tanit üdvözitenc Matthei, 6. es Luce, 11.

Mi at'anc ki vag' menn'ecben. Ez igéc meg nem kön'örgésec, hanem *Istennec hozzanc valo irgalmasságanc aiánlási*, hog' a'táncnac hiuatt'a magát. Ha at'anc, hát mi fiai vag'onc, ha fiai vag'onc, hát at'afiac vag'onc, at'afiacnac eg'mást kellene szeretniec. azért nag' bátran hozzá fol'amhatonc Christusnac am mi at'áncfiánac általa, mint édes at'ánchoz, nem c'zac ill' at'ánchoz ki teremtett, hanem ki meg váltottis az w fiánac általa. Nem kételkedg'önc kedeg benne, mert w menn'ekben vag'on, az az irgalmas, hatalmas, véghetellen szeretett, igaz, kinec igéretébe eg' szalat se kételkedg'önc. Vag' ig' : *Ki vag' menn'ekben, az az szentecben, az io ang'olocban kiben vralokdol országlasz at te fiadnac általa.*

Szentellesséc Te neued. Mondám, hog' két dolgot kérönc Istentül, lelki testi dolgott. Ah három első kérésec lelki dolgotról vannak. Az első kérés hog' Istennec neueszentellesséc. Az Isten az w természetébe elég szent, elég tizta, tiztább, szentebb nem lehet, de mint az állatocatis neueken esmeriuc meg azon képpen Istentis neuén esmeriuc meg. Az Istennec kedeg neue, igéie ac Christus, azt kériuc azért, hog' az Istennec neue szentellesséc, az az, prédicáltasséc, esmertesséc. Summa. Két modon szentelletic, hittel (mell' hit ap predicationabol vag'on, *acki igazán prédicált'a az Isteni, Isten neuét szenteli, ki hiszen ap predicationac, Isten neuét szenteli*) és hitnec g'ümölséuel, n'elw vallással, hála adással, segítségére hiuással. Kériuc azért hog' szentellesséc neue, hog' az w szent fia hirdettesséc, predicáltasséc, ki mi bünöncnec botsánatt'a, kirül nag' hálával tartozonc az vr Istennec. Ackic igaz hitnec eze szentelic Istennec neuét, eze adnac hálát az vr Istennec, az w io voltáru. Azért ez szép lelki kérés.

Leveion Te országod. Ket orszaga vag'on az Istennec : külső kit közönséges czelekedetéuel bir : belső, és láthatatlan, mell' kiuáltképpen valo czelekedete. Ertelme ec kérésnec ez : Minn'áian bönösec vag'onc, bünönc vag'onc országában birodalmában, ha bünönc hát halálnac örögnec, pocolnac. Kériuc azért iüiön te országod vralcog'ál, országoll' te bennönc, hog' az ördög ab bün, ah halál raytonc el ne hatalmazzéc, ne cárhoztathasson, raytonc ne országolhasson. szöcseges kérelem, hog' agg'a nekönc az szent lélecnc malasztát, kinec általa ez világon vralcog'éc bennönc, g'özze meg ellen seginket. birion w velönc, ne ab bün, vag' az ördög. Am más világi országais iüiön mehessönc ki eb bünönc állapotából, iussone at tökéletes engedelemre, mell'be am mi at'áncat meg ne bánthassuc. Summa. Kériuc hog' ez világ szerént agg'a , öregbítse az igaz hitet, szeretetett mi bennönc, és hog' ac Christus az igaz hitnec általa vralcog'éc mi bennönc most, iüendöre menn'ecnec országában.

Leg'en Te acarated miként men'ben es földön. Ammicoron lelki dolgot kérönc az Istentül, tudni mint, bünöncnec botsánatt'át, szent lélecnc aiandécát, *minden ha nekül*, minden kétség nekül kell kérénc, mint szent Iacob iria : hitbe kérd semmit ne kételkedg'él. De micoron ez világi dolgot kérénc, mindencor hálual, az az, ha Istennec tiztességére ha nekönc üdüösségöncre vag'on. Azért mong'uc : *Leg'en te acarated, meg adnod auag' ne adnod, ig' vag' imig', imeccor vag' másor, hog' ammi acaratoncat szabiuc az w acaratt'ához, mint amaz beteg, szent Maténál Vram ha acarad meg tiztithatz engemet. Touábbá micoron iot kérénc, es iol kériuc ketség nekül meg halgat az Isten mert meg ígérte, megis ägg'a : de hog' meg lássa ha ah hitben meg maradonc, am meg halgatást nem mindiárást ielenti meg.* Az Istennec acaratt'a ez, hog' igaz hitüuek leg'önc, es ez világon iámborul éll'önc. kériuc azért hog' leg'en az w acaratt'a, az az hog' agg'a nekönc az w malaszt'át, mell' malaztnac segítségéből mi ef földön acaratt'át tell'esithessüc be, mint immár az szentec, auag' az ang'oloc tell'esitic be men'országban. Immár látt'uc ez első három kérésecben lelki dolgotat kérénc. Köuetkeznc ez világi dolgot.

Mi ken'ereonket mindennapiat agg'ad nekönc ma. Ac ken'ér neuzete alatt valami nekül ez világ szerént testöncbe szükölködönc kériuc, tudni mint, otalmat, ételt, italt, ruházatot, iámbor fejedelmet, iámbor tizt tartót, iámbor birot, békeséget, ig'eneséget, iámbor es tudos predicatori, plébánost. Mert kettö ac ken'ér, lelki, testi. Lelki ken'ér kiuel lelkönc él, Istennec igéie, az vég vatsora, am másic testi, szücség mind ac kettöt kérénc am mi at'ántul az vr Istentül, de czac am mi vruncnac, az Iesus Christusnac általa.

Es botsasd meg nekönc mi vétetönket, miképpen mijs meg botsátonc nekönc vétettecnc. Kériuc az Istent hog' meg botsásca vétkeinket, mert ha azt mondang'uc hog' bünönc nints, igazság nints bennönc 1. Ioan. 1. Egész ac kerez'enség, és ac kerez'enségnec minden tagia öröctül fogua szükölködött büne botsánatt'a nekül : azért mindene bünösöc wkis kértéc bünöncnec botsánattját, mijs kériuc wkis bünösöc voltanac, mijs bünösöc vag'onc : hát bünösöc bünösöcbe ne bizzonc, hanem czac ab büntelenbe, az eg' Christus Iesusba. Es micor azt mong'uc : Miképpen mijs meg botsátonc vétettecnc. ne vg' értsuc, hog' az Isten azért botsátaná meg am mi vétetönket, mi meg botsátonc eze nec, kie ellenönc vétkezec, mert hog' *am mi megbocsátásunc nem oca az Isteni botsátásnac, hanem bizonsága.* Mint lehetz bizon'os benne hog' Isten meg botsátta at te büneidet ? *Ha igaz hitü leendesz, es at'adfiainac vétkeik meg botsátandod : immár bizon'os vag' benne hog' Istenis meg botsátta at te büneidet.* Ig' kell at több irást is érteni : Ag', es adatic, botsásd meg es meg botsáttatic : mert az ioszágos miuelkedet nag' bizonság am mi üdüösségöncre. Touább at tiz ezer forint közöt mell' nag' különbség vag'on, enn'i különbség vag'on ab bünöc közöt, kikkel Istent bántottuc meg, es kikkel at'áncfia bántott minket meg. azért ha az Isten az socat meg botsát'a, szücség nekönc is ac keueset meg botsátonc. Ha mi meg nem botsátt'uk ec keueset, iele hog' Istenis meg nem

botsátt'a az socat : ha meg botsátonc at'áncfiainac, bizonság hog' Istenis meg botsátot mi nekönc. Itt kedeg az igaz törüént, az igaz pert nem rekeztüc ki. Törüén' szerént meg kell bün-tetni ab bünöst.

Ne vig' minket késértetbe. Ket késértet vag'on. Istenis késért minket, mijs késért'üc az Istent. Accort késért'üc mi az Istent micoron azt tesszüc ammit nem parantsolt. Isten igaz hittel acar tiszteltetni, at'áfíui szeretettel : mi kedeg cápauál képpel es ef féléuel acariuc tisztelni, kiket nem parantsolt : *élö at'áncfiát el hattuc, ackic nekönc hag'ott, parantsolt szeretnönc. Isten ket képpen késért, iobb felöl, ez világi io szerentsénc, előmenetelnc, tisztessénc általa : bal felöl, cárocnac, g'alázatnac, n'omoruságnac általa.* De az Isten késért, az az, n'omorgat, ostoroz, nem azért, mert g'ülöl, de hog' szeret. Hebre 12. Prouerb. 3. Mint az at'a szerelméből san'argatt'a fiát, annac vtánna az vesszöre haracsic meg, es at tüzbe veti. Azért san'argat az Isten minket hog' meg esmertessen magoncal, hog' magoncnac vig'en esmeretére, am mi ioncra, es hog' az w szent fiához hasonlattassonc n'omoruságoncban. *Nag' aiandéc kedeg Istentül, ackic osto-roziatnac wtüle.* Ah hitetelen ed dolgot el nem hiszi, de ac kerez'ten tugg'a hog' ig' vag'on. Azért nem kériüc, hog ne késértessen az Isten, de hog' késértetbe ne vig'en. Az ördögis késért, ki bizonn'al késértetnc mondatc, de ez végre hog' el vesszen, mert wneki minden ig'eketeze ez hog' Isten ellen ember ellen czelekegg'éc, ártson nekic. *Késértlen azért n'omorgasson az Isten, de ne hagg'on an n'omoruságban,* mell' n'omoruságoncban czac w hozzá kell fol'amnenc nem szentechez, auag' ang'alochoz, mert meg parantsolta : Engemet hiy n'omoruságodban, en meg halgatlac. Ozton vag' ember által, vag' ang'al által szabadít meg tiugg'a w.

De szabadits minket gonoztul. Itt ag gonoz auag' ab bünt, auag' az ördögöt iedzi, kériüc hog' az Isten meg oltalmazzon külső belső büntül, meg oltalmazon az ördögöt, kinec ig'eketeze ez, hog' minekönc ártson, vag' testöncbe vag' lelköncbe.

Merí tied az orszag ah hatalom es ad ditsöseg öröckön öröcke. Ez ígéc az Görög kön'ueben vadnac am Mi at'ánc vtán, mondatnac kedeg am mi hitöncnc erősségére. hog' kie az ország, ah hatalom, ad ditsőség, az az, az Isten am mi at'ánc, meg athatta mind ec kéréseket, tudni mint, al lelkiket, testiket : es bizonc benne, mert vr, országa vag'on, hatalmas, ditsőséges, mint hog' hatalmas királ', azonképpen hatalmas at'ánc, minden n'omoruságoncban azért czac w hozzá fol'amionc.

Amen, az az, vg' vag'on, Sido ige, némicoron ann'at teszen mint ez ige, bizon', némicoron annat mint vg' vag'on, auag', ne kételkegg'el benne, bizonn'al. Azért minden imádságoncat euuel petsétell'üc be, mint azt mondanóc, ketség nekül meg léssen, bizonn'al vg' vag'on am mit mondoc, am mit kériüc.

„C'zac ac Christus által“ kell imádkozni, — ez a pár szó megszabja a magyar evangéliumi keresztyén imádságnak irányát, útját. A három nagy reformátor lelkéből merített munka, az első magyar euchetika az *imadsagrol* röviden és szabatosan mondja el a legszükségesebbeket, azt, hogy Isten parancsa, a magunk erőtlensége, az alázatosak számára kilátásba helyezett ajándék unszol a könyörgésre. A kompendiumszerű munka Miatyánk-magyarázata az örök mintaimádságnak minden gondolatát és szavát megmagyarázza.

2. A Szilágyság reformátora BATIZI ANDRÁS⁵³ különböző címek alatt adta ki kátéját⁵⁴ öt esztendő leforgása alatt.⁵⁵ A polémikus él itt sem hiányzik. Itt is megvan a bibliai alapra támaszkodó különbségtétel a könyörgés és hálaadás között. Súlyos bírálatot mond a haszontalan imádságokról. Az *ora et labora* tagjainak felcserélése, mint csaknem egyenlő kötelességeké, érdekes fogalmazásban tűnik elő, épúgy, mint a keresztyének imádságának mérhetetlen magassága a zsidóké és törököké felett.

„... az Imadsag kettöt foglal ü magaban. Az könyörghes es az halaadast. Az könyörghes az, mikor az istentül valamit kerünk, es az ü neuet segedsegül hiyuk szükségünknek ideien. Az hala adass az, mikoron az istennek velünk valo io teteményérül meg enlékezőnk es halakat adunk, meg esmervén, hogy mi nekönk menyországbol istentül seghedelem adatot, mellyért mies ütét tisztelleyük diczérjük es fel magasztallyuk nagy hala adasokkal.

Irvan vagyon az Imadsagnak mind ez két része szent Daidnal az zoltar könviben Psal. 49. Hiy enghemet (vgy mond az vr isten) seghedsegül, haborusagodnak napian, es en teghedet meg szabadetalak es te enghemet tisztelni kezdesz. Az hol azt mondgya : hiy enghemet seghedsegül : paranczoltatik az könyörghes. Az hol pengit azt mondgya : es te enghemet tisztelni kezdesz : jelentetik az halaadasz.

Miczoda azért az bizony kereztyen könyörghes ? istennek fiainak szükséges fohaszkodások szent léleknek ihléséből. Awagy, keresztyeneknek istennel valo bizonyos beszéllessek, meg nyomorult lelki szeghéneknek kéuansagok az igaz hitről valo buzgosagra könyörghesek, valam i

⁵³ *Thury Etele* : Batizi Andrásról. (Prot. Szemle, 1915.)

⁵⁴ Keresztyeni tvdomanrvl valo könyveczke BATIZI ANDRAS-tvl irattatott... Christvs vronknc 1550. esztendeiben. Crackoban. (R. M. K. I. 23.)

⁵⁵ Catechismvs Az az, à Keresztyeni tvdomannac reuideden valo tanusaga. BATIZI ANDRAS által irattatott... Colosvarba... 1555. (R. M. K. I. 34.)

szükséghes dolgoknak meg nyereséért, *Christusnak általa* ü szentséges neuébe. Azért, akkik nem szüüből főhazkodnak es nem hitből köniörögnek ezek csak aiakokat mozgattyak farazt-
ieák kikirül szoll az Christus : Matt. 15. Ez ennép (vgy mond) csak aiakauál tisztel enghemet,
de az ü szüuek nagy tauolly vagyon en tülem, hyaba awagy haszontalanul tisztelnek enghemet
emberi szerzéseknec tanusagot es paranczolattyat tanítuan. *Masodszor* akkik semmit nem
kérnek Imadsagokban, ha nem *csak mint egy szakmant, ki dörögik egygy szokasbol hogy csak
tülle meg menekedhessenek, ezek sem Imádkoznak, ha nem csak aiakokat es nyelueket faraztyák.*
Harmadszor, *akkik nem az Christusnak, hanem egyéb szenteknek általa kernek valamit az atya
istentül, ezek is nem igazan Imadkoznak ;* Mert az Christus Iesust meg tagadgyak mi egyetlen
egy közbe Iaronknak lenni az atya isten előtt, kinek eleiben senki sem mehet, ha nem csak
az egygy Christus által, Mint ünnonmaga meg monda Ioan 14. Senki sem mehet (vgy mond)
az en atyamhoz ha nem csak en általam. *Hany fele dolgok szüekseghesek az keresztyeny imad-
saghoz ? — ött fele dolgok. 1. az Istennek paranczolattya. Második az istennek fogadása es
igihirete. Harmadik az igaz hit. Negyedik az mi szüeksegünk. Ötödik az Christus Iesusnak neué.*

... *A' szüntelen valo imádkozás nem a soc beszédben áll, hanem a szivnec mindenkoron
Istenhez valo jóházkodásában. Azért ember bátran kézimunkát legyen is, csakhogy jó hite legyen
az Istenhez, mindenkoron imádkozik . . . . A' Sidoc, Törökoc csak kétséggel imádkozhatnac,
ninczen igéretec, melyből meg tudhatnác, hogy öket az Isten meg hallgattya . . . egyéb népeknek
könyörgése nem mondatic imádságnac, hanem tsac a keresztyéneké, mert mi a mi Vrnuc Iesus
Christusnac dichöséges szent Atyát imádgyc es hisszüec, hogy meghallgattatunc a mi közben-
járonkért a Christusért, ki az Atya Istenne szent fia mint önön maga meg kiálta az égből,
mikor a Jordan viziben keresztelkedic vala Szt. Ianostul a Christus. Ez az én szerelmetes
fiam, ötet hallgassátoc ! A' kegyelmes Isten nem akarta magát sem Vrnac, sem Birónac nevez-
tetni, mert Vrnac neué félelmetes, a birónac nevezete rettenetes. Az Atya neué jó akaralnac és
kegyelmességnc neué. Mi az egymáshoz valo szeretetet jelenti ki.*

3. HELTAI (Helth) GÁSPÁR⁵⁶ (1520—1575) kolozsvári nyomdájának első ter-
mékében, az 1550-ben kiadott *Catechismus Minor*-ban,⁵⁷ mely egy év múlva
németül is megjelent (Summa Christlicher Lehre), valamint a pár év múlva bővített
formában megjelent *Catechismusá*-ban⁵⁸ bőségesen foglalkozik az imádsággal.
Úgy a káté a maga egészében, mint az imádságról szóló harmadik rész csaknem
szóról-szóra egyezik Luther Márton kis kátéjával. A kötetlen imádság mellett,
mely természetszerűleg folyik a Szentlélek tüzetől meglágyított szívből, a kebe-
lünkben viselt ellenség legyőzésére kiváló fegyver az Üri imádság, melyet pontról-
pontra szedve tárgyal es magyaráz. Feltétlenül evangéliumi felfogást tükröz ez
a munka, hangsúlyozza a prédikációnak es az étellel való legszebb prédikációnak
imádságszerűségét, azonban a római egyház imagyakorlatával es frazeológiájával
teljesen nem szakít, megtartja a keresztvetést es a későbbi protestáns szóhaszná-
lathól lassanként teljesen kikopó *malaszt*-ot is emlegeti.

... Szinetlen az Isten előtt magunkat megalázzuc es szüüene szerint kéryiük hogy
a mi szüueinknc kemenségét az ö szent lelkének tüzeuel es az ö isteni *Malasztyáual* meg lagyitsa
es mind testi s' mind lelki szüeksegünkbe meg erőssiten es meg tarcson.

**Minémü Igickel kel az Isten előtt ezeket tennünc es kérnünc ? A' Léleknc nem szüekseg
sok forma awagy külemb-külemb féle igickel elrendelt mód : De ha valami formáual awagy imad-
sagnac el rendelt módgyáual élni akarunc, soha iobbat annál nem talalunc a minemüt a mi Vrnuc
Christus Iesus önemaga szerzel es kire minket tanitot. Matth. 6. cap. Ah nagy a' mi szüeksegünc.
Mert minden felöl nagy soc rettenetes ellenségüinktől környékeztettünc kie nem elégödnc
auál hogy testünkbe kényozhatnac : hanem annac felötte lelkünc vtanis igen erősen leesz-
ködnc, soha nem nyugosznac : mert egyfelöl meg foyt a bün : Más felöl a Satan sok ezer
mesterséges késértetőckel nyomorgat meg Most rettőget a halál : Egy keués idő mulua az
Isten haragianac tekintötte, es e világi soc féle gonoszszagnac ondoksagos volta. De mit
szölyunc erről sokat ? Velünc es *köbelinkbe visselyünc a mi ellenségünkel* a mi tulaydon testün-
knc mondom mely meg általkodot es mindenféle gonosz kéuansággal betölt es nem engedti
semmiképpen, hogy valami mennyei es Isteni dolgokról elmélküdhettünc es gondolkodhat-
nanc. Ezeket a mi nagy szüeksegünket szümeinknc minden nap iöl láttyuc : ingyen sem szöloec
a közönséges szüeksegekről kiket naponként láttyuc tudni illic, mint szidalmaztattic az Isten-**

⁵⁶ *Borbély István* : Heltai Gáspár. Bpest, 1907. — *Lakos Béla* : Heltai Gáspár es kora. Budapest, 1913.

⁵⁷ *Catechismus Minor*, Az az, a keresztyeni tudomannac reuidenten valo sumaya. Colosuarba nyomtatot HELTAI GASPÁR... által. 1550. (R. M. K. I. 22.)

⁵⁸ *Catechismus* melybe a mennyei tvdomannac Sommáia, a derec szent irasbol, es soc keresztyen Tanítóknac irásokbol röüidenten szerzettött... HELTAI GASPÁRtól... Colosuarba, 1553. (R. M. K. I. 31.) — *Enchiridion*. Doktor Luther Márton Kis Kátéja a gyülekezeti lelkészek es igehirdetők számára. A Wittenbergben Schirlentz Miklós kiadásában megjelent hiteles német szöveg alapján készült magyar fordítás... Bpest, 1929.

nec Neue es tisztessege : es mint vtaltattic az ő szent Igije, az igaz keresztyeni tudomány, mind à hittel egyetembe : Touabba, miképpen *az őrdög mind az egész világban hadat tamaszt* : haborusagot, őszue veszszést es visszavonast szerez : Ehseget, dőghalált es minden fele betegseghet indit.

Kérlec tégedet : A' Mi atyanknac imadsaga, mind è soe szükségre es külemb-külembféle nyaualyákra szolgálé ? — Igen-is : Mert A mi edes Mesterünc à Christus Iesus, ez imadsagnac formáiát igen bölchen rendelte, es hét kérésre osztotta, melyekben *mind à Lelki, s' mind à testi dolgokat* befoglalta es berekesztötte.

Az Imadsagrol a keresztyeni tudomannac a harmadic reszeröl.

I. Han reszre osztatic az imadsag ? Kettöre : Kezdetre es hét Keresre. Mellyic a Kezdeti ? — Mi Attyanc ki vagy Mennyekbe. — Mit jelentenec ez igic ? — Ez igikel edesget es hozzaya vonszon minket az Vr Isten, hogy higyünc, hogy ő minekünc igaz Attyanc, es hogy mi ő neki igaz fiai vagyunc. Eszt müeli ezokaert, hogy mi bizuan es minden ketelkedes nekül könyörögünc, miképen a szerelmes fiac könyörögenec az ő szerető Attyoknac.

I. keres. Mellyic az első keres ? Szenteltessec te Neued. — Mint kel eszt érteni ? Az Istenece Neue ő magába eleg szentseges : *de keryüce é kérésbe, hogy it minalunkis szenteltessec.* Mikepen leszen ez ? Az Istenece neue szentelletic it minalunc, mikoron *az ő igeyet tisztan es igazan predikalyuc, es mikor az ő igeye szerint elünc* : Melyre segély minket mi kegyes Attyanc, ki vagy menyekbe. A ki kediglen különben predikal, a vagy különben él, hogy nem mint az Istenece igéje tanit, az az Istenece Neuét nem szenteli, hanem rutollya : De ettől oltalmaz meg minket mi mennyei szent Attyanc.

II. keres. Mellyic a masodic keres ? — Iöyem Te Orszagod. — Mint kell eszt erteni ? — Az Istenece Orszaga elő a mi könyörögesünc nekülis : De mi é keresbe kerünc, hogy mi hozzank is iöjen. — Mint leszen az ? — Euell es ackor leszen, mikor a mi menyei szent Attyanc az ő Szent Lelket adgya mi nekünc, es mi az ő Szent Lelkenec általa az ő igeyénc hiszünc, es Isten szerint elünc, itt ideig, a más vilagon kedig öröcke.

III. keres. Mellyic a harmadic keres ? — Legyen Te Akaratod, mikepen Mennybe, azonkepen Földenis. — Mint erted ez igiket ? — Az Isten ió es irgalmassagos akarattya meg leszen a mi könyörögesüncnekülis : De mi é könyörögesbe könyörögünc, hogy minalunkis legyen. — Mikepen leszen ez ? — Igy es euell : Mikor *ő Istensege meg tóri es meg bonttya az őrdögnc, e Vilagnac es a mi Testünknek akarattját* : Melly nem engedi, hogy az Istenece neue nalunc szenteltessec, es hogy orszaga hozzanc iöjen : Es viszontac meg erősit minket az ő igeyebe, es az igaz hitbe mind végig meg tart. Ez az ő kegyelmes es ió akarattya.

III. keres. Mi a negyedic Kérés ? — Mi mindennapi kenyerünket ad meg nekünc ma. — Mint kell eszt erteni ? — Az Isten a mi könyörögesüncnekül is ad mindennapi kenyeret, még a gonoszna kis : De mi é keresbe azon könyörögünc, hogy mi megismerhessünc eszt hogy a mi mindennapi kenyerünc *ő Istenségétől vagyon*, es hogy mi ő neki arrol halakat adhassunc. — Mit kell a mindennapi kenyeren érteni ? — Mindent valamit a mi életünkre szükséges, ételt, ruhazatot, örekséget, barmat, penszt, marhat, iambor hazastarsot, ió fiakat, lanyokat, ió chaladot, ió időt, bekességet, egészséget, tisztesseget, ió barátot, ió szomszedot es mindent valami életünkre es meg maradasunkra szükséges.

V. keres. Mellyic az ötodic keres ? — Es bochasd meg minekünc a mi vetkeinket : Mikepen mi is megbocsatunk nekünc vétetteknc. — Mint kell eszt érteni ? — E kérésbe könyörögünc, hogy az Attya Isten ne nézze a mi büneinket, meg se vessé büneinkert a mi könyörögesüncet : mert mi, miuel hogy mindennap sockepen vétkezünc, azokba, a mellyecet kérünk, hogy az ő irgalmassag volt nézze, es az ő irgalmassagabol adgya meg mind aszt a miit kerünk. Igy leszen mi is a mi ellenünc vétetteknc meg bochassunc, es ő velec iót tehessünc.

VI. keres. Mellyic a hatodic keres ? — Es ne vigy minket Kesertelbe. — Mint értet é hatodic kérest ? — *Az Isten senkit sem kísért* : De mi é kérésbe könyörögünc, hogy ő minket meg őrizzen es meg tarchon, hogy az őrdög, é Vilag, es a mi Testünc minket meg ne challyon, es az igaz hitből, hitetlenségre, kétsegre, avagy valami egyéb gonoszsagra ne vigyen : Könyörögünc ezen is, hogy minket minden kesertelbe gyezedelmessé tegyen.

VII. keres. Mellyic a hetedic keres ? — De szabadits minket Gonosztol : Mert tiyed az Orszag, a Hatalom es a Dichőség mint öreken öreke. Amen. — Mint érted é kérest ? — E keresbe summa szerint könyörögünc, hogy a mi mennyei Attyanc meg szabadichon minket, minden testi, lelki, ioszagunkbeli es testünkbeli gonosztol : Es halalunknac ideyen adgya életünkncet ió véget, es vigyen é siralomnac völgyéből ő hozzaya menyeknek orszagaba. — Miért teszed ez igiket hozzaya ? Mert tiyed az Orszag, a Hatalom es a Dichőség mint öreken öreke. Amen. — Ezokaert, mert *ez igic erősitnec minket, hogy a mi mennyei Szent Attyanc meg adhattya minekünc mind ezeket, a mellyeket kérünc ő tőle : mert hatalmas es mindeneckel bir, dichőtittetikus euell, hogy mivelünc iót teszen.* — Miért mondasz Ament is ? — Ezért, hogy bizonyos legyec, hogy effele imadsagom az én mennyei szent Attyamnac kedues es meg halgatot : mert ő hatta, hogy eképen imadkozzunc, es meg igirte, hogy meg halgat. Amen, Amen, az az, bizon ezec igy lesznc.

4. Ismeretlen szerzőnek munkájából való a húsz lapnyi töredék,⁵⁹ melyet FERENCZY ZOLTÁN áztatott ki egy könyvtáblából a mult század végén. A meglehetősen csonka munka hat lapon foglalkozik az imádsággal (13—18.). A kérdésfelelet rendszerben adott megállapításokban a bűnei miatt könyörögni félő embert buzdítja:

— Könyöröghet az Wr Istenec az Imádsággal à féle ember, à ki bünbe vagon ?

— Könyöröghet: De így, ha az ő könyörgésébe az Wr Istennek kegyelmességébe bízic, es az ő bűneinec bochánattyárol semit nem kételkedendic.

A *gyermeköknecc* való *Intés* versbe öntött theologia és ajánlás, mely azonban sokkal inkább a tanítónak vagy a gyermekek szüleinek szól.

Tü kiseded gyermetskéc jól meg gondolyatoc
Hogy noha e világnál kichinyec vattoc:
De azért az Wr Isten szeret tüteket,
Es à szent angyaloc őrzic mindenteket:
Miképen à szent irás soc helyen valya,
Sőt Christus Wrunc is szabadon kiáltya
Ezért tü mindnyájan *nagy hálaadással*
Dichirettel es szübeli szolgálattal
Tartoztoc az Atya örec Wr Istenec
Miképen kellyen kedig oszt miuelnetec
E könyuetskéből nyiluan meg érthetitec
Chac hogy szeressétec es meg tanulyatoc
Es szüueteckben szintelen forgassatoc.

5. Az egyházszervezésben és vallási vitákban kiváló, nagyszámú tudományos munkát írt és Kálvin kátéját magyarra fordító ötödik tiszántúli superintendensnek: MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER-nek⁶⁰ kátéja és könyörgései (R. M. K. I. 49. és 50.) eltűntek a marosvásárhelyi Teleki könyvtárból, így tehát imádságról szóló, kétségtelenül értékes és kifejező megállapításairól nem számolhatunk be. A debreceni kereskedőknek ajánlott munkájából⁶¹ való az alább közölt predikációs-részlet, melyben Krisztus imádságáról beszél, meglehetősen nehézkes, rengeteg bibliai idézetre támaszkodó módon, különbséget tévén a testben könyörgő Krisztus és az egyszer való áldozatával esedező Krisztus között. A „fiúi méltósággal” könyörgő Krisztus imádsága foganatos csak igazán, tehát Krisztushoz kell kapcsolódnunk, nevében kell imádkoznunk. A preexistenciális Közbenjáró az imádságban is csak istensége erejénél fogva erős.

A Christus Közbe Iarasarol első predicacio. Az könyörgés pedig vagy az esedezes kettő. Eggyic aldozasban es à füzetésben itt e földön való iarasban vagon. Ez kialtással, sirással es iaigatással volt a testnec napiaiban, *mig a test ez földön füzelet, mennyben nem ment.* Bezzeg itt a *testbe holt meg à testben könyörgöt Christus* Ebr. V. IX. Eph. i. ii. mert à mint à keresztfan, à kerthe, siruan térdre esue, à testnec tagiaul könyörge, az Istenséghez nem illet, hanem emberséghez *Psal. XXIJ.* — De noha à test sirua, szenuedue kialtot es könyörgöt, azért az Istenseg itt az földönis itt volt, az Istenség à testben könyörgöt, mint Ioan: XVJ XVIIJ Mat: XXVJ Atyam dicsöits meg engem, à dicsöséguel, à ki nekem te nalad volt Lasd meg Lu: XJ. — *Hogy foganatos es érdemes volt a test szenuedese es siruan való könyörgese, ennec à Christus fiui méltósága es Istensege volt oka.* Ebr: V. IX. Io: V. XVI. A mit kertec Atyamtul en neuemben,

⁵⁹ A keresztyeni tudomannac fundamentoma, rövid es hosszan való kerdesekbe befoglaltatot. A magyar oluasásnac modgyáual egyetembe. A Gyermekeketskéknecc es az egyeb együgyü keresztyeneknec építésre Colosuarba 1553. (Könyvtáblából áztatatta ki Dr. Ferenczy 1891-ben. Az Erdélyi Muzeum tulajdona.)

⁶⁰ *Borbély István*: Méliusz Juhász Péter. (Irodalomtörténet, 1913.) — *Czakó Gyula*: Méliusz Juhász Péter élete és működése. Debreczen, 1904. — *Erdős Károly*: Méliusz világító lámpásának sugarai. Debreczen, 1922. — *Novák Béla*: Méliusz Juhász Péter élete és munkái. Bpest, 1899. — *Pap Károly*: Méliusz Péter arcképe. (Irodalomtörténet, 1913.) — *Révész Imre*: Méliusz Péter emlékezete, 1873. — *Tóth Ferentz*: A' Helvétziai Vallástételt követő Tul a' tiszai Superintendenciában élt Püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva... Győrben, 1812. — *Zoványi Jenő*: Tanulmányok a magy. prot. egyház és irod. történetből. Sárospatak, 1887. — Adatok a magy. protestántizmus multjához. (Prot. Szemle, 1917.) — Még egy adat Méliusz Péterhez. (Magy. Könyvszemle, 1914.) — *Soós Béla*: Méliusz Juhász Péter szentháromságtana. Theol. Szemle, 1930.

⁶¹ A Christus Közbe Iarasarol Való Predicacioc, Mellyeket *Melivis Peter* a Döbrötzöni Lelki Pasztor irt... 1561. (R. M. K. I. 46.)

az az, en ertem, meg adgya, Kerietec en neuemben azt hogy meg adgya. — *Másic könyörgése Christusnac vagyon az ő tisztli szerént valo füzetett egyszer valo áldozatnac érdemeuel es ereieuel*: ennek Attya előtt valo bé mutatasauval es Attya eleibe valo támasztasauval. Io keduel veszi es nézi az Atya azt à Christusnac egyszer valo áldozattyanac érdemét. Kiról így szol I. Ioan: II. hogy Christus az Közben iaro könyörög mindenekért, miért hogy aldozatul adta érettünc önnön magát Ebr: VIII. IX. Egyszer áldozuan, mind öröcke ül Attya iobian, az az *könyörög az ő eg'szer valo áldozattánac ereieuel*, mint Ebr, VII. IX. Rom: V. VIII. Szent Pal mongya. — Ezzel az *ő egy áldozattyanac ereieuel könyörgöt, engesztelő volt eleitől fogua à meg testesülés előtt*, amint Apo: XIII. meg vagyon irua, hogy à barany meg ölettetet kezdettől fogua, mert az ő egy halala kezdettől fogua érdemes volt Rom III. iii. Ebr. VIII. IX. így szol Szent Pal, hogy a fiu a mennyegbe felment könyörögni, nem hogy aldozza es ölye magát s vgy könyörögjön, mert vgy világ kezdetitől fogua sokszor kellett volna meg halnyi, mert hogy *világ kezdetitől fogua közbe iaro Pap voll, hanem áldozattyanac érdeme be mutatásauval könyörgöt. Mostis azzal könyörög Attya iobbian, nem kiáltásuval, térd haitasual*: így szolnac à Doctoroc a szent irással egyetembe. — Az emberség nem fő oka volt az engesztelésnac a Közbe iarasnac, sőt à Christus Istenségére nezue volt eszköze Christusnac à ki által az Istenség à füzetesben es valtságban cselekedett. Soha nem mondgya az irás azt, hogy Christus csak embersége szerént volt közben iaro es engesztelő, hanem à Christus az ő testében veres áldozattya által békeltetet meg. Cyrillus, Athanasius, Epiphanius, Damascenus, s à Deac Doctoroc is azt mongyá, hogy à *Christus Istensége fő oc es cselekedő az iduözítésben. Az Istenség élesztötte meg à testel*. Eletet, igassagot es erőt az iduözítésben Istentől vöt à test Ioan V. VI. Col: I. IJ. Ezért mondgyác hog' a test nem használ, hanem à lélec az à ki meg eleszt. Vgyan az Istenség eszköze nec mongya à testet. Az igaz Tanitokis Christus képébe az ige által mondatnac meg engesztelni Istenhez ez világot, à míg ez földönél nec es predikálnac IJ. Cor: V. Engeszteltessetec meg Istenec, Isten nálunc hagyta az engesztelésnac szauat.

6. A XVI. századból harminc zsinatnak a végzéseit ismerteti KISS ÁRON,⁶² azonban az ismertetett anyagban csak két helyen esik szó az imádságról. Annyira természetes életfunkció az imádság az egyes lélek, mint a gyülekezeti istentisztelet számára, mint akár a lélekezés vagy szívdobogás, melyet leírni, vagy épen szabályozni szükségtelen és lehetetlen feladat lett volna. Benne éltek és szinte szentségtörésszámba ment volna, ha a hivatalos törvényhozótestület hozzászólásaival akar bizonyosságot tenni mellette. Hogy mégis hitvallási cikk belőle, ez annak köszönhető, hogy az egervölgyiek részéről *Verancsics Antal* egri püspök támadásait kivédő és Ferdinándhoz felterjesztett iratnak lehetőleg teljesnek kellett lenni és a theologia minden kérdését fel kellett ölelnie. Ezért készült latin nyelven a Debrecenben (1561) és Nagyváradon (1562) tartott zsinatoknak *Debreceni Hitvallás* néven ismert végzése (Szerzői *Czeplédy György* nagyváradai, *Méliusz Péter* és *Szegedi Gergely* debreceni lelkészek voltak.). A munkának olyan a tekintélye, hogy *Melotai Nyílás István* két emberöltő mulva Agendájában tizszer idézi az általa és a köztudat szerint *Magyarok Confessio*-jának nevezett zsinati hitvallást. Az imádságról szóló rész megállapításai, tételei alaposágukkal és minden részletkérdésre is megfelelő talpraesettségükkel nem szolgálnak rá *Kiss Áron* bírálatára, hogy „rideg orthodox nézetek“ gyűjteménye az egész hitvallás (i. m. 71. l.). A Miatyánkhoz fűzik a hitvallók mondanivalóikat épúgy, mint korukban csaknem minden káté, ágendáskönyv, vagy áhítatirodalmi munka.

A Miatyánk ismertetése után teszi fel a hitvallás a kérdést, hogy *Mi kívántatik az imádkozásra?* — Isten kegyelme, Krisztus érdeme és a Szentlélek segedelme, igaz hittel és az isten ismeretével. Mert a Krisztus nevében habozás nélkül s az Isten törvénye szerint kell imádkozni. Mindazokat, amelyeket kérünk, az úri imádság alakjában kell kifejeznünk. Ján. 16. 14. 15. Mát. 3. Az atyák is így tanítják.

Talán soha se jobban, mint épen ebben az időben, a XVI. század derekán, nem volt égetőbb gyakorlati kérdés magyar ember számára az, hogy *Vajjon szabad-é az ellenségek ellen és az ellenségeikért imádkozni?*

A Krisztus a prófétákkal és az apostolokkal imádkozott ellenségeiért, akik nem tudják, hogy mit cselekesznek. Azaz, akik tudatlanságból üldöznek, mint Pál, nem a nyílt igazságokat tudó és ismerő lelkiismeret ellen, akik nem a Szentlélek ellen vétkeznek, hanem csak tudatlanságból, vakságból, mivelhogy a sátántól megvakítottak; azt hiszik, hogy az isteni tiszteletet végzik, mikor minket üldöznek. Ezekért imádkoznunk kell, hogy az Isten térítse meg őket. De akik tudják mit cselekesznek, a Szentlélek ellen vétkeznek; halálosan a meg-

⁶² A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzéseit. Összeszedte, a latin szövegüket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte: *Kiss Áron* porcsalmi lelkész és szatmári esperes. Budapest, 1881.

ismert igazság és lelkiismeret ellen Isten kegyelmének a Krisztusnak megvetésével és gyűlöletével, szándékosan a Szentléleknek bosszantásával vétkeznek : ezekért nem kell imádkoznunk, sőt ellenkezőleg, hogy elvesszenek, azért kell imádkoznunk. Ágoston 9. köt. Ján. 17. és I. Ján. 5. Aki halálosan vétkezik, azért nem kell imádkoznunk. Ambrus, Theofil, Kryzostom, Zsid. 6. 10. Így a 69. 22. zsolt. Róm. 11. A Krisztus is imádkozott Judás ellen, aki a Krisztus elleni gyűlölet- és irigységből emelte fel lábát Krisztus ellen. Csel. 1.

Ugyanebben az időben születik meg, mintegy a református vallásnak az evangélikustól való elválásának proklamálásaként a *tarcal-tordai hitvallás* (Tarcal, 1562. — Torda, 1563.). Béza magyarrá fordított hitvallásának 27. cikke meg-egyez a tarcal-tordai hitvallás XVI. articulusával.

Kik légyenek a leg-főb jó-tselekedetek És mi legyen a könyörgésnek méltósága ?

... minden gyümölcsek között, kiket a hit közönségesen minden igaz keresztyénekben szerez, könnyen elsőseget érdemel itéletünk szerint a *Könyörgés*, azaz, az Isten nevének a *Krisztus által segítségül való -hívása*. Nem is alétünk penig csak egy munkát is öneki kedvesebbenek lenni, akar kérjünk ő tőle valamit, akar az ő ditsiretét énekeljük, akar az elvött jókért ő neki halát adjunk. De a könyörgésben ezeket kívánjuk, kiket ide alá feljedzünk.

Elsőben, hogy olly elméből származzanak, melly a meg-halgattatás felől nem ketelkedik a mennyiben illik (hasznos) Mert mint szent Jakab szól, az Istent bizodalommal, veleded (tetovázás) nélkül kell kérni. Mert aki ketelkedik hasonló a tengernek habjaihoz, melly a széltől hányattatik, senki azért a ki ollyan, ne álítsa, hogy valamit vegyen Istentől. Jak. 1. 6. 7. Róm. 10. 13. Math. 21. 21. 22. Síd. 4. 16. Mark 11. 23. 24.

Ebből penig más is következik, tudni illik hogy haszontalan a könyörgés, melly az Isten beszédével nem egygez. Mert a hit nélkül való könyörgés semmi nem egyéb, hanem bün. Rom. 14. 13. *Nem is lehet ott semmi hit hanem csak haszontalan és bolond vélekedés a hol semmi beszéde és parantsolatja nintsen Istennek, mint ennek előtte meg-bizonyítottuk.*

Valamely könyörgések azért olly nyelven mondatnak, kit az imádkozó nem ért, Isten tsufolásának kell tartani.

Valamellyel penig olyan valamit kérünk, melly az Isten természetivel és akaratával ellenkezik, Isteni káromlással foglaltatot oszve, nem hogy Istennél kedves tselekedet volna.

A nemzeti nyelvű imádságnak és istentiszteletnek építő értékével szemben mutat rá polemikus éllal az idegen, latinnyelvű szertartásoknak haszontalanságára, ugyanakkor az imádságnak irásszerűségét és az isteni parancsolathoz kapcsoltóságát hangsúlyozza.

7. Az előbb Wittenbergben, majd 1566-ban Genfben Béza keze alatt tanuló egri, egervári, végül pedig debreceni lelkész SZIKSZAI HELLOPOEUS BÁLINT (mh. 1575.) *Katechismusa*⁶³ tizenharmadik részében foglalkozik tárgyunkkal : *Az Imadsagrwl.* A Miatyánkban való könyörgésnek magyarázata ez a fejezet is. Az Úri imádságból indul ki, azt fogadja el például és annak mintájára ír és mutat be egy imádságot. A polemikus beállítottság itt sem hiányzik, megvan benne a református teológiát annyira jellemző Szentlélek által való imádkozásnak, mint egyedüli helyes Istennel való érintkezési módnak feltüntetése. A többes számban való kérdés jele a szociális gondolkodásnak. Istennek a mennyei Atyának megszólításból épúgy, mint a doxológiából, kifejező és megkapó módon bizonyítja Isten mindenhatóságát.

Az a könyörgési forma, melyben minden előző megállapítása bennfoglaltatik, erőteljes és zamatos magyar nyelven, logikus rendezettségben halad a Miatyánk hét kérésre felosztásának nyomán. Különösen kifejező a negyedik kérés, a kenyérért való. Ebbe a kérésbe foglalja össze az összes emberi és emberek számára szolgáló javakat. Szükség van a testi és világi javakra, épen az Isten országa érdekében. Szükség van jó szülőkre és gyermekekre, szolgákra, tanítókra, fejedelmekre, szántóvetőkre, katonákra. A hazának pogánytól való megszabadulására, bő szüretre, gazdag aratásra, egészségre. Ezek a javak és értékek azonban csak úgy kívánatosak, hogy „*egij czieppet se ragazkodgiunk mi ezekhez.*“

Mihoda az imadsagh ? — *Szywnek igaz indulattiabul tamadot czielekedet*, melliel az igaz Istentül, ki maghat ighieiben az Flaban meg ielentette, es minden hamis Istenektül avagi baluanioktól meg valasztotta, keer hitnek általa minden iot valaminelkwl szwkölkedik biszuan az Istennek ighiretihez es az el wött iokert halakat aduan diczieri es magasztallia az Istennek io woltat, irgalmassagat, bölcziesegét es fogadasaban walo alhatatosagat...

⁶³ *Szikszi Hellopoeus Bálint* : *Katechismus...* (XVI. század.) (R. M. K. I. 371. szerint 1573-ból való. A Nemzeti Múzeum példányának bőrkötésén is egy Dávid a hárfával préselt kép alatt 1578. évszám olvasható.)

Hanydolgot kell meg gondolni az ki Istennek akar köniörögni? Az Christustól szerzettetett imádsagnak forrasa mindeneket be foglal, walamire kell neznök köniörögesönkben.

Mond el az imatsagot? Mi Atiánk ki vagi meniegnben, szenteltessek meg az te neued, iöiön el az te orzagod, legien meg az te akarátod, mijkeppen memben azonkeppen földönis, mi kenieönket minden napiat aggiad nekönk ma. Es bocziasd megh nekönk az mij wetkeinket, mijkeppen mies megh bocziatunk ellenünk vetetteknek, Es ne vigi minket az kesertetben, De szabadijts meg minket az gonoztól, mert tied az ország, à hatalom es à diczöseg, mind örökkön örökke Amen.

Hany reze vagion ennek a köniörögesnek? — Harom. — Elseö Az Istennek megzölij-tása. — Masodik Az keresek. — Harmadik Az keresre valo confirmatio. —

Agij en nekem egij format az köniörögesben kiben mind ezek be foglaltassanak, es kiuel mindennap elhetek? — Eörök Atia mindenható bölcz io es kegielmes Isten, mi Vrunk Issus Christusnak aldot szent Atia ki az te Fiaddal es szent lelkeduel egietemben minden allatokat teremtettel lathatokat es lathatatlanokat, es az bwnben esett emberi nemzetet szent Fiad által meg valtottad es Szenth Lelkeduel megh zenteltesd az hiueket, The hozzád folimont mi szeghen bwneis fiaid, es noha esmeriwk à mij vetkeinketh kiuel tegedet szwntelen meg bantottunk es bankodunk raita, mind az által neked köniörögnök az the közben iaro fiadnak az mij egietlen egij papunknak neueben, ki által kereönk, hogij minden fohazkodásunkat es köniörögesönket meg hallgassad, lam te paranczoltad hogij szwntelen imadkozunk lam the azt fogadad es igered hogij minden köniörögeseket megh halgatod, mijkeppen Daudid Propheta által es szolaz monduan. Hij segítségwl engemet az te szwksegednek idején es en megh mentelek tegedet. Ez az Szenth Fiad is kit meniorzagbol paranczioltad hogij halgassunk, azt igherte mi nekönk Szenth Ianosnal hogy valamit az w neueben the twled kerionk mindenth meg accz mi nekönk.

Elseö keres. Touabba kegielmes Isten mint hogy *setet a mi elmenk*, szüeönk ezts tanitjch naponkent minden allatodnak es mind akarátodnak hozzánk megh esmerettire, *Szent Lelkednek ereieuel elis hitess veleönk az the ighednek igazsaga szerenth, ki tarcz megh közöttünk minden eretnekek, hamis tanitjok, es eördögök ellen* hogij naponkent giarapodhassunk az te szent neued szenteltessek közöttünk es adhassuk megh mindniaian azt à dicheöseget the neked akkith meltan erdemelcz twlönk, kiröl mind ez vilagh előtt bator vallast is tegiönk.

Masodik keres. — Annak felette mint hogij meeg paradicziomban kezdettel magadnak giwteti orzagot kiben kegielmedet meg ielenteted, Azonkeppen kerünk tegedet hogij *naponkent orzagolij közöttöönk, es jobban jobban teriezed orzagodnak hatarit ki boczatuán ighedet minden fele, es az eghez vilagot hozzád holdoldatuán es Szent Lelkeduel szüiönket lagijjtuán* hogij ighednek is heliet adhassunk es az the orzagodnak mind ez vilagon es mind az eörök életben polgari lehessünk, az ördöghnek penigh orzagot hatalmasan roncziad, ne hinhessen az te búzad közze konkolt es az mi szüiönkben ne taliállion lako helieth kiuel mi az the polgaraid közzwl ki rekeztetnenk.

Harmadik keres. — *Minek vtanna penigh orzagodbeli polgaraid közze zamlaltal bennünket agij ollij eröl mi nekönk hogij mindenben az the akarátod tehesswk, mijkeppen az the szent Angialid hogi nagi engedelemmel szolgáljunk koronkent te neked, ielencz ki jobban jobban az the akarátodath, az mi szüeünket formalliad es szwllied vijonnan hogi az mi testünkek akarattianak, es sokual inkab az eördeögnök ellene monduan, az thiedet igiekkezeönk keöuetni az az the hozzád hit által ragazkodni, az te törüenidnek eöreömest engedni, es az mi tiztre minket hittal abban hiuen el iarni mind addigh migh olij tellies leszen mi benniönk az the akarátodnak telele minth az szent Angialokban.*

Negiedik keres. — Immar miért hogij *az te bölcz tanacziid szerent ez vilagon akarz orzagod giwteti, es itth tartani az the iobbagidat, nem lehetönk vram Isten testi es ez vilaghi eleteönkre való ioknelkuelis, Azert ezbeölis the hozzád foliamuan kerünk hogi visellied gondunkath, agij mi nekönk iambor Atiakath Aniakat, gonduiseliöket, kiketh tarcz megj es oltalmaz meg. Agi iambor hazas tarsot, io es neked Atiai szerelmedből meg áldot magzatokat, agij io es hiw zolgakath es zolgalokat. Agij io tanijtökath es Doctorokath kik mind minket tanijtsanak mind penigh magzatinkat neuelliek isteni felelemben, io erkölchben, es szabad tudomaniokban, az kiket penigh attal eltesd eöket es Szenth lelkeduel aldot megh. Agij io Fejedelmeket is, kik által az igassagot szolgaltasd ko fiöldünkön, az iokat oltalmazad az gonozokat bwntessed es hazankat az pogantul es minden ellenseghtiöl szabadijtsd megh, es agij valami kitsen bekesseghet, kiben megh maradhatuan az the szarnaíd alatt, tiztömben el iarhassak es az mi magzatink mi vtanunkis az te hitedben es neuednek vallasaban meg halhassanak. Minden rendbeli embereket algi meg kik ezen közönseghes tarsasagot segítik vagij elmeikeuel vagi kezi munkaokual deakokat, tanulokat, tanijtökath, törüentudokat, oruosokat, szanto kapas embereket, vitezeket es minden fele mester embereket. Feöldönk giwmölcziét is szaporijchad, agij bort, búzat, ruhazatot kölcheget, agij io egesseghet es betegeket giogijch, fogliokat kik te hozzád fohazkodnak szabadich, agij bodogh ki mulast. De mind ezeket mi edes Istenünk vgij add meg hogij egij czieppet se ragazkodgiunk mi ezekhez, hanem te twled fwgiünk, es minden nap tetwled variunk aldad, meliel az mit adcz elhessünk fösuenseghetkwl es zorgalmatossagnekül minden napon nem kwlönben minth ha the aztalodhoz telepednenk le mindenkoron.*

Eötödik keres. — Az szerelmes Fiadnak neueben legh először keriwk te twled mint kegielmes Atiánktól es Istenönktwl szamtalan sok bwneinknek boczianattiat kiben mi foguantattunk es szwlettettünk es életönkben naponkent sokszor megh bantottunk es bantonk,

kikről feledkezzel el az the fogadasod szerent, minth hogij Ezechielnak azt igered hogi vaia-
melij oraban az bwnösök the hozzád fohazkodnak, es ki ternek bwneikből soha az w bwneik-
rwl többre megh nem emlekezel.

Hetedik keres. — Vegeztre mint hogi mij ellenségünk körwlöttünk iar mint az fiuo
orozlan keresuen hogi kit be niellen, Es nekünk anni erőnk ninchen, hogi az ereöss ellenség
ellen alhatnank, ezertis tegedet iserünk hogij vgij szabolaszd megh az eő szaiat es *minket
vgij eppijch fel menei erőddel hogi valamikor minket megh sarkall kezuletlen ne talallion*, Ne
engegged hogi az bwnben eiczen minket szöt mikeppen megh fogattad aggiad hogi ha szinte
keserteni kezdeneis giözedelmeselek lehessönk, *Es az gonoztol az az, az ördögüwl es az benniönk
lakozo bwntól megh szabadullunk*, annira hogi minket te twled el ne szakaszthassanak mind
addig mijg az te fogadasod szerent meg szabadulunk minden gonoztul akkor mikoron tegedet
meg latunk színről színre az örök boldogsagban. — Ezeket kegielmes Atiánk bizzonnal es
ketsegnelkwl el hiszkw hogij megh adod mert *the vagi az igaz kirdij, ki nem hagiod orzagodat
az te ellenegidnek puztitani*, hanem azokat meg rontuan, meg adod iobbagidnak minden szwk-
segeketh, *Meghis adhatod penigh, mert kezdedben vagion minden erő és hatalom*, kit nem engeccz
hogi alab valonak tessék lenni az te ellenséidnek hatalminal. Merth *ebbeöl neuekedik az the
dicziöseged, hired neued*, es minden keresőöknék veghe cziak erre ne kire minth hogi legh
nagiob gondod vagion te neked, Azonkeppen lehetetlen dolog hogi köniörgesünk te eleötted
hiaban esnek. Azert neked Atia mindenható Isten az te szent Fiaddal az mi Vrunk Issus
Christussal es szent Lelkeddal egietemben ki vagij Allathban egij Isten, zemelijben három,
legien dicsiret es tisztessesgh most es mind eörökkeön eörekke. Amen.

Körülbelül egy időben megjelent másik munkájában⁶⁴ csaknem szóról-szóra
ugyanezt írja, legfeljebb megrovidítve és kivonatosan. Új benne az a rövid summa,
melyben az *imádsághoz való készületnek hét módját* ismerteti.

Az imádsághoz készülni kell: 1. Istennel igaz ismerelivel, hogy Isten az kit mi imadunc,
ki atia, fiu es zent lelec, megismertessec. 2. Igaz alázatossaggal, ki tamad az Istene igazsaga
nac es a mü bünös uoltunknac ismeretiből. 3. Szivnecc igaz aytatossagual, hogy idestoua ne
gondolyunc ackor, mikor Istennel beszélunc. 4. Igaz hituel hogy noha bünösök vagyunc, de
az Iesus Christusert Istenecc keduebe jutottunc es könyörgesunc is meghalgattatic. 5. Szent
elettel, hogi életunc együtt járjon imádságuncal. 6. Istenecc akaratia szerint valo kéréssel,
meg gondoluan hogi nintsen Istenecc es a mü üdüösségünknek ellene, amit kérénc. 7. Végig
megmaradással es az könyörgésben ualó el nem faradozassal.

8. A sok külföldi egyetemen megfordult FÉLEGYHÁZI TAMÁS (cca. 1540-1586),
aki Méliusz utóda volt a debreceni lelkészségben, rövid két évtized alatt öt kiadást
ért kátéjában⁶⁵ szintén kimondott református irányú. Nála is a Szentlélek a szerző
oka es az igaz hit a gyökere a könyörgésnek. Értékes megállapításai vannak az
igaz imádság *feltételeiről, okairól* es az imádkozó ember *kísértéseiről*.

Mitsoda à köniörges? — Lelki es testi ioknak *igaz hitből valo kerese az Istenül à Christus
neueben*, es az el vöt iokert valo hala adas. — **Mitsoda okai vadnak à köniörgesnek?** — *Szerző
oka à köniörgesnek az Isten Szent Lelke, ki azért mondatik kegyelemnek es köniörgésnek lelkenek,
mert mi magunk azt sem tudgyuk mit kell kéréünk, hanem az Szent Lélek tanit minket az buzgo
és foganatos köniörgesre. Masodsor az igaz hit ugy mint giökere az köniörgésnek, mely nélkül
az Isten elöt nem lehet kedves. Mert az hit által kel folyamunk az kegyelemnek széki eleibe.
Erről mondgya az szent Pál: Mikeppen hijják azt segítségül, az kiben nem hisznek. (Róm.
10. Heb. 4.) — Hani dolog kivantatik az igaz köniörgeshez? — *Első à lelki alázatosság, hogy
Isten elöt méltatlanoknak érezzük magunkat, minden igazságunkban valo bizodalunkban
üresek legiünk, mert valaki Isten elöt fel emelkedik nem kegyelmet hanem haragot kér feiére...
Másic à hit, mely az Istenül az igret szerint mindeneket ingyen veszen. Ez kirekeszti az vakmerő-
séget... aztán az kételkedést is kirekeszti, mert à Christus ugy tanit valamit kérénc hitből
meg adatic, aki pedig kételkedik mint sz. Jakab mondja hasonlatos à tenger habjához...
Harmadik az igaz es józan életnecc követése, mert az penitencia nélkül haszontalan köniörges...
Az igaz köniörgesnek két szarnia vagion az hit es szeretet, melyeknek általa az Istennecc eleiben
repülhet. Vtolszor ezek mellett kivantatic az köniörgesben valo szorgalmatosság es végiglen valo
meg maradás. — Minémü okok készitetnek az köniörgésre? — *Első az Isten paranezolatia...
Másik az igret, melyben Isten arra köti önöl magat, hogi az hiveknek könyörgeset hiában nem
hagyja, mint azt Daudi bizonyitgya: Közöl az Vr mindenekhez, kik ötöt segítseglü hivgyák.
Harmadik az sokféle szükségek, melyek kényszeritik az embert. — Minémü kísirteti vannak az
embernek az köniörgesben? — *Első az bün es ennek ereje az törvény, meg az okosság az itéleti,
hogi az Isten az bünösöket meg hallgattya, de ez elen kell az embernek magát batoritani
... váltságokra jött Krisztus a világra... (A szentek) noha nagy vétkekkbe estenek, mindazáltal
könyörgések Isten elöt kedves volt es bünöknek bocsánatát nyertek.****

⁶⁴ Az Egri Kereztien Ania Szent Egj Haznak es azzal egyetemben az többinekis tanu-
sagara irattatot rouid Cataechismus. *Zikszaj Hellopovs Balint* által... 1574. (R. M. K. I. 99.)

⁶⁵ Az Keresztieni igaz hitnek reszeiről valo tanitas, keresekkel es feleletekkel, ellen-
uetesekkel es azoknak meg feitesuel, az hieuknek eppületekre irattatot *Feleg'hazi Thamas*
Debreczeni Praedicator által... 1579. (R. M. K. I. 152.)

9. A Batthyány grófok németújvári papja KŐI (Lapidanus) BEYTHE ISTVÁN⁶⁶ (1532—1612.), a csepregi kolloquiumnak egyik főszereplője, ki 1595-ben végleg szakított az evangélikusokkal, miután már „1593-ban Pathai ref. püspök úrvacsorai kátéja elé írt üdvözlő versében színt vallott”⁶⁷ még 1582-ben adta ki kátéját, melyben semmi újat nem mond az imádságról, sőt úgy tartalmilag, mint stílus szempontjából mintha visszaesést lehetne megállapítani rajta a fenntebb bemutatott kátékkal szemben.

Az körösztveni tudomannak harmadik fundamentumáról. Az idmassagrol.⁶⁸ — *Michoda az Imadsag?* — Alázatos szívből való könyörgése az Isten felő embörnek, az ur Istenhöz, melyben kér Istentől, testi és lelkiiket, csak az Christus által. Auagy emléközik Istenének ioteteményéről, es halakat ad néki erőtte. — *Hány reze vagyon az imadsagnak?* Kettő: Könyörgés es hala adas. — *Michoda az Könyörgés?* Kérni az Istentől azokat, mellyek nélkül zikölködeunk, zent fiayért. — *Michoda az Hala adas?* Megemléközni io teteményről az ur Istennek es el vöt iauaijrol es azokért aldani es föl magasztalni ötet, ez végre, hogy dichöseget néki tulajdonychunk. — *Hány fele dolgot kel Istentől kerneunk?* Két féleket: testyeket es lelkiiket.

10. Luther két kátéjának nyomdokain halad és részben azt dolgozza át BORNEMISSZA (Abstemijs) PÉTER⁶⁹ (1535-85) többszáz lapra terjedő munkájában.⁷⁰ Az áhitatirodalom és különösen imádságos könyvek tartalmának tökéletes nemismerésére mutat a régebbi egyháztörténeti és egyházi irodalomtörténeti íróknál pl. az is, hogy Bornemisszát sokan és sokáig reformátusnak tartották, holott munkái mindegyikéből kétségtelenül kitűnik lutheránus volta. Az úrvacsorai kérdésben pl. ezt mondja: „A kenyér és a bor mintegy köntöse a Krisztusnak, de

De halala óraiakortis szolgaltar velem az WR, es en általam hiva ő magához. hogy minden terhet, ki alat nyög vala, magara venen: öröc életet nyerne. A mint ő magais az WR, minden meg keferetteket vigasztaluan, magához hiva, es még amaz Toluáynakis szent orszagot igere.

Es az vtan minden nemzeted, az Nagyfi: Balasi Janos, az ő szerelmes hazas tarsaua, az Nagyfi: Sülyoc Annaual, Es az Nag: Balasi Andras', az ő kedues atyafi. aual, Meraj Annaual: Sokaig tengettec lelkeket az en tanyitaformmal, mind vduaroc neptuel egyetembe.

De kiualtkeppen a te edes szüleidet az Nagy: Zrini Honat, soe kerülegekben es még halala óra-

A H. TAKCRIS.

Mutatvány facsimile Bornemissza Péter: Négy könyvetskéje ajánlóleveléből.

⁶⁶ *Fabó András*: Beythe István életrajza. Pest, 1866.

⁶⁷ *Payr* i. m. 625., 629. lap.

⁶⁸ Körösztveni Tvdomannak reuid Summaya, az tiz parancholatrol, Euangeliomrol, imadsagrol, Köröztsegről, es az Vr vachorayarol, az gyemökchéknek Isteni félelőmben uavlo neuködesökert iratot *Beythe Istuan* Predicator által. Nyomtatot Velágos Varat (Németújvár), 1582. (R. M. K. I. 199.) (A marosvásárhelyi református kollégiumban őrzött unikumnak lemosolásáért itt mondok köszönetet *Bíró Mózes* ákosfalvi lelkipásztornak.)

⁶⁹ *Kiss Áron*: Bornemissza Péter élete. Budapest, 1891. — *Rupp Kornél*: Telegdi és Bornemissza. Bpest, 1898. — *Thury Etele*: B. P. dunamelléki első ref. püspök élete és munkái. Bpest, 1887. — *Zoványi Jenő*: Tan. a magy. prot. egyh. és irod. tört.-ből. Sárospatak, 1887.

⁷⁰ Négy könyvetske a Keresztényi Hítnecc Tudományarol. I. Az első Könyvetske, kitsin Gyermetskeknek. II. A korosb Kössegnec. III. Az Predikatoroknac rövid tanusagokra. IV. Vigasztalo Könyvetske. Az Magyar Iras oluasasnac modgyaval, Es szep imadkozasokkal egyetembe. Röndeltetet *Bornemissza Peter* által... Sempten. 1577. (R. M. K. I. 138.)

a kenyér és a bor alatt, vagy mellette, avagy benne : bizonynál ömagát vesszük, ő magával részesülünk“.⁷¹

Négy könyvetskéje az egyedüli tankönyv összes munkái között. Első része ábécés káté, a második Luther kis, a harmadik Luther nagy kátéja, a negyedik rész *Vigasztaló könyvetské-je* szóról-szóra megegyezik a Balassa Bálint által németből fordított *Beteg lelkeknek való Fwves Kerteczké-vel*.⁷² Bornemissza nevelő volt Balassáéknál és így valószínű, hogy oly mértékben segített Balassa Bálintnak, hogy később joggal vette át munkája negyedik részét az azt a munkát, melyről a negyedik rész előszavában ezt írja Ungnad Anna Mária asszonynak : „Im, azért én is előbb egy kis könyvetskét küldtem a ti megkeseredett szíveteknek vigasztalására, kit ez előtt *Fwves Kertecské-nek* is hívtak, mert mint az kis orvoskertetskébe a betegnek drága és hasznos fwveket szedegetnek és összetörnek az orvosok nagy nehéz fájdalmú betegeknek meggyógyítására és mint a szép leányzók szép és jóillatozó virágokból ékes koszorúkat kötöznek az ő külső ékességekre, így ez kis könyvetskéből is mind egészséget, mint szépséget vehetsz lelkedben.“

A munka tizenhat vigasztaló szóra, vagy *fü-re* oszlik. Tárgyunkra a tizenegyedik és a tizenkettedik tartozik.

Tizenegyedik vigasztaló szó.

Isten imádkozni hagyott bennünket. . . . Gondold meg azt is, hogy Isten minekünk megparancsolta legyen, hogy imádkozzunk és ötet segítségül hívjuk amint Isten 50. Psalmusban szól Daulid által : Hívy segítségül engemet a te nyomorúságodnak napian. A Christus is azt mondja Luk. II. részében kérjete, keressetek és dörömbözzetek. ismét ezt mondja Mikor imádkoztok ezt mondjátok : Mi atyánk ki vagy mennyekben. Ezenképen Máté 4. Csak a te Uradat Istenedet imádjad és csak öneki szolgálj E mondásokból semminémü ember nem reszkesztetik ki, sőt inkább Istentől mindennek ez parancsoltatik, hogy könyörögiének. Bátorítsad azokáért temagadat és efféle isteni parancsolatnak légy engedelmes ! Álj elő bátran minden rettegés nélkül híjd segítségül ötöt nyavalyádban és tudjad, hogy igen kedves dolgot cselekszel ezzel ő szent felségének, mert vajjon miért nem tetszenék efféle könyörgés neki, ha ő maga parantsolta. Nem illik pedig semmiképen a megholt szenteket segítségül hívnod, vagy nekik könyörgened, hogy jó szöszölőid legyenek Isten előtt. Mely dolog igen nagy bálványimádás és istentelenség. Mert erre semmi parancsolatunk nincsen Istentől sem pedig azért semminémü isteni ígélet nincsen sem egyéb efféle példánk a szentírásban. Hanem ő magához az Istenhez menj és ötet magát híjd segítségül, mert lám ő maga is azt kívánja. Ha szinte pedig ez jutna eszedbe is, hogy nem volnál méltó (mivel hogy igen nagy bünös ember vagy) az isteni felséggel szólani, de azzal semmit ne gondolj, hanem inkább mondd ezt temagadban, ha szinte (mond) nem vagyok méltó is rá, de azért ugyan tartozom vele, hogy Istennek parancsolatjának engedjek, mert azt hagyta, hogy tsak ő magát hívjam segítségre, vajjon inkább az én méltatlanságomhoz képest Istenedet inkább megharagítsam-e (nem engedvén neki és az ő parancsolatjának?) Ne Istenért hanem inkább ezt mond : Én mennyei szent Atyám, jóllehet ismerem magamat és méltán ismerem, hogy bünös és nagy gonosz ember legyek és arra nem méltó hogy az én kezemet és szívemet tehozzád felemeljem, téged segítségül hívjalak és veled szóljak mindazonáltal im elődbe megyek és a te parancsolatodnak engedelmes akarok lennem. Könyörgök te szent felségednek a mi Urunk Jesus Christuséért.

Tizenkettedik vigasztaló szó.

Isten meghallgatást ígért. . . . gondold meg, hogy Isten nekünk azt fogadta, hogy meghallgat ha hozzá kiáltunk, mint az előtt való Psalmusban ezt mondja : Híj segítségül engemet a te nyavalyádnak idejében és én meg hallgatlak és te engemet kezdessz dicsérni. És Christus is azt mondgya : Kérjete és elveszitek, keressétek és megtaláljátok, dörömbözzetek és megnyitvatik, mert aki kér veszen és aki keres talál és aki dörömböz felnyitják. Esmét Joan 16. Bizony bizony mondom ti néktek, hogyha az atyát kérenditek én nevemben hát meg adja tinéktek. Ez mondásból is senki nem rekesztetik ki, hanem inkább minden ember befoglaltatik,

⁷¹ Praedikatioc, Egesz Esztendő által minden vasarnapra rendeltetet Euangeliombol. Iratot *Bornemissza Peter* által. . . . Detrekő és Rárbok, 1584. (R. M. K. I. 207.) 204. lap.

⁷² *Beteg Lelkeknek való Fwves Kerteczke*; melyben sok féle ioszagu, es egésseges Fwuek találatnac; mely fwuek által az Lelkek mindennemő betegegekben, fogyatkozásokban meg eleuenedhetnek, és meg uyulhatnak. Ehez foglaltatot egy szép Tudomány, tudni illik : Mikeppen kellyen embernek magát biztatni, az nyomorusságnak, wldözésnek es kénnak ideiben. *Böck Mihály* által szöreztetött Németül. Melyet *Gyarmati Balássy Bálint* fordítot Németből Magyarra, az ő szerelmes Szüleinek háborusságokban való vigasztalására. . . . Bártfa, 1580. — (Első kiadás Krakkó, 1572. R. M. K. I. 162.)

ki a Christus nevében valamit tud kérni, azaz ki a Christusban hiszen és nem kételkedik öbenne, hogy Isten neki Christus kedvéért megkegyelmez és meghallgatja könyörgését. Ezeknek mindnyájan Istentől megígértetett, hogy meg hallgatja biztonnal őket és mindeneket valamit Christus nevében fognak kérni meg adja nekik.

Ezzel biztasd te is magadat és kérj minden valam szükség Istentől bizvást Christus nevében és ne kételkedjél pedig benne, hanem hidd tökéletesen, hogy Isten neked biztonnal mindent megad, valamit ilyenképen kérsz tőle, mert ő maga a bizonyos igazság nem monta hamisat, Ha pediglen szinte oly hamar nem adja is azt meg amit kérsz mind az által türy váry és ne kételkedyél, mert bizony szinte jókor adja meg mert csak ő maga tudja, mikor van legjobb ideje. És ha szinte nem oly módon adja is meg, amint te vélted volna, ugyan jobb módal adja azért meg. De még ha szinte ugyan azt nem adja is neked meg, amit kívántál tőle (tudni illik) neked nem hasznodra, sőt inkább károdra és veszedelmedre volna (amint hogy csak ő maga tudja azt jól, mi legyen nekünk ártalmunkra és mi nem) mind az által ugyan valami hasznosbat ad, azért mert ugyan változhatatlan az ő beszéde. Annak okáért a te imádságod sem lehet hiába való, amint szent Bernát is mondja: Hogy senki ne vélje imádságát semminek, mert mondom (ugymond) tinektek, hogy Isten is, akit imádunk, könyörgésünket semminek nem állítja, mert minek előtte imádságunkat elvégeznők, annak előtte beiratja ő szent felsége az ő könyvébe.

Annak okáért bizvást remélhetjük kettő közül ennek egyikét, vagy azt hogy ő zent felsége azt adja meg minekünk az miért könyörgünk, vagy pedig ha látja hogy az minekünk nem hasznos, hát inkább azt jóra fordítja és minekünk hasznosabbat ad érette, mert mi nem tudjuk mindenkor mit kérünk és mint illik kérnünk. De ő szent felsége meg könyörülvén a mi tudatlanságunkon ugyan hozzá veszi a mi imádságunkat, és mindent valami nekünk hasznunkra niesen és kit nem illik meg adni afféléket nem ad, bezeg meg, mind azáltal ugyan nem hiában való azért azzal a mi könyörgésünk, miért hogy Isten olly szorgalmatos gondot visel reánk, hogy valamikor valami olyat (kit nem illenék kérnünk) értetlenkép kérünk, hát nem halgat meg afféle könyörgésünkben, sőt inkább azt olyra fordítja, ki hasznosb dolog minekünk. Ezek a szent Bernát igéi.

Hogyha pediglen neked itt az jutna eszedbe, hogy nem volnál arra méltó hogy Istentől meghallgattassál, hát esmét ne gondoldj semmit vele, se ne szabd magad afféle gondolatokhoz, sőt inkább az Isten igéjéhez szabd magadat, mely isteni igéje neked azt jelenti, hogy Isten megígérte azt teneked, hogy meg halgat, mert ő senkit ki nem rekeszt az ígértből, valaki szive szerint az Christusban való igaz hitből és ugyanazon Christus nevében akar valami jót Ötőle. Efféle Isteni ígértinek többet kell hinned, mint az egész világnak vagy mint az ördögnek, vagy pedig az te magad testének vérenek. De még ha szinte egy angyal is jönne hozzád menyországol hogy téged megkisértsen és azt mondaná, hogy Istennek nem kell a te imádságod, hát ugyan bizvást meg kell az Isten ígértében maradnod ugyan ne kételkedvén, nem, mert te Uristen ígértél nekem meg halgattatást ezt hiszem hogy énnekem meg nem másod és hiszem, hogy az én méltóságomhoz képest nem akarsz hamissá lenni és ugyan jól tudom és elhittem.

Azért így szólhatsz az te imádságodban: Uram én mennyei szent Atyám jól ismerem magamban, hogy nem vagyok arra méltó, hogy te engemet szegény megnyomorodott undok bünös embert meghallgass és énnekem azt megadd, amit tőled kérek, mind azáltal miért hogy minekünk megígérted, hogy minket meg akarsz hallgatni valamit kérünk a te szent Fiad a mi Urunk Iesus Christus nevében. Ez te szent felséged fogadásában bizvást járulok most te elődbe és kérek tégedet, hogy méltóztassál (ímezt vagy amazt) ennekem megadni a te edgyetlen egy Fiadnak a mi Urunk Christusnak érdemeiért ne nézed az én bűneimet, de te szerelmes szent Fiadat és bocsásd meg nekem őerette az én bűneimet és hallgass meg engemet az ő érdemeiért, ha szinte méltó nem vagyok is én ugyan méltó azért ő, hogy az ő kedveiert engemet meghallgass, mert a te szerelmes magzatod melyben neked kedved tölt és kinek kedvéert te mindent örömet mivelsz valamit tetőled kívánnak, mert ha érettünk adtad, mire nem ajándékoznaál vele együtt mindeneket minekünk? És hogyha te a te legdrágább kincsedet ki ez földön és égben vagyon a te egyetlen egy Fiadat ajándékozta mire tagadnaál meg tőlünk valami kisebb dolgot. Annakokáért add meg nekem azt, és segély meg engemet a te fogadásod szerint amaz te egyetlen egy Fiadért a Jézus Christusért. Amen.

A *hortulus animae* vallásirodalmi műfajnak ez a magyar földre vetődött példánya olyan nagy közszeretnek örvendett, hogy nemcsak a főnemesi ifjú fordítja magyarra, hanem a Bornemissza újabban való megjelentetésén kívül még kétszer lefordítják, kiadják magyarul (*Sibolti Demeter*, 1584-ben és *Szalárdi Miklós* 1643-ban). Mintha a sokkal később jelentkező pietizmusnak szele volna érezhető ki belőle, meglehetősen meleg és simogató módon akar imádkozásra birni és Istenhez vezetni.

Bornemissza munkája második és harmadik része szinte lapról-lapra teljes az imádságra való buzdítással és hosszabb, vagy rövidebb imádságokkal. A hit-ágazatok megmagyarázása után mindenütt következik az „azról való imadsag“, ahol „mindenkinek értelme imádságba is szépen befoglaltatott.“

Az Urtól tanult imádságnak magyarázatajáról.

Hány részre oszol a Miatyánk ? Két részre, de hét kérés vagy benne. Az első három kérés Istennek tisztességére néz, az utolsó négy kérés pedig az anya szent egyháznak hasznára.

Magyarázd meg rendel az Urtól tanult imádságot ! Minekelőtte kérnéc előszer megtanít Idvezítőnc mint nevezzük Istent mondván :

Atyánk. Mi Atyánk, ki vagy menyekbe, azaz : vallunk és hiszünk Téged kegyelmes atyánknak lenni szent Fiadért ki ujonnan szültél szent lelked által és ugy bizunk tebenned, nem mint földi erőtlen atyánkban, hanem mint menyeeiben, hová mi is vágyoldunk naponként és onnét várunk minden szükségünkre valót tetőled. Könyörögnük pedig nemcsak mimagunkért, hanem minden te fiadért mint tulaydon atyánkfiaiért, kiknek igyekezünk is szeretettel szolgálni.

Mond el immár az első kérést ! Szenteltesd a te neued. Azaz amint te magad nevezted magadat a te szent igédben adjad, hogy csak azokban tisztelhesünk téged ahhoz semmit ne tegyünk abból semmit el ne vegyünk. Azért amint magad kijelentetted ismerjünk meg téged atyának, Fiunak és szent léleknek lenni és e három személyben mindenhatónak, igaznak irgalmasnak tisztának. És ez nevek szerint tisztelhesünk tégedet egész életünkben, igaz félelemmel, alázatossággal, türessel, igaz hittel, jóreménységgel és minden jámbor és tiszta étellel, isteni és atyafiúi szeretettel.

*Isten nevei.
Szentelni az ő neveit.*

Mond el a második kérést ! Jöjjen el a te országod. Azaz végy először kegyelmedbe szám-lálj be híveid közé. Azok közt birj, őrizz és igazgas minden ügyünkben azután vigy be a te dicsőséges országodban is.

Mond el a harmadik kérést ! Legyen az te akaratod, miképen menybe, azonképen ez földön is. Azaz tanittasd meg bennünket igaz értelemmel valamit akarsz az tíz parancsolatban és a hit ágazatiban és a mi tisztünkben. *Három akaratja.* És segits, hogy mint aszerint szolgálhassunk tenéked úgy amint a te szent angyalid is szolgálnak tenéked a te segítségédből nagy gyönyörűséges örömmel.

Mire néznek e három kérések ? Néznek az Isten tisztességére és intnek hogy szorgalmatosan megtanuljuk őfelségének minden kijelentet akaratát, kinek summája a tíz parancsolat és hitnek ágazatja. E három kérésnek teljesebb értelmét tanuld meg azoknak magyarázatajából. Mert ezekben az Ur Christus azt kéri velünk, hogy mindazok szerint birja életünket szent lelkének általa.

Jól eszébe vegye ezt az olvasó és ne restelje meg olvasni ujonnan a tíz-parancsolatnak és hit ágazatának értelmét.

Mond el a negyedik kérést ! A mi mindennapi kenyerünket add meg minékünk ma : Azaz mig e földön bizonytalanul tartassz (mert nem tudjuk a napját, *A mi kenyerünk minden mikor az örök életre visz) addig itt is mindennapi szükségünket szükségünk.* kinek kinek az ő rendi és tisztj szerint add meg kevesenként az menynyire beéri vele az árnyék életet.

Mond el az ötödik kérést ! Bocsásd meg minékünk a mi büneinket, miképen mi is megbocsátunk ellenünk vétetteknek. Azaz noha semmit nem érdemlénk tetőled a mi megszámlálhatatlan sok büneinkért, de a te ingyen való jóvoltodból és gazdag irgalmasságodból a te szent Fiadnak érdemeiért bocsásd meg büneinket is és mindent csak a te atyai jó kedvedből adj minékünk, de hogy arról mi is hálaadatlanok ne legyünk segits kegyelmesen és adj erőt, hogy mi is azokat is szeretettel segíthessük kik nem érdemlenek tőlünk mi is az ő bünüket megbocsáthassuk és minden jóval lehessünk hozzájuk amint te is cselekszel mivelünk.

Mond el a hatodik kérést ! Ne vigy minket kísértetbe ! Azaz mig itt e világi életünkben a bűnös testben az ördögök közt forgunk nem lehetünk kísértet nélkül, de mindazokat adjad jónkra és győzedelmünkre minékünk.

Mond el a hetedik és utolsó kérést ! Szabadíts meg minket a gonosztól. Azaz noha a te igaz itéletedből sok nyavalyáink és háboruink vannak és meg is kell test szerint halnunk és rettent minket az örök halál is, a pokol és a kárhozat. De mindazok ellen ugy őrizz meg és oltalmass bennünket, hogy megtartassunk általad az örök életre.

Legutol miért mondatja az UR eszt velünk ? „Mert tied az ország a hatalom és a dicsőség mind örökké. Amen“ Azért hogy meggondolván az Istennek királyi voltát, ki országába fogadott minket és az ő nagy hatalmas voltát és a kéréseknek az ő tisztességére nézését semmit ne kételkednéc, hanem nagy bizonnyal lelkünket biztatván azt mondanánk : Amen. Bizony ugy leszen.

Im értem rövid értelemmel való magyarozatát az URtól tanult imádságnak, de mégis nyilvánabban való érteleméért foglalod be minden részeit egy szép imádságba! Ezt az ő nagy drága voltáért hosszú beszéddel kell művelnem azért meglásd hogy jól reá figyelmezz és tanuld meg jobban, mely sok szép nemes dolgok vannak ez kicsiny imádságban.

Az óriási munkabírású és szinte beláthatatlan mennyiségű predikációt és postillát megjelentető semptei prédikátor, *Bornemissza Péter* nemcsak *Négy könyvetskéjé*-vel nyújt anyagot tárgyunk számára, hanem *Postillái* után rövidebb-hosszabb imádságok is olvashatók, melyeket épúgy, mint magukat a Postillákat is németből fordított (Georg Major (1502—1574.) Sonn- und Festtagsevangelien, 1562.). A XVI. század végén és az egész XVII. század folyamán az imádságokkal ellátott evangélium és epistola szövegek csaknem mindenike Bornemisszának ezeket az imádságait veszi át. Hatása tehát szinte megmérhetetlen az imádságirodalomban, úgyannira, hogy nincs igaza Borbélynak, aki Bornemissza irodalmi értékelésében azt állapítja meg, hogy „már nem korszerű, mert a közönség fejlettebb ízlése már nem elégedett meg *paraszt ésszel* készült okoskodásokkal.”⁷³

b) A XVII. század.

1. Luther Márton barátja, *Rhauus György*, Luther és Melancthon műveiből szedegetett össze egy kátényi anyagot, melyet magyarra PÁLHÁZI GÖNCZ MIKLÓS (mh. 1619.) győri lelkész, dunántúli evang. püspök, a protestáns uniónak kiváló munkása fordított le.⁷⁴ A munkának és az alábbi szemelvénynek különös jelentősége csak az, hogy a gyermekek számára írt apologetikus munka nem ismeri a gyermeket, mert annak korát és felfogóképességét, értelmét és tudását meghaladó ismeretet és érdeklődést tételez fel, olyant, amit még felnőtteknél is nehezen lehetett akkor fellelni.

Luther Martony doctornae az szent Iános evangeliomianak XVI. reszeüb, az áhitatos imadkozásra való igen szep intese.

„Bizony, bizony mondom tinektek: Ha valamit kérendötök az Atiatul az én neuemben

⁷³ I. m. 56. lap.

⁷⁴ A Gyermekeké Credoja. Elsőben Witembergában Rhauus György által német nyelűn össze szedegettetett: mostan pedig az közönséges körösztieni Anyaszentegyháznak épületire magyarra fordítatott *Palhazi Göncz Miklos* által... Kereszturat, 1615. (R. M. K. I. 456.)

IMÁDSÁG.

Mi Atyanc, kivagy mennyekbe: *Œc:*

ÓRóc, Mindenható,
bölcs, io, es kegyelmes men-
nyei **WR ISTE N**, mi wrunc le-
s v s Christuſnac áldot ſzent Atya,
Ki az te Fiaddal, es ſzent Lelked-
del egyetembe, minden állatokat
teremtettel: lathatokat es latha-
tatlanokat, es az bünbe eſet em-
beri nemzetet, ſzent Fiad által
meg váltottad, es ſzent Lelkedet
meg ſzentelted a hiueket.

*Atya, Fiú,
es ſ. Lelc
az igaz
valóságos
Iſten: Igy
te leuere-
te ki ma-
gat.*

Te hozdad folyamunc, mi ſe-
gény földi por, hamu, bünös fia-
id, Es noha ismeriſc a mi vétke-
inket, kiuel teged ſüntelen meg-
bantortunc, es bankodunc rayta.
Mind ez által könyörgunc az te
Közbejáró Fiadnac, az mi atyank

*Œz az az a
mi bizo-
dalmunc.*

fiuunc.

Mutatvány facsimile *Bornemissza Péter*: *Négy*
könyvetskéjé-ből.

megadgya tinekötök. Eddiglen semmit nem kértetök az én nevemben. Kérieretek és elveszítök, hogy az ti örömötök telles legyen.“

... az prédikátorságnak hivatala után az keresztyéneknek ez az legelső isteni szolgálata, hogy ember imádkozzék. Ez intést tette Christus Vrunck az végvaczora fölött az asztalnál, csakhamar ama prédikáció után, ahol az ő tanítványainak ezt mondta: Ti szomorkodni fogtok az én elmenetelömon, de egy kevés idő forog el csak... Ez vigasztaláshoz járul az az imádkozásra onszoló intés. Ez ugyan igönis illőnek egymáshoz... az mi édes Christus Vrunck az ő halálának és ez világból való kimulásának és az ő szent atyához menetelinek általa, minékünk az Istenhez való illien szabad járulást chinált és niert, akárhol legyünk is mi, az templomban-e, házunkban-e, pincénkben-e, konyhánkban-e? Mezőnkben-e, műhelyünkben-e? etc. Csakhogy keresztyének legyünk és az Christust szeressük... Mert efféle imádsághoz semmi egyéb nem kell, hanem csak olytán szív, akki ezt mondhassa: Én mennyei atyám, tudom, hogy te szeretsz engemet, azért, hogy én az te szent fiadat, az én megváltómat az Vr Christust szeretem... itt minden keresztyén embernek magat attól kell ovni, hogy az ő imádságát tovább tovább ne halogassa mindaddiglan, míg azt vélné magában, hogy ő immár szinte tiszta és alkalmatos légyen. Minthogy az ördög igen gyakran busit és tartoztat illetén gondolatokkal bennünket, hogy mi ezt forgassuk magunkban: Imé én nem vagyok jó készüllettel, azért előbb azt avagy amazt vizsöm véghez, s azután nyugodalmasban imádkozhatom... mi keresztyének tartozunk vele, hogy szüntelen imádkozzunk, ha szájunkkal nem is, csak szívünkkel, mert minden sziveknek minden szempillantásban im ez kívánságban illik lennie, hogy az Istennek neve megszentel-tessék... — Az imádkozásra való intés. — ... Ez két dolog mardossa az pokolbeli ördögnek az ő belit és fogyaszta ereiet: ahol tudnya illik szorgalmasan prédikáltatik az ighe és áhitatos imádságok lesznek.

2. ZÓLYOMI (Pesina) BOLDIZSÁR semptei, majd pedig eperjesi lelkész *Gerhard János Meditationes Sacrae* munkáját⁷⁵ fordítja magyarra (1616). Az Arndt hatása alatt álló német írónak középkori misztikával telített munkája olyan érték volt, hogy csaknem száz esztendő mulva (1710) megjavítja a Zólyomi fordítást és újból kiadja az ifjabb *Ács Mihály* (1672—1711.).⁷⁶

A huszonötödik fejezet szól *Az imádságnak üdvösséges hasznáról, ahol „Az johászokodás meg hattia az Egeket“* szavakkal kezdi imádságról szóló meghatározásait:

Ez legh nagyobb kegyelme Istennek, hogy aitasos imadsagok által ő véle való barátságos beszélgetést kíván mi tőlünk: mert ő adgya az imádságra való indulatot: viszontak ő adgya az imádságnak hasznátis. Nagy tehát az Imádságnak ereie; mely it ez földön elmondattatik, de az Eghben meghallgattatik. Mert az igaz embernek könyörgese szinten olyan, mint az Eghnek kolcza, fel megyen az Imadság, alá szál az Istennek szabadetása: Az imadság üdvösségnek paisa, mellyel az ellenségnek minden nijlai hátra veretnek. Az Moyses midőn az ő kezeit fel emelven vala tarttia, az Israel győzi vala az Amelechitákat: Igy te is én lelkem, ha az Eghre fel emeled kezeidet szüued szerint, nem győz meg tégedet az Satan. Mert miképpen az ostromlásban nagy kőfalak és erős Bástiak bomlanak el: Igy az Istennek nagy haragia törettetik meg az Szenteknek imádságok által, ő maga az mi Idvezítőnk könyörög vala, nem valami szükségéért, hanem hogy az Imádságnak szentséges voltat méltóságával egyeemben minékünk aianlaná. — Az Imádság az mi alázatosságunknak mint egy adó fizetése, mert meg hadta az Vr Isten mi nekünk, hogy az mi imádságunkat; mint egy nemünemü lelki adófizetésünket minden nap ő szent felségének adnánk. Ollyan továbbá az Imadság, mint az mi fel menésünknek laitoriaja, az mellyen Istenünkhöz fel megyünk: Mert az mi Imádságunk semmi nem egyéb, hanem az mi elménknek Istenhöz való nemünemü szarandoksaga: Avagy semmi nem egyéb, hanem a mi oltalmunknak paisa, mert az imádságban az élő embernek lelke bátoraságos minden ördögi bosszantó ingerlésektől. Avagy. semmi nem egyéb, hanem az köuetségnek hűv köuete, mert az Istennek széki eleibe megyen az Imádság, aholot az Istent a meg halgatásra és az segítségnek meg adására onszollya: Ez a köuet soha hejában nem jár, mert mindenkoron az Isten meg halgatia őtet, ha szintén nem az mi keuanságunkra, mindazon által az mi hasznunkra es idvösségünkre. — Egyet kétségnélkül bizonyossan kel reménlenünk az imádságban, avagy, hogy meg adgya azt, az mit kérünk, avagy pedig azt az mi hasznosab volna minékünk. Adá az Vr Isten azt az nagy és meg böcsülhetellen aiandékot, az ő egyetlen egy szerelmes szent Fiát, midőn nem kértetneieék, vallyon s mit nem adná akkor midőn kértetetik: s ezért immár nem kételkedhetünk, sem az Attiának meg halgatása, sem az Fiunak közbeniárása felől: minden te ügyedben imádság által bé meny a satorba az Moysessel, az Istentől tanácsot kérni, és mindiarast kedves és üdvösséges feleletöd leszen. — Christus Urunk midőn imádkoznék, változik

⁷⁵ Ötven Szentseges Elmelkedések, Mellyek az embert az kegyes és szent életre fel serkentik és az belső emberben hasznos előmenetelt inditanak. Az *Zolyomi P. Boldisar Sempthei Ecclesianak méltatlan Lelki Pásztor*a es Seniora által, az Halburgi D. *Gerhard Ian.* Deák Irásából Magyarra fordittattak. 1616. (R. M. K. I. 460.)

⁷⁶ A kegyességnek mindennapi gyakorlása. A melly negy reszből alvan magában foglallya: (1.) A bünökről való vallás-tételeket. (2.) Hála-adásokat. (3.) Könyörgéseket és (4.) Esedezéseket, megiratott *Gerhardus János Jenai Sz.* Iras magyarázó Doktor és Professor által meg-magyarázattott pedig *Zolyomi Boldisártól* és most sok vétektől meg-tisztittattott s ki-adattott *Aachs Mihaly a'* Bártfai Gymnásiumnak Rectora által. . . 1700. (R. M. K. I. 1772.)

vala az ő színe: Így az Imádságban nagy változások lesznek az mi lelkünkben, mivel hogy az imádság a mi lelkünknek világossága, mely gyakorta az kétségbe esső embert meg világosítja: Vallyon s'mitsoda ortzaval nézhetz te az Napra, ha eléb nem imádod azt, az ki az fényes világosságot adot az te szemeidnek? Miképpen élhetsz éleségeddel, ha eléb nem imádod azt, az ki téged ennij sok ioval meg aiandékozot? Micsoda reménységgel adhatsz magadat az eyeli nyugodalomra, ha eléb szép imádsággal tennen magadat meg nem erősited? Micsoda használ vehetsz az te szorgalmatos munkáidnak s' fáradságodnak, ha eléb nem imádod azt, az ki nélkül az mi munkánk haszontalan es heában való? — Ha azokáért testi és lelki aiandékeket Istentől kívánsz, kéried elis veszed: Ha az Christust kívánod, imádság által kövesd őtet, és meg találd. Ha kívánod, hogy az Isten kegyelmének és örök életednek aítala nilyék meg te neked, imádság által zörgesd, és meg nilyik te neked: Ha ennek a világnak pusztáia sok bunak és minden lelki fogyatkozásoknak szomiusága szorongat tégedet, iáruily az lelki küsziklához, mely Christus Iesus, es azt ütögesd meg az imádságnak veszszejével, és meg érzed, hogy az Isten kegyelmének felfolyogato vizek meg enhitik az te nyomoruságodnak szomiuságát. — Akarod-e hogy kedues áldozatot tehes az Istenednek, adgy ő neki imádságot, ottan meg érted Istennek gyönyörüséges illattiát, és mindiarast meg szünik az ő haragja: Akarod-e hogy gyakorta Istenel nyaiaskogdyal, szeressed az imádságot, mely az mi Istenünknek és aítatos lelkünknek egymással való kegyes beszélgetése: Akarod-e meg tudni, mely gyönyörüséges legyen az mi Urunk Istenünk, találd meg az te Uradat szép imádságiddal az te szüüednek haylékában. . . — Az Christus imádkozik vala az hegyen, és az ő szemeit az éghre fel emeli vala: Így az mi elménket minden teremtet állatoktól el fordítván csak az egy igaz Istenhöz kel forditanunk. Mert bosszusággal illetőd az Istent ha kered őt arra, hogy te reád figyelmezzon, s' te penig tennen magadra nem figyelmezel: Szüntelenül imádkozhatunk, ha léleken imádkozunk, hogy tudnia illik az mi szívünk Istenhez mindenkor szent kívánságokkal geriedezen. Nem szükség mindenkoron kiáltani s' üvöltöni, mert az Isten a mi szívünknek fohászzkodását is meg hallja, holot ő az Hüvöknek szüvökben lakozik: Nem kell őtet sok szóval busítani, mert az mi gondolkodásunkban is jelen vagyon: Gyakorta az szent Lélektől indittatott egy fohászzkodás, melyet az ember szüvből az Istennek aianlva, sokkal kedveseb szokot lenni az Isten előtt, mint sem hogy hoszszu imádságoknak elmondások, a hol az nyelv szol, az szüv pediglen merő némaságban vagyon. Tahát minden ember imádkozzék nagy alázatossággal és ne bizakodgyék az ő érdemében, hanem csak az Istennek kegyelmében helyheztesse az ő imádságát, mert az imádságok, ha az mi méltóságinkkal támaszkodnak, semmire kellők, ha szintén imádságunk miatta szüveink vérrel vereiteznékis, mert senki Isten előtt nem kedues, hanem csak az Christus által, tahát igazán senki sem imádkozhatik, hanem csak Christus által. . . — Ezokáért könyörögjünk álhatatosan, mert midőn későbben ad az Isten valamit mi nekünk, annál inkább az ő aiandékit es iavaít aianlja mi nekünk, s' nem tagadja tőlünk; mert az mely dolgokat réghültától fogua kívánjuk meg nyerni, azokat sokkal nagyobb örömmel és édességgel szoktuk meg tartani. Tahát minden ember imádkozzák nagy bizadalommal, és hittel kérjünk mindent késelkedésnélkül. O kegyelmes Iesus Christusom, Ki imádkozni parancsoltál mi nekünk, adgy erőt arra mindnyaiunknak, hogy igazán tudgyunk imádkozni.

3. Sokkal jobban ismeri a gyermeklelket, mint Pálházi Göncz Miklós, az abauji református esperes SIDERIUS JÁNOS, kinek gyermekek számára készült és népiskolákban használt kis Katechismusa⁷⁷ 1597-től 1785-ig szinte hivatalos tankönyv volt sokhelyt. Medgyesi, majd Diószegi és a XVIII. század óta Szikszai könyvein kívül a magyar káté- és áhitatirodalomban kevés könyv hatott a nép kegyeségére és hite erősítésére jobban, mint ez a harminc lapos káté, melyben egyszerű szavakban és fogalmazásban ismeri meg a gyermek a legmélyebb hitigazságokat, így annak tárgyunkra vonatkozó részeit is. Ujat nem ad, a régi nyomokon halad, de az előtársi formában elődeinél szerencsésebb és céljának megfelelőbb.

Az *Ajánló beszéd az olvasóhoz* a katechézis szükségességének hangsúlyozása és bizonyítása után, rátér a magyar állapotok ismertetésére, ahol a gyülekezetekben „nem mind egyenlő és egyformán való Cathechismust tanítottanak, hanem ki egyet, ki mást, akinek mint tetszett.“ Az egységet kívánja a papoknak gyülekezet-változtatása, „hogy így mikor a Prédikátornak egy helyből más helybe menése lenne is a tanítások módjában ne lenne semmi változás és így a hallgatók nagyobb épületet vehetnének.“ Bírálataát adja az eddigi kátéknak: „Noha peniglen az mi nyelvünkön sok jámbor és bölcs embereknek oly igen szép irások és hasznos Catechismosok vagyon. . . mindazonáltal minthogy azok bővebb szóval irattanak, hogynem az *gyermeki elme megfoghatná és megtanulhatná*, ehhez képest kényszerítettünk valami oly rövid Compendiumot írni, mellyel elsőben utat nyitnánk efféle mélyebb irásoknak megértésére.“ Apologizál munkája mellett: „Kérjük azért a keresztyéneket, hogy amit mi jó szándékkal cselekedtünk, ők is más végre ne

⁷⁷ Catechismus, Az az: Rövid Kérdések es Feleletek által való Tanítás: Az Keresztyeni Hitnek fő Agazatirol. *Siderius Janos* tarczali prédikátor által. 1632. (R. M. K. I. 610.) Ez a legrégebb fennmaradt kiadás.

magyarázzák, mert mi ebben semmi egyebet nem kerestünk, hanem csak... a hivek épületeket.“

A régi nyomokon jár a kérdés-feleletek feltevésében és fogalmazásában.

Micsoda a könyörgés? Lelki és testi jóknak igaz hitből való kérése Istentől a Christus nevében és az elvölt jókért való hálaadás. — *Hány dolog kívánatik az igaz könyörgéshez?* Hat. 1. Az igaz isteni ismeret, hogy bizonyos legyen benne és tudja ki vagyon az, kinek könyörgessz és micsoda akarattal légyen hozzád. 2. Az igaz hit és igaz ígéletiben való tökéletes bizodalom a Christus kedvéért... 3. Az alázatosság és szívnek töredelmes volta, hogy magunknak és a mi érdemünknek semmit ne tulajdonítsunk... 4. A jó lelkiismeret és szívünknek tisztasága... 5. Hogy olyan dolgot kívánjon Istentől, ki az ő tisztességének és törvényének ellene ne legyen... 6. Hogy magunkat mindenestől fogva az Isten akaratjára bizzuk, őneki módot és időt ne szabjunk, se pedig segítségének határt ne vessünk.

4. SZENCI MOLNÁR ALBERT idegenből fordított rengeteg munkájának mindenikét megvizsgálta, értékelte, gondolati tartalmát ismertette, irodalomtörténeti és könyvészeti vonatkozásait felfedte a kutatás,⁷⁸ csak *Imádságos Könyvecské-je*⁷⁹ az, melyet eléggé ma sem ismerünk, sőt azt sem tudjuk pontosan megállapítani, hogy honnan fordította és hogy egy vagy két kiadásban jelentette-e meg, illetőleg, hogy az első kiadás kinek a fordítása. A Magyar Athenás szerint „Egy könyörgéses Könyvecske, mellyben a' Kálvinus Jánostól írott szép Könyörgések találtatnak.“ *Décsi Lajos* szerint „A marosvásárhelyi Teleki Könyvtár hungaricumának elől, közből és végül csonkasága megakadályozta élesszemű bibliografusunkat (Szabó Károlyt), hogy abban felismerje a Molnár fordítását, melyet rendes címén kívül *Orthodoxus precatio-num libellus Tigurinus-nak*, vagyis tigurumi, helyesebben zürichi imádságos könyvnek is neveztek.“⁸⁰ *Thienemann* szerint:⁸¹ „A legtöbb német könyv, mellyel Molnár a magyar irodalmat gazdagította, lefordítása lokális hatásból magyarázható. Fordításuknak indítéka nem a könyvek világirodalmi elterjedésében, hanem Molnár sajátos életkörülményeiben van adva.“ Lehet tehát, hogy valami egészen jelentéktelen könyvről van szó, mely véletlenül, talán baráti ajánlásra stb. kerülhetett Molnár kezébe és udvariasságból, vagy az első hatás hevében fogott a fordításhoz. Ennek a feltevésnek azonban ellentmond mindjárt az, hogy a munka hatalmas 400 lapnyi kötet, továbbá az, hogy magyar fordítása először 1605-ben Zürichben jelent meg, másodsor 1621-ben Heidelbergben. Ha Molnár fordította, illetőleg adta ki kétszer, akkor már megbizonyosodott használhatóságáról, kedveltségéről, hiszen több, mint húsz egyházatyának, reformátornak foglalja magában legszebb imádságait, ha pedig nem ő fordította az első kiadást, ami valószínű is, mert 1605-ben nem járt Zürichben és különben is a második kiadásban olvasható *uyonnan* jelzés nem *újból valót. másodsoril* jelent, hanem azt, hogy: *most, frissen, ebben a pillanatban*, akkor a külső körülmények is arra mutatnak, hogy ez a könyv közkedveltségnek és nagyobb hírnek örvendhetett Európaszerte. Molnár kimondott programmal jelenteti meg a könyvet, mint ahogyan „Echi Orsic Asszonac Mező-Szegedi Gaspar Uram kedves házastarsanak“ szóló ajánlásában mondja: „Láttam volna az keresztyen atyafiak kezeknél egy-néhány zavaros folyamatu imadsagos Könyveket, menten szándékom indult arra, hogy mihelt az Isten alkalmatosságot enged, én⁸² is boczassak valamelyet ki, az mi

⁷⁸ *Décsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert. Bpest, 1897. — U. a. Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bpest, 1898. — *Toldy Ferenc*: Szenczi Molnár Albert. (Értekezések a M. Tud. Akad. Nyelv- és Széptud. Osztálya köréből, 1867—1869.) — U. a. Budapesti Közlöny, 1871. — *Thienemann Tivadar*: Szenczi Molnár Albert német fordításai. Egyet. Phil. Közlöny. 1919. — *Máté Károly*: Irodalomtört.-írásunk kialakulása. Minerva, 1928.

⁷⁹ *Imádságos Könyveczke, Mellyben szép Hála adásoc és áhitasos Könyörgések vadnac*: Kinec-kinec akarmelley renden, mindennemü állapottyában és szükségében, naponkint elmondásra hasznosoc és alkalmatosoc. Az igaz Religion valo Tanítóknac, és Martyroknac, az sz. Iras szerint szerzett uj és ő könyveikből szedetec Mellyet Magyar nyeluen uyonnan boczatott ki *Szenczi Molnar Albert*. Haydelbergában, 1621. (R. M. K. I. 514.)

⁸⁰ A tigurumi imádságos könyv. Irod. Tört. Közl. 1898.

⁸¹ Egyet. Phil. Közlöny, 1919.

⁸² A szerzők és munkák közötti kapcsolat változása épen Molnárnál kezdődik az irodalomtörténetben. „Eddig azzal érveltek a szerzők: ők is írnak, mert más is írt előttük, Molnár azért ír, mert mások *nem* írtak. Ő az első személyiség.“ *Máté Károly* i. m.

Hitünkön Tanítóknak más nyelven írott Imádságos könyvei közül. " A két magyar kiadás egymáshoz való viszonyát ma sem lehet megállapítani, mert a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárból újabban nyomtalanul eltűnt az 1605-ös kiadás unikumpéldánya.⁸³ Az eredeti németnyelvű forrást sem sikerült fellelnem a *Fries Jakob János* munkái között.⁸⁴

Az imádságos könyvecske anyagából alább dolgozatunk harmadik szakaszában adunk szemelvényeket. Itt csak a Szentlélek szerepét előtérbe állító, a szószaporítás és a sokáig tartó buzgóságos indulat közötti különbségre rámutató, az áhítatos könyörgés hasznait felsorakoztató és a feltételeit pontokba szedő elméletet adjuk.

Az imádságnak pedig becsületes voltára nézve mondta egy régi Tanító, hogy : *Minden nehéz mesterségeknel, legnezebb mesterség az igazán való könyörgés.* — Ez azért a drága tudomány és az igaz Keresztyéneknek tulaydon mestersége, senkitől egyéb mestertől nem tanítottat, hanem a Sz. Lélektől : az melly Sz. Lélek az Sz. Irásban szól az prófétác és apostoloc által. Mert ugyan sem mondhatja senki az Jézust Urának az Sz. Lélek nélkül. Igen jól értették ezt az *Christus* tanítványi, az, kic noha az soldároknak az Sz. Lélek Irásiban, sok szép formáit látnác az könyörgésnek, de mégis azon kérte az Ur *Christust*, hogy tanítsa őket könyörgeni. Az mi Idrveitönc annak okáért, az könyörgésnek olly drága szép módgyát és formáját adta előnkbe, az mellynél soha ez világon nem lehet szebb, mesterségesb és drágalatosb. Melly az *Mi Atyánk*. De ez ennek valóságos és buzgóságos elmondására is czac az szent Lélec tanit bennünket, az mely kimondhatatlan fohászokdásokkal esedezvén mondgya ezt miérettünk *Abba, Szerelmes Átyám...* — *Nem is tiltja Christus Urunk az hoszszu imádkozást, midőn az képmutató szószaporitást tiltja.* Melyről így ír az Sz. Agoston : *Diu orare, cum vacat, non est impobum neque inutile.* Neque enim hoc est orare in multiloquio, si diutius oratur. Aliud est sermo multus, aliud diuturnus affectus. Nam et de ipso Domino scriptum est, quod pernoctaverit in oratione. Az az : Sokáig könyörgeni, midőn az idő engedí, nem bün, nem is haszontalan : Mert nem az a sok szóval való imádkozás, hogy ha ember sokáig könyörög. Más az sok szó szaporítás, más ismét az sokáig tartó buzgóságos indulat. Mert Urunkról magáról is megvagyon írva, hogy egész étzaka megmaradott az könyörgésben. — ... *Hogyha az könyörgés nem lehetne-e meg az szívnek csak belső fohászokdásával ? úgy hogy az rendelt igékkel való könyörgés szükség nem volna : Az mint Mózes az veres Tengernél, holoít az nagy inségnek miatta egy szót sem szólhatott, hanem csak szívvel fohászokdott az Istenhez : ki azt jelelte neki, hogy : mit kiáltana ? és ötét meg is hallgatta.* — Igaz az, ugyvagyon és elég is, midőn oly nagy az szükség és az inség, hogy az embernek nincs annyí ereje, hogy valamely hallatos és értelmes szót kimondhasson, ugy mint ha valaki vízi veszélyben volna, avagy a halál kinyában, hogy sem nyelve, sem szava nem indulhatna és hallottathatnék, akkor meg hallgatja az Isten a hívő embernek csak fohászokdást is, mint az 102 Psalmusban vaggyon... De nem következik azért innét, hogy az kiknek alkalmatosságok és erejek vaggyon rá, szánszándékból elmulassák az imádságnak elmondását, mert *Christus* Szent Lukácsnak XI részében nyilván való hallatos kimondásának... igen nagy hasznai vadnak. — Először megemlékeztet minket az Isten ígéretiről és a mi köteletségünkről. Másodsor az imádságunknak ez hallatos kimondása vallástétele az mi hitünknek az Sátán ellen, ki semmit nehezebben nem szenved, mint mikor az ember igazán imádkozik és azáltal ő az ő kísértelivel elüzettetik. — Harmadszor az álhatatos könyörgés által az mi Istenben való bizodal munk és szentséges életre való igyekeztünk erősödik és élesítettik és sokkal buzgóságosabbá tétetik... Utolsor az ilyen könyörgési igen hatható vigasztalásunk minekünk mindennemü nyomoruságinkban és ez mi könyörgési gyakorlásunk által vig öröm és bizonyos hiedelem foly be a mi sziveinkbe ajelől, hogy az Isten mivelünk nyilván megbékéltet és nekünk megengesztellett. Annak okáért szokjuk meg az hiv könyörgést és imádkozást, de jóképen az Psalmusokat, az melyek kiváltképen való buzgósággal és az Szent Léleknek ihlésséből irattatnak Szent Dávid próféta által... *Hogy mi kívántassék*

⁸³ *Frisius Jakob János* : Különbkülönbféle Elmélkedések és Könyörgések. Tigurum, 1605. (R. M. K. I. 400.)

⁸⁴ Az egész dolgozat már készen volt, mikor 1931 március 22-én Zürichből írott levelében *Weisz Leó dr. úr* — kinek itt mondok szíves fáradozásaiért köszönetet — arról értesít-hogy : „*Bullinger* halála után barátai és tanítványai 1584-ben Zürichben egy *Bullinger* imádságos könyvet adtak ki, mely hamar elfogyott s nagy közkedveltségnek örvendett. Az imádságos könyv címe : *Christliches Bättbüchlin* : darinnen begriffen vil andächtige auserlesene schöne gebätt für allerley anligen der Menschen. Meistentheils von meister Heinrich Bullinger selig gestellt. — Ezt az imádságos könyvet bővített formában, sok idegenből vett imádsággal *J. J. Fries* 1600-ban újból kiadta, de nem talált nagy tetszésre s így 1623-ban újból az eredeti, kisebb imádságos könyv jelent meg *Joh. Rudolph Wolfnál* Zürichben. A cím azonos maradt mind a három kiadásnál s így Sz. Molnárnál is, aki a második (*Fries* által bővített) kiadást fordította le. (Én nem hiszem, hogy magyarul két kiadás jelent volna meg!) Miután a *Fries*-féle kiadást itt nem szerették, a kiadó azt, úgy látszik, Németországban igyekezett eladni. Molnár valószínűleg így jutott annak birtokába. — Fontos az, hogy a könyv magva a „*Bullinger*-imakönyv“ s így *Bullinger* ezúton is hatással volt a magyar egyházi irodalomra.“

az könyörgéshöz, arról való szép vigasságos és szükséges tanuság. — Az keresztyén imádsághoz, mely az Isten előtt kedves és bizonytal meghallgattatic öt dolog kívántatik. — 1. Az Isten igéretit meg kell gondolni. Nem kell az igéretben kételkedni. 2. Az könyörgésnek méltósága. 3. Az könyörgésben az Istennek környül álló módot ne írjunk és neki a meghallgatásra rendet ne szabjunk. 4. A könyörgésnek ideje. 5. Hogyha az könyörgésnek csak egy formája legyen-e és melyik az legteljesebb, ez mellett minden imádságoknak és a Miatyánknak summája.

5. MADARÁSZ MÁRTON (Damankos) (mh. 1653 körül), eperjesi lelkész munkája⁸⁵ latin idézetekkel bizonyítja, hogy az imádság kulcsa a bölcsességnek, fegyvere az anyaszentegyháznak és ostora az ördögnek, tehát olyan érték, melyet nem szabad semmibe venni. Ugyancsak Madarász öntötte kis formába Luther Márton kis katechismusát,⁸⁶ mely az eddigi magyarul megjelent Luther-kátéktól jóformán semmiben sem különbözik.

Az imádság *sceptrum Dei*, Isten királyi páltzája. Es *honor Dei* Istennek tiszteleti. . . Kell pedig csak és ugyancsak a Jesus Christusnak, és nem másnak valakinek, angyalnak vagy szentnek, nevében kérnünk, mert valamely könyörgés nincs a Chrisztus által nemcsak el nem törölheti a bünt, hanem ugyan tisztán bűn, azt mondja Sz. Ágoston. . . És bizonyára, hogy az értelmes bölcsességnek és a Sz. írás magyarázásának ládája, szekrénye és háza vagyion, kulcsának is kell lenni. Vgyan pedig az Vr Jesus Christus — akiben *sunt omnes thesauri sapientiae ac scientiae reconditi* (Col. 2. v. 3.) Vannak minden bölcsességnek és tudománnak kincsei elrejtve. *Azért kulcsa is leszen. Mi lehelne pedig egyéb az könyörgésnél?* Valaki tehát azt mondja (II. Cor. 2. v. 12.) hogy neki is megnyitassék az bölcsességnek és értelemnek ajtaja az Urban, az tulajdon kulcsát, az könyörgést végye kezébe, mert különben annak látaját megh nem nyithatja. . . Sz. Ágoston az igaznak könyörgését nézi *clavis coeli* menyország kulcsának. . . *ascendit precatio et descendit Dei miseratio* felmegyen a könyörgés és alá megyen az Istennek könyörületessége. A könyörgés *et clausas Dei manus aperit*, az Istennek bezáratott kezeit is megnyitja, amint a szent Daudnak imez igéi bizonyítják : *Aperis tu manum tuam* Megnyitod a te kezeidet. . . *De nemcsak kulcsa az Istenben bizó embernek a könyörgés, hanem arma fegyvere is. . .* (Ambrus doctor) *Arma ecclesiae oratio est, quae ad versarium vincit.* Az anya szent egyháznak fegyvere, ugy mond a könyörgés, mely meggyőzi az ellenséget. . . (Aranyszájú szt. János) *Magna arma sunt praeces* Nagy fegyver a könyörgés. . . (Jeromos) Az szállásról kimenőket felfegyvereztesse a könyörgés ; Az piacról megtérőknek is eleibe menjen az könyörgés. . . (Augustinus) *Az imádságnak segedelme az ördögnek ostora*, az tiszta, ingyenes léleknek őrizete, az ördögök gyötrelme (Grego. Nissae) Testek ereje, utonjárók paizsa, aluvók őrizője, vigyázók bizodalma, szántó vető embernek bősége, evezők megtartója. . . (Chrip.) *Caelestis armatura armatura inexpugnabilis, ac tutissimumimentum* mennyei felfegyverkezés meggyőzhetetlen fegyverkezés és bátorságos erősség. . . *Difficilius est orare, quam arare* (. . . Szt. Bernát) *Senki közülünk az ő könyörgését semminek ne tartsa, mert mondom nektek, hogy az kinek imádkozunk nem tartja ezt semminek.*

6. PÉCZELI KIRÁLY IMRE⁸⁷komáromi lelkész *Catechismus*-a⁸⁸ hat pontba foglalva adja az imádság feltételeit :

Miczoda az Imádságh ? — Lelki és testi jóknak igaz hitből való kérése Istentől, a' Christus nevében : Es az el vett jókért való hálá-adás. — **Hány dolog kívántatik a' jo modon való könyörgéshez, avagy imádkozáshoz ?** Hat : *Első*, az alázatosság és a szűnek töredelmessége : hogy a' mi méltatlanságunkat megismerjük. — *Második* az igaz hit, mint Christus Urunk mondgya : valamit imádkozástokban kérendetek, hidgyétek hogy elveszitek és meg leszen néktek. — *Harmadik* : a' jo reménység, mely által bizonyos várjuk, amit kérünk. — *Negyedik* az Isteni és Atyafiui szeretet : hogy az Istennek parancsolatihoz engedelmesek legyünk, és egymásnak szívünk szerint meg-bocsássunk, és kölötte-korán szeretettel szolgáljunk is. — *Ötödik*, az elmének figyelmetessége, hogy az imádságnak idején, minden hivolkodo gondolatot a' mi szívünkéből kirekesszünk, és a' mi szükségünk forogjon előttünk. — *Hatodik*, a' mi lelkünknek buzgosága, hogj a' mit kérünk, szívünknek nagy buzgo kívánságával kérjük. E'melet, a' könyörgésben álhatatosak legyünk, és az ő szent akarattýára magunkat hadgyuk : az az ő neki modot és időt ne szabjunk, se pedigh segítségének határt ne vessünk.

7. „Az imádság és elmélkedés írók és fordítók közt első helyen áll MEDGYESI

⁸⁵ Eperjessi Magyar Ecclesia Minden-napi Fel-fegyverkedése. Az az, Mindennapi Imadsagos Könyveczkéje. . . Melyet irt D. Madarasz Marton. Lőcse, 1629. (R. M. K. I. 583.)

⁸⁶ Luther Marton kisebbik katechismusá : mely kis formába öntetett. . . Meg Igazít) tatot Madarasz Martontól. Lőtsén. . . 1629. (R. M. K. I. 582.)

⁸⁷ *Vasári Dániel* : Péczeli Király Imre élete. Esztergom, 1907.

⁸⁸ *Catechismus*, az az : A Keresztyeni tudománnak Fundamentomirol es agairól való rövid Tanítás. Irattatot Péczeli Király Imre Uyvari Praedikátor által. Lőcse, 1635. (R. M. K. I. 653.)

PÁL,⁸⁹ kinek Bayle Lajos⁹⁰ után fordított Praxis Pietatis-a⁹¹ alig negyven év alatt hét kiadást ért.⁹² A német, angol és holland egyetemeken járt és főleg Angliában az egyházi hierarchia elleni mozgalmat megismerő Medgyesinél talán senki sem tartotta jobban szemmel idegen nemzetek egyházi irodalmát. Nemzete oktatására fordítja le a kegyes életre oktató könyvet : „Keresztyén idvezülni kívánó embernek az egy biblián kívül könyv soha ennél hasznosb kezében nem volt.“ Főleg elmékedéseket tartalmaz, továbbá „az embernek minden állapotja szerint“ való imádságokat. A munkának kétségkívül páratlan hatása volt, de helyesen állapítja meg Császár,⁹³ hogy mint minden kiváló fordított munka, úgy ez is évtizedekre útját vágta az eredeti magyar műnek. Az alábbi négy strófányi vers a szatmári rektornak Vári Miklósnak az ajánló verse, mely a könyv tartalomjegyzéke is lehetne.

Mitsoda rendet tarts az imádkozásban
Estve, reggel, delben, az szent szolgálatban,
Magad Cellajában, avagy az templomban
Innen megtanulhad jeles regulákban.

Mit kellyen teneked Szombaton mivelned
Mint kel te magadat Bójtben viselned
Mint kel az Szent Jobbal keresztet szenvedned
Innen ha akarod, könyü megértened.

Ha betegségben vagy, s — gyötrődöl ágyadban
Kisírtő Sátánnal küszködöl nagy kinban
Itt fegyvert, tört, paist szerezhetsz hartzodban
Orvosságot lehetsz mint bő Paticaban.

Ne restellyed tehát ez könyvet olvasni
Ha kegyesen akarsz ez vilagon élni
Holtod után pedig Menyországba lakni
Az szent Angyalokkal örökké vigadni.

Jobban tárgyunkhoz tartozik Medgyesi önálló munkája a *Doce nos orare, quin et praedicare*,⁹⁴ melynek Lorántffy Zsuzsánnához írt ajánlásából megtudjuk, hogy milyen körülmények indították és milyen források táplálták ennek a theologiai szerkesztés- és szónoklattannak megírására. Megnevezi forrásait is : „úgy mint Joannes Clark Sacra Oratoriájá-ból, Amesiuss Munkáiból, az Angliai Parliament Directoriumából... Elnathan Parré-ból.“ A sok jogos és jogosulatlan kifogás, mely a prot. papság prédikációi és könyörgései ellen merült fel, birta arra, hogy kiadja ezt az *első magyar theologiai tankönyvet*, melyben az imádság és prédikáció szerkesztésének a fogásait, titkát, berendezését adja és tétéleit bőséges példák illusztrálja. A kegyes lelkű, nagy imádkozó Medgyesinek, a szabad imádkozás mesterének tollából különösképen hat a kicirkalmazott, részek egyensúlyára és geometrikus elrendezésére sokat adó váz, melyet azonban a dolog természete, az, hogy tanító célzattal készült, magyaráz meg.

...hasznosabbnak ítélem, hogy elsőben magát a Szent Mesterséget adjam ki, mellyet ha ki meg tanul, maga is osztán igaz eleget tud készíteni. A buzátlan borotlan helyeket,

⁸⁹ Császár Károly : Medgyesi Pál élete és működése. Irod. tört. tanulm. Bpest, 1911. — Csekey Sándor : Medgyesi Pál élete és tanítása. (Theol. magántanári dolgozat. Irógépell példánya a Ráday-könyvtárban.) Bpest, 1929. — Szilágyi Sándor : Medgyesi Pál életéhez. (Prot. Szemle, 1890.)

⁹⁰ The Practise of Pietie, directing a Christian how to walke that he may please. God, 1613. — A munka 1735-ig angolul 59 kiadást látott, lefordított franciára (1625), welsyre (1629), magyarra (1636, bár a Bibl. Britanica csak az 1641-i, negyedik kiadásról tud, 1638, 1640, 1641, 1643, 1677, 1678), lengyelre (1647), hollandra (1643).

⁹¹ Praxis Pietatis, Az az Kegyeség-Gyakorlás... Fordítottot Angliai nyelvből, az Magyar Keresztyéneknek, ez szomorúságos utolsó időkben, kiváltképpen-valo vigasztalásokra es hasznokra. Medgyesi Pal... által. Debreczenben, 1636. (R. M. K. I. 657.)

⁹² Pokoli i. m. IV. kötet.

⁹³ I. m. 30. lap.

⁹⁴ Doce nos orare, quin et praedicare etc. Imadkozásra és Praedikazio irasra s- tételre, és a'nak meg-tanulasara-való mesterséges Tablak stb. Medgyesi Pal által, 1650. (R. M. K. I. 832.)

jó ha ki borral buzával segíti is ; de legjobb modon a vetésnek s Szőlő művelésnek mesterségére taníttya meg... Mert a mi mások dolga, melyly nehéz meg tanulni, hanem ha Könyvből mondanák-el, melyly mind szemérem, s mind az szükséges áhtatosságot s szó viselést megbántya... Az Imádság a' mi nyelvünkön, ugy tetzik többet téssen az Könyörgésnél ; mert Könyörgés tulajdonul alázatos törekedést, vagy kérést jegyez, de az Imádság befoglallya mind az részeket, melylyekből az könyörgés közönségesen áll. Mi azért itt (hogy senki belénk ne gantsolodhassék) jó eleve mindeneknek érteniek akarjuk adni, hogy a *Könyörgésen tágasb* értelemmel az Imádságot értjük. . . . A Könyörgés pedig, mind a' közönséges, mind a magán való, a' mü akarátunknak *tisztelettel való figyelmeles és alázatos bé-mutatása Istennek*, hogy ötet azzal mint egy meg-illessük s fel-indítsuk : noha *tulajdonol nem illetődik meg, mert nints öbenne változás, és a' nak csak árnyéka is Jakab 1. 17. hanem mi könyörgők mi illettyük s készlettyük magunkat azokra, amellyeket el venni kívánunk* . . . Részei a könyörgésnek közönségesen ötok ; vagy Hatok is, mint a következő táblákon : az *Kezdődés, a' Vallástétel, a' Kérés, a' Hálaadás, és a Bé-rekesztés.*

I. rész. A könyörgések KEZDESERŐL.

A Könyörgésnek kezdése áll :	I. Istennek Meg-nevezéséből vagy meg-szólításából :	II. Az ő Ránk figyelmezesének s könyörgésünk kedvelésének kéréseből, mellyel az Végben vagy Bé-rekesztésben is szintén így elhetünk.	1. Tulajdonságiról.
			2. Igéretiről.
			3. Fenyegetésiről.

II. rész. AZ VALLÁSTÉTELIRŐL.

Az vallástétel vagy az	1. Bűnnek	} Gonosszáról.
	2. Bűnért való Büntetésnek	

III. rész. AZ KÉRÉSIRŐL.

Az kérés vagy	1. Magunkért.		
	2. Másokért.		
§ 1. A Magunkért való kérdésben kívánnunk kell	1. Bünbocsánatot.	} Eröt mind az Bűnnek, s mind az büntetésnek Gonosszán, és azontul megszabadulásáért.	
	2.		
1. A bünbocsánatot így kell kérni, hogy Isten az ő	1. Irgalmasságáért.	} 2. Igéretjért.	
	2.		
	3. a' Christusért... engesztelődjek meg hozzánk.		
§ 2. Az Másokért való könyörgésnek lenni kell az Jesus Christus közönséges anyaszentegyházáért, és minden a' hoz tartozandóért, kik vagy			
1. Még el nem hivattak, mind az által az kegyelem szerént való elválasztásra tartóznak,			
	1. Az tudatlan népért.		
	2. Az eretnekekért.		
mint	3. Az Sidokért.		
	4. Az Pogányokért.		
	5. Az Híftelenekért, sőt még		
	6. Az Anya sz. edgyháznak Ellenségijért és Üldözőjéért is.		
2. Akik már el hivatattak, az külső és messzelévő Országokban szerte széll ; s-e' mi Nemzetünkben : itt pedig legelőször is			
1. Az Orzágnak Királyáért, vagy Fejedelméért, az Királynéért, avagy Fejedelem Asszonyért, és az egész Királyi, avagy Fejedelmi Nemért avagy Házért.			
2. Az Orzágnak Belső Tanácsjért s egyéb Tisztviselőjéért.			
3. Az Patronusokért.			
4. Az Iól tevőkért.			
5. Az Közösségért.			
6. Az Edgyházi Rendekért ug' mint	Lelki tanítókért, Doctorokért,	} Igazgató öregekért avagy vénekért	
	Diaconusokért.		
7. Az Scholakért.			
8. Az kik vagy	1. Lelkekben	} nyomorgatnak és elnyomatnak s üldöztetnek	
	2. Testekben		
	3. Állapottokban		
		1. pápistai s egyéb tévelygés	} alatt.
		2. török dühössége	

IV. rész. AZ HALAADASROL

Az hálaadást tenni kell Istennek az ő áldásáért,	} örökkévalók és lelkiek
a' mellyek vagy	

V. rész. AZ BÉREKESZTESRŐL.

...Válogatott Sz. Írásbeli Bizonyosságok, melyekből bizonyos forma könyörgést ragathatni...

A könyörgéshez Hét dolgok kívántatnak: 1. az illendő hely; 2. az helyes idő; 3. az elmének szabadsága, vagy üressége; 4. az megtérés; 5. az olvasás; 6. az elmélkedés; 7. az Alamizsna és böjtölés...

NB. Az Alamizsna és Böjtölés, melyek két szent szárnyai a' könyörgésnek, kiken az égben repüll, A sovány és gyümölcstelen könyörgés erőtelen, s-tehetetlen: az Angyal azt mondá Corneliusnak, hogy az ő alamizsnái és Könyörgési felmentek Isten eleiben.

8. Medgyesi fordításával csaknem egyidőben jelenik meg DEBRECZENI PÉTER fordításában (Leyden, 1637.) *Kegel (Kegelius) Fülöp*:⁹⁵ *Thesaurus piarum precum in XII. Meditationes pias, solidas, Christianas ac vere spirituales distinctus, Magdeb.* 1596. munkájának első magyar kiadása, hogy utána egész sora induljon meg a fordításoknak, sőt 1679-ben és többször Lőcsén latinul is kiadják *Duodecim piae meditationes* címen. Az egyházi atyákból merítő imádságos-könyv első magyar kiadása⁹⁶ nevezetes azért is, mert a munkácsi vár főkapitányához, a fordító kegyes Patrónusához, Nemes és Nemzetes Ballingh Jánoshoz intézett *Elöl járó Beszédé*-ben önálló, eredeti euchetikai megállapításokat ad.

Tisztelendő, becsületes Uram és Istenfélő keresztyén Patrónusom, jeles és emlékezetes mondását olvassuk szent Agostonnak együtt az ő írásában *Vere novit recte vivere, qui recte novit orare*, az az bizonyára igazán tud az élni, ki igazán tud könyörögni. Mert az miképpen, hogy kevesen vadnak kik szent és Istenes életet követvén az ő sziveket az bűnnek undok szénnytől meg tisztítanak: ezenképpen kevesen találatnak ollyaténok-is, kik az könyörgésnek módgyát, formáját és hasznos voltát meg tanulván jól és igazán tudnának Istennek könyörögni. Nem ok nélkül mondották az régiek: *Difficilius est orare, quam arare*, azaz könnyebb dolgozni, hogy sem mint imátkozni mert bizonyára, jól és igazán könyörögni, minden bölcsességnek tudományát felülhaladgya, Szükséges tehát minékünk ez lelki bölcsességet tanulunk és naponkint ebben épülnünk, az mi idvösségünkre nézve, mely az Istennek nevének segítségül való hívásában helyeztetet, mint Joel propheta szól (Joel 2. v. 32.). Szükség effélet az bűnnek kegyetlen mérgéről el épet és az ördögi kisírteteknek ostromlásitúl felháborodott lelkiismeretünknek-is meg csendesítésére, kik csak ez által enyhítettnek meg mi bennünk, és minden háborunkban ez által nyugosznak meg az Istenben.

Hogy annak-okáért ezt job módgyával el követhessük és azokat az mellyek az könyörgéshez kívántatnak meg tanulhassuk: tegyük fel tüköröl amaz sz. Lukácsnál (18. v. 3.) meg irattatott Publicánust, figyelmezzünk erre, tanuljuk meg ettül az könyörgésnek mesterségét és szemlellyük-meg az ő maga viselését, kit hogy ha követünk, az mi könyörgésünket jó illatu áldozatul adhattuk bé az Urnak.

Először annak-okáért ez könyörgő Publicánus félvén Istentül, távoly áll meg az Urnak házában. Igy mi is *félelemmel és szent tisztelettel járuljunk az Ur eleiben*, melyet ugy követhetünk-el: *Először* ha elménket és szívünket ez világi gondoktul el-vonyattatni nem engedjük, hanem minden mi gondolatinkat az Urra függesztjük, nem csak az könyörgésnek folyására kell pedig minekünk figyelmeznünk, de tellyes mi elmélkedésinket fel kell emelnünk és az Istenben helyeztetnünk. Ez tulajdonságok által mondatik annak-okáért, hogy az könyörgés semmi nem egyéb, hanem az *szünek Istenhez való felemelése, az elmének Istenben való helyeztetése és az Istenhez való közelgetés.*

Mert ugyan-is semmi *nincs ellenkező dolog az Isteni tiszteletben, mint az elmének gondolatának idestova szelesztése, futtatása*: mert ez bélyege az testi bátorságban élőknek. Effélet az könyörgésben nagy bizodalommal való beszélgetésre hiv minket Isten eleiben, méltatlan dolog volna tehát nekünk gonoszul élnünk ő felségének ilyen nagy jó voltával és öszve elegyitenünk az mi szent munkainkat ez világi külső dolgokkal, hogy elménket idestova forgassuk, mintha csak közönséges emberrel volna beszédünk, ajakinkat pedig az könyörgésbenvaló szokot beszédekre illegessük: mert ezt meg cselekedhetik azok-is, kik nem könyörögnek, mint a bolondok aluvok, és az kised gyermekek. Hanem erre kell minekünk vigyáznunk, hogy az *isteni felségre, ki előtt állunk, minden mi gondolatainkat függesztjük*. Melly dolog mi némü sullyos és nehéz légyen minekünk, avagy csak innét ki tetszik, hogy senki olly figyelmetességgel nem járulhat az könyörgéshez, hogy az ő szívében sok helytelen gondolatok nem

⁹⁵ Hermann Beck: Die Erbauungsliteratur der ev. Kirche Deutschlands von Luther bis Martin Moller. Erlangen, 1883.

⁹⁶ Tizenkét Idvösseges Elmélkedesec Mellyekben Szép ahittatos és buzgóságos könyörgesec vadnak foglaltatvan Minden hiveknek, valakic ez életnek haboruiban az ő idvössegeknek czellyara sietnec lelki fegyverül adattattac, mellyec elsőben *Philep Kegelius D.* által deakul irattattac, mostan pedig magyar nyelvre fordittattac, *Debreceni Peter* által. Lugdunomban... 1637. (R. M. K. I. 669. Újabb kiadása *Deselviestől* Bártfa, 1639. és Lőcse, 1639. R. M. K. I. 686. és 685; *Debreceni* neve alatt Lőcse, 1668., 1704. R. M. K. I. 1069. és 1694.; *Laskai Jánostól* Debreczen, 1651. R. M. K. I. 844.; szintén *Laskaitól* Ulm, 1653. R. M. K. I. 875.; a XVIII. században háromszor: Bártfa, 1739., Kolozsvár, 1738. és 1764.)

ötlenének, melyek az könyörgésnek folyását avagy el-szakasztyák, avagy más felé haytyák. Tudnunk kell annak-okáért itt, hogy az könyörgésben való figyelmetesség kétféle : avagy olyan, melly által az mi beszédinknek minden leg kisebbik részecskéjére alhatatossággal kapcsollyuk az mi elménket, avagy olyan, mellyel jóllehet néha félre hanyatlik elménk-is, de meg maradunk ugyanazon rendelt figyelmetességünkben az kin könyörgésünket el kesztük : ez hogy ha az mi rest, tunya és gondviseletlenségünk miát száll mi belénk, igen meg bántják, sőt ugyan bűnne fordittyák az mi kérésünket, ha pedig nem akaratunk szerint, véletlen és nehézségünkre ötlenek elménkben, azok az hiveknek *erőtlenések* közben számláltatnak, *kitül nem voltak üressek még a Szentek-is.*

Másodszor tiszteljük ez által-is az Istent könyörgésünkben, hogy ha az mi *sziveinknek minden indulatit egyedül csak Istennek akarattyára bizzuk*, nem kérünk ő tüle magunkhoz illetlen dolgokat, kivel az ő Atyai hozzánk-való jó kedvét megbántanánk. Mert némellyek az ő könyörgéseket minden Isteni tisztelet nélkül az ő helytelen és semmire kellő kívánságokra fordittyák, mint amaz játékbán-való nyereségkivánók. Némellyek viszont az ő faytalanságoknak buyja kívánságait viszik bolondul Istennek eleiben. Hanem meg kell nekünk zaboláznunk az mi goromba és gonosz indulatainkat, hogy az Ur előtt szent szemérmetséggel, illendő tisztelettel, jelenyenek meg az mi könyörgéseink. és az Istennek akarattyával egygyezzenek az mi kérésink, mert ez az mi könyörgésinknek mértéke, mint szent Iános szól. (Ioan 5. v. 14.)

Másodszor az Publicánus meg ismeré az ő bűneit : *Ismérjük meg mi-is az mi sok bűneinket, viseljük mindenkor szemeink előtt az mi számtalan szükséginket*, gerjedező kívánsággal és buzgó indulattal fogjunk az mi könyörgésünkhöz kérjük bűneinknek bocsánatját, tegyünk vallást ő előtte, mindazokrul közönségesen, melyekre az mi erőtlenségünk miat nem emlékezhetünk (Psal. 19. v. 13.), mint pedig azokrul nevezet szerint, kik rettenetességgel mindenkor szemeink előtt forognak és lelünkben ottan-ottan nagy serest tesznek (Esd. 9. 14.) meg utálván és gyűlölvén azokat, bánkodgyunk sirjunk le vetvén magunkat *mind az földnek poraig és hamujaig*, nyögjünk, kiálcsunk és *orcziparullással zokogjunk ő előtte.* (Dan. 9. 7. 8.) Es ekképpen az mi Istenünk-is hozzánk hajol és meg enged minékünk, mint ez ki tetszik avagy csak amaz Achab királynak példajából, ki jól lehet tettetes és szinmutató penitenciát tartta, még-is ezzel meg inditá és hozzá lágyitá az Urat (I. Reg. 21. 29.) mellyel meg akará mutatni az Ur minémü nagy könyörülő és engesztelhető légyen az ő igaz penitenciára tért híveihez. Mert ugyan-is miképpen lehetünk buzgók az mi könyörgésünkben, hogy ha Istenül érdemünk szerint reánk mért ostroma alat fel nem ébredünk, és az ő meg látogatását eszünkben nem veszük és miképpen járulhatunk az Ur eleiben, hogy ha az mi bűneinken meg nem keseredtünk és abból ki nem tértünk? Ezek támasztnak felleget az mi könyörgésünk eleiben, hogy fel ne jussan az Urhoz és ki terjesztyük az mi kezeinket-is, mind-azon-által Isten elreyti az ő orczáját mi tölünk. (Esa. 1. v. 15.) Annak-okáért mosodgyunk-meg, tisztullyunk-meg, vetkezzük le a mi cselekedetinknek gonosságát szünnyünk meg az gonosszágnak cselekedetitül és tanullyunk jót cselekedni és igazságot követni azt mondgya az Ur. (Esa. 1. v. 16. 17.)

Harmadszor nem meri szemeit fel emelni az Publicánus, de szívének töredelmességét jelentven veri az ő mellyét : *alázzuk-meg mi is magunkat ez Isteni felség előtt*, minden mi érdemünket és méltóságunkat semmire böcsüllyük ő előtte, az fel fualkodságot bennünk meg foyscuk es minnen magunkat mind az földnek poráig le vessük és meg alázzuk, és ezt mondgyuk Iacob Patriarchával (Gen. 32. 10.) : Kissebbek vagyunk Uram minden te könyörületességidnél. Mert nemcsak sziveinket szükség nekünk meg aláznunk, de az mi testünket-is meg kell haytanunk az Ur előtt, hogy így mind belsőképpen s-mind pedig *külsőképpen meg mutassuk alázatos vóltunkat.* Melyre példánk minékünk az Szenteknek az könyörgésben-való magok viselese : Illyes az Charmel hegynek tetején le borulván *az földre, orczáját az ő két térdei között haytya*, és úgy imádkozik Istennek, az népnek bűnjért. (I. Reg. 18. 42.) *Abraham leborul orczájára Isten előtt* (Genes. 13. 3.) *Iosue arczal esik a földre* mind estveiglen az Urnak ladaja előtt az Izraelnek véneivel. (Ios. 7. 6.) *Dávid az földön fekszik.* (2. Sam. 12. 17.) Hasonlatosképpen Iosaphat-is az néppel hányat homlok borul. (2. Chron. 20. 18.) *Daniel* mindennap háromszor *térdre esvén* le haytya magát, és úgy téssen vallást az ő Istenének előtte. (Dan. 6. 10.) Igy Szent István protomartyr (Actor. 7. 60.) Szent Péter (Actor. 9. 10.) Szent Pál (Actor. 20. 36.). Mert hogy ha az *mi belső indulatink fel buzduktak, nem lehet hogy az mi testünk-is az ő külső viselésében meg ne indullyon* mivel hogy ez az szívnek alázatosságából és az léleknek töredelmességéből származik. Szükség azért nekünk ezt elkövetnünk, avagy csak a mi hasznunkra nézve, mert ez által nevednek és *nagyob buzgoságra gerjeszetenek az mi belső indulatink.* (Dan. 6. 10.) Az közönséges helyen való könyörgésben pedig az mennyire lehet el kell titkolnunk a mi magunk viselését (Nehem. 2. 4.) hogy másoknak gyanóságot né adgyunk a mi szinmutatásunkról az Phariseusokkal. (Matth. 6. 5.) Nem csak az Urnak házában kell efféléit nekünk Istennek könyörgést tennünk, de mindenkor és minden helyben fel emelhettyük kezeinket Istenhez mint szent Pál tanit (I. Tim. 2. 8.) : *Dávid az utor mentében könyörög* (2. Sam. 15. 31.) *Iosaphat az szekeren ültében* (2. Chr. 18. 31.) *Ezechiás Király az ágyon fektében kiált nagy sirással Istenhez*, ki felöl önnön maga azt mondgya : (Esa. 38. 14.) *Mint az daru és az fecske akképpen csivogok vala, nyogok vala mint az galamb.* *Ídvezitünk az Iordán vizében* (Luc. 3. 21.) *az pusztában* (Marc 1. 35.) *az hegyen* (Matth. 14. 23.) *az kertben* (Matth. 26. 36.) *az keresztján* (Luc. 23. 24.) Hasonlatosképpen az apostolok-is könyörögtének minden helyen : Szent Péter az háznak felső részére mégyen fel imátkozni del szinben (Actor. 10. 9.) Pál és Silas *az tömlőben* (Actor. 16. 25.) *az tengerparton* (Actor. 21. 5.) *az hajó fenekén* az szélvészekben (Actor. 27. 35.) Igy szintén ez mai napon-is minden Isten-

félő hivek, hogy ha az ő el-halaszthatatlan kételenségek és sanyaru inségek miatt, a keresztényi gyülekezetet nem gyakorolhatták, mindenütt, az mely helyen léznenk, akár az piáczon jártokban, akár az műhelyben forgolodásokban, akár mezőben, avagy erdőben dolgozásokban, fel bocsáthatták Istenhez szivekben az ő könyörgéseket, fohászokodásokat és lelkeket meg szentelhetik az Urnak, mert Isten az könyörgésben nem az szaynak szollasara, de az szünek buzgoságára figyelmez.

*Negyedszer az Urnak kegyelmességéért esedezik az Publicánus, nem kételkedvén Istennek irgalmasságában. Igy az mi könyörgésünknek-is előnkben szabot törvénye legyen ez : hogy tellyes bizodalommal és erős hiedelemmel járullunk az kegyelemnek széki eleiben (Heb. 4. 16.) mellyet ha elkövetünk à mi kérésünkben meg nem csalatkozunk. mint az Idvezítő bizonyította. (Matth. 21. 22.) Szükséges pedig nekünk ezt elkövetnünk az mi könyörgésünkben : Mert hogy ha nem várjuk meg adatni azokat az jókat, mellyeket Istentül kívánunk, tehát az mi könyörgésünkkel csak csufollyuk és bosszuságra ingerellyük az Urat. Tovaba mert minden mi könyörgésünkben meg kívántatik az hit és az tökéletes bizodalom : mely nélkül lehetetlen, hogy Isten előtt kedvet találjunk (Hebr. 11. 6.) erre nézve hivatattunk hiveknek; ha ez bennünk nem lézzen, hitetlenek leszünk, az hitetlennek pedig könyörgését Isten meg nem halgattya (Prov. 28. 9.) az kételkedés alatt tántorgó ember hasonlítottatik az tengernek hajjaihoz ki az Urtul semmit sem nyer az ő könyörgésében (Jacob 1. 6.) Vessünk ki tehát minden kételkedést szivünkéből, vegyük fel az hitnek paisát, és ekképpen bocsássuk fel az mi meg mozdlhatatlan reménységünkön fundaltatot könyörgésünknek jó illatu füstit. Az Istennek tulajdonsága az, hogy az ő neki esedezőket meg halgassa mint szent Dávid szól (Psal. 65. 3.) : *Isten, ki meg halgatod az könyörgést, te hozzád mégyen minden test.* Esaiasnál ilyen vizasztalást nyuvt az Istennek lelke (Esai. 65. 24.) : *minek előtte kiáltának és meg halgattak titeket, és még mikor nem szólnátok, én meg felelek ti-néktek.* Mit fárasztják tehát à mi lelkünket az kételkedésnek háboru szélvészei? mit tántorgunk az hitelenségnek habi útközetiben. Elsőben mondgya nekünk Isten : *En népeim vadtok ti.* Mi annak-utánna : *Te vagy Uram az mi Istenünk* (Zach. 13. 9.) Isten parancsollya, hogy segítségül hijuk, de azonban ígéretet tészen, hogy meg szabadit (Psal. 50. 15.) Né csüggedgyünk el és ne hüillyünk meg könyörgésünkben, az mi tántorgó és tökéletesség nélkül-való hitünk miatt, nem olly szívet mondunk itt, melly az kételkedéstül tellyeséggel üres volna, mert az ez életben lehetetlen, meg találtatot ez az Szentekben-is, azt mondgya Ieremias (Thr. 3. 8.) *Ha az Istenhez kiáltok-is, bé dugta füleit az én imádságomra, az honnét ki tetzik minémű nagy lelki tusakodásokkal háborgattat az Prophtëa.* Sokszor Isten, ugy el annyira kemény probakra taszította az ő hiveit, mint ha ugyan el szánt szándékkal láttatnak el oltani hiteket. Sulyos kísérteti Istennek, midőn az ő hivei ilyen keserves panaszokdolással kiáltnak ő hozzá (Psal. 80. 5.) : *Miglen haragszol Uram az te népednek könyörgésére,* mintha Istent az könyörgések bosszuságra ingerlenék. Szent Dávid pedig lelkében meg busulván, annyira fel indul, hogy magát meg nem birhattya, hanem azt mondgya Istennek (Psal. 39. 14.) : *Szünynyél meg (ugymond) minek előtte elmennék, hogy az után ne légyek.* Melyre nézve azt mondhatnád, hogy kétségben esvén, semmit egyebet nem kér, hanem ki menekedvén Istennek kezéből az ő nyomorúságában rothadgyon meg. Nem ugy pedig mintha el tökélet szível hajolna ez békétlen mondásra, miképpen az Istentelenek, de csak az Istennek fel lobbant haragjának el szenvedhetetlen voltáért panaszkodik. Iollehet effele erőtlenségéből származot vétkekkel igen meg motskoltatnak az hiveknek könyörgések, de csak fel fohászokodgyanak, öldöklyék az ő indulattyokat és fordullyanak azontul jozanb elmére, meg bocsáttya nekik az Ur.*

Hogyha pedig az mi kérésünkben mingyárt meg nem hallgattatunk, és nem azt az mi kérünk, de sokkal külömbet és az mi kívánságunkkal ellenkezőt láttatik nekünk adni az Ur : mint midőn egésséget kérünk, azonban betegséget lelünk : gazdagságot kívánunk és szegénységet találunk, könyörgünk az mi enségünkéből való megszabadulásért, azonban kegyetlenéből üldöztetünk, sanyargattatunk és halálra kergettetünk : békességért esedezünk, azonban háboruság, hadak és szörnű vérontások támadnak. Né tántorodgyunk meg ezekben, né békételenkedgyünk és né fogyatkozunk el hitünkben. Várván várjuk az Urat (Psal. 40. 2.) edgyik reggelrül másreggelre vessük reménységünket. (Psal. 130. 5. 6.) Bizonyára ha késendik várjuk el, mert el jüvén el jó és nem késik (Hab. 23.) Azért mondatik bézároltnak lenni az ayto, hogy fel indittassunk az zörgetésre. Sok panaszokdolási voltanak illyetenek à szenteknek-is, azt mondgya Szent Dávid (Psal. 69. 4.) *el fáradtam az kiáltásban, meg száradot az én torkom, el fogyatkoztak az én szemeim várván az Istent.* Zachariás pap, ki sok esztendeig az ő házasságának kezdetitül fogván, hihető dolog, hogy gyakorta szorgalmatoztatta az Urát, hogy magzatokkal ötet meg áldaná, de még-is elébb meg nem halgattatot hanem az ő koros vénségére (Luc. 1. 7.) Minek-okáért az mi testi kívánságunkban Istenre kell mindenestül fogva minnen magunkat biznunk, mert ő mint kegyes Atyánk jól tudgya mi csodák hasznossok minékünk, és micsodák szolgállyanak idvösségünkre. Tökéletessen el hidgyük, hogy az Ur mindeneket javunkra cselekszik : mert az hiveknek mindenek javokra szolgállyanak (Rom. 8. 28.) Igy az Abraham (Rom. 4. 18. 19.) remenség felet, remenség által hit, alhatatos lévén az hitben, nem gondolta önnön magát. Ezenképpen minékünk is meg kell nyugodnunk az Urnak jó akarattyában, el hiven, hogy avagy azt az az mi kívánságunkat, kit töle kérünk tellyesíti bé, melynek elhalasztásával minket akar próbálni hitünkben és az könyörgésben való alhatatosságunkban : Avagy pedig az ő bölcs itéleti szerint sokkal jobbat, hasznosabbat és idvösségesebbet ad Szent Pál, noha különben halgattatot meg, hogy sem mint reménlette volt, de mégis mint egy kívánsága nyert ember, gyönyörködni mondgya magát ennek-utánna az ő erőtlenségiben

(2. Cor. 12. 8. 9.) Adgyuk meg tehát mi-is tiszteletit az mi Istenünknek és engedgyük magunkat az ő bölcs akarattya alá és *ne vessünk az ő segítségének módot, határt és időt.* Kérhettyük mindazon-által ötöt azon hogy sietséggel minket meg halgasson mint Szent Dávid szól (Psal. 102. 3.) *Hamar halgas meg engemet, mivel ezt nekünk önnön maga-is meg ígérte mondván:* (Luc. 18. 7.) : *Az Isten nem állé bosszút az ő választottiórt kik ő hozzá kiáltnak éjel nappal, ha érettök való bosszuállását elhalasztja-is mondom néktek meg szabadítja őket hamar.* Ne legyenek annak-okáért az külső tapasztalható dolgok merő idegi és lineáji à mi meg halgattatásunknak, de hitünkkel mérsékellyük, mert sokakat Isten nem halgat meg az ő kívánságok szerint hogy azokat az ő idvességekre halgassa meg és az ő kéréseknek meg nem adásával raytok meg könyörüllyön. Továbbá vonnyuk az igaz könyörgésnek próbakövére az mi kérésinket, talám találtnak olyan dolgok benne, melyek az mi könyörgésinket meg bántják, avagy ritkán, avagy pedig nem jól könyörgünk, hogy az mi testeinknek gyönyörségére fordicsuk (Iac. 4. 3.) : Vessük le az mi ez földiekhez ragaszkodot lelkünknek szorgalmatosságát, és meg lássuk hogy az mi elménk az könyörgésben ez világi dolgoktul el né vonyattassék, de fel emelkedvén legyen Istenhez az egekben. Szenvedgyük békével az Urnak kereszt viselésekkel való meglátogatását és né zugologyunk ellene. Tisztítsuk ki sziveinkből az mi tunya természetünknek hidegségét : mert az könyörgésben meg kívántatik az szünek buzgósa, az álhatatosság és az konokként való zörgetés. Mivel az könyörgés mint egy Istennel-való erős tusakodás mint szent Pál szól (Rom. 15. 30.) : Az Isten mint egy meg győzöttetvén ilyen képpen szolla Moysesnek, midőn neki könyörögne (Exod. 32. 10.) Hadgy békét énnékem.

Hogy ha annak-okáért Tisztelendő Uram ez mi sok veszedelmekben el epedet és nyomorúságokban silyedet időnkben magunkat meg gondollyuk, és állapotunkat el szemlélyük, bizonyára minden felől az mi ellenségink köszörülék vipera fogokat ellenünk : az ördög szakmányos cselekedetibe tött az bünöknek, kisirteteknek háboru szélvészeivel ostromol és dühökődik ellenünk, martalékai vagyunk az mi testeinknek gonosz kívánságinak : ez faytalan világ pedig az ő szövevényes utára hitegetet bennünket, és az mi kegyes életünknek ki sendült virágát szaggattya és ragadozza naponként tölünk : effélet külsőképpen nyomorúságoknak mélységes árjai borítottak el minket : vissza-vonás, háborúság, éhség, dög halál, rettegés, bánat, faydalom, betegség, hoszszu sinles és ezekhez hasonlók, kik kegyetlenül rabolják és predállják az mi nyomorult életünket. Minek-okáért ezek ellen *nincsen nekünk erősebb bástyánk és töb orvosságunk az buzgó könyörgésnél.* Legyünk serények és né restüllyünk meg tehát ebben, hogy az mi hitünk bennünk el né hullon és az bűnnek álmaiban né szunyadozozon meg törlöt tüköröl legyen az szent Illyes (1. Reg. 18. 42.) ki Istennek tanácsát értvén, mivel Achab királynak nem ok-nélkül igire az esöt, mind-azon-által fejtét térdei közé haytván, nagy szorgalmatossággal könyörög, és az ő szolgáját hét izben küldi az fellegeknek kémlelésére: mellyet nem azért cselekszik, hogy az Isteni jelenésben kételkednek, de hogy az ő tisztit véghz vinné és hitit az könyörgésben ébren tartaná. Mert hogy ha az mi kegyelmes Atyánk minket tunyáknak és szótalanoknak látánd lenni az könyörgésben, azon-tul ő szent jelsege-is aluvo és szunyadozóképpen viseli magát hozzánk, es mint egy el feletkezvén rólunk, megszünik vélünk az ő Isteni jó voltát közleni (Psal. 44. 24.) hogy fel inditcon az mi szükséginknek ébresztő ösztöne által az ő hozzá való esedezésre. Nosza annak-okáért serkennyünk fel meg tapasztalván raytunk à mi édes Atyánknek tengernek fővényinél számosabb irgalmasságát, gondollyuk meg velünk közlöt jó téteményt és fogjuk nagy hála adással az ő nekünk nyújtott ajándékait. Az galambok midőn amaz apro magocskát fel vészik, az ő szemeket az égre fordítják fel vesznek egy magot és szemeket fel vetik az égh felé, azután mást akkor-is fel emelik az önnök szemeket, és így minden magnak alá nyelésében fel tekintenek az égh felé. Győzze meg ez természetnek munkája, az mi meg átalakodot természetünknek tunyaságát és hálaadatlanságát. Szégyenüllyön meg az emberi restség, többit akar Isten nekünk adni, hogy sem az mennyit mi kívánnánk, többit könyörületességet akarja hozzánk mutatni, hogy sem mint csak ez világi nyomorúságokból szabadítatnánk meg. Indicon fel minket az mi egy közben járónknak és szószólónknak emberi nemzethez való szerelme, és az ő érettünk esedezésének hatható ereje, ki mindenkor él, hogy esedezzék mi érettünk (Hebr. 7. 25.) Kénszericsenek végezetre minket az mi számtalan nyomorúságink, busulásink és sok külömb-külob-féle szorongattatásink : mert et testiekben mennél sullyosabb háborukkal érdekllettünk, annál buzgóságosabbaknak kell minékünk az könyörgésben lennünk. Nő annak-okáért emellyük fel az mi le eresztet kezeinket, és erőcsük meg az mi reszkető térdeinket (Hebr. 12. 12.) válaszuk az életnek jobbik felét Mariával, és könyörgésünk-által borullyunk le az Urnak lábai előt, kiálesuk ő hozzá telyyes mi indulatinkból, kiálesanak minden mi érzékenségin, kiáleson az mi hitünk, kiálesanak az mi szenvedésink és kiáleson az mi vérünk, mint az Ábelnek az vére, zörgessenek az Urnak aytaján az mi fohászokásaink és menyenek bé az mi könyhullatásink az irgalmasságnak kapuin. Így léssen, hogy az ő Isteni gazdag kegyelmének drága kincsével meg áld bennünket és lelkünket mennyei ajándékával az örök életre meg uyittya.

Nincsen semmi kételkedésem benne Tisztelendő Patrónusom, hogy kegyelmed ez lelki tudománynak szükséges voltát, drágalátos hasznát, erejét és módgyát nem tudná és nem értené, mivel errül elegendő bizonytságot téssen az kegyelmes szent és Istenes kívánsága, mely nem ez világi hamar elmuló és az külső dicsőségre nézendő dologban helyezettettet, de az Urnak szent nevének dicséretére és az ő Anya-szent-egy-házának lelki éppületire szolgál : melly semmi nem egyéb, hanem amaz idvösséges elmélkedéseknek könyörgéseknek és Isteni szép dicsireteknek kegyes kívánsága. Minek-okáért ezt előttem viselvén, szorgalmatosan vigyáztam, és gondolkodásimat gyakorta ébresztettem, hogy tudni-illik holot és minemü

könyvet találnék alkalmazhatóságot, melynek sok foglalatosságim között magyarul-való fordítása által, az kegyelmed tőlem kívánt várakozásának elég tételnek, Hogy annak-okaért job módgyával ennek megfelelhettek fel vélem *Kegelius Philep Doctornak sok nevezetes Páterekből, úgy mint: Agostonból, Anselmusból, Taulerusból, Hieronymusból* és többekből *egybe szedegettetet,* és csak mostan új formában ki bocsátot tizenkét elmélkedésekből álló *szép áhitatos könyörgő könyvet* hogy magyarul fordítanám, tudván azt, hogy deák nyelven ez könyv igen szűk volna és ahol volna-is nem mindenképpen érthetnék-meg, efféle minden nemzetek az ő tulydon nyelvek szerint buzgóságosan és nagyobb áhitatossággal adhatnak bé az Urnak az ő könyörgéseket; melyet annak-okaért immár véghez vittem, és az kegyelmed böcsülletes és méltóságos neve alatt szem eleiben bocsátottam, kit bizonyára nem magam mutogatásából sem pedig ez világi hűségos dicsekedésnek avagy hírnévnek kereséséből, de egyedül csak az Urnak nevének dicsiretiért és minden ő választot híveinek az könyörgésben-való épületekért cselekedtem: Továbbá hogy az kegyelmed velem közlöt jó tételményejért, mely jó szagu áldozatnak drága illatya az Ur előtt, háláadó voltomat meg-mutatnám, és ez együgyű munkámat szorgalmatosságit mint egy első sengéjét kegyelmednek bé adnám, hogy az által nagy lelki épülettel és haszonnal kegyelmed söt meg az kegyelmed nemzetes maradéki-is szolgálhatná és dicsérhetnék az Urat mind örökké, efféle maradna-meg bizonyosságul és mindeneknek lenne tüköröl az kegyelmed könyörgések által való Isteni tisztelet. Az könyvnek fordításában pedig *az magyar nyelven tulydon folyásira vigyáztam,* és hogy az szállásnak formái az könyörgőkben buzgóságot indítanak egyedül azon voltam, *sok helyen bővíttem, sok helyen viszont rövidíttem* sokakat ki hadtam, és ismét sokaknak helyekben másokat helyhez tettem, efféle mindenik elmélkedést külön ahoz szabot énekekkel rekesztettem-bé, hogy így az Urnak örökké imádandó szentséges neve elmélkedésekben, imádságokban és egyszer s-mind énekekben dicsírtetnék és magasztaltatnék az ő hozzá esedező híveitül. Minek-okaért kegyelmedet Uram hogy ez vékony munkámat, melynek nem nézvén együgyű voltát, de szorgalmatosságitomnak és Istenes szándékommak jóra-való igyekezetit fogja kegyes orczával és végye jó szível kegyelmed, hogy ez által az kegyelmed böcsülletes és méltóságos hire nevedegyek mindenek előtt, virágozzék mindenütt, és terjedgyen mindenekre: mely kegyelmed kegyességét értvén mások-is fel-indíttassanak ennél nagyobb munkáknak is az kegyelmed Patrocinoma alatt-való ki-bocsátására. Az Ur adgya kegyelmednek, minden Isten-féltő hívekkel egyetemben az könyörgésnek lelkét, mellyel mint egy erős paysal könyvül vétetvén, és minden háboruk ellen fel fegyverkeztetvén, élhessen sok esztendeiglen bódogul kegyelmed, az Urnak dicsiretjére, Anya-szent-egyházának épületjére és az *mi sok inségekben el-fárat és ugyan elpedet hazánkknak elő menetelire, Amen.*

9. Az összes magyar fordítás adja a tizenkét idvességos elmélkedés előtt, legfeljebb csak a sorrendet cseréli fel egyik-másik itt-ott, *Szedegetett ékes virágok* cím alatt *Az Reghi Pátereknek értelmes mondásait* az imádságról. Alább közöljük ezt a Magyar Tudományos Akadémia címlapnélküli 570 lapnyi terjedelmű példányá szerint, mely kiadás a Régi Magyar Könyvtár könyvészeti kézikönyvben felsoroltak egyikével sem azonos, de címlap híján keletkezési időpontja nem állapítható meg.

Augst. sup. Psal. 55. Az te könyörgésed, Istennel való beszéllés, mert midőn olvasz, az Isten szól teneked, midőn penigh könyörögsz, Istennel beszélsz; mert minden tiszta és szentséges imádság, Istennel való beszélgetés.

Augst. in quodam serm. Az könyörgés hogyha tiszta és macula nélkül való leszen, felhatván az egekben, üressen meg nem tér.

Ugyanott. Az könyörgés oltalma az könyörgőknek, áldozattya Istennek, ostorozása pedig az ördögöknek.

U. o. A tiszta könyörgésnek nagy ereje vagyon, ki mint egy gyors követ a parancsolt dolgot véghez viszi és eljut az hova az test el nem juthat.

U. o. Miképpen az lopó, halván az kiáltást, el fut és az környül lakók felszerkenvén segítségére jönnek: így az könyörgésnek erős szózatya elüzi az ördögöket és az angyalokat segítségére serkenti. Hűségos követ, Istennel ismeretes, az ki az nem esmért utakon az mennynek titkos helyeire és az Királynak rostok házaira juthat és az ő lelkét a segítségnyújtásra hajthatja.

Isidor de summa Bon. 1. 3. c. 8. Szívet illet a könyörgés, nem ajakat. Mert a könyörgőknek, Isten szívére figyelmez nem a beszédére. Jobb embernek csendességgel szívében könyörögni szollas nélkül, hogy sem mint szájának beszédével elmének figyelmetessége nélkül.

Hugo. Az könyörgés és az kegyes elmének alázatos térése Istenhez, mely megerősített hittel, szeretettel és reménységgel.

Nilus. Episc. Ha Istennek templomává kívánsz lenni, szüntelen fel kell vinned az könyörgésnek áldozattját.

Gregorius in morte Sokak ez világi hatalmasok előtt egész napestig udvarolni készek; az könyörgésben pedig egy fertály óráig elfáradnak.

Ugyanott. Az Könyörgés a Léleknek bátorítója, az Angyaloknak vigasztalója, az ördögöknek kintója, Istennek kedves szolgálat, az poenitentianak, és az hitnak nagy dicsireti, tökéletes ékessége, bizonyos reménysége, és megromolhatatlan épsége.

Ugyanott. Az Könyörgés az Istennél kenetül vagon, az könyhullatás sertő tövisül, ez lágyítja, amaz pedig kenszeríti.

Ugyanott. Mert az miképpen az napnak ragyogó fényessége az homályokat és a meggyült fellegeket el széleszti, és el oszlattya : Igy a buzgó könyörgés minden szivbéli törődéseket, szorongattatásokat, keserteteket, igen nagy hirtelen el kerget.

Ugyanott. Az igaz szeretettel megh ekesítettet szivből származó könyörgés, az szivnek keménységét meg lagyítja, annak komor kedvő allapattját édesíti. Mikeppen pedig, hogy az ital nélkül elegendő képpen nem lehet az meg enyhődés : Szintén ugy az imádság nélkül az Lélek tökéletessége nem lehet.

Eccles. 7. Jobb az könyörgésnek vége annak kezdetinél. Mert az kezdésben az sziv háborgo és nyughatatlan : az végen pedig csendeseb és inkább figyelemteseb az ő igyekezetire.

Ambros. de offic. Az igaz buzgóságos könyörgés, szükség, hog' macula nélkül való tiszta, együgyü alazatos, épséges, méltóságnak terhével telyes légyen, es nem külső ekességnek cifrasagával rakott, s-igy nem veszti el a kívánt kegyelmet.

Augustinus. Nem lehet, hogy az te könyörgésed fell jusson az egekben, ha ez világi gondoktól és szorgalmatoságoktól meg terheltettvén leszesz, mert ez felette igen ellenkezik az könyörgéssel.

Vgyan ott. Az könyörgéssel tisztogattatunk, az Olvasással tanittatunk. Mind kettő jóságos dolog, ha reá érkezel, ha pedig nem mind kettőre, jobb könyörögnöd hogy sem mint olvasnod.

Vgyan ott. Az könyörgés eleiben viszi Istennek az te szükségidet, meg alázza szivedet, meg ment az gonosztól, fel indította Istent az te szeretetedre, és lelkedet egyessé teszi az Vrral.

Cassiod. sup. Ps. 101. Egyedül az könyörgés az az eszköz, mely által az Istennek haragja meg enyhítettik, az bün botsanattya nyeretik, büntetése eltávoztatik, az kívánt dolgoknak bősége nyeretetik : Az Istennél szól, az Itélő Biróvall beszéllget : jelen vagon előtte az, a melyet testi szemeivel nem láthatt ; az Itélő Birónak bellyebb való részeire bocsáttatik szószóllóvul, és senki buzgó imádságokkal meg ekesítettet meg nem vettetik, hanem aki lágy meleg, és nem szüntelen egyenlő igyekezettel vagon.

Vgyan ott. Az könyörgés szivet világosít, ez földiektől el szakaszt az büntől megh tisztit, mennyeiekre igazgat és az lelki jóknak el fogására méltóbbá és alkalmasabbá teszi.

Ambros. Az kegyelem bőveb az könyörgésnél, mert mindenkor többet az Isten, hogy sem az mennyit tőle kérnénk.

August. ad Dioscor. Az sok ideig való könyörgés semmi nem egyéb, hanem az Istennek, à kinek könyörgünk kegyes és tiszta szivből származó serkengető eszköze. Mert legh inkább fohazkodo ohaytásokkal, hogy sem gyakor beszédekkel vitetik véghez. Inkáb sirásbeli zokogásokkal, hogy sem nyelvenk szavaival.

August. sup. Ps. 65. Ne állj hátra az te könyörgésedben, hogy ha Isten el halasztya-is az mit néked meg adandó : nincs álhatatlanság abban ki igért : meg nem változtattya az ő mondását : föl bomolhatatlan az ő ígértei : meg nem csalhat, vagon hatalma az bé tellyesítésre.

Vgyan ott. Sokan el unnyék az könyörgést, sokan az ő meg téréseknek kezdetiben buzgoságosan könyörögnek, annak utanna osztán kelletlenül, tunyaul és restül cselekedik, mint ha bátorságosak volnának. Vigyáz az ellenség, te pedig aluszol?

Hieronymus. Az Vr tudván az ő kegyelmességének mértékét, néha nem halgattya meg az ő hozzá kiáltót, hogy azt meg próbálja, és az esedezésre inkább fel inditsa, és mint egy tűzben vetvén tisztábbá tegye.

Vgyan ott. Az ki magát az ő alázatoságának alacson rendiből meg isméri, hogy por, az ad Istennek igaz szivből származó tökéletes imádságot, mert alázatoságot lát magában, az ki ő maga cselekedetinek semmi jót nem tulaydonit, hanem az melyeket cselekszik, isméri, hogy az Teremtő Istennek irgalmasságából vannak.

Bernhardus. Midőn hűséggel, alázatossággal, és buzgósággal fel fegyverkeztetik az Imádság, akkor az egeket minden kétség nélkül által hattya ; s-ez bizonyságul lehet, hogy haszon nélkül és üres meg nem tér.

Vgyan ott. Senki közölünk kicsiny dolognak ne alitsa az ő könyörgését, mert mondont Ti néktek, hogy az, a kinek könyörgünk, nem tartya kicsiny dolognak, minekutánna ki ment az mi szajunkból, ő fel írja azokatt az ő könyvében. Es ez a kettő közöl egyiket tőle meg csalhatatlan képpen várhattjuk, avagy azt, á mit kérünk, avagy penig azt melyet hasznosabnak tud lenni mi nekünk.

Ismét. sup. Matth. c. 6. Nem szoval való kiáltással kell zörgetni Istennél, de igaz lelki ismérettel kell engesztelni, mert ő nem az külső szollásra, de az belső buzgóságra figyelmez. Az könyörgő semmi uy dolgot ne inditson, mellyet csudáltasson az emberekkel, ne tégyen kiáltást, ne terjessze ki kezeit, se ne emelje fel szemeit, hogy az embereknél hirt nevet szeressen.

Isidor de summ. Bon. c. 8. Az ki mind szüntelen akar Istennel lenni, szükség annak az közben szakasztás nélkül való imádság és olvasás : mert midőn imádkozunk, Istennel szőlünk, midőn pedig olvasunk Isten szól mi velünk, mert az olvasásból és elmélkedésből, minden tökéletessé léssen.

Ismét. Mit használ ott az ajakoknak pengése, holot az sziv meg némult? mert miképpen az szolás modoltatás nélkül nem külembz az oktalan állatok szavától : igy az könyörgés is buzgóság nélkül az barmoknak bögésétől.

Vgyan ott c. 1. Az könyörgő embernek, két dolog bantya meg az ő könyörgését, melyért nem nyerheti meg az ő kivánságát: Tudni illik az bűnben heverés: és az ellene vétet felebarátjának meg nem bocsátás.

Ismét. Sokakat Isten nem halgat meg gyakorta az ő akarattyaok szerint, hogy azokat az ő idvőségekre halgassa meg.

Cassiod. sup. Psal. 16. Annak az könyörgése tökéletes az kinek az ő Causája, nyelve, cselekedete, szava élete, és gondolatnya kiált.

Isid. de Sum. Bon. lib. 3. c. 8. Ez annak az orvoság, ki ellen az ő bűneinek kisírteti tusakodnak, hogy valamennyiszer az büntől ostomlattatik, mind annyiszor az könyörgéshöz fogyon: mert az gyakorta való könyörgés az vétkeknek izgatását el őrtya.

Basil. in. Hex. lib. 9. Az tiszta szívbéli könyörgésnek indulattyaából származó ének, az ördögöt el űzi, az Angyalokat az meg tartás segítségére hja, az eyeli röttegesben pays, az nappali munkának nyugodalom, az kisdedeknek oltalma, az iffiaknak ékessége, az véneknek vigasztalása, az Asszonyaikatoknak illendő ékesség, az el pusztult városokat lakosokkal meg rakja, jozsanság követésre tanit, az jó hozzáfogóknak első kezdet, abban haszonnal előb mozdulóknak öregbül és az tökéleteseknek pedig alhatatos erőség.

Cassiod. sup. Psal. 101. Az Lélek buzgó éneklésivel megh győzetik ez világ, sirással meg halladtatik az ördög, és az kinek ellene semmi hadakozó vitézeknek serege nem álhat, egy nyomorult egygyünek könyörgése meg erőtlenti.

Vgyan ott. Az hanitsáló éneklés, az siránkozóknek vigasztalás, az faydalmásoknak gondgya, a betegeknek egésége, és a Léleknek orvossága. Ez minden nyomorúságoknak jó akaratu segítségé. Mert az ki illy jószágtul űres, minden vigasztalásoknak jovaitol meg fosztatot az.

Úgy Debreczeni Péternek mély hittel, nagy tudással, a vallási célnak a hazafias kötelességgel való összekapcsolásával, pallérozott magyar nyelven megírt ajánlása, mely a felölelt korszaknak legnagyobb bevezető-tanulmánya, mint a *Szedegetett ékes virágok* nagyszerű bizonyosságai annak, hogy a magyar református lélek már tud játszani minden skáláján az európai evangéliumi irodalommak, magáénak vallja az ösöktől felszedegetett virágokat épűgy, mint a nyugati protestáns nemzetek tudósainak tanulmányait, szemelvényeit és mindent beállít a kimondottan magyar helyzetnek és magyar céloknek a szolgálatába. Ehhez azonban nemcsak buzgó Debreczeni Péterekre, hanem Nemes és Nemzetes bőkezű Patrónusokra, Ballingh Jánosokra is szükség volt.

10. SAMARJAIM. JÁNOS (1585-1647) halászi pap és felsődunamelléki superintendens, aki az evangélikus és református egyházak kibékítésére törekedett a *Magyar Harmonia*-jával, *egyházi szertartásokról szóló könyve*⁹⁷ ötödik fejezetében szól az imádságról. Ebben a fejezetben érdekes nemzeti vonatkozású megjegyzés az, ahol a Celben, Talban, Csestakoban való búcsúkról beszél. A purgatorium-tanítás ellen épűgy kikel, mint a babonás szokások ellen, azonban maga is ajánlja a Kelet felé fordulást imádság közben.

Az közönséges imádságról. — *A halottakért mi nem szoktunk imádkozni: tudvan az írásokbol, hogy a' kik amaz Isten felő Lázárral egyetemben Abrahamnak kebelében vittetnek, boldog örömben vannak, Luc. 16. és az Abrahammal, Isakkal, Jákobbal egyetemben le telepedtnek az Istennek országában: azért nem szükölködnek azok a' mi imádságunkbéli segítség nélkül, úgy, mint kik gyönyörűségnek helyén, a' körösztfán megtért tolvajjal egyetemben Jesus Urunkkal egygyütt Paradicsomban vannak, Luc. 23. a' kik peniglen ama tobzodo gazdaggal egygyütt pokolban kénlődnak: nem használ azoknak a' mi könyörgésünk. A' léleknek penig harmadik helyét, ugymint a' Purgatorium tüzét (melyben az ördögöktől sok esztendeig koholtatnának) mi nem hisszük, Jesus Urunknak ime mondását: A' ki hiszen és megkeresztelkedik idvözül, a' ki penig nem hiszen, elkárhozik, Marc. 16. Item: Bizony, bizony mondom tinéktek, valaki az én beszédemet hallja, és hiszen annak a' ki engemet elbocsátott, annak örök élete vagon és itéletre nem megyen, hanem a' halálból átalmegyen örök életre. Joh. 5. Ismet, Szent János is így tanét: A' Christus Jesusnak az Isten fiának vére tisztét meg minket minden bűneinkből I. Joh. 1. v. 7. Mivel hogy azért ninczenek Purgatorium tüzében kinlodo idvezülendő lelkek, nem-is szükséges azokért könyörögni. — . . . Fogadásokat is teszünk Istennek; nem valami babonás dolog felől, minemő az ételben és italban valo válogatás, avagy Celben, Talban, Csestakoban valo serikálás, vagy Rómában valo szarándokság járás: hanem ebben követjük a' régi szenteket, mint Jákob patriarkát: Ha, ugymond, az Isten envelem leend. . . Gen. 28. v. 20, 21, 22. Szent Anna asszonynak is ilyen fogadást olvassuk, könyörge az Urnak és keservesen sira és fogadást tün ezt mondván. . . I. Sam. 1. v. 10-11. — . . . Imádkozván semmi külömbéget abba nem tartunk, mely felé fordítsuk magunkat, akár nap keletre, mint a' régtek, akár nap*

⁹⁷ Az Helvetiai vallason levő Ecclesiaknak egyhazi ceremonajokrol, es rend tartasakrol valo könyvetske. Az eggyüvekek rövid tanétásokra köz akarattal irattatott *Samorjai János* Halászi Prédikátor által. Lőcsén. . . 1636. (R. M. K. I. 662.)

nyugotra, akár északra, akár pedig délre : a' Templomokban mindazonáltal nap keletre fordítottuk arczatunkat, imádván az igazságnak napját, ugymint Jesus Urunkat. Malach. 4.

11. Lónyai Zsigmond udvari papja *KECSKEMÉTI C.* (? Claudus) *JÁNOS* Musculus János munkáját kritikai kiadásban⁹⁸ fordítja le, miután már előtte Mihálykó János eperjesi lelkész⁹⁹ kiadta magyarul. „Mivelhogy az Doctoroknak munkáit kiknek írásokból *Andreas Musculus* szedegette, és az helyeket is, kit kiből és honnan, elhatta, annak felette, hol egyet, hól mást nyult hozzá, nem olyan rendel, mint attól az iambortol meg irattatott. Annak okáért én Christusnak méltatlan szolgálja, az én Istentől nekem adatott kicsin ajándék szerint azt a könyveczkét... ighiről ighire helyeztettem, rendeltem és állítottam.“ Imádság-elméletet jóformán semmit sem ad, legfeljebb csak az alább közölt pár megjegyzést az ajánlásban annál több imádságot a nagy középkori tekintélyekből. (Lásd a dolgozat² harmadik, szakaszában !)

*Miért szükséges tehát az imádság...? Okát ezeknek ha kérded, kevesen tudják meg mondani, hanem ki egyet, ki mászt mond. De ha igazán meg akarjuk mondani s vallani, bizony nem egyéb az oka, hanem az Isten igéjének megutálása, az Sakramentomoknak megvetése, az könyörgésnek és több isteni szolgálatnak hátrahagyása, melyben ha esünk, le nem vesszük magunkat és szegeletesek nem leszünk, ne igérjük bátor magunknak sem az ekleziában sem a külső állapotokban megmaradást. — ...Cyprianus mondja : *Multo plus valet unus pius orando, quam hostes multi preliando*. Sokkal többet használ egy hü ember könyörgésével, hogy nem mint sok is hadakozásával. — ...Augustinus : *Oratio si justa pia, casta fuerit, caelos penetrat, vacua non redibit*. Ha a könyörgés igaz, tiszta, kegyes leszen, az eget általhattya, üresen meg nem tér. Ismét : Az könyörgés az tiszta és jó léleknek segítség, oltalom, az jó angyalnak vigasság, az ördögnek büntetés, Isten előtt kedves engedelmség, az igaz poenitenciának dicsérete, tökéletes dicsősége, bizonyos reménysége és romolhatatlan vagy megbonthatatlan egessege.*

12. *KOMÁROMI ISTVÁN* telegdi prédikátor, bihari esperes, az utrecht-i egyetemről hazakerülte után hat esztendőre adja ki „tudós embereknek elmélkedésivel megécsécsített“ Miatyánkról való munkáját,¹⁰⁰ melyben a könyörgésnek hét haszna után tíz pontban részletezi a könyörgés okát, célját, helyét, idejét, minőségét, majd pedig az Úri imádságot részletezi, végül meg az egyes kérésekkel homlokukon egy-egy mintaimádsággal zárja be a könyvet. Az egész munkának encyklopedikus jellege van és a kor minden kérdésére kiterjedő gonddal felel meg tudománya és ismerete szerint a felvetődő problémákra.

Jézus gyakran elutasítja vagy megdorgálja tanítványai kérését (Nem tudjátok, mit kértek). Mikor azonban imádságra tanítást kérnek : „Erre őket meg sem dorgálá, s' el sem halgatá kérésüket, látván azt melly kellemetes, szükséges és terhes dolgot kérnének. *Kellemes* dolgot : mert az igaz könyörgésben minden jóságos erők együtt munkálkodnak. *Szükséges* dolgot : mert szüntelen kell könyörögnünk. *Terhes* dolgot : mert (a' mint közönségesen mondgyuk) nehezebb imádkozni, hogy nem mint szántani. Megtanítá azért őket, és velük együtt minden igaz tanítványait bizonyos könyörgésnek formájára, még pedig olyanra, melly minden imádságoknak regulája lenne, mellyért hivattatik is Uri imádságnak.“ — ... *A földben elrejtett drága kincshez senki sem férhet, hanem ha azt felásandja, így az Úrnak lelkiné ajándékához, mint drága kincsekhez senki sem nyulhat, hanem ha a könyörgésnek ásóját veszi elő. A tárházaknak ajtáit is azokhoz való koltsokkal nyitják fel... — I. A könyörgésnek gyakorlása az Istennek nagy és kiváltképpen való dicsőséget tulajdonit. II. vagyon befoglalva az embernek Isten előtt való igaz magalázása. III. a könyörgés által jutnak minden lelki ajándékokhoz, mert a könyörgőknek ígerte a Christus Jesus az ő lelkiné drága ajándékait. Luk. 11, 13. IV. a könyörgés az mely által minden testi javunkat megszenteljük. V. a könyörgés által futunk*

⁹⁸ Szép és aytatos Imádsagos Könyveczke az Reghi Irás magyarázó Doctoroknak és Sz. Attyáknak főképpen pedig az sz. Agoston Doctornak írásabol egyben szedegettetet és szép rendben helyeztetet. *Andreas Musculustol*. Magyarára pedig ígéről ígére fordítottat *Kecskeméti C. Janos* által. Bártfa. An. 1624. (R. M. K. I. 533.) Második kiadás, 1649. (R. M. K. I. 703.)

⁹⁹ Keresztyeni Istenes és áhitatos Imádsagoc stb. Csepregh, 1630. *Mihálykó János* munkájának ez a második kiadása lehet, mert az elsőt az ajánlás szerint „ez előtt néhány esztendőkkkel“ adta ki. (R. M. K. I. 591.)

¹⁰⁰ Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok. az az : Az Uri Imádsagnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak le-írások szerént való nyomozása : és tudós embereknek elmélkedésekkel megékesitetett, s' rövid Praedicatio formákra intézetett magyarázattya. Ugyan ez Uri Imádsagnak hat Kérésinek számok, és rendek szerént való, azokkal egygyező, és azokrol ez írásotkában való tanításnak folyásából szedegettetet édességes buzgo Könyörgési rövid Elmélkedésekkel egyetemben. *Komáromi Istvan* által... Varadon... 1651. (R. M. K. I. 853.)

az erős Istenhez, mint erős toronyhoz... Ez az, amit emleget az bölcs Salamon. Prov. 18. 10. Erős torony az Úrnak neve, ahoz folyamodik az igaz és megtartatik. VI. *a szenteknek a könyörgésben Istennel és az ő kegyelmével gyönyörűsége és édességes eggyesülésük vagyon.* A mi hol megnyugszik abban gyönyörködik, a könyörgés által pedig megnyugszik a lélek Istenben... *Az Isten kívül a lélek soha semmiben meg nem élégedhetik.*... A könyörgésben vagyon bizodalommal járulás az Istenhez. Heb. 4. 16. ahol pedig a bizodalom vagyon, ott gyönyörűsége egyesülés is vagyon. Gyönyörködik a lélek, mikor az ő Istenének szavát hallhatja és azáltal övéle egyesülhet, mint Jeremiás cap. 15. 16. mikor a te beszéded jelen volt, helyet adtam annak és a te beszéded nekem örömmre volt... *A földnek alázatosinak nagy gyönyörűségekre esik az, mikor a földnek hatalmasival beszédben merhetnek indulni: mennyivel nagyobb gyönyörűségekre lehet tehát az alázatos lelkeknek, mikor az egeknek hatalmas Urával könyörgések által beszélgethetnek?* VII. Mert a könyörgésben mindenkor, vagy nyilván, vagy alattomban való magunk kötelezése vagyon befoglalva. És mindenkor újabb-újabb kötelességekkel kelünk fel a mi könyörgésünkben.

Itt immár a' mi lelkünknek könyörgésbeli bölcsességének nevedezésére imez egy néhány kérdésekre kell lépünk.

1. Mitsoda a könyörgés?
2. Hányféle a könyörgés?
3. Mitsoda ennek fő szerzőoka?
4. Mitsoda ennek indító oka?
5. Mitsoda vége?
6. Mitsoda teszi a könyörgést kedvessé?
7. A könyörgő embernek elmélkedésének mely figyelmesnek kell lenni?
8. Mitsoda helyben kellessék könyörgeni?
9. Mi idő tájban?
10. A testnek minémü magaviselésével?

1. *Külömböz az Isten igéjének hallgatásától...* mert a mi magunk akarata körül forog... mi nyújtjuk a mi akaratumkat... A könyörgés semmi nem egyéb, hanem az *akaratumknak isteni tiszteletben megjelenése Isten előtt*, hogy az Isten ezzel mintegy felindittassék.

2. Két nemei vannak u. m. kérés és hálaadás. Elkérés, meg-, reakérés, lekérés. *El:* valami jónak velünk való közlése. *Le:* gonosznak eltávoztatását. Ide tartozik a panasztétel és a siralom. Panasz 82, 94, 137 Soltárban. *Siralom*, mellyel jelentjük a mi nyomorúságunkban való fájalmunkat, amennyiben azokat önnön maga az erős Isten bocsátotta reánk. A *hálaadás* oly könyörgés, mellyel tiszteljük Istent az elvett jökért. Psal. 50. „*En szabaditlak tégedet, hogy engemet tisztelj.*“

3. *A teljes szent háromság.* Az Istennek magán kívül való munkáit a Szt. irás kiváltképpen a szent léleknek teszi tulajdonává Zak. 12. 10. Kiöntöm... Róm. 8. 15. Vettétek a fiuvá fogadás lelkét. 26. A lélek esedezik. I. Kor. 14. 15. A szent lélek indításából... Gal. 4. 6. Kibocsátja Isten az ő szent Lelkét... Ef. 6. 18. A szent Lélek által... Micsoda különbség lehet tehát a Szt. Lélek tanítása és a Sátán sugallása között? A Sátán az Isten törvénye ellen való dolgokért szorgalmaztatja kéri az embert.

4. a) Isten parancsolta Zsolt. 50. 15. Hívj segítségül. — Idevalók Jézus nógatásai: Kérjetelek... Mt. 7. 7. Vigyázatok... Mt. 26. 41. Luk. 21. 36. — Apostolok gyakori intései: A könyörgésben szorgalmatosak legyetek. Róm. 12. 13. Hálákat adjatok mindenkoron. Ef. 6. 18. Minden kéréssel könyörögven mindenkoron. Fil. 4. 6. Col. 4. 23. A könyörgésben állhatatosak legyetek. I. Thess. 5. 17. Szüntelen imádkozzatok. II. Thess. 1. 3. I. Tim. 2. 1. b) Mi magunk sokféle és rendbeli szükségünk. c) A religionak diktálása, hogy a'kit szeretnünk kell teljes szívünkkel. d) Erre nógatnak bennünket a könyörgő szenteknek is reánk tóduló példájuk, a Dávidnak sokszor könyörgő soltári, a Mózesnek példája Psal. 91. *Sokan az imádságot haszontalan és Istent fásztat munkának mondják lenni*, mert 1. Az Isten mindenekre igen szemessen és szorgalmatosan gondot visel. 2. azt mondja Christus Máté 6. 31. 32. Tudja a ti mennyei Atyátok... 3. megadja Isten, amit nekem elrendelt az én könyörgésem nélkül is. 4. az Isten nem mindenkor hallgatja meg a Könyörgést.

Más a könyörgésnek meghallgatása, más a kérésnek, avagy a kért dolognak megadásának elhalasztása. Igaz ám itt ama közönséges mondás: *Amivel elhalad, azzal el nem mulik.* Az Isten bizonyos okokra nézve sokszor tovább szokta halasztani a kért dolognak megadását. Elsőben azért, hogy azáltal az övéinek tompaságokat köszörülje és a reménységgel való várakozásra őket élésítse. Másodszor, minek utánna elveszik, meg gondolván ama közönséges mondást *Nil carius constat quam quod praecibus emitur.* Harmadszor, hogy az ő házának javait annyival inkább kívánják és óhajtsák és azok után inkább áhitozzanak.

II. Hogy kétképpen szokta Isten a hűveknek könyörgéseket meghallgatni. Elsőben avagy azt adja meg, amit nevezet szerént kérnek ő tőle. Másodszor avagy meg nem adja, hanem ahhoz hasonló, vagy annyit, sőt többet érőt nyújt nekik.

III. Hogy nem mindenkor jó az Isten kegyelmének és szerelmének, hogy kinek kérését nevezet szerént beteljesítse. Itt vedd eszedbe a husban telhetetlen Izrael népet... *A Christus Iesus is beteljesítette az ördögöknek kérését, mikoron kérték őtet, hogy a disznókba menni megengedné nekik* Máté 8. Mindazáltal micsoda szerelme volt és vagyon Jesusnak öhozzájuk?

5. Hogy Istent mintegy felindítsuk és hozzánk való indulatra hajtsuk... a könyörgő ember inkább magát indítja fel és elkészíti azokra, amiket kérésében kíván.

6. A könyörgést kedvessé teszi a *Jesus Christusnak neve.* Mire valók tehát az oly könyörgések a szenteknek, amelyekben a magok igazságát forgatják? ugy mint Ezechiás Ezs. 38. 3. Kérlek Uram emlékezz meg arról, hogy én jártam teelőtted igazságban és tökéletes szívvel etc. Dávid forgatja szentségét (Psal. 143. v. 12.) hogy azokért tartsa meg az ő életét és szabaddítsa meg őtet.

Mindezeknek és ezekhez hasonló szolásoknak formáiban a szentek magoknak semmi méltóságot és érdemet nem tulajdonítanak, amelyért személyek és könyörgések kedves lehetett volna, hanem az Istent mintegy emlékeztették a maga ígéreteré, hogy t. i. az ő szeme az igazakra és fülei azoknak kiáltásokra figyelmeznének és azokat szabaditaná meg mikor kiáltának. (Psal. 34, 16, 18.)

7. A könyörgő embernek elmékedésének figyelmeteseknek kel lenni, mind az Istenre, a' kinek könyörög, mind a dologra, amiért könyörög s mind pedig magára.

8. Az Újtestamentomban a Christus eljövételétől fogva, minden helyek a lelkiismeretre, szentségre és isteni szolgálatra egyenlők... és akármely helyben könyörgünk, nem kiseb erjú, mint ha a közönséges gyülekezetnek helyében lenne. (Malak. 1. 11., I. Tim. 2. 8. Ján. 4. 25. Ef. 2. 15. Col. 2. 14.)

9. Vannak oly könyörgések, melyek a szívnek titkos, hertelen és sebesen való fölemelkedésből származnak és mint a sebes nyilak úgy esnek az elmében... a jó szokás... rendtartás.

10. Az Urnak ígéje erre meghatározva semmit sem ír előnkbe... mert ugyanis az igaz Isten tisztelet... nem a testnek külső magaviselésiben, hanem a szívnek indulatjában áll... mégis magunkviselete csinos, emberséges, szemérmes, diszes, tisztességes és tekintetes legyen.

13. VÁCZI ANDRÁS sepsii lelkész a Miatyánk minden istentiszteleten való kötelező mondása felőli vita alatt írja Tolnai Dali Jánosék meglévő, vagy csak rájuk fogott szokása ellen, hogy a Miatyánkot épúgy, mint a többi kötött és könyvből olvasott imádságot elhanyagolják, *Despaigne János* után átdolgozott munkáját,¹⁰¹ melyben az újító puritánusok érveit hosszadalmas válaszban cáfolja. A mai olvasó számára azonban épúgy, mint az abban a korban puritánusokkal tartó lelkek számára az újítók érvei sokkal meggyőzőbbek, mint a cáfolatok. (Az egész kérdést és a könyvet részletesen ismerteti Zoványi.)¹⁰²

A *Mi Atyánknak való élés allattatik, és megoltalmaztatik A' Mostani újatoknak ellenvetések ellen.* — *Úgyanazon tisztátlan lélek*, mely amaz őtöle el-foglaltatott embert néha a tűzben, néha pedig a vízben veti vala; *igyekezik minket is mostan vonni edgyik babonáságból másikba.* A' Római Ecclesia minden való áhitatos szolgálatában szorgalmatosan megtartja A *MI ATYÁNKNAK* etc, szüntelen előhuzását, úgy vélekedvén, mintha a szók, avagy az imádságnak itten-ottan előlvaló huzásának bizonyos száma, valami titkos erőt hozna ömagával. — Sokan e máj nap tellyességgel más ellenkező babonáságban estenek eltávoztatván ez imádságnak szavait, mint valami veszedelmes köszálat avagy botránkozató követ. — Ez summája veleje és igazgatója minden egyéb könyörgésnek. És oly mely az ő csodálatos rövidségében nagy bőséges és külömb-külobb féle dolgokat foglal bé.

Az ujjétok (szerint) 1. ... Nem kell minékünk a szókhöz köttetünk. 2. Igen félő, hogy a könyörgésnek szavainak ily gyakorta való elmondásával, ezzel bálványozóképpen ne éljünk, varázslásra ne fordítsuk. 3. Mert a figyelmetesség, mellyel vigyázunk e könyörgésnek betűire, megrekeszti bennünk a buzgóságot és másfelé fordítja a gondolatokat. 9. ... ez nem is illendő minden emberekhez, avagy csak abban aki halálán vagon, holott ninczen az olyan nagy szüksége arra, hogy kérje a mindennapi kenyeret. 10. ... Mert a Christus nem azért adta ezt minékünk, hogy állandó könyörgésnek formája lenne magában, hanem csak lenne mint egy példája és regulája a mi könyörgésünknek.

14. SZOKOLYAI ISTVÁN udvarhelyi esperes, majd debreceni tanár „belga” nyelvből előttünk ismeretlen írótól és munkából fordította sok kiadást ért, még 1763-ban is megjelent vigasztaló könyvecskéjét¹⁰³ és az ezzel egybekötött, együtt megjelenő könyörgéses könyvét.¹⁰⁴ A kötött és a szabad imádság körüli vita még nagyon megjelenő égető kérdés lehet, azonban az ajánlásban finoman elintézi a kérdést, az olvasókat és imádkozókat gyengébb és erősebb csoportba sorozván. Igazi református szempont az, hogy az imádság nem a mi szabad akaratunkból folyó cselekedet, hanem a mennyből származik.

A **kegyes olvasónak** Ha a könyörgésnek lelkével oly bőségesen meg nem ajándékozattál, hogy könyv nélkül, a te erőtlenségidből esett fogyatkozásidnak Istentől való bocsá-

¹⁰¹ A' *Mi-Atyánknak Avagy Minden-napi Imádsággal való élésnek állatása és megoltalmazása.* E' mostani időbeli Tanítóknak ellen-vetések ellen. Melly Idegen nyelvből Magyarra fordítottatott, és néhol valamennyire meg-bővetvén, közönségesbé tétettetett *Daneus Racai* (betűcserével *Andreas Vaci*) által... 1653. (R. M. K. I. 871.)

¹⁰² *Zoványi Jenő*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bpest, 1911. 287—300. lap.

¹⁰³ Sérelmes Lelkeket gyógyító Balsamom, avagy Lelki próbákban nyavalygó embert vigasztaló könyvestke. Mellyet belgiomi nyelvből Magyar nyelvre fordított *Szokoljai István*. Patakon, 1669. (R. M. K. I. 1097.) (Első kiadása Leyden, 1648. R. M. K. I. 806.)

¹⁰⁴ A Szent Bibliának O Testamenomi Könyveibül egybe szedegettetett áhitatos Könyörgések... *Szokoljai István*... (R. M. K. I. 1098.) (Első kiadás Leyden, 1648. R. M. K. I. 807.)

nattját lelkednek büneiden való bánkódása szerint kérhessed, a' mit e kis könyvecskével érsz, fordítsad a magad hasznára. Ha pedig a' Szent Léleknek annyi ajándékával ruháztattál fel, hogy szivednek indulatit magadtul is a te Urad Istened eleibe akarotodnak elégsége szerint kiönthessed ; áldgyad az Urat érette, és ez kisedd könyvetskét hadd meg a gyengébbek előtt való becsületiben, hogy botránkozás nélkül járhass az Ur utáiban. Légy egységben. — *Quod est amarum in ore, sanum est in corde.* Amely orvosság a száznak keserü, az a belső részeknek jóízű és egészséges.

A könyörgések a hitnek gyümölesi és az Isten fiainak tulajdon billyegei — Amiképen, hogy nem mindenki a hitnek ajándéka (II. Thess. 3. 2.), azonképen a *könyörgésnek ajándéka sem mindenkié.* Ahol könyörgés vagyon, ott vagyon a hit is, mert mimódon hívják azt segítségül, akiben nem hisznek, azt mondgya szent Pál Róma 10 : 14. ahol ez hit vagyon ott vagyon a Krisztus és ahol ott a Krisztus vagyon, ott vagyon az idvesség. — (Felhozzátok) *hogy nem mindig könyöröghettek olyan áhitatossággal, aminémüvel akartok. (Ha így volna) a tisztia szivbéli ajándék a természet ajándéka volna, mely a ti szabad akaratokban áll és nem az Istennek ajándéka, mely a mennyből származik.* (Épen ritkasága emlékeztet arra, hogy honnan jön. Éhezés után jobb az étvágy, álmatlanság után az álom.) — *Isten széke előtt jelen vannak imádságaink, mielőtt a mi szájainkból kijönnének, sőt minék előtte a mi sziveinkből kiindulnának.* — (Sokak szerint, mintha borsot hánynánk a falra, vagy a tegnapi napot keresnénk, annyi haszna van az imádságnak is, pedig Isten hallja, de) bizonyos okokért az ő kellemetes segedelmét és kívánatos szabadtását egy kevéssé elhalasztja, hogy titeket a szenvedésben és békességes türebben megpróbáljon.

15. A Hollandiában, majd Angliában tanult sárospataki, majd pedig gyulafehérvári tanár, bölcseleti doktor **PÓSAHÁZI JÁNOS**¹⁰⁵ hatalmas munkája¹⁰⁶ negyedik könyvének első részében tárgyalja az imádságot. A munka, mely Pázmány Péter Kalauzos könyve vádjaival szemben védelmezi a keresztyén reformáta vallást, ebben a fejezetben szinte nélkülöz minden polemikusságot és a már előtte ismert és ismertetett elméleteket mutatja be szinte szóról-szóra átvéve, legfeljebb az imádság három csoportjának Precatio-ra, Deprecatio-ra és Intercessio-ra való elnevezése első a magyar imádságirodalomtörténetében. Nála is úgy, mint kortársai mindenikénél fő a nagy rendszerbe-szedettség.

Micsoda a' Könyörgés ? Az Isten nevének segítségül való hívása (Psal. 50. v. 15.), melyben az el-veendő lelki testi szükséges jókért esedezzünk ; az el-vettekért pedig hálákat adunk. — *Hányféle a' Könyörgés ?* A' helynek vagy személyeknek körül-állására-nézve, vagy *Magános*, vagy *Közönséges*. A' magános Könyörgés az, melyet ki vagy magánosan, vagy magános helyen viszen véghez. Errül szöll Urunk Sz. Máthénál 6. v. 6. Ez pedig két-féle : vagy *Elmebéli*, mely az akaratban és indulatban megyen véghez. Ide tartozik a' szübeli fohászokodások, ohajtások, nyögések : Vagy *Szájjal-való*, midőn szívünknek belső kívánságát külső beszéddel is jelentjük. (Hos. 14. v. 2.) — *Micsoda a' Közönséges Könyörgés ?* A' melyet a' Szenteknek serege közönségesen mutat-bé Istennek, ugyan azon szókat vagy minnyájan mondván, vagy hogy egy elő-mégyen beszéddel, kit a' többek indulattal követnek, és a' végén *Ament* reá mondanak. . . — *Hány részből áll a' Könyörgés ?* Kettőből, ugy-mint Kérésből és Hálaadásból. — *Micsoda a' Kérés ?* A' Könyörgésnek olly nemes része, melyben valamely lelki vagy testi jóért esedezzünk Istennek ; vagy valamely gonosznak el-háritását kívánnyuk ő Felségétül, vagy magunkról, vagy felebarátunkról. Kihez képest három nemei vadnak a' kérésnek ; ugy-mint *Precatio, Deprecatio, Intercessio.* — *Micsoda a' Precatio* í Nem egyéb, hanem valamely jónak Istentül való kívánása. Ennek pedig három *gradusi* vadnak. 1. Hogy légyen-meg az a' jó melly-nélkül szükölködünk. 2. Hogy maradjon-meg nálunk az a' jó mellyel bírunk, és a' mellyet az ő Felsege áldásából vettünk. 3. Hogy naprul napra nevededgyék nálunk az a' jó. — *Micsoda a' Deprecatio ?* Nem egyéb, hanem valamely gonosznak el-háritásáért-való könyörgés. Ennek-is három *gradusi* vadnak. 1. Hogy a' reánk következendő vagy következhető gonosz elöztessék-meg. 2. Hogy a' rajtunk lévő gonosz fordittassék el. (Dan. 9. v. 16. Psal. 25. v. 12.) 3. Ha mindenestül fogva el nem távolítatik avagy csak kissebbitessék és enyhíthessék-meg. (Jer. 10. v. 24.) Ez a' *Deprecatio* pedig néha panaszkodással (Psal. 22. v. 2.) ; néha keserves sirással (Tren. 1. v. 2.) ; néha büneinkrül-való keserves vallás-tétellel (Dan. 9. v. 7. 8.) ; néha böjtöléssel szokott lenni és véghez-menni. (Joel. 2. v. 12.) — *Micsoda az Intercessio ?* Nem egyéb, hanem másokért Isten előtt-való esedezés, könyörgés. Ugyan-is *qui pro aliis orat, is pro se laborat.* A' másokért-való könyörgés, a' maga kebelében tér embernek vissza, *Psal. 35. 13.* Hogy pedig másokért is esedezzünk keresztyéni kötelességünk tartya, *I. Tim. 2. v. 1. Jac. 5. v. 16.* — *De kikért kell esedeznünk és könyörögnünk ?* A' mi Felebarátainkért. Ertyük pedig felebarátainkon nemcsak rokoninkot, atyánkfiait, jó akaróinkat,

¹⁰⁵ *Kónya Imre* : Pósaaházi János élete és működése. Sárospataki Ref. Lapok, 1912.

¹⁰⁶ Igazság Istáppja. Avagy olly Catechismusi Tahítás. Melyben a' Keresztyén *Reformata* Vallás böven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos Patvarkodások ellen (julesben a' mellyeket a' nagy *Kalauzos* könyv helyel-hellyel elő-állatot) oltalmaztatik : Mellyet az együgyü Keresztyéneknek magok lelki támogatására irott és mostan leg-először nyomtatásban ki-bocsátott *Posahazi Janos*... 1669-ben. (R. M. Kr. I. 1096.)

hanem mind azokat valakik mivelünk ugyan azon egy boldogságnak részesei lehetnek : és a' könyörgésünk által valamely szükségekben fel segíthetnek. következik azért innét, hogy nem kell könyörögni 1. Az Eördögökért : mert azok minékünk nem fele-barátaink, nem-is lehetnek mivelünk egy boldogságnak részesei. 2. A' jó Angyalokért sem : mert azok olly tökéletességben vadnak, hogy a' mi könyörgésünk nélkül semmit nem szükölködnek. 3. Az Halottakért sem : mert azok immár az ő utolsó végeket elérték, az az, vagy a' Pokolban, vagy a' Meny országban vadnak. 4. Hát a' Meg-vetettekért kellé? Mivel tsak Isten tudgya, kicsodák az övéi és nem övéi. azért az alát a' tekintet alát senkit könyörgésünkből ki nem rekeszthetünk : hanem-ha nyilván *constat* hogy a' Szent Lélek ellen vétkezett, *1. Joh. 5. v. 16.* 5. Noha közönségesen minden emberekért, még ellenséginkért-is (Matt. 5. v. 44.) könyörögni tartozunk ; de kiváltképpen kell esedeznünk az Anyaszentegyházért (Psalm. 122. v. 6.), a' mi előjáróinkért vagy Magistratusinkért (I. Tim. 2. v. 2.); a' mi Tanétoinkért (Rom. 15. v. 30.); a' mi atyánkfiaért és jóakaróinkért. (Psalm. 122. v. 8.) — *Mellyik vala második része a' Könyörgésnek ?* A' Halaadás : a'melly nem egyéb, hanem az Isten nevének az el-vet jó-témenyekért való magasztalása. Ez pedig illyen dolgokban áll. 1. A' Vallástételben, hogy minékünk valamink vagyon, tsak egyedül ő Felségétől vagyon *Jac. 1. 17.* 2. A' Jó meg-elégedésben, hogy ki ki az Isten ajándékának azzal a' mértékével, mellyet tetet ő neki adni, meg-elégedgyék, minden zugolódás nélkül *Psal. 16. 6.* 3. Az Isten mi hozzánk való jóvoltának mások előtt való beszélésében és hirdetésében, *Psal. 116. 12, 13, 14.* 4. Még másoknak-is serkentetésében az Isten jó-témenyinek meg-ismerésére, *Psal. 34. v. 3, 4, 5.* 5. Az Isteni felségnek nagy fel szoval való magasztalásában, *Apoc. 4. v. 8, 9.*

Szükségese a' Keresztyén embernek a' Könyörgés ? Igen-is az. 1. Mert fő és kiváltképpen való része annak az engedelmességnek, mellyet Isten mi tölünk kíván, *Psal. 50. v. 14, 15.* 2. Mert ugy rendelte az Isten, hogy tsak azoknak adgya az ő kegyelmét és Sz. Lelkét, a'kik azt ő tőle szívek szerént kívánnyák és kéri, *Matth. 7. 7.* 3. Mert tsudáaltos ereje és haszna vagyon a könyörgésnek. 4. Mert kedves áldozat-gyanánt vagyon Istennél az igaz könyörgés, *Psal. 51. v. 19.* — *Kedvese hát Isten előtt minden könyörgés ?* Nem az : hanem ahoz a' könyörgéshez, a'melly Isten előtt kedves, és a'mellyet ő meg szokott halgatni, meg kívánatik. 1. Hogy az a' könyörgés nem másban, hanem csak az egy élő Istenben határozottassék, *Matth. 4. v. 10. Psal. 50. v. 15.* 2. Hogy a' közbejáró Jésus Christusnak nevébe légyen az, *Joh. 16. 23.* 3. Hogy a' dolog a'mellyet kérünk légyen az Istennek akarattya szerint, *1. Joh. 5. v. 14.* 4. Hogy könyörögjünk alázatossággal, le-bocsátván magunkat a' földnek poráiglan az Isteni felség-előtt. *Ésd. 9. v. 6. Dan. 9. v. 18, 19.* 5. Hogy könyörögjünk szívünknek igaz indulattya-ból ; az az, a'mi szükölködésünknek és nyavalyás voltunknak meg-ismerésével. 7. Könyörögjünk bizodalommal, ragaszkodván ahoz a' fundamentomhoz, hogy noha mi méltatlanok vagyunk, mind-azon-által Istentől a' Christusért bizonynal meg-halgattatunk, *Dan. 9. v. 17, 18. Joh. 14. v. 13.* 8. Az Isten előttvaló kedves imádságra meg-kivánatik, hogy amaz tökéletes imádsággal, mellyre Urunk bennünket tanított, meg-eggyezzen.

16. PÓSAHÁZI JÁNOS másik munkáját, az orthodox református Sibellius Gáspár (1590—1658,) magyarra fordított imádságos könyvét,¹⁰⁷ az Erdély és Magyarországnak kettős kereszt alatt az Úrert nyomogatott Atyafiaknak ajánlja Az ajánló levél költői hasonlatok sokaságában határozza meg az imádságot, kezdvén az akkor fegyvertforgatók képzeletvilágához legközelebb álló fegyverhez való hasonlattal. A háborús idők és üldözések között kezdett munkájához még néhai fészkeben, de ottan hamar onnat elrepítettvén, csak később tudta befejezni.

Soha a vitéz embernek nincs nagyobb szüksége a fegyverre, mint a keresztyén embernek a buzgó könyörgésre, mellyel ő nemcsak lelki testi ellenségeit győzi meg, hanem néminemüképpen, még a meg-győzhetetlen Istenen is triumfál. Ugyan-is az igaz könyörgés a léleknek keze, mellyel az Istennek sok szép külömb-külob-féle áldásit naponkint az ő gazdag tárházából elfogják, és amaz arany veder, mellyel az idvességnek forrásából a vigasztalásnak és lelki hevítségnek vizeit naponkint meregéljük. A könyörgés továbbá nem egyéb, hanem a mennyországnak kulta : a léleknek flastroma : a bánkódóknak vidámsága : az erőtleneknek erejek : a szegényeknek kintsek : az éhezőknek eledetek : a szomjuhozóknak italok : a mi Istenhez való engedelmességünknek és háládatosságunknak záloga : egy csomóban ez amaz egy szükséges dolog, amellyet aki magának választ a jobb részt választja, amelly ötöle soha el nem vétetik. De amely szükséges dolog könyörögni a keresztyén embernek, szinte olly nehéz dolog jól és az Istennek akarattya szerint könyörögni. . . A reménység és béketűrés, melly a könyörgésnek vasmatskája volna, békétlenséggel, zugolódással és kétségbe való esséssel ostromoltatik. Istenhez tisztán és szentül fel-emelendő kezeinket ugyan le vonzza a természeti veszetség. . .

17. A szintén hollandiai diák SZŐNYINAGY ISTVÁN (1633-1709) egy „házájából s szerelmesi közül ki-bujdosott“ nagyúrnak kérésére írja imádságos könyvét,¹⁰⁸

¹⁰⁷ Sibellius Gaspárnak Szent Irásból szeedetett, és külömb külömb-féle alkalmazosságokra rendeltetett könyörgő és hála-adó Imádsági : Mellyeket, Deák nyelvből, a' Magyar Keresztyéneknek hasznokra Magyar nyelvre fordított. *Posahazi Janos. A' Szentek mostani szenvedésének edgyik társa. Colosvaratt, 1673.* (R. M. K. I. 1151.)

¹⁰⁸ Kegyes Lélek' Vezér Tsillaga, Istennel othon 's uton való járásában. t. i. Olly Buzgo Imádságok Mellyeket, Egy igaz vallása miatt hazájából 's szerelmesi közül ki-

melynek olyan páratlan a sikere, hogy még megjelenése esztendejében másodszor is megjelenik. Épúgy, mint Szokolyai, ő is védekezik a kegyes olvasóval szemben a kötött és leírt imádság hasznos volta mellett. Majd pedig a magános imádságok szükségessége mellett sorakoztatja fel tíz pontba szedett okait.

...A' mi szívünk buzgóságából fel-lövődöt foháskodások' nyilait 's irás nélkül nyelvünkkel formált forró imádságokat is, Isten' eleibe vezérlő 's Atyái ortzája előtt jártató tsillagoknak esmérem. — Én ugyan meg-vallom ; kívánnám 's engedné Isten, hogy még 'a gyengék-is irás nélkül könyörögnének : serkentgetnék fel magokban a könyörgésnek lelkét, és így lassan-lassan szoktatnák magokat magok szüksége ; öröme vagy keserősége, és abból származó buzgósága szerént, mint a' Lélek őket tanítaná, magoktól szólani : nem kelletnék így meg szorongatni az Uj Testamentom' kegyelmét. Az erőssek ugyan a' magok lábán-is elménnek ; de a' jární tsak most tanulókat kézen fogva kell vezérelni ; a' szótalanokat, hogy mondhassák, előttök kell a' szót mondani, és hogy a' fogatlanok el-nyelhessék, meg kell előbb nekik a falatot rágni...

(A magán imádságokról.) 1. Minden igaz a' maga hitiből él, 's tartozik e' maga hitét meg-ékesíteni ; neked is szükséges magános imádságoknak kegyelmével is hitednek erejét virágoztatni. — 2. Azonkívül is vagydon Istennel teneked oly magános dolgod, melyben neked mások nem állhatnak melléd : és hanem ha éretted könyörögnek, a' könyörgésben nem lehetnek társaid. — 3. Valami magános veszedelemből az Isten téged megszabadított. — 4. Ha valami magános jóval szeretett. — 5. Magános félelemben, nyomorúságban avagy veszedelemben vagy. — 6. Magános jó nélkül szűkölködöl. . . — 7. Talán fogadtál valamit Istennek, imádságodbéli kegyességed iránt megadtát kívánnyá Isten, hogy befizessed és számot adj róla. — 8. Egyik dolga a kegyes léleknek, hogy könyörgésében büneiről-is nemtsak közönséges szókkal. . . hanem ugyan előszámlálva is. . . vallást tegyen. . . — 9. Egyéb aránt is lehetnek emberek oly titkos dolgai, mellyeket, emberek előtt szemérem nélkül nem lehetne mondani, de Isten előtt fiui (lánya) bizodalma szerint a szemérmét is meg meri jelenteni. . . — 10. Akkor a könyörgés leg-eleveníbb, leg-kedvesebb is, leg-foganatosabb-is, mikor a' mi imádságunkban, minden szóval, 's minden magunk viselésével Istenünkhöz való szerelmünket, belső indulatunkat, buzgóságunkat, ő-benne-való hitünket, 's reménségünket, bizodalunkat, lelki örömünket, előtte való szelid alázatosságunkat 's tőle való félelmünket eleven ábrázattal ugy kifejezhetjük, hogy a' minémük belől, kívül-is olyanoknak : minémük viszont kívül, belül-is magunkat olyanoknak kell lenni meg-mutathattjuk, e' pengig egyéb embereknek láttára 's hallotára nem oly alkalmatosan lehet.

18. ÁCS MIHÁLY az ifjabb (1672—1711), Rákóczi Ferenc tábori papja imádságos könyvének¹⁰⁹ ajánlásában könyvének címét a mythologikus multból veszi és az emmausi tanítványok Jézust marasztásával kapcsolja össze.

Tyrus városának olvassuk lakosi felől, hogy midőn azt amaz Világ győző Nagy Sándor meg-szállotta, és minden felől meg-szorongatta volna, edgy akkoron közelők álmódgya vala, hogy az ő bálvány Istenek Apollo, őket el hadni és Alexandernek akarna táborába repülni. Hozanak anak okáért Egy Arany Lánczot s' azzal említet Isteneket az oltárhoz kötözék, és hogy közülök el-ne-mennyen, hanem inkább mindenkoron velek lenne, arra kényszerítették. . .

Origenes igazat mondgya : *Infelix homo à quo discesserit Deus*. Boldogtalanab ember nintsen, mint kit el-hágy az Ur Isten. . .

Nem egyebet, hanem az igaz Hitből származot könyörgésnek Arany Lanza-hoz költetik nyulni. . . s azzal ő Felségét az meg-maradásra az Emmausbéli tanítványokkal kényszeríteni. . .

19. 1605-ben jelent meg Arndt Jánosnak (1555—1621)¹¹⁰ *Wahre Christenthum*¹¹¹ c. munkája, mely nemcsak Németországban aratott olyan sikert és tett szert olyan

bujdosott K. ember : N. K. K. M. U. Kivánságára 's Kérésére Az othon lévő 's széllyel járó Szentek' Istennel járásokban való igazgattatásokra intézett *Szönyi N. Istvan* Ujvárosi Prédikátor. . . 1681. (R. M. K. I. 1271.)

¹⁰⁹ Arany Lancz, Avagy : Oly buzgó Foháskodások ; és rövid alázatos Imádkozások ; kikkel az győzhetetlen Istent meg-győző Igaz Hüt, Ő Felségét magához kapcsolhattya ; és az ő el-menetelit jelentő szándékjában, maga szive házban a' Keresztyén Ember Ez Nagy Urat meg-maraszthattya. Mellyeket az Imádkozó Lelkek könyvétségéért az hivek eleiben botsátot. *Áacs Mihály*. . . Lötsen, 1696. (R. M. K. I. 1489.)

¹¹⁰ F. J. Winter : Johannes Arndt, der Verfasser des „Wahren Christentums“. Ein Christliches Lebensbild. Leipzig, 1911.

¹¹¹ Johann Arndts, gewesener General-Superintendentens des Fürstenthums Lüneburg, Sämtliche Sechs Bücher vom wahren Christenthum, welche handeln Von heilsamer Busse, herzlicher Neu und Leid über die Sünde, und wahren Glauben, auch heiligem Leben und Wandel der wahren Christen, Auch Wie ein wahrer Christ Sünde, Tod, Teufel, Hölle, Welt, Kreutz und alle Trübsal durch den Glauben, Gebet, Gedult, Gottes Wort und himmlischen Trost überwinden soll, und dasselbe alles in Christo Jesu : Im reinen Druck herausgeben und mit Vier brauchbaren Registern versehen. (1779.)

közkedveltségre, hogy *Glassius* szerint : „Wer Arnd nicht liebt, musz den geistlichen Appetit verloren haben“ (Idézi idézett munkájában Const. Grosze, 181 lap.), hanem világszerte mindenütt,¹¹² így hazánkban is többféle fordításban való kiadást ér el. Arndt szorgalmas bibliaolvasó volt, emellett már diák korában szorgalmasan olvasgatta Bernhardot, Kempisi Tamást és Taulert. Könyve első pillanatban nem találkozik a hivatalos egyházi körök tetszésével, rajongónak és eretneknek tartják. A „Krisztus bennünk“-et, melyet pedig a „Krisztus érettünk“ tanításból vezet le a mystikusok felhasználásával, nem akarják megérteni. Korának tiszta tanok kellene, neki minden vágya ezzel szemben a szent élet. A harmincéves háború viharában nagy áldássá lett ez a könyv és a vihar mellett is készítgette, puhította a talajt a pietizmus kegyessége számára. Új lökést adott a teológiának és egészségesebb irányba vezette a népirodalmat is. Az első magyar teljes Arndt-fordítás csak 1741-ben jelenik meg, részleteket fordít azonban már belőle a debreceni főorvos *Huszti István* (1671—1703.) és *Gróf Petrőczy Kata Szidónia* (1658—1708.) is.

HUSZTI ISTVÁN fordításából¹¹³ azt a részletet mutatjuk be, mely a jóságos cselekedetek nélküli keresztyénnek nevezett életet vakságnak és tévelygésnek minősíti és az imádságot, mint a megújult, újjászületett embernek munkáját állítja előnkbe. A könyörgésnek fokozatai, melyeken átjutva tökéletesebbek lesznek az imádkozók, szintén mind Istennek az ajándékai. Végül ismerteti az imádságtalan életnek átkát és keserűségét.

Az igaz könyörülő ember szükségképen szent, jóságos tselekedetekkel fénlő életet éljen és mindenek felett Istentől nyerje meg azt. A szent élet pediglen áll a mindennapi pénitentiartartásban, a hitben és a hitnek gyümöleseiben, azaz minden keresztyéni jóságos tselekedetekben. A' holott pediglen szent élet vagyion, oda közelget az Isten és aképen a könyörgés hatalmas és győzedelmes leszen és elkezdetik a szomorúságon, nevedekést véssen a sok könyhullatások által, és örömmel és szeretettel végződik el. Ebben minden könyörgő ember próbálja meg magát. — Visszafordult és meghamisított munka az : Keresztyénnek akarni láttatni és lenni, mégis semmi keresztyéni életet nem élni : a Hitet hányni-vetni, azzal dicsekedni, mégis a Hitnek semmi gyümöleseit nem mutatni. Ugy szintén gyalázatra és büntetésre való dolog, könyörgni és meghallgattatni akarni ; mégis mindazonáltal gonosz étellel Isten ellen tusakodni, szóval Istenhez közelíteni, és tselekedetekkel ő Felségét magától eltaszítani : szájjal az Istent tisztelni és tselekedettel őtet gyalázní. Ennek a tévelygésnek és vakságnak kinyilatkoztatására, hogy az Isten eképen ne gyaláztassék : állítottam én elő ezt az Imádságos Könyvet, hogy ebből az igazán könyörgők lássák meg, hogy a könyörgés nem az ő, hanem az új embernek munkája légyen. . . — Minthogy pediglen minden dolognak grádicsa vagyion, felfelé és aláfelé való szállása, nevedekése és apadása : Ugy a könyörgésnek is grádicsai vannak. Az első grádics az hogy minden dolgok felett bünődnek bocsánatját szíves fájdalommal és megbánással az Ur Istentől kérjed. De ennek a dolognak nem kell csak ebben megmaradni, amint a közönséges szokás van, hogy minden ember kívánja ugyan bünének bocsánatját, de nem akarja magát megjobbítani : mely igen visszafordult dolog' annak okáért szükségképen következni kell a második gráditsnak is, hogy te ugyan elevenen imádkozzál és a keresztyéni jóságos tselekedeteket az Istentől megnyerjed és a szívbe plántáljad : különben a te könyörgésed tsak tsupa hizelkedés és tsufolódás Ez azért a második grádits : Könyörgeni szíved és szájjal és szent étellel, Imádkozni tiszta hathatós fohászkozással, mint Anna (I. Sam. 1.) és meleg forró sirással, mint Mária Magdaléna, kiknek könyörgéseknek könyhullatások szó nélkül valók voltak. A negyedik grádits ez : Imádkozni nagy örömmel és szívbéli örvendezéssel, mint a Szűz Mária az ő ditséretiben. Az ötödik grádits ez : könyörgeni nagy tüzes szeretetből. Ezek az ő életeknek és lelkeknek erejét a szeretetre fordították és azá változtatták, azt az Istennel egyesítették, hogy a szeretetnek miatta ők egyebet nem gondolhatnak, hallhatnak, láthatnak, kóstolhatnak és érezhetnek : hanem az Istent minden ő dolgokban. Az Isten nekik minden mindenekben. A ő szeretetek meggyőzte az Istennek szerelmét és magához vonta, azoknak jelenti magát az Isten és azoktól semmit el nem titkolhat, sem meg nem tagadhat, a' mint szent Jánosnál a' 14-ben meg vagyion írva : Aki engemet szeret, én magamat annak kijelentem. — . . . De ne gondolkozzál ugy, hogy ezek a gráditsok hatalmadban volnának, hanem mindezek csak Istennek

¹¹² Latin verses formában is kiadják : Precationum Reverendi et clarissimi viri doctoris *Iohannis Avenarii*, iuxta dies Hebdomadis ordine digestarum Paraphrasis Cario Carminis genere scripta *Gabriele Rostock Grundbergensi*, Silesio. . . 1594.

¹¹³ Keresztyéni jóságos tselekedetekkel telyes paraditsom kertetske ; Melly Hogy a' figyelmetes tanuság és vigasztalással telyes Könyörgések által a' lelkekbe beplántáltassék : azoknak keresztyéni épületekre, kik az igaz isteni idévezitést szeretik, egybe-foglaltatott és elkészítettett *Arnd János*, A' Lüneburgumi Fejedelemségnek Püspöke : Mostan pedig Német nyelvből Nemzete hasznára, egy Méltóságos Asszony akaratjából. . . Magyarra fordítottatt *M. D. Huszti István* által. Kolosváratt, 1698. (R. M. K. I. 1524.)

ajándéki, melyeket is te ötöle nyerj meg, a mint a *Mi Atyánkban lévő három első imádságok megmutatják*, a' mellyekben ezek a három grádusok is megbizonyítatnak. Mert az Istennek nevének megszentelése léssen a hitben és szent életben : az Istennek országa igazság, béke és Szent Lélek által való öröm : az Istennek akarata merő azon szeretet. — Végeztre azért adtam elődbe tenéked ez Imádságos Könyvet, hogy te mindenek előtt büneidet ismerd meg és azoknak bocsánatját Istentől nyerd meg, a keresztyéni jóságos tselekedeteket magad kérjed az Istentől, a jóságos tselekedetekért való imádságokban, hogy akképen az Istennek szent képe te benned felállítassék és a Sátánnak képe elrontassék : mert a nélkül az Istennek megújított képe nélkül, semmiképen igazán könyörgő ember te nem lehetsz. — És jóllehet legjobb imádságos könyv légyen a megvilágosított hívó lélek, mert az igaz könyörgésnek abból kell kifolyni ; mindazonáltal annak a lelke szívbéli forrásnak az Isten beszéde által kell megnyilatkozni, megmozgattatni, kihoztatni és minden dolog felett az Isten képének a szentségben és igasságban meg kell ujittatni, mely dolog meglészen akkor, mikor az Istent a hitért és a hitnek gyümölcseiért a jóságos tselekedetekért megkeressük, segítségül hívjuk : mert senki is azt ne gondolja, hogy csak egy igaz valóságos keresztyéni jóságos tselekedet is jöjjön az ő szívébe könyörgés nélkül. *Mind azt, valami az Isten képének megújítására szolgál, Istentől kell kérned*, mint olyan mennyei jót, amint ennek az Imádságos Könyvnek első Részének utolsó részéből megtanulhatod.

Igaz dolog, hogy az Isten önnön magát mivelünk megakarja osztani, de nem könyörgés nélkül. *Ő megkívánja tőlünk a segítségül hívásnak tisztességét*, azért parantsolja meg a könyörgést és meghallgatást ígért. *Ómagá nógat bennünket az imádságra, hogy mi ötöle sok jókat nyerhesünk el.* Ő olyan jó 1. *Mert jóllehet minden lelki jók a Christusban visszanyerettetnek*, melyek az Ádámban elvesztenek, mégis azokból senki részt nem vészen, hanem ha kérendi azt 2. *Valaki nem könyörgő, megutálja az az Istennek parancsolatját* és nagyot vétkezik az Istennek első és második parancsolatja ellen. 3. *Megutálja az Istennek drágálatos ígérteit és az isteni esküvést*, mellyel az Isten megesküött, hogy meghallgatja a mi imádságinkat. 4. *Valaki szorgalmatosan nem könyörgő, abban végtére elaluszik a hit és minden buzgóság.* 5. *Valaki a könyörgést megutálja, attól eltávolzik a Sz. Lélek és annak minden ajándéki a Mi Urunk Jézus Christussal együtt és beleszik a vakmerő istentelen életbe.* 6. *A Sátánnak hamis tsalárdságának alája adja magát.* 7. *Minden dolgában az ilyen szerencsétlen.* 8. *Ellopja önnön magától az Istennel való barátságos beszélgetést.* Midőn immáron nagy részént a keresztyéni jóságos tselekedeteknek elvitelében gyakorlottad volna magadat elődbe adják tenéked magokat a siralmas és könyvező Imádságok ; ezekhez tartóznak a keresztyélő és vizsgálató imádságok a Christus szenvedéséért való hálaadással együtt. Azután következnek az örömmel imádsági, abból fog végtére igaz buzgó tüzes szeretet kijöni és kifakadni, mely aképen zörget, hogy az Isten semmit tetőled meg nem tagad. . .

20. *PETRŐCZY KATA SZIDÓNIA*¹¹⁴ férje, Pekry Lőrinc, Rákóczi Ferenc fejedelem szavai szerint „vásárra vitte hitét“, katolikussá lett és már 1690-ben báróságot kapott. Férjének vallásváltoztatása nagyon fájdalmasan érintette, később Pekry a Rákóczi-szabadságharc alatt otthagyja a Habsburg-párti labancokat és ismét protestánsná lett, ezért Szebenben időző feleségét Rabutin generális fogva tartja és csak nehezen adja ki cserébe Fürtenbergh császári ezredesért. Szebeni szállásán való őrizetbevételére „Tömlöttzel vetekedett ; az egy házban lévén rekesztve úgy hogy ablakon sem volt szabad embert látnom, melly nyomoruságból igen súlyos betegségem származott, de ezzel sem elégedvén meg sok féleképpen ijesztéssel nyomorgattak és győtröttek, senki siralomra nem hajtott. Ez el-hagyatott gyámoltalanságomban tsak az egy Isten volt gyámolóm, 's remésemem. És mint hogy szabadulásomhoz nem bizhattam, adtam magamat könyvek olvasására, és e kereszt viselés példáival el-bágyatt szívemet mint egy élesztő jó Balsamummal orvosoltam . . . mellyet Arndt Janos . . . az igaz keresztyénségről irt könyvéből válogatván ki sorsomhoz képest tizenkét Részeket azokhoz való Imádságokkal együtt Német nyelvből Magyar nyelvre fordítottam, azzal vizsgáltván magamat gyámoltalanságomban. Nem akarván azért e' vizsgálatásra való eszközt tsak félre tenni, hanem inkább a' nehéz terhe alatt nyögő felebarátimmal közleni . . .“ (Előljáró beszéd.)¹¹⁵

¹¹⁴ *Antalffy Endre* : Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. (1664—1708.) — A Luther Társaság XLIX. kiadványa. Bpest, 1904. — *Kovács Sándor* : A kuruc világ költő-asszonya. (Protestáns esték. Bpest, 1897.)

¹¹⁵ A Kereszt nehez terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatu XII. *Liliom*, Mellyeket a' keseredett szivek vizsgálatására *Arndt János*nak, a' Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven ki-adott könyvéből válogatott ki, és XII. részében foglalván azokhoz való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában : és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háládatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra maga költségével kinyomtatott *Gróf Petrőczy Kata Szidónia*. Kolosvárat Telegdi Sámuel által. 1705. (R. M. K. J. 1704.)

Payr Sándor szerint¹¹⁶ „e könyv szemelvényes fordításával ahhoz a szellemi áramlathoz csatlakozott s lett annak buzgó hirdetője, mely a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején Halléből felkerekedvén, egész Németországot áthatotta s nálunk is . . . sűrű követőkre talált, amelyet pietizmus névvel jelöl az egyháztörténet . . . Lényege nem volt egyéb, mint a középkori mysticismus feleledése, protestáns alakulásban, főelve : a merev, élettelen orthodoxizmussal szemben a keresztyén hit-igazságoknak a szívben és a gyakorlatban való gyümölcsöztetése.“ Az elmékedésnek megválogatásában a maga lelkének szükséglete szerint jár el. Arndt könyvének a békességes türestről, a nyomorúság meggyőzéséről, az *imádságról* szóló fejezeteit fordítja le, mint amelyekben szenvedő és megalázott állapotára a legtalálhatóbb vigasztaló gondolatokat nyerte.

Egészen benne élt korában hányatott életének minden szenvedésével. Sorából gyermekkorától haláláig, a bujdosó magyarság és Thököly küzdelmeinek (kinek unokatestvére volt) minden nagyobb fordulatát, a Rákóczi-felkelésnek pedig úgyszólván napról-napra haladó történetét megtanulhatjuk.

A német munkában a második könyv 46. fejezetét, mely nála a III. rész 13. fejezete az összehasonlítás kedvéért és azért, hogy az írónőnek nyugodt, egyszerű és mégis kifejező nyelvét is lássuk, eredetiben és magyar fordításában is adjuk :

Von des heiligen Creutzes Nutzen.

Das liebe Kreuz ist der enge und schmale Weg, der zum Leben führet ; eine Ruthe der göttlichen Züchtigung, so vom Sündenschlaf aufwecket ; ein väterliche Züchtigung ; der Morgenstern, der vor der Sonne des Trostes hergeheth ; ein Gnadenzeichen, gleich dem Regenbogen ; machet Christo ähnlich ; zeucht die Waffen der Finsternisz aus, eine balsamische Frucht ; eine unverfäulende Myrrhe ; ein heilsamer Kraut ; ein heilsamer Trank ; ein heilsamer Kelch ; eine Probe des Glaubens ; eine Erbauun des Nächsten ; eine Gebärerin der Liebe ; eine Gesellin der Hofnung ; eine Vorgängerin der Gnaden ; eine Arzney der Seelen ; ein Präservativ der Sünden ; eine Tilgerin des fleischlichen Lebens ; eine Erweckerin des geistlichen Lebens ; eine Veränderung des irdischen Gemütes : eine Verlasserin der Welt ; eine Vermählerin der Freundschaft Gottes ; eine Vermehrerin der himlischen Gaben ; eine Zäumerin der Hoffart ; eine Säugamme der Demuth ; eine Lehrerin der Geduld ; eine Erneuerung des Geistes ; eine Erhaltung der Tugend ; eine Zuchtmeisterin des Leibes ; eine Ernährerin des Gemüths ; eine Mutter der Weisheit ; eine Wärterin der Sanftmuth ; eine Anreizerin des Gebets ; eine Meisterin der Geduld ; eine Hüterin der Keuschheit ; eine Klarheit des Wissens ; ein Reichthum der inwendigen Freuden ; ein Karfunkel, der da leuchtet in den Kleinodien der Heiligen ; ein glänzend Edelgestein der Gläubigen ; eine wohlriechendes Rose des Paradieses ; eine Krone der Märtyrer ; eine Zierde der Auserwählten.

A szent kereszt viselés hasznai.

Mert az ilyen édes kereszt : A szoros és keskeny ut, melly viszen az életre. Az Isten dorgáló vesszeje, melly bennünket serkent a bűnnek álmából. Atyai dorgálás. Hajnal-tsilag, melly a' vigasztalásnak fényes napja előtt jár. Kegyelemnek jele, mint a szívárvány. Tészen a Christushoz hasonlökká. A' setétségnek fegyveriből levetkeztet. A világosságnak fegyverébe öltöztet. Balsamon gyümöltse. Rothadatlan mirha. Hasznos fü. Gyógyító ital. Orvosló pohár. Hitnek próbája. Felebarátink épületi. Szeretet szülője. Társa a reménségnek. A kegyelemnek kalauza. A léleknek orvossága. A bűn ellen előre megoltalmazó hathatós eszköz. Etlörlője a' test szerint való életnek. Felköltője a lélek szerint való életnek. A földieken járó elmének megváltoztatója. A világ elhagyatója. Az Isten jóvoltának el-jegyzője. A mennyei ajándékok szaporítója. Kevélységnek megzabolázója. Az alázatosságnak szoptató dajkája. Békességes türestről tanítója. A léleknek meg ujítója. A jóságos tselekedeteknek megtartója. A testnek tanító-mestere. Az elmének táplálója. A' böltéségnek apia. A' szelidségnek strázsája. Az *Imádságnak megindítója*. A' békességes türestről igazgatója. Tisztaságnak őrizője. Lelki esmeret tisztogatója. A' belső örömek gazdagsága. Carbunculus, melly a' szentek koronáján tündöklök. A' jó hívőknek drágaköve. Jó illatu rósája a' paraditsomnak. A' Martyromok koronája. A' választottak ékes öltözete.

Petrőczy Kata Szidónia másik munkájában¹¹⁷ szép hasonlatok vannak az imádsággal kapcsolatban, pl. :

¹¹⁶ Magyar pietisták a XVIII. században. Budapest, 1898.

¹¹⁷ Jo illattal füstölgő Igaz Szív, Mellyet A' Világ szeretetiben szunnyadozó Sziveknek fel-felserkentésekre, *Arnd János*nak . . . az igaz Keresztyéniségről Német nyelven ki-adott Könyvéből válogatott-ki, És Tizenkét részekbe foglalván, azokban való imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a' Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton . . . *Gróf Petroczi Kata Szidonia*. 1707. (R. M. K. I. 1747.)

Az igazi könyörgés, mely a Szt. Lélek munkája, a szívnek mélységéből foly, mint a bővizű friss kutaknak mély források vagyon, és mennél mélyebben kerestetik ki a forrás, annál feljebb megyen a víz a csőkön által. Christus az örök boldogságnak bővizű kutja : Mindnyájan szomjuhoztok igyatok. Esai 55. 1. — Mert valaminthogy az erősítő gyenge víz, a virágokból az erőt magához vonja és felveszi : Ugy az ember is virága Istennek, kit az Ur plántált. — Ésa. 61. 3.

21. Müller Henrik rostocki tanárnak munkáját (Geistliche Erquickstunden) fordítja magyarra SZENTZI FEKETE ISTVÁN püspök.¹¹⁸ Rövid imádságokat ajánl. Kifejező, színes nyelvű az egész munka, a gondolatok koncentrációja és a figyelemnek egy irányba szorítása titka a hatásos imádságnak.

A keresztyének imádságukról és munkájukról fejezetben Aki jól ken, jól szekerez cím alatt az Énekek éneke prafrázisaként *A Jézus neve kiöntetett kenet* tételhez fűzi mondanivalóit és a hasonlatot kétségtelenül megkapó és közvetlen módon vezeti végig az egész gondolatmeneten.¹¹⁹

... *Az Isten a' szivet kívánnya, nem darabonként, nem részenként, hanem egészen. Minek előtte én imádkozni kezdek, öszvegyűjtöm minden én gondolatimat, az én szivemnek legtitkosabb szegeletibe hajtom őket és ott mintedgy fogva tartom őket ; akkor osztán járulok az én Istemnek eleiben és mondom : O Uram halgass meg, a' te szolgálod megtalálta az ő szivét. 2. Sam. 7. 27. Az én szivem kész, hogy téged dicsérjelek és imádgyalak. Az Imádságban rövid vagyok, hogy a gondolatok meg ne jaradgyanak és idő előtt ki ne ragadtassanak. Jobb kevés szó, s' sok sziv, hogy nem sok szó, s' kevés sziv. A' Hit és a' Lélek rövideden imátkoznak, de nagy indulattal. Midőn az Imádságnak vége van, a kérést edgy buzgóságos Amennel pecsételtem bé, melly a' kevés szónak nagy erőt ad. Akarsz-e erőssen imátkozni, menny el, és te-is hasonló-képpen cselekedgyél.*

*A folyóvizek a tengerből származnak és ismét visszatérnek a tengerbe. Az imádság megeresztli s aláigazítja az Isten kegyelmének patakját, a hálaadás pedig ismét vissza fel iga-
zítja azt.*

22. A bogáti, majd pedig szászvárosi lelkipásztor, PATAI BALOG JÁNOS még hollandiai diák korában fordítja le előttünk ismeretlen forrásból beteges számára való kisformájú könyvecskéjét.¹²⁰ Az előszó szerint segíteni akar valahogyan a nemzet bibliátlanságán, egy csomóba szedvén azokat a bibliai helyeket, melyekhez imádságot kapcsolván, a beteg számára legszükségesebb vizsgálatásoknak gondol.

Idegen Országban tudományoknak öregbitéséért felvezérlett akadtam ez kis könyveczkére, ugyan azon Isten dicsőséges szerelmétül viseltetvén kezdettem fordítani, melynek fordítását el is végeztem. elvégezvén velem edgyütt az Christus Jézus országának terjesztésére igyekező böcsületes magyar atyámfiaitul tanácsot kértem ez kis munka felől, javallották hogy közönségessé tegyem. Második oka ez, mert vadnak Nemzetem között olyanok, akiknek ninczen Bibliájok, vagy ha vagyon is a szent írásbeli helyeket nem tuggy meg keresni, kiváltképen akkor mikor keserves nyavalyákkal betegségekkel terheltevén beteg ágyokban kinlódnak (melyeknek elő keresésekben még az egészséges elme is elfárad) itt pediglen egycsomóban megtalálja a beteg azokat a szentírásbeli helyeket, melyek bizonyítják és állatják bűneinek megbocsátatását, testének az utolsó napon az Istennek hatalma által való feltámasztatását... találsz itt rövid, de áhitatos jóhászokodásokat, mellyeket beteg ágyadban a Szent Lélek Istennek benned munkálkodó ereje által az égek fele a te Uradhoz, Istenedhez felbocsáthatsz. — A betegségeknek és nyavalyáknak nemei nem egyebek, mint a halálnak hopmesterei és követi... Az Istennek rettenetes haragja, mint valami éles fegyver az égből függ a fejére.

23. Az Arany Temjenező¹²¹ című megjelenési hely és szerző feltüntetése nélküli imádságos könyv „Az Regi Sz. Atyáknak az Imádságról egy néhány szép értelmes és helyes mondásai“ bevezető fejezetben sok imameghatározást ad, melyek közül a következőkben bemutatunk párat.

Sz. Agoston (Tom. 3. 1. de Spiritu et Anima cap. 59.) — Az imádság az elmének buzgósága, azaz : alázatos és kegyes indulat által, az Istenre való fordítása. — (Tom. 8. Psalm. 108.) — Az imádság, melly nem lészen a' Christus által, nem csak el nem törülheti a' bünt, hanem

¹¹⁸ Lelki nyugosztalo orak, Avagy Három száz házi és asztali Elmélkedések, Mellyeket Elsőben D. Heinrich Müller... Német nyelven botsátott ki, most pedig, némely igaz és áhitatos Keresztyéneknek kérésekre, Magyar nyelvre fordított Szentzi Fekete Istvan. Lötsein (XVII. század.) (R. M. K. I. 1601.)

¹¹⁹ A szöveget teljes egészében közöltem a Kálvinista Szemle 1930 július 9-i számában.

¹²⁰ Lelki Igazgatás a Betegségben, es az halál arnyekában. Mellyet Anglus nyelvből édes Nemzetében lévő Gyengeknek 's Betegeknek kedvéért Magyar nyelvre fordított... Patai Balog János. Ultrajectomban. 1700. (R. M. K. I. 1571.)

¹²¹ Arany Temjenező (Isten eleibe fel-botsátando Lelki jó illatokkal tellyes) Az az Keresztyén Embernek, minden-féle szükségéi felől Istenhez fel nyujtandó áhitatos és buzgó Imádságokkal tellyes szép Könyvetske... 1701. (R. M. K. I. 1641.)

még ő maga is bünné lészen. (*Tom. 9. Lib. de Rectitud. Cathol. Conversat.*) — Miképpen hogy az sebnek semmi Orvosság nem használ, ha benne léend a' vas : Így semmit nem használ annak Imádsága, a'kinek szívében halálos gyűlölség vagyon. — *Sz. Ambrus (lib. 10. Epist. 82. fol. 234.)* — Jó Pais az Imádság, mellyel az gyalázat kirekesztetik, az átok vissza vonatik és azoknak az kik minket meg-megátkoztak gyakorta nyakokra fordittatik, úgy, hogy az ő magok nyilával meg sebesíttessenek. — *Tom. 4. De Cain et Abel. L. I. Cap. 9.* — Az Isten előtt, az Imádságot az alázatosság tészí kedvessé. — *Sz. Hieronymus.* — Mint a' vitéz embernek fegyver nélkül hadba ki-menni nem illik : így az keresztyén embernek házából valahová Imádság nélkül ki-lépni nem használ. Minket szállásunkról ki-mentünkben fegyverkeztesen-fel²² az Imádság : az utczárol haza jövetelünkben jusson avagy fusson előnkbe az Imádság.

24. **SZAKMÁRI PAP JÁNOS** kolozsvári lelkész adja a legrészletesebb euchetikát,¹²² harminc fejezetben beszél az imádság mivoltáról, szerző okáról, szükségességéről, céljáról, útjáról, eleve megkívántatott készületről, bizodalomról, belsőbb részeiről, az imádságot követő dolgokról, gyümölcséről, hathatóságáról, kimondásának módgyáról, éneklésbeli, közönséges és magános imádságról, idejéről, helyéről, a kérendő dolgokról, hogy kikért kellessék imádkozni ; nemeiről, az Űri imádságról. Mindenik fejezet kiinduló pontja egy bibliai idézet. Az *Ajánlásban* olvasható, hogy mi volt a munka célja :

Az imádságnak méltósága oly igen nagy, hogy annak mivoltáról, hathatóságáról, szélesen kiterjedő hasznáról és igen szükséges voltáról amithogy a legtudósabb és ékesen szólóbb ember is soha eleget nem szólhat, sem nem írhat ; úgy hogy arról a csekélyebb értelmű is értekezék, a rebegő nyelvű is beszéljen és így az erről mindezek között és mindenektől való közértekezés vagy sibongás által, mindenekben az imádságra való buzgóság felgerjedjen, igen méltó, sőt ugyan szükséges dolog : Melyről ehhez képest *mások után* s másokkal amit érthettem és számmal s nyelvemmel amit rebeghettem, ebben kiadni igyekeztem. — A keresztyén embernek az imádság „jó Istenével mindennapi társalkodás és mintegy baráti közbeszélgetése lehet.“ Az sem kicsiny kérdés, ha az imádságban illő-e esedezni valami elveendő jóért Istennek, aki indulataiban nem változik meg soha, avagy csak az elvott jókért illik-e hálát adni ?

Az *Ajánlás* mellett *Szathm : Némethi Sámuel* kolozsvári lelkész társa üdvözlőverséből az áldozat fogalmának változásáról kapunk érdekes képet. A Kain áldozata után csak addig volt szükség az ótestamentomi áldozatokra

Mig maga szent Fiát áldozatra adta,
Az után tulkot, 's kost, a'szerint tartotta
Mint ember ő éssel ki magát mocskolta.
Mivel Christus drága vére elégséges
Áldozat, 's illattya annak édességes,
Barmok mészárlása tovább nem szükséges,
Ha ki *Ebben* bizik nem lehet kétséges
Valósággal azért *Ki* akar áldozni
Ajaka tulkait ez Oltárra vinni
Szükség, e' *Fő Papnak* ügyét ajánlani
'S töredelmes szível Istent úgy kérlelni :
Mellynél mint embernek nincs nagyobb szüksége :
Ugy nehezebb dolga 's nagyobb mestersége
Nincs, mint *könyörgésben való tehetsége*
A' Léleknek, 's ahoz szükséges készsége.
Melyre e' szép munka által utat nyitott . . .

25. **RIMASZOMBATI KAZAI JÁNOS** munkájának¹²³ előszavából egyetlen mondat vonatkozik az imádságelméletre, melyben a könyv címét képpel magyarázza :

. . . Noé galambjának neveztem, mert valamiképen ennek szájában való zöld ág jele volt a' vizek el-száradásának ; úgy a' könyörgésben való vigasztalás jele az Isten barátságának.

¹²² Kegyes Ajakak Áldozó Tulcai, és azok meg-áldozásának Igaz Tudománya. Mellyet azokról, az az, az Imádságról, Annak Mivoltáról, Hasznáról, és mindennapi el-készítésének Módgyáról, az Isten beszédéből öszve szedegettetett, 's a' kegyesség gyakorlására oktató Tanításokban foglalván, ez előtt élő nyelvvel, mostan pedig irás által közönségesse tött *Szokmári Pap János*. . . Kolosvárratt, 1707. (R. M. K. I. 1727.)

¹²³ Zöld olaj-fa-ágat szajában hozo Noe-Galambja Az-az : Ollyatén buzgó Könyörgések, mellyek az imádkozó léleknek Istentől békességnek jelét, tudniillik vigasztalást hoznak. Mellyeket irt és másoknak kérésekre kibotsátott *Rimaszombati Kazai János*. . . Bartfan (1708). (R. M. K. I. 1742.)

26. A buzgó pietista győri pap, majd püspök, *TORKOS ANDRÁS* (mh. 1737.) többszáz oldalas imádságos könyvének¹²⁴ ajánló-levelében ismerteti, hogy „milyen különböző értelemmel vagynak az Régiek arról, hogy mi légyen az Imádság.”

Oratio est mentis ad Deum elevatio Az imádság nem egyéb hanem az mi Lelkünknek az Istenhez való fel emelkedése. Vagy az mint *Albertus M.* le írja: *Oratio est petitio decentium* Az imádság nem egyéb, hanem az illendő dolgoknak Istentől való kérése. Sz. *Agoston Doctor* így szól: *Est autem oratio dicentio pius affectus in Deum*; az az: az Imádság egy kegyes indulattya az Istenhez áhétozó embernek. *Hugo* az imádságot így írja le: *Oratio est pii animi humilis ad Deum conversio, fide, charitate et spe corroborata* Az imádság az kegyes leleknek Istenhez való alázatos meg térése, mely megerősített hitttel, szeretettel és élő reménységgel . . . — . . . *Thomas Aquinas* imígyen ír: *Non est necessarium nos DEO preces porrigere, ut ei nostras indigentias et desideria manifestemus: sed ut nos ipsi consideremus, in his ad Divinum auxilium esse recurrendum. Secundo secundae Quest. 83. Art. 2.* Az az nem szükség imádságinkat Istenhez e'végre nyújtani, hogy szükségünket és kívánságunkat ki nyilatkoztassuk: hanem hogy meg tanulnánk, miként minden szükségünkben tsak az egy igaz Istenhez köllessék folamodnunk. — . . . *Bernhardus Doctor* . . . *Considerare debet is, qui orat, id quod petit, eum quem petit, se ipsum qui petit* Az az, az Imádkozó keresztyén embernek meg kell fontolni azt, a' miért imádkozik, továbbá azt-is, a' kinek imádkozik, és végezetre önnön magát az ki imádkozik . . . — . . . *Honorius: Qui honores, divitias, vindictam inimicorum orat, insipienter orat.* Az ki méltóságot, gazdagságot, és az ő ellenségén való bosszuállást kíván, heltelenül imádkozik. — *Bonaventura: oportet est tria petamus, Panem quotidianum, Similiter et necessaria corpori, et sacramentum visibile, ac invisibile verbum Dei.* Az az, hármat illik kívánnunk: minden napi kenyeret, testi szükséges dolgokat és ama külső belső szentséget, az Isten igéjét . . .

27. Frankénak aránylag már elég hamar akadt magyarul megszólaltatója *VÁZSONYI MÁRTON* (1688—1737.) személyében, ki a nagy pietista vezérnek munkáját¹²⁵ éppen a munkánkban felölelt korszaknak utolsó esztendejében: 1711-ben fordítja le és adja ki. A munka harmadik része *Ut-mutatás Az Igaz és Isten előtt kedves könyörgésre* címen *Jakab IV. 3.-hoz* (KérjeteK és semmit nem nyertek, mert nem jól kértetek) fűzi §-okba szedett mondanivalóit és megállapításait.

§. 1. Ez igékben meg mutattya a sz. Lélek, hogy legyenek oly emberek, a kik imádkoznak ugyan, de meg nem halgattatnak és semmit nem nyernek, nem mint ha Isten kegyelmes meg halgatását megvonná tőlök: de hogy abban a rendben és állapotban nem találtatnak, a melyben Imádságok kedves lehetne Isten előtt . . . Fontold meg jól mi kívántassék egy igaz és Isten előtt kedves imádohoz, és a végre a következő együgyü oktatást szorgalmatosan vedd eszedbe, vigyázzván 1.) azokra a kik nem jól imádkoznak, és azért meg sem halgattatnak. 2.) Azokra, a kik jól imádkoznak, és következésképpen a mit kérnek meg is nyerik. — §. 2. A' nem jól kérök alkalmassan két részre osztathatnak, mert némelyek képmutatók, némelyek pedig pogány modon imádkozók, de egyik sem nyer semmit is. — §. 7. . . . A' sem elég, hogy tsak ettül s-amattul a büntül tartoztasd meg magadat. Mert a ki igazán akar imádkozni, egészen meg kell nekie ujjolni, sőt a Kristusban ujj teremtett állattá lenni . . . Lásza, próbállya és visgállya meg magát minden szorgalmatossággal, mint állyon minden ő keresztyénségével? — §. 8. . . . midőn az igaz penitentiát az Isten igéje leakarja írni, az kemény és testünknek s-verünknek igen izetlen szokkal írja le: peld. ok. hogy *gyűlölyük tulajdon életünk, Joh, XII. 25.* kezünket és lábunkat el vágjuk, szemünket kivájjuk és tülünk vessük, ha ezen tagjaink megbotránkozhatnának *Matth. XVIII. 8, 9.* Mellyel mutatni akarja az Ur, hogy a mi leg szükségesb és hasznosbnak láttatik-is ez életben, félre hadjuk, ha az Isten országában akadályt okoznak . . . — §. 10. Ha már a holt tselekedetektül való poenitentait híven meg állottad, és végre által verödtél, nem külömbe fog e tettzeni, mintha az előtt az igaz utrul el téveljedven nagy vadon erdőbe bolyongottál, de még-is szorgalmatos kérésed után igaz utra találtál volna. Nem külömbe könnyül hordoztatol sok szorosságokon és sötét utakon a poenitentiában, míg a békességnek kedves utát és az Isten kegyelmének ösvényét el éred. . . Nem néz Isten a külső beszédre, mint az emberek, hanem a szívre I. Sam. 16. 7. Eleg ha a mi szívünk valoban keresi az Urat. Mint az Anya inkább gyönyörködik a leg kisebb fiának babatálásában, mint a leg öregjebbiknek alkalmas beszédében. Mennyeknek is öröm vagyon egy meg terő bünösnek erőtlén fohászkodásán és imádságotskáján ha

¹²⁴ Engesztelő Áldozat, az az, Ött részből álló Szent Lélekkel telley áhétoatos es buzgó Imádságok, mellyekkel a' jó keresztyén ember az Atya Istennek Országját, az Ur Jézus nevében engeszteli . . . Mellyeket irt és szerzet . . . *Torkos András* . . . Halle, 1709. (R. M. K. I. 1759.)

¹²⁵ *Augustus Hermannus Franckenak* Rövid és együgyü de Fundamentomos Ut mutatása. I. Az igaz keresztyénségre. II. Az igaz, élő Hitnek meg próbálására. III. Az igaz és Isten előtt kedves Imádságra. Magyar nyelvre fordítottatott azoknak Kedvéért. a kik az igaz keresztyénségben még nem elég helyessen tanéttattak: azoknak pedig vigasztalásokra, a kik e mostani nyomoruságos állapottyokba meg aláztatván kegyelmes Isteneket telley Szivekbül igyekezik keresni és engesztelni, hogy haragos itéletiben ellenek kötött három águ ostorát háréntsa el, vagy csak enyhétse meg rajtok. Nyomtattatott Hallában. . . 1711. (R. M. K. I. 1783. szerint *Vásonyi Márton* fordította.)

szívül származik. — §. 11. Ezekből már ki tetzik, hogy egyik a másiknak ugyan utat mutat hat az imádságra, de *senki mást nem taníthat Isten előtt kellemes imádkozásra, mert az egyedül tsak az Istenhez való meg térésben tanultatik meg* . . . Sokan ha egy-nehány imádságokat tudnak könyv nélkül és azokat a szívnek minden mozdulása nélkül elapréttyák, azt vélik, hogy a már igaz imádság legyen . . .

Összefoglalás.

Íme, gazdag bőségben láttuk a XVI. és XVII. század evangéliumi keresztyén imádság előírásait és megállapításait a magyarnyelvű euchetikai irodalomban is. A meglátások és megállapítások, melyekre manapság nagy súlyt helyezünk, nagyjából a régebbi korszakok maradandó ítéletein épülnek fel, azokra nyúlnak vissza. Kétségtelen azonban, hogy vannak olyan problémák és előírások a nevezett korban, melyek ma már nem ajánlatosak, nem kötelezők és így mint meghaladtak, lényegtelenek, vagy kimondottan hibásak, bátran elvethetők és elvetendőek.

A magyar nemzet politikai története érteti meg, hogy a reformáció magyarnyelvű irodalma meglehetősen későn indul meg. A legelső magyar nyomtatott könyvek egyike *Gálszécsi István* Énekeskönyve Krakóban ugyanakkor jelenik meg, amikor Baselben napvilágot lát Kálvin Institutio-ja (1536). Luther kátéi már készen vannak, Zwingli már halott, a reformáció fegyverei már megkövacsoltattak, hitvallásai kijegecesedtek, a gondolatmeder többé-kevésbé már kivájtott, mikor (1538) *Dévai Bíró Mátyás* kiadta az első tárgyunkkal is foglalkozó munkát : *At tiz paransolatnac mag'arazatt'a-t*. Ez a munka, mely Luther, Kálvin és Melancthon munkáinak ügyes egybeszerkesztése tükörképe a későbbi korok, írók munkálkodásának is: nagy alázattal és szorgalmatossággal igyekeznek átszarmaztatni „az mi sok inségekben el-fárat és ugyan el-epedet hazánknak elő menetelire“ (Debreceni Péter) mindazt, amit jobb helyzetben élő és munkálkodó idegen nemzetek evangéliumi egyházai létrehozta. Az egyes írók és műveik fentebbi bemutatása, ismertetése után alábbiakban téma szerint és kérdések szerint összefoglalva adjuk a XVI. és XVIII. sz. euchetikájának legfontosabb és legkifejezőbb megállapításait.

Mi az imádság?

„Istennek fiainak szükséges fohászokadásoc szent léleknek ihléséből, a vagy keresztieneknek istennel valo bizonyos beszéllesec . . . Christusnac altala ü szentseges neuébe.“ (Batizi András.) „Az imádság a Szentlélektől igaz hitből és Isten ismeréséből vagy szeretetéből származott kérelem“. (Debreceni Hitvallás.) — „A könyörgés az Isten nevének a Christus által segítségül való-hívása“. (Tarcaltordai hitvallás.) „Szywnek igaz indulattibul tamadot czielekedet“ (Szikszai Hellopoeus Bálint.) „Alazatos sziuból valo könyörgese az Isten felő embernek . . . chak a Christus által.“ (Beythe István.) „Az imádság barátságos beszélgetés.“ (Zólyomi Pesina Boldizsár.) „A legelső isteni szolgálat.“ (Pálházi Göncz Miklós.) „Lelki és testi jóknak igaz hitből való kérése Istentől a' Christus nevében és az elvött jókért való hálaadás.“ (Siderius János.) „A könyörgés . . . a' mü akaratumknak tisztelettel való figyelmetes és alazatos bé-mutatása Istennek, hogy azzal ötet mint egy meg-illlessük s fel-indsuk : noha tulajdonol nem illetődik megg, mert nints öbenne változás . . . hanem mi könyörgők illettyük s késztettyük magunkat azokra, amellyeket el venni kívánunk.“ (Medgyesi Pál.) „A könyörgés mint egy Istennel való erős tusakodás.“ (Debreceni P.) „A könyörgés . . . némínemüképpen még a' meggyőzhetetlen Istenen is triumphal.“ (Pósaházi János.) „A könyörgés . . . akaratumknak isteni tiszteletben megjelenése Isten előtt, hogy Isten ezzel mintegy fel-indsassék.“ (Komáromi István.) „Bizodalommal járulás az Istenhez, ahol pedig bizodalom vagyon, ott gyönyörúséges egyesülés is vagyon.“ (Komáromi I.) — „A keresztyénnek az imádság jó Istenével mindennapi társalkodás és mintegy baráti közbeszelgetése.“ (Szakmári Pap János.)

Miért kell imádkozni?

Erre a kérdésre kevesebben válaszolnak, de általában Isten parancsolatára hivatkoznak, aki meghallgatást ígért (Bornemissza Péter, Dévai Bíró Mátyás),

engedelmességi aktus (Pósházi J.), bűneink és szükségünk hajtanak rá (Debreczeni P.), erőtlenek vagyunk (Dévai B. M.), a természet, a galamb, mely minden mag felszedése után égre tekint, a Megváltó példája és a nyomorúság biztat (Debreczeni P.), „erre nogatnak bennünket a könyörgő szenteknek is reánk toduló példájuk“ (Komáromi I.), mert emlékeztet Isten ígéreterre és a mi kötelességeinkre (Szenci Molnár A.).

Hány része van az imádságnak?

Erre a kérdésre csaknem egyöntetűleg felelnek: könyörgés és hálaadás (Dévai B. M., Batizi A., Félégyházi T., Madarász Márton, Komáromi I., Pósházi J. stb.) Nemei szerint *Pracatio*-ra, *Deprecatio*-ra és *Intercessio*-ra osztja fel Pósházi István.

A Miatyánk.

Csaknem mindenik író ajánlja. „Soha jobbat annál nem találunk.“ (Heltai G.), „Az Christustul szerzettetett imádságnak forrasa mindeneket befoglal valamire kell néznünk könyörgésünkben (Szikszai H. B.), „soha ez világon nem lehet szebb, mesterségesb és drágalátosb“ (Szenci Molnár A.), ehhez fűzi minden imádságra vonatkozó tételét a Debreceni Hitvallás, erről ír munkát Komáromi István (Mikor imádkoztok ezt mondgyátok). A Miatyánk gyülekezeti istentiszteleten való kötelező elmondásáról vitatkoztak a puritánusokkal *Váczi András*, aki szerint „a tisztátalan lélek . . . minket mostan edgyik babonaságból másikba igyekezik vonni“, a római egyház „szüntelen előhuzogatja“, most pedig Tolnai Dali Jánosék „mint valami veszedelmes közsálat avagy botránkozató követ“ el akarják távoztatni ez imádságnak szavait. *Szőnyi Nagy István* szerint „az erősek ugyan a' magok lábán is elmennek; de a' járnai tsak most tanulókat kézen fogva kell vezetni“, tehát a gyengék számára tanácsos megtartani a Miatyánk-ot. Az Úri imádság lelkét kívánja meg Pósházi I. „az Isten előtt való kedves imádságra megkívántatik, hogy amaz tökéletes imádsággal, mellyre Urunk bennünket tanított, meg-eggyezzen.“

Az imádság tartalma.

Csaknem minden író kötelességének tartja, hogy az ujsa hegyén elszámolja az imádság tartalmának vagy feltételeinek egyes részeit. „A keresztyén imádsághoz *ötféle* dolog szükséges: az Isten parancsolata, fogadása és igirete, az igaz hit, a mi szükségünk és Christusnak a' neve (Batizi). „Minden imádságban *hat* dolog van: hit, ígélet, parancholat, a' dolog amit, az kitől és aki által kérjük“ (Dévai B. M.). „Imádkozásra kívántatik az Isten kegyelme, Krisztus érdeme és a Szentlélek segedelme igaz hittel és Isten ismeretével.“ (Debr. Hitvallás.) „Az igaz könyörgéshez kívántatik a lelki alázatosság . . . , a hit, mely Istentől ingyen veszen az ígélet szerint mindent, ez kirekeszti a' vakmerőséget és a' kételkedést. Az igaz és józan élet követeése. *Negyedszer* a szorgalmatosság és a végiglen való megmaradás. (Félégyházi Tamás). „*Öt* dolog kívátatik a könyörgéshez: Isten ígéletit meg kell gondolni. Az könyörgésnek méltósága. Istennek időt, módot ne szabjunk. Az imádság ideje. Az Miatyánkknak sommája“ (Szenci Molnár A.) „A jo modon való könyörgéshez *hat* dolog kívántatik: az alázatosság és a szünek töredelmessége, az igaz hit, a jó reménység, az isteni és atyafiui szeretet, az elmének figyelmetessége, a mi lelkünknek buzgósága.“ (Péczeli Király Imre.) „A könyörgéshez *hét* dolgok kívántatnak: az illendő hely, helyes idő, az elmének szabadsága vagy üressége, az megtérés, az olvasás, az elmélkedés, az alamizsna és bójtölés.“ (Medgyesi P.)

Krisztus nevében imádkozni.

A keresztyén imádságnak Krisztus nevében és Krisztus érdeméért való jellege alapfeltételként szerepel mindig, olyan természetes követelmény tehát, melyre nem is nagyon hívják fel a figyelmet, legfeljebb a nem-Krisztus nevében való imádkozást ítélik el. „Akkik nem az Christusnak, hanem egyéb szenteknek általa kernek valamit az atya istentül, ezek nem is igazan imadkoznak.“ (Batizi A.) „Valamelly könyörgés nints a' Christus által, nemcsak el nem törülheti a' bűnt, hanem ugyan tisztán bűn.“ (Madarász Márton.) „A könyörgést Krisztusnak neve teszi kedvessé.“ (Komáromi I.) Krisztusnak a szerepét az üdvtörténetben meghatározza és az imádsághoz kapcsolja *Ács Mihály*: „mert jóllehet minden lelki jök a' Christusban

visszanyerettnek, melyek az Ádámban elvesztenek, mégis azokból senki részt nem vészen, hanemha kérendi azt."

A Szentlélek szerepe az imádkozásban.

Ez az annyira bibliai és ugyanakkor leginkább a református hitvallások által értett és hangsúlyozott elengedhetetlen követelmény, melyet újabban is előtérbe állítanak (pl. Otto), végigvonul csaknem minden írónak a megállapításain. „A' mi szívünknek keménységét az ő szent lelkének tüzevel lágyítja meg.“ (Heltai G.) „Szerző oka a könyörgésnek az Istennek Szent Lelke.“ (Félegyházi T.) „Az Atyát a Fiuval senki a Szent Lélek nélkül meg nem ismerheti.“ (Szikszai H. B.) „Ő adja az imádságra való indulatot“ (Zólyomi P. B.) „Valaki a könyörgést megutálja, attól eltávozik a Sz. Lélek és annak minden ajándéki a mi Urunk Jézus Christussal együtt.“ (Ács M.) Nem magunktól való a könyörgés, hanem „a hitnek (melyet a Szentlélek táplál) a gyümölcse.“ (Szokolyai István.) A congeniálitásra való hangolt-ságot, melyről Otto beszél, egyszerűbb szavakkal kifejezte már Szenci Molnár Albert: „az igaz keresztyéneknek tulajdon mestersége (a könyörgés) senkitől egyéb mestertől nem tanittatic, hanem az Sz. Lélektől... (A. Miatyánk) valóságos és buzgóságos elmondására is czac az szent lélec tanit bennünket, az mely kimond-hatatlan fohászokfodásokkal esedezvén mondgya ezt miérettünk *Abba*, szerelmes Atyám!“

Az imádság bibliai megköttöttsége.

Alig van tétel az euchetikában, melyet ne bibliai alapigére építenének, vagy melynek támogatására ne keresnének bibliai helyet. Ez az evangéliumi keresz-tyénségben, de még inkább a biblikus református keresztyénségben természetes előfeltétel és követelmény. Épígy „haszontalan a' könyörgés, mely az Isten beszédével nem egyez“ (Tarczal-tordai Hitv.). A bibliai idézetek közül néha nehezen hámozható ki a tétel, az, amit mondani akar az író, mint pl. Méliusz Juhász Péter, aki *A Christus Közbe Iarasarol első predicatio*-jában az imádságról beszél és el-theologizálja kérdést: „Christus eg'szer valo áldozattánac ereieuel könyörög az Atya előtt“.

Az imádság és a konfessziók.

A Szentírás és a hitvallás annyira egyek az evangéliumi keresztyének szemé-ben, mert a hitvallás épen a Szentírásból folyik, hogy különösképen soha sem kell hangsúlyozni a konfessionális kérdést. A XVI. században beszélnek még a hit ágazatairól, később azonban kizárólag a Biblia olvasását hangsúlyozzák, már a pietizmus kora előtt is.

Az imádságban át kell adnunk magunkat teljesen Istennek.

Az önmagunkról való lemondás és magunkat pornak és semmiségnek tekintés végig vonul az egész átölelt korszakon. Sem önmagunkhoz, sem a világ javaihoz „egij czieppet se ragazkodgiunk“ (Szikszai H. B.) „Isten előtt méltatlannak érezzük magunkat és minden igazságunkban való bizodalunkban üresek legyünk“ (Félegyházi T.) „Szíveinknek minden indulatiit egyedül tsak Istennek akarattyára bízunk (Debreczeni P.). „Az imádság alázatosságunknak az adófizetése“ (Zólyomi P. B.), mikor „le kell bocsatani magunkat a földnek poráiglan az Isteni felség-előtt (Pósaházi J.).

Az imádság külső szokásainak veszedelme.

Korán meglátták azokat a veszedelmeket is, melyek a képmutatás és külső-legesség részéről szoktak jelentkezni. „Nem elég az ajak és a nyelv fárasztása“ (Batízi A.). „A léleknek nem szükség sok forma“ (Heltai G.). Isten „nem a szájnak szólására, de a szünek buzgóságára figyelmez“ (Debreczeni P.). „Gyakorta az Szent Lélektől indíttatott egy fohászokdás, melyet az ember szüből Istennek ajánly sokkal kedvesebb szokott lenni az Isten előtt, mintsem, hogy hosszú imád-ságoknak elmondások, ahol az nyelv szól, az szüv pediglen merő némaságban vagon“ (Zólyomi P. B.) „Christus Urunk az képmutató szószaporitást tiltja“ (Szenci Molnár Albert). „Sokan ha egy-néhány imádságokat tudnak könyv nélküly és azokat a szüvnek minden mozdulása nélkül elaprétyák, azt vélik, hogy a már igaz imádság legyen“ (Vásonyi Márton).

A rossz imádság káromlás.

Nemcsak a szószaporítás és a rosszul használt külsőségek vétkek az igazi imádság ellen, hanem az is, „ha olyan dolgot kívánunk Istentől, mely tisztességének és törvényének ellene van“ (Siderius János), olyan illetlen dolgokat, melyeknek „kérese az Atyai hozzánk való jó kedvét megbántaná“. Nem lehet bujaságra, kártyára Istennek segítségét kérni és nem lehet segítségének határt, módot, időt szabni (Debreczeni P.). Gyalázatra és büntetésre való dolog könyörögni és meghallgattatni akarni, mégis mindazonáltal gonosz étellel Isten ellen tusakodni“ (Ács Mihály). Káromlásszámba megy a „Celben, Talban, Csesztokoban való serikálás, avagy Rómában való szarándokság járás“ (Samarjai M. János).

Az imádságban való technika.

Bizonyos mértékben ide tartozik a keresztvetés is, melyet Heltai még gyakorol és előír. Az imádság technikája alatt azonban inkább a lelki koncentrációt értjük, melyben néha a némasáig kell elmennie a léleknek, hogy „az elme figyelmeségében az imádság idején minden hivalkodo gondolatot kirekessen“ (Péczeli K. Imre) és „minden mi gondolatunkat az Urra függesszük, ... mert ugyan-is semmi nincs ellenkező dolog az Isteni tiszteletben, mint az elmének gondolatának idestova szelestése, futtatása: mert ez bélyege az testi bátorságban élőknek“ (Debreczeni P.). A lelki koncentrációban „a könyörgő embernek elmélkedésének figyelmesnek kell lenni mind az Istenre, akinek könyörög, mind a dologra, amiért könyörög, s mind pedig magára“ (Komáromi I.). Ezt szolgálja a rövidség is, t. i. „hogy a gondolatok meg ne fáradjanak“ (Szentzi Fekete István). Az ima-technika területére tartozik a magános imádságok hasznának és feltételeinek kérdése is, melyet 10 pontba foglalt össze Szőnyi Nagy István. Nevezetesebbek: „vagyon Istennel teneked oly magános dolgod, mellyben neked mások nem állhatnak melléd... a könyörgésben nem lehetnek társaid; valami magános veszedelemből megszabadított... vagy magános veszedelemben vagy... hogy magános bűneidet előszámláld...; lehetnek oly titkos dolgai embernek, mellyeket, emberek előtt szemérem nélkül nem lehetne mondani“. Fontos szerepet tulajdonítanak a test tartásának, hogy „külsőképpen is megmutassuk alázatos voltunkat“ és különben is „ha a mi belső indulataink fel buzdultak, nem lehet, hogy az mi testünk is — az ő külső viselésében meg ne indullyon“ (Debreczeni P.). Mindenütt egyformán lehet imádkozni, mert „a Krisztus eljövételétől fogva minden helyek a lelki ismeretre, szentségre és isteni szolgálatra egyenlők... és akármely helyen könyörögünk, nem kisebb erejű, mintha a közönséges gyülekezetek helyében lenne“ (Komáromi I.). Mindenütt kell imádkozni „szállásunkról ki-mentünkben fegyverkeztesen fel az Imádság; az utcáról haza jövetelünkben jusson avagy fusson előnkbe az Imádság“ (Arany Temjenező). A mindenhol és mindenidőben való imádkozásra azonban mindenki nem képes, erre is áll az, mi a Miatyánkra, hogy „a járnai tsak most tanulókat kézen fogva kell vezetni“ (Szőnyi N. I.) szabályokkal, előírásokkal, grádicsokkal. A fokozatok ezek: „bűnödnek bocsánatját szíves fájdalommal és megbánással az Úr Istentől kérjed, a kért keresztyéni jószágos tselekedeteket szívedbe plántáld, könyörögj szíveddel és szájjal és szent étellel. Nagy örvendéssel és tüzes szeretetből“ (Husztai István).

Imádság és élet.

Nemcsak a pietisták kapcsolják össze elválaszthatatlanul az életet és az imádságot, hanem már Félegyházi Tamás is leszögezi, hogy az imádság feltétele „az igaz és józan élet“. „Igazán tud az élni, ki igazán tud könyörögni“ (Debreczeni P.). Nincsen különbség és elválasztó vonal az imádság és az élet, az imádság és a munka között, „mert ember bátran kézimunkát tegyen is, csakhogy jó hite legyen az Istenhez, mindenkor imádkozik“ (Batizi A.). A munka és a néma imádság azonban nem azt jelenti, hogy az ember, ha van ideje és alkalmja, ne szóljon — állapítja meg a félremagyarázható tétellel szemben Szenci M. Albert. Igaz, hogy „Isten széke előtt vannak imádságaink, mielőtt a mi szájunkból kijönnének, sőt minek előtt a mi szívünkől kiindulnának“ (Szokolyai I.), de „az sokáig tartó buzgóságos indulat“ nincs ellene, sőt éppen következménye a keresztyéni életnek

(Szei Molnár A.), mely azonban csak az Istenhez való meg térésben tanultat meg“ (Vásonyi M.).

Az imádság meghallgattatása.

Nem a *do, ut des* gondolat hajtja a könyörgőket, mert nagyon jól tudják, hogy Isten nem adja meg a kért dolgokat mindig, hanem „hasonlót, vagy sokszor jobbat kapunk“ (Debreczeni P.). Azért „nem hallgat meg kívánságunk szerint, hogy az idvőségünkre hallgasson meg“ (Komáromi I.). Az evangéliumi keresztyénségnek és imádságának etikai jellegét határozza meg ugyancsak Komáromi István: „Mindenkor újabb-újabb kötelességekkel kelünk fel mi könyörgéseinkből“. Ha nem is nyújt Isten azonnal látható javakat és nem is adja meg a kívántakat, nem kis haszna az imádságnak az sem, hogy a minket sanyargató „Sátán semmit nehezebben nem szenved, mint mikor az ember igazán imádkozik és ezáltal ő az ő kísértetivel elüzetik“ (Szei Molnár A.). „Az áhítatos imádság mardossa az pokolbeli ördögnek az ő belit“ (Pálházi Göncz M.) és „az ördögnek gyötrelme“ (Madarász M.).

Halottakért és purgatoriumban lévőkért való imádság.

Bár a római egyház halottakért való imádságát csak a szeretet mondatja a hívőkkel, az evangéliumi keresztyén egyházak mindjárt kezdettől fogva elvetették ezt a gyakorlatot. Nem mintha kevésbé szeretnék elköltözöttjeiket, hanem a vigasztalan logika parancsolja ezt, „mert azok immár az ő utolsó végeket elérték“ (Pósházi J.) és „mivel hogy nincsenek Purgatorium tüzében kinlódo idvezülendő lelkek, nem is szükséges azokért imádkozni“ (Samarjai M. J.).

Imádság és böjt és alamizsna.

A manapság meglehetősen kikopott böjt, melyet pedig Jézus is elszakíthatatlan egységben levőknek tart az imádsággal és alamizsnálkodással (Máté 6, 1—18.), ebben az időben nem látszik római katolikus gyakorlatnak, hanem „az Alamizsna és Böjtölés két szárnyai a' könyörgésnek, kiken az égbe repül... Az angyal azt mondá Corneliusnak, hogy az ő alamizsnái és Könyörgései felmentek Isten eleiben“ (Medgyesi P.).

Imádság és az ellenségek.

Ellensége volt bőven a magyar nemzetnek és benne a református egyháznak is, ezenkívül hadakozni kellett a „köbelünkben viselt mi ellenségünkkel, az mi testünkkel“ (Heltai G.) is. Az ellenségekért való imádkozást írja elő a Debreczeni Hitvallás, „hogy az Isten térítse meg őket“; ezt kívánja Pósházi J. munkája is. A római egyházzal meglehetősen sok és nagy összeütközéseik voltak a magyar protestáns egyházaknak, de imádságaikban mégis elenyésző az ellenük való kifakadás, inkább hitvallások szegzik le a velük szemben elfoglalt álláspontot, pl. a nemzeti nyelven való imádkozás tekintetében, mely akkor még nem volt olyan természetes dolog, mint a későbbi időkben. „Valamelly könyörgések olly nyelven mondatnak, kit az imádkozó nem ért, Isten tsufolásának kell tartani“ (Tarcsl-tordai hitv.).

Imádság és a szenvedések.

Theodiceai problémává jöbi értelemben azért sem tehető az imádságban a szenvedések létezése, mert az imádság Istennel való kapcsolat lévén, melyben a „legyen meg a te akaratom“ gondolatnak kell uralkodnia, erre nincsen hely és különben is az emberiségnek egyetemes elesettsége, bűnös volta megmagyarázza Istennek a büntetését, a szenvedéseket. Heltainak idézett nyilatkozata a „test“ ellen épűgy, mint a Balassa—Bornemissza Füves Kerteeske a középkori Hortulus animae-k, Passionalé-k visszhangja, mely lassankint megszűnik, hogy majd csak a Vásonyival jelentkező pietizmusban jelentkezék ismét „Tulajdon életünknek gyűlölésében, kezünknek-lábunknak elvágásában, szemünk kivájjásában és tölünk elvetésében“. Különben betegségben, bajokban és szenvedések között nem ajánlják a test megöklését (Patai Balogh János), hanem hirdelve azt, hogy a baj a bűnért van rajtunk, buzdítják a bűnöst is, hogy könyörögjön, mert lesz foganatja könyörgésének, „ha az ő könyörgésébe bizic és az ő bűneinec bochánattyáról

semít nem kételkedendie“ (Ferenczy Zoltán kiáztatta töredéken). A szenvedés az imádság kiváltképpen való előmozdítója és megindítója (Petróczi Kata Szidónia).
A Tremendum és Fascinatum.

A bűnös ember teremtettségi érzésével remegve járul az Úr elé, állapítja meg ma a tudósok. Ez a félelem, melyet annyira ismer az Ószövetség (pl. Zsolt. 2, 11.) imádság szabály a mi euchétikánkban is: „Félelemmel és szent tisztelettel járuljunk az Úr elé“ (Debreczeni P.), hogy meglegyen az Istennel való érintkezésnek másik oldala is, a kimondhatatlan gyönyörűség és boldogság is. „Az Isten kívül a lélek soha semmiben meg nem elégedhetik... A földnek alázatosinak nagy gyönyörűségekre esik az, mikor a földnek hatalmasival beszédben mehetnek indulni: mennyivel nagyobb gyönyörűségekre lehet tehát az alázatos lelkeknek, mikor az egeknek hatalmas Urával könyörgések által beszélgethetnek?“ (Komáromi I.).

Az imádság és a gyakorlati szempont.

Mindenik író elhallgatott, de annál szentebb célja volt az Istenhez emelésen és vezetésen kívül az, hogy „a magyar nyelvnek tulajdon folyására vigyázzon“ (Debreczeni P.), hogy „az búzátlan, borotlan helyeket ne csak búzával, borral segítse, de legjobb módon a vetések a Szülő művelésének mesterségére tanítsa meg“ (Medgyesi P.). Így akarnak tanítani az imádságra is. Kompendiumot ad ki Patai Balogh János a betegek számára, esinos kisformájú könyvecskét „mert vadnak Nemzetem között olyanok, akiknek nincsen Bibliájok, vagy ha vagyon is a szent írásbeli helyeket nem tudják megkeresni, kiváltképpen akkor, mikor keserves nyavalyákkal betegségekkel terheltetvén beteg ágyokban kinlódnak...“

III.

1. Az imádság az Ótestamentomban.¹²⁶

A keresztyén imádság, imaszokások és általában az imádságról való fel-fogásnak részletei csaknem mind megtalálhatók, vagy legalább csirájukban fellelhetők az Ótestamentomnak lapjain. Jézus isteni küldetésének alapja a választott nép számára adott kijelentés úgy, ahogy' az ott megíródott. Jézus és a keresztyén-ség megértéséhez elengedhetetlen kellék az Ótestamentom ismerete, épígy szükséges ismerni benne az imádságnak a fejlődését és alakulását is.

Az imádságnak héber elnevezése *tefillá*, a *pálat* ige gyökéből származik, mely gyök eredetileg „forgató“, „hengerítő“ jelentett, majd átvitt értelemben a magát Isten előtt megalázonak, föld porában hengergetőnek, fetrengőnek a kifejezésére szolgált. (Gróf Kuun Géza.) Annyit jelent ez az ige, mint kilépni a tevékeny életből és egy igazság ítéletét mondani ki önmagunk felett, az ilyen ítélet erejével lelket és szívet áthatni, ettől megerősödni, megvilágosodni és így adadni ismét vissza a tevékeny életnek. (Hirsch Sámson Rafael.) Az ember részéről való megszólítása Istennek. (Hastings.)

Nincs megírva sehol az Ótestamentom lapjain, de kétségtelen előfeltétele volt az imagyakorlatnak az, hogy az Isten meghallja az imádságot és hat rá az imádság. Legrégibb és legegyszerűbb megjelölése az imádságnak: az Úr nevének segítségül hívása *kará bösém* (1. Móz. 4, 26.). Ez a megjelölés megvan még az Újtestamentomban is *ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα* (Csel. 2, 21; 9, 14.). Másik elnevezése az imádságnak

¹²⁶ *Irodalom.* Gróf Kuun Géza: Az imádság történelme. (Különlenyomat a *Ker. Magvetőből*.) Kolozsvár, 1889. — *Carl Fr. Stäudlin*: Geschichte der Vorstellungen und Lehren von dem Gebete. Göttingen, 1824. — *Samson Raphael Hirsch*: Versuche über Jissroels Pflichten in der Zerstreuung, 1909. — *Robert Will*: Le culte, Etude d'Histoire et de Philosophie religieuses. Tom. I. Strasbourg, 1925. — *Hastings*: A Dictionary of the Bible, Sixth impression. Edinburgh, 1909. — *Gunkel—Zscharnack*: Religion in Gesch. und Gegenwart. II. Band. II. Aufl. Tübingen, 1928. — *W. Bousset*: Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter. Berlin, 1903. — *H. L. Strack* und *Paul Billerbeck*: Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. IV. Band. München, 1928. — *H. L. Strack*: BERAKOTH Der Misnatraktat „Lobsagungen“. Leipzig, 1915.

a könyörgés, *hitpallél*, melyet a magyar Károli fordítás, hol imádságnak (*Jób 42, 10* „imádkozott barátaiért“), hol pedig könyörgésnek (*I. Sám. 1, 27.* „ezért a fiúért könyörögtem“) fordít. Eredetileg a másokért imádkozást jelentette. Harmadik neve a hasonló jelentésű: másokért való könyörgés *pāga*, (*Esa. 53, 12.* „a bűnösökért imádkozott“) az Újtestamentumban a görög ἐπιτιθέμενος igével lehet visszaadni. Negyedik szó a megkér valamire, *sāal*, vagy megkérdez valamit (szabadulásra, vezetésre, információt, kegyet) (*I. Sám. 28, 6.* „megkérdezé Saul az Urat.“) Ötödik neve az esedezés, *hillā ét pōné* (*II. Móz. 32, 11.* „Mózes esedezék az Úrnak.“) Igazi, szószerinti értelme „az orcának kedvessé tétele“. Hatodik elnevezése az imádságnak kiáltani, *zāak*.

Az imaszokásokhoz való merev ragaszkodásban valami magikus-liturgikus megkötöttség van. Állva (*Ábrahám I. Móz. 18, 22.*, *Anna I. Sám. 1, 26.*), ülve (*Dávid II. Sám. 7, 18.*), térdepelve („essünk térdre az Úr előtt!“ *Zsolt. 95, 6.*), földre borulva (*Illés I. Kir. 18, 42.*, *Jézus Máté 26, 39.*) imádkoznak. A testtartásnak épügy, mint a kéz felemelésének („a te nevedben emelvén fel kezeimet“ *Zsolt. 63, 5.*) vagy kiterjesztésének („és ha kiterjesztitek kezeiteket“ *Es. 1, 15.*) megvan a maga kifejező jelentősége.

Istent bizonyos helyeken keresik fel (Gyüjtsétek össze egész Izraelt Mispába!“ *I. Sám. 7, 5.*) és szinte testileg érintkeznek vele az egyedüli lakóhelyén, a szentsátorban, majd a jeruzsálemi templomban. (*I. Kir. 8.*) („Megvidámítom őket imádságom házában.“ *Es. 56, 7.*)

A legrégebb időkben is kellett imádkozniuk, azonban csak a patriárkák korában találjuk az imádságról való első nyomot. („Akkor kezdték segítségül hívni az Úrnak nevét.“ *I. Móz. 4, 26.*) Ábrahám már párbeszédet folytat Istennel. (*I. Móz. 18, 22—33.*) Úgy az ő, mint általában a patriárka-korszaknak imádsága leginkább közbenjáró jellegű (pl. „mostan add vissza azért az embernek az ő feleségét!“ *I. Móz. 20, 7.*), vannak azonban személyes imádságok is (egy magzatért *I. Móz. 24, 12.*, Ábrahám szolgája azért könyörög, hogy jó feleséget találjon Jákobnak. *I. Móz. 24, 12.* Jákob fogadást tesz, *I. Móz. 28, 20*, szabadítást kér, *I. Móz. 32, 11* stb.) Az áldás is imádságszamba megy (*I. Móz. 49, 1.*), mert az Isten meglátott szándékát hozom tudomására az illetőnek, épígy az imádság területéről való az átok is. („Emlékezzél meg örökök én Istenem a papságnak . . . ilyen megfertőztetéséért!“ *Neh. 13, 29.*) Sőt az eskü és a fogadalom is egy neme az imádságnak. (*I. Móz. 14, 22.*)

A mózesi áldozati és ünnepi előírásokkal kapcsolatban bizonyára voltak ima-meghagyások is, amikor a népnek meg kellett „állania az Isten előtt.“ (*III. Móz. 9, 5.*) Mózes maga nagy imádkozó volt, aki állandóan könyörgött a népért és dicséző éneket mondott mindjárt az Egyiptomból való szabadulás után. (*II. Móz. 15.*) A Deuteronomium csak egy helyen szól az imádságról. (*V. Móz. 26, 1—15.*) A hálaadás (5—11.) kívüli rész nagyon hasonlít a farizeus imádságához (*Luk. 18, 11—12.*): „Nem hágtam át egyet sem a te parancsolatidból, sem el nem felejtettem . . . aszerint cselekedtem, amint parancsoltad nekem.“ (13—14.) Egyetlen mondat a könyörgés: „Tekints alá a te szentségednek lakóhelyéből a mennyekből és áldd meg Izráelt, a te népedet és a földet, amelyet nekünk adtál . . .“ (15.)

A magánimádság kezdettől fogva áldozattal lehetett összekapcsolva, pl. a Salamoné (*I. Kir. 3, 4.*), vagy a Jóbé (*Jób 42, 8.*). A tömjén használata a jóillattal való kiengesztelés gondolatából állandósult (*Dán. 2, 46.*), hogy később azonosítsák magával az imádsággal (*Zsolt. 141, 2.* „Mint a jóillatú füst jusson elődbe imádságom.“)

A királyságot megelőző korszakban és a királyság korában az imádság gyakorlatában nincsen lanyhulás. Majdnem minden bírát imádsággal választottak: „kiáltanak pedig az Izrael fiai az Úrhoz.“ (*Bir. 6, 7.*) Debora és Bárak éneke a győzők hálaimádsága. (*Bir. 5.*) Szép magánimádsága Gedeoné. (*Bir. 6, 36—40.*) A próféták e korban nagy közbenjárók. (*Illés I. Kir. 18.*)

A fogság korában nagyon fontossá lett az imádság, mert a templomnélküliség korában megszűnő az áldozat, az istentiszteletnek minden súlya az imádságra

tolódott át és különben is az elhagyatottság érzése Isten utainak kifürkészésére indította a népet, hogy hogyan lehetne kegyét visszanyerni. Megváltásért könyörögnek (*És. 63, 15—64, 11.*) nagy hitvalló imádságok születnek meg. (*Neh. 1, 9.*) Összekapcsolják az imádságot áldozat helyett a bőjttel. (*Zak. 7, 5.*) A legkülönbélebb magán dolgok sikeréért emelik fel szívüket: pl. Esdrás az Ahavá partján szerencsés utat kér Istentől. (*Esd. 8, 21.*) A naponkint való hátszori imádkozás szokásáról legelőször Dánielnél történik említés (*Dán. 6, 10.*), mert az *55. zsoltár* szavai „este, reggel és délben panaszkodom és sóhajtozom és ő meghallgatja az én szómat“, inkább csak színes kifejezései az szüntelen való imádkozásnak.

A próféták nemcsak a vallás történetében általában, hanem az imádság történetében is különösen kitűnnek és nagy határvonalat jelölnek. Jobban tudják, mint a nép, hogy mire van szükség. Meglátják a csak anyagi javakért való imádság haszontalanságát és az imádsággal kapcsolt kultikus cselekmények fagyossága és élettelenése felett is pálcát törnek. („Nem kívánsz te véres áldozatot, hogy adnék azt, égő áldozatban sem gyönyörködöl.“ *Zsolt. 51, 18.*) A prófétai imádság éles ellentétben van a népvallás imádságával, mely még évezredek mulva is visszhangzik sz egyes keresztyén népek, így a magyar református egyház imádkozóinak ajakán (*I. Móz. 27, 28—29.* „Adjon az Isten tenéked az ég harmatából és a föld kövérségéből és gabonának és bornak bőségét. Népek szolgáljanak neked és nemzetiségek hajoljanak meg előtted!“ Ezután jönnek még a hadisikerért, gyógyulásért, menekülésért, üldöztetés ellen, országos csapások elkerüléséért, úti védelemért és csúfolóktól való menekülésért való imádságok.) Az Isten nem tekint a kövér háláldozatokra (*Ámos 5, 22.*), szeretetet kíván és nem áldozatot az imádságban is (*Hós. 6, 6.*). „Megjelentette néked, óh ember, mi légyen a jó és mit kíván az Úr te tőled! Csak azt, hogy igazságot cselekedjél, szeressed az irgalmasságot és hogy alázatosan járj a te Isteneddel.“ (*Mik. 6, 8.*) Az imádságra és meghallgatására példákat adnak a próféták. (*Ésaiás 37, 15—20, 21—25.*)

A zsoltárok külön fejezetet képeznek az Ótestamentum imádságtörténetében. Átcsendülnek a keresztyén századok imádságirodalmán, az ősegyháznak ez a tulajdonképeni imádságos könyve, a római egyház breviáriumának legértékesebb gyöngyszemei ebből valók, az evangéliumi egyházakat hitűségre és küzdelmekben való megmaradásra ezek a zsoltárok tették képessé, melyekben a lélek minden helyzetben megtalálja a hangnemet, hogy hogyan szóljon Istenéhez. Zsoltáros könyvével lett Izrael a népek imádságra tanítója. Az Úr elé önti ki panasztát a *142, 2; 42, 4; 102.* zsoltár, magasztal, emlékezik, panaszkodik, könyörög, hitvallást tesz a *34, 40, 54, 59, 60, 143, 6, 8—10, 31, 22—24.* zsoltár, nemzeti és személyi imádság a *60, 79, 80, 102.* zsoltár, anyagi külső javakra vágyik a *35.* zsoltár, hogy a rosszakarató ellenségtől megszabaduljon, Istennel akar eggyé lenni és a szenthajlék után vágyakozik a *63.* zsoltár, bűnbocsánatot kér a *51.*, Isten akaratát szeretné kifürkészni a *119.*, gyors szabadítást kíván a *28, 44.*, bosszút sürget a *69., 59.* és a *109.* zsoltár.¹²⁷

¹²⁷ A zsoltárének páratlan jelentőségére színes szavakban mutat rá *Perles Félix* rabbi (idézi Heiler i. m. 238. lapján): „Ha azt kérdezzük magunktól, hogy honnan van a zsoltárok-
nak elmulthatatlan szépsége, hogyan tudják ma is, évezredek mulva az áhitat izgalmában
megremegtetni a szívünket, miért tölti be hangjuk ma is nemcsak a zsinagógákat, hanem a
keresztyénségnek minden dómját, hogyan nem tudott a népek költészete helyébe jobbat-
szebbet létrehozni, akkor azt kell válaszolnunk: sehol sem jutott el a hit az imádság hatal-
mának, minden ember igazságos Atyja által való meghallgatásának oly ellenállhatatlan
erővel való kinyilvánításához, sehol jobban nem ismerődött meg és nem nyilvánított ki
világosabban az, hogy a természet az istenismeretnek a forrása és mint ilyen prédikáció, a
Teremtőnek magasztalására, mint a zsoltárokban. Bár a görögök, rómaiak és a modern népek
a költészet különböző ágaiban hatalmas alkotásokat hoztak is létre, de műveik közül egy sem
ment úgy át a népek tudatába és nem lett olyan mértékben az emberiség közkincsévé, nem
végzett olyan nagy erkölcsi és esztétikai nevelést, mint a kis zsoltárkönyv. A zsidó népnek a
génusza a népek tompa értelmét nemcsak megnyitotta Isten helyes ismeretére, hanem nehéz
nyelvüket is megoldotta és megtanította arra, hogy a Legfőbbet, amit éreznek és gondolnak,
szavakba is tudják önteni.“ — A zsoltároskönyvnek lelket formáló és acélozó szerepét mu-
tatja be a számtalan kiadást ért angol munka: *R. E. Prothero: The Psalms in Human Life,*
1904. — Nagyon a szívéhez nőtt a zsoltárének *Jókai Mórnak* is, ki regényeiben számtalan

Elszórva, az írók lelkületének és a kornak bélyegét magukon hordozva, az Ótestamentom minden egyes könyve foglal magába imádságra vonatkozó megállapításokat, imádságról való meglátásokat, hogy azt a folyamatot, mely a világot előkészítette Krisztus várására és megérkezésére, szervesen hozzákapcsolja, mint előzményt, alapot az imádkozó Jézus Krisztushoz.

A Jézus korabeli zsinagógiai kegyesség és annak formája, mely kétségtelenül nagy hatással volt Jézusra és tanítványaira, meg az első keresztyének istentiszteleti rendjére és imagyakorlatára, nem a bibliai kanonikus könyvekből ismerhető meg, hanem sokkal inkább az apokrifusok, egykori történetírók munkáiból és a Talmud irataiból. A zsinagógiai istentisztelet a fogságban született meg, ahol nem volt templom és nem volt pap, hanem elvileg mindenkinek ugyanazon joga volt a gyülekezetben. A polgári élet és az istentisztelet között így nem volt nagy átmenet, hanem az egyik mintegy kiegészítette a másikat.¹²⁸ A demokratikus istentiszteleti berendezkedés, melyben a kultuszban nemcsak részvehetett mindenki, hanem vezethette is azt, folytatódott az első keresztyének imaösszejövetelein és istentiszteletén. A zsinagógiai istentisztelet kötött és előírt imádságai és áldásai visszavezethetők a kanonikus könyvekben található imádságokra. (V. Móz. 6, 4—9; 11, 13—21; IV. Móz. 15, 37—41.)¹²⁹ Épígy a naponkinti háromszor, illetőleg hétszer való imádkozási kötelezettség. A zsinagógiai istentiszteletben kapcsolódott annyira együvé tartozóvá és elszakíthatatlanná az imádság, bőjt és alamizsnálkodás, hogy soha többé ne legyenek elválaszthatók. Jézus legfeljebb ezeknek az együvé tartozó áhitatelemeknek a helytelen gyakorlatát vagy egyiknek másik rovására való előtérbe törését vitatja a farizeusokkal szemben (Máté 6, 1—18.), de nem ingatja meg egyiknek sem az alapját és pillanatig sem gondol az egészséges kapcsolatnak széttépésére.

Jézusnak különben is minden oka megvolt arra, hogy a farizeusok ellen a legszigorúbban és legkimélethelebbül lépjen fel éppen az imádság módjának és gyakorlatának a mezején. A zsinagógiai imádsággyakorlat ősidőkbe nyúlt vissza és a főimádság (Esdrás imádsága, a tizenhét éves imádság) inkább hitvallás volt, mint imádság. Ezt a monotheista hitvallást később vették körül imádságokkal.¹³⁰ Nem abban volt a hiba, hogy benne a nemtelen gerjedelmek elleni védőfegyvert láttak, hogy életmehosszabbító erőnek, nemzeti felszabadulást előmozdító kötelességnek és a Gyehenna tüzét oltó hatalomnak tartották, abban, hogy a bűnvallást halkán, suttogva mondták, mert szégyelték hangosan bevallani a gyülekezet előtt a bűnöket, hanem az imádsághoz és imagyakorlathoz fűzött csűrőcsavaró magyarázatokban és következtetésekben, lélektelen követelményekben és előírásokban. Ügyelni kellett a betűkre, a szavak helyes kiejtésére és hangsúlyára. Szórszálhasogató táblázatba szedték, hogy hol, mikor, meddig, hogyan mondandó

helyen ír zsolttáros lelkekről. Nem a zsidó nép génuszát magasztalja, hanem magát a Jehovát *A kis királyokban*: „Nagyszerű az a kálvinista zsolttáreneklés a gyülekezetben, jellemzi magát az egész hitelvet. Azok a fenkölt dalok, amiknek szerzője egy szent volt, egy király és egy költő egy személyben, akit az egy Isten csodamódon felemelt a pásztorhalomról a trónra; soha senki nem fog azokhoz hasonló éneket szerezni, nem is teheti más, mint ő, aki színről színre látta a Jehovát, a maga népe előtt járva! S mikor ezeket az őszintén nyilatkozó zsolttármákat rázendíti egy épen olyan őszinte szívű, keleti eredetű nép, aki szeret a maga Istenével közvetlen beszélni: „Kiáltásom halld meg, Isten! Vedd füledbe az én könyörgésemet! Mert én szívem nagy inségből, Messze földről kiáltja fölségedet!“ Olyan ez, hogy szinte visszhangzik rá az égboltozat, ahonnan a kherubim és szerefim serege felelget rá vissza. Nem félig nyitott szájjal, nem lesunytt fővel, aggóskodva, de tele szívvel és tudóval bocsátja neki a hangját minden ember; s a koldus rekedt hangja... összevegyül a nagyurak és úrasszonyok énekével s mindeniknek megkönnyebbül a szíve-lelke utána; kipanaszolta magát! Meghallgatták! Nem torkolták le: hallgass! itt nagy urak vannak!“ — Újabban érdekes megvilágításban mutatja be a zsolttáreneknek és a magyar szabadságharcosok lelkületének kapcsolatát *Komáromi János*: *Esze Tamás, a mezítlábosok ezredese* (Budapest, 1922.) című regénye.

¹²⁸ W. Bousset i. m.

¹²⁹ Strack—Billerbeck i. m. 8. Exkurs: Das altjüdische Synagogengottesdienst. 9. Exkurs: Das Schema, 10 Exkurs: Das Schemone Esre (Achtzehngebet).

¹³⁰ Strack i. m.

el az imádság. Sem a kígyó csípésének, sem a király köszöntésének nem szabad megzavarnia imádságunkat. Nem szabad imádkoznunk, ha felizgatott a lelki-állapotunk, nem szabad a reggeli imádságot olyan korán mondanunk, amikor még nem tudunk különbséget tenni a bíborkék és a fehér szín között. Másképpen kell imádkozni a szedett és másképpen a földre hullott gyümölcs elfogyasztása előtt. Füge, szőlő vagy granátalmaevés előttre épűgy elő van írva az imádság, mint az új ruha felvételekor, vagy az új házba költözéskor. És jaj annak, aki nincsen az imádság alól felmentve és mégis elfeledkezik annak elmondásáról! Sokáig vitatták, hogy az ilyen elfeledkezőnek, hol kell elmondania az imádságot : ott-e, ahol eszébe jutott kötelességének elmulasztása, vagy pedig vissza kell térnie oda, ahol eredetileg mondania kellett volna. Az ilyen zsinagógai kegyességi gyakorlattal szemben, épűgy, mint a zsidók talmudista bölcsességével szemben jogosult és érthető Jézus Krisztusnak ítélete : „Jaj nektek képmutató írástudók és fari-zeusok !“ (Máté 23, 14.)

2. Az imádság az Újtestamentomban.¹³¹

Az Újtestamentom Jézus Krisztus imádságos életének példája, imádságban való vezetése és imádságról való tanítása által új lendületet ad az imádságnak, melyben az élet mérhetetlen lehetőségekkel gazdagodik meg. Az ótestamenti profétákat nagy imádkozókká a bennük lakozó Lélek tette, most a Szentlélek kitöltetvén mindenkire, az imádságra mindenki fokozott mértékben alkalmassá lett.

Az Újtestamentomban is különféle elnevezései vannak az imádságnak. 1. Az Istent imádni *προσεύχασθαι* 2. Az Istent kérni *εὔχεται* („az Istent pedig kérem“ *II. Kor. 13, 7.*) 3. *δέχομαι, θέλω* imádkozni (*Luk. 22, 32.*) bár ugyancsak az ige másutt embereknek valamire való megkérését jelenti. (*Luk. 9, 40.* „Kértem a te tanítványaidat“) 4. *αἰτεῖν* a gyermeki kérés (*Luk. 11, 11.* „akitől a fia kenyeret kér“), melynek semmi kapcsolata sincs eredetileg az Isten tiszteletével. 5. *ἐρωτάω* a szabad és kötetlen kérés kifejezésére. 6. *ἐντυγχάνειν, ὁπερ ἐντυγχάνειν* közbenjár, imádkozik valakiért, eredetileg közelébe jut valakinek.

Jézus imádságaiból tűnik ki legjobban, hogy mennyire csüngött az Atyán. Minden alkalmat felhasznál az Atyával való érintkezésre, mert mindenkor szükségé van erre. Senki sem végzett több munkát és teljesítményt olyan rövid idő alatt, mint Jézus és senki sem töltött több időt imádságban, mint Jézus. Sikerének, életének az imádság volt a titka. (M. E. Dodd.) Imádkozik : a) élete nagy eseményei előtt vagy azok bekövetkezése pillanatában : megkereszteltetésekor (*Luk. 3, 21.*), apostolai választása előtt (*Luk. 6, 12.*), megdicsőülése előtt (*Luk. 9, 28.*), a Getsemáné kert előtt (*Ján. 17.*) és alatt (*Luk. 22, 41.*), és a keresztfán (*Luk. 23, 34.*); b) csodatételei előtt (Lázár feltámasztása *Ján. 11, 41.*, a kórságos meggyógyítása *Máté 17, 21.*, a siketnéma gyógyítása *Márk 7, 34.*, az ötezer megvendégelése *Ján. 6, 11.*) c) tanítványaiért és az elkövetkező idők keresztyenjeiért (*Ján. 17, 9, 15.*) a feltámadott Jézus is esedezik (*Róm. 8, 34.*, *Zsid. 7, 25.*) egysekért (Péterért *Luk. 22, 32.* az őt megfeszítő katonákért *Luk. 22, 34.*)

Az imádságra való példaadás mellett kimondott utasításokat is adott az imádkozásra a) a Miatyánkban, b) példázataiban és c) alkalmilag tett nyilatkozataiban.

a) A Miatyánk (*Mt. 6, 9—13.*, *Luk. 11, 2—4.*) értékét nem kisebbíti az a megállapítás, hogy a benne foglalt kérések mindenike elszórva megtalálható a

¹³¹ *Irodalom* (az előző szakaszban már említettek kivül). A. Schlatter : Die Geschichte des Christus. II. Aufl. Stuttgart, 1923. — M. E. Dodd : The prayer life of Jesus, 1923. — Alexander Whithe : Lord, teach us to pray. Év nélkül. — Tóth Endre : Az Úri Ima (hollandból ford.). Pápa, 1925. — Szabó Imre : Mi Atyánk. (Tíz meditáció.) Budapest, 1926. — J. Marty : Etude des textes culturels de prière contenus dans le Nouveau Testament. Revue d'Hist. et de Phil. Rel. No. 3—5. Strasbourg, 1929. — Maurice Neeser : Le Dieu de la prière chretienne. 1924. — H. Weinel : Bibl. Theol. des N. T.-s. III. Aufl. Tübingen, 1921. — W. D. Niven : The Conflicts of the Early Church. London, 1930. — A. Schlatter : Das Unser Vater und unsere gegenwärtige Lage. III. Aufl. — Liguori Szt. Alfonz—Dombi Márk : Az imádság. Budapest, 1924. — E. Grubb : The worth of prayer etc. London, 1930.

zsidók imádságaiban is, mert bármilyen pompás gondolatépületek legyenek is a zsidók imádságai,¹³² ilyen pompás kapcsolatba az imaelemeket és a hét kérés nem hozta egy sem. Testi elmúló javakért egyetlen kérés irányul csak, az is a közösség számára kéri a kenyeret. Nem Izrael Istenéhez szól, hanem jellegzetes vonása, kimondott katolicitása, mely menten minden partikulárizmustól, biztosítéka annak, hogy az eljövendő idők minden keresztyén felekezet és szektája magáénak fogja vallani ezt az úri imádságot épügy, mint szerzőjét, az Urat.

b) Különösen két példázat az, mely az imádságnak az átütő erejét, szinte ellenállhatatlan elemi voltát mutatja fel: a Miatyánkhöz kapcsolódó, mintegy azt magyarázó éjjélkor érkező barát (*Luk. 11, 5–9.*) és a hamis bíró meg az özvegy története (*Luk. 18, 1–8.*). A farizeus és publikánus (*Luk. 11, 12–14.*) összehasonlítása pedig arról szól, hogy hiába minden szólam, ha a lelkiület nem imádságos.

c) Az alkalmilag tett nyilatkozatok különösen a vallásnak és az erkölcsnek szétválaszthatatlanságára mutatnak. „Ha meg nem bocsátjátok az embereknek az ő vétkeiket, a ti mennyei Atyátok sem bocsátja meg a ti vétkeiteket.“ (*Mt. 6, 15.*) A kegyetlen adós szolga példázatával (*Mt. 18, 21–35.*) is az egymásnak hetvenhétyszer való megbocsátást ajánlja tanítványainak. Az elvonulás a társaságtól és a mindennapi élet zajától nagyon tanácsos (*Mt. 26, 39.*) Az imádkozásnak előfeltétele a hittel való imádság, a bizonytalan kísérletezés nem imádság. (Higyjétek, hogy mindazt megnyeritek és meglészen néktek. *Márk 11, 24.*) Ez a hit szárazsít ki fákat, mozgat hegyeket és hegyeknél nehezebben megindítható szíveket is. Az Istennel való egyesülésnek módja az egyakaraton lévő imádság, melyet nemcsak mint lehetőséget hirdet Jézus (*Mt. 18, 19–20.*), hanem mint megvalósulást is megtapasztalunk az apostolok életében (*Csel. 2, 1–4, 4, 23–31.*) Az embernek nem szabad tudatlannak lenni afelől, hogy mit szabad és mit tilos kérni imádságában. (Zebedeus fiainak példája *Mt. 20, 20–28.*) A másokért való imádkozásnak példája, főpapi imádsága (*Ján. 17.*), melyben a közösségi és a közösségnek egymástól való elválaszthatatlanságának gondolata jut kifejezésre. Munkáját, személyét tanítványaiban, híveiben akarja látni: „akarom, hogy ahol én vagyok, azok is velem legyenek“ és „én öbennük legyek“.

Az *Apostolok cselekedetei*-ről szóló könyv mint mindenben, úgy az imádság területén is azt mutatja be, hogy Krisztus hatása hogyan maradt meg, vagy halványodott el az első keresztyén egyház életében, az *apostoli levelek* pedig az egyesek lelkében beálló vagy megszűnő hatásnak a tükörképei.

A csak új zsidó szektának vélt keresztyén közösség ragaszkodik a templom épületéhez és az imádkozás órájában (d. u. háromkor) odajárnak (*Csel. 3, 1.*). Pontosan betartják az előírásokat, otthon is elvégzik a szokásos imádságokat (*Csel. 10, 9.*). Sok imaösszejövetelet tartanak (*Csel. 2, 42., 12, 12.*). Térdre esve imádkoznak, mielőtt útra indulnának. (*Csel. 20, 36., 21. 5.*) A térdelés a legáltalánosabb szokás, azonban bizonyára már akkor megkezdődött az állva való imádkozás is, melyet Jézus is több helyen említ (pl. *Máté 11, 25.*: „mikor imádkozva megálltok“).

Az imádság meghallgatására nézve egész sereg feljegyzés áll rendelkezésünkre. Ilyen Péter szabadulása (*Csel. 12.*), Kornéliushoz küldetése (*Csel. 10, 4.*), a hajónépség életben tartatása (*Csel. 27, 24.*) és sok csudatevés (Tábita feltámasztása *Csel. 9, 40.*, Publius atyjának meggyógyítása *Csel. 28, 8* stb.)

Az imádságot a kézrátétellel kapcsolva gyakorolják: Ananiás így gyógyítja meg Pált (*Csel. 9, 17.*), Pál apostol Publius atyját. Kézrátétel és imádság együtt szükségesek a keresztségnél (*Csel. 8, 15–17.* a samariaiak megkeresztelése), a diakonusok és munkások felavatásánál (*Csel. 6, 6., 13, 3.*)

Mégsem lesz liturgia formává csupán, hanem különösen Pálnál megmarad Istenhez való emeltetésnek, elragadtatásnak és Istennel való beszélgetésnek (*Csel. 22, 17–21.*).

¹³² Weinel i. m. 173. lap.

Az apostoli levelek közül különösen *Jakab* az evangéliumokat, főleg Mátét, a mindennap élethez alkalmazza és így nagyon sok vonatkozásban beszél az imádságról is. Az ima elhanyagolása és a rossz imádság a kétfelé sántikálásnak a következménye. („Aki e világ barátja akar lenni, az Isten ellenségévé lesz.“ *Jak. 4, 4.*) A hit hiánya és a kételkedés az embert a hangulatok áldozatává teszik, „hasonlatos lesz a tenger habjához, amelyet a szél hajt és ide s tova hány.“ (*1, 6.*) Az imádság erejéről, beteget gyógyító hatalmáról, egymást imádságban segítő kötelességünkről szól a levél vége (*5, 13—18*).

Pál apostol leveleiben az imádságban a hangsúly a Szentlélek munkáján van, aki „kimondhatatlan fohászzkodásokkal esedezik értünk“ (*Róm. 8, 26.*) és „aki által kiálthatjuk : Abbá, Atyám!“ (*Róm. 8, 15.*) Minden időben a Lélek által kell imádkozni és könyörögni (*Ef. 6, 18.*). Kölsönösen könyörgenek egymásért Pál és azok, akiket ő Jézus Krisztushoz térített (*Fil. 1, 4., II. Kor. 1, 11., Filemon 22.*). Az imádság tusakodás (*Róm. 15, 30., Kol. 2, 1., 4, 12.*), olyan mint a Jákobé volt Penielnél (*I. Móz. 32, 24.*). Inti Timóteust, hogy „tartassanak könyörgések, imádságok, esedezések, hálaadások minden emberekért“ (*I. Tim. 2, 1.*). Különleges kötelessége az özvegynek és a magára hagyatott asszonynak az imádság (*5, 5.*). A héber levél írója szerint Istenhez szabadon járulhatunk (*4, 16 ; 10, 22.*), mert Jézus megtette előttünk az utat.

Ugyanezt a gondolatot mutatják a *jánosi levelek*, sőt már nem is ke járulni, mert közel vagyunk Hozzá. (*I. Ján. 3, 21—22. v. ö. Ján. 14, 13 ; 15, 16 ; 16, 23—24.*) Utóbbi idézett helyeken a *Jézus nevében* végzett imádságról van szó. Nincsen igaza *Neuser*-nek,¹³³ aki szerint ez a polytheismus visszatérésének kezdete. Krisztus nevében imádkozni *Kálvin* szerint¹³⁴ annyi, mint a multa tekintve Jézus megváltói munkájára támaszkodni, a jelenre és jövőre vonatkozólag pedig az ő örökkévaló közbenjárására. Semmiképen sem egy áhitatossági forma ez a kitétel, hanem új alap, annak a kifejezése, hogy imádságunk összhangban van a Krisztus lelkével. Nagy fordulópont ez az imádság történetében : „mostanáig semmit sem kértetek az Atyától az én nevemben : kérjetek és megkapjátok, hogy a ti örömötök teljes legyen!“ (*Ján. 16, 24.*) Nem elfordulás tehát az Atyától egy más istenség felé, hanem új út az Atyához Krisztuson át. *Kaftan* dogmatikája¹³⁵ szerint Krisztus nevében imádkozni „beten heiszt beten in der Gewisheit des allmächtigen und alliebenden Vaters, der sich in Jesus offenbart“. *Wiener* megállapítása¹³⁶ sokkal egyszerűbb : „Beten in Namen Jesu heiszt eben als Christ (im Bewusstsein der Erlösung und Versöhnung und in der Nachfolge Jesu) beten“ (89. lap). A Jézus nevében való imádság a szív hitét próbálja ki az értelem hitével szemben, mert hit van ugyan az ördögökben is, de azok mégis rettegnek (*Jak. 2, 19.*) és nem imádkoznak Jézus nevében, mert nem mernek. — Jézus azért kívánja az Ő nevében való imádkozást, mert tudja, hogy az Atya szereti azokat, akik Krisztushoz való szeretetüket és ragaszkodásukat így is kifejezik — magyarázza a kérdést *von der Goltz*.¹³⁷ Az orthodox kálvinista dogmatikus, *Hodge Károly* szerint a *Krisztus nevében* kifejezés hitvallás, annak a megvallása, hogy a Krisztus az Isten fia. „Valakinek a nevében működni leggyakrabban azt jelenti, hogy tekintélyével hatott és hatalmát gyakorlom.“¹³⁸ Így végezték az apostolok is a Krisztus nevében, azaz Krisztus tekintélyével és erejével csodatételeiket. Imádságaikban ez a kifejezés a magyarázata annak, hogy nem érdemünkben, jellemünkben, még nem is Isten kegyelmében, hanem egyesegyedül Krisztus érdemében és erejében bízunk. *Jézus Krisztus nevében* imádkozni egy azzal, hogy Érette kérünk valamit.

Jézus Krisztus imádságának és ezzel az imádság történetének csüéspontja

¹³³ I. m. 6—9. lap.

¹³⁴ *Instit.* III. 20., 17. 18., 36.

¹³⁵ *J. Kaftan* : Dogmatik. . VII. Aufl. Tübingen, 1920. 191. lap.

¹³⁶ *Wilhelm Wiener* : Das Gebet, Historisch, dogmatisch, ethisch, liturgisch und pastoral theologisch betrachtet. Gotha, 1885.

¹³⁷ *E. Freiherr von der Goltz* : Das Gebet in der ältesten Christenheit. . . Leipzig, 1901.

¹³⁸ *Charles Hodge* : Systematic theology. Vol. III. London, 1873.

a legmélyebb vallási érték, amit valaha mondtak, Jézus imádsága : „Ne az én akaratom legyen meg, hanem a tied.”¹³⁹

Bár kezdettől fogva birtokában volt a keresztyénség az Úrtól tanult imádságnak, melyet mintaimádságul kaptak : „Ti azért így imádkoztatok !”, az intézményes egyházzá fejlődő keresztyénség nem elégedett meg ezzel az imádsággal, hanem a kultikus használatában részben kiegészítette, fejlesztette azt, részben korán megindult újabb imádságoknak a sorozata is. Az úri imának Máténál fennmaradt szövege már a továbbfejlődésnek az eredménye pl. a megszólításban és a szokásos hetes zsidó beosztásban. A kultuszi ima általában sok arám és héber elemet vett át (Pl. *I. Kor. 16, 22.* Μαράναθά = Urunk jövel ! *I. Kor. 14, 16.* Ἀμήν. Az apostoli levelekben található feltűnő sok Ámen a revisorok munkája lehet, akik az olvasandó perikópák végét jelölték vele. A jánosi Apokalypsisban gyakori szó a Ἀλληλοῦξ is, mint a doxologikus hymnuszok kezdete, vagy pedig zárószava az Amen-nel együtt.) Apokalyptikus és mythikus elemek ömlenek az Isten és Krisztus dicsőségét éneklő, meglehetősen rhytmikus tagolású imádságokban is a Jelenések könyvének lyrai részeiben Az izraelita-zsidó és judeo-hellénista kegyességben nagy szerepet játszó káböd (ὄξια), mely nem téveszthető össze a φῶς-szal, lehet, hogy részben az egyiptomi mysteriumokból származik. A εἰξια, melyet ὁποστιας-nak is foghatunk fel, különleges formája Isten létezésének és megjelenésének. (*Csel. 7, 2, Ej. 1, 17.* „a dicsőségnek Atyja adjon néktek !”) Ebben a „dicsőségben” részesülnek az ég összes lakói, a megdicsőült Krisztus és a fel-támadott lelkek is. Origenesnek tulajdonítják azt a kívánságot, hogy minden imádságnak doxológiában kell végződnie. A *Máté 6, 13*-ban megőrzött doxologia már abból az időből származik, mikor a liturgikus tradíciók és szokások annyira gyökeret vertek, hogy imádságot doxologikus záróakkord nélkül elképzelni sem tudtak. (Különös jelenség, hogy a liturgikus megkötöttségeket annyira hangsúlyozó római egyház mégis doxologia nélkül használja az Úri imádságot !) A zsidó környezetből hymnikus imádságok, vagy legalább hymnus-töredékek is jöttek át az őskeresztyénségbe, mintegy példakul a későbbi fejlődés számára. Főleg Lukács evangéliuma bővelkedik az ilyenekben : *Magnificat* (1, 46—45.), a *Benedictus* (1, 68—79.), *Angyali ének* (2, 14.). De találhatók ilyenek a többi evangéliumokban és nyomuk van a levelekben is. (*Máté 21, 9.* „Hozsánna a Dávid fiának !” *Ej. 5, 18—20.* „Beszélgetvén egymás között zsoltárokból és dicséretekből.”)¹⁴⁰

3. Az imádság az őskeresztyénségben, a középkorban és a reformáció előtti időben.

A Szentírás kanonikus könyveinek ismertetése után átugorhatnánk mindjárt tulajdonképeni tárgyunkra és a reformáció korszakára, amely bibliai alapon állva, a római egyház tradíciójától és annak egyházon kívüli helyekről, sokszor kimon-dottan pogány környezetből átvett imádsággyakorlatától szabaddá akarta tenni magát és tette is bizonyos mértékig, azonban a hosszú évszázados fejlődés alatt olyan tapasztalatokkal és imaalakulásokkal gazdagodott az őskeresztyénség, illetőleg az őskatholicizmus, majd a középkori egyház,¹⁴¹ amelyek nélkül később nem tudnók megérteni a reformáció kegyességi irodalmát, különösen pedig annak liturgiai használatra szánt imádságait.

A gyülekezeti imádságnak meghatározott szövegüvé való formálódásában nagy hatást fejtettek ki az ótestamentomi és zsidó zsinagógiai imádságok. A dogmatikai szempontok figyelemmel tartása, a retorikai feldolgozás és az ótestamentomi pathos következtében vége lett a rövid imádságoknak és helyükbe pompás gondolati épületek léptek.¹⁴² A gyülekezeti imádságok legrégebb fennmaradt

¹³⁹ H. Höfding : Religionsphilosophie, aus dem dänischen übersetzt von F. Bendixen. Leipzig, 1901. 114. lap.

¹⁴⁰ J. Marty i. m. 253. lap.

¹⁴¹ Dr. Petró József : A szentmise története. Budapest, 1931.

¹⁴² M. Dibelius : Gesch. der urchristlichen Literatur, II. Berlin, 1926.

példányai a *Didaché*-ban (Az apostolok tanítása) és *Kelemen első levele*-ben található. Alább adjuk mindkettőt teljes szövegben, *Raffay Sándor* fordításában.¹⁴³

9. A hálaadó lakomát illetőleg pedig így adjatok hálát : Elsőbb is a pohár fölött : „Hálát adunk neked Atyánk a te fiadnak Dávidnak szent szőlejéért, amelyet a te Fiad Jézus által velünk megismertettél, neked legyen dicsőség mindörökké.“ A kenyér megtörése fölött pedig : „Hálát adunk neked Atyánk az életért és az ismeretért, amelyet a te Fiad Jézus által kinyilvánítottál, neked legyen dicsőség mindörökké. Amint ez a megtört kenyér szét volt szórva a hegyeken és összegyűjtve egygyé lett, úgy gyűjtsék össze a te gyülekezeted is a földnek végső határiról a Te országodda, mert Tied a dicsőség és a hatalom a Jézus Krisztus által mindörökké.“ Senki se ne igyék és se ne igyék pedig a ti hálaadó lakomátokból, csupán csak akik az Ur nevében meg vannak keresztelve, mert erre vonatkozólag is mondotta az Ur : *Ne adjátok ami szent a kutyáknak.* (Mt. 7. 6.)

10. Ha már jóllaktatok, így adjatok hálát : „Hálát adunk Neked szent Atyánk, a Te szent nevedért, amelyet a mi szívünkbe költöztettél, továbbá az ismeretért, a hitért és a halhatatlanságért, amelyet velünk a Te Fiad, a Jézus Krisztus által megismertettél. Neked legyen dicsőség mindörökké. Te teremtetted, mindenható Urunk, a mindenséget a Te nevedért, edelt és italt adtál az embereknek élvezésére, hogy Neked adjanak hálát. Nekünk pedig a Te Fiad által kegyelmesen ajándékoztad a szellemi edelt és italt és az örök életet. Elsőbb is hálát adunk Neked, mert hatalmas vagy Te. Neked legyen dicsőség mindörökké. Emlékezzél meg Uram a te gyülekezetedről, hogy szabadíttassék az meg minden gonosztól és legyen tökéletes a te szeretetben és hozd őt, a megszenteltet, össze a világ négy tájáról a Te országodba, amelyet neki készítettél, mert Tied a hatalom és a dicsőség mindörökké. Jöjjön a kegyelem és muljék el ez a világ. Dicsőség a Dávid Istenének ! Aki szent jöjjön, aki nem az, térjen meg. Uram jöjj ! Ámen. A prófétáknak azonban engedjétek meg, hogy úgy adjanak hálát, amint akarnak.

Ez az eucharisztikus imádság, épúgy, mint az egész *Az apostolok tanítása* c. könyv az apostolokéhoz nagyon közeli korban keletkezhetett. Érdekes dokumentuma a zsidó-keresztyén közösségi istentiszteleti rendnek.¹⁴⁴ A keresztyén istentiszteletnek középpontja az úrvacsorai imádság.¹⁴⁵ Az egyházi imádság az Úrvacsora ünnepléséből fejlődött ki, amikor a közösség vallási élménynek lett részesévé és közösen épült hitében. Ennek az imádságnak különösen a közösségi jelleget kell kidomborítani, mert az Úrvacsora sakramentumában a közösségi kapocs ábrázolódik ki.¹⁴⁶ Nincsen benne az egyén problémáiból semmi, hanem a közösség egész vallásosságát hordozza és jegecesíti ki a zsidók imaszokása szerint. Újabban egyre jobban elismeri a római egyház is, hogy mi minden idegen hatás származott bele liturgiájába.^{147, 148, 149} „Az egyház a zsidó vallásban és a pogány kultuszban kézenfekvő jótól nem idegenkedett, mert hiszen törekedett azt megtartani és saját lelkiületével megtölteni. Így hát zsidó és hellenisztikus hatások befogadásával a II. században készen állott a liturgia, mely természetesen állandóan fejlődött és gazdagodott, mivel hordozta az egész vallási és egyházi életet.“¹⁵⁰

A másik ősrégi keresztyén gyülekezeti imádság *Kelemen első levele*-ben¹⁵¹ maradt reánk :

59. ... Te nyitottad meg a mi szemeinket, hogy megismerjünk tégedet egyedül magaságos a magaságban, a szentségben tartozkodó szent. Ki megalázod a dicsekvők gögjét, szétromtod a pogányok terveit, felmagasztalod a megalázkodót és a felfuvalkodókat megalázod ; ki meggazdagítasz és megszegényítesz, ki meghalasztasz és életre keltesz, ki a lelkek egyetlen jótévője és minden testnek Istene vagy. Ki belenézsz a mélységekbe, az emberi dolgokat kikutatod ; ki a nyomorgóknak segítője, a reményteleneknek megmentője, ki minden lélek teremtője és gondviselője vagy. Ki e földön a népet sokasítod, s mindnyájunk közül kiválasztottad azokat, akik téged a te szerelmes Fiad a Jézus Krisztus által szeretnek, aki által te minket neveltél, megszenteltél, megtisztaltél. Kérünk, Uram, légy segítők és felkarolónk. Aki közülünk nyomorog, szabadítsd meg, az elnyomottakon könyörülj, az elesetteket emeld fel, a könyörgőknek jelenj meg, a betegeket gyógyítsd meg, a te néped tévelygőit térítsd jó utra, az éhezőket elégítsd meg, a mi rabjainkat szabadítsd meg, állítsd talpra a betegeket,

¹⁴³ *Raffay Sándor* : Újszövetségi apokrifusok. Pozsony, 1905.

¹⁴⁴ *G. Bardy* : Littérature grecque chrétienne. Paris, 1928.

¹⁴⁵ *F. Probst* : Liturgie der drei ersten christl. Jahrhunderte. Tübingen, 1870.

¹⁴⁶ *F. Probst* : Die Lehre um Gebet in den drei ersten christl. Jahrhunderte, 1871.

¹⁴⁷ *Fr. Heiler* : Katholischer und ev. Gottesdienst. München, 1921. és Berlin, 1925.

¹⁴⁸ *Tiefenthaler József* : Krisztus papja. Budapest, 1918.

¹⁴⁹ *Georg Lenhart* : Der Priester und sein Tagewerk. VI. Aufl. Mainz, 1926.

¹⁵⁰ *Tiefenthaler József* : Aszkézis és misztika. A tökéletes élet. Budapest, 1930.

¹⁵¹ *von der Goltz* : i. m.

vigasztald a kishitűeket. Tudják meg az összes népek, hogy te vagy az egyetlen Isten, Jézus Krisztus a te Fiaid, mi meg a te néped és meződnék nyája!

60. Te tetted a világ örök létét az erő kifejtések által nyilvánvalóvá. Te alkotád Uram a világot, ki hü vagy minden nemzedékhez, igaz az ítélkezésben, csodálatos az erőben és a fenségben, bölcs a teremtésben, okos a létezők fenntartásában, jó az üdvözülendőkhez, hűséges a reád bízottakhoz; könyörülő és irgalmas. Bocsásd meg nekünk a mi bűneinket, igaztalanságainkat, vétkeinket és hibáinkat. Ne vedd számon szolgálid és gyermekeid összes bűneit, hanem tisztíts meg minket a te igazságod tisztaságával, és igazítsd meg a mi lépteinket, hogy a szívnek szentségében járjunk és azt tegyük, ami előtted és a mi vezéreink előtt szép és tetszetős. Igen Uram, világoltasd a te orcádat mi rajtunk a jóra békességben, hogy a te erős kezéd védelmezzen minket és a te felséges jobbod őrizzen meg minden büntől és szabadítson meg azoktól, akik minket jogtalanul gyűlölnék. Adj egyetértést és békességet nekünk is, a föld minden lakosának is, amint adtál a mi atyáinknak, akik téged, miután engedelmeskedtek a te mindenható és felséges nevednek, igazságban és hitben hívtak segítségül.

61. A mi földi előljáróinknak és vezéreinknek pedig Uram, te magad adtad a te nagyságos és kibeszélhetetlen hatalmadból a királyi méltóságot, hogy megismervén az általad nekik adott dicsőséget és tisztet, alávéssük nekik magunkat, miben sem szegülvén ellene a te akaratodnak. Adjál nekik Uram, egészséget, békességet, egyetértést, jólétet, hogy fennakadás nélkül fejthessék ki az általad nekik adott hatalmat. Mert, Uram, mennyei király a világoknak, te adsz az emberek fiainak dicsőséget, tiszteletet és hatalmat a földön lakók felett. Te irányítod, Uram, az ő akaratukat arra, ami neked szép és kedves, hogy azt a hatalmat, amelyet te nekik adtál, békességben és szelidségben gyakorolván, a te irgalmasságodban részesülhessenek! Ki egyedül vagy képes köztünk mindezeket és még sokkalta nagyobb jókat is véghez vinni, neked tesszünk vallást a mi lelkünk vezére és védelmezője, a Jézus Krisztus által, ki által legyen neked dicsőség és fenség most és nemzedékről nemzedékre mindörökké. Ámen.

Ez a levél Raffay szerint az első század utolsó évtizedéből való, Dibelius azonban idősebbnek tartja és az 50—60 évekből származtatja. A levél negyed része ótestamentomi idézet, amellet van benne idézet már az újtestamentomi iratokból is. Bizonyára a már szokásban volt imádságokból vesz át és szerkeszt egybe imadarabokat. A régebbi imádságoskönyvek anyagának, a bibliai helyeknek, különösen a zsoltártömböknek és próféciai szavak foszlányainak tömeges beolvasztása állandó gyakorlattá lesz nemcsak a magán imádságoskönyv íróknál, hanem még a római egyház *breviáriuma* is, mely az egyházi imaórákat tartalmazza, át és át van szöve zsoltárversekkel és ősrégi imádságtörredékekkel az Ótestamentom anyagából. A *Kelemen első levele* imádságaiban lévő részek: bűnvallás, könyörgés az egyházért és gyülekezetért, császárért, birodalomért, felsőbbbségekért, békéért, jólétért, üldözökhöz, szükséglet látókért és segítségre szorulókhöz, *minta* lesz a későbbi idők számára, olyan minta, melyhez görcsösen ragaszkodnak az imádságírók. A felsőbbbségekért való imádság épügy, mint a doxológia a zsidó zsinagógális istentisztelet hatására vezethető vissza.

Ez a pár imádság, melyek keletkezési ideje pontosan máig sincsen megállapítva, a legrégebb keresztyén időkben maradt fenn reánk, abból a korból, amikor az istentiszteletre kizárólagosan csak a zsidó zsinagógális rend volt hatással. Polemiának, apologiának nincs benne semmi nyoma, mert a keresztyénség még nem lépett kapcsolatba, érintkezésbe, vitatkozásba másokkal.

Az *egyházi atyák*¹⁵² azonban már vizsgálat alá vették az imádságnak a szívre és az életre gyakorolt hatását minden szempont szerint, mert így akarták legyőzni az imádsággal szemben táplált kifogásokat és okoskodásokat. *Origenes* (185—253.) *περι εὐχῆς* című munkájában (231.) különösen az imádság jótékony erkölcsi hatását emeli ki. Az imádság bevezetésében az Atyát kell dicsőítenünk Krisztus által lélekben, majd köszönetet kell mondanunk jótéteményeiért, be kell vallanunk bűneinket és azok megbocsátásáért kell könyörögnünk, mennyei dolgokat kell kérnünk, végül ismét magasztalnunk kell az Atyát. Az ember imádsága által lesz az isteni bölcsességnek a részesévé. „Amikor ugyanis az ember elméjének szemei annyira fel vannak emelve, hogy a földi dolgokkal nem időznek... , hanem olyan magasban vannak, hogy mindazt, ami mulandó megvetik és egyedül annak szent-

¹⁵² Az egyházi atyáknak eredeti latin- vagy görögnyelvű szövegét adja *M. J. Rouet de Journal S. J. et J. Dutilleul S. J.*: *Enchiridion asceticum loci ss. patrum et scriptorum ecclesiasticorum ad ascetism spectantes*. Friburi Brisgoviae, 1930. gyűjteménye. Az alábbi szemelvényeket ebből fordítottuk.

telik idejüket, hogy Istent megismerjék és Őt, aki meghallgatja őket, tisztelettel és alázatosan szólítják meg, hogyne tennének akkor nagy nyereségre szert azok a szemek, mikor az Úr dicsőségét fedetlen arccal szemlélvén, ugyanazon ábrázatra elválnak dicsőségről dicsőségre (2. Kor. 3, 18.). Akkor ugyanis egy bizonyos isteni bölcsesség kisugárzásának lesznek részeseivé, amint ez kitűnik a következő szavakból is: *Hozd fel reánk arcodnak világosságát, óh, Uram!* (Zsolt. 4, 7.)

Tertullianus (160—222.) *De oratione* című munkája az alázatosságot hangsúlyozza. „Az a publikánus, aki nemcsak könyörgésében, hanem nézésében is, alázatos és összetört volt, sokkalta illőbb módon távozott, mint a nagyon gögös farizeus. Beszédünk hangjának is alázatosnak kell lenni.“ Az imádkozás feltételeiről szólóban már az imaórák gyakorlatát bizonyítja. „Mindenhol és mindenkor kell imádkozni, de hogyan lehet *minden helyen*, mikor tilos nyilvános helyen? Minden helyen, így szól az Írás, t. i. melyet az alkalom, vagy a szükség nyujtanak. Az időt illetőleg pedig nem lesz felesleges azoknak az óráknak a számbavétele, melyek a napnak bizonyos szakaszait jelzik: a harmadik, hatodik és kilencedik, melyeket az Írás is fontosabbnak tart. Az együttlévő tanítványokra a Szentlélek először a napnak harmadik órájában töltetett ki... Péter hat óra tájban ment fel a háznak felső részébe imádkozni. Ugyancsak ő Jánossal együtt kilenc órakor ment fel a templomba és gyógyította meg a sántát. Nem kevesebbszer, mint legalább háromszor imádkozzunk napjába, mert ezzel tartozunk a Háromságnak... azokon a megkövetelt imádságokon kívül, melyeket minden figyelmeztetés nélkül kötelesek vagyunk elmondani napkeltekor és alkonyatkor.“ Az imádság hatalmas lelki aktus. „Csak az imádság győzi le Istent... Krisztus minden erényt ebből a jóból származtatott... A halottak lelkét a halál útjáról ez hívja vissza, a gyengéket megerősíti, a betegeket meggyógyítja, akiket megszálltak a démonok, kiengeszteli és felnyitja a börtönök zárait és feloldja az ártatlanok bilincseit. A bajokat megszünteti, a kísérteteket elűzi, a bosszúállást elfojtja, a kicsinyhitűeket vigasztalja, a nagylelkűeket gyönyörködteti, a kóborlókat újtukra igazítja, a hullámokat megtöri, a rablókat ámulatba ejti, táplálja a szegényeket, kormányozza a gazdagokat, felemeli az elesetteket, támogatja a megcsúszottakat és megtartja az állókat. Az imádság a hitnek kőfala, fegyverünk és dárdánk az ellenséggel szemben... Minden angyal imádkozik és imádkozik minden teremtmény.“

Cyprianus (220—258.) az Ūri-imádságnak allegorikus magyarázatát adja, melyet jócselekedetekkel és alamizsnával együtt kell gyakorolnunk. (*De oratione Dominica*) *Alexandriai Kelemen* (150—211.) a gnostikusok imádságáról szól, arról továbbá, hogy a bűnösök imádságát is meghallgatja ugyan néha Isten, de nem a bűnösök kedvéért.

Nagy Basilius (330—379.) azt tanítja, hogy egész életünknek Istennel való összeköttetésnek, imádságnak kell lennie. (*Precatio contiuna*. (Hom. 5. In martyrem Iulianum)) „Odafeküdve az asztalhoz: imádkozzál! Kenyeret véve: adj hálát az Ajándékozónak! A test gyengeségét borral erősítvén, Arról, aki neked szíved felvidítésére és gyengeséged megszüntetésére, ezt az ajándékot adta: emlékezzél meg! Ha elkerülte figyelmedet az étel vételének szükségessége: ne kerülje el a jóságos Ajándékozóról való megemlékezés! Ha inget öltesz, adj hálát annak, aki azt adta, ha köpönyeget veszel fel, bensőségesebben szeresd Istent, aki télen-nyáron egyaránt megfelelő ruhát nyujt nekünk, mellyel életünket védjük és szemérmünket betakarjuk. Befejeződött a nap? Adj hálát Annak, aki nappali munkánk segítőtársául adta a Napot.“

*Augustinus*¹⁵³ (354—430.) különösen *Meditationes, Liber Soliloquiorum animae ad Deum* és *Manuale seu: libellus de contemplatione Christi sive de Verbo Dei, quo sopita coelestis desiderii memoria renovetur*¹⁵⁴ című munkáiban teti magát

¹⁵³ Dr. Babura László: Szt. Ágoston élete. Bpest, 1929. — Dr. Máthé Elek: Ágoston élete. Bpest, 1927.

¹⁵⁴ E három munka egybefoglalt magyar fordítása: *Szent Ágoston elmélkedései*. Fordította: *Eöri János* dunaszentmiklósi plébános. Tata, 1928. — A *Liber Soliloquiorum*-ot „Szent Ágoston hippói püspök A lélek Istennel való magányos beszélgetéseinek könyve“ címen külön fordította le *Némethy Ernő*. Budapest, 1922.

az egyetemes keresztyénség imádságirodalmában olyan példaadóvá és forrássá, mint akinek hatása el egészen a mai napig is páratlan a magyar evangéliumi keresztyén és római katolikus imádságirodalomban egyaránt. Hatására még visszatérünk tulajdonképpeni tárgyunk, a magyar református imádságirodalom ismertetésénél.

Cassianus (360—435.) a szerzetesi életeszménynek és általában a szerzetességnek terjesztője Nyugaton, kimerítő elméletét adja az imádságnak. „Az imádság végzésére indít minden erény... Imádságunk órája előtt felfogott lelki tartalmunk befolyásolja az imádságot, mint emlék. Ezért olyanokká kell magunkat az imádság órája előtt elkészítenünk, mint amilyen imádkozóknak akarunk találatni... Gondoljunk arra, hogy elménk megtisztuljon az összes földi bűnöktől és a szenvedélyek minden salakjától megtisztulva eljusson finomságához, hogy így bűnöktől meg nem nehezedett imádsága eljusson Istenhez... A könyörgésben valamit felajánlunk, vagy megfogadunk Istennek, aminek görögül εὐχή avagy fogadalom a neve... Imádkozunk akkor, ha szívünk minden figyelmével az Úrnak akarunk szolgálni, ha azt ígérjük, hogy minden világi tekintetet megvetve és lenézve az Úrhoz csatlakozunk. Harmadik helyen áll az esedezés, melyet másokért terjesztünk elő... Negyedik helyre a hálaadást helyeztük... amikor az Úrnak elvett jótéteményeiről emlékezünk meg, a jelent szemléljük, vagy azt nézzük, hogy Isten a jövőre miket és mekkora dolgokat készített az Őt szeretők számára. — *Szüntelen imádkozzatok!* Igen keveset imádkozik ugyanis az, aki csak akkor szokott imádkozni, amikor térdet hajt. Sohasem imádkozik az, aki bár térdet hajtott, szívének valamilyen elkalandozása elvonja a figyelmét. Amilyen imádkozók akarunk lenni, olyanok kell, hogy legyünk már az imádkozás ideje előtt...”

Hesychius (V. század) színes hasonlata, túlsúfoltan szemléletes képe mintha példa volna az utána ezeresztendővel író reformátorok hasonló szemléletességgel szerkesztett megállapításaihoz. „Amint nem eshetik meg az, hogy valaki meztelen testtel menve a csatába, onnan győzelmesen kerüljön ki, vagy pedig teljes öltözetben ússzék a tengeren, vagy életben maradjon lélekzet nélkül, úgy az sem történhetik meg, hogy emberiség és Krisztus szüntelen imádása nélkül a szellemi és titkos háborút megnyerjük és sikerrel üzzük el a gonosz gondolatokat, vagy térjünk ki előlük. Csüngjön ott Jézus neve a lélekzeteden és egész életeden és ekkor megismered a pihenés gyümölcsét is. Amint ugyanis betűket nem lehet a levegőbe írni, mert szükséges, hogy azok valami testen megrögzíttessenek, mert csak így maradhatnak meg, épígy munkás mérsékletünk által Jézus Krisztus imádságán csüngünk, hogy a mérsékletnek jeles erénye vele együtt megerősödjék és megmaradjon és Altala megőriztessék számunkra századokon át, úgy, hogy azt elvenni ne lehessen.“

*

Az egyházi atyák és az őskeresztyénségnek tanító mesterei koruk minden tudását, filozófiáját, költészetét és művészetét, főleg retorikáját beledolgozták hittani könyveikbe,¹⁵⁵ mert céljuk az, hogy a körülöttük élő, nem egyszer ellenséges világot a tulajdon fegyverével hódítsák meg Krisztusnak. Nem tetszeni akarnak, hanem nevelni és építeni. Ennek a szempontnak a birtokában értjük meg, hogy mi mindent bele kellett dolgozni az imádságról szóló megállapításaikba is, mely megállapítások és tételek lényegükben ma is és azóta mindig megállották helyüket, valahányszor hasonló ellenfelekkel és igazságaink hasonló vitatóival állunk szemben. Az imádság irodalmának hömpölygése során számtalanszor találkozzunk olyan reminiscenciákkal, melyek egyenes utalások ezekre a régebbi imádságelméleti megállapításokra.

Mindenik fentebb idézett megállapítás már abból az időből való, amikor az új testamentomi prófécia már kialudt és a spontán imaszokás helyébe, melyet a gyülekezeti istentiszteletben mindenki végezhetett úgy, ahogy a Lélek imádságát hajtotta, kötött istentiszteleti imarend lépett, melyben lassankint nemcsak az imádkozó személye volt meghatározva, hanem kötött és előírt lett az imádság is.

¹⁵⁵ *Leighton Pullan: Early Christian Doctrine. London, 1905.*

Már Pál apostol szükségét látta a kezdet-kezdetén az istentisztelet rendje megszabásának : „Mindenek ékesen és jó renddel legyenek !“ (2. Kor. 14, 40.)

Úgy az imádságelméletben, mint magában az imádság szokásaiban és anyagában a zsidó alapokon való elindulást feltétlenül egészségeseknek tartjuk annál inkább, mert Jézus Krisztus is a zsidó valláshoz kapcsolta küldetését és az Ur-vacsora sakramentoma is egy ősrégi zsidó szertartásnak az Ő tulajdon életével megtöltött reformációja, a hellenisztikus és pogány hatások között azonban voltak olyanok is, melyek a *revelatio generalis* meglátásaival esetleg gazdagíthatták ugyan az istentiszteleti életet, mégis az idők során sok olyan elemet is hoztak, melyek nem Krisztushoz vezették a gyülekezetet, hanem inkább elvezették a Megváltó egyedül idvezítő evangéliumi kijelentésétől. Tehát nem lehetett szó folytonos gazdagodásról, hanem gyakran a megszegényedés, hamis útra tévedés és visszaesés esetei fordultak elő.

Az imádság folyamát az egész keresztyénség számára időnkint helyes irányba terelték Augustinus, Clairvauxi Bernhárd, Assisi Ferenc, dolgoztak mélyítésén Kempis Tamás, Eckhart és Tauler, azonban az egészséges és termékenyítő főág mellett fakadtak mocsárba fulladó, vagy a scholasztikus okoskodás homokjába elpárolgatott mellékfolyások is.

Augustinus olyan hatást tett a keresztyén kegyességre, mint Jézuson és Pál apostolon kívül senki más. A hellén végtelenség-misztikának és a biblikus-prófétai kijelentési vallásnak pompásegybeolvasztása az ő vallási élménye és gondolkozása.¹⁵⁶ A vallásos nyelv, melyet beszélünk és melyet annyira megszoktunk énekeinkben, imádságainkban és áhítatoskönyveinkben, mind az ő lelkének bélyegét hordozza. Anélkül, hogy tudnánk, az ő szavaival élünk és legmélyebb érzéseink kifejezésére is ő tanított meg.¹⁵⁷

Clairvauxi Bernhárd nem annyira a bűnbánatot hangsúlyozza imádságaiban, mint inkább a Krisztussal összekapcsoló szeretetet. Ő a megalapítója és első művelője annak a misztikának, mely Krisztusban vőlegényt és az egyházban, annak minden egyes tagjában menyasszonyt lát és ennek megfelelően imádságának nyelve a szerelmi kifejezéseknek gazdag szótára. A római kath. zárdaéletben és az evangéliumi pietizmusban fedezhető fel ennek a *Brautmystik*-nak egyenes folytatása. Költői és erotikus kifejezései gyakran ízléstelen túlzásokba is átsap- tak, pl. „thalamus sponsi“ és „osculum dulce amoris“.¹⁵⁸

Assisi Ferenc,¹⁵⁹ a szent „poverello“ mindenben az Úrnak szegény és alázatos életét akarja utánozni, imádságai hasonlítanak azokhoz a gyermeki bizodalommal telt imádságokhoz, melyeket Jézusnál találhatunk. Gyermeki lelkesedése, naív enthusiasmusra örvendező magasztalásban tört ki. A természet szépségei feletti örömet forró misztikus-ekszztatikus Jézus-szeretettel kapcsolja össze. A Ferenc-rend révén imádságai és imádkozási módja termékenyítő közkinceseivé lettek a keresztyénségnek.¹⁶⁰

Kempis Tamás, az *Imitatio Christi*¹⁶¹ szerzője az augustinusi-bernhardi-franciskánusi imádkozási szellemet összekapcsolja és munkájában, melyet minden európai nyelvre korán lefordítottak, a római egyház határain kívül is széles körökben ébreszti fel a Krisztus imádságos követésére való kedvet.

Eckhart és *Tauler*, kiket pantheismussal szoktak megvádolni, a hallgató misztikus imádságának első képviselői, nem ismerik a vallásos szenvedélyességet. Főcéljuk a vágyaknak és kívánságoknak imádság által és imádságban való megfojtása.

A reformáció kora előtti időben az áhítatos könyvek stereotyp formát nyerne- nek, minden feltalálható bennük, ami a keresztyén életnek szolgálatára lehet,

¹⁵⁶ *Heiler* : Das Gebet. 241. lap.

¹⁵⁷ *Adolf Harnack* : Augustins Konfessionen, Reden und Aufsätze. I. 1904.

¹⁵⁸ *Tiefenthaler* i. m. és *Heiler* i. m.

¹⁵⁹ *Assisi Szent Ferenc* Kis Virágai. Fordította : *Tormay Cecile*. III. kiadás.

¹⁶⁰ *Heiler* i. m. 143. lap.

¹⁶¹ *Kempis Tamás* : Krisztus követése. Fordította : *Platz Bonifác dr.* V. kiadás. Buda- pest, 1927.

magukba foglalják a bűn, hit, remény, a Miatyánk, a Szentírás, a sakramentumok, a nyolc boldogság, az irgalmas szeretet hét munkája, az igaz halál művészete, a betegek és haldoklók lelki gondozása, a kísértetek alatti viselkedés felett való tanításokat. Csaknem mindenikben megtalálható a hét bűnbánati zsoltár és Jézus szenvedéstörténete.¹⁶²

A *postillák* és *plenariumok* eredetileg csak a használatos perikopákat tartalmazták, később azonban már kiegészítették őket imádságokkal és példákkal.

A *Mária-zsoltárok* és *passionálék* szintén átmentek hasonló gazdagodáson és mindenik magán viseli bélyegét annak, hogy építeni akarnak általuk. Egymásután jelennek meg a *Hortulus animae*-k, *Paradisus animae*-k, *Ars moriendi*-k és hasonló című-tartalmú könyvecskék, melyeknek imádságai alig valami változással mennek át az evangéliumi keresztyénség imádságos gyűjteményeibe.¹⁶³

A *kollekták* rövid imádságok, igen gyakran zsoltárversekből összetettek, főleg a misében használták.

A római katolikus egyház nagy szentjeinek birtokában, kik kétségtelenül közel állottak Istenhez életszentségükben, imádságukban, a reformáció korában, bár rendelkezett imádságoskönyvvel és áhítatkeltő és áhítatot ébrentartó eszközökkel bizonyos mértékig mégis élettelen és merev formává lett. Nem tudott élni az egyetemes keresztyénség örök értékeivel; az új kegyelmi ajándékot: a sajtót, az evangéliumi keresztyénség használja fel mindazoknak az értékeknek ismertté tételére, melyeket ezerötszáz esztendőnek keresztyénségével termelt ki az Örökkévaló. Európaszerte mindenütt új világtörténelem indul meg, melynek jellemzésére beillenek *Szekfű Gyulának* a magyar protestantizmusról írott sorai: „A magyar protestantizmus megjelent és hozzálátott a magyar kultúra termeléséhez. Sőt első lendületében azt hitte, hogy az egész feladatot egymaga elvégezheti. A magyar kultúra százados hordozója, a *katholicismus mintha már meg is halt volna*“.¹⁶⁴

4. A XVI. és XVII. század magyarnyelvű evangéliumi keresztyén imádságai.

a) A XVI. század.

1. Nagyon nagy kár, hogy a reformáció Magyarországon való elterjedésének első három évtizedéből nem ismerünk egyetlen imádságot sem.¹⁶⁵ Nem látjuk a kezdet kezdetét, mikor Sztárai, Kopácsi, Szegedi Kiss István, Ozorai Imre, Belényessy Gergely és úttörő társaik a romok közt munkálkodni kezdenek és vezetik a török veszedelemben és általában „Zápolya öldöklő századá“-ban vergődő magyar lelket az evangélium igazságainak fényességében Istenhez. Hogyan szerepelnek a nagy magyar pusztulások: Mohács, Buda eleste, küzdelmek és csatavesztések az imádságokban? Mennyit vettek át az egykori szerzetesek a római katholicizmus imádságából, mit hagytak el belőle, mit tettek hozzá? Mennyire magyarosodott meg az imádkozó ajak, hogyan jajdult fel a panaszszó az első esztendőkből? Az irodalmi és szószéki hagyományok, formák mennyire változtak meg, vagy mennyire élték túl a megrázkódtatásokat? Kérdések, melyekre nem tudunk feleletet adni.

Kétségtelen, hogy a nép evangélizálásában és gyülekezetekké formálódásában nemcsak Páduából hozott énekművészete hatott Sztárai Mihálynak a tolnai

¹⁶² Hermann Beck : Die Erbauungsliteratur der ev. Kirche Deutschlands, 1883.

¹⁶³ Pl. a Hortulus animae-k halottakért való imádságai a Baily Praxis Pietatis-ába.)

¹⁶⁴ I. m. IV. kötet. 280. lap.

¹⁶⁵ Csak az énekek kedélygazdagságából következtethetünk az első magyar reformátorok lelkületére. Úgy a magyar egyházi ének, mint a középkori hymonologia, mely a magánáhitat és gyülekezeti istentisztelet kifejlődésére nagy hatással volt, bár bizonyos tekintetben közel áll hozzánk, mert nem másról szól, mint az énekelt imádságról, Istennek dallamokban és zenében való kereséséről, mégis, mert zenei szabályok kötik őket és mert a nem-énekelte imádságnak az irodalma is olyan óriási egymagában is, tárgyalásainkból teljesen kimaradt. Érdemes és méltó feladat volna azonban ennek a külön feldolgozása.

és baranyai dombokon, hanem az ének varázsán kívül erősebb szálak is kötötték össze az új ekkleziákat egymással és Istennel, azok a szálak, melyek épen az imádságban, az Istennel való társalkodásban erősödtek elszakíthatatlanokká. Annak a korszaknak hiányzik az imádsága egyházirodatörténetünkéből, mely épen a legimádkozóbb kellett, hogy legyen.

A negyedik évtizedre, az ötvenes évekre a sok csapás és keserűség, megcsúfolás és kínlódás elsőrangú kérdéssé tette „a nagyszerű halál” problémáját. A „hogyan haljak meg?” kérdést nemcsak a középkorból átvett aszketizmus felé hajlás diktálja, nem a pogány *euthanasia* újraéléde, hanem a krisztusivá lett élet-halálharcot vivő magyar léleknek a problémája. Kapóra jönnek az *ars moriendi* műfajnak termékei, mely „a vallásosságnak komorabb és merevebb paulinusi típusát” elégíti ki (Thienemann),¹⁶⁶ hogy később jobb módban levő és biztosabb helyen emelkedő főúri kastélyokban (pl. a Balassáknál) észrevegyék és átültessék magyarba a testvér műfajnak az *ars vivendi*-nek *hortulus animae*-it is, mintegy vigasztalást hozva és nyújtva a nehéz élet számára.

2. **HELTAI GÁSPÁR**, akit a magyar géniusz megragadott és a magyarság sorsdöntő pillanatai legsötétebbjeinek idején tett magyarrá, az első, aki imádságos könyvet ad ki, fordít magyarrá. *Vigasztaló könyvetské-je*¹⁶⁷ 1553-ban jelenik meg magyarul. A munka, melynek egyik része később is megjelenik még Melancthon tanítványának, a győri lelkész-püspöknek *Sibolti Demeternek*¹⁶⁸ (mh. 1589) hasonló S. Demeterről. Prot. Egyház és Iskolai Lap, 1888. — *Szóllóssy Antal* : S. D. Ugyanott, 1888. című munkája¹⁶⁹ harmadik részében, *Spangenberg János* nordhauseni lelkész, Luther kortársa *Ein new Trost büchlin etc.* (1543) könyvének a fordítása. A Sibolti-féle kiadás első két része *Böck Mihály* hagenai lelkésznek műve (Würtz-Gartlein etc. 1562), melyet *Balassa Bálint*, illetőleg *Bornemissza Péter* (lásd II. részben Bornemisszánál!) fordítottak le először magyarrá, hogy a XVII. század közepén egészen új és szinte felismerhetetlen cím alatt adja ki ismét Báthori Zsófiának ajánlva *Szalárdi Miklós*,¹⁷⁰ mely egy latinnyelvű munkának függelékében pár év múlva ismét megjelenik.¹⁷¹

A *Vigasztaló könyvetske* a halálfélelem természetellenességének megállapítása után megszeretteti a mennyországot, annak szépségeire mutat rá, úgyannyira, hogy csak egy lépés választja el attól, hogy ne tegye kívánatossá az odavezető halált is. Az életnek olyan módon való kívánatossátétele, amilyen a prófétai kegyességnek az ismertető jegye, melyben az élet javaiért kell imádkozni, az a gondolat, hogy a keresztyén embernek földolga az Isten országának épen a földön való megvalósítása, itt nem található. A kálvinista aktivitást és heroizmust, mely az égiekkel nem gondol, hanem az Atyától vett parancsolata szerint a földön harcol, még hiába keresnénk. Megelégedhetünk azzal, hogy nem gyűlölteti meg a világot.

Érdekes az, amit a babonáról, a csillagjóslatokról és a csillagok emberi sorsra való befolyásoló hatásáról mond. Elítélő állásfoglalása annál figyelemreméltóbb, mert a később és nem egyszer épen református lelkészek kiadásában és verseivel ellátottan megjelenő Kalendáriumok évről-évre nagy fontosságot tulajdonítanak a csillagok járása emberi életsorssal való titkos kapcsolatának.

Minekünc... keresztienek nec meg kel forditanunc e vac es visszafordult vilagnac verseit, mert ha ő azt mondja hogy bankodic miért hogy halni kell es nem tud hova menni : mi ez ellen így szerezzük a mi verseinket

¹⁶⁶ Irodalomtört. Közlemények, 1922.

¹⁶⁷ Vigasztaló könyvetske keresztyeni intessel és tanítással, miképpen kelyen az ember-nec készülni keresztyeni es boldog e Vilagbol valo kimulashoz. Szerzette *Helta Gaspar*... Colosvarba... 1553. (R. M. K. I. 32.)

¹⁶⁸ *Thury Etele* : Sibolti D. élete és munkái. Prot. Szemle, 1890. — *Onody Zsigmond* :

¹⁶⁹ Vigasztaló könyvetske... (Sibolti Demeter...) (Galgóc) 1584. (R. M. K. I. 208.)

¹⁷⁰ Az Istennek Kereszt-viselő hiveit az békességgel való tülésre indito kevés számu Vigasztaló szok etc... *Szalárdi Miklos* által. Fejervarat, 1643. (R. M. K. I. 741.)

¹⁷¹ Sculteti (Abrahami) Grönenbergensis Silesii Axiomata concionandi practica... Varadini, 1650. (R. M. K. I. 840.)

Vig vagyoc és nem szomorkodom
 Halnom kel eszt igen iol tudom
 De miuel tudom hova megyec
 Ezért vészec igen io kedvet.

...Az WRisten minden egyéb lelkes állatokat így teremtett, hogy előmenüén ortzáikal à földhöz forditanác es à földetnézic : mert à földből vétettec és ismét földé leszec és földbe megmaradnac és abbol soha fel nem támadnac, de az embert más módon teremtette, tudniillc hogy fenn viselje fejét nagy düchöséggel. Ez által kedig azt akarta a felséges WR Isten megjelenteni hogy noha az ember földből teremtve vagyon és ismét földdé lészen : azért ugyan ismét fel tamad és oda fel mennybe vitetic ahol a teremtő az ő szent angyalaival egyetembe lakozic.

...A nap a hod és mind a csillagoc az ő dicsőséges fényességücel mind azt jelentic és prédikálják, hogy à mi szemeknet szivünckel egyetembe felemeljüc mennyekbe és arról emlékezzüc hogy nem a föld, hanem a menny a mi hazánc, hogy az Istenec szép házába valóc vagyunc, mely házba oly igen szép ablakoc és szövetnekec vadnac. Ezokáért *valahányszor megtekinted a mennyet, à napot, à holdat à csillagokkal egyetemben, emlékezzél meg az WR Iesus Christusnac menybemeneteléről* és azt mondjad temagadban : E föld melyen most jároc, melyen lakozom, melybe majd eltemettetic az én testem nem az én hazám, sem az igazi lakohelyen, hanem siralmaknac helye, melybe vettettüc a mi büneinknac nagy voltéért. De miért hogy a Christus Iesus keresztján megholt és a mi büneinkért eleget tett és az ő halottaibol valo feltámadásából az igazságot és az életet meghozta és menybemeneteléből a mi hazánknc a mennyeknac utát megkészitette és annac kapuját megnyitotta : nincsen immár semmi félelmünc mert à menny miünc : ezokáért immár nem a földieket kel keresnüc, hanem à mennyieket, ahol à mi Wrunc Iesus Christus vagyon az Atya Istenec jobbján, mert à mi életünknc gyakorlása mennyekben vagyon, honnét is à mi megszabaditonkat à mi Urunc Chris Iesusat várjuc : ki à mi gyarlo testünket megdicsőíti, hogy hasonlatos lészen az ő megdicsőült testéhez. Colosz. 3. Phil. 3.

Némely ember sok és mély sebekbeesic, de azért könnyer és igen hamar megvigaszic. Némelykedig egy igen kis sebecske miatt meghal. Ezta dolgot az égbe vigyorgóc a chillagoknac tulajdonitjác, egy nyihánac kedig a szerentsénc, de à szent irás az Istenec tulajdonitja, kinel à mi esztendőinknac száma elvégeztett és elrendeltetett.

Ezokáért bolondság és hiába és haszontalan dolog a halált félni és erről szorgalmatosnak lenni. Mert ha el nem érkezett a te életednc utolsó orája nyilván nem halsz meg, ha kedig az előtt keveset használnac tenéked az orvosdoktoroc és mind ez világon valo patikák.

De ezt nem azért mondom, hogy valaki vakmerőségből az Wristenec teremtett állatát és a természet szerint valo orvosságot meg akarná utálni : arra nem tanitoc senkit, mert az orvosság Istenec teremtett állatja, miért dichérnüc kell az Istent és felmagasztalnunc és jó lelki ismerettel élhet a keresztény ember az orvossággal.

Aitatos imádság az Istenhez című könyörgése meglep erős és kifejező nyelvével és mélységes alázatával. Az embernek méltatlan voltát csak Krisztus kegyelme-sége ellensúlyozza. A halál gondolatában a legvigasztalóbb momentum az, hogy Isten angyalai is együtt szenvednek a meghaltakkal.

O mindenható, örec es kegyelmes Isten : En igen nyavalvas bünös ember vagyoc, kevélségnc, telhetetlenségnc, paráznaságnac, gyűlölségnc es külemb külemb féle büneic miat meg fertőztottottót : Ennec felötte külemb külemb nyavalvackal, bánatockal, késértetöckel meg gyöttrötttettem es meg terheltötttettem. Nem találhatoc kedig seholt segedelmet magamnac : Vigasztalást sem kaphatoc sohult : *Ihol jekszem a te hatalmadban, es nem segethetec magamnac.* Ezekokáért én édes Istenem, kegyelmes Istenem, tenéked nyitom az én szivemet es te ellötted vallom minden én terhös büneimet, es elődbe rakom minden nyavalvai-mat es szükségimtet, *hozzám* vöttem, a te szent ígéretedre, a te szent Testedet es veredet, melly bizonyos jelek ennékem, hogy kegyelmes es irgalmas akars lenni én *hozzám* es hogy minden büneimet meg akarod bochátani.

Hiszem kedig, hogy minden te szent Angyaliddal melletem vagy : *ha meg kel halnom nem leszec egyedül a halálba.* Ha szenvednem kel : szenvednc énvelem minden te szent Angyalid, ennec nyilván valo biztonságára *hozzám* vöttem a te szent fiadnac, a mi Urunc Christus Iesusnac szent Testét es szent vérét : *Ezcec* a bizonyos ielec nem chalnac meg engemet : erősen ragaszokodom azokhoz, es meg tartom őket a te szent erődel, mind a bün, mind az ördög, s'mind a pokolnac ellene.

En édes Istenem, *elég bizonyos vagy te énnekem a te szent ígéretedbe.* Ninchen kedig semmi hea ennékem abba, akar méltó legyec, s'akar nem : ebbe bizonyos vagyoc, hogy a te szent seregödnc, a te annya szentegyházadnac tagia vagyoc, az igaz hitnc általa, az erős sziklára, a Christus Iesusra, építöttet. *Nem árt ennékem az én méltatlan voltom,* miért hogy az ő kegyelme-ségébe bizon. Mert a te édes fiad, az én megváltóm nyilván eszt mondotta : löyetek én *hozzám* minnyáján tü, kic munkállkottoc es megterhötttettedec es én meg uyittlac tüteket. Ismet eszt mondgya : Minnyáján, a kic *hozzám* iönc, nem üzettetnc én tölem. Szabadon is eszt mondgya, hogy ő a bünösökért iöt e világra : *Es aszt ígéri,* hogy a megszegget nádszált el nem akarya törni : es hogy a füstelgő méchet nem akarya meg oltani : Ez az én nagy vigasztalássom : Erre bizon magamat : Mert ezec az ő szent igireti : *Igaz ő, Meg nem chal : Ebbe bizonyos vagyoc.*

Hittani felfogásában megcsendül a prédesztináció gondolata, továbbá a hit által való megigazulás. A közgyónás mellett az Úrvacsorában a „testnek és vérnek vétele“ különös keveréke a korszak és Heltai dogmatikai bizonytalanságának.

3. A Sibolti-féle kiadásból való az alább következő két imádság. Egyik *Az wdözesnek ideieben valo Imadsag*, másik a *Mikeppen tartsa magát az ember az halalnac oraiaban* résznek *Az halalnac ideien valo Imadsag*-a. Először jelenik meg itt a vallásért való üldöztetés feletti kesergés, mikor szintén nem a haláltól félnek, hanem a lelki károktól és attól, hogy az ellenség ne dicsekedhessék a híveknek az erőtlensége felett. A halál órájában úgy jelentkezik a keresztyén lélek, mintha új feladat elvételére kerülne az Isten elé: Ihon vagyoc en edes Atyam! Bűnbánattal és töredelemmel tekint vissza életére, melyben semmi sem marasztja, csak családtagjaira gondol és azokra kéri az Isten kegyelmét.

Wram öröc Isten, en Mennyei szent Atyam, Miuel hogy vgyan te akarod es neked így tettic: hogy en nekem most meg kell halmom, azért bátor legyen az a te akaratom, *ihon vagyoc en edes Atyam*. Halat adoc peng nekem, minden nemü io voltodrol, melyet tellyes életben nekem meg ielentettel, Kiualt keppen peng azért legyen nekem nagy hala Hogy te edes Fiadat az *Iesus Christust*, a te szent Iged által nekem meg jelentetted, hogy őtet meg tanultam esmerni, es immar most bizonynal iol tudom, Hogy czac ő egyedül az en *Idvezitöm*, es bodogitom. Ki ennekem az ő kinnyual es halalual, nyerte meg a te Kegyelmedet es keduedet, kerlek azonis tegedet, legy kegyelmes en nekem es boczasd meg nekem az en soc bűneimet, mellekel tellyes életben ellened vétkeztem, mert szium szent bānom, bochasd meg WR Isten a te nagy Irgalmassagod szent, az te szerelmes szent Fiadert, az Christus Iesusert, A mint hogy enis mind azoknac megboczzattam, az kie valamikor valamit ellenem vetetted. Es legyen nekem aianlua az en szegeny lelkem. Neked ajanlom en peng azokatis, az kiket te ez világban en nekem aianlottal volt, Kiualtkeppen az en szegény felessegemet, gyermekimet: Méltóztással nekik Atyoc es gondviselőiec lenni, a mint igerted is, hogy minden aruaknac es özvegyeknac Atyoc es Biraioc akarsz lenni, Wram Isten, legyen te karatom, az te kezeidbe ajanlom az en lélkemet, Te szabadítottal meg engemet Wr Isten Ps: 31.

WR Isten, te neked hatalmad vagyon mind az életre es mind peng az halalra. Te viszesz az Halalnac kapuiához es ismet vissza hozsz. Sapien: 18.

Az mi halandosagunknac egyetlen egy Bizodalma, Reménsége, Idussesge, Győzedelme es Diczőkedése, Wram *Iesus Christus*: Ki az te áldott testedbe, kit miertünk fel vöd, a Satantul meg kiserítettel, Es abban minekünk a bűnt, a halalt, ez vilagot, az ördögöt, es a pokolnac minden ereiet meg győzted. Kerünc tegedet *győzesd meg mi velünc is mind azokat, kie minkel a te sz: Igednac vallasaert üldözenc es kergetenc*, hogy ha testünkben meg ölnékis, de lelkünkben ne arthassanac minekünc: Oh te macula nélkül valo tiszta Barany a Satan kegyetlensegenec meg győzőie, adgyad minekünk a te sz: Lelkednac ereiet, hogy kie mi magunkban erőtlenc vagyunk, te benned erősecc lehessünc, es te általad az *ördögenc* minden alnoc igyekezetet meg ronthassuc, hogy ne dicőkedgyec az ellenseg rolunc. Ezt engedgy minekünc az te mi hozzanc valo nagy szerlemedert es a te szent Igednac mi köztünc valo terizteseiért. Ki élz es wralkodol az Atya Istenuel, es a sz: Leleckerl egyetlenben mind öröckön öröcké. Ámen.

Itt említem meg Sibolti Demeternek másik munkáját is a *Lelki hartz*-ot,¹⁷² melynek Sárkány György által fordított és samarjai Vidos Lénárd által „megjóbíttatott“ része- *Az idvösséges ki muláshoz valo készületnek tudománya* épügy, mint a nevezett sárvári lelkésznek Vidos Lénárdnak munkája a *Halando embernek kísértetiről stb.*¹⁷³ (melyet valószínűleg¹⁷⁴ már 1584-ben kiadott, de csak az 1632-i kiadása ismeretes) tárgyuknál és stílusoknál fogva szorosan kapcsolódnak a Heltai által indított *ars moriendi* műfaj családfájához.

A *Lelki hartz*-ból két imádságot adok. *Az betegnek imádsága* itt is örömről beszél, ha a meghalásra gondol, de az életbe akar mégis inkább visszatérni. A második imádság *Szent Ágostoné*, ki itt először jelenik meg a magyar evangéliumi imakönyvek lapjain, hogy állandó lakozást vegyen bennük és uralkodjék rajtuk. Ez az imádság az érdemeknek és jócselekedeteiknek semmis voltával szemben az isteni kegyelem egyedüli mindenhatóságába kapaszkodik.

Örök mindenható Isten, minden irgalmasságnac Atya, segits a te szolgálodat, és közöld velem haladéck nélküla te szent hitednek világosságát, hogy *vigan* mehessék te hozzád. Oh

¹⁷² *Lelki hartz*, Az bűnös embernek nehéz lelki kísértetiről való vetekedése etc. Irattott Sibolti Demeter által, 1584 (és 1632). (R. M. K. I. 209. és 615.)

¹⁷³ *Halando embernek kísértetiről*, es azok ellen Isten igejéből való vigasztalásiról, és győzedelmeről: Egyben szedettek *Vidos Lenard* által, 1632. (R. M. K. I. 615.)

¹⁷⁴ *Payr Sándor* i. m.

kegyes Isten támadgy fel segítségemre, támadgy fel es ne ves engemet te tőled Vr Isten, vedd kezekben az én lelkemet. Wram te váltottal meg engemet igasságnak Istene, engedgy élnem és az én reménségemben ne hadgy szégyent vallanom, édes Wram Istenem, fordíts reám az te orczádat és szabadics megh minden fáydalmimtol, könyörűly raytam szegény szolgádon, és óltalmaz megh minden gonosztul. Amen.

Sz. Agoston imadsaga.

En Istenem, en irgalmassagom es oltalmam, te hozzád vagyom erős kívánságom, te hozzád folyamom Vram te hozzád ki vagy minden bűnnek meg bocsánattyának, kut feie. Ne utály meg engem, ki most nagy röttegesben es felelemben állok. Iőy segítségemre kegyelmesen mostani nagy szükségemben. *Meri énen magamtul meg nem szabadulhatok jó cselekedetim által,* hanem te Vram szabadíts meg es könyörűly raytam. *Az en erdemem miatt kétségben kellene esnem.* De az te irgalmassagod biztat, es inkább bizom az te irgalmasságodban, hogy nem mint kétségbe esném az én gonosz cselekedeteim miatt. Te vag' az en reménségem, en Istenem te ellened vétkeztem az én bűneimmel. Oh Vram édes Istenem mivel hogy kedves voltam nálad az meg váltáskor, hiszem hogy most sem untál el, sem utallál engemet hogy el kellessek kárhoznom. Imé te hozzád jöttem, mert a' te segítséged senkitűl tagadva ninczen. Kívánuan el válni es te vedd lenni, az te kezekben Vram aiánlom az én lelkemet tekints reám te igasságnak Istene, es *engedd en nekem édes Istenem hogy békességben el nyugodhassam,* ki elsz es uralkodol tellyes szent Háromságban, eörökkön örökké Amen.

A *Halando ember kísértetiről* munkában is *Alázatos imádságok a betegeknek* cím alatt az alázatosságnak akkora a hangsúlyozása, hogy egyenesen jól esik az Istennek büntetése és megalázása nemcsak azért, mert ez a bűn büntetése, hanem mert az a szuverén Istennek az akarata. Az egész imádságnak kimondottan református az alaphangja.

Örök mindenható Isten, hálát adoc te neked, à te Atyai oktatasodert, mel'ben en nékem meg ielenttetted, hogy én-is te fiad vagyok, mint hogy az én szegén testemet segiteni akarod, mely test gyakorta engemet meg győzött, es tévelygésben eytet : kerlec azért kegyelmes Atyám légy kegyelmes es irgalmas en nekem es engedgyed, hogy az te Atyai büntetésedet, el törhessem, és el szenvedhessem, és hogy szívem szerint az Dávid Királlyal mondhassam : Iól vagyom dolgom, hogy te engemet meg aláztál Vram, és te teremtett állatod vagyok, ugy cselekedgyél velem mint akarod, imből vagyok, ihon fekszem, és kész vagyok mind élni, es mind halni à te akaratód szerint, es én magamnak nem segíthetek, azt pedig nem érdemlettem az én cselekedeteimért, hogy te Vram Isten én nékem segítségül jőy : Reménlek azért es bizom te felségedbe, kegyelmes Istenem, hogy engemet el nem hadsz, hanem kegyelmesen megszabadítasz, az te szent Fiadnak à Christus Iesusnak által. Amen

A halálnak az élet rovására való előtérbe állítása, mely annyira lefoglalja a legelső imádságok könyveknek érdeklődési középpontját, mégsem egyetemes és mindeneket kizáró témája az Istenrel való érintkezésnek. Nemcsak halnak abban az időben, hanem az élet minden egyes mozzanatát és fordulatát az egyház és az egyházon keresztül Isten elé viszik. Házastársakat megszentelő imádság van a *Heltai : Agendája*-ban,¹⁷⁵ melynek dogmatartalmából kiemelkedik az, hogy a házasság az Atyának a tetszése és hogy a *Braut-mystik* hangja is hallható, mely Clairvauxi Bernhárd óta az Énekek éneke krisztianizált értelmezésében gyakorta jelentkezik.

Örök mindenható Vr Isten, ki férfiakat es asszonyállatot teremtettel es az te kegyelmes akaratodnac es szent bölcsességednac általa őket a házasságnac rendire választottad es gyümölcszekkel meg áldottad : ennec fölötte ő bennec meg ielenttetted a te szent fiadnac, a mi Vruc *Isus Christusnac a szent egyházzal az ő jegyesével valo titkos és szentséges egységét* : kériűc a te mérhetetlen kegyelmességedet, hogy ne hagyjad a te szerzésedet es rendelésedet meg romolni es elveszni, se az ördögnc czalárdsagatol ruttittatni, hanem a te nagy irgalmasságodbol tarts meg es oltalmazd meg azt, a mi Vruc Iesus Christus általa Amen.

Bármennyire is nem irtózik a haláltól és a meghalásnak a gondolatától ez a korszak, lelkülete mégsem adja fel a világ értékeire való tekintést és a *parousia*-váradalomból származó, a *thessalonikai* levél vázolta nemtörődömségnél vagy a *parousia* késése miatti elkeseredésnél semmi sincs távolabb tőle. A Szentlélek igazgatásáért és vezetéséért imádkozik az „Isten kedve szerint való életben“ *Heltai kibővített Catechizmusá*-ban,¹⁷⁶ mely tudvalevőleg nem a Spalatin György,

¹⁷⁵ Agenda, Azaz Szentegyhazi Chelekedetec, Mellyeket köuettenc közönsegesekken à Keresztyeni Ministerec es Lelkipasztoroc, Vyonnaan nyomtattatot Colesvarba, 1559. — (R. M. K. I. 37.)

¹⁷⁶ Lásd 58. jegyzetet. — *Csikesz Sándor* állapította meg, hogy a munka Luther Kiskátéjának a fordítása.

Krantz Gáspár, Spangenberg János halálművészettel foglalkozó írásainak magyarított formája, hanem Luther Kis-kátéjának a fordítása. Az alábbi imádságban a szélsőséges reformátori irányok ellen (heretnekségek) könyörög az akkor még nem unitárius Heltai.

O Wram Iesus Christus az öreg mindenható atya WR Istenec szent Fia, ki az Apas-talokra te ígérted a szent Lelkedet chodálatosképen elbochtáttad, es az által őket meg világo-sítottad, es meg erősítetted : Kerünk tégedet, hogy *adgyad minékünc is a te szent Lelkedet*, hogy igazgasson, es vezerebben minkez a te kedved szerént való életbe : ő vigasztaljon min-ket késértetünkbe es nyavalyainkba : ő tartchon meg a *heretnekségek ellen az igaz tudománba*, hogy az igaz hitbe meg maradhassunc, az atyafiui szeretetbe, es minden ioba neukekedhes-sünc es annac a kegyelemnec, melyet minékünc szent halálóddal szerzettél, reménsége által az öreg boldogságra iuthassunc : Ki te elsz es wralkodol az atya Istennel es a szent Léleccel mind öröckön öröcké. Amen : amen : Vgy legyen.

4. A híres pápai nyomdásznak Huszár Gál-nak fia és utóda, HUSZÁR DÁ-VID adja ki 1577-ben a Heidelbergi Káténak¹⁷⁷ első fordítását magyarul,¹⁷⁸ mely azonban „Szala-vármegyei Magyarsággal volna fordítva“, ami ellen Bod Péter tudósítása szerint (Magyar Athénas) sokan panaszkodtak. A könyvhöz csat-lakozik, mintegy annak második része az első igazán imádságoskönyvnek nevez-hető hatvanegy imádságot magába foglaló *Egynehany keresztényi imádságoc, mellyec közöl nemelleyekkel akar kijs magaban való imadkozásban könyöröghet az Vr Istenne nemellyikkel kedig a közönséges szent gyülekezetben élünc* című gyűjtemény. 3 reggeli, 2 esteli, 3 étel előtti, 3 étel utáni, 1 útonjárókért, 1 égháború ellen, 1 mennyei harmatért, 1 a fejedelmekért való imádság mellett nyujt prédikáció előttre és utánra való könyörgést, továbbá az ilyen napszakokra és alkalmakra szolgáló darabok mellett feldolgozza imádságban a 10 parancsolatot és az egyes zsoltárokat, könyörög a keresztyéni jó életért, új életért, Isten-országáért, alázatosságért, tisztaságért, békességért, igaz hitben megállásért, a hamis és tévelygő emberi tudományok, az evangélium ellenségei és hallgatói ellen, kéri Krisztus anya-szentegyházának megerősödését, Krisztus igaz ismeretét stb. A tízparancsolatnak, Miatyánknak parafrázisa, mely itt megjelenik, szinte elengedhetetlen része lesz a későbbi idők során is csaknem minden imádságos-könyvnek. A Bibliához való kapcsolódásnak, mely szervesen fűz az imádsághoz textusokat és idézeteket, még biztosabb mértéke és szabályozója a parafrázisoknak sűrű divata. A körülbelül harminc év, mely Huszár Dávid imádságos-könyve és Heltai munkáinak első kiadása között fennáll, elegendő volt arra, hogy a valláscsáság konfesszionálizmussal erősödjen, hiszen ezek az imádságok is épen egy hitvallási iratnak, a „*Palatina Catechesis*“-nek függelékeként jelennek meg.

*

Az alább következő imádságok az egyháztalan, vagy az egyházat meg nem látó aszkézissel szemben az egyház védelmét is fontosnak tartják. A világi dol-gokkal is foglalkoznak, igaz ugyan, hogy helyes mértékkel, úgy „hogy azoc miat a mennyei dolgokat el ne mulassuc“. A veszedelmeket nem keresik és nem nyugsza-nak bele a bajokba az imádkozók. Az imádság olyan hálaadás és dicséretmondás az elvett javakért, mely soha sem lehet elegendő Isten kegyelmességéért. Nemcsak a zsoltáros erő csendül ki belőlük, hanem a darabos stílus melletti kifejező erő és szépség is. Istent a népek szívüknek belső szépségével kell ékesíteniük, ami nem más, mint a lélekből és igazságból való imádat. A szívnek legnagyobb öröme csak

¹⁷⁷ A Heidelbergi Káté magyar irodalmára nézve lásd : Dr. Erdős József : A H. K. története és irodalma a külföldön és hazánkban. Prot. Szemle, 1891. — Enyedy Andor : Magyar kátéirodalom. Theol. Szemle, 1928. — Újabb méltatása : Lang August : Der H. K. zum 350-jährigen Gedächtnis seiner Entstehung (1913), (Schriften des Vereins für Ref. Gesch. Heft 113.) — Fordításainak irodalmát adja James Good : The H. C. in its Newest Light, Philadelphia, 1914. — A Heidelbergi Kátét adja a többi református hitvallási iratok között : Corpus et Syntagma Confessionum... Genevae, 1612 ; Collectio Confessionum in ecclesis reformatis. Edidit Dr. H. A. Niemeyer, Lipsiae, 1840. ; E. F. Karl Müller : Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. Leipzig, 1903.

¹⁷⁸ A Keresztyen Hitről Való Tudomannac Rövid Kérdésekben foglaltatott Som-maia... Vgyan ezenec az végén mindgyarton imadkozó könyuetis nyomtattuc... Papan, 1577. (R. M. K. I. 137.)

az Isten nevével való dicsekedés lehet Szép a napfény világosságának és a Szentlélek fényének párhuzambaállítás. Felemeli a nép szívet a törökök, „a fertelmes undoc poganoc“ ellen, kik „toluilo barlang“ -gá akarnak minket tenni. Imádkozik a császárért és azért, hogy a vitézeknek (nem karjukat, hanem) ujjukat tanítsa meg Isten hadakozni.

Regueli imádság mince előtte ember dolog tetelhez kezd.¹⁷⁹

Mindenható irgalmas Isten mi edes Atyanc és iduözítönc, Hálát adunc mi teneked, hogy minket az elmul eijel kegyelmessen megöriztel, es a mai napot bekeuel attad ernünk. Kériunc tégedet, oltalmaz meg minket è mai naponnis, es engedd azt minekünc à te kegyelmessegedből, hogy minden az egész napon a te neuednecc tisztelitetben legyünc foglalatosac. Es semmit egyebet ne miuellyünc hanem czac à mi teneked kedues es kellyemetes. Es à mint immar te à nap fényel az egész vilagot vilagositod azon képpen vilagits meg à mi lelkünknecc setetséget à te szent Lelkednecc világosságual, hogy à te igassagodnac ösuenyeről el ne teueledgyünc, hanem minden dolgainkban te read nezzünc, ki mindenüt mindent iol láttz. Es tegedet minden gondolatinkrol es beszédinkról valo bizonyosagnac es bosszu alloknac esmerünc, semmit se fellyünc se tisztellyünc inkább tenáladnal es tegedet ki minekünc kegyes Atyanc vagy semmiuel meg ne bantsunc. Valamihez kezdünc es valamiben el indulunc à mi dolgainc, mindenkoron à te neuednecc diczségere es a mi Atyanc fiainac hasznokra legyen. Annac felette, miuel hogy minden io tanacz es alkalmatosag es minden dolgoknac io vege s elemenetec czac te föld vagyon, adgyad hogy minden szüksegünkben czac te föld varhaassunc, es a mi szivünknecc keuansagat te föld meg nyerhessük. Adgyad tovabba kegyelmes Atyanc, hogy ez világi életünkre valo gondviselesünkben es dolgainkban czac annira legyünc foglalatosac, hogy azoc miat a menyei dolgokat el ne mulassunc, auagy erőssen ne fogiuc. Abban semmit ne kedelkeduen, ha vgy czelekedünc hogy te szent felséged à töbit meg nem adnaia. Orizd es otalmazd à mi romlando testünket es lelkünket. — Tanits es oktass bennünket à te szent Leelkednecc ereieuel es tanatsauual à Satannac enni soc külömb-külobb fele ostromlasi es czarladsagi ellen. — Szabadits meg minket minden felelemtől es veszedelemtől, melyeket à mig ez vilagon élünk, minden oraban reanc kelly varnunc. Miért hogy kedig semmit nem hasznal akar mince is io modon valo el kezdese, hoiol nem vissziuc veghez. Arrais kériunc Vram tegedet, hogy ne czac è mai napon oltalmaz bennünket, hanem telyes életünkben vezerünc es otalmunc legy. Meg erősituen es neuelued bennünc à te aiandekidat, melyeket à te io voltodbol es irgalmassagodbol, minekünc melatlan bünos embereknecc adtal: mind addig mig nem minket à Christussal tellyesseguel eggye tesz. Ki miért hogy czac egyedül őmagá igassagnac vilagos napfenye, minket öröc világosságual es örömuuel tölt be. De à mig ez mulando életben vesződünc, küldgy igaz lelki pasztorokat közünkbe, kiknecc beszede által legyen erős czelekedő à te szent Lelked az halgatoknac szüekben: Hogy à te szent Gyülekezeted neukekdegyc, es az ördögnecc czelekedeti meg romollyanac. Fegyuerköztesd fel mi feiedelmünket es előttünc iarokat à te Isteni erőddel, hogy őrizzéc es oltalmazzác à te Anya szentegyházadat es a külső io törüenyeket es rendtartasokat biztass es erősits mindeneket, akic lelki auagy testi keserüsegben vadnac. Hogy kedig te föld mi kegyes Istenünc enni soc büneinket à te büneinket à te szerelmes fiadert az VR Iesus Christusért, ki minekünc meg igerte, hogy valamit te föld ő hozza valo biztunkban kerendünc, azt te minekünc bizonynal meg adod, es az okaert hatta hogy az ő neueben ilyen modon imatkozzunc. Mi Atyanc:

A Christusnac velünc valo io tetemenyiert Hala ado Imádság

VR Isten mi menyei szerelmes szent Atyanc, Illic hogy à mi szivünc es szanc vy eneket mongyon teneked. Mert uy emberecké töttel es uyonna szüiltel az öröc életre bennünket à te szerelmes fiadban a Christus Iesusban. Diczerünc azokert tegedet à poganoc előtt, es minden népeknec beszéllyünc à te czoda tételidet. Naprol napra hirdettyünc à te iduözilesedet, mellyet à mi Vrucnc Iesus Christusban czelekedtel es magasztallyuc à te diczségedet, melly minekünc zodalatos képpen meg ielent à te mi hozzanc valo nagy szerelmedből. . . — De miért hogy te nagy Isten vagy, es rettenetesb minden isteneknél, soha nem diczerhetünc mi tegedet elegendé. A poganoknac minden istenec czac holt baluany, de olly Isten vagy, hogy ameny nyet földet teremttöted. Semmit nem hasznal te előtted a külső szentsegnecc kep mutatasa es à teltetőtt iamborsag, hanem ez a te igaz diczireted, hogy vallast tegyünc teneked à mi büneinkről, szentellyünc à te neuedet, minden igassagot czac teneked tullaidonitsunk es a mi idvözitesünket ne a mi erdemünkbe helyhezteszuc, hanem a te szent fiadnac erettünc valo kedues áldozatyaert czac à te io keduednecc köszönyünc. Ez mitőlünc a te ékesseged, ezt è mi hitünknecc igasságát esmered igaz tisztességnecc à te menyei szent helyedben, honnan minket megszentelsz, es gyakorta meg mutatod hatalmas erődot à te ellenségid ellen: es holott à te diczségednecc es maiestassagodnac fenyessege vgy tündiklic à te szentidre, hogy à te bodogságoddal ökis elnek es teneked mindenkor halat adnac. Meltó ezért, hogy minden nepeknec nemzetsegi diczöitséc à te mindenható voltodat es őmagokat teelőtted megalázzván, az ő szüueknec belső szepsegeuel ekesitsenec, lelekből es igassagbol imadgyanac es fellyenec tegedet. Mert czac egyedül temagad vagy az igaz király, ki az embereknecc öröc bodogsagot adhattz. Meltan illet tegedet minden tisztesség, diczeret es diczség, ki a te igassagodban iteled à te nepedet

¹⁷⁹ Lásd 231. jegyzetet.

es igassággal bírod s-intezed ez világot. Melto fölseges vr Isten hogy mi velünc egyetembe, teneked minden teremttött állat öruendözzen, a mi iduözülésünkert : Ki a te szent fiaddal es a szent Leleckel egyenlő diczőségben élsz es uralkodol, mind öröcké, Amen.

A Christus föl tamadasa által nyert kegyelemert, Imadság

Czoda képpen mutattad meg VR Iesus Christus Isteni hatalmatott a te föltamadosodban, mikor magadat az halálnac ereie ellen megsegíted, es tennen tehetsegedből az halal ellen föl tamadal, hogy miis te veled egyetembe a bűnnec es karbozatnac halalabol föl tamadnanc, es te benned vy emberecké lennenc. Méltó azért tegedet uy vörsöknecc enekleséuel diczernünc. Kériüncis tégedet, hogy a te föl tamadásod által valo meg igazulast, es iduözülést ielents meg a töb nemzetségeknecis, a kic még tégedet nem esmernecc : Hogy a te föl tamadásodban valo remenség által, mi velünc egyetembe, ökis iduözülhessenec. Emlékezzel meg touabbá kegyelmes Christus Iesus a te isteni irgalmassagodrol, es iusson eszedbe a te io voltod es fogadasod, mellyel temagodatt kötelezted Izrael házanac a te hüeidnec : Szand meg immar a mi soc veszedelmünket es romlasunkat, es tamadgy föl melletünc, hogy lassác az egész földnec hatari a mi testünknecc iduezítését. Ha ezt teinded, mind az egész földön valo hüec öruendeni fognac teneked mi Királyunknac es kegyelmes VRunknac, es öröcké valo hálá adasnac enekleséuel fogiác áldani, diczerni es föl magasztalni a te szent neuedet. Kiert a Satan ki e vilagnac feiedelme, az ő tagiual egyetembe ha vgyan orditana es minden zurzauart inditanais ellenünc, de mind az által a szent Leleknec folyó vizei, es a szenteknec hegyei, kic te benned meg erőssödtenec, vigassagot mutatnac, es egyenlő szíuel örülni fognac teneked mi meg szabadító Királyunknac, Miért hogy el fogsz ióni meg itelni a földet igasságban, es a nepeket igaz törvenyel : Ki az Atyaual es a szent Léleckel elsz es uralkodol, mind öröcké, Amen.

Imadság a mi haborgatoine ellen

Melly igen soc ellensége vagyon VR Isten a te nepednec, kic minket kesergetnec, es meni fölöl valo haborusag erkeziec naponként reanc? Tamadgy mellenc azokert mi Istenünc, légy paisunk, szabadits temagad meg bennünket. Hogy diezekedhessünc a te neueddel, es a mi szüünknecc lehessen nagy öröme es batorsaga tebenned. Halgass meg Uram minket a te szent templomodbol, menyiszer tehozzad kialtunc. Oltalmazz meg, ha száz ezer ellenség rohannais ream : verdd artzul a mi ellenseginket, es törd ki fogukat az istenteleneknec. Mert czac te töled tartjuk a mi segítseginket, szabadulasunkat es üdvözülésünkert. Te áldod meg minden ioval a te nepedet : Ments meg azokaert a mi ellenseginktől es aldgy meg bennünket, a mi Vrnec Iesus Christusnac általa, ki te veled el es vralkodik a szent léleknec egyesesegeben mind öröckön öröcké, Amen.

A hitnek kísérteti ellen valo Imadság

Te benned bizom VR Isten, ne hadgy ennekem te töled el haylanom az en mostani nyomorsagomban, meg ha az en baratim az ő tanatsockal arra akarnánakis vinni, hogy a te igazsagodat el halgassam, es az igazsagnac vallasa mellől, mint egy félelmes madar valami pusztá helyre repülyek. Bizony az istentelenec az ő hamis tudomanyoc által, alnoc fenegetesickel minden képpen azon vadnac, hogy a te igazsagodnac es igaz hütödnecc fundamentumal el forditsac : Kif nem czac karhoztatnac, de meg annac fölette czufolnacs. Biztass azokaert VR Isten engemet, hogy a te szent igednec vallasaban mind vegig meg maradgyac. Mert a te szemeid vigyaznac az embereknec fiaira, mind igazakra s mind hamissakra. Ne hadd Vr Isten en ream esső képpen szallani a lelki vaksagnac es ketsebbe esésnec törét, s a te haragodnac tüzet, se a lelki esmeretnec rettegését : hanem vilagosits meg az en szemeimet, hogy naprol napra inkább láthassam azt, a mi igaz, es teneked kelyemes, ki igazsag szerető isten vagy. A mi Vrnec Iesus Christusnac általa. AMEN.

Az Istennek parantsolataibol valo könyörges, a Töröknecc dühösködése ellen : ki a Christusnac szent gyülekezéset es a keresztyen birodalmakat tellyesseggel el akaria rontani es pusztítani. A Budai czonka toromban valo raboknac es a töb nyomorult keresztyeneknec, szereztetett : kikkenc ez imádság nem olyan hosszú, mint a kedue tölt keresztyeneknec. (Az egész imádság terjedelme 13 oldal.)

... büntetsz bennünket s- meltan szenvedgyüec e rettenetes nagy veszedelmeket. kickek közönséges képpen otorossz bennünket. Hogy a kegyetlen idegen nepec toluay képpen hatalrünkba be iöüen, a mi tartományinkat illyen kimmeletlen pusztittyác : varosinkat, várainkat, faluinkat, iskolainkat, szentegyhazinkat es a közseget rabollyác, vágyác es ronttyác, s- enni soc ezer embert egy-mastól el szaggatuán messze valo idegen orszagokra, holtig valo keserü rab-sagra elhordnac, ollyra, hogy ki meg az halálnal is nehezbb : a mint meg mondotad, hogy a Gog es magog Mesech es Kedar kegyetlen es istentelen poganokkal állattz bosszut a bünökert, kickek ez utolsó üdöben a te neped, ellened czelekedic. Teneked Vram igazsag adassec, nekünk pedig ortza pirulas. Viseljüec az Vrnac haragiát, mert vetkezettünc ellene . . . Vidd tauol tölünc es a mi magzatintól a kegyetlen Pogonoknac éles fegerét . . . Nehadd el bomlani az io törüenyeket es tisztesseséges rend tartasokat a mi városinkból es faluinkból, kic szállás tartói es feszkei a te Anyaszentegyhazadnac : Es ne hadd a mi lako heleinkel a fertelmes undoc pogonoknac istalloiua toluailo barlangiud lenni, kic tegedet öröc Atya istent a szent Fiaddal a szent Leleckel egyetembe tellyes torockal oda föl az égbeis nem szünnec karomlani, atkozni es szidalmazni es a te fiadnac tagiuit öldösni . . . Adgy temagad fegyuert a mi keresztyen Csaszarunknac iob kezebe es azoknac a vitezeknec uyokat tanits-meg hadakozni, a kic az Vrnac hadában viwnac . . .

Biryad es igazgassad az hartzon az ő kezeket, es rettenst meg ő tölöc az ellenseget à te hatal-maddal . . .

Az Vr Iesus Christustol Szereztetett Imadsagbol rouid magyarazat keppen valo könyörges.

Mi Atyanc, ki vagy mennyekben, Tekents irgalmassan mi reanc te nyauayas fiadra, kie è földön vagyunc. Es ajandekozz meg bennünket a te malasztoddal. Hogy à te *szent neued* minalunc es mind ez egesz vilagon à te igednec igazan es tisztan valo hirdetese által *szentel-tessec*. Es à gonosz élet minden hamis tudomanyokkal egyetembe meg szünnyc. Mert azockal. karomoltatic es bosszusaggal illetetic à te neued. — Tedd azt, hogy *Iöön el a te orszagod* es öregbüllyön, hogy minden bünösöc, es à kie megvakulván à Satannac országaban elnec, min-anyian à Christus Iesusban valo igaz hütneç esmeretére iussanac, hogy azzal à te *szent gyüle-kezet* naponként nevedgyec es sokasodgyec. — Adgyad hogy à te *szent Lelked* erősítsen bennünket, hogy à te *akaratódnac engedhessünc*, es à te tölöd reanc boczatott keresztnec visele-set el birhassuc mind életünkben s mind halalunkban, mind io szerentsenkenben s mind gonosz-ban. Es hogy à mi akaratunkat meg ölhessuc, s à mi istenünkneç áldozat gyanánt adhassuc. — *Adgyad minekünc a mindennapi kenyérünket*, oltalmaz telhetetlensegtől es a testi életünkre valo hitetlen szorgalmassagtol. Hogy minden iot ezac tetölöd variunc es vegyunc. — *Engedd meg minekünc a mi adossagin kat, a mint mi is meg engedünc a mi adossinknac*, hogy à mi szüünc batorsagban legyen es lelki esmeretünc meg ne rettenyen à bünökneç iszonyu voltatol. — *Ne vigy minket à keserettebe*, De segits bennünket à te Lelkednec általa à mi testi gonosz kiuan-saginknac meg foytasaban, hogy tanollyuc meg vtalni ez vilagot minden ö kiuansagiual es ügyekezetiuual egyetembe : a Satannac csalardsagatol minyajunkat mindenkoron meg oltal-mazhassuc, es minden ö alnoksaginac elene alkassunc. — *Végezetre szabadits meg minket* min-denható Atyanc minden *gonoszol*, mind az üdö szerént valotol s mind az öröcké valotol : Touabbá mind testi s mind lelki veszéltől. Amen.

A Szent Haromsagnac valo imadsag.

Szent Haromsag egy Istenseg irgalmazt minekünc. Mindenható, meg foghatatlan es kezdetnelkül valo öröc Vr Isten, kit à *szent Haromsagban* egyneç, es az egyessegben harmo-nac vallunc, tegedet diczerlec, tegedet imadlac, tegedet diczöitelec, es teneked à te kegyemes-segedert halat adoc : Hogy engemet az eyneç setetesegeből meg vilagosituan, à te io keduedbe irgalmassagodba reszessetötöl. Es kerlec, hogy tarts meg abban, à mit à te irgalmassagod en bennem el kezdett : Es örizz-meg mindenütt à te ingyen valo kegyessegedből. Hogy en szegeny nyaualyas bünös ember mindenkor azokat gondollyam, szollyam es cselekedgyem, à mely dolgoc teneked keduesec : Es à mostani eletnec utanna vigy be à te szinnyedneç latasara, Ki à tellyes *szent Haromsag* Istensegben élisz es vralkodol mind öröckön öröcké, Amen.

Ügy ebben a Szentháromsághoz való imádságban, melynek magasztaló része csaknem szószertint átvétel Augustinusból, mint a Krisztus feltámadása által nyert kegyelemért való hálaadásban megjelennek a dogmatikai gondolatok, melyek nem annyira a gyülekezeti szükségletet, mint inkább az imádságírónak theologiai felkészültségét fejezik ki. Olyan jelenség ez, mely csaknem minden későbbi írónak is gyakori hibája és kísértése.

5. *BORNEMISSZA PÉTER*, kinek vallástani tankönyvét a *Négy könyvets ké-t*¹⁸⁰ tartalmilag már ismertettem, a *második részben* egy Hiszekegy-parafrázist ad mely tárgyának természete szerint nem kerülheti ki a theologizálást, a krisztologikus kérdésnek felvetését és a Szentlélek szerepének, mint Isten második ajándékának megállapítását. Az ilyen parafrázisok a római katolikus litánia módszernek és a rosarium hatásának maradványai. A *harmadik részben*, „melybe a lelki pásztorok az ő tanítványokkal egyetembe igen szép rendtartásra taníttatnac rövid Summába“ többek közt házassági, „*mosogatási*“ és úrvacsorai imádságot találunk. Mind a három imádság tömör és pontos magyarazatát adja az egyes cselekményeknek. A házasság Krisztus és az Egyház kapcsolatát példázza, egymásnak segítséget, tisztaságra orvosságot és a jövőendő generációk számára alapot nyujt, a kereszteselés az újonnan születés ajándéka, Istennel való frigre lépés, az Úrvacsora emlékezés, beoltatás, mennyei öröknek elnyerése.

Hiszec egy Istenben, mindenható Atyában, mennynec es földnec teremőjében. — Öröc Atya, mindenható, bölcz, io es kegyelmes Isten, mi Urunc Iesus Christusnac áldott *szent Atyja*, ki à te *szent fiaddal* es *szent lelkeddel* egyetembe minden állatokat teremtettél láthatókat es láthatatlanokat es a bünbe esett emberi nemzetet *szent fiad* által meg váltottad es *szent lel-keddel* meg szentelted à hiveket, ki teremtettél éltetsz es tartasz mindeneket, hálát adoc te-neked, hogy az te véghetetlen hatalmadból bölcsességedből es iovoltodból minden állatokat es engemet is teremtettél es azte képedre es ábrázatodra okossággal es értelemmel megékesi-tél, felneveltél es egész életemben minden szükségimről atyai képen gondot viseltél. Kérlec

¹⁸⁰ Lásd 70. jegyzetet.

tégedet tarts meg ezután is és viselj kegyelmesen gondot reám à te nagy hatalmad, bölcsesség és atyai jöküed szerint mind ételemre italomra, ruházatomra egészségemre oltalmamra és minden testi lelki szükségimre.

Hiszec Iesus Christuban etc. — Nagy hálákat adoc ezen is teneked én édes és kegyelmes Atyám, hogy à te öröckévalo dicsőséges szent fiadat mennyországból aláböcsáttad minden bünös emberekért és én éretem is, hogy az öröckévalo istenségére emberi testünket felvénné ártatlanul Szüz Máriának méhéből és az ő tulaýdon testével vérével megváltana büneinkből abban keserves kint és fájdalmat szenvedne, az magas keresztfán meghalna és eltemetteténc, hogy az ő halálával minket kik à bünben elvesztünc és *megholtunc vala az ördögnc irigysége* és Ádámnak esete miatt *megelevenítene*. Ki megrontuán az ördögöt, a bünt és a halált uralkodic immár menyországban egyenlő hatalommal teveled, holott énérettem és egyéb hívekért esedezic, rolunc gondot visel, oltalmaz és táplál minden szükségünkben. Ki megint eljő nagy diadalommal az utolsó napon megítélni eleveneket és holtakat és akkor megfizet mindenec az ő hitec szerint. Mind e jökért nagy hálákat adoc teneked.

Hiszec szent lélekben. — Kinec érdemeiért adjad énnekem à te szent lelkedet is, ki származic mindöröcké tetoled atyától és à te szent fiadtól és azért egyenlő öröc Isten teveled és à te szent fiaddal, *ki legjöbb és drágább második ajándékod teneked, első ajándékod à te szent fiadnac érettünc elküldése lévén*. Mely szent lelket igére az *Ur Iesus Christus* minden híveknc, hogy ez világi életükben bennünket megszentelne, büntől oltalmazna, igaz tudományra vezérelne, háborúságunkban vigasztalna és megtartana az öröc életre. — E hitben erősits meg azért engem is, hogy ötet ismerhessem meg megszentelönc és à te szent templomoddá tevönc, igazságnak mesterénc, kinec tanításán kívül semmi idegen tudományt ne hagyj követnem, hanem csak azt az evangéliumot, melyet szent fiad által ki adtál és à szent próféták és apostolok által ez világ szerte az szent léleknc cselekedetiből prédikáltattál, kinec általa vigasztalj meg minden háborúságimban és erősits meg a bünnek, ördögnc halálnac és à kárhozatnac minden rettentési ellen.

Hiszec egy keresztyén anyaszent egyházat. — Es tarts meg mindvégig à te anyaszent egyházadnac és híveidnc igaz eleven tagjai között à te igaz ismeretedben és tiszteletedben.

Szenteknek egységét. — Kik között én is egy értelemmel éltessem lelkemet à te szent evangéliumodnac tanulásával à te szentségeidnc szolgáltatásával és

Büniüncnc bocsánatát, testemnc föltámadását és az öröc életet. — az én bünöm bocsánatának bizodalmaival, hogy jöreménységgel várhassam az én testemnc feltámadását és az öröc életet. — Ezt engedd meg kegyelmes atyám az én Vramért à Iesus Christusért, ki Teveled és à Szent lélekkal egyetemben él és uralkodic mind öröckön öröcké. Ugy legyen!

Az alább következő imádságok nem a gyülekezet használatára valók, hanem agendáris, szertartási imádságok.

(Házassági) Imádság.

Mindenható Wr Isten, ki ferfiat és asszonyi allatot teremtel es öket à hazassagnac rendire választotta. Es azben a te szent *Fiaddal való társalkodásukat is példázatni akarad, egymasnac oltalmat es segítséget rendeltél. Az tiszta es fedhetellen életnc is orvosságot szerzettél. Az te szent neuednc teiztességeré ualó népeknc szaporodást is azáltal rendelted* kérünc azért tégedet à te megmondhatatlan és megmerhetetlen isteni iövöltödert, hogy ne hagyjad az te ily te bölcsességés és drága szerzesedet se megromlani, se elveszni, se az ördögnc csalárdságtól megrontani, hanem azon rendbe ami felébe szerzetted tarts meg miközöttünk is a Te szent *Fiaddal* egyetembe kiért keduedbe vettél most és mindöröckön öröcké. Ugy legyen!

(„Mosogatási”) Imádság.

Mindenható öröc Wr Isten, mi Vrucnc Iesus Christusnac szent atya kérünc tégedet, hogy könyörülj à te szolgádon e Jánoson, aki a te keresztségednc és uyonnán születésednc *ajándékát kívánja mostan és ki a te öröcké ualó frigyedet, békességedet es iöküedtet à szent léleknc meg újításának általa à Te szent Fiadnac vérehullásának és tisztogatásának érdeme szent mostan akarja venni és elkezdeni es azt ezután is megörzeni. Vedd hozzád Uram ötet. Te mondatd Kérjetez veszitec és megtaláljátoc, zörgesetec és megnyittatic tinektec. Azért adj jót annak aki tetüled kéri és nyisd meg az ajtódat annak, aki zörget. Enged meg ennc is hogy ez tetüled parancsoltatott *szent mosogatásnac* hasznát és öröckévalo áldomását vegye. Tégedet az te szent fiaddal és szent lelkeddel igazán ismerhessen meg és à te atyai iöküedben nyughasséc meg, az te szent fiad vére megtisztításának érdeme szerint, kibe erősits meg ötet mindvégig à te szent lelkeddel és tarts meg is az öröc életre. Amen.*

Imádságok az Vr vaesorájához járulandóknac.

Öröc mindenható kegyelmes es irgalmas UR Isten, mi Urunc Iesus Christusnac dicsőséges szent atya kérünc tégedet adjad à te szent lelkedet à mi lelkünkbe, hogy à mi megijedt és rettent lelkünket erősitse meg à te iöküedben és irgalmasságodban való bizodalommal, mely irgalmasságot ajánlottál minekünc à te szent *Fiadnac* csudálatos kinszenvedésénc, halálának és feltámadásának érdeme által, kinec *emlékezetire és gyenge hitünknc bátorítására* ime mostan járulunc az ő *menyiei szent eledeléhez* az ő parancsolatja szerint, mely ajánlyá minekünc az ő érettünc szenvedett testét és vérénc az mi testünckel, vérünckel es lelkünckel való egyesítésre, ezért, hogy ő benne felöltözvén részesek lennénc minden isteni és menyiei

javaiba, azon isteni kedvbe, természetbe, isteni fűségbe és isteni édességben lennénc, az kibé ő vagyon. Megszenteltec, megigazultac, kegyelmesec, engedelmesec és békességesecc lennénc és io reménységbe élnénc. Es így az ő testével vérével bennünc megzaloglana és bepecsételne az örök életre. — Kérünc azért tégedet kegyelmes atyánc légy segítségül, hogy ez mennyből leszállott ételünkhöz és italunkhoz méltán járulhassunc . . . az te atyai jókeduedet éhezván és szomjuhozván. — Engedjed, hogy mint az kenyér és ez bor kit külső szemünkel és szándékkal veszünc élteti testünket vérünket ez árnyékvilágba, így az Te szent Fiad testénc vérenc velünc való egyesülése az ő érdeme szerint éltesse tebenned mind testünket lelkünket az örök életre. Legyen ő oly ételünc és italünc minekünc hogy soha többé se éhezessünc se szomiuhozassunc mind öröcké is. — Ne legyen a menyei jó eledel à mi gonoszságunkért itéletünkre és halálunkra, mint à manna lön à zugolodoknac és à vacsora lön amaz Judásnac, ki gonosz szándékkal evéc à szent eledelből. — Hanem à mi megéhezett és betegedett szívünkbe legyen betegségünknc orvosságára, lelki éhségünknc meg elégitésére, undokságunknc megtisztítására, vakságunknc megvilágosítására, lelki szegénységünknc meggazdagítására, lelki meztelenségünknc ruházattyára, teveled való békességünkre, az te szent Fiaddal való egyesülésünkre, az Szent lélekkel való beteljesedésünkre, az szentek közibe beszámllatásunkra, az Te színednc meglátására, teneked öröcké való hálaadásunkra lelkünknc minden épületire a te neuednc tisztelutire és dicséretire. És így ez szent ételünc és italünc ereie és haszna maradion meg mibennünc mostantol fogva mind öröcké. Ezt enged meg minekünc kegyelmes atyánc à te egyetlen így szent fiad testénc és vérenc drágalatos és csudálatos érdemeiért. Amen.

Bornemissza Péter nemcsak a *Négy Könyvetske*-ben olvasható szertartási imádságokkal tett maradandó hatást az evangéliumi magyar egyházak liturgiájára és gyülekezeti istentiszteleti rendjére, hanem sokkal mélyebb és tartósabb az a hatás, melyet a *Postilla*-iban¹⁸¹ olvasható epistolák és evangéliumok utáni imádságok tettek. 1711-ig 32 evangélium és epistola szöveg jelenik meg magyarul. A sorrendben 22-ik panaszkodik, hogy „a római rend szerint még nem voltak kinyomatva“.¹⁸² Ezután a római katolikus kiadás utáni tíz szöveg is jobbra az evangéliumnak a kiadása. Az evangéliumi kiadások között vannak imádságnélküliek is, de azok, melyek imádsággal együtt jelentek meg, csaknem szóról-szóra megegyeznek mind a *Postilla*-kban található szöveggel, melyet Bornemissza Major György munkájából (lásd 39. lap!) fordított magyarra. Az evangéliumok és epistolák „gondosan megválasztott, az ünnepeköröket figyelemmel tartó bölcsen beosztott textusok, amelyek amint a *Missale Romanum*-ban foglaltatnak, némelyek szerint Nagy Gergely, mások szerint Nagy Leó kortársa, a marseilli presbyter, Museus által állítottak össze.“¹⁸³ Az evangélikus egyházban bár Luther meg lehetős kritikával kezelte és szerette volna megjavítani az egész perikopa-rendszert, alig történt valami lényeges változás benne, mert gyakorlati okok kívánták fenn tartását. „Denn auch das eine der Ursachen ist, dasz wir die Episteln und Evangelia, wie sie in den Postillen geordnet stehen, behalten, dasz der geistreichen Prediger wenig sind, die einen ganzen Evangelisten oder ander Buch gewaltiglich und nützlich behandeln mögen“, — mondja Luther Márton.¹⁸⁴ Ugyanezek az okok tették elfogadottá azokat a rövid imádságokat is, melyek a perikopa után következtek. Tehát nemcsak „a magyarországi és erdélyi reformációt jellemzi liturgiális téren az erős konzervativizmus“, amit Pokoly¹⁸⁵ megállapít, hanem világszerte mindenütt megvan ez a vallási életben, ahol hivatásos vezetők mellett hivatalosan beállított papok vannak, mint ahogyan vannak mindenütt. A gyülekezet nevében mondott kultuszi imádságnak frissen és üdén kellene kifejezni, mintegy a gyülekezet szívéből kicsordulva a pillanat hevében a lelki állapotot. Hogy az ilyen imádságok, bármennyire megfelelőek voltak is születésük pillanatában, mennyire fejezték ki egy évszázad múlva annak a gyülekezetnek Isten utáni vágyakozását és mennyire voltak lelki áldozat bemutatások részéről, melyben épen elmondattak, vagy felolvastattak, olyan kérdés, melyre könnyű megadni a feleletet. A felelet azok a mozgalmak, melyek a megcsontosodás és élettelenység ellen feltámadnak a hivatalos egyházban a hivatalos egyház életberendezkedése és imádsággyakorlata ellen mindenütt.

¹⁸¹ (R. M. K. I. 95., 115., 119., 146., 147., 153.)

¹⁸² Az Evangéliumok es Epistolak stb. Nagyszombat, 1669. (R. M. K. I. 1089.)

¹⁸³ *Sörös B.* i. m. 47. lap.

¹⁸⁴ *Rel. in Gesch. und Gegenw.* Band IV.

¹⁸⁵ I. m. IV. köt. 179. lap.

Alább bemutatok párat az *Evangeliumok és epistolák*¹⁸⁶ kötetek imádságaiból. Mindeniknek értéke a szigorúan alkalomszerűséghez való ragaszkodás és az, hogy a gyakori hallás és együttelmondás által pár esztendő alatt az egész gyülekezet minden egyes tagja ismerhette és tudhatta a pontos szöveget. Hibája azonban mindeniknek, hogy nem Istennel való beszélgetés, hanem mintegy Isten kioktatása arról, hogy milyen ünnepet ül épen a gyülekezet és Isten kioktatása mellett meglehetősen szem előtt tartja a gyülekezet oktatását is, mintegy megismétli a felolvasott evangéliumi részletet.

Nagypénteken való Imádság.

Vr Isten mi mennyei szerelmes Atyánk : Halat adunk mi teneked, az te meg mondhatatlan nagy irgalmassagodért, hogy az te egyetlen egy szent Fiadat nem kimiletted, hanem à mi rutsagos es sok büneinkert ez vilagra bochattad, az hitetlen Sidok és Poganoc kezebe adtad, meg chuffolttad, artzul chapdostattad, es pögdüstetted, megh ostoroztattad, Töuis Koronauál meg koronaztattad, az magas Kereztfan az ket Toluay között, fel feszitetted, draga szent Veret ki ontattad, es halalra bochattad : Kerünk tegedet, adgyad minekünk azon te szent Fiadnak kinszenuedeseert es halalaert, az te szent Lelkedet, hogy à mi büneinknek nagy és rutsagos voltat valoba esmerhessük, es az te Bün ellen valo haragodtul meg röttenuen, minden bünt meg vthalassunk, hog' az te szent Fiadnak Vere hullasanak es halalanak általa te előtted meg igazulhassunk, es az örök boldogsagba reszesek lehessünk. Amen.

Aldozo napjara valo Epistola Actor. 1. Ev. Marc. 16. Imadsag.

Vr Jesus Christus, Atya mindenható Istennek Szent Fia, ki nem vagy immár szegény és nyavalyás állapotban e' földön, hanem a' te Atyádnac jobján mindeneken uralkodol : Kérünk tégedet, botsásd-el minékünk a' te Szent Lelkedet és adgy jámbor edgyházi szolgálkat, tarts-meg a' te igédben minket, és távoztassad tőlünk az ördögöt és a' kegyetleneket, mindaddig, mig a' te ellenségid néked lábaid alá vettetnek, hogy mi te általad az örök boldogságra juthassunk, és örökké élhessünk Ki élsz és uralkodol Atyával és szent Lélekkel mind örökkön örökké. Amen.

Pünköst napjara valo Epistola Aet. 2. Euang. Johan : 14. Imadsag.

Vr Jesus Christus, Atya mindenható Istennek Sz. Fia : Ki e' mái napon az Apostolokra a' te ígéréted szerint a' te Sz. Lelkedet tsudálatos-képpen el-botsáttad, és az által őket megvilágosítottad, és meg erősítetted : Kérünk tégedet, hogy adgyad nekünk-is a' te szent Lelkedet hogy igazgasson és vezérellyen minket a' te kedved-szerint való életbe, ő vigasztallyon minket minden kísirtetinkbe, és nyavalyáinkba, ő tartson-meg az eretnkségek ellen az igaz tudományba, hogy az igaz hitbe meg-maradhassunk, az atyafiui szeretetbe és minden joba nevedhessünk : Es annak a' kegyelemnek, melyek minékünk a' te Sz. haláloddal szerzettél, reménsége által az örök boldogságra juthassunk. Ki élsz etc.

6. A *Beteg Lelkeknek valo Fwues Kerteczke*¹⁸⁷ Bornemisszának és Balassa Bálintnak „közös“ munkája, mely nem más, mint a *Négy Könyvetske* negyedik része, külön kiadásban egybekötve is megjelent az ismeretlen szerzőtől származó *Fons vitae*-vel.¹⁸⁸ A munka németből, vagy latinból való fordítás,¹⁸⁹ egy sereg bibliai idézetten kívül és után alkalmi könyörgéseket tartalmaz. „Ihol te aytatos kereztyen ember, ez kis könuetzében megtalalad az ISTEN igeretinek igaz Kutfeiet, Es dragalatos kinczet : miliből bizonios *Vigaztalokat vehetz, Mikor az meg habarodot szomiuhozo Leleckel oluasod eszt.* Azert kerlec, Hogy minden *zavaros poczadékol* hatra hagyuan a mi öduözitönknec tiszta Kutfeieből mericzed nagy böüességgel az Istenec hozzad valo irgalmassagat es igaz ismeretit.“ Felsorolja azokat a bibliai helyeket, melyekben vízről van szó : Ézs. 55., Ján. 7., Ap. 21., Ján. 4., Ap. 22., Ján. 6., Ezs. 41. és 58.

Alkalmi imádságokat ad, köztük a *Közgyonat*-ot is, „kiben meg vallya ember az ő büneinek nagy voltát az mindenható Istenec“.

En szegeny nyavalyas bünös ember, kit igen meg terhel az en gonoszságom vallást teszec és meg gyónom én Istenem mennybeli szent atyám az en Vram Iesus Christvs es Idvezitöm által, vallom hogi én igen vetkeztem es gonoszszul chelekedtem én Istenem Te ellened hitetlenségemmel, a Te szent parancholatidat meg szegvén, a te szent akaratot ellen ragadozuán, hamis hitemmel gonoz gondolatimmal naponkint óránkint nyiluan titkon tudván és tvdatlanul én Istenem Téged meg bántottalak mindenece felett és *felebarátomat nem szerelutén*

¹⁸⁶ Az Evangeliumoc es az Epistolac. Mogyorókerék, 1589. (R. M. K. I. 228.)

¹⁸⁷ Lásd 72. jegyzetet.

¹⁸⁸ *Fons vitae*. Az életnek kvtfeye stb. Debreczen, 1589. (R. M. K. I. 225.)

¹⁸⁹ *Thienemann* : Irod. Tört. Közlemények. 1922. 77. lap.

mint enmagamat, ki te nálad felséges Isten mindenek nyilván vannak inkább hogy nem mint ennalam, ezeket jól látod énbennem, kibem mind bűnösnek vallom magamat és kárhozatra méltónak. Kérlec felséges mindenható Vr Isten kegyelmez meg énnekem bűnös embernek és bochásd meg az én nagy büneimet a te szent fiadnac vére hullásáért, a mi Vruc^{us} Iesus Ch. istusért. Amen.

Mikor ember reggel föl kel agiabol! könyöröguen az Istennec igi imadkozhat c. Eszt mongia. — Csak te vagy mennybeli szent atám mind mennyben es földön egy hatalmas Isten. Te minden hiúségben és irgalmasságban meg maratsz. Nagi töredelmes szívvel könyörgök teneked, ne bocsás reája engemet, hogy ez mái napon az én bűnös akaratomat beteljesítem és az én kívánságom szerint élhessec, hanem nézhessec a te szent akaratra és parancsolatra és teljes szívvel be teljesíthessem és ugi rendelhessem minden chelekedetimet, kiből az te szent neved dichértesséc. *Segics engem minden jó chelekedetre.* Adgyad a te szent lelketed, hogy minden dolgaim a te akarattidból kezdessenec és a te segítségedből végeztessenec. *A te angyalod oltalmaz engemet* a mai napon és egyébkoris. Oh Iesus Christus Istennec szent fia, én édes meg váltóm, ki én értem hoítál meg és támadtál fel, irgalmaz énnekem és birjad az én életemet, a te szent lelkeidből világosics meg az én szivemet, hogy rendelhessem jó módon minden eznapi chelekedetemet. Amen.

Az keresztyéneknek közönséges imádsága kit letániának hívnae, azaz Istenhez való könyörgés. — . . . hogy a mi királyunknak és fejedelmünknek örök győzedelmet adj az ő ellensége ellen . . . , hogy a mi népünket megáldjad és megőrizzed . . . , hogy minden hamis tudományokat kigyomlálj, hogy a tévelygőket és elhitetőket igaz utra hozzad . . .

Étel előtt való könyörgés Istennec vagy asztaláldás. — Mi nyavalvaságos és szegén emberek, ez ételért mit az mi testünknek táplálására adtál Vram Isten, hogy avval keduesen mi éljünk teneked mindenható Vr Isten mi mennyei szent atyánc, nagy tisztelettel hálákat adunc és kérüen tégedet egyetembe, hogy az angyali eledelt és az igaz mennyei kenyeret, az az Uristennek örökkévaló szent igeget, az mi Vruc Christvst minekünk adgyad, kiuel az mi lelkünk megtartasséc és az ő szent testüel és véreüel meg elégítsen és megtartassunc és meg erősödgyunc ő benne mindörökké. Amen.

Mikor ember le akar fekiüdni és könyörüen Istent azt mongya : Vram Isten az én lelkemet és testemet és mindennemüimet, akikkel biroc Tefelséged vtán a te szent markodba aianlom, hogy Christvs által oltalmaz meg engemet, ki az örök élet és a mi feltámadásunc. Azért könyörgök neked kegyelmes Isten, hogy az örök haláltól szabadics meg engemet ez éyel és mindenkoron, azért mert ő az igaz bizony világosság, ki az mi sötétséges szivünket az ő szent lelkének világosságával betölti, hogy az mi lelkünk mindörökké nyugodyc és a te szent angyalod engemet őrizzen. Amen.

Az Szent leleknek hozzánk ioueteliről való Imádság.

Jövel szent Lélek ur Isten. Töltsd be tiednek szivét Világosságnak világosságával, Jövel szegényeknek Atyja, Jövel ajándék osztó, Jövel sziveknek világa. Te vagy lelkünknek vigasztaloja és édes vendége, és igaz tanitoja, fáradtságban nyugodalom heuségbe szep kegyesség. Siralomban vigasztalás. Te a hitnek egyenességére gyűjtesz minket, mellyel hiszszük, hogy csak Christus legyen a mi idvességünk, kikben te nem vagy egyeb, de azok külömb külömb cselekedetekből akarunk idvezülni.

Oh te igaz világosság, adjad hogy világositson közöttünk az ige, melyből ismerhessük meg az Istent, adjad hogy szivünkbe nevezhessük az Istent mi Atyánknak, Es Christust mi idvességünknek lenni. Te szivünknek édes világossága és tanítója Szüntelen minket tanits és világosits, hogy hihessük Krisztusban valo hitnek általa bizonyal idvezülni. Amen.

Az Ótestamentomból adja Asa-nak és Judit-nak az imádságát. A Szentlélekhez való imádságban több sor Augustinus munkáiból való átvétel, azonban úgy itt, mint általában minden imádságban annyi az ilyen tudatos, vagy önkéntelen mondat, vagy gondolatátvétel, hogy lehetetlen feladat minden egyes jelzöről, vagy mondatrészről megállapítani a forrást, ahonnan származik. A *Fons vitae* imádságai erőteljes nyelven irt alázatos szivből fakadó fohászok, nyilván vallják, hogy milyen kevés az Istenével szemben az emberi tudás, hogy az emberi akarat és kívánság rossz útra vezet, tehát könyörögni kell megvalósulásuk ellen. A fejedelmekért *litániában* emeli szivét Istenhez. Étel vételekor az *angyali eledetre*, a megtestesült Igére gondol és azt kéri a lélek erősítésére.

7. Nagyon csinos könyvalakban jelent meg az egykori wittenbergi és krakkói diáknak, **KÁROLYI ANDRÁS** (mh. 1594?) kimondottan kálvini irányú kassai magyar lelkésznek negyven számozatlan oldalnyi imádságos könyve,¹⁹⁰ mint második része az *Ez mostani wisza wonasokrwl ualo kis konwecké*-nek. A rossz helyesírással és sok nyomdahibával való imádságos-könyvecskét csaknem teljes egészében adjuk alább, mert úgy tartalmilag, mint különösen stílusában és képeiben értékes és érdekes része a XVI. század imádságirodalmának.

¹⁹⁰ Zep ekes koniorgesek. *Caroli Andrastwl*. Craccoba, 1580. (R. M. K. I. 175.)

Mikor be meg az Templomba, mint kel koirogni. Orok mindenható kegielmes attiank, im be megiek az zent gijulekezetbe, az imatsagnak hazaba, hog ennis az tob kerestienekkel tegedet dichirielek, bochiasd meg vram isten az en bijneimet az kozbe iaro Christussert, aggiad nekem az te zent lelkedet kij tancizn es wezerellien engemet az te vtaidon, mert te wag az en istenen örölkö vristen az te zent gijulekezetednek, kik az te aldott idignek halgatasara es tanolasara gijultek ozwe, es ezt mondom az zent Dauiddal Psal 95. Iertek el, vigasaggal enekelliunk az Iehiua istennek, öromel dichiriuk az mi meg zabaditonkat, mert ew az mi istenönk. Ioietek el borullijunc eleibe: haijtsunc főt es terdet az Iehova isten előtt. *Lagicz meg az te zent lelkednek tuze által a mi zijueinket* hog igen engedemesek legienek az te paranczilatonak orok iduossegunkre az te aldott szent fiadban az mi wrunk *Iesvs* Christusban.

Wasarnapi Koniorges. — Orok attia mindenható vristen, kij wag mennek foldnek teremtoie az mi wrunk *Iesus* Christusnak dichioseges szent attia. Halat adunk mi te neked hog minket ez vilagra *az te szent szemeliedre teremtetel*, fel tartottal. Neueltel es meg valtattal zent fiadnak halalawal az ordognek hatalmassagabol. Annak felette hog ez eiel-is meg oriztel minden lelki es testi vezedelemtül egesseggel es bekességgel hoztal es mai napra. Legien hala te istensegednek. Te zent felsegednek kezében aianliuk ez mai napon es minden wdoben az mi lelkunket es testunket, es konorgunk te zent felsegednek bocziasd meg az mi bijneinket, es oriz meg ellened valo bunbe esestül. Aggiad az te zentséges lelkedet hog ez mai napon es minden wdoben elhesswnek te zent neuenednek tisztességre, lelkunknek iduossegere, fele baralinknak elo menetekre. Oriz meg lelki es testi vezedelemtül, *ordognek minden czialardsagatül*, gonoz ellensegnek gonoz zandokatül. dog halaltül, hirtelen halaltül, tuztül vitztül minden Niomorusagoktül es kar vallasoktül. Ig teg mi mennei zent attiank.

Estueli imatsag. — Halakat adok en te neked vristen en mennei szent attiam, hog engemet szegen niawalias bijnos embert az te nag irgalmassagodbol te zent fiadnak általa teremtetel es meg valtottal, es engemet mind ez oraiglan mög oriztel es meg tartottal mindennemw lelki es testi vezedelemtül. — Kerlek tegedet vristen, az te zent fiadnak halalanak erdemeirt, bocziasd meg ennekem minden bijneimet, es engemet ez eezaka es mindenkoron meg oriz es meg tarc minden bijnoktül. mert en testemet lelkemet az te zentséges kezébe aianlom hog az te szent lelkeddel igazgassad biriad az *en ziuemet nielwemet* es minden chielekedetemet, es az te szent angialid legienek mindenkoron en velom, hog az pokolbeli *ordog en raitam hatalmat ne wehessen*. Ig teg vristen en mennei szent atiam az te zent fiadnak szerezetiért, Amen.

Het jore koniorges. — Orok mindenható isten aldóm az te szent Neuedet, hog ez el mwlt eiel *meg oltalmaztel engemet, az ordogtül* es minden veszedelemtül, es egesseggel meg lathatom az napnak uilagossagát, kialtok azirt vristen te hozzád io reggel hog ez mai naponnis oriz meg engemet, es elöl vegien engem az te kegielmesseged, hog minden czielekedesemet az te aldott neuédebe kezthessem el, oltalmaz meg vristen lelkemet testemet es minden iozagimat az gonoz *ordogtül, iarianak labort kornijolem az te zent angialid*, te leg nekem pajksom mert te kezédben wagion az en eletem, hog az en palijamat iduossegesen meg futhassam es az te diczioségednek koronaiat meg nierhessem, es elhessek te zent parancziolatod szerint, az te aldott fiad az *Iesus* Christusert, Amen.

Kedre való Estueli Hala adas. — Kegielmes vristen minden nap te hozzád kialtok minden niomorusagimban, estue penig meg emlekezem az te io voltodrol, es kijualtkeppen hog ez mai napon engemet *meg oltalmaztal az gonosz satantül*, hogy sem tizzel sem wizzel sem egieb modon kart sem raitam, czieleddimen, ioszagimban, sem testembe es lelkeembe nem vallottam bocziasd meg vristen bijneimet, es ez iowendo eijilis *oltalmaz meg az ordogtül* es manges babonasagtül minden nepeimwél egietembe es marhaimwal, mind testi lelki karoktül vijseld raitam az te aldott kezédet hog bekességgel nijwkhasam, velem leg kegielmes vristen, mert te wag az en paisom es waram, vristen te hozzád terieztem kij kezeimet estwe es oltalmaz meg engemet ez eiel, hog az en lelkem bwnben ne essek, es testem walami bantasba, keolczffel engemet, hog ez iowendo vilagot orömmel meg lathassam, az te aldott fiadert *Iesus* Christusert, Amen.

Zerdara walo imatsag. — Orok kegielmes vristen mikeppen minden teremtet allatok dichirnek tegedet es *az egi madarak reggel aldnak tegedet*, azonkeppen enis aldlag tegedet hog ez el mult eiel meg oltalmaztal engemet mind e mai oraig, es egessegben fel tamaztottal koniorgok te felsegednek hog innec tovais meg oltalmaz engemet minden niawaliaktül: tolez be engem ez mai reggeli oraba az te nag irgalmassagoddal, hog ez egez napon io lelki esmerettel elhessek, buntul magam meg oltalmazhasam, vezerl engemet szent lelkeddel, hog *Nielwemet meg ohassam minden gonoztül* es hamis szolastul, tauoztasd tolem minden hamis bezedeket. O aldott isten *wes lackatot az en sziamra es eros pecietel pecieteld* be, hog az en nielwem niawaliaba ne eiczen engem koniorol raitam o aldott istenem, es ad meg ezeket ennekem az te aldott fiadert, Amen.

Estueli Hala adas. — O aldott isten halakat adok te neked, hog ez mai napon meg tartottal engemet, bochiasd meg vristen az en bijnomet melliel ez mai napon ellened wetettem oltalmaz meg vristen ez iowendo elielis mert cziak te wag az en istenem, es az te kezébe aianlom testemet lelkemet hog az tekegielmesseged legien az en palastom, az *te io woltod legien az en Paplanom*, az te keielmed *az en leplem*. fedien be engem irgalmassagod az *Christus* legien oktatom, szent lelked vilagossagom, hog nijugodiam bekességgel tarcz meg virsten engemet midon az en szemeim nem kesdnek nezni az *pokolbeli ordogtül*, hog nagy orömwel es bekességgel fel kelhessek ig teg, Amen.

Czotortoki Reggeli imatsag. — O Vram Iesus Christus, ki vag az igaz vilagosság, kij el wzted az eijnek Sotetséget es az halálnak arnikat, halakat adok en teneked, hog az Sotetségbol az nap vilagra hoztal es *meg mentettel az ordogtul*, mirig halaltul es betegsegektwl te wag az en edes istenem, es koniorgok te neked, hog ez mai napon fel kolczied ream az te nag irgalmassagodat kij be arnikoszon engem ez tellies napon, bosziasd az te mennei harmatodat ream, *tamasd fel zijuemben az te hainal cillagodat hog vilagosiezion meg az orok eletre*. Leg te az en eros karom regel, oltalmasd testemet lélkemet, ag io elomentet, ald meg minden mwnkamát, az te fiadert az Iesus Christus, Amen.

Estueli Hala adas. — Aldot leg vršten, hog ez mai egez napon *meg oltalmaztal az ordognek thwses nilaitul* es az delben el wezto niawaliatul karoktul engemet ez iouendo ejjel is viseld gondomat, hog bokesseggel alhassam hog az gonoz ellenseg ne iohessen hossam az te karaidnak oltalma alat vagion remensegem. Nappal kialtok hozzád es te meg halgacz eielis welem vag. Ha le fekzem agiamba te rollod emlekem, ha fel szerkenek, te felolled szoloc, mert cziak te vag az en istenem, *oltalmaz meg ez etczyiakais vram isten az te zent angialiddal*, es tare meg az orok eletre, Amen.

Az Belegekert valo koniorges. — Orok mindenható vršten, te wag életnek es halálnak vra kerunk azirt tegedet vram isten, koniorol az te szent fiadert ez zegen betegen, *agiad az te zent lelkedet neki, hog bekesseggel el szenuethesse ez faidalmokat*, hog ha peneg te felsegednek tiztessegere lezen lelkenek iduessegere leg neki orwosza az te ki niwtot karoddal. Lagicz meg vr isten az ew faidalmat, es ag igaz hitbol valo gjozedelmet az gonoz betegség ellen, hog az te zolgaddal Iob patriarkawal azt monthassa ha meg olzis vršten benned bizom. Ag erot vršten neki hog azt te attia kezedet el szenuethesse ez bai wiuasban, es neked hijw zolgod lehessen: engod meg ezt az te fiadert az Iesus Christusert, Amen.

Dog Halal es fegwer ellen. — Orok mindenható vršten, vallast tuezunk, hog tegedet meg bantottunk mert sem mi sem at *mi attiank nem iarttak az te paranzolatidban*. De koniorul vram isten mi rattonk az te attiai irgalmassagodbol es wed el rollonk az dog halalt es fegwert, es ne enged hog ezekbe meg halliunk, ne emessen meg minket az te haragod.

Hog ha peneg vram isten ez testi buntetessel az mi bijneinkert akars bwntetni, *ag erot vršten, hog el sentuethesswk* es ketsegbe ne essonk. *Iob mi nekunk ez testi buntetest el seznuednonk, hog nem az oroke walo kinokat*. Iob isten kesebe esni, hogy nem mint ember kezébe, mert az istennel nag irgalmassag wacion. O vršten tare meg minket az te zent fiadnak vallasaban, Amen.

Ehseg és szarassag ellen. — Irgalmas vršten, koniorgonk te felsegednek, ne boczias mi reank az ehsegnek fegveret, ne zard be *az egnek ablakit, ne ted az eget fejunk felet wassa es az foldet ercie*, ne ted vram isten atocka varosunkat foldunket. Oltalmaz vršten esegtwl minket, ne boczias azalt, melegzelt, hirnokat es saskakat reank, hanem mennei harmatot ag mi nekunk alkalmas wdoben, az te fiadert az Iesus Christusert: Amen.

Men Dorges, Willamas es menwto kowek ellen. — Hatalmas vršten ki teczik a te haragod az villamasokbol *menwto kowekbol*, kik szozatod te neked az bijnosok ellen, kerunk azirt tegedet alazatosan tilcz meg az wellamasokat, menwto koweket, hog az mi hazaink meg ne egienek, ne boczias vram kew esot az mi foldunkre, hanem ciendes esoket, hoggiomolczyot teremhessen, az mi vrunk Iesus Christusnak altala, Amen.

Wti imatsag. — Te wag vram *Iesus Christus* az emberi nemzetnek igaz orizoie, *ki vlat mwatal az Abraham zolgainak*, az kis tobiasnak angialodat külded el Iacobat angialod hordosza el es az Israel nepet. Leg vezerem es vti tarsam vram Iesus, es *bochiasd el az te zent angialod hog ez vtomban tegien engem io szerencziesze*, es az te *twzes ozlopod legien vt mutatom hog* mikor az vizen, mezen által megiek, bekesseggel iarhassak, es hoz haza vram isten nag oromwel hog halakat adhassak te neked vram isten az te hozzam walo io vltodert, Amen.

Az ördög (sátán) talán egyetlenegy imádságoskönyvben sem szerepel gyakrabban, mint itt. Ép annyira személyes, csaknem tapintható lény az ördög ebben a korban nemcsak Károlynál, hanem pl. Bornemisszánál¹⁹¹ is, mint Istennek az angyalai, akik éjjel tábort járnak, körülöttük az úton pedig őrzik azokat, kiket az Isten kegyelmébe fogadott. A törvényhez való ragaszkodás, annak betöltése és a sötétség cselekedeteinek levetkezése legfőbb dolga az embernek, akit Isten árnyéka, vagy szent szárnyai fednek be és védenek meg a *mennyütőkövektől*. Az Isten gyermekeinek *leple, paplana* és hajnalcsillagával mutatja számukra az örök életnek a világoóságát. Az égnek ablakai vannak, az úton Isten tüzes oszlopa jelöli az irányt. Isten lakatot tesz az ember számára, melynek az volna a hivatása, hogy, miként az égnek madarai reggel, áldják az Urat. A Szentlélek *meaglgyítja tüzével a sziveket*, erősíti a betegeket, hogy el ne szakadjon életük, mint a takácsnak fonala. Az Isten

¹⁹¹ Ördögi Kisirtetekről stb. (Sempte, 1578.) c. munkájában Bornemissza „a bennünk termett bünöknecc ördög által valo soc fele mesterseggel valo mozditásáról“ szól. „Semmi okosság meg nem gondolhattya, mely nagy legyen az ördög hatalma, az ő álnoksága, es az ő mérges volta... Az Farkasnac, Oroszlannac, Sarkannac nem lehet annyi ereiec sem gyűhösségec az baranyoc között, kit ezerszer fellyül ne haladgyanac az ördögöc az emberec közt.“ (675. lap.)

embert *szent „személyére“* (hasonlatosságára) *teremtette*, akinek jobb a testi büntetést elszenvadni, mint az örök kínokat. Az esőnélküli szárazság kifejezése „*az eget vassá tetted és a földet érceé“* olyan bibliai kép (3. Móz. 26, 19.), mely minduntalan visszatér a későbbi imádságos könyvek lapjain is.

8. A nagy egyházszerző reformátornak, *MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER*-nek¹⁹² Könyörgéses könyve eltűnt, vagy lappang. Imádsággyűjteménye helyett tehát be kell érünk két mutatvánnyal, melyek közül az elsőt (előttem ismeretlen, illetőleg hozzáférhetetlen munkából) *Czakó Gyula*¹⁹³ közli, második pedig az Apokalypsis-ről írott prédikációi¹⁹⁴ mellé írott imádsága. A sokat hangoztatott egyházi és városi élet Debrecenben való egygyéforradásának beszédes bizonyossága ez az imádság; mintha a kálvini-genfi theokratikus berendezkedés állana előttünk. Főbíró és esküdtpolgárok választása előtt bűnbánó alázattal borulnak le Isten előtt, hogy bűneikért ne pusztítsa el Isten az ő „örökségét“ és tisztítsa meg őket az „álnokságok számtalan vétkétől“. Az élet és így a városi élet célja sem más, mint Isten dicsőségének az előbbvitele és a nyomorult nép állapotának megjavítása. A Szentlélekre van szükség abban a kormányzásban, melyben különbséget kell tenni jó és rossz között. A bűnöknek felsorolásában (irigység, gyűlölség, versengő lélek) és általában egész frazeológiájában (ellenséget farkasnak nevezi) prófétai nyereség és kíméletlenség jellemzi, de nem tehet egyebet, mert veszélyeztetve vannak Isten „kegyelmességének edényei“.

A második imádságban az új frigyről emlékezik meg, melynek pecsétei, hogy Isten bűneinket tengerbe hányta, Szentlelkét kiontá, szent jegyeket, szent igét és tanítókat adott. A szenvedésekre szükség van, mint a bűn büntetéseire, a lélek megpróbálására. Isten a híveket Krisztusnak feleségül adta, tehát minden szenvedésünk nem véletlenül esik reánk, hanem az Isten jókedvéből és terve szerint. Hálát mond az egyház dajkáiért és itt egy sereg pártfogót névszerint is megnevez és felemeli panaszát az eretnesség, főleg az unitarizmus ellen.

Meg emlékezem en szerelmes Atyam es kegyes Iehoua Istenem á te kegyelmessegedből fiadért Christusert tött fogadasodrol, es vy frigyedről : Akkinec feié es sommaia ez : Hog' te minket öröcke meg szerettél, s-minekünk kegyelmesztél meg fiadért, Soha te mar minket el nem vehetz : mert az tengerben hantad hatad megé bűneinket, Fiaddal meg ötetéd, tengerbe haniatad, semmie tétetted bűneinket, Azért soha töruenybe nem ideszsz, vélünc sem porölsz : kit bizonitál ígéréttöddel, es esküueseddél : Masic az te szent lelkednec mi reánk valo ki ontataual, kit már soha tölünc el nem vehetz vg' attad mi nekunc, Esa. 46. 49. 54. 55. 57. 59. Psal. 56. 85. 89. 100. Azvtan bizonitad az te szent fiad által adatot es szerzet sz. iegyekkel, szent igeuel, tanitockal : Mert te felsegöd á lelki praedikator mellye, az szent Lélek mellye, külső tanitokatis adot : Mind á belsejtől meg nem foztasz, szinte így á külsőtől sem akar te felsegöd megfosztani : Söt vgyan azzal biztatyz, hogy á kiralioc neuölöinc leszne, kic otalmaznac, es tartnac marhaockal segetnec teiöckel tartnac, á kiralne aszszonioe daikainc leszne, es az ö czöczöckel tartnac : Ha penig á mely orszag el nem tart, de reánc tamad, á kiralt, á fejedelemeket, vrakat, nemeseket, mind gond viseletlen daykakát öröcke el vesztöd. Esai : 49. 60. Psal. 2. 24. 82. 86. 101. Hogy te azért méhedben hordoz mint edes anya, es teneredben fel irtal, vgy oltalmazsz mint szemed fenét egy czöp könyuönket sem hagyod el veszni, hanem tömlöbe szedöl, ammi haionkat, futasunkat, tetemönket meg szamlaltad, soha el nem hatz, mind öröcke mind ezöckert halát adonc, es biztattyuc az mi szomorü lelkünket az te atyaij gond viseleseddél, hogy aszte fiadnac öröc feleségül attál, atte szentlekkeddél el foglaltál : Semmi niomoruság, törtenetből mi raitonk nem eshetic, hanem mindenec atte kegyelmes io akaratodbol es végzeseddél, valami kár betegség, niauallya, lelki es testi proba es furdalas mi raytonc esic, te felseged, io kedueből boczyaltya reidanc, Szükség penig lenni é soc háboruknac mert atte biroij itelő igassagodat fel gerieszic az vralkodo bünöc, szükség hogy meg büntessed á bünt. Szükség az hiuec büntetésének eg' szem pillantásban lenni, hog' az te Atyaij igaz kegyelmed á bünt ki tisztítsa, az mi hitönket mint egy aranyat meg probald, tudomanionkat meg tisztítsad. Es mint drága vete-menidet szanto földeidet, io termö szöleidet, minket vg' miell : Ki gyomláld belölünc az ördögét, fel neueld penig az Istenét, Noha penig minden rendbéli nepec czac amaz moslekát, ez világtól meg vtált, es el hant maradekit gyütöd öszue, es czac á maradékokat iduözitöd, de ugyan be kel azert telni atte fiad meniegző házánac az valasztot szamoc be telne : Aldot legy kegies

¹⁹² Lásd 60. jegyzetet.

¹⁹³ I. m. 85—87. lapjain, átvéve a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1858. évf. : „Könyörgés a debreceni főbíró és esküdtpolgárok választása előtt.“

¹⁹⁴ Az Szent Ianosnac tött ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa predicatioe szerint, az iambor bölcz es tudos emberec irasabol szereztetet, *Melivs Péter* által... Varadon, 1578. (R. M. K. I. 69.)

Atya, hogy mastis daykakat szöröz az feidelmec közzül, Kic sem márhaiokat, sem penzöket nem szánnyac, hanem az te daykaddal fel neueled es megtartod á te egyhazadat es abban az prédicatorokat es oskolakat : Az te felseged hazában ezec ackic építöttec a Jerusalem köfalait, es tárhazit : A Nag'sagos Magoczi Gaspár, az ő iambor hazas tarsaual á Massaij Eulaliaual : A Nag : Ballassi Ianos az ő iambor hazas tarsaual, Sulyoc Annaual, á Nagy : Patoczi Sophia, á Nag : vitez Bebec Györgis. A Nagysagos Forgacz Simon, Egri fő Kapitan : mind ezec kozött te felseged nec hyu safara á Nagysagos kapolnasi Bornemiszsza Farkas, á Nagysagos Töröc Ferentc, es az Nagysagos Gyulafij László : Vannac te felseged nec töb hyuei is Kik nec az ő teiöckel tartod atte áruaidat : mint á iambor Isten felő es viteszlo nemes vram Telegdi Miklos : A vitezlo nemes Boczkaij György, es á viteszlo nemes Czaholi Ferentz : Ezeket számlálom elő, hogy megmutassam ezt, hogy te felseged igereti igaz ebbe, hogy á te Ania szent egyhazadat nem hagyod : Te felseged nec köniergöc, hogy akiket az Satán á feidelmec közzül, mint eg' vas lanczal, á Sabellius, Samosatenus, Arius, Fotimus Seruetus es David Ferentz eretneksegeuel meg kötözött, te felseged szabadítsa ki, es mentse meg é fertelmes éretneksegekből A büntől ördög-től, testi lelki veszedelemtől te felseged otalmazza mind öröcké á valasztott hiueket, Amen.

9. **DEBRECZENI SZÜR GÁSPÁR** imádságos könyvében¹⁹⁵ nemcsak a stílusbeli szépség a meglepő, mely a mondatok tagoltságában, az ellentétes fogalmak szembeállításával és ritmikájával, gondolatfokozásával olvad össze meleg harmoniába és egy-egy képnek alapos és színes kidolgozásával hat, hanem feltűnik a Biblia világával való közvetlen kapcsolata is, mely nem a kifejezések és szólamok átvételében (pl. „árnyék a hévség ellen“ És. 25. 4.) nyilatkozik meg, hanem annyira benne él a Szentírás nomenklaturájában és földrajzában, hogy Ábrahám és Ur Caldea közelebb van számára és elképzelhetőbb, mint külföldön élő uralkodója és Krisztus öt árpakenyere is foghatóbb, mint a prágai udvarnak kalácsa.

MIKORON IMMARON az nap fel iött, az napnak peldaiából elmeinknek Istenhez emeleseről valo imádság.

URam Isten, igazaknak ösuenye, ki előttem iaro valosagos vilagosságom es vezerek vagy, az öröcké valo lökeletességnek boldogsagara. De ezt az Istentelenek nem értik sem tudgyak, hanem az setetsegen iaruan az elmeieknek belső setetsegekből az pokolnak külső setetésére mennek, oh hat ki nyaualyasak es igen felette nyomorultak, kiknek az te fenyesseged nem vilagosít. Te vagy az az igaz nap, mely az te szeretidnek soha el nem enyészik, hanem az del színbe valo tündöklő fényeseg, ki mindenkoron vilagoskodik : Az eytzakanak nehez setetsege penig meg delben-is farasztia azoknak elmeieket, az kik tetüled el szakadnak, variak az vilagosságot, és ime a setetésgebe iarnak, tapogatuan mint az vilagtalanok, es szemnelkül valo vakok, delbenis meg ütköznek mint szinte az setetben. De az kik te veled egyget jarnak, soha ninczenek fenlő vilagosságnelkül, melynek ereie el nem fogy tőlök, ha tegedet Wram szüből szeretnek igazan, ki mi hozzank a magassagból iöuen el nem tauozol, hanem velünk marad mind vilag vegezetig. Vilagoskogyal hat Vram én nekem, ki az setetésgeben ülök es az halálnak árnyékában veszedelem, oh atianak vilagossaga, oh öröcké valo Nap vilagosécz meg az én belső setetésge-met, hogy az külső setetésge ne vettessem, oh kegyességes, oh édességes Iesusom, maradgy velem, mert bé estveledik, es az nap is immaran el hanyatott. — Mert iol tudom Wram, valamedig az te ielen léteddel taplaltatunk, adig a te szeretetedben es irgalmassagodban vagyunk : de ha mi tölünk el tauozandol, minden nyomorusag reank szál, mint az harmatnak süvésége. — Mikoron te közöttünk vagy az te édességeddel taplaltassunk az te árnyékok alatt nyugszunk, az te beszédedben gyönyörködünk, mert tegedet fő bódogságnak tartunk, te veled lakunk, élünk, vagyunk, minden ez iokat el veztiük, ha te minket el hadz : maradg' meg Wram hát velünk es az mi büneinket vesd táuol mi tölünk, szeress minket mind öröcké, Amen.

MIKORON VTRA indulunk.

Vr Isten ki Abrahamot, az te szolgadat, Vr Caldeabol ki indituan, minden iarásának vtaiban bantasznelkül hordozuan, megoltalmaztatad. Kérlek tegedet engemetis te szolgadat oltalmaz meg. Légy vezerek, Wram, légy vigasztalom, batoritóm, heuvség ellen árnyékom, esső es hideg ellen öltözetem, fáratságomban segitóm, szerencsetlenségben gyámolom, nehez vtaimban igazgato páltzám, hogy te vezérem leuén az houa indultam egésségben el iussak, és ez ut dolgait segitsegedből végbe viuen haza iühessenek ; kit engedgy az te fiadért az Christusért én nekem es minden vtan iároknak, Amen.

ETEL VTAN VALO HALAado enek. Nota, vitamq : faciunt.

Bő irgalmu áldot kegielmes atia
Le tekintet minyből mint fiaidra.
Elegseges éledelt ehsegünkre
Szolgaltatal meg álduan ételünkre

¹⁹⁵ Debreczeni Szür Gáspár (Aitatos imádságok...) 1599. (R. M. K. I. 318.) Szabó Károly nem határozza meg a keletkezési évet, holott az előljáró beszéd végén ez áll : „Költ Szynyen... az Vrnak 1599 Esztendeiben... D. Sz. G. Szynyei es Sebesi Predicator.“ — Ennél többet azonban nem is tudunk sem a munka keletkezéséről, sem szerzőjéről.

*Mint öt arpa kenyér Christus kezedből
Öt ezer népnek elég lón ételül
Igy keuessel minket elégítel
Szent aldomasoddal mert be tötöttel
Hala legyen néked ily aldasodert
Diczertessel öröké ió tetedért.*

MINDENEKELŐTTE EMBER Vr vaczoriaiához iarulna, akkora valo imadsag

Mindenható, öröké valo szentseges Istenem, ime en méltatlan bünös iarulok az te egygyetlen egy Fiadnak az en Wram Iesus Christusnak asztalához *vgy mint beteg az életnek oru-sához, tisztatlan az irgalmasságnak kut feiehez, vilagtalan az öröké valo vilagossaghoz, szükölködő, szegény, az menynek földnek Wrahoz, mezitelen az düczösegnak kiralyához.* Kérem annakokaert te felsegedet, ki az én méltatlanságonat gyogyitod, meg mostad fertelmessegeimet, gazdagítottad szegénységemet, meg ruhaztad mezitelenségemet, oh kiralyoknak kiralya, es Wraknak Wra ; hogy vehessem az képpen az mint adod alazatosagban aitatossággal, hogy örök eletemre hasznaljon, és az *anyaszentegyháznak seregében te testeddé neuekedhessen* és számláltasson. Oh édes atiam, engedgyed hogy az iouendő életben színről színre tégedet láthassalak, ki élz wralkodol örökön öröké, Ámen.

GONoz GONDOLATOK ellen valo imadsag

En Wram és én Istenem, *ne táuoazál messze tőlem, ne meny Wram Isten messze, figyelmezél az én segítségemre, mert ellenem fel támattanak gonoz külemb külemb féle hituan gondolatok,* es nagy félelmek szorongatiák az én lelkemet, vallyons mint megyek által raitok bántás-nélkül, vallyons hogy hogy táuoztathatom el őket? De nem félek, mert te azt mondod : én, ugy mond, te előtted megyek es az földnek düczeködőit meg alázom. Igy czeleködgyel Wram az mint szólaz, hogy hirtelenséggel *szaladgyanak és fussanak el az te szent szined előtt minden én alnoksagos gondolatim,* mert te vagy az én remensegem, egygyetlen egy vigasztalom, te néked esedezem, minden háboroságimban te benned bizom, tegedet hilak szüböl segítségre, es bekeséges türéssel várom az te vigasztalásodat ; kit engedgy én nékem es minden te hozzás foházkodi fiaidnak, Am :

FŐSVENSEG ELLEN

Naponkent valo szükölködési az testnek az én elmemet magához edesíti es vonsza. De kérelek tegedet Wram Isten, boczásd el nékem azt az kit iól esmerek gondviselőmnek lenni : amaz minden napi kenyeret, bolyzet paranczolt az te fiad minekünk kernünk es reménlenünk. *Enged elégedhessem meg azzal az mi naponként csak szükséges életem taplalására, es az fölött valót hogy vthalhassam,* hogy engemet sem az bőség sem az szükség meg ne foszthasson, kikbe remenséget vetuén téged meg vtnak : Hogy igy ezképpen minden gondoktól meg üresseduén az te kiuansagidra parancholatod szerént viselhessek gondot, kire segély Wram Isten. *Szakasz el az en szüuemet az báluannoknak valo szolgaltatol, az te szolgaltodra, mert néked szolgálni wralkodas és orszaglas.* Ez világi gazdasag kiuánás fölöt kiuantassad az te meg maradando örökké állando orszagodat, kitől se ördög, se világ, se kárhozat el ne szakazthasson, kire adgy erőt az te szent fiadért, kiue élz es wralkodol, most es mind öröké, Amen.

A közölt első imádság egyike talán a XVI. század legszebb könyörgéseinek, melyben az elmének *belső* sötétségéből következik a pokolnak *külső* sötétsége. A hívók számára délszínben tündököl sötétségben is Istennek dicsősége, míg az éjszakának nehéz sötétsége fásasztja délben is az Istentől elszakadtakat. Az örökkévaló Nap Krisztus, kinek *jelentéte* az igazi világosság és egyben *tápláltatás* is. Az úrvacsora előtti, gonosz gondolatok elleni és fősvénység elleni imádságok nemcsak a fentebb nevezett stiláris szépségekkel ragadnak meg, hanem theologiai (nevekedhessem testeddé !), pszichológiai (gonosz gondolatoknak kegyes gondolatokkal, Krisztus színe elé futással való ellensúlyozása és legyőzése) és empirikus (a test naponkinti szükségei okozzák az irigységet) meglátásaikkal is. Szinte szociálishangú a kívánság : a feleslegnek megutálása, mert gondokat jelent, és krisztusi-ethikai a paradoxnak látszó megállapítás : „neked szolgálni uralkodás és országlás“. Ezek a kimondottan magánhasználatra készült imádságok, ha alkal-milag tényleg használtattak is, mint Sörös¹⁹⁶ állítja, nyilvános istentiszteleten, épen stiláris kiválóságaik miatt és azért, mert a szavak mellett mélységes élmények voltak, kiváltképen alkalmasak liturgiális használatra.¹⁹⁷

10. Talán mindaddig, míg a víz által erősen megrongált kéziratroncsot nem ismertette *Toldi Ferenc*¹⁹⁸ a Magyar Tudományos Akadémiában, tehát több, mint

¹⁹⁶ I. m. 191. lap.

¹⁹⁷ Rel. in Gesch. u. Gegenw. II. 900. 1.

¹⁹⁸ *Toldi Ferenc* : Báthori István, Rudolf király országbírája, mint író. (Ertekezések a Magy. Tud. Akad. nyelv- és séptudom. oszt. köréből 1867—68.) Pest, 1870. — Újabbán

250 esztendeig, senki sem látta és olvasta és így, mint imádságok nem tettek hatást senkire, sem egyesekre, sem gyülekezetekre, mégis jelentős darabjai a XVI. század vége kimondottan református kegyességének *ECSEDI BÁTHORI ISTVÁN fohász-kodásai*, akiről Ember Pál¹⁹⁹ megállapítja, hogy „nemo eo tempore pro ecclesiis reformatis vel zelior, vel potentior. Az országnak első főura, országbírája imádkozik. Imádságai teljesebbek a református keresztyénység igazságaival. Mélységes hit és Istenben vetett bizalom lüktet bennük. Olyan konfessziók, melyek nemcsak tulajdon lelkének vívódásairól adnak számot, hanem az ország történetét, a Bocskai-szabadságharcok előzményeit is ismertetik, azt az időt, melyben a kuruc ének szerint:

Ez az istentelen német annyi kárt tett már !
Hozzá képest semmit sem tett török és tatár.

A német katonák magyarokon való rettenetes kegyetlenségei köztudomásúak, pl Mansfeldről azt írja egyik kortársa, hogy Attilát is felülmulta pusztító dulásaiban.²⁰⁰ *Básta szekere* gördül végig az országon és feldulja Báthori ősi családi birtokát, Szepsi városát. „Az én fejedelmeknek“ vérszopó hadnagya, akinek országbírája és hűséges alattvalója volt. Jól tudja, hogy ő maga személyében bűnös és érdemtelen Isten kegyelmére, de mi lesz Isten nevének a dicsőségével, becsületével, ha ilyenek történhetnek és lehurrogják a reformátusokat, az Isten népét ?!

A Szűz Mária-kérdés, mely a dekretális eskü erőszakolásában éri el majd csúcspontját és annyi vizsálynak veti el a magját avval, hogy a római egyháznak dogmáját és kultuszát állami aktussá akarja emelni, már ekkor megjelenik. Szépen és határozottan fejt ki az evangéliumi álláspontot. Isten gyanánt nem imádja Máriát, aki szintén nem idvezülhetett Jézusnak ingyen való kegyelme nélkül, de tiszteli benne Jézus anyját, kivel együtt örömet hallja a Gabriel angyaltól való izenetet.

Uram, isten, mikoron ezeket irnám, bezzeg nagy keserves buval bánattal látogatál és ostorozál meg. Holott értem és hallok, hogy egy szép ekkleziádat, *Szepsi városát*, kit az én nemzetemnek es ennekem utolsó maradéknak adtál vala, az istentelen német had megégette tüzzel. Kit siralmas szemmel, keseredett szívvel, panaszkodással írok. Mert (tiéd uram, az itélet l), de annál keresztyénebb és szebb, egymástértő, jó élető, jó erkölcs-követő várost az egész földön nem tudok : Holott az te szent idéd igazán hirdettetett, szép iskola épölt vala : azonkivül is nekem jó jószágom vala te általad, kit az régi őseimnek adtál volt csudálatosképpen. Kit bizony mind magamért, nemzetemért, szánok, ezért is, hogy az en fejedelmem hada cselekszi rajtam, ok nélkül, ártatlanul és hamissan : Holott en most is hívségét viselem, hitembe tisztembe megállottam, noha ez előtt is istentelen hadaival rontatott engemet, nem egyébert, hanem az te nagy nevedért és az igazságért ; az egész Sanhedrint kipusztítani akarván, kinek már jó részébe véget ért. Hogy ne legyen, ki igazat, se tisztességet, se országa maga szabadsága mellett szólni, mondani (merjen)? Röviden szóllok, uram : en megérdemlettem és egy részént, főképpen is, tudom bűneimért cselekedted, hogy ránk bocsáttad vérszopó hadnagyát, az sanguisuga Bástát : ki majdan isten gyanánt imádtatik sokaktól mint egy Heródes. Non est vox homini, sed Dei. Igaz vagy te, uram, és igazságos a te itéleted; de . . . Vallyon s nem szánsz-e meg bennönket, es az te nevedet főképpen nem vindiclod-e meg ? Mely Szepsi nevő ekkleziádat nem anira szánom én sem magamért, sem magokért, mint a te nagy nevedért. Mert majd emberek eleibe sem merünk menni, kiket hurogatnak, ha kit meg nem elnek bennök is, es „heretnekek l kálvinisták l“ mondván. Maga (=holott), en istenem, bizony soha én Kálviny Jánost nem szolgáltam, sem Lutter Mártont régen sem ismertem, itt sem várok tőlök : Hanem én csak az te nevedet várom, és éjjel nappal az te kegyelmességedet. Ne bántásák azért a vérszopók, se az istentelenek, ha én az szűz Máriát, az tiszta szent szüzet isten gyanánt nem imádom. De ő velle örömet nézem hallok az Gábel angyaltól való izenetet : „Örülj, Mária l ingyen kedveltetél : az ur teveled.“ Mert itt megtanolom, hogy gratia dei sum quod sum : azt is megtudom, hogy neque qui plantat, neque qui rigat, sed Dei miserentis etc. Ne bántásák hát, és ne üldöz-zék az ekkleziát velem össze (=együtt), ha az egy áldott Jézusért ingyen való kegyelemből valom, várom az örök üdvösséget, ki által Mária is, az szentséges megszentelt szűz várta üdvösséget : annelkül ő sem üdvözült : Senkinek érdemének ereivel kinyerésével nem lelt, sem lel üdvösséget : holott a Kánagalileabeli menyegzőzőknek sem adathata bort Krisztussal, sőt Krisztustól megfedeték ; Kit bizony Krisztus urunk akkor sem azért cselekedett, hogy nem tisztelte volna atyját, anyját, mert ő töltötte be az tiz parancsolatokat: de látta, hogy

építő cikket írt a *Református Függyelőben* (1930. 482. lap). *Ecsedi Báthori István* (1555—1605) címen *H. Kiss Géza*. A cikk Toldi kivonata.

¹⁹⁹ Lampe—Ember : *Hist. eccles. ref. in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728.

²⁰⁰ Angyal Dávid idézi Adalék Bethlen Gábor történetéhez (1930) c. munkájában Klopp : *Der dreissigjährige Krieg* II, 694. munkájából.

hálványozók lesznek még az pápisták, és nem akart botránkozást hadni nekik, sem senkinek. Ó ur Jézus : tündököljék az te fegyvered, az te neved tisztessége, és az te ekklézsiád és abban való tagok oltalmában.

Az országos gondok, Básta és a Bástához hasonlók cselekedetei felett való elkeseredése lehet az oka annak, hogy gutaütést kap, melyből azonban „hertelen“ kigyógyul, minden orvosi beavatkozás nélkül. Gyógyulása után hálát ad Istennek a testi javakért. A lélek mellett a test is fontos, mert Istennek terveit a földön csak testben lakozó lelkek vihetik véghez. Azért gyógyította meg Isten, hogy az anyaszentegyházzal szemben még végezhesse kötelességeit. Nem szentek, angyalok érdeméért, hanem a Krisztusért.

Testi javaidért, és jótéteményidért is, irgalmas ! kegyelmes ! sujtogató ostoraidal egyetemben hálákat adok : Mert miképpen lelkem, azonképpen testem is te általad vagyok. De kiváltképpen az negyed évi nyáron velem tölt jóvoltodért áldom az te szent nevedet, és itt ez helyen adok hálákat, tisztességet, dicséretet felségednek, en hiv istenem, arrul : Mert en-reám véletlen és hertelen nagy nyavalyát, gutaütést, bocsátottál vala elannira, hogy sem szólhattam, sem irhattam, egy keves ideig. De ismeg : csak jól eszembe sem vehettem, az mely hertelen szinte úgy szólhattam, mint azelőtt ; Kiben mind ezben sem tölt egy óra avagy másfél ura. Mely jóvoltodat en velem érdemtelen szolgálóddal ingyen való irgalmadból, csak az én szóm ur Jehóva Jézus Krisztusért cselekedted, és ő általa. Holott én sem írással, sem szómmal nem könyöröggettem felségednek valóságosan : Mert irni is kezdtem, hogy az keresztények érettem könyörögjenek, hogy te istenséged ki ne vegyen az ekklézsiából, ne tegyen bálvány emberré ; szólni is kezdtem — de egyik sem lehetett föllem. Hanem nagy hertelen az én minden nyavalyáimból atya-uristen, szent fiadért és szent fiad által, szent lelkeddel egyetemben, engemet kimentettél, kigyógyítottál, minden orvosok nélkül és orvosság nélküli És ime mostanig éppen tartasz engemet, holott mostan, 1603, írom ez ígéket 8. novembris novi stili, kit azért írok meg, hogy megteessék mindenek előtt, mikor és minemő jókért énvelem érdemtelen szolgálóddal cselekedted, és ez mai óráig meg is tartottál, uram, isten : Az te szent fiadért, az én uram, Jehóva Jézus Krisztusért, és ő általa az anyaszentegyházhoz való szerelmedből. Ezeket pedig, uram, sem érdememért, sem szentek, sem angyalok érdeméért nem cselekedted, én sem kértem azért, hanem az te áldott fiadért ! . . .

A vallási okok összekapcsolódnak a nemzeti motivumokkal épúgy, mint az ellenségben az evangéliumi vallásnak és a magyar nemzetnek a gyűlölete összekapcsolódik. A tűrhetetlen állapotok arra hajtják, hogy Bocskai mellé álljon, aki megkezdi a nemzet szabadságharcát, melyben a magyarságnak és a protestantizmusnak gondolata elválaszthatatlanul egybefonódik. Nem Bocskai fejedelemért könyörög, nem is a keménynyakú hajdúkért, hanem az ügyért, melyért harcolnak, az Isten nevéért és a sok keserűség után való jobb életért az Isten nevének szolgálatában.

Minem Bocskai Istvánnak fejedelemiségéért könyörgök, uram, en te szent felségednek ; sem ez istentelen keménynyakú hajdúkért ; sem az mi jámborságunkért, sem hogy en Mózsés próféta volnék, ki csak saruja kötelét sem öldhatná meg (noha ő is bűnös volt) : Hanem az te nagy nevedért, uram, uram, ne hadd anyaszentegyházadat, minket is, gyalázatra, halálra, prédára, utálatra jutnonk ! Boczásd meg bűneinket, téríts meg tehozzád : hadd tudjon megtérni ; éltesz : hadd éljünk ; vedd el az baromi képet rólunk az hét esztendőök, azaz sok nyomoruságos esztendeink után.

Báthori István töredékes kézírata a fentebb ismertetett és közölt *traktátus* műfajon kívül még ad 72 caputra osztott zsoltárokat is, melyek közül huszonhárom van meg épen és olvashatóan. Toldi Ferenc, aki különben olyan nagy szeretettel foglalkozik a jezsuita történetírók által szándékosan elrajzolt országbíró igazi arcképének megfestésével a *Fohászok*-kal kapcsolatos tanulmányában, nem érti meg a kálvinista kegyességet és azt a mélységes alázatot, mely úgy a traktátusokban, mint különösen a zsoltárookban nyilatkozik meg „inkább leverő, mint felemelő“ jelenségnek tartja, mely „szánakozást gerjeszt inkább, mint részvétet“. „Az önerő és önbizalom hiányát“ látja bennük, „melyet a protestáns dogma a munkás erkölcsiség rovására ápol“. „Örömtelen tartalmuk és szellemük miatt Báthori zsoltárai fonákjai a Dávidéinak“. Nem csudálkozhatunk azon, hogy egy nem-református ember ennyire másképpen értékeli, mint mi és az egyháztörténelem. A munkás erkölcsiség mellett nagyon megfér az alázat, a büntudat, meg a bűnbánat. Báthori és támogatása nélkül vajjon ki tudta volna-e nyomtatni Károli Gáspár a visolyi Bibliát ? És mégsem engedte, hogy nevét odaiktassa a patrónusok és támogatók közé, pedig ez abban az időben szinte fontosabb sajto-

ethikai kötelesség volt, mint egyik vagy másik idegenből fordított munka szerzőjének a megnevezése. Akármilyen nagy úr is, mégis csak „nyomorék féreg”, aki csak Jézus „isteni székére támaszkodhatik” egyedül. Jó igyekezet, buzgóság, minden, az Isten munkája, csak az Ő erejéből vitethetik véghez. A Szentlélek olaja és Krisztus vérének tisztító írja nélkül nincsen emberi aktivitás. Istentől jön az elfogyhatatlan irgalom, mint az igazi bosszúállás az istentelen faraókon. Mózes és faraó, vagy Báthori és a Habsburgok így kerülnek a biblikus élet- és történelem-szemléletben párhuzamba.

V.

Te vagy, en uram, en istenem, nekem esedezőm, szolszolóm az te szent atyád előtt, kinek nevénél több név nem adatott az ég alá, kiben üdvözülhessünk, csak az te neved, Jézus. Kinek szent nevében, égen, földön, pokolban valóknak térdek meghajolnak, *kinek isteni szent székire támaszkodtam egyedül*; Kinek szent nevének dicsiretének mindenkoron örülök, és az te igaz vallásodnak kiterjedésére, hirdetésére, szent atyáddal, szent lelkeddel egyetemben, szivemből örülök, és szüntelen örvendezek. Tudom én, hívséges és igaz istenem, az téged tisztelőket (a te jóvoltodból) megtisztelod, és az téged megutálókat megutálad. Ki uram, nem igazakért jöttél ez világra üdvözíteni, hanem az hamissakért, mert az egész világ gonoszban vagyon. Nem elveszteni, megítélni, hanem megtéríteni, üdvözíteni, holott secundum die tum tuum domine, *nem az egészségeseknek való az orvos, hanem az betegeknek.*

VIII.

Uram, uram, ki en kegyelmes istenem vagy, és en édes oltalmam, kőváram, erős toronyom; *Elfeledkezte-e vég nélkül, uram, en róllam szegény bünösről, és te teremtett nyomorék férgedről, avagy, uram, akarod-e megmérni igazságod szerént az en nagy számlálhatatlan büneimnek sokaságát, uram, en ellenem. Elfogyott-e hát, uram, a büntül megijedt felemlett embernek segedelme: az segítség-kérőknek nem adatik-e kegyes nász, és régen kiáltó nem hallgattatik-e meg? És az te segítségedről való jó szándék valljon s nem segítettik-e meg tetőled, uram; és az megtérésre te általad adatott jó igyekezet (ki te munkád) félbehagyatik-e, nem erősítettik-e, nem vitetik-e véghez az te erődből? Ime en szegény bünös régen kiáltok, és az enn meghallgatásomat halasztod az en büneimert, jól tudom, de azért jómra fordítod, elhittem. Bizony, uram, igen megfáradtam: mégis várom az kegyelmes választ derék szerént, kinek zsengéjévé engem hitem és várásom felett való könnyebbséges örömmel látogattál, kiért neked örökké való hálákat adok.*

XXI.

Te vagy, uram, az békességnek fejedelme, ki az *mi meghült lelkiismeretünket szentlelkednek olajával kenegeted, és kötözgeted az te szent vérednek tisztító irivel* az mi szivönket lelkönket minden kétségbeejtő bünöknek ellene; Nem hatsz rajtonk és en rajtam hatalmat venni az elrontó késértetnek, *ki jöttél az ördögnek cselekedetét elrontani ez világra.* Te teszed uram, csendessé halálonknak óráján is tulajdon erőddel hatalmaddal és az te érdemednek szentségével az en és minnyájonk lelkönket szivönket: *lággyíván az mi lelki nyavalyáinkat az te szent jó illató balzsamolajoddal, az te szent nevednek olajával, evangéliomoddal, mely alá foly vala az Áronnak szakállán. Erős igaz Jehóva isten vagy, kit torkom szakadtába minden eretnekék ellen kiáltok, ki az atyával, szentlélekkel egy erős egyenlő Jehóva isten vagy, ki Ábrahámnak azt mondád: En vagyok az erős isten. Ugyan szent az első kötáblán való parancsolatid bizonyítják. Te vagy az békességnek fejedelme, kit szent Dávid elfogyhatatlan irgalmó istennek nevez, ki az embert és oktalan állatot tartod, kinek irgalmassága minden cselekedeti felett vagyon. De te vagy az igaz bosszúálló hatalmas Jehóva isten is, ki az Fáraón való bosszud megállásában magadat megszenteléd; az teidet hatalmasan megszabadítád, meg mentéd, kegyelmesen vezérled utaikban, és bevived az Kánahánnak földébe, ígéreted szerént letelepetéd, minden istentelenek ellen, az tejjel mézzel folyó földre, kiknek atyjoknak megesküdtél vala. Terullad, uram, az teljes szentírás, ó és újtestamentom, bizonságot teszen, hogy igaz isten s igaz ember légy. Az ó testamentom várt, az ujnak megadattátál.*

Ez a nyomtatásban soha meg nem jelent imádságos-könyv főleg nyelvi szépségeiért jobban érdekelte irodalomtörténészeinket is. *Beöthy Zsolt*²⁰¹ a XVI. század legköltoibb prózájának nevezi, *Pintér Jenő*²⁰² külön fejezetrészen foglalkozik a szerzővel, életrajzát adja és különösen az ótestamentomi gondolatvilággal való kapcsolatát emeli ki.

11. A tizenhatodik század vége felé jelenik meg *Habermann* (Avenarius) *Jánosnak* munkája magyarul²⁰³ *SZALASZEGI GYÖRGYNEK* Poppel László

²⁰¹ I. m. I. köt. Széppróza.

²⁰² I. m. I. köt. 103. lap.

²⁰³ Hetetszaka mindennapra megh irattatott Imadsagok, kik öszvő szerzetettének *Auenarius* Ianos Doctor által fordeitattanak pedig, magiarrá *Szalaszeqi Görqi* praedicator által. Sicz, 1693. (R. M. K. I. 272.)

muraszombati földesúr udvari papjának fordításában, lehet azonban, hogy már voltak magyar fordításai ezt megelőzőleg is. A könyv nemcsak a XVII. és a XVIII. század folyamán jelenik meg újabb és újabb kiadásban, hanem a „mástul ülttetöt virágnak io illatiaual”²⁰⁴ élnek még magyarországi német kiadásban is 1865-ig.²⁰⁵ A második ismert magyar kiadást 1666-ban²⁰⁶ fordítja *DIÓSZEGI KISS ISTVÁN*²⁰⁷ (1635-1698) püspök. Ennek a fordításnak az útja hosszabb, hollandból (belgából) fordítja, megnevezi, hogy forrása *Diest Henrik*,²⁰⁸ aki németből fordította hollandra. A német forrást azonban nem ismeri. A harmadik magyar fordítás *OSZTOPANYI PERNYESZI ZSIGMOND* főispán munkája,²⁰⁹ aki Thienemann szerint „barok stílusba öltöztette a reformáció első korából való darabos és nehéz könyörgéseket” (i. m. 80. lap), melyeket különben *Payr Sándor* „velős, mintaszerű és könnyen áttekinthető imádságok”-nak minősít. Pernyeszi célja, hogy a politikusok kezébe jusson a munka, akiknek az Úr prófétáknak kellene lenniük. *Bod Péter* szép képet rajzol erről a kegyes „főrenden való” úrról, aki a házi istentiszteletet rendesen vezetni naponként.²¹⁰ Negyedik ismert magyar fordítása *OSDOLAI KÚN ISTVÁN* neve alatt jelenik meg, de szintén Bod Péter értesítése szerint valósággal a kézdivásárhelyi prédikátornak, *Dési Mártonnak* a munkája.²¹¹ Ötödik fordítása az *Imadsagos Könyvecske*-néven ismert gyűjtemény, melyet Szabó Károly kimondottan református munkának tart.²¹²

Habermann János, a csehországi születésű jénai és wittenbergi tanár, majd

²⁰⁴ U. o. Ajanlo levélben : „hallottam immar etzer hogy Magyar es tot nielureis fordeitottanak, de azok közül megh chiak egi sem erközöt az ISTEN felö Magyar kerezten nepnek közibe.” „Magyarra fordeitottuk, es az mastul ülttetöt viragnak io illatiaual az niomorult sziveknek romlot voltat â sokimennen amonnan raiok szallot niavaliaknak miatta meg vidamitiok.

²⁰⁵ *D. Johannes Habermanns* : Morgen und Abend-Gebete... Pesth, 1865.

²⁰⁶ Lelkifegyver, avagy a hétnek minden Napjaira rendeltetett Reggeli és Estvéli könyörgések és buzgó Hálaadások, mellyek Elsőben Német nyelvből Belga Nyelvre fordítottak : Viszontag az Isten Anyaszentegyházában vitézkedő hívek kedvéért ki bocsáttattak Magyar nyelven Belgiomban *Dioszegi K. (Kis) Istvan* Sz. I. M. Doktor által, ujjban Most pedig negyedszer kinyomattattak Lötsén, 1703. esztendőben. (R. M. K. I. 1677.) Első kiadást Diószegi 1666-ban adta ki. Utolsó magyar kiadása 1851-ben jelent meg. A *Debreceni Prot. Lap* (1883. 194. lap) felsorolja a magyar kiadásokat, melyek közül hat Debrecenben, egy Kolozsváron és egy Pozsonyban jelent meg.

²⁰⁷ Diószegi önéletrajzát adja a *Kiosztott talentum...* c. prédikációskönyvben. 1679. (R. M. K. I. 1229.) Lásd : 250. jegyzetet.

²⁰⁸ Paquot munkája XIII. kötete hívta fel figyelmemet arra, hogy van Diest honnan fordíthatta munkáját. „H. von Diest doit avoir donné une version flamand d'une *Livre de Prières* composé en Allemand par *Jean Avenarius*”. — A *Biographisch Woordenboek* van Prot. Godgeleerden in Nederland. Ondor Redactie van Dr. J. P. De Bie en Mr. J. Loosjes. Tweede deel C—E. a Diest-féle fordítás címét adja : Ook verschen van zijn hand een vertaling van een Hoogduitsch Gebedenboek van *Joh. Havermans*, Christel. Gebeden en Dankzeggingen. Amst. 1688. Ez bizonyára már nem az első kiadás, mert Diószegi első kiadása magyarul már 22 évvel előbb megjelent és Diest is kilenc éve már halott volt ekkor. — *Diest Henrik* (1595—1673) életrajzát adja a *Biogr. Universelle* (Miahaud) Paris—Leipzig és Ch. Gottlieb Jöcher: *Allgemeine Gelehrten Leäicon*, Leipzig, 1750, az a két munka, melyből az idegenek életrajzi adatait általában ellenőrizzük.

²⁰⁹ A' Kegyes Léleknek, lelki vigasztalást szerző Idvesség Paissa. Melyet : Az Isten Anyaszentegyházának a' Magyar Nemzetben lévő igaz tagjainak lelki hasznokra Fordított *Auenarius* Janosbol, *Osztopanyi Pernyeszi Sigmund...* 1676. (R. M. K. I. 1195.) Előszóban arra vágyik, hogy a magyar politikusok „lennének mind az Urnac prófétái”.

²¹⁰ „Főrenden való Istenfélő ember... öreg idejében kegyességet szorgalmatosan gyakorló ember volt... nemcsak könyörgést tett maga házában cselédei közt, hanem minden vasárnap reggel a rendes Isteni tiszteletnek előtte az Isten beszédét magyarázta a maga házában magánosan cselédeinek.” (Magyar Athenas.)

²¹¹ Hét napi Uti-társ, az az: az Hétnek minden napjaira rendeltetett idvességés Imádságok... *Kun Istvan, de Osdola...* Colosvaratt, 1677. (R. M. K. I. 1214.)

²¹² *Imadsagos Könyvecske*. Lőcse, 1683. (R. M. K. I. 1308.)

zeitzi superintendens,²¹³ 1567-ben adta ki híres imádságos könyvét,²¹⁴ melyben a szigorú lutheránizmust összekapcsolja az igazi keresztyéniséggel. 1575-ben latinra fordítják mások, 1576-ban tulajdon latin fordításában jelenteti meg.²¹⁵ *Althaus*²¹⁶ azt bizonyítgatja, hogy a napokra való beosztás és a keresztyén naptárhoz való alkalmazkodás *Michaelis Péter* jezsuita atyának munkájából²¹⁷ volna átvéve. Mintha a hétnek hét napra és az egyes napoknak órákra való osztása is a jezsuitáknak volna a találmánya és nem lettek volna már a jezsuiták előtt is úgy a római egyházban, mint az ótestamentumi zsidóknál napszakok szerinti imádságok! A szöveg-átvétel pedig olyan vád, melyet alkalmazni lehet *Michaelis*re is, aki régebbi forrásokból merített.

A reformáció első lendülete és lángolása már egyházszervezetbe hült ki, acél formává lett, melyben *mutatis mutandis* megismétlődött a régi imádságminta szükséglet. Az evangéliumi egyházakhoz tartozóknak száma megnövekedett, már látni lehet, hogy kik és milyen osztálybeliek tartoznak közéjük, milyen differenciálódott serege az embereknek, akik a lélek közvetlenségével nem tudnak egyformán, könnyen és bátorsággal szólni az Istenhez. A hitélet mélysége nem volt mindenhol és mindenkinél ugyanaz, a pillanat sem volt mindig megfelelő a kellő szónak a megtalálására, mellyel az Istent keresse és megtalálja a szív. A nép-egyházzá, tömegegységévé lett német evangéliumi egyház számára szükség volt imádság-mintára és ezt adta, hozta Habermann. Imádságoskönyvét ma is *Habermannlein*-nak (Habermanocskának) hívja a német nép²¹⁸ és *habermannozni* egykor egyet jelentett az imádkozással.²¹⁹ Igazi szívből jövő hangokon szólnak az imádságok. „Nie bloszes Wort, immer zur Sache“ — állapítja meg *Cossack*.²²⁰ Nem szónoki művek, ritka bennük a lendület, de a színezetük biblikus; néhol hosszadalmas és körülíró, épúgy, mint az egyszerűbb népnek a beszéde, mely nem mindig érti meg a rövid kifejezéseket. A hang csak a pénteki passio-imádságnál lendül ünnepeibbé. Állandóan az az érzésünk még ma is, amit *Grosze*²²¹ állapít meg a kötet minden egyes imádságáról: „Die Gebete sind nicht gemacht, sondern gebetet“.

A könyv első részében, mint a magyar fordítások mondják, *Hetetszaka imádságok*, vagy *Hét napi Uti-társ* vannak. A hét minden egyes napjára ad reggeli és estéli könyörgést és a kettő közé még egy egész sor más imádságot is beigtat.²²²

²¹³ Habermann-Avenariusról *Beck Hermann*: Die Religiöse Volkslitteratur der evangelischen Kirche Deutschland in einem Abrisz ihrer Geschichte, Gotha, 1891. — *Beck Hermann*: Die Erbauungsliteratur der evang. Kirche Deutschlands etc. Erlangen, 1883. — *Const. Grosze*: Die alten Tröster... Hermannsburg, 1900. — *Ranft*: Leben des chursächsischen Gottes gelehrten.

²¹⁴ Christliche Gebett für Allerlei Noth und Stände der ganzen Christenheit, auszgetheilet auf alle Tage in der Wochen zu sprechen, sampt gemeinen Danksagungen auch Morgen und Abendsegen. Wittenberg, 1567.

²¹⁵ Precationes a Ioanne Avenario D. in singulus septimanae dies conscripta... Witenberge, 1576.

²¹⁶ *P. Althaus*: Zur Charakteristik der ev. Gebetslit. im Reformationsjahrhund. 1914.

²¹⁷ *Sexta honoris et exultationis ad Catholicorum devotionem exornandum et exhilarandum* (Köln), 1561.

²¹⁸ *Beck*: Die rel. Volkslit. etc. 50. lap.

²¹⁹ *Beck*: Die Erbauungslit. etc. 257. lap.

²²⁰ *Cossack*: Zur Gesch. der asc. Lit. in Deutschland, 1871.

²²¹ I. m. 110. lap.

²²² A budapesti Egyetemi Könyvtárban is meglevő első latin kiadásnak a tartalma: Ingressus Templum dicat.

Pro gratia invocandi Deum.

Die solis: 1. Benedictio matutina. 2. Gratiarum actio pro creatione. 3. Precat. remis. peccat. 4. Precat. conser. Eccles. 5. Oratio pro concione verbi Dei. 6. Oratio pro auditoribus verbi Dei. 7. Precatio contra Pseudoprophetas. 8. Benedictio vespertina.

Die lunae: 1. Benedictio matutina. 2. Gratiarum actio pro redemptione. 3. Petitio fidei. 4. Petitio regni Dei. 5. Oratio pro Magistratus. 6. Precatio pro subditis. 7. Precatio contra hostes Eccl. Dei. 8. Benedictio vespertina.

Die Martis: 1. Benedictio mat. 2. Grat. act. pro satisfactione. 3. Prec. petens spes firmam. 4. Petitio humilitatis. 5. Oratio pro coniugibus. 6. Oratio pro iuventute. 7. Contra regnum diaboli. 8. Benedictio vesp.

Az egész életet átfonja az imádságoknak sűrű szála. A hét minden egyes napjára való beosztás és a beosztás módja nem önkényes, hanem bizonyos szempontok szerint történik. Vasárnap, hétfőn és kedden a reggeli magasztalás után a terem-tésért, megváltásért és megszentelődésért való hálaadás következik. *Vasárnap* ezután bűnbocsánatért, az Egyház megtartásáért, az Ige-hirdetésre való lelki előkészületért, az Ige hallgatóiért, rossz, hamis próféták, szekták ellen való imádságok vannak, végül az esti magasztalás. *Hétfőn* a tiszta hitért, Isten országáért és mert ez a nap a munka kezdete az előljárókért, alattvalókért és az Egyház ellenségei ellen imádkozik. *Kedden* a megszentelődésért való imádság után következik annak gyümölcseért, az erős reménységért, majd Krisztusnak aláztos követéséért. Ekkor olvasható a házásokért való imádság, mert a Ján. 2, 1. értelmezése szerint ez a nap a házasságkötés napja és a házasságból származó magzatokért, végül a Sátán országa ellen. *Szerda* a Krisztus ismeretéért való hálaadásnak a napja, ugyanekkor az igazi szeretetért, majd, mert ez a hétnek negyedik napja, a Miatyánk negyedik kérése értelmében a gyümölcseért, bűnösökért, betegekért és a Sátán kísértései ellen. *Csütörtökön* is váltakoznak a földi és mennyei értékek az imádságban. Hálaadás a test megtartásáért, a hívek egységéért, békeségért, hitetlenekért, elcsábítottakért (missziói imádság!) és a világ kísértései ellen. A *pénteket* az Úr halálára való emlékezés foglalja le. Megjeleníti az imádkozó lélek Krisztusnak minden szenvedését, hogy hálára és bűnbánatra kényszerítse magát. Igazi bűnbánatért, a kísértésekben való türelemért, a test kísértései ellen, a foglyokért is imádkoznak, *Szombaton* Isten kegyelméért, boldog kimulását, kenyérért, özvegyekért, árvákért, végül a csüggedés ellen szól az imádság. A *második részben* specializált helyzetek, állások és állapotok számára szolgáló imádságok következnek : a lelkipásztor, az Ige hallgatói, cselédek, vándorok, zivatarban levők, utasok, házastársak, alattvalók, betegek imádságai.

A *Szalaszegi*-féle fordítás (1593) meglep a nyelv kifejező erejével, de ugyanakkor a helyesírásában és írásmódjában meglehetősen nagy visszaesés észlelhető azokkal a munkákkal szemben, melyeket már előtte láttunk. Az eredetivel való összevetés kedvéért adjuk a latin szöveg egy részét is.

Kedden reggel elsődik imádság.

Öörök minden ható kegielmes es irgalmas elő Vr Isten, az mi vrunk Iesus Christushan örökké valo szent attia, ki a te fiaddal es a Szt. Lelökkel egetömben, e vilagon valo minden nemü eleteket teremtöttel, kiket meg mostis eltecs es megh tartasz, az te kegiös es kegielmes io akaratotdbol, es iouoltodbol, melto hogy azok tegödet niughatatlan es egienlőkeppen valo szoual, dichirienek, mert megh az egi madarokis nag' szepön dichirik á te szentsegös neuedet, kik igön korán a süro erökben valo agakon, es nagy magas helön valo kösziklakon, ulven es röpösuen, nagy giönörüses es ekes ünökléssel, es dudolasokkal, tegödet örökke valo Istenöket es vrokot, mindönöknek teremtoiet dichirik Annakokaert mies te nepeid reguel fel keluen meltanualo halaadással illetünk tegödet, es mindenkoron nagí dichierattel hirdettiök à te nagy kegiel-messegödet, azert hogy az el mult etczaka minket, es életünknek mindön rendiben, à te nagy kegielmesseggöd szerint, nagy egessegeben meg tartottal, almunkbol es ez eieli nagy sötetsegből

Die mercurii : 1. Benedictio mat. 2. Grat. act. pro agnitione Dei. 3. Pet. charitatis Christianae. 4. Pet. pro frug. terrae. 5. Oratio pro peccatoribus. 6. Oratio pro agrotiis. 7. Precatio contra tentationem Satanae. 8. Benedictio vesp.

Die iouis : 1. Benedictio mat. 2. Grat. actio pro victu. 3. Petitio unitatis fidei verae. 4. Petitio pacis. 5. Oratio pro incredulis. 6. Oratio pro benefactor. 7. Prec. contra mundi offensivula. 8. Benedictio vesp.

Die veneris : 1. Benedictio mat. 2. Gr. actio pro passione Christi. 3. Pet. Christianae poenitentia. 4. Pet. Christianae patientiae. 5. Oratio pro pugnantis et pauperis. 6. Oratio pro captivis. 7. Petitio contra tentationes carnis. 8. Benedictio vesp.

Die sabbathi : 1. Benedictio matutina. 2. Gr. actio pro misericordia Dei. 3. Pr. petens exitum felicem ex hoc seculo. 4. Pet. pro alimentis huius vitae. 5. Oratio pro afflictis et persequantionem patientibus. 6. Oratio pro viduis et pupillis. 7. Precatio contra desperationis malum. 8. Benedictio vesp.

Sequuntur orationes aliquot certarum personarum : Oratio Pastoris Animarum. Precatio auditorum. Oratio Magistratus. Oratio subditorum pro grege et principe. Precatio Coniugorum. Precatio liberorum. Oratio contra Turcam. Oratio tempore pestis. Oratio in tempestate et tonitru. Oratio viatoris et perenantis. — Precatio ante sumptionem Coenae Domínicae. Alia pr. ante Dominicam. Gr. act. post sumptionem Eucharistiae. Alia gr. act. post sumptionem Eucharistiae. Oratio agrotantis. Alia o. agrotantis. Alia o. agrotantis.

föl serkentöttel minket, es ennek à napnak vilagossagat, meg attad erhetünk : Ha te Vram melletünk nem voltal volna, s mi reank nem vigiasztal volna, az ördögnek dühössege es kegyetlenessege minket benített volna, ha te minket es hazainkat nem örzötted volna, chiak heiaba vigiazot volna az mi lako helünknek virrasztója : Ha velünk nem löttel volna Vr Isten akkor mikor az emberek föl ellenünk föl tamattak volt, azok minket elevenön meg emesztettek volna. Aldot vagy te Vr Isten, ki az mi köniörgesunkre es kialtasunkra fügjelmesz, mert chiak tegödet huiunk mi segedelmünkre mastan reggel koran halgasd megh a mi köniörgesünket, mi elődbe allatunk az mi imadsagunkkal, kiuel meg lattiok à te hatalmassagodat es nag' dichiosegedet, variok nag' kiuanatosságunkkal à te segítsegedet. Igaz birank örök Vr Isten, sörkench föl minket koran reggel, es haich hozzank à te szentseges füleidet, hogy tegödet mi bölch taneitonkat mindönben halgathassunk. Halgas megh minket Vram Isten, miuel hogy hiszszük asztot hogy mi hozzank nagy kegyelmesseggel vagy es tekench reank à te meg mondhatatlan nagy irgalmassagod szerent, es ne fordeichad el à te szent orczadat, à siralmas zöpögesünktől es kialtasunkat, mi egiedül chiak te arnaid es niomorult nepeid vagiunk, köniörülő raitunk Vram Isten, mert mi egesz nap estig chiak te hozzad kialtunk az mi nagy fohaszkodásunkkal, most koran reggel illesshece kegyelmesseggel mi bennünket, mert az minékünk iob mindön kaszdagsagnal es földi eletnöl : köniörgünk megis, halgas meg minket Vram Isten, tölch bel örömmel à mi szüüönket, ki miat még az chiontainkis öruendözshessenek, kiket te Vr Isten öszüörontottal volt ez mi sok büniekert, vionnan szüle minket Vram Isten, az mi Vrank Iesus Christusnak meg testösüleseiert, es születeseiert, a te szentseges beszédednek altala, mert mi az mi engedetlenségünknék miatta életünkben meg veszünk volt es tetüled el estünk vala : mikor immar minket lölkünkben, a te szent Lölködnek altala uiannon szülsz, öriz megh oszlan minket az ördögnek mindennemü dühössege ellen, es ez mai naponnis otalmaz meg, es ezvtannis mindeltig, gonosz hirtől neutól, hog' sehonnan immar ne lehössen semmi röttegesünk es szüüönkbeli felelmünk. Tölch be minket az te kegyelmesseggöddel, hog' az egesz napon, öruendözshessünk az te nagy dichiretödben, es ez vtannis abban nagy gionörüseggel vigadhassunk, az mi Vrank Iesus Christusnak altala, ki te veled el es vralkodik a szent Lelöckel egietemben, mind örökkön örökké. Amen.

Die Martis. 1. Benedictio matutina.

Omnipotens, viue, vere et misericors Deus, aeternae Pater Domini nostri Iesu Christi, qui cum filio tuo et spiritu sancto, totam mundi machinam et omnes res creasti, et adhuc conseruas pro liberrima voluntate tua : Te omnes creaturae tuae incessabili voce indisinenter praedicare et collaudare debent, quod et volucres coeli faciunt, quae manè sub auroram diei inter denso arborum ramos, et de medio petrarum dantes vocem suam, atque in aere circumvolitantes, suauissimis modulationibus (Ps. 104.) te aeternum Deum, Dominum et creatorem omnium rerum concelebrant. Proinde et nos homines manè surgentes merito tibi gratias agimus, et sine intermissione summis laudibus praedicamus misericordiam tuam, quod nos hac nocte elapsa, et per totius vitae nostrae cursum gratuita benignitate tua saluus et incolumnes in praesentem horam conseruasti, ex somno et nocturnis tenebris ad lucem huius diei peruenire sanosque è lectulis nostris exurgere fecisti : Nisi enim tu, Domine, praesto ad fuisses nobis, et stetisses pro excubijs nostris (Ps. 27.) absorpti fuissetus à rabie et immunitate diabolorum, et si tu ipse non custodiissem nos atque fuguria nostra (Ps. 124.), frustra vigilasset custos ciuitatis : Nisi Dominus fuisset nobiscum, quum insurgerent homines aduersum nos, tunc viuos deglutissent nos, quum inflammaretur furor eorum in nos, tunc aquae (tribulationum) inundassent nos, et torrens (aerumnarum) transsissent super animam nostram, aquae tumidae et intolerabiles : Benedictus Dominus, qui non dedit nos praedam dentibus eorum. Anima nostra tanquam auicula erepta est laqueo aucupum et euasit. Laquesus contritus est et nos liberati sumus. Adiutorium nostrum in nomine domini, qui fecit coelum et terram. Verba nunc mea auribus (Psal. 5.) percipe, Domine, intellige clamorem meum, intendi voci orationis meae, lex meus et Deus meus. Quoniam ad te orabo, Domine, manè exudies vocem meam. Manè astabo tibi et videbo fortitudinem et gloriam tuam, expectans auxilium tuum cum desiderio ingenti....

A fordítás, ha nem is szöszserinti, meglehetősen hű és az eredetinek lelkét fejezi ki.

Az alábbi imádság a könyv második részéből való, melyben a különféle alkalmakra szóló könyörgések találhatók. A magyar fordítás szebb és kifejezőbb az eredetinel. Egy duzzadó élő nyelv szívverése löktet a magyarban, a fenségében is fagyos halott latin mellett. Alig van benne mondatrész, mely ne bibliai idézet volna, vagy legalább ne a bibliai, főleg zsoltáros kegyességnek volna tovább csendülése, vagy visszhangja.

Az beteg nepeknek imádságok.

Örök mindenható kegyelmes Isten, az mi Vrank Iesus Christusnak dühisegös szent attia, engemöt az en halandosagomrol, intesz à betegsegnek altala, nagy szepön hisz à poenitentia. Nem akarod te Vr Isten à bünös embernek az ő bünében valo el veszeset, de hogy inkab megterion es üdüözülön s-örökké ellyön : Te hozzad kiáltok teilyes szüemből, VRam a te nagy busulasodban ne fegy-meg engömet, se ne dorgal megh engöm az te haragod-

ban. Köniörüli en raitam nagy Vr Isten, mert az en chiontaim vgyan meg rothattanak immar, az en lelköm is igön meg haborodot, de *te Vram meczig haragszol en ream, niuich hozsam à te iragmasságodat*, es à halalbul vedki az en életemet mench meg engömet à kárhozattul à te hozzamuolo nagy kegyelmességödert: Gyogyeich meg engömet Vram Isten, es meg gyogyulok, tarch meg az en életömet es meg szabadulok, mert te vagy az en megh düchöiöetö Istenöm, te seböseytesz megh engömet, es ismet te gyógyítasz megh te versz meg engömet, es ismet te könyörülsz en raytam ölsz meg, es *ismet eleuenitesz meg engömet*: Ha az en betegsegem nem halalra valo, segeids megh engömet *az en betegseggömmek mindön faydalmat, fordeichad nagy örömrre*: Ved hozzád Vr Isten az en könyörgöset, es *voni ki engömet az karhozatnak melysegös veremböl*, mert az en koporsom te rolad nem töszen vallast, sem à halal nem mondhat teneked dichieretöt hanem az elő embörök dichieriének tegödöt mint most enis tegödöt, nagy dichierettel es haladással illetlek: Vram üdüözeich engömet, hogy mind eltig chiak tegödöt magasztalhassalak az Christus Iesus által. Amen.

Oratio agrotantis.

Omnipotens et misericors Deus, Pater Domini nostri Iesu Christi, qui per aegritudines corporales me meae abmones mortalitatis, *reuocans me ad poenitentiam*. Non enim vis mortem peccatoris, sed vt conuertatur et viuat: Ad te clamo ex toto corde meo, Domine, ne in furore tuo arguas me, neque in ira tua corripas me, Miserere mei, Domine, qui conturbata sunt omnia ossa mea, et anima mea turbata est valde, sed *tu Domine usquequo?* Conuertere, Domine, et eripe animam meam, saluum me fac propter misericordiam tuam, Sana me, Domine, et sanabor, saluum me fac et saluus ero, quoniam laus mea tu es, Qui me vulneras et mederis mihi, tu me percutis et manus tuae sanabunt me, tu occidis et vivificas. Proinde si haec aegritudo mea non est ad mortem, fer mihi opem super lecto doloris mei, vniversum stratum infirmitatis meae verte mihi in laeticiam. Placeat tibi Domine, vt eruas me è fouea, quia sepulcrum non confitebitur tibi, neque mors laudabit te, sed viuens, viuens ipse confitebitur tibi, sicut ego hodie, *Domine*, saluum me fac, vt vbi psallam omnibus diebus vitae meae, per Iesum Christum. Amen.

Diószegi Kis István nyelve, írói programja és célkitüzése megmutatja azt a különbséget, melyet a Szalaszegitől elválasztó hatvan esztendő jelenthet. Előszavában pontokba szedi, hogy milyen „dolgokra nézett”. 1. „hogy magamat e fordításban levő szolásoknak formájával a gyengébbekhez szabván: e végre a magyar szónak *cikornyázását* eltávoztassam, 2. mivel e könyörgések nagy részét az Isten könyvéből szedettették össze, igyekeztem azon, hogy a Szent Írásban lévő szólásnak módja azonképpen megmaradhasson... 3. némelyeket e kis könyvben lévő könyörgések közül kihagytam..., hogy a mi hazánkra nem tartoznak, ami némű a tengeren lévő embernek könyörgése...” Szóval, *Diószegi egyszerű*, a fő forráshoz hű nyelven és bölcs válogatással, szelektálással fordít.

Az Isten országának megnyeréséért való könyörgés.

Oh irgalmas és kegyes Isten, ki megtanítottad és egyszersmint meg is parancsoltad, hogy elsőben mindenek felett az Isten országát és annak igazságát keressük, engedj kegyelmedet, kérünk, hogy *a Te szent Igéd tisztán és igazán az egész világon hirdetessék* mi is indulatunkat a hitben való engedelemre megzabolázhassuk aszerint szentül élvén, jöjjön el a te országod mihozzánk: hogy azok is kik még szent igédnek nem hisznek, mi velünk való keresztényi társalkodás által megtérhessenek, engedjed oh Uram, hogy *mi, kik már a setéségnek hatalma alól kiragadtattunk és a te szerelmes Fiad által a te országodba vitettettünk továbbra is kegyelmed által a te országodban megmaradhassunk kegyességben és alázatosságban, mint világosság fiai járhattunk*, mivel pedig *a te országod nem e világi erő és hatalom által áll, hanem a szent lélek által, kegyelmedet adjad, hogy naponkint jobban jobban megelevenítettssünk mint a mennyei országnak örökösai, szüntelen az egekbe tehozzád kívánkozhattunk*. Adjad kérünk, hogy *lélekben szegények, alázatosak lehessünk és büneinket naponkint fojtogathassuk*, az igazságot szüntelen szomjuhozhattunk az üldözésekben es egyéb veszedelmekben békeséges török lehessünk. Adjad kegyelmedet, hogy *hitünket, szeretetünket irgalmas cselekedetünkkel megmutathassuk* és az utolsó ítéletnek napján a Te Fiadnak ama vigasztaló szavát meghallhassuk: Jövetek el Atyámnak áldottai, bírni azt az Országot, melyet én tinektek örök időknél előtte szerzettem volt. Amen.

Die Lunae. IV. Petitio regni Dei.

Misericors et pie Deus, qui nos vocasti ad regnum et gloriam tuam, atque ex paterna et bona voluntate tua hanc nobis imposuisti curam, vt primum et ante omnia queramus regnum tuum et iusticiam eius... Da igitur vt verbum tuum vbique terrarum clare et perspicue sine omni corruptela doceatur, nosque rationem nostram captuum ducamus in obsequium verbi à te traditi, sicque... et illi, qui nondum credunt verbo tuo, per nostram conversationem honestam lucrifiant Euangelio tuo et glorificent te Deum, ad propagationem regni tui coelestis. Fac nos idoneos ad participationem sortis sanctorum in lumine qui etipuisti nos à potestate tenebrarum, et transtulisti nos in regnum filij tui dilecti, per quem habemus redemptionem in sanguine ipsius, nempe remissionem peccatorum, vt simus in fide fundati et stabiles,

ne demoueamur à spe Euangelij, sed irreprehensibiles et inculpati in conspectu tuo ambulemus, quemadmodum decet filios lucis in omni pietate et honestate. Cum autem regnum tuum non sit cibus et potus, nec consistat in ceremoniis et traditionibus . . . neque consistat in sermone, sed sit iusticia, pax et gaudium in Spiritu sancto consistens in virtute. Da igitur aeternae Deum, vt nos per verbum tuum et Spiritum sanctum denuo renati efficiamur cohaerentes vitae aeternae et corda nostra sursum tollentes, vbi Christus est ad dexteram tuam . . . Da itaque vt simus pauperes spiritu, humiles corde, lugentes et moesti animo ob peccata nostra, simusque ex toto corde esurientes et sitientes iusticiam, mites et mansueti, benefici et commiserantes, mundi corde et pacifici, itemque in persecutionibus et aerumnis patientes, ne accipiamus et demus vlli offensionem. Sed exerceamus fidem nostram in operibus charitatis et misericordiae, cibando esurientes, potando sicientes, vestiendo nudos, expiando in aedes peregrinos, et exules, consolando infirmos, et visitando captiuos . . . vt audiamus in iudicio tuo extremo hanc laetissimam et iucundissimam vocem filii tui dicentis : Venite benedicti patris mei, possidete regnum paratum vobis ab exordio mundi, Amen.

A két szöveg egybevetéséből kiviláglik a magyarnak rövidebb és tömörebb volta. Minden gondolat megvan benne, mégis anélkül, hogy ártalmára volna, a terjedőbb stílus megsűrűsödik : a kimondott lutheránus imádságoskönyv a református püspök tollán és kezében átváltozik, módosul, református lesz. Ez a jelenség vonul végig az egész könyvből kiszedett és alább következő imádságoknak mindenikén. Ez a változás részben Diószeginek köszönhető, részben talán *Diest Henriknek*, akinek holland nyelvű imádságos könyvéhez nem juthattam hozzá és így nem tudtam megállapítani, hogy az összevonásban, sűrűsítésben mennyi része van az egyiknek és mennyi része marad a másiknak.

Boldog kimulásért való imádság.

Oh kegyes Isten ! aki minden ember életének határt vetettél, melyet senki által nem hághat, az ő hónapjainak száma Te nálad tudva vagy, és minden életének napjait megszámláltad, melyek mint a sebesen folyó víz hamar elmúlnak. *Minden mi esztendeink mint a füst és az árnyék*, minden testi gyönyörűségünk, *mint a széna és a mezőnek virága hamar elmúlik*, és egy szempillantásban semmivé léssen ; *taníts meg azért engemet kegyelmesen*, hogy az én életemnek rövid voltát megismervén, *e világból való elköltözésre magamat elkészíthessem*. Ime az én életem olyan mint a szél, az életemnek napjai gyomossabbak a pályafutónál, *elmúlnak mint a könnyen futó hajók, avagy mint az élethez repülő keselyű*. Uram taníts meg engemet, hogy rövid voltát életemnek értszem, és add tudtomra nekem az én életemnek végét, *hogy ez életben Te neked éljek, Teneked haljak*, és az én Uram Jézus Krisztus dicsőséges eljövételét, az én szabadításomra nagy bizodalommal várjam, kegyelmedet óh nagy Ur Isten adjad, hogy mikor az életemnek utolsó órája elközelget, igaz hitben és jó reménységben életemet elvégezhessem. Fedezz bé engemet, *hogy hirtelen való halál megtérés nélkül e világból ki ne ragadtassam ; hanem utolsó órámon Teneked Édesatyámnak az én lelkemet ajánlhassam : ki élsz a Te szent Fiaddal és Szent Lelkeddal egyetemben mind örökké*. Amen.

Útonjáró ember imádsága.

Oh mindenható Isten, ime a Te nevedben és irgalmasságodban *bizván, veszem jel az én utamat, melyre indultam ; mert Te vagy az én Istenem*, ki az én kimenésemet és bójóvésémet megörözd, és az én lábaimat egyenes uton hordozod, hogy soha meg ne ütközzenek : *kérlek Tégedet, a Te szent angyalidnak parancsold meg, hogy engemet mindenütt az én utaimban megörizzenek, és engemet egyenes uton arra a helyre, melyre igyekezem, vezéreljenek és ismét viszontag egészségben és haszonnal vissza hozzanak*. Oh Uram Isten kegyelmesen őrizd meg, hogy vizen avagy földön valami veszedelem én reám ne következék ; a tolvajoknak és egyéb uton járó latroknak kezeket fordítsd el én rólam : *engedj énnekem mindenütt jámbor embereket*, kik szállásadásban és egyéb szükséges dolgokban én velem kegyelmesen cselekedjenek : adjad, hogy minden dolgomat hasznosan véghez vivén, kegyelmedből házamhoz megtérhessek. *Légy jelen minden én utaimban én velem, miképen Jákób patriarkával véle vald, és mint az Izraelnek népét a pusztában nappal ködoszloppal, és éjjel tűznek oszlopával vezérléd ; így engem éjjel és nappal, mint utamnak hűségese igazgatója, kegyelmesen vezérelj, és légy énnekem utitársam és őrizőm*. Kezedbe ajánlom testemet, lelkemet és minden én hozzám tartozó javaimat. Adjad, hogy minden jóakaróimat, atyámfiat és barátimat, jó egészségben, veszedelem nélkül találjam, a mi Urunk Jézus Krisztus nevében, Amen.

Az útonjáró emberek imádságából abban az időben, mikor az útra indulók végrendeletet tettek, mennyi hit sugárzik elő. Szinte sakralis-liturgikus cselekedet volt a szekérbe beszállás, tűnődtek az előttük álló út veszélyein, a szállóhelyeiken. Imádságba ömlött lelkük, áhítattal emlékeznek a bibliai utakra, mikor köd- és tűzszlop, meg Isten angyalai jártak Isten népe előtt. Bizonyára ma is Isten lesz az útra indulóknak őrizője és utitársa.

Erősen bibliai (Ó- és Újszövetség) képekkel gazdag fohászkodás az Ördög

ellen való. Az ördög kígyó, oroszlán, a világ fejedelme, a csalárdásznak mestere, mindig nyugtalan és éber, a test gyengeségét felhasználó. Csak Isten segíthet ellene, ha felnyitja szemünket és erőt ad lábunkkal való letaposására.

Az ördög kísérteti ellen való imádság.

Oh erős kegyelmes Isten mennyei Atyám, a Te Szent igéből megértettem, hogy az ördög, ez a régi kígyó, mint a siró-rívó oroszlán széjjel jár keresvén akit bényelhessen, és mint ezer csalárdásznak mestere, olálkodik én utánam, hogy engemet gazdagsággal avagy szegénységgel, e világi szempillantásig való haszontalan gyönyörűséggel, avagy terhes nyomorúsággal a bűnnek halálos tőríbe ejtsen, és kétségbe való esésre juttasson : akár hova magamat fordítsam mindenütt az ördög kísértettel olálkodik utánam, akár vigyázzak, akár aludjam, hátam megett vagyon és nekem, felnyitotta az ő torkát, hogy elnyeljen engemet. Oh Uram, hogy kerülhettem ezt el, mert iné megszűnés nélkül vigyáz, soha nem nyugszik : én pedig az én testemnek ellenem való szüntelen hadakozása miatt nem vigyázhatok mindenkor : jövel azért, nyisd meg az én szemeimet, hogy megismerhessem ellenségemnek csalárd és hatalmas voltát, meg tudjam azt, hogy énnekem nincsen csak tusakodásom a test és a vér ellen, hanem a Sátán e világnak fejedelme ellen. Könyörülj én rajtam igaz Isten és engemet a Te hatalmadban erősíts meg, hogy ellene állhassak e veszedelmes időben az ő incselkedésinek ; az énderekamat övezd be igaz mondással, és öltöztess fel igazságnak mely vasába. Lábaiamat a békességnek Evangéliumának készületivel megsaruzván ; annak felette a hitnek pajzsával erősíts meg, hogy ama gonosz-nak minden tüzes nyilait megolthassam ; az idvességnek sisakját és a lelki fegyvert, mely a Te igéd nyujtsa én nekem, hogy e rut ördögöt erősen meggyőzhessem, és a Te nevedben lábam alá tapodhassam. Ha Te lészesz az én segítségem nem félek, még ha a föld megindulna is, és ha szintén a hegyek a tengerbe bémerülnek is ; mert Te vagy az én oltalmam és én segítségem, ki örökké uralkodik Szent Fiaddal és a Szent Lélekkel. Amen.

A békességért való imádság hangja nagyon hasonlít az *ecsedí Báthori István* könyörgéseihez. Nem feltételek nélkül kell a békesség, hanem azért és úgy, hogy az Istennek gyülekezete el ne romoljon. Az Isten gyülekezetében pedig ha zűrzavar támadna, mely nem a vérszopók munkája, hanem az emberi gyengeségé, akkor majd alkalmas eszközök által a szegények és nyomorultak örvendezésére lecsendesíti azt Isten.

A békességért való imádság.

Oh könyörülő Isten, kegyelmes Atyám ! ki a békességnek az Istene vagy, kitől minden szeretet és egyesség származik ; könyörgök Te Neked, ez egész földön való keresztlyenséget a vérszopó kegyellenek ellen védelmezzed, a tudománynak tisztaságában kegyelmesen tartsd meg, hogy Te Neked szentségben és igazságban szolgálhassanak. Adjad, hogy minden keresztlyén előjárók, királyok és fejedelmek békességben és egyességben élhessenek, hogy az ő békételenségek által a külső társaság meg ne háborítottassék, és az Istennek gyülekezete el ne romoljon. A veszekedéstől és a vérnek kioltásától minket oltalmazz meg ; az istenteleneknek tanácsokat és igyekezeteket, bolondítsd meg, kik mindenkor gonoszt gondolnak, azoknak vakmerőségeket fordítsd az önnön fejekre. Terjeszd ki a Te karodat és fedezz bé minket, kik a Te nevedről nevezetünk, hogy a Te örökséged ne pusztuljon el ; légy segítségül azoknak, akik Te benned reménylenek, és a Te nevedet hívják segítségre. A szorongattatásnak napján hallgass meg minket, fedezzen be minket a Te szent neved ; küldj mi nekünk segítséget a Te Szent hegyedről, és a Sionból oltalmazz meg minket. Tégy jól Uram azokkal a népekkel és városokkal, melyekben a Te neved hirdettetik. Oh kegyes Isten, minden embereknek szíveket hajtsad a keresztlyéni békességre és egyességre, melyre minket a Te szent Evangéliumod által hívtál ; ha pedig valami zűrzavar támad is közöttünk alkalmas eszközök által a te nevednek dicsőségére csendesítsd meg, hogy a szegények és a nyomorultak te benned örvendezzenek, és Te neked dicséretet dicsőséget tulajdoníthassanak, Amen.

A küzdelmekben és kísértésekben nem elégszik meg azzal, hogy Krisztusnak megszokott újtestamentomi neveit emlegeti, hanem az Ótestamentomból is példát hoz úgy Jézusnak, mint ellenfelének : a Sátánnak rajzolására. Góliát ellen Sámson harcol. A történeti személyeknek felidézésével azonban nem esik vissza az ótestamentomi teológiába, hanem gyorsan visszalendül a keresztlyén fokra pl az igaz hit és a keresztység kapcsolatának megrajzolásával és feltüntetésével.

Az ördög országa ellen való imádság.

Oh Uram Jézus Krisztus, kegyelmes Isten, mivel a Sátán e világnak erős fejedelme az Ő országát, utálatos bálványozással, hamis tudománnyal és ocsmány utálatosságokkal terjeszteni meg nem szűnik ; Te azért erős Ur, ki a pokolbeli Góliáthot hatalmaddal megtapodtat, fegyvertől megfosztottad és kegyetlenségét lábad alá nyomtad : kérlek tégedet, hogy továbbra is hatalmas erőd által e rut ördög munkáit széleszd el, minket az ő setét országa ellen kegyelmedből oltalmazz meg, oh Uram Jézus Krisztus Istennek Fia igaz Sámson, nekünk királyunk és kegyelmes Urunk, ki a te haláloed által az örökkévaló halált diadalmadban elsüllyesztetted,

az ő fulánkjától ötet megfosztottad és a pokolnak minden hatalmát elvetted, azokat pedig kik a setétségnek láncával megkötözöttetek voltak, megszabadítván védelmezésed által elrejtetted. Kérlek tégedet, hogy a te kegyelmedet adjad ; hogy a te országodban és az igaz hitben tisztán megmaradjak, amint a szent keresztségben tenéked jelfogadtam. Te vagy az én Istenem, ha Te engemet a Te kegyelmed által megtartasz, mozdulhatatlanképen megállok ; de ha kezedet tőlem megvonszod : mint erőtlenn onnan eselem. Tégedet azért alázatosan kérlek, ki e világra jöttél, hogy népedet az ő bűnéből megszabadítsd, ne engedjed azokat, kikért drágalátos véredet kiontottad, eltévelyedni. *Távoztasd el tőlünk mindazokat, melyek bűneik miá megjertétek mibennünk, azokat pedig, melyeket a te kegyelmed mibennünk épített, továbbra is tartsd meg, kegyelmedet adjad, hogy minden bűneink ellen hadat indítván, magunkat tenéked szentelhezzük ;* ugymint kik már e bűnnek halálától feltámadtunk itt e világon ideig való engedelemmel, a következő életben pedig örökkévaló hűséggel néked szolgálhassunk. Ámen.

Az egész föld kerekéségén uralkodó embernek hálaadó imádsága az alábbi azért, hogy Isten nem rút állattá teremtette, hanem saját képére és hasonlatosságára. A büszke és hatalmától gyakran annyira megszedülő ember alázatosan leborul Isten előtt, jól érezvén azt, hogy nem találhat olyan szavakat, melyek méltók volnának Istenhez és adományaihoz, mégis nem hallgathat, hanem zsoltári szárnyalással magasztalja Istent. Rövid, tömör imádság, frappáns és kifejező, melyet megformálni és szinte ötvös művészettel megalkotni, ma sem lehetne jobban és különben.

A teremtésért való hálaadás.

Mindenható Isten mennyei Atyám, ki nem teremtettél sem születél, hanem minden kezdet előtt örökké voltál, dicsérlek, magasztallak és szívemnek belső indulatjából áldalak minden Te kegyelmességéért, de kiváltképpen az égnek földnek és azokban lévő minden állatoknak teremtéséért és azokra való gondviseléséért ; áldlak téged azért is, *hogy e földnek kerekéségét minden benne való állatokkal jóvoltodból az emberi nemzetnek alá vetted és az ő javára rendelted. Engem pedig óh Uram, nem egyéb rút állattá, hanem a Te képedre és hasonlatosságodra okos léleké teremtettél,* mostan is testestől lelkestől gondviselésed alatt tartasz.

Nagy és csudálatos a te jószágod, ki engemet még mikor az én anyámnak méhében volnék, formáltál, táplálgattál és e világra épségben átalhoztál. Sok és megszámlálhatatlan a Te énhozzám való irgalmasságod. Kicsoda mondhatná ki az Urnak csudálatos dolgait ? nincsen senki ; ki minden jótéteményit elő tudná számlálni, mindazonáltal én szegény bűnös, *ha nem illethetek is teged illendő tisztelettel mégis nem hallgatok, hanem szent nevedet mindszüntelen dicsérem : éneklek neked Istenemnek, míg tart az én életem, nem felejtkezem el jótéteményidről, hanem egész napon a Te dicséretedről szólok : dicsérvétek az Urat az ő szentségében : dicsérvétek őtet az ő erejének ékességében : minden lélek az Urat dicsérje.* Ámen.

Igazi *vade mecum* a lelkipásztor számára való imádság. Mennyi akadály van annak, hogy a lelkipásztor „zsiros“ mezőkre vezesse a lelkeket magában a lelkipásztorban és életében. Minden egyházi reform-mozgalom sikerrel járna, ha ezt az imádságot a lelkipásztorok gyakran imádkoznák és a lelkipásztoroknak Fejedelmének, Jézus Krisztusunk akarátát hirdetnék.

Prédikátornak való imádság.

Oh hűséges Isten, kegyelmes Atyám, ki engemet szegén méltatlan szolgálódat, a te szent nevednek hirdetésére hívtál s ahoz való rend szerint lévő eszközökkel meg is koronáztál, kérlek tégedet, hogy engemet e nagy tisztnek végbevételére alkalmatlan szolgálódat szent lelkednek kegyelme által jobban is naponként készítsd el, hogy a te titkaidnak hűséges sáfára lévén, ne nyereségnek okáért, hanem egyedül szent nevednek dicséretére az én gondviselésem alá bocsátott juhaidat szent igédnek zsiros mezéjén legeltessem, a gyenge erőtlenekeket megerősíthessem és az eltévedteket parancsolatidnak ösvényére hozhassam. Szent lelkedet én hozzám küld el és az én szájamal kegyelmednek tüzével illesd meg, *hogy tudhassam szent igédben le tett akaratodat kimondani.* Oh Uram vigyázóvá tégy engemet a te néped közt, adjad, hogy az istentelen megintsem és a hamisakat a te utaidra tanítsam, hogy ők megtérjenek és a te országod öregbedjék ; engedjed Uram hogy életemet akaratom szerint szabjam lehessen a te néped közt jó példa ; *ne legyek ellenségem előtt, istentelen társalkodással, alkalmatosság a te dicsőséges nevednek káromlására,* hogy így valami módon (holtt én másnak prédikálok) gonosz életű ne legyek ! Adjad Uram énnekem, hogy igaz hitben, bizonyos reménységben és fiúi félelemben napról-napra nevedekdjünk, egymáshoz való szeretetünkben és igaz vallásunkban mindvégig megmaradjunk és holtunk után közönségesen, mikor a lelkipásztoroknak fejedelmek, az Úr Jesus Christus megjelenik, a dicsőségnek meghervadhatatlan koronáját elvehessük : ki te veled és a szent lélekkel él és uralkodik mindörökké. Ámen.

A zsoltárok hangulatából kiinduló és a zsoltárok szavaival élő ellenségekért való könyörgésben, elfojtott indulatok parazsa izzik. Az ótestamentomi nevek és képek itt is pompás allegorikus segítségek. „Béliálnak a fiainak vesszen eszek !

Rontsd meg az istenteleneket !“ — Milyen szikrázó szemekkel olvashatta imádságos könyvére hajolva némán a XVII. század magyarja és milyen responsorikus együttérzéssel hallgatta a lelkész imádságát a gyülekezet, melyre ősrégi példák-ból, évezredek párhuzamból merítette az Áment.

A keresztyéni hitnek ellenségeiért való könyörgés.

Oh Uram Isten miért zugolódnak a pogányok, a földi népek miért gyűlnek egybe a te Christusod ellen ; oh Uram mely sokan vannak, kik a te idvességes igéd ellen feltámadnak, hogy azt teljességgel lenyomják és a helyébe utálatos bálványozást és egyéb hamis tudományt állassanak : tiltkos csalárdságot gondolnak, hogy miképpen a te igédnek becsülőt elvezethessék, de hiában munkálkodnak. Mint a prédára vágyó oroszlán úgy olálkodnak utánunk; olyan az ő torkuk, mint a nyílt koporsó, hogy minket elnyeljenek, de óh Uram ne bocsáss minket az ő akarattjuk alá : azt mondják a hamisaknak gyülekezeti elfeledkezett Isten mirőlünk és elfordította orcáját mitőlünk ; azért Uram kelj fel, ne feledkezzél el a nyomorultakról ; kelj fel miért aluszol? Kelj fel és ne vess el végképen, ne fordítsd el orcádat és ne feledkezzél el szorongatásinkról ; kelj fel Uram segít meg minket és szabadíts meg a Te jóvoltodért, hogy a Beláinak fiai nekünk ne árthassanak, szabadíts meg az idegeneknek kezektől, kiknek tudományok haszontalan és cselekedetek utálatos, kik a tanítást nem szenvedik, hogy Téged uraknak Urát meggondolnának ; azért megrontod és elszéleszted őket. Oh, Uram Isten harcolj minden mi ellenségink ellen, adj diadalmat a mi előljáróinknak ellenségeinken. Nem nehéz néked sok avagy kevés által megszabadítani, rontsd meg azért az istenteleneknek karjokat, bontsd el tanácskozásokat, hogy Szándékjok véghez ne mehessen, szegyenüljenek meg és mindnyájan vesszen eszek nekik, legyenek olyan mint a por, melyet a szél a föld színén széjjel hint. Uram adj dicsőséget a Te nevednek és a Te dicsőségédért szabadíts meg minket a Jézus Christus nevében. Ámen.

A *Pernyeszi-féle Avenarius* kiadás nyelvének szépségével és a természeti javaknak pompás színű festésével ragad meg. Szinte dionysosi öröm- és életbőség szarujának a pompája tűnik fel előttünk a megkövérérdő pusztának és a megrészesedő földnek hallatára és láttára. Ugyanakkor valami mélységes önismeret és az ember gyengeségének és tehetetlenségének gyönyörű bevallása, az, hogy az Isten kegyelmének szellője nélkül még egy búzaszemet sem tudnánk megérlelni. A biblikus nyelvezetű és bibliai idézetekben gazdag imádság a gazdag aratásra váró és bőség után epedő magyar népnek kedvelt imádsága lehetett, ma is megragad pompázó képeivel és nyelvével. Másik bemutatott imádság a haldokló körül állóké. Rövid és épen ezért valószínű imádság. Szép benne a lekiismeret-furdalások elleni harcban való megtartásért való gondolat.

A földnek természert való könyörgés.

Örök mindenható felséges Isten, mennynek és földnek királya, ki a' te bővölködő jó voltodból, az egész földnek kerekességét külömb-külobb féle gyümöltsöknek hasznaival, megékesít és bé-töltöd, honnét az emberek és egyéb teremtett állatok tartassanak. Uram, a' te irgalmasságodért kérlek téged a Christus nevében, hogy a' te áldásoddal méltóztassál a' mi földünket meg-látogatni ; hogy az ő esztendőnként való gyümölcsét és jövedelmét meg-hozza : mert mi magunktól csak egy buza szemnit-is a földből ki nem hozhatunk, és annak erőt adhatunk, ha te annak öregbedést nem adatz. Adgyad azért, óh mi Istenünk a te kegyelmednek szellőjét a' mi földünknek gyümölcseire, hogy nevedgyenek es terjedgyenek : Jég esőtül, szélvész-tül, ragyátul, hévségtül és minden gonoszoktül azokat oltalmazdad. Oh mi Urunk Istenünk, ne innepellyen a föld a te haragodban, és ne nyugodgyék az ő pusztaságának szombattyán a' mi búneinkért.

Ne zárd bé Uram az egeket a' te haragodban a' mi vétkeink miat, ne legyen felettünk az ég vassá és alattunk a föld érzé ; sőt alkalmatos időben essőt reá szolgáltatni méltóztassál, látogasd-meg a' földet és részegíts meg őtet : Mivel pedig az Istennek folyó vize bétölt vizekkel : Annak okáért tellyenek be Uram a mi földünk is gyümölcsökkel. Oh Uram adgy annak bő termést, és az ő kuffeyeit részegíts-meg, sokasíts-meg az ő jövésit ; a földet essóvel öntözd meg, hogy az ő csepegési gyümölcsöt hozván örüllyenek. Koronázzad meg Uram az esztendőt a' te jóvoltodból es a te mezeid tellyek bé gazdagsaggal, kövéredgyenek meg a pusztának helyei, és az halmok örömmel vétessenek környül, tellyenek-meg Uram a mezők juhokkal, es a völgyek bővölködgyenek gabonával : és örvendezvén éneket mondgyanak : Legyenek kegyes Isten, a te kegyelmes gondviselésed alá ajánlván minden vetemények és minden gyümölcsői a fáknak ; azokat kérlek az hidegben, dérben, jégben, hóban, szélben, hévségben, essóban és minden szélvészben tarts meg, hogy valami fogyatkozást ne szenvedgyenek : A' termekellen meddősegtül : az esztendőbéli drágaságtul, a' szükség-tül és az éhségtül oh Uram ! minket oltalmaz meg. Ihol megtörödött szivből vallyuk meg a' mi búneinket és tégedet mi Istenünket hívunk segítségül, te halgas-meg, ki a mennyben a' te lakóhelyednek erősségében vagy, és a' ki kegyelmes lesz a' te néped vétkeinek, és adsz mindeneknek szükségekre valót az ő utak

szerint, hogy minden dolgokban a' te isteni hatalmadat és bővülködő kezedet hála-adással meg-ismerjük, és tégedet dicsérjük, a'ki mind lelkünknek s' mind testünknek szükséges javait mind ez életben, mind a' következőkben végezetre bőségesen megadod. Amen.

Az halálhoz közelgő ember környül állóknak könyörgések.

Kegyelmes és mindenható Isten, ki az mi életünket meg-tartod, kérünk tégedet méltóztassál a' te *irgalmasságodnak szemeit* erre a mi betegünkre fordítani és őtet *mind testében s mind lelkében meg-éleszteni*, és minden bűneit öneki meg-bocsátani. Kérünk a mi Urunk Iesus Christusnak, a te szerelmes Fiadnak ártatlan halálának áldozatját vegyed elég tétel gyanánt az ő bűneiért. Mert az ő nevében vallástételében-is kereszteltetett meg, és ugyan az ő nevében mosattatott és tisztított meg. *Tarts-meg őtet az ő tulaydon lelki ismeretének vddolási ellen*, és ellenségnek minden nemü kísérteti ellen, hogy az hit által erőssen harcollyon és győzedelmes legyen. Engedgy öneki az örök életre idvességé által-menetelt, küld el neki a te szent Angyalaidat, hogy őtet az szent Angyaloknak és idvezült hiveknek társaságába bé-vigyék a' mi Urunk Iesus Christusban. Amen.

Kún István majdnem szószerint fordítja Habermannt. Rengeteg bibliai idézet van benne. A felébredés hasonlít a halál kapuiból való kiragadtatáshoz, majd a Szentléleknek és a napfénynek összehasonlítása következik hosszú gondolatsoron keresztül. A sok bibliai citátum mintha fárasztóan hatna és úgy érezzük, hogy a Diószegi összevonásaiban, rövidítéseiben sokkal áhítatosabb imádságaink vannak. Az ember testének részei, mint az Isten templomának edényei összekapcsolása a két újtestamentomi képnek, mely a Szentlélek templomáról szól és mely az edények tisztántartását kívánja meg.

Reggeli hála-adás.

Mindenható irgalmas Isten, ki örökké való Atya, Fiu és Szent Lélek vagy, személyben három, állatban egy bizony örök Isten : a' te szent Felségedet dicsérem, a' te ki-mondhatatlan irgalmasságodat hirdetem, a' te mélységes igazságodat magasztalom, hogy engemet az el-múlt éjjel a' te Atyai ki-mondhatatlan jó-voltodból egésségesen a' te szárnyaidnak árnyéka alatt meg-tartottál, bé-fedeztél, és az ördögnek minden csalárd és álnok *practicái ellen, oltalmaddal, mint paissal, meg-erősítvén, bátorságosan nyugattál*, és e' mái áldott napra fel virrasztottál. Te vagy én Istenem, ki az *halál kapuiból ki-ragadtál, és az éczakai setétségnek veszedelmiből kiszabadítottál* : ennek okáért vallást tészek te néked a' te nagy kegyességedről, és a' te csudaidat hirdetem, melyeket cselekszel minden nap az Emberek fiaival : Uram, kész az én szívem, kész Uram az én lelkem, énekel dicsőítlek tégedet, és a' te jóvóltodat beszéllem örömmel én Istenem : mert igen fel magasztaltattott a' te sok irgalmasságod szintén az égig, és a' felhőket éri a' te igasságod : azért *én-is nem rejtem-el a' te sok irgalmasságodat* és igasságodat, mert jó az Urnak irgalmát hirdetni, és az ő nevének énekelni : reggel a' te irgalmasságodról gondolkodni áldgyad lelkem az Urat, minden belső részem dicsérje szent nevét, áldgyad lelkem az Urat és el ne feldkezzél minden jó teteményiről : mert ő bocsátta meg minden bűneidet és veszélytől meg menti életedet, meg koronáz kegyességgel és irgalmassággal, és *szájad ize szerint való jókkal meg-elégít légedet*. Te hozzád emelem Uram az én lelkemet, Ur Isten Te hozzád szomjuhozva kívánkozik az én lelkem, mint a' hideg forrásra a' szarvas úgy az én lelkem te hozzád élő Isten : mert te vagy az életnek kuffeje és a' setétségben ülőknek világossága, kérlek tégedet őh én idvességem, *ki testemnek életét, mint egy ujjonnan az álom után meg-adád, add-meg lelkemnek életét lelki bűneimnek álma után*, és a' ki égi napodnak fel-támadásával mindeneket új színben öltöztetvén szemeimet-is a külső étszakai setétség után meg-vidámitád, cselekedgyed azt, hogy *testemnek lelkemnek lelki homálya el-ozolván mint világosságnak jia (leánya) ékességnek tisztaságuk ruhájában öltöztetvén járjak te előtted* és a' te szentid előtt, legyen ezért minden igyekezetünk a' te igazságodnak cselekedetire, szent akaratomnak és parancsolatidnak el-követésére, és igazgattassanak a' mi elméink és gondolataink Sz : nevednek dicsőségére : a' te bölcsességednek *tündöklő fényével a' mi setél elméinket világosítsd-meg, és titkaidnak értésére vezérlő lelkedet az mi szívünkben küld-el*, hogy a' mi elméink és szemeink meg-világosodván tudhassuk meg mi légyen az igaz remenség a' mi örök életünknek és örökségünknek ama' gazdag dicsősége és mi légyen mi bennünk a' te hatalmadnak *felséges nagy volta*. Engedgyed Istenem, hogy *birhassam az én tagaimat mint te templomodnak edényét*, szentségben, épségben és fogyhatatlanságban, és tartoztassam meg lábaimat a' gonoszra való futástól, kezeimet azoknak cselekedetétől, szemeimet az hijában valóságnak való gyönyörködtetésétől, hogy jó lelki ismeretem lévén tellyen életemben érthessem velem való békességedet, érezhessem szívemben orezádnak hozzam való vidámságát, és tudhassam te nállad lévő jutalmamnak változhatatlanságát, melyet meg tartassz én nékem, és mindeneknek, a' kik várják a te Fiadnak el-jövetelit, Amen.

A meglehetősen csonka példányban fennmaradt, szerző, illetőleg fordító megnevezése nélküli *Imádságos könyvecské*-ből két imádságot mutatunk be. Az első nem Avenariusból fordított, a huszonhetedik zsoltárnak keresztyéni fogalmazásu hangulatát tükrözi, a második eredeti Avenarius-darab, mely érdekes példája

annak, hogy a stílusban, fogalmazásban mennyire különbözik a fenntebb közölt Pernyeszi-féle fordítástól. A színek itt sem halványabbak, sőt pl. a földnek megvirágosításáról csak itt van szó, sem az eredeti, sem Pernyeszi nem ismeri, nem használja ezt a kívánságot.

A' Christus Jesusnak szeretetiről való aítatos Imádság.

Oh Uram *Jesus* Christus, Atya Ur Istennek ártatlan Báránya Szüz Máriának Sz. Fia, én könyörgök tenéked, tellyesíts-bé az én szívemet a' te kimondhatatlan szereteteddel és a te szent nevedről való gyakorta emlékezettel, annyira, hogy *mint az égő láng gerjedezzek a te édes szent nevednek szeretetiben*, kit semminémü világi gyönyörűség énbennem el ne olthasson.

Adgyad oh Uram *Jesus*, hogy szerethesselek tégedet, én Uramat és Istenemet is a te hozzád való szerelmekkel eltávoztathassam ez világnak szerelmét, kik viaskodnak és megreheztik az én lelkeket. Segély-meg kérlek, hogy futhassak teutánad én édes Uram *Jesus*, láthassam a te szentségednek szépségét, kik a szent *Angyalok is nagy kívánsággal néznek*, akkoron megelégszik az én lelkem, mikoron tégedet én Uramat látlak a te szent Atyáddal és szent Lelkeddel egyenlő Istenségben uralkodni. Amen.

A' Földnek Gyümöltseért való könyörgés.

Örök mindenható Ur Isten, menynek és földnek Királya, ki a' te ki mondhatatlan nagy jóvoltodból mind a tellyes földet *megékesited minden jéle szép növésikkal*, kikből mind az emberek mind a' barmok éllyenek, és magokat táplálják : Kérlek tégedet a te véghetetlen nagy irtalmasságodért, *áldgyad-meg a mi országunknak földét kiváltképpen a mi városunknak határát*, hogy az ő gyümöltset megadhassa, mert a te kegyelmes áldásod nélkül, a' mi dolgunk semmi, mert akármint erősödjünk, soha edgy buza szömeckét a földből ki nem hozhatnánk, hanem ha te szent felséged nevelést és gyarapodást ad neki. Ezokáért kegyelmes Ursten *parantsoly az Egeknek*, hogy alkalmas esőket és harmatokat adgyanak a földre, hogy a te kegyelmes áldásodból mind a földi vetések és mindenféle vetemények és gyümöicsők nöhesenek, megoltalmazd azokat gonosz időktől, férgektől, ragyáktól, veszésetől, sáskáktól, herniektől, tébolyoktól, kössőtől és mindenféle veszedelmektől, ne hadgyad terméketlenné a földet a te nagy haragodban, hogy pusztán ne álljon. Ne rekezd-bé az Egeket a te busulásodban, az mi nagy sok bűneinkért. Ne hadgyad a földet oly keménnyé lenni, mint a vast, és olly erőssé, mint az értzet hanem adgy reggeli és estvéli alkalmas esőket minékünk, a te jó áldásodból tödd gyümöltössé a földet.

Nedvesítsd azt a te jóvoltodból, a te *forrásodnak, kegyelmes Atyánk, bő vize legyen, szépen megvirágosítsad és megkoronázzad a mi földünket a te jóvoltodból*, Had tsepegyenek a hegyek kevérséggel és mézzel a te bőséges áldásodból és kevérséggel mind kőrös-környül öltözd fel az halmokat, had tellyenek bé a' lapatz földek, minden kevér barmockal és minden hegyoldalok rakvák legyenek mindenféle szép gabonákkal. Kegyelmes Ur Isten vedd oltalmadba az mi egész Országunknak földét, kiváltképpen a mi városunknak határát oltalmazd meg, adgy jó gyarapodást nekik, megoltalmazd mi országunknak földét minden veszedelmes égi háboruktól és essőktől, hogy drága idők és éhségek, mireánk ne szállyanak. Te szent Felséged előtt vallyuk a' mi háládatlanságunkat, *elböltük ugyan a te javaidat, de gonoszul éltünk véle, nem a te tisztességdre, sem felebarátinknak segítségére, hanem gonosz tobzódásra és Isti gyönyörűségekre költöttük*.

Szánnyuk bánnyuk a mi gonosz tselekedeteinket és minden bűneinket és könyörgünk te szent felségednek, tekints a te áldott szent Fiadra, az mi Urunk *Jézus*ra és óerette légy kegyelmes minékünk is az ő mi érettünk való elégtételéért nekünk minden bűneinkea megbocsásd : *A te kegyelmes szent szemekkel tekints reánk a magas mennyből*, könyörülj mirajtunk megbocsásd minden bűneinket és meg ne vond tőlünk a te kegyelmes áldásodat, hanem viseljed gondot, hogy mindenekben megismerhessük a te *áldott bőségednek kezét és lelki örömmel, igaz hálaadással vegyük el te tőled*, tégedet dicsérhessünk és felmagasztalhassunk, azért, hogy mind testünkben, mind lelkünkben táplálsz : Azon te áldott Sz. Fiadban, a' mi Urunk *Jézus* Christusban, a te mindenható szent Lelkednek általa.

12. A XVI. század végére teljessé lett Magyarországon az evangéliumi gondolatnak két ággá szakadása : a református és az evangélikus forma medrének kialakulása. *SCHERERUS JÁNOS* (mh. 1608.) népiskolák számára írt kátéja²²³ kimondottan református munka, olyan tekintélynek örvend, hogy el egészen a XVIII. század közepéig ez lesz a hivatalosan elfogadott és megkívánt vallástani könyve iskoláinknak. Több, mint húsz kiadást ért el. A gyermeklélekhez viszi közel az evangélium igazságait és a hitvallás szellemében, ugyanakkor azonban egyszerű, világos szavakban megtanítja a kicsinyeket a kevésszavú imádságra is. Az ördögnek rajtunk való birodalma nála is probléma. Az egész élet Isten dicsőségét kell,

²²³ Kisdéd gyermekeknek való Catechismus, azaz a keresztyéni hitnek fő agazatirol rövid kérdések és feleletek által való tanítás. H. n. 1597. (R. M. K. I. 297.)

hogy szolgálja, még az alvásunk is. Nincs értékük az esetleges cselekedeteknek és erkölcsös lépéseknek, ha azok nem állandóak, ha nem változnak át második természetünké, mert Isten abban az állapotban ítéli meg az embert, melyben halála pillanatában találja. Ki tudná azonban megmondani, hogy mikor jön el ez a perc? Vigyázni kell tehát, mert „a'mely felé dől a fa, ott marad mind örökké”. A felsőbbiségért és a Fejedelemért való imádságra-tanítás különösen hat abban az időben, mikor a király volt a nemzetnek legnagyobb ellensége, de mert a felsőbbiség Istentől való, imádkozni kell érte (I. Tim. 2, 1—2) és Pállal együtt meg kell hajolni előtte, nem szabad átkozni őt (Csel. 23, 3—5).

Kitsiny gyermekeknek Naponként való Reggeli és Estvéli könyörgéseknek módgya.

Úr Isten mi kegyelmes szerelmes Sz. Atyánk, ki minden állatodnak nagyoknak és kitsinyeknek kegyelmes *gongyaviselője*, oltalmazója és taplaló Atyja vagy : Nagy halakat adunk Sz. Felségednek, minden idő-beli gondviselésedért ez étszakái (ez máj táplalásodért) oltalmazásodért-is, sz. Fiadnak a' Úr Jesus Christusnak általa. A. — Viszontag Felségednek, mint kegyelmes Atyánknek, alázatosan könyörgünk, hogy mind most s-mind ennek utána egész életünknek rendiben, őrizz meg oltalmaz meg Városunkal, Ecclesiankal, egyházunk népével egyetemben, minden lelki és testi veszedelmektől, adgy egészséget és jó Napot (jó Etszakát) sz. Fiadnak az Jesus Christusnak általa.

Más reggeli Imádság.

Mindenható kegyelmes Atya Isten, halakat adunk tenéked, hogy minket ez Éjel illv kegyelmessen meg-őriztél és ez máj Napot addad érnünk : kérünk tégedet, botsásd meg mi nekünk, a' te szerelmes Fiadért az Jesus Christusért minden bűneinket ; és *adgyad minékünk a' te szent Lelkedet, hogy az egész napon te neked híven szolgálhassunk*. Tarts-meg és oltamazz testünkben, lelkünkben, és *erősíts-meg az ördögnek minden kisirteti ellen*, és őriz meg egész életünkben minden veszedelmektől, a' mi Urunk *IESUS* Christusnak általa, Amen.

Estvéli Imádság.

Úr Isten mi mennyei sz. Atyánk, hálákat adunk tenéked, hogy minket ez máj Napra illy kegyesen meg-őriztél és megtartottál. Kérünk tégedet, botsásd-meg minékünk mindennemű bűneinket a' te szerelmes Fiadért a' Jesus Christusért. Es oltalmaz meg testünkben, lelkünkben minden veszedelemtől, hogy *még alvásunk-is a'te ditsőségére legyen*. Engedgy könyebeséget és vigasztalást minden betegeknek, és kisirtetben kesergő sziveknek, a' mi Urunk Jesus Christusnak általa, a' ki minket így tanított könyörgeni Mi Atyánk etc.

Halakat adok te néked én mennyei sz. Atyám, az Jesus Christusnak, á te szerelmes Fiadnak általa, hogy engemet é máj napon ingyen való irgalmasságodból is jó voltodból meg oltalmaztál. És kérlek tégedet, hogy nékem minden bűneimet, mellyeket tselekedtem, s-a' mellyekkel meg-bántottalak, meg-botsásd és engemet ez Éjjel kegyes irgalmasságodból meg tarts. Mert én, én magamat, testemet, lelkemet és mindenemet a' te kezeidben ajánlom, *a' te szent Angyalod legyen én velem, hogy az ördögnek semmi birodalma rajtam ne lehessen*, Amen.

Étel után való Hála adás.

Úr Isten mi mennyei szent Atyánk, hálákat adunk tenéked a' te el-vött javaidért, mellyekkel a' mi halandó testünket taplalod. És kérünk téged, hogy kiváltképpen szülly minket ujonnan az Evangéliumnak tudománya által, az örök életnek reménségére a' mi Urunk Jesus Christus által, ki te veled él és uralkodik mind örökkön örökké Amen. Mi Atyánk etc. — *Mit használnak én Istenem, és én idvességem a' jószágos tselekedetek a' végig meg-maradásra való ajándék nélkül*. Mi haszna az jó szerentsés hajón járónak, ha az *Re parlon elmerül a' Hajó?* avagy mi haszna az jó szántás-vetésnek, és a' szépen ki-kelesnek, ha az aratás idején el-vész az Gabona? *Semminemű tökéletes élet, semmi jószágos erkölcs nem juthat a' boldogságnak nyogodalmára a' végig megmaradás nélkül, mert te, igaz Isten, mindeneket abba az állapotba ítéltsz-meg, mellybe halála oraján találsz és a' mely felé dől a fa, ott marad mind örökké*. — Ezt a' drágalátos ajándékot, mellyet tsak te edgyedül adhatsz, irgalmas Isten, önts a' te méltatlan szolgáló lelkébe, hogy semmi háboruság és kisirtet, semmi fáradság és kárvallás, semmi öröm és vigasság, semmi gyönyörűség el ne szakasszon emgemet a' te szerelmedtől és az Istenes életül. A te szerelmes szent Fiadnak, a' mi Urunk Jesus Christusnak, drága szent véréjért. Amen.

Quovis tempore.

Uram mi reánk az te szemeid vigyázzanak, s-a' mi Országunkra, es *Országunknak Fejedelmére*, s' ez mi Városunkra, és minden helyben lévő Keresztyénekre Sz. bőltsességgel békés szeretettel, és minden szükséges dolgainkban jó szerentsével, minket áldgy és ajándékozz kegyelmes hozzánk lévén, etc, etc.

b) A XVII. század.

A református egyházi irodalom ebben a században kátékkal kezdődik és úgy a Zsoltároskönyv, valamint a Szenci Molnár Albert által revideált Károli-Biblia mellékletében függelékként mindenütt ott található a Heidelbergi Káté-nak teljes, vagy kivonatolt szövege. Nagyobb hitelesség okáért közli nem egyszer a magyar szöveg mellett a latint is. Biblia és Káté, az Isten kijelentése és annak konfeszszionális feldolgozása mellett a lélek visszhangjaként, válaszaként jelennek meg az imádságok, melyek számára a helyes mérték és alap épen a pár lappal előbb olvasható Bibliában, vagy hitvallási iratban van megadva. A másik két könyvet szervesen kiegészítő imádságos rész valóban imádság-szükségletet elégített ki, nem úgy, mint énekeskönyvünk mostani kiadásában a könyörgések, melyeket az ősi előírás, tradíció vétettek csak be és legtöbb buzgón éneklő egyháztagunknak tudomása is alig van arról, hogy a kezében levő könyvben imádságok is vannak.

1. SZÁRÁSZI FERENC debreceni lelkész fordítja le 1604-ben a Heidelbergi Kátét²²⁴ miután a zalamegyei dialektusban írt *Huszár David*-félefordítással²²⁵ nem voltak megelégedve. Utána *Szenci Molnár Albert* fordítja le és adja ki 1607-ben *Herbornban*²²⁶ önálló kiadásban, 1608-ban *Hanauban* Zsoltáros-könyvével²²⁷ együtt, hogy még életében is többször, majd halála után is számtalanszor megjelenjék vagy a kátéja, vagy legalább azoknak az imádságoknak gyűjteménye, mely az első kiadásokban napvilágot látott. Tévednek azok, akik *Bod Péter* nyomán munkáját a Szárászi Ferenc szövege újból való kinyomásának tartják, mert e herborni kiadásban maga mondja el az „Isten felől olvasónac“, hogy a H. K. „magyarol is kinyomtatott egészen 1577 esztendőben. Mivelhogy pedig ez... *öregszabás*... , egy nehány rövidebben formált kérdéseket es feleleteket szedte ki belőle... én is ez hatvanhatot (1651-iki²²⁸ kiadásban már 77 van, az eredetiben olvasható 129-cel szemben) Magyarra fordítottam, mert az régi Magyar exemplarnak it (Heidelbergaban) szerit nem vehettem.“ Az imádságok, melyeket az eredetiből fordít, csaknem szószerint megegyeznek a *Huszár Dávid*nál olvashatókkal és megegyeznek a Szárászi kiadásával is, tehát mindhármuk forrása közös, azaz 1577 előtti időből való kellett, hogy legyen. A Heidelbergi Káté 1563-as első kiadásában nincsenek imádságok, későbbi, a XVI. századból származó latin vagy német kiadása sem a magyarországi, sem a bécsi könyvtárakban nem található, svájci és német könyvtárakban is hasztalan érdeklődtem eddig, így nem tudtam megállapítani, hogy a magyar imádságirodalmat annyira meggazdagító, mert csaknem minden régebbi Bibliánkban, Énekeskönyvünkben és Káténkben olvasható imádságok, melyek Sz. Molnár Albert, Szárászi, illetőleg *Huszár Dávid* egymástól független közvetítésén keresztül jutottak el hozzánk, honnan származnak.²²⁹ Nehezíti a kérdés megfejtését még az is, hogy idők folyamán, különösen Szenci Molnár Albert halála után, az újabb kiadásokban bővülnek és szaporodnak az

²²⁴ Catechesis stb... Deákból Magyar Nyelvre fordittatot... *Szaraszi Ferenc* Debreczeni Anyaszent-egyhaznak Lelki Pasztora által. 1604. (R. M. K. I. 389.)

²²⁵ Lásd 177 jegyzetet.

²²⁶ Kis Catechismus, avagy az keresztyen hűtnecc részéről rövid kérdésekben es feleletekben foglaltatott tudomány... Szent Irasheli mondasokkal es Imadsagokkal egyetemben. Szedetöt az Haidelbergai öreg Catekismusból. 1607. Herbornaban. (R. M. K. I. 408.)

²²⁷ (R. M. K. I. 412.)

²²⁸ (R. M. K. I. 851.)

²²⁹ A Heidelbergi Káté első négy kiadásában még nincsen imádságmelléklet. Az ötödik kiadásának mellékletében a következő imádságok vannak Weiss Leó dr. szíves közlése szerint : „1. Gebet vor der Predigt. 2. Gebet am Sonntag nach der Predigt. 3. Ein ander Gebet nach der Predigt. 4. Gebet nach der Predigt der Catechismi. 5. Gebet an Werktagen nach der Predigt. 6. Form zu Taufen. 7. Vorbereitung zum H. Abendmahl. 8. Form das heilige Abendmahl zu halten. 9. Form Ehe-Einleitung. 10. Vom Besuch der Kranken. 11. Gebet bei der Kranken. 12. Gebet bei den Sterbendes. 13. Morgen Gebet. 14. Abend Gebet. 15. Gebet vor dem Essen. 16. Gebet nach dem Essen. 17. Gebet um fromme Diener des Wortes. — A későbbi kiadások még több imádságot stb. függeléket tartalmaznak s nem egyformák.“ — Csikesz Sándor szerint a közölt *Regeli imadsag stb.* a *Huszár Dávid* fordításában szabadon való átvétel.

imádságok, a kiadók buzgósága toldja meg a régebbi kiadásokat egy-egy újabb imádsággal. A minden alkalomra imádságot nyújtó gyűjtemény versenyez a sok magyar lelken átfolyó Habermann-áramlattal, különösen az Egyházi-Ceremoniákkal kapcsolatos imádságok, melyeket a „közönséges szent gyülekezetben”²³⁰ használtak templomba-menetelkor, templomból távozáskor, prédikáció előtt, után, keresztelekéskor, esketéskor, úrvacsoravétele alkalmából stb.

A háromféle fordítás annyira összeolvad, hogy később nem lehet megállapítani a háromféle forrást, így az alábbiakban, melyekhez a már említett kiadások mellett még másokat²³¹ is felhasználtunk, egybefonottan tárgyaljuk az anyagot, mert, ha a fordítást hárman végezték is, ugyanabból az ősananyagból fordítottak mind a hárman.

A címében és gondolataiban, kifejezésében stereotíppá váló Imádságban, melyet alább adunk, a hálaadó részben könnyű fogalmazásban jelennek meg a kálvinista teológiának középponti gondolatai a *predestinatio* és a *certitudo fidei*. A kegyelemből való elválasztás mellett a bizonyossá létel az örök élet felől olyan tételek, melyek szinte kimaradhatatlanok ettől kezdve a hálaadásból. A könyörgő részben is teologikus az imádság. Az ősi ígéretekre és szövetségekre gondolt, azokhoz kapcsolja, azoknak alapján kéri a meghallgattatást, bűnöknek a bocsánatát. A bajoknak a felsorolásából, melyek ellen Isten kegyelmét kéri, megismerhetjük a kornak társadalmi, szociális, mezőgazdasági, közbiztonsági, közlekedési keresztmetszetét és megismerhetjük a csapások és primitív viszonyok mellett is a mélyeséges hitet, a lelkiismeret háborgását, a szív viharzását, mely nemcsak a testi csapásoktól fél és keres oltalmat, hanem a lelkiismeretfurdalást és kétségbeesést is egy sorba állítja a ragyáknak és dúlásoknak a csapásával. *Szánd meg Uram Isten az te híveidnek ennyi sok keserves nyomorúságát, gyalázatját, romlását és vérek hullását!* Mennyi keserűség és mennyi hit van ebben az egy sorban is abban az időben, mikor az idegenek kíméletlenül cselekedtenek. Isten ügyének a becsülete is megkívánja a szabadulást, csendül fel ismét ez a kedves fogózkodási pont, mint egy *captatio benevolentiae*. Bizonyára Isten ügye nemcsak az ellenségnek elűzése, hanem a belső viszályoknak megszüntetése és az egyetértésnek helyreállítása is „az mi megnyomorodott hazánkban”.

Imádság az az Hála adás az elvölt jókért és könyörgés az elvejendőkért.

Örök mindenható Isten, mennynek és földnek ura teremtője, mi Urunc Jésus Christusnac diczőségenc szent Attya, Abrahamnac, Isaknac, Jacobnac sminekünkis kegyelmes Istenünc : Te szent felségednac alazatos szívvel lélekkel nagy halakat adunk szent fiadnac az Ur Jésus Christusnac nevében minden időből elvölt kegyelmes ajándékidért, lelkiekért és testiekért : Kiváltképpen hogy te minket örök időknec előtte az életre Christus Jésuban kegyelemből választottál, képedre és hasonlatosságodra teremtettél : szent fiadnac általa megváltottál, örökös fiaiddá töltél, szent lelkeddel az fogadott fiúságra el peczételtél, igaz és idvezítő esmeretedre hoztál, idvőségünc és örök életünc felől bizonyossá töltél és ez ideiglen minden lelki testi veszedelmektől kegyelmességedből megoltalmaztál, és az te anya szent egyházadnac társaságában megtartottál : Annakokáért mindezekért te szent fölségednek legyen öröcké valo hala. — Viszontag fölségednac alazatos szívvel lélekkel könyörgünc szent fiadnac az Ur Jésus Christusnac nevében szent leleknek vezérléséből, mindennemű kegyelmes ígéletidnec, lelkieknec és testieknec raytunc eltellyesítéseért, és kérénc téged, hogy az mi ifjuságinknac bűneit, és egész életünkben valo álnokságinkat, tévelgésinket, hitetlenséginket és minden egyéb gonosz czelekedetinket kegyelmességedből szent fiadért bocsásd meg : Szent lelkednac általa az te megemert igazságodban idvőségünc és örök életünc felől valo hitünkben és remenséginkben mind végiglen meg tartás : reanc ki árasztott szent igednec igaz világosságát az mi szívünkben és lelkünkben naponkint igaz hitnec általa nevelyed és öregbitsed. — Arazd reanc Uram Isten minden lelki testi áldásidat, és szent lelkednac általa naponkint térits hozzád bennünket, hogy térhessünc, és tégedet jobban jobban esmerhessünc, felhessünc, szerethessünc, tisztelhessünc és mindenben az mi fiui és leanyi engedelmességünket, kedves aldozatul te szent felségednac bémutat-hassuc. — Oltalmaz meg Uram Isten, szomszédásinkban lévő Keresztyén országockal, tartományockal, varosockal, faluckal és azokban lévő híveiddel és szolgáliddal egyetemben, minketis varosunkkal, Ecclesiankkal és hazunknépével egyetemben minden lelki és testi veszedelmektől, kiváltképpen az ördögötül, annac álnokságátul, calardsagatul, hamis tudományatul, veszedelmes kísértetítül, ártalmas tagaitól, veszedelmes hadaktul, háboruságtul, rablás-

²³⁰ (R. M. K. I. 435.)

²³¹ (R. M. K. I. 739., 766., 843., 1410., 1536.)

tul, dulástul, tüztül, ehsegtül, dragasagtul, veszedelmes betegségtül, hirtelenben való haláltul, égi haboruktul, veszekitül, ragyaktul, köesöktül, mennyitü kövektül, veszedelmes árvizektül, bűnben való eséstől, gonosz hírtül nevtül gyalázattul, gonosz lelki esmerettül, kétségben való eséstül és kárhozáttul. — Oltalmaz meg Uram Isten, mind most smind ennek utánna való időkben idegen nepeknek reanc ütésektül, kártetelektül és jegyvereiktül. — Szánd meg Uram Isten az te hivednecc neppj soc keserves nyomoruságát, gyalazattját, romlását és vérec hullását, mellyet mind most, smind ennekelötte való időkben az idegenecc raytunc, kimélletlenül czelekedtenec, hogy az idegen nepektül, az ő mi raytunc vött gyözedelmekért az te nagy neved ne szidalmaztasséc. Örvendeztess meg Uram Isten, bennünket ennyisoc siralmas és rabságos esztendeinecc után, hatalmas gondviseléssel, oltalmazással, szabadításoddal, és békéssegoddal. — Tarts meg Uram minden nemzetségekbén, ez miénkbenis, az te szerelmes fiadnac vérvével megváltott kiczin seregedet, abban lévő fejedelmekkel, urakkal, vitezlöckel, gondviselőckel, tanítóckal és kösséggel egyetemben az te nagy nevednecc diczsőségéért: Mint régenten hatalmasan megtartottad Egyiptomban, az pusztában, Assyriában, Chaldeában, Sido országban, és egyéb helyekben minden kegyetlenek ellen. — Uram Isten gyomlálly ki közülüncc minden gyülölséget, vissza vonást, haragtartást, bosszu álló lelkeket, és ajándékozz meg bennünket, igaz értelemnecc, bölcsességnecc, hasznos tanácsnecc, erősségnecc, egyenességnecc, igaz atyafiui szeretetnecc, és Isteni fejelemnecc lelkevel, hogy mind az te nagy nevednecc tisztességere tartozó dolgokban, smind az mi nyomorodott hazánknecc, es abban lévő anya szent egyházadnac oltalmazására, es megmaradására szolgáló igyünkben egyget érthessüncc, egyget akarhassunc, és egy szivvel lélekel nagy hasznossan szolgálhassunc. — Így tégy mi velüncc mi kegyelmes atyánc Istenüncc, az te fiadnac az mi Urunc Jesus Christusnac általa: Hogy miis te szent felségednecc kegyelmes gondgya viseleset, es oltalmazását látván, az te nagy nevedet diczoithessüc, és nemzetségről nemzetségre te szent fölségedet mind öröckön öröcke magasztalhassuc. Amen,

Az élet minden szakaszában, a nap nevezetesebb eseményei és órái közt nagy jelentősége van az asztalhoz ülésnek és az asztaltól való felállásnak nemcsak a test táplálata szempontjából, hanem azért is, mert ez kiváló alkalom az emlékezésre, Isten jótéteményei felett való gondolkozásra. Az asztalhoz ülésnek szinte liturgikus jellege van még olyan helyen is, ahol nem szoktak imádkozni, mennyivel inkább meg kell lennie az áhítatos hangulatnak ott, ahol nem idegen a könyörgés és a hálaadási készség. Az étel előtt visszapihlantunk az üdvörténeti táplálata sokra és alkalmunk nyílik az erkölcsi kötelességekk szemmeltartására is, nehogy a terített asztal a tobzódásnak helyvé legyen. Majd a magasabb táplálata felé, az Igének lelki kenyerére vetjük tekintetünket. Étél után az újjászületésre gondolunk és mintegy elszakítván magunkat a mulandó ételektől, könyörgünk erőért, hogy bármilyen jól essék is az étél és az ital, inkább az égietek keressük, az igazi eledelt.

Étel előtt való Imadság.

(Mindeneknecc szemi te read néznecc Ur Isten, és te adsz azoknac eledelt alkolmatos időben. Megnyitod az te kezedet és betöltesz minden élő állatot azte jovoltodbol.)

Mindenható és irgalmas Isten, az ki mindeneket teremtettél, és Isteni erőddel megis tartasz és eltáplálasz mindeneket, ki az Izrael népet az pusztában mannaval eltetted és taplattad negyven esztendeig: áldgy meg minket szegény szolgálodat, és szenteld meg ezeket á te ayándékidat, mellyeket mi az bövséges jovoltodbol veszüncc, hogy azozokal mértekletesen és szentül éllüncc az te Isteni akaratot szerint: Hogyinnétis esmerhessüncc téged mi atyánknecc és minden joknac kutfejének lenni, es keressüc kiváltképpen az te igednecc lelki kenyerét, mellyel az mi lelkeinecc táplálataz az örök életre, Mellyet minéküncc megszerzettél az te szerelmes fiadnac az mi Urunc Jesus Christusnac szent vére és halála által.

Étel után való háladás.

Igy paranczol az Ur, Moses ötödik könyvénecc 8. reszeben: Mikoron eyendel és megelégedennel hálákat adgy á te Uradnac Istenednecc, Es meglássad hogy soha el ne feledkezzél az te Uradrol Istenedről hogy meg nem tartanád az ő paranczolatait. — Ur Isten mi mennyi sz: Atyánc, hálákat adunc tenéked mindennémü nagy és veghetetlen jótétemenyidért, mellyeket vészüncc szüntelen az te bövséges kezeidből, És hogy minket megtartasz ez földön eltünkben bövséggel megadván mindeneket az mik nélkül szükölködüncc. Kiválképpen pedig hog' minket uyonnán szültél az örök életnecc reménységére, mellyet néküncc kijelentettél az szent Evángéliom által: Kérüncc téged oh irgalmas Atya Isten, ne erged hogy az mi sziveinecc ez elmulando és földi dolgokhoz ragazkodgyanac, hanem oda fölemelkedvén mennyiejeokról gondolkodgyanac, elvárván onnét fellyöl az mi üdvezítő Jesus Christusunkat, miglen ő az ködökben megjelenjék az mi megszabadításunkra. Mi atyánk etc.

A felébredés és az elalvás, mikor a halálra és az életre gondolás olyan természetesen következik az álomnak és a halálnak hasonlatosságából, egyként való érihetetlenségéből, kiváló alkalm az imádkozásra. Vasárnap reggel az augustusi

Jézus-magasztalással kezdődik a könyörgés. A Krisztus fényességével szemben áll az emberi halálra vezető tudatlanság és bűn. Krisztusban és Altala lehet csak meglátni az igazságokat és az Atyát. A Szentlélek a szeretetnek tüzevel világít és melegít és látja el az embert mennyei ajándékokkal. Ez az igazi napkelte, mely a világnak sötét tömlőcéből kiszabadít. Este arról elmélkedik, hogy a test aluvása amilyen természetes kívánság, épannyira természetes az is, hogy a szívnek nem szabad elaludnia. A test alvása épít, arra szolgál, hogy az örökké ébren lévő szívnek parancsolatára annál alkalmasabb legyen az Isten szolgálatára. A sötétség, mely mindent befed, jó hasonlatot nyújt arra, hogy az Isten kegyelmessége is úgy borítsa el a mi bűneinket, mint az éjszaka.

Vasárnap Reggeli Könyörgés.

VEghetetlen hálákat adok tenéked, oh szentséges Atyám, örök mindenható Isten, hogy engemet ez el-múlt éjjel a' te könyörületességédből kegyes gondviselésednek szárnyai-val bé-fedeztél. Kérem most-is felségedet, engedgyed énnekem e' máj szent napot, igaz hit-ben, élő reménségben, tiszta és szent szeretetben, békességes türésben, Isteni félelemben, és lelki szorgalmatosságokban ugy el-mulatnom, hogy ez által az én szolgálatom kedves lé-gyen Isteni felségednek. — Istennek örökké valo Fia *Ur Jesus Christus, Isten Istentől, világos-ság világosságtól, ki ez nagy tengernek sötétes ködeiben ugy mint reggeli hajnaltsillagnak fénlő világa, nagy messze a' mi szemek előtt fényeskedel, világosítván minden embereket, a' kik jönnek e'világra, hogy te hozzád igaz parthoz igazgattassanak. Virrazd-fel, Uram, a' tudatlanságnak sötét éjelétől el-borítottat elménknek rejtekeit, és gyulazd-fel bennünk az igaz értelemnek homály nélkül való világát, hogy te benned, és te általad láthassuk és ismérhessük-meg az Atyát, kinek ismérleti élet, és kinek szolgálni örökké-való uralkodás. — Szent Lélek Isten, éltető és ujjá-szülő szent szeretetnek tüze, ki megvilágosítasz mindeneket, és egyszer-s'-mind meg-melegítesz ; a' te isteni hatalmas erőddel szály-bé az én szivemben, és gyulazd-fel a' kegyességnek világát, hogy e' tsalárd világnak egy szem-pillantásig tartó gyönyörűségét utálhassam-meg, és ellenben a' menyország-nak tökéletes örömet szerethessem. Fényesítsd-meg az én elmémet, hogy érthessem-meg, minémü drága jokat akar el-veszteni a' mi kegyellen ellenségünk, e' rosz világ árnyékához valo ragaszko-dásra ingerelvén. Adgyad Ur Isten, hogy tsak azokra függeszthessem szememeimet, mellyek a' te ditsőségedre tartoznak, ezen kívül egyébre ne-is tekinthessek. Önts végezetre az én elmém-ben a' te szent szeretetednek ajándékát, hogy hátra vetvén minden e' világi el-mulando dolgokat, szüntelen valo kívánságommal azokat szomjuhozhassem, a' mellyek örökké meg-maradandók. Oh te örökké imálando tellyes Szent Háromság egy bizony Isten' oltalmaz-meg e' máj napon engemet a' kegyetlen ördögnek veszedelmes intselkedésétől, őrizz-meg engemet ez napon a' bűnnek minden teledkedetítől. Mérs-meg engemet ez napon a' véletlen és hirtelen valo haláltól ; Az én nyomoruságomban légy vigasztalom, szomorú kísértetemben erős diadalmam, és légy halálomnak idején az én testemből ki-múlt lelkemnek gyönyörűsége bé-fogado haj-léka. Felserkentetted, oh én Istenem ' az én álomban bé-merült tesemél, kérlek, Uram, serkentsd-fel a' bűnnek édes álmaiban színnyadozo elmémet-is, és e' világnak sötét tömlőcéből szabadítsdki, és a' kit fel-költöttél az álomból a' vigyázásra, ki-mulása után ama' vég nélkül valo életre bé-viggyed. Mert lám, Uram, tsak álom az te előttd, melly mi előttünk keserü halál. Tenéked, azért légyen áldás, ditsőség, hála-adás, tisztesség, hatalom, és birodalom, mind örökkön örökké, A.*

Estvéli Imádság.

Ur Isten mennyei szent Atyánc, hálákat adunc tenéked hogy minket ez mai napon és életünknek minden idejiben, mind ez oraiglan megtartottal, és ennyé sok és nag' jo tetemé-nyiddel szeretted. Es mivelhogy az te Isteni bölcsesegédből á napot az munkara és az etzakat nyugodalomra rendelted : kérünc teged, *adgyad es nekünc az te szent lelkedet, melly által ugy nyugodgyunc testünkben, hogy az mi sziveinc az te szerelmedben ébren maradgyanac ; és hogy minden világi szorgalmatosságot ugy tehessünc le, erőtlenségünknek szükséges megkönnyebbitésére, hogy te rolad soha el ne feletkezzünc, hanem minden időben az mi teremtésünknek és idvössé-günknek emlékezeti nálunc szüntelen megmaradgyon : Hogy az mi lelkeinc esmeretinec is az testnek külső nyugalmával együütt, belső és lelki nyugodalma lehessen. Adgyad annak-felötte hogy az mi alavásunc ne légyen mértékellen az mi testünknek tunyaságra, hanem czac az mit erőtlen természetünknek megtartására, hogy osztán alkalmasbak lehessünc az te szolgál-atodra, Őriz meg minket testestül lelkestül minden fertelmesség ellen, hogy még alavásunc is az te szent nevednek dicsőségére lehessen. Es minekutanna ez maji napolis nem keves vetkekkel mulattuc el, (mivelhogy szegény gyarló bűnösök vagyunc) kérünc téged hogy az miképpen etzaka az setésséggel minden elfedetic el lottetic ; azonképpen te is az te nagy kegyelmességeddel fedezd el minden mi bűneinket, hogy mi azoc miatt az te szineid elől el ne vetessünc. Adgy nyugodalmat és nyujts vigasztalást minden betegeknek, és késértet miat kesergő sziveknek ; Az mi Urunc Jesus Christusnac általa, az ki minket így tanított könyörögni : Mi atyanc ki vagy etc. Hiszek egy Istenben etc.*

A bűn beteggé tette ugyan az egész emberi nemet és állandóan könyörögni kell magunkért, kiváltképen való alkalom azonban a könyörgésre a betegágy

vagy a haldokló ágya, melyet a hozzátartozóknak szeretettel kell körülállani. Ilyenkor is első feladat az, hogy az Isten akaratát ismerjük fel a betegségben és próbában, azután ezt megfontolva vigasztalódjunk és a vigasztalást el ne veszítsük, hanem a „meglátogatást” tartsuk az Isten jó kedve jegyének és penitenciánkban egyre közelebb vonassunk Istenhez. Haldoklónál emlékezzünk Isten fogadalmára, Szenifiának érettünk való halálára és kérjük Istent, hogy ne hagyjon minket erőnk felett kísértetni, hanem az ő kezében maradhassunk, mint a pástornak juhai.

Beteg embereknél való Könyörgés.

Örökkévaló irgalmas és könyörülő Isten, mi Urunc Jesus Christusnac diczöséges szent Atya, kinek mind az élet és az halál kezében vagyon, és szüntelen mi reánc olly gondot viselsz, hogy sem jo egészet, sem egésztelenség, Sem egyéb jo, vagy gonosz szerencze, mi reanc nem következhetic, söt még czac *egy hajunc szálais az mi fejünkröl el nem eshetic, az te szent Atyai akaratodnélkül* : Ki mindeneket, valamie ez életben mi raytunc esnec, ugy igazgatsz, hogy mindene az mi idvösségünkre szolgállyanac : Ki imezt mondottad : *Hij segítségül engemet az te nyomoruságodnac idején, és én megszabadítlac tégedet, és diczöitesz engemet* (Psal. 50. 91.) : Mivelhogy engemet szeret, megszabaditom ötet, felmagasztalom ötet, mert esmeri az én nevemet. Segítségül hívott engemet, meghalगतom ötet, véle vagyoc háboruságában, megmentem és megdiczöitem. Hoszszu napokkal bétöltöm ötet, és megmutatom néki az én szabadításomat. Kérünc téged mennyi Atyánc, hogy minekutánna minket, hol testi betegséggel, s-hol egyéb nyomoruságoack meglátogatsz, *adgyad minékünc az te szent Lelkedne ajándékát, hogy elsöben ez te atyai otorodbol igazan megismerhessünc, hogy mi az mi socjéle büneinckel, ingerlettünc reanc ez te büntetésidet, és ezeknel sockal nagyob kinoktal érdemlenénc : Annakutánna, hogy mi az te megelevenítő vigasztalásodat az mi sziveinkben erössen megtartsuc, és ez te atyai meglátogatásodat, nem haragodnac, hanem az te atyai hozzanc valo jo kedvednecc jegyénecc esmerjük,* ugy mint ki minket ez sanyargatás által tanítasz hogy ez világgal elne kárhoztassunc. De hogy inkább ez probánac és sanyarusági gyakorlásnac nemével öregbülvén az igaz penitencia tartásban szofogadásban, hitben, és az te nevednecc idevösséges segítségül valo hívasában, *mind inkább inkább hozzad vonyattassunc,* es az te szerelmes fiadnac az Ur Jesus Christusnac, ugymint tagoc az főnecc, mint az szenvedésben, azonképpen az diczöségben is hasonlatosságára felepittessünc. — Adgy azért minekünc edes Atyánc, eröt az békességgel valo türesre, és álhatatos bizodalmat az te véghetetlen irgalmasságodban, mely te irgalmasságodnac mutasd jelét ez mi gyötrelmünknec, kegyelmes megenyhítésében, melyet atyai kezedböl, mi reanc bozzattal : és ezen kereszt alatt valo gyötrelminket, vezerlyed és igazgasd, az te szent nevednecc diczöségére, és az mi lelkeinknec idvességére az mi Urunc Jesus Christusnac általa, ki minékünc ilyen ígéteret tött ; mondom tinéktek ; Ha kettö ti közzületek egyakaraton leszen e' földön, valamit kérnec megadatic nékie az én Atyámtól, az ki az mennyekben vagyon. Mert valahol ketten vagy hárman egybegyülnecc az én nevemben, ott vagyoc ő közöttöc : és ez ígéterben valo bizodal munkra képest így hagyta hogy könyörögjünc, Mi Atyánc ki vagy az mennyekben etc. Adgy minekünc ennekfelette álhatatoságot, nevedekést és gyarapodást az közönséges keresztényi igaz hitben, mellyről ecképpen teszünc vallást : Hiszec egy Isten : etc.

Könyörgés haláloc oráján valo betegeknel.

Mindenható és irgalmas Atya Isten, ki mind az életet s' mind az halált az te kezeiddel szabad és rendezed, és mi reánc szegény fiaidra mind életünkben halálunkban szüntelen valo gondot viselsz : és ki *mi érettünc az te egy szülött szerelmes fiadatis halálra adtad, hogy mi életel ő általa látnánc* : Ki minekünc ezen szent fiad által megígérted : hogy valaki hiszen ő benne öröc élete leszen, és el nem kárhozic, hanem az halálból életre megyen, és hogy *az ő juhait senki az ő kezéböl ki nem ragadgya. Ne hag' minket kegyes Atyánc erőnc felött kísértetni,* de adgy az kísértettel egygyütt abból kimenekedést, hogy azt elviselhessüc. Kiváltképpen pedig midön te néked atyai akaratod ez leend hogy minket ez siralomnak völgyéböl, az te szent országodban bevigy, ackoron fáydalminkat, és ez testi haláltol valo felelminket kegyelmesen megenyhítvén és eltávoztatván, minden kísértettöl minket megörizz és megszabadits. Es az te szent lelkednecc erejével az mi testünknec félelmes voltát megerössítvén, az te irgalmasságodhoz valo álhatatos bizodalomban, mellyet minekünc az Christusban megjelentettel, és az te szent nevednecc buzgoságos segítségül hívasában és sziveinknec czendes békességében, az te kegyes kezeiddel vedd hozzad az mi lelkeinket, hogy tégedet az öröc életben minden Angyaliddal és választott szentiddel diczérjünc és magasztallyunc, az te szent fiadnac, az mi Urunc Jesus Christusnac általa : Ki minket így tanított könyörögeni : Mi Atyánc etc. Adgy álhatatoságot és gyarapodást oh mi kegyelmes Atyánc, az közönséges igaz keresztyn hitbennis, mellyenec bizonyos vallását így szoktuc elmondani : Hiszec egy Istenben etc.

Predikátorok, nemes urak vagy jobbágyok, hadvezérek, vagy zsoldos katonák abban az időben alig élhettek úgy, hogy rövidebb, vagy hosszabb időre ne kószolták volna meg a rabságnak, a fogságnak kenyerét. A rabok és foglyok számára való imádságok tehát nem feyenceknek számára íródtak, hanem hol a török, hol

meg a német fogságában synylődő keresztyéneknek. Lehet, hogy igazságtalanságoknak lettek áldozatai, lehet, hogy nem érdemelték meg a tömlöcöt az ellenségtől, vagy haragosuktól, de a fogságra és börtönre méltók voltak Isten előtt. Nem is azért imádkoznak, hogy igazukat bizonyítgassák, hanem hogy bevallják bűneiket : penitenciát tartanak. Alázatosan porba hullanak és csak azután, hogy a lelki rabságból kimentette őket Szentfia által az Atya, kéri, hogy a reménység Istene a testi rabság bilincseit is szedje le kezükről.

Keresztyén rabok Imádsága.

Oh mi Urunk Istenünk, igasságnak Istene, ki igaz vagy beszédedben, igaz tselekedetben, ki mennyet és földet minden ékességével egyetemben teremtetted, ki meg-határoz-tad a' tengert a' te parantsoló igéddel, és bé-rekesztetted a' mélységeket, kit mindenek rettegnek, és reszketnek a' te haragos orczádnak tekinteti előtt. *Szenvedhetetlen a' te busulásodnak fenyegetése a' meg-térni nem igyekező vakmerő bünösön : De viszont irtalmasságod véghetellen a' meg-térő, és eseteken siránkozó, s' igaz penitenciat tartó bünösökön, és a' te könyörülő jó voltodból ígértél nekik bünbocsánatot : Mi pediglen vétkeztünk (En pediglen vétkeztem) Felséged ellen vétkeztünk, Uram, és a' tenger fővényit föllyül haladták a' mi sok álnokságink, méltó haragodat és büntetésedet reánk föl-gerjesztettük, mellyért minket vetettél sanyaru fogságban. Annakokáért mi kegyelmes Atyánk, im megaláztuk magunkat te előtted szintén a' földnek poráig, és alázatosan kérjük bűneinknek bocsánattvát : Bocsásd meg azért nekünk a' mi számtalan bűneinket és gonosz tselekedeteinket a' Christus Jesusért, és ne vess-el minket a' te színed és tekinteted elől a' rettenetes kinra, kérünk ne legyen héjában érettünk a' mi Christusunknak kinszenvedése : Szabadíts-meg annakokáért, oh mi reménységünknek Istene, e' testi rabságból is, ha a' lelki rabságból a' te szent Fiad által kimentettél : Kíért te szent Fölségednek tiszta szívényből származott imádságinkkal, míg e' gyarló testben a' mi szegény lelkünket tartod, föl magasztalunk, a' más életben pedig örökkön örökké áldunk, Amen.*

Az egyházi ceremóniákról szóló fejezet imádságai között szerepelnek a prédikáció előtti és utáni imádságok. A gyülekezetben való imádság főkelléke az Isten dicsőségének szem elől nem tévesztése, Isten parancsolatának betöltése, vagy ha attól eltértünk, alázatos bevallása bűneinknek, érdemtelenységünknek és ugyanakkor „mimagunknak új és tiszta áldozattal Istennek szentelésünk“. Isten igaz ítélete a bűneinkkel magunkra vonzott kárhozat, mely ellen csak Istennek az irtalmassága lehet a mentés. A Szentlélek legnagyobb ajándéka bűneinkre való megtanítása és jobbulásunkra való nógatása. Akaratunknak, cselekedeteinknek nincsen semmi erejük, mert minden reménységünk és minden erőnk csak az Istentől van.

Praedikatio előtt valo imádság, vasarnap vagy egyébhinnepen.

Mindenható igaz és irtalmas Isten mi mennyei szent Atyánk jól esmérjük és Isteni felséged előtt megvallyuk hogy mi romlottságban és gyarlóságban fogantatott és született szegen bünösök vagyunk minden gonosságra haylandók, s jora pedig alkalmatlanok. Es hogy a te szent parancsolatid szüntelen altalhágván a mi bünös életünkkel tégedet haragra ingerlünk, és ekképpen reánk vonzzuk a te igaz ítéleted szerint rendelt örök kárhozatot. — De bannyuk Uram szívünk szerint, hogy tégedet illy kegyelmes Atyánkat ennyiszor megbántottunk, vadollyuk magunkat és utálván bűneinket könyörgünk néked alazatosan, hogy a te nagy irtalmasságod jöjjon mentségére a mi nyavalyásságunknak. Könyörülly azért mi raitunk, ő kegyes és irtalmas Atya Isten, es bocsásd meg mi nekünk minden bűneinket a te szerelmes Fiadnak a mi Urunk Jésus Christusnak kinszenvedéséért és szent haláláért. Es adgyad mi nekünk a te szent Lelkedet, ki minket tanítson bünös voltunknak tellyes szívből való esmeretire, bűneinknek meg banasara, és minden hamisságnak gyűlölésére, hogy ekképpen a bün mi-bennünk meg-öletlessék és eltöröltessék. És hogy mi uy életre fel támadván igasságnak és szentségnek gyümölcsét teremtsük, jobbulásunkat bizonyítván jó tselekedetekkel, mellyek te neked legyenek kedvesek a mi Urunk Jésus Christusért. — Ezeknek utána tselekedgyed azt bennünk, hogy a te akaratodat a te szent igédben igazán érthessük és innét tanullyunk, nem mimagunkban sem valamely teremtett állatban bizni : hanem egyedül tsak te benned minden reménységünket helyeztetni, hogy bizonyos és erős legyen a mi vigasztalásunk : És hogy a mi bünös és ó emberi természetünk, minden ő gonosz kívánságival egyetemben napról napra mi bennünk mind inkábbinkább megfeszítettessék. És mimagunkat uy és tiszta áldozattal te néked szenteljük és be mutatassuk te elődbe, a te szent nevednek ditsőségére, felebarátinknak éppületire és lelkünknek örök idvességére a mi Urunk Iesus Christusnak általa, a ki minket így tanított könyörögni : Mi Atyánk kivagy etc.

A prédikáció után mondandó imádságokban nem az épen hallott igehirdetés áldásaiért szól legelső sorban, hanem messzebből kezd az imádkozó gyülekezet : a Szentlélekkel való eljegyzést emlegeti a pecsétes gyűrűvel való kétség-

telenül hatásos hasonlattal kapcsolatban, melynek eredménye az Egyházhoz tartozás, az eretnokségeknek a kikerülése. Ugyanakkor felmerül a büntudat is, a bűnök eltöröltetésének óhajtása, nehogy „megszentenciáztassunk“. A másokért való könyörgés részben első helyet foglalja el a patrónusokért és azok családjáért szóló könyörgés (van olyan forma is alább melyben a római császárért könyörögnek) és a könyörgés az ellenségek tanácsainak megbontásáért, gonosz terveiknek rájuk fordulásaért, a török rabságban synylódók, az egymás között tusakodók bosszúállásának megszüntetéséért.

A lelkiismereti furdalások és mardosó vádak, melyek egyenes következményei a bűnöknek, csak az Isten segedelmével szünhetnek meg, aki már eddig is megmutatta jóságát, mikor kivett az ördög zsoldjából és az Antikrisztusnak bálványozásából, pedig mit sem szólhatnánk, ha az Isten sujtolna szüntelen, mert csak arra volnánk méltók. Isten bizonyosságát adja, hogy Ő a megtartó, a szentesítéses Úr, aki frigyét megtartja. Nemcsak jog az imádság, hanem parancsolt kötelesség is valamiért és valami ellen imádkozni. Azokért is, akik nem életükkel, hanem halálukkal dicsőítik az Isten nevét. Sok ezekben az imádságokban a theologia és a reflexio, meg bölcselkedés, azonban az Úrral való társalkodásnak ez a gondolatokban és tanszerúségekben való birkozás is módja volt és sokak számára módja ma is.

Predicatio utan valo Imatsag.

Örök felséges mindenható véghetetlen kegyelmű Isten, ki vagy mennyec földnek hatalmas teremtője, és bölcz gondviselője, mi urunc Jésus Christusnac diczőséges szent Attya, és ő benne mineküncis hiveknek, ugymint fogadot fiaknac szerelmes atyánc. Halakac adunc mi te szent felsegednek, hogy te minket örök időknec előtte választottal az életre szent fiadban, személyedre és hasonlatosságodra teremtetél, *szent lelkeddel ugymint lelki peczétes gyűrőddelel magadnac eljedzettél és foglaltál, behital minket az szenteknek tarsasagaba az anya szent egyházban, az holott minket az te szent igédből az te esmeretedre idvösségünknek és halalunk után valo állapotunknac értelmére juttatal, és ez oraiglan minden tevőlgésec és eretnokségeg ellen megtartottal*; söt ez vilagnac ilyen közönséges fölindulásában az pokolbeli ördögnek illy nagy dihösségében ennyi soc felelem rettenetes és vérontás között minket ez ideiglen szenvedhető állapotban és bekességben kegyelmessen megmarasztottal. Mindezekért és egyéb velünc közlött javaidért, legyen áldott az te neved örökké. Mostanis mi te szent felsegednek *legeltetésénec juhaj*, nem á mi érdemünkben és igazságunkban bizván, hanem az te soc könyörületeségben remenlvén, *az mi sziveinknec terdeit meghaytván* te szent felseged előtt, járulunc az te kegyelmességnek széki eleiben és könyörögünce néked *hogy á mi számlálhatatlan külömbkülömb féle bűneinket, fogyatkozásinkat, gyarłoságinkat boczassad meg minekünc. Feleits el régi alnokságinkat, és azokac egy esomoban kövén vessad az tengernek mélységés örvényébe, az végre hogy soha azokrol meg ne emlékezhessünc és azoc minket soha az te itelő szeked előtt ne vadolhassanac, pörbe ne idézhessenec és ne sententiazhassanac.* Bűneinket megboczátván adgyad minekünc az te szent lelkedet kinek általa etc. ugyan azon szent lelked által az meghallott szent igéket etc. — Tarts meg minket mi Urunk Istenünc mind végiglen az megesmert igaz hitben és tudományban, az Jésusnac vallásában : (oltalmaz meg az Satannac az ő tüzes nyilaitol, artalmas tagaitol, az Antichristusnac igajatul, dögletes tudományatul) hogy se az pokolbeli ördögnek az ő inczelkedesi mia, se az testnec gonosz kívánsági, ami se ez világi soc nyomoruságoc mia, te töled igaz Istentől el ne hajollyunc. — *Oltalmazd Uram* minden Keresztyén országoccak, tartományoccak varosockal, varackal, faluckal, azokban lévő jámbor Keresztyén urackal, fejedelmeckel, biráccakal, polgároccakal, tisztartockal gondviselőckel, birackal, polgároccakal, jo szofogado kösségekkal egyetemben ezt az mi városunkat, Ecclesiankat, Keresztyényi gyülekezeteinket, annac Patronusát, *urunkat ő nagyságát, aszszonyunkkal és ő nagyságoc szerelmes magzatival egész udvara népével egygyütt minden veszedelemtől, karvallástol.* Oltalmaz Uram az *pogány ellenségnek dühös szandékatul, veszedelmes kiütesetül ; kártételitül, rablasatul, égetesetül. Fogd meg Uram az ő igyekezeteiket, és bonts el tanaczoikat. Azt á gonoszac az melly nekünc szántac fordítsad Isteni titkos erődnec általa az ő magoc nyakokra és veszedelmekre vess olly ügyet eleikbe, melly után futva feleiczenec el minket, az te haragodnac horgát vedd az ő orrukba mint regenten Senacheribnec tegedet káromlonac. — Czelekedgyél ugy ezeckel mint Sisaraval, Amalachitákkal, és az te nepednek több ellenségivel : hogy minden nemzetgec megesmerjéc hogy te vagy egyedül az Ur és te vagy az seregednek hatalmas örözöje. Az pogán-ságnac torkában lévő keresztyén atyankfiainac éjeli nappali czendes ohaytásokat vedd bé füleidbe, az szegeny rabokat, kic nevedért vasakat viselne, ments ki az fogsagbol. Az özvegyeknec árvák-nac légy kegyelmes atyoc tutoroc, gondviselőjoc. Az uton járokat hordozzad szent angyalid által és minden kartul szerenczétlenségétül oltalmazzad ; az kórokat betegeket, meg keseredet szívü lelkü embereket, kétségben esteket, szent lelkeddel bátorítsad, vigasztallyad gyógyítsad. Vegezetre végy ki ez mi városunkbol, és minden utzainkbol minden siralmas és háboruságos beszédet, gyomlálly ki az mi szívünkéből minden irigységet, gyűlölséget, haragtartást, boszszu-dillo lelkel, és ajandékozz meg bölcsességnek, igaz értelemnek hasznos tanácznac atyafiu szere-*

tetnec, jozsansagnac tisztaságnac lelkével: hogy minden életünkben egességünkben smind betegségünkben halalunc orajan jo es Keresztyéni készülétkben levén igaz hittel erős reménységgel, ajánlhassuc te felséged kezébe ugy mint lelkec pásztoránac á mi lelkünkét és ez világból valo kimulásunc után, tegedet az te szent Fiaddal aldhasunc magasztalhasunc mind öröckön öröcke Amen.

Imadsag hétköznapi vagy Könyörgésre rendelt napi Predikatio után az Keresztyénsegnek minden nemü szükségeiért.

Mindenható, Irgalmas Isten, jól tudgyuc, és felséged előtt megvallyuc az mi az igazság, hogy mi nem vagyunc méltóc hogy szemünkét az égre felemellyuc, és könyörgésünket te elődbe nyuuytuc, hogy ha te az mi érdemünkét és méltóságunkat nézed. Mert az minen *Lelkünc esmereti vádol* minket, és az mi *büneinc tanubizonságot tesznc ellenünc*: Tudgyuc pedig aztis hogy te igaz ítélő vagy, és hogy megbüntetéd azoknac büneket, az kic á te törvényedet által hágjác: *Ezokáért oh Ur Isten, ha meg tekintyuc, és meggondollyuc egész életünket, semmit egyebet bennünc nem találunc, hanem czac merő kárhozatot.* — De mindazáltal oh kegyes Isten, mivelhogy az te kimondhatatlan irgalmasságodból megparanczoltad, hogy mindennemü szükségünkben, egyedül csak téged híjünc segedsegül, megis igerted hogy te meghalगतod az mi könyörgésünket, de nem az mi érdemünkert, hanem az mi Urunc Jésum Christusnac szent érdeméért, melyet te minékünc szoszoloncká rendeltél. Annakokáért *minden egyélc segedelmektül buczut vevén* egyedül czac az te irgalmasságodhoz folyamunc. — Először azért oh Ur Isten, azoc felött az számtalan sok jótéteményid felött, melyeket közönséggel ez földön minden emberekkel közlesz, minket ennyi soc és kiváltképpen valo jo tétémenyiddel szeretel, hogy mi azoknac nagy és soc voltát nyelvünckel ki nem mondhattyuc, de még elmenckel is azoknac sokságát eléggé meg nem foghattyuc. Mert elsőben *kivöttél minket az ördögnc inséges szoltból*, és az szent Evangeliumnac esmeretire hívtál: és kihozván minket az *Antichristusnac báványozásából*, melyben mint vakok tévölgiunc vala, az te igazságodnac kívánatos világosságára hoztál. Mi pedig hálaadatlanul elfeledkeztünc az te jótéteményidről és tetüed elhajolván az mi kívánságunkat követtünc, és tegedet, az mit kellett volna, méltó tisztelettel nem tiszteltünc. Vétkezünc azért oh Ur Isten, és tegedet felötte igen megbántotünc. Annakokáért ha te az mi érdemünc szerint akarnal velünc czelekedni, egyebet *semmit nem várhatnác az veszedelmes halálnac örök kinnyánál*. Mert ha szintén menteni akarnók is magunkat, az minen Lelkünc esmereti vádolna benünket, és az mi gonosz hamisságunc tanubizonságot tenne mi ellenünc. De még az büntetésekéből, melyek naponkint raytunc esnec, *jol esmerjuc hogy mi meltan és igazan szenvedgyuc az te ostoridat*. Mert te igaz lévén senkit nem büntetsz oknélkül. Sőt még most annis láttyuc az mi büntetésünkre felemelt kezedet: nem oknélkül pedig ő mi szent Atyánc; mert ha sockal keservesben büntetnélis, hogy nem ez előtt, és ha egy helyett ezer czapással vernélis: *sőt ha mindazokat az büntetéseket reánc boczátanád is, melyekkel régen az te népedet az Izrael büntetted, még sem czelekednél méltatlan mivelünc, nemis szolhatnánk ellened, mintha büntetlen verettetnéc.* — De azért oh felséges Isten, uyan czac te vagy az mi Istenünc, mi pedig czac föld és sarok vagyunc: Te vagy az mi Teremtönc, mi az te kezeidnec alkotmányi, Te pedig pásztorunc vagy, mi a te mezödnec nyája vagyunc: Te mi megtartönc vagy, és mi tenéked meg váltott néped, Te vagy az mi Atyánk, és mi te örökséged és jöszágod vagyunc: Ne büntess azért minket az te haragodban, hanem vedgy meg engedelmesen: sőt inkább az melly jo dolgot bennünk elkezdettél az te kegyelmedből azt el is végezzed, *hogy mind ez egész világ megismerje, hogy te vagy az mi megtartó Istenünc*. Az te néped az Izrael, gyakorta téged soc és nagy bünöckel megbusított, te is őket méltó büntetésekkel meglátogattad: De valamennyiszer tehozád megtértenc ismét őket kegyelmedben bevötted, és akarmelly nagy volnais az ő bünöc, mégis az te haragodat, és az nekic készített büntetést rólok elfordítottad, *azért az szövetségért, melyet régenten vetettél az te szolgálóiddal, Abrahammal, Isackal és Jacóbbal, melyért az te népednec könyörgéséls soha meg nem vetted*. Minékünkis pedig az te kegyelmességed által uyan ezen frigyünc vagyon veled, az melly sockal diczösegesbé és erősebbé tételtől mivelünc, az mi megváltó Jésum Christusunknac általa, kinec szent vérevel, az frigy minékünk ujjonnan megiratott, és az ő szenvedése és halála által megerősített és megpeczéltetött. — Annakokáért oh Ur Isten, megtagadván mimagunkat és minden emberi reménségtől elszakadván egyedül czac ez te idvösséges kegyelmednec szövetségéhez folyamunc: melyben az mi Urunc Jésum, az ő testét az keresztfán tökellestéséges áldozatul miérettünc feláldozván, tegedet mivelünc öröcké megbékéltetött. Az Christus személyére tekintés azért, ő kegyes Atyánc, és ne nézzed az mi büneinknec rutságát, hogy az ő érettünc valo esedezésénec általa, az te haragod megnyहितvén, az te szent színed minékünc örömünkre és idvösségünkre felvilágosodgyéc. Óltalmaz és örizz meg minket ezutánis, és vezérly minket az te szent Lelkiddel, hogy áltál uyittasunc meg, megjobbult és szent életre: melyben az te szentséges nevedet diczérhessünc és magasztalhasünc. *Is noha nem vagyunc méltóc, hogy vagy czac mimagunkert valo könyörgésre is szájunkat felnyissuc*: De mégis mivelhogy megparanczoltad, *hogy könyörögjünc az egész Keresztyén anya szent Egyházért, az Fejedelmekért és minden emberekért: Könyörögjünc azért tenéked minden te gyülekezetidért, és az Egyházi szolgálókért*. Halgasd meg Uram, könyörgésünket, és bocsás hív munkásokat az te aratásodban, tedd foganatossá az te szent Evangeliumodnac prédikállását, és áld meg az te anya szent Egyházadat. Ez mellett gyomlály ki minden hamis tanitokat, és mind azokat az kic ragadozo farkasoc és béresec, *kic czac az önnön diczösegeket és hasznokat keresic, és az te diczösegedre és az szegény Lelkeknc idvösségére nem viselnc*

gondot. Könyörgünc annak felötte tenéked, ez világnac minden vezérlőiert es gubernatoriért, az Romai Császárért, és az mi Királyunkért ö felségéért; és ez Tartománnac (Fejedelméért) Nagyságos Földes Uraért, ö nagysagamac kegyes házastarsaert, és tündöklő kedves magzatytyokért, tanaczosiért, és tisztartóiért: *Ez varosnac böczületes tanaczíért, Adgyad nékiec az te szent Lelkedet, hogy azáltal minden ö gondviselésekben, fő képpen ez egyre nézzenec, hogy az minden királyoknac királya az Jesus Christus, mind raytoc és mind az ö alattoc valo kössegen uralkodgyéc: Az ördögncet országa pedig, az melly minden fertelmességnc és utálatosságnac országa, ö általoc, ugymint te szolgálid által, napról napra, mind inkább inkább elrontasséc. Es mi az ö kegyes gondviselése és oltalmazásoc alatt nyugodalomban és czendességben élhesünc minden Isteni felelemmel és tisztességgel. — Továbbá könyörgünc te néked minden Atyankjáiért az Christusban, kie az pogán népnc és egyéb Antichristusoknac kegyetlenkedése alatt nyomorganac, vigasztald meg őket szent Lelkoddal és kegyelmessen szabadíts meg. Ne engedgyed az Christusnac anya szent egyházát, az Antichristusoknac pusztítani, ne hadd á te szent nevednc diczóséges emlékezetit az földről eltöröletni. Avagy az pogány népektől, és egyébb magahitt hitetlenektől, káromlással illetetni, Hol pedig ez légyen az te Isteni akaratod, hogy az te hived az ö vérekel az te igazságodrol tanubizonyságot tegyenec, és az te nevedet halálcalis diczöitséc, tehát adgy erős álhatatosságot nékiec, és indulhatatlan békességes türeést, az ö vérekec mind egy czepig valo kihullásáig. Könyörgünc felségednc azokértis, az kikre nyomorúságot, szegénséget, fogságot, betegséget, fáydalmas szülést és egyéb nyavalyat és kísértetet boczattal. Vigasztald meg mind fejenkint őket, azmint Felséged joltudgya kinec mennyire légyen szükséges az te Atyai vigasztalásod: Adgyad is hogy ez az te megfededes és suytogatásod az ö bünös természeteknc megismerésére és életneknc megjobbítására szolgállyon. Adgy békességes türeésre valo erőt nekiec es alhatatosságot. Kissebits meg és enyhíts meg nyomorúságokat, és végezetre őket tellyességgel szabadíts meg, hogy ez te atyai jovoltodat érezvén örvendezzenec, és az te neved öröcké diczérjéc. Végezetre könyörülly azokonnis ö mi szent Atyánc, kie még külömbkülömb tévelgésekcet setétségben forognac, és juttasd őket az te igazságodnac kívánatos világosságára, az mi Urunc Jesus Christusnac általa. Mindezekért és egyéb-féle szükségéinkért, könyörgünc tenéked ö mi kegyelmes Atyánc, azzal az könyörgéssel, mellyre minket az mi hívséges megváltó Iesus Christusunc önnön maga tanított: Mi Atyánc, ki etc.*

A lelki tápláltatás, melyre hivatkozás történik és mintegy magasabb fokú bővülésnek, megtartásnak feltétele említettik az étel előtti imádkozásban is, a maga teljességében az *úrvacsorai imádságban* bontakozik ki, mert ez az útja annak, hogy búneink helyett Krisztusban éljünk, amikor is a földi csapások és keresztek elveszítik jelentőségüket, mert a szívünk, fejünk már a mennybe van emelve.

A házassági öszveadásakor gondolni kell arra, hogy az Istentől küldött segítő-társ érdekében Isten törvényét hágja át az, aki isztátlanságot követ el. A paráznság legyőzője és a házasság hittel való megszentelője a Szentlélek. A legtestibb kapcsolat így lesz a lelelkibb valósággá, az Isten frigyének gyermekek nemzése által való folytatójává, fenntartójává. Olyan világos és írásszerű gondolatok ezek, melyeknek felelevenítése belekapcsolta az új életre indulók első lépését is abba a theokratikus életbe, melyben minden lépést az egyházban is imádságos lélekkel kellett elvégezni.

Ur vaczorajanc osztogatásakor.

Irgalmas Attya Isten, kérünc téged hog' é szent vaczorában á mellyben á te szerelmes fiadnac á Christus Jesusnac keserves halálánac diczóséges emlékezetit szentellyüc és tisztellyüc; az te szent lelked által celekedgyed azt, á mi sziveinkben, hogy erős hiedelemmel mimagunkat az te szent fiadnac az Jesus Christusnac ajanlyuc, és naponkint inkább inkább minden életünknc nekic szentellyüc, és hogy á mi járatt és töredelmes sziveinc az ö igaz testével vérevel, tudni illie önön magával bizony Istennel és emberrel, és öröcké valo mennyei kenyérrel, á szent Lélekcnek munkálkodása által, éteessenec és tápláltassanac, hogy ennekutánna nem á mi búneinkben, hanem ö mibennünc és mi ö benne ellyünc. Hogy az uy és öröcké állandó frigyben valoban ugy részessüllyünc, hogy minden ketségnélkül elhidyüc azt, hog' te minékünc mindöröcké kegyelmes Atyánc akarsz lenni, és soha az mi búneinket nekünc nem tulaydonitod; Söt ennek felötte minden testi lelki szükséginkre valokat minékünc mint szerelmes fiadnac és örökösüdnc bevességgel megszolgáltatsz. Adgyad ennekfelötte ö mi kegyes Atyánc, hogy az reánc boczított keresztet bátor szívvél felveggyüc, és békeséggel elviselgyüc, magunkat megtagadgyuc, tégedet mi megtaronknac vallyunc, és minden mi nyomorúságinkba fejeinket mennyekbe felemelvén, és é mi megtarto Jesus Christus Urunkat onnét elvárjuk. Holott á mi megrothadatlan testeinket az ö diczóséges testéhez hasonlatosakká teszi és minket az öröcké valo véle lakásra befogad. Amen. Mi Atyánc etc.

Házassági öszveadásakor.

Mindenható örök Atya Isten, ki minden teremtett állatidban és rendelésidben á te jovoltodnac es bölczességednc jeleit megmutattad, és még kezdetben megmondottad, hogy nem io az embernc egyedül lenni ezokáért öneki hozzá hasonló segítő társot teremtettél, és á

két személt egybe szerkeztetted, mely te rendezesdre képest, minden tisztalanságot megbüntetsz ; Mivelhogy ez személyeket a házassági állapotra hívtad és kötelezted kériünc tégedet adgyad szent lelkedet nékiec, hogy az igaz és álhatalos hitben szentül élljenec, az te szent akarotod szerint, ellen állván minden gonosznac. Ald meg őket, mint az régi szent atyákat az te kedves és hív szolgálodat Ábrahamot, Isákot és Jácobot megáldottad : hogy ecképpen ökis, úgymint az te friggjednec, melyet régen az szent patrarchackal szerzettél, örökösi, magzatokat, gyermekekej hozzanac nemzenec és azokat felnevellyéc Isteni félelemben, az te szent nevednec dicsőségére-felebarátyoknac hasznokra, és az te szent Evangéliomodnac terjesztésére. Halgas meg min, ket oh irgalmasságnac Attya, az te szent fiadnac az mi Urunc Jesus Christusnac általa, Mi Atyánk etc.

2. Csaknem minden predikációs kötetben vannak imádságok is, főleg predikáció-utániak, melyek a predikációból fakadnak és azt viszik, mint visszhangot tovább a hívek lelkén keresztül. Az egykori wittenbergi diáknak, a Thurzók és Széchy György udvari papjának, MIHALYKÓ JÁNOSNAK Pollio Lukács breslauer lelkész által fordított predikációs kötetéből²³² az *És ime én teremtek új egeket* beszéd utánról való *Az örök életért való könyörgés*. Az 1582-ből származó, magyarba 1612-ben ültetett munka mintha utolsó hullámcsapása volna az *ars moriendi*-irodalomnak. Igaz ugyan, hogy az *ars moriendi* minden keresztyén áhítatnak alkatrésze és követelménye és nem lehet korlátozni kimondott koriratok irodalmi jelenségeire.

Boldogok azoc a fülec melyec halljác azt, amit Te mindenható Isten, öröckévaló Királyunc a' mi vigasztalásunkra előnkbe adtál. *Hogyha nekünc ebben a kegyelmes mennyei vigasztalásban nem lenne részünc, jaj mily szegény, nyomoruli és átkozott edényec volnác mi.* De legyen hála Te szent felségednec és véghetetlen irgalmadnac, hogy minekünc az elkövetkezendő dichőséget és mennyei örömet megjelentetted, amit mi erősen hiszünc bizonnal remélünc, amin örvendezünc és minden szempillantásban örömmel várünc. Hogyha a menny, melyet a' mi halando és bünös szemünckel külsőképen látünc, illy szép illy dicsőséges, illyen fényességgel tündöklő világossággal megékesítettetted, mennyivel százszor szebb lehet az a' hely, ahol Te öröcké való Isten szent angyalaiddal és a' választottackal lakozol. Oh én édes Atyám, a' Te egedet külsőképpen látjuc, szívünckel pedig és gondolatünckel is benne vagyünc, adjad és engedjed, hogy mi is megdicsőítetted testled és megszenteltetted léleked oda juthassünc, benne lakozhassünc és élhessünc mindöröcké. Ezt a' mi alázatos igen szücséges és a Te szent Igéden alapuló kérésüncet hiszem, hogy meg nem veded és meg nem utálod, amit kériünc tőled meg nem tagadod. Aki nem találtatic a' Te országodban a' Te angyalaid és választottaid között, annak jobb volna, ha meg sem születic. Mi azonban hiszünc és kériünc is arra Téged, hogy fogadj be a nagy mennyei örömbe, mert ecképen szólott a' Te szent fiad : Keressetek és megtaláljátoc zörgessetec és megnyittatic nektec ! Aki kegyelmet kíván, talál kegyelmet. Aki a' mennyek országát kéri, megkapja azt. *Ebben a' szent és Általad gerjesztett vigasztalásban élni, imádkozni és munkálkodni és hogyha a' Te dichőséges elöveveled meg nem előzi ebben meg halni és el temettetni is ohajtünc.* Jőj el én édes Jesus Christusom, jőj el, támasz és serkents fel a Te keresztyéneidet és teljesits be raituc a' Te szent és örüendetes szódat : *Et ibunt in vitam aeternam* (és el mennc az örök életbe.) Hogy mi is abba a' mennyei örüendetes világosságba juthassünc, engedd Te, aki élsz és uralkodol öröcké állandó Isten. Amen.

Meglep ebben az imádságban a stílus simasága és a képek élénksége, továbbá az áhítathoz beszűrődő dogmatikának csaknem teljes hiánya. A mennyei vigasztalás, a megdicsőült test és megszenteltetett lélek, az angyalok, az Isten választottai nem dogmatikai locusok, hanem az örökéletért sóvárgó léleknek színes és áhítatosan hívő imádságnyelvéhez tartoznak. A parousia-váradalom, úgy mint ahogyan az első keresztyének, pl a thessalonikaiak gondolták, soha sem vezett ki a keresztyénségből, itt is él és megjelenik.

Mihálykó János nevét egy másik munkájával kapcsolatban emlegeti az irodalomtörténet. Imádságos könyvét²³³ Pázmány Péter azzal a váddal illeti, hogy

²³² Het Praedicatio, az Isten fiainak örök életéről, Elsőben Barazloban Német nyeluen Pollio Lukács által praedicaltatot. Mostan pedig... Magyar nyelvre fordítatot és irattatot Mihálykó János Az Epperiesy Magyar Gyülekezetnek méltatlan Lelki Páztora által... 1612. (R. M. K. I. 432.)

²³³ Keresztyeni Istenes és aítatos Imádságok, Ez mostani Nyomorult és veszedelmes időkben minden Keresztyen és Isten-felő embereknek felette igen szücségesek és hasznosak, A Régi iras magyarázo Doctorocnac és Szent Atyáknak írásokból egyben szedegettetet, es szép rendbe helyeztetetted. Mostan ujjonnan Manuale helyet tisztábban ki-bocsáttattak. Lőcsén... 1642. (R. M. K. I. 727. Első ismert kiadása Csepreg, 1630. R. M. K. I. 591.)

annak jórésze az 6 imádságoskönyvből²³⁴ való átvétel. A vád igaz is, nem is. Annyiban igaz, hogy a 73 imádság közül 33 csakugyan csaknem szószerint megegyezik a Pázmány imádságoskönyvében találhatóakkal, nem igaz azonban a plágiumvád mégsem, mert Pázmány imádságai sem eredetiek, hanem mint maga mondja, „egynehány aytatos keoneorgeseket és halaadasokaŕ szedec eoŕue, nem csak a Reghi zent atiac irsasaibol, de legh feoképpen, a Zent Irashol, hogy az Istenec, az Isten szaiából szarmazot ighieckel keoneorgenenc... e keoniube foglalt imadsagoknac csaknem minden része, a zent Irashol vétetet.“ Legfeljebb tehát arról lehet szó, hogy Mihálykó könyvének első kiadásában nem jelentette be, amit a későbbi kiadások már bevallanak, hogy „A réghi iras magyarazo Doctoroknak és Szent Atyáknak írásából szedegettetet, es szép rendbe helyeztetett.“ Érdekes módja az igazság védelmének Pázmány részéről mindenestre az, hogy egy más igazságról megfélekedzik.

Az alább következő imádságok közül *A földi gyümölcsért* és *Az tévelygések ki-gyomlálásáért* való imádságok szószerint megegyeznek a Pázmány új részre osztott könyve hetedik részében a *Közönséges iokérl könyörgések*-ben találhatóakkal.

3. A klasszikus imádságos-könyvek közül, Habermanné után, Luther ifjabb kortársának, *Musculus (Meusel) András* generalsuperintendensnek (1514—1581) munkája²³⁵ az, mely szállást vesz a magyar keresztyéneknek a lelkében is. Szelmet az egyházatyák imádságai, különösen Augustinusnak a munkái között és a római egyházzal közös értékeknek imádságait csoportosítja, ülteti át a XVI. és XVII. század keresztyénjei számára. *Mihálykó János* ennek a német tudósnak latin nyelvű munkáját fordítja magyarra, hogy később *KECSKEMÉTI C. JÁNOS*²³⁶ szinte kritikai kiadásban újra kiadja.

Az alábbi imádságok, melyek közül kettő a római keresztyéneknek épügy kezében volt, mint az evangéliumiaknak, már származásuk szerint is egytetemes keresztyén könyörgések, az eretnecség emlegetése sem vonatkozik sem Rómára, sem az evangéliumi keresztyénekre, mert olyan időből származik, amikor még ilyen ellentétnek híre sem volt, az Augustinus korából.

Predicatio utan-ŕalo imádság.

Uram Jesus Kristus, örökkévaló Idvezitő, hálákat adok te néked, hogy engemet a te Igédnek eledelével tápláltál, és bőségesen megelégítettél, könyörgök te neked, *legyen én bennem cselekedő és idvösségre való a te Igédnek volta*, hogy az az mennyei mag ne legyen gyümölcstelen én bennem, őrizzed az én szívemet, és vedd környül az te malasztoddal, az te szent Angyalid által oltalmazd, hogy az pokolbéli madár azt az én szívemből ki ne szaggassa, hanem az én szívemet készítsd magadnak, hogy az te igédet meg-tartesa, meg tartván, kévánatos gyümölcsöt teremessen. Adgy erőt én nekem hogy az én életem az halot tudománnyal és tanítással eggyezzen. Adgy nevedenkenseget én mennyei atyám az te igédnek hogy én bennem öregbedgyék és gyarapodgyék, hogy az te szent beszéded által, nem csak az te akarotodnak ismeretire vitessen, hanem az mit akarsz és parancsolsz, azt bé is tölcesem és tellesicssem, és így mind végtig maradván az te örökkévaló országodba vitessen, az te szinednek látására, kit szörzöttél az te benned hívőknek öröktül fogva. Ámen.

Az földi gyümölcsért-ŕalo imádság.

Mennyei és Földnek Ura, ki az én véghetetlen jó voltodból, és atyai gondviselésedből az Földet gyümölcsössé tőd, hogy az embernek és oktanal állatoknak bőséges táplálást adnál, te jó voltodért könyörgünk te-néked, öncs-ki az te áldomásodat mi-reánk, és adgy az mi teslünk táplálására bőséges eledelt. *Bé ne szegezzed vétkéinkért az eget*, hanem a te régi irgalmasságodból emlékeztén, miképpen amaz hú keresztyéneknek kérésekre *Antoninus pogány Császár*

²³⁴ Keresztyeni Imadsagos Keonyv, melybe szep aytatos Keoneorgesek, Haladasok és Tanusagok foglaltatnac es reovid tanusagh, mint ismerhesse megh akar mely együgyü ember is az igaz hitel. Greczbe, 1606. (R. M. K. I. 403.) Keresztyén Imádságos Könyv, melyet irt Pázmány Péter a boldog emlékezetü kardinal és esztergomi érsek, most pedig ezen hiteles gondosan átnézett és megbővített tizenyolcadik kiadásban ötödéször közrebocsát a Szent István Társulat. Bpest, 1892.

²³⁵ Precaciones Ex veteribus Orthodoxis Doctoribus Ex ecclesiae Hymnis et Canticis. Ex Psalmis denique Davidis collectae, et nunc recens recognitae et auctae, per Andream Musculum D... 1561. Datae Francofordi ad Oderam. (Bécsi Nemzeti Könyvtár.)

²³⁶ Lásd 98. jegyzetet.

hadának alkalmas essőt adál szomszúságokban, az *Illyés Prophéta* kérésére megnyitád az eget. Ugy most-is alkalmas essővel öntözzed az Földet, *illendő szélekkel tisztítsad az levegő és éltető éget*, őrizd-meg minden háborútól az te szolgálóidnak testi táplálását, hogy minden testi és lelki eledellel, bővölködvén, vígan és nagy örömmel szolgálhassunk szent Felségednek, az mi Urunk Jesus Kristus által. Amen.

Az tevelygesek ki-gyomlálásaert.

Vr Isten, ki az tévelyedteknek az te igazágnak fenyesseget meg szoktad jelenteni, hogy te hozzád terjenek. Adgyad hogy mindnyájan valakik keresztyen nevet viselünk, minden tévelygésnek homályát, és az keresztyén nével ellenkező hamisságot meg-vetvén, az te igazágnak ragaszkodgyunk, örök mindenható Isten, ki *senkinek sem akarod veszedelmét, tekincs az ördögtől megcsalatót lelkekre*, hogy minden eretnekségnek hamisságát el hagyván az tévelygők szíve, az te igazágnak eggyességére térjen. Igaz és szorgalmatos gondviselő Pásztorunk, ki az el-veszett Juhot meg-keresed, és a füstölgő csepüt meg nem óltod, *tekincs kegyelmes szemeiddel az ellevelyedtekre*, keresd fel az el-veszteket, gyógyics-meg az sebhetteket, nyisd meg az vakok szemét és az süketek füleit, hogy meg-értvén veszedelmes állapottyukat, az te igaz ösvényedre térjenek és velük egyetemben uy szível, lélekkel dicsíriék te szent Felségedet, à mi Urunk Jesus Kristus által. Amen.

Vitézlőknek Könyörgése az Táborban.

Oh mindenható Ur Isten, *meg érdemlettük jól lehet à mi büneinkkel, hogy az ellenség mi raytunk győzedelmét vegyen*: Mindazáltal tekincs meg azt, hogy *ők minket nem az mi gonosz életünkért, hanem à mi egyedül csak te benned valo Keresztyéni igaz hitünkért öldöznek és ostromlanak*. Annak okáért à te nagy nevednek dicsőségére; és hogy az mi meg-veretésünk által az te *Sz. Igéd és Evangéliomod ne gyaláztassék és szidalmaztassék*, bocsásd meg mi nekünk az mi gyaróságunkat és gonosz hamisságunkat, az mi Meg-valto Urunk Jesus Kristusnak nevéért, es engedgyed kegyelmesen, hogy *mi magunkat tellyes szívből meg jobbitsuk*, és ennek-utánna jámborul, tisztán, és Isteni segedelem szerint élyünk, es abban serények és alhatatosak légyünk: Az te hatalmas oltalmazásod és őrizésed alatt, *te tőled Ur Isten, ugymint mi Fő-hadnagyunk, és Hadi-vezérünk által*, à mi ellenségünkben, és az te szent Igédnek ellenségén, győzedelmét vegyünk; és tégedet mi Urunkat Istenünket és Atyánkat, akármire jussunk-is, álhatarosan, békességes türessel és jó reménységgel szívünkben meg-tarcsuk, az te felséges nevedet, az te nagy igazságodert mindenkoron dicsíriék és magasztallyuk. Amen.

Az egyházi atyáknak, nagy tanítóknak, főleg Augustinusnak hatása, kinek „nagyságához nem lehet pörlekedő lélekkel közelíteni”²³⁷ sem protestánsnak, sem római hitű keresztyénnek, kezdettől fogva megvult úgy a világprotestántizmusra, mint a magyar evangéliumi keresztyén egyházakra. Hatott Lutherre, a nevérol nevezett szerzetrend tagjára, ki munkáinak olvasása és tanulmányozása nélkül talán soha sem jutott volna el Pál megértéséhez és Pálon át Krisztushoz. Hatott a Wittenbergben tanuló magyar diákokra és mert imáiból töredékek, foszlányok, gondolatmorzsák kezdettől fogva fellelhetők minden imádságoskönyvünkben, hatott az imádkozó magyarra is. Hatása fokozódik avval, hogy imádságos könyve a maga egészében megjelenik magyar nyelven is. Augustinus nélkül, szavai, gondolatai, meglátásai, érzései, Krisztussal való találkozásai nélkül elképzelhetetlen lenne minden nemzetnek és így a magyarnak is az imádság stílusa, mélysége, melegsége és belsőséges öröme. Az első magyar fordítást *Pécsi Lukács* (lásd alább a 136. oldalon!), az esztergomi egyházmegye ügyésze adja, ez a könyv azonban a XVI. század végén az akkor még nagyobb részét protestáns Magyarország nagyobb köréhez nem juthatott el a nyugati határról, a jezsuiták fellelgyarából Nagyszombatból, az igazi hatás csak a Mihálykó—Kecskeméti fordítással kezdődik.

Augustinusnak protestáns kézbeadását senki sem nehézményezi, mindenki természetesnek tartja a hippói püspök imádságaival emelkedni Istenhez. Az, hogy a középkori tekintélyekhez való térés és az áhítatirodalomban személyüknek, munkáiknak sűrű szerepeltetése a protestántizmus lendületének megtörését jelenté, nyílt bevallását annak, hogy a szárnyak letörtek és maguk erejéből nem tudnak Istenhez emelkedni, újabb vád. Luther Mártonnak épúgy, mint Kálvinnak vagy Méliusznak, Szegeci Kis Istvánnak a munkái telistele vannak mozgáztatyákból való idézetekkel, kikkel igazságukat védik és bizonyítják, hogy mozgalmuk nem újonság, hanem megújítása a régi igazságoknak. Sacrilegium ne essék a hasonlat

²³⁷ *Révész Imre*: Ágoston, a theologus. (Prot. Szemle, 1931 jan.)

által : a protestantizmus a Megváltóhoz hasonlóan nem azért jött, hogy eltörölje a törvényt, hanem hogy betöltse. Élni akar mindazokkal a javakkal, melyeket Isten szentjei által (nem a canonizáció által szentekké tettek gondolkodunk !) adott, termelt a Gondviselő a theológiában és az áhítatban a hívek számára.

A Kecskeméti C. János kiadásából adunk alább a Musculus-féle imádságok könyvből Ágostontól származó imádságokat, továbbá egyet-egyet, összesen kettőt Cyprianustól és Dionysiosztól. Mindenik imádság a nyelvvel való ötvösködésnek a remeke, tömör, kifejező, szemléltető ; mélységes hitből, bűnbánatból és magunkkal való elégedetlenségből fakad. A másfélezeréves gondolatok háromszáz esztendőös magyar köntösben vannak. Elnyúhatetlen színű szavak. Zamatos ősi kifejezések szólnak arról, hogy az Úrvacsorának „bőséges poharából részegíti meg Isten a hívő lelket, úgy, hogy megfedekezék a földiekről“. Az a protestantizmus és evangéliumi egyház, mely nem jutott volna el Augustinushoz, alig tudott volna megállani a XVII. század próbáiban, az azonban, melynek kezében és templompadjában ott van a *Soliloquia*, a *Meditationes* és a *Manuale*, elbírija és átéli ennek a századnak a nehézségeit is.

Az Szent Háromságnak segítségül hívására való elmélkedések. *Aug. Meditat. cap. 12.* Oh Szent Háromság, egy ióság, erősség és eloszolhatatlan nagy Felsőség, mi Istenünk, mi Vrunk. Vallást tészek én te-néked leg utolsóbb szolgád, és az te Anyaszentegyháznak kissebb tagja. Vallást tészek te-néked, és tisztellek tégedet, diczeretnek illendő áldozattyaival. Es mivel hogy külső aiandekim ninczenek, nem is gyönyörködöl azokban, dicziretnek áldozattyaival örömet, szívűből ió lelkiismeretből és igaz hitből áldozom te-néked. Hiszlek és vallak annak okáért tégedet, égheknek Királlya, és földnek Vra, szívemből és szájjammal Attyának, Fiunak és Szent Léleknek, személyben háromnak, álatban egynek, mindenható igaz Istennek, test nélkül való láthatatlan és meg foghatatlan természetűnek, bölchességben meg foghatatlannak, tanácsban röttenetesnek, itéletben ighaznak, gondolatban titkoznak, beszédben szódban tökéletesnek, czelekedetben szentnek, irgalmasságodban bőséghesnek kazdagnak, Az bünösökhöz hosszú tőrőnek, szenvedőnek, az poenitentia tartokhoz kegyesnek, és mindenkor ugyanazok örökké valodagban meg marandandonak és allandonak : Teghedet Atya Istent születesnekül, kezdet nélkül valonak. Tegedet Fiu Istent, egyyetlen egy születnek, Tegedet szent Lelek igaztalonak, szent es el oszolhatatlan Háromságnak, tellyes szívvel es sziaal vallunk, dicsirünk es áldunk : Te-néked dicsőség mind örökkön örökké. Amen.

Az Atya Istenhöz való könyörgések. — *August. meditat : cap. 5.* — Segitségül hiylak tégedet én Istenem, segítségül hiylak, az ki közzel vagy mind azokhoz, kik tégedet igazsagbol hinak segítségül. Mert te igazsag vagy, tanics meg engemet kérlek, az te kegyelmességédért, tégedet segítségül hini, mert miképen kellyen ezt cselekednem. nem tudom, hanem, te töled akarok, oh boldog szent igazsag meg tanitatnom. Mert te nálad nélkül bölcselkedni, csak bolondsag : Tégedet peniglen ismerni, tökéletes bölcsesség, oktas engemet te mennyei bölcsesség, és tanics meg à te törvényedre. Mert el hiszem, hogy az kit te tanitandasz, boldog az. Kévnálnak tégedet, igazsagban segítségül hini. Micsoda segítségül hini igazsagban az igazsagot, hanem csak à Fiuban az Attyát ? Azért à te igid Szent Atyám igazság, az te igidnek-is kezdeti igazsag. Ez bizonyara az te igidnek kezdeti, hogy kezdetben vala az ige. Ugyan azon kezdetben imádlak tégedet, örökké való nagy kezdet. — Ugyan azon igazságnak igijében, tégedet hiylak segítségül tökéletes igazsag, te örökké való igazság, igazság és tanics engemet az igazsagban. Mert mi lehet gyönyörűségeseb, mint az Szülöt, az egyyetlen egy születnek nevében segítségül hini, az Attyát az Fiunak meg békéltetésében kegyességre haytani, az Királyt szerelmes magzattyának nevezetivel meg enyhíteni ? Mert így szoktak az bünösök tömlötzből ki vétetni, így az rabok meg szabadulni, így, kiknek halálos sententiajok vagon gratiát nyerni. Így távozthattyák el à vétkes szolgák Uroknak büntetését, ha ő érettek törekedik az Fiunak edessége. — En-is tégedet mindenható Attyám, az te mindenható Fiadnak szerelmjéért kérlek, hozd ki az én lelkeket az tömlötzből nevednek vallására, szabadics meg engemet az én büneimnek kötelékéből, az te örökké való egy szülött fiadért kérlek és engemet, kinek maga saját érdemejéért halálos sententia volna előtte, az te jobodon ülő drágalátos fiadnak esedezéséjéért meg békélvén, uyjics fel, és vigy életre. Mert, *kit állassak Közbenjárót mást, nem tudom*, hanem csak azt, ki engesztelő áldozat az én büneimért, ki az te job kezéd felől ül, esedezvéni mi érettünk. — Ihon az én szöszólóm te előtted Szent Atyám : Ihon az én Papi fejedelem, ki nem szükkölködik másnak vérevel tisztítása nélkül, holot saját véret ontotta legyen ki. Ihon az szent, kedves tökéletes, jo illatu áldozat. Ihon az macula-nélkül való bárány, ki az nyirő elöt meg némult, ki artzul verettvén, nyállal pókdöstetvén, szidalommal illetetvén száját meg nem nyitotta. Ihon, az ki bünt nem cselekedet, az mi büneinket, magára vötte, és erőtlenségünket hordozta. — Ez által, az nagy Pap által, közben járó, és Szabadító által, halgas meg engemet, kegyelmes Atyám. Kivel te-néked, és az Szent Lélekkel egyetemben, legyen tisztesség, dicsiret, dicsőség mind örökké. Amen.

Az Fiu Istenhez való könyörgés. *August. meditat. cap. 37.* — Oh Uram Jesus élő Istennek szent Fia, ki az mi bűneinkért halálra adád te magadat, és igasságunkért az halálból fel támadál, kérlek tégedet, azért az te üdvösséges sebeidért, melyeket viselél az mi üdvösségünkért az Keresztfán, kikből folyt ki amaz drágalatos vér, melyekkel megh váltattunk, sebesítsd meg mondom az te nagy szeretetednek tüzes és hatalmas nyilával. Mert élő az Istennek igije, és hathatób minden két élő pallosnál. Te választot nyil, és éles tör, ki az embereknek keménj szívöket hatalmaddal által járod. Löd által az én szívemet, az te szeretetödnek nyilával, hogy mondgya az én lelkem te néked, az te szeretetöddel sebesítetttem meg, úgy hogy, ugyan azon te szeretetödnek sebei miatt, az szömeimből bőséggel könyhullatások jöljenek ki mind éjfel, s-mind nappal. — Verd által, verd által kérlek Uram Jesus, ezt az én kemény szívemet, az te kegyes szeretetödnek erős dardajával : Es így az én fejből hoz bőséges siralomnak forrásit származtassad, az te látásidnak szépségének nagy és buzgo kívánsága miatt, hogy éjfel nappal keseredgyék, semmi vigasztalásom ez élethen nem lévén, miglen tégedet, én igaz völegényemet, az te mennyei ágyas házadban, meg láthatlak, hogy ott az téged szeretökkel ezt kiálcsam, mondván : Ihon, az mit kívántam, immár látom, az mit reménlettem, immár birom, a mit kívántam, immár tartom. Mert, immár azzal, kit ez földön szerettem, az égben egyesültem, az látom, áldom, dicsírem, magasztalom, mind örökkön örökké. Amen.

A Szent Lélekhöz való könyörgések. — *August. in Soliloquio cap. 33.* — Meg ismertelek tégedet, Oh Szent Lélek igaz Istennek lenni, ki az Atyától és az Fiutól származván, egyenlő hatalomban, méltóságban lévén, mi-nekünk szószolónk és vigasztalónk vagy : Ki az mi Urunk Ur Jesus Christusnak fejére galamb képében szállál, és az Apostoloknak tüzes nyelvekben megjelenél, ki minden szenteket kegyelmednek ajándékából tanítottál eleitől fogva, és az Prophétáknak szájokat, az Istennek csodálatos dolgainak hirdetésére meg nyitottad : Mert minden szentekről az Atyával és az Fiuvál egyenlő-képen tiszteltetel és imádtatol, kik között én-is te szolgálódnak fia, tellyes szívemből áldom az te nevedet, mert meg világosítottál engemet. Mert te vagy az igaz világosság, igasság szerető, és minden igasságra vezérlő Szent Lélek ki nélkül senki Isten előtt kedves nem lehet. Mert te vagy egyedül Isten, Istentől való, világosság világosságból való, származot az világosságnak Atyától és az ő Fiától az mi Urunk Jesus Christustól, kikkel egyenlő Istenségben dicsirettel és uralkodol mind örökkön örökké. Amen.

Az Christusnak szenvedéséről és haláláról való könyörgések. — *August. meditat. cap. 14.* Bizonyára méltan kételkedhetném én, örökké való, mindenható kegyelmes Atyám, Istenem az en számtalan sok vetkeim, s-gonosságim miatt, ha a te szerelmes szent Fiád az testet föl nem vötte, és mi bennünk-nem lakozot volna. De mostan immár, oh én Vram Istenem ninczen helye az kétségnek : mert mikor ellenségekh valánk, megh békeltettünk az te szerelmes szent fiadnak halála által : mennyivel inkább megh békeltetvén idvezültünk ő általa. Mert én nékem reménségem és bizodalmam, csak az ő drágalatos vérében, kit ki ontot mi éretünk, és az mi idvességünkért, vagyon, ő benne megh elevenedem, ő benne lelket vészek, ő benne bizuán kívánkozom te hozzád iutni : nem léuén nékem ighasságom, hanem az te Fiadnak az Vr Jesus Christusnak igasságát magamhoz kapcsoluán. — Annak okáért hálákat adunk teneked kegyelmes és irgalmas, embereknek szerető Istene, hogy minket az te Fiadnak, az mi Vrunk Iesus Christusnak általa, semmiből teremttetél, és mikor el vesztünk volna, az mi bűneink mia megh váltal, megh szabadittal. Hálákat adok te néked en mennyei szent Atyám, az ő Keresztfán való szenvedéseért, halálért, fel támadásáért, menyben meneteleért és az te iobod felől való üléseiért. — Hálákat adok az ő drágalatos vérenek ki ontásáért, mellyel megh váltattunk, sőt az ő szent testével és vérével, naponként az Ecclesiában való tápláltatásunkért is. Kiuel tenéked, és az szent Lélekkel egyetemben adassék dicsiret, tisztesség birodalom mind örökkön örökké. Amen.

Az poenitentia tartoknak könyörgések. — *Cyprianus.* Oh én kegyelmes Mesterem Ur Jesus Christus, vallyon s-mennyiször hágtam által az te parancsolatidat ? vallyon s-mennyiször, az te szent igédnek regulája ellen cselekedtem ? Es mikoron engemet intettél hogj meg térjek, mennyiszor az te intésedet vetettem megh ? Mikoron fenyegettel nem féltem ; Mikoron vártál én meg keményedtem, többször hetvenszer való hétszernél az égh és te elened vétkeztem. Kicsoda mossa lé én rolam az sok szennyet ? Ez sok egyben ragadot ganéyt ki oszlattya el ? Akar mit mondgyon Peter : de csak te mosogathatsz megh minket, magunkat mi megh nem mosogathattyuk, hanem valamit cselekeszünk, csak az te engedelmed nélkül szükölködünk. Ludás-is, az te asztalodhoz járula, de azért ez szentséges mosogatástul üres lön ugy mint ki, az ő Apostoli tisztit megh mocskosítá. — Mivelhogy peniglen te vagy az életnek feje, és az könyörületességnek forrása, az kiket az keresztségben meg mosogattál, kiket véreddel megtisztítottál, és az akiket minden nap-is mosogatsz : vigy által kérünk téged ez hitván világhnak sóprejéből, az te tiszta, szép drágalatos és kedves országodban : holott sem rüh, sem csipásság, sem kország, kőszvény nincsen, sem vérnek folyasat, sem semmi tisztátlanságot az ember nem szenved : sőt ezt, az mit mi bennünk az jót el kezdettél hogy végben' vigyed, és meg erősícsed, kérünk a te szent Atyáddal, kivel élsz és uralkodol, mostantul fogván mind örökké. Amen.

Az Ur vacsorajahoz járuloknak való könyörgések. *August. in Soliloquio cap. 23.* — Örök mindenható Isten, ki az éghnek földnek teremptő Istene vagy, mi kívánságunk, kihöz minden nap kívánkozik a mi lelkünk, kely fel, ne késel, sies és jövel, vigy minket ez tömlötzből az te nevednek vallás tételére, nyisd megh füleidet az te árváidnak siralmira, kik te hozzád kiáltanak. Mi Atjánk, adgy meg minékünk az mi mindennapi kenyerünket, melynek erejéből

mennyünk fel az te szent hegyedre Hóbre. — En Uram és én Istenem, ki legkisebb vagyok az te szolgálid és szolgálid között, vallyon, s-mikor jelenyem meg te előtted. ki most egy ideig it vallást tészek tenéked, az örökké való vallás tételre. — Tudom én Uram Istenem, tudom, hogj nem volnék méltó az te haylékodban bé mennem : de czelekedgyél én velem az te tisztességedért, és né utály meg te benned bizó szolgálodat. — Vallyon s-kicsoda mehet bé az te szentségedben, ha te megh nem nyitandó az aytot ? Kicsoda nyittya penig meg ha te bé-zárlod ? Oh, minden jó eledeleknek mennyei eledelesnek, bőséges meg adó Istene, adgy eledelet az megh fáratnak, gyüüts özve azokat, kik el oszlottak, szabadics meg az foglyot, hogy szabadságosson mennyen bé te hozzád, és te benned meg nyugodván, elégíttessék meg a mennyei kenyérral : Mert te vagy az életnek kut feje és kenyere, te vagy az örökké való világosság. — Jövel kérlek az én szüvemben, és az te gyönyörüségednek bőséges poharából *reszegics megh engemet, hogy feletekezzém el ez földiekről, jövel én hozzám, hogy lássalak tégedet.* — Az én titkos büneimből tisztíts meg engemet Uram, te szeretetnek édessége, hadgy elégíttessék megh te tőled az én lelkem, te vagy az én életem, mellyel élek : reménységem, kihoz támaszkodom : dicsőségem, kit megh nyerni kívánok. Te az én szüvemet foglald el, elmémet igazgasd, értelmemet vezérellyed, szeretőmet gerjeszd fel és az oda fel szumjuhozonak szájját vond hozzád, éhezvén, kerestelek meg tégedet, né bocsás el elégítés nélkül, szegény lévén jöttem gazdaghoz, nyomorult irgalmashoz, né mennyek el üresen és meg utáltattam, az te nagy és áldot nevedért.

Az agyokban le fekvőknek és föl kelőknek Könyörgések. — *August. medit. : cap. 40.* — Örök mindenható Ur Isten, ki vagy három és egy, ki vagy minden mindenekben, és mindenek előtt valál áldot és lészesz mind örökké, te-néked ajánlom ez mai napon és minden időben az én lelkemet, testemet, látásomat, hallásomat, kostolásomat, szagglásomat, és minden gondolatimat, indulatimat, czelekedetimet, mind külső és belső érzékenségit hitőmet, alhatatosságomat : hogy őriz megh engemet ezekkel egygyüt minden lelki testi veszedelemtől. Halgas meg engemet, óh Szent Háromság ezekben, hogy tégedet áldgvalak és magasztallyalak. Amen.

Az halálnak óraian való könyörgés. — *Dionysius.* — Oh Uram Jésus Christus ki vagy az Atya Istennek dicsőségének fényessége, az igazságnak napja, ki én érettem szegény méltatlan szolgálóért méltóztattad magadat az iszonyu gyalázatos halálra, az emberi nemzetnek váltásaért, és Atyádnak könyörögvén lelkedet néki ajánlottad. Engedgy meg énnékem is, hogy a te keserves haláladnak fájdalmát szüntelen szüvemben viselhessem, és arról meg emlékezhessenem. Légy jelen azért énnékem meg halónak, segics meg ki halalem oráján vagyok, jöy előmben, ki kívánlak, vigasztaly megh ki csak nyögök, jaygatok, erőssics meg engem reszketet, vigy hozzád ki lelkemet ki bocsátom. Az te keresztfán töt utolsó beszéded, légyen én nékem ez földön utolsó szóm, halgasd meg Uram ezt mondván : Atyám, te kezdedben ajánlom az én lelkemet, megh váltottál engemet Uram igazságnak Istene, Amen.

4. Habermann és Musculus után *Kegelius (Kegel) Fülöp* imádságos könyve az, mely az imádságoknak újabb tömbjét bocsátja az evangéliumi keresztyéneknek rendelkezésére. Munkája 1592-ben jelent meg németül,²³⁸ hogy rövid idő múlva megjelenő latinnyelvű fordításaiban ismertté legyen mindenütt és a nemzeti nyelvű fordítások is gyorsan megszülethessenek. Kegelius nem volt papi ember (1611 körül halt meg),²³⁹ mégis nagyon jártas az imádságirodalomban, különös előszeretettel időzik a középkori misztikusoknál, Taulert és Kempisi Tamást fordítja, azonkívül Augustinust. Újabb kutatások azt bizonyítják, hogy sokat vesz át a jezsuita Canisiusból és Michaelisből,²⁴⁰ illetőleg ő is onnan merít, ahonnan azok : „az reghi paterek“-ből. Imádságos könyvét úgy magyar fordításában, mint eredeti német kiadásában szorgalmasan és épületesen olvasgatják római katolikusok is. Magyarra hárman fordítják le : *DEBRECZENI PÉTER* református, majd *DESELVICS ISTVÁN* szentgróti, illetőleg légrádi evangélikus, végül *LASKAI JÁNOS* ecsedi református lelkész.²⁴¹ Utóbbi fordítása a zoltároskönyvvel együtt jelenik meg, mint a zoltárok függeléke. Az evangélikusok nem voltak megalégedve a Debreczeni-féle fordítással, mert „a fordítónál valami más Calvinistáktul megvesztegettetet exemplar“ lehetett és ezért fordítja le újra Deselvics a munkát. A könyv olyan kedvelt mindkét egyházban, hogy még a tizenhetedik század során latin eredetijét is kiadják Lőcsén.²⁴²

A munka, mint latin címe is mutatja, tizenkét részre oszlik ; hogy a keresztyén élet sokféle szükségleteit kielégíthesse, mindenikre ad imádságot. A részek : reggeli,

²³⁸ Ein neues christlich und gar nützliches Betbuch. Hamburg, 1592.

²³⁹ Beck i. m. 211. lap.

²⁴⁰ Rel. in Gesch. u. Gegenw. Erbauungsliteratur.

²⁴¹ Lásd 96. jegyzetet.

²⁴² Duodecim piae meditationes, Solidae, Christianae, ac vere spirituales, per Philippum Kegelum (Lőcse) Anno 1679. (Bpesti Egyet. Könyvtár.)

estéli, istentiszteleti imádságok, Krisztus szenvedésére való emlékezések és imádságok, bűnbánati, gyónó imádságok (a hét bűnbánati zsoltárral), gyónás utáni, úrvacsora utáni imádságok, imádságok a kereszttel, betegségben és halálos veszedelemben, az örök élet örömeire gondolás alatt és különböző alkalmakra és személyekre szabottak. A német előszó elmondja, hogy „ha valaki szomorú, vigasztalást talál, ha kicsinyhitű, megerősödik, ha nem ájtatos, azzá lesz és minden jóra felébresztetik, ha valaki nem istenfélő, megtérítetik, ha lelkibeteg, akkor kegyelmes orvosságot talál, ha nem ismeri Isten utait, vezetetteti fog azokon, hogy el ne tántorodjék“ ezeknek az imádságoknak a segítségével és támogatásával.

Egybevetés és hasonlítás kedvéért adjuk a Lőcsén kiadott latin szöveggel párhuzamosan Debreczeni Péter fordításában *A jó Léleknek kívánságáról* való szakaszt. Mennyivel színesebb a nyelv! A latin nyelv préselt szavai, melyeknek fogamatossága a római misében és általában a liturgiában is a vele élőknek személyiségétől függ és aszerint telítetik meg, itt a magyar igékben mindenkit megragadó szépségükkel ragadják meg és állítják Isten színe elé az imádkozó lelket.

De desiderio anima. August. Man. cap. 5.

Deus lumen cordium, te audientium, et vitam animarum te quaerentium. Da ut sancto tuo amori inhaeream. Veni, rogo, in cor meum, et ab ubertate voluptatis tuae inebria illud, ut obliviscar ista temporalia. Pudet ac piget talia pati, qualia mundus iste agit.

Triste est mihi, quod video grave est omne, quod de transitoriis audio. Adjuva me Domine Deus meus, et da laetitiam in corde meo. Veni ad me, ut videam te. Sed augusta est mihi domo animae meae, quousque venias ad eam et dilatetur ad te. Ruinosa est, refice eam. Habet plurima quae offendant oculos tuos: Fateor et scio, sed quis mundabit eam, aut cui alteri praeter te clamabo? Ac occultis meis munda me, Domine, et ab alienis parce servo tuo. Fac me dulcis Christe, bone Jesu, fac me, rogo, amore et desiderio tui, deponere onus carnalium desiderium et terrenarum concupiscentiarum. Dominet carni anima mea; Anima ratio, rationi gratia tua, et tuae me interius et exterius subde voluntati. Tribue mihi, ut laudet te cor meum, et lingua mea, et omnia ossa mea. Dilata mentem meam, et attolle intuitum cordis mei, ut vel rapida cogitatione spiritu meo attingat te aeternam sapientiam, super omnia manentem. Dissolve me, oro, à vinculis, quibus constrictus teneor, ut relinquens omnia ista, tibi festinem, tibi soli inhaeream, tibi soli intendam.

Az jó Léleknek kívánságáról.

Vr Isten, ki az te Hozzád folyamodo töredelmes szíveknek igaz világossága vagy, és az téged szomjuhozó lelkeknek egyetlen edgy élete. Engedgy, hogy a te szentséges szerelmedhez el-válthatatlanképpen ragaszkodgyam. Jövel Uram, *szály-bé kérlek az én belső részeimben; ez az te gyönyörűségednek drága illattyával, részegíts-meg az én szívemet* hogy tellyességgel feletkezhessem el ez világ,

hamar el-futó dolgokrul. Mert, imé igen utálatossak, és megunásban vadnak én nálam azokkal részesülni, mellyeket ez világ tselekszik.

Szomorú én-nékem azoknak látása, az mellyeket itt nézek, *nehézségemre vadnak mindenek, valamellyeket ez hamar el-mulandokról hallok.* Én Istenem, én életemnek hívséges reménye, segély-meg engemet, és adgy vigasságot az én szivemben: Jövel Uram én hozzám, hogy lassalak tégedet. *De felette igen szoros imé az én lelkemnek hayléka, miglen belé nem jösz és meg nem nagyobbítod őtet.* Emé el-hírvat az én lelkem várván tégedet. Jövel azért Uram, jövel ne késsél *uyíts meg az te kegyelmednek harmattyával.* Jól tudom és megvallyom, imé *meg rakodot az bűnnek rut-ságával: de vallyon s-kütsoda tisztítja-meg, avagy te kivüled kinek esedezzem?* Az én titkos bűneimből tisztíts meg Uram engemet és kedvez az te szolgáltnak, te ellened való idegen tselekedetinek.

Adgyad óh én Lelkemnek szerelmes vált-sága Ur Jésum Christ', adgyad, hogy az te kívánságodtul és szeretetedtől illetetvén *mondhassak ellene ez testi kívánságnak és vehessem-le szivemről minden ez földi kívánságodnak súlyos terhét.* Engedgyed Uram, hogy az én testem vettessék az én lelkemnek birodalma alá, az én lelkem viszont az okosságnak, az én okosságom továbbá az te kegyelmednek, hogy így osztan mind külső és belső részeimet az te szent akaratomnak igazgatása alá szorítsad. Engedgyed Uram azt-is, hogy az én szivem, nyelvem és minden *tsontjaim tsak te read figyelmezzenek. Szele-síts ki az én elmémnek sok vétkeknek szennyétől meg reket gondolkodásit;* és emeld-fel az én szivemnek áhítózó tekintetit, hog' éles elmélkedésével, az én lelkem jusson fel te hozzád mind örökké meg maradó mélységes böltseségnek ki-forro kút-fejéhez. Oldozd-meg Uram az én bűneimnek kötelet, melyel erős kötözésben tartatom, hogy mindeneket el-hagyván te hozzád siessek, te hozzád ragaszkodgyam, és egyedül te-néked élhessek.

A Debreczeni fordítást egybevetjük egy csaknem háromszáz évvel későbbi fordítással, az *Eöri Janoséval*.²⁴³ Az 1928-as fordítás nem haladja meg érthetőség,

²⁴³ Lásd 154. jegyzetet.

szépség és erő szempontjából az 1637-es kiadást, sőt némely helyen (pl. saját képedre — Te képedre) Debreczeninek a fordítása magyarosabb.

Az Isteni szeretetnek buzgóságáról.

August. Sol. c. 19.

Szeretlek Tégedet én Istenem, és mindenkoron inkább inkább kívánlak szeretni : mert Te bizonyára minden méznél édesebb vagy, minden drága szép gyenge eledelnél életőbb, és minden világosságnál fényesebb és tisztább. Annakokáért minden-féle aránynál, ezüstmél, és drága kőnél kedvesebb vagy én nálam. Mert vissza tetszik Vram én nekem az életnek minden cselekedeti, az Te gyönyörűségedre való képest, és meg utáltam ez világi dolgokat, az Te szentséges hazadnak fényes dicsőségéért, melyet tellyes sziből szeretek. Oh kegyelemnek mindenkor gerjedező tüze, ki soha sebes égésében meg nem hívad ! Oh mindenkör tökéletesen buzg Szent szerelem, ki soha kegyességében meg nem hül ! Gyulazd-fel az én elmémet, gyulazd-fel minden belső részeimet, hogy szeresselek Tégedet mindenestől. Szeretlek Uram Tégedet, mivel hogy eléb szerettél Te engemet De hol talályák olyan szókat, mellyekkel az Te én hozzám való nagy szeretetednek jeleit ki beszélyem, és az Te számtalan sok jó téteményedet, kikkkel eleitől fogva engemet meg látogattál? Az Te teremtetésednek jó téteménye után, tudni illik, midőn engemet kezdetben semmiből az *Te képedre* és hasonlatosságodra teremtetted, fellyeb valóvá, és méltóságosabbá tévén minden állatoknál az mellyeket teremtetted és a Te orczádnak világosságával fel ékesítvén, kivel az én szívemet, mint egy fényes nappal fel virasztottád, hogy mind az érzékenység nélkül való, s-mind pedig az érzékeny oktalan állatoktól meg külemböztetnél engemet, és csak egy kevesebbé töltel kissebbé engemet az Angyaloknál. Enekte az naponként, a Te nagy jó téteményidnek, kiváltképpen való ajándékával szüntelenül tartottál, tápláltál ; és mint egy gyenge csecsemő fiadat az Te isteni vigasztalásodnak emlőjével legeltetted és erősgettél engemet. Es hogy Te néked szolgálják minden tehetséggel, minde-

neket, valamellyeket teremtetted az én birtokom alá attál.

Istennek viszonszeretése.

Szeretlek Istenem s mindig azután vágyodom, hogy még jobban szeresselek, mert minden méznél édesebb vagy, minden tejnél táplálóbb, minden világosságnál fényesebb ; azért minden aránynál, ezüstmél, drágakőnél kedvesebb vagy nekem. Édességed miatt már nem találok kedvemet azokban, amiket a világban cselekedtem ; nem kellene azok már „háznak disze miatt, amelyet megszerettem.“ (Zsolt. 25. 8.) Oh tűz, mely mindig égsz és soha ki nem alszol, óh szeretet, mely mindig lángolsz és soha le nem lohadsz, gyujts lángra engemet is ! Hadd gyuladjak meg tóled egészen, hogy szeresselek téged egészen. Mert kevésbé szeret téged az, aki melletted még más valamit is szeret, amit nem te miattad szeret. Hadd szeresselek Uram, mert „te előbb szerettél engemet.“ (I. J. 4. 19.) Hol keressek szót, hogy megmagyarázzam irántam való óriási szeretetednek jeleit, ama számtalan jótéteményeidet, amikkel kezdettől fogva elhalmoztál.

A teremtésnek jótéteményei után ugyanis, amikor kezdetben a semmiből a *saját képedre* alkottál, megtiszteltél és fölmagasztaltál többi teremtményeid fölé, nemessé tettél arcod fényességével, amellyel megjelölted szívemnek szemöldökfáját (V. ö. Ex. 12. 22.) s ezáltal megkülönböztetted az érzéketlen teremtményektől és érzékies állatoktól s „éppen hogy valamivel kevesebbnek alkotád az angyaloknál.“ (Zs. 8. 6.) még ez is kevés volt istenségednek, mert naponkint, szünet nélkül tápláltál jótéteményeidnek nagy és kiváló ajándékival s mint saját fiadat úgy tápláltál és erősítettél gyenge csecsemő koromban vigasztalásodnak tejjel ; s hogy teljesen neked szolgáljak, mindent, amit csak teremtetted, uralmam alá helyezted.

Tauler Jánosnak (1290—1361) a németek *doctor illuminatus*-ának adjuk két imádságát alább, szintén a Debreczeni fordításból. A nagy misztikus *Nachfolgung des armen Lebens Christi*²⁴⁴ munkájával nemcsak a pietizmusra, Arndtra hatott, hanem Spener szerint Lutherre a Szentírásón kívül semmi sem tett olyan formáló hatást, mint ő. A scholasztikus kérdések mellett, melyek jelentkeznek ebben a két imádságban is, meglep alázatosságból fakadó antithesiseivel. Ezek biztosítják az imádságnak a rugalmasságát, a gondolat hintázását, lendületét. Egyik oldalon a Szent, másikon a bűnös. A kettőnek szembeállítás, vonatkoztatása adja az építés mellett az imádság élénkségét és érdekességét. Ez a szembeállítás különben minden imádságban megvan bizonyos mértékben, mert éppen ez adja meg a bűnbánatra indulást és végül a megkönnyebbülést a Szentnek hozzánkhajlása és minket felemelése által.

²⁴⁴ Rel. in. Gesch. u. Gegenw.

Hála adás

Az Istennek ki beszélhetetlen szeretetiért, melyet az ő Szent Fiának el bocsátásában jelentet hozzánk.

Taulerus.

Oh minden kegyelemnek Atya, vallyon s-micsoda az ember kit ennyire igen szerettél, hogy az Te szerelmes egy szülött Fiadat adnád érette, az ki Tégedet minden napon haragra ingerel, káromol és szidalommal illet? Nem-de *nem feltjeb szerettelé minket a Te Fiadnál?* Mert ihon ő meg hal, hogy mi éllyünk : ő szomorkodik, hogy mi nagy örömmel vigadozzunk ; ő meg sebesítettik, hogy mi meg gyógyullyunk, ő *vérben kevertetik, hogy mi meg tisztullyunk.* Micsoda jót taldtál oh Vram az emberben, hogy illy igen szeretted őtet, és ennyi sok jó téleményiddel látogattad? Mert adtad ő érette váltságul az Te dragalatos kincsedet, tudni illik, az Te egy szerelmes Fiadat, ki az Te szivednek örök Igéje : ki által az Te hozzánk való nagy szerelmedet nékünk meg jelentetted, és kiben minket örök időtől fogva magadnak el valasztottal.

Oh kegyelmes Atyám, *bocsásd meg nékem szegény nyomorult szolgáltnak az én sok bűneimel, az Te fiadnak méllóságos esedezésejért,* és ne emlékezzél meg az Te gonosz szolgáltnak el-vetemedet faytalanságirol. Mert ő *ime sokkal többet fizetel Tenéked, hogy nem mint én amennyivel tartoztam.* Sőt inkább édes Atyám, hogy ha az én gonozságimat, és az ő kegyelmességét össze vetvén meg mértékelnéd, az ő kegyessége sokkal számosab lenne az én bűneimnél. Mert micsoda nagy bün volna az, az mely ennyi fáydalommal, ennyi kinnal, ilyen engedelmisséggel, ilyen alázatossággal, ilyen nagy békességes türessel és kivált képpen ilyen nagy szerelemmel nem töröltethetnékel? *Holott lehetne oly nagy hamisság, mely az ő faratságos veritékezésével és rósa színü vérenek érdemes folyásával nem mosogathatók el?* Micsoda nagy iszonyu gonozság volna az, az melyért ilyen nagy szenvedésekkel és el viselhetetlen kínzásokkal elég nem tétethetnék? Amen.

Buzgóságos könyörgés,

Melyben vigasztallya magát az keresztyén ember az Christus kin-szenvedésének emlékezetivel.

Taulerus.

Imé en Mennyei Szentséges Atyám, *elődben veszem Tenéked az én Idvezítő és Meg váltó Vram Iesus Christusomat,* az Te szerelmes Fiadat, elődben viszem pedig őtet *igaz hit által és töredelmes szivemmel,* ki ő vele egyesült szeretetből azzal a szeretettel pedig, melyel Te őtet szeretted, és melytől viseltetvén őtet mi hozzánk bocsátottad, emberi testben felöltöztetted az örökké való haláltól és kárhózzától minket meg szabadítottál. Imé oh mennyei Sz : Atyám, elődben viszem Tenéked az ő kibeszélhetetlen szenvedésit, el-viselhetetlen kínnyait, melyeket magára Te akaratodból fel-vött.

Vegyed kedvesen ezeket, oh Szent Atyám, minden én bűneimért, töredelmességemért és poenitentia tartásomért, melyel az én szivem kívántatnék tellyes lenni. De sőt inkább elődben viszem Tenéked az ő véres veritékét, *az köny hullásnak folyasaért, melyel az én szemimnek kelletnék nedvesítettüni, ha az én szivemnek keménysége miatt sírhatnának.* Elődben viszem efelet Tenéked szerelmes Atyám az ő alázatos és buzgóságos esedezéseit, *az én könyörgésben való restségemért.* Elődben viszem végezetre minden ő hűségés munkait, tizta es nyomoruságos életét, és mind azokat az mellyeket az emberi testben el követet.

Végyed oh nagy irgalmu Isten jó illatu kedves áldozatul ezeket az Te örökké való dicsőségedre és tiszteletedre, minden én fertelmes bűneimnek undokságáért, mellyekkel Tégedet egész életemnek folyásában meg bántottalak, és minden igasságomért, melytől tellyességgel üres lévén, Tenéked az által kellene szolgálnom.

Tekints meg oh Szent Atyám az Te szerelmes Fiadnak az mi váltságunknak draga munkájában való hűségés engedelmisségét és ne tulaydonits énnékem büntetésül, hogy az én erőtlen gyarlóságom miatt az mi meg váltásunknak munkai szerint tellyességgel semmit nem élhettem. Tekints meg az mi Megvaltonknak drágalátos érdemét, és bocsásd meg a Te meg váltottadnak minden bűneit.

Nézzed oh Vram az Te fel kenettednek orcáját és könyörűly megh raytam, mint Te teremtet gyarló edényeden. Részesits minket az Te kegyelmedben és irgalmasságodban, mellyet az Vr Iesus által meg igazittattaknak igirtel, nagy tellyes örömmel el végyük, Amen

A *Laskai János* fordításból való az alábbi *Augustinus-imádság.* Az Isten kereső szeretetének megállapítása, a bibliai és később annyira református keresztyénné lett igazság, hogy a mi hitünk, Isten keresésünk és cselekedeteink bármelyike csak secundár-jelenség, van leszegezve ebben a könyörgésben.

Az Léleknek buzgó kívánsága, midőn az Istennek jelenlétét érzi magában. Aug. Man. Cap. 3.

Tégedet hilaik segítségül az én lelkemnek oh kegyelmes Isten, ki az te kívánsággal való megfogásodra elkészitessz, amely kívánságot te szülsz őbenne. Menj bé abban kérlek és alkalmazd

magadhoz ötöt, hogy birjad azt, melyet formáltál és megújítottál, hogy tégedet, mint egy jelül viseljelek az én szívemen.

Kérlek kegyességes Uram, ne hagyj el engem, midőn segítségül hilak, mert *minek előtte tégedet segítségül hírdlak, te hírtál és kerestél engemet, hogy én szolgád keresnélek tégedet, keresvén megtalálnalak és megtalálván szeretnélek. Kerestelek én és megtaláltalak Uram, és kívánlak tégedet szeretni, öregbítsed kívánságomat és add meg amit kérek, mivel ha mindent amit teremtetél, énnékem adsz is, nem leszen elég az te szolgádnak, ha te magadat nem adandod.*

Add én nekem azért magadat én Istenem és add meg nekem te magadat. Ime szeretlek tégedet és ha az kevés, teljebb is szeretlek. Mert a te szeretetedben foglalatoskodom : az te kívánságodban gerjedezek : az te édességes emlékezetedben gyönyörködöm. Imé midőn lelkem tehozzád joháskodik és kimondhatatlan kegyességedről gondolkodik, testemnek nehézsége rajtam megkönnyebbedik, gondolataimnak háborúsága megszűnik, halandóságomnak és nyomoruságomnak terhe szokása szerint nem tömpit : Mindenek vesztelenek : mindenek csendességben vannak : szívem gerjedesz : elmém örvend : emlékezetem erősödik : értelmem világosodik és teljes lelkem a te látásodnak kívánságától gerjedezevén, az láthatatlan dolgoknak szerelétitől láttatik hordoztatni. Vegyen szárnyakat fel az én lelkem, mint a saskeselyű repüljön és meg ne fogyatkozzék : repüljön és menjen el szintén az te házadnak ékességéig és ott a menybéli polgárokat megelégitő asztalról tápláltassék a te titkaidal a tellyes folyamatoknak legeltető helyén. Te légy a mi örömünk az ki jövendő jutalmunk vagy. Mindenkor tégedet keressen az én lelkem és engedd meg, hogy az te kérésedben meg ne fogyatkozzék. Ámen.

Az Úrvacsora utáni imádságnál és a reggeli könyörgésnél nem nevezi meg a forrást Laskai. Mind a kettő szigorúan írasszerű áhitattal teljes. Isten parancsolatának megtartására gondol az, aki az Úrasztalától távozik és remeg, mert érzi erőinek gyengeségét és elégtelenségét úgy a parancsolatok teljesítésére, mint a hálaadásra. Az isteni bocsánatban részesülés eszébe juttatja felebarátainak rajta elkövetett vétkeit, de mert Isten megbocsátott neki, ő is megbocsát azoknak.

A reggeli imádság négy részre tagozódik, a Szentháromság személyei, majd egysége szerint. Mindenik részben a világosság és árnyék gondolata szerepel, az elsőnek gyarapításáért, a másíknak elszélesztéséért könyörög.

Az Vaesoraia utan Mondando hálá-adás és Imadsagh.

Vram Iesus Christus, ki igaz Isten és ember vagy, és à ki ma engemet ennyi nagy jó téteményiddel meg aldottal, ugy mint minden bűneimet, az te szentséges szenvedésednek érdeme által (mert ezt erős hittel és reménsséggel hiszem) énnékem meg-bocsátottad, sőt az te dragalatos testeddel és véreddel amaz meg szentelt kenyérben, melyet a Tanító kezéből noha érdemetlen és méltatlan voltomra, ezen órában elvöttem részesítettél. Kérlek tégedet az te véghetetlen jó voltodért és irgalmasságodért, hogy nem tekintvén az én meg cselekedett bűneimet, *tarls-meg engemet az te kegyelmedben, tisztelatedben és szolgálatodban.* Adgy erőt Uram énnékem, hogy engedhessek a te parancsolatídnak, és azokat *ugy tarthassam meg, az mint kívánod és parancsolod.*

Te néked esedezem Uram, *engedgy olly kegyelmet énnékem, hogy az én régi bűneimre, mint az eb az okadasra, vissza ne térjek ; noha hiszen és bizom tebenned hogy énnékem, ugy mint irgalmasságnak igaz Attya, és minden vigasztalásnak Istene, mind annyiszor meg bocsatod bűneimet az te szenvedésednek érdeme által, valamennyiszer igaz töredelmességgel te hozzád meg-térendek.*

Tégedet dicsérlek, tégedet áldlak ; tenéked *tellyes erőnből hálakat adok, noha nem ollyakat a minémükkel tartoznám, avagy az te Nagy voltod kívánná. Akarnám azért, hogy ez vilagnak minden teremtett állati velem edgyüt tenéked örökké-valo hálakat adnának, à te el-vött és jelen való jótéteményidért kikkel engemet ugyan meg terheltél és mindazokért, mellyeket az te kezedből várok mind ez jelen-valo s-mind az következendő örök életben. Légyen Uram énnékem szent Sacramentom mellyel most éltem, nem veszedelmemre avagy kárhózatomra, hanem inkább idvességemre. Légyen bűneimnek bocsánattyára légyen lelkemnek megtisztulására ; Légyen énnékem erőm, légyen álhatatosságom, légyen orvosságom ez világi minden veszedelmek ellen ; légyen erőtlenségemnek erőssége, légyen minden kísértetek ellen erős bástyám, hogy se az világ, se az test, se az ördög ne dicsekedhessék azzal, mondván meggyőztem ötöt, mert a te kegyelmeddel és oltalmaddal, könnyen meg-győzhetem azokat.*

Oh én Istenem, o én irgalmasságom, o minden jószágom, o életem és lelkemnek elégsége, te néked adom és te kezembe ajánlom magamat : à te szárnyaidnak árnyékában akarok most, és életemnek minden idejében, mind halálomnak órájiglan kedvessen nyugodni, el hívén álhatatosan, valamit az Anyaszentegyház hiszen es bűneimnek bocsánattyát te tüled szüntelen kérvén. Kérlek ezen is hogy ez te kimondhatatlan jó téteményed mellett ma én velem édes meg váltóm ez böcsülhetetlen és mennyei eledelhez bocsatván közlettel, légyen énnékem hasznos és idvességes.

Továbbá kérlek *cselekedd ezt én bennem à Sz. Lélek által hogy felebarátomnak valamit ellenem vétett örömet meg bocsássam à miképpen énnékem utálatos életemet meg-bocsátottad, sőt tellyességgel el-töröltted, és soha azokról meg nem akarsz emlékezni. Engedd meg kérlek*

hogy *felebarátomat szeressem, és ő neki minden illendő dolgokban erőm szerint szolgáljak, az mint Uram te énvelem cselekedtél*, sokkal jobban hogy nem mint én elégséges hala adással megmondhatnam. Hogy így ő kegyelmes *Isten*, hirdetéssel és dicsértéssel mi bennünk, az Atyával és szent Lélekkel egyetemben, Amen.

Hála-adás, Istennek az el-múlt etszakai oltalmazásáért ; és könyörgés, hogy ez mai napon-is hasonló-képpen meg-tartson.

Vasárnapra tartozó.

Te néked o mindenható *szent Atya*, örökkévalo *Isten*, véghetetlen hálákat adok, hogy engemet ez éjjele az te irgalmasságodból meg-öríztél : és kérem az te nagy kegyelmességedet, hogy ez mai napot engedgyed úgy el-töltenem, hitemben, reménségemben, szeretetemben, türesemben, félelmemben és szorgalmatosságomban, hogy az én szolgálatom légyen kedves te felséged előtt Amen.

Fiu Isten, Világosságból származott világosság, nagy és igaz világosság, *kiből az Napnak világossága származik*, a setétségben tündöklő világosság, ki ez világra születendő minden embert megvilágosítasz (Ioh. 1.) Távoztasd el tőlem az tudatlanságnak minden setétségét, és adgy értelmet én nékem hogy te benned és te általad lássam és ismérjem meg az Atyát, kit ismerni élet, és a kinek szolgálni uralkodás.

Szent Lélek Isten, *Világosító és meg-élesztő tűz*. Gerjezd-fel bennem az te világosságodat, hogy ez világnak csalárd gyönyörüségit, és az Menyországnak tökéletes örömit ismérhessem meg. Világosíts-meg elmémet, hogy lathassam, *minémü nagy jót kénszerit minket az ellenség el-hagyni valami haszontalan árnyékérl*. Adgyad hogy csak azokra nézhessek, a mellyek tiéd, egyebet semmit se lással, töltsbé szívemben az te szeretetednek ajándékát is, hogy az el-mulandókat meg-vetvén, szüntelen kivansággal csak az örökké-valokra igyekezhessem.

Szent Haromsagh, egy Isten, őriz meg engemet ma az ördögnek minden hatalmátul. Oltalmaz meg ma engemet minden büntül, hirtelen és véletlen haláltul őrizz-meg engemet. Légy vigasságom énnékem az nyomoruságban, oltalmam a kísértésben, kedves hallékom az halalban.

Fel serkented o *Isten* az én alomban merült testemet, kérlek tégedet, hogy lelkemet-is ments-meg az bűnek álmátul, és ez világnak setétségétül, és a mely testemet az alomból fel-serkentetted, ugyanazont holtom utan eleveníts-meg. Mert álom te előttd a mi halálunk. Te néked adassék az aldas, és méltóság, bölcsesség és hála-adás, tisztesség, hatalom és serősség, mind örökkön örökké.

Fentebb említettük *PÉCSI LUKÁCSOT*,²⁴⁵ ki elsőnek fordította le a XVI. század utolsó évtizedében magyarra Augustinust.²⁴⁶ Fordítását egybevetjük és összehasonlítjuk a szintén római katolikus kézből származott Eöri János-féle fordítással. Itt is az elsőnek, a háromszáz évvel idősebbnek javára billen a mérleg. Ágostonnak talán ez a legismertebb imádsága, szinte kívülről tudja mindenki. A kívánság, keresés, megtalálás, szeretet és megbocsátás úgy kapcsolódnak egymásba, előfeltételezik egymást vagy szinte magától érthető módon következnek egymásból, mint a házi áldásnak falitáblán olvasható tagjai.

Az hatalmas Istennek segítségül való hiúasa, az erkölchöknek es életnek megjobbítására.

En Uram Istenem, enged az en szüemnek, hogy tegedet kiuanyon, kiuuanan keressen, keresuen meg talalyon, meg talaluan szeressen, szeretuen vetkeimet meg valcha, meg valtattakra vissza ne teryen : Vram en Istenem, adgy az en szüemnek banatot lelkemnek türedelmeseget, szemeimnek könnyühullatásnac kutfeiet, kezeimnek adakozásnac beuseget : En királyom, olch meg bennem az testnek kivanságot, geriezd föl az szeretetnek tüzet : Meg váltom kergesd ki belőlem, az kevelsegnek lelket, es az alzatosságnac kenchet nagy irgalmasson enged ennekem : Iduezettöm tauoztasd el tőlem haragodnac dühösseget es enged kegyelmesen az békeség szenedesnek pajjsat . . .

Imádság az igazi jámborság kegyelméért.

Uram Istenem, add meg szívemnek a kegyelmet, hogy vágyakozzék utánad, hogy e vágytól hajtva keressen s ha keres, megtaláljon, ha megtalált szeressen, ha szeret, megbocsáttassanak a bűneim, s ha meg vannak bocsátva, többé el ne kövessék azokat. Uram Istenem, adj a szívemnek penitenciát, a lelkemnek bánatot, szememnek patakzó könnyeket ; mozdítsd a kezemet gyakran alamizsnákra.

Én királyom, oltsd ki belőlem a test kívánságait és gyujtsd meg bennem szereteted tüzet Én Megváltóm, üzd ki belőlem a kevelység szellemét és adj kegyesen alázatoságnak kincseiből. Én Üdvözítőm, vesd ki belőlem a haragnak indulatit és nyujtsd ehelyett jóságosan a türelem pajjsát.

²⁴⁵ Zellinger : Egyházi Írók Csarnoka, 393. lap.

²⁴⁶ Szent Agoston Doctornac, elmelkedő : magan beszellő : es naponkent valo imad-sagit az keresztyen atyafiáknac épületire, magyarra fordeta, *Peechi Lvkach*. Nagy-Szombat, 1591. (R. M. K. I. 249.)

A XVII. század vége felé A' *Léleknek Istennel való magános beszélgetése*²⁴⁷ címen fordítja le újból a Soliloquia-t ERDŐDI JÁNOS debreceni professzor. Részleteket Ágostonból, vagy egész szakaszokat megnevezve, vagy megnevezés nélkül csaknem minden imádságos könyvben találhatunk. *Paksi György* püspök agendás könyvébe²⁴⁸ is átveszi a *Meditatio Sancti Augustini ad beatam Trinitatem* című fejezetet.

5. *KÜRTI ISTVÁN*²⁴⁹ szeredi evangélikus esperes (inspektor), egykori jénai diák latinból fordítja nagyobbszabású imádságoskönyvét.²⁵⁰ A latin eredetét nem sikerült fellelnem. Így tehát csak a magyar szövegnek az ismertetésére és méltatására kell majd alább szorítkoznom.

I. Mi attiank ki vagy mennieken.

Jézus, kit a Tennen kebeledből e világnak számkivetésére bocsátál, Tégedet miatyánknak nevezett. Ehhez képest a Te szent Fiad sem szűgyel minket atyafiainak hívní, mondván : hirdetem a te nevedet az én atyámfiainak. (János 20.) . . . Miatyánk, vajjon hol találtattott ehhez hasonlatos édességű méz, ily gyönyörűséges ízű illat, ily jó szagú balzsamom, mint ez ige. . . *Ez ige a szívet megsebzí, a belső tagokat megindítjá, az elmét megerősítí, a lelket megvidámítjá, a siralomnak berakodott kútfejét is megnyitjá.* — Miatyánk, *óh gyönyörűséges általutra igazító ige, óh megrövidített mondás, melyet cselekedett az Úr a földön!* . . . *Semmi egyebet nem kívánok tanulnom, hanem csak azt, hogy megérthessem imez gyönyörűséges ígének „Miatyánk“ erejét.* Ez értelemben akarok tanulnom, ebben akarok éjjel-nappal elmélkednem, mert ez egy ígének értelme mindenre elégséges énnekem, ebben bennfoglaltatik minden, az valami a Szentírásban megíratott. . . — Az atyának nevezete nemcsak azt mutatja meg, hogy mit kell énnékem reménylenem, hanem arra is megtanít, hogy mit köljön cselekednem. . . mert ha én Teőled kívánom az atyai tisztet, méltó, hogy én is a fiúnak tisztét cselekedjem. . .

II. Szöntellessék te neved.

Mit mívelek vajjon egyebet, hanem ha a magam saját dicsőségét és hasznát is akarom nevelnem : mert az Atyának dicsősége a fiúnak is az, mint a bölcs szól fölöle. (Példabesz. 17. . . . *A jámbor fiúnak szeretni kell az ő atyját, a szeretetnek pedig tulajdonsága, hogy a szerető személyt, amit szeretne, arra változtassa, elannyira, hogy ami amit szeret, mint ha magáról is feledekeny lévén, igaz úgy keresse, kívánja, szeresse, amelyek amazé, melyeket szeret, mintha tulajdona volna magának.*

III. Iőion te országod.

Látod én édes Atyám, mennyi sok kegyetlenek országnak miközöttünk és uralkodnak rajtunk. . . *A magunk akaratja az Ő kívánságaival ostromol bennünket.* . . azon vannak, hogy az ő akarattjuk, nem a tied legyen meg mirajtunk, hogy az ő országuk törvénye, ne a tied szerint rendeljük életünket. Serkenj fel és a felfordult helyet vidd helyére és ne engedd, hogy e kegyetlen hatalmaskodás az országon elhatalmazzék, avagy mirajtunk martalékok vegyen. . . *Messze távoztasd a világ fejedelmeit mitőlünk ! Te magad uralkodjál miközöttünk. . . és a te országod foglalja el a mi szívünket.* . . Vajjon mi lehet a fiaknak illendőbb kívánság, mint mikor kívánják látni atyjukat országába és dicsőségébe. Én Istenem, mikor jön el az a nap, mikor megfogom látni a te világnasságodat ?

IV. Legien te akaratom miképen menyben azonképen földön is.

Oly megvetett akaratot tapasztaltunk magunkban, mely gyakorta tusakodik a te akarattal. *Az nap, hold, csillagok, az tenger és minden éltető állatok valamiket teremtettél engednek a te akaratomnak csak mi egyedül önös emberek váltunk ki az kit teneked engedetlenek vagyunk.* Az az atyának akarattja . . . , melyet a mi Urunk Iesus Christus, az te szerelmes fiad tanított és cselekedett. Az nyájasságban alázatosság. Az hitben álhatatosság. Az szólásban szemérmetség, az cselekedetben igazság, az jótételben irgalmasság. Az erkölcsben feneytek.

²⁴⁷ A' *Léleknek Istennel való magános beszélgetési*, Mellyek elsöben amaz emlékezetes *Agoston Doctortul* Deák nyelven irattattak : mostan penig. . . Magyar nyelvre fordittattak *Erdödi János*, A' Debreczeni Collegiumnak edgyik méltatlan tagja által. . . 1689. (R. M. K. I. 1372.)

²⁴⁸ Az Sakramentumok ki-szolgáltatásának, az Hazasok és Birak Meg-esküttetésének és az bünből meg-térteknek Bé-vételének bizonyos módgya és rendi ; Melly mellé adattatnak reggeli és estvéli szokot Könyörgések-is. . . Várad, 1643. (R. M. K. I. 752.) Ennek az Agendának *Paksi K. György* (mh. 1651) óbudai, majd kecskeméti lelkész, dunamelléki püspök a szerzője. Lásd : *Földváry László* : P. K. Gy. dunamelléki püspök. (Prot. Szemle, 1897. évf.)

²⁴⁹ Az elő Istenhez való aítatos imadsagokat magában foglaló Könyveczke, Deákból Magyararrá fordeitator és bizonyos részekbe foglaltatot *Kürti Istvan* Szeredi Ecclesianac méltatlan lelki Pазtor által. . . Cassan, 1611. (R. M. K. I. 429.)

²⁵⁰ Részleteket mutattam be belöle a *Budapesti Egyházi Értesítő* 1926. évf. nov. 28-i és dec. 5-i számában.

Bosszútételt nem tudni és az mástól szenvedett bosszút eltünni. Az atyafiakkal békességben lenni. Istent teljes szívből szeretni : *szeretni benne az mi atya, járni benne az mi Isten.* Az Christushoz semmit feljebb nem becsülni . . . Az ő kereszte mellé bátorsággal és férfiúi vastagsággal állni, mikor az ő neve és tisztessége mellett vetekedés vagy. *Adjad, hogy csak azt akarjam és cselekedjem ami egyez a te dicsőségeddel . . . Semmi ne legyen nekem édesebb, semmi gyönyörösebb, semmi szerelmetesb, mint hogy a te szerelmedtől megolvadjak . . .*

V. Mi kenyerünket mindennapiát aggyad minekünk ma.

Mivelhogy kétféle állatot ismerek magamban, egyiket testit, másikat lelkit mind ez két részre kérem az kenyeret, az testiért földit, *az lelkiért mennyeit kérek, azaz anyyali kenyeret, kik mind lelki állatok nem élnek egyéb eleséggel, hanem csak teveled, ki lelki állatok eledel vagy . . .* Tartásotk dolgokat világi gyönyörűségek, kik nem embereknek, hanem állatoknak értékeivé lettetek : más tárházat nyitottak fel nekem, bevitt engemet a király az ő pincéjébe . . . drága gyönyörűséges és idvességés ételt hozott . . .

VI. Es bocsasd meg minekünk az mi vetkeinket, miképpen miis meghboczatunk az mi ellenünk vétetteknek.

Az én lelki ismeretem fed engemet és arra viszen, hogy az én bennem lévő gonosz indultaimtól féljek. Az én parancsolat szegésimnek és tisztemben el járásomnak nincsen száma. *Miképen mi is megbocsádtunk a mi ellenünk vétetteknek . . . O kedves megbántás, o boldog adosság. . . Mely kevéske az a mit értülem kívánsz és mennyi az amit én kívánok .* Mily kicsike az amit adok és mennyi az, amit elveszek ! Szüntelen kincset veszek el s én egy pénzecskét adok csak öneki. . . Hozzád megyek . . . kérvén bűneim bocsánatát és idvességemnek megengedését.

VII. Es ne vígy minket kísértetbe.

De valyon mit használna Uram én nékem, ha az én régi bűneim megbocsáttatnának és *ismét ufjonnan valo bűnökben lélecezném? . . .* Az kegyetlen erős álnok és az küzdésbe felettébb elokott ördög, az mi tudatlanságunk és erőtlenségünknek számtalan féle sok álnok-ságával és mesterségivel leseket hány, mindenképen azon lévén, hogy töled el szakasszon . . . *Ha te elhagysz engemet, mit művelhet annyi sok farkasok közt hányatott juhocska? . . .* Mikor léssen, hogy én minden világi dolgoknak, sőt ennen magamnak is meghalok, hogy jobb moddal szaladhassak hozzád ? Mikor léssen, hogy minden dolgokról elfeledkezvén, csak térolad és a te javaidról gondolkodjam ? *Mikor leszek szivemmel is, akaratommal tyed, ki törvény és igazság szerint tied is vagyok .* Lakjam tebened nyugodjam tebened, lappangjak az kösziklának hasadékiba és az ösvénynek barlangiba, hogy az körmös hélya avagy az eölyü el ne ragadjon, az az az pokolbeli ördög meg ne marcangoljon engem.

De szabadiez minket a gonosztol.

Szabadits meg minket édes atyánk minden lelki és testi gonoszoktól, melyek az ő erőszak tételekkel vagy megszorítják vagy elfordítják vagy megniomusztják elménket . . .

Mert tyed az otszag az hatalom és a düesösség mindörökkön örökké.

Ihol szerelmes atyánk az mennyire az mi gyermeki okosagunktól lehetett eljutottunk tisztünkben elbeszélvén az igéket, melyekkel az te egyetlen egy fiad tanított minket . . .

A *második részben* a római egyházban ma is használatos és nagyon ajánlott röp-imáknak megfelelő pár szavas zsoltársorok vannak. Táblázatban állanak előttünk a különböző alkalmakra szabott „*mindenkor készszen tartandó löuöldözö köniörgés* formán valo szép mondások az szent írásból”. Pl. „Midőn ember valami dolgához kezd : Psalm. 69. Úr Isten figyelmezzél az én segítségemre. Mikor her-telen valo rettenés szál tereád : Psal. 60. Uram légy erős bastiank az ellenségnek színe előtt.”

A *harmadik rész* „isteni szolgálatra templomba bémenetelkor véghez viendő imádságokat foglal bé magába.”

Prédikáció előtt való könyörgés. — . . . *Az világossághoz járultam és meg nem világosodtam, az életnek kenyeréhez mentem s im éhen halok meg, az tüzhöz járultam és a hidegségtől emésztetem meg . . .* Mit szaporítsak szót ? Az napok, holnapok és esztendőek elmulnak és én mégis azon bűnös állapotban maradtam.

Prédikáció meghallgatás után való imádság. — . . . Haszon nélkül el ne vesszen a te drágalatos szent igédnek magva, őrizd meg az én szívetem és *kerítsd be őt a te szl. malasztodnak ösvényével* és tiltsd meg a te szl. anygalaidd által, hogy amaz pokolbeli madár ki ne csipje a te igédnek magvát az én szíveimből . . .

Az Ur vaesorájához magunkat készítő elmélkedés. — *Mit művelsz ó én lelkem, hová indultál most ? Vesd le lábaidról sarudat, mert az a hely az minemün most állasz szent hely . . .* kelj fel ó én lelkem, olgyad meg rabságod kötelit Sionnak fogságára tartatott leánya . . . és légy készen mert majd hozzád jön az uralkodó Ur.

Urvaesorakor illendő imádságokat tartalmaz az ötödik rész.

O szentséges szemek, kikenél nyilván vannak az én elmémnek minden részeinek titkai, mint járok én, ha teelődben meztelenül és üresen kezdek járulnom? . . . *Valamit szemeim kívántak mindent megengedtem (nekik, nem állottam szívemnek is ellene, hogy az ő gonoszságát megfontam volna . . . egész életem kicsoda volt inkább énnekem, hanem csak teellened való szüntelen harcolás . . . ? Mennyiszter volt az hogy én tégedet egy szempillantásig való gyógyörüségért, mintegy másik Judás eladtalak és tégedet most asztalodhoz járulván hogy hozzám akarván vennem, vajjon mit művelek egyebet, minthogy Judással teneked csókoit készítek hogy tégedet kit már azelőtt eladtam, kézben adjalak . . .* Micsoda egyéb az büös embernek elméje, hanem ha ördögök hajléka, fenevadak barlangja, minden tisztátlanaságnak fészke. Miképen nyugszol te itt *Uram, ki szüzességbeli tisztaság vagy és a kutfeje vagy minden szépnek hogy-hogy lákhatol te ilyen utálatos helyen . . .* a te nagy irgalmasságod sincs tőlem rejtekben ez az mi engemet bátorít és biztat, hogy tehozzád menjek . . . Nem szükség (ugymond) az igazságosoknak orvos hanem az betegeknek.

„Az Uristenhez imádkozzunk, hogy megszabadítson“ a hetedik részben.

Akármiféle nyomorúságban lévén.

. . . *Ha az én büneimet a te ostoroddal összevetem, sokkal nagyobbak az melyeket érdemltem azoknál, amiket szenvedek : irgalmasság ez, nem harag, édesgető gedélés ez, nem büntetés, csókkal való apogtatás ez, nem ostorozás, az melyekkel engemet látogatsz . . .*

Törökkel való hadakozáskor.

Mert nincs nekik arra gondjok, hogy mi teneked engedjünk, de hogy mindenféle bálványozásoknak nemével (mint ő magok is cselekednek) megfertőzzük hamis tudományt, hamis hitet és az Alkoránnak csuf hazugságait vegyük be, hogy megfertőzkdjünk paráznasággal, bujasággal, gyilkossággal . . . és hogy mindenféle undok vétkekben leledzünk teellened . . . *ha meglagadnánk tégedet legoltan az ördög a világ és a török békességet hagyjának minékünk.*

A lelki jónak megnyeréséért való imádságok közt a nyolcadik részben van a

Megigazulásért való könyörgés.

Te gerinczér vagy és én saár vagyok, az minőnek akarsz engem lenni, szintén olyanná formálhatsz. Ha megboldogitassz irgalmasságodat és kegyelmedet mutasd meg, ha veszedelembe taszítasz, igazságodat mutatod és ítéletedet szolgáltatod ki. Nincs is okom, hogy ellened szóljak, hogy miért vagy miokból cselekszed emezt vagy amaz velem? . . . Te hozzád folámon azért én saár agyagh ő mennyei bölcsen formáló fazekasom, alázatosan könyörgvén, hogy légy irgalmas és kegyelmes énhozzám : és én belőlem (noha méltatlan eszköz vagyok) formálj az örök életre illendő kedves edényt.

Alázatosságért és magunk elvetett voltának megismeréséért.

Én tisztátalan ganély vagyok, rakván lévén büdösséggel és rothadandósággal, erőtlen, vak, sánta, siket és néma, minden jóktól üres, nyomorúságokkal pedig rakván rakva. Az én eredetem bűn volt az én utolsó végem halál léssen : mi az én büneimnek foldgya . . . Oh én Jézusom mi vagyok én egyéb hanem csak halál árnyéka, és teljességgel csak azon hiábavalóság, utálatos kut, gyümölcstelen föld és átkozott edény, kinek gyümölesei tövis, bojtortján és piron-ságh . . .

Az elmének és testnek tisztántartásáért.

Uram Iesus tisztaságnak kutfeje és szeplő nélkül való életnek szeretője, ki a liliomok között gyönyörkdöl ki szép fehér és piros vagy, minden tiszta lelkeknek völgegye, hozzáfoghatatlan drága kincs, mely az én gyarló testembéli edénybe adattál és nálam hordoztatol : tudom hogy az te kiváltképen való ajándékdod nélkül serelen kiul meg nem tehetek : tudom azt is, hogy az én testem a szt. lélek templomává lett, melyet megfertőztetnem szentségtörés . . . Teneked ajánlom ez mai nap és minden időben az én testemet és lelkeket, hogy az te őrizeted alatt bátoroságos lehessen minden tisztátalan cselekedetektől . . .

A tizennegyedik részben különféle személyeknek imádságai foglaltnak.

Egyházi személynek imádsága.

. . . *Iszonyodom és minden tagjaim megrettennek valahányszor gondolkodom róla, ki legyek én mit kívánjon az én erőtlen vállaimra adatott tisztnek terhe. Mert aki egyedül csak az magam lelkével sem adhatok számot, az egész nyájért hogy adhassak? . . .* Ha a keresztfáról lecesepegő véredet mertem volna föl és az volna reám biztatva iuevgh edénybe, melyet gyakorlatossággal nála kellene hordoznom, minémű félelemben lehetnék én akkor? . . . *Méltóbb volna, hogy engemet igazgatna más, hogysen én igazgatnék mást. Kérlek azért tégedet pásztoroknak fejedelmét. . .* engem is haszontalan edényedet újíts meg és az én hivatalomhoz tégy elégségessé engem. . .

A kötetnek első része, a *Miatyánk*-nak a parafrázisa az egyetemes kereszténység igazságait foglalja pompázó nyelvű áhítatba. Az ősi gondolatok újabb és színesebb, meglepőbb fordulatú köntöst nyernek. Minden egyes tételből egész sor gondolatot szed ki és a gondolatokat a *Miatyánk* kérésein keresztül vonatkoztatja, erősítgeti, szokatlan erősségűre növeli. „A lelki állatok eledelével, Istennek akar táplálkozni, Istené akar lenni szívével is, mert „törvény és igazság szerint“ már úgyis az Ővé.

A kötet többi részében is mindenhol meglep a szinte csapongó gondolatbőség és stílusszépség, a mélységes bűnbánat és őszinte bűnvallás. Mint Judás adja el az ember Krisztusát egész életében és mint Judás csókja, olyan az asztalához járulása is. Hogyan lakhatik a „szüzességbeli tisztaság“, aki kútfeje minden szépségnek, Krisztus, olyan utálatos helyen, mint amilyen az ember lelke? Alázatosságukban az imádságok a mai fül számára szokatlan kifejezéseikig jutnak el, egészen a verizmus ábrázolásában vallják, hogy az ember sár, ganaly, „rakván lévén büdösséggel és rothandósággal“ szemben a szép fehér és piros Jézus Krisztussal, ki „minden tiszta lélöknek a völgegye“.

Az *egyházi személynek az imádsága* papok számára páratlan szépségű és mélységű önismeretnek és önvizsgálódásnak a mintája és tükre, melyhez foghatót csak az ótestamentumi prófétai iratokban találhatunk.

A nyugati irodalomban és a magyar kegyességi irodalomban nagy szerepet és tekintélyes helyet elfoglaló török elleni imádságban még a gondolatát is elveti a törökkel való megegyezés lehetőségének. Igaz, hogy ez békességet jelentene talán, de ugyanakkor az „alkoránnak csuf hazugságai“ Krisztusnak megtagadásával is járnának.

A törökkel szemben való ellenséges lelkületnek vázolását többen adták, így *Cosack C. J.* is.²⁵¹ Nagyon nagy szenvedések és a nyugati kereszténységtől, főleg a nyugatrómai császárságtól elszenvedett becsapások és kegyetlen bánásmód kellett ahhoz, hogy a magyar lélek elbírta a törökkel való politikai szövetkezésnek a gondolatát. Megállapítható azonban, hogy nincsen egyetlen olyan imádságunk sem, mely azért szólana, hogy az Isten segítse meg a mohamedánizmust a római császár vagy az evangéliumi kereszténység szemében az Antikrisztus birodalmával egyet jelentő pápaság és római katholicizmussal szemben. Sőt, alig van imádságoskönyvünk, még később az I. Lipót korában is, melyben ne volna imádság, vagy, az imádságokban könyörgés a felséges római császárért és hadvezéreireért.

6. *ZÓLYOMI PESINA BOLDIZSÁR* evangélikus esperes *Moller Márton* (1547—1606) a wittenbergiek részéről kálvinizmussal vádolt görblitzi főlelkésznek sok kiadást ért *Manuale de preparatione ad mortem. Heilsame und sehr nützliche Betrachtung, wie ein Mensch chrislich leben, und Seliglich sterben soll* (1593) munkáját fordítja

²⁵¹ *Cosack C. J.* : Zur Literatur der Türkengebet im 16. und 17. Jahrhundert. Basel, 1871. Mint a Zur Gesch. der ev. asketischen Lit. in Deutschland III. fejezete. Ennek a munkának tartalma élénk színekkel ábrázolja, hogy a nép szívében milyen óriási probléma volt a töröktől való félelem és gond, a vigasz és reménység, a kérés és a hála. Kétszáz évig állott a török kérdés Európa keresztényjeinek érdeklődése és imádsága középpontjában. A török veszedelem Németországban összeesett a reformációval. Az evangéliumi keresztények számára a török a pápa-Antikrisztusért való büntetés, hiszen, a pápaság is ugyanabban az időben születik meg III. Bonifácus önkinevezése folytán (607), amikor az Izlámot megalapozza Mohamed (622). A kereszténység megromlásának a büntetését, hogy nincsen győzelme a keresztény fegyvereknek. Az erkölcsök rettenetesei. „Der Unger mordet, der Spanier stiehlt, der Teutsche frisst und säumft, der Behm schläft, der Pol faullentz, der Franzos singt, der Wahl (Welsche) hurt, der Engländer spielt, der Schott helviert und schlemmt.“ Mit lehet várni az ilyen keresztényektől? — A törökkel való kiegyezést, megértést nem lehet várni azonban senkitől. Már 1566-ban megjelenik Andreas Gygler steier pap könyve Gebetbüchlein wider der Türken. — *Szekfű Gyula* (i. m. IV. köt. 111. és 225. lapján) is leszögezi hogy „Melanchton maga bár természetesen ragaszkodott azon alapfelfogáshoz, hogy a törökkel Isten a katolicusok bűneit bünteti, imáiba foglalja a török kiűzését... A XVI. századbeli protestáns kivétel nélkül törökellenes volt. Ha nem lett volna az, úgy Magyarországot és Európát a XVI. sz. második felében, mikor alig volt az országban kath. úr, senki meg nem menthette volna a török inváziójától... (Később is) vallási okokból soha sincs visszavonás a magyarok közt a végvári vonalon.“

magyarra.²⁵² Az író soha sem végzett egyetemet, távol tartotta magát korának polemikájától, nem vett részt a theologiai vitatkozásokban. Hosszú ideig volt gyakorlati lelkész. Minden munkáját a gyakorlatiasság jellemzi. Írásai, énekei épűgy, mint imádságai sokoldalúak, világosok, egyszerű szavakkal írtak és meleg érzéssel teltek. A *Manuale* előszavában megmagyarázza, hogy miért van szükség az ilyen könnyen kezelhető áhítatos munkákra. Ha nincs pap, ha háborúban, vagy pestisben szenved a nép, de vágyik az Isten vigasztalására, jó, ha kéznél van és vezetni áhítatában, imádságában az ilyen vezérfonal. Az örökélet a központi gondolata a sok halál és nyomorúság közepette. Ennek a gondolatnak a szolgálatába fogja a léleknek minden képességét, adományát, érdeklődését, hogy az egész embert megmozgassa és Istenhez vezesse. A *kilenc részből* álló könyvben kérdések és feleletek vannak. Minden kérdés- és feleletpár után egy-egy imádság, mely mintegy rekapitulálja és megrögzíti a tanultakat.

Az alább közölt imádságok hangsúlyozzák a Szentléleknek döntő szerepét a bűnbánat tartásában és az imádság meglelkesítésében. A Szentlélek adja a jó kedvet és bátorságot a könyörgéshez. Krisztus nevében szól az Atyához, akinek a kezébe feltételek nélkül átadja magát az ember, nem szab időt és órát könyörgése meghallgatásának. Nyugodtan néz tehát a halál szemébe is, naponkint imádkozván a boldog kimúlásért. Az Ige az éhes szívnek mindenre elégséges tápláléka. Érdekes azonosítása az Igének Istennel az a bizonyosság, hogy: „valaki megtartja az te ígédet, az megtart Téged magadat is.“ Jól tudja, hogy a Krisztusban bízóknak nem látnak soha halált.

A halállal való szembenézés és az örökéletnek a vigasztalása mindennapi kenyere és problémája lévén a XVII. század magyarjának, érthető, hogy a század végén 1698-ban ismét²⁵³ lefordítják és épen a sok szenvedés átmet *PÁPAI PÁRIZ FERENC*²⁵⁴ fordítja le. Fordítása csaknem mindenben megegyezik a Zólyomiéval.

A második rész harmadik kérdés-felelete: *Micsoda tehát az igaz és töredelmes poenitentia tartás* utáni imádság:

Felséges mindenható Atia Vr Isten, tudom, hogy az én *saiát tulaidon testi erőmmel, és okosságommal, igaz poenitentiát nem tarthatok, sem tebenned Vram Iesus Christusom az én hütemet, az te segítséged nélkül, nem helyheztehetem*: kérék ezokáért tégedet, illesd az én szívemet az te szent lelkeddel, és adg hogy az én meg térésem, ne legyen képmutatásképpen, hanem igaz és töredelmes szüből való: ugy hogy az ő tulaidon gyümölséről mindenkor meg mutathassák és megis ismertethessék. Amen.

A harmadik rész hatodik kérdés-felelete: *Az szüntelen való imádkozásról* után következő imádság:

Hálákat adok te néked, én Vram, s' én Istenem, az te mondhatatlan jó voltodért, hogy mijnëkünk nem tsak azt patrantsoltad, hogy az te nevedet seghitségül híjnékn, hanem az te Attiádnak kegyelmességét tellyes szüvel meg ielentted mijnëkünk, hogy általánfogva meg akarz minket halgatni, és szükségünk üdején mindeneket meg akarz adni Vram, s én Istenem, *oncz kü reám az te Szent Lelkedet, az Imádságnak lelkét, hogy mindenkor jó kedvem és kívánságom légyen, az szüntelen való imádsághoz*, és hogy minden nap meghaithassam az én szívemnek térdét te előtted kegyelmes Atiám, ki vagy igaz Attia mindeneknek, mindazoknak kik Menyben vadnak, mind kik ez földön. Segély Vram Isten, hog' mindennap hozzád járulhassak örömmel és minden bizodalommal, *az én Christus Iesusomnak Nevében, tégedet seghitségül híhassalak minden foggyalkozásimban*, mint kegyelmes Atiának szerelmes fia. Adgyad továbbá, hogy emelhessem fel te hozzád tiszta kezeimet ((I. Ti. 2.) minden harag és gyűlölség nélkül, és hühessem bizonyosan azt, hogy minden én imádságom és könyörgésem, melly az én szívemből származik, bizonynyal tőled meg halgattatik. Azt is engedgyed én nékem (Heb. 2.), midőn az seghitség el késik tőlem, hogy türhető szüvel mindent el szenvedhessek, *te néked üdőt és órát ne határozzak, hanem tsendessen váriam el az te orádat*. Mert fogadásod vagyon azokrol, kik tőled félnek, és remínségöket az te irgalmasságodban vetik, hog' meg halgatod őket. Vezérly és igazgas arrais engemet, hogy minden nap szünte-

²⁵² *Manuale az az Kézben hordozo könyuetske, kerdeseikkel és Imadsagokkal tellyes... Zolyomi Pesina Boldisar...* által Czeh és Német nyelvből Magyarra fordítatot és bizonyos részekbe foglaltatot. Lőczén, 1614. (R. M. K. I. 450.)

²⁵³ Irod. Tört. közl. 1922. 84. lap.

²⁵⁴ *Pax Sepulchri Az-az: Idvesség és igen szükséges Elmélkedés arról, miképpen kelessék Embernek keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni.* Német írásból szedegettetett... *Papai Pariz Ferenc...* által. Kolozsvarrat, 1698. (R. M. K. I. 1526.)

lenül emlékezzem, és gondolkodgyam az én halálomnak orájáról, hogy minden órában tégedet unás nélkül, az én bódogul való kü muldsomért, tiszta szüvel kereshesselek.

A hetedik rész ötödik kérdésére : *Vagyoné valami Orvosság, mellyel az ember élhetne, hogy az halálnak ösztönétől ne kellene félni ?* felelet a következő imádság :

Vram Iesus Christusom, te nálad vagyon az örök életnek igéie, az melly után kívánkozok az én lelkem, és szomjuhozza az te vigasztalásodat. Sőt inkább én Idvezítő Christusom, valaki az te szent igédet meg tartia, annak igaz mennyei Orvossága vagyon, melly őtet meg nem szégyeníti, minden halálos betegségek ellen, és még az pokolnak kapui ellenis. Oh kegyelmes Christus Iesusom, elégtisd meg az én meg ehezet szüvemet at te szent igéddel, és tölts bé engemet minden te vigasztalásiddal. Imé én Vram s' én Istenem, miképpen az én halandó testem feier ruhába öltöztetik, mikor ez világból kü vétetik, szintén ugy öltöztetem fel az én lelkemet, az te vigasztaló és üdösséges szent igéretteddel. Mert az te szent igéd merő igazság, és mind örökké megmarad, Ez okáért én is az te szent és örökkévaló igéd által meg tartatom. Bizonyára én Vram Christusom, valaki hűszen az te szent igédnek, az hűszen te szent felségednek is. Valaki az te igédet megtartia, megtartia tennen magadat is. És valakinek élete vagyon, az soha halált nem kóstol. Mert ekképpen szól őmaga Christus Vrunk (Ioh. 11.) : Én vagyok az élet, és az fel támadás, az ki hűszen én bennem, ha szintén meghalnais éll, és minden az ki éll, és hűszen én bennem, meg nem hal örökké. Hűszéd-é ezt, én lelkem ? Igenis én Vram Christusom, te tudz mindeneket, s' tudod aztis, hogy én is benned bizom, tégedet szümben tartalak. magamat az te szent igéddel vigasztalom, mindenestül fogván magamat reád bizom. Ezokáért bizonyos vagyok, hogy én is azok közül való vagyok, az kik halált soha nem látnak, és az ő rőttenésének julakiát meg nem kóstolják. Ezt engedgyed énnékem Vram Iesus Christusom az te szent és igaz beszéded szerint, Amen.

7. *Ellenségeinkért és üldözőinkért* szól az az imádság is, mely *Zólyomi P. Boldi*-sárnak másik, szintén németből fordított imádságoskönyvéből való.²⁵⁵ Ez a könyv, mely szintén csaknem száz év mulva ismét megjelenik *ijj. Ács Mihály* fordításában,²⁵⁶ *Gerhard János* (1582—1637) superintendens, jénai professzornak *Meditationes Sacrae* (1606.) c. munkája. Központi gondolata a megszentelődés. A bernhardi misztikát kapcsolatba hozza a lutheri kegyességgel. Szigorú hitvallásos ugyan, de nagy benne a személyes hit, a kedvesség és emberi gyengeségek megértése. A német protestáns kegyességnek a továbbfejlődése áll előttünk²⁵⁷ Arndt János tanítványának az áhítatos könyvében.

Sok bibliai hellyel támasztja alá az ellenségeinkért való klasszikusan szép imádságot. Nemcsak megbocsát, de szüvből is imádkozik érettük. Mire való az ellenségeskedés, a csunya haragvás itt lent a földön, mikor ott fönn nem lesz semmi külömbség, ellentét. Ott együtt akar mindenki éllni. Itt lent is egy Úrnak vagyunk a szolgálai. Milyen liberálizmus a gyűlölködés századában ! Egy test tagjai vagyunk, akiket mindnyájunkat meg kell világítania a mennyei villámlásnak, hogy vakságunk eltünjék. Ne feledjük, hogy milyen időben forgott ez a könyv a magyarok kezében, különösen a második Ács Mihály-féle kiadása (1710), mikor a labanc-kuruc ellentét olyan ellenséges rétegekre osztotta szét a nemzetet !

Mi ellenségeinknek, Es üldözőinknek, Lágýits hozzánk szüveket.

Oh Uram, Jésus Christus, Istennek egygyetlen-egy szüött Fia ! a' ki a' te igédben a' szeretet réguláját előnkbe irtad (Matth. 5 : 44.) Szeressétek ellenségeiteket, jól tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnék ; és imádkoztatok a' ti kergettőtekért és rágalmozítótekért. Téged kegyelmes meg-bocsátót az én ellenségeimért és az Anyaszentegyház kergettőit-is imádlak, Adgyad nékem a' Szent Lélek malasztyát, hogy az én ellenségeimnek nem csak meg-bocsássak szüvből ; hanem azoknak idvességekért-is lélekből imádkozzam. Kérlek ne élesítsed azok ellen a te kemény bosszu-állásod fegyverét ; hanem a' könyörületesség olajával kövérítsd-meg azoknak fejét. Oltsd-meg szüveken a' haragnak és a' gyűlölségnek tüzét, hogy a' pokolbéli gehenna tüzére ne nevedgyék. Ismérjék meg, hogy a' mi életünk hamar el-enyésző pára és füst (Jak. 4 : 14.) és a' mi testünk el futó hamu és por, hogy a' halandó testben halhatatlan haragot ne viseljenek, se a' tseréphez hasonló romlandó test hajlékotskájája ellen ne fogadgyák bé a' léleknek ellenségét. Ismérjék -meg, hogy az a' vissza-aggot gyűlölség, igen nagy ellenségek, holott a' lelkeket meg-öli, és a' mennyei életre való részesülésből őket ki-rekeszti. Világosítsd meg elméjeket, hogy az Isteni irgalmasság tükörébe bétékintvén, a' haragnak és a' gyűlölség rút voltát megismerjék, igazgasd akarattyokat, hogy az Isteni állapot példájától indittatván, a' harag és a meg-sértés szándékozásától meg-szünyenek. Es adgyad nékem kegyelmesen, hogy a' mi rajtam áll,

²⁵⁵ Lásd 75. jegyzetet.

²⁵⁶ Lásd 76. jegyzetet.

²⁵⁷ Rel. in. Gesch. u. Gegenw. II. 218.

minden emberekkel (Róm. 12 : 18.) békességem legyen, és az én ellenségimnek szívét fordítsad atyafiui meg-békélésre (Matth. 5 : 25.) Járjunk egyenességgel, és élet után, mivel-hogy helyet reménlünk a' mennyei hazánkban (Efés. 4 : 4.) Ne ellenkezzünk itt e' földön, holott valaha egygyütt kívánunk élni mennyekben. Tégedet mennyben Urat és Istent hívunk egyedül segítségül ; egy Urnak szolgálának rendellen dolog maguk között veszekedni. A' Kristus fő alatt egy test szerint való test vagyunk ; azon egy test tagjainak egy-más között vinni, igen rut és gyalázatos dolog. A' kiknek hitük és a keresztiségek egy, azoknak illendő hogy a' lelkek és a' szivek-is egy legyen. Nem csak az én magán való ellenségimért ; hanem az Anyaszentegyháznak közönséges ellenségiért és kergetőiért-is imádlak. leg-főbb igasság ! Az igasság utára térítsd őket, és az ő vérszopó igyekezeteket, őh leg-főbb békességés-tűrés, fordítsd el. Az ő bé hant szemeket, a mennyei igasságnak vilámlása üsse meg, hogy az ő kergető dühös busulások, végezetre az ő szivekben szünnyék-meg. Ismérjék, ismérjék-meg, hogy nem csak hijáavaló ; hanem veszedelmes-is léssen, ha tovább mernek rugadozni (Act. 9 : 5.) A' farkasok dühösségét miért követik ; a' kik a Christus makula nélkül való Bíránynak véréért érettünk kiontatottnak isméri ? Miért szomjuhozzák azt az ártatlan vért kiontani, a' mellyért, tudgyák, hogy az Istennek Fia a' kereszt-fa óltarán a' maga véréért egy tseppig nem szánta kiontani ? Oh Isten ' térítsd meg őket, hogy szivek szerint térjenek te hozzád, és az ő megtéréseknek gyümölcstét mind itt ez életben s' mind a' következendőben el vegyék. Amen.

8. BELLÉNYI ZSIGMOND alispán fordítja le és adja ki főispánjának Perényi Györgynek ajánlván Savonarolának imádságokkal végződő elmékedéseit és magyarázatait az 51., 31. és 80. zsolttárról.²⁵⁸ A munkának polemikus éle van és egyben a hitben való megállásra serkentés is csendül ki belőle. Az előszóban védekezik, hogy miért fordít szóról szóra : „nem akartam, hogy az más religion valo mostoha atyafiak azt mondassák felőlünk, hogy az régi Doctoroknak írásit Corruptaljuk“. Támadja a római egyházat : „megítélhetik, ha értelmük vagyon, hogy ez Martyr, ezekért az meditatiokert... méltó löt légyene, elsőben az megfoytásra, s' annak vtanna meg holt testenek, ket Martyr tarsiával valo meg egetesere Florentiában.“ Mit kell tehát szenvedni minden nemes léleknek és kell szenvedni Jézus Krisztusnak is ime „az ördögnek tagaitol“ !

Alább bemutatunk minden zsolttárból egy-egy imádságot és végül a Miatyánk hetedik kéréséhez fűzött elmékedéséből egy részt, valamint az ezt követő imádságot.

Psalmo II. Vers. 1. Könyörüly raitam Istenem, az te nagy irgalmassagod szerént.

Oh en nyavalyas boldogtalan, és minden segetstől meg fosztatot ember, ki az Eget és az Földet meg botránkoztattam, hova mennyek, hova léryek, kihez folyamiam : ki könyörül raitam : Az Eghekre szemeim fel emelni nem mérem, mert annakis felette vétettem. Ez földön általmat nem talállok, mert annakis botrankozására voltam. Mit czelekedgyem tehát ? Kétségben essemé ? Távol legyen az. Irgalmas az Isten, hü az én megh váltom tehát csak egyedül Isten az én oltalmam, nem utallya meg az ő munkaiat, nem üzi el előle az ő népét. Annak okáért te hozzád hűséges Istenemhez, szomoruan és kesergve megyek : mert csak te egyedül vagy az én reménségem, te egyedül vagy oltalmam (avagy segítségem) Mit mondgyak tehát Uram te neked, holott szemeimet sem merem felemelni. Az én keserves beszédimet elődben öntöm, és az te Irgalmassagodot hívom segistégül s' azt mondom : Könyörüly raitam Istenem az te nagy irgalmassagod szerént.

Vgyan azon Hieronymus barátnak az Szent Daudnak XXXI. Soltaraban valo elmékedese.

Vers 2. Haiez én hozzam füledet ; siess, hogy engem meg szabadiez.

En Vram Istenem, te hozzád térek. Az Reménség küldöt : nem magam negedségéből jövök. Az te jó voltod onszol, az te Irgalmassagod vonsson. O minemü böcsület, telyességgel örülök, nincsis nékem ennél töb vigasztalatom. Bizonyára boldog ez az szükség, az mely engem el jöni keszerít, az mely szorgalmaztat, avagy erőttet vele szolni, és az mely izgat engem az könyörgésre. Szolok annakokaért az én Istenemhez, én por és hamu vagyok.

Ugyan azon Hieronymus barátnak az Szent Daudnak LXXX. Soltáranak meg magyarázasa szép és hasznos tanusagokkal.

Vers 4. Istenem teriez meg minket, és mutasd meg az te ortzadat és üdvözülünk.

²⁵⁸ Sz. Hieronymus Szavonarolanak Istennek fő Martyromnak az Sz. Daud 51, 31, és 80 Soltariban valo elmékedésisi magyarázati ; és mindennapi Imádságban az az : Mi Atyánkban foglalt kérésének magyarázati. Deák nyelvből fordította Belleni Sigmund Abaujvármegyének Vice-Ispánnya. Cassan, 1618. (R. M. K. I. 480.)

De minthogy gyarlók vagyunk, mi nem birunk az mi erőnkben : mert *elégtelenek vagyunk magunktól valami meggondolni*, úgy mint csak magunktól : *de az mi elégségünk Istentől legyen.* Mert az test, mely el vesz, meg terhelye az lelket (auagy meg nehezíti) és az földi lakozásunk *le nyomja érzékenységünket, avagy sokat gondolkodó értelmünket.* Annakokáért Vram te tericz meg minket, te magadhoz tericz ez földünkrül az mennyekbe! *Az mi parl ütő akaratumkat tericz hozzad,* és meg terítvén mutasd meg nekünk az te arcodat hogy téged ismerhessünk meg, mutasd meg az te hatalmat, hogy téged féllünk, mutasd meg az te bölcségedet, hogy tégedet tiszteljük, mutasd meg az te jo voltodat, hogy tégedet szeressünk, mutasd meg egyszer, mutasd meg másodsor is, *mutasd meg mindenkor, hogy az nyomorúságokon örüendees orczáual mehessünk által,* és üdvözülünk : *te kezedet alolunk el vonuan nem üdüözülhetünk.* Mit kesel Vram, és mirt nem halgatod meg az én Imádságimot...

Az Mi Atyánkban valo Hetedik Kérés.

Es ne vigy minket az kísértetben.

... az harcra vonattatuan, erősek legyünk az viadalban. Ha penig az harcra hiuattunk vakmerően ne siessünk, de az harcnak idejét, hittel az Urban kelly várunk, hogy magunkat ditsekedések eretetitül üreseknek, és alhatatossagnak jószágos cselekedetiuel tellyeseknek és böuelkődöknek mutathassuk...

... Ez ilyen kísértetek Isten által vadnak... *az ördög az emberi nemzetnek ellensége, Isten engedelve nélkül semmit sem cselekedhetik,* és semmi ereje sem lehet. *Az ördögnek tulajdonsága az gonosz tiszték, de mi tisztünk esmét az, hogy az törüennek böcsületi auagy tiszteleti által,* annak gonosz tanaczat meg győzzük : az mi Christusunk peldaiá szerint...

Imádság.

O Mennyei Atyánk, *az emberi gyarlóságnak vezere és meg építőie :* ki az te fiadat az Iesus Christust az magassagos egekbül ala boczatuan ez földre, *ez mi megvitatasunkért, saial erőddel akartad az kísirtőnek, minden gonosz mesterségit meggyőzni, adgyad kérünk, hogy mijs az kísirtetnek kőszalaiban meg ütközötek, békességgel valo türest, erőt (auagy alhatatossagot)* es az kísirtetnek minden veszedelmeiben, *Atyai oltalmadat érezhessük,* és ugyan azon te fiadnak, az mi Vrunk Iesus Christusnak ereieuel *az kísirtenek,* minden gonosz döghletes mi romlásunkra és veszedelmünkre *ki gondolt igyekezetit, és practicait meg győzhessük,* ki te veled egyetemben az szent Léleknek egyességében mennek és földnek hatalmas vralkodoia. Kinek tisztesség és dicsőség adassék, mind öröckön öröcké. Amen.

A teremtettségi érzésnek, mely az Istennel szemben érzi, hogy por és hamu vagyunk, pompás iskola-példái lehetnek Savonarola imádságai. Úgyszintén az Isten kereső szeretetének, melynek eredménye a mi Istenre találásunk : „Az te jo voltod onszol, az te irgalmassagod vonson.“ Csak az Isten irgalma az egyedüli menedék és vigasztalás. A test pártütő, a föld elnyomja „érzékenységünket“, ha Isten kezét „elvonja alólunk, nem üdüözülhetünk“. A kísértőt Isten küldötte, aki ha jól teljesíti tisztét, illő, hogy mi is jól teljesítsük a magunkét ; a Kisértő legyőzését Krisztus példája szerint.

Savonarolának nagyobb visszhangja nem lett a magyar evangéliumi kegyességi irodalomban, bár érdemes lett volna ezeket az imádságokat jobban felkarolni és szívhez szorítva mindeniknek a tanuságát, lelkét, bátorítását gazdagodni a hithűségben épen abban az időben, mikor az ellenreformáció (a könyv 1618-ban jelent meg!) tántoritott meg olyan sok kicsit és nagyot is evangéliumi hitében és mert nem akart „örüendees orczáual“ átmenni a nyomorúságokon, lett ismét római katolikussá.

9. Nem a németországi protestántizmusnak áhítatirodalmi terméke, hanem Svájból került hozzánk *SZENCI MOLNÁR ALBERT*²⁵⁹ fordításában egy encyklopedikus imádságoskönyv, mely bár nem idegenkedik Origenes, Chrysosthomus és Augustinus imádságaitól sem, mégis kimondottan és elsősorban a reformátoroknak : Bullingernek, Kálvinnak, Luthernek, Tossaint (Tossanus) Dánielnek, Avenariusnak, Cramer érseknek stb. adja több, mint félszáz imádságát *hat rendekbe* sorozva. (1. Mindennapiak. 2. Bizonyos személyeké. 3. Az áhítatos embernek minden időbeli imádságai. 4. Egyházi imádságok. 5. Bizonyos és nevezetes időkbe való könyörgések. 6. Kiváltképpen való igyünkben, nyavalyáinkban, és réanc szállott keresztinkben és kísértetinkben való könyörgések.)

²⁵⁹ Lásd 78., 79., 83., 84. jegyzetet.

Bullinger Henrik „az Tigurumbéli néhai fő Praedicator“ így szokott reggel imádkozni :

Téged hivlac én segítségül, én Uram, én Istenem, én egyetlen egy Atyám és megtartóm, diczérem és áldom az te nagy nevedet és hálákat adoc szent felségednek, hogy engemet ez éjjel megőriztél és oltalmaztál. *Hálaadással magasztallac* tégedet a te sokféle egyéb jótétemenyidért is, *hog' engemet emberré teremtettél* és anyámnac méhétül fogva mind eddig, kegyelmessen megtartottál, és ez ideiglen éltettél, ételt, italt, ruházatot és egésséget adtál és gazdagon megajándékoztál, minden gonosztól megmóntóttél és takargattál és én velem számtalan sok jókat töttél : kiváltképpen, *hogy engemet az öröc haláltól megszabadítottól*; és az öröc életnek örökösévé töttél az te szerelmes fiadnac az mi Urunc Jesus Christusnac általa. Engedd ezt énnekem ezen szent fiadnac általa, *hogy soha háládatlannac ne találtassam*, és az te ajándékidal és *jótétemenyiddel gonoszul ne élljec*, őriz meg és oltalmaz meg engemet ez mai naponn is és egész életemben, mindenféle gonosztul, és vezérelly engemet a te utaidban. Amen.

Egyszerű és keresetlen szavakban emlékezik meg Isten kettős jótéteményéről, először arról, hogy emberré teremtette, azután, hogy életre hívta életben is tartotta Isten és nem engedi halálbajutni. A sok jósággal szemben csak az lehet a kötelessége, hogy háládatlan ne legyen és Isten ajándékaival vissza ne éljen. Az imádság szinte bántóan egyszerű és szintelen, egyenes következtetésével inkább gondolati levezetést mutat, mint Istennel való társalkodást.

Kálvin János a rendező reformátor, aki logikai erejével, mint szisztematikus tűnik ki, imádságaiban, a logikai rendezettség mellett is, meleg és szemléletes képekkel, fordulatokkal áll Istene elé.

Könyörgés prédikátzo kezdetire Ioh. Calvinus

O kegyelmes Atya Ur Isten, könyörgünc te néked *fordilsad el az te ortzadat az mi sokféle bűneinkről és gonoszságinkról, az mellyeckel nem szününc meg tégedet ellenünc haragra ingerelni*. Es mivelhogy mi *igen méltatlanoc vagyunc arra, hog az te Felséged előtt megjelenyünc*, annakokáért az te szerelmes szent fiadnac, az *Ur Jesusnac* személyében tekints meg minket, és az *ő kinszenvedésének és halálának érdemét vegyed el az mi minden bűneinknek megjizetéséért*, *hogy mi ez eszköz által tenéked kedvesec lehessünc És világit meg minket az te szent Lelkednac általa*, az te igédnek igaz értelmével, és tégy illy kegyelmessen mivelünc, hogy mi azt igaz isteni félelem és alázatossággal bévegyünc, hogy mi azáltal tanullyuc meg minden reménségünket, *ő benne helyeztetni : ő néki szolgálni, és őtet tisztellyünc* : Hogy mi az *ő szent Nevét egész életünkkel dicsérhessünc és magasztalhassuc*, és *ő hozza olly szeretetünket és engedelmességünket mutassuc*, az mellyekkel, *hív szolgác az ő Uroknac, és az fiác az ő attyoknac tartoznac* : mivelhogy *ő az ő jó kedvéből minket az ő szolgáinac és fiainac száma közé hívott*, Könyörgünc azért *ő néki*, az mint minket az mi hivséges Urunc tanított könyörgögeni : Mi Atyánc etc.

Taníts meg Uram, hogy meggondollyuk, hogy meg kellyen halnunc. Ioh. Calvinus.

Bizony igaz az, oh irgalmas Ur Isten, az mi az Sz. Job könyvében mondatie ez nyomorult életnek rövid voltáról : hogy reggeltől fogva czac estveig tart, és elszakadtatic és *mindenekelőtte ember eszébe venné tellyességgel elmulic*. Mert czac egy szempillantásba sem megyünc ugy elő az mi életünkben, hogy egyszer mind halálunkhoz is, ne közelgetnenc. Sőt czac *egy lépést sem tehetünc, és czac kezeinket sem fordíthattyuc, hogy minduntalan éledesbec ne lennénc*, és az halálhoz közelebb ne járulnác, *oll' igen fut az mi életünc, mintha szárnyainkon repülénénc el*. Olly igen nincz semmi álhatatos dolog mi bennünc az mely minket valami állandó állapotban meg tarthatna ; de mégis igen keveszen vagyunc, kic ezeket szivünc szerint meggondolnóc. Uram *taníts meg, hogy meggondollyuc, hogy megkellyen halnunc, hogy serényen vigyázóc és észsec legyünc, jó idein halálunkra valo készülötünkben* ; És midőn arra jutunc, bátorsággal és vígan elköltözzünc, és azonban mindenkoron fellyebbvalókat, és elmulhatatlan jókat keresünc, az mellyeket te minékünc az te fiadért az Jesus Christusért megkészítettél és eltöttél. Néked legyen diczéret mind öröcké. Amen.

Jézus Krisztusnak szerepét hangsúlyozza, halálának érdemét, mint olyan eszközt, melynek segítségével kedvesek lehetünk Isten előtt a prédikáció kezdetén való könyörgésben. Ez a kulcsa a keresztyén életnek, szolgására és fiúságra való elhívásunknak, ez tehát az alaphangja, a kiinduló pontja a prédikációnak is.

A halálrúfak és öregebbedésnek (éledesbec leszünk) gondolata nagyon szemléletes képben jelenik meg. Egy lépést sem tehetünk, kezeinket sem fordíthatjuk anélkül, hogy ne öregbednénk. Ha tehát „mintha szárnyakon repülnénk“ a halál felé, serényen kell vigyáznunk és el kell készülnünk a halálra, az elmulhatatlan Krisztusnál eltett javaknak jóknak átvételére.

Luther Márton-nak ellenségek elleni könyörgését veszi át a Frisius—Molnár kötet.

Könyörgés az hívő keresztyéneek ellenségi ellen. Luth. Mart. Anno 1541.

O mennyei Atyánc megérdemellünc, jóllehet hogy te minket büntes: de az te irgalmasságod szerint büntess minket és nem az te busulásod szerint: Jób minékünc az te kezeidnecc vesszeje alá adunc magunkat, hogynem mint emberecnecc avagy az ellenségnecc kezebe, az mint Szent David is könyörgött: Mert nagy az te irgalmasságod. Te ellened vétkeztünc Uram, és nem ördöztünc meg az te paranczolatidat. De jól tudod te mindenható atya Ur Isten, hogy mi az ördögnecc, Antichristusnac, és a Töröcnecc nem véltünc, és hogy semmi igazságoc, sem hatalmoc ő nekic ninezen az mi büntetésünkre, hanem te, ugy élhetsz ő vélec mint az te busulásodnac vesszejével, mi ellenünc, az kic vétkeztünc teellened, és minden veszedelmet megérdemlettünc. Serkenj fel azért oh Ur Isten, és dicsőíts meg az te nevedet, az mellyet öc szidalmaznak és gyaláznak, erősíts meg az te országodat, az mellyet öc mibennünc rontanac, és czelekedd az te akaratodat, az mellyet mibennünc elnyomni és elöltani akarnac az mi ellenséginc, és ne hadd magadat az mi bűneinkért láb alá tapodtatni azoktul, az kic nem az mi bűneinket büntetic mibennünc: Hanem az te szent igédet, nagy nevedet és dolgaidat akarják mibennünc eltörteni, hogy te ugyan semmi Isten ne légy és semmi néped ne legyen, az ki téged tisztelne, hirdetne, benned hinne és téged megvallana. Ez mi könyörgésünket halgasd meg kegyelmesen, és czelekedd meg az mit kérünc: az miképpen hogy mi az czac te benned bizünc, az te szerelmes fiadnac az mi Urunc Jesus Christusnac általa, ki te veled és a Sz. Léleccel él és uralkodic mindörökké. Amen.

Szép a különbségtétel az irgalmasságból fakadó és a busulás szerint való büntetés között. Szinte theodiceai kérdésként veti fel a gondolatot: miért van rajtunk az Antikrisztus, az Ördög és a török, ha mi soha sem vétettünk ellenük? Tehát nem maguktól jönnek reánk, hanem Isten busulásaként, vesszjeként. — Kétségtelen, hogy sokak a mi bűneink, de bennünk az Isten is elvész, ha minket lábbal tipornak, mert nem minket büntetnek, hanem az Isten ügyét akarják bennünk eltörölni. Az Isten ügye és a bűnös nép ügyének ilyen reformatori-prófétai összekapcsolása nemcsak hatásos szónoki, vagy eucharisztikai formula, hanem a javulás alatt lévő, mert bűnbánatában már a megtérés útjára lépett hívő léleknek a hitbizonyosságából fakad. Isten ügyét annyira a népének tartja, hogy a nép ügye sem lehet más, mint az Istené.

Pár évvel előbb (1617) jelent meg Szenci Molnár Albert fordításában a *Postilla Scultetica*,²⁶⁰ Scultetus Ábrahámnak (1566—1624), a dordrechi Zsinat nagy református tudósának prédikációs kötete, melyben az erősen biblikus író egyházvédelmi szempontból „az ellenkező tévölgésc” ellen adja a református perikopát. Az egyes beszédek után imádságok következnek. A máskor meglehetősen békeséges Szenci Molnár Albert „Az nagyszombati ecclesianac, hív keresztyénecc gyülekezetinecc” írt ajánlásában Telegdit „Caiphás ítéletű fő Phariseus”-nak nevezi, mert tőle ered az a vád, melyet „ez városban is hallottunk némelyektől. . . , hogy az Isten az Töröc által hozza ide be az Euangeliomi tudomant, mert az Eretnecc az ő hazugságokat Euangeliomi Tudomannac” nevezi. Az ajánlason és címen kívül a munka azonban kevésbé harcias. Az alábbi imádság meglep az antithesiseknek kimeríthetetlen bőségével és fordulatosságával. Egyetlen tételnek: ki vagy Te Uram és mit jelentessz számomra, a számtalan formában való előtárása, színes, mondhatni káprázatos szemléltetése az egész imádság.

Az hívő leleknecc győzedelme.

Uram Jézus Christus, te vagy énnékem életemben örömöm, halálomban vigasztalásom. Mert az te véred az én megtisztulásom, az te megköztözött kezeid az én megoldoztatásom minden én köteleimből és adosságimból, az te fogságod az én megszabadulásom, az te raytad tölt gyalázat és szidalom, az én tisztességem, dicsőségem; az te veresség szenvedésed az én orvosságom, az te bánatod és szomorúságod az én örömem és vigasságom, az te kékeid az én gyógyulásom, az te sebeid az én megfizetésem. Az tereád vetölt átok az én áldásom, az te sérelmed az én békességem, az te haláloed az én életem, a te engedelmed az én igazságom, az te alázatosságod az én felmagasztaltatásom, az te eltemetésed az én reménségem, az te fellámadásod az én győzedelmem, az te menybe meneleled az én boldogságom. Ámen.

10. MELOTAI NYILAS ISTVÁN (1571—1623) tiszántúli püspöknek

²⁶⁰ Postilla Scultetica: Az egész esztendő által való vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliomi textusoknac magyarazattya. . . Scultetus Abraham által. . . mellyet Németből Magyar nyelvre fordított Szenci Molnár Albert. . . Oppenheimium, 1617. (R. M. K. I. 475.)

Agendáskönyvében²⁶¹ főleg szertartási imádságok vannak, melyek közül egy úrvacsora előtti átvett a legújabb református ágendás-könyv. is²⁶² Közönséges hálaadó imádsága szószerinti átvétele a Huszár—Szárászi—Molnár-féle fentebb adott „elvött jókért és elvejjendőkért“ való hálaadásnak, illetőleg könyörgésnek. Ahogyan Melotai imádságai századokig élnek és használatban vannak a gyülekezetben, épúgy menti ő át az előtte való értékes magyar imádságot a jövőre számára, mely már korábban beleevődött a közfudatba és szinte sakrális jelentőségűvé váltott.

Alább adunk Ágendájából két imádságot. Az Úrvacsora vétele utánit és az országért, meg fejedelemért (Bethlen Gáborért) való hadas időben mondható könyörgést.

Eörök mindenható áldot Vr Isten, mi Vrunk Iesus Christusnak dicsőséges szent Attya, nagy halakat adunk mi te sz. Felsegednek, minden időbeli kegyelmes Atyai gond-viseléséért, ezért is, hogy te minket az mikeppen örök időknél előtte az *eletré Christus Iesusban el választottal volt, akképpen idő szerint az te Anya-szentegyházadnak tarsaságában beállattál, az te igaz ismeretedre jutottak. Igaz hittel elő remenséggel meg ajandekoztál, elttel, tartottal, taplaltal : im mostan-is jól tartad à mi meg ehezét szomjuhozot lelkünkét à te sz. Fiadnak dragalatos testevel es vérevel, mely által el-is pecsételet amaz áldás szerint való örökségnek az örök életnek bírasara : az mellyekert te sz. Felsegednek legyen örökké való hala.*

Viszontag alazatossan könyörgünk te sz. Felsegednek, hogy ennek utanna-is ezen Atyai gondviselésedet tarts meg mi raytunk mind végiglen : örizzed oltalmazad az te Anya sz. egyházadat : ne engedgyed azt sem ördögnek, sem világi kegyetleneknek el topodniok : Tarts meg ebben az te szent igednek praedikaltatásat : Tarts meg à sz. Sakramentomoknak ki szolgáltatásat : Adgy lelki, es testi bekesseget, hogy ennek utanna-is nagy lelki örömmel járólhassunk az te Fiadnak asztalához, es lehessünk méltó vendégek. Ezokaért az te számlálhatatlan jó tetemenyidet, nevellyed naponként Vr Isten mi raytunk. *Az te szerelmes Fiadnak érdemevel taplallyad az mi hitünkét, hogy te rolad el ne feledkezzünk. Biry es igazgas az te áldot sz. Lelkednek általa, hogy ennek utanna járhasunk te előtted igazságban, szentségben, es feyhetetlen életben, hogy holtunk utan mehessünk be az boldogságban, melyben elsz es uralkodol az te sz. Fiaddal az sz. Léleknek egyyessegeben mindörökke Amen.*

Az Úrvacsorában való részesezés után van igazán ideje annak, hogy Isten Jézus Krisztusban való elválasztására emlékezzünk, elpecsételtetésünkre gondolkunk és örökéletre tápláltatásunkért, hitünknek növekedéséért hálát mondjunk.

Bethlen Gábor harcainak közepette, a harmincéves háborúnak idején íródik a másik imádság. Ecsedi Báthori István kéziratos imádságai után az első igazi, magyar nemzeti vonatkozásokat felölelő, azokból kiinduló könyörgés. Először hálaadás azért, hogy „ennij romlasunkra igyekező hatalmas Nemzetségek diheségek ellen eleddig kegyelmesen megtartott“ Isten és „vigyázó Fejedelmekkel“ áldotta meg „az ördög sötét országából“ megszabadított nemzetet, Kéri az ellenség megfenyítését, akiknek minden „igyekezetek lam csak az szörnyű vérontas“. Hitbizonyossággal mondja, hogy a magyar nép az Isten választottja, kinek fejedelemre „fenekedő, felfuvalkodot sok számu hatalmas ellenség“ rontott. „Marokni fogyaték Nemzetünknek“ megtartói a vezetők, akikért imádkozik és könyörög, hallgattassanak meg imádságaikban.

Az ótestamentomi képekkel bővölködő imádság igazi krisztusi lelkülettel telik meg a nemzeti elkeseredés mellett, ugyanakkor kiérzik belőle a „megromlott hazánkért hadakozó Fejedelem“-nek nagy tisztelete és szeretete, kiért Melotai otthagya a debreceni püspökségét és udvari papjává is lett.

Hadas időre való közönséges imádság országunkért és fejedelmünkért.

Örök Feleséges Mindenható kegyelmes Vr Isten, mi Vrunk Iesus Christusnak dicsőséges Sz. Attya, nagy halakat adunk mi te szent Felsegednek, minden időbeli velünk való lelki és testi jó tetemenyidert : de kiadtlképpen ezekért, hogy azmi Nemzetünkét az ördögnek sötét országából az te szerelmes Fiadnak dicsőséges országában által hoztad, idvösséges ismeretedre jutattad,

²⁶¹ Agenda az az : Anyaszentegyházbeli szolgálat szerént való Czelekedet, melyben az Vy Testamentomnac két Sakramentománac, az Szent Keresztsegnac es az Vr Vaczorajanac ki szolgáltatásánac és az Házasulandoknac egyben adattatásoknac mogya iratic azokhoz illendő hasznos tanúságokkal egyetemben... *Melotai Nyilas István* által, 1621. (R. M. K. I. 515.)

²⁶² *Ravasz László* : Ágenda, a magyar református egyház liturgiás könyve. Bpest, 1927. 161. lap.

es ennij romlasunkra igyekező hatalmas Nemzetségeknél dühösségek ellen eddiglen kegyelmesen meg tartottad : Hazánknak meg maradasáért vigyazo Fejedelmekkel, keresztyen Gondviselőkkal, igazh aza szerető tanacsos Vrakkal s-vitező népekkel meg latogattad : minket-is pedig Anyánk mehetül fogván mind ez ideiglen minden lelki és testi veszedelmektől kegyelmesen meg őriztel oltalmaztal, es ez el mult etzakanak sötettségéből (ez maij napnak estveli oraira) egesseghben bekesseghben jutattal : az mellyekert az te dicsőseges nagyneved földön mennyen legyen mind örökke szent es áldot. — Könyörgünk viszontag te Sz. Felségednek buzgo lelki ajatatossaggal sz. Fiadnak az Vr Iesus Christusnak neveben, hogy ezen el inditot Atyai gondviselesedet ennek utanna-is marazd meg mi raytunk, mind vegiglen, es az te melto haragodnak s-abbol szarmazot büntettesünknek okaít, az mi sok titkos es nyilván valo büneinket, bocsásd megh minékünk s kegyelmez meg Nemzetünknek es ne fizes minékünk az mi alnoksagink szerint, hanem inkab az te veghetetlen nagy irgalmassagodbol Nemzetünkben letelepített Anyasz. egyházadat igaz Istentiszteletteddel egyetemben az ördögöknek es az vilagi Istenteleneknek dühösségek ellen marazd meg mind vegiglen : Söt fenisd meg kegyelmes Atyánk az magas egekből az te nagy nevednek karomloít, szent tiszteletednek ellenzőit, es az te együgyű hivednek üldözőit, kiknek minden igyekezetük lam csak az szörnyü ver ontas : Anyaszentegyházadnak pusztitasa : özvegyeknek arvaknak meg rontasara. — Elegetd meg ennij sok időtül fogvan valo nyomorugaginkat, buydosasinkat, rettegesinket, karvallasinkat, üldözesinket : es ved el rolunk ez nagy insepget, es az ellensegnek mi reank kiszitett eles fegyveret fordits el mi rolunk : Lam mi vagyunk Vr Isten az te választot nepeid, kikert szerelmes fiadat szörnyü halalra adtad : Ne had azert el merülni kicsiny Barkadat, ha immar meg valtottad : Mert megsokasodtanak jól latod Vr Isten az mi ellensegink, mi pedig erőnkben, es szamos voltunkban tellyesseghel meg fogatkozunk. — Oh magassagban lakozo sz. Isten kely ki ezokaert mi mellettünk, es az te dicsőseges nagy nevedet s szabadits meg minket. Ez vegre tamasz minékünk minden időben Istentelö hatalmas es győzedelmes igaz vallasu fejedelmeket az kiket pedig mostan Isteni jó voltodbol illyeket attal, azokat mellettek levő hasznos tanacsos Vrakkal, igaz haza szerető vitező nepekkel egyetemben ald meg io egesseges hosszu elettel, minden Istenes dolgokban szerencses boldog elő menetellel, ellensegeken valo tellyes győzelellemel : Nevezet szerint igaz vallasunkért s meg romlott hazánkért hadakozo, sok rendbeli veszedelmek között forgo nemzetünknek mostani keresztyen (Kirallyat) Fejedelmet, halgasd meg feie felet aradot nagy haborusaginak napiain az ő könyörgeseben : küld el neki az segetseget az te szentseges helyedből, es Sionbol oltalmazd meg ötél minden rea fenekedő fel juvalkodot sok szamu hatalmas ellensegitül, nem különben mint regen Davidot Goliattul, es az álnok tanacsu Achitopheltül, Ezechias Kiralyt keves szamu nepével Senacheribtül, Tellyesitsed, O könyörülö Isten, szent kivansagít, es igazgassad tanacsít, hogy az mikeppen ez ideiglen, ugy ennek utanna-is eletinek minden napiaiban lehessen az te tisztessegednek oltalmazoia, az igaz vallasnak plantaloia, azzal ellenkező tevelygeseknek gyomlaloia es irtogatoia. — Fejedelmünk (Királyunk) utan levő fő gondviselőinket, elmeikben, értelmekben, tanacsokban, igyekezetekben es minden tehetegekben sz. Lelkednek általa biriad es igazgassad minden iora. — Gyomlaly ki Seregeknek Vra, közzülok minden gyülölseget, irigyseget, harag tartast, arultatast, boszszuallásra geriedező indulatokat, es öntsöd az szivekben az igaz Isteni es Atyafiul szeretetnek, egyyességhnek, bekesseghnek, es Isteni feilemnek Lelket, hogy az te szent parancsolatod szerint élhessenek nagy egyyességhben, bekesseghben, szeretetben, es egyenlő akaratbol vigyazhassanak es forgolodhassanak azokban, mellyek sz. nevednek tisztessegere, armlot hazának marokni jogyatek Nemzetünknek meg maradasara szolgálnak. . .

11. Bethlen Gábor környezetéhez tartozik ALVINCZI PÉTER²⁶³ is (1570-1634) a kassai lelkipásztor, Pázmány nagyváradi (1580—83) tanuló társa, a protestáns egység keresője. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. A nemzeti függetlenséggel összekapcsolódott erdélyi fejedelemség ígéretes napjaiban, mikor a nemzet fejedelme Bethlen református volt és az ellenség nemcsak a nemzetnek, hanem az evangéliumnak is ellensége, nem csoda, ha a sok csúfságokért való visszaütésnek ereje szabadabb folyásban török ki még imádságában is, különösen olyan alkalommal, mikor a kassai királyi kápolnát az „istentelen bálványozás, képmutatás és erőszak“ helyett Istennek „kedves hajlékává és igaz imádságnak házává“ szenteli fel. A földi templomnak legnagyobb hivatása, hogy benne Isten élő templomaivá formálódjunk át. Szép templomszentelő imádságában²⁶⁴ felemeli szavát, szívét Istennek minden értékéért, legelsőben is a Fejedelemért.

Örök élő mindenható szent Ur Isten, ki széles ez világon minden nemzetségekre az te üdvözítő kegyelmedet kiárasztottad, Háládat adunk te szent felségednek teljes szívünköl, hogy az mi nemzetségünköl gyűjtött Anya sz. Egyházadat is, illy kegyelmesen tekinted, bírod es igazgatod, es mind enyi veszedelmekben is hatalmasan oltalmazod és megtartod ; és hogy mi-

²⁶³ Szilágyi Sándor : Bethlen G. és a kassai pap. Egyh. tört. monográfiák. Bpest, 1881.

²⁶⁴ Dedicatio Regii Sacelli Cassoviensis, Per Reverendum et Clarissimum Virum Dn. Petrum Alvinci. . . Az az, Cassan az Királyi Hazban valo Capolmanac az Abususköl Isteni tiszteletre szenteltetésekör tött Praedicatio. . . Cassan, 1625. (R. M. K. I. 547.)

velünk is illy kegyelmesen czelekedtel, hogy *minket ez helyre egybe gyűjtenél mellyet az behozott abususkból es babonássan véle élestül az te szent igédnek hirdetésével tenéked rendeltünk és az te isteni tiszta szolgálataodra és tiszteleledre szenteltünk ; Kérünk tégedet aláztatosan, vedd kegyelmes gondviselésedbe ez állunk néked dedikált és ajánlott házat és engedjed hogy legyen tenéked minden időben kedves hajlékod és igaz imádságnak háza. Oltalmazd és őrizd meg ez házat is minden egyéb tiszta egyházakkal egyetemben, hogy soha semmi istentelen bálványozás, tévelygés, képmutatás és semmi erőszak ismet meg ne fertőztesse és utálatossággá ne tegye : légy jelen itten az te szent kegyelmeddel, valamennyiszter mi és az mi maradékink idegyűlünk az te szent igédnek halgatására és tanúságára. Temagad taníts minket azáltal és vezérelj minden igazságra és így ez földi templumban tégy minket testetül lelkestül magadnak lelki élő templumiddá és kedves szolgálóiddá és szolgáló leányiddá. — Valamidőn mi itten az te sakramentomiddal élünk, munkálkodjál azok által hathatóképpen az mi sziveinkben, hogy az igaz hitben és benned való bizodalomban erősíttessünk minden kételkedés és félelmeskedés ellen. És valamikor könyörgünk ez helyen az te szemeid és füleid mennyekből mindenkoron figyelmezzenek az mi imádságinkra. Az mint hogy im most elsőben is könyörgünk mind ez egész világon lévő Anya szent egyházaidért és annak nyomorúságszenvedő tagaiért és minden segedelmed nélkül szükölködőkért. Tartsd meg, oltalmazd meg és minden javaikkal áld meg az mi keresztyén fejedelmünket, minden öfelségéhez tartozó hiveddel egyetemben. Ur Isten ne hagyj el bennünket : az te gazdag szerelmű szemeidet, kegyelmes füleidet, irgalmas szivedet és hatalmas kezeidet soha ne fordítsd el és ne vond meg mitőlünk, hogy az te isteni nagy nevedet, az te kegyességedet, jóvoltodat itt ideiglen és osztan örökké dicsérhessünk és magasztalhassunk az te szerelmes szent fiadnak az mi Urunk Iesus Christusnak általa. Ámen.*

12. MADARÁSZ MÁRTON²⁶⁵ eperjesi „magyar prédikátor“ imádságoskönyvében a templomba menetelkor mondandó imádságában a kézzel csinált templomnak paradoxonját oldja meg. Isten befoghatatlan ugyan egy helyre, mégis templomot építtetett Salamonnal azért, hogy abban lakozzék a neve. Jézus is kiemelte az egybegyülekezés fontosságát, melyet szinte megjelenése feltételeként szabott meg. A gyülekezet templomgondolatának szépsége ragadja meg Dávidot is a 27. zsoltárban és általában sok zsoltár telve van a templom szépségének dicsérésével és a templomba való sóvárgással. A templom az Isten igéjének helye, mely eledele és élete a léleknek. Itt beszélgethet, tanácskozhatik a lélek Istenével, itt kell vennie az idvesség poharát. Mintha az egész imádság láthatatlan ellenséggel való küzdelem volna, aki azt állítja, hogy az evangéliumi keresztyéneknek nincs szükségük már templomra.

Imádság templomba bemenetelkor.

Végzetlen Isten, földnek mennynek Ura, tudom kézzel csinált templomban nem lakol, kit az ég és az égnek egei be nem foghatnak : noha mennyekben nem mondatol lakni ; mert te befoghatatlan vagy ; és tied az föld és annak tellyessége ; mindazonáltal régi időben is az te szolgálóddal Salamonnal templomot építtetél magadnak, hogy abban laknál te és a te neved, és arról azt monád, hogy a te házad, imádságnak háza. Sőt azt is parancsolád az felől Izraelnek az te népednek, hogy abban minden esztendőben háromszor mutassa be magát minden férfiui mag tenéked. — Azokáért óh én Uram és Istenem mostan sem gyűlölöd se nem tiltod az embereknek templomba meneteleket : sőt úgy rendelled a te szentéd által, hogy bizonyos időkbén minden helyeken legyenek közönséges helyek, melyekben az népek felgyülekeznek az imádkozásra és az te szent igéd hallgatására. Mert te ott hatalmasan jelen vagy azok között, kik a te nevedbe egybe gyülekeznek, ama te igaz mondásod szerint : minden helyen, melyen emlékezeti leszen az én nevemnek : el jövők hozzád és megáldalak tégedet. Mely ígéreti a te szerelmes szent fiadnak is, az ember Jესus Christusnak, imez ígében : Ahol ketten vagy házram össze gyűlnek az én nevemben ott vagyok közepettek, azért kívánta Dáuid a te szolgáló és szived szerint való férfiud ez egyetlen egyet nagy kívánatossággal, hogy lakozzék az te házadban az életnek minden napjaiban és vigadozott mikor neki ez mondatott : Az Ur házába megyünk. Mert jobb egy nap a te tornácidban, hogy nem másutt ezer nap. És kívánatosabb is az Istennek házában küszöbén ülni, hogy mint lakni az gonoszoknak hajlékokban. — Imé azért seregeknek Ura, Istene, én is a te irgalmasságod sokaságában bejöttem az te házadba, hogy szent felségednek magamat bemutassam és imádkozom a te szent templomodban az te félelmeddel. Tekints azért rám Uram és hallgassd meg imádságomat : nyisd meg szívedet, hogy nagy kívánatossággal és figyelmetességgel hallgathassam az te szent igédet mert jobb az énnekem sok ezer arany és ezüst pénznél. Inkább szeretem azt az igen tiszta aranyból. Öröme az szívemnek, élete és eledele a lelkemnek. Minden gyönyörűségem csak az, hogy lakjam a te szent templomodban imádkozván és hallgatván a te szent igédet. Itt tudakozom tőled, itt tanácskozom veled, Isten én paisom. A te szent templomodhoz való buzgó szeretetemet megemlézt engem. Oh Uram adjad, hogy nagy örömmel jöhessenek fel mindenkor a te házadba és annak küszöbe kívül hagyhassam minden világi szorgalmatosságimat és gondaimat : hogy az idvesség poharát vehessem

²⁶⁵ Lásd 85. jegyzetet.

és az te szent nevedet segítségül hívjam, hogy azokat szent felségednek tekéletes szívvvel adhassam mindazokért, adhassam miket adtál nekem : az te szerelmes szent fiadnak, a mi Urunk Jesus Christusnak általa. Amen.

Az imádságoskönyv többi része magában foglalja Aquinói Tamás, Manassés, Mózes, Dávid, Agoston, Anselmus, Ambrus, Constantinus imperator imádságát és végül az „Ez imádságos könyvecskéért való hálaadás“-t.

13. Főúri író **NÁDASDY PÁL** gróf, aki az ecsedi Báthori Istvánnal kezdődő magyar nagyságok útján halad, nemcsak a nemzeti és vallási mozgalmakban veszt részt, hanem tollával is szolgálja az evangélium igazságait : imádságos könyvet ír²⁶⁶ 1631-ben afelett való örömeiben, hogy Tamás nevű harmadik fia is megszületett. Könyvét Ferenc és Tamás fiainak ajánlja. A hatvan imádságot tartalmazó munka Epistola Dedicatoria-ja elmondja a célt „hogy ti ezzel hűtötök gyarapodására, világi életeknek kegyességben való foglalására és az igaz buzgóságnak Istenhez való föl-indítására“ szolgáljon. „A jó-akarató édes atya“ egykori nevelőjéhez, Zvonarics sárvári lelkészhez viszi fiait és a haldokló lelkész áldását kéri rájuk.

A magyar Wartburg urának halála (1633) után egyedül életben maradt Ferenc fia rosszul tanult meg imádkozni az édesapa által írott imádságoskönyvből. Először fiatal özvegye Révai Judit, azután pedig egyetlen fia hagyta el — mind a kettő önző világi érdekből — apjának a hitét.²⁶⁷

A Nádasdyak előkelő szerepet játszottak úgy a nemzet történetében,²⁶⁸ mint az evangéliumi kereszténység elterjesztésében hazánkban. Nádasdy udvara volt az első irodalmi központ.

A hitnek öregbítéséért imádkozik és kéri Istent balkezében lévő vaspálcája letételére, vesszőzéseinek, sujtolásainak megszüntetésére. Isten nem hallgatta meg imádságát, fia először hitében meginog, azután I. Lipót lefejezteti 1671-ben. Az Isten sujtoló vasvesszeje csak nem szűnik meg és nem fordul el haragja a nemzetről.

III.

Kereszt viselésnek ideje-korán-való áhitatos könyörgés

Oh véghetetlen, öröktől fogván való, tellyes szent Háromságnac első Személye, kegyes Atya Ur Isten, jól-ismérjük, és veszűc eszünkben, az te igaz, de az emberi okosságtul el-rőjtetet, mindazonáltal el rendeltetet, bűnökért való büntetéseidet, az Fiakon harmad és negyed iziglen, mindazokban kik poenitentiat tartani nem akarván, vakmerőül az bűnöknek utálatos sárjában hevernece, és abbul meg térni nem akarnak. Imé azért az te bal-kezedben levő vaspálczádat, ki-bocsátottad az emberi nemzetségre, sőt az egész világra, mellyek noha te redő nézvéen, véghetetlen örök igazságú, Sz : Isten igen kiseded vesszőzések, és suytogatások, mert ezeckel az embereket lelkekben akarván meg tartanod, próbálod, híván ez által is az üdvösségre, alázasatos engedelmisséggel könyörgünk, vedd füleidben az mi kiáltásunkat és az mi fohászokodásinc jussanac elődben, és ne büntess minket mind az pokoliglan, ne örvendezzenec mi raytunc és ha ug' tetzic te néked, és Isteni nevednece tisztességére, s-Anya-Szent-Egy-házadnac éppüle-tire vagyon az, az mint Szent Fölségedtől kérünk, *jordicsd-el haragodat, és mulasd meg nyomorult hivednece látható jelét (ez uttal elegendőképpen suytogatván) az te kegyelmességednece*, hogy az te Atyai kegyességedért és jó-voltodért, s rajtunc való könyörületességédért, ha ugy tetzic tenéked, dicsérhessünk és föl-magasztalhassunc, mind itt ez világon, mind az örök életben, az szenteknek egyességeben, vég nélkül, és mind öröckén öröcké. Amen.

XXXII.

Az hitetlenség bűnéről való könyörgés.

Oh kegyes és kegyelmes örök Ur Isten, szabadics meg minket az hitetlenségnek bűnétől, *oregbics bennünc az igaz hitet*, hogy te hozzád egyedül ragaszkodhassunc, engedd minekünk az te igazságodat, *ne oslorozz Ur Isten minket az te haragodban*, és ne szálly velünk az ítéletbe. Amen.

14. Csaknem 1000 oldalra terjed **MEDGYESI PÁL**²⁶⁹ Bailly-ből fordított *pietatis*²⁷⁰ munkája, melyben az elmélkedések, meditációk mellett 53 imádság is

²⁶⁶ (Ahitatos és Buzgó Imádságoc. . .) *Nádasdi Pál gróf*. . . Csepreg, 1631. (R. M. K. I. 598.)

²⁶⁷ *Payr Sándor* i. m. 653., 851. lap.

²⁶⁸ *Szekfű Gyula* i. m. 24., 27., 187., 191., 222., 224., 257. lap.

²⁶⁹ Lásd 89. jegyzetet.

²⁷⁰ Lásd 91. jegyzetet.

Praxis van. Az elmélkedések sokkal szinesebbek, megkapóbbak, mint a felette hosszúra nyúló imádságok, melyekben alig van sor, vagy mondat, mely ne támaszkodnék bibliai idézetre és ne volna mindjárt fel is tüntetve is az idézett bibliai hely mellette.

Egyimádságot mutatunk be : „*Akkorra való könyörgése az beteg embernek, mikoron immár, Világhoz fordulása felől semmi reménység nintsen, midőn tudniillik csak az Istenhez való menetelhez kel az betegnek önön magát készíteni.*“ Az örökkévalóságba lépésnek a pillanata minden kegyes ember számára döntő fontosságú, mert egész élete nem más, mint erre a lépésre készülődés és várakozás. Mégis ez a pillanat mindig elszomorító, mert a lélek vallása mellett nem vitézkedett annyira, mint kellett volna, a világitól való félelem és a hízélgés bünt és tévelygést jelentett. A bűnök annyira úrrá lettek felette, hogy már a felnézésre sincsen önmagától való ereje. „Üres vagyok Uram minden igazságtól.“ Krisztus vérére van szükség, mely a fogyatkozásokat lemossa. A Krisztusban való éltető hit visz át a halálra is. A külső ember ereje fogyatkozásával a belső ember gyarapodásának kell együtt járnia. Csak a Krisztus készítheti el az ember lelkét, hogy mint az eszes szüzek felkészülten várják az alkalmat. Az angyalok nemcsak gyermekségünkől fogva való őrizőink, hanem lelkünknek örök dicsőségbe való felvivői is. Minél jobban közeledik az elköltözés ideje, annál jobban közeliedni kell a léleknek is Istenhez. A hosszú imádság még egészséges embernek is megpróbálná a türelmét és figyelmének lankadhatatlan buzgóságát, nemhogy beteg, halódó ember bírna ilyen sokáig figyelemmel és áhítattal elmerülni benne.

En Mennyei Szent Atyám, *ki minden test Lelkének Istene vagy es teremtetted nekünk ez lelkeket* (Num. : 16. 22 et 27. 16. Jer. 38. 16. Act. 13. 25. 26.) *időt rendtéll világra jövetelünkre és pályafutásunknak végzése szerint, kimenetelünkre is.* Az en napiaunk szama (I. Tim. 4. 7.) *mellyet te meg határozalt, immár szintén végben kezd menni* (Ps. 9. 12.) *és szintén arra a legutolsó* (Job. 14. 5) *kötesre jutottam, mellyet te végeztél, s-en is által nem hághatok* (et 14. 16. 12, et 21. 22.) *Iol tudom Uram, hogy ha perben szallasz velem egy test is meg nem igazulhat előtled* (Luk. 22. 53. Ps. 143. 1) *En pedig mindenek felett, rutabnak és tisztalanabnak tetszem te előtled ; mert nem viaskodtam meg amaz jó vitézséget* (2. Tim. 4. 7.) *vallásom mellett, oly buzgósággal, minémüvel kellett volna : hanem ez világitól való feltemben es hízékedesemben minden bünre es tévelygesre alkalmatosságot adtam : es hogy testemnek kedvet tölthetném, meg ser tettem minden parancsolatidat, gondolatimban, beszédimben es tselekedetimben úgy hogy az én büneim annyira el-hatalmaztanak raytam, hogy immár csak fel-nézésre valo eröm sintsen, mellyeknek szama felyül haladta hajam szalainak szamat. Ha az en büneimet meg tartandod Uram, hogy maradhassak meg előtled* (Ps : 130. 3. Dan : 5. 22) *Mert üres vagyok Uram minden igazságtul, mely irlgalmassagodat érdemelhetné, meg terheltettem minden álnoksággal, mellyel igazan minden haragodat megérdemle. De oh, édes Uram Istenem, annak az te Fiádnak kibem hozzam békéltél érdemeiért, sanny meg engem es könyöröly rajtam, ki másoknál nagyobb bünös vagyok* (I. Tim : 1. 15. Ezech : 18. 22. Ps : 51. 7) *Töröld ki emlékezetemből minden büneimet, es színe elől minden fogyatkozásimat mosd-el, amaz nagy áru verrel* (I. Petr : 1. 29. Ioh. 129) *mellyet à te macula nélkül valo Bárányod tisztulásomért ki-öntöt. Ebben az hitben éltem, ebben halok is meg : el-hívén, hogy az Iesus Christus meg holt büneimert es igazulásomért fel-tamadot* (Rom : 4. 25) *Es mivel el szenvedte ő az halalt es büneink érdemes büntetésének terhét el viselle* (1. Cor : 15. 3. 4. I. Pet : 2. 22) ; *Oh szerelmes Atyám, most immár, midőn szinten itilő széked eleiben indultam, ments meg az ő kinszenvedéséért es halalaért, mind azoktul az rettenetes büntetésektül, valamellyeket büneim méltán érdemelnek ; tellyesits meg nekem azt à te kegyelmes es vigasztalással telyes igireteted, mellyet Evangeliumodban töttel : Valaki (ugymond) hiszen te benned, örök élete vagyon, es az karhozatra nem megyen, hanem által ment az halalbol az életre* (Ioan : 5. 24) *Erősits meg őh Uram Iesus Christus az en hitemert, hogy idvségemenek tellyes birodalmat vehessem egyedül csak az te irlgalmassagodnak es szent Vérednek érdemében. Nevellyed oh áldot szent Lélek bekeseges türesemet : ne hagy fellyeb kisirteni annal, az mint el szenedhetem* (1. Cor : 10. 14) *es az mit jo tetszesedből rejam mérsz, annak elviselesere tegy alkalmatossa. Oh áldot Szent Háromság, egy örök Isten en Teremtőm, meg valtom, es megszentelóm, adgyad, hogy az mint az külső ember en bennem el fogyatkozik, azonkeppen az belső inkább inkább nevedgyek, az kegyelem es vigasztalas által ; Készits el edes Idvezítőm lelkemet, hogy mint az Eszes Szüzek* (Matt : 25. 4. et 12. 11) *igazsagodnak es szentsegédnek menyekzői ruhaja* (Apoc : 19.) *raytam léven, készen mehessen ki elődben, Olay léven lámpasában* (Apoc : 19. 7) *Iegezd el ötet magadnak, hogy így lehessen veled örökkön örökké valo szeretében* (Ioan : 17. 12) *es tarsasagban. Fed meg Uram, az Satant* (Zach : 3. 2.) *es üzd messzre en töllem. Ments meg lelkemet az Ebeknek hatalmaktul, tarts meg engemet az eh Oroszlannak torkatul* (Ps : 22. 20. 21. 22) *Halakat adok Uram, te neked minden áldomásidért testiekert es lelkiekért, nevezet szerint pedig meg-váltasomért* (Matt : 18. 8.) *Fiadnak az Ur Iesus Christusnak halala által* (Heb : 1. 14) *Halakat adok azért is, hogy Sz. Angyaliddal gyermekségemtől fogvan*

(Luc. 16. 22) *mind ez jelen valo oraig őrizzetted engemet*, kérlek szerelmes Atyam (Matt : 3. 11) parantsoly ő nekik (Luc : 13. 18) hogy ez után is rejam vigyazzanak, valamig lelkemet kiszólitod ; akkor pedig *vigyek (mint az Lazar lelket) az örök díttségben* (Eph : 1. 10. Act : 15. 11) Engedgyed hogy az miken az en ki költözéseimnek ideje közelebb közelebb jü hozzam, azonkeppen *lelkem-is te hozzád* (Ps : 31. 4) *inkab inkab el közelithessen* : Es hogy nagy örömmel *ajánlhassam ötet szent kezeidbe*, mint édes Atyamnak, es irgalmas meg váltomnak kezeiben ; abba a szem-pillantásban pedig *Vedd te-is kegyelmessen hozzád az en lelkemet* (Act : 7. 58) Mellyeket egészen el-követhessek, kérlek légy jelen Sz. Lelkeddel, es az te *kegyelmed maradjon meg mind végig en bennem*, az te Fiadert az Iesus Christusert, ennekem egygyetlen egy Idvezítőmert. Az kinek neveben neked tulaydonitom az te dítőségedet, es az te kezedből kerem, mind ezeket, abban a könyörgésben melyre ő maga tanított : Mi Atyánk ki vagy etc.

15. Medgyesi Pál nevével és munkáival kapcsolatban számolunk be arról az imádságról, melyet Rákóczinak hős hadvezére, *KEMÉNY JÁNOS* irt „a Tatárországi Chám Rabságában . . . Chrim országbeli lakohelyen, Bekcze Szárán nevű város felet, köszikla tetején éppített Sidó városban“, mint az odavitetett „Raboknak buzgó imádságá“-t. Ez az imádság Medgyesi *Sok Jajjokban . . . merült és feneklett, szegény igaz magyaroknak, egy-néhány keserő Siralmi* c. (1658)²⁷¹ munkájában jelent meg az ötödik jaj részében közölt bőjti beszéd után. (Egész szövegét közöltem a Budapesti *Egyházi Értesítő* 1927. évi 19. számában.)

Ez a szép hadifogoly imádság, melyet egy vert hadvezér „Sz. David és Job szavai közzül ki-szedetet, és az fellyül meg-irt Raboknak állapottyokra alkalmaztatott“ gyönyörű példája annak, hogy milyen rettenetes következményei vannak annak, ha az Istent az ember kihagyja számításaiból. „Szabad indulatunkra bocsátottál, hogy magunc keressüc magunknac veszedelmünkre való utainkat“ Háládatlanság Istennek gyalázása miatt pirul az arca a hadvezérnek, melyet népével együtt elkövetett, melyért „Isten dicsősége nem szenvedhetvén azt“ szörnyű rabság lett az eredmény. A rabság keserűségében tusakodik Istennek, meg akarja győzni, hogy az emberi bűnök mégsem változtathatják meg Istennek irgalmas szeretetét és nem hatálytalaníthatják Krisztus kinszenvedésének érdemeit.

A honvágy, a szabadságutáni és az otthon utáni vágy csap elő a sorok közül. „Irgalmasságodnak fényes napját virraszd fel mirajtunk a megszabadulásban . . . Vigy vissza édes hazánkban“, vagy legalább „örvendeztesd meg szíveinket jó híreknek hallásával!“ A szabadulásnak nem látván az útját, annak módját Istenre bízzák, addig is az Ő kezeibe ajánlják magukat, Nemzetüket és a Szentegyházat.

Őszinteség, melegség, mélységes megalázkodás és bűnbánat csendül elő ebből a jajjongó imádságból, melyet a szerencsétlen II. Rákóczi Györgynek hadvezére irt és imádkozott fogságba került népével együtt a Krim-félszigeten.

16. *GRÓF ILLYÉSHÁZI GÁSPÁR* (1593—1648) a Pázmány által róm. kat. holkussá lett főúr, Bethlen Gábor hadvezére, ki halála előtt ismét evangélikussá lett, 1639-ben fordítja le latinból másodsor *Beust Joachim* 1592-ben megjelent *Enchiridion de arte bene beateque moriendi* munkáját.²⁷² (Az első fordítást 1600-ban adta *Magyari István*.²⁷³ Ehhez az unikum példányhoz azonban nem tudtam hozzájutni.)

Az előkelő főispánt ugyanolyan indítóokok vezetik a fordításban, mint Nádasdyt. „Szerelmes gyermekinek lelki készületeket“ tartja szem előtt. Az *ars moriendi* műfajnak ez az újabb magyar földre hajtása kissé különösen hat, ha arra gondolunk, hogy az élet tavaszán álló rózsásarcú gyermekek számára készül a könyv, de a harmincéves háború idején ez a halálosan komoly életbölcesség gyakorlati követelmény volt inkább, mint a tőlünk különböző világnézetnek és vallási elképzelésnek erőszakoló szorgalmazása és átplántálása.

A magyarországi viszonyok és viszontagságokhoz pompásan illett az *ars moriendi*. Azon kellene csudálkoznunk, ha Illyésházi, az egykori lipcei diák, nem a wittenbergi tanárnak a könyvét fordította volna le magyarra.

²⁷¹ (M. R. K. I. 934.)

²⁷² Kezben viselő Könyv. A' io es bodog kimulasnak mestersegeröl. Mellyet először Beust Joachim Deakul irt : Mostan penigh . . . *Grof Illyehazi Gaspar* . . . szerelmes gyermekinek . . . Lelki készületekre Magyar nyelvre fordított es ki-bocsatott . . . 1639. (R. M. K. I. 689.)

²⁷³ (R. M. K. I. 315.)

A halál előtt mondandó imádságban adva van az egész könyvnek a lelke, tartalma. Hálaadás a meg nem érdemlett javakért. Tapasztalása a kevés erő elfogyásának, a Krisztusban való hit kicsinységének bevallása és elismerése és könyörgés azért, hogy Isten ne hagyjon el, növelje hitünket és legyen velünk halálunk óráján is.

Imagsagh Mellyet halálnak előtt kell mondan Az Atya Istenhez.

Örök mennyei Atya Ur Isten, ki a te Fiaddal és sz. Lelkeddel az embert földből teremtett, megh határozta az ő életét, mellyet által nem haghát. Imé én te gyarlot teremtett állatod, érzem hogy el közelgett életemnek vége : Annakokaért te neked édes Teremtőmnék, hogy engem testel és lelekkel meg ajándékoztal, iffiuságomtul fogva tápláltál, és az mai napig kegyelmessen meg-tartottal a te szent igednek ismeretiben, ezekért és mind velem tett jótéteményidért hálaikat adok te neked, ki minden könyörületességidnél kisebb vagyok : és kérek téged, hogy az én vénségemben-is, midőn erőm meg-fogyatkozik, ne hagy el engemet, hanem engedgyed, hogy az utolsó napon élhessek te veled amaz örökké-való világosságban, amelyben te lakozol a te Fiaddal és szent Lelkeddel, ésminden szent Angyaliddal és választottiddal egygett, ki mind örökké áldandó és diczirendő Isten vagy. Amen.

A Fiu Istenhez.

O Christus ki engem gyermekségemben és ifjúságomban meg-tartottál. Tarch megh ezen erőtelen vensegemben is.

O Iesus Istennek Fia, könyöröly raytam, ki azt mondottad : hogy valaki én bennem hiszen, még ha meg-hal-is él, én te benned hiszek, de igen gyengen ! öregbcsd az én hitemet, hogy a bűnnek és halálnak rettegatési és félelmi közül ki-menekedvén, te benned én meg-váltómban, csendesen ki-mulhassak, es fel-tamadván veled együtt elhessek a te dicsőséges országodban. Amen.

A Szent Lelek Istenhez.

Szent Lelek Ur Isten, kinek segítsége nélkül az mi könyörgeseink haszontalanok és heában valok, tegedet kérek o egyetlen egy vigasztalom, légy velem az én halálomnak orain, vedd ortalmad alá az en lelkemet az Satan ellen.

17. A nemzeti életből és szerencsétlenségéből fakadó motivumok egyre nagyobb sorral és erővel járnak át az imádságokat a XVII. század közepétől kezdve. Igazi jeremiádok születnek, melyekben nemcsak a képek hasonlóak a zsidók történetéhez, hanem a szavak és kifejezések is a prófétai iratokból vannak átvéve. Jobban, szebben és biblikusabban úgysem tudták volna magukat kifejezni és annyira ismerték, élték a Biblia világát, annyira beleélték magukat az ott olvasható dolgokba, hogy akarva nem akarva arra mozdult az ajkuk, hogy a prófétákkal együtt imádkozzanak.

Az 1646-os *dögös* esztendőből való az ismeretlen szerzőtől való Gyulafehérváron megjelent *Lelki temjénező*,²⁷⁴ melyből csak egyetlen példányt ismerünk. Az Erdélyi Múzeum tulajdona ez a tizenhatoldali csonka munka, mely az egyiptomi csapásban látja a *dögös* esztendőnek előképét, azzal a különbséggel, hogy ott csak az elsőszülötteket vágatja le Isten erős angyalával, de a mieinket bokrával lövöldözteti és öldökölteti. A mélységes bűnbánatnak szava csendül elő, mely alázatosan esedezi, hogy Isten irgalmasságának záporával öntözze meg ellenünk fellobbant haragjának szikrázó tüzét. A teremtettségi érzés itt is előbukkan és a por-meghamuember fél attól, hogy Isten felgerjed ellene, ha szólani mer hozzá. Nagyon szép kép az, melyben „a mi szíveinknek küszöbét Krisztus vérével kell megkenni, hogy a verekedő Angyal békével menjen el mellőlünk“.

... Mi gorombák és esztelenek inkább választottuk a halálnak útját, mint az életét ; mert a te beszédedet meg nem hallgattuk, hanem fülünket a'ra bédugtuk, a vagy ha a'nak hangját hallottuk is, de csak jülünk mellől bocsátottuk ; és a te parantsolatodat vakmerőjül által hágtuk. Azért óh igaz itélő Isten, méltán bocsátottad mi reánk ezt a tüzes mirigyet, amelyen naponkint fogyaszt és pusztitsz bennünket . . . megtöltötted a mi utszáinkat, házaikat siralmas jaj szózatval, megasztattad orczáinkat keserű könyv könyvullatásokval : el szedegeled nagy részént közzülünk a' mi gyülekezetünknek ékességét, a' nép virágzó ifjúságát, mind a két ágbelieket. — Keményebbnek tetszik Uram a' te tsapásod, mint az Aegyptus-bélieken volt, kiknek csak első szülötteket vágatád le erős Angyaloddal ; de a mieinket bokrajával lövöldözteted és öldökölteted a'nak mérges

²⁷⁴ Lelki temjénező, Mellyben a' szübeli kegyes buzgosagnak tüzétől fel gyulasztott áhitatos könyörgesnek kedves illatu füstöletivel az Istennek rettenetes felgerjedt haragja engeszteltetik, és az ő töle ki-jövt sürüven öldöklő tsapás a' holtak és élők között álló hivektől enyhítettetik. Gyula-Fejir-Varatt, 1646. *dögös* esztendőben. (R. M. K. I. 785.)

nyilaival; mivel mi azoknál sokkal bűnösebbek-is vagyunk. De kérünk tégedet irgalmasságnak Istene és Atya, ne feledkezzél el még olyan sebes haragodban-is a' te könyörületessegedről, és ne emesz-meg bennünket tellyességgel a' te busulásodban, hanem öntözzed a' te fellobbant haragodnak szikrázó tüzeit irgalmasságodnak záporával. — Noha tudjuk s' sóhajtvá meg-is valljuk vétünköt, de még sem futunk el előled, mint irgalmatlan haragos bíró előtt, a Cajnnal egygyütt, hanem elődbe fulunk teneked mint könyörüölő Atyánknak, a' Davidval, s' azt mondjuk: Mi vagyunk Uram, akik vétkeztünk, és a mi büneinket a' mi báránykánkat, ártatlan kisdedeinket, kik még a job és bal kéz között külömbseget tenni sem tudnak, miért öldöklöd? . . . ne gerjedjen fel, kérünk felséges Jehova Isten mi ellenünk a' te haragod, ha szállunk te neked porok és hamuk lévén. Ha a' te kegyelmes jó tetszésed és ha a' te el-végezett tanácsodval nem ellenkezik, eléged meg immár rajtunk ezt a szörnyü tsapást: szállítsd meg a' te öldöklő Angyalodat, és mondjad nekik: Elég immár! Ne törölj-el tellyességesen e' földnek színéről bennünket; ne vágd el életünknek fonatát üdönknek felében, hagyj szállítsuk még a maradékokra-is a te jótéteményednek emlékezeteket. . . — . . . Kend-meg a' te szerelmes Píadnak, a' mi igaz Husvéti Bárányunknak, drágalátos vérével a' mi sziveinknek küszöbét, hogy azt látván, békével el-mennyen mellőlünk a te verekedő Angyalod. . . — . . . Taníts meg Uram, minket a' mi halandóságunkra, hogy ismerhessük meg a mi életünknek rövidségét és ne ígérjük magunknak e' szarándokságban sok eszlendőket; sem a hosszú élet felől való reménységtől meg-tsalattava, a' penitencia-tartást ne halogassuk, se magunkat testi bátorságra és e világi hiúságos jókban való gyönyörködésre ama bolond kazdaggal ne adgyuk. . . hanem a mi vőlegényünket, minden órába ágyékunk felővesztve, és szövetnekünk égve jó készüléttel várjuk, hogy tőle vigyázatlanul ne találtassunk.

18. A feltűnő mértékben biblikus és Bibliában élő, annak kifejezéseit használó imádságos-könyvek sorába tartozik CZEGLÉDI ISTVÁN²⁷⁵ (1620—1671) tállyai, majd kassai templomépítő lelkésznek, akit valószínűleg megmérgezték a pozsonyi törvényszék elé való idézésének idején, „Lelki hartzban való bai-vivasarol“²⁷⁶ írt könyve is. A könyvben a kísértő és bajvivő párbeszédben folytatnak egy harcot. A megtérő bűnösnek az „ő ellenségei ellen“ Isten a következő hat fegyvert nyújtja: „Az igazmondásnak övét, az igaz cselekedetek melyvasát, az evangélium békeségének saruját, az hitnek paisát, az idvességnek sisakját, az Isten ígéjének szabályáját“. Minden bajvívás után következik egy-egy imádság. Az imádságokban, melyek közül kettőt mutatunk be alább, meglep, hogy a textust pontosan adja minden hivatkozásánál és feltűnik az is, hogy a Biblia egyes könyveinél itt jelenik meg először a magyar terminus technikus: *Genesis* helyett *Teremtés*, *Deuteronomium* helyett *Számlálások*, *Revelatio* helyett *Titkok*, *Exodus* helyett *Kijövetel* stb.

A Bibliai vonatkoztatások és idézetek szimbolikus jelentőséget nyernek; életfája, fehérkő, rejtett manna, hajnali csillag, fehér ruha olyan képekben és dús egymásutánban következnek és ehhez járul a bajtvívónak és a kísértőnek páros viaskodása is, hogy szinte Bunyan Zarándokútjának hatását keressének írónkban, ha munkája nem előzné meg egy esztendővel Bunyan börtönbekerülésének (1660) és a fogságban született munkája megkezdésének idejét.

A hadakozás képeit és személyeit nagyszerűen szemléltetik az ótestamentumi hősök, akik egyben a kitartó imádságnak is a hősei, bajnokai: Mózes és Elizeus, valamint Jézus Krisztus is. A kitartó imádságra előkép Mózes vesszőjének háromszoros használata is, mert az első ütésre nem fakadt a sziklából víz. Krisztus nevében adja le a könyörgő levelét, akinek vére meggyőzte a sok vérontást. Nagyon szép és megragadó a szülő és haldokló fia közötti viszonynak a kidolgozása. A szülő olvasni tud gyermeke könnyben lábadó szemében is. Érdekes rész az imádságban az imaszokásokról, testtartásról és az imádság idejéről és helyéről való megállapítás.

Nyelvi szempontból megállapíthatjuk erről is, mint a többi magyar vonatkozású imádságról is, melyek nem idegen forrásból, hanem az elkeseredett szívből fakadnak, hogy akár a megsárguló lelkiismeretről, akár a viadalra való vastagságról, akár a *test cifra állásáról* beszélnek, hogy kifejező és erőteljes. Olyan szavak és jelzők ezek, melyek manapság is szemléletessé tehetik az imádságot, azonban az ilyen szavakat, mint pl. maszlag, a mai ízlés és szóhasználat nem bírta meg.

²⁷⁵ M. Nagy István: Czeglédi István polemikus író a XVII. században. Kvár, 1899.

²⁷⁶ A' Megh-Tert Bűnösnek a' lelki-hartzban való bai-vivasarol írt Könyvnek Első Rése, Mely nagyon az idvességnek fundamentoma, s' annak eszközei felől. A. C. K. G. L. T. C. I. (A kassai katolika gyülekezetnek lelki tanítója Czeglédi István által) 1659. (R. M. K. I. 942.)

Könyörgés, a lelki hartzban valo megh erőssödésért.

Oh menynek földnek hatalmas teremő Vra! eszemben vőtem hogy már engemet é világtul el szakasztottál; de mégis én te néked, mint érettem bajt-vivásra készült kegyelmes Hadnagyomnak parancsolatit által hágtam; én à mit vétettem, ü érettem megh büntettetet; én à mivel néked adós voltam, ü érettem megh fizetvén az én vátlásomnak salzát fel vőtte. Oh édes Istenem, te nálad nélkül ily erős bajt vivó vitéznek semmi hatalmam nints. Vram Jesus oh mely nehéz hadak viseléséhez kel kezdenem! adgy azért erőt és vastagságot à viadalra; emlé-kezzél megh à te harczdorul, melyben à te ellenségiddel mind veritékedigh sőt amaz keserves kereszthig csatáztál, holot ugyan azt mondád: (Matt. 26, 41.) *Erőtelen à test, de à lélek kész. Te légy énnékem* édes Iesusom (I. Sa. 14.) *ama Ionáthásom, ki fegyveres erejével à Philistesusokat le vágta, én bár legyek csak tör hordozo inasod.* (I. Kir. 20, 11.) *Nem az édes Ivezitő Vram az nyertes az hadban, ki fegyverét oldalára felköti, hanem ki azt dícsiretesen le veti. Tűj el azért Vram magad velem az hadban, viaskodgyál az én idvességemért; ha megh sebesedem, sebeimet kösd bé; ha (Terem. 4, 23.) kékel veszek valamelyik lelkemet ostromló vitéztül, adgyad hogy megh ölhessem mégis.* És mivel Vram hogy Felséged à győzedelmeseznek, hol lelki ételre való (Titk. 2. rész v. 7.) *élet fája gyümölcsét; (v. 11.) második haláltul való megh nem sertetést; (v. 17.) el rejte-tett manná, fejer követ, amaz uj névvel egygyütt; (v. 28.) hajnal szép esillagot; hol penig (3. rész v. 5.) ighen szép fejer ruhát, édes Atlyád s-angyali szolgálid előt való vallástéttel egygyütt; néhol ismét: (v. 21.) A' te Királyi székedben magaddal egygyütt való győzedelmes ülést igirsz; ez én szegény bajlodo bu látot lelkemet ékesics megh azokkal. Amen.*

Könyörgés az igazán való Könyöröghetésért.

Oh én imádságomnak irgalmassan meghallgató Istene! à ki álhatatosságot kívánsz à keserves foházkodásokban. Oh én idvességemnek erős küsziklája Istennek Szent Fia, *nem (Szaml. 20.) hozs te egy ütessel vizet, hanem ha, háromszor sultya megh hitinek zöldellő veszejével à te szivedet amaz el epedet Moses. Vgy ad Felséged à nehéz kisirteteknek Iordán vizén száraz lábbal való által menetelt az árván maradot kegyes lelkü Elizeusoknak, ha (2. Kir. 2, 14.) kélszer igasságodnak palástyával megh ütik à vizet.* El menél előttem álhatatos zokogó könyörgésednek formájában à kertben, à mikor érettem háromszor tőd tiszta szent ortzádat az porban, (Matt. 26. 39.) *háromszor imádkozál ama méreggel telitölt pohárért, hogy ha siránkozó lelkéknek, (Matt. 15. 26.) kölyöknek nevezvén azt à ki téged untat imádságában. Ime lábod eleiben borult-s-lelki (Terem. 42. 7.) gabona kérti jöt, ama tégedet tiszta életü Iosephet el adott-s-tüled elpártolt Attyádfia, az én szegény nyomorult bünös lelkem, rettegh te tüled, hogy né-talántán idegennek mutatod hozzá magadat, s-kemény beszéddel szolván néki megh riogatód. Mind azon által lelkemet megh éleztő mint egy (Kir. I. K. 19. 11.) *lassu szót kezdenék hallani à félelmes föld indulás után, mely törölgeti à földre tött poros ortzámat, s-igy vigasztal: Ne fély, az piros véremmel éretted eleget töt válatot lelkem, mert à te éjeli nappali hozzám való kiál-tásod tudva vagyon nálam, ha kevésbé haladis segítségem, de (Hab. 2. 3.) várván várjad, mert bizony el jü, és nem késik.* Bizonyny várís tégedet az én lelkem! De oh édes Iesusom, vallyon-s-kicsoda nevében adgyam bé keserves könyörgő levelemet? Iuta eszemben, hogy à te nevedben kel annak megh lenni; mert hazudni nem tudó. (Ian. 16. 23.) Bizony mondásoddal confirmáltad, hogy valamit akképpen kérek énís, nyomorult metelyes juhod, à töb hivekkel egygyütt, megh adod énnékemis. A' te áldot nevedben kérem azért az imádságh lelkét édes Attyád-tul, s-ugyis tartis reménkedésemet édes Christusom, mint ha te bocsáttal volna engemet ü hozzá követségben. Bünök bocsánattyát régen (Terem. 50. 15. 16.) Iacob édes Attyoknak nevével kérek Ioseph-tül ütét megh bántot Battyai; Enis à te nevedben akarok bünös lelkemnek használni, oh én undok büneimmel megh bántatol Szerelmes Iesusom! *Megh valom ugyan én nyomorult lelki beleg, hogy sok vér vagyon kezemben, melynek nézésétül (Esai. 1 : 15.) irtz-hatnál is; de hiszen azt à vért à te ártatlan véred megh győzte, s-ollyáís tőtte immár édes Attyád előt (Esai : 1. 18.), mint az hó és à fejer gypaju. Kiált azért hozzád reménkedő lelkem, mint az ailon zörgető nyomorult koldus, ki mind addig zörget, migh bé nem bocsáttatik. Indítson oh Vram Iesus azért, foganatos véred, könyörögni indító s-tanító lelket én bennem nyomorult bünösben. Ha testemben ragad à Sátán Angyala s-azt mondgya: hogy szavaimat nem tudom bölesen formálni à könyörgésben; Oh édes Iesusom juttasd eszemben; azért küldöt téged édes Attyád, hogy az én lelkemnek (Esa. 9. 6.) örökké való Attya légy. A' mint azért az édes Attya, ha halálhoz közelgető fiának nem érti à dolgot kiformaló szavátis; de ha gyermeke könyvben lábbó szemeil réá fordította, megh esik édes szülejenek szive raita; Ekkép-pen engedgyed ő Vram Iesus az én hibás könyöröghésben, hogy ha külső szám a szokat bölesen ki nem formálhattyaís; mind azon által kiálthasson à te réghi Mosesed lelke, à veres tenger mellet lévő keresztekben te hozzád, ugy hogy ugyan megh kössön téged rebegő szivemnek foházkodása s-est kiáltis: (Kijöv. 14. 15. 4.) *mit kiáltasz én hozzám? (Ier. 31. 20.) Indullyanak megh à te belső tagaid édes gyermekeden, s-könyörülvén könyörülyj raita. Szent fogadásod Vram, hogy azokkal közöllyed boldogságodat, kik (Matt. 5. 7.) kegyelmedet éhezik; nyuicsad azért könyörgő kegyelmedet nekem, hogy szent füleidben zengedeztethessem, é könyvben lévő próbák alat nyegő foházkodásimat. Adgyad oh édes Iesusom, hogy à legh kisebb sohaitásomis tüstént meny-nyen, à töb velem egygyütt foházkodó szentek lelki áldozattya illattyával amaz frigy Angyala (Titk. 8. 3.) arany temjenezőjében, kiis az arany oltárra tétetvén, mehessen fel, (Cselek. 10. 4.) emlékezetnek okáért ama Százados imádságával édes Attyád eleiben. Tudom édes Vram nem kívánod testemnek cija állását, mert vagy állgak, mint a (Luc. 18. 13.) mellyét verő Publicánus; vagy ülyek, mint à bujdosó fejét (I. Kir. 19. 4.) fenyüfa alat nyugoto Illyés; vagy feküdygem, mint (Esa.***

38. 2.) életének felesleg napjaiért könyörgő Ezechias ; vagy (Matt. 26. 39.) *ortzámra bórullyak*, mint magad az olajos kertben ; vagy *térdre essem*, mint (I. Kir. 8. 54.) Salamon kedves szolgád ; vagy *nap keletre vessem szemeimet*, mint igaz vallásáért (Dan. 6. 10.) oroszlánok martalékjára taszítottat Danieled ; mind az által csak szegény lelkem legyen meg törődöt, és keserves (Solt. 51. 19.) kedves áldozat az te néked.

Cselekedd azt azért *nyavalyás lelkemmel ó édes Iesusom ! hogy vagy* (Solt. 63. 2.) *reggel kíván téged szomju lelkem ; vagy* (Solt. 119. 62.) *éjjélkor fel kél hozzád szomorú szívem ; vagy* (Terem. 24. 63.) *kimenvén á mezőre, estve felé imádkozik nyomorult igyem ; mind annyiszor á lelki maghot vadászó, s-sarkamban mennyei áldozatom után oládkodó setét madarakat* (Terem. 15. 11.) *el üzhessem ; és végre miként á keresztre ki nyujtatot* (Luc. 23. 42.) *Tolvaj, utolsó zengő szavával menyországot nyíltá ; Igy nyithassa meg szegény lelkem* (Titk. 3. 7.) *ama David kulcsával testébül való ki szakadásakor fényes mennyei palotád ajtaját. Amen.*

19. SZOKOLYAI ISTVÁN²⁷⁷ a biblicitásban annyira megy, hogy *A szent Bibliának O Testamentomi Könyveiből egybe szedegetteletű áhítatos könyörgéseket* ad (1648-ban és 1669-ben). Úgy ebben a munkájában, mint a másik „Belgiomi nyelvből“ fordított *Sérelmes Lelkeket gyógyító balsamom*-ban megállapítja, hogy „a testi nyavalyák minden emberekkel egyaránt közösek, még e világ fiaival is : de a léleknek sérelme csak egyedül az Isten fiaiban vagon. Sőt a legkegyesebb embereket bágyasztja mindenek felett leginkább az lelki betegség“. Isten kemény fenyegetésekkel és igaz ítéletekkel fizet, de ezek „csak azokra tartoznak, akik a gonosz cselekedetekben örülnek és a gonosz hiábavalóságokban vígadoznak“.

A munka átmegy az ótestamentomi könyveken és az egyesekben foglalt tanításokhoz, történetekhez írja az imádságokat. Megtanít az ótestamentomi történeteknek áhítatos feldolgozására, tanúságainak imádságba való szövésére és megtanít arra a manapság mindinkább feledésbe menő szokásra, hogy az imádság nem független a Bibliától és nem lehet független az alapigétől sem, melyen felépül az igehirdetésünk. Az előimádság a beszédre kell, hogy elvezessen, az utóimádságban pedig tovább kell hullámszania azoknak a gondolatoknak, elhatározásoknak, melyeket az igehirdetés ébresztett.

A bemutatandó első imádság az „egybe szedegetteletű áhítatos könyörgések“-ből, a második a „gyógyító balsamom“-ból való.

Könyörgés az Mózes első könyvéből.

1. Panaszkodás az Isten haragjának vizözönin, melyet a mi bűneinkért reánk szokott önteni.

2. Könyörgés a bűn bocsánatjéért és a Sz. Lélek vigasztaló kegyelméért.

... ha ugyan szemeinkkel néznénk a mélységes örvények fejének felfakadozását, a te büntetésednek hajjai úgy mentenek át mirajtunk. Elannyira, hogy *annyi száraz környültünk nincsen, ahová egy galamb leszállhatna* és az ő lábainak nyugodalmát találhatna, mint régenten a bűnöknek özöniben és mit tehetünk ez ellen, mert ez az Urtól vagon ... légy kegyelmes mihozzánk és amint az Ábel áldozatját tekintéd, tekints aképpen minket is, amaz te bárányodnak az Ur Jésus Christusnak áldozatjában, ki e világnak bűneit elvette és *illatozzad azt a drága illatot, mellyel ő a keresztfán miérettünk áldozott, amint illatozzad a Noé áldozatját, hogy a te haragod ismét megszűnvén a mélységes örvényeknek fejei lezártassanak. Küld el mihozzánk a te galambodat a szent lelket, hadd hozzon minékünk megörvendeztető olajfa levelet, küld el mihozzánk az életadó és szívünket megvidámitó Vigasztalót, hogy mi a te nagy kegyelmességedről semmit ne kételkedjünk ... és a szent Léleknek megélesztő mennyei harmatjában csöppents mireánk is. Elfeledkezzék az egyiptomi pohárnok a tömlőben nyomorgó Józsefről, de te ne feledkezzél el mirőlünk kegyelmes istenünk, sőt inkább emlékezzél meg kegyelmessen rólunk, amint megemlékeztél a bárkában szorongó Noérról.*

Könyörgés, hogy Isten ne engedgyen, megh ismért igaz vallásodtul el tévelyedni, s-ez által örök veszedelemben esni ; hanem, tamogasson inkább ama megh erősítő lelkével.

Oh menynek földnek, ighen hatalmassan s-bölcsen fundáló nagy Istene ! kinek *keze munkái noha erősek, de ezek* (Solt. 102. 26, 27, 28.) *mint á ruha megh avulván csak elvesznek*, mert megh változtatod őket mint az öltözetet. De te örökké meg maradtz, ugyan azon vagy, és á te esztendeid soha el nem fogynak ... Oh édes Vram ! vajha á te erős karod által nem fogot volna eddigh s-nem támogatot volna igaz vallásomban, *el hadtalak volna tégedet mint* (2. Tim. 4. 10) *Démás, s-é jelen való szemfényvesztő világhoz, ragaszkodtam volna. Amaz* (Matt. 25. 3.) *öt esztelen szüzekkel, lámpásomis megh alut volna, mert sokszor gondviseletlen voltam, lelki olajomnak megh tartásában ... Az* (Luk. 9. 62.) *eke szarvára vetvén kezeimet, eddiglen magamat alkalmatlanná töttem volna fényes országodra ; mert én csak azokat néztem mellyek*

²⁷⁷ Lásd 103., 104. jegyzetet.

utánnam vadnak, nem fordítván szemeimet ama mennyei hazára. *Ezer s-megh ezer sokcsábítások tehettek volna eddigh szegény lelkemben kárt, ha (Solt. 121. 4.) soha szunnyadásra nem bocsátót vigyázó szemeidhet bé huntad volna.* A' Péter onszolásával, sokat kiszettet volna eddigh férghes természetem is, így szólván: (Mat. 16. 22.) *Kedvezz magadnak; ha te Vram nem vőlál volna.* Oh ne ted le, nyomorult teremtesed felől való gondviselésedet ez utánnis, teremő édes Vram . . . ! Tudom édes Vram azt, hogy *é világhi maszlaghoz szokot emberek, gyakorta az éghre tátyják szájokat igaz religiom ellen, s-mondanak minket (I. Kir. 18. 17.) Izrael megh háborítóinak; sőt talám ezlis reánk fogják, hogy (Csel. 6. 11.) káromkodó beszédet szóllani az Isten törvénye ellen.* De olyan igyemben Istenem, adgyad ennekemis édes Idvezitőmnnek amà *nagy tüdő lelkét,* ki az artzul tsapdosó szolgának így felele: (Ián. 18. 23.) *Ha gonoszul szóltam, tégy tudománt á gonoszrul; ha penigh jól szóltam, miért versz engemet? Iaj édes Vram, mely veszedelmes dologh á vallásban való félelenség!* mert abbul származik á (I. Kir. 18. 21.) *kétfelé való sántikálás;* abbul veszen eredetet á (Ián. 3. 2.) *Nikodémusi titkos vallás;* ez szégyenelteti édes Idvezitőm! á te beszédedet vallani (Marc. 8. 38.) *a parázna nemzetség előtt;* ez von (Titk. 12. 4.) *pártýára sok gonosz embereket.* Azért édes Vram Istenem, *ruház fel engemet, nyomorult edényedet, megh sárgulni s-pirulni nem tudó nemes lelki ismerettel . . .*

20. **IDS. KÖLESÉRI SÁMUEL** (1634—1683) a debreceni egyházkerület főjegyzője, a leydeni diák, aki Angliában jártakor angolul prédikált és hazatérve Nagyváradon lett theologiai tanár a *Bánkodo lélek nyögései*-ben²⁷⁸ korának két leg-szomorúbb eseményét önti imádságba: a „Gyalu és Fenes közt lett szomorú harcot“ és „Váradnak Pogány kézben való esésének alkalmatosságát“. Az utóbbit adjuk alább, melyben a nyelv szépségei, a gondolatoknak lenyűgöző volta ragad meg. Amilyen természetes rajtunk magyarokan az Isten büntetése, épen olyan természetellenes volt a mi Istenről való megfélelkezésünk. „Vas pennával feljegyzett álnokságaink“, „mind a két fülnek megcsendülése“, ellenségeink „főcsóválása“, kezeinek „egybecsapása“, az ellenség orrába való horogvetés, a félelmeknek mintegy ünnepnapra való összehívása, mind olyan képek és kifejezések, melyek magukkal ragadnak eredetiségükkel, holott mindenik szóról-szóra való ótestamentomi, főleg prófétai átvétel (v. ö. Jer. 17, 1.; I. Sám. 3, 11, Jer. 18, 16, Sir. 2, 15, Es. 37, 29 stb.) Naomi és Icabod közelebb állottak az íróhoz és azokhoz, akik számára imádságát írja, mint a Váradot bevevő török hadvezér, kinek a nevét sehol sem találjuk az imádságban. Kéri Istennek a kegyelmét, sujtatól vesszejének tűzre dobását, bokros egymást érő jajjainknak öröme fordítását, mert a Magyar Birodalomban lévő „második Jeruzsálemnek“ elvesztése fájdalom és szégyen, azonban nem menietgőzik, hanem bűnét beismeri nemzetének és nem érdeméért vagy nemes teljesítményeiért, hanem az Isten kebelének szerelméért kéri könyhullatásainknak tömlőbe szedését és a hívek seregének győzedelmeskedését.

BÁNKODO LÉLEK NYÖGÉSI ;

Váradnak, Pogány kézben való esésének alkalmatosságával iratott Reggeli Könyörges.

Oh igaz mondo, hazudni nem tudo, erős bosszuálló Isten! *a' ki valamit egyszer meg mondasz, soha senki téged masban nem ér, a' ki el-hivod a Fegyvert a' te néped ellen, a' földnek négy szegeletirül, hogy azzal a' te bűn ellen gerjedező igazságodnak eleget tégy.* Mi szégyen-vallott bűnösök, *a' gyalázatnak fertőjéből még-is te hozzád kiáltunk,* noha bizonyára félünk, hogy csak megcsufolsz bennünket, mert *csak akkor keresünk tégedet, mikor a' lelkünket a' földig le-nyomja a' nyomoruság s' szorongató keserűség.* Talán immár Vram, annyira meg-is haragudtál, hogy ha Mozes, Daniel, Jób és Sámuel állanának is elődben, s' azok törekednének-is mi érettünk, meg nem halgatnád őket, mert *a' mi álnokságink vas-pennával jegyeztettének fel.* Oh Vram! igazán olyan dolgot cselekedél, a' mi Izraelünkben, hogy valaki meghallya, *mind a két füle megcsendül belé!* Szintén, a' félelem, a' melytől féltünk a' jöve reánk, és a' mitül tartunk vala, az esék rajtunk. Oda vagyon a' Magyar Birodalomban a' mi *második Jerusálemünk,* pogánykézre jutott leg-nemesebb Végházunk, nincsen már több Váradunk. *El-nyeretett a' Frigg-láda* is tőlünk; Oh bárcsak Icabodot szülyenek a' mi várandós Aszszonyi állataink, mert eltávozott a' mi Magyar Izraelünktől a' dicsőség. A' magasságból tüzet bocsátottál Vram a' mi esontaink-közzé, öszve kötötted a' mi álnokságinkat, és a' mi kezeinknek gyümölcséből éttett minket, Lásd-meg és tekints-meg Vram, hogy löttünk utalatosakká. Ne légyen néktek nehéz, mindnyájan, kik mi mellettünk el-mentek ide tekinteni; ha vagyon-é olyan bánat, mint a' Magyarok bánata, mert keserűséggel illetett minket az Vr az ő haragjának napján. *Ne hijtók már minket Naominak,* az az gyönyörűségese, *hanem Marának,* az az keserűs-

²⁷⁸ Bankodo Lelek Nyögési, Az az: Szent Iras szavaiból szedegetett s' a' felső Eszterdökbén való szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések; Mellyeket a' Szendrei R. Ecclesia lelki épületire irt volt, mostan pedig némelylek kérésére, ki bocsátott Köleseri Samvel... 1666. (R. M. K. I. 1039.)

gesnek, mert nagy mint a'tenger a' mi nyomoruságunk. Nincsen mi-nekünk vigasztalónk, a' ki a mi lelkünket meg-vigasztalhatná, mi vagyunk a' vigasztalást bé-venni nem akaro *Rachelek*. Meg-cselekedte az Vr, a' miket meg-gondolt, meg-felleyesítette fenyegető szavát, mellyel az ő szolgálai által sokszor meg-fenyegetett; nem kedvezett az Vr, hanem meg-vidámitotta mi rajtunk az ellenséget, fel emelte szarvát a'mi gyűlölőinknek. Oh igaz Magyar nép! éjjel nappal folyanak a' te köny-hullatásid, mint a' folyó víz; meg ne szünyel, meg ne nyugodgyék a' te semeidnek fénye. Kelly-fel, kiálts első álomkor, önts ki, mint a' vizet, a te szivedet az Vr előtt, mert egyben hitla az Vr, minlegy Innep-napra a' te jélelnéidet minden felől. Gyorsab-bak a' fni kergetőink, a' repülő Sakseselyüknél, fel-vadászták a' mi rejtek-helyeinket, el-közel-gítenek a' mi utolsó veszedelmünknek napjai: Jaj, bizony el-jött a' mi végünk' El-jött immár az az idő, hogy a' föld ki-okádgya az ő lakosait, nem lakhatunk többé az Vrnak öröksé-gében. Oh meg-gyászolhatatlan s' meg sirathatatlan napok' jaj hogy érők ezeket. El-olvadott Vram, a' mi szívünk, el-lankadtak a' mi kezeink, öszvé-verődnek a' mi térdeink, mert bánattal illetet minket az Vr az ő busulásának napján. Oh Vram' lásd meg kivel cselekedtélt így, nemde nem a' te nevedről neveztetett Várossal-é? *El-jeledjkezel-é Vram Frigydéről, s' megengeded-é, hogy a' te drága Evangéliomod s' a' mi dicsőséges Hitünk s' Vallásunk káromlásra jusson?* Térj-meg haragodból nagy Isten, tedd-le sanyargató pálczádat, *vesd a tűzre sulytoló veszzsödét, láss kegyelmes szemmel bennünket. Oh Izraélnek ékessége. Vr Isten! miért engedéd a' pogá-nyoknak, hogy így sákmánt vessenek a' te örökségedben? egyben-csapják az ő kezeiket a' mi vesze-delmünkön, süvöltéssel és fő-csoválással átmétkodván, ezt mondgyák: bezzeg szép Város, ez-é a' Földnek öröme? Oh Vram, indulyanak-meg a' te szánakodó béleid mi rajtunk. Fájlyalgyad, ha egyebet nem a te nevednek káromlását, mit fognak azért mondani a' pogányok; azt hogy a' te népedet meg nem szabadithattad, sőt még a' te szíved szerént valo Davidodnak-is lábok meg-csiszamadnak ezen Vram légy kegyelmes a' te Jácóbodnak, ne veszed-el a' te tiszteletednek helyét, zabolázd-meg a' maga-hítt ellenséget, vess horgot orrában, szégyenítsd meg legjobb sze-rencsésének idején. Oltalmazd kicsiry seregedet, védelmezd meg maradott maroknyi Gyüle-kezetedet. Allybosszut igaz Isten a' mi vérünkért, *merítsd-bé a' veszedelemnek mély örvényében ellenünk vérhedett dühös ellenségünket.* Tekints-le a' magass mennyékből, *keserüllyed Vram siralmas sorsunkat, töröld el könyvező orszánkról sűrű sérelmeinket, fordíts öröme bokros egymást-érő jajjainkat.* Vram, légy irgalmas! Vram, légy kegyelmes, és ne késedelmezzél, hanem, hozzá-el a' mi meg szabadulásunknak, kívánatos napját és óráját.*

Légy áldott Vram, hogy haragodat irgalmassággal meg-mértékled, à ki az el mult éczszakában nem engedted, hogy mindenestül-fogva bé-nyeljen bennünket a' pogány, *mint az éh oroszán;* hanem e' mai napnak világosságára is (noha azt itilhattuk volna, hogy békével virattát nem érjük) fel-virrasztottál. Igazgasd e' mai naponnis járásunkat, lépésünket: szíveinknek gondolati, szájunknak szóllási kedvesek legyenek Vram te előtted, Hajts-le Vram füledet, kedvellyed a' mi ohajtásinkat, *szedegsd tömlödben könny-hullatásinkat,* a' te kebeled-nek szerelméért, a' mi lelkünk gyönyörüségeért, a' Jesus Christusért, kinek, te-veled, és a' Sz. Lélekkel: a' Győzedelmeskedő és a' Vitézkedő híveknek serege, szüntelen való Alleluját kiált. Amen. Mi Atyánk etc.

21. Az első nő imádságíró is ebben a korszakban (1670) jelentkezik a „hazájá-
val együtt maga sorsán kesergő kegyes életű Nagyasszony“ ki nem nevezi meg magát *Istennel való magános Beszélgetés*²⁷⁹ című munkájában. A tizenkét oldalnyi füzetecskrét a szöveg teljességében adjuk. Elismeri ő is, hogy Isten ostora igazság szerént van a nemzeten. Látja Istennek „félelemmel imádandó“ dicsőséges tekin-tetét és rémíti ezenkívül a mindeneket elsárgító halál, meg az utánna következő ítéltre való emlékezés. A hitető világ és a nyomoruság habjai ellen Isten irgalmá-hoz folyamodik. Ki akarja zokogni magát, lelki gyászt borít a szívére, hogy annál jobban felragyogjon majd az örvendezés napja és a reménység csillaga. Kéri a bűnnek seprőjéből izsóppal (Zsolt. 51, 9.) való megtisztítást, a Bárány vérében megmosatott ártatlanságnak és igazságnak ruháját, a mértékletes életre tanítást. Mindezt nem érdeméért, „mely edgy csepp sincsen,“ hanem Isten kebelének szerel-méért: Jézusért.

Vegere mehetetlen bölcsességü, ki gondolhatatlan mély tanácsu, ellene állhatatlan nagy erejü, el fogyhatatlan kegyelmü seregeknek: Ura nagy Isten! a' ki rettenetes vagy a' te ítéletedben és *el szenvedhetetlen a' te busulásodban:* mert midőn te a' bűnös emberre voltaké-
pen meg haragszol, ottan csak hamar a' te ítéletedet rajta el-követéd, csapásodat véghez viszed, *ostorodat igasságod szerént fel-tartod:* és a' kinek tsak egy szavára-is az ég a' föld, nagy rettegéssel meg indulnak, és tsikorgással el-mulnak. Imé én szegény nyavalyás ember;

²⁷⁹ Istennel való magános Beszélgetés. Mellyet a' bűnein kesergő, s' azoktul megszabadulni kívánkozó sérelmes Lélek, minden helyben és időben gyakorolhat. A' mellyet irt édes hazája szörnyü változásán, s' hazájával egygyütt maga sorsán kesergő kegyes életű N. Asszony, várván Istennek atyai szabadítását. Colosvarat, 1670. (R. M. K. I. 1101.) (A maros-vásárhelyi ref. kollegiumi könyvtár unikum példányát Biró Mózes ákosfalvi lelkész volt szives lemásolni számomra.)

mindazonáltal a' te áldot kezeidnek teremtése, *megjelentem* ez mostani órában-is a' te mindentlátó s' félelemmel imádandó *dicsőséges tekinteted előtt*, az Eg es föld bizonyosság én ellenem a' kárhozatásra, *rémít a' mindeneket meg sárgító halál*, de legkiváltképpen retteget engemet *ama következő Itéletnek emlékezet* : mert jól tudó szerelmes édes Atyám hogy mindenekről számot kell adni, valamiket *ez hitető világban* sok uton modon, végben vittem és ahoz képest a' mi jót avagy gonoszt testemben cselekedtem, De o hoszszu ideig tűrő, bünösökön Atyái-képpen szánakozó, azoknak kárhozattyokat nem örülő s' nem kívánó szerelmes Atyám, *ne nézzed az én vétkes napjaimat*, ne ród-fel gonoszsággal meg terheltetet számos esztendeimet, hanem inkább a' te könyörületeségednek sokasága szerént könyörülvén könyörűly rajtam, és te felséged ellen mind titkon s' mind nyilván cselekedet búneinknek légy irgalmas légy kegyelmes, *ne hagy el-merülnöm édes Istenem az én nyomoruságimnak habjaiban*, és az én szükségemnek idején ne halgass, ne vesztgednek tüzét, had szeresselek tégedet nagy lelki gerjedezéssel. Serkeny fel Uram és ne késsél szabadulásomnak idején oltalmaddal el júni, ne szánnyad áldott védelmező karjaidat reám vetni. *Derics fel ó Jéhova immár az örvendezésnek jényes napját, mutasd ki az boldog reménységnek homályban bé borult csillagát*. Jelents-meg régi kegyelmednek bizonyos jeleit. Jövel-jövel óh Ur Isten ne késsél, kiáltok tehozad halgass-meg, kesergek, te-előtted szány meg, meg-nyitom szívemet lásd-meg, kiterjesztem kezemet szemlély-meg : meg-alázom önnöm magamat, emely fel, búneimnek terhélül el fártattam : Nagy Isten *könnyebbíts meg el száradot szívem kegyelmednek édes harmatjával önlőzzed meg*, betegedet lelkem ismereti gyógyíts meg. Serkeny-fel Uram serkeny fel a' te (szolgád) szolgáló könyörgésének meghalgatására. (Fiadnak) Leányodnak szívbeli fohászokodását halgasd meg, és ez mostani előtted buzgo esedezését kedvelyed. Hasson fel te elődben az én lelki áldozatomnak füsti és *jussou színed eleiben töredelmes szívemnek kedves illatya*, melyre irgalmassan tekintvén Szent lelkeddel szály bé szívemben s' *tisztítsd-meg engemet búneimnek undok seprejébül, mosogasd meg lelkem isópoddal* az undokságnak fertőiből : ujjits bennem gonosz vétkeim miatt megávuult természetemet tisztics-meg földi tagaimat, *szagasd ki szívemből a kárhozatos vétkeknek szeme kegyelmedből* hadd élyek : temesd-el álnokságimat az mi érettünk világra született megtesztésült a' keresztnék keserves halálát megkóstoló, váltságunknak munkáját teljességgel végben vivő edgyetlen edgy Messiás Ur Jézus Christusnak setét koporsójában, hogy azok engemet gyarlo (Fiadat) Leányodat sem ez életben sem a' következőben ne vádolhassalak. Te is óh Uram, és a' te szent Lelked vizsgálja kérlek az én lelkemnek gonoszságára vezérlő ösvényit nevely inkább a' szent ártatlan és fégyhetetlen életben reám ruházván amaz Ur Jézus ártatlan *Baránynak vérében megmosogatott drága ártatlanság és igazság ruháját, melyet minnyáján a' mi első szüléinkben meg motskoltunk és undokítottunk vala*. Ne enged óh seregeknek Ura áldott Isten ! immár én bennem a' gonoszságot felljebb nevedkedni : hanem inkább téríts meg és szívemet hajcs az jora : *teremes poenitentiara való lelket én bennem*, és életemnek rövid voltát ismertesd meg én velem, hogy én romlandó ember vagyok, ki ha ma vag' holnap élek az után meghalok. Add azért tuttomra, mely igen siensem az utolsó itéletnek ama nagy napja, a' mellyen meg kel jelenni a' Biro Ur Jézus Christusnak itélő széki előtt ; és *tanics meg a' te parancsolatid szerén való jozan szent, és mértékletes életre*, akaratomhoz való engedelmességre, hogy valamikor akkor, valamely helyben és oraban lelkemet testemből ki szolitándod, azt bátran és készen a' Lelkeknek Pásztorának hűséges kezeiben, az én dicső fel-támadásomnak bizonyos jo reménsége alatt adhassam-meg. Ne forduly el végezetre tüllem én kegyelmes Istenem *ne zárd-bé könyörületeségednek ajtaját előttem*; de sőt inkább irgalmas fogadásodbol közelihez hozzám légy hajlandó a' kegyelemre, keserüld-meg a' te szegény (szolgád) szolgáló Leányodnak keserves sohajtásit, vedd föleidbe sokszori zokogásit és tölcs bé lelkemnek te hozzád fel nyutott mostani kívánságit ; halgass meg : nem én érettem *nem-is érdememért, mely edgy csepp sincsen, hanem tennem magadért*, és a' te kebelednek szerelméért az idvezítő Jézus Christusért a'kiben tenéked minden kedved bé tölt, és a'kinek áldot nevében, még is tégedet szerelmes Atyámnak szolitalak illetén-képpen : Mi Atyánk etc.

Oh ! én reménységemnek egyedül való reménsége szent Jéhova ! Indics búneimen valo sirásnak folyamattját az én szívemben *hadd ugyan valóban zokoghassam-meg életemnek bünnel el-tölt napjait*. *Borics bé lelki gyásszal szívemél*, hadd járjak te előtted minden tetteted nélkül szomorú ortzával. Téríts meg avagy csak mostan iminár engemet oh Izraelnek Pásztorá, nagy Isten, és meg-térek ; végy utánnad és téged követlek ; *kostoltads-meg én velem a' bün bocsánatnak jó izü gyümölcsét !* add értenem az örök életnek örömét, gyujcs fel bennem a' te szent szerelmednek tüzét, had szeresselek tégedet nagy lelki gerjedezéssel. Serkeny fel Uram és ne késsél szabadulásomnak idején oltalmaddal el júni, ne szánnyad áldott védelmező karjaidat reám vetni. *Derics fel ó Jéhova immár az örvendezésnek jényes napját, mutasd ki az boldog reménységnek homályban bé borult csillagát*. Jelents-meg régi kegyelmednek bizonyos jeleit. Jövel-jövel óh Ur Isten ne késsél, kiáltok tehozad halgass-meg, kesergek, te-előtted szány meg, meg-nyitom szívemet lásd-meg, kiterjesztem kezemet szemlély-meg : meg-alázom önnöm magamat, emely fel, búneimnek terhélül el fártattam : Nagy Isten *könnyebbíts meg el száradot szívem kegyelmednek édes harmatjával önlőzzed meg*, betegedet lelkem ismereti gyógyíts meg. Serkeny-fel Uram serkeny fel a' te (szolgád) szolgáló könyörgésének meghalgatására. (Fiadnak) Leányodnak szívbeli fohászokodását halgasd meg, és ez mostani előtted buzgo esedezését kedvelyed. Hasson fel te elődben az én lelki áldozatomnak füsti és *jussou színed eleiben töredelmes szívemnek kedves illatya*, melyre irgalmassan tekintvén Szent lelkeddel szály bé szívemben s' *tisztítsd-meg engemet búneimnek undok seprejébül, mosogasd meg lelkem isópoddal* az undokságnak fertőiből : ujjits bennem gonosz vétkeim miatt megávuult természetemet tisztics-meg földi tagaimat, *szagasd ki szívemből a kárhozatos vétkeknek szeme kegyelmedből* hadd élyek : temesd-el álnokságimat az mi érettünk világra született megtesztésült a' keresztnék keserves halálát megkóstoló, váltságunknak munkáját teljességgel végben vivő edgyetlen edgy Messiás Ur Jézus Christusnak setét koporsójában, hogy azok engemet gyarlo (Fiadat) Leányodat sem ez életben sem a' következőben ne vádolhassalak. Te is óh Uram, és a' te szent Lelked vizsgálja kérlek az én lelkemnek gonoszságára vezérlő ösvényit nevely inkább a' szent ártatlan és fégyhetetlen életben reám ruházván amaz Ur Jézus ártatlan *Baránynak vérében megmosogatott drága ártatlanság és igazság ruháját, melyet minnyáján a' mi első szüléinkben meg motskoltunk és undokítottunk vala*. Ne enged óh seregeknek Ura áldott Isten ! immár én bennem a' gonoszságot felljebb nevedkedni : hanem inkább téríts meg és szívemet hajcs az jora : *teremes poenitentiara való lelket én bennem*, és életemnek rövid voltát ismertesd meg én velem, hogy én romlandó ember vagyok, ki ha ma vag' holnap élek az után meghalok. Add azért tuttomra, mely igen siensem az utolsó itéletnek ama nagy napja, a' mellyen meg kel jelenni a' Biro Ur Jézus Christusnak itélő széki előtt ; és *tanics meg a' te parancsolatid szerén való jozan szent, és mértékletes életre*, akaratomhoz való engedelmességre, hogy valamikor akkor, valamely helyben és oraban lelkemet testemből ki szolitándod, azt bátran és készen a' Lelkeknek Pásztorának hűséges kezeiben, az én dicső fel-támadásomnak bizonyos jo reménsége alatt adhassam-meg. Ne forduly el végezetre tüllem én kegyelmes Istenem *ne zárd-bé könyörületeségednek ajtaját előttem*; de sőt inkább irgalmas fogadásodbol közelihez hozzám légy hajlandó a' kegyelemre, keserüld-meg a' te szegény (szolgád) szolgáló Leányodnak keserves sohajtásit, vedd föleidbe sokszori zokogásit és tölcs bé lelkemnek te hozzád fel nyutott mostani kívánságit ; halgass meg : nem én érettem *nem-is érdememért, mely edgy csepp sincsen, hanem tennem magadért*, és a' te kebelednek szerelméért az idvezítő Jézus Christusért a'kiben tenéked minden kedved bé tölt, és a'kinek áldot nevében, még is tégedet szerelmes Atyámnak szolitalak illetén-képpen : Mi Atyánk etc.

22. Az *Inter arma silent musae* igazsága a magyar nemzeti és egyházi művelődés és iskolázás történetében is sokszorosán tapasztalható. Evangéliumi hitüket elhagyó földesurak, vagy asszonyok, a töröknek, vagy a császáriaknak előnyomulása nem egyszer szüntette meg, vagy tette vándorlóvá a kálvinista kollégiumokat. Tengernyi vesződés és kínlódás között tengették életüket az alma materek, de valahogyan mégis éltek. És világítottak.

Bemutatjuk a *debreceni Scholának estvéli könyörgését*²⁸⁰ (1672) és a kolozsvári

²⁸⁰ (R. M. K. I. 1126.)

kollégiumnak reggeli imádságát.²⁸¹ A reménység Istenéhez folyamodik az ifjúság, hálát ad, hogy a mennyei bölcsességet adja Isten a tudatlan emberi nemzetségnek és a homályos elméket megvilágosítja. Hálával emlékezik meg a szülőkről, kik lehetővé teszik számukra a tanulhatást, a patronusokról, akik védelmezik az iskolát, a tanítókról, akik a tiszta tudományt nyújtják. A tudománynak és életnek szoros kapcsolatát tartják szem előtt, kérik a tiszta tudományhoz illendő szent életet, mert csak így lesznek képesek rontani majd kint az életben az Antikrisztus országát „nagy bátorsággal“.

Mi reménységünknek Istene, hálá adással magasztalnak a' lelkeink tégedet, hogy eleitülfogván, a' tudatlan emberi nemzetet, a' mennyei bölcseségre oktattad, és hogy minket a' mi szüléink, mint valami Sámueleket tenéked szentelnének, arra indítottad, a' mi homályos elméinket, istenfélő tudos Tanítók által, a' te ismérétedre juttattad, több keresztyén Scholákkal egyetemben, e' mi keresztyén Scholánkat meg oltalmazván, ebben mind tudományunkat s' mind testünk táplálására- valojokat bőségesen ki-szolgáltattad. — Mi Uram, mind ezekre méltatlanok vagyunk ; mert a' te bosszuságodra, s' másoknak botránkozására életünket rendeltük ; de kérünk tégedet, oh véghetetlen kegyelmű és nagy szerelmű Szent Isten ' hogy a' mi iffiúságainknak vékeit ne emicsd meg ; sőt inkább lelkünk isméréteiben bűneink bocsánattyát pecsételd el. — Adgy kegyes életű és tiszta tudományu Tanítókat minekünk, a' kiket peng adtál, és adando vagy, mutass könyő s' hasznos utat azoknak a' tanításban, nekünk peng a tanulásban, hogy naponként valo fáradozásunknak hasznos gyümölcsöt, tudományunkban bőven tapasztalhattassuk. — E' mi keresztyén Vállásunkat, és ebben a' kegyes Patronusokat, minden gonosztul védelmezted, a' te dicsőségedhez valo szeretetben naponként inkább inkább gerjeszted, és azok által a' te dicsőségedet, naponként bővebben ki-terjeszted. — A' mi serény Tanítóinknak ; szintén te kegyes Patronusinknak velünk valo dajkálódások te nálad ne légyen el felejtve ; sőt inkább sok fáradozások és hozzánk valo buzgo szerelmek, kérünk szerelmes Atyánk légyen örök emlékezetben, és ezeket igaz ígéreted szerint jutalmaztasd meg mind itt e földön, mind peng az egekben. — Minket peng tiszta tudományhoz illendő szent étellel, és Attyafiui szeretettel ruhazz fel, hogy tudományunk légyen termékeny, és virágo az hitnek gyümölcsével, mellyekből ismertessünk meg a' Christus Tanítványainak lenni. — Készítgess minket naponként lelkednek általa, hogy midőn el hívándasz, az ördögnek és az Antichristusnak Országát ronghassuk nagy bátorsággal, a' Christusnak Anyaszentegyházát nevelhessük és gyámolithassuk. — E' végre ez északa és életünknek minden rendiben, Atyai kezeden ajánlyuk egészlen magunkat, bírjad azért és igazgasd minden dolgainkat, adgyad igaz hitben elérhetünk koporsoinkat. Így cselekedgyél mi-velünk és a' te egész Izraéleddel, Ámen. Mi Atyánk ki vagy etc.

23. A kolozsváriak imádságában már több a „sok gonosszal küszködő nemzetre“ és a „pusztulásra hanyatlott Hazánkra“ való hivatkozás. Az imádság a Rákóczi szabadságharcának idejéből való. Az Isten dicsőségét munkáló nagy Rendekre, az Ő Háza Oszlopaira és tápláló Dajkáira kérik az Isten áldását. Szép a bevezető részben a láthatatlan Isten teremtésből és a bűnös lélek megváltásának munkájából való meglátásának a gondolata, majd az átmenetel a bűnös szívnek tanubizonyságára. A predestinációra, Isten teremtés előtt való elválasztására emlékezés már theologizálőbb vonás. A világosságnak, mely a Szentlélek erejével elúzi az elme homályát, a Szentírás világosító szövénékének, mely kevélység helyett Istenfélelemre vezet, használata, említése kétszeresen jogosult, mert evangéliumi hitűekről és hozzá épen ifjúságról szól, mindkettőnek éltető lelke, kenyere a több világosság után való vágyakozás az ellenségeknek bosszújára. Avval a kéréssel is végződik a hat oldalnyi hosszú imádság, hogy az Isten kegyelme által tartoztassa meg őket attól, hogy „a' napnak világosságát a' setétségnek munkáival meg-ne fertőztessék“.

Örökké élő, láthatatlan, halhatatlan Isten ! kinek egyedül magadban vagyon életed, meg foghatatlan dicsőséged, és változás nélkül való tökéletességed : senki tégedet az emberek közül nem látott, soha nem is láthat : senki tégedet a' mint Isteni felségedben vagy meg nem foghat : senki véghetetlen tulajdonságidban, bölts és tsudálatos munkáidban eléggé nem imádkhat. — Nem hagyjad mindazonáltal bizonyság nélkül tennen magadat, és egészlen ditsőségedet az emberi értelemtől el-nem fogtad. E' látható nagy világnak semmiből valo ki-hozása, ennek, hogy elébbeni semmiségre ne térjen, saját kezeden valo tartása, és minden teremtett dolgoknak hatalmas 's bölts igazgatasa, bizonyóságot téssen Isten te rólad. De kiváltképen a' te Isteni felségednek, a' te dicsőségednek, a' te tökéletességednek kintseinek bizonyósága, ama' titkos és tsudálatos munka, a' bűnös lélek vállságának és idvességének munkája ; mellyet te magadnak ugy el-foglalsz, és öröktül fogván magad kezén ugy tartasz, hogy ne légyen több

²⁸¹ Preces matutinae et vespertinae Studiosae Juventutis Collegii Claudiopolitani. Anno, 1706. (R. M. K. I. 1712.)

Isten, több Megtartó te náladnál, és ne légyen senkiben másban igazság és élet, hanem csak te benned idvességek Istenében. — Oh mi idvességünknek Istene! *Te rólad tanubizonyságot tészén a' mi szivünk és a' te ditsőségedet hirdeti 's magasztalja a' mi lelkünk : mert te nemcsak lételt és testi életet adtál minékünk, hogy tsuda-képen formáltatván Anyáinknak méhekben, e' világra születtenénk, és itt ez életnek javaival külsőképen élünk ; hanem ama te hatalmadnak nagysága szerint, mely által hívod azokat, a' mellyek nintsenek, mintha volnának, a' mi semmiségünkben az idvességre elő-hívtál, előszólítottál minket. Mikor még ingyen sem voltunk, sőt mikor te kívüléd nem volt semmi, már ismertél, és az életnek könyvében fel-jegyeztél. Mikor e' világra bé-jövéen a' bűn, és az által az halál, mi is bűneinkben meg haltunk, az átokba bétünk, és a' setétségben ültünk ; te az halálból életre, az átokból kegyelemre, a' setétségből vilá-gosságra, által vittél. Mikor e' világ kárhozatban vagyon, nem ismer valósággal, és nem tisztel tégedet, utaidat nem érti, és a' te felséges dolgaidat nem rettegi ; te a' kárhozatnak mélységéből fel-emeltél minket, ki-jelentetted tennen magadat, udaidat ki-nyilatkozattad és titkos bölcses-ségedet értésünkre adtad, hogy valóban ismerhessünk tégedet, és a' mi Urunk Jézus Christust ; láthassuk ditsőségedet ; utaidat, mellyeket a' tégedet féltőknek jelentesz-meg, követhessük ; és a' mi idvességünket te előtted félelemmel és rettegéssel munkálhassuk. — Innen vagyon, hogy e' világtól ugyan ki-szakasztván minket, szoros őrizeted alá fogtál ; még kiseded korunkban szövetségében bé-állítván, idvességünk ösvényében hordoztál ; tiszta tudománynak tejével gyengességünkben tápláltál ; igaz ismeretedben testünk nevedekedésével együtt gyarapilván, mind naponként szent igédnek világoskodó szövétnékével mielőttünk jártál, természeti kevély-ségünket kegyelmed által el-vevén, a' te félelmedre, 's élet adó törvényednek szeretetire meg-lágyítottál ; elménk homályát Lelked világaival el-űzvén, mennyei böltsességednek értelmével meg-ajándékoztál. — Külső-képpen-is e' te néked szenteltetett Társaságban ellenségünk bosszuzárá meg-marasztottál ; szükségünkben feljebb, mintsem mi kérni tudtuk volna, éle-tünkre alkalmatosságot szolgáltattál ; és minden fogyatkozásunkban velünk, mint hűséges Atya, dajkálkodtál ; közelebb az el-múlt ejtszakának setétsége után, e' napnak kívánatos világosságával meg-ujtítottál. — Mind ezek, oh mi idvességünknek Istene ! egyedül a' te meg-betsülhetetlen kegyelmednek munkái, mellyek irgalmasságnak tárházából folynak. Ugyan-is mitsodák vagyunk mi alá való porok, hamvak, sőt semmik, természeti veszettségünk szerint haragnak, fiai, és veszedelemnek edényi, hogy így gondot tartasz mi rólunk? hogy kegyel-meddel így meg-elősz? és a' te ditsőségedre így fel-vész bennünket? holott még a' te kegyel-mednek vétele után-is, nem látunk magunk tehetségében semmit, amivel tetszhetnénk te néked ; nem tehetünk magunk erejében semmit, a' mivel érdemlenénk valami jót te tőled ; látunk ellenben magunkban nagy testiséget, melly minket ugyan rabul ad a' bűnnek : találunk sok gyarlóságot, sok fogyatkozást, erkölestelenséget, mellyekért méltán elzárhatnál szeretelmedtől, és szövetségedtől, 's ama' külső setétségre taníthatnál, méltán prédájára tehetnél itéletednek, minthogy azokban szoktad meg-szentelni magadat, a' kik te hozzád közelebb járnak. — De oh Isten ! mivel kegyelmedre való fel-vétetetésünkben nem néztél a' mi érdemünkre, ne nézz arra bűneinkkel érdemlett méltó büntetéseinkben-is, nézz inkább ama' szövetségednek drága vérére, nézz szent Fiadnak egyszeri tökéletes érdemére, és annak ereje által mostan-is érettünk való eszedezésére. Arra nézvén ne tarts szemben vétkeinket, ne keresd-ki kebelünkbenél esetinket ; azoknak inkább botsánalttyával vizsgálald-meg lelkeinket, hadd örvendezhessen a' mi lelkünk te benned, hadd lehessünk másoknak is példái, és a' te utaidra taníthassuk a' bűnösöket. — Emlékezzél-meg Ur Isten a' te Házadról, a' te lábaidnak sámulyáról ez egész földön ; mutasd-meg országlásodat mind e' világ előtt, terjesszed birodalmaidat, és uralkodgyál ellenségeid között ; hogy minden népek félelemmel szolgáljanak tégedet, és retteggék ditsőséges nevedet. — Emlékezzél meg sok gonoszokkal régen küszködő Nemzetünkről, pusztulásra hanyat-lott Hazánkról, ebben a' te szent Fiad vérén váltott örökségedről, jorgasd annak ügyét mint a' te ügyedet, erőssítsed-meg abban. Királyi székedet, zabolázd-meg romlásra vágyakozó minden ellenségidet. Emlékezzél-meg a' te ditsőségedet szerető 's annak elő-menetelű munkáló nagy Rendekről, mint a' te Házadnak Oszlopiról 's tápláló Dajkáiról, és mind azokról, valakik békes-séget kívánnak a' Sionnak. — Emlékezzél-meg e' kegyességnek és tudománynak gyakorló helyé-ről, ebben a' Tanítókról és Tanulókról : adgyad mindnyájunknak az Isteni félelemnek, alázatos szelidségnek, serénységnek, és igaz atyafiui szeretetnek Lelkét ; hogy mint világosságnak fiai úgy tűndökölhessünk e' világ előtt, és lehessünk a' te ditsőségednek hasznos eszközei, és a' te jobb karodnak alkalmas férfiai, szent országodnak ékesítésére, és a' Christus öröksége-nek nagy haszonnal való terjesztésére. — E' máj napon is adgyad mi nekünk kegyelmedet, melly által tartoztass-meg, hogy a' napnak világosságát a' sötétségnek munkáival meg-ne fer-tetzessünk : adgyad böltsességre tanító szent Lelkedet : építs az igazságnak ismeretében : nevelj az igaz tudományban, hitben, szeretetben minket, hogy mind végig meg-állhassunk a' te hűségdben, és a' máj napon 's egész életünkben légyünk a' te dicsőségedre szentel-tettek. Amen.*

24. „A gyengék kedvéért“ szedegeti az Írásból könyörgéseit²⁸² NÉMETHI MIHÁLY (1638--1689) a Lipót üldözései elől Tokajból Debrecenbe menekült lelkész,

²⁸² Mennyei Tárház Kultsa, avagy : Olly idvességes egy ügyő elmékhez alkalmaztatott Imádságok : mellyekkel minden rendben, karban, nyomoruságban lévő egy ügyő emberek, az Isten kegyelmes Tárházába bé-mehetnek. Mellyet szedett a' sz. Írás szavaiból Nemethi Mihály A' Colos. Ref. Eccl. edgyik Tanítója... 1673. (R. M. K. I. 1149.)

ki később kolozsvári esperes lesz. Könyve 1708-ig nyolc kiadást ért el. Az alább következő első imádság egy lelkiismeretfurdalásokat szenvedő embernek könyörgése, aki érzi, hogy testében nincs semmi ép és egészséges java. Fél, hogy bűnei miatt elveszítheti az Isten kegyelmét, ezért sírással óhajtja a mentséget. A másik imádság a könyvben lévő *Buza vetéskor* és *Szüret után* való imádságok mellett foglal helyet. A magvetéssel ne arassunk szégyent, mert egy rossz termés nincsen Istennek sem a dicsőségére. Érdekes összekapcsolása ez a földi javakkal való hővölködésnek és Isten ügyének. Nyelvi szépségek és érdekességek a *zsiros* eső és a *villogó* hegyek.

Bűnei miatt kísértetben tusakodó ember Imádsága.

Oh bünösökön könyörülő irgalmas Isten! Jézus Christusban szerelmes Atyám, *a' kétségben esésnek mélységéből kiállok Felségedhez*. Uram ne fedgy-meg engemet a te haragodban, és ne büntes-meg engemet a' te busulásodban: mert *nincsen semmi épség az én testemben*, és nincsen békessége az én lelkemnek, az én undok bűneim miatt. Többek az én *fertelmes* bűneim *hajam szálinál, rutabbak az undok vérben kevertetett ruhánál*: melyek miatt el-mert minden erőm, meg-homályosodtanak szemeim, és reszket én bennem az én szívem. Oh Uram bűneimnek terhe le nyomott engem szintén a' pokolig, *vádol lelkem isméreti*, környül vöttenek a' pokolnak fájdalmi, és az halálnak félelme vagon én rajtam, s' *jaj!* majd el-fogy *hitem* és *a' kétségben esésnek vermében esem* s örökké el-kell vesznem, ha hozzám nem láttz én Istenem. *Uram szánny-meg engemet bűneim miatt elveszhető, de te a meg-térítő kegyelmedet óhajtozó sírással kérő szegény bünös szolgálót* (szolgálót) Uram siess az én segedelmemre: és ments-meg engemet, bocsásd meg minden bűnemet, kik rettetgetik szívemet, és az tetőlled való-el-szakadásra kiesztetik lelkemet. Uram ne üzz el előtted, és ne utáld meg szegény lelkemet; hanem jöjj hozzám Uram Jézus, és aki én érettem a pokolnak kinnyát szenvedted, és az ördögnek kísértetit viselted, végy ki a kétségbe esének töriből. Vigasztally meg engemet édes Jézusom s' *mondgyad az én szegény lelkemnek: Ne jéjly! Bizzál*: megbocsáttattak a' te bűneid. Lám Uram csak egy megtéző bűnöst is meg-nem utáltál, hanem hozzád fogadtad, és meg-vigasztaltad: Uram, jöjj hozzám, fogadgy hozzád és örvendeztesd-meg el-rettent szívemet s lelkemet, hogy ez rettegtől megszabadulván lelkem, s' el-epedett szívem: nagy örömmel dicsérhesse szent nevedet, és a bünösöknek hirdethesse *irgalmasságodat*. Uram, ha jól téssz velem Felségedhez megtérek és soha Felségedet szán-szándékkal való bűnökkel meg nem bántom; hanem félelemmel és retteggéssel szolgálom Felségedet. Ámen. *Mi Atyánk etc.*

Szántó-vető embernek magvetéskor való Imádsága.

Örökké való szent Isten! Ki a' te igaz ítéletedből, az *Adám esetiben, átok alatt munkára rendeltél minket*: hogy fáradtsággal mivelnök a földet és orcánknak veritékével ennök kenyerünket. Imé én is Uram Isten, nagy fáradtsággal mivelém a földet, *el vetém a' te nevedben a' te áldásodból vött magomat*. Szerelmes Atyám ne *átkozd-meg ez el vetett magot földemben*, az én sok bűneimért: ne tedd Uram az eget fejünk felett *érezé* és a földet lábunk alatt *vasá*, ne adj Uram az szép *siros eső helyett port vetésimre*, és *ekképpen ne vallyak szégyent Felséged előtt*; Sőt édes Atyám a' Jesus Christusért, minden bűnemet kegyelmesen megbocsátván, *nyisd meg az egeknek csatornáit*, és szállíts az ő idejében a' földre *szép siros esőket*, melyekkel öntözd-meg a mi szántó földjeinket, és itasd meg barázdáinkat. Indíts nevedekben az el-vetett magot, *örizd-meg azt minden égi háboruktól*, szolgáltaass jó időt minden vetésünkre és gazdagon áld-meg bő terméssel mezeinket, *ékesíts-meg ez esztendőnt minden gabonának bü-termésivel*, hogy *a' te gondviseléséből aratást* békességesen érvén, az *halmok örömmel vétessenek környül, a' mezők s' völgyek villogjanak sűrű gabonakeresztekkel* és minket szent neved dicséretire indítsanak. Oh én szerelmes Atyám engedgyed, hogy az én fáradtságos munkám után, azokkal kik *könnyhullatással vetnek, de örömmel aratnak* én-is örömmel arathassam fel el vetett *magomat és ének szóval hordozhassam bé az én kévéimet* és abból élhessek szent neved dicséretire, felebarátim segítségére, lelkem idvességének keresésére. Ámen. *Mi Atyánk...*

25. Hollandból fordítja PÓSAHÁZI JÁNOS,²⁸³ „a szentek mostani (1673) szenvedésének egyik társa“ 46 imádságot tartalmazó Imádságoskönyvét.²⁸⁴ Az alábbi két imádság tartalma mutatís mutandís bátran alkalmazható a magyar viszonyokra is. A Hispaniai kegyetlenség és szolgálataknak kemencéje, meg a Pápastaság setétsége ismeretes dolgok voltak nálunk is, ahol még nem lehetett a hollandokkal együtt hálát adni azért, hogy minket is „lelki ismeretünk szabadságába állatott“ az Isten. De talán ép azért fordít szóról-szóra, a holland viszonyokat azért veszi át változtatás nélkül, hogy a parallel szomorúság után reményt csepegtessen a hasonló szabadulásra is, hátha innen is kiüzi Isten a ragadozó farkasokat, hamis tanítókat. A nép szenvedése Isten büntetése, a csapások Isten igazságosságának a bizonyí-

²⁸³ Lásd 105. jegyzetet.

²⁸⁴ Lásd 107. jegyzetet.

tékai. Mezitelen lelkünk üdvösségét csak a Jézus szentségének palástjába öltöztetésünk adhatja meg. Csak, ha megszabadulunk bűneinktől és azok súlyától, lehetünk az Anyaszentegyháznak örök szállásai.

Háborúságos időben való imádság.

... *Mi a Pápistaságnac selétségében ülünk vala... Az Hispaniai kegyetlenségnek és szolgáltnac kemencéjében fekszünc vala, te minekünc a szorulásban helyet tágosítottál és lelkünc ismeritenc szabadságában állattál... Ébredj fel Izraelnek őriző Pásztor, ragadd a te dárdádat seregeknek Ura, oltalmazd a te dicsőségedet erőss bosszu álló Isten: Védelmetzed a te jegyesedet mennyei Vőlegény: tarts meg a te örökségedet dicsőségnek királya. Vess horgot orrokba a mi ellenségeinknek és zabolát az ő ajakokra, fogd meg őket az ő álnokságokban, tedd bolonddá az ő tanácsokat és szándékokat, adgy lankatt kezeket nekik, sántító lábokat, lágy színeket, hogy az ő végec legyen meg-bódulás, jutalmoc szégyenség... Parancsolj szent Angyalidnac, hogy járjanac tábort és tüzes kőfal gyanánt legyenec, a mi táborainc és sáncainc mellett... Gyalogoknac adgy bátor és oroszlán szívet...*

Könyörgés a' esatára kiment, de vitéztlő seregeec szerencsés Győzeleméért

O Mindenhato Isten, es irgalmas atya, szívünknek belső részéből származott hálákat adunc te néked, minden nagy é felséges jó teteményidért, mellyekkel ez *Foedaratus Belgiomot* (Országot vagy tartományt) meg áldottad, és a' te Anyaszentegyházadat meg-koronáztad. Te erős karoddal ez tartományoknac szabadságokat oltalmaztad, a' közönséges békességet, és a' megmaradásra való edgyességet megerősítetted, némelly hamis és rosszra igyekező lakosoknak csalárd és meg-veszett mesterségeket, s'ártalmas tanácsokat fel fedezted és elfordítottad. A te szent Igidnac megbecsülhetetlen kincsit, a' te szent Anyaszentegyházadnac és örökségednek meg tartottad és a magadozó farkasokat tudniillic az hamis Tanítókat abból kiűzted és eltöltöttad... Megismerjüc és megvallyuc ó Isten, és ez világnac igaz Birája, hogy mi a' mi véres bűneinkkel, és temérdec háládatlanságunkkal a te haragodat és bu uldsodat mimagunc ellen gerjesztettük és a te jóteteményidre magunkat miltatlanocká töltük. Vesszüc is eszünkbe, hogy a te kezed a mi bűnetésünkre ki vagyon terjesztve: és a te sanya gatásidban, mellyekkel minket, a mi szomszédinkat és hitünknek selédeit látogattad, a mi bűneinknek nagy és rettenetes voltát, és a te csapásidnac igasságát szemléljüc. Mindazonáltal kérünc tégedet. Óh minden kegyelemnek Atya, hogy illetéssel meg a mi erőtlenségünknec érzésétől. Vessed hátad megé minden mi bűneinket és emlékezzél meg a te rettentő haragodnac megindulásában... a te szerelmes Fia-dért... Öltözesd fel a mi mezitelen lelkeinket az ő szentségének palástjával. A mi lelki éhség miatt elfonyadt lelki ismeretünket tápláld az életnek kenyerével és itassd az idvességnek kutfejébül... Néhai kegyelmedet, mellyel ez Tartományokat (Országot) kedvelletted, ujjíts-meg és nevellyed, hogy legyenec s maradágnac a te Anya zentegyházadnac szállási, a te dicsőségednek lakó hajléki, a te igédnek kincstartói, a keresztyén számkivetetteknek menedék helyei, minden megnyomorítottaknac vigasztalói, a te lelki és testi áldásidnac tekintetes helyei minden mi és te ellenségidnek félelmére és rettegésekre...

26. Talán a Kemény Jánossal fogságba jutottak szabadulásáért fohászkodik a *Lilium humilitatis* imádságos könyve *TECSI MIKLÓS*-nak, melyet másodszer Szentely Mihály adott ki 1675-ben.²⁸⁵ Foglyok mindig voltak, a könyv imádságai tehát nem veszítettek aktualitásukból és időszerű volt a megállapítás is, hogy a mi bűneink „huzzák le” Istennek a büntetését, a menekülés is az Isten könyörülő ígéreteinek a bőségéhez. A vétek büntetése az elszélesztés, Isten kegyelme a megszabadulás. A fogságban nemcsak a foglyok szenvednek — tér vissza a megszokott gondolat — hanem a gunyolódók miatt szenved az Isten dicsősége is. Azok szívek szakadva várják a boldogabb állapotokat és az Isten beszéde édességének zengését a nép között. A nép is várja a vérszopó hamisság embereitől való szabadulását és Isten kegyelmének biztató beszédét. A könyörgések legnagyobb része „nem egyebünnen, hanem az Istennek könyvéből” való.

Az Isten el-oszlattatott nép nek haza való hoztattatásáért.

Magas menyországban, királyi dicsőséggel uralkodó Sz. Ur Isten, a' mi Atyainknak a' te örökségednek az Izraelnek Istene! az égnek, a' földnek és a' vizeknek teremtő Ura, ki a' szomjas lelket meg-öntözöd, és a' szomorú szívet örömmel bé-töltöd. Meg-tudhatatlanok Uram

²⁸⁵ *Lilium humilitatis* Az az: A nyomoruságnac tövisse köziben bé-vettett Isten Anyaszent-egyházának maga meg-alázása. Es keserves Siralma; Mellyet; Az üldözteseknek idején; a meg haragutt Istennek meg-engesztelésére; a' Christus ellenséginek, meg-szégyenítésére, és a' Sion romladozott kő-falainak fel éppettetésére ecképpen bocsát fel az Anyaszentegyház magas Menyországban... E formában ki is bocsátott volt Franequeraban 1659. Esztendőben *Teesi J. Miklos*. Mostan pedig ujjobban másodszer is... Kolosvaratt kibocsátott Veresegyházi Szentely Mihály, az Isten hívei üldöztesének 1675. eszt. (R. M. K. I. 1181.)

a' te itéletid, és végére mehetetlenek a' te utaid: te itéled-meg e' világot igazságban: és a' népeknek törvént mondasz tökelletességben. Igaz vagy Uram te, és minden cselekedeted igazság, és tizta vagy mikoron itilsz. Mi peniglen haszontalan teremtett állatok a' bünös Ádámnak bünös maradéki minden órában, és minden szem pillantásban gonoszsgát cselekszünk, tegedet meg-szomorítunk, és a mi büntetésünkre ugyan le-huzunk; Nem cselekeszünk a' jót, a' kit te szeretsz; hanem a' gonoszt a' kit gyűlöl a' te lelked. A mi gonosságunk miatt m g-nehezedett Uram a' te kezed mi raytunk és a' te ostorodnak sullyát immár nem szenvedhettyük, ki-vettünk a' te haragodban ragadmányra, gyalázatra, fogságra és halálra; mert meg-érdemlettük mind azokat. De oh Se' cgeknek Istene sok és végére mehetellen a' te igéretednek bővsége, ebben annak okáért, bizván, járulunk te hozzád és kérünk tégedet az Ur Jézusért, emlékezzél meg a' te fogadásodról, melyet tőtél mi nekünk ama te kedvesed a' Mozes által, ezt mondván: *Ti vétkeztek én ellenem, én penig el szélesztelek titeket; de midőn meg-térendetek én hozzám és az én parancholatimban járandotok, ha szintén az égnek utolsó szélire ki-üzetnétek is, onnét-is öszve gyűjtelek és bé-szákkéltak a' ti ő ökségeetekben.* Annak okáért oh Uram! ne állj távuly mi tőlünk, és ne rets-el magadat kelleteko rán, a' mi nyomoruságunkban. Ne engedgyed hogy az hitetlen háborgassa a' szegényt, és a' kevés dicsekedgyek az ő gondolatainak kívánságában. *Ne hadd hogy az hitellen szüntelenül az ő szívében ezt kiáltsa: El feledkezett az Isten! el-fordította az ő orcáját, és nem láttya-meg ezeket: Sőt mi Urunk és mi Istenünk, kelly -fel; emeld fel a te kezeidet, ronts-meg a te ellenségedet, és ne feledkezzél-el a' szegénynek siralmas panaszsáiról.* Te reád ha gyattatott Isten a' szegény; annak okáért légy ő neki kegyelmes segítője. Kiváltképpen penig ő mi reménységünk! gyűjts öszve a' Jákobnak maradékát a' mi édes fogságra el-vitétt atyánk-fiát, és add-meg ő nekik az ő szabadulásokat: *Add-meg szívek szakadva váró boldog állapottyokat, a' miképpen annak előtte kegyelmesen cselekedtél volt ő vélek. Essék-meg a' te szíved a' te népeden, ki a' te nevedről neveztetik, és az te Izraelről, a' kit első szülöttednek neveztel, kegyelmezz-meg: Ald meg Uram a' mi városinkat, várainkat, faluinkat és a' te Anyaszentegyházadat, a' te nyugalmadnak helyét. A' te Sionodat töltse-d-bé a' te kegyelmeddel, és a' te beszédednek édessége, gyönyörűsége zengjen a te néped között. A' te jó voltodnak bizonságát küldgyed-el mi hozzánk és te magadat mutassd kegyelmessen a' téged várókhöz. Azokra a' mi édes Atyánkfiaira-is vigyáz nagy Isten a' kik az ő hajlákokban nyomoruságot üldözést és kergetést szenvednek a' vér szopó hamissagnak emberitől, azokat a' te félelmednek a' te szeretetedben mind végiglen tartsd-meg: Tedd őket az Ur Jesusnak mennyei örökségévé, tedd lelki vitézévé és a' lelki Jerusalemnak Polgár társaivá, hogy ne csüggedgyenek el a' nyomoruságokban; hanem az ő Uroknak a' Christusnak erejével meg-erősítettven, e világban ő érette, minden gyalázatot, sőt még halált is szenvedni készek legyenek. Vigasztaljad őket a' te kegyelmednek biztató beszédével, és erősítsd a' te hatalmadnak erősségével, hogy minden ellenségben győzedelmeskedhessenek és jövendőben te tolled amaz örökké való Mártýromoknak koronáját el vévén, a' mennyei örömbe bé-vitessenek. Amen.*

27. A XVII. század hetedik évtizede kerül talán a legtöbb vérebe a magyar nemzetnek és a magyar evangéliumi egyházaknak, mégis és épen ezért ebben az évtizedben teremnek, mint kagylóban a gyöngyszem, a legértékesebb magyar evangéliumi keresztyén imádságok. Az üldöztetéseknek és a gályarabságnak ideje ez. Mennyi sóhaj, mennyi panaszszó törhetett a szívekből elő, melyek nyom nélkül röppentek el, mennyi erősítő válasz érkezhett az imádságokra, hogy a nagyobb rész nem tántorodott el, hanem a „keresztyén nevet viselő üldözők“ kegyetlen-ségeit elbirta épúgy, mint ahogyan el kellett bírnia a török rabigáját is.

A gályarabságra hurcoltak imádságai sincsenek mind feljegyezve, de a naplók és feljegyzések között található a rópmádsághoz hasonló felfohászokodások. A hazaárulás és lázadás vádja ellen való érvek és bizonyítékok ujjhegyre szedése közben könyörög Istenhez, akinek nemcsak közelségét, hanem tanuskodásra való hajlandóságát is érzi *OTROKOCSI FÓRIS FERENC*²⁸⁶ (1648—1718). A keresztyén főhatalommal szemben való igazságuknak tudata nem akadályozza meg abban, hogy be ne lássa és nyíltan be ne ismerje, mintegy egészen a törvényszék fölé emelkedve, hogy Istennel szemben vannak bűneik: Isten felségének megsértése, egymás-közötti pártoskodás. Épen ezekért bünteti Isten őket a keresztyén főhatalom részéről való meggyaláztatással.

„...Most pedig megyek tovább, amint fentebb megkezdtem, ártatlanságunk bizonyítékainak felsorolásában. — Ötödik bizonyosság. Istenhez bocsátott, naponkinti buzgó imádságainkból is megtetszik, tanu rá az Ur, az angyalok s az emberek, hogy milyen hamis volt

²⁸⁶ Fenevad dühöngése Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonyosságot tevők ellen s azoknak dicsőséges győzedelme, vagy a Krisztushoz hű maradt magyar lelkipásztoroknak sokféle nyomorusága. . . öldököltetése stb. Irta *Otrokocsi Foris Ferenc* a gályarabságból megszabadult hitvallók egyik társa 1676. Magyarra fordította. . . *Dr. Herpay Gábor*. Tahitófalu, 1927. (Ezt a munkát Lavater János zürichi tanár buzdítására írta, mikor a gályarabságból kiszabadulva külföldön tartózkodott.)

a vád, s milyen gyalázat volt, bennünket hazaárulással és lázadással vádolni: *itéld meg oh Isten a mi ügyünket (helyesebben a tiédet), ki legjobban tudod, hogyan könyörögtünk mi Hozzád naponként hazánkban s majd az idegen országokban, hogy adj nekünk kegyelmedből a keresztyén jóhatalom alatt békességes maradást és lakozást, s szabadítsd meg a mi kedves hazánkat, az egész keresztyénség védbástyáját, a mohamedánok szörnyű igájától és védelmezd meg azoknak minden további támadása ellen. — Mindazonáltal töredelemmel és könnyhullatással ismerjük be, oh legjobb Atyánk, bűneinket, amelyekkel nemcsak arra szolgáltunk rá, hogy így vádoljanak bennünket, hanem amelyekkel a te isteni szent felségedet is megsértettük; megismerjük, hogy innen van az, hogy nemcsak a török rabigájában kell görnyednünk, hanem még azoktól is üldöztetést kell szenvednünk, akik a keresztyén nevet viselik. Lelkünk igaz fájdmával valljuk meg töredelemesen, hogy a mi saját bűneink és nemzetünk pártoskodásai hozták reánk ezt a veszedelmet, melynél fogva mindazokkal együtt, akik körülöttünk vannak, annyi és oly nagy meggyaláztatásoknak vagyunk kitéve!* (15—16. oldal.)

A munka végén összefüggő imádság van: hálaadás, hogy a Fenevad ravaszságát megrontotta Isten és fohászzkodás az élet utolsó leheleteig való hűségért a mennyei igazsághoz. Könyörgés, hogy az Úr zabolázza meg az ellenségnek különösen Magyarországon hatalmaskodó, erőszakoskodó dühét és világoltassa fel az evangélium fényét bennük is. „Köszöntsd rájuk, a megátalkodottakra — ezzel szemben — rettenetes gerjedelmed borának poharát!” — meglehetősen komolyan hangzik a prófétaí átok, de ezután ismét visszatér a könyörgéshez, komoly magukba szállásokat kéri a tántorgóknak és hűségre való visszatérésük által való megszégyenítését az evangélium gyűlölőinek.

Szép az evangélikusokkal való egységért és megértésért való könyörgési részlet, hogy „mindkét részről dönthessük le a Sátánnak és ama pusztító Fenevadnak a trónját.”

Mindenható Isten! Örökkévaló Bíró és könyörülő Atyánk, aki erőt ad az erőtlének erőtlenségében istenileg megbizonyítva elvégeztet mindezeket és kevés szolgálóid által a Fenevadnak minden gonoszságát és ravaszságát megrontottad, Néked, oh, Örökkévaló! Fiaddal és Szentlelkeddel együtt legyen örök dicséret, dicsőség és hálaadás!

Téged áldanak és magasztalnak Uram a könyörgők, hogy utoljára is megemlékeztél a Te Fiad iránt gyakorolt nagy könyörületességedről az Ur Jézus Krisztus által!

Te, aki eddig is erősítettél minket, erősíts minket ezután is minden dolgainkban és súlyos megpróbáltatásaink idején, ha azokat reánk bocsátani jónak látja Szent Felséged és tégy minket életünk legvégső lehelletéig hivékké és állhatatosakká a Te mennyei igazságodhoz! — Közöld, oh Uram, bő mértékben e kegyelmedet másokkal is, valakik az evangéliumot szeretik s azért őket hasonló tusakodásra hívni jónak látja Te Felséged, hogy a Te ügyed, a mennyei igazság mindig győzedelmeskedjék dicsőségben s annak ellenségi végképpen semmisüljenek meg, hogy soha semmiféle ármánnyal, ravaszsgálal vagy erőszakkal el ne sötétíthessék az evangéliumi világosságot! — Zabolázd meg Uram, ellenségeinknek szerte mindenütt, s most különösen Magyarországon hatalmaskodó, erőszakoskodó dühét, s ha vannak olyanok, akik még nincsenek elfásulva, s akik nem tudják, hogy mit cselekesznek, azoknak, oh Uram, bocsásd meg bűneiket és tetszésed szerint világosítsd meg elméjüket az evangélium világával! — Valakik pedig megátalkodottak és kérlelhetetlenek, azokra köszönts rá haragod és rettenetes gerjedelmed borának poharát és rémítsd meg őket igazságos ítéletteddel, hogy végre valahára csendben és békében dicsérhessen, ünnepeljen és magasztaljon Téged, Istenét és Megváltóját az egész Anyaszentegyház! — Térítsd vissza, oh Uram kegyelmesen mindazokat, akik az Antikrisztus rettenetes dühöngése és üldözése következtében különféleképpen nyomorulttan elestek, akik mindnyájan a Tiéid, míg el nem fásultak s akikről Te tudod legjobban, hogy szánják-bánják bűneiket! Oh, ne halogasd sokáig, ha ugy tetszik kegyelmednek, megajándékozni őket őszinte és komoly magukba szállással, hogy sirassák meg nyilván és őszintén eltántorodásukat, hogy az evangélium gyűlölőit ezzel is megszégyenítsék. — Végeztetre, lágyítsd meg, oh Uram, amaz evangélikus testvéreink zordonságát, akik tollal és szóval harcoltak eddig ellenünk! Rejtsék el immár, eddig ellenünk villogtatott fegyvereiket és ne harcoljanak többé a reformátusok ama világos tudománya ellen, amelynek igazságát, oh Uram, a megpróbáltatások súlyai között oly bőségesen megmutattad. Cselekedd, oh Uram, hogy ezután mindkét részről szorosabban egyesülve, mint ugyanannak a tudománynak és Megváltónak a szolgálói és követői, az igének szóban és írásban való tiszta hirdetésével tegyék boldogabbá és valósiítsák meg e földön a Te országodat és hogy ronthassuk el és dönthessük le a Sátánnak és ama pusztító Fenevadnak a trónját! — Hogy ily módon a romlásnak ama fia száz lehelletétől, vagyis az Ige hathatóságától napról-napra mind jobban megemésztessek és tehetetlenségre kárhoztassék, míg őt, Uram, fényes és dicső eljöveteleddel végképp el nem rontod. Ámen. — Jövel Uram Jézus! (78—79. oldal.)

28. Egy másik könyörgés is maradt fent még „A fogoly papok könyörgése” címen *KOCSI CSERGŐ BÁLINT*²⁸⁷ munkájában, melyben Lipót császárt kegyelmes-

²⁸⁷ Kősziklán épült ház ostroma. *Kocsi Csergő Bálint* latin munkája után fordította Felső-Csernátoni *Bod Péter*. Bevezetéssel ellátva és jegyzetekkel kísérvé. Lipcse, 1866. — (Szilágyi Sándor kiadása.)

nek nevezi és az alatta való békességes megmaradás mellett könyörög hazánknak a török iga alól való szabadulásáért. Megismétli Otrokocsi Főris Ferenc gondolatát, hogy van bűnünk, de a bűnünk nagyobb annál, mint amival vádoltatunk : nem földi méltóságot bántottunk meg, hanem Istent.

Itéld meg oh Isten a mi ügyünket, mely a te ügyed, és megegyeztetvén a keresztyén fejedelmeknek szíveket a mi kegyelmes Leopold királyunk alatt adjminekünk békességes megmaradást, és a mi édes hazánkat, mely az egész keresztyénségnek oltalmazó bástyája, a mostan rajta levő pogányoknak igájok alól szabadítsd meg, és tovább pusztítani ne engedjed. — Megegyeztetvén keserves könyhullatással oh kegyelmes atya a mi bűneinket, melyekkel nem a földi méltóságot, a mint vádoltatunk, hanem te sz. felségedet bántottuk meg, elhisszük, hogy azokkal érdemlettük, hogy nem csak a pogányoknak igája legyen rajtunk, hanem a kik keresztyéni nevet viselnek, azoktól is üldöztessünk ; megvalljuk a mi lelkünk keserűségével, hogy a mi és egész nemzetünknek bűneivel érdemlettük mind e gonoszokat, hogy mind a körülöttünk valóknak csufságul kitéttünk.

29. SZÖLLŐSI MIHÁLY nagybányai lelkésznek munkája²⁸⁸ a legmagyarabb vonatkozású imádságos könyve a XVII. századnak. Nemcsak a két részre tagolódó könyv első részének imádságcímei : 1. *Bűnein fajlodó, elkészeredett Magyar nép közönséges Vallás-tétele*, 2. *A közönséges romlásan panaszkodó Reménkedés*, 3. *Magyar nép árvaságán esdeklő keserves Fohászok*, 4. *Vallások s' Nemzetek szabadságáért táborozó Magyarok Reggeli zörgetése az irgalmas Jéhova ajtaján*, 5. *Bujdosó magyarok Tábori Estveli Áldozattya*, 6. *Tanácskozásra gyűlő Magyarok rövid Imádsága*, 7. *Bujdosó Magyar Nép Generálisa Magános Könyörgése*, 8. *Tábor el-induláskorra való Imádság*, 9. *Tábor megszálláskorra való rövid Fohászok*, 10. *Strására menő Vitézek rövid esedezése*, 11. *Harcra induláskorra való közönséges Lelki készület*, 12. *Számkivettettek égből való lelki Istapja, vagy Bujdosó embernek Istenével való magános beszélgetése*, mutatják a gyászévtized problémáit kesergő nemzeti léleknek a zokogását, hanem úgy az ajánlás, melyben „a mennyei birodalom győzhetetlen szentelt Vitézének és itt e földön sok üldözések alatt el-tikkadott szarándok szentek fényes vezérinek Felsőleges Ur Jesus Messiasnak“ ajánlja „ez holt eleven kesergő Magyar Izrael immár csak alig füstölő csepűjét, hogy ne engedje elaludni“, mint az egyes imádságok minden szava a mérhetetlen nemzeti csapásról és keserűségről beszél.

A meglehetősen hosszú (különösen az első) imádságok közül hármát mutatunk be alább. Az alaphangot itt is a próféták és különösen Jeremiás siralmainak könyve adják, honnan egész-gondolatsorokat vesz át és alkalmaz az Izrael népével annyira hasonló magyar nemzet történetére és a mindkét nemzetben megnyilatkozó üdvterv és üdvrend is szolgálja ezt a párhuzamba állítottságot. Egész sereg olyan szólamra, megállapításra bukkanunk itt, melyek később a nemzeti irodalomban es népies történelemszemléletben felekezeti különbség nélkül magasztos frázisokká válnak : a keresztyénségnek mi vagyunk a keletre tolt védőbástyája, Isten a tengerig vitte az országhatárokat, elkergette a lakosokat a Scythiából kijöttek elől stb. Külön ki kell emelni a stílusnak újszerűségét a többi egykorú áhitati irodalmi munkák felett, pl. sült pogányok, sűrű vétkezés, Tőled elfajulás, lelkünk szakadva, szarvas bűnök, szabadságtalanság, a bűnnek doha, Magyar Sion Leánya, te reád maradtunk, gyalulud egybe seregeink szívét.

²⁸⁸ Az Urért s' Hazájokért el széledett és számkivettett bujdosó Magyarok Füstölő Csepűje ; Az az : Mellyben az élvén haló, s' halván élő bus Lélek egynehány nevezetes alkalmatosságokkal Istene előtt fel-romboltatik, és az Isten háza mennyei tüzével meg-illettetik ; hogy a kegyelem kapuján, ha szintén bölcsen formáltatott ékes beszédű imádsággal nem loboghat is : de még is meg-romlott szive égből szakadásával a' mennyei jó válasz tételnek igaz reménysége alatt ekképpen mind addig füstölőghessen, míg az égből reá kegyelmesen nem tekint az irgalmas Ur. Melyet az Isten házából így gerjesztett meg az Urért szenvedőknek edgyik Társa Sz. M. N. B. L. T. (*Szántai Mihály, Nagy-Bányai Lelki Tantió.*) A füstölő tsepűt nem óltya el. Esa. 42. 3. Colosvarat, 1676. (R. M. K. I. 1196.) — *Zoványi Jenő* szíves közlése szerint a Sz. M. nem Szántai Mihálynak, hanem Szöllősy Mihálynak a kezdőbetűi, ki szintén nagybányai pap volt. Előbbi valóban 1630—34. közt volt nagybányai lelkész (*Dr. Barcsa János : A tiszántúli ev. ref. egyházkerület tört. 1906.*), negyven évvel Szöllősy M. és az események előtt, melyeket a könyv jellemzésében így ír le Bod Péter : „Ebben a' Könyvetskében bé foglalt Könyörgések olly hathatósan elő adják abban az időben Vallásért bujdosásban forgó Uri és Nemesi Rendnek siralmas állapotját, mintha ugyan azt szemünkkel látnók.“

Megdöbbszentően eleven és ma is élő képét adja a magyar bűnöknek : „irtózásra méltó éktelen nemzetséges szitkaink, hiábavaló esküvéseink, lelkeződésink, még a Pogányok közt is hallatlan (sokféle adta, s' teremtette) szörnyű káromlások“. A barmok kinzása, az ünnepeknek hamis megülése hivalkodással, aluvással, vendégeskedéssel, játékkal, sokadalmozással, széllyel járással és több egyéb hívságos magunk mulatságinkkal. Előttünk járóinkhoz való nyakaskodásunk, szüleinkhez engedetlenségünk, vénekkel szemben való tiszteletlenségünk, irigységünk, bosszúállásunk stb. Mintha Pál apostol bűnlajstroma szegényebb lenne a Római levélben (1, 29—32)! Hát még „az hamis Decretum, a' föld népe megnyomorítására íratott hamis sententia, az hamisságot igazító Prokátóri nyelv, az hamis tanubizonyosság“!? Csuda-e, ha az idegenek az ilyen népet kikergették számkivételre édes hazájából és szolgák uralkodnak rajta, hogy erőszakosan megszeplősítették, megronították a Magyar Sion leányát és senkinek lelke meg nem esett siránkozó nyögésén? A világ csudájára jutott árva Magyar Izrael bűnbánva áll meg Isten előtt és kéri, hogy találjon módot megszabadítására, nehéz helyzetének, melyet még súlyosabbá tesz az, hogy a vezetők leváogatának és a rájuk rakott teher földre esett, megszüntetésére. *Úlj széket közöttünk és te légy a mi fő tanácsosunk!* Mennyire szívből jövő fohásza ez a tanácstalan népnek. A való életnek ábrázolása hirtelen átcsap Gedeonnak, vagy Dávidnak a világába. Teljesen egybeolvad a két történelem, sokszor nem is tudjuk, hogy kik vagyunk : az ótestamentomi Izrael, vagy XVII. századbeli magyarok, annyira a magunk sorsát látjuk az Ótestamentom hőseiben, annyira vigaszt nyújtanak az előképekkel felsereglettek a mi küzdelmeinkhez. Érdekes jelenség, hogy az ellenséget nem nevezi az ótestamentomi ellenségek nevéen assziroknak, vagy egyiptomiaknak, hanem nevéen nevezi, mikor arról beszél, hogy „a' mi örökségünk szállott a' kívülről valókra... a' Német nemzet birtokába“.

A munka második részében „Következnek edgy-nehány más rendbéli Könyörgések“ : 1. Háza népétől meg-fosztatott Ember könyörgése, 2. Bűneit valló, s' jajgató Lélek siralma. 3. Bűne bocsánattját éhező lélek I.-a 4. Kételkedéssel tusakodó embernek hitéért való Reménkedése, 5. Az idvesség eszközeivel hatalmas élésért való Imádság, 6. Bűnbocsánatért való rövid óhajítás. — Ezekben a fogságba került, hozzátartozóiktól ellenséges csapatok, üldözők által elszakítottak kéri, hogy „láttasd meg velem a' régen kívánt örvendetes napokat-is, a' mellyekben haza vígy engemet az én örökségemben, és meg-adgy mostan tavol levő cselédimnek... s kösd bé szerelmes társomnak, s' édes gyermekimnek lelkeket lelkeimmel edgyütt az élet csomójában!“

Olyan ez az egész imádságoskötet, mintha Isten betöltötte volna írójának fohászadását, mikor *az idvesség eszközeivel való hatalmas élésért* emelte fel szavát : „Illesd meg ajakimat amaz oltár eleven szenével, hogy elvitetvén ajkaimnak hamissági az én ajakim ugyan egetverő mennyei lánggal lobogjanak az imádságokban. Szívembe is rekessz oly tüzet, hogy minden tagaim meg-gyuladjanak mint az egészen égő áldozat a' te előtted való jó illatú füstölgésre és a te házad szerelmében való megemésztődésre“. Kétszázötven esztendő múlva is fellobog előttünk az egetverő mennyei láng és a mi tagjainkba is beleszáll valami az egész égő áldozatra való önkéntes átadási kötelezettségből a nemzet büneiért és a nemzet bűnbocsánatáért.

I. Bűneim fajlódó, el-kénszeredett Magyar nép közönséges Vallás-tétele.

Jehova, Jehova, erős, irtalmas, kegyelmes, késedelmes az haragra, nagy irtalmassága és nagy igazsága, győzhetetlen Király, ki a' birodalmakat és országlásokat megszámlálván, bé-töltöd és meg-oszlatod, *edgyik nemzetséget elküldöd, és a másikat helyébe hivod.* — Oh hatalmas Ur! *te hivlad volt ki a' mi Magyar Eleinket is a' sován Scythiából, te ütted ki a te kezeiddel ő előttök e' jó földről ennek minden lakosit, őket helyekben szállitván és ezen mindenféle jóknak kívánatos nemeivel betöltötted.* Kevésléd pengig azt ; *hanem a' sült Pogány vakaságból és temérdek Babyloni bálványozásból a' te orzádnak világossága által ki-hoztad.* Ekképpen te magadnak hirt nevet szerezvén mi bennünk, mennyei örökségül felvívél *hogy lenne mi köztünk a' te szent-séges lábaidnak nyugodalmas számolya.* — *Be híressé tévéd édes Magyar népünket minden felé : mert kiterjesztéd az ő birodalmát mind a' tengerig és ő növéstét mind a nagy folyóvizekig.* Valamellyfelé indult, a' Magyar nép, *mindenütt előtte járld az harczon és még az erős oroszán természetü*

vitézek bátor szívét el-olvasztottad. Mit mondhatunk jó nagy Isten? Imé ötlet a több országoknak Asszonyává, a' Tartományoknak Fejedelmévé, a keresztyénségnek pedig előtte lévő Bástyájává tévén, színtlen az égig magasztalád az ő Királyi székét. — De mi te tüled elfajulván minden mi jó szerencsénkben felfuvalkodánk és igen meg utálánk tégedet mi meg szabadításunknak kőszikláját, az egész magyarság jól tevő Atyasagodat szófogadatlan hűlátatlansággal köszönnév. — Nem tartoztathatott meg a' te félelmed a sűrű vétkezéstül: mert nem igazán féltünk, ha szájunkkal vallást töltünk is hitünkrol, de kezeinkel szivesen meg nem bizonyítottunk, üresek voltak a mi cselekedeteink békességtül, kegyelmességtül, szeretettül, türeستül és minden szükséges lelki kegyelemtül. — Oh Uram! beh lelkünk szakadva kellett volna mindeneknek előtte szent orczádat keresnünk; de jajjokkal serényebben és elsőben kerestük az maholnap tölünk és mulandó földi jókat! Hát hová tegyük erős bosszu álló Ur! amaz irlózásra méltó ékteleken nemzetséges szitkainkat? mert megbántok szent nevedet hirtelen hiábavaló szokásos esküvésünkkel, lelkeződésinkkel, végre még a Pogányok közt is hallatlan (sok féle adta, s' teremlette) szörnyű kéromlásokkal. — Az ég és a' föld panaszkodnak ellenünk: mert a föld nem nyughatott a te szent napodon. *Sohajtottak azon a napon a' teher alatt elbágytatt barmok az igában; nyögött a föld népe a' szolgálatban, reszketett az ég: mert a kapuk megnyitlakt a terh bé-bocsátásában. Mellyért oh ki-sokszor gerjedte tűz a mi kapuinkban, mely még ma is llobog s nincs a' ki meg oltsa. Imé amikor idnepeltünk is, de csak szóval tartottunk tégedet, szájunkal és nem szívünkkel közelgetvén te hozzád: ami inneplésünk Uram állott hivalkodásban, aluvásban, vendégeskedésben játéokban, sokadalmasokban, szálllyal járásban és több egyéb hívságos magunk mulatságinkban. Jaj nem csuda, hát bizony nem csuda, ha idegenek jöttek a te öröködbe és minket ki kergettek édes Hazánkból keserves számkivetésre! — De vallyon s' hól vala a Tanítóknak is, a' te Prophétáidnak tölünk megérdemlett becsületek meg dtalkodva gyűlöltek azt az igaz mondot, ki az hamis törvénytevőket és a szarvas bűnben élőket szembe meg feddhetette, inkább akartunk a szabadságnak palástja alatt szilajkodni mint az edgyügyű dorgáló Proféta előtt meg hunyászkodni, mellyek reánk hozák é nagy lelki-testi szabadságtalanságot. Mivel szomorúsággal illettük az igazságnak szívét, gonosztéteményinkel gyötörvén lelkét, már most mi is lelkünkben gyötrettetünk; hallván és látván a' te Házadnak szorongattatását. — Oh s' kitsoda tudná Uram meg számlálni a mi löttünk járóinkhoz való teméntelen nyakoskodásunkat? Szüléinkhez engedellenségünket, a Véneken tölt becselenségünket, a' harag tartásinkat, irigységinket, bosszuállásra gerjedező indulatinkat, bujaságinkat, torkoságinkat, trágárságinkat, hívságinkat, hazugságinkat, telhetlenséginket és több ezekhez hasonló fertelmes bűneinket? Kiállott te reád sok helyekrol a kiontatott ártatlan vér és ugyan lehuzott ellenünk a' bosszu-állásra: mert az istentelen környül vette az igazat és elnyelte a nálánál igazabbat, s' nem volt a' ki meg-itéllye. Megrakodott vala a mi földünk hitetlen paráznákkal; de a Tisztek kedvelték a bűnből való nyereséget, birságot, mellynek doha fel-hata az egekbe, s fel-költe tégedet, hogy törvényszéket ülnél miköztünk. — Az hamis Decretum, a' föld népe megnyomorítására iratott hamis sententia, az hamisságot igazító Prókátori nyelv, az hamis tanubizonyosság, a sok megnyomorított könnyhullatási felindítanak hiszen tégedet, és elől találák a mi Biráinkat a' te itéletid: mert soha nem tudánk szót fogadni és a te törvényednek engedni. Ah átkozott háládatlanság avagy ezzel kell vala-é fizetnünk az Urnak bolond és esztelen nemzetség? ezzel kell vala-é megköszönnünk e kegyes Atyai jótéteményt? így kelle-é megutálnunk a mi megszabadításunknak kőszikláját? méltán következett Uram mireánk minden átok, szidalom, gyalázat, számkivetetés, fegyver, rabság, éhség, félelem, mellyek megirattattak az Urnak törvényeiben. Méltók vagyunk Uram! oh bizony igen méltók minden csapásidra, végső romlásra és még a' kárhozatra-is igen méltók vagyunk!*

Oh mi Istenünk' szegénylyük és dtallyuk te elődbe felemelni a mi orcáinkat: mert ami álnokságink fejünk fellyül haladtanak és a mi vétkeink mind az égig nevedektenek. Igaz vagy Uram' igazak a te itéletid; de mi bűnösök, és nem lehet mi tölünk, hogy megállhassunk te előtted. — Könyörülly azért Uram mi rajtunk a' te irlalmasságotnak sokasága szerént: mert megígért irlalmad véghetetlen. Isteni természeted kegyes és megbocsátásra igen kész. Vegyenek elől hamar azért a te irlalmasságid ó igaz Penitentia tartok Istene! mert igen megnyomorodtunk: szabadíts meg e mi vérünkkel buzgó bűnöktől, és légy kegyelmes azoknak a te szent nevedért: Tekints az Ur Jézus közben járására és az ő vérib n mártott ígéretid kötés isopjával hints-meg a' mi lelkeinket, hogy ne viseljük mind holtig bűneink soldgyát. Lám te mondotad, ha meg-térendünk az idegen földön vallást tévén, mikor ellenségünk előtt bujdosunk, vagy rabságra vitetünk, megbocsátod bűneinket és haza visesz minket. Halgass-meg azért Uram mostan a mennyéghől a' te meg változhatatlan ígéreted, s régi isteni kegyes szokásod szerént, és ne tarts meg tölünk a te irlalmasságotat: mert mi tenéped és örökséged vagyunk, kiket kihoztál a lelki Aegiptusból, és magadnak frigyesseregül választottál: Ne felejtse-el azért szintén a' te szegényidnek Gyülekezetit, hogy ne aludgyék el a te orczádnak szövetneke miköztünk, né nyugodgyék-el végképpen Magyarai fényes napunk, ne mondgyak a' te ellenségid, hogy nincsen nekünk Istenünk. Téríts haza még a számkivetésből a mi földünkre, hogy mi kik siralommal jöttünk ki a bujdosásra, kegyellemmel haza vitetvén te tőled, nagy örömmel, s ének szóval térjünk meg lakó helyeinkbe. Nézzenek irlalmas Atya! a' te szemeid a' Magyar Izraelnek könyörgésére és ezek a beszédek legyenek te előtted éjjel és nappal, hogy meghallgatván gondunkat viseljed a' Christus érdeméért most és minden időben. Amen. Miatyánk etc.

III. Magyar nép árvaságán esdeklő kesergő Fohászkodás.

Oh hatalmas Király! Ellened nem állható erős karu, örökké való Felség! Beh sokszor válál mi meg-szabadítónk a' mi nyomoruságunknak idején, de mostan el-rejtvén magadat mi

előttünk, igen meg-haraguvál a' te népednek könyörgése ellen. Emlékezzél-meg azért immár el-utólyára valamikor arról, a' mi esék raytunk, tekints reánk és lássad-meg a' mi nagy gyalázatunkat ! mert Uram mi árvákká maradtánk Atya nélkül, és a' mi Atyáink keserves özvegységre világ csudájára hagyatának. — *Hová-is lehet immár nemzetnek veszettebbül dolga, mint a' te Magyar népednek, a' ki illy el-esett árva keserű kenyérré juta ? Im Uram Isten minden felé nyújtuk a' mi kezünket, hogy valaki kezünk fogva ki vinne e' mostani tengernyi nyomorúságinkból, de jaj mert senki nem fogá kezünket örömet akárkinek-is ölében hajtánánk fejünket, mindéltünkig néki szolgálván, csak ki fogadna bé s' lenne védelmező segítséggel, de sehol senki nem találtatik. Még az Aegyiptombélieknek is az Assyriabélieknek-is reménkedünk, hogy légyenek Testvéreink, de azok-is időről időre halogatnak Testvér Atyánkfiaiak, s' jó Barátinknak-is szívek árvaságunkra meg nem esék, hogy kebeleikben szállást adtak volna árva fejünknek, megsegítvén minket. — *Nincs Uram Isten a' te népednek Fejedelme, nincs őtet segítő, s' őriző Pásztor, ki a' rajtunk uralkodó szolgálk kezéből ki-mentene bennünket. Megvallyuk Uram, hogy vétkeztenek a' mi Atyáink és ők el-multanak, de mi-is az ő álnokságik nyomdokit követjük, mert sovány életünknek csaknem minden idejét a' gonoszságba töltök el, azért következék reánk mind e' sok nyomorúság ! Oh el-esett árvák édes Atya ! az erőtléneknek örök Istápja ! nem tudunk hová lenni, hanem csak te reád néznek a' mi szemünk : Te azért ne felejts-el mind örökké ; hanem emlékezzél-meg már el-végre a' mi nagy árvaságinkról. Mert a' mi örökségünk szállott a' kívül valókra és a' mi veritékünkkel épült házaink, erős Várunk és Városink, a' Német nemzet birtokába adatának. Jaj Uram ! meg-szűnének az Ifjak az ő ékes éneklésüktől, és minden vigasságink siralomra fordulának. El-esék, el-esék Magyarai fejünknek ékes koronája, és a' porban nagy gyalázatosan tapodtaték. — Jaj ! most immár nekünk ! s' még maradékinknak-is, mert felette igen vétkezünk ! Szomoru a' mi szívünk, midőn láttyuk a' te nevedről nevezett Magyar Sioncndnak oly szörnyü pusztulásokat, és töled-is mindenestül fogva való meg-vettetésünket. Ine csak markunkban hordozzuk a' mi lel-künket, és életünknek veszedelmével keressük minden nap kenyerünket, a' mi édes Hazánkban öldöklő fegyver miatt. — *Miért feledkezél-meg mi rólunk mind örökké ; el-hadszé minket illyen sok időkiiglen ? Lám te Uram Isten mindörökké meg maradsz, és a' te királyi széked mindörökké meg áll, éppits fel azért még a' romlásból a' mi napjainkat, mint valaha régen, és ne engedd ditsőségednek Királyi székít a' te nevedért idegen kézre kelni : Térics-meg, és meg-térünk, fogadj hozzád bennünket, és légy kegyelmes a' te néped álnokságának s' a' mi vétkeinknek-is, hogy ne jusson végső gyalázatos siralomra a' te maroknyi örökséged. — *Tarts-meg Uram a' Magyar Izrael e maradékját, és szánd meg illyen világ csudájára jutott árvaságát. Hiszen Uram árvák édes Atyának hivattalok, azért az erőtlenségünkben légy Istápunk a' kihez támaszkodgyunk, árvaságunkban gondunkat viselő édes Atyánk, kinek ölében bátorságosan hajthassuk fejünket. Ugyan-is Uram nézhetedé örökké a' te árváidnak illy szidalmas inségeket, hogy valaki elől utoléri, talállya mind taszigállya, üti, vágja, mindenképpen dullya és nyomorgattya ? Elhalgatod-e hogy a' Magyar Sion Leánya, mint a' mezőben egyedül hagyatott megnomoritandó szüz, éjjel nappal teli torokkal kiált az égre a' rajta esendő erőszaktevélet ? Hiszen te szüzed és jegyessed az, hát hogy szenvedhetnéd még-is előtted való erőszakos meg-szeplősítettését, holott ninszen senki a' kinek lelke illy keserves és szüzessége megrontásán, kezét fejére kolcolva siránkozó nyögösen valójában meg-esnék ? — Szány-meg, oh szány-meg immár minket, minek utánna el-kele minden édes erőnk, és téríts-meg a' te fegyveredet hüvelyében, meg-eléglvén nemzetünk vérében ekkédig való meg-részegedését. A' te kézedet pengé, melyet kebeledben tölünk el-rejtettél vond-ki segítségünkre, és fogd meg Atyaikképpen kezünket, had kövessünk-meg tégedet, és magasztalhassunk-fel töled a' meg-aláztatás után. — *Gyűjts össze a' te el-szeledett népedet, és találly módot a' mi megszabadulásunkban, a' te rabszabadító Isteni szent mesterséged szerint, lássák-meg mindenek, hogy te mi Istenünk, és mi te néped vagyunk. — *Kedvellyed oh Irgalmas Uraság ! e' mi mostani lelki töredelmességünket, és noha méltóságodhoz illendő alázatos szép szókkal fejünknek töled kegyelmet nem tudunk kérni-is, mindazáltal csak rebegő nyelvünk szakadozott szózatára s' az égre reád forgó szemünk könyben lábbására-is tekints szánakozó szemekkel, és adgy szállást a' te nevedért elhagyatott árváidnak a' te kebeledb n, hogy legyének lelkeink bé-köttetvén az élet csomójában az Ur Christus érdeméért. — Kelly fel oh Ur Jézus Christe, mi hűséges közbenjárók és szolly édes Atyád előtt e' mi rebegésünk miatt ; szölly Uram a' te Magyar Jérusalemednek békességéért, had világosodgyék-meg a' Jehova orczája mi rajtunk, hogy meg-szabaduljunk, és a' szabaddulásért való hálaadások örömevel mehessünk-bé a' szent Gyülesekben. — Halgass-meg oh mi reménségünk Istene ! és bocsáss-el immár előled békességgel s' megigazulva, a' Királyi Christus közben járása fejében Amen ! Mi Atyánk etc.******

VI. Tanácskozásra gyűlő Magyarok rövid Imádsága.

Nagy tanácsu, hatalmas cselekedetü, *felsőleges Uraság !* kinek ellene nincsen erő semmi, bölcsesség, vagy tanács, mert az haragnak napján meg-szégyenited a' Bölceket, megsufolod a Fejedelmeknek tanácsokat ; jól tudgyuk mi azt, hogy a mi Atyáinknak hamisságokért, és a' mi utálatosságinkért, a' te néped gyalázatra adattaték mindeneknek, kik mi környül-tünk vadnak. Te fosztál meg a' mi Tanácsos férjainktól, a' kik mint megannyi erős szegek ugy tartják vala a' te Házi eszközeidet, hogy a' szent Evangélium világolna a' mi Nemzetünknek. De oh mi igen le-vagdaltatának, és a' rájuk rakattatott terhek a' földre esének, ki miatt jutottunk olly árvai időre, melyben hasznos tanácsot alig tud valaki adni : *nincsen ki meg-jövendőlye véget számkivettetésünknek, nincsen erős fejedelmünk, ki haza vihesse a számkivettetteket,*

mindnyájan vagyunk gyerekek és értelem nélkül valók, mert az égig értenek a' mi bűneink. — Könyörülj azért már egyszer mi rajtunk, mint az édes Anya könyörül az ő méhének kisfiain, hogy megbocsátván minden hamisságinkat, adgyad a bölcseségnek és értelemnek a lelkét, ne tanácskozhassunk nálad nélkül. *Úlly széket Uram mi köztünk és te légy a mi jó Tanácsosunk*, mert te nálad nélkül meg szégyenülünk. Ugy igazgasd azért minden tanácskozásinkat, hogy valamiként a' megkenettetett szent Jézus ellen ne essék ; hanem a' te meg pusztult Sionod éppilésére, édes Hazánk megszabadulására. — Irts ki mi belőlünk minden nagyra vágyakozást, magános bosszúállást, avagy világi gyönyörűség kívánsát, hogy edgyügyűséggel jó lelki ismerettel tudgyunk jövődö dolgainkról elmélni. Tereád maradtunk és a te szádtól kérünk tanácsot annakokáért tarts kezdet a' mi tanácsinkon, te kezd el és te-is végezd el, mert nem tudgyuk mi csoda hasznosb minékünk, és ha tudnók-is reméltelenségünkben, de erőtlenségünk miatt el nem követhettyük. Te azért a' mit mi romlott természetünk miatt nem tehetünk, cselekedd meg kegyelmedből : a' mit által nem érthetünk, jelents-meg bölcseségedből, hogy a' mi ellenségeknek kigondolt titkos practikájuk megszegyenüljön. — Hiszen te tanácslad a csipes Gedeont, az erejében megfogvatkozott Dávidot és Jozaphátot, most is azért felelly-meg mi nekünk, mitevők legyünk ? Ne olcs-el a' mi szikrázó Magyar szövétnékünk, hanem gyaluld egybe Seregeinknek szíveket, hogy legyenek készek jó tanácsainknak végben vitelére. — Az hatalmas nemzelet tedd jó akaronkká, személyinket, és tanácsinkat előtte kedvesekké, hogy minden tanácskozásinknak légyen jó kimenetele, mégha szintén magokban mérgesek volnának is, de te bölcs Isten szolgáltságad javunkra mégis, és régen kívánt megszabadulásunkra a' te szent Fiad a' Jézus nevében. Amen.

30. A „főrenden való Isten-félt ember”,²⁸⁹ OSZTOPANYI PERNYESZI ZSIGMOND nemcsak Avenarius-fordításával szerepel a magyar áhítat és kegyességi irodalomban, hanem *Lelki Flastrom*-ával²⁹⁰ is, melyben a hét poenitenciális zsolttárt (6, 25, 32, 38, 51, 86, 143.) dolgozza fel könyörgésekben. Nehéz sorsa van, nyög, fohász-kodik, míg Isten egy Lelki Doctort mutat neki, aki ezelőtt 59 esztendővel (1619) készített a lelki sebekre egy Flastromot. Mert ez enyhítette fájalmát, azért gondolván, hogy „talán más felebarátomnak is esett ilyen lelki sebe... fogám pennámat és ezt a' Lelki Flastromot ki íram”.

A zsolttárból írt könyörgések mindenike mélységes alázatot tükröz, őszinte bűnbánatot és forró sóvárgást az Isten kegyelme után. Megható kép a hatalmas és tekintélyes főispán hogyan imádkozik és mennyire érzi porváltát, semmiségét Istennel szemben. Az evangélium védelmében és terjesztésében kardjával és befolyásával nem tehetett volna soha annyit, mint ezekkel a könyörgéseivel. Imádkozó lelke, Istenben élő lelke példaadás és biztatás volt, minden cselekedeténél és lépésénél jobban hathatott. Az Isten haragja előtt egyformán kicsiny minden ember és az Isten harajára egyként rászolgál minden ember. Vallási közösség és az Isten ügyeiben, ekklézsiájában való egyformán érdekeltég az olyanok között lehet leginkább, akik együtt kérték, hogy Isten ne távozzon messze tőlük, hanem a lelki próbákban nyujtsa segedelmét.

IV. Poenitentia tarto Könyörgés a 38-ik Soltárból.

Belém akattanak a' te nyilaid én édes Istenem az én nagy bűneim miatt, és a' te kezdet bocsátottad én reám, mert vétkeztem ellened, nintsen épség az én testemben a' te nagy haragod miatt, mivel-hogy az én hamisságim el-borították az én fejemet, és erőm felett én rejám nehezetenek, úgy meg-rothattanak és el-senyvedtek immár az én lelki sebeim, meg győztem le-nyomattaltam és szomoruan járok ; mert nincsen épség az én testemben annyira meg szárattam az én lelkemnek keserűsége miatt, jajgatok és kívánom . . . nagy bűneimnek és kísértetemnek terhe alól való szabadulásomat. — Oh Uram ! dobog az én szívem a' te előttd való félelemnek miatta, el fogyatkozott az én erőm az nagy szorgalmatosság miatt ! Édes Istenem ! Még az én közel való embereim is tauul nézik az én nyavalyámat ; sőt tört vetettének az kik az én lelkemet keresik és a kik ártani akarnak én nékem gonoszt szólnak, Mivel pedig mindezeket az én bűneimért szenvedem, csak békével el türöm és mint az siket olyanná teszem magamat, és mint az néma, csak halgatok. Az én ellenségeim pedig élnek és erősödnek, sokasodnak Uram, azok az kik engemet ok nélkül gyűlölnék, mind ezekről Uram így gondolko-dom, hogy én csak az nyomoruságra készítettem : Mert az én testi lelki sok szenvedésim mindenkor előttd vagyok. — Oh Édes Atyám Istenem ! Igaz vagy te és igazak a' te ítéletid, meg-vallom az én hamisságomat és nem tagadom-el az én álnokságimat, az én undok bűneim annak az okai, hogy ezek gyöttrik az én lelkemet. Uram te előttd vagyok minden én kívánságom, és az én nyegésem te előttd el nem

²⁸⁹ Lásd 210. jegyzetet.

²⁹⁰ Az Isten Anyaszentegyházának Lelki harcztot tartó vitézeknek lelki sebek fájalmát enyhítő *Lelki Flastrom*. Mellyet : Egy tudós Doctornak, Lelkek sebeit enyhíteni kívánó hívek számára, nagy tanátsal, és munkával állítottott, Lelki Patikájából készített *Osztopanyi Pernyeszi Sigmund*... Colosvaratt, 1678. (R. M. K. I. 1222.)

rejtetett. Mert ezekben Uram én tégedet várlak, ne rejts el édes Istenem az te kegyes ortzádat én tőlem, *ne vess-el szegény méltatlan szolgálódat (szolgálodat) az te nagy haragodban:* láss meg-inkább édes Istenem sok nyomoruságimban, halgas-meg méltatlan imádságomban. Oh Uram légy erőssége az én lelkennek, mert bizony ha az én lábam el *Isiszamodik* vagy az én lelkem meg tántorodik, örülnek az én ellenségim, és fel magasztallják magukat én ellenem ne hadgy el azért engemet, Uram, és *ne távozzál messze tőlem* én édes Istenem. Oh én szabadításomnak Istene sies az én segítségemre, szabadíts minden én vétkeimből engemet, és az én ellenségim szidalmára ne vess engemet, vedd-el rólam a' te ostorodat Uram, és az én késértetemben, s' lelki próbámban nyujtsad szent segedelmedet. Halgasd meg én Istenem az én könyörgésemet, Uram vedd füleidben az én kiáltásomat és minden meg keseredett lelkü bűnösöknek kiáltásokat, az Urért az kiben minden kedved bé tölt. Amen.

31. **DIÓSZEGI. ISTVÁN** prédikációskötetének²⁹¹ utolsó tíz oldalán imádságok vannak, „mellyek közül némelyeket Predikációja előtt, némelyeket pedig után szokott volt mondani“. A Nagypénteki imádság maga is olyan, mint Jézusnak e földre elküldése, „gyászruhába felöltöztetett“. Állatok, föld, kősziklák, nap, minden szánják Krisztust, csak az emberi szív kegyetlen Vele szemben. Kinjának oka a mi bűneink. Mi lenne velünk, ha Isten nem találna minket Krisztus seibeibe elrejtve, ki érettünk halt meg, hogy mi életet nyerjünk!? Elfajult indulataink kipusztítása után a Szentlélek újjászületéséért és halálunkban, mintegy csendes által-útban Istenhez való menetelünkért könyörög. Szépek a túlságig nem menő antithesisek, mikor Krisztust szembeállítja velünk és cselekedeteit a mi bűnös viselkedésünkkel.

Nagy Péntekre való.

Igen dicsőseges, igen felséges, méltóságos szent Jehova áldott Atya Ur Isten, a' kinek dicsőségével telyes a' menny és a' föld, a' ki igen *rettenetes haragu, soha a bünt büntetlen nem hagyható Isten vagy, mindazonáltal igen, igen irgalmas és a' szegény bűnösön szánakozó vagy, annyira Uram, hogy a' te edgyellen edgy Fiadat is a' bűnösökért, nagy gyalázatra adni nem szántad, e' világra el küldötted nagy alázatosságban, mint valami gyász ruhában fel-öltöztetted, végre a' keserves és gyalázatos keresztnek halálát-is ő-vele meg-kostoltattad. Mi háládatlan, mindazonáltal hálaadásra igyekező bűnösök, im Felséged előtt jelen vagyunk, *meg-vallyuk* nem irgalmadra, hanem *haragodra volnánk méltók*; mert jól lehet a Christus miérettünk magát megalázta, de mi nem tudgyuk magunkat meg-alázni; a' Christus mi érettünk sokat szenvedett, e' világtul ártatlanul halálra *sententiaztatott*, legkedvesebb Tanítványa által *el-árultatott*; egyéb tanítványaitól el-hagyattatott, egyéb emberektől pökdöstetett, csapdostatott; nagy keservessen e' siralmas szókra fakadott: *Én Istenem én Istenem, miért hagyál el engemet?* Oly nagy kénokat szenvedett, hogy még az *érzékenység nélkül való állatok-is meg-szánták, meg-szánta a föld*; mert ezen meg-indult: meg-szánták a *kő-sziklák*, mert ezen meg-repedeztek, meg-szánta a nap, mert három óráig nem fenlett; de mi nem szánnyuk: mert *kennyának okát a' mi bűneinket napról napra nevellyük*, mellyekért az el-vetésre méltók volnánk, ha a Christus seibeiben *el-rejtelve nem találnd bennünket*: ne cselekedgyél azért velünk a mi háládatlanságunk szerént, hiszen te vagy minekünk a' mi Atyánk, mi penigh Felségednek fiai és leányai vagyunk, hiszen mi érettünk szenvedett a' te szerelmes Fiad és miérettünk *holt meg, hogy mi ő -általa életet nyernénk*; ne öly hát te haragodban minket; hanem szány-meg, *könyörűly könyörűlő jó voltodból* rajtunk, fertelmes bűneinket felejts-el, undok vétkeinket a' Christus vérével mosd-el, *el-fajult indulatinkat ronts-el*, és Sz. Lelked által bennünket szülly ujakká, foglally-el, hogy e' világi életünknek folyása lehessen Felséged kívánsága szerént, *halálunk penig, légyen csendes által ut te hozzád az örök életben, Amen.**

32. A gyászévtized alatt sokat szenvedett és hányódott **DRÉGELYPALÁNKI JÁNOS** munkáinak végén, valamint önállóan is adott ki imádságokat,²⁹² melyek közül az elsőnek szövege csonka, a harmadik teljesen hiányzik és így csak a másodikat mutathatjuk be összevont formájában. Bűnbánati imádság ez is, a *Ne szállj perbe én velem!* gondolatnak lesújtó hangulata ömlik el rajta. Bűneink és fogyatkozásaink sokságával szemben, ha nincsen Krisztusunk, elvesztünk. Isten hozzánk való szeretetének bizonyítéka épen, hogy nem feledkezett meg gyermekeiről és mert Ő irányítja az emberek szívét, mint a vizeknek folyását, azért könyörög a Fejedelmekért és Királyokért. Kéri a veszedelmek közötti megtartatást és bízik is abban,

²⁹¹ *Ki osztatott Talentom, Az az Ollyan idvességes Magyar Predikaciok. . . a nagy Isten dicsőségére ki-bocsátott Dioszegi K-István. . . Debrecen, 1679. (R. M. K. I. 1229.)*

²⁹² *Ala Seraphina.* Az az: A' ma Seraphim szárnyakhoz (Esa. 6, 2.). Hasonló hat közönséges könyörgések: mellyeknek kettei Reggeli, kettei mindenkori, kettei Estvéli orakra alkalmaztatott, és a' mellyekkel (mint egy Seraphim szárnyakkal) a' keresztény ember rleleekben) az égben repülhet, és ott az Istent az ő mennyei Királyi titkos házában meg ke- (esheti. . . *Drégely-Palánki János. . . Debrecen, 1682. (R. M. K. I. 1277.)*

mert Isten Dánielt is megőrizte az oroszlánok közt és az Izraelt is a veres tengernek fenekén. Az imádság nem ad semmi újat és úgy stílusban, mint gondolataiban mintha fáradt és szintelen lenne.

Oratio III. Communis.

Mennek és földnek hatalmas Istene, ki vagy minden hozzád folyamodoknac kegyelmes gyámola, *mi te szent felségednek bűnös fiaid leányi és a' te meződnék juhaid, aláztatossan könyörgünk te sz. Felségednek, hogy ne szállj perben és ítéletben mi velünk szegény bűnös fiaiddal.* — Ne nézzed Ur Isten a' mi sok külömb külömb féle gonosz bűneinket, háládatlanságinkat, és egy más között való *egyenlenségünket*, hanem inkább, emlékezzel meg a' te régi ígéretedről a' hol azt mondottad: *Élek én Isten nem akarom a' bűnös embernek veszedelmét; hanem inkább, hogy meg-térjen és éllyen; Valamikor a' bűnös ember te hozzád fel-kiált, meg-halगतod, és az ő bűnéről többé meg nem emlékezel.* — Annak okáért sz. *Fiadnak ártatlanságával fedezd-el minden mi bűneinknek és fogyatkozásinknac sokságát.* — Ismételd-meg Uram Isten, napról napra jobban jobban velünk, hogy noha nagy ideig bűneinknek érdeme szerint, mind hadakkal mind vér ontással és fegyverrel, mind dög-halállal, mind drágasággal, mind tüzzel, s' mind félelemmel és bujdosással, mind rabsággal, és egyéb féle nyomorúságokkal *sanyargattal bennünket.* — De mindazonáltal a' te mi hozzánk való szerelmedet nem tetted *szintén le, és nem feledkeztél el* rolunk tellyességgel ama te beszédednek igazsága szerint, ahol azt mondottad: *El feledkehetike az édes Anya az ő magzattyról, úgy hogy ne könyörüllyön az ő méhének gyümölsén.* — *Te felségednek Ur Isten el hittük; hogy kezében vadnac mind a' Fejedelmeknek, Királyoknak, és egyéb embereknek is szivei, mint a' vizeknek folyási, oda hajthatod könnyen vala hova akard.* — És légyen tuttokra mindeneknek az-is: hogy *a' kiket akarsz azokat a' veszedelemnek közepette is meg tarthatod, minden sérelem és bántás nélkül; a' mint Danielt meg őrizéd az éh Oroszlánoknak közepette, az Izraelt az Iordánnac és veres tengernek fenekén úgy vezérléd: hogy száraz lábbal menne által . . . Igy tégy mi velünk . . . Amen.*

33. SZŐNYI NAGY ISTVÁN egy kibujdosott, bizonyára előkelőbb kegyes ember kívánságára írta *Kegyes Lélek' Vezér Tsillaga*²⁹³ című imádságoskönyvét, melyben buzdítójának „e' nyavalyás élet után Bujdosó Martirok Keszorújában fénlő örök dicsőséget“ kíván. A kötetnek legérdekesebb és a magyar áhitatirodalomban elezideig ilyen nemben első az *áttérő számára szóló imádság*. Hálaadás az egész. „Gyönyörúséges dolog a te orcádnak világosságában jární!“ Ez az ujongó kiáltás, melyet az Ó- és Újtestamentum példáira támaszkodás erősít meg, ítéletmondás a „pogányi vakságon és vakoskodó Eretneken, akik merődön-merő setétségben járnak“. A kárhozat útjáról közénk térteknek jól kell tudniuk a krisztusi regulát, hogy „valakik tégedet követnek, fel kell azoknak venniük a Jézus Krisztus keresztit“, mégis imádkozik a zsidókért és bálványimádókért, akiknél többnek érzi magát, mert Isten mibennünk és az Úr Jézus Krisztusban dicsóíti meg magát.

Lehet, sőt valószínű, hogy ezt az imádságot nem imádkozta el soha senki, mert ebben az időben voltak ugyan hithősök, akiket nem tántoríthatott el sem Pozsony, sem Eperjes, de alig tudunk olyanokról, kik épen e legnehezebb időkben lettek volna protestánsokká. Mégis jellemző darabja ez az imádság annak, hogy mit vártak volna az áttérőktől, illetőleg hozzántérőktől, milyeneknek képzelték az újajknak a régi egyházakra való visszatekintését. Csak a feltétlen kárhozatás szemszögéből nézték volna a római egyházat, mint a kárhozatnak megtestesült útját.

Hamis vallásból az igaz evangyéliomi hitre tért ember hálá-adó imádsága az Isten megvilágosító kegyelméért.

Oh Jehova! setétségben ülő lelkek világossága, s hamis hitben tévelygő bűnösök világosságra vezérlő jényes tsillaga! — *Be gyönyörúséges dolog a te ortzádnak világánál jární! . . . Kézen fogva a te népedet Babylomból, mint Lótót Sodomából ki hoztad: könyörülisz az el vészett bűnösökön és őket szent Lelkeddel meg világosítod. Evangyéliomodnak fáklyáját nekünk meggyújtod, és a te törvényedet, mint a' lámpást, lábunk előtt hordozod.* — *Oh mely igen el-borította, Nagy Isten! a világot, mint régen Egyiptomot, a' Pogányi vakságnak, és vak Bálványimádságnak setétsége!* imé az Evangyéliomi világosságon kívül vakoskodó Eretnekek, mint Sodomabeliek tsak tapogatnak, és a' Lótnek a'jtáját meg meg nem találják . . . — Mitsoda valék én-is óh Uram Isten minék-előtte a' te megvilágosító kegyelmedet én réam virrasztanád? merődön merő setétség és tsupa vakság . . . — . . . soha a' te hozzám való Atyai szerelmedért nem tudok Felségednek elégséges hálákat adni . . . a' kárhozatnak utáról meg-térítél, 's bé-hozál kézen fogva az idvességnek utába . . . — Tudom Uram én azt: *valakik légedet követnek, fel kell azoknak a' Jesus Kristus keresztit venniük, és e' világban háborúságot kell a' te nevedért*

²⁹³ Lásd 108. jegyzetet.

szenvedniek . . . midőn a' te Evangyéliomi igazságod, 's hozzád való hűségem kívánnya, szerelmesimtől s világi javaimtól-is meg-válni, sőt meg-is kötöztetni és meg-halni is te-éretted kész vagyok. — . . . *Evangyéliumodnak mennyei sugára világosieson meg elmémben, marassz meg mindvégig a' te tiszta ismeretedben . . . A' vak Sidókat világosítsd meg: a' Bálvány imádókat, 's keménysziű bűnösöket térítsd-meg, magadat mi bennünk, az Ur Jézus Krisztusban dicsőíts meg, mind örökké. Amen.*

34. Ismeretlen szerző munkája a *Via Jákobea*,²⁹⁴ melyben a regulák után három *oratio* van, az első az út elkezdésekor, második az út közben, harmadik pedig út elvégzése után való imádság. A Biblia egyes könyveinek konkordanciája lehetne ez a három imádság, mert minden szónak, fogalomnak, történésnek, cselekedetnek, személynek, aki vagy ami az úttal kapcsolatban állhat, itt benne van a szerepeltetése. Az angyalokat úgy kéri segítőkül, mint akik életbiztosításai lehetnek, rajtuk kívül a Szentlélek vezette a bölseket is és vezeti ma is az Istenben bízókat a szélvész utakon, az ellenség árvízén, a nyomorúság kemencéjén és a nyúzófosztó emberek ármánykodásain keresztül. Az ellenséget Isten mennydörgő szavával, szederj fáknak mozgása által, levél tsördülése, szekereknek és lcváknak dobogások hallatása által és darvaknak szavok hallatása által szokta elkergetni, vagy elrejtí védejtjeit a barlangokban. Betér az utasokkal a vendégfogadóba. Az utas sok áldást vesz el Istentől, méltó tehát, hogy útja után hálát adjon és vég nélkül áldja. Az ellenség gúnyolódásának cmlcgtése Isten féltő szeretetének felébresztésére itt is szerepel, mint hathatósan gondolt eszköz a szövetségi viszonyból fakadó kötelezettségnek betartására.

Prima Oratio Viatorum. In ingressu itineris dicenda.

Utadnak el-kezdésében így, vagy hasonlóképpen imádkozzál.

Oh fényes egekben lakozó, onnat mindenekre vigyázó, minden igaz uton járókat vezérlő, s' reám-is fáradhatatlanképpen gondot viselő édes jó Istenem! En szegény Izrael házából el-tévelyedett, bujdosó juhod, meg-vallom te előtted, hogy *jövevény bujdosó vagyok, a'miképpen az én Atyáim-is voltak.* Oh én bujdosó atyáimnak imádságoknak meg halgató Istene, halgasd-meg a' te bujdosó szolgád imádságát! Oh Uram, ki meg áldod az embernek házából ki menetelét, és bé menetelét, *áld meg az én házaimból utamra való ki menetelemet.* Oh Izrael pásztora, ki a' pusztában bujdosó Izraelitákat ama' *tekervényes kerengő uton el-vezérltetted, vezérelly engemet-is e' felveendő utamban.* Te Uram az Izraelitákat vezéreléd *nappal fényes köd oszlopában, éjél pedig tűznek oszlopában,* így vezérelly Uram engemet-is. Jól tudom oh Uram, hogy nintsen az ember hatalmában az *ő lábán lépésének igazgatása.* Te igazgassad azért az én lépésimet, hogy *a' kőben meg ne üssem lábaimat.* Te légy én nékem az-tévedésben igaz uton vezérlő kalauzom; a' kedvetlen homályos időben fényes napom; esőben, hidegben, melegben *bé-födöző hajlékom; szomorúságomban vigasságom; félelmes utamban bátorságom, fáradtságomban nyugodalmam; aluvásomban érettem vigyázom; kárvallásomban reménségem; kereskedésomban nyereségem.* Oh Uram Jézus, ki amaz *Emausban* menő tanítványokkal bémenél a' vendég fogadóban, járj én velem minden utamban, *mikor a' nap el-hágy, te világosíts engemet a' selét éjszakában.* Oh áldot Sz. Lélek Isten, ki az három böltséket vezérléd utokban s' tsillag által mind *Bethlehemig,* vezérelly engemet-is a' te vezérlő kegyelmed által mind addig, a' meddig oda jutok, hová igyekezem, hogy a' te kegyelmed által oda jutván, te néked öríző, s' vezérlő Istenemnek hála adással meg köszönhessem. Oh Uram oltalmaz engemet gonosz igyekezettől és gonosz társaságtól. Adgyad azért édes jó Istenem, hogy e' világi fáradtságos sok gondokkal tellyes világi életem kérésében mikor fáradozok még akkor-is a' te *dítsőséges országot, és a' te igazságodnak kereshessem mindeneknek előtte. Botsásd-el mellém öríző Sz. Angyalidat,* kik által oltalmaz-meg engemet félelmes utamban Uram a' ki Mosest vezérléd *Madlán földében. Jákobot Mesopotámiában,* vezérelly engemet-is e' fel vött utamban, és adgyad hogy e' fel-vött utamnak ki-menetele légyen olyan boldog mint az *Eledzernek, Mosesnek, és Jákobnak* utainak kimenetele volt. Halgas-meg engem ezekben oh bujdosóknak kegyelmes vezére, én a' te nevedben eredeik utamra, mennyen és a' földön tiéd a' Gloria.

II. Oratio. In progressu itineris.

Utnek közepin mondandó imádság.

Oh én bujdosó atyáimnak, *Abrahamnak, Isaknak, Jákobnak és minden igaz uton járóknak örízője,* s' vezérlő Istene! Nékem-is félelmes *szél-vészes utamban,* kegyelmesen vezérlő én édes Istenem! A' te nevedben vöttem vala fel az el-kezdet utamat, a' te *segítséged által mentem elő addig-is utamban.* Te vagy az én bujdosásomban velem édgütt járó, vezérlő Istenem. Oh Uram te fogadtad, mikor *a' vizen által megyek,* én velem vagy és a' vizek el nem

²⁹⁴ *Via Jákobea,* az az: Jakob Patriarkanak. Olly út, Melly minden Uton-Jaró s' bujdosó igaz Izraelitákat, bátorságos és boldog Derek Utra igazgat. Egynehany oktató Regulák és Istenes Imádságok által. . . Lótsén, 1683. (R. M. K. I. 1304.)

borítanak, mikor a' tűzben járandsz a' láng meg nem perzsel, mert te én Uram, jelen vagy én velem : Oh én édes Istenem ! a' vizek szintén lelkemig érnek : Uram fogd meg az én kezeimet, mert mint az Péter Apostol merülő félben vagyok : Uram ki a' Jónást meg-tartád a' tengeri szélvészben, tarts-meg engemet is ez uti veszélyben ! Oh Uram ! te a' három iffiakat megtartád a' tűz közepében, tarts-meg engemet-is e' nyomoruság kementzében ! Te Uram tsudálatos vagy a' meg tartásban ; régenten egy szóddal a' tengeri háborut le tsendesítetted : szállj Uram edgyet, és le-tsendesednek minden háboruink : Uram nem különben vagyom dolgom, mint a' szegény bujdosó Jákobnak Esautól való félelmében. El akara menni az Esau, hogy el veszesse Jákobot, de te Uram az ő szívét meg-lágyítád, hogy irgalmas szemmel nézné Jákobot. Oh Uram ! szintén így vagyon én nékem dolgom mint a' Jákobnak, mert noha egy Atyánk vag' te mi nekünk, és e végre atyafias az egész emberi nemzetség, mindazáltal ok Uram, sok Esauk vadnak, kik leselkednek a' Jákob után, én-is igen félek, hogy el ne jöjenek az Esaviták, az uton álló nyuzó, foszto emberek, és engemet meg ne foszszanak minden marhaimtól, sőt még életemtől-is. De tégedet kérlek Uram, ki Jákobot meg-oltalmazád az Esautól oltalmaz meg engemet-is az utanam leselkedő gonosz emberektől, Uram ki a' Lábánt megintéd étszakai álomban, hogy ne ártson Jákobnak ints és rettents-meg az én ellenségimet-is, hogy én nékem ne ártsanak : Uram, ki meny-dörgő szóddal az Izrael ellenségit meg-rettetted, rettens-meg az én ellenségimet-is, Te Uram régenten a' szederj jáknak mozgása által, levél tsördülés által, szeke-reknek lovaknak dobogások hallatása által, darvaknak szavok hallatásával el-rémitéd, és kergetéd a' te néped ellenségit : Így mutasd meg az én ellenségimnek el-üzésében nagy erődöt. Te Uram egy Angyalod által 85000 embert levágtál, az Ezechiás ellenségéi között : Uram botsásd-el Angyalodat, és azok által oltalmazd benned bizó, s' bujdosó szolgádat. Oh Uram, az álnok és hamis emberektől szabadíts-meg engemet, ne adgy engemet a' gonosz ember kezébe : ne tapodgyanak a' földre a' kevélyeknek lábaik, és a' hiteteleneknek kezek ne nyomorítsanak-meg. Oh ne vegyen én rajtam nag' győzedelmet az én ellenségem ne mondgya, meg-győztem őtet, hol vagyon az ő Istene ? Oltalmaz-meg engemet a' gonosz embereknek kezektől, kik arról gondolkodnak, hogy lábamról le-ejtsenek, kik meg-élesítettek az ő fegyvereket, kik olly mérgesek, mint az Aspis-kigyók. Tört és hálót vetettek az én ösvényemre. De te oh én meg-tartásomnak Istene, ments-meg engemet az ő veszedelmes töröktől és halojoktól. Ne engedgyed édes Istenem, hogy a' mit a' gonoszok kívánnak abban mennyenek elő, és ne tölts-bé az ő én veszedelmem felől való gonosz kívánságokat, hog' fel ne fuvalkodgyanak. Minden ajtók s' utak bé zároltattak : sehová sem szaladhatok : Uram, nyisd ajtót az én szabadulásomra és tarts meg az éh Oroszlányok torkátul, mert erősbek hogy sem mint én : Uram ki el rejtéd Dávidot a' barlangban a' Saul előtt, rejts-el engemet-is az te szárnyaidnak árnyékában ellenségem előtt : Mivel peng e' hosszú utban igen meg-fáradtam, téged kérlek, ó Uram Jesus emlékezzél-meg ama' te fáradtságodról, mikor el-fáradván le ültél vala a' Sichár mellett való Jákob forrásánál, a' arról meg emlékezőn erősíts és ujíts-meg el-fásult tagaimban. Botsásd hozám az égből a' te meg-elesztő lelkedet, és meg-ujulnak mindgyarast az én el fáradt tetemim. Uram lám eddiglen engemet el nem hattál gyermekségemtől fogván, sok próbámban, nyavalyámban, s' félelmes utaimban velem voltál, ne hadgy-el Uram most is engemet. Mivel peng a' Nap el-hanyatlik, Uram térj-bé velem a' vendég fogadóban, ne hadgy-el engemet, hog' én-is el ne hadgyalak tégedet, és el-ne szakadgyak tőled. Oh én atyáimnak, Jákobnak Istene, fogadást fogadok a' Jákobbal én te néked, ha én nékem Istenem lésszes ez utban, ha ételt, italt, ruházatot, egészséget adtz, ha békességben házamhoz haza visz : én a' te oltárodon áldozom te néked és a' háladásnak poharát fel-vevén, áldalak tégedet és azokbul a' jókból, melyeket nékem adándszt, irgalmasságot tselekedem a' te szüklőködő szegényeiddel. Halgas-meg ezekben engemet ó embereknak örözőie, s' bujdosok vezére ' meny, föld, tenger, s' minden nevedet ditsirje.

III. Oratio. In Egressu et Regressu itineris dicenda.

Utnak elvégzésében és Utról való haza térésben mondando Imádság.

Oh Izraelnek a' Izrael házából el-tévelyedet Jákobnak fel kereső és igazgató Pásztor, nékem is félelmes utamban igazgató, oltalmazó kegyelmes Pásztorom ' mit adgyak immár tenéked, hog' sok próbakkal, kísértétekkel, nyomoruságokkal telles félelmes utamban velem voltál, mikor az ellenség árvíz képpen jő vala réám, attól a' vizen jártam, meg mikor a' vizen jártam meg-mentettél az el-merüléstől, mikor a' nyomoruságoknak tűzében volnék, meg oltalmaztál a' lángnak perselésétől : mikor azután tévelygettem a' te jó lelkeddel igyenes ösvényt mutatál én nékem, oltalmaztad lábaimat botlástól. Oh Uram a' mely uton siralmasan mentem vala el, imé' azon uton vidám ortzával viszz mostan el-hagyott házam felé. Egy páltzával jövék ki az én Atyámnak házából és imé te engem meg áldottál ! Oh Uram ! kissébb vagyok minden te irgalmasságnál kegyelmességidnél, melyeket velem tselekedtél ; nem voltam volna méltó tsak kissébbik irgalmasságnak morsalékjára-is. Sokakat Uram, kik én nálammál jobbak voltak így meg nem áldottál : Sokak éjet napot edgyé tésznek, mégis haszon-talan minden járadságok. Sokak ki-mennek házakból, de soha haza nem térhetnek hanem némelyek a' vadaktól, mint amaz ifju Bethelbeli Oltár ellen jövendő Prófeta meg-ölettetnek, némelyek a' latrojoktól, mint amaz Jérusalemből Jerichoba menő ember, holt elevenen, mindenektől meg-fosztatván, hagyattatnak, némelyek ellenség fegyvere által véletlen meg ölettetnek, némelyek vízben halnak és sok ezerféle nyomoruságos veszedelemben életektől meg fosztatnak. Oh Uram, ha te engemet el-hadtál volna ez én félelmes utamban, mindezek rajtam meg eshettek volna. A' vadak engemet el szaggathattak volna, a' vizek el borithattak volna

szegény fejemet az utnak rettenetes fáradságos, terhe el-fogyaszthatott volna minden erőmet, hiszen is édes Uram, hogy ha te nem segítettél vala el fáradt tagaimat, az utnak keménsége miatt eddig-is minden erőm el szakadt volna. *El vettem te tőled az én utamban az áldást, vedd-el tőlem az hála-áldást.* Áldott légy azért oh én bujdosásimban velem együtt járó, veszedelmimben óltalmazó édes jó Atyám! Ditsirjenek tégedet, menyégben amaz Oltár alatt nyugovó lelkek, a' kiket te ebben a' világban vezérettél, és igazgattál mind addig, míg haza juthattak a' fényes egekbe. *Aldgyon Abraham, Isak, Jákob, kiknek igazgatójok voltál e' bujdosásnak völgyében.* Uram segély, hogy köszönhessem meg vig szíved fogadásomat. Bujdoso életemnek rövid hátra maradt idejében-is ne hadgy-el engemet : A' te jó Lelkeddel vezérelly engemet igyenes ösvényen, amaz oltár alatt nyugovo Szenteknek társaságokba, *kikkel tégedet vig nélkül áldhassalak,* az fényes egekben, Amen.

35. *DEBRECENI T. ISTVÁN* az angol *Perkinsus Vilmos* (1558-1602) cambridgei tanárnak, a híres puritánnak munkáját²⁹⁵ fordítja magyarra, kiről kortársai megjegyzték, hogy az első volt azok között, akik a filozófusok magas spekulációit gyakorlatba és etikába vitte át.²⁹⁶ (A latinra fordított munka Genfben jelent meg 1624-ben *Opuscula Theologica Varia* címen Draxo Thamás fordításában.)

A *Sátán kísértései ellen való könyörgésé*-ben felemeli szívét-szavát a Sátán kölykeinek incselkedése ellen. Az Isten szinte erkölcsön felül álló hatalma és velünk kénye-kevede szerint való bánhatásának gondolatát erősíti az, hogy minékünk sem érdemünk, sem igazságunk nincs az Istennel szóba-, vagy Vele szembenállásra. A Szentléleknek bátorítása kimondottan kegyelmi-ajándék. Nem javakat kér, hanem az engedelmességnek a lelkét, a magunk összetörésére készséget Isten akarata előtt. Minden gondolatot lelkendezve kapcsol össze a bibliai helyekkel, Mária Magdalénával, vagy Jézus pusztában való megkísértetésével. A törekény cserépedény-ember arra kéri a Mindenhatót, hogy még egyszer adja meg lelkének a jóra való megújulását és az idvezítésnek tiszta örömét. A fordító és a szerző közötti csaknem száz esztendő magyarázza, hogy az imádságban egyetemes keresztyén és kimondottan kálvinista imádságok mellett, nincsen semmi a fordító korának és hazájának különleges kérdéseiből.

A' Sátán keserteti ellen való könyörgés.

Örök mindenható Isten, én szegény meg nyomorodott nyavalyás, bűneimnek sokasága miatt nyavalyáimban fetrengök ; De kiváltképpen igaz Itéleted felől való gondolkodásimban, szívemben igen meg háborodtam, melyről ha ugyan gondolkodom, méltán, és igazán szenvedem az én rajtam levő ostorodnak sullyosságát, lelkemre bocsáttatott szívbéli próbát, és rettegést, és csak azt mondhatom : igaz vagy Uram, és igazak à te itéletid : te teremtetted, és te kezded munkája vagyok : szabad vagy Uram, igazságnak Istene mit cselekszel velem, el kell szenvednem, légyen felségednek igazságos itéleti szerint való kedves akarattya ; Bár csak erre való kedvet talállyak Uram te előtted, hogy à te Atyai füledet hajtsad és halgasd meg az én éjjeli, és nappali szüntelen nagy jaj szóval való kiáltásimat, és nézd meg szívbéli rettegésben való nagy nyavalyáimat. Nintsen annyi érdemem, igazságom, hogy Felségeddel szemben állhassak, és bátorsággal szólhassak, mert igaz Itéleted szerint, az én sok rut bűneimért velettél Uram ez nyomoruságban ; De Uram emlékezzél meg igaz fogadásodról ; Hogy, valamely orában à bűnös ember te hozzád fel kiálland, meghalगतod ; Oh irgalmasságnak Istene, és Atya, tekénts énréámis szegény elhagyatott, nyomoruságba fetrengő szolgálóra (szolgálóra) szent Fiadnak à Jézus Christusnak kedvéért, és érdeméért, és ő erette adgyad én nekem is à te bátorító Sz : Lelkednek drága ajándékját, hogy Uram ez nagy szívbéli fel-háborodásban, te tőled életnek kufjéjétől el ne szakadgyak, légy velem, ne állj messze tőlem, had támaszkodgyam hozzád én Uram Istenem, mint idvességnek erős oszlopához ; ments meg édes Atyám az Sátánnak kísértetítől, és annak kölykeinek rajtam való incselkedésektől ; Lám Uram a te szent Fiadafis meg kísérték à Pusztában-nem az angyalokért, mert azok te előtted tiszták, hanem à bűnösökért és én érettemis. Lám Uram à szegény Mária Magdaléndát. kit el foglaltak vala az ördögök, meg mentetted, hozzád fogadtad, szintén mostis azon Isteni erőd, és hatalmad vagyon, mind mennyieikenn, mind földieken : azért Uram én velemis szegény szolgálóddal (szolgálóddal) cselekedgyél kegyelmessen. Jól tudom Uram, hogy ez nyomoruság léssen lelkemnek idvességére ; De mégis mint töredékény cserép edény, kérlek, hogy hallgass meg édes Atyám, ez nagy kinaimban, és el szenvedhetetlen kiáltásimban : Kérlek Uram adgy még egyszer lelkemnek az jóra való meg ujulást, szívemnek

²⁹⁵ Kettős kereszt, Es Késértés alatt nyögő Keresztyén embernek lelki orvoslása, Az az : Első, A' Sátán keserteti ellen való *Lelki Fegyver*, Es Masodik, Egy Lelki Tanító és egy gyengélkedő Keresztyén között való gyönyörűséges Beszelgetes ; Mellyet amaz b. e. *Perkinsus Villyám* Angliai nyelven írott, és abból Deák nyelvre fordított munkájából, Isten dicsőségére, s' Nemzete javára Magyarra fordított *Debreczeni T. Istvan* . . . 1685 . . . (R. M. K. I. 1330.)

²⁹⁶ *Bibliotheca Britanica or general index to British foand reign literature, 1824.*

egy kevés ideig való pihenést, mert jól látod Uram, szentséges Atyám, nintsen éjjeli és nappali álomom, ne vedd el tőlem a te szent Lelkedet, fordíts el az én bűneimtől a te szent orszádat, ne vess el a te orczád elől engemet, add meg én nekem a te idvezítésednek örömét, és az *engedelemnek lelkével erősíts meg engemet*. Adgy erőt, bátorságot, hogy meg állhassak a Sátánnak tüzes nyilai ellen, és hogy felségedet életemnek minden részében csendes lélekkel szolgálhassam a te szent hegyeden, és a tégedet szolgáló hivekkel egyetemben az én idvességemre való drága szent igédet halgathassam, felségednek ditsőségére és lelkennek örökké való idvességére. Halgas meg mind ezekben, édes Atyám Istenem, a te szent Fiadnak a Jésus Christusnak kedvéért és érdeméért, és szent Lelkoddal Vezérelly minden jóra Amen. Miatyánk etc.

36. Ismeretlen szerzőtől, vagy összeállítótól való a XVI. és XVII. századnak legkisebb formátumú *Buzgó Imádságok Es Isteni Dicséretek*²⁹⁷ c. oldalankint csak kilenc sornyi, 3 cm. × 4 cm. imádságoskönyve. Az ördög, a test, a világ kísértései ellen, hadakért, foglyokért, istenes halálért, vonakodókkal, az örök boldogságért könyörög. Nagyon benne él korában. Minden szeggyent, kárhozatot, poklot megérdemelőnek tart, de Krisztus véres kinszenvedésébe veti reményességét és azért kéri tartozásainak elengedését. A Szentlélek bizonyossá tevő erejére vágyik, mely egyben minden világi gerjedelmet megfeszít a lélekben. Beszél az elválasztásról, megváltásról, megszentelésről. Imádkozik a Királyért, tanítókért, betegekért és azért, hogy életében és halálában is az Isten sajátjának találtassék, hogy minden imádsága Istennek dicsőségére, másoknak hasznára és a maga lelki ismeretének csendességére legyen. Forrás és író ismeretlen, de kétségtelen, hogy mindenkinek ez volt a hite és vágya a magyar reformátusok közt a munka megjelése idejében.

A „Summa szerint való oktatás, minémű szükségeinkért kellessék Istennek könyörögni“ után következik a tizenhat oldalnyi *Azonról szép Könyörgés* :

Oh minden irgalomnak és kegyelemnek Istene és Attya, én te szegény méltatlan szolgád meg-ismerem magamban, hogy miképpen bűnben születtem azonkeppen álnokságban élttem, és meg vettem minden te hagyományodat, gondolatomban, szollásomban és tselekedetemben, mindenben magam akarattyának kívánságait, és testemnek gonosz indulatit követvén, *nem-is akarván a' te szent igédél és lelkeddel igazgattatni*. Minekokáért igazán meg érdemlek minden szeggyent és nyavalyát ez életben, a' következődön pedig örök kárhozatot az pokolnak tűzében, ha csak a' te igazságod és az én érdemem szerint bánol én velem. De kérlek tégedet oh én mennyei Atyám, Fiadért a' Jésus Christusért, és az én miattam rajta esel keserű halálnak és véres kinszenvedésének (mellyet el-hitttem én érettem cselekedet) érdeméért, engedd és bocsásd meg nékem minden én bűneimet, s' ments meg a' szeggyentül és bosszu állástul, mellyel én azokért tartozom. És bocsásd szent Lelkedet az én szívemben, ki bizonyossá tégyen engem, hogy te én Atyám vagy, s' én-is te fiad vagyok és hogy változhatatlan képpen szeretse engemet. Ugyan ezen szent Lelked által vezérelly engemet a' te igazságodban, s' fesszik meg én bennem inkább inkább a' világi és testi gerjedéseket, hogy bűneim inkább inkább meg hallyanak én bennem ; és szolgálhassak te néked fegyhetetlen igazságban, és szentségben, e' mái napon s' életemnek minden napjaiban : hogy mikoron osztán ez halandó élet végben mégyen mennyei országodnak örök dicsőségében Iesus Christusomban való irgalmasságod által részesülhessek. Itt pedig oh Uram ! hálákat adok én te néked szívemnek mélységéből, minden lelkemmel és testemmel közlött áldomásodért, szerelmedből lött el-választásodért, Fiad által tött meg váltásodért, Szent Lelked által való meg szente-
lésedért és gyermekségemtül fogván ez mái napig s' óráig kegyelmes Atyai gondviselésed szerint cselekedett meg-tartásodért. És immáron kérlek, édes Uram ! tégedet, őrtzz meg ez után-is engemet minden ártalmas gonosszágtul, és valamely tégedet meg-bántó nagy bűnben eséstül : Helyheztesd félelmedet szemeim eleiben, és Sz. Lelked úgy igazgassa szívemet, hogy valamit gondolok, tselekszem, avagy szólok ez mái napon, szolgállyon nagy nevednek dicsőségére, másoknak hasznukra, és az magam lelki ismeretének csendességre. És e' végre kegyelmes igazgatásod és védelmezésed alá ajánlom magamat és minden utaimat, mind azokkal edgyütt valamellyek én hozzám tartoznak ; áhéatosan kezdedben te néked, hogy őrtzz-megh mind azokkal egyetemben engemet minden gonosszágtul, és származtasd áldásodat minden mi tisztéséges munkáinkra és igyekezetünkre. Oltalmazzad egészen Anyaszentegyházadat a' világnak és az Antichristusok kegyetlenségektül : Őrtzd meg kegyelmes Királyunkat, Fejedelmünket minden támadástul és pártütéstül, adgy ő neki hosszu és szerencsés országlást mi rajtunk. Aldgy meg minden egyéb keresztyén Királyokat és Fejedelmeket-is, ruházd fel kegyelmeddel őket és tarts-megh minden gonosz ellen. Áld meg Tanítóinkat és gondviselőinket is azzal a kegyelemmel és ajándékokkal, mellyeket legszükségeseknek ítílsz nekik az ő helyek szerint, Légy kegyelmes Uram, mind azokhoz, akik félnek tégedet, és reszketnek itéleted előtt : Vigasztaljad a' betegekét és vigasztalás nélkül valókat. Uram Istenem tarts-meg engemet-is szüntelen készületben az hit és meg térés által utolsó végemre : hogy vagy élek, vagy halok, találatihassam te sajátodnak örök dicsőségedre és én nékem vég nélkül való örömömrre az én Idvezítő Iesus Christusom

által. Kinek áldot nevében mind ezeket a' te kezeidből várom, és ditsiretidet s' ditsőségedet néked tulajdonítom, abba a' könyörgésben, melyet maga szent ajakival meg szentelt mondván : *Mi Atyánk etc.*

37. Az ifjabb *ÁCS MIHÁLY*²⁹⁸ munkája az *Arany lánc*, melyet az evangélikusok legalább szemelvényeiben még ma is használnak, három részre oszlik : a mindennapi reggeli és estvéli imádságok mellett tartalmaz még imádságokat az Úrasztalához készületre és végül „ez világi keresztedet könnyebbítő“ imádságokat is. A magas egeket is felülhaladó isteni irgalomhoz fordul, mikor türhető egészséggel s békeséggel új napra virrad a lélek és stiláris szempontból, meg áhitatemelés céljából fejlesztett fogalmi-párok (szomorúság-vigasztalás, nyomorúság-szabadulás stb.) után kéri az el nem vesztendő kincseket. Az Úrvacsorában részesedés utáni imádságban a Krisztus érdemével tápláltatásra való hálás emlékezés után a bizonyossá tévő Szentlelket kéri arra nézve, hogy az Atya fiúvá fogadott és elválasztott. Krisztus az Atya előtt szószóló, az emberek számára Segítő a felháborodott lelkiismeret lecsillapítására. Az üstökös csillag feltűnése sokkal nagyobb esemény és égjel volt akkor, mint manapság. Isten neveken nevezi az égi testeket és mindenik üstökös az ő követe, poenitentianak prédikátora gonoszoknak rettentése, jöknak vigasztalása. Feladata az, hogy az égi prédikálószékből igaz megtérésre indítson. A babonás képzeteket teljesen figyelmen kívül hagyja és megtölti az üstökös megjelenésének körülményét keresztyén tartalommal, Istennek ez által is emberekhez szólásával. Az imádságoknak végén, kivéve az utolsót, dicséret-ének van és az imádság szövegéhez, gondolatartalmához csatlakozó vagy arra mutató textusok megnevezése, felsorolása.

Szombaton reggelre.

Oh én Atyám nagy hatalmas Király és felséges mindenható Isten ! Kí minden teremtett állatokat kegyelmesen vezérlesz : Tekints-meg szegény szolgádnak szavát és *bocsásd füleidben johászködését*. Mellyben a' reggeli időn alázatos szívvel Lélekkel hálákat adok szent Isten-ségednek, hogy az sötét étszakából ismét *az mái napnak világosságára engemet juttattál, Türhető egességgel s békességgel meg-áldottál, és minden lelki s testi ellenségemnek reám törő szándéka ellen meg oltalmaztál. A' te irgalmasságod* óh Uram ! minden tselekedetidnek felette vagyon, és a' magas egeket-is *fellyül halladgya* igen nagyon hirdetem én azt, és mindenek előtt kí beszélem. Oh Uram ! Legyen ezen kegyelmességed ma és mindenkoron *az én szomorúságomban vigasztalásom, és az én nyomorúságomban szabadulásom, az én szükségemben gazdagságom, az én erőtlenségemben megerősítő gyámolom. Kí engemet még ha az emberi gyarlóság miatt bűnben esendem fel-emeljen* hogy ha megkeseredom könnyebbítsen, és ha el-tévölődöm, az igaz *utra vezérellyen*. Oh nagy irgalmassággal bővelkedő ditsőséges szent Isten, *olly kints jól tudom, a' kinek kegyelmes Istene vagyon, hogy annál nagyobb sohol sints*. Mert valaholott Istennek kegyelme vagyon, ottan vagyon az Istennek békessége. Az *holott pedig Istennek békessége vagyon ott vagyon a' bűnök meg-engedése : és ahol vagyon a' bűnök megengedése, ottan vagyon az örök élet és a' Léleknek idvessége*. Ne engedgyed édes Uram ! *hogy ezt a' kintset én elveszsem, és a' te ilyen kegyelmességedet én töllem el-vessem*. Adgyad inkább nekem a' te jó Lelkedet és mennyei szent erődet, hogy te tőled soha el ne szakadgyak, hanem e mái nap és mindenkoron te benned meg-maradgyak. Szerelmes Sz. Fiadnak a' mi Urunk *Jesus Christusnak* általa. Amen.

Minek utánna pedig a' Szent Sácramentommal éltél, akkoron háláadó képpen így imádkozzál :

Oh örök felséges Atya, minden ható Ur Isten, szerelmes Atyám, a' *Jesus Christusban* ! Tellyes szívemből nagy alázatossan halakat adok Sz. Felségednek, hogy szent Fiadnak érettem való szenvedése által irgalmasságodat ez napon nagy bőségesen ujabban reám terjesztetted, és az ő érdeméért minden büneimet meg bocsátottad. Mellynek nagyobb bizonyosságára e' *Szent órában Isteni nagy jó voltodból az én lelkemet Mennyei kenyérral tápláltad : Az az : Egyetlen-egy szülőt Fiadnak a' Jesus Christusnak szent testével és vérével meg-vigasztaltad*. Adgyad kérek édes Atyám én nekem a' te szent Lelkedet, *kí bizonyossá tegye az én szívemet, hogy Fiad által engemet is Fiaddá fogadtál, és érette igaz hittem által az örök életre el-választottál*. Oh *Jesus Christus* Istennek áldott Báránya ! Kí vagy egyedül az én bűnös lelkemnek az *Atya Isten előtt szó-szóloja ! Segélly-meg, hogy méltóságos szent tested és véred ereje által meg tsendesedhessem fel háborodott lelki ismertetemben, erősödhessen gyenge hitemben, épülhessek a' keresztyén szeretetben, nevedekhessem a' jóságos tselekedetben, és részesülhessek az örökkön való ditsőségben ! Holott tégedet szent Atyáddal és Szent Lelkeddel dicsérhesselek a' vég nélkül való boldog örök életben, Amen.*

Az Atyának nagy Tisztesség
Mindenkor legyen ditsőség
Kí az ő irgalmasságát
Velem közölte jó voltát

²⁹⁸ Lásd 9. és 109. jegyzetet.

Ditsőség ő Fiának-is
 Ki testét adta s vérét-is
     Nekem most eledelemre
     Lelkemnek könnyebbségére
 Oh Szent Lélek ditsértessél
 Ki velem sok jót köszlöttél
     Christus vérvével lelkemet
     Erősíts kérlek hitemet
 Szent Háromság edgy Istenség
 Kinél vagyok az idvesség
     Tarts és őrizz e' Világban
     Lelkemet vidd Országodban.
 Amen.

Luc. 19. 9. seq. et 17. 5. Marc : 9 : 24.

Üstökös csillag támadáskor mondandó imádság.

Jelek lesznek a' Napban és Hóldban és a' Csillagokban, és a' Földön a' népnek szorongatása, a' Tengernek és a' haboknak zugása miatt, el-száradván az emberek azoknak félelme és várása miatt melyek jönnek az egész világra. — *Luc. 11. v. 25. 26.* — Oh nagy Ur Isten I Ki tsuda dolgokat tselekszel Mennyen és Földön, ki megszámlálod a' Csillagokat, és neveken nevezed őket ki emberektől meg-foghatatlan, és el-títkolt dolgokat készétesz, nyisd meg testi szemeinket együtt a' mi lelki szemeinket-is, hogy tsodalkozva és átméltkodva szemléllyük a' mostani égi tsudát és gondollyuk meg, hogy az nem történetből, vagy vak szerenésből, hanem a te Isteni igazgatásodból támadott, a' gonoszoknak rettentésekre, a' jóknak pedig vigasztalásokra : Ez Uram az Üstökös Csillag poenitentianak praedikátora, ki az Égen helyezetett praedikáló székiből ide alá praedikál mi nekünk, hogy poenitentiát tartsunk : Segély azért magad bennünket, hogy ez által az égi tsuda által indíttassunk fel a' te hozzád való igaz meg térésre, hogy azt semminek ne alítsuk, se szélnek ne bocsássuk : de szívesen imádkozzunk, magunkat meg-jobbítsuk, tégedet, meg engesztelhezzünk, a' mi Urunk Jesus Christus által, Amen.

38. FILEPSZÁLLÁSI GERGELY : *Praesidium Christianorum*²⁹⁹ c. munkája, melyben kimondottan-bevallottan eredeti imádságok vannak a proféták és apostolok nyelvébe - kifejezéseibe - áhítatába öltöztetetten, mint általában minden profétikus imádság, a büntudatból fakad és bűnbevalláson keresztül megtisztulva akarja a lelket reábirni valami cselekedetre. Nem világrengető munkákra, olyanokra, amiket még előbb senki sem végzett, hanem békességnek ültetésére, magoknak a vetésére, a szántás és vetés önmeztagadó, alázatos és reménykedő munkájára. „Férgek, porok és hamvak“ ez az alaphang, melyen az imádság kezdődik, innen halad az Isten irgalmasságába való félő fogozkodásra és ennek birtokában száll a lélekbe bátorság a bűnöknek előszámlálására, melyeket a természet, a föld, az elhanyagolt talaj úgyis hirdetnek, mielőtt a lelkiismeret megszólalna. Mit ér a panasz, ha ninesen ki meghallgassa, meggyógyítsa. A világ? Inkább neveli és hízlalja. Meglehetősen reálisztikus képeket ad, melyeket a mai áhítat nyelve nem bír el és az ízlés is kifogásol, mikor a kelevények kinyomásáról és a rossz nedvek kiszívításáról beszél. Az orvosi, vagy méginkább orvos-borbélyi képek szépülni kezdenek, mikor a gyógyításnál már „az Isten szerelmének tenger vizében“ való megmosattatásánál tart. A balkezes békesség az akadály a magyarázat, hogy a Magyar Gileádban Isten békességének balsamom olaja folyják. A szántó-vető ember fohász-kodása szintén azt mutatja, amit már számtalanszor láttunk, hogy a kor embere nem is tud másképpen beszélni, mint a Bibliának színes nyelvén és a Biblia kifejezései, eseményei számára kimondhatatlan sokat, mindent jelentenek. Ádámra és az Édenkertre gondol a földet hasogatni készülő munkálkodásra kénytelen ember és fél, hogy a földje szüzen fog maradni, vagy töviset-kórót terem csupán, ha Isten nem figyel rá. Mások földjéért is könyörög, mert a gazda öröme akkor teljes, ha más is örül és énekszóval hordja be a kévét, addig az ekeszarvára teszi a kezét és a hite, lelke is munkálkodni, veritékezni kezd, mert csak úgy juthat majd be az Úr színe eleibe, ha alkalmasossá teszi egész magát az Isten országára.

²⁹⁹ *Praesidium Christianorum*, Avagy a' Keresztyének között Magyarok Fegyvere, Mellyel A' lelki és testi nyomorúságokban sinlődő és el szakaszodott Keresztyének azok között a' Magyarok ha igazan tusakodnak, minden Világi Fegyver felett legjobban óltalmazhatják magokat, triumfálhatnak, melyet a' bűnösöknek kedvéért Istennek ő szolgálának, Profetáinak, Apostolainac szavokból öszve-hordott, és formált maga Kegyes Elmélkedéseivel együtt *Filepszállási Gergely*, a' szomorú üdőben Tornynos-Némethi Predikátor... 1694. (R. M. K. I. 1452.)

A' Lelki és Testi Békeségnek meg nyeréséért valo Fohaszkodas.

Kegyelemmel bővölködő szent Isten, ki a szegény gyarló bünösnek sok ezerszer megkegyelmezel, imé mi férgék, poroc és hamvak alázatos suplicacionkat leadgyuk Felségednek a' Jésusnak nevében, Uram vedyeg tekintetben régi irgalmasságodat, mellyet a' nagy bünösökhöz fenn tartottál eddiglen, kiknek véghetetlen kegyelmességéből meg bánás nélkül sáfárkodtál, mert ma is nem feledkezhetik-el a' mi Istenünk a' maga kegyelmességéről, és végképen el nem fordítod árva népedtől (mely szemeit reád függesztette) a' te irgalmasságodat. Vádolhatnak minket Ur Isten te előtted a' Nap, Hold, a' Csillagok és az Egek, mellyek alatt a' bünt meg-cselekedtük, hamisságra sziveinket, elméinket folytattuk, kezeinket és szemeinket undokul felemeltük, vádolhat a' föld és az hely holott a' bünök környül nagy serényen munkálkodtunk, de bizony vádol minket a' magunk lelke, hogy vétkezünk Teremtőnk ellen, óh Uram akár mint esedezünk az világnak, de az, lelki nyavalánydinkat nem orvosolhattya, sőt inkább hizlallya és neveli. Lelkünk sebeinek egy igaz Doctora mennybéli Isten, Te reád fordulunk, hozzád ragaszkodunk, Uram gyógyítsd meg sebeinket, nyomd ki szivünkéből-lelkünkéből a' kelevényeket, szemeinkből kezünkéből a' sok undokságokat, és a' meg romlott indulatokra tegyen orvosló drága iredet, hadd szíjja-ki abból a' rossz nedvességeket, hogy lelki betegségünkéből naponkint fel-kellessünk. Hol vagynak óh Jehova a' te drága szép igéretid, mellyekben fogadtad : ha a' ti büneitec olyanok volnának mint a' veres festék, fehérek lesznek mint a' hó, ha pirosak lesznek, mint a' piros festék, olyanok lesznek, mint a' fehér gyapju. Oh Teremtő, oh Meg Váltó, oh minket meg-szentelő szent Isten szerelmednek tenger vizében mosogas minket, hadd szépüljünk meg, minden doha lelkünknek hadd oszolyon el, hogy minekünk mind életünkben, mind halálunkban legyen Christus nyereségünk, és mikor el folydogál életünknek órája, bátran mondhassa ki-ki közülünk : Jövel Uram Jésus vedd hozzád az én lelkemet. Kívánunk Uram ezen kívül mégis szólaní Felségednek noha poroc és hamuk vagyunk, a te dicsőségednek székit ne mozdítsd ki édes nemzetiségünkéből, sőt valaholott a' te tiszta szent beszédednek hirdettetése megneúmult, Prófétáidat ki-kergették, állítsad őket helyekre a' te örökségben, légy szent Evangéliomodnak továbbra-is édes Attya és Dajkája, add meg hatalmas Isten a' lelki és testi békeséget az mi földünkben-is ne hadd csak a' világi rendekre a' békeségnek munkáját ; mert láttyák az Urnak szemei hogy sokan bal kezekkel keressük a' békeséget ; mutasd-meg hatalmasságodat, hogy immár tovább nem lehet az ösztön ellen rugodozni, hadd ismerje meg a' világ hogy minden dolgoknak Te vagy Igazgatója és tőlünk nem íható keserűségnek s' nyomoruságnak (mara) vizeit a' kereszt fára fel-feszítettett Christusnac érdemével enyhítsd és édesítsd, hogy a' Magyar Gileádban jollyon a' te békeségeddel balsámom olaja ; mert kívülletted hijában kerestünk eddig-is orvos-ságokat, hijában kik sebeinket meg nem gyógyíthattuk : hogy mi kik vagyunk kezédnek sárjai, lelkünknek, hitünknek kezeivel és orczájával a' Te irgalmasságidra le-borulhassunk, szent Nevedet dicsérhessük, Felségednek Sioni énekeket énekelhessünk. Halgass meg minket mind ezekben oh mi Teremtőnk, Meg Váltónk, és minket szerető szent Istenünk. Amen.

Szántó vető mag vető ember Fohászkodása.

Oh bünösökön szánakozó Menybéli Sáfár, ki a' te áldásodat le szállítod onnan felül az egekből nemzetségekre, ki a' te napodat fel hozod mind a' gonoszokra, mind a' jókra és esőt adt mind az igazaknak mind a' hamisaknak (Matth. 5. 15.) bé vitted vala Ádámot az Édennek (gyönyörűségnek) Kertében, hogy azt mivelné és őrizné ; mennyivel inkább az bünnek kezdetitől fogván végéig a' bünnek a' zántó-vető embernek munkálkodni kell előszőr, és ugy kell munkájának hasznát el venni. Ime Uram a' te nevedben fogok (fogatok) az én munkámhoz, hogy hasogassan a' földet, abba be vessem az én magomat, hogy aszt nékem a' föld bőven szép haszonnal ki kölcese. Oh Uram mit adhat nékem magától a' száraz föld, bizony ha áldásodat el vészed, meg emészti az én magomat, ha drága szép siros hasznos idővel meg nem látogatod az én földemet-is szüzen fog maradni, vagy ha terem-is tövisnél-korónál nem terem egyebet.

Seregeknek Ura Istene csorogtassad avagy csak bár csepegtessed, a' te áldásodat a' te földedre, mely környül én-is munkálkodom ; mert sem a'ki plántál valami, sem a' ki öntöz, hanem Isten a'ki előmenetelt ad, és az bé vetendő (vetetet) magot áld meg ha ugy tetezik Felségednek, hogy bőséggel idejében hozza meg gyümölcsét, kit ha nékem is meg mutatcz, azt Uram dér, fagy, jég, esső, sáskák, egerek, ragya és egyéb férgék s' ellenségek által, másokéval együtt el ne vedd éntőllem, sőt annak idejében adgyad kezünkhez a' minden napra valókat, hogy örömmel s' ének szóval hordhassuk bé a' mi kévéinket, én Teremtőm, én Meg-váltóm, indics engem buzgóságra és ösztönözz engem meg alázásra, hogy mikor az eke szarvaira teszem kezeimet, vagy ha ingyen kegyelmedből értékem vagyon reá hogy másokkal munkálkodtassanak, hitem és lelke munkálkodgyék olyankor, és tégy engemet alkalmatossá az Istennek országára, hogy életemnek hijában valósága után és napjaimnak elmulandó árnyéka után a' Mennyország-nak kapuján mehessek színed eleiben.

39. SZATMÁRNÉMETHI MIHÁLY³⁰⁰ másik munkája a Dávid zoltáiraiból formált Könyörgések,³⁰¹ melyek közül nem egy átvétel a Mennyei Tárház Kulcsából. Az eredeti részben a Szüntelen imádkozatok! apostoli intésnek kidolgozásaképpen

³⁰⁰ Lásd 282. jegyzetet.

³⁰¹ Szent Dávid Király és Prophétának hét paenitentia tartó Soltáriból formált hét Könyörgések ; Ejjei s' Nappali Elmélkedésekkel es Estvéli s' Reggeli Fohászkodásokkal és Énekekkel meg bővített Könyvetske irt Szth. Némethi Mihály... Lótsén, 1697.

„Szent Elmélkedéseket“ ad a nap és az élet minden szakaszára és cselekményére. Alább bemutatjuk a mosakodás közben és az öltözködés közben való elmélkedő imádságokat. Mosakodás alatt a tisztaságra gondol, melyet a víz jelent és a tisztátlan-ságra, melyet a víz nem képes eltüntetni, kéri tehát az erre szolgáló Krisztus vérért és a Szentlélek újjászülő kegyelmét. Öltözködés alatt a ruházkodás szemérmét elfedő voltát tartván szem előtt, eszébe jut az imádkozó léleknek a lélek meztelensége, melyet alávaló állatoknak gyapjából csinált köntös nem tud befedni, kell tehát Krisztus szentsége és igazsága, az igazi fehér köntös. Ismét egy új képbe fordul az áhítat: az Idvezítőt mindig felöltözötten kell várni, mert Ő a léleknek jegyese. Felöltözve kell lenni mindig a Jézus igazságába, mert csak így lehet bejutnunk az örök lakodalomban. A könyvecske, mely a Ráday könyvtárnak unikumpéldánya, meglep és megragad áhítatának színességével és az imádságban kibontakozó képeknek közvetlenségével, a móddal, ahogyan a bibliai történetek, példázatok, tanítások lelkét összekapcsolja a hétköznapi életnek és mindennapi életnek első pillanatban jelentéktelennek látszó kötelességeivel, erkölcsi követelményeivel.

III. Elmélkedés. Mosdás közben így fohászkodgyál.

Oh Tisztaságot szerető Szent Isten! én szegény bűnös álomból fel serkent testemet, mosogatom a testi szennyűt, a külső vízzel, mellyel lelkemnek szennyűt el nem moshatom, annak okáért onts ki reám, ama' tiszta vizet, a Jesus Kristus vérének érdemét és a Szent Lélek Istennek újjá szülő kegyelmét, melly által mosogasd el, lelkemnek s testemnek szennyét, hogy megtisztulván, legyek fejből a bűn, életemnek napjaiban: hogy így hol-tom után mehessek bé szent Országodban. mellyben semmi tisztátalan bé nem mehet; hanem a kik a Bárány Ur Jesus Christusnak vérében meg-mosattatnak. Amen.

IV. Elmélkedés. Eöltözés közben így elmélkedgyél.

Én Istenem! Szomoruan említem az épségnek állapotját, melyből első szüleink ki ejtettek, mellyben nem vala szemérem a meztelenség s' nem kívánatik vala az öltözet, annak elfedezésére; de immár a meztelenség szemérem, ennek okáért kénszeríttem köntösömet meztelenségemnek el-fedezésére (mint Felségedtől let elpártolásomnak és fertelmességemnek jelét) felöltözöm, s' mégpedig alávaló oktalan állatoknak gyapjából csináltatott köntöst, melly az én lelki meztelenségemet el nem fedezheti. Annak okáért oh édes Atyám! öltöztess fel engemet ama' fejből bitor köntösben, a' Jesus Christus igazságában és szentségében (mely a szenteknek megigazulása) hogy az én lelki meztelenségem ki ne lássék és ne találtassam levetkezve meztelen; hanem mindenkoron felöltözve lévén; Ugy várhassam az én Idvezítőmet, mint lelki jegyesemet utolsó órára, mellyben ő felségével bé-mehessen amaz örökkévaló lakodalomban: melly készítettett azoknak, kik a Jesus Christus igazságát ömagokra felöltöztették. Amen.

40. Az Arndt János³⁰² megszólaltató magyar fordítók és átdolgozók a XVII. század végén épúgy a keresztviselésnek az iskolájában élnek, mint a munka írója és népe csaknem egy századdal előttük. A meggyötört nemzetnek és benne az evangéliumi lelkeknek valóban szükségük van azokra a passív erényekre:³⁰³ alázatosságra, szelidségre, türelemre, a szégyennek és megszégyenítésnek, a megvetésnek és a keresztnak az elhordozására, a test megöklésére, önmegtágadásra és a világ kerülésére, mint azoknak volt, akik számára írta Arndt a maga áhítatoskönyveit, melyekben különösen az érzelmekre akart hatni. Az erkölcsi elvadultságban ez volt egyik útja és legbiztosabbnak látszó útja a szent élethez eljutásnak, melyet többnek tartott, mint a tiszta tanokat és az aktív erényeket. Arndtból és követőiből hiányzik a puritánoknak aktív kegyessége, tevőleges erényeket szorgalmazása, világot meggyőzni kívánó vágyakozása. A sokszorosan ismétlődő gondolatok inkább a középkori miszticizmusnak útját járják, úgy oldják meg a világ problémáit, hogy kikerülnek vagy az útból félretolják azokat. Különös módon vegyül ezzel az alaphangulattal Arndtban és irányában a sokkal profétaibb és aktivitást inkább hangsúlyozó zoltároknak a szeretete és felkarolása, mintegy bizonyosságnak annak, hogy minden prófétai és misztikus szeletekre való felosztása az imádságnak mesterkéltséget és erőltetést, maradék nélkül nem valószínű, mert egybeolvadások, egyiknek a másikba való belekarolása, átfonódása állandóan és kikerülhetetlenül

³⁰² Lásd 110—113. jegyzetet.

³⁰³ Dr. Marianne Beyer—Fröhlich: Die Entwicklung der deutschen Selbstzeugnisse. Leipzig, 1930.

jelentkeznek, legfeljebb az uralkodó stílusnak a mérve állapítható meg az egyikben, vagy a másikban.

Az Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának kívánságára fordító *HUSZTI ISTVÁN*nak munkájából mutatjuk be *Az irigység ellen való imádságot*, ahol azon a gondolon épül fel a könyörgés, hogy a kincsek és javak nem egyikünké, vagy a másikunkké, hanem az Isten szabad birtoka lévén, nem haragudhatunk azért, hogy kiknek nyújtja azokat. A Krisztus testében való egyes emberek közül mindenki örülhet a test más tagjai bőségének és boldogságának. Az ördög gonoszságának tudható be az irigység, ki az Isten székébe akar kerülni és méreggő szeretné átváltotatni az Úr ajándékait. Senkiben semmi jót el nem szenved, minden ajándékot meg akar rontani. Az irigység okozója: az ördög ellen emeli fel a kegyes lélek a szívét, hogy Istent az ő adományaiért és ajándékaiban szabadon és háboríthatatlanul magasztalhassa.

XXXVII. Az irigység ellen való Imádság.

Óh igen jó, adakozó, bő áldásu, jóltevő szív, Uram Jézus Christus, minden jó tetőled származik; te általad, a te örök változhatatlan gazdaságodnak kintseiből, te osztogatod ki mindeneknek az ő részeket, amint te szereted, mert ez nem enyim, hanem a te jód, ami pedig másé; azt is nem én adtam, hanem te adtad néki és mindnyájunknak kegyelemből, amint vagyok. Annak okáért nincsen semmi okom felebarátomnak az ő javaiért, az ő ajándékiért való gyűlölésre, ugyanis azok nem övéi, hanem tiéd, vajjon nem nagy gonoszság-e a te ajándékodat gyűlölni és irigyleni, a te gazdagságotad és ajándékodat nehezteni; mellyen énnékem igazán örülnöm kellene, hogy te a te házatad a te örökségedet, a te lelki testedet, a te ajándékiddal oly szépen ékesgeted és cifrázod: holott abból én is részt vehetek. Bizony egy megáldatott ember egy közönséges jó, mert ő a szenteknek egyessége, melyen a Christusnak egész teste ékessen építetett fel. — Óh mely igen nagy bűn, azt inkább akarni, hogy te a te jótéteményidet megtartóztassad és ki ne osztogassad és hogy az embernek az nem tetszik, és meg nem elégszik azzal, a' miképpen te mindeneket egyedül bölts tanácsod szerént osztogatsz. Mi tartóznánk igazán óh Uram Jézus Christus, tenéked azért hálákat adni, hogy te ajándékot vettél az embereknél: mert a' mit te az atyától vettél mind azt minékünk visszaadod. De vajjon az emberek fiai közzül, ki adott tenéked valamit, hogy te azt öneki megjutalmaztassad? Mindenek tiéd, a te atyád tenéked mindent kezeidbe adott és te-is mindeneket adsz minékünk kegyelemből, és mi azt irigyeljük, mellyel a te bőséges kezeidből vettünk. Óh melly nagy ördögi gonosság ez! az ördög nem engedheti tenéked az egekben a' te tisztességedet, hanem azt tőled elragadni, és a te székedben ülni akara; annak okáért az-is nem tsuda, hogy ő egy emberben-is valami jót el-nem szenvedhet; sőt inkább elrontaná és méreggő változtatná minden te ajándékodat, ha lehetne. Ő egészen gonosz, minden gonosznak kutfeje és forrása; annakokáért senkiben is semmi jót nem szenvedhet el. Te pedig ellenben tökéletes jó vagy, forrása és örök kutfeje minden jónak, azért adsz te minékünk annyi sok jót. Óh én Uram és Istenem! ne engedjed, hogy a kárhuzatos irigység által az ördöghöz hasonló légyek: Töltsd ki az én szívemre a' te jóságodat, a' te szerelmedet, a' te hűségedet, hogy én a' te ajándékidnak, mellyeket a' te adakozó jóvoltodból miközöttünk elosztasz, szívesen örüljek, és a te minden te könyörületességednek, mellyet te mivelünk tselekszel, hogy én senkinek másnak, sem más énnékem az én ajándékimat el-ne rontsa, sem pedig ötlet irigység, hazugság, káromlás és tagadás által ne terheljem; hanem hogy mi mindenekkel, mellyeket nekünk adtál, a' te ditséretedre, tisztességedre és magasztalásodra éljünk, tégedet minden jótéteményidben meg-ismérjünk, hirdessünk és magasztaljunk mindörökké. Amen.

41. *PETRÓCZI KATA SZIDÓNIA* grófnő a *Jó illattal jüstöltgő igaz szívben* a nagy lelki kísértések elleni vigasztalást keresi és adja meg. Az ember ajtót-ablakot nyitott a Sátánnak, ki magát a világosság angyalává tudja tenni, megcsalja és megrostálja mint a gabonát a lelkeket. A Mindenhatónak rejteke és árnyéka, a szokott bibliai közhelyek, az egyedüli mentség ellene. Az embernek magának nincsen szabadulásra való ereje és nem is kér ilyet, mindent az Istenre bíz, aki a setétség hatalmától megszabadítja és az ő országába helyezi kegyelméből, jóságából a könyörgőket.

A *Jóillatú XII. liliomban*, mikor az egyes imádságok után pontosan megadja a bibliai helyeknek a megnevezését, melyekre hivatkozás történt, vagy melyeknek gondolatai, érzései visszhangzottak a könyörgésben, a Szentlélek által írott regulákra emlékezik, hogy el ne feledkezzék a két nagy parancsolat betöltéséről. Ezért kell a szent kívánság, a tiszta szív, a világ fölé emelkedő lélek, mellyel a keresztes örömmel hordozhatni. Sok az elcsúszás, a visszaesés, az Isten parancsolataitól való elhajlás, de az Isten kegyelme épen a meg-nevekedett bűnökön bővölködik legszebben. Így akarja megragadni és megindítani az Isten kegyelmét a maga számára. A szoros kapu képe jelenik meg, melynek egész épületét feltárja, majd egy különös-

képen egybeszerkesztett ó- és újtestamentomi kép: Mósessel feljebb becslése a Christusért való gyalázatnak az Egyiptombéli kintsnél. A világi dolgoknak, dicsőségnek, becsületnek megutálása csaknem egyet jelent az ember nevének mennybe való felíratásával, ezt kell elérni, ezért kell könyörögni.

10. rész. Vigasztalás a nagy lelki kísértetben.

Irgalmas és kegyelmes Isten, ki a te szent igédben olyan hűségesen intessz bennünket az *ördög csalárdságáról és álnokságáról* és azt parancsolod, hogy józanok legyünk és vigyázzunk, mive¹ az ördög széjjel jár, mint éhordító oroszlán és keres akit elnyelhessen. Vigyázatok és imádkoztatok, hogy kísértetbe ne essetek, mert jóllehet a lélek kész, de a test értlen. Én panaszlom és megvallom tenéked, hogy sokszor az én testi bátorságom és vigyázatlanúságom által okot szolgáltatottam a sátánnak az engem megpróbálásra, az én lelkem esmeretit szorongatni és gyötretni, sőt *ajtót-ablakot nyitottam önökre*; szívem szerint kérlek bocsásd meg azt az én bátorságomat s *adj nekem keresztényi vigyázást és elmét, hogy a sátán, ki magát világosság-nak angyalává tudja változtatni az ő álnokságival, mint Évát meg ne csaljon* és a Jesus Christusba való együgyüségétől el ne czábitson és *meg ne rostályon mint a gabonát* hogy a fősvénység, kevélység és világi gyönyörűség által, mint az ő eszközei által nagy bűnre veszedelemre és kétségbe esésre ne ejtsen. Őh erősíts a te szent lelkeidből, hogy az én hitem meg ne szűnjék, *az én hitemnek füstölgő csepűjét ne engedd megaludni, sem a töredezett nádszálat eltörni*. Légy világosságom és szabadítóm, hogy ne féljek, légy az én életemnek ereje, hogy ne rettegek, *hadd lakjam a te rejtekedben és a mindenhatónak árnyéka alatt megnyugodjam*. Őh én oltalmam, én erősségem, váram, én Istenem, akiben bízom. Te a pokolbeli kigyónak fejét megrontottad. Hiszen te e világnak fejedelmét meggyőzted már és semmi közö hozzám nincsen, sem minden te híveidhez. Őh Uram Jesus Christus, te az *erős jegyveresnek jegyverét elvetéd*, melyben bízott, nyereséget elosztottad. Te az erősnek az ő foglyait elszabadítottad és a kegyetlentől a prédát elvetted *megszabadítál minket a setétségnek hatalmasságától és helyhezettél a te országodban...*

Imádság.

Oh Irgalmas Isten, *a' te parantsolatodra és kegyelmes ígéretedre kell nékem az én számat fel-nyitnom és tátanom, hogy te bétöltsed azt.* (a) Jövök te hozzád, és kérlek, *írd a' te szent Igédből Sz. Lelked által olyan élelnek Réguláit az én szívembe, mellyek mindenkor a' te hozzád, felebarátomhoz 's magamhoz való kötelességemre emlékeztessenek.* Plántáld belém a' *tökéletességnek szent kívánságát.* Adgy *tiszta szívet; és e' világtól 's annak haszontalanságától szabados, 's azokon felyül emeltetett lelket,* mellyet semmi egyéb meg-ne szomorithasson, hanem tsak az, a' mi a' te Lelkedet megkeseríti 's tőlem idegeníti. (b) Engedd hogy *keresztmet alázatos engedelmisséggel és örömmel hordozzam: reád hagyván magamat, a' mint néked tetszik engemet meg-vigasztalni, avagy keserűséggel látogatni: mivelhogy te vagy az örökkévaló jóság, az örökkévaló böltsesség, és jól tudod mi legyen hasznos én-nékem. Ne utáld-meg az én gyarló és hibás szolgálatomat; sőt tessék az tenéked a' te szerelmesedben, az Ur Jézus Christusban. Tégy engemet szüntelen buzgóvá lélekben, hogy szomjuhozzam és éhezsem az igazságot.* (c) Tisztíts -meg engemet az én bűneimből a' Jézus vére által. (d) Segélj mikor *el-esem, hogy hamar fel-kelhessek: És a bennem meg-nevekedett bűnön bővölködjék a' te kegyelmed* (e) A' világi emberektől ok nélkül való *utátlást, gyalázatot, engedd hogy jökedvel szenvedjem, betsület és gyalázat által* (f) víztövedgyem: hogy az én Jézusomat követvén, *mennyek-bé a' szoros kapun. Botsass-meg minden én ellenségimnek-is, 's add nékem azt a kegyelmedet, hogy a' tőlök való gonoszt mindenkor jóval győzzem meg,* (g) hogy *mikoron engemet átkoznak, álgym őket; jót tegyek azokkal a' kik gyűlölnék,* (h) mert tied a boszszu-állás, és meg-fizetsz (i) kinek kinek annak idejében a mint érdemlette. *Órizz-meg engemet az irigységtől: ne legyen ezeknek helye az én szívembe; hanem töltsed abban a felebarátomhoz való tiszta szeretetet, hogy ne gyűlöljem őket,* (k) sőt az ő vétkes tselekedetiért szívem szerint való szánakozással fizessek; soha el-ne mulassam érette könyörögni, tekintvén azt, hogy *az én fogyatkozásim-is olyan szánakodás és törekedés nélkül szükölködnek, ki tsak kegyelemből vagyok a mi vagyok.* (l) Adgyad a' te kegyelmedet, hogy *Mósessel feljebb betsüljem a Christusért való gyalázatot, az Egyiptombéli kintsnél.* (m) Hogy *e' világi dűtsőségét, betsületet, 's annak javait szívem szeréit megutáljam,* mint olyan dolgokat, mellyek igen alá valók, és nem méltók a' jóban engem meg-akadályoztatásra és annak keresésére, kinek *nevem fel-van írva az egekben,* és kinek hervadhatatlan örökség készített. Engedd én Istenem azt ohajtanom, kívánnom, keresnem, üznöm, és valósággal elérnem, az én Uram Jézus Christusomért, Amen.

(a) 81 Solt. 11. v. (b) Efes. 4. r. 30. v. (c) Róm. 12. r. 11. v. (d) Máth. 5. r. 8. v. (e) Róm. 5: 20. (f) 2. Cor. 6: 8. (g) Róm. 12: 21. (h) Máth. 5: 44. (i) Róm. 12: 19. (k) 3: 19. (l) I. Kor. 15: 10. (m) Sid. 11: 26.

42. A marosvásárhelyi ref. kollégium tulajdona a szerző és időpont megjelölése nélkül való *Isten eleibe fölbocsátando ahitatos Imádságok*³⁰⁴ c. munka unikum-példánya, melyben pár Ágostonból fordított imádságon kívül valószínűleg eredeti imádságok vannak, főleg vallástétel, hálaadás és templomi istentisztelet alatt és

³⁰⁴ Isten eleibe fölbocsátando ahitatos Imádságok... Bartfan. (XVII. század.) (R. M. K. I. 157.)

után való könyörgések a hívek számára. *Prédikáció előtt* a lelki mannáért és mennyei harmatért fohászkodik, melyet el akar rejteni szívébe, hogy azután cselekedeteivel beteljesítse. Istennek hatalmassága abban vagyson, ha Szentigéje az emberi lélekben lakozik. A prédikátor beszédében nem emberi, hanem isteni szót lát ; az Igének sok ellensége ellen könyörög, melyek a mennyei magot ki akarják belőlünk tépni. *A prédikáció utáni* imádság hálaadás a szép lelki táplálásért, mely édesb a méznél, drágább a kincsnél, világosabb a Napnál, emésztőbb a tűznél, hathatósabb a kétélű pallósnál. Kéri, hogy Isten „kericse és árkolja-bé a lelkébe hintett gabonát”. Újszerű gondolat, melyet máshol nem találni fel a korszak imádság-irodalmában, hogy az Ige felületes hallását a hegedűszóhoz hasonlítja, mely mihelyt megszűnik, nem marad semmi láttatja. *Eördögi kísértet ellen* könyörgésében Istent az Óriást arra kéri, hogy az ördögöt a setétségnek láncával kötözze és hányja nyakra-főre a mélységekbe. (Érdemes dolog volna az imádságos könyvvel stiláris szempontból is bővebben foglalkozni, de csak az alábbi három imádságot volt módomban megszerezni. szíves baráti kéz másoló jóvoltából.)

Prædikatio előtt : Gazdag kegyelmű Isten ki nem csak gyarló testünk táplálására rendelél testi kenyeret, de *lelkünknek lelki edelt adtál : Kérlek nyisd-meg a' mi siket füleinket Szent Igédnek hasznos és idvösséges halgatására ;* mert boldogok, a' kik ezt hallják és megtarttyák. Adgyad én Istenem, hogy e' *pusztában való zarándokságomban,* érezhessem ennek a' *mennyei Mannának* édességét, és ezt soha meg ne utálljam. *Szomjuhozam ezt a' mennyei harmatot,* s mint drága kincset *elrejcsem szivemben :* és a' mit füllel hallok, lelkemben hiszek, számmal vallok, engedd, hogy azt *cselekedetemmel bé-teltyesicsem.* Adgyad, hogy a' te Sz. Igéd bővségesen lakozzék mi bennünk : *merl ebben vagyson a' te isteni hatalmasságod,* a' meg-térő bűnösök üdvösségére. Engedd, hogy a' *lelki tanítást nem úgy mint emberi szót,* hanem mint a' te szódat *hallgassuk* és ez a' mennyei jó mag olly *gyökeret verjen bennünk,* hogy a' Sátán hatalma vagy csalárdsága soha ezt *ki ne vehesse szivünkéből :* e világi *gyönyörűségnek és gazdagságnak tövisse, le ne nyomhassa,* és ne csak halgatoi, hanem *cselekedői legyjünk a' te Igédnek a' mi Urunk Jésus Christus által.* Amen.

Prædikatio után : Uram Jesus Christus, hálát adok neked a *szép lelki táplálásért,* melylyel *lelkemet vigasztalod, el-szakalt erőmet újítod, homályos értelmemet világosítod, hogy ércsem akaratomat, és az én kötelességemet.* Mely gyönyörűséges, Uram, az én lelkemnek a' te szent Igéd. *Édesb minden méznél, drágább minden kincsnél, világosb a' Napnál, emésztőbb a' tűznél, hathatob a' kétélű pallosnál.*— Hála legyen azért néked hogy méltóztattál tanítani engem szent Igéddelel és az én *sovány szivembe jo magvadat bevetéd.* Eöregbicsed bennem ajándékidat : *kericsed és árkol-d-bé lelkembe hintett gabonádat :* Angyali öröket rendelly oltalmamra, hogy el ne tapodgya, vagy konkollyal meg ne vesztegesse az ellenség a' te *tiszta buzádat.* — Engedd Uram, hogy a' te Sz. Igéd *ne legyen olyan bennem, mint a' hegedű szó, mely mihelt meg-szűnik semmi látatlya nem marad.* Hanem az én szivemben minden háboruságok között meg-maradgyon és mint jó földben, örök életre való gyümölcsöt teremcsen, keresztyéni csendes és békeséges szenvedéssel. Amen.

Eördögi kísértet ellen való imádság. Oh dicőségnek Királya Jésus Christus, ki én-nékem Pásztorom vagy, meg-émlékeznél a te igédről, te engemet szegény juhodat keress meg és ne engedd meg, hogy a' Sátánrul a' te Sz. Atyádnak kezéből kiragadtassam. Erősebb vagy te az ördögnél és meg fosztottad őtet minden fegyverétől, melyhez bizik vala. Engemet erőtelent a' te *erősségednek fegyverével öltöztess fel,* hogy *ellene álltyak annak a' gonosznak, a' gonosz napon :* Erőtlenítsd meg ez harcban az én ellenségemnek erejét, hogy illy sokszor engemet meg ne győzzön, el ne tapodgyon, és az én meggyőzetteitemnek ne örülljön. Arazd ki Uram a te hatalmasságodat és ronts-meg a' Sátánt az én lábaim alatt, hogy tőle, lábaimról tellyesseggel elejtetvén, örök veszedelemre ne taszittassam. — Oh te *hatalmas Oriás,* a' *setétségnek lántzaival az ördögöket kötözd-meg és a' pokolnak köteleivel aláhozván, hányjad őket nyakra-főre a' mélységekbe* és ő nekik minden énnékem ártásra való hatalmokat elvedgyed, hogy én rajtam, te benned hívón, és te hozzád *ragaszkodón, ne dühösködjyenek,* hanem az ördögnek s pokolnak torkából a' te szenvedésed, megfeszítettésed, haláloed és feltámadásod által, kiszabadulván, veled mind örökkön örökké élhessek és örvendezhessek. Amen.

43. Ismeretlen szerzőtől angolból ülteti át *PATAI BALOG JÁNOS*³⁰⁵ *Lelki igazgatás a betegségben* stb. című imádságos-könyvét. A *betegért való könyörgés*-ben nincsen semmi a jóni theodiceai problémából. Istent nem vonja felelősségre, mert természetes és magától érthetődőnek tartja, hogy az Istenhez való menetelre a sok rendbeli sanyargatások Istennek a legbiztosabb hívogató eszközei és a betegségek a test megszabolására szolgálnak, mintegy *memento mori*-k. A nyavalyák a halál hoptesterei. Hívó embernek tehát csendesen és békeségesen türelemmel kell szenvedni az atyai látogatásokat. A beteg lelkiismereti mardosásai ellen kérjük

³⁰⁵ Lásd 120. jegyzetet.

Istennek emlékezését Jézus áldozatjára, kérjük Isten jelenlétének megérzését és megkostolását az i galmasság gyümölcsseinek, a hitet, mellyel vissza verhesse a bűnöknek sértegető nyilait, a főorvos gondviselését és életbe való visszahozását a betegnek, hogy itt szolgálhasson az egyházban az élők között Istennek, vagy pedig a szent angyalok kíséretét, ha a bűnös világból ki akarja venni Isten, a paradicsomba való elkísérésre.

Értelmes és meleg imádság, melyben minden szón megérzik a kegyességnek és a hitnek az illata. Stílárís szempontból is értékes munka, különösen megragadók a kettős kifejezések, melyek a *parallelismus membrorum*-nak a hullámzását érzetik, mikor a hullámzásban a gördülő gondolat erősödik és színesebbé, hatásosabbá lesz (látogatás — sujtoló kéz, bűneinkért való halál — megigazulásunkért való feltámadás, bizalommal — hittel, erősíttessék — bátoríttassék, példájához — ábrázatjához, erejét — egészségét, ajándékát — kegyelmét stb.).

Betegért való könyörgés.

Oh mindenható és örök Ur Isten a Jézus Christusban minékünk kegyelmes könyörülő Atyánk, a' te sok rendbeli sanyargatásid, ostrozásid között, melyekkel hívsz, sőt ugyan sergengetsz minket a Te hozzád való menetelre, a' te szokásod tetszésed Uram ez, hogy sok nyavalyák s betegségek által zabolázzad meg a mi testünket 's kivégyed mibőlünk a' testi bátorságot, hogy megemlékezzess minket ezek által a' mi előbbeni vétkes életünkről, halandó voltunkról : Ugyanis ezek a' nyavalyák fájdalmaik előjárói hompistereik az halálnak, s az utolsó ítélet napjának, amelyt követ az örök élet boldogság a' te választott szenteidben 's híveidben. Ellenben méltó kárhöz-tatás, büntetés, követi az istenteleneket és hitelenekeket, akik a' testnek és a' vérnek munkáit követ-ték és akik semmi nyavalyát, fájdalmat nem láttanak az életben : Imé szemlélyük ezt a' mi (szerelmesünket, atyánkiát) joakaronkat, kit beteg ágyba ejtettél és a' kit a' te sujtolo vesz-ződdel keményen sanyargatsz, lévén felségednek igaz oka az őtet sanyargatásra az ő sok bűneiért. De mi Uram nyavalyás bűnösök a' mi természetünk szerint, kik minden napon és órában szükölködünk segedelmed és kegyelmed nélkül, a' Jézus Christusnak neve közbenjárása által, kérünk tégedet e' mi (atyánkiával) joakaronkkal együtt, ne szállj ítéleledben övele és ne bányál az ő sok bűneinek érdeme szerint övele, sőt a Jézus Christusért, a' mi Idvezítő Urunkért, aki mind őtet és mind minket megmosogatott minden mi bűneinkből, eleget tévén a' keresztán-őérette, cselekeggylé kegyelmesen övele. — Hiszen Uram te váltottad meg őtet nagy áron, adj hát kegyelmet neki, adj oly erőt és bátorságot neki, mellyel csendesen és békességes türelemmel szenvedhesse a' Te atyai látogatásodat és sulytoldó kezeidet ; nagy engedelmséggel a' Te jo tetszésednek és akaratomnak : Nyujtsad segedelmedet minden ő nyomorúságiban 's nevezet szerint e' jelenvaló kinjában és fájdalmaiban. Kiválttképen Uram mostan, mikor az ő lelkiismerete vádolja őtet, az ő titkos tudatlanságból s' szántsándékból cselekedett bűnei támadtanak őellene : tedd azoknak ellenébe a' te szerelmes Fiadnak szabad akarat szerént való áldozatyát, hiszen ő az, aki mindnyájunknak álnokságát magára vötte és mindazokat a' büntetéseket, melyeket minékünk kellett volna szenvednünk elszenvedte : ő lött miérettünk (bűnné) ő holt meg a' mi bűneinkért, ő támadott fel a' halálból a' mi megigazulásunkért és tökéletes megváltásunkért.

Kegyelmes Atyánk, kérünk mi Tégedet, adj olyan hitet neki, hogy annak ereje 's munkája által érezze meg minden te jótélemedet, az nagy nyavalyájában, kinjában, 's betegségében, ismerhesse meg a' te jelenlétedet, kostolhassa mindazoknak a' te ajándékidnak 's irlalmassá-gidnak gyümölcseit, melyeket ígértél a' Christus Jézus által minden te benned hívőknek : ajándékozd meg Uram őtet oly buzgóságos hozzád való indulattal oly benned való alhatatos bizodalommal és hittel, hogy foghassa meg azokat a' boldogságnak nagy kincseit (t. i. minden bűnének bocsánatyát a' Christus Jézus által 's őérette), melyeket a' te beszédednek hallga-tása, sakramentomidnak vétele által közöltél övele, hogy így erősíttessék, bátoríttassék meg mind a' maga lelkiésméretinek vádolásai, 's mind pedig az ördögnek álnok és ravasz inscel-kedési ellen. — Ajándékozd meg Uram őtet olyan hittel, amely által verhesse, üzhesse vissza a' bűnöknek sértegető nyilait és így bátorságosan mehessen által az halálból az életre és vehesse, nyerhesse el a' tökéletes örömmek örvendetes gyümölcseit : Mi annak okáért egészen ajánjuk tenéked oh mennyei Atyánk, mivel Te vagy az ilyen nehéz betegnek 's nyavalyásoknak főorvosa, viseld gondját azért és gyógyítsd meg őtet. Mivel te erőltentetted meg, erősítsd is meg őtet, ő minden világi gyámoltul, segéditül megfosztatott, kérünk azért tégedet te légy segítője 's gyámola neki, mivel te sebesítéd meg őtet, kössed be sebeit. Te tetted félelmissé és rettegős szívüvé, adj Uram ő neki bátorságot és merészséget. Te ismered Uram az ő külömb külömbféle bűneit és romlott voltát, mosd meg és tisztogasd meg mind azokból őtet, ama kula nélkül való báránynak a' te fiadnak a' Jézus Christusnak vérével. Te tudod mindazokat a' dolgokat, melyek szükségesek neki : kérünk azért mi tégedet oh kegyelmes Atyánk, a' te jótetszésedből elégítsd meg az ő szabados és kegyes kívánságil, add meg az ő belső lelki éhségét és szomjúságát, sőt : elégségesen elégítsd meg a te igazságoddal és a' te idvezítésseddel, fogadd hozzád és öleld hozzád őtet, mert egyedül tehozzád folyamodik segedelemért. — Végezetre könyörgünk mi tenéked, hogy véghetetlen jóvoltod és irlalmasságod szerént, engedd és bocsásd meg minden bűneit, melyekkel tégedet maga ellen a' haragra és bosszu-dállásra fel gerjesztett. Az halál helyett és halál után adj öneki örök életet, hogy örökké élhessen

teveled a' dicsőségben. *És ha te Uram úgy ítéled, hogy jobb és hasznosabb néki, még ez halandó életben tovább megmaradni, mind azért, hogy a' te anya szent egyházadban az élők közt tenéked szolgáljon,* 'smind pedig azért, hogy a Te Fiadnak a' Christus Jézusnak példájához 's ábrázájához közelebb járuljon, add meg néki elébbeni erejét és egészségét, és az ő erejével és egészségével együtt naponkint jobban jobban neveljed őbenne a' Szent Léleknek ajándékait és kegyelmeit : Mindazonáltal Uram a' te akaratom legyen meg ebben is, miképpen minden dolgokban, aki jobban tudsz mindeneket a' mi hasznunkra mivelni, hogy semmint mi. Mind-ezeket a' te dicsőségre tartozó kívánt jó dolgokat, add meg minekünk oh kegyelmes Atyánk és ha a' mi szerelmes (atyánkfiát) jó akaronkat a' nyavalyás és beteges állapottyában kiszólítod e' bűnös világból, *a' te áldott szolgáló szent angyalidnak szolgálatjok által kérésred be lelkét* (mint a' keresztfán megtért Tolvajnak lelkét *a' te paradicsomodban*) és mint a' Lázárnak lelkét az Ábrahámnak kebelében : a' Te szerelmes Fiadért a' mi Urunk Jézus Christusért, aki minékünk Megváltónk, Szószólónk és Közbenjárónk, aki él és uralkodik veled egyenlő felségben a' Szent Lélekkel egységben, mind a' világ végezetéig és mindörökké. Amen.

44. Az *Arany Temjénező*³⁰⁶ szerzője szintén ismeretlen. Érdekes az *Aranyos A. B. C.* úgy tartalmilag, mint a mnemotechnikai rendszernek, a betűsoros sorkezdéseknek a bevezetése és alkalmazása által. Úgy az *A. B. C.*, mint a két alábbi imádság a szinonimáknak halmozásával valami fárasztó litániás monotoniságot nyújt. A hasonló értelmű szavaknak egymás mellé sorba állítása itt már nem erősíti a gondolatot, nem mélyíti az áhítatot, hanem beleszédíti a figyelmet abba a homályos tudatba és érzésbe, hogy itt valami szentséges dologról van szó. Stiláris szempontból és plaszticitás szempontjából az egyes kifejezések és megnevezések nagyon szemléletesek : Isten a reménységnek a vasmacskája ; Krisztus a mi hadnagyunk, zászló vezérünk, a menyországnak lajtorjája és az Atyának tanítása ; a Szentlélek Bíró, Biztató, Krisztus ujsza, hivesítő szellő, jó illatú kenet, oltárról vététt tűz, vigasságnak olaja, szemgyógyító ír. Természetes, hogy ezeknek a kitételeknek csaknem mindenike vagy a zoltárokból, prófétaíratokból, vagy pedig a Jelenések könyvének színes lapjairól való átvétel, legfeljebb annyiban újdonság, hogy ilyen pazar bőségben együtt eddig sehol sem voltak találhatóak. Ez azonban nem áhítatkeltő jelenség, hanem a nyelvvel és a Biblia képével való szemfényvesztő és kápráztató bűvészkedés. Feltűnő dolog, hogy az *Arany Temjénező* talán épen ezért a tulajdonságaiért, sok kiadást ért el és vagy egészben, vagy válogatott szemelvényeiben mai napig is él és használatban van.

Aranyos Avagy Keresztyén A. B. C. A' dicső Szent Háromsághoz ; Mellyet ember akar reggel, akar estve, és akarmikor is buzgó Imádsággal el-mondhat.

Az Atyához.

Aldandó Sz. Atyám
 Bátorságom :
 Csendességem :
 Diadalmam
 Elő vizeknek kut-feje :
 Felséges jó :
 Gondviselő :
 Hamisságnak gyűlölője.
 Igazságnak szeretője :
 Kegyelemmel gazdag :
 Lelkeknek alkutoja :
 Magasságos :
 Nagy türhető :
 Oka minden jónak a természetben :
 Paissa az te benned bizóknak :
 Reménységnek *vas-matskája* :
 Segedelmem :
 Védelmező :
 Hálá legyen tenéked, hogy te szerelmes Fiadra való tekintetből
 Engemet ez máj napra (ez estére)
 Türhető egészségben és békességben érkezettél...

Az Fiuhoz.

Attyánk edgyetlen edgy Fia :
 Bajnokom :
 Coronám :

³⁰⁶ Lásd 121. jegyzetet.

Ditsőségem :
 Érdemem :
 Fő Papom :
 Gyámolóm :
 Hadnaggom :
 Idvösségem :
 Királyom, Közbenjáróm :
 Lajtorjája Menyországnak :
 Mennyei fényes :
 Napom :
 Oltalmazó jó Pásztorom :
 Prófétám :
 Reménységem :
 Szószóllóm :
 Tanácsa az Attyának :
 Világossága e' világnak :
 Zászló vezére Isten seregeinek :

Hálákat adok én te néked, hogy te Sz. Atyád előtt való kedvességeddel és érettem való esedezéssel, engemet e' mái napra (ez estvére) szenvedő állapotban és békességben juttattál.

Az Sz. Lélekhez.

Atyának, Fiunak szerelme :
 Árváknak, özvegyeknek Birája :
 Bajvivóknak biztatója
 Christusnak uja :
 Drágalátos jutalom :
 Élő víz :
 Fiuságnak lelke :
 Gyönyörűséges gazdagság :
 Hívesítő szellő :
 Igasságra igazgató :
 Késértetbe esetteknek erősítője :
 Lelki jó illatu kenet :
 Mennyei Oltárról vételett élő tűz :
 Nálunk lakozó kedves Vendég :
 Örömmek és vigasságnak Olaja :
 Poenitentiara fel-serkentő :
 Romolhatatlan mag :
 Szemgyógyító ir :
 Vigasztalója a' szomorkodóknak :
 Záloga a' megígéretett mennyei örökségnek :

Hálákat adok én teneked, hogy te engemet ez ideig, mindenféle *sanyaru keserletim* között bátorítottál, erősítettél, gyámolítottál, oktattál, tanítottál, vezérteltél, vigasztaltál, kétségbe esnem, és el vesznem nem haltál kérlek tégedet, szerelmes Fiadnak édes Attyából ki-nyert ajándéka, hogy ezután-is, engemet, több hiveddel edgyütt minden-féle késértetemben, bátoríts, biztass, erősíts, gyámolíts igazgass, oktass, taníts, vezérelj, vigasztaly, kétségbe esnem, és el vesznem ne hadgy. Az én szívemet tenéked ajánlom lakó templomul, lakozzál benne és légy abban örök életre forró víznek kutfeje.

A Kristus szenvedéséről való Imádság.

Kerlek tégedet én édes Uram *Iesus* Krisztusom, ama' te nagy szerelmedért, mellyel az emberi nemzetet szeretted, midőn te mennyei Király szomorú magad viselésével, háborodott érzékenséggel, által veretett sziveddel, helyekből ki mozdult tagaiddal, meg verettetel testeddel, vérrel virágzó sebeiddel, vérednek tsorgó patakjával, ki terjesztetel karjaiddal, által szegezett lábaidaddal, meg-nyujtatott erekekkel, kiáltó szájjal, rekedező szóval, elsárgult ortzával, meghirvadott színnel, könnyes szemekkel, szédelő fővel, fohászokodó torokkal, szomjuhozó kívánsággal, méreggel elegyített etzetnek keserű kostolásával, halál eleibe menő főnek le-függesztésével gyenge testednek Istenes lelkedtül el-oszlásával, oldaladnak meg-nyilásával, és abból mint élő kut-főből vérnek és víznek kifolyásával, az kereszt-fának Oltárán függesz vala. — Mondom azért az te szeretetedért, mellyel az kereszt-fán függésedkor, az te szíved mutatattik vala, kérlek tégedet, kegyes *Iesus* Krisztusom, hogy légy én nékem engedelmes és kegyelmes az én számtalan sok bűneimről, hogy az én szívemnek te tisztaságodra néző jó kívánságit tellyesíts-bé, és az te irgalmasságodnak bőséges gazdagságáért, az én életemnek jó és szent utolsó végét adni, és amaz végső nagy napon testemnek az földnek porából ditsőséges és örvendetes fel-támadást engedni, kegyelmessen méltóztassál. Amen.

Az Pogány rabságban lévő keresztyén Rabokért.

Mennynek, Földnek Ura és Teremtője, *nints* ki ellene álhasson az te akaratodnak, és *fel bonthassa végzett tanácsodat*. Kérünk tégedet az te véghetetlen jóvoltodból, tekints-meg

nyomorult szegényidet, kik ártatlanul az *Pogányok tömlözlében hevernek*, és az kemény szolgálásban hozzád fohászokodnak, mint régen az Aegyptomi rabságban nyomorgó Izrael népe. — Adgy Ur Isten, *szent Lelked által, vigasságot szívedbe, hogy a' te nevedért békével szenvedgyék, az reájok botosított tsapást* : és véghetetlen hatalmad, s' böltseséged szerint *adgy módot szabaddulásokhoz*. Halgasd meg Uram, a' *vasban verettek fohászokodásúit*, öldozd-meg köteleket, ad-meg szabadságokat : hogy vigan ditsérhessék szent nevedet, és meg-ismerjék az Pogány népek, hogy te vagy egyedül az szabadító Isten. — Ha pedig ennél-is tovább akarja felséged ostorozni a' bűnös fiakat, *vigasztald nyavalyájokat, tartsd meg őket az igaz hitben* : hogy se világi nyavalyák és szükségsek, se Pogányok tsalogatása, se ördög álnoksága, *ne árthasson nékik* : A' te szerelmes szent Fiad által, ki minket ördög rabságából megszabadita, Amen.

45. A Hollandiában tanult kabai papnak *SZIKSZAI P. SÁMUEL*-nek³⁰⁷ imádságos könyve, a *Mennysország útja* hatvan imádságot tartalmaz főleg nem templomi, hanem inkább magánhasználatra szántakat. A *lelkipásztor* azért imádkozzék, hogy Isten szentelő lelke által megtisztított beszédével ronthassa az Ördög országát és építse az Egyházat. A lelki sötétségből már egyszer világosságra hozott nép, akik már beszámllattak az Anyaszentegyházba, Istennek drága kincsen szerzett öröksége, új szívet, lelket kíván, hogy hű maradhasson. A lelkész az Úr nevében keresse fel az eltévelyedett juhokat és nyissa meg az Igével fülüket. Az *özvegy-asszony* a tiszta házasságára emlékezik, férjére, ki megvigasztalta és halálára, mellyel megszomorítottat. Oltalmazó kereszttyén bírakat kér, vigasztalást és fajtalanúság undok cselekedeteitől való megtartóztatást. Akik a *szent élet követéséért* imádkoznak, tudják, hogy Isten minden gonoszt utál és hogy a tisztaság nélkül Istent soha sem láthatják meg. A megtisztítás után lehetnek csak a Szentlélek lakhelyeivé. Szeretnék úgy megutálni az ördögöt, hogy az Ördög is megutálja őket. Új emberbe akarnak öltözni, a szentségnek köntösébe, hogy az élet fájának gyümölcséből lelki örömmel élhessenek. Színes a nyelve, de nem kábító, a képei közvetlenek és biblikusak, az imádságok magasztalásban végződnek.

Lelki Pásztornak Imádsága a' népért, hogy az ő tanítását Isten meg szentelje a' nép között, a' népek javára.

Oh Istennek edgyetlen edgy szülött Fia áldot Vr Jésus Christus, ki vagy égnek, földnek, mennynek böltsen teremtője, embereknek pedig éltetője, a' ki az eltévelyedett bűnében elpedet *Pásztor nélkül való Juhaidat drágaldós pírós véreddel meg-váltottad*, a' veszedelemnek özön yizei közzül kézen fogva ki-ragadtad. *Legeltesd kérlek Uram Tégedet a' te megbetsülhetetlen kintseden megváltott juhaidat szent igédnek drágaldós erejével*, hogy mindenek a' te fiaid, leányaid közzül, kik halgatándgyák *én lölem méltatlan szolgálótól szent igédet*, vehessenek épületet lelkekben való meg-erősödést *tiszta beszédednek hatható prédikálása által*. Oh Vram, *ha engemet arra méltóztattál, hogy engemet a' te néped köziben vigyázással allattál szenteld meg szentelő lelked által, az én munkámat a' te néped között*, igazgassad *ugy az én nyelvemnek szóllásait, elmémnek járását*, hogy legyen a' te nevednek ditsiretjére, szent igédben gyönyörködő szentidnek pedig épülete, hogy az én forgolódásom által, *had romollyon az ördögnek országa, hadd virágozzék* pedig a' te Anyaszentegyházad a' te nevednek mindenkori magasztalására. *Ne felejtse-el* oh Vram a' te népedet, drága kincsenden szerzet örökségedet, *kiket immár edgyyszer kihozttál a' lelki seltéségből a' világosságra*, ne rejtse-el a' te orczádat a' te választottidtól, ne veddel szent igédnek tisztán igazán való prédikáltatását a' te fiaidtól leányaidtól, kiket immár bé-számláltál a' te Anyaszentegyházadban, hogy hasonlók ne legyenek azokhoz, a' kik szálnak az *ítélet napján testestül-lelkestül a' vég nélkül való veszedelemben*. — Lám magad ígérted Vram, hogy *meg-tiszteledd azokat a' kik megtisztelnek tégedet. Keresd fel Vram a' bujdosásnak pusztájában én általam-is szegény szolgáló által a' te eltévelyedett juhaidat*, és könyörülvén könyörülj a' te fiaidon leányaidon, és adgy önekiek bőségesen a' te kegyelmednek ajándékiból, hogy meg világosodott elmével, meg-ujult akarattal mehessenek *te hozzád igazságnak kul fejéhez a' te könyörületességednek széki eleiben*, hogy hasznosan és épületesen halgathassák a' te beszédedet, *szívedet, lelkeket megvilágosító szent igédet*. Ha mikoron könyörgéssel meg-keres Vram a' te néped a' te Templomodban a' te szolgálóddal együtt halgasd meg őtet és a' te fiaidnak leányaidnak fülüket nyisd meg szent igédnek halgatására, világosíts meg elméjeket beszédednek tanulására *adván önekiek új szívet lelket*, hogy szentül és kegyessen élhessenek a' te tekinteted előtt, és álhatosan meg maradhassanak te melletted amaz hervadhatatlan koronának az örök boldogságnak elvételére. Amen.

XXXIII. Özvegy Asszonyok imádsága.

Minden testnek és léleknek böltsen igazgató és vezérlő Istene a' ki amiképpen *határt vetéltél minden embernek az ő életének ugy szintén üdöt rendeltél minden tiszta házasságban edgyütt*

³⁰⁷ Menyország útja, mellyben minden időre tartozó LX. Imádságok vagynak... Szikszai P. Sámuel... 1702. (R. M. K. I. 1643.)

való élésre, amelyről világos tanubizonyságot télesen Uram az én gyászos özvegyeségre jutott siralmas sorsom és állapotom Megemlékeztél vala Uram én rólam is *szegény szolgáló leányodul*, midőn voltam az *én edgyes állapotban*; mert a' te végezésed és rendelkezésedre, hogy edgyes állapotban ne élnek, adtál vala énnekem szívemnek öröme, lelkemnek pedig vigasztalója. *De oh megvigasztaltatom az én férjemnek életében, szintén úgy meg szomorítottam az ő halálban*, tülem való elválásában, úgy hogy én-is, azt mondhatom nagy zokogással ama' boldog emlékezetű Naemimmal, *ne hijjatok már engemet én barátim és jó akaróm Naeminnak; hanem inkább hijjatok engemet Márának*; mert igen nagy keserűséggel illetett engemet a' mindenható, mert én-is boldog valék, mikoron nekem is férjem vala; de imé boldogtalanná lévém, hogy férjemtől megfosztattam, árvaságnak kenyerére és özvegyességemben hogy jutám; De óh Uram özvegy árva vagyok is, nem esem kétségben, még ez én özvegyességemnek is keserves napjaiban; mert én azt elhiszem igaz hittel, tellyes bizodalommal, hogy te Uram nem csak a házasságban élőknek, hanem még az özvegyeknek is tápláló és gondviselő édes Attyok vagy *Ved-jel hát Isten az én gondomat is az én özvegyességemben és táplálly engemet-is az özvegyek között az én özvegyességemben, hogy soha az áldás el ne távozzék én tülem ama' Saraptébéli özvegygel* minden büneimet meg bocsátván, szentelly meg engemet lelkemben testemben, hogy az én életemnek napjaiban. — Oh Uram ne hadgy el engemet, szegény özvegyet, hanem *támassz én mellém igazságot szerető özvegyeket és árvákat oltalmazó keresztyén Birákat és Tiszteket*, akik által meg ne szomorítottassam, hanem sőt inkább mindenek ellen megoltalmaztassam: És amiben engemet Uram szabados tetszésedből megszomorítottál, mivel sok áldásid vadnak tenéked, ugyanabban ha tezik Felségednek, jóra vezérlő Lelked által *vigasztally meg, hogy az hosszas keserűségtől az én özvegyességemben meg ne győztessem*. Magad bírj, magad igazgas és vezérelly engemet szegény özvegyet az én életemnek minden napjaiban, *meg tartván engemet a' fajtalanságnak undok cselekedetitől*, hogy holtom után is az én futásomat szentül el végzevén lehessen te veled én Urammal, én gondviselő Atyámmal a' te szt. Országodban mind örökkön örökké. Amen!

L. Szent életnek követéséért való imádság.

Oh áldott szent Lélek Ur Isten, a' ki vagy *minden tisztaságnak és szentségnek Lelke*, ellenben pedig *minden gonoszságnak utálló Istene*, a' ki azt kívánod minden okossággal és bölcsességgel fel-ruházottatott testül és lélektül, hogy kövesse a' *szent életet*, és *szent életet* nélkül *légedet tisztaságnak szerető Istenét senki nem láthat a' te dicsőségedben az örök boldogságban*. Azért én tégedet szegény bűnös szolgáló, ki teremtettem a' te hatalmadnak ereje által kérlek nagy lelki bizodalommal, hogy *engemet megtisztítsd*, tennen magad számára *szólally el-ügy, hogy lehessen mindörökké a' Szt. Léleknek lakó temploma*, hogy a' Szt. Lélek is mind örökké lakhassék én bennem, hogy én az *ördögöt* és annak minden mesteriségit *meg-utálván az ördög is úgy meg utállyon engemet, hogy soha ne talállyon énnám se lelkemre, se testemre nézve magának maradó szállást*: E végre *velkezess le Uram engemet az őh emberből a' bűnnek az ő köntöséből és öltöztess fel az új emberben a' Jézus Christusnak igazságának és szentségének köntösében*, hogy olyan szent, tiszta és ártatlan életet élhessek ebben az életben, tudván azt, hogy a' te szent országodban semmi a' mi azt megfutván lehessen énnekem szabados bémene-tem a' fényes mennyországban az örök életnek kapuján, hogy *élhessek mindörökké lelkemnek örömevel, szívemnek kívánságokkal az életnek fájának gyümölcséből*, melyly vagyon a' mennyei paradicsomnak közepette, hogy én megtisztított Lelkemtől a királyi székben ülőnek és a Baránynak áldás, tisztesség, dicsőség és hatalom kiáltassék a' szt. Angyalokkal és a' megboldogult Lelkekkel edgyütt mindörökkön-örökké. Amen.

46. A *szegény bűnös magyar nemzetért* emeli fel szívét RIMASZOMBATI KAZAI JÁNOS a *Zöld olaj-fa-ágot szajában hozo Noe-Galambjában*.³⁰⁸ Kimondott nemzeti imádság lévén, nem zárkózik el a XVII. század népies történet szemléletének bemutatásától, attól, hogy az Istentől való elfordulásáért, a bálványozásért távozott el tőlünk Isten, ennek a történet szemléletnek másik, római katolikus oldala volt, mely ezzel szemben Zrinyivel együtt az Isten látogatását a protestantizmusnak tudta be. A mai „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország“ szólamnak, melyben a nemzeti túlzás mintha a keresztyén igazságnak a profanizálása volna, méltó párja a megállapítás, hogy előbb a nemzet a „mennyei örökös ura“ volt. A költői lendület theologia- és áhitatellenessége más oldalon színes költői túlzásba csap át: a nemzet kiontatott vérében mosogatják lábukat az idegen nemzetségek. Miért vannak pogányok a földön? Csak Isten ostoraként. Isten jóságának lineái közé akarja beszorítani a nemzetet. Az előljárók Isten jobbkezének férfiai, szövetséges emberei legyenek, a férfiak szelídek, az asszonyok alázatosak, a kereskedők és mesteremberek igazmondók... Mind olyan kívánságok ezek, melyek azt mutatják, hogy ezektől az erényektől messze állottak azok, akikért könyörgött. A sötétségnek ereje alól csak akkor szabadulhat

³⁰⁸ Lásd 123. jegyzetet.

a nemzet, ha Isten nyomja-bé a szívére félelmét. Merész kívánságoknak határozott formába való öntése ez az imádság. Isten színe előtt áll, őszinte, alázatos és szókimondó, nem tűrheti az Isten szent nevének semmire becsülését, szombatának meg nem szentelését és egyéb bűneinket, nem akarja, hogy a pusztán álló föld szentelje meg Isten szombatját, mivel annak lakói meg nem szentelték. Az Istennel szemben alázatos, mi magunkkal pedig érdes és kíméletlen hangú könyörgés nemcsak az Istenben való hit tisztulásának előfeltétele, hanem útja az erkölcsi jobbulásnak is.

XX. A' Magyar Nemzetért való Könyörgés.

Ez egész föld kerekéségen el-széledett, minden Nemzeteknek, azok között a' szegény bűnös Magyar Nemzetnek-is kegyelmes dajkája, tiszta igazságot szerető Isten. — Ugy vagyion bizonyára, míg ez a' Nemzet a' te szentségednek egyenességihez közel jár vala, a' mennyeknek örökös Ura volt, ennek dajkája és sok Nemzeteknek Fejedelmévé tőtte, de minekulánna az élő Istennek tiszta igazságától igen messze el-távozott, az Isten-is ettől igen messze el-távozott, és vetette a' maga haragjának sajtojában, hogy ennek a' Nemzetnek a' nemzetségek fegyvere által ki-ontatott sok vére folyna ki nagy messze, hogy abban a nemzetségek lábukat megmosnák. — És ha az élő Isten, ennek a' Nemzetnek nemzetséges roszzaságát, ebben nagy mértékben országló közönséges igazságtalanságát, az élő Isten Szent Nevének irtóztató káromlását, szent beszédének semmire való betsülését, Sz. Szombatának meg nem szentelését, az ő igazságának mérő-serpenyőjébe tejté; bizonyára nem léssen ez a Nemzet méltó arra, hogy ennek az élő a' nemzetségek között állandó békességet szereznek, sőt inkább hogy ezzel a' földdel ki-okádtassa, a' mint tselekedett sokszor a' mi Atyáinknak idejében, kik közzül sokakat ki-üzetett a' Pogányok köziben, hogy a' pusztán álló föld szentelné meg az ő Szombatit, mivel annak lakói meg nem szentelték. — De óh nemzetségeknek kegyelmes dajkája ' Lám te a' Pogányokat-is a' kiknél nincsenek a' Próféták, nintsenek a' törvények, nintsenek örökkévaló Testamento-modnak tudománya, el szenveded a' te földeden, a' bűnösök után hosszú ideig várakozó békességes türelednek ki-mutalására. Minek okáért ezt a' Nemzetet-is, mely ha szintén roszi is, mindazáltal nála vagynak a' Próféták, a' törvények és a' te örök testamentomodnak tudománya, szenyvedjed-el ezen a' földön, ha egyébert nem avagy tsak a' te békességes türelednek ki-mutatására, hogy ha ez a' Nemzet a' te jószágodnak dajkasága előtt el-hagyja nemzetséges bűneit, számláltassék-bé az élő Isten választott nemzetségi közibe, ha pedig az Isten jószágával vissza-él, légyen örökké maga-menthetellen. Ennek felette jó vagy Uram te a' roszzához is, irgalmas az irgalmatlanhoz-is, szerelmes a' szeretet nélkül valókhoz-is, minek okáértha ez a' nemzet roszi-is; mindazáltal szorítsd-bé a' te jószágodnak lineái közibe, ha irgalmatlan-is; mindazáltal tselekedjél irgalmasságot véle; ha tégedet nem szeret-is, te mindazonáltal szeressed, és ekképen ő benne próbáld-meg magadat, nemzetségeknek édes dajkájának lenni. — Legyenek ennek a' nemzetségeknek elől-járói, a' te jobb kezédnek férfiai. Oh Isten! kétség nélkül jobb volna ennek dolga, ha ennek a' Nemzetnek régen el-mult elől-járói közzül, avagy tsak egyet adhatnánk ollyat, a' kiknek előtted meg próbált jósága és kegyessége sok Nemzetségeken által-jöven örökségül mi reánk szállott volna, hogy azért mi nekünk meg-kegyelmezzél, mint régen a' Dávidnak előtted meg próbált jósága az Izraelnek sok egymás után következett nemzetségire, még a' te haragodnak közepette-is kegyelmességedet fenn tartotta, tegyed azért ennek elől-járóit magadnak szövetséges embereiddé, önts azokba a' közönséges jóhoz való szeretetet, az Urakba szelidséget, az Uri Aszszonyokba alázatosságot, hogy ekképpen e' Nemzet Nagyjainak előtted meg-próbált kegyességek nyomja Isteni szivedet e' Nemzettel való jó tételre, adj ollyatén lelki Tanítókat, a' kik e' világi ő reájok nem bizatott dolgoknak folytatását el-hagyván egyedül a' te beszédedre tanítsák e' Nemzetet, adj a' kereskedőkbe és a' mesteremberekbe igaz mondóságot, minden rendekben hivataljokhoz illendő kegyelmet, közönségesen nyomd-örök Nemzetnek szívére a' te félelmedet hadd szabaduljon-meg a' bűnnek és a' setétségnek ereje alól, és az élő Isten kegyelmezzen meg néki örökkön örökké, a' minden nemzetségeknek örökös és Testamentom szerint való Uráért, a' hit bé-pecsételő Krisztus Fejedelmért, Amen.

47. „Maga számára a körülményekhez alkalmazott imádságot szerkesztett, amelyet csakhamar megfelelően módosítva kinyomatott avégből, hogy ezt vele együtt serege is imádkozza“ — az utolsó erdélyi fejedelem, **II. RÁKÓCZI FERENC** (1676—1735). „Amikor szabadságharcát megindította, szükségét érezte annak, hogy Istent szünet nélkül ostromolja esdekléseivel. . . A mély megalázás Isten előtt és a szilárd bizalom szózata ez.“³⁰⁹ A római katolikus fejedelemnek imádsága³¹⁰ is

³⁰⁹ *Fraknói Vilmos*: II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái. (Különlenyomat a Kath. Szemle 1904-i évfolyamából.) Budapest, 1904.

³¹⁰ *Rákóczi Ferenc* Fejedelem. Es Saáros Vármegyei örökös Fő-Ispán; Magátul a' kegyelem szerint formáltatott alázatos Imádsága. Mellyel az ő Urának Istenének orcáját mindennapon engesztelni szokta. Nyomatás által közönségesé tétetett mostan, a' végre: hogy a' bírodalma alatt lévő vitélő Magyar nép-is, az ő kegyelmes jó kegyelmes jó Urát 's Fejedelmét a' buzgó imádkozásban követni meg tanulja. Debreczenben, 1703. (R. M. K. I. 1667.)

helyet kér a református imádságirodalomban nemcsak rendeltetése szerint, t. i. hogy jobbára reformátusokból álló csapatainak számára írta, hanem tartalma szerint is, mely evangéliumi igazságokkal teljes és ugyanannak a gondolatkörnek a darabja, melyben az eddigi református imádságírók forogtak, valahányszor a nyakában kevély nemzetnek ügyét összekapcsolták az Isten üdvtervével. Isten ostorának sujtása, hogy a nemzet dicsősége idegenekre szállott, méltókká lettünk arra, hogy nemzetünk neve elvesszen. Bűnvallása után a kegyelemhez folyamodik karjaink erősítéséért, kardjaink élesítéséért, angyalok védelméért az ágyúknak és puskáknak golyóbisai ellen, azért, hogy Isten kebelébe visszafogadjon és parancsolatainak útján járjunk. Nincs benne egy szó sem a szentek közbenjárásáról, hozzájuk való fordulásról, egyetlen kifejezés sem a római egyház áhítatirodalmának frazeológiájából. „A vallásos buzgóság örökségképpen szállott rá és a családi származás hatásai előkelő helyet foglaltak el nála” — írja idézett munkájában Fraknoi, de nemcsak nagyanyjának Báthori Zsófiának és két apáca-nagynénjének Báthori Hedvignek és Zrinyi Auróranak lehet rá hatása, hanem mint ez az imádság is sejtetni engedi dédapjának I. Rákóczi Györgynek és dédanyjának Lórántfy Zsuzsánnának, meg eredetileg református családjá többi református tagjának evangéliumi hatása, vallásos atavizmusa is megjelenik benne és Istent kereső, Istennel társalkodó buzgóságában.

Uram Isten, igasságnak kutfeje és kegyelmességnek ki-meríthetetlen forrása! *ki a' te parantsolatidnak ösvényétül el-tévelyedetl népedet, szolgálatnak igájával meg szoktad büntetni, hogy meg-törvén az ő nyakának kevélységét, minekutánna hozzád folyamodik, a' mint büntetésben igazságodat, ugy a' te irgalmasságodban ésmértesd-meg véle valo kegyelmességedet. — Meg-vály-lyuk Uram! Atyáinknak hamisságát, esmérjük mindennapi vétkeinket, kikkel tégedet édes Atyánkat meg bántván, méltán ostorodat tapasztaljuk: Meg-érdemeltük Uram, hogy a' mi Nemzetünknek ditsősége idegenekre szálljon, és a' mi fiaink idegen nemzeteknek igája alá vettenessenek, méllók vagyunk, hogy el törülteget magvunkkal edgyütt veszzen-el a' mi Nemzetünknek neve; mert te tőled Istenünktől, Királyunktól, és Urunktól el-távoztunk. Mindazonáltal óh kegyelmes Urunk' tekintsd-meg a' nyomoruságoknak tengerében esett siránkozó népedet. halgasd meg a' sok szegényeknek, özvegyeknek, árváknak, és néked könyörgőknek kiáltásokat, lássad az ártatlanoknak, és tőled bosszuállást kérőknek ki-ontott véreket, és el-ne felejtseid irgalmasságodat meg mutatni; Es mivel hogy elménket szabadulásunknak igyekezetire méltóztattad meg-mozdítani, tselekedetinket igazgassad, karjainkat erősítsd, jegyvereinket élesítsd, hogy kegyes akaratodat teljes erőnkkel könhessük. Adj Uram azoknak, kiket Vezéreinkké akartál tenni rendelésekben böltsességet, az ellenkező dolgokban erősséget, a' te szerentsés állapotokban tartzkodást, a' hadakozásban bátorságot, az álomban vigyázást, hogy a' te akaratodnak utain járjanak. Környékezd meg Uram Isten táborinkat, és azokat a' te irgalmasságodnak palástjával környül vévén, a' mi ellenségeinknek lelkesedésektől oltalmazdad, ker-gesd el sirásáloinknak álmokat, hogy készületlen ne találassunk. Légyen a' te Angyalod őrizőnk, és kalauzunk a' hartzolásban, ki az álygunknak és puskáknak golyóbisit el-szeleszsze, és miképen az Izrael nemzetségét a' tengeren száraz lábbal, ugy bennünket a' mi ellenségeinknek rendelt seregei között boldogul vezesse; egyszóval: Engedd-meg édes Urunk, és kegyelmes Atyánk' hogy vissza fogadván kebelédben népedet, a' te parantsolatidnak utairól el-ne téveledjünk; hanem a' te igasságodat meg-örizvén, tsendességben és békességben a' mi utaink igazgattassanak ki bennünket meg mérhetetlen kegyelmességed szerint teremttél, és meg váltóttál, a' mi Urunk Jésus Christus által, ki te veled, és a Sz. Lélekkel, él és uralkodik mind örökkön örökké Amen.*

48. **TORKOS ANDRÁS** győri lelkész, a pietizmus magyarországi képviselőinek elseje *Engesztelő Áldozatá*-ban³¹¹ a Szentlélek *malasztjáért* könyörög, miután, mint por és hamu alázatosan meghajtotta térdét Isten előtt és vallást tett. (A *malaszt* szó a reformáció korszakának legelső írói után csaknem teljesen kiveszett a használatból.) Krisztust kéri szószólónak, a Szentleket az egeken keresztül hatoló imádság segítőjének. Ábel áldozatja, jó illatú füst kell, hogy legyen az imádság, mely, mint az alábbiak is, a Biblia igazságain es alapigéin épül fel. A betegek kárpótlása a *szép* Jézus; a vallásos irodalomban és életben most jelenik meg első ízben Jézus szépségének kiemelése, aki megtestesült, a lélek váltságának érdemévé, az örökélet megszerzőjévé lett. A szép Jézus mellett a szép stílusnak és buzgó érzések választékos módon való kifejezésének is példái ezek az imádságok, hol különösen a hatásos szembehelyezések (seh-gyógyulás, vér-tisztulás, bűneinkért való halál-megigazulásunkért való feltámadás) töltenek be jelentős szerepet.

³¹¹ Lásd 128. jegyzetet.

Engesztelő áldozat az imádsághoz szükséges igaz lelki buzgóságért.

Mt. 6 : 6. — Solt. 5 : 1. — O fényes egekben lakozó felséges hatalmas Ur Isten, *ki magadra megesküdtél mondván: Élek én, énnékem hajol meg minden térd és minden nyelv Istennek teszen vallást. Ime én, ki por és hamu vagyok, nagy alázatossággal járulok isteni méltóságodnak széki elejébe és az Ur Jézus nevében meghajtom térdemet teneked, vallást is teszlek terőled igaz élő istenről s egyetemben könyörgök szent felségednek, ruházz fel engemet a buzgóságos áhitózsának lelkével, hogy én tégedet, mint igaz Istent lélekben és igazságban imádhassalak.* Te magad indíts énbennem olyan áhitatosságot, melynek általa oly kedves légyen imádságomban, annak okáért öntsd be Szent Lelkednek malasztját az én szívembe, hogy illendő kegyes buzgósággal terjesszem szívemnek kívánságát, felségednek szentséges színe eleibe. Te magad indíts énbennem olyan áhitatosságot, melynek általa oly kedves légyen imádságomban, mint Ábel áldozatja. És mivel hogy megígérted, hogy kegyelmes meghallgatója lésszess imádságomnak, azért kérek légy nekem kegyelmes valahol és valamikor kiáltok hozzád, *hajtsd le füleidet és hallgasd meg az én könyörgésemet.* — O kegyes Jézus, ki minket imádkozni tanítottál és kijelenttetted azt is, miképen köllések nekünk imádkoznunk, hogy meghallgattassunk, ezt mondván: Bizony, bizony mondom, valamit kérendetek az Atyától az én nevemben, megadja tinektek. Tanítsd és erősítsd az én bágyadt szívemet, hogy minden kételkedés nélkül és bátran felkiálthassak az egekre, mondván: Miatyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltesd meg én általam is a te dicső szent neved. És mivel megparancsollad: *kérjetelek úgymond és megadatik: Imhol jövök annakokáért és a te drága Jézus nevedben szent Atyádtól minden lelki és testi jókat kérek. Légy már az én szószólom szent Atyód előtt, hogy én irtalmasságot nyerjek és a kegyelemnek ajtaja megnyitassék énnékem.* Oh áldott szent Lélek Ur Isten, ki mondatol az imádságnak lelkének, gerjessz igaz áhitatosságot az én szívemben, hogy teáltalad nagy fiúi bizodalomból kiálthassam: Abba, szerelmes Atyám, Tisztíts ki az én szívemből minden hiábavalóságot és ide nem tartozó gondolatokat s az én Jézusomnak szent érdemével erősíts engemet, hogy az én imádságom fölmenjen az egekbe, mint a jó illatu füst és az én kezeimnek felemelése kedves legyen, mint az estvéli áldozat. Segélj, oh segélj Szent Lélek Ur Isten, hogy az én imádságom átalhasson az egeken és meg ne szűnjék mindaddig, míg a felséges Ur beléje nem tekint. — O egy isteni dicsőségben állandó teljes szent háromság, csak téged áldalak téged imádlak, oh légy kegyelmes, oh légy irtalmas és valamelyeket az Ur Jézus nevében kérek tetőled, add meg mindazokat a te nevednek dicsőségére és lelkem idvességére.

A' súlyos beteg Ember, az ő Jézusával vigasztallja magát.

Math. 16. v. 16. *Te vagy e ama Christus Az élő Istennek Fia?*

Oh én érettem megtestesült Istennek szent és ditsőséges Fia áldot Ur Jézus, Christus, Tellyes szíveimből adok hálákat Te Sz. Fölségednek, hogy én érettem a bűnben elkarhozott emberért e' Világra jöttél és drága szent kinaidnak el-szenvedése által, mind a' bűnnek kárhozatásából s mind peng az ördögnek minden hatalmától meg váltottál. Annak-okáért e' mostani betegségemnek súlyos fájdalmai között, tsak egyedül ezzel vigasztalom magamat, hogy te oh drágalátos Jézus, testben való eljövetelednek általa az én Jézusomná lettél. A' te szent szenvedésednek általa, az én lelkem váltságának érdeme lettél. A te véred hullásának általa az én engesztelő áldozatomná és az örök életnek meg szerzőjévé lettél. Áldassál oh Jézus, ki irtalmassan akartad, hogy a' te benned való igaz hitemnek általa a' te szent Atyád engemet, még e' Világ fundamentomának fel vettetése előtt, az örök életre el választottál. Áldassál oh Jézus, ki az időnek tellyes voltában egy Asszonyi állattól születetni és a' törvénynek átka alá vettetni akartál, hogy én ki a' Törvény alatt valék az örök életre meg szabadítottam. Áldassál oh Jézus ki értem kinos halált szenvedni kész voltál, ki az én büneimért megsebesítettél, és kinezottál azért, hogy én a' te sebeid által meg gyógyulnék. Áldassál oh Jézus örökkön áldassál, hogy a te drága szent véredet a' magas kereszt fának oltarán undok büneimnek el mosására ki-onlottad, hogy hitnek általa azzal meg mosogattatván, sz. Atyádnak szemei előtt fejérbenn lennék az hónál. Oh bizonyára meg bővétetted a' te irtalmasságodnak gazdagságát rajtam. Már nincsen semmi kárhozatás én bennem, mivel hogy én a Christus Jézusban vagyok, már nem kárhozhat és nem is vádolhat engem senki, holott te megváltó Jézusom jelen vagy én velem úgy mint ki meg holtál az én büneimért és ismét feltámadtál az én meg igazulásomért. Annak okáért én Lelkem mire tsüggetsz el, hogy szorongattatol a' testi nyavalyáktól: Bizzál szép Jézusodban s-nem hágy el: sőt meg látod, hogy szemlátomást meg mutatja neked, hogy csak ő a' te Istened. Azért oh Jézus a' te kezdedben ajánlom az én lelkemet és testemet, mert Te meg váltottál engemet igazságának Istene. Amen.

49. A sokat szenvedett „Nagyenyed romlott Collegiumának hamva és kőpora közt“ írja *Pax crucis*-át,³¹² a zsoltóroknak színes nyelven es meleg kegyességgel való parafrázisát PÁPAI PARIZ FERENC (1649—1716) szótáríró nagyenyedi tanár, orvos, Erdély Hippokratése. Természettudományi megállapítása után, hogy

³¹² *Pax crucis*. Az az: Szent Dávid Királynak és Prófétának Száz-Ötven Soltari. Mellyek, Azokat a' Szent Léleknek célja és értelm szerint rövideden megmagyarázó Száz-Ötven Könyörgésekre, a' Soltároknak rendit meg-tartván, bé-foglaltattak: és a' lélekkel és értelemmel éneklő és könyörgő Magyar Híveknek lelki hasznokra, ki adattattak Pápai Pariz Ferenc által... Kolosvárott, 1710. gyászos esztendőben. (R. M. K. I. 1775.) az okos elmével felruházott ember szűkölködik az Isten minden teremtett állata

között a legnagyobb mértékben, átlendül a XXIII. zsoltár felemelő hithangulatába, hogy Isten, illetőleg az általa adott Jézus Krisztus az ő népének őriző pász.ora. Lelkének szemét Reá fordítja tehát, aki szánalmában kiragadott minket az ördögnek a szájából, aki ámenévé és ugyanjává lett az Atya régi ígéreteinek. Pásztori vesszőjével veszi számba népét, melyet nagyon fenyeget az ellenségnek nagy száma, akik akadályozzák az Egyház előmenetelét, az útját, mert halálthozó eledelt és méregnek italát akarják nyújtani. A Pásztorhoz fohászkodik, hogy senki ne pényája közül ki ne essék isteni kegyelméből. Igaz „ittél és atyafiúi szerele-
nek gyakorlásával, azaz a Krisztus által megfogalmazott két nagy parancsolatnak, szüntelen gyakorlásával akar Isten népe az Isten házában lakozni szüntelenül.

Az Ur én nékem őriző Pásztorom.

Mi lelkünknek és testünknek kegyelmes gondviselő és tápláló Istene, *melly igen szép teremtesed te néked az ember! mégis nintszen minden lelkes állatok között, a' melly úgy szükölködnék gondviselés és reá vigyázás nélkül, mint az okos elmével töled föl ruházott ember; mert ha te a' te jó Lelked által ő néki nem kedvezsz, őtet nem vezérel, és kiváltképpen való gondviselésed alá nem veszed, el kell nékie veszni: ezért adtad mi nekünk a' te Fiadat a' mi Úrunk Jézus Kristust, hogy lenne a' te választott népednek nagy Pásztor; te adtál ő neki népet, nyájat és országot, kihez mi-is ragaszkodnánk, es ki által hozzád nagy bátorsággal járulnánk. Te reád fordítottuk hát a' mi lelkünknek szemét, óh Istennek Bárányja és Isten nyájjának jó Pásztor! Mert mi vagyunk a' te legeltetésednek juhai es el-hitettük az! magunkkal, hogy te minket szeretsz és reánk gondot viselsz, kikért életedet is, mint jó Pásztor, nem szántad le-tenni, és drága véred érdemével ama kegyetlen oroszlánnak a' Sátánnak szájából kiragadni: azért most-is bizunk te benned, és nem kívánunk más gondviselőt keresni, hanem egészen reád hagytuk magunkat: mert soha nem lehet nekünk te nálad fogyatkozásunk, holott egyszer már igasságot és életet ajándékoztál mi nekünk, melly minden egyéb jónál nagyobb és drágább adomány. Oh melly kövér és szépfüves helyeken legeltetsz Uram minket! Mert te benned löttenek az Istennek minden régi ígéretei ugyanokká és ámenekké: te vagy az életnek kenyere, a' te Évangéliumi beszéded és vigasztalásod ugyan hízlal bennünket az örök életre, és az életnek kut-feje, melly te nálad vagyon, meg-öntözi a' mi szomjusággal el-epedett lelkünket; mert ezekkel meg-élesztetted és helyre hoztad bennünk a' mi elbágyadt lelkünket, mellyet az ő nagy szomorúságában a' te Lelked örömevel bé-töltöttél, hogy annak az igaz hit által mind békessége, mind szüntelen vigassága lenne: minthogy pedig nem szüntének az istentelének hamis tudományokkal itelkedni, hogy a' te népedet elfordítsák tőled, itt is segítségünkre jöttél, és te magad vezérlettel bennünket, meg-mutatván az igasságnak ösvényit nekünk, hogy attól, el ne tévelyednénk. Nintszen már nekünk semmi félelmünk még a' halál árnyékának völgyében-is, nem esünk kétségben a' rettentő veszedelmek között a' sikamló helyeken-is; mert tudjuk, hogy a' kik az Isten szeretik, azoknak mindenen javokra vannak; de mind azok között-is soha nintszen vigasztalás nélkül a' te nyájad és sereged, tudván, hogy a' te pásztori vessződdel számba vötted a' tiedet, kiket néked adott az Atya; hogy azoknak ne eshetnék egy héjok-is, és hogy az te erődhez támaszkodván el-ne tántorodgyanak se jobbra, se balra. Oh melly sokan vannak még-is a' te népednek ellenségei! kik a' te Anyaszentegyházadnak elő-meneteleit akadályoztatják, nyájadat szaporodni nem engedik, a' te híveidet kegyességekben gátolják, az ő lelki eledelüket a' te szent igédet tőlük el-fogják, és a' helyén halált-hozó eledellel és méregnek italával akarják vesztetni: De te Uram a' tiedre mindenkor gondot viselsz, és az ő ellenségiknek szemek láttokra te magad asztalsz szeresz nékiek; mert te nyertél drága érdemmeddel just a' te seregednek arra, hogy a' te asztalodhoz járulhassanak, és ott szabadossan lelkeknek gyönyörködtetésére egyenek és igyanak; sőt annak felette a' te Lelkeddel, mint vigasságodnak olajával, az ő háborúságoknak napján hathatósan megvigasztalod, és amaz idővességnék bő forrásából az Évangéliumok tiszta tudományából ugyan meg-részegited őket, szintén akkor-is, a' mikor az ő meg-esküött ellenségek az igazságnak világát előlük el-akarják oltani. Illyen hittel és bizodalommal lévén azért, oh mi Királyunk és lelkünknek nagy Pásztor! Jézus Kristus! tellyesek vagyunk vigasztalásoddal; hogy noha mi világ szerint szegényeknek, fogyatkoztaknak, és mint egy el-hagyottaknak láttatunk lenni, mindazáltal bizonyosan Istennél vagyon eléve a' mi jónk, ki nagy jó akarattal és szorgalmatossággal visel mi rólunk gondot, hogy minket minden áldásokkal be-töltsön életünknek minden napjaiban. Uram, a' ki illy nagy kegyelmeddel vöttél bennünket környül, adgyad, hogy soha ez te jó akaratomnak vége ne legyen, soha a te kegyelmedből és gondviselésedből ki ne essünk: hanem a' te Házában igaz hitnek és Isteni 's atyafiúi szeretetnek szüntelen való gyakorlásával lakozhassunk mind örökké. Amen.*

Összefoglalás.

A XVI. és XVII. század magyar református imádságos könyvei mindenikére el lehet mondani Szekfű Gyula³¹³ *Batizi András* munkájáról való szavait: „számtalan társaival együtt a XVI. század szegény magyarjának, az adott helyzetben, egyetlen vigasztalója, morális és kulturális felemelkedésének egyetlen eszköze volt. Ezért

³¹³ I. m. 278. lap.

kell a másvallású magyarnak is meghatottan forgatni ezeket az elnyűtt könyveket... bennük sokat szenvedett nemzedékek találtak Istenben való megnyugvást, gyűlölködés nélküli emberszeretetet, az emberi halhatatlan lélek megbecsülését. Az ilyen vigasztaló könyvecskék már címükben is kifejezik, hogy a szegény bűnöshöz készülnek lehajolni és őt a lelki vigasz útjára vezetni.“ A református magyarok számára kétszeres meghatottságot jelentenek ezek a könyvek, mert nemcsak nemzeti és irodalomtörténeti kincsek, hanem tulajdon lelkének is a darabjai a kultúrtörténeti (és nem egyszer politikai történeti) fontosságú áhítatirodalmi munkák. Mint ahogyan Macaulay Bunyant Milton mellé helyezte, úgy mi is egyvonalra állíthatjuk Zrinyinek munkálkodását a Medgyesi Praxis Pietasával. Az a vallás, mely annyira áthatotta nemzetünknek a lelkét, hogy a XVI. és XVII. század irodalmi emlékeinek túlnyomó része református imádságos- és énekeskönyv, az a vallás formálta és alakította a népnek költői képzeletét, kifejezési készségét, elhatározásait, aspirációit és politikáját is. Az ember életének csúcspontja kegyessége lévén, minden egyes korszak-áhitat irodalma mérlege lehet a nemzet, kisebb vagy nagyobb közösség, lelki alkotának. Semmi nem szoktatta még jobban az embert és a magyar nemzetet is a tulajdon lelkével való foglalkozásra, mint a régi magyar irodalomnak nyomtatásban fennmaradt emlékei. Imádkozni természetes kötelessége és sorsából, lelkületéből, keresztyénségéből folyó mestersége lett a magyarnak, mint ahogyan egyik asztali beszédében mondja Luther: „Wie ein Schuster einen Schuh macht und ein Schneider einen Rock, also soll ein Christ beten. Eines Christen Handwerk ist Beten.“³¹⁴ Kiválóan hősi és alkotó és másfelől kiválóan szenvedő korszakunknak „nagyon mélyről és nagyon erősen kellett táplálkognia, hogy tettben és tűrésben, győzelemben és megaláztatásban egyaránt oly magasra jusson.“³¹⁵

A református imádság, különféle hatások és irányok kiegyensúlyozott elfogadásával, meg tudta őrizni magát attól, hogy élménynélküli ceremóniává, vagy forma- és talán egyházi közösségbomlasztó, mértéknélküli subiectivizmussá változzék át. Apafy fejedelem eltiltotta a terjengő, hosszadalmas imádságokat, melyek a puritánizmusnak voltak kinövései és elrendelte a közönséges templomi imádságoskönyvek használatát. Rendelkezése megszüntette ugyan az egyik fogyatékoságot, de a másik bajt eredményezte, azt, hogy a könyörgésekbe gépiesség és lélektelenség költözött be.³¹⁶ Az intézkedés kiegyensúlyozását meghozta a gyászévtized, mikor Istenét mindenki, egyes ember vagy összeverődő gyülekezet, úgy kereshette és találta meg, ahogyan épen tudta.

Az imádságos könyvekben, melyek közt vannak magános használatra szántak épúgy, mint a gyülekezeti istentiszteleten elmondottak, vagy felolvasottak, annyi lélek és megrendítő élmény, keserű tapasztalat és Istenben való örvendező megnyugvás van, hogy a lüktető kegyesség láttán erősödik feltevésünk, hogy a tárgyalt korszakban sokkal jelentősebb helye volt az imádságnak a prédikáció mellett és felett, mint pl. manapság van. A prédikációk ezekhez az imádságokhoz képest messze elmaradnak. Az eszmény,³¹⁷ hogy a legfeltétlenebb erőnek megragadását és legszentségesebb pillanatot a gyülekezeti istentiszteletben Istennek gyülekezetet megragadása és a gyülekezetnek Istenhez való jutása az imádságban történjék, ezekben az imádságokban valóra váltott. Nem függelék és előkészítő volt az imádság, hanem az istentiszteletnek megelevenítő lelke.

Az imádság, főleg a gyülekezeti imádság, *Ravasz László* fogalmazásában,³¹⁸ nem világmórályalkalmazási eszköz, hanem Isten erőinek felfogási módja. Általa válik az ember Isten eszközzé, Isten jósága és kegyelme új bizonyosságainak meglátójává, aki Isten akaratához fordul és ezáltal nem sejtett lehetőségek nyílnak meg előtte az öröme. Az imádságban legnagyobb kincs Istennek a szemlélete. „Gottes Antlitz sehen, ist das eigentliche Wesen des Gebets“ — állapítja meg Luther azt az igaz-

³¹⁴ Idézi *Heiler* i. m. 235. lap.

³¹⁵ *Révész Imre* : Régi magyar imádkozók és imádságaik. Prot. Szemle, 1924. 80. lap.

³¹⁶ *Pokoli* i. m. IV. 247. lap.

³¹⁷ *E. Sultze* : Die Reform der ev. Landeskirchen... Berlin, 1906.

³¹⁸ I. m. 20—22. lap.

ságot, amit a LXXX. zsoltárunk fohászbába öntve fejez ki : „Jelenjél meg világosan !“ Isten jelenléte, Isten dicsősége a kiindulópontja és célja az imádságnak. Ennek a két századnak minden magása abból az alapvető motívumból indul ki, hogy Istennek akarja átadni magát és szolgálataiba akar állani az erőtlén, bűnös lélek, ki ezáltal szeretne felemeltetni elvetettségből és hódolattal, hálával telik el, ha érzi magán lelkiismereti marcangolásainak megszűnését, Isten kegyelméből, Jézus Krisztus érdemére emlékezéséből, a Szentlélek tisztító, tüzes munkálkodása által.

Kérdés, hogy a leírt imádság, az irodalmi formába öntött áhítat valóságos áhítat-e, igazi élményeket tükröz-e vissza? Heiler szerint³¹⁹ „Echtes Beten verbiergt sich in zarter Keuschheit von profanen Augen und Ohren.“ Nehéz leírni a szívdobogást, az álmokat, nehéz írásba foglalni a lélek lélekzetvételét, Istennel való társalkodását. A nehézség azonban nem lehetetlen. Ha lehetetlen volna, nem lehetne szó gyülekezeti istentiszteletről és liturgiáról. Sokszor elválnak egymástól és különböző utakon halad a liturgiának, áhítatnak, prédikációnak a nyelve és nem egyezik meg az életnek és a közbeszédnek anyelvével, ilyenkor az a veszély fenyegeti a közösségi életet, hogy az egyes lelkek teljesen leszakadnak róla és a maguk egyszerűbb, de annál természetesebb módján keresik az Örökkévalóval való kapcsolatnak a felvételét. A XVI. és XVII. század református magyarja azonban nem ismerte ezt a különbséget, telítve volt az Írás igazságaival, képeivel, szólamaival, benne élt otthon, beszélgetésében épűgy, mint a templomában. Kultuszában, istentiszteleti cselekményeiben csak a közös hitkincset és hittapasztalatot tárta fel a közösség minden egyes tagja előtt ismert és beszélt nyelven. Csudálatos módon ötvöződött össze nyelvében az imádság és a hétköznapi, az erkölcs és a hazafiság, a vallásosság és a keresztyéni cselekvés.

Az imádságnak közösségből fakadó volta, vagy pedig az, hogy az imádkozó gyermek megkereste, maga köré gondolta egy Atyától való testvéreit, felebarátjait, nagy társadalomnivelláló hatással volt minden nemzet³²⁰ evangéliumi keresztyéniségére. Nálunk különlegesen szép példái vannak annak, hogy a prédikátorokkal együtt fejedelmek, hadvezérek, főurak, országbírák együtt imádkoznak és írnak, adnak ki imádságoskönyveket. Az Istennel magát közvetlenül szemtől-szembe érő lélek megrendüléséből³²¹ fakadtak egyszerű parókiakon, diákszobákban, vagy főúri kastélyokban azok az áhítatos könyvek és írások, melyek nemesak a gazdag skálájú társadalmi osztályokra tagozottságot hangolták össze egységbe, Isten előtti mélységes bűnbánatba és vallástételre, hanem a XVI. és XVII. század nyelv-gazdagságának az orgonája is felzűg előttünk munkáikból. „Isten kegyelmének szellője (Pernyeszi), „siralmas szöpögés“ (Szalaszegi), „Istennek szent marka“ (Fons vitae), „szent mosogatás“ (Bornemissza), „könnyeinknek tömlőbe szedése“ (Méliusz), „bűneink folytogatása“ (Diószegi), „goromba bűnök“, „menny ütő kövek“, „sokaságos bűnök“ (Szenci Molnár) stb. újszerűen ható, ma már nem használt kifejezések. Nyelvtanilag megállapíthatjuk a fejlődést, mely minket elválaszt tőlük, pl. nem ismerik még az alanyi és tárgyas ragozás közötti különbséget : „lányíts meg szívünket“ — mondja Károlyi András, „tarts meg hitűnket“ — fohászodik Bornemissza ; rögtön feltűnik a visszaható névmás állandó mellőzése : *hozzád, magadhoz helyett, reánk, magunkra helyett, sib.* „Indulhatatlan békességes türést kérnek“ (Szenci Molnár) Istentől azért, hogy „életűnkben meg vesztűnk volt és a kárhozát mélységes vermében estűnk“ (Szalaszegi). A „kegyességes, édességes Jézushoz“ fordul az „álnokságos“ ember (Debreczeni Szűr Gáspár), hogy „könynyebbítse rajta ostorát“ (Szárászi) és földére „essöt reá szolgáltatni méltóztasson“ Isten. Ez a manapság darabosnak és kifejezések és szavak után tapogatózónak látszó nyelv, bámulatos igazságoknak, Istent látásoknak és bűnös lélekanalysiseknek hordozója volt, mikor párosult és összeforrott az ószövetségi nyelvvel, lélekkel és történefilozófiával.

³¹⁹ I. m. 26. lap.

³²⁰ Lásd 303. jegyzetet.

³²¹ A mi istentiszteletűnk. Az Erdélyi Ref. Egyház Ágendáskönyve. Szerkesztette Makkai Sándor. (Erd. Ref. Egyházi Könyvtár X. kötete.)

A korszak a Rákóczi szabadságharcok zászlóinak letérésével zárult. Kikerülhetetlenül felmerül a kérdés: Érdemes volt-e a magyarnak kétszáz esztendeig imádkoznia, hogy ezt kapja Istentől? Hibás volt-e imádsága, vagy pedig egyáltalában van-e haszna, meghallgattatása az imádságnak? Van-e valami értelme, értéke annak, hogy a nemzet imádkozott?

Az imádságban nem a kérés a fontos és nem meghallgatása a legnagyobb eredmény. Vagy magasabb meghallgattatás is, olyan, mint amilyen a Pál apostolé volt (2. Kor. 12, 7–10.). A csapások alatt, a szenvedések között tisztult a lelke, az áhitat óráiban és állandó Istenre utaltságában kisebbedett önerejében való pogányos bizakodása, finomodott keresztyénsége és Istennel való társalkodásában csiszolódott a nyelve és irodalma is, melynek legdrágább gyöngyszemei éppen ezek a könyörgések, melyek erővel, szenvedélyesen, hatalmas buzogással törtek elő a szívből kiváló tollú-lelkű képviselői, vezetői imádságoskönyveiben, akiknek nem volt nehéz a népnek minden viszonylatába beleképzelni magukat, hanem a nép fiai voltak és tapasztalataik, élményeik, problémáik ikertestvérek voltak a közösség minden egyesének eucharisztikai tusakodásaival és jákobi győzelmeivel.

Az „Új-Sálem-Mozgalom“.

Adalék az újabbkori vallásos mozgalmak hazai történetéhez.¹

Minden nagy tömegesapás: vesztett háború, egész vidékeket megsemmisítő járvány, árvíz vagy földrengés, éhínség, egyéb elemi csapás nagy megrázkódtatásokat okoz a lelki élet területén is. Eddig vallásosnak látszott emberek lendülnek át az ellenkező végletbe. Megrögzött ateisták, közismert templomkerülők fordulnak lanyhább-erősebb érdeklődéssel, több-kevesebb időre az egyház vizsgálatára felé. De ugyanígy szaporodnak fel a különböző szekták, vallásos ébredések, titkos szellemi mozgalmak, leplezetlen működő társulatok és irányzatok hívei is. Szinte máról-holnapra támadnak újabb és újabb misztikus mozgalmak, s mire ezek nyomdai publikációik útján a theologiai kritika számára megfoghatók lesznek, nem egy esetben már el is virágoznak.

Hazánkban a világháború elvesztése, a trianoni szörnyű béke és szétदारoltatás volt olyan óriási hatással a lelkekre, hogy az egyensúly állapotából kilendítette őket. Megvallhatjuk őszintén, hogy különösen ígérhetőségük nagy több-

¹ A kérdés az *Új-Sálem-Mozgalom*nak a világháború utáni magyarországi terjeszkedése folytán lett aktuális. A vidéki és fővárosi közigazgatási hatóságok, valószínűleg egyházi körök figyelmeltetésére, kísérték először figyelemmel a Mozgalmat s tettek jelentést a kormányköröknek. Nem sokkal később maga *Horti Ede*, a Mozgalom magyarországi vezetője fordult ugyanoda iratai terjeszthetésére engedélyszerzés végett. A vallás- és közoktatásügyi miniszterium a magyarországi református Egyetemes Konventel kérte föl szakvélemény nyújtására s az Egyetemes Konvent pedig e sorok íróját bírta meg a kérdés tanulmányozásával és bírálatos vélemény készítésével. E megtisztelő megbízásnak akart eleget tenni e jelen fejtegetés, de lényegesen rövidebb alakjában, melyet szélesebbkörű tudományos érdeklődés céljára bővítettünk ki. A szükséges anyag megszerzése és áttanulmányozása sok fáradságba került, melyet lényegesen megkönnyített a leipzig-i „*Deutsche Bücherei*“, a legmodernebb német könyvtár és a *magyar Mozgalom vezetősége*, legnagyobb előzékenységgel bocsátván rendelkezésünkre a kiadványoknak szinte teljesnek mondható sorozatát, miért is nekik e helyen is köszönetet mondok. Az eredeti művek tanulmányozására annyival is inkább szükség volt, mert a vallásos mozgalmakról és szektákról szóló irodalom az Új-Sálem-Mozgalmat érthetetlenül mellőzte. A „*Deutsche Allgemeine Biographie*“ nem közli a Mozgalom alapítójának életrajzát. A *Herzog-Hauck Theol., Realencyklopädie, Hastings: Encyklopaedie of Religion and Ethics, Schiele-Zscharnack: Religion in Geschichte und Gegenwart I. kiadása*, valamint *J. H. Blunt: Dictionary of Sects, Heresies etc. London, 1874.* és egyéb világi lexikonok s egyházi összefoglaló művek semmit sem tudnak róla. A *Religion in Geschichte und Gegenwart II. kiadása* hoz két rövid cikkecskét *H. Stocks* tollából, valamint *P. Scheurlen: Die Sekten der Gegenwart etc. Stuttgart, 1930. 4. bővített kiadása* ad 305–312 lapon rövid ismertetést. A szektákkal és a világháború utáni valláslélektani légkörrel foglalkozó problémákról és újabb irodalmi művekről részletesebben szoltam a *Theologiai Szemle I. évfolyama I. szám 61–77. lapon* megjelent előadásomban „*A szektákról*“ címmel, mely külön lenyomatban is kiadatott.

ségében, maguk az egyes történelmi egyházak sem tudtak elég könnyedséggel és eleven mozgékonyssággal alkalmazkodni a változott viszonyokhoz. Az igazi keresztyénségnek bűnbánatot, megtérést, föltételektől független felebaráti szeretetet és megbocsátást követelő parancsait és vérző politikai helyzetünknek belső és külső ellenségei ellen könyörtelen harcot, lihegő bosszút és irgalmatlan megfizetést sugalló tanulságait nem tudták magasabb szintézisben összeegyeztetni. Hol a religio um nyomta el a politicumot, hol a politicum nyelte el mindenestől a religio-sumot, s végeredményében mérgezőleg hatottak egymásra s az igazi keresztyén igehirdetés adta meg ennek az árát. Az igehirdetők egyéni indiszpozíciója, szabatosabban a tiszta evangéliomnak a változott viszonyok szerint követelt új átélésére való fogékonytalansága vagy a fogékonytalanság elaltatása nagyon sokszor végzetes következményekkel járt, mert a gyengébb lelkekben az egyházak hívei között nem a jelen igehirdetésének, hanem magának az Igének a gyöngeségét jelentette. Megismétlődött az az ezerszer megtörtént logikai tévedés: a pap hibáit, gyengeségeit az egyház, illetve az evangéliom gyengeségének látták.

Ez a lelki légkör szinte anya-lúgja minden szekták kikristályosodásának. A lelkekben ott fermentálódik hajótörött árboccal a szellemi élet eddigi rakomány, egyéni csalódásaik keserősége, melyek egybefüllesztve nagyszerű telepei lehetnek vallási és szellemi misztikus áramlatok spórái számára.² Ezt a légkört hazánkban is kihasználták a legkülönbözőbb szekták és titkolózó, titkos vagy titokzatos szellemi áramlatok és politikai megmozdulások.

A szekták legnagyobb része Amerika duzzadó szellemi és gazdasági tartalékából nyer erőforrást. A politikai megmozdulások Szovjetországára, Ausztria és Németország radikális köreire vezethetők vissza. A misztikus, okkuliszták, spirítiszta, theozófus áramlatok pedig India, Anglia, Hollandia, Svájc, Németország retortáin keresztül jutottak el hozzánk. Mindezek között úgy eredetére, tanaira és elterjedésére nézve is, valamint jellegére is teljesen különleges helyzetet foglal el az „Új-Sálem-Mozgalom“. *Eredete* a római katolikus ájtatosság misztikus exaltációjára utal. *Tanai* a némi római katolikus alapanyagnak protestáns egyházi és szektárius tanokkal, spirítiszta, theozófus és neo-gnosztikus spekulációkkal való kaleidoszkopszerű keverékét mutatják. *Elterjedésének* tervszerűsége és sikere nemcsak az itt említett vallási mozgalmak és szekták eddigi propagandáin való okulásról tesznek bizonyosságot, hanem tanuskodnak arról is, hogy a mozgalomnak úgy a szabadkűművesség, mint egyéb politikai mozgalmak szervezkedési formáiról, propagatív módjairól, nyomdai és élőszóval való agitációjáról életrevaló és élelmesen gyakorlati tapasztalata van. *Jellegének* kritikai megfestése a bíráló lelki ismeretességével éppen ezért, mert tömördek összetevőből keletkező eredőt kell megrajzolni, rendkívüli módon nehéz, de még rendkívülibb módon érdekes feladat.

1. Az „Új-Sálem-Mozgalom“ eredete.

a) A római katolikus egyház és a szekták.

A római katolikus egyház az utóbbi évszázad alatt alig termelt szektát. Az ú. n. „ó-katolikus“ egyházat³, mely a Vatikáni Zsinat után a pápai családhoz-hatatlanóság dogmája miatt szakadt el Rómától és különösen Svájcban, Hollandiában és Németországban van elterjedve, maga a római egyház sem számítja a szekták közé. Hogy a római egyháznak kebeléből nem váltak ki a szekták olyan sűrű

² L. erről a lélektani kérdéstről részletesebben G. Krönert: *Zur Psychologie des Sektentums. 1930, Leipzig.* (Megjelent H. Rendtorff és E. Stange szerkesztésében a „Kirche und Gegenwart, Praktisch-theologische Untersuchungen“ c. vállalat 11. füzeteként.) Különösen értékes a „Die seelische Gefahr“ c. fejtegetés a mű 28—32. lapján. Az itt és alább használt erőteljesebb kifejezések (*misztikus exaltativ, spekulatio, keverék stb.* nem ethikai minősítéseket akarunk jelenteni, hanem tisztán valláspszichológiai folyamatok vallásaxiológiai jellemzéseit.

³ L. az ókatolicizmusról vonatkozólag az újkori egyháztörténelmi művek mellett W. Beyschlag: *Der Altkatholicismus. 3. kiad. 1883.* és az ott felsorolt irodalmat.

rajokban, mint a görög keleti⁴ és a protestáns, s ezek között is a református színezetű egyházakból⁵, annak nagyon sokféle és minden ágában finom elemzést kívánó oka van. Ezeknek mélyebb fejtegetésébe itt nem hocsátkozhatunk.⁶ Csak rámutatunk egy pár főbb jelenségre.

a) A római katolikus egyház is tanítja az ó- és újszövetség kanonikus könyveiben foglalt isteni kijelentésnek kiegészítésre szoruló, az „apostolica traditio” tartalmával teljessé tételre utalt voltát. S ez a pótlólagos kijelentés isteni jellege nemcsak írott művekre (ószövetségi és újszövetségi apokrifusok, az egyházatyák consensusa, egyetemes zsinati határozmányok stb.) terjed ki, hanem a pápai csatlakozhatatlanság dogmája folytán folyton újabb és újabb folytatólagos manifesztációkra is vonatkozik. A legtöbb szekta is vallja a bibliai kijelentésnek kiegészítésre szoruló voltát. Miután az egyes hívő ezt a pótlólagos kijelentést a római egyház falain belül is megkapja, nem szükséges e célból kilépnie és új szektát alapítania.

b) A római egyház és a mise a szertartások közössége mellett szinte belát-

⁴ A balkáni görögkeleti egyházakból, mivel erősen nemzeti egyházak s így az egyház elhagyása hazaárulást is jelent, alig vált ki szekta. Legjelentősebbek a patarénak, bogumil, pavlikán megmozdulások. Annál több szektája van az orosz görögkeleti egyháznak. L. Gehring I. : *Die Sekten der russischen Kirche nach ihrem Ursprunge u. inneren Zusammenhange dargestellt*, Leipzig. 1898. és Grass, K. K. : *Die russischen Sekten, két kötet, 1907—1914.*

⁵ L. ezt részletesen : Csikesz S. : „A szektákról” 5. s köv. lapjain.

⁶ Nem magyarázat erre a tényre az a nagy hitviták idején többször felmerült protestáns állítás : hogy a római egyház maga is nem egyéb mint egy óriási megromlás, eltévelyedés, hitbéli deformáció ; mai nyelven : szekta ; s így érthető, hogy belőle további szekta nem igen származik. Hogy az exkluzív római katolicizmusban vannak jelentős vonások, melyeket a mai valláslélektan világánál és összehasonlító vallástudomány vizsgálatánál sectarius jelenségekre valló tapasztalatok alapján lehet tudományosan rendszerezni ; kétségtelen s a későbbiek folyamán mi is rámutatunk egy pár ilyen vonásra. De e felől még termelhetne szektákat, mint ahogyan az orosz és anglo-amerikai szektákból minduntalan válik ki új, meg új önálló szekta. Érdekes teoriát állít föl idevonatkozólag a huszadik század kezdetének egyik legnagyobb protestáns teológiai tudósa : Troeltsch Ernő („*Die Sociallehren der christlichen Kirchen*”. 1912. 370, 373, 468, 798, 805, 967. l.), ki szerint a középkori római egyház az értelem és erkölcsiség világtól elzárkózó kiegyenlített és szerzetesrendek életében teremtettemeg. Szerinte ez a szerzetesség a szektatípusú keresztyénség egyháziassá tétele („*Die verkirchlichung des Sektentypus*”), s így ezek keretében éli ki magát mindaz a világtól elfordulás, egyéni szentségre törekvés, elragadtatott rajongás, külön látomások, jelenések elnyerése stb., mely a szekták életére annyira jellemző. A reformáció eltörölte a férfi és női szerzetességet, de nem semmisítette meg ezeket a vezéreszméket, melyeket a szerzetesség megvalósítani. átélni törekedett ; ezért lett szerinte a protestantizmus a szekták termőtalajává. Troeltsch elmélete azonban csak egy kicsiny területre vonatkozik s az egész kérdés komplexumának magyarázására alig alkalmas. A szekták ugyanis az esetek legtöbb százalékában laikusoktól indulnak ki. A szerzetesrendek pedig egyházi felszentelésben vagy felavatásban részesült egyéneket foglalnak magukban. Kétségtelenül sok olyan egyént tartanak meg az egyházuk szolgálatában, kik e nélkül a szektáskodás lejtőjére tévedtek volna. De velük szemben ott vannak a laikusok nulliói. Ezekből támad és rekrutálódik a szekta, mint azt az alábbiakban kimutatjuk. Ezzel egyszersmind feleltünk arra a modern kérdésre, melyet a német ú. n. „*Hochkirchliche Bewegung*” (Heiler Fr. és iskolája) lermelt ki : hogy vajjon a további szekta-termelést nem lehetne-e azzal megelőzni, ha az evangéliumi egyházak életébe újra beleillesztenők a szerzetességet valamilyen evangéliomibb formában ? (Lásd erre a kérdésre Lic. th. dr. Papert Friedrich : „*Das Mönchtum und die Evangelische Kirche*” Ein Beitrag zur Ausscheidung des Mönchtums aus der evangelischen Sociologie. Megjelent mint Heiler Fr. által szerkesztett „*Aus der Welt christlicher Frömmigkeit*” c. vállalat 10-ik kötete, München, 1930). Az intelligencia szektái a különböző vallások színezetű mozgalmak és irányzatok (spiritizmus, okkultizmus, teozofia, antropozofia stb.) Viszont az alsóbb néposztály vallások színezetű mozgalmi és irányzatai a szekták. Az egyik a másik körében alig tud terjedni. Alig is van közös vonásuk. De abban megegyeznek, hogy laikus körökben támadnak, formálódnak és újra, meg újra feltörő vezetőrétegeik is innen növekednek bele az első vonalba. Egy ilyen fából vaskarika : evangéliumi szerzetesség legfeljebb a jelzett irányzatok híveit kevesbíthetné egy két emberrel, de nem egyszersmind azok vezetőit is. Hogy ez mennyire igaz, igazolja a német protestantizmus körében felállított férfi-diakonia és női diakonissza-intézmény élete, mely a legfényesebb érdemű egyházi működés mellett sem tudja elvonni a németföldi szekták vezetőrétegét. Szerintünk a Heiler-féle irány által tervezett „protestáns evangéliumi szerzetend” hamarabb vezetne egyházunk elszektázására, mint a szekták elegendő háziassítására. A convertita Heiler nemes túlbuzgalmában és a mult tiszteletreméltó emlékeitől jószándékul áthatva hajlandó lenne a szerzetesi intézményt egyházunk falai közé beszorítani s nem veszi észre, hogy ez, mint új trójai faló, a római egyház egész armaturáját és szellemét rejti magában s a crypto-papisticus hajlamok melegágya lenne.

hatalatlan területet enged az egyeseknek arra a célra, hogy a szokottnál erőteljesebb szigorúbb kegyességi életet folytassanak, s a hasonló gondolkozásúakkal különböző apró közösségekbe, társulatokba, kongregációkba, harmadrendekbe, rozárium egyletekbe stb. tömörüljenek, ahol egyházhatósági jóváhagyás vagy legalább is eltűretés mellett nem egyszer alakul ki a hívő rajongásnak, exaltált fegyelmezésnek, túlságba vitt önsanyargatásnak olyan forró légköre, melyet csak egyes szektáknál s azoknak is a kezdeti korszakában találhatunk. A forró közösség után és a szigorúan fegyelmezett kegyes élet után sóvárgó hívő léleknek nem kell tehát multhatatlanul a szektákhoz fordulnia, hogy ezt elérhesse.

c) A római egyház ex opere operato módon ható sakramentális élete alkalmas nyújt aránylag elég egyszerű módon a tökéletes malaszt állapotának elnyerésére, amikor is egy fajta nemesebb theurgiával ki lehet kényszeríteni a lélek égi boldogságát, szent állapotát, melynek lehetőségét legalább is a multa nézve a sok ezerre rugó szentté avatással maga a római egyház is elismerte. Minden szektában megvan az a vágy, hogy alapítója vagy legfőbb vezére földi életében a tökéletes szentséget megvalósulva lássa, illetőleg elérhetőnek tudja és egyes konkrét esetekben proklamálja. Íme a római katolikus hívőnek e cél elérése végett sem kell egyháza kapuin kilépnie.

d) A római katolikus egyház magát egyedül üdvözítőnek hiszi és vallja, s közössége keretein kívül tagadja az üdvözülés lehetőségeit. Minél inkább óhajtja teljesíteni a felebaráti szeretet törvényét, annál inkább törekszik felebarátja idvezülésének külső, sokszor erőszakos térítés útján a római egyház kapuin belül való biztosítására. Minden szekta a maga tanításának az üdvösségre multhatatlanul szükséges, tehát egyedül üdvözítő volta mellett tör lándzsát és ezért szakít belsőleg halottnak tartott régi egyházával. Minden szektát el szokott fogni ez a térítési láz és a más nézetűekkel szemben való fölény-érzet, mely ha alázatosság és szerénység mezében lép is fel, mindig a maga dolgában holtbizonyos gőg leplezésére szolgál. A csalatkozhatatlan kizárólagosságot és a térítés zelóiizmusát szomjúhozó léleknek, tehát ebből az egyházból nem okvetlenül kell kilépnie s a szektáknál keresnie érvényesülését.

Annál csodálatosabb és rendkívülibb tehát, ha mindezek után mégis szekta, illetőleg szektárius jellegű „mozgalom”⁷ származik a római egyházból. Ilyennek tekinthető az „Új-Sálem” híveinek csoportja. Alapítójuknak Lorber Jakabot tekinthetjük.

b) Lorber Jakab élete.

Lorber Jakab⁸ élettörténetéből kiemeljük a következő lényegesebb mozzanatok. A legkatholikusabb államban : Ausztriában, ennek egyik legkatholikusabb

⁷ Mi szántszándékkal használjuk az Új-Sálem-iratok köre csoportosuló hívek megjelölésére a kevésbé éles „mozgalom” szót. És pedig az előbbi jegyzetünk végén tett fogalmi megkülönböztetés és elhatárolás szerint. E mozgalomnak vannak szelídebb, letompítottabb formában ugyan, de kétségtelen szektárius vonásai. Ezeket azonban a theozófiái, spiritiszta eszmék és hatások avatatlan szem előtt majdnem teljesen elfedik s csak a theologiai analysis előtt válnak véglegesen felismerhetőkké. Ezért, valamint azért is, hogy ez is jó adag előképzettséget és kultúr-fogékonyságot tételez fel híveinél, valamint azért is, mert maga a mozgalom központi vezetősége is tartja a rokonságot korunk vallásos mozgalmainak egyik legjelentősebb, legelterjedtebb csoportjával : a spiritiszta s theozófiái mozgalommal, valamint azért is, mert külön egyházat alapítani egyelőre az Új-Sálem híveinek nincs szándékukban : ezért nevezzük jó értelemben vett „mozgalomnak”. Ebben az értelemben a mozgalom épügy, mint a német megfelelő szó : „Bewegung”, jelent egy kisebb, vagy nagyobb körnek közös eszmék által indított s közös eszmények megvalósítására törekvő, az egyéni és szociális életben egyaránt testet öltetni kívánó közös tevékenységet. Az „Új Sálem” mozgalom vezetői magukat, előszeretettel nevezték magukat theozofusoknak, s tanukat theozófiának, ezeknek a megjelöléseknek tartalma azonban nem egyezik a mai, hindu és budhiztikus színezetű theozófiával. Sokkal több rokonsága van az óskeresztyén kor gnoszticizmusával különösen kosmologiai, aitologiai és hamar tologiaivonatkozásokban.

⁸ Lorber J. életrajza bővebben megtalálható a következő művekben : Legelső és egyik legterjedelmesebb életrajza Karl Gottfried Ritter von Leitner grazi tisztviselőtől, („Erster

tartományában : Alsó-Steierországban Kanischa⁹ községben született. A község lakói leginkább szőlőműveléssel foglalkoznak. Jelenleg is aránylag kicsiny hely, alig 1800 lakossal, Pettau városkának elővárosa. A Lorber-család már a XVII. század eleje óta megtelepedett ezen a vidéken. Atyja: Lorber Mihály¹⁰ két kis szőlőkertjében dolgozott az esztendő legnagyobb részében, télen pedig húros és fúvóhangszereknek játszó falusi zenekarnak primásaképpen járta be a közeli falvakat. Anyja : Tautscherin, vagy Tautscher Mária jobb napokat látott, elszegényedett vend-eredetű családból származott, aki műveltségével, vallásos kedélyével fölülte állott környezetének s a kis fiút, ki 1800 július 22-én született,¹¹ legnagyobb részt ő nevelte. Apjától korán megtanulta a munkaszeretetet és a zenét : cimbalmot, kürtöt, hegedűt. 9 éves korában¹² Jaringban papi iskolába kerül, ahol olvasás, írás, számolás első elemei mellett zongorát és orgonát tanul játszani és hangolni is. Szülei a tanítómester tanácsára mindent összekuporgatnak, hogy széplehetségű fiukból klerikust neveljenek. A Dráva melletti *Marburgban* 1817-től végzi a tanítói és középiskolai tanfolyamot és *Grázban*, hol keserves házitanítással kereste a kenyerét, végzi a mi polgári iskolai tanárképzőnknek megfelelő, magasabb tanítóképző iskolát. Serdülő korában marburgi évei között nagy hatással volt rá St. Egydi- és St. Johann-i segédtanítókodása idején egy római katolikus káplán, ki szorgalmasan oktatta latinra s fölébresztette benne a hajlamot a római katolikus pappá szenteltetés után. Ezt a kedvvel, lelke mélyén dédelgetett tervet a sors mostohasága miatt kénytelen volt elejteni. De egész lélekkel Isten szolgálatára szentelni magát : ezt a vágyat csak a halál törölkötte ki a szívéből. A marburgi

ständischer Sekretär i. d. R.“) és költőtől Lorber egy idős barátjától származik : „*Jakob Lorber*“. *Neu-Salems Verlag, Bietigheim i. Württemberg. Biographie mit zwei Bildnissen Lorbers.* Évszám nélkül. 1—40. lap. Dr. Walter Lutz : *Das Neu-Salems-Licht.* 1—14. lap. u. ott. Megjelent : *Lichtgrüsse, Heft 1. Herausgegeben von den Freunden der Neu-Salems-Botschaft.* Ebben az életrajz 1—8. lapon, a többin részletek vannak Lorber műveiből. Magyarul : *Az új Istenige. A háromnapos jelenet.* Az „*Új-Sálem-Világosság*“ jogosított magyar kiadása. Ford. *Horti E.* VIII—120. lap. Ebből életrajz 105—107. lap. L. ezenkívül : *J. Lorber : Das grosse Evangelium Johannis. I. Band. 5. Aufl. 1930. Bietigheim.* XII—194. lap. Ebből életrajz V—X lapokon. — Lorber életére és tanaira nézve még jelentős segítséggel szolgál két legújabb mű, melyet a mozgalom magyar vezetősége elismerésre méltó szívességgel bocsátott rendelkezésemre. Azonban miután e művek (Walter Lutz : *Die Grundfragen des Lebens im Lichte der Botschaft Jakob Lorbers*, I. Auflage Erstes bis achttes Tausend. Neu-Salems-Verlag, Bietigheim 1930. 191. l. és „*Briefe Jakob Lorbers. Urkunden und Bilder aus seinem Leben.*“ I. Aufl. Erstes bis fünftes Tausend Neu-Salems-Verlag, Bietigheim, i. Württemberg 1931. 182. l.), akkor érkeztek már kezeimhez, mikor e tanulmány már hónapok óta nyomdakész alakban készen állott, meg kellett elégednem avval, hogy a bennük közölt kevés, de érdekes új anyagot a jegyzetekbe dolgozzam bele. Nagy könnyebbségemre lett volna e két mű, ha korábban jelenik meg, mert tömérdek részletkutatás alól mentesített volna ; igaz, hogy akkor művem nem nyugodhatnék ekkora mértékű saját adatgyűjtésen. De másfelől nagy elégtételre szolgál, hogy e folyó év elején a *Református Egyetemes Konvent* útján a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjesztett kritikai összefoglaló véleményem nagyjában és egészében e művek világítása mellett is megáll s így e jelen bővített formájában is helytálló úgy összefoglalásaiban, mint részleteiben és eredményeiben.

⁹ *Kanischa*-ról bővebben l. *Ritter : Geographisch-statistisches Lexikon, 1910 Leipzig.* I. Band. *Kanischa* a Dráva baloldalán Jahring egyházközséghez tartozik. „*Briefe J. Lorbers Urkunden u. Bilder aus seinem Leben*“ stb. 1931. c. mű közli részben Lorber szülőházát, Jahring-Kanischa látképét, a jahringi iskola és templom képét (125, 127, 129. l.) s Lorber és testvérei későbbi arcképeit. stb.

¹⁰ Az apa kiváló muzikális érzékű volt, ismert minden instrumentális zenét, különösen cimbalmozni tudott mesterien s többször játszott a stájerek előtt nagyon népszerű *János főherceg* előtt is. Zenekarának neve : „*Schwarzbacher*“-kar volt. „*Briefe J. Loerbers . . .*“ c. műben, v. *Leitner* közlése 7—8. l. *E művet a továbbiak folyamán „Briefe—Leitner“ rövidített cím alatt idézzük.*

¹¹ „*Briefe—Leitner*“ 101. l. közli a keresztlevelet. Volt még két öccse és egy nővére. Öccsei közül Mihály jogi pályát végzett, József tanítóit. (Br.—Leitn. 8. l.)

¹² „*Briefe—Leitner*“ 8—9. l. kedves történetet közöl, mint lesi el a kis fiú egy vak hárfás mesterfogásait a marburgi „zum Lammi“ vendéglőben, hová a városban dolgát végző atyját elkísérte s mint eseng atyjánál egy hárfáért s ezt megkapva, mint képzi ki magát szinte magánszorgalmából ügyes hárfázóvá.

öt gymn. osztály jeles végzése után Grazban házitanitószkodott s a felsőbb tanítói tanfolyamot csak immel-ámmal végezte. 30 éves korára kapott diplomát, általános jó eredménnyel.¹³ Közben egyre hatalmasabbá vált lelkében a zene utáni vágy és különösen *hegedűjátékban* képezte magát. Sorsdöntő volt reánézve az, hogy egy zeneköltő barátja¹⁴ révén megismerhette a világhírű hegedűművészt : *Paganinít*,¹⁵ akitől egy ideig leckéket is vett s mint Paganini egyik ügyes tanítványa hegedűtanításból tisztos, szerény jövedelemre tett szert.

Szabad idejét vallásos gyakorlatokkal töltötte, s a *biblia* olvasására, zeneszerzésre és önképzésre fordította. Legnagyobb hatással a *biblia* mellett a *misztikus iratok* voltak reá, így pl. korának egyik legnépszerűbb romantikus, misztikus, okkultista írója: *Kerner Justinus*¹⁶ (1786—1862), a weinsbergi főorvos, aki protestáns létére rajongott a katholicizmusért és az okkultista jelenségekért, kinek mindenre kiterjedő figyelme, népies kifejező ereje, mély érzelmű lírai hangja és nemes humora s az elrejtett jelenségek előtt szent rémülettel elomló áhitata Lorberre is mély hatást gyakorolt és stílusát is nemesítette. Kerner művei vezették *Jung-Stilling*, *Böhme Jakab*, *Tennhardt*, *Kerning* és mások¹⁷ műveinek tanulmányozására, de különösen *Swedenborg*¹⁸ látomásainak beható elemzésére. Egyre jobban meg-

¹³ „*Briefe—Leitner*“ közli fac-similében a jahringi, marburgi (3 rendbeli) St. johanni (két rendbeli), grazi (két rendbeli) bizonyítványait 102—110. l. Tanári állásra benyújtott pályázata nem járt eredménnyel. Ez annyira elcsüggesztette, hogy soha többet nem kísérletezett további pályázással. (Br.—Leitn. 10. l.)

¹⁴ *Hüttenbrenner Anselm* grazi patricius, zeneköltő, a stájer zeneegylet igazgatója, a későbbi grazi polgármester : *András* testvére. *Schubert* barátja stb. volt ez a hűséges baráti lélek. Képmását közli „*Briefe—Leitner*“ 141—145.

¹⁵ *Paganini* 1828-ban koncertezett Bécsben s Grazot útbaejtvén, több napot pihent ott s ezalatt tökéletesítette a már is kiváló hegedűjátékos Lorber művészetét. Paganini képét ettől fogva mindig szobájában tartotta és áhítattal szemlélte. Lorber kora nagy muzsikusai közül felkeresték : *Ernst Vieuxtemps*, *Jüll Eduard* stb., kikkel levelezésben is állott. „*Briefe—Leitn.*“ 11. l. Maga is többször adott koncertet s egyre többször mutatta be saját szerzeményeit is, melyeket az egykorú zenei kritika és közönség meleg elismeréssel fogadtak. Később maga is írt szakszerű zenei kritikákat, operai s koncert-előadásokról. „*Briefe—Leitn.*“ 113—124. l. közli egyik zeneművét is. Címe : „*Des Gatten Klage um seine zu früh verstorbene Gattin, Ode für Violine und Klavier von Jakob Lorber*“. Tele mély hangulattal és megragadó bánattal. Ezt a művet barátjának : v. Leitner-nek vigasztalására szánhatta, kinek ifjú felesége nyolc évi boldog házasság után itáliai utazásuk közben ifjan hirtelen meghalt (1854) s aki Lorbernek spiritisztika jelenségként többször megjelent. Ha nem is olyan teljes remekmű e zenemű, mint aminőnek „*Briefe—L.*“ i. m. 52.—53. l. kedves túlzással állítja, mégis értékes jele ez Lorber zenei tehetségének és alkotó képességének s mindenekfölött baráti szeretetének.

¹⁶ L. a német irodalomtörténetek megfelelő helyei mellett *Gunkel H. és Zscharnack L.* : *RGG. II. kiad. 1929. 3. kötet, 730—731. hasáb.* „*Die Seherin von Prevorst*“ c. műve olyan finom és a mai parapsychologia magaslatán álló megfigyeléseket tartalmaz, melyek még ma is figyelmet kelthetnek. Arcképét közli „*Briefe—L.*“ 149. l. Ó volt a Lorber-iratok első kiadója 1851.

¹⁷ L. a prot. misztikáról, bővebben : *Wundel R.* : *Mystische Gottsucher der nachreformatorischen Zeit, 1925.*

¹⁸ *Swedenborgra* vonatkozólag l. az egyháztörténelmek és filozófiatörténelmek megfelelő helyeit. *Swedenborgra* vonatkozó óriási irodalomban még mindig a legkiválóbb *Emerson Ralph Waldo* jellemzése, mely magyarul is megjelent az Akadémia kiadásában : „*Az emberi szellem képviselői*“, ford. *Szász K.* Bpest, 1894. 63—101. lap. *Swedenborg* nagyszámú művei közül magyarul is megjelent : „*Menny és Pokol Látottak és Hallottak szerint.*“ Bpest, 1909. Kiadja a londoni *Swedenborg-társulat.* VIII. + 334. l.

Az Új-Sálem-Mozgalom hívei tagadják, hogy Lorber *Swedenborg* írásait tanulmányozta volna. Bár v. Leitner Lorber életrajzában határozottan őt is felsorolja a reáható mysticusok között, ezzel szemben hivatkoznak Lorber egy későbbi barátjának : *Cantily Lipótnak* 1867-ben egy még 1862-ben Lorbertől kapott könyvbe tett beírására, melyet „*Briefe—L.*“ fac-similében is közöl (112. l.). Eszerint 1840 óta Lorbernek nem igen volt kedve olvasni, hisz ő, t. i. *Cantily Swedenborg* : *Vera Christiana religio* c. művét felvágatlanul kapta meg tőle s különben is Lorber a németen kívül csak anyja nyelvén, vendül és olaszul tudott : bár az ajándékba adott könyvet ajánlotta is, mégis szerinte ezeknek nem volt befolyása Lorber irataira, az „*Úr által diktáltakra*“ pedig épen nem. Ennek a nem egykorú, hanem őt évvel későbbi, kétségtelen apologetikus színezetel lehelő adatnak könnyű belátni tarthatatlanságát. Egy olyan komoly emberről, mint Lorber, nem tétélezhető fel, hogy olyasmit ajánl, amit nem ismer. Hogy a „*vera christiana religio*“ latin példánya felvágatlan volt, semmit sem bizonyít, mert *Swedenborg* legtöbb műve németül is közkezen forgott s valószínű, hogy Lorber ezeket olvasta ; a latin

ragadta a láthatatlan szellemi világ s kereste a földi világból a szellemi világba vivő érintkezés biztos útját. Eleinte két irányban folytatott megfigyeléseket. Az egyik a *csillagászat*, a csillagos égboltozat¹⁹ megismerése, melyet áhítatos boldogsággal figyelt saját készítésű távcsövével s kereste a többi bolygókon lefolyó szellem-emberi vagy anyagi élet nyomát s kutatta a túlvilági élet látható helyét. Sok mindent összeolvasott idevonatkozólag, de mivel a szükséges magasabb matematikai ismeretei természetszerűleg hiányoztak, szerzett ismeretei rendszertelen, megemésztetlen egyveleggé váltak. Másik irányú érdeklődésével az önkívület lelki jelenségei, különösen az *álmok* felé fordult. Perzsa, arab, egyiptomi eredetű álmoskönyvek, rossz német kivonatban szédületes példányszámban terjedtek ekkor el, amit egyrészt a francia forradalom utáni biedermeier lélek misztikum-keresésének, másrészt az akkor kezdődő és föllendülő lutrizás szenvedélyének lehet tulajdonítani. Lorber ezeknek sohasem hódolt, őt a középkori misztikusok: *Tauler*, *Eckardt mester*, *Suso* és *Kempisi Tamás* tanulmányozása, valamint a biblia naponkénti olvasása teszik fogékonnyá az álmok jelentősége iránt. Egyre többször lesznek jelentős álmai, melyek igen sokszor be is teljesednek s nem egyszer esik, ha csak pár pernyi időre is, nappali időszakban is ilyen álomszerű vizionárius állapotba. Napról-napra való terhes óraadás közben és szent sóvárgásainak szentelt éjszakai során éri meg a negyvenedik életévét.

1840 március elején meghívást kap Triesztbe egy jó javadalmú karmesteri állásra. Amíg azon tündöklik, hogy elfogadja-e ezt a színházi másodkarmesterséget s lázasan készülődött az útra, ugyanakkor erős aggodalmai is voltak, hogy vajjon új hivatásában szolgálni tud-e Istennek. 1840 március 15-én vasárnap reggel 6 órakor fölébredt, örvendezve fölült ágyában és reggeli imáját alighogy elvégezte, történt életének döntő fordulata. Mellének „bal oldalában“ szelíd, kedves, de ellenállhatatlan hangot hallott, mely azt mondta: „*Stehe auf! Nimm deinen Griffel und schreibe!*“ Kelj föl! Fogd a plajbászodat és írjad! Izgatottan kapkodta magára ruháit és írta folyékony egyenletességgel, amit az a belső hang szívében diktált és írás közben az önátadás örömeinek élményét érezte.

„*Így szól az Úr mindenkihez, és ez igaz, hű és bizonyos: aki Velem akar beszélni, jöjjön Hozzám és Én a feleletet szívébe helyezem. De csak a tiszták, kiknek szíve alázattal teli, kaphatják meg az én szavam hangját. És aki Engemet elébe helyez a világnak, Engem úgy szerel, mint gyengéd menyasszony a vőlegényét, avval óhajtók Én kart a karba öltve járnai; az ilyen mindíg szemlélhet engem, mint testvér a testvérét s mint*

eredetét csak azért szerezhette meg, hogy egyes homályosabb helyeit vele összevethesse, mely összevetésre azonban később nem jutott ideje. A „*Briefe—I.*“ 79. lapján szintén ír Swedenborgról Lorber. Egyébként legfőbb bizonyíték a sok végzetes egyezés. Swedenborg a maga tanait Új-Jeruzsálem egyházának nevezte; 57 éves korában teljes öntudattal látomást látott, egy férfit, ki így szólt: „Én vagyok Isten, az Úr, a világ teremtője és megváltója. Téged választottalak ki, hogy az embereknek a Szentírás szellemi értelmét kifejtsd; Én Magam fogom diktálni, amit írnod kell.“ Lorber is így nyerte elhívását s tanait is „Új-Sálem“-irataiban foglalta össze. Swedenborg szerint naponként felnyitotta így az Úr az ő lelki szemét, hogy megláthassa, mi történik más világokon. Ugyanez történik Lorberrel is. De legdöntőbb az egyezés a Jézusról szóló tanításban. Swedenborg szerint „csak egy Isten van...“, „Ez az Isten az Úr és a Megváltó Jézus Krisztus“; csak egyetlen isteni személyt ismer, aki magát önmagában mint Atya, Fiú és Szentlélek jelenti ki. Így Jézus Christus, az Atya-Isten (Gott-Vater), mivel tőle jön és benne van“. „Jehova, a világmindenség teremtője szállott alá, és felvette az „emberi“-t, hogy az emberiséget megváltsa és boldogítsa“ stb. Bár a nagy filozofus: Kant: „Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik“ 1766. c. művében kifigurázta és bolondnak nevezte Swedenborgot, a mai valláslélektan nem osztozik ebben a nézetben és tömérdek parapszichologikus jelenségre talál az ő műveiben utalást és igazoló magyarázást. Swedenborg, ki egész életében nőtlen volt, nemi tekintetben is önmegtartóztató, akárcsak Lorber, semmi tekintetben sem megszegényítő lársaság olyanra, aki magát épügy, mint ő theosophus-nak, tanait pedig theosophiának nevezi. Lásd a Swedenborg-idézetekre nézve W. Köhler cikkét a Herzog-Hauck: *Realencyklopädie für prot. Theol. u. Kirche.* 19. köt. 177—195. l.

¹⁹ Később ajándékba kapott egy meglehetősen jó távcsövet, mellyel a graci Schlossberg ről vizsgálta és magyarázattal kísérte környezetete előtt a csillagok járását. (*Briefe—I.*“ 13. l.) Érdekes, hogy ennek a kornak legkiválóbb szellemeit: *Goethe*, *Kant*, *Lavater*, *Lavoisier*, *Rousseau*-t és másokat a csillagos ég ragadja meg és segíti az érzékfeletti világ elismerésére és méltánylására.

ahogy *Én is szemléltem az örökkévalóság óta, mielőtt még nem is volt*.²⁰ Omló könnyzáróban megrendülve olvasta saját kezeirésében Lorber a „*Legmagasságosabb*” kijelentését és kimondhatatlan boldogsággal töltötte el, hogy őt, az egyszerű, szelíd, sokszor nélkülöző, alázatos, bűnös embert méltatta az újkorban a prófétai tisztre. De a szózat ellenállhatatlan erővel parancsolt újra s ő írt engedelmes eszköz gyanánt fejezetet fejezetre. Evéssel, alvással alig törődve, a trieszti állást is újra meg újra visszautasítva s csak éppen élete tengetése végett szükséges zeneleckéit tartva meg, írta a „*belső Igének*” hamarosan kötetekre rugó kijelentéseit. Ez a műve: *Die Haushaltung Gottes* később (1840–41.) három kötetben jeleni meg 1350 oldalon. Lorber elmondotta titkát egynéhány bizalmas barátjának, akik lebeszélni igyekeztek őt, majd látva rajongó meggyőződését, kételkedni kezdtek elméje épségében.²¹ Az előttük felolvasott részleteken azonban elesdálkoztak és nem akarták hinni, hogy könyvtár és egyéb segédeszközök nélkül foglaltattak írásba. Többször megles-ték; amint korán reggel kopár aggregényi szobájában, mert a belső Ige szolgálata végett mindvégig nőtlen maradt, apró asztalkája mellé üli, amelyen csak papír, toll és tinta volt s elkezdett külsőleg teljesen öntudattal, de belsőleg a „trance” és a megszállottság (Eingebung) lelkiállapotok között lebegő inspirációval magába merülve, szinte révült állapotban gépiesen, gondolkodás nélkül, és javítás nélkül írni és szinte érzéketlenül hagyta az, amit írt, s csak később, amikor átolvasta vagy felolvasta, rendült meg és érzékenyedett el könnyekig.²² Így születtek meg művei: „*Die Jugend Jesu*” (1 köt. 1843–44.), „*Die geistige Sonne*” (2 köt. 1842–43.), „*Bischof Martin*” (1 köt. 1847–48.), „*Robert Blum*” (2 köt. 1848–51.), „*Erde und Mond*” (1846–47.), „*Die natürliche Sonne*” (1842.), „*Der Saturn*” (1 köt. 1841–42.). Az eddig elszámáltak nyomtatásban 3770 lapot, illetve az első művével együtt 5120 lapot tesznek ki. Ezenkívül egész sereg kisebb műve készült a belső Ige diktálására, ú. m. „*Schrifttexterklärungen*” (1843.), „*Die Dreitagesszene*” (1859–60.), „*Briefwechsel Jesu mit König Abgarus*”, „*Der Laodizenerbrief des Apostels Paulus*” (1844.), „*Der Weg zur Wiedergeburt*”, „*Geisterszenen*”, „*Unsterblichkeit und Wiedersehen*” stb., együttvéve újra több, mint 1000 nyomtatott oldalon. De legnagyobb és legfőbb műve a tíz hatalmas kötetre s ebben majdnem

²⁰ Idézve „*Briefe—Leitner*” i. m. 14. l.

²¹ Barátja és életrajzírója, v. *Leitner*, őt tartja „a legfigyelmreméltóbb és legtehetsége-sebb Mediumnak” tagadhatatlanul. S beismeri, hogy aggódott az új próféta elméállapotáért. Lorber által bemutatott pár lapnyi leírt kijelentés annyira megragadta, hogy felkereste az új prófétát a „*Neue Welt*”-hez címzett vendéglő első emeleti udvari szobácskájában. Hüttenbrenner Anselm is eljött, kit Lorber először avatott be titkába. Együtt látták, amint írását nyugodtan folytatta tovább, egyenletes sietséggel, kihagyás s megállás nélkül, egész elmerülve, míg bevégezze napi feladatát, „*Deo gratias*” szavakkal emelte meg házisapkáját. Később felolvasta, amit írt s e szavaknál: „*a kegyelem*”, könnyekben tört ki. Ezután v. *Leitner* hosszabb ideig napi egy-két órán át volt néma tanuja barátja írói munkásságának s ezek olvasása közben előtörő meghatottságának. „*Briefe—Leitner*” i. m. 23–25. l. Később v. *Leitner* Lorbert „*Hörmedium*”-nak és „*Sehmedium*”-nak nevezi (u. o. 29. l.). Többször voltak vizionarius látomásai is, különösen v. *Leitner* ifjan meghalt nejének szelleme kereste föl többször is s küldött férjének üzeneteket általa. Sőt v. *Leitner* leír eseteket, mikor Lorber által gyógyítások és materializáció is történtek (u. o. 26–33. l.).

²² V. *Leitner* eseteket hoz fel Lorber medium-jellegének szemléltetésére, pl. Lorber egy helyt kijelentés folytán azt írta, hogy *Schelling*, *Steffens* és *Gustav A.* vannak arra kiválasztva, hogy a protestánsok közt a lelkeket előkészítsék e theozófiai iratokra, s itt Lorber lapszám megjelölésével több helyet citált Steffens: „*Die falsche Theologie u. der wahre Glaube*” c. művéből. Eddig azt sem tudta Lorber, hogy Steffens nevű író volt-e valaha a világon, nemhogy még műveit ismerte volna. V. *Leitner* meghozatta a könyvet, de csak a 2-ik kiadást kapta meg; ebben az egyik idézetet szösz szerint, a lőbbit értelem szerint megtalálta a kijelölt oldalon. — Többször írt le Lorber olyan kifejezést, melyet maga sem értett, s melyet a később kapott kijelentések magyaráztak meg. Ilyenkor Lorber alázatos szelídséggel fogadta a bensejében diktáló Atya korholását is (v. ö. „*Briefe—L.*” i. m. 25–27. l.). Kétségtelen dolog, hogy Lorber nem aludt, hanem ébren volt, mikor „kijelentéseket” kapott s azokat leírta. Öntudatnál volt, de a kijelentései mégsem voltak tudatosak, hiszen később, mikor újra elolvasta őket, akkor rendül boldog meghatottságba. Ezt a lelkiállapotot a vallásléktan „révült állapot”, „belefelejtkező önátadás”, a „trance” és a „megszállottság” közötti lelkiállapot néven jelöli. Sugalmazásának, inspirációnak nem lehet venni, mert az legalább is teljes érzelmi aktivitást tételez fel. Lorber pedig ettől az aktivitástól mindig tartózkodott.

5000 nyomtatott oldalra terjedő „*Johannes, das grosse Evangelium*“ (1851—1864.), melyet a magyar fordítás „*A Nagy Evangelium*“ címmel ad a magyar hívek kezébe. E műveknek tartalmi ismertetését az alábbiakban és a jegyzetben adjuk, a bennük kifejezésre juttatott tanokat később összegezzük.

Huszonnégy évig tartott ez a minden erőt igénylő, de belsőleg boldogító szerep, hogy a belső Ige alázatos íródeákja lehetett. Napról-napra, a vasárnapot sem véve ki, folyt ez a szakadatlan és mennyiségében imponálóan nagy méretű írói termelés, melyet csak kétszer szakított meg 1844-ben majd két évig tartó, sok utazással egybekötött családi foglalkoztatás és 1857-ben pedig hangversenykörút²³, melyet barátai készítettek elő, de amelyet Lorber később is sajnált, hogy azalatt a belső kijelentés Igéire nem figyelhetett eléggé. Számtalanszor szakadtak meg ezek a belső kijelentések a szavak vagy mondatok közepén és Lorber anélkül, hogy kéziratát megnézte volna, másnap újra a diktáló hang után gépiesen írta a kiegészítő folytatást. Életét Grázban élte le. Sokszor lepi meg levélírás közben is belső kijelentés.²⁴ Egy ilyen szól róla: „*Imé, az Én szolgálóm (t. i. Lorber) igazán szegény, de Én miattam, pedig lehetne nagyon gazdag, mert az Én kegyelmemből a hegedűművész legkiválóbb képességeivel bír. De ő elutasít magától minden állást és előnyös ajánlatot, mindezt az Én irántam végzett végtelen szerelméből, és ha van két forintja, megelégszik negyven krajcárral és egy forint hatvanal kioszt a szegények között. Ezért nyitottam meg En előtte a mennyek kincseit*“.²⁵ Egy másik ilyen mennyei kijelentés úgy jellemzi Lorbert, mint aki „*tökéletesen cselekvője az En Igémnek*“.²⁶ A két évtizednél továbbtartó, mindennapos, önemésztő fáradozás és sok önkéntes nélkülözés és munka később annyira legyengítette, hogy nem volt képes a leckeóráira menni. Ekkor barátai, tisztelői titokban segítettek, mert egyébként nem fogadta volna el, hiszen még művei honoráriumát is visszautasította. Eledele, ruházata alig került valamibe, a többit odaadta a legelső szegénynek. Alig volt beteg, csak élete utolsó évében, mikor 1864 augusztus 23-án reggel kis asztalkája mellett ágyán vérhányás lepte meg és odaseregglő barátai körében elhagyta porhüvelyét „*az Ur leghűségesebb íródeákja*“.²⁷

²³ Közben is adott koncert-eket, de csak Grázban, hol ez nem vonta el az Úr igéje szolgálatától. Egy ily koncert-plakátot fac-similében közöl 1854-ből „*Briefe—L.*“ i. m. 123. l. L. Lorber ezutáni életére u. o. 15. s köv. lap. — 1844-ben fivéréi hívására és megbízására elvállalta ezek lakitermelő vállalkozásának felügyelői tisztét. Ebből kifolyólag sokat tartózkodott szabadban, turistáskodott, rajzolt, leveleket írt barátainak s havasokat mászott meg, Bozen, Innsbruck mellett le Milánóba is ellátogatott. Itt a „*scala*“ színház opera-előadásai tettek rá mely hatást. Itt szerezte kitűnő hegedűjét is. — 1857-ben egy pár hónapig tartó körúton, mint Hárfa- és Gítárjátékos járta be kiváló művészbártaival Ausztria nagyobb városait, mindenütt koncerteket adva.

²⁴ Levél *Johann Busch*-hoz 1855-ből. Közölve: *Das Wort, Zeitschrift der Freunde des Neuen-Lichts*. 1922. Heft. 6. 79—80. lap. Fac-similében közölve „*Briefe—L.*“ c. m. 169.—170. l. V. ö. u. o. 37—39. l.

²⁵ A fenti levélben Lorber e kijelentés után meghatódva csak ennyit tud írni: „*O, Freund! auf diese Worte muss ich verstummen!*“ U. o. 80. l.

²⁶ „*Vollkommen ein Täter meines Wortes ist*“.²⁶ Szintén levélírás közben nyert kijelentés. l. *Das grosse Evangelium Johannis*. I. B. 5. Aufl. 1930. VIII—IX. lap.

²⁷ Már halála előtt két év óta többször szőtt halálsejtelméről. Ingerlékenység, nagyon komoly lelki hangulat váltotta föl addigi derült kedélyállapotát s 1864 elején szilárdan kijelentette, hogy ebben az évben meghal. Nemsokára tényleg beteg lett és három hónapig nagybörészt ágyban feküdt. Betegségében a türelem és odaadás példája volt. Barátainak eközben is sokszor diktált. Tavasz nyíltán felgyógyult látszólag, de nem erősödött meg. Két nappal halála előtt egy ismerős családnál látogatóban megjövendőlte halála napját. Másnap ebédjéről hazafelé menet, vérhányás lepte meg az uccán, de este még felkereste barátait. Hazafelé menet ez a baja újra előfogta s éjjel is többször elővette s ő a háziakat kímélni akarva, nem fordult orvosi segítséghez. Reggelre kelvén felöltözötten találták ágyán a fal felé fordulva, vörös ágynemű közt. Orvosi segély mitsem használt. A mozdulatlanul fekvőhöz papot hívtak, ki a hozzátartozók felelősségére feladta az utolsó kenetet. Lorber barátai a közben kitört óriási vihar miatt kissé megkéstek. Közben Lorber életjelt adva magáral, megfordította ágyát, hogy arccal napkelet felé nézhessen. Barátai megérkezte után fájdalommal erőt véve, hirtelen, mint a katona a „*yigyázz*“ állásban, kiegyenesítette derekát s nyugodtan figyelt a tomboló villámlás közt napkelet felé. Erre következett egy negyedórai agónia és megtért örök honába. Sokan kísérték ki a gráci Szent Lénárt temetőbe, hol egyik barátja „*egyszerű, de izléses síremléket*“ állított neki, melyre az életrajzi dátumok mellett rávéssette a Rom. 14 : 8. verset. A síremlék képmását közli „*Briefe—L.*“ i. m. 137. l. Az utolsó napok leírását u. o. 19—22. l.

c) Lorber egyénisége, jelleme.

Lorber Jakab élete és működése gazdag, kiaknázatlan területet nyújt a vallás-
lélektan és a psychopathia religiosa számára. Válasz, erőteljes külső megjelenésé-
vel ellentétben szinte nőies érzékenysége és befogadó képessége feminin-karakterívé
teszik a lelkét, amely feminin-karakter nem ritkaság a zene művelői között.²⁸
Szakít a katholicizmus nyilvános szertartásaival, de a katholicizmus legbensőbb
lényegét: a cselekedetek alapján való üdvözülést nem tudja levetkezni. Művei
szereztetésének külső körülményei lépten-nyomon a pathologikus tünetek ismertető
jeleit hordják magukon, míg a művek belső tartalmától, — sok elhagyni való,
zavaros, gnosztikus-ízű elkalandozásait mellőzve, — nem lehet megtagadni bizo-
nyos eleven üdéséget és plasztikus szemléletességet, melyek szinte túlnőnek a csak
fantáziából származó leírások valószínűségén s mindenesetre szuggesztív erővel
tudnak hatni.

Lorber élettörténete alig mutat föl valamit azokból a viszontagságokból,
harcokból és halálveszedelmekből, melyek pedig szerinte is lényeges elemei minden
próféta és apostol életének. Neki harcolni csak a saját szegénysége ellen, a minden-
napi betévíz falatért kellett, s azért a szabad időért, amit a belső kijelentés ír-
deákjaként a legnagyobb aszkézissel és önzetlenséggel az „Új-Sálem“ ügyének
áldozott. A XIX. század első harmadában, a szent szövetség és politikai reakció
folyton fegyverező és folyton atyáskodó rendőrzuralma idején élte külsőleg egy-
hangú életét. A közigazgatás és politika reakciós volta igyekezett fönttartani a
hagyomány, születés, állás és egyházi tekintélyét minden eszközzel. Viszont mind-
azok, akik ezeket a felsőség által védett eszméket képviselték, magától értetődő
tétlenséggel élvezték kiváltságos helyzetüket. A *római egyház* is, különösen Steier-
országban, hol a protestantizmus rivalizáló hatásától nem kellett félnie, szinte
maradék nélkül fordult minden érdeklődésével a megszokottá és gépiessé váló
liturgiai és adminisztrációs egyházi élet felé. Az egyház szolgálai mintaszerűen anya-
könyveztek, szorgalmasan miséztek, buzgalommal temettek és eskettek s végeztek
egyéb szertartásokat és lelki gyakorlatokat, még az egyéni lelkigondozást is gyako-
rolták a katechizációs órán és a gyóntatószékben: de gondozásuk csak azokra ter-
jed, akik őket e célból fölkeresték. Akik a cerimóniális vallásosságon túl mélyebbre
és evangéliumibbra vágytak, teljesen magukra maradtak.²⁹ A magukra maradt
sóvárgó lelkek mohó éhséggel fordulnak a kor újszerű *okkultista, pantheista misz-
ticizmusa* felé. Ez az az idő, amikor az emberek, egy-két rokonlelket kivéve, meg-
vetéssel fordulnak el környező felebarátaiktól, hogy annál nagyobb rajongással
sóvárogjanak az „emberiség“ ködös fogalma után. A „nyárspolgárság“ már maga
is valami elzárkózó, szűkkörű, esoterikus kaszt. Ezen belül alakulnak itt is, ott is
kicsiny *baráti körök*, melyek a maguk ideal-sphaerájában élve titkolódzó óvatossággal
zárkóznak el a többi nyárspolgár kíváncsi szeme elől és a lelki felsőbbrendűség
esoterikus falával védekeznek ellenük.

Egy ilyen kicsiny kör éltető lelke volt Lorber is. A róla szóló részletesebb emlé-
kezések élete végéről valók. Sőt legnagyobb részükben halála után keletkeztek
és a rajongó, sőt néha imádatlalt eltelte szívek hozták létre. Nem nyujtanak tehát
Lorber belső, lelki világáról megfelelő képet. Lorber maga is szűkszavú, amikor ön-
magáról van szó. Műveiben száz és száz oldalt végiglapozhatunk anélkül, hogy egyet-

²⁸ Napi írásbeli és egyéb teendői végeztével szerette a baráti társaságot egy-egy pohár
könnyű bor mellett. Kitűnően és vidáman tudott elbeszélni, de ha nem tetsző egyén vagy
téma került közéjük, órákhosszáig ült részvétlenül, hallgatagon. Ha komoly lelki dolgokra
terelődött a szó, legbizalmasabb barátai között az addig túlalázatos, törekenynek látszó
emberen a legmélyebb komolyság és szentség ömlött el a szemtanuk szerint. Ha valaki csip-
kelődve gúnyolta lelki hivatását s „*unseres Hergotts Kanzlist*“-nek csúfolta, olyan tekintettel
és méltósággal nézett az ilyenre, hogy az nemsokára elpárolgott. L. „*Briefe—Letner*“ i. m.
22—23. l. Ugyane mű közli Lorber három fennmaradt arcképét is, i. m. 2, 50, 135. l.

²⁹ A római egyház méltóságára legyen mondva, hasonló volt a helyzet a többségi egyhá-
zaknál még a protestánsok között is. Csak ahol egymással rivalizáltak, kellett éberebbnek
lennie a vezetőségnek, hogy az ellentáborból lelkeket tudjon hódítani és viszont az ellenséges
lélekalhályzatot idejében megakadályozhassa.

len sornyi adalékot találnánk írójuk külön egyéni jellemzéséhez. Egyetlen mező van még, amelyen Lorber mély lelki életének színpompás virágai még most is eredeti frissességükben virítanak és összeszedhetők. Ez a mező *Lorber levelezésének gyűjteménye*.³⁰ Ennek a gyűjteménynek alapján próbáljuk megrajzolni az alábbiakban Lorber lelki arcképét.

Lelkiéletének alapvonását az élő *Istennel való személyes összeköttetés* adja meg. Az Isten Lorber életében a szó szoros értelmében „diktátor“. Mások előtt „*az én nagy belső Diktátorom*“³¹ néven említi, még levelet is az Ő ösztönzésére ír s általában semmit sem tesz az ő ösztönzése nélkül; még az alvásra is Isten küldi el.³² Csak akkor ír, ha az ő „*magasságos Diktátora*“ valamit adott a tollába³³, vagy hallható igével fölszólította. Évek mulva is elragadtatással ír arról a végtelen boldogságról, melyben (saját megjegyzése szerint: a legérdemtelenebbül) részesült, hogy mögötte, előtte, nála és benne van a legfelségesebb-dicsőségű Diktátor.³⁴ Nincs nagyobb ambíciója annál, mint hogy ennek a Diktátornak hűséges írődeákja legyen. Levelei tele vannak a hála és öröm nyilatkozataival, amiket ennek a Diktátornak ereje, jósága vált ki belőle.³⁵

Lorber élete akkor válik *aktív*vá, ha Istennek ez a benső kijelentése célt tűz eléje, s éppen ezért minduntalan fölesendül szíve mélyén a hang: Ézt vagy azt megteszem, „*azaz, ha az Úr akarni fogja*“;³⁶ az ő legszentebb akarata szerint intézi terveit.³⁷ Másokat is óva int, hogy valami módon szembe ne szálljanak az Úrnak azzal az akaratnyilvánításával, amelyről már írt.³⁸

Istennel szemlélése lelke belső szemével képesíti arra is, hogy Őt a mindenség fölségességének legsodálatosabb belső oldalában is szemlélhesse³⁹, vagyis belső látását kivetíthesse a környező világ fenségébe. Általában úgy érzi, hogy lelkével az Úr templomában él, de nem a tornácon, nem a szenthelyen, hanem magában, a *Szentek Szentében*, „*ahol minden szent, minden új, még pedig örökké új, minden csodára újabb csoda, tiszta szemlélet és semmi homály többé...*“⁴⁰ Ugyanezen levelében nem győz elég jelzöt találni Isten közvetlen meleg jóságának rajzolására, pedig tudja, hogy a legáldottabb ajándékok még hátra vannak, hiszen Ő, „*mint a legkedvesebb, legjobb házigazda a legjobb bort utoljára tartogatja vendégeinek*“.⁴¹ Ez a Szeretet tanítja meg őt arra, hogy barátot és ellenséget egyazon indulattal szeressen, ez buzdítja arra, hogy ne bosszankodjék az emberek igaztalanságán. „*Elleneidet áldd meg, barátaidat tartsd szívedben, ekkor leszel hasonlatos Hozzám*“, ezt parancsolja a belső ige.⁴²

Ez a belső kijelentés Lorber szerint eltűri, sőt szereti, ha kérdezik és úgy tűnik fel, mintha mindig rendelkezésre állana. De vannak nyomós helyek a levelekben, melyek az ellenkezőről tesznek bizonyosságot; hogy t. i. ez az összeköttetés ritka és alkalmoszerű, ha létrejön is, megszabott ideig tart, s ha megszakad, újra csak akkor jelentkezik, ha ismét szükség lesz rá.⁴³ Ez a belső kijelentés nem szereti,

³⁰ „*Briefe Jakob Lorbers. Urkunden und Bilder aus seinem Leben. I. Auflage. 1—5000. 1931.*“ Kiadja a *Neu-Salems Gesellschaft, Bietigheim*. Leveleit közli 57—99. lapokon és pedig 1841-ből 5 levelet, 1843-ból 1-et, 1844-ből 1-et, 1845-ből 8-at, 1846-ból 4-et, 1859-ből 1-et és 1 levelet ismeretlen dátummal; összesen 21 levelet. Van közöttük rövid is, de általában hosszúak, azonban mégis mindenütt közvetlenek. Az alábbiakban a leveleknek ezt a gyűjteményét „*Briefe L.*“ címmel jelöljük.

³¹ *Briefe L.* 59. első kikezdés.

³² U. ott második kikezdés.

³³ U. ott 63.

³⁴ U. ott 88: „... *aber da ich das endlose Glück (freilich wohl allerunverdienstestem-massen) habe, einem so grossherrlichsten Diktator hinter und vor bei und in mir zu haben...*“

³⁵ U. ott 68. negyedik kikezdés.

³⁶ U. ott 59. második kikezdés.

³⁷ U. ott 68.

³⁸ U. ott 82. második kikezdés.

³⁹ U. ott 60.

⁴⁰ U. ott 69.

⁴¹ U. ott 68. negyedik kikezdés; u. ott 65. l.

⁴² U. ott 78. harmadik kikezdés.

⁴³ U. ott 82. utolsó előtti kikezdés.

ha valaki kéréseivel elő akarja Neki írni, tanácsolni akarja, hogy mit cselekedjek, szent indulattal zúg az ige : „... minden dolgot, téged is minden tanács, minden segítség, minden ellenérték nélkül teremtettek !”⁴⁴ Nincs hát szüksége emberi tanácsra, ha valaki ezt tenni merészelné, akkor teremtmény létére nagyobb akarna lenni teremtőjénél. Ennek a végtelen felséges távolságnak hangoztatása alig fér össze a levelekben megnyilatkozó bizodalmas hanggal. Isten féltékenységgel szereti az övét s nem akarja ezt a szeretetet elveszíteni.⁴⁵ Ennek a szeretetnek jeléül ad egy kicsiny keresztet.⁴⁶ „Végy Engem egészen szívedbe, mint legigazabb atyádat s akkor észre sem veszed ennek a keresztnek súlyát !” „Az élet folytonos harc, de ne rettenj meg tőle ! Ha szeretetemben maradsz, nagyon kevés dolgod lesz e harccal, mert Én magam harcolok az enyéimért...”⁴⁷ Ezért tartja Lorber legnagyobb jótéteménynek az emberi lélek számára, hogy Istent, mint Atyát szeretheti.⁴⁸ Isten mindenkit szerel, de új kijelentését csak a legkedvesebbeknek tartogatja.⁴⁹

Erre a szeretetre akarja nevelni Isten az embert és e célból minden eszközt megpróbál⁵⁰, még a csapást is. Sőt Isten minden eszköz nélkül is, minden orvosság nélkül is tud gyógyítani, habár Lorber legtöbbször orvosságot is ajánl.⁵¹ Megkívánja Isten, hogy érte föláldozzuk a világot⁵² s helyette az onnan felülről való ajándékot vegyük szívünkbe nagy áhitattal.⁵³ „... szolgáljon vigasztalásodra, hogy ha néha kishitű lennél, akkor Én a kötelekedet szorosabbra fogom.”

Ez az Isten úgy tűnik fel Lorber lelkében, mint „a legfölséfesebb útitárs”,⁵⁴ együtt vándorol velünk és az teszi a világot elviselhetővé, hogy Őt szemléljük. S Lorherről hirdeti a belső ige : „földi atyádban nagyon szerettel Engemet, azért talál-tál meg olyan hamar Engem, a te igazi Atyádat, akinél örökre megmaradsz”.⁵⁵ A világnak azonban úgy mutatja meg magát, mint mindenható Úr.

Lorber úgy érezte lelkében, hogy amíg e testben élünk, addig a mi egész aktív és passzív életünk egy folyton növekvő vétkezés Istennek Szentsége ellen, s ennek a vétkezésnek csak akkor lesz vége, ha a test halála bekövetkezik.⁵⁶ Nem is adhat e világ a lélek boldogságához semmit ; még a tudomány sem. „Ha a legkedvesebb Úr Jézus van szívünk kathedráján, az ember percek alatt földre viszi, mint minden egyetlen évezredek alatt”.⁵⁷ Ez a legfőbb tudomány.

Lorber Isten-hitében gyökereznek az emberi egyenlőség, testvériség megvalósulására irányuló óhajtasai, melyek sohasem az ő kívánságai gyanánt jelennek meg, hanem Isteni kijelentés formájába öltöztetve : „Előttem minden ember egyenlő és a legalacsonyabb áll szívemhez legközelebb”.⁵⁸ Éppen azért az ember igyekezzék szíve külső érdeklődésében a legeslegutolsó lépcsőről is leszállni, akkor léphet be Isten országába. „Isten magának a legmegalázottabbat választja.”⁵⁹ Gúnyosan említi Lorber a világnak élő embert, aki semmi létére csudamód' fölfuvalkodik, ha a ló helyett a gőzgépet tudja alkalmazni.⁶⁰ Isten jól tudja, hogy amíg Ő „jó ember”, aki mindenkivel jót tesz és egészséget ad, addig nem hederítenek reá, csak ha csapással, betegséggel sújt, akkor fordulnak felé.⁶¹ Isten az ilyen kényszer-odafordulást nem szereti. Testi érdek nélküli szeretetet vár. Ezt a szeretetet ápolja Lorber a szí-

⁴⁴ U. ott 88. negyedik kikezdés.

⁴⁵ U. ott 73.

⁴⁶ U. ott 78. végén és 84. alulról második kikezdés.

⁴⁷ U. ott 85. végén.

⁴⁸ U. ott 86. harmadik kikezdés.

⁴⁹ U. ott 77. végén.

⁵⁰ U. ott 82.

⁵¹ U. ott 83. Ilyen pl. az „evangelische Salbe“, olajnak és bornak a keveréke.

⁵² U. ott 85. negyedik kikezdés.

⁵³ U. ott 88. harmadik kikezdés.

⁵⁴ U. ott 59—60. „allerhabenster Reisegesellschaft”.

⁵⁵ U. ott 84. s köv. l.

⁵⁶ U. ott 86.

⁵⁷ U. ott 70.

⁵⁸ U. ott 89. harmadik kikezdés.

⁵⁹ U. ott 89. utolsó kikezdés.

⁶⁰ U. ott 92.

⁶¹ U. ott 93. harmadik kikezdés.

vében és igyekszik a világtól szigoró aszkézissel elszakadni. A belső kijelentés még azért is megfeddi, ha egy-egy szolgálóra vidáman rápillant : „*En magam mondom neked : Mindez nem való az én atyai házamba, mert mindehhez hozzátapad a világ földi érdeke*“.⁶² Meg is tartóztatja magát étel, ital, élvezetek, szerelem dolgában egész haláláig. *S ebben áll az aszkézise.*

Istennel összeköti egyre erősödő köteléssel az új kijelentés terjesztése, amit Lorber röviden „*a szent ügy*“-nek nevez.⁶³ Erre a szent ügyre indítást a napról-napra számtalanszor ismétlődő *revelatio* ad. *Lorber élete vagy ebbe a revelatioba való boldog belefelejtkezés, vagy erre a revelatióra való elragadatot emlékezés, vagy sejtelmes, örvendező előkészülés.* Így értjük meg, hogy győzedelmesen tudott elfordulni a világ kísértéseitől, hiszen lelkében egy olyan szeretet olthatatlan lángja lobogott, amelyhez képest a világ által nyújtott kéz tüze csak kormos üszök és kihűlő hamu.

A lelkében fölhangozó igére gyermeki kérdései a feleletek. *Imádkozásra* is a legtöbbször a belső ige boldog biztatása ösztönzi.⁶⁴ Szívvel kell imádkozni és nem szájjal.⁶⁵ Látomásai közül lélektanilag érdekesek azok, ahol beszámol a belső Ige útján barátai meghalt hozzátartozóinak túlvilági életéről. Látomásai különösen az *osztrák Alpok* égbenyúló hegyóriása között válnak gyakorivá.⁶⁶ A föld magját az ősbűn, Lucifer képezi, s az égbetörő hegyek anyag létükre is ettől az ősmagtól akarnak elszakadni és Isten felé jutni. Azért szereti Lorber a hegyeket. Csaknem minden levele tele van a hegyek iránt rajongó szeretettel és csodálattal. Emlékezteti barátait *beteljesedett álmukra*.⁶⁷ Követeli a saját látomásainak is föltétlen hitre méltóságát.⁶⁸ Sőt van levele, amelyik teljes egészében egyik barátja álmanak a fölfejtése.⁶⁹ Allegorikus értelmezést ad az álomban látott dolgoknak. Egyik levelében leírja egy grazi barátjának, hogy nemrég meghalt „*Hansi fia, az új Jeruzsálem polgára*“ *megjelent* neki. Erről az országról szól hosszabban a lélek és Lorber kérdésére kijelenti, hogy azért nem jelenik meg hozzátartozóinak, mert azok erre még nem érettek. „*A mama megőrülne, az apa tíz évig sírna és a többiek már megrontotta a földi halál. Bécsben szörnyű sok a halál, bár lenne a nővérem inkább egy homoksivatagon, mint Bécsben. Még ezán korbácsolom meg igazán, hogy ne haljon meg egészen a város halálában*“.⁷⁰ Még azt is megmondja a lélek, hogy mikor jön újra és kinek kell megmondani a közlöttekét s mi lesz az a korbács a nővér számára. A következő levél még részletesebben beszámol egy ilyen *spiritisista ízü újratalálkozásról*.⁷¹ Ezek az alkalmi látomások később egyre kevesbednek, hogy helyüket szinte korlátlan kizárólagossággal a belső ige foglalja le. Ez a kijelentés akkora erővel hatja át Lorber lelkét, hogy boldog öntudattal mutat rá e kijelentések benső értékére és követeli azok teljes hitelét és szuverenitását. Az ige is arra biztatja : „*és egyáltalán ne kételkedjél Bennem, aki neked ezeket mondtam, csak így fogsz most és mindörökké boldog lenni Bennem, Uradban és Atyádban*“.⁷²

Lorbernek barátaival való érintkezésében *sajátságos kettősség* észlelhető. Amíg egyfelől a legalázatosabb, a legszerényebb, a legszolgálatkészebb és legönzetlenebb s szinte túlzott szerénységgel hangsúlyozza jelentéktelenségét, addig másfelől szuverén feltétlenséggel kíván meghallgattatást, engedelmességet, csodálatot, meghódolást az általa hirdetett kijelentés számára. Mintha minduntalan ketten állnának a világ előtt : a láthatatlan Király és az ő hí, szerény csatlósa. A levelekben néha váltakozó áramszerűleg változik ez a két személy és nem egyszer gondot okoz annak a megállapítása, hogy melyik beszél igazán, valójában : a szuverén ige-é, vagy annak egyszerű íródeákja.

⁶² U. ott 78. második kikezdés.

⁶³ U. ott 62.

⁶⁴ U. ott 85.

⁶⁵ U. ott 87.

⁶⁶ U. ott 66., 69. lapok, ahol a látomás rajzolásra indítja.

⁶⁷ U. ott 68.

⁶⁸ U. ott 72.

⁶⁹ U. ott 74.

⁷⁰ U. ott 80.

⁷¹ U. ott 81—82.

⁷² U. ott 84.

Lorber *baráti köre* is ugyanilyen átalakulásra tartozik készen lenni. Először csak Lorber személyéért és egyéni szeretetreméltóságáért szoktak össze. De ennek el kell tűnni. S helyébe kell lépnie a hódoló, rajongó, térden állva imádó szeretetnek aziránt a belső kijelentés iránt, amelynek szócsöve, egyszerű vezetője Lorber. Tényleg a baráti kör, bár lassabban, mint ahogy Lorber szeretne volna, de mégis mélyebben is maradandóbban, mint ahogy várta, át is alakult a régi baráti közösségből a Lorber lelkén át nyilatkozó ige imaközösségévé, az „Új-Sálem“ első gyülekezetévé. Megható az az önfeláldozó baráti önzetlenség Lorbernél, mely ha valami szépet, kedveset, fölemelőt él át, azonnal barátaira gondol, ír nekik, referál róla és szeretné, ha azok is részesei lehetnének, illetőleg, ha azok lehetnének részesei ilyen boldogságnak. Ez az *önzetlenség* nevelte barátait is önzetlenné.

Barátait külső konvenció és formáság nélkül kapcsolja magához. Leveleiben sokszor nyilatkozik meg kedélyes szellemességgel. Egyik helyütt panaszkodó levelét *kis Jeremiád*-nak nevezi s kéri barátját, hogy azért fogadja szívesen, legközelebb majd nem mint *Jeremiás*, hanem mint *Jesaiás* fog szólni levelében.⁷³ A *névnapi üdvözlések* értelmetlensége ellen sok helyütt kikel és ezek helyett mély, benső baráti üdvözléseket küld.⁷⁴ Ellensége a gratulációnak, mert eredményeink az isteni Szellem adományaival lehetségesek. Barátain keresztül akar hatni a világra.

A belső Ige arra tanítja : „*tartóztasd meg magadat a világtól, mely nem egyéb, mint halál és romlás ; és kapcsolódj erősen Szívemhez !*“ „*Ami a világban rádmosolyog, menekülj attól szívből, mert bárhol kapod is ezt a világon, minden csak álarc, mely mögött gonosz utálatosság rejtőzik. Én mondom : még Noé idején sem volt az idő gonoszabb, mint sokrészben ma !*“ „*Megse panaszkodjál a világ fölött, hanem áldozd fel az egészet Nekem . . . !*“ „*Mert mindenki, aki Engem szeret, tökéletesen nyugodt lehet szívében. Mert az ilyen világsággal kezeivel markothatja, hogy mindenütt az Én örök rendelésem uralkodik*“ ;⁷⁵ Isten az ő híveinek az életért folytatott harcát maga végzi el s ez ad legnagyobb megnyugvást. Barátait biztatja erre az Isten iránti szeretetre és bizodalomra. Különösen a hegyek között lehet Istent megtalálni : „*mert lásd, a világ városaiban, mint valami kicsi és gyakran elapadó patakocska tűnök Én föl. A szabad vidéken olyan vagyok Én, mint egy folyam. A hegyek fölött, mint egy tenger, s mindez az emberekért ! Azért menj hát a folyamhoz, eredj a tengerhez, ha neha a patak elapad. Ott fogsz találni nagy gyógyulást és erősödést. Mondtam már mindenkinek, hogy nektek örömmel kellene a hegyek közé menni. Miért követitek oly kevesen az Én tanácsomat és akartok inkább szellemben is, testben is betegek maradni, mint egészségesek !*“⁷⁶ Ez a tiszta *rousseau-i* gondolat : menekülni a világból, az emberek közül a szabad természetbe erdő és hegyek közé, . . . ez alakítja ki a XIX. század tájképszemléletét, fürdőző üdülését és turistáskodó kedvtelését. Pedig a városi élet romlása a mai világvárosi fertőhöz képest abban az időben még idyllikus tisztaság volt. *Lorber ezekkel a gondolataival sok tekintetben úttörője korának.*

A világot és a természetet a hit mellett a legtisztábban a *tudomány* kapcsolja össze. Amennyire elítéli Lorber a világ tudományát, épannyira megragadja az alkalmat, hogy a belső Ige segítségével meglátott természeti titkokat előtte tudományosnak látszó formában fejtsse ki. Ilyen leveleiben pl. az „*evangelische Salbe*“ ajánlása. Ilyenek a fejtegetései a koleráról, a víz romlásáról stb.⁷⁷ A „*Nagy Evangelium*“-on kívüli művei telve vannak ilyen tudákos természettudományi fejtegetésekkel.

A *világ sivársága* ellen a saját szíve és barátainak szíve a menedék, hogy azután mindnyájuk szívét közösen Isten szívéhez vigyék. A *családi élet* szemléletében nem sok örömet talál. A gyermeki lelkeket szereti legjobban közelengedni magához. A világ ember-társaságának a család mellett másik viharálló formája : az egyház, és pedig éppen a *római katolikus egyház* alig érdekli. Szertartásait nem veszi igénybe, véleményével nem törődik, de azért az összeütközést gondosan kerüli. Halálos ágyán az utolsó kenet fölvétele nem az ő akaratából történt, hanem egypár megriadt

⁷³ U. ott 86.

⁷⁴ U. ott 84., 87., 88.

⁷⁵ U. ott 84—85.

⁷⁶ U. ott 83—84.

⁷⁷ U. ott 97—98.

jámbor házbeli lakónak a sürgetésére, s a később odajövő barátai a megtörténtén nem változtathattak, de nem is helyeselték.

De a *protestantizmus* centrális alapelve : a bibliában levő Szentírás kizárólagossága szintén távol állott tőle. Leveleiben sehol, műveiben is alig találunk utalást és buzditást a *biblia olvasására*. A bibliában megnyilvánult Igét teljesen háttérbe szorítja, elborítja, szinte feleslegessé teszi a szakadatlan bőségben fölbuzogó „*belső Ige*“, amely magának a bibliánál is jóval nagyobb tekintélyt igényel. A biblia egy-egy citátuma csak itt-ott jelenik meg, mint segéd bizonyító hely.

A valláspsychologusnak *tünődő mérlegeléssel* kell megállania Lorber alakja előtt. Ő is hitt a *praedestinatio* halavány formájában. Leveleiből és műveiből ez sok helyütt előcsillan. Mi pedig teljesen hiszünk a praedestinatióban. Istennek célja volt az ő teremtésével. Látszólag nincs jelentéktelenebb, mint egy vidéki zenelecke-óraadó a maga szűk baráti körével, visszavonult, szerény, majdnem nélkülöző életével, aki ír, ír, ír, egyre ír a belső sugallat diktáló szavára, nem törődve azzal, hogy miként válik ez majd ösmertté az emberek előtt, mi leszen a sorsa. Évszázadokkal azelőtt vérbefojtották, elföldelték ott, azon a vidéken az evangélium világosságát, hogy elborítsa a római katholicizmus teljes, tökéletes, zavartalan egyeduralma. Mint egykor, az ellenreformáció idején az összeomlás alá temetett evangéliumi parázs új lángragyulladása, tűnik föl Lorber élete és működése. Tiltakozás ez a római katholicizmus megmerevedett szertartási élete és hatalmi berendezkedése ellen. Ma-holnap száz éve lesz ennek és ez a tűz, mint rajongó tanítványok lelkében élő láng, tovaterjed szerte a világban. Arra nem elég erős, hogy vetekedjék a protestantizmusnak evangéliumi fényével. De arra elég erős, hogy elhomályosítsa fényével a római egyház külső ragyogását és reáirányítsa a lelkeket a belső kijelentés világosságára. Arra elég erős, hogy fénykörébe vonzza azokat, kiket spiritizmus theozófia és anthropozófia stb., a keresztyénségtől messze sodortak. S a *Mozgalomnak ez a missziója* új fénnel ragyogja be Lorbernek szíve belső fénytől szelíden sugárzó alakját.⁷⁸

2. Az „Új-Sálem-Mozgalom“ tanai.

A „belső Ige“ még Lorber életében másokat is inspirált barátai közül. Halála után pedig egyre többeket és egyre gyakrabban, amint azt majd az elterjedés tárgyalásánál bővebben kifejtjük. Azóta is istentiszteleteiknek egyik jelentős része ilyen „kijelentések“, illetőleg helyesebben „kinyilatkoztatások“-nak első kézből való befogadása, vagy másutt történt ilyenmű kijelentések előadása. Éppen ezért a tanok összeállításánál nem adhatunk végleges képet, mert a kijelentések folyton tartanak és ha főbb részeikben egyeznek is, mégis hoznak mindig új dolgokat is. Mindezen nehézségek mellett megkíséreljük a tanokat a következőkben összefoglalni.

a) Istenről.

A Mozgalom szerint Isten egyetlen és egyéni, öntudatos, sőt szinte személyes Isten, aki a bibliai Jehovával azonos.⁷⁹ Lorber szerint végtelen Szellem, mely mégse terül el ködszerűleg a végtelenségig, hanem van egy szellemi személyes ősmagja („eine geistpersönliche Urmitte“), melyből az isteni tudás és akarat erői kisugároznak és kihatnak a végtelenségbe és ahova újra visszatérnek a nagy

⁷⁸ Természetes, hogy Lorber követői őt szinte vallásos áhitattal tisztelik, ki a „Jézus--Atya“ valóságos és teljes kijelentéseit közvetítette a világ számára. Még természetesebb, hogy ilyen túlfűtött lelkesedés a mi fejtegetésünk sok pontján megbotránkozik s abban hitelenséget, gúnyt és blasphemiát lát. De legtermészetesebb, hogy mi az újtestamentomi alapról le nem térünk, mert az lelkünk legmélyebb meggyőződése. De ez a szilárd meggyőződés távol tart bennünket mások meggyőződésének kigúnyolásától. Fejtegetéseinkben igyekeztünk a valláspsychologus objektív szemléletére és kifejezési módjára.

⁷⁹ L. H. *Stocks* cikkét : *Lorber, Jakob. R. G. G. II. kiad. 1929. 1723. hasáb. Lásd részletesebben Die Grundfragen Des Lebens im Lichte der Botschaft Jakol Lorbers. Biengheim. 1931 c. művét a 17. s köv. lapokon. E művet is W. Lutz adta ki s korábbi művével szemben „Die Grundfragen etc.“ címen fogjuk idézni.*

életkörforgás befejezése után.⁸⁰ Istennek egyik legfontosabb műve a teremtés, amelyben különböző teremtési periodusokat kell megkülönböztetni. E periodusok között a legelső az „ősteremtés”⁸¹ (Urschöpfung). Lorber legelső művében⁸² leírja ezt a szellemi ősteremtést, amint Isten, a tiszta Szellem tiszta szellemi lényeket teremt. Ezek közül a tiszta szellemi lények közül Lucifer elpártol híveivel együtt és Istennel szemben elbukik, Istentől távolodva egyre kevésbé lesz szellemi. Ekkor következik az anyag teremtésének periodusa (Periode des Werdens, Sündenfall des Kosmos⁸³). Az anyagi világi tehát az Istentől eltávolodott Sátánból lett és sóvárog Isten felé. Az anyagi világ legmagasabb tetőpontjaként jelenik meg a két féle emberből: férfiből és nőből alakult teremtmény, az első teljes emberpár (das erste Vollmenschenpaar⁸⁴). Az ember teremtésének a célja az volt, hogy meginduljon a Lucifertől elszakadt és anyaggá sűrűsödött összellemi lények újra-megváltása (Rücklösung⁸⁵) és az embereknek is visszavezetése Istenhez, s ezzel kezdődik Isten nevelői munkája. A „magasság fiait” neveli Isten és viszi ezáltal magához (die Kinder der Höhe⁸⁶). Az így teremtett föld élő organizmus az állatokéhoz hasonló érzékszervekkel és életszervekkel, pl. földszív, földtüdő, földvese stb. — A föld két sarka a száj és az ürülék eltávolítására szolgáló szerv. Minden anyag voltaképpen ítélet alatt nyögő szellemi dolog, mely a természet országain át fokról-fokra vezetve jut az emberbe és így az Isten gyermekeinek szabad világába.⁸⁷ Ami a természetben forma, tartalom és erő, az az ember életében test, lélek és szellem. A föld mellett legfontosabb teremtmény a víz és a levegő s ezek mind telve vannak szellemekkel. Az atmoszférikus levegőnek három régiója van. A védő szellemek és a holdgok, üdvözültek a legfelsőbbekben tartózkodnak, ezért aki velük találkozni akar, menjen a hegyekre.⁸⁸ Másutt úgy írja le Lorber az anyagi világ teremtését, mint egy végtelenül óriás ember-alak teremtését, mely az őstékozló fiú: Lucifer (Sátán). Ennek a bukott összellemnek Istenhez visszavezetése nem történhetik egyszerre és teljes egészében, hanem csak szakadatlanul és legapróbb részecskéiben, életszíkraiban, atomjaiban. Az a célja az egész anyagi világnak, hogy az ember közvetítésével egyes részecskéi fölszabaduljanak Luciferből, a sötétség szelleméből, a mélységből. S ezek fölszabadultan szellemivé váló részecskéi gyűlnek össze és sorakoznak, tömörülnek s belőlük alakul egyre gyarapodó gyorsasággal, de beláthatatlan idők folyása alatt a „nagy Fényember” (der grosse Lichtmensch), a voltaképpeni új szellemi föld. És ez a teremtés legújabb periodusa, amelyiknek mi is részesei vagyunk.⁸⁹ Ebből a teremtő munkából a tökéletesek és az idvezültek is kivesszük részüket, éppen azért ezek Istennel együtt kormányoznak és együtt teremtenek (Mitregenten Mitschöpfer Gottes). Az ember két pólus közé szorítva él, az egyik pólus Isten, az ellenpólus a Sátán, mely hatalmával, sugalmaival, csapásaival, testiséggel, bünnel hatalmába akarja keríteni az embert. Legteljesebb a hatalma a megszállottak (Besessene) fölött. A hit, az önzetlen Isten-és emberszeretet, a bűnök legyőzése, a hit teljes ápolása, a jó cselekedetek a legjobb ellenszerek, a Sátán ellen. Bünnélküliség állapotában lenni, annyit tesz, mint az alázatosság és a szeretet legmagasabb fokán állani.⁹⁰ A világűrben, az

⁸⁰ L. Lutz Waller dr. i. m. 7. lap. „Grundfragen etc.” 18–19. l.

⁸¹ L. L. Waller i. m. u. ott. „Grundfragen etc.” 29–37. l.

⁸² *Die Haushaltung Gottes*. I. B.

⁸³ L. H. Stocks i. m. u. ott.

⁸⁴ L. *Die Haushaltung Gottes*. I. B.

⁸⁵ W. Lutz i. m. u. ott.

⁸⁶ L. *Die Haush. Gottes*. I. B.

⁸⁷ L. ugyanezt a gondolatot jóval későbbben kifejti Lorbertől függetlenül Drummond H.: A természeti törvény a szellemi világban c. művében. Bevezette: Dr. Szabó Aladár. Fordította: Csizmadia Lajos. II. kiad. Magy. Prot. Irodalmi Társaság kiadványa.

⁸⁸ L. Lorber J.: *Erde u. Mond* c. művét, mely ezeket részletesen leírja.

⁸⁹ L. Lorber J.: *Robert Blum* v. műve II. kötetét, ahol ez a folyamat a legaprólékosabbig le van írva.

⁹⁰ L. Lorber J.: *Erde u. Mond* c. művének egész második felét. Ebben a művében írja le Lorber az anyag legapróbb részecskéjét: az atomot, mely szerinte egy egész universon belül van, amelyet ő nem tart anyagnak, hanem az őselet szíkrainak (*Urlebensfunken*), mely tanításnak a legújabb elektron-fizikával való egyezését a Mozgalom hívei előszeretettel

egyed-bolygókön és napokon szintén laknak az emberhez, az angyalokhoz, vagy Luciferhez hasonló lények, akik közül sokan testesülnek meg és élnek közöttünk itt e földön. Látszólag ember képében, pedig „nap-lelkek“, vagy „planéta-lelkek“, vagy „föld-lelkek“, kiknek igen sokszor döntő befolyásuk van egyszerű ráhatások és kisugárzások útján a tulajdonképpeni embervilágra s nem egyszer idéznek elő különböző lelki zavarokat és betegségeket. De amint az ember fölszabadíthatja az elkárhozott anyag lelki szubsztanciáját, úgy Istennek ereje a hozzákapcsolódó hit és szeretet által segít fölszabadítani ezek alól a káros hatások alól.⁹¹ Más csillagokon lakó világról részletesen is megemlékezik és leírja a Saturnus és a Nap lakóit.⁹² A Nap pl. hét üres gömbből áll, legbelőlről a legkisebb, melyet egy nagyobb vesz körül, ezt egy még nagyobb stb., egész a hetedik gömbig. A „naplányok“ a legbelső gömb felületén élők első életüket s fokozatos fejlődéssel jutnak a legkülsőbb gömb felületére. Néha egyes türelmetlen naplány-csoportok nem győzik bevárni ezt a fejlődést és erőszakkal törnek a legkülsőbb fölszínre. Ekkor állnak elő a napfoltok és egyéb protuberenciás tűnemények. A legkülsőbb gömb hét „napöv“-re oszlik, melyeken a Nap hét bolygóján élő emberfajtának megfelelő naplányok élnek, akik kisugárzásukkal a planéták embervilágát segítik vagy gátolják. Emellett a fény mellett sokkal nagyobb jelentőségű az a fény, amit a Nap az „ős napközpont“-tól (Urzentralsonne) nyer, amelyet továbbít a világűrbe. Innét van a Napnak ártó és áldó hatása. Az inkarnáció más csillagokon és a reinkarnáció a földön : ez az Isten megismerésének a célja. Ez a létel periodusa (Periode des Seins), amikor az Isteni Szellem áthatja a létet.⁹³ A végső periodus a mulandó elmúlásának korszaka (Periode des Vergehens des Vergänglichlichen), amikor a világban s különösen az emberben élő Szellem újra Istenhez jut.

b) Jézusról.

Ennél a fantasztikus kozmológiába vesző Isten-tannál sokkal egyszerűbb a Jézusról szóló felfogásuk. Lorber szerint Jézus és Jehova-Zeaoth egy és ugyanaz.⁹⁴ Ennek a tanításnak nyomán kialakult a mozgalom teljes unitarizmusa. Nem ugyan a szélső unitarizmus módján : mely megtagadja Jézus istenségét, hanem úgy, hogy megtagadja szellemi tekintetben Jézus embervoltát és azt tanítja, hogy az Atya, Jézus földi életének rövid életére, elhagyta világkormányzói székét és Jézus testi személyében élte a Megváltó szerepét és egyidejűleg igazgatta az egész világot.⁹⁵ A Szentlélek, illetőleg Szent Szellem ennek az Atya-Jézusnak ajándéka. Tehát a Szentháromság hite, abban a formájában, amint azt az összes történeti és tételes keresztyén egyházak a niceai szimbolum elfogadásával elismerik, ennél a Mozgalomnál hiányzik. Ez annyival inkább meglepőbb, mert a Szent Szellem működésének talán egyetlen egy történeti egyházban sincs akkora jelentősége és munkatere, mint éppen itt. Az is igaz, hogy a Szent Szellem legmagasabbrendű megnyilatkozásakor, t. i. a kijelentések adásakor már nem is az Atya-Jézus ajándéka száll az egyes emberek szívébe, hanem maga saját valóságában és lényegében az Atya-Jézus, tehát Isten. Így lesz a legvégsőbb fokon a Szentháromság tétele Lorbernál és követőinél a Szent Egység tételévé, melynek azonban éppen olyan titokzatos misztikumuma van, ha nem is állagában és lényegében, de működésében. Jézusról legtöbbet tudunk meg a „Já-

szokták hangsúlyozni. Szerintük ez is bizonyítja Lorber természetfölötti nagyságát, hogy jó félszázaddal előre megjövendölte és pontosan leírta az elektronoknak nevezett tűneményt. Viszont ezzel szemben csillagászati nézetei még a korabeli tudomány színvonalát sem ütött meg. L. az „Urfunken“-re nézve „Grundfragen etc.“ 35. l. Az „elektron“-ra nézve u.-ott 34. l. és 72—74. l.

⁹¹ L. Lorber J. : Das grosse Evang. Johannis. IV. Band.

⁹² L. Lorber J. : Der Saturn és Die natürliche Sonne c. műveit.

⁹³ L. H. Stocks cikkét R. G. G. II. kiad. id. helyét.

⁹⁴ L. Lorber J. : D. gr. Ev. Joh. I. B. 6. lap. Magyarul : A nagy Evangelium. 1. füzet, 10. lap.

⁹⁵ Szerintük Jézus teste és lelke teljesen ugyanolyan volt, mint a miénk, tehát gyarlóság és bűn alá rekesztett. Azonban mibennünk a Szellem csak egy halovány szikra Istentől. Jézusban a Szellem helyett maga a Teremtő lakozott. Jézusban tehát Isten teljes lényé öltött testet : a szeretet (Atya), bölcsesség (Fiú), akarat (Szellem). L. Scheurlen, P. : i. m. 308. l.

nos nagy Evangelioma⁹⁶ tíz hatalmas kötetéből, melyet Lorber főművének lehet tekinteni, de amely Lorber Jakabnak majdnem két évre terjedő hangversenykörútja miatt az Isten szolgálatában megrövidült földi életében teljesen befejezhető nem volt. Lorbert a tizedik kötet befejezésekor érte a halál (1864). A befejezetlen művet huszonhét évvel később fejezte be az Atya-Jézus úgy, hogy fölindította írődeákjának Engel Leopoldot, s így jött létre a Nagy Evangeliomnak tizenegyedik kötete, mely a Jézus földi tartózkodása utolsó heteit írja le a szenvedéssel, feláldozással és mennybemenetellel együtt.⁹⁷ Lorber belső igéje a nagy evangeliomban voltaképpen hármast tűz maga elé. Először hiteles exegesisét akarja adni. János evangelioma szövegének kapcsán, mind a négy evangeliomnak. Másodsor el akarja mondani Jézus földi tartózkodása összes napjainak, ezek összes óráinak, sőt néha összes perceinek az eddigi evangeliomokból hiányzó történetét. Harmadszor a versről-versre menő exegesis és a napról-napra menő életleírás közben módot talál arra, hogy az Atya-Jézus ajkára adjon olyan hosszabb beszédeket (az akkori hallgatóságnak szánva) és olyan hosszabb magyarázatokat (a mai olvasóknak, szánva), melyek néha idegesítő bőbeszédűséggel adnak felvilágosítást az Atya-Jézusnak, mint Istennek terveiről, munkáiról s általában az egész rendszer fantasztikumáról. Ennek a nagy műnek különösen epikai részében nem közönséges elbeszélő művészet és megjelenítő erő tűnetkezik. Exegesisében pedig nem annyira a történelmi és betűszerinti értelmezésre törekszik, mint inkább a „belső lelki szellemi értelemre“ (der innere, seelisch-geistige Sinn), illetőleg az olyanok számára, akik megfelelő módon élnek, adja a „legbensőbb, legtisztább mennyei értelmet“ (der allerinnerste, reinste Himmelsinn⁹⁸). Ez a nagy evangeliom nem akar új evangeliom lenni, hiszen az apostolok, akik kezdettől fogva minden napon, minden órában szemtanúi voltak Jézus működésének, látták ezt az egészet, de mivel nem írták le, a későbbi nemzedékek előtt ez feledésbe ment s csak annyit tudtak és ismertek, amennyi az írott bibliában fennmaradt. Az idő teljességében szükségesnek is látja az Atya-Jézus, hogy kedves szolgálója, Lorber útján ez a teljes evangeliom újra ismeretes legyen. Természetes, hogy az ilyen exegesis mód Lorber követőinél a legteljesebb önkényességgé fajul igen sokszor.⁹⁹ A nagy Evangeliomban az Atya-Jézus önmaga földi létéről beszél mindig első személyben, tehát voltaképpen itt-ott némi rövid párbeszéddel megszakított végtelen hosszú monolog az egész.

A tartalom változatos tarkaságából hadd jegyezzük fel pl. egy nap történetét. A vámszedő Máté, aki megkülönböztetendő a hivatalnok Mátétól, vendégül látta Jézust tanítványával, akik mindent feleltek. Jönnek Keresztelő János tanítványai a halászok és Máté szolgálója kétségbe van esve. De Máté leülteti őket szeretettel

⁹⁶ Nevezik egyszerűen „Johanniswerk“-nek is. A „*Briefe-L.*“ mű összeállító az azt tartják erről a műről, hogy talán „János, ez a fenséges angyalfejedelmi is, mint szellemi közvetítő szerepelt.“ Ez a mű szerintük „a biblia mellett a világ irodalmában valóban a legjelentősebb ismeret forrásnak“ nevezhető. „Az igazság, ami a biblia könyveiben még csak mustármagnyi, a Lorber-féle evangéliumban fává növekedve messze terjeszti terebélyes koronáját és virágzó életét.“ (V. ö. „*Briefe-L.*“ i. m. 47—48. l.) A „*Briefe-L.*“ közli facsimilében Lorber utolsó, sajátkezűleg írt kéziratát: a János evang. 10-ik kötete 150. fejezetéből 1863 tavaszáról; attól kezdve csak diktált barátainak. (V. ö. i. m. 172. l.)

⁹⁷ L. u. ott 3. szám 37. lap.

⁹⁸ L. Das gr. Ev. Joh. I. B. 1. lap. Ezt a négyféle magyarázási módot különbözteti meg ma is a Mozgalom: 1. Történelmi, mely kiterjed a kortörténet, sőt némi tekintetben a vallástörténet kérdéseire is. 2. Betűszerinti, ez a megjelölés azonban nem betűszerinti értelemben veendő, hanem, mivel szerintük mindenki annyit tud kiolvasni a Bibliából, amennyit belőle maga is él, jelenti azt a keveset, amit a közönséges átlag-ember, kiben szeretet alig van, a Biblia megértéséhez adni tud. 3. Lelki-szellemi magyarázat, melyet az alázatosság és szeretet birtokosainak a Szentszellem ajándéka juttat, ha Istentől kéri. Ez a legüdvösebb mód. 4. Mennyei értelem, mely az idvezülteknek jut osztályrészül, földi testben levőknek csak isteni kinyilatkoztatás útján a lehető legritkább esetben, vagy soha. Lásd Lorber J.: A gyermek Jézus (Jakab evangelioma) c. mű magyar fordítását. 1924. 436—7. lap.

⁹⁹ Pl. A „Das Wort, Zeitschrift der Freunde des Neuen-Lichts“ szerkesztője az Acta Apostolorum II. 19—20. verseket így magyarázza: „Csudák az égből“ = Isten kinyilatkoztatásai látomás, álom, belső Ige útján az emberben. „A jelek a földön“ = a háború minden következményeivel. „A nap“ = az isteni Szellem ajándéka bennünk. „A sötétségbe változás“ = a materializmus és más irányzatok köde. „A hold“ = az emberi lélek, mely a szenvedélyektől lesz véres, mint a fölkelő hold. L. 1922. évf. 7. füz. 104. l.

és kínálja a kevés maradékkal, hisz ők úgy is a bőjt hirdetői. Ezek előzőleg Péter apostollal hosszú vitát kezdenek a bőjtről. A jelenlevő farizeusok nem ettek, mert nem volt kovásztalan kenyér a háznál. A megérkező Jézust János egyik tanítványa megkérdi mindezek felől. Jézus egy párbeszéd folyamán fejti ki a Keresztelő Jánosról, a farizeusokról és önmagáról való véleményét. Jézus megdicséri Mátét, aki minden élelmét odaadta a vendégségre és fölhívja a jelenlevőket, hogy nézzék meg Máté kamráit, csüreit, hogy minden üres. És buzdítja őket az Istenbe vetett bizalomra. Ezután az Essäusok és a Pythagoras követőiről mond elismerő szavakat Jézus, közben lelkendezve beront a szolgáló és ujságolja a gazdának, hogy éppen most egy sereg idegen ifjú jött, akik tömérdek élelmiszert hoztak, pedig ma szombat van és színültig megtöltötték a kamrákat, csüröket, pincéket élelemmel (Alimente). A vizsgálat megindul s kiderül, hogy az ifjak azért hozták a rengeteg ajándékot, mert Máté a „Nagy Mester“-t vendégelte meg. A farizeusok kóstolót kértek a borból, hogy megismerjék, melyik vidékről való és ott nyomozzanak a szombat-törő ifjak után. De a kapott bor oly pompás, hogy ahhoz az eddigi legjobb bor is csak meleg víz. Szeretnének belőle pénzért venni és a jeruzsálemi főpápnak vinni, Máté azonban csak ingyen adja, mert ingyen kapja, de a jeruzsálemi főpápnak még ingyen se egy csöppet se, csak akkor, ha megalázkodva idejön az emberi szellem e gyilkosa. Végre kitűnik, hogy Jézus cselekedte a csodát Keresztelő János tanítványai elősmerik, hogy Jézus nagyobb az ő mesterüknél. Judás becsíp a csoda-bortól és hangos beszédével zavarja Jézust. Tamás ezért megintí, mire veszekedés indul meg köztük. Jézus Tamásnak csendet parancsol és Keresztelő János tanítványaival kezd vitázni, őket a szakadt ruhához és ócska tömlőhöz hasonlítván. Eközben lélekszakadva beront a kapernaumi „ezredes“, Kornélius és elzokogja, hogy legszebb, legkedvesebb leánya : Kornélia meghalt, s kéri Jézust, hogy támassza fel ezt is, mint Jairusnak a zsinagóga fejének leányát. Jézus kijelenti, hogy bár a leány már teljesen halott és egészen hideg, de Isten dicsőségére mégis feltámasztja. A tanítványok szeretnének a jó bor mellett maradni, de Jézus ismételt parancsára követik őt az egész háznéppel. Még Máté is jön, ki közben átöltözködik ünneplőbe s ezért Jézustól külön dicséretet nyer. Késő délután volt, amikor Kapernaum felé indultak. Jézus már korábban meggyógyított egy 12 éve vérfolyásban szenvedő görög nőt, most ennek a tanácsára egy zsidó nő jött hozzá hasonló bajjal és gyógyult meg hasonló módon. Ezt a két esetet Márk és Lukács, a festő és költő főlemlítik és Jézus méltatlankodva jegyzi meg, hogy a két esetet mégis azonosnak, egynek tartják a „legtudósabb theozofusok“ is (gelehrteste Theosophen), pedig ez csak a kételkedők málmára hajtja a vizet. A másik Máté, t. i. „az írnok“ megkérdi Jézust, hogy ezt följegyezze-e. Jézus feleli : „Jegyezz fel mindent, ami ma történt, kivéve a névrokonod házában történt ellátást“. Kornélius házában óriási lármát csaptak a zenészek, kiket Jézus szavára kikergetnek. Az egyik ezek közül gúnyolódik Jézuson, hogy itt nem fog sikerülni szándéka, mert a halál Hippokrates szerint már a leány orrán ül. Jézus pedig egy szó nélkül kezén ragadta a halottat és az fölkelte elevenen. Kornélius örvendezve magyarázza meg a leánynak, hogy mi történt, a leány pedig elmondja túlvilági látomását, ahol látta Jézust úgy, amint most előtte áll és kijelenti, hogy Jézuson kívül egyetlen férfinak sem tudná adni szerelmét (Ich ausser ihm wohl keinem Manne je meine Liebe geben konnte). „Vajjon szabad-e őt szeretnem mindenek fölött, jobban, mint téged, atyám és jobban, mint bármit a világon?“ — kérdi a leány és végtelen zavarba hozza vele Kornéliust. De Jézus megengedi ezekkel a szavakkal : „Aki engem szeret, a bennem levő örök életet szereti“. Ekkor egy római vendég bölcsekedése következik, amelyben azt bizonyítgatja, hogy Jézus Istentől inspirált férfiú. Jézus pedig feleli : „Akinek igaza van, az hiszi is, hogy igaza van“, — s kérte a hallgatóságot, hogy ne híreszteljék el ezeket. Nem is mondták el addig a pár napig, míg Jézus Kornélius házában időzött, de azután elbeszélték. Jézus ehhez azt a reflexiót fűzi : „Megakadályozhattam volna ezt, ha az emberi akaratot bilincsre vertem volna, ami nekem roppant könnyű lett volna ; de mivel Én nekem az embers szabad akaratát becsülnöm kell, hisz e nélkül az ember állattá válnék,

így aztán túrnóm kellett Nekem azt, ami nem volt rendjén és nem is használt az ügynek“.¹⁰⁰ Ezután következik a Kornéliusnál eltöltött napok leírása, ahol Jézus két vak koldust gyógyít meg és egy néma ördögöst. Ezek miatt a farizeusok lázonganak ellene, de a vámos Máté elhirdeti, hogy Jézus az ő anyja öreg fivérét is meggyógyította, kijelenti, hogy a farizeusok bitófára méltók. Kornélius keresztre-feszítésre ítéli a farizeusokat, kik egészen annak a Lucifernek gyermekei, ki Mihály arkangyallal Mózes holtteteméért harcolt, a farizeusok is úgy harcolnak Mózes holt tanaiért. A farizeusok erre, mintegy harmincan, leborulnak Kornélius előtt életükért könyörögni, majd a hajthatatlan parancsnokot az „isteni Mester“, Jézus nevében kéri a kegyelemre, mire ez kijelenti : „Ha Jézus a Mester, ejt egy szót értetek, visszavonom a szavamat ; de ha hallgat, még ma meg kell halnotok“. Erre a farizeusok mindnyájan Jézushoz rohannak, könyörögnek irgalomért, megváltásért. Végre Jézus megbocsát nekik. Erre Kornélius is megkegyelmez, de megfenyegeti őket. Jézus itt megjegyzi, hogy tudta a farizeusok kétszínűségét, „de az én ügyemre ez mégis jó volt, mert én ezután jó darab ideig, majdnem késő őszig zavartalanul hirdethettem az Isten országának evangéliomát...“ stb.¹⁰¹

Jézus elvont fejtegetéseiből, melyeket tanítványai között és a hozzá ragaszkodó egyéb hívek között mondott el, tájékoztatás céljából szószerinti fordításban adunk a rendelkezésünkre álló megszabott keretekhez illően egy lényegesebb kérdésről szóló rövidebb részletet. Jézus a Genezáreth partján betér *Ebahl* házába, aki ragaszkodik Jézushoz és vallást tesz róla. Ennek ifjú lányai vetélkedve mutatják ki szeretetüket, szolgálatkészségüket Jézus iránt : Különösen az ifjabbik : *Jarah* csüng a Mester szaván. Jézus akaratából egy *angyal* pillanatok alatt elragadja *Jarah*-t a csillagokba, ahová vágyott és ennek az égi utazásnak bizonyosságaképpen ragyogó kövecskét hoz magával. Jézus megmutatja neki, hogy van a csillagokba pillantásnak sokkal sikeresebb módja is : önnön lelkünkön keresztül. S így mutatja meg az ámulattól elragadtatott leánynak a teremtett világ titkait. A leány az elragadtatott szemlélet hatása alatt látja meg Jézus igazi nagyságát és hangzik föl ajkán a vallomás : „Uram, Életem... Te magad végtelenül több vagy nekem a számtalan csillag minden dicsőségénél ! Valóban Rajtad kívül semmi másra nincs szükségem ahhoz, hogy Téged mindenekfölött szeresselek ; de a Te kedvedért, mert Te úgy kívánod, kész vagyok a Te hatalmad és bölcsességed csudáinak szemléletére !“

„*ÉN* (t. i. Jézus) *feleltem* : Figyelj te, *ÉN* mindenekfölött szeretett *Jarah*-m. *ÉN* belátok a szívedbe és olvasom benne : mennyire szeretsz Engemet. És ismerem a hűségedet ; de te inkább vagy még gyerek, mint fölserdült leányzó. Eddig te mindig az *ÉN* angyalom oltalma alatt voltál és a világ gonosz szellemei nem tudtak hozzád közeledni ; de ha éveid szaporodnak, akkor a saját erődből kell majd a gonosz világnak és csábításainak ellenállnod, hogy így az *ÉN*, minden lény számára kiszabott változhatatlan rendelésem szerint önnönmagadból nyerhess szilárd alapot magadnak, amelyen aztán szellemben és minden igazságban valósággal közelíthetsz Hozzám. És lásd azért van a világnak nagy hatalma az embereken, mert a világon nagyobbára a pokol uralkodik és a léleknek az sok kemény küzdelmébe kerül, hogy saját teste és vére el ne nyelje és ezáltal maga a világ is be ne kapja... A te alakod nagyon szép. Nemsokára rád vetik szemeiket a világ ifjai, szívét, kezét kínálva és még a velük találkozás is nehezedre fog esni. De, ha majd eljő ez az idő, akkor gondold szívedben Rám és mindarra, amit ezen a magaslaton hallottál és láttál, s akkor könnyebben fogsz győzni a világon !

Jarah elszomorodva felelt : „De hiszen annak Előtted öröktől fogva tisztán kell állani, hogy én hűtlen lehetek-é valaha is Hozzád ? ! És ha Te már látod bennem a jövődő hűtlenséget, hogy bírsz akkor Te engem szeretni ? És megengedheted-é Te a leendő bűnös nőnek, hogy Hozzád közelítsen?“

ÉN feleltem : Ez a te számodra, *ÉN* legkedvesebb *Jarah*-m, még nagyon magas, de az irántad való különösen nagy szeretemből mégis mondok neked valamit :

¹⁰⁰ L. *Lorber J.* : D. gr. Ev. Joh. I. B. 229—244. lap.

¹⁰¹ L. u. ott 244—248. lap.

Lásd Én öröktől fogva mindent tudok ugyan, ha tudni akarom, hogy mi lesz valamelyik emberrel ; de hogy az ember az évei teljében teljesen szabadon és zavartalanul cselekedhessék, elvonom hát Én egy meghatározott időre tekintetemet róla és nem veszek tudomást (nehme keine Wissenschaft) szabad cselekedeteiről, amíg csak nem ostromol Engem legbensőségesebben, hogy segítsem meg a világgal való szabad harcban. Ekkor Én újra rátekintek és rásegítem a helyes útra és juttatok néki elegendő erőt a világgal való harchoz. És lásd, azért nem akarok Én teéretted sem a jövőbe pillantani, hogy te szabad maradhass a cselekedeteidben ; de azért oktatlak Én most téged, hogy a kísértés idején emlékezhess elevenen mindezekre. Még az őrangyal is magadra hagy majd abban az időben ; ha azonban a világ fölött a magad erejéből teljesen győztél, akkor majd újra melléd lép és szolgál neked minden dologban... Én legkedvesebb Jarah-m, megértetted-e ezeket egy kicsikét?

Jarah felelt : „Érteni érteném, de azért ez a dolog nagyon szomorú rám is s a többi emberekre is ; mert ezer közül alig egynek lesz elég ereje, hogy úgy szálljon szembe a világgal, amint ez Néked tetszenék !“

Én feleltem : Én azért jöttem a világra, hogy tanításom által és tetteim által mindenkinek kézbe adjam az eszközt, amellyel a világot könnyű fáradsággal meggyőzheti !

Jarah felelt : „Ez mind rendben volna, de a földön még rengeteg embertömeg van, mely a Te ígédről talán ezer év múlva is alig fog hallani. Hát ezek ez alatt a hosszú idő alatt mivel védik majd magukat a világ szorongatásai ellen? Pedig éppen olyan emberek, mint mi, zsidók !“

Én feleltem : Úgy van az a föld népeivel, mint egy atyának az egyes gyermekeivel : egyesek, kik korábban születtek a világra, másként részesülnek atyai szeretetben, mint akik alig két-három-négy-öt éve, hogy megpillantották e világot. A legöregebb fiú már tagbaszakadt férfi és a leány már férjhez menő ; ezek mellett van egy pár gyermek, ki veled egykorú és hárman még pólyások. Mondd csak Nekem, okos dolog volna-e az apától, ha a szopós gyermekével ugyanúgy bánnék, mint a férfiúvá érett fiával !?

Jarah felelt : „Hát azt bizony nagyon bolondul tenné az apa !“

Én feleltem : No, lásd ! Ez az oka annak, hogy egyes népek későbbben jutnak az Én tanomhoz ! Még nem érettek rá ; de a maga idején megérnek s akkor eljut hozzájuk az Én tanom. Megérted ezt ?

Jarah felelt : „Óh igen, nagyon jól megértettem ; de milyen sors várakozik a nagy Túlvilágon azokra a népekre, kik e földön még nem értek meg eléggé.“

Én feleltem : Mindjár meg fogod látni ! Nézz oda, ott az ég éjféli részén van egy vöröses fényű csillag ; ragadd meg kedélyvilágod szemével úgy, mint az előbbit és úgy vedd reá földi tekintetedet és akkor kérdésedre megkapod abban a csillagban a legszebb feleletet !

Jarah azonnal megtette és már pár pillanat múlva így szólt : „Óh, Uram, Te égnék és minden világoknak mindenható Teremtője, hiszen ez még az előbbinél is sokkal nagyobb világ, és micsoda káprázatos fény fogja körül ! De a fény halvány-vörösszinű, egy kicsit az arany-sárgába átmenő, az előbbi világ fénye pedig egész fehér volt. De most ennek a világnak a fénye elviselhetetlenül erős lett ! Óh, most már látom ennek a világnak lakott földjét ! Óh, ez is leírhatatlanul csodás ! Micsoda változatosság ! Bájos, szelíden emelkedő hegyek fogják körül a legcsodásabb, legtermékenyebb völgyeket. A völgyekben láthatók bizonyos fajta *hajlékok*, melyeknek csak teteje van, ezeket szépen rendben rubinként ragyogó oszlopok tartják ; a hegyek hátán is beláthatatlan sorban megszakítás nélkül, végtelen messze, ameddig csak a szem ellát, sorakoznak ezek a hajlékok, s más fajtát nem is látok, s mint egyik szemünk a másikhoz, úgy hasonlítanak ezek a hajlékok egymáshoz. Ahogy megfigyelem, a hosszúkás kerek tetők hét embermagasságnyi rubin-oszlopon nyugosznak ; de az oszlopok közül is egyik olyan, mint a másik. Embertől vagy más élőlényből eddig még semmit sem lehetett felfedezni ; de mégis kell lenniök, hiszen elárulja őket ennek a messze kiterjedt vidéknek rendkívüli kultú-

rája ! Föltűnő, hogy ezen az egyébként túlpompás világon minden egyforma. Hajszálnyira hasonlít az egyik gyümölcsfa a másikhoz, s az egyik virág a többihez ; minden sorba ültetve, és ebben a világban ezen a renden kívül nincs is egyéb. Bár minden igazán csodás szépnek tűnik fel és nyájas színezetű ; de idővel egy magunk fajta ember előtt ez az örök azonosság unalmassá válik ! . . . De most egy olyan hajlékhoz értem, ahol, lám, magunkfajta emberek vannak bent ! Egyik egy magasab helyen áll és prédikál és a többiek több százan a legnagyobb áhitattal hallgatják ! . . . Ott a legközelebb feltűnő hajlékban több embert látok redős ruházatban, amint megrakott asztal mellett lakomáznak ; de a lakomázók mögött nagyon sokan állnak, akikről lerí az éhség és ezek semmit sem kapnak enni ! Oh, itt a harmadik hajlékban látok egy néhány csodaszép némbert ! Anyaszült meztelenek és kevés-szavú férfiakkal mulatoznak, forognak ide-oda ; a háttérben pedig lélának látszó ifjak egész tömege áll, akik jeleket adnak a szép némbereknek, hogy jönnének feljűk is és mulatoznának velűk is. De az ifjakat senki sem hallgatja meg, és látszik, hogy nem örűlnek ezen ! . . . Oh, milyen feltűnők a ház-berendezések ! Amennyire hajszálra hasonlít kívűlről egyik hajlék a másikhoz, annyira különbözőknek látszanak bennűk az emberek foglalkozásai, és az igazán nagyon feltűnő ! ? De ha ezen a szörnyű nagy világon mindenűtt ilyen, mint a most látott vidéken, akkor nekem a mi kis Földűnk sokkal inkább tetszik . . . , a gonosz embereket leszámítva ! “

Én feleltem : Mindaz, amit most látsz, csak kis iskolája és gyakorlólháza az önmegtagadásnak és az önmagunk legyözésének. Tekints csak tovább a te kedélyvilágod szemeivel (Gemütsaugen) és mindjárt mutatkozik valami más !

Jarah megteszi és tüstént akkorát kiáltott, hogy a mélyen albók felébredtek volna, ha az Én akaratom újra álomba nem merítette volna őket.

Én megkérdeztem erre a kiáltásra Jarah-t, mi történt, amiért akkorát kiáltott.

Jarah felelt : „Óh, Uaram, ez a pompa, ez a fenség fölűlmut mindent, amit csak valaha emberi értelem felfogni tud. Itt áll Előtted egy palota, nagy és magas, mint földűnkön a legmagasabb hegy ! A falak csupa értékes drágakövekből épűtek. Ezer és ezer aranylépcső és erkély díszítik ezt a roppant palotát, amely a legmagasabb pontján csűcs-formában végzűdik. A palota körül pompáznak a csodaszép kertek, melyekben a legnagyobb változatosság új meg új csodálkozásra nyitja a szeműnk ; a kertekben nagyon szép tavak vannak, melyeken gyönyörkűdtetésűl csodás műremekek egész serege ringatódzik, de senki sem hajtja, még kevésbé csodálja őket. Uram, mit jelentsen mindez ? Kik lakják ezt a roppant palotát, mire valók ezek, a szép tavakon szabadon uszkáló különféle műremekek ? “

Én feleltem : Látod, ebben a palotában lakik ennek a vidéknek, melyet már láttál, egyik főoktatója. Mindazok az iskola-hajlékok ez alá tartoznak, és a tavakon uszkáló tárgyak a magasabb bölcsességben való további oktatásra esetről-esetre szolgálnak. Amilyen ez a lakás itt, még sok százezer ilyen van ennek a fényvilágnak (Lichtwelt) középsű övén, s ezenkűvűl még nagyobbyszerű városok egész tömege. Ez öv mellett, melyből most az egyik legkisebbet látod, van még abban a világban hetvenhat melléköv, melyek közűl mindegyiknek más a berendezése. Ez a világ épűgy, mint az előbbi, voltaképpen hasonló a mi világunk két napjához, melyek nappal a földet megvilágítják, de mégis azzal a különbséggel, hogy az, amit először láttál, ezerszer nagyobb, mint a mi Földűnk napja, és ez, amit most látsz, négyezerszer nagyobb, mint a mienk ; pedig a mi napunk maga is ezerszer-ezerszer nagyobb, mint ez az egész Föld. E Föld lakóinak még mindig egészen téves fogalmuk van erről a Földről, a Napról, a Holdról és a csillagokról ; de ha majd egyszer jobban fognak tudni számolni, akkor majd helyesebb képet fognak alkotni a végtelen teremtés-térben (Schöpfungstraum) a világtestekről. Azt azonban tudhatod, hogy minden ilyen nap körül az ilyen földgolyóknak, mint ez is, amelyiken állunk, egész tömege kering különbözű távolságban és hogy a földgolyók közűl többnek vannak mellékföldjei, melyek körülöttűk, mint örök kísérőtársak, keringenek, épűgy mint a Hold a Földűnk körül. Ahány tulajdonképpen földet lát el egy Nap, ugyanannyi öve van minden Napnak s mindegyik ilyen öv a Napot megkerűlű Földnek felel meg ; a közép-Napok (Mittelsonnen) kivételek, ezek a Föld-Napok vonzására

és vezetésére vannak rendelve és ezerszer-ezerszer nagyobbak, mint tízszer-ezer-szer-ezer olyan Nap, melyből te most kettőt láttál. Az ilyen-közép-Nap nincs övekre osztva, hanem a felszínén éppen annyi területre, mint ahány egyes Föld-Napot kell ellátnia ; és így aztán minden Föld-Napnak megfelelő terület a kiterjedése szerint ezerszertől-tízezerszerig nagyobb, mint az egyes Föld-Napok területe a körülötök keringő Földekkel együtt. Egy közép-Nap körül azonban legalább ezerszer-ezer Föld-Nap futja pályáját. De vannak még olyan közép-Napok, melyek körül ismét ezerszer-ezer olyan közép-Nap forog Föld-Napjaival együtt, mint a minőről az előbb szoltam, és vannak ismét közép-Napok, amelyek körül ezek a második csoportbeli közép-Napok mozognak, és végül van egy közös központi világtest (Mittelwelkörper), amely egy közép-Nap terület megmérhetetlen mélységében tartózkodik és nincs egyéb mozgása, csak a saját tengelye körül. Ez a középtest szintén Nap ; de olyan nagy, hogy az összes számtalan Föld-Napok, az első-, második-, harmadrendű közép-Napok, az összes Földek és Holdak, melyek a számtalan sok Föld-Nap körül keringnek, valamint a kisebb-nagyobb mindenféle mellékcil-lagok sok ezrei, melyek mint leendő Földek a Föld-Napok körül bizonytalan pályákon mozognak, mindezek térfogata nem teszi ki a százvezrednyi részét sem, ha ez az említett fő közép-Nap üres gömb lenne és az összes eddig említett világ-testek mind benne lennének... Jarah, tudsz magadnak valami fogalmat alkotni azokról, amiket most neked mondtam?

Jarah felelt : „Uram, ki bírna ilyen nagyságot fölfogni?! Valamelyes fogalmat természetesen tudok alkotni ; de eközben az egészbe beleszedülök ! Ezt a Napot már untig láttam, mégsem tudom, hogyan kell felelnem arra a kérdésre, hogy mi lesz a nagy Túlvilágon azokkal a népekkel, melyek itt e Földön még éretlenek“.

Én feleltem : Nos, vondd el legelőször is tekintetedet e Nap szemléletéről és hallgass Rám !

Jarah felelt : „Uram, megtörtént!“

Én feleltem : Úgy fogadj be Engemet ! Lásd, minden ilyen éretlen ember először egy olyan Napba jut, aminőt most láttál, minden, az életre tartozó dolgokra kiterjedő iskolai oktatás céljából. Így a korán elhalt kisdedek a mi Napunk középgyűrűjében nevelődnek és nőnek nagyra, de inkább a Nap szellemi részében. Abban a Napban, melyet láttál, az éretlen lelkek újra testet öltenek, de születés nélkül, ez a test is a lélekkel együtt szellemi lesz és a tiszta szellemibe fejlődhetik át. Hogy ilyen lelkek innen oda hogy és ki által vitetnek, azt te magad megtapasztaltad az első Napba való utazásodnál. Ez az Angyal, aki még mindig itt áll mellettünk, mindazon Világoknak és Napoknak, amelyekről Én az előbb szoltam neked, vezetője és uralkodója. Láthatod hát, mekkora hatalmat és mekkora hőlesességet kapott. De mindaz a végtelen sok Angyal, kiket most hosszú sorokban magad körül láthatsz, hasonlót cselekszik ; mert az örök Mélységekben van még az emberi értelem számára számtalan sok olyan Nap-világ-terület (Sonnenweltengebiete), s mindegyikben az előbb leírthoz hasonló Fő-közép-Nap, s mindegyik ilyen Nap-terület fölött egy ilyen Angyal uralkodik. Te most nagyon sok Angyalt láatsz, de ez még nincs is tízszer-százvezredrésze a nagy Uralkodó Angyaloknak, nem is szólva a kisebb Angyalokról, akikre egyes Napok és Földek és kisebb világtájak felügyelete és vezetése bízott ! És látod, Nekem kell mégis mindezekre minden pillanatban az Én örök Szellemben gondot viselni ; és ha Én csak egy pillanatra is kihagynám a néked megmutatottakat az Én változhatatlan gondviselésemből, úgy abban a szempillantásban megsemmisülne mindez, a legnagyobb úgy, mint a legkisebb ! Tudod ezt követni lelkedben?

Jarah felelt : „Óh Uram, hogy adhatsz nekem ilyen kérdést !? Én, e Föld porszemecskéje és Te, a Te Szellemedben az egyetlen, örök, mindenható Isten ! Óh, ha a jeruzsálemi vak farizeusok mindezt láthatnák, meg kellene értelmüknek változni ! De ők ezt nem láthatják és nem is fogják látni ; s ezért fognak elpusztulni megátalkodottságukban és gonoszságukban ! Vajjon az ő lelkük a Túlvilágon szintén ilyen Nap-iskolába jut?“

Én feleltem : Azt ugyan nem, Én legkedvesebb Jarah-m ; mert ők nem egy

éretlen, hanem egy teljesen érett néphez tartoznak ! És egy érett népből való lelkek, ha egyszer minden gonoszságban bevégezték életüket, a Föld mélységébe jutnak, önmaguk által kényszerítette; mert itt tiszta anyaggá váltak, s így ez az ő elemük, és ettől nem is akarnak, nem is tudnának különszakadni. Pedig erre minden a legvégső határig eljűk lesz tárva. Minden szenvedés és fájdalom rájuk szabadul, hogy őket az anyagtól megszabadítsa. Ha valamelyik az anyagtól szabad lesz, akkor ez bejut azokba az iskolákba, amelyek e Föld szellemi részén vannak ; onnan először a Holdba vitetik át. Ha ott átéli az önmegtagadás minden fokát és megerősödik benne, akkor valamelyik tökéletesebb plánétára magasztaltatik és ott részesül az igazi bölcsességre való oktatásban. Ha aztán egy ilyen lélek bejutott a valódi fénybe, ott az ilyen fény hatása alatt egyre erősebb lesz és a szellemi élet melege árad belőle, s ekkor a lélek kezd saját szellemével eggyé válni, úgy, hogy egész élete egyre jobban-jobban szeretetté lesz. Ha ez a szeretet a szükséges erőre és erősségre eljutott és valódi, belső életlánggá változott, akkor a lélekben belülről is fény és világosság támad és csak ekkor jut az ilyen lélek abba az állapotba, hogy a boldog szellemek valódi, szabad világába felvehető legyen, ahol aztán tovább úgy vezetetik, mintha gyermek volna. De míg egy, e Földön anyagivá lett lélek a legkedvezőbb esetben eljut idáig, addig a földi évekből több száz esztendő is lefolyik. De azt olvasom Én a szívedből, hogy te Engem megint kérdeni szeretnél és Én azt mondom neked, kérdezz ; mert kérdéseidnek megvan a jó oka ! De most az egyszer intézd kérdésedet a mellettünk álló Angyalhoz, ez majd ad neked igazi választ !¹⁰²

A szó szerinti fordításhól legyen elég a bemutatott részlet. A továbbiak során Jarah arra kér és kap felvilágosítást az Angyaltól, miért kell a hozzátartozóinak és a tanítványoknak aludni, míg ő mindezeket testi szemeivel látja stb.

Jézus életének e túlságos terjengős leírása nem teljes. Hiányzik belőle a Jézus gyermekkorára és ifjúkorára vonatkozó rész. Ezen a hiányon segít a „Die Jugend Jesu“, magyarul „A gyermek Jézus“ szintén Lorbertől származó mű és a „Die Dreitagsscene“, magyarul „A háromnapi jelenet“ című Lorbertől származó fűzet.¹⁰³ Az előbbi a „protevangeliom Jacobi“ néven ismert újszövetségi apokrifus iratnak a terjengős utánköltése, az utóbbi pedig a tizenkét éves Jézus életének a jeruzsálemi templomban eltöltött három napja történetének részletes leírását tartalmazza. Mind a kettő anticipálja az evangéliomokban és az Acta Apostolorumban szereplő későbbi személyeket és vonatkozásba hozza őket Jézus gyermekségének történetével. S ezenkívül szinte még a rengeteg csodatételnél is fásasztóbban hat az a sok bölcselkedés, amit a kised Jézus szájába ad, aki parányi csecsemő korában már példázatokot mond, világmagyarázó fejtegetésekbe hocsátkozik, megfeddi anyját, stb., stb.¹⁰⁴

Mindezek azonban következetes folyamányai annak a hitnek, hogy Jézusban maga a világteremtő Atya öltött testet s így nem volt alávetve a test korlátozásának ; mindig és mindenkor az egység, oszthatatlan Isten beszélt belőle.

c) Az emberi életről.

Úgy az Istenről, mint Jézusról szóló tanok körvonalazása alkalmával érintettük már ennek a kérdésnek leglényegesebb mozzanatait. Egészítsük ki még ezt a képet egypár vonással. Az Isten, mint határtalan szeretet és abszolút bölcsesség, teremtményeinek teljes szabadságot biztosított.¹⁰⁵ Az akarat szabadságának ez a hangoztatása úgy tekinthető, mint a római katholicizmus maradványa. Ebből

¹⁰² „Johannes, das grosse Evangelium“ II. rész, IV. kiadás. Bietigheim 1922. 254—263. lpk.

¹⁰³ Mindkettő megjelent a *Neu-Salems-Licht* kiadásában (Bietigheim i. Württ.) — Magyarul Horti Ede kiadásában, és pedig „A három napi jelenet“, 1921-ben, „A gyermek Jézus“, 1924-ben. A Jézus gyermekségéről szóló művet 1843 július 22-én kezdte Lorber írni, és pedig hívei állítása szerint úgy, hogy az apokrifus Jakab-evangéliumot nem ismerte. (V. ö. „Briefe-L.“ i. m. 46—47. l.)

¹⁰⁴ L. pl. *Lorber J.* : A gyermek Jézus c. mű 293. s köv. lapjait.

¹⁰⁵ L. *H. Stocks* : RGG. II. kiad. id. helyen.

folyólag, ha az ember életében jó gondolat, helyes érzés, jó cselekedet stb. mutatkozik, az az illetőnek saját eredménye. A világosság felé való fejlődés tehát a jó cselekedetek és a helyes magaviselet folytán következik be. Akik ezen az úton járnak, azok Isten gyermekei, a magasságnak fiai, a fénynek gyermekei. Egyik későbbi kijelentést tartalmazó kiadványban nyíltan olvassuk¹⁰⁶: „Így szól az Úr: Még mindig túrnóm kell a Jézus által való megigazulás hamis nézetét és hazug tanát azért, hogy azokból a lelkekből is, kik ezúton jönnek hozzám, valódi gyermekeket nevelhessek szeretet által, erőteljesebb behatás által”. Ugyanezen vállalat egy másik füzetében így szól a kinyilatkoztatás¹⁰⁷: „Hamis az a vélekedés, hogy Jézus vére mos bennünket tisztára. Az ő közvetítése, az ő tanai. Ezek csak akkor mutatják erejüket, ha követik. Ezért kell az Ige cselekvőivé lennünk (Täter des Wortes) s akkor nem fogjuk magunkat megcsalni”. A protestantizmus központi jelentőségű tétele a Mozgalom szerint tehát a legveszedelmesebb öncsalás. A Mozgalom német folyóiratának szerkesztőse gúnyosan kérdezi is: „Hogyha Jézus vére a mi segítségünk nélkül tisztára mos minket minden bűntől, miért kell akkor nekünk még minden erőnket megfeszíteni a bűn legyőzésére? Minden igazán keresztyén tudja hogy a bűn legyőzése mennyi harcot követel; ha Jézus a váltságdíjjal mindent megtett értünk, mi szükség van akkor még a mi harcunkra és szenvedésünkre”.¹⁰⁸ Fogalma sincs a protestáns praedestinatio és újjászületés misztikájáról, hogy t. i. harcolunk, mert Isten kegyelme erre hívott el és az életet Krisztus kegyelme végzi el bennünk. Mint ahogy a fuldokló addig küzd, míg friss levegőhöz jut, s hogy életben marad, ez a tiszta levegő műve.¹⁰⁹

Az ember életének irányvonala tehát elsősorban etikai természetű és különösen a jó cselekedetek jegyében folyik le. Egyik legfontosabb cselekedet az imádság, mely szintén úgy jó, ha egy másik lélekért történik, akit szeretetben magragadunk, szeretetben emelünk föl és úgy visszük az Úr elé. Ez az igazi ima.¹¹⁰ Az imában fődolog az együttes ima, mert ennek folyamán sikerül a léleknek a szeretet szférájába lépni. A meghallgatott ima után végtelen békesség és az Úrnak érezhető jelenléte lesz a gyülekezet osztályrésze.¹¹¹ Ha valakit látszólag ok nélkül lep meg az aggodalom és kétség, akkor az ember szerető komolysággal kérdezve forduljon a biztonnal jelenlevő „őrszellem”-hez (őrangyalhoz).¹¹² A másokért való imádság még a halottakért is használ.¹¹³ Mihelyt valamely hibát vagy bűnt fölismerünk, meg kell vallani.¹¹⁴

„Az üdvösség a ti legjobb akarástokban és tudástokban rejlik”, egyik alapvető kijelentés.¹¹⁵ Jézus tehát nem az emberek Megváltója, hanem az ő felséges áldozata minden anyagszellem kárhozatának megbűnhődése gyanánt szolgál (als Sühnung des Abfalls aller Materiegeister) és megnyitja előttük az üdvözülés lehetőségét.¹¹⁶ Mindenki megszerezheti üdvösségét, a Szent Szellemmel való közösség útján, éppen azért külön szentekre nincs szükség. Az emberek és a római egyház tévedett, amikor egyeseket szentté avatott, holott szent nincs, még Mária sem. Őt közbenjárónak kérték,..... téves világi felfogás. Ezt a címet senki sem érdemli más, csak Isten.¹¹⁷ Szeretet, alázatosság, jócselekedet, ezek visznek az id-

¹⁰⁶ L. Vaterbriefe. II. Auflage, Heft. 7. 54. lap.

¹⁰⁷ L. u. ott 49—50. lap. L. bővebben: Das Wort, 1922. 7. füzet 102—103. lap.

¹⁰⁸ L. u. ott 104. lap.

¹⁰⁹ Ezeknek a tényeknek s általában az egész Mozgalomnak nem ismerése folytán történhetett az, hogy a Budai Luther-Szövetség hivatalos lapja (Hegyen épített város, főszerkesztő dr. Szlávik Mátyás, fel. szerkesztő Hlavács Kornél) 1927. évi 28., 29. és karácsonyi számában, valamint az 1928. évi 16. számában egész tanulmányokat közöl a Mozgalom szellemében a Mozgalom magyarországi vezetőjének tollából.

¹¹⁰ L. Az Ige, 1929. 1. szám, 16. lap.

¹¹¹ L. Az Ige, 1929. 2. szám, 31. lap.

¹¹² L. Az Ige, 1929. 4. szám, 57. lap.

¹¹³ L. u. ott 3. szám, 37. lap.

¹¹⁴ L. u. ott 1930. évf. 71. lap.

¹¹⁵ L. u. ott 1929. évf. 31. lap.

¹¹⁶ L. Das Wort, 1930. II. Heft, 35. lap.

¹¹⁷ L. Az Ige, 1929. 3. szám, 33—35. lapok.

vességre. Az istenfiúságra vezető úton magunknak kell menni, a felebaráti szeretet tettei és az ima és másokért való könyörgés bensőségessége által.¹¹⁸

A sákramentumok szempontjából elismerik a keresztséget, ha vízzel és Szent Szellemmel végeztetett. Az úrvacsora is kiosztható, de csak azoknak, akik egymásnak és másoknak megbocsátanak, velük megbékélnek, és Istent határtalanul szeretik. A keresztséget és úrvacsorát is kioszthatja bárki, sőt aki a szegényeket megvendégeli, máris úrvacsorát oszt. „Az igazi úrvacsora Isten Igéjének hívő befogadásából és az aszerint való önzetlen szeretetteljes cselekvésből áll.“ „Mert amiképpen a természetesen élvezett kenyér az emberben testté válik és az elfogyasztott bor vérré, az ember lelkében azonképpen testesül meg az Én igekenyerem és válik vérré a szeretetvékenység bora“.¹¹⁹

A tíz parancsolat megfelelő szellemi magyarázat után szerintük is összefoglalja az Isten- és emberszeretet parancsolatát. Hedwig Antal, későbbi „bibliamédium“ útján diktálta le a Szent Szellem ezeket a magyarázatokat.¹²⁰ Ezekből a magyarázatokból kiemeljük a következőket. A megbocsátás egyedül Istennél található. Nélkülem nem cselekedhetsz semmit, ami parancsolatommal összhangban áll. Szeress engem, a te Jézus Atyádat. Én semmit sem tehetek senkiért sem, aki óhajomat teljes szeretettel és komolysággal maga is követni nem akarja. Minden napod egy-egy ünnepnap legyen és a munka megengedett, ha általa az ember háláját fejezi ki az Atya iránt. Ne lopd meg Isten szeretetét. Ne hazudj, jöjj csüggedetlenül hozzám, az Atyához és ird, ahogyan adom neked. A paráznság hozzátapad az emberhez gyakran élte utolsó órájáig, még a síron túl is üldözi. Jézus-Atyát is, mint bárkit közülünk, állandóan befolyásolt e kísértés. „Fájdalomba merülve Én is sokszor, sokszor borultam térdre, hogy a bennem lakozó Atyát könyörületes szeretetével arra kérjem, hogy tartson meg tisztán, hogy a megkedvelt művet, az emberiség bűn terhétől való megszabadítását véghez vihessen“.¹²¹ „Az Atyához való imádkozás az egyetlen módja annak, hogy az ember parancsolataim követésében magát megtartsa“.

A halál utáni élet a bűnös lélek visszaroskadása az anyagba. Az idvezült léleknek pedig útja nyílik a mennyei szférákba. „E föld élete a szellemnek nem ad sem életet, sem szabadságot, hanem halált; míg a földi halál a szellem megszületése az örök életre és annak örök szabadságára“.¹²² A szellemi halál elérkezhet már a földi életben is, az ilyeneknek „lelkük merő hússá, szellemük halottá vált és hasonlít ama szellemekhez, amelyek a kövekben pihennek“.¹²³ Lorber Jakab a „Bischof Martin“ és „Robert Blum“ című műveiben írja le a halál utáni életet. A népszerű osztrák szabadsághős, Blum Robert Jézushoz, „a nagy Mesterhez“ jut, ki őt szeretetébe fogadja, sőt még azt is megengedi, hogy megtalálhassa a túlvilági női kiegészítő részét és így egy bizonyos fajta mennyei házasság állapotában éljen. Természetes, hogy a földi házasság éppen megengedett dolog, csak nem szabad kéjelgéssé fajulnia és a gyermekek neveléséről megfélemednie.

Érdekes volna végig kísérni ezeket a tanokat minden aprólékos tételükben. De hisszük, hogy az eddigi vázlat is adott valamelyes képet, legalább is annyit, hogy további ítéletünk szilárd alapokon nyugodhatik.

3. Az „Új-Sálem-Mozgalom“ elterjedése.

Az „Új-Sálem-Mozgalom“ még Lorber Jakab életében terjedni kezdett. Első követői Lorber baráti köréből kerültek ki, akik lelki gyönyörűséggel hallgatták az aszkéta életű próféta útján nyert kijelentéseket és megható szeretettel igyekeztek enyhíteni a testileg egyre gyöngülő vezér anyagi gondjait. Lorber szá-

¹¹⁸ L. Das Wort, 1922. Heft. 7. 104. lap.

¹¹⁹ L. Az Ige, 1930. 1. szám, 74—76. lap „Az Úrvacsoráról“.

¹²⁰ L. Dekalog, vagy a szent tíz parancsolat Szentszellelem útján kijelentett magyarázata. Ford. Horti E. 55. lap.

¹²¹ L. Dekalog stb. 30—31. lap.

¹²² L. A nagy Ev. 4. füzet, 448. lap.

¹²³ L. u. ott 458. lap.

mos levelet intézett úgy Grazban, mint másutt lakó barátaihoz. E levelek majdnem mindegyike tartalmaz kijelentéseket is s ezeket a leveleket a leszármazók ereklyeként őrzik és kisebb baráti körben Lorber nagyobb műveivel együtt állandóan olvassák. Lorber művei kiadását még az ő életében megkezdette egyik barátja : a híres mystikus orvos *Dr. Kerner Justin*, ki „*Jézus levelezését Abgarusszal*“ és „*Pál Laodiceai levelét*“ jelentette meg 1851-ben nyomtatásban; s folytatta a megjelenítést Kerner biztatására egy másik orvos :¹²¹ *Dr. Zimpel* ki előbb hosszú hónapokig nap-nap után való megfigyeléssel szerzett egyéni bizonyosságot 1850-ben, s két év múlva megkezdte a művek nyomtatását (*Haushalt. Gottes ; Die Jugend Jesu ; Der Mond*). A Jézus ifjúságát tárgyaló művet az abszolútizmus cenzurája elkobozta, s Lorbert politikailag is figyeltette. E művet újra kiadta 1869-ben *Schöbel* állatorvos. A főkiadó azonban *J. Busch*, 1865-től Drezdában.¹²⁵ Busch sokszor nagy anyagi szűkséggel küzd *Mayerhoffer G.* Triestből támogatja anyagilag is. Aránylag elég gyorsan terjedtek és a szerzőnek szép jövedelme lehetett volna belőle, de ő ezt elutasította magától. 1879-től kezdve pedig, Busch († 1879) halála után, a svábföldi *C. F. Landbeck* adja ki Bietigheimban az Új-Sálem írásokat s fog hozzá szélesebb terjesztéséhez. Landbeck a nyomdáját „*Neutheosophischer Verlag*“-nak, majd 1907 óta „*Neu-Salems-Verlag*“-nak nevezte. Az ő halála után (1921.) a „*Neu-Salems-Gesellschaft*“ vette át a sajtótevékenység vezetését.¹²⁶ A „*Salem*“ névről való elnevezés Swedenborg-hatás, s már Lorber is használta néha. Első nevük a követőknek „*Freunde des neuen Lichts oder Neu-Salems-Lichts*“, az új világosság barátai, illetőleg az Új-Sálem világosság barátai. Lorber a Sálem szót így fejtegette : Je = ez, ruh = lakhely, sa = részére, lem = nagy király ; Jeruzsalem tehát azt jelenti : „ez a nagy király lakhelye“. Új-Sálem írások értelme tehát : a nagy király új írásai.¹²⁷ Nevezik magukat „az új ige Hívei“-nek, az „új Ige kedvelői“-nek, „Igazság-keresőknek“, „akik hiszik, hogy Isten még mindig az, aki volt“. Előfordul ez a nevük is : „a benső Ige útján felülről adott kinyilatkoztatásban hívők“. Magyarországon új neve támad : „az új Ige magyar kedvelői“, „az egy akol, egy pásztor testvéri körei“, „egy akol, egy pásztorl szolgáló hívek“.

Lorber után legkiválóbb médiumok voltak Mayerhofer Gottfried, Ladner Johanna, Engel Leopold, Hedwig Antal (ez utóbbi magyarországi, medgyesi szász nemzetiségű), Spinner M. és mások. Közöttük legjelentősebb Gottfried Mayerhofer, aki 1807-ben Münchenben született, részt vett a görög szabadságharcban, mint nyugdíjas tiszt élt Grazban, majd Lorber halála után Triesztben. Egyike volt Lorber legrégebb és leghívebb barátainak. A belső Ige általa rövid predikációk formájában adott kijelentést, melyek óriási népszerűsége tettek szert, egy kötetük magyarra is le lett fordítva, de rövidesen szétkapkodták. 1877-ben halt meg. Művei mint új theozofus iratok jelentek meg. Az egyes helyeken alakult köröket iskolának (Schule), helyesebben zsinagógának, illetve gyülekezetnek nevezték.

¹²¹ Érdekes, hogy egész sereg orvos csoportosult Lorber köré, kik hivatásuknál fogva is megítélhették, s szigorú ellenőrzés alá vehették Lorber szellemi működését.

¹²⁵ Busch J. egyike volt Lorber legrajongóbb híveinek. Még mielőtt ismerte volna, a kezei között megfordult Lorber-iratokból hitt a kijelentések tényének s ez a hite hajtotta Grazba a próféta megismerésére. Lorber a bibliáját olvasta, mikor a folyosóról, bezárt ajtón keresztül hangos imádkozást és sóhajtozást hallott ; kinézve a dolog után, legnagyobb elképedésére egy térdelő embert látott, ki imája közben megindítván sóhajtozott és „Lorbert, a szent prófétát“ kereste. „Lorber vagyok, de „szent“ ember nem vagyok...“ „Jöjjön és tanuja lehet, mikor az Úr elhív az írásra!“ Ez a látogató volt Busch. V. ö. „*Briefe-L.*“ i. m. 35. s köv. l., 43—45. l. Busch képmását közli a 151. l. Kernerét a 149. l.) — Az abszolútizmus rendőrzésének korában történhetett, hogy egy „előkelő úr“ Lorbert, ki az Úrral személyes érintkezésben állónak állította magát, felpofozta, Lorber szó nélkül, szeliden tűrte. Ez az úr ezután egy malomba ment s ott „véletlen“ szerencsétlenség érte : a jobbkeze szétroncsolódott. Lorber egyik női hívének, Grossheim asszonynak közlése, ki gyakran adott enni az egész nap krajcár nélkül lévő, mindenét eladakozó, éhező theozófusnak. Érdekes példája ez is az átlagból kiemelkedő vallásos személyiségek körül meginduló legenda-képződésnek. („*Briefe-L.*“ i. m. 34., 36—37. l.)

¹²⁶ Landbeck arcképét közli „*Briefe-L.*“ i. m. 153. Ugyane mű közöl képeket a Bietigheim-ban lévő centrumból, a Lorber-kéziratok és kiadványok gyűjteményéről. (V. ö. i. m. 171—177. l. és 46., 65. l.)

¹²⁷ L. A háromnap jelenet. III. és 59. lapon.

Így a Mayerhofer tábora a trieszti iskola nevet vette föl. Nevezetesebb volt a drezdai iskola, majd a Württembergben levő bietigheimi iskola és újabban a görlitzi iskola.¹²⁸ Az iskola elnevezés helyett használták már kezdettől fogva a páholy elnevezést (Loge), mint a mely a szabadkőművesség, theozofia és neognosztikus irányzatok körében közkedveltséget nyert. Egyik legnevezetesebb páholyuk a görlitz-i „Tanatra-Loge“. Ezekben az egyes páholyokban ma is történnek az élő Ige kijelentései, amelyeket folyóirataik közölnek is, de legtöbbször csak a névkezdő betőjével vagy csak keresztnévvel jelölve, hogy egyrészt az emberimádást megakadályozzák, másrészt a figyelmet a belső Igére fordítsák. Újabban a „páholy“ szót kerülik, hogy össze ne tévesszék őket a szabad kőmivesekkel. Hirdetik a Jézus visszajövetelét arra az időre, amikor az emberiség egy harmada tudomást szerez a Lorber által kijelentett igékről. A theozofiával való rokonsága az első látásra előtűnik, amidőn az anyagból a szellemi felé való fokozatos fejlődést, teremtési periodusokat és mennyei szférákat különböztet meg és hirdeti a Jézus-Atya többszöri inkarnációját. A szabadkőművességgel való rokonsága szervezeti formájában és fegyelmében tűnik elő. A spiritizmusnak is tág teret enged és több kijelentés szól arról, hogy a spiritizmus a Mozgalom körében megengedett, mert ezáltal megrögzött materialisták lesznek hívókké és a kisebb, jelentéktelen szellemekkel való érintkezés fogékonyakká teszi őket a belső Szellem nagy kijelentése iránt.¹²⁹ A spiritizmus voltaképpen a mozgalom számára csak előiskola, igen jó arra, hogy kézzelfoghatólag bizonyítsa a halál utáni életet és hozzásegíteni a fő célhoz, hogy ne a szellemekkel, de az Atyával beszéljünk. Az Atyával érintkezést pedig a saját szívünkben kell keresni.¹³⁰

A Mozgalom elterjedése gyorsan ment Európa nyugati államaiban. Hollandiában és Angliában elég hamar ment terjeszkedése. Svájcban Georg Sulzer,¹³¹ a svájci fősemmítőszék elnöke állt nyíltan a világháború előtti a spiritizmus, okkultizmus mellé és elismerőleg szólt az Új-Sálem Mozgalomról. Francia közvetítés útján és angol közvetítéssel vannak a Mozgalomnak hívei Afrikában és Amerikában is. Újabban Haraldur Nielsson¹³² reykjavíki lutheránus theologiai professzor az izlandi egyetemen nyilatkozott elismerőleg a Mozgalomról. Nagyon elterjedt a Mozgalom Sziléziában, Berlinben és Hamburgban is. Újabban terjed Csehszlovákiában és Magyarországon is.

A magyar mozgalom teljesen a német bietigheimi központ filiáléja volt kezdetben. Onnét nyerte Horti Ede az indítást, majd itthoni munkájában hazai medium által külön isteni kijelentés útján a megbízatást, melyet le is közöl a Mozgalom magyarországi organumában: „Te vagy ama kő, amelyen az Új-Sálem-épületben sokan megütköznek. Állhatatosságod meg fog téged jutalmazni. Tarts ki, ha körülted tombol is az ár! Enyém vagy. Én választottalak ki arra, hogy a munkát itt, Magyarországon elvégezd. Igen, az elvégzésére választottalak ki. Te vagy az én sziklám és az is maradj, amelyen a világ összezúzza magát. Ámen.“¹³³

A Mozgalom németországi helyi csoportjai újabban testvéri körök (Geschwisterkreis) név alatt működnek. Az ilyen csoportok számára a Szent Szellem

¹²⁸ A görlitz-i iskola Fedor Mühle és társai kezdeményezésére külön irányzattá kezd alakulni „Gottesbund (Loge) Tanatra“ néven, azonban összefüggése Lorber irataival kétségtelen. L. Scheurlen P. i. m. 288—295. lapon. Tanatra szerintük krisztusi tettet jelent.

¹²⁹ L. Das Wort, 1922. Heft 6. 75. lap.

¹³⁰ L. u. ott 84. lap.

¹³¹ L. Das Wort, 1930 62—64. lap.

¹³² L. u. ott 43—45. lap Kirche und psychische Forschung c. cikket. Nielsson professzor a „Minerva, Jahrbuch der gelehrten Welt“ c. encyklopaedikus műben 1928-ról még szerepel, mint theol. professzor, de 1930-ban már nem. Viszont a francia nyelvű hasonló műben „Index generalis annuaire des Universités, Paris, Edition Spes“ c. vállalatban az 1927—28. évről a 171. lapon, 1928—29. évekről a 182. lapon s az 1929—30. évről a 182. lapon szerepel. Valószínű, hogy mint nyugdíjazott professzor, tette a következő szokatlan kijelentéseket: „Nincs testi föltámadás, nincs örök pokol... Ha Krisztus beszélt halála után, akkor a mi halottaink is megjelenhetnek és beszélhetnek... Az Úr színváltozása is ilyen spiritiszta Sitzung-jellegű... ez nem revolutio, hanem reformatio és evolutio“.

¹³³ L. Az Ige, 1929. 2. sz. 32. lap.

1882-ben Ladner Johanna biblia-médium által tíz pontból álló alapszabályt adott. Természetesen, ez kötelező a magyar szervezkedésre is. A tíz pont a következő : „Az egy akol — egy pásztor testvéri köreinek Szentszellemtől adott alapszabályai :

1. Testvéri kezet nyujtsatok egymásnak Én érettem, az Én céljaim érdekében.
2. Őszinték legyetek egymás iránt.
3. Ne legyetek egymás terhére, ha jónak látom, hogy közös keresztet rakjatok.
4. Ne kívánjatok egymástól túlságos áldozatokat.
5. Cselekedjétek azt, amit a Nagy Evangéliom a testvéri szeretetről tanít.
6. Legyen gondotok arra, hogy az együttes imát ápoljátok. Főként könyvek átadásánál ne mulasszatok el az imát.
7. A közös tulajdon külső rendjére is ügyeljétek, de ne világi módon.
8. Legyetek titoktartók egymás ügyeiben, kivált, ha elpanaszolt bajokról van szó.
9. Ne elegyedjétek az általános felfordulásba, hanem a csendes kamrácskában keressétek megújulásiokat.
10. Üdítsetek fel egymást szeretetteljes levelekkel.¹³⁴

Ezekben a szabályokban a 7., 8. és 9. a figyelemreméltó és bír némi politikai vonatkozással. A 7. pont kimondja a közös tulajdont, amelyet az előbbi pontok azzal szelidítenek, hogy csak a legszükségesebb esetben engedik meg a más ideiglenes kezelésében levő javaknak igénybevételét. Valószínű, hogy ezalatt a korlátozás alatt : „ne világi módon“, azt kell értenünk, hogy nem a kapitalizmus és szocializmus ellentététől született módon kell kezelni a közös tulajdont. A 8. pont pedig az „általános felfordulás“ jelzője alá foglal mindent, ami a Mozgalom kamrácskáin kívül történik.

A magyar Mozgalom bejelenti, hogy nem akar szektát alapítani és nem követeli meg a Mozgalom nálunk sem a régi egyházból való kitérést,¹³⁵ bár mindent megtesz a régi egyház tanaival ellentétes nézetek terjesztésére. A Mozgalomnak úgy a magyar, mint a német organuma közöl elbeszéléseket, ellen nem őrizhető híreket, melyek a történelmi egyházak papjait állítják furcsa megvilágításba.¹³⁶ A német központ mozgalmat indított az Új-Sálem iratok magyar fordításának anyagi segélyezésére s a „Tatgemeinschaft der Neu-Salems Freunde“ igyekszik is a magyar mozgalom iránti szimpátiáját tettekben is kifejezni.

Horti Ede vezetésével Rákosligetben megindult az „Új-Sálem Világosság“ írásainak magyar kiadása. Ezek pártolására és terjesztésére felhívó füzet, mely 1929-ben március végén jelent meg, közli Lorber Jakab „Die geistige Sonne“ c. művéből „az élet tizenkét hordozó oszlopa“ c. fejezetet.¹³⁷ Minden oszlopon felírás van s ezek a fölírások a tíz parancsolatot osztják tizenkét csoportba. Sajátságos a hetedik oszlop felírása : „Ha a te testvéred a fáról leszedett egy gyümölcsöt, akkor Isten kezéből vette azt és te akkor ne formálj önhatalmú jogot arra, hogy tőle, a te testvéredtől, t. i. az egyszer leszedett gyümölcsöt bármi módon elvedd.“ Az eltulajdonításnak ilyen eltűrése a lopás iránti közönyösségre vezetne, ha nem volna ott a későbbi óvó intelem azok ellen, akik Isten jogait merik bitorolni. A tizedik oszlop szerint nem igazi házasság az Isten előtt, ha feleségeddel csupán a magad kívánsága szerint kapcsolódsz. Mert így a testiség elveszti az eredeti szabadságot is és elvon a szellem világától.

¹³⁴ L. Az Ige, 1929. 1. szám, 25. lap.

¹³⁵ Ugyanilyen szellemben működnek a németországi testvér-körök. Lorber szerint csak egy egyház van és minden férfitagnak megvan a joga prédikálni benne. Drága templomok helyett többet érne kórházakat, szegényházakat építeni. A Mozgalom beszél az egyházak és szekták tévtanairól, de mégis tanítja, hogy a külső egyházat, a mi földi anyánkat, nem szabad elhagyni. Isten azt rossz szemmel nézi. S tényleg vannak a Mozgalom követői között olyanok számosan, akik hűséges tagjai egyházunknak. L. Scheurlen, P. : i. m. 309—310. l.

¹³⁶ L. Az Ige, 1929. 1. füzet, 25. lap ; 2. füz. 26—29. lap.

¹³⁷ L. Horti E. : Fölvívás az Új-Sálem írásk magyar olvasóihoz és kedvelőihöz. Rákosliget, 1—8. lap.

A Mozgalom német organuma a „Das Wort“ 1921 óta jelenik meg, a magyar organum, „Az Ige“ 1929 óta. Ahhoz képest, hogy a Mozgalom nálunk aránylag fiatal, elég nagy irodalmi tevékenységre tekinthet vissza. A Mozgalom eddig inkább az intelligencia (tanár, tanító, orvos, művész stb. és iparos, kereskedői rétegekben terjedt el és az egyszerű földművelő néphez még alig érkezett le. Irodalmi termékei is inkább az előbbieket értelmi felfogásához igazodnak. A Mozgalom minden valamire való megjelent német és magyar termékét említettük fejtegetéseink eddigi során, azoknak itt külön felsorolását szükségtelennek tartjuk.

4. Az „Új-Sálem-mozgalom“ jellege.

Az eddigi előadottakból élesen domborodik ki az Új-Sálem-Mozgalom jellege. Befejezésül hadd vonjuk meg itt egy pár határozott vonással ennek tünetkező képét :

a) A Mozgalom föltámasztja a *prófétai szellemet* a leggépiesebb formában. A szekták közül a swedenborgianusok, az „utolsó idők szentjei“, t. i. a mormonok, az „új apostoli gyülekezet“,¹³⁸ a „pünkösti mozgalom“,¹³⁹ (mely Rároha Ferenc kispesti lakos és neje működése folytán országosan ismert lett) stb. a maga körében szintén fölelevenítette.

b) A Mozgalom felelevenítette az *arianizmust és a patripassianus eretnekséget* a maga legszellemibb, de mégis egészen merev formájában. Ebben a tekintetben bizonyos rokonság állapítható meg a balkáni patarén és bogumil, illetőleg pavlikán szektával, melyhez Lorber talán a szülőhelye körüli szlávok útján, Mayerhofer pedig a Balkánon vívott harcái útján juthatott. Szerintük ami Keresztelő János volt a pusztában, aki a papság visszaéléseire rámutatott és „beavatta“, megkeresztelte azokat, kik Istent szívből akarták szolgálni, az akar a Mozgalom ma lenni.⁽¹⁴⁰⁾

c) Föleleveníti és kánoni rangra juttatja az *újtestamentomi apokrifusokat* és ezzel a római katolikus tradíció-tannal való rokonságát bizonyítja.

d) Határozott *laikus vallásos szervezet*, kifejezett papság nélkül. Ez a körülmény rokon a nazarénizmus szektája felfogásával és könnyen vezethet a történelmi egyházak elleni gyűlöletre és ellenszenvre.

e) Kozmologiai fölfogásában *neo-gnosztikus és neo-theozofiai irányt* követ.¹⁴¹ E tekintetben rokon az összes theozofikus és anthropozofikus tanokkal, valamint a neo-gnosztikus és neo-buddhista szervezetekkel. Kétségtelen előnye azonban mindezen irányzatok fölött az, hogy az indiai és hellenisztikus elemeket nem engedi a keresztyén elemek fölé túlsúlyba kerülni.

f) Kétségtelen a Mozgalomnak a *spiritizmussal való rokonsága* s ha sikerül a spiritizmus rabjai közül számottevő tömegeket megnyernie, magasabb és keresztyénibb szellem számára, ezzel fontos társadalmi missziót végezne.

g) Kétségtelenül megállapítható a *közös tulajdon iránti rokonszenve* és a magántulajdonnal szemben való lanyhasága, mely nem mindenben felel meg a mai törvényes rendnek. Azonban az idevonatkozó tételeknek annyi korlátozó

¹³⁸ L. *Rubanowitsch, Joh.*: Die Apostolischen (Irvingianer), Az „Irret nicht, liebe Brüder“ III. sz. füzete Neumünster, 1906. L. még idevonatkozólag Scheurlen, P. : Kalb E., Dresbach E. stb. szektákról szóló műveik megfelelő helyeit, továbbá Thimme, L. : Kirche, Sekte und Gemeinschaftsbewegung etc., Schwerin, 1925 c. művét és „Flugblätter über die Sekten : Wider die Neuapostolischen und ihre neuen Apostol“ c. füzetet és Riemer, M. : Die neuzeitlichen Sekten und Häresen etc. (Stange C. által szerkesztett Studien des apologetischen Seminars 17. füzete) Gütersloh, 1926. c. művét.

¹³⁹ L. idevonatkozólag az előbbi jegyzetben felsorolt szekta-történelmi művek megfelelő helyeit, továbbá a következő műveket : Schrenk Elias : Die Pfingstbewegung, Stuttgart, évszám nélkül ; Riemer, M. : Wider die Irrgeister etc., Witten, 1928. ; Rubanowitsch : Das heutige Zungenreden, Neumünster, évszám nélkül ; ezeken kívül a szekta magyar kiadványai.

¹⁴⁰ jegyzet. Nagy Evangéliom (X. kötet 30 fejezet) szerint Lorber nem más, mint az-újra testet öltött Keresztelő János.

¹⁴¹ L. részletesebben Lorentz, W. : Antroposophie und Protestantismus (Das neue Zeitalter 7. füzete, II. kiad.), Godesberg, 1922. és Leese, K. : Antroposophie und Religion etc. Berlin, 1926. c. műveket.

ellentétele van, hogy megfelelő bölcs vezetés mellett ennek a veszedelmes következménye elkerülhető.

h) Kétségtelenül megállapítható a mozgalomnak *a világtól elforduló jellege*. Ez a vonása majd minden szektával közös. Ennek következtében a Mozgalom hívei a legrosszabb esetben a kultúra ellenzői, a legjobb esetben a kultúra passzív élvezői lehetnek.

i) Szervezetében és terjeszkedésében szigorú megjelöléssel a *titkos társaságok*, a közvetlen tapasztalaton alapuló enyhébb megjelöléssel a *zártkörű mozgalmak csoportjába* tartozik. Ha megfelelő képzett és jellemerős vezérek irányítása alatt marad, ez a körülmény a társadalom életére egyelőre nem lesz veszélyes jellegű. Külön papságuk nincs, hanem a „Szent Szellem“ irányítása szerint igazodnak biblia-mediumok útján nyert kijelentések formájában. Minden felsőbbségnek alávetik magukat akár jó az, akár rossz.

j) Nincs Magyarországon *történelmi egyház*, mellyel kisebb, vagy nagyobb mértékben *ellentétbe* ne jutna. Ezek az ellentétek fájhatnak mindegyik egyháznak, de elfogulatlan teológiai tudományos szempontból vizsgálva ezt a kérdést, a Mozgalom tanai és életgyakorlata nem haladják túl azt a mértéket, amelynek keretén belül az egyes történelmi egyházak egymást is bírálni szokták. A Mozgalom bírálatának joga ott gyökerezik a protestantizmus által az egyéniség számára kiharcolt jogokban. Üldözésük csak mártírokat teremtené és a Mozgalom földalatti terjeszkedését mozdítaná elő.

Csikesz Sándor.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A theológia tudományossága.

A dialektikai theologia megítéléséhez.

1.

A theologia tudományosságát is ugyanazok a tényezők biztosítják, mint akár melyik más tudományét, mert ugyanaz az egy egyetemes érvényű törvényszerűség határozza meg, mint apriori előfeltétel, a tudományalkotást általában, akárminő tárgyról szóljon a tudomány. A hagyományos meghatározás, melyszerint a tudomány az egy körbe tartozó, vagyis azonos jelentésű tények magyarázatát adja, ha egy kissé mélyebben tekintjük, két tényező összeműködését mutatja: a tárgy az egyik, melyet magyarázni kell, az értelem alkata, amelyik a magyarázatot végzi, a másik. A kettő közt valami mélységes egymásrautaltságot, egymásnak rendeltséget kezdettől fogva sejtett az értelem, kezdve az *Empedokles* nagyszerű ötletétől, hogy hasonlóval ismerünk meg valami hasonlót, el a legmélyebb magyarázatig, melyben a *dolgok logikájának* és az *értelem logikájának* kétágú kérdése megoldásra talál. Mert az világos, hogy a dolgok logikumát kell megtalálni, a tárgynak tőlünk csak elismertetést kívánó természetét; a logika legmélyebb problémája azonban éppen itt villan elő: hogy történik az, hogy egyáltalában megérthetjük a dolgokat, a dolgok logikumát? Hogy van az, hogy a dolgokban van értelem; hogyan jut az értelem, a jelentés a dolgokba, vagy megfordítva, hogy jutnak el a dolgok a jelentéshez, az értelemhez? Világos, hogy minden tudományoskodásnak ez a legmélyebb, legalapvetőbb kérdése és nem volna szabad engedni, hogy járulékos és következményes kérdések háttérbe szorítsák ezt a középponti kérdést, amelytől az egész értelmi munka szelleme és gyakorlati életfunkciója függ.

A válasz pedig erre a főkérdésre, melyet itt természetesen csak jelezni lehet, nem kifejteni, az, hogy a filozófiatörténet tanulsága, mint a tudomány elméletének természetes fóruma, egyetlenegy megoldást mutat lehetségesnek: hogy a tárgyban azért van ott a logikum, mert az egyetlen valóságos *logos*, az emberi

szellemen keresztül érvényesülő logos szövi belé a maga szellemi alkotását, mikor az ingert tárggyá nemesíti, azzá a konkrét ismereti tárggyá, amely éppen akkor az öntudat elé áll, és azért ismerhetjük meg, mert a szellem minden ismerésben a maga alkotását ismeri fel, mert ő maga vitte bele abba a tárgyba a logikumot, a maga szellemi természetét, azért lehet benne a tárgyban a jelentés és azért érti meg, mert a szellem magamagát közvetlenül érti. A dolgok logikájának és az értelem logikájának különben elbírhatatlan metafizikai nehezségei így oldódnak meg a tárgyat alkotó tapasztaló szellemiség, vagyis a logos tárgyat alkotó funkcionálásának egyszerű törvényszerűségében.

Ebből már most minket itt mindennekfölött az érdekel, hogy a tudományalkotás lehetőségét éppen ez a tárgyaló logikai tevékenység biztosítja, a tárgyak végtelen különböző sokfélesége mellett is a logosnak ez a tárgyat alkotó törvényszerűsége a biztosító gerinc minden értelmi munka, azaz rendszeres magyarázat számára. Az értelemnek nincs egyéb teendője, mint híven és odaadó hódolattal végignyomozni a tárgy *logosát* — a legmagasabb fokon, a filozófiai öneszmélés fokán azt is felismeri, hogy honnan van benne a tárgyban az a logos —, elrendezi az összefüggések értelmi szálait, ami természetesen mindig újból kezdendő és mindig mélyebbre hatoló munkát jelent; éppen ez a tudománynak legfelségebb értékforrása: soha se lehet készen a magyarázattal, mert a jelentés új viszonyulásokat mutat, új *deiktikus szálak* eddig észre se vett új kapcsolatokra figyelmeztetnek; éppen ezért nemcsak a történelem, hanem igazán minden tudomány szünetlen revíziójával dolgozik annak, amit már elért eddigi magakifejtésével az értelem és nincsen az organikus kibontakozásnak szebb és klasszikusabb példája, mint a tudomány élete, ahol egynehány alapjelentés bontakozik ki a magamagát organizáló élet felséges látványául.

A legmegszívlelnivalóbb tanulsága pedig ennek az életfolyamatnak az, hogy az értelem a dolgok autonómiáját ismeri el, mikor hódolattal csak azt keresi bennök, amit a saját jelentésük logosa tartalmaz, ezt azonban csak azért teheti, mert a maga autonómiájának felismeréséhez már elérkezett; a saját maga törvényét úgy valósítja meg, hogy amilyen hódolattal beleadta a jelentést a tárgyba (ami hogy hogyan történik, örökre elrejtett titok marad), éppen olyan hódolattal nyomozza most már öntudatosan végig, amennyire az egyes elmék összetett ereje képes, a jelentések tartalmát és összefüggéseik végtelenbe nyúló hálózatát. Ezért volt a tudomány születése perce *egyszerre* az értelem nagykorúságának elvi proklamálása, mert most már odaérett, hogy a valóságot önmagáért akarja megérteni, nem valamely percnyi szükségéből való szabadulásért, vagy — ami ezzel csaknem egy — valamely gyakorlati haszonért, és a dolgok autonómiájának elismerését proklamáló kezdés.

Ebből nyomban következik az a paradoxonnak tetsző tanulság, hogy a tudomány, az értelem legmagasabb, mert rendszeres munkája, a maga természetes hivatása szerint az élet leggyakorlatibb munkája, a teoria a legbiztosabb alapvetése a praxisnak és az ideál a legbizonyosabb realitás; mindez azonban azzal a feltétellel, hogy a tudomány *nem akar* gyakorlati lenni, azaz nem akar egyéb lenni, mint a jelentések öntermészetét és a tárgyi világ rendjében preformált összefüggéseit utánanyomozni kész és semmi egyéb, mint erre a törvényszerűsége nem figyelő világosság-gyujtás: akkor lesz képes a dolgok természetének megfelelő visszahatást szabályozni, vezetni, irányítani, akkor tarthat a jelenségek elé tükörképet és akkor képesíti a szándékos formálást ama belső és egyetlen szabályozó törvényszerűség engedelmessé követésére és ezzel felhasználására. A tudomány hatalom lesz annál fogva, hogy szolgál, gyakorlati lesz azért, mert nem akar az lenni, használni, mert a hasznosítás egyetlen forrását tárja fel: a dolgok törvényszerű rendjét, az igazságot és nincs más vezető elve, csak az igazság, nincs se tekintély, se egyéni tetszés, se építványgyűjtés, se semmiféle használati jószándék előtte, akármilyen magasrendű értéke legyen a valóság ama részének, amelyet vizsgál, vagy akármilyen szívbeli érdek fűzze hozzá; akkor lesz gyakorlati, ha csak az igazságot kutatja benne; ha nem akar gyakorlati lenni, amíg tudóskodik.

2.

Ezeket az általános érvényű tudományelméleti elveket a maguk lealkuvást nem engedő egyetemességében talán sehol se lehet meggyőzőbben érvényesíteni látni, mint a theológiában. Hogy a theológia abból a gyermekes valamiből, amit az újkor átvett a scholastikus hagyományból és amely az *a deo data, de deo docens, ad deum ducens* kegyes hangulatában végezte a maga korában szükségszerűen csak *így* lehetséges munkáját, — tudományá lehetett, annak köszönhető, hogy rendre a theologusok is mindinkább felismerték amaz egyetemes elvek érvényét és a *loci communes* tekintély elv szerint „bizonyító” eljárása helyett a vallás összes életjelenségeit vizsgálat alá vevő és ezzel a vallás lényeges mivoltát mindig igazabban felismerő, tisztán az értelem élethivatásához hűsége rendszeres munkát értették theológián. Ezért volt ennek a theológiának kialakítása az európai szellem egyik legnagyobb tette. Olyan tapogatózásokban is nagyszerű kezdeményezések után, mint a *Baconé*, aki már az összehasonlító vallástudományt is programjába veszi, a *Spinosáé*, olyan férfiak szervezték meg módszeresen ezt az óriási munkát, mint *Herder* és *Lessing*, olyan lángelmék építették meg alapjait, mint *Kant* és *Schleiermacher* s a XIX. század tudományos alkotásai közt nem az utolsó helyre tartozik az az érett mű, melyet ezeken az alapokon a német tudományosság elvitathatatlan vezetése alatt Európa népei válllvetve dolgoztak ki.¹ Történelmi kialakulása semmiben se különbözött a többi tudományokétól, ellenzésben éppen annyiban, vagy még többen volt része, mint az értelem minden komolyan végzett missziójának; viszonzásul megvan az a kiváltsága, hogy a maga példáján mutathatja meg, hogy annál gyakorlatibb, minél kevésbé akar az lenni. Nem azzal lett egyház- és vallásépítő erő, hogy az akart lenni, hanem az lett, mert a vallás igazi természetét tudta feltárni, tehát megújulásához segíthette a gyakorlatot. Nem teremthetett új vallásos életet, mert ez nem az ő hivatása, ezt a prófétai lelkekre szokta bízni az Úr; a tudomány azzal veszi ki részét az élet megújulásából, hogy világosságot gyújt a formáló akaratra és a Kant szépséges metaforáival, fáklyát emel a haladó tábor elé. Ha a tudományra általában áll, semmivel se áll kevésbé a theológiára a Kant figyelmeztetése: *Wissenschaft soll sich hüten, erbaulich sein zu wollen* — a tudomány ne akarjon építő lenni, akkor építhet igazán. Éppen olyan kevésbé éreznők természetesnek, ha a theologus magyarázat közben egyszerre csak elkezdene prédikálni, vagy rajongani, mert amiről szól, könnyen elárasztja a rajongó érzések árával, mint ahogy nem érezzük annak, ha az esztétikus, vagy műbíráló értelmezés helyett egyszerre elkezdene ömlengeni, vagy lirizálni, mert a vers magával ragadta. Hogy a theologus jobban ki van téve ennek a csábításnak, nem menti, hanem éppen arra kötelezi, hogy annál jobban vigyázzon a tudomány természetére, ha igazán szolgálni akarja az óriási gyakorlati erőt, a vallás érdekét.

Mindebből semmit sem találunk a dialektikai theológiában, hanem mindennek teljes ellentétét, az elnevezéstől el a feladatok felállításáig és megoldásuk szelleméig. Merevebb ellentétet el se lehet képzelni azonos elnevezésű szellemi irányzatok közt, mint a Barthék theológiája és a között, aminek helyébe akarják állítani a magukét. Ez ellen a történelmileg kialakult theologia ellen az a kifogásuk, hogy elvesztette szeméi elől a keresztyénség abszolútságát és ezzel az Isten szuverénitásának alap gondolatát, elhalványította az Isten és ember közti végtelen különbség tudatát és az isteni ige erejét ezzel megcsönkította, ezért tehát nem is képes megfelelni annak a nagy misszióknak, hogy kimentse az embert a reászakadt krizisből.

Az már most kétségtelen, hogy a század fordulója táján előállott világnézeti tusakodások közt a historizmus és a pszichologizmus kettős áramlatában a vallás értelmezése is bizonyos elsőkélyesedést mutatott, ennyiben a Barthék fellépését

¹ A történelmi folyamat megismeréséhez ma is a legjobb bevezető *Rauwenhoff—Bartha*: A protestantizmus története, távolabbról; *Schwarz Károly—Kovács Albert*: Adalékok az újabb theol. történetéhez. A németeknél a *Religion in Geschichte u. Gegenwart* kitűnő cikkei. Kant és Schleiermacher viszonyára nézve a *Stephan Horst* tanulmánya, *Kantstudien* 1924.

úgy lehet tekinteni, mint természetes visszahatást ez ellen az elvizenyősdős ellen, melyet a háború utáni fejtelenségben mélypontjáig jutott krízist átszenvedő ember érthető felfigyeléssel fogad, hiszen nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy hasznavehetetlennek bizonyult segítségek helyett biztos és abszolút érvényű gyógyszer ígérnek neki legkínzóbb szenvedéséből, lelki kríziséből.

Itt mindenekelőtt azt kell szemünk előtt tartani, hogy az a kifogásolt theologia se mulasztotta el fölemelni szavát akoráramlatok elég hamar észrevett ronboló hatásai ellen ; a gyakorlati igehirdetés korszerűsége érdekében végzett nagyon komoly és nagyon eredményes elméleti, azaz tudományos reformjai éppen úgy bizonyítják ezt, mint magának az igehirdetésnek lankadatlan erejű építő munkája akár a német, akár az angol-amerikai ker. világban. A kereszténység abszolút-ságát pedig, általában a vallás önértékű és autonom természetét minden pszichologizmussal és historizmussal szemben egyformán nyomatékos és önértékű tudományos érveléssel védte meg az utóbbi évtizedek theológiáját meghatározó *Ritschl* örökség mindkét iránya, az erlangeniek bibliai orthodoxiája éppen úgy, mint a *Harnack* szellemében dolgozó theologia, úgyhogy a *Troeltsch* nagyszerű életművének, mely a historizmus problematikájának végiggondolásában áll, természetes és belső korrekcióját éppen ez az irány tudta megadni, melynek egyik érett termésül kibontakozott. Gondoljunk továbbá a kereszténység, egészen szabatosan : a Jézus igehirdetésében felismert *eschatologikus* alkotórészek jelentőségének kidomborítására a *Bousset* és *Wernle* kutatásaiban, a *numinosum* és *tremendousum* hangsúlyozására az *Otto* tanulmányaiban, hogy csak a legfőbb mozzanatokra mutassunk rá és akkor meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy az a kifogásolt theologia nem mulasztotta el kötelességét, mert, íme, éppen azt tette, amire most a dialektikai theol. vállalkozik, sőt, hogy előkészítette ennek az utat, melyen most, mindenesetre, azzal a helyzeti előnnyel indul el, hogy türelmetlenebbül várják a gyógyulást és az új theologia okulhat előzői tanulságaiból, mikor erre a nagy misszióra vállalkozik.

Az okulást akarja talán jelezni az elnevezés, vagy elnevezések fűzére, mellyel az új tan *egész más* voltát szembeötlően kidomborítja. Előszóval nevezik a *krízis theológiájának*, mert a mai embert egész lelki életének kríziséből akarja kimenteni. Minthogy pedig erre az erő csak az Istenigében van meg, azért nevezi az *ige theológiájának* is ; s végre, minthogy az Isten olyan szuverén hatalom, annyira „egészen más“, mint az ember, hogy nem lehet hozzájutni, csak az igéjében parancsolt parancs sötétbe ugrás-szerű elfogadásával, amit egy ellentéték közt hánykódó dialektika előz meg, azért nevezetik az új tan *dialektikai theológiának* és ez a leggyakoribb és legáltalánosabb elnevezése.

Az elnevezésnél többet mond az, ahogyan viseli magát előző, vagy inkább : kiküszöbölni kívánt versenytársával szeoben. A legmerevebb ellentét ez, és a legkiméletlenebb hadjáratot indítja ellene, mintha valami ős ellenség volna. Schleiermacherben látja ennek az iránynak forrását és azért gyökerestül ki akarja irtani alapvetését ; erre vállalkozott *Brunner* Emil „Die Mystik und das Wort“ című könyvében. Büne az, hogy a vallást feloldotta valami szubjektív érzés egyéni szeszélyeibe ; a theológiát valami általános vallástudományá sekélyesítette ; ezzel Schleiermacher olyan messze eltért Luthertől, hogy nincs közelebb hozzá, mint Aquinói Tamás, ha az elsőre szabad hivatkozni, a másokra is éppen úgy szabad.² Ezért ez az irány célzatosan és elszántan visszaveszi a theologia szó régi értelmét : *doctrina de deo*, amelynek semmi köze a vallástudományá szintelenedett Schleiermacheri örökséghez.

Van még egy jellemvonása ennek a theológiának és ez a legfeltűnőbb, egyzersmind a legmegvesztegetőbb is : ez a gyakorlati, építő szándék, amely főleg a *Barth* Károly műveiben nyilatkozik meg, de az irányzat többi képviselőiben is uralkodó tendencia. Nem csoda ; Barth sokszor elismételte, hogy őt az igehirdető gyakorlati érdeke riasztotta fel jelen problémáira, mikor azt kell megmondani, hogy hogyan állhat meg az ember az Isten előtt. S akik hozzá csatlakoztak, azo-

² Zwischen der Zeiten IV. 20.

kat nyilvánvalóan ezzel az építő, prófétai, egy szóval gyakorlati hatásra törő célzattal igézte meg, nálunk is, olyan kitűnően iskolázott elméket is, mint *Tavaszy Sándor*³ azaz, éppen azzal, ami a legkétesebb értékű benne. Prófétai misszió: bizonyára, a legáhitottabb kegyelmi ajándék, amiért a ma embere esenghet; bizonyos, hogy a lelkeket felszabadító erőt valamely prófétai személyiségen keresztül fogja elküldeni a mai krízis szenvedő áldozataihoz a gondviselés és rövidlátó elfogultság volna Barth Károlyból nem érezni ki a prófétai tüzet. De a próféta-ság és a tudomány akármilyen felséges perszonális uniót kössenek *egy* személyiségben, minőségileg különböző tevékenységei maradnak ugyanannak az osztatlan személyiségnek: összeerőltetésük visszas. Tudóskodni a próféta-ság alapesztusával éppen olyan erőltetett dolog, mint prófétálni a tudomány művelése közben. Azért ez a legkényesebb vonása ennek az iránynak. Nem valószínű, hogy akármilyen erős elszántsággal vállalt prófétai tudóskodás is meg tudná változtatni a tudományalkotás törvényeit; valószínűbb, hogy csorbát szenved a tudomány és csorba esik a gyakorlati érdeken, a keresztyénség szolgálatán is.

3.

Mivel jobb tehát az „ige theológiája“, mint amit kifogásol? Mit tesz az átkos historizmus és pszichologizmus helyébe? Hol keresi tudományos alapvetését? *Az ige theológiája*: milyen nagyszerű feladat: biztosítani az ige hatását, amennyire emberi erő ere egyáltalán képes, közelhozni hozzánk, a mai emberhez, az egyetlen és örök igét, megértetni történeti adottsága és örök érvénye szerint, az időileg meghatározott formát éppen olyan szükségképpen mozzanatnak mutatni fel benne, mint az örök jelentést, milyen nagyszerű életfakasztó munka: bizony az egész theologia *azért* van, hogy a Jézus Krisztus igéjében megteljesedett élet-értelmezést a vallásos tudat fejlődési folyamatában éppen mint *megteliasedest* világítsa meg. Mennyi felséges életfakasztó hatáslehetőség a tudományos munka számára! Ha Barth azt mondaná: ami eddig erre a nagy célra történt, csak bevezetés, tétovázó keresgélés, fogjunk össze, szegezzük szemünket a középponti kérdésre, tisztítsuk meg módszereinket, hogy a lényegtelen ne rabolja el az erőket a lényegtől: ez érthető, határozott és *egyértelmű* beszéd volna, ez a *theologus* szava volna, aki a világossággal, melyet az értelem gyújt a maga módszeres érettségével, biztosan szolgálja ama nagy gyakorlati hatalom ügyét, melynek kultuszára szentelte magát: a vallás ügyét. De Barth nem így beszél, ő *átértékel!*, a vallás összes alapjelentéseit épűgy, mint az értelem és így a tudomány alapelveit átértékeli; ennyiben csakugyan modern theologus. Hit, kijelentés, ember, tudás, evangélium, minden új színben csillog nála.

Csakhogy eljárása ahhoz hasonlít, amit *Molnár Albert* egyszer egy kritikájában a szavak „prizmás megvillogtatásának“ mondott; paradox tételek tűzijátéka kápráztatja a szemet, de a fogalmak tartalmának nyugodt, megvilágító, *építő* kifejtése hiányzik, a paradoxosofia volna hivatva pótolni a végiggondolás értelmi kötelességét. Nem valószínű, hogy a legmodernebb prófécia is feloldozhatná magát a világosság és bizonyosságadás feladata alól, kinek van nagyobb szüksége a legteljesebb világosságra, mint a prófétának, mi lesz, ha a trombita bizonytalan harsogást tészon? Ebben az örökös prizmás megvillogtatásban nincs egy könnyen módja se ráeszmélni az embernek, hogy tudomány címén, *theologia* címén voltaképpen egyfajta *sacrificium intellectus* követelnek tőle, azzal az érveléssel, hogy az értelem semmit se tudhat azokról, amikről ez a theologia, vagyis ez az értelmi munka szól, tehát vesse magát oda az érthetlenségeket, vagyis az értelem számára képtelen dolgokat sötétbe ugróhoz hasonlóan elfogadó hit karjaiba. Mintha már hallott volna az európai emberiség ilyen biztatást. És ezt a repristinált „orthodoxiát“, ennek is a legavultabb fajtáját ajánlja a Barthék iránya megváltóul a mai embernek! Erre mondja Barth, a Harnacknak adott válaszában, hogy nem

³ L. a *Theol. Szemle* 1930. évfolyamában *Gáncs A.* és dr. *Nagy Géza* cikkeit: *Tavaszy-tól*: A dial. theol. problémája és problémái, 1929; *Barth*, a theologus, Prot. Szemle 1931 április.

tesznek mást, mint egy theologia helyébe egy másikat állítanak.⁴ Ha ez történelmi, nem volna semmi baj. De nem ez történik. Hanem a tudományos munka helyébe, a tudomány érveivel, a tudomány lehetetlensége állítatik a hit, vagy vallás úgy vélt érdekében. *Brunner* egy egész tudományos munkát ír, vallásfilozófiát, annak a bizonyítására, hogy vallásfilozófia lehetetlenség.⁵ Minő gyakorlati hasznot várjunk ettől a különös gondolkozástól, amelynek legfőbb motívuma az, hogy magamagát képtelennek bizonyítsa az élet feladataira?

Ennek a theológiának csakugyan nem lehet ott keresni tudományos alapvetését, ahol a százados fejlődéssel egymásra rétegeződött értelmi munka magamagát folyton megkorrigáló és elmélyítő érlelődése megalkotta, ez a tudományt megvető theologia, ahogy v. Harnack nevezte, egyszerűen repris.inálja a dogmatikus orthodoxia inventáriumát és hogy a tudományosság mégis csak el nem utasítható parancsának eleget tegyen, keres magának mintát egyebütt és meg is találja azt *Kierkegaardban*. Nem Herder, Lessing, Schleiermacher, Rothe, Ritschl a theologiai előképek, hanem Kierkegaard. Van ugyan olyan nézet is, amely az újkantiánus — egészen pontosan a marburgi iskola — alapnézeteibe akarja horgonyozni a Barthék tanait, így *van der Vaart Smit*.⁶ Látszólag van alapja ennek a felfogásnak, mert az irány filozófusai csaknem feltűnően helyeslik a Kant tanának egy pontját, t. i. a dolgok megismerhetetlenségének állítólagos középpontian Kanti tanát. De amint az író maga találóan megállapítja, a dial. theologia „nem veszi fel igazi tartalmába, hanem csak technikai felépítés céljára használja“ a Kant gondolatait (nicht zum wirklichen Inhalt, nur zum technischen Aufbau), mégpedig azzal a céllal, hogy az értelem képtenségét megállapítva a lényeges ismeretre, átadhassák a szót az ismerő képességen túl jutó valaminek, ami nyilván a hit. Ezt a célt *Brunner* világosan ki is mondja: a hit és a tudomány teljes szétválasztása ez, mert a tudomány, nevezetesen a filozófia, az alapvető észelvek összefüggésének kutatása, a hit pedig éppen ezen összefüggés áttörésének felismerése, melyet a kijelentés végez. Mindez pedig azon az alapgondolaton nyugszik, melybe az egész irány a maga Kant értelmezését összefoglalta, hogy t. i. szellem és tapasztalat egymást kizárják (Geist und Empirie sind exklusive Begriffe)⁷, ami Kant tanának elgondolható legteljesebb félreértése. A Kant bámulatos tette éppen az, hogy kimutatta, hogy a tapasztalatot *mindenütt*, azaz mindenfélé tapasztalat-fajt, természeti, esztétikai, vallási tapasztalatot egyaránt szellemi tevékenységek, apriori működő funkciók, a *logos* tisztán szellemi valóságai tesznek egyáltalában valósággá, tapasztalattá, annyira nem exkluzívok ezek egymásra nézve, hogy éppen a legteljesebb immanencia viszonya van köztük. Ennyire megbízható a Barthei theologia hivatkozása Kantra; a sok dicséret alatt⁸ ez a gyökeres tévedés rejtőzik; merőben külsőleges és megtévesztő hivatkozás ez. Nem is lehetne naivabb vállalkozást elgondolni, mint hogy a Kant kritikizmusára építsen valaki egy merev és szívósan ripristinált orthodox dogmatikát. Lehet, csakugyan, a Kant szellemében kiépíteni egy egyszerű vallásmagyarázat rendszert, amint körvonalait a *Windelband*, *Cassirer*, vagy *Rickert* műveiben már megtaláljuk, ahol mindenek előtt a *Rickert* figyelmeztető szavaira kell állandóan gondolnunk: még nincs kidolgozva a Kant szellemében kiépíthető kultúra-filozófia; csak az egész belőle sarjadt mozgalom átértése mondhatja meg, a „kultúrtudatnak“ minő összefoglaló és egységes filozófiáját tudja kitermelni a kanti filozofia elve, ha következetesen keresztül viszi valaki,⁹ ez azonban igazán „egészen más“ lesz, mint amit Barthei tudományak mondanak.

⁴ Harnack a *Christliche Welt* 1923. 6. és köv. lapjain 15 kérdést intézett „a tudományos theol. megvetőkhöz a theologusok közt“, erre felelt Barth u. o. 89. l. E szerint a theol. feladata egy a prédikáció feladatával (3.). Harnack viszonzása u. o. 142. l.

⁵ A Baeumler és Schröter-féle *Handbuch der Philos.-ban*, 1927.

⁶ Kantstudien 1929: Die Schule K. Barts u. die Marburger Philosophie, 349.

⁷ *Brunner*: Erlebnis, Erkenntnis u. Glaube, 1923. 43.

⁸ *Brunner*: Philos. u. Offenbarung, 1925. 7.; u. ő: Religionsphil., 28.; *Knittermeyer*: Die Philos. u. das Christentum, 1927. 52. és köv. a legfőbb helyek.

⁹ *Rickert, H.*: Kant als Philosoph der modernen Kultur, 1924. 212.

Kant tehát valóban csak technikai segédeszköz-számba mehet ebben az alapozási próbában, ennek se válik be, mert az állítólagos agnosticizmus, mely aztán a hit fölényét volna hivatva bizonyítani, a Kant tanába csak beleerőszakolt értelmezés. A kritícizmus lényegének félreismerése azt eredményezi, hogy mindenestől visszaöngönlik a vallás magyarázatába az a metafizika, melynek önmagára eszméltetése volt a Kant élete műve; s minthogy a filozofiai öneszmélés hiánya elzárja az utat a világmagyarázat alaptényezőinek máig mégis csak feltárt eredményei elől, a pszichologizmus veszedelméből éppúgy nem tud kimenekülni ez a theologia, mint a historizmusból sem; az elsőből csak az *axiologiai* tájékozottság segíthet ki, amely megtanít arra, hogy milyen nagyon kell vigyázni a magyarázatnak, mikor *értékek* valóságáról van szó, hogy meg ne ejtse az *ontologiai* valóságfogalom, hogy megőrizze az érték létmódjának természetes igényét és ne hipostazizálja metafizikai realitássá, ami nem az, hanem a logos szellemi természetének érvényesülése és ebben áll a lét.¹⁰ A historizmusból pedig a történelmi fejlődés egyszerű és természetes elismerése és a fejlődés értékelésének törvényszerűségébe vetett pillantás segítne ki; ezt azonban Barthék elvük szerint nem teszik, csak hitelét akarják venni a történelemnek. Metafizikájuk megakadályozza a vallás lelki természetének és tapasztalati, történelmi valóságának magyarázatát. Minő gyakorlati, építő eredményt lehet ettől a theológiától remélni?

4.

Sokkal közvetlenebbül kapcsolódik az egész irány a Kierkegaard gondolkozás és kifejezőmódjához. Ennek a lérfinak történelmi jelentősége az, hogy egy olyan korban, mikor az egyoldalú racionalizmussá sekélyesedett vallásos gondolkozás elhalványította a keresztyénség hatalmas gyakorlati követelményeit, melyek a vallásos értékelő tudat és paradoxonjaiban nyernek kifejezést, és meg volt nyugodva, hogy mindent megtett, ha egy szép, ellenmondás nélküli rendszerbe fogta össze az ellentéteket. — ő a maga rendkívüli, csaknem terhelten túlérzékeny idegéletével átélte e roppant szakadékokba belevilágító, végsőkig feszült ellentéteket, átszenvedte a követelményben izzó parancsokra való elégtelenség gyötrelmeit és a maga élete tragikus kellősségével mutatta meg az észbontó problémák halálos komolyságát, melyeket a csupa elméleti nézési mód inkább elföd, mint kinyilatkoztat, de amelyek az ő szeme előtt az olyan magától értetődőnek és megnyugtatónak tetsző szavakban is ott lappanganak, mint pl. ez: jertek énhozzám mindnyájan, akik elfáradtatok (az „Einübung im Christentum“ témája).¹¹ Teszi pedig ezt a lélekelemzés és az írásművészet olyan igéző erejével, hogy iratai a nagy „emberi dokumentumok“ sorában élnek. A vallásos élet alapkategóriája a szüntelen értékelés, mellyel az igazi valóságot szembeállítja a nem igazival; ennek bámulatatos fenomenológiáját már csaknem teljesen összeállította a német misztika (főleg Eckart mester); Kierkegaard mást tesz: ő a *vagy-vagy* sarkító ellentéte szerint kiélezetten szembeállítja ezeket a paradoxon formába helyezkedő értékeléseket.¹²

Ám ha arról van szó, hogy megadta-e az értékelő létparancsnok természetes értelmét, erre már nem lehet igennel válaszolni. A művész és a lélekbuvár nagy-szerű irodalmi hatásával nem áll arányban módszeres, tudományos igazoltsága. Kierkegaard a maga személyes élete legbelső élményeit írta meg; lélekrajz, amit ír, minden könyvében, még pedig, természetesen és ellenállhatatlanul, a maga gyöngye akarató, ennélfogva örökös töprengések és kétségek közt hánykódó lelkének rajza: a halálos betegség, a nyíl a testében — amikről hasonló című könyve szól — éppen ez az örök kétség.¹³ A maga végzetesen meghatározó lelki alkata tendenciáiból hogy is tudhatott volna kiszabadulni — ennek a saját kételyei köréből

¹⁰ Első tájékozódásul l. *A világnézet problémája* c. cikkemet, főleg az 5. szakaszt, a *Theol. Szemle* 1930. évf.-ban, 501. és köv.

¹¹ Gottsched H. fordítása a *Gesammelte Werke* 9. kötetében. (Diederichs.)

¹² Entweder—Oder u. ott, I. k.

¹³ Die Krankheit zum Tode, u. o. 8. k.

kiemelkedni nem képes vergődésnek szerkeszt hát *elméleti igazolást*, mikor tudományosan is meg akarja okolni, amit átélt. Ezért amennyire megvesztegető a fejtegetés irodalmilag, annyira naív és sekélyes tudományos tekintetben; sőt *Leisegang* úgy találja, hogy ügyeskedő vagy éppen raffinált szofisztika dolgozik benne.¹⁴ Formailag *dialektika* volna ez a tudományos eljárás, lényege azonban csak ellentétek merev egymással szembeállítására, — éppen az hiányzik belőle, ami dialektikaivá tenné a módszert: a szintézis. Ezért nevezhette találóan *Wobbermin* „megrövidített“ dialektikának,¹⁵ *Leisegang* „elmetszett“ dialektikának. Hiányzik a megoldás az elméleti fejtegetésből, mert hiányzik a gyakorlati előfeltétele: az akarat döntése. Ez pedig hiányzik, mert az értelem nem végezte el a végiggondolást: hátha nem is igaz a *vagy-vagy* szembeállítás? Ebben a vétkes körben vérezik el a Kierkegaard komoly szándéka; ezért nem jut tovább elméletileg egy „nevetéses bábunál“, „amely ellen annál könnyebben hadakozhatik, minél nevetésesebb“;¹⁶ ezért marad terméketlen az egész föprengés, ezért nem elégíthet ki a paradoxosofia akármilyen művészi kezelése.

5.

Ugyanez a merev *vagy-vagy* tér vissza a Barthék theológiájában, a korunkat általában jellemző radikálizmussal, amint *Wobbermin* találóan megjegyzi,¹⁷ ugyanazzal a terméketlen dialektikával, melyből elvileg lehetetlen a továbbhaladás, mert a szintézis végrehajtása egyáltalában tiltva van, csak a merev szembeállítás körbenforgása lehet, mint valami taposó malomban. A legfőbb ellentétek: vagy Isten, vagy világ; vagy Isten, vagy kultúra; vagy Isten, vagy ember; vagy Isten, vagy történelem; vagy értelem, vagy hit; a theologia vagy *választás*, vagy semmi; vagy *doctrina de deo*, vagy csupa emberi szeszélyek dédelgetése. Mindennek alapja pedig az, hogy az Isten annyira „egészen más“, mint a világ, az ember, a történelem, hogy éppen ellentéte mindezeknek; nincs köztük kapcsolat, csak ellentét.

Ha azonban csakugyan annyira más az ember, mint az Isten, ha nincs köztük semmiféle viszonyulásra se mód, miért keresi mégis olyan reménykedve ez a theologia a közeledést, melyet lehetetlennek vall? Milyen kapcsolat lehet az, amely két absolute különböző valóság közt mégis elgondolni való? Az evangélium ismeri az istenfiúság viszonyát; Barthék ezt nem merik alkalmazni, mindenestre tiszteletreméltó okokból, de indokolatlan érveléssel, s ezért végül nem marad más, mint valami mágikus viszony egy tisztán valláserkölcsei, azaz tisztán szellemi viszony helyett, mikor pedig a Jézus Krisztus ítélete arra méltatta az embert, hogy képesnek, természeténél fogva arra hivatottnak ítélte az embert, hogy lélekben és igazságban tudja imádni az Istent.

A Barthék merev értékelő ellentéteitől éppen ezért a döntő fórumhoz kell fölebbezni, amely az evangélium, a vallásos tapasztalat és így az egész történelem. Ennek ítélete egybehangzóan az, hogy a Barthék erőteljesen szembeállított *vagy-vagy*-jai nem jó helyre vannak állítva, az ellentétek sürgetése nem igazolható. Nem áll az, hogy vagy a teljes transcendencia, vagy nincsen Isten; az ő és új szövetségi vallásos tapasztalat egyformán tud az Isten képére teremtettség óriási edző gondolatáról és ez a gondolat annyira nem idegen a Jézus korabeli emberiségtől, hogy Pál úgy hivatkozik rá, mint általános kincsére a vallásos köztudatnak (Csel. 17, 28.); és az istenfiúság gondolata végleg megcáfolja ezt a merev értékelő dualizmust. A sokat becsmérelt Schleiermacher-féle theologia sokkal hívebben fel tudta ismerni és kifejezni a helyes tény, mikor pl. a vallást életviszonynak mondta két lény közt, akik közül „az egyik mindig akkora, hogy nagyobb már nem lehet a másik állapotának változása nélkül“. Ez a klasszikus meghatározás, a *Ravasz* Lászlóé,¹⁸ annak a kifogásolt tudományos theologiai kutatásnak gyümölcse;

¹⁴ *Leisegang*, Rel. Phil. der Gegenwart, 1930. 41.

¹⁵ *Wobbermin*, Christliche Welt, 1928. 99.; *Leisegang* i. m. 35.

¹⁶ *Leisegang* u. o. 42.

¹⁷ *Wobbermin* u. o. 102.

¹⁸ *Ravasz* László: Homilétika, 1915. kezdőszavai.

s már Schleiermacher elvileg véglegesen kifejezte az ember és Isten viszonyát, mikor a teljes függés érzésében találta azt; sokkal hívebb és igazabb megállapítás ez, mint a Barthék indokolatlan értékelése, amely végre, elkerülhetetlenül, mágikus érthetlenséggé értékteleníti az evangélium tisztán szellemi viszonyát, az isteni-fiúságot.

Hasonlóan nem áll, hogy vagy Isten, vagy történelem; hol valósul meg az Isten országa, ha nem a történelemben? Ha az Isten országa nem az emberi élet és ezzel a történelmi menet szüntelen elmélyítése, szellemibbé válása, akkor az Isten országa megint zsákmánya lesz egy mágikus, babonásan téves értelmezésnek, amely metafizikai realitássá transzcendál tisztán erkölcsi érvényű gondolatokat és helytelenül érdemtelen álértékekre pazarolja az imádat érzését. Éppen ezért és éppen így nem áll, hogy vagy Isten, vagy kultúra; a vallásnak nincs lényegében, hogy kultúraellenes legyen, legföljebb lényegével ellentétes tendenciák kényszeríthetik időlegesen ebbe a természetellenes helyzetbe. És a keresztyénség a legkevésbé az; éppen a keresztyénség példája igazolja, hogy neki éppen olyan szüksége van a kultúrára, — különben magamagát elsorvasztja valami atomizálódott egyéni kegyeskedéssé, — mint a kultúrának reá, különben a kultúra elveszti szüntelen kelesztő kovászát, lelkiismereti középpontját.¹⁹ A keresztyénség, mondja helyesen Wobbermin, a kultúrával szemben a szüntelen kritika álláspontján van;²⁰ de hogy legyen a kultúra értékmérője, ha saját maga elszakítja magát tőle? Nem teszi-e ki magát annak a veszélynek, hogy egy légüres térben kell transzcendenciája merevségéért vezetnie?

És, szerencsére, nem áll az sem, hogy vagy értelem, vagy hit. Ez a leggyökerebb ellentét, mert azt a két funkciót állítja szembe, melyek a tapasztalat megformálásában és ezzel megértésében a legalapvetőbbek, ennek sorsától függ tehát az egész irány belső helyessége és sikere. Ezt a két tevékenységet szembeállítani ma már lélektani lehetetlenség, annyira át van világítva természetes szerepök a lélek életében; csak valami helytelen értékelés szakíthatja ketté ezt a természetes egységet is: ugyanaz, amely az alapvető téves értékelést sürgette, hogy az Isten az egészen más. Ezért kell a hitet szembeállítani az értelemmel: a hit az, ami egészen más, mint az értelem. Ebből következik a Brunner tétele: a hitet csak a hit ismerheti meg,²¹ ami nem egyéb, mint az értelem menekvése saját maga elől, a magát megsemmisítő önfeláldozás készségével, pedig csak egy közönséges *proton pseudos* áldozata. A hit ugyanis semmit sem „ismer meg“, aki megismer, az ugyanaz az intelligencia, amelyik hisz; a hitben ugyanaz az intelligencia átél egy közvetlen bizonyosságot, ennek jelentését, értelmét, közvetlenül megérti, mert az ő aktusa az, az ő életmozganata, ő maga az; nem a hit ért meg valamit, hanem a hívő intelligencia megérti magamagát, természetesen addig a határig, ameddig a megértés ereje általában terjedhet: a fényt a fény forrásán túl követni akarni, értelmetlen vállalkozás. Ezért marad ott minden ismerés végsőnek érzett határán túl az irracionális háttér: hogyan lehet az, hogy az ismerő szellem egyáltalában ismerni képes, ez örökre titok marad. De legalább e titkot ott tiszteljük, ahol van és másfelől nyerjük azt a nem kicsinylendő belátást, hogy ez a nyílt titok egy hajszálnyival se nagyobb akkor, mikor olyan életbevágó, életformáló élményről van szó, aminő a hit, mint mikor egy fűszál megismeréséről van szó. Ezen a természetes határon belől az intelligencia mindig képes megérteni azt a hitet, amely hisz, és azt is, amelyet hisz, — egyszerűen, mert az ő tevékenységei azok: éppen ennek a megértésnek rendszeres végzése a theológia, azaz, a vallás tudománya. Mert az ismerés, lényegileg, nem egyéb, mint amaz irracionális őstapasztalat szüntelen racionalizálása.

Semmi sem igazolja ezek szerint a Barthék tételét, hogy a hit az értelem telje ellentéte, amiből ellenállhatatlanul következne aztán a még merevebb követelmény, hogy a hit annak elfogadása, ami éppen értelemellenes. A lélektani

¹⁹ Erre nézve I. a Troeltsch alapvető tanulmányát: Die alte Kirche, Logos VI. B.

²⁰ Id. cikk.

²¹ Brunner: Rel. philos. 92.

elemzést igazolja történelmi példáival a vallástörténelem. Miért nem követelnek észellenességet a hívőtől annak a kornak hittételei, amelyeknek fogalmazásában előttünk vannak, pl. a Pál vallásos tapasztalatai? Nem azért-e, mert annak a kornak egész értelmi világában te mélyzetes alapot és háttérrel talált az egyetemes emberi élmény kifejezése? Hátha csak azért olyan észellenes a mai emberre nézve az a tétel, mert egy más világlátás és értelmezés kifejező eszközeivel van kifejezve és ha sikerül megtalálni annak a kifejezésnek nyitját, egyszerre érthetővé világosodik az idői kifejezés és az egyetemes emberi élmény, amelynek közössége összeköt minket is minden korok hívő tapasztalataival? És nem az volna-e a tudomány drágalatos feladata, hogy éppen ezeket a kulcsokat keresse? Nincs-e igaz a Leise-gangnak, mikor azt mondja, hogy a theologusok követ adnak kenyér helyett, ha azt követelik, hogy értelmetlen szavakban higyjünk? Olyan világos és olyan egyszerű az okfejtése, hogy mulasztás volna nem közölni itt a döntő részét:

... . A mai ember számára a legtöbb hitigazság azért tetszik észellenesnek és értelmetlennek, mert nem érti többé. Pedig nem magukban azok, hanem nagyrészt csak úgy lettek azzá a nyugateurópai szellem csaknem kétezer éves fejlődése folyamán. Az alsóbb néprétegek antik embere számára, ahol a keresztyénség előállott, csaknem mindaz, amit ma nekünk hitnek kell elfogadni, átélte és megbizonyított igazság, legalább is gondolható lehetőség volt. A biblia és az első keresztyének világképe ugyanaz volt, mint az akkor elismert tudományé; reánk nézve többé nem az. A csodák lehetőségek voltak; reánk nézve lehetetlenségek. A Pál Krisztusa, aki a mi fogalmaink szerint elég anyagilag gondolt pneumatikus fluidum gyanánt élt és szólt minden megkereszteltben, akkor átélhető és kétségbe nem vont valóság volt; ma talán tömegsugestióra vinnénk vissza ilyesmit, mert nincs hozzá többé szervünk. Azokra nézve az oki összefüggésnek és a történelmi folytonosságnak áttörése a kijelentés és a csoda által magától értetődő valami volt; reánk nézve probléma. És így lehetne, főleg ha részletekbe hatolnánk és a bibliát versről versre vennők, az eltérések végtelen sorát fölfedezni az antik és a mai valóságtudat közt. Az antik embernek elég volt a hit minimuma, reánk nézve annyi minden volt valóság és igazság, amiben mi már csak hihetünk, hogy *föl kell tenni a kérdést: vajjon a hit, abban a száraz értelemben, hogy értelmetlenségeket tartunk igaznak, általában hozzátartozik-e a keresztyénség lényegéhez, sőt általában van-e valami köze a valláshoz?* Az antik embernek semmiesetre se kellett kétségbeesnie esze fölött, hogy hithez juthasson; éppen Pál, akinek theológiájára a dialektikusok hivatkoznak, nem követelt gyülekezetétől észellenes dolgokban való hitet. Ha azt mondja, hogy az evangélium a zsidóknak botránkozás és a görögöknek bolondság, ez még éppen nem azt teszi, hogy logikátlan és értelemellenes. Ellenkezőleg, újból meg újból észszerű okokkal bizonyította, hogy ami történt, úgy kellett történnie és hogy a jövő így és nem másként fog alakulni. Benne élt egy a gyülekezete számára és a maga számára egyaránt átélhető valóságban és vitette magát általa. *Ámde olyan gondolkozási formákban tette ezt és olyan logikával, amely szerint egyetlen theologus se gondolkozhatik többé, amelyben Luther sem gondolkozhatott, amint bibliafordításának sok helye bizonyítja.* A Pál levelei és ha igazán komolyan és őszintén vesszük, az egész istenige a mai emberre nézve nagy terjedelemben érthetetlen, *nem mert paradoxonokat és észellenességeket tartalmaz, hanem mert mi nem gondolkozhatunk és érezhetünk úgy, mint a Jézus korabeli emberek.* Itt vannak a tulajdonképpeni problémák, melyek a jelen emberét igazán érdeklík, éppen mert ő a jelen embere. Sok bibliai ige a legtöbb emberre nézve csak szó, értelemnélküli szó és a theologusok követ adnak nekünk kenyér helyett, ha azt követelik, hogy értelmetlen szavakat feltétlenül higyjünk el. Ennél még a babona is jobb, ha akármilyen primitív értelem kapcsolódik hozzá. Ám ezek előtt a kérdések előtt behunyják a szemeket és azt hiszik, hogy az „igaz hit“-tel meg vannak oldva. Behunyják a szemeket, *mert elvesztették a bátorságukat a megoldáshoz, vagy pedig, mert a theologusok irtóznak a komoly és becsületes megoldástól.* Ha azonban úgy odatapadnak a hithez, amellyel mindezt elintézhetőnek hiszik, nem veszik észre, vagy talán csak nem szabad észrevennünk, hogy ennek a Kierkegaard

értelmezte hitnek semmi, de semmiféle köze sincs többé ahhoz, amit az első keresztyének hiten értettek és amit hitük gyanánt átéltek.²²

Alig lehetne a tudomány jelentőségét, a vallástudomány felséges *gyakorlati* misszióját meggyőzőbben előtárni, mint az idézett szavak teszik. Ebből önként adódik a válasz az utolsó *vagy-vagyra* is: nem áll, hogy a theologia a választás aktusa volna, a vagy-vagy-ok közt. A választás az akarat dolga, a tudománynak az a kiváltsága van, hogy ő adja a világosságot, hogy az akarat lásson benne. De mit remélhetünk ettől a tudománytól, amely csaknem tüntetőleg rombolja le az értelem és a tudomány hitelét? Amely azt a furcsa átértékelést sürgeti, hogy „a protestáns tudományosság elvét nem az igazság iránti érzékbe, hanem a bűnrudatba kell helyezni. Nem csoda, hogy ebből nem a tudományhoz, hanem a gyökeres megszüntetéséhez jutnak”.²³ Mi lesz ennek gyakorlati következménye: sejteni lehet. Nem valószínű, hogy egy erőteljes evangéliumi protestáns megújulás lesz; félős, hogy inkább valami mágikus csodavárás spiritualisztikus materializmusa lesz.

Ezért a theológiáért hagyná ott a vallás tudománya a két század óta annyi nemes harccal megepített alapokat? Hiszen ez nyilvánvaló önkéntes visszacsúszás egy sokkal fejletlenebb álláspontra, nem olyan hátralépés, amely előrejutást jelentene. A német idealizmusnak az az egyik nagy tette, hogy tudománnyá nemesítette a theológiát; a mai radikálizmus el akarja venni ennek a szolgáltatásnak jelentőségét, az idealizmus hitelét.²⁴ Mit ér el vele? Azt, hogy mikor repristinálja a theologia *doctrina de deo* értelmezését, észrevétlenül olyan valamit sürget, ami „a scholastika legteljesebben evangéliumellenes merészkedései közé tartozik”.²⁵ S minthogy az orthodox dogmatikus tételek közt nincs helye a vallásos tapasztalat tanulságának, azért történnék meg, hogy elracionalizálják a hitet, mikor éppen erejét akarják visszaadni s pedig ez „a legsúlyosabb vád, amelyet theologia ellen emelni lehet”, mondja Wobbermin igazságos kritikája.²⁶ Mennyivel igazabb, tehát termékenyítőbb, azaz gyakorlatibb, *építőbb* a lenézett Schleiermacher szellemében dolgozó „vallástudományi” theologia, igen, mert ő meg tudta teremteni a vallás autonómiájának nagyszerű alapvetését, azzal, hogy az értelem autonómiáját érvényesítette, azért ismerhette el a maga tárgya autonómiáját is, azzal, hogy nem akarta *előírni*, hogy mi legyen a hit, sem egyszerűen utánamondani akárkinek, hogy mi a hit, hanem becsületesen, őszintén *leírta*, amit a hittapasztalatokban talált. Éppen ezzel biztosította a theologia számára ennek a misszióknak pótolhatatlan végzését; ezzel ment vissza a reformáció alapjaiig, mert —igaza van Wobberminnek — Luther már elvégezte a Kopernikusi fordulatot, mikor megtapasztalta, hogy Isten ismeretéhez csak a hit viszen el, nem megfordítva; ezért a Schleiermacher *Hittanának* nevezetes jeligeje: „Nem akarom először Isten ismeretét nyerni, hogy azután higgyek, hanem csupán csak a hitből kiindulva akarok az Isten ismeretéhez eljutni. Mert hit nélkül lehetetlenség a vallásos tapasztalás, vallásos tapasztalat nélkül pedig nem lehet az Istent illető kérdésekben ismerethez jutni”.²⁷ Aki meg akarja fordítani a sorrendet, a tapasztalat tárgyi rendje ellen akar cselekedni; se az értelem nem látja hasznát, se amit magyarázni akar.

6.

Valami mélyen gyökerező és ezért vitális hajtóerőnek kell annak lennie, amely annyi nagyszerű történelmi tanulság ellenére, még a Jézus spontán és felszabadító biztatása — és természetesen kötelezése — ellenére is fenntartatja

²² *Leisegang* i. m. 49—51. A ritkítások mindenütt tölem vannak.

²³ *Spranger* Eduard: *Der Sinn der Voraussetzungslosigkeit* stb. 1929. 22.

²⁴ A sok támadó és vitairat közül csak egyre utalok: *Knittermeyer*: *Die Philos. u. das Christentum*, 1927; továbbá *Gogarten*: *Illusionen*, 1926.

²⁵ *Wobbermin*: *Rel. phil. als theologische Aufgabe*, *Kantstudien*, 1928. 203.

²⁶ *Die Christliche Welt* 1928. 153.

²⁷ Az egészhez l. *Wobbermin* id. cikkét: *Chr. Welt* 1928. és: *Das Wesen der Religion*. 1925.

ezt a merev ellentétet, nem is a legkisebb elméssel. Ennek a mélységes motivumnak természete és alkata nem is ismeretlen abban a vallástudományi theológiában, melynek belső igazságát az eddigiekben kidomborodni láttuk és igazságának nem utolsó bizonyítéka az, hogy ezt a legmélyebb gyökeret is fel tudta ismerni hosszú tudományos fejlődése rendjén és ezzel az ellenfele által fölvetett problémák megoldására meg tudja adni, amit az nem képes, a módszeres elvet. Ezt a végső gyökeret az előzőkben többször érintettem : az értékelő tudat tevékenysége az, melynek jelentőségét a 19. sz. theológiájában a *Ritschl* és munkatársai nevéhez fűződő kezdeményező kutatások már megvillantották, de a kellőleg még elő nem készített tudományos köztudat talajában még nem tudták meggyökereztetni, amelyre más oldalról, az általános értékelmélet oldaláról több siker reményével fordult reá a figyelem és amelyről, bár ma még nem tart ott, hogy teljes fegyverzetten álljon elő, ki fog egyszer derülni, hogy ez az a szeguletkő, amelyet az építők sokáig megvetettek. Itt természetesen nem lehet kötelességem a roppant feladatnak csak a vázát is megrajzolni, csupán a vallás magyarázatában hirt szerepének főpontjait kell érintenem.

A vallás szerepe a lelki életben az, hogy a végső, biztosító horgonyvetést végezze az egész élet számára, behorgonyozván az embert egy feltétlen, minden más valóság létét biztosító és hordozó valóságba. Ezt a valóságot az *abszolútum* szavával jelöli az emberi nyelv, szemben a véges, bizonytalan, töredék valósággal, melyet a közvetlen tapasztalat mutat. Az egész viszonyulásmód tehát, mellyel az ember idejut, az *értékelő tudat tevékenysége* ; a maga értékes voltának valamilyen módon megsejtett átélése az a legvégső ok, a *szülők*, amelyből az egész életfolyamat kisarjad, az *értékelő tudat* jelöli abszolútumnak, feltétlennek, vagy akármi névvel nevezze, azt a valóságot, amelybe behorgonyozza a maga életét. Más szóval, az abszolútum *értékkategória* és ha az abszolútum keresését a metafizikai ösztön funkciójának mondjuk, ebből kitetszik, hogy a metafizika mint tudomány úgy lehetséges, mint ennek a funkcionálásnak elmélete, ami azt teszi, hogy a metafizika az értékek világának tana, ahová csak egy út vezet : a tapasztalatot és így a tárgyat létesítő szellemi funkciók működésének elmélete, amelyek egyszerre adják a tárgy létét és értékét.

Hogy pedig az abszolútum értékkategória, ez azt teszi, hogy nem volna szabad megengedni, hogy ami érték gyanánt *van* a tapasztalatban, azt az ontologiai tudat egy ellenőrizetlen nyomása más módon létező valóságnak mondathassa, ám éppen ezt a nyomást csaknem lehetetlen elkerülni : valamely naív lét-értelmezés folytán úgy megszoktuk, hogy az az igazi lét, amely úgy *van*, mint a megfogható, tehát ennyiben reális valóság, hogy a szellem létét is akkor érezzük igazán létnek, ha ilyen reális valóság gyanánt *van*, egyszerűen : azt hisszük, hogy ami a legértékesebb valóság, az igazi valóság, csak úgy az, ha olyan módon van, mint amit a köznapi tapasztalat annak érez. Hogyan lehetne *kevesebb* valósága az *igazi* valóságnak, annak, ami értékét adja az egésznek ? Ez a forrása a kiirt-hatatlan próbálkozásnak, amely bizonyítani akarja az abszolútum létét, mintha ontologiai realitás volna. Pedig, mihelyt az értéket s ami ezt adja és hordozza, a szellemet, a tapasztalat ideális, nem érzéki funkcióit, másként gondoljuk *létezőnek*, mint ahogy a szellem *létezhetik*, t. i. mint *érvényesülő* valóság, azonnal észrevétlenül, de kibogozhatatlan ellenmondásokba keveredünk, mert az érték létezési módját megmásítottuk, ontologiai valósággá szűkítettük s akkor a valóság természetes értelmezése meghibban.

Ennek a hibának iskolai példája a Barthék esete. Kortörténeti jelentőségük az, hogy komolyan vették az abszolútum gondolatát, ami mindig *egyét* jelent : a kötelezés abszolútságát a tiszta szellem parancsai iránt. Ámde Barthék az abszolútumon ontologiai valóságot értenek ; minden belső ellenmondás és elbírhatatlan nehézség, mellyel szembekerülnek, ebből támad. Az európai szellem történetében az abszolútum felfogásának két típusa alakult ki : egyiknek az abszolútum annyira *minden*, hogy szüksége van a „dolgok ezer nemére“, hogy magamagát megvalósíthassa bennük ; a másiknak annyira az *egészen más*, hogy sértés és

megszéplősítés, ha azt mondja valaki, hogy neki a véges dolgokra van szüksége : túl van rajtuk, független tőlük. Nyilvánvalóan mind a két felfogást az értékelő tudat irányítja, csak hogy az utóbbinak merevsége nem válik előnyére sem az értékelésnek, sem a valóság ontológiai megértésének.

Ebbe tartozik a Barthék nézete is. Minél komolyabban veszik az abszolútumot *így*, mint transcendens realitást, annál kevésbé lehet komolyan hozzásegíteni az egyes véges lényt az abszolútum védő, élethordozó erejéhez. Az abszolútum mellett egyszerűen nincs helye a véges egyes valóságnak, a *Spinosa* filoz. történeti jelentősége az volt, hogy ezt végleges tisztasággal szemünk elé tárta. Éppen ezért nem lehet Barthéknál szó ama magasabb szintézisről, melyben a dialaktikai menet célhoz érhetne : a szintézist egyszerűen nem szabad végrehajtani, nem engedi az abszolútum. Ezért jut aztán meglepő közelségbe ez a tan a középkori scholastikához : ott is el kellett volna végezni a hit és tudás kapcsolását, de nem lehetett, mert nem engedte az abszolútum, t. i. az abszolút tekintély formájában, amely az abszolútumról szóló tételket is abszolutizálta. És véletlen volna-e, hogy a Barthék irányából már elhangzott a meglepő nyilatkozat, mely szerint a theologia „konkrét engedelmeskedés konkrét tekintély előtt” ?²⁸

Így azonban a vallásos tudat gyakorlati életfunkcióit nem lehet szolgálni. Nem is menti meg egyéb ezt a theológiát a maga belső ellenmondásaitól, csak az értékelő tudat alkatának és működésének őszinte felkutatása. Akkor rá fogunk eszmélni, hogy az értékkülönbségek abszolútságának feltétlenül komolyan vétele mellett is kapcsolatot enged az Isten és az ember közt a fejlődés, melyet a vallásos tapasztalat a váltság és a megszentelődés hidján járhat meg és amelyet mikor mindenestől kegyelmi ajándéknak fogad el, akkor is — akkor a leginkább — az értékelő tudat kategóriáját használja a maga tapasztalata kifejezésére.

Ezért szabad ismételnünk, hogy a Barthék kritikájának pozitív, építő része a vallás értékelméleti magyarázatából fog véglegesen kiépülni.

Tankó Béla.

Egy ismeretlen theológiai mű az úrvacsoráról.

A sárospataki könyvtári kézirat 79. szám alatt egy kézirat munkát őriz, melynek a címe ez : *Igasságra Vezető (KALAUZ-nak KALAUZA)*, Melyben is az igaz Reformatusoknak az úri vacsoráról való Apostoli igaz tudományok meg iratik ; és az igasságot rontó atyafiak erősségei megh fejttetik ; egy maga meg hitt és el tévet rosz KALAUZ pedig a tekervényes és járatlan rosz utakból az Istennek kedve s akarattya szerint való utaira s üdvösséges ösvényire kézen fogva vezetettetik. Ezután egy virágdísz jön s alatta e bibliai mondás : Ved meg az igasságot és el ne add (Proverb. 23, 33.).

Mit mond ez a hosszú cím ? Először is azt, hogy e mű az úrvacsoráról szóló igazi tanítást fogja tartalmazni ; másodsor azt, hogy a Pázmány-féle Hodegusnak, azaz „Az isteni igazságra vezérlő kalauz”-nak a kalauza lenne.

Hogy Pázmány ellen írta, mutatja az ajánló levele is, amelyet kedves gyermekeihez intéz ; ebben azt írja, hogy a tudós Kalauz sacramentiperdáknak, ebugatóknak, és lidércmódon ördögökkel b.....nak káromolja a mi édes eleinket, és a keresztyén vallás elleneségei a Kalauzból szedett fegyverekkel ostromolják híveinket. Ezért veszi fel ellene a harcot. Könyve írására két oka volt. Az

egyik, hogy gyermekeit vezesse, másodsor, hogy az igazat valljuk.

De arra is gondolt a szerző, hogy művét kinyomassa. Mert a kegyes olvasóhoz is írt előjáró beszédet, elmondván benne, hogy sok szép marginalis jegyzettel bővítette könyvét s dialogus formában írta meg, melyben a praeceptor az Úr Jézus tanítását képviseli, a tanítvány pedig a Pázmány Péter írásaiból szedegetett, úri vacsoráról szóló, igazságot rontó atyafiak erősségeit hozza elő. Tárgyalásában semmi rendet nem fog tartani, hanem a Kalauz után fog haladni.

Ezután a könyvben citált auctorokat sorolja elő, katolikus és protestáns írókat együttesen, így Pázmány Kalauzát épűgy, mint Pósházi János catechismusi tanításait. Sajnos, évszámot sehol sem ír, de valószínű a művekből, hogy a kézirat a XVIII. századból való. Olykor alig is olvasható.

Ezután 1—392 oldalon tárgyalja az úrvacsora kérdését.

Az I. könyv 6 fejezetből (25+10+20+8+6+14 numerusból) áll. A II. könyv 5 fejezetből (3+17+15+10+7), a III. könyv pedig 3 fejezetből (26+2+10 numerusból) áll. (Egy-egy kérdést és a rá adott feleletet veszi egy numerusnak).

A bibliai helyek teljes és bőséges ismeretéről tanuskodó eme kézirat mű végén az írásban esett fogyatkozásokat magában-

²⁸ A *Peterson* füzetében : „Was ist Theologie ?“ I. kritikáját Wobberminnél, Kantstudien, 1928. 200—202.

foglaló jegyzék olvasható. Ezután jön (372—392. l.) egy bőséges mutató tábla.

A könyv, mely Tolnai F. István Kalauzának (1679) módjára támadja a pápás egyháztanítását, itt még nem végződik. Hozzá van csatolva egy könyörgéseket tartalmazó könyv, amelynek a címe: Isten eleiben nyujtandó (BUZGÓ KÖNYÖRGÉSEK), melyeket (ezen KALAUZBAN foglalt könyörgéseimből szedegtettem és magam szükségére ide helyeztettem, másunnan vétetett három imádsággal megh-bővítvén. Alatta Máté 26 : 41, Márk 11 : 12-ből vett jelmondatok.

Van pedig itt 3 reggeli s 3 esteli könyör-

gés. Ezután jön 1 reggeli és 1 esteli könyörgés (máshonnan véve). Ezt követi egy könyörgés a bűnnek bocsánatjáért és Szent Bernát doktor éneke a Jézus nevééről. Szent Bernát éneke megvan a Rádai Pál lelki hódoltságában is. Ugyhogy arra a gondolatra jöhet az ember, hogy nem *Rádai Pál-e* az egész műnek a szerzője, aki gyermekei számára szerezte e művet. Talán fia, Gedeon útján jutott könyvtárunkba, akitől az 1141. sz. kézirat 1 darabja szerint 1778-ban több könyvet vetünk. A könyvtárnok 1792-ben sorozta be a főiskola kéziratárába. Végül a könyörgéseknek a mutatója jön. **Gulyás József.**

KÜLFÖLDI SZEMLÉ.

Harnack-emlékezések : I. Erich Seeberg : Adolf v. Harnack. Sammlung gemeinverständlicher Vorträge 150. szám. Tübingen, 1930. Egy arképpel. 8-rét, 28 lap. Adolf von Harnack zum Gedächtniss von Johannes Müller. Der Grünen Blätter 3. Heft des 32. Bandes. Elmau 1930, 8-rét. 137—220. lapok.

Minden bizonnyal a legszebb és legjelentősebb darabok közé tartoznak ezek a füzetek az elköltözött szellemóriás alakját visszaidézni, csodálatos sokoldalúságát méltatni igyekvő kegyeletes alkalmi írások áttekinthetetlen tömkelegében. Seeberg Erichnek, a berlini egyetem egyik egyház- és dogmatörténésének (a Reinhold fiamak) nagyobbszabású emlékkbeszéde, amelyet a kiadványban az egyetem tavalyi rectorának, Schmidt Ehrhardnak személyes emlékektől átszótt rövid, de nagyon meleg allocutiója előz meg és vezet be a Harnack tudományos egyéniségéről, munkálkodásáról és szellemtörténeti jelentőségéről nyújt pompásan összefoglaló látékozást mély történetfilozófiai megalapozással. A terjedelmes beszéd, a rectoreval együtt, magán a temetés napján adatott elő az egyetem aulájában, a sietség itt-ott megérzik a vonalvezetés bizonytalanságán és a kifejezések homályán, de ennek ellenére is, azt hisszük, a pusztá alkalmiságon túlemelkedő, maradandó értékét sokáig meg fogja őrizni mindazok számára, akik a vallástudomány, az egyetemes világnézet, a protestáns szellemiség és a tudományos történetírás fejlődésében tisztán akarják maguk előtt látni a Harnack királyi helyét. Néhány, előttünk legfontosabbnak tetsző megállapítását hasznos lesz ideírni: „Mi, theologusok, büszkék lehetünk arra, hogy ez a történész a szellemtörténelem elvei nélkül is tényleg szellemtörténelmet művelt. Ez által fenntartotta és továbbfejlesztette éppen a protestáns történetírás legnagyobb hagyományait; a maga történelmi munkásságának pedig ezzel megadta azt a thetikus jelleget, amely szükségképen sajátja minden szellemtörténeti kutatásnak.“ (14—15. lapok). „Harnack keresztényen humanista volt. Erasmus-szal még inkább össze lehet őt hasonlítani, mint Leibnizcel. Humanizmus alatt pedig ebben az összefüggésben a következő kettőt értem. Először azt a meggyőződést, hogy van egy klasszikusan egyszerű, nagy és egyben normatív ke-

resztyénség, amely ott áll a fejlődés legelején, mint szemmel látható valóság és amely, mint ilyen, a jelenkor számára is zsinórmérték. Másodszor pedig értem humanizmus alatt azt a véleményt, hogy a vallásnak is az ember az értelme: az ember nevelése és kifejlődése a valódi embermivolta.“ (15—16. lapok). „Az élet és a gondolat, a vallás és a dogma viszonyának kérdésére sokan közülünk nem a Harnack értelmében fognak többé felelni; és a dogmanélküli keresztényiség létezését gyakran ép úgy kétségbe fogjuk vonni, mint ahogyan bizonytalanná vált számunkra a kettős evangéliumról szóló tan is.“ (21. lap.)

Az érdekesen egyéni, sokszor megdöbbentően mély, az Istenországa jelen és jövő valóságát megrázó erővel szem elé állító, de a kijelentett Ige központjától mégis csak újra meg újra eltávolodó elmaui lelekorvos, Johannes Müller pedig Harnack emberi és keresztényi személyiségét örökíti meg mesteri vonásokkal, személyes tapasztalatai alapján. Harnack a Müller által épített, berendezett és egészen utánozhatatlanul egyéni módon vezetett Elmau-várkastélybeli lelki üdülőhelyet, a német Alpok egyik kivételesen szép rejtekében, élete utolsó évtizedének folyamán, jóformán évről-évre, némelyik esztendőben kétszer is, folyvást fokozódó szeretettel fölkereste s míg maga testben-lélekben fölfrissült a nagyszerű természeti és szellemi környezetben, az Elmau többi lakói számára felejthetetlen lelki élmények sorozatává lett a vele való mindennapos fesztelen érintkezés. Az így nyert benyomásokat rögzíti meg Johannes Müller a híres Grüne Blätter ezen, Harnack emlékének szentelt füzetében, páratlan lelki élvezetet és gyarapodást nyujtva az olvasónak pusztán már csak azáltal is, hogy ő, a Harnacktól lelkiségben, gondolkodásban, érdeklődési és működési körben annyira elütő, sőt egyben-másban vele ellentétes egyén, micsoda ritka megértéssel és mily hódolattal tudja megtalálni és megláttatni a tudásban a szerető és szeretetreméltó embert, a világot átfogó géniuszban a gyermeket, az örök Isten gyermekét. Az egész leírásban és jellemzésben nyoma sincs semmi „vallásosságnak“ — aminek Johannes Müller még a nevéől is (méltán) irtózik — s azért az ember, amikor olvassa, mégis közelebb érzi magát Istenhez, mert egyszerre nem is

egy, de két csodálatos teremtményének, Harnacknak és J. Müllernek a szívébe nézhet belé s láthatja benne tükrözni sajátos sugártörésben Teremtőjüknek örök gondolatait. A J. Müller Harnack-képét szépen egészíti ki a füzetben 28 darab J. Müllerhez írt Harnack-levél vagy levélke, amelyeknek áhítatos olvasása közben dicsőült alkony-sugarba vonódik előttünk a búcsúzkodó nagy aggastyánnak szépséges lelki emberarca. A füzet második, kisebb felét Johannes Müllernek egy „Leben und Erkennen“ című, nagy filozófiai mélységekben járó, de egészen johannesmülleri gyakorlati célzatú dolgozata tölti be, amely annyiban szintén a Harnack emlékének van szentelve, amennyiben a szerző a Harnack-kal folytatott utolsó levélváltásában fölmerült és vitatott nagy vallásfilozófiai problémát: az emberi ismeret eredetét, értékét és Istenhez való viszonyát igyekszik benne a maga nézőpontjából megvilágítani.

Az egész kiadvány nélkülözhetetlen forrás és segédeszköz a Harnack csodásan összetett lelkiségének tanulmányához: ahhoz is, ami benne mindnyájunk számára kívánatos örök példa és vonzóerő, meg ahhoz is, amit a bibliai kijelentés alapján álló következetes keresztyén gondolkodó sohasem foghat benne vállalni. Ez utóbbi tekintetben tagadhatatlanul fájdalmasan érint bennünket az aggkori leveleinek bizalmas megnyilatkozásain is egyre átütődő skeptikus vonás, de annál meghatóbban hull a lelkünkre annak a folyton ismétlődő bizonyosága, hogy ez a sirja felé közelgő nagy és szabad gondolkodó, aki legutolsó leveleiben is hevesen kikél a „jüdische Sündenfallgeschichte“ ellen („das alte Mythologumenon, welches so blamabel ist“ 185. l.), mily mélységesen hitt mégis Istenben és a szeretet örökkévalóságában s mennyire szeretete idézgetni a híres német ének csudaszép négy sorát:

Weg hat Er aller Wegen,
An Mitteln fehlt's Ihm nicht,
Sein Tun ist lauter Segen,
Sein Gang ist lauter Licht.

Révész Imre.

Heidegger, Martin: Kant und das Problem der Metaphysik. 1929.

A lankadatlan érdeklődésből táplálkozó Kant-irodalomnak újabb termékei között a Heideggerét igazi filozófiai szellem és a problémák legközepebehatoló erőteljes problémátudat teszi mélyen jelentőssé, tartalmi nyereséggé, még ha tanaival a Kant szellemében filozófáló olvasó nem ért is egyet. Nehány külső mozzanat még fokozhatja az érdeklődést. Heidegger a Barth Károlyék körének filozófusa, a szónak abban a nemes értelmében, hogy nemcsak technikai eszköznek akarja felhasználni a filozófiát, éppen a Kantét, hogy triumfálva kimutassa vele az emberi tudás tehetetlenségét s aztán a hit óriási fölényére hivatkozhatssék, mint Knittermeyer vagy Brunner, hanem a legkomolyabban veszi a végeesség tényét és

értelmét kívánja nyerni. A Barth hatása ebben a komolyságban vehető észre; a Kierkegaardra visszamenő paradoxosofiából, igen nagy előnyére az egész iránynak, alig villan fel itt-ott egy-egy csillám, az is összhangba jut a mű mély filozófiai alaptendenciájával.

Másfelől pedig Heidegger a Husserl-féle fenomenologizmus híve, amelynek eddig még nem sikerült sokszínű alapgondolatai viszonyát a Kant transcendentális filozófiájához egyértelműleg tisztázni; a Heidegger tanulmányát tehát úgy is lehet tekinteni, mint, ha nem is hivatalos, de az irányzat egyik reprezentáns képviselőjének reprezentáns megnyilatkozását ebben a fundamentális kérdésben. Heidegger ugyanis Kant tanában a metafizika elvi alapvetését megtalálja és feladatául azt tűzi ki, hogy végignyomozza: megbírja-e ez az alap a ráépített épületet, vagy nem kell-e valahol megjavítani. Az érintett viszonyról fogva, melyben az ideológiai-fenomenologizmussal áll, nem lephet meg, ha ilyen korrekciót szükségesnek talál és ebben a szellemben el is végzi Kanton.

Módszeres elvét, mellyel vállalkozását igazolja és keresztülvitelét végrehajtja, igazi filozófiai szellemben és felddhetetlen logikával választja meg: nem azt nézi, amit a szavak mondanak, hanem ami történik, mikor Kant a metafizika alapvetését végzi (209), mert „minden filozófiai ismeretben nem az a döntő, a mit a kifejezett tételekben mond, hanem amit a kimondott által még mint ki nemmondottat állít szemünk elé“ (193). Ez volt a Kant meggyőződése is, mikor azt mondta, hogy Platon olyan gondolatot indított útnak, melynek egész szétágazó tartalmát ő maga még nem tekinthette át, csak későbbi, rajta izmosodott ismeret foghatja össze egész logikumát.

A tanulmány tehát azzal a szándékkal készült, hogy benne a metafizika alapvetését általában nyomozza végig, a Kant egész metafizikáját, — mert alaptétele az, hogy Kant nem ismeretelméletet akart írni, se nem a tapasztalat elméletét, hanem a metafizika metafizikáját (221), egészen pontosan: a lét metafizikáját, még pedig a véges embe- rért, akinek legvitálisabb kérdései azért a metafizikai kérdések, mert a maga végeességére keres bennök választ. Csak véges ember kérdezheti általában; mit lehet tudnom, mit kell cselekednem, mit szabad remélnem — éppen ezért foglalhatta Kant ezeket a kérdéseket az utolsóba: mi az ember? (197—8). Nem egyszerű anthropologiai kérdés ez. haneha egy filozófiai embertané, ami éppen maga a metafizika volna, ha egyszer elkészül, mert az ember végeességének értelmezése volna. Az embernek lényegessége: a vége- sége; „eredetibb az embernél a lét vége- sége benne“ (219).

Ez nyilatkozik meg abban, hogy az embernek a lét odakinálja magát, el kell fogadni, amint a szemlélet számára felkínálkozik. A szemlélet a végeesség legelső és döntő bizonyosága. Am a befogadás nem passzív, a befogadó maga is készül hozzá, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy ő maga adja meg a lehetőséget arra, hogy akármit is szem-

léljen. Ebben a Kant *formáló funkcióinak* értelmezésére a legáltalósabb nézőpontot nyeri meg Heidegger; itt csak egy hiányt érzünk, az első perctől, mely azonban az utolsóig eltart: azt nem tudjuk meg, hogy mi az, amit szemlélete tárgyául az ember *kap*, honnan kapja és hogyan — más szóval, azt nem látjuk tisztán, hogy mi az, ami végső valóság gyanánt *adatik* az embernek. De folytassuk tovább a gondolatsort.

A szemlélet a léthez való viszonyulás első és legfőbb módja, minden további tevékenység ennek szolgál, így az értelem is, amint Kant a Tiszta Ész Bírolatának első kiadásában határozottan tanítja; aminélfogva a tiszta szemlélet valamilyen módon teremtő, mert amit szemlél, „azt éppen csak a szemléletben és szemlélet által adja” (42). Csak a szemléletet szolgálja az értelem, vagyis, a nagyobb és főbb folyamat már megtörtént, mielőtt az értelem szerepéhez jutna. Mert a nagy kérdés Heidegger szerint mindig ez: a véges lénynek el kell fogadni tudni a létet, az ember *hozzáfordul* valami létezőhöz, ez azt teszi, hogy az ember szembeállítja magával azt a valamit, a megjelenő létet — (ez a Fichte gondolatesírāja); a tárgynak tehát észrevehetőnek kell lennie, azaz szemlélhetőnek. Ezt az alany szemlélt munkája teszi lehetségessé, azzal, hogy megadja a *láthatárt*, ez a *tér*, — amibe csak azt kell itt megjegyeznünk, hogy a tér nem nyeri meg azt a fejtegetést, mellyel a tárgy lehetségessé válásában bírt szerepét megvilágíthatná, mint egyetemes előfeltétele minden egyéb konkrét tárgy-szemléletnek, minthogy a tér az öntudat önszemlélete, amint kimerítően kifejtette Böhm Károly (Az ember és világa I. 85. old., „a tér az öntudat, mint saját magának a tárgya”). A szemlélet vezeti és hordozza tehát az értelmet, ezért szolgál ez amannak (84).

Az értelem azonban más, mint az érzék, tehát a szemlélet, *hogy egyesülhetnek mégis?* Csakugyan ez a nagy, *alapvető kérdés*: hogy jut el a szemlélhető, azaz érzéki valóság az értelemhez, és viszont, az értelem, a jelenítés az érzéki valóságba? A metafizikai rendszerek történeti alakulatai nevével szólva, ez az idealizmus és a realizmus létkérdése, ahogy Tillich találon fogalmazta (Das System der Wissenschaften 111). A Kant egyszerű tana szerint erre azt a választ várunk, hogy az egyesülés azért lehet, mert érzéki szemlélés és értelmezés, azaz értelemmel, jelentéssel való ellátás ugyanazon egy folyamat két mozzanata; Heidegger azonban körülményesebb, őt az a kérdés izgatja, hogy mikor az ember a magát felkínáló létet elfogadja, valami olyant fogad el, *ami nem ő*, tehát kilép saját magából, hogy befogadhassa amazt, vagyis *transzcendál* — és a lét ezen meghasadásán és magából kilépésén (exstasis, ami szorongással tölti el a létet) annyira eltöpreng, hogy nem veszi észre, hogy egyetlen egy létről tudhatunk: ez a megtapasztalt lét, és ennélfogva a tapasztaló és így tárgyalkotó funkciók az egyetlen nyomozni való adottságok. Nem mintha Heidegger nem végezné ezt is sokszor nagyon

finom elemzéssel, hanem minduntalan átsiklik erről a *lét* alaphatározmányaira.

A kétféle funkció: szemlélet és értelem összekapcsolása azonban, ezt Kant véglegesen tisztázta, a létet meghatározó funkciók alanyában történik; erre szenteli Heidegger éleselméjű analízisének legjavát és itt ér el igazán finom eredményeket. Tulajdonképpen ez művének derekas része, ahol kimutajta, hogy Kant a kétféle tevékenység közös gyökerét sejtette, a *transzcendentális képzelő erő* gondolatában meg is nevezte, ezzel az ember subjektivitásának értelmezésére a legfontosabb lépést meg is tette, de a Tiszta Ész Bírolatának első kiadásában megkezdett útról a második kiadásban leterít, és az értelem javára megszorította a tiszta szemlélet szerepét és jelentőségét. Az első kiadásban Kant határozottan ebben a sejtelmes, de legvalóságosabb tárgyalkotó funkció-rétegben látta a végső gyökeret (133), amely természetesen nem lélektani, hanem logikai funkciót jelent, úgy hogy nem kell attól félni, hogy az ismeret csupa képzelődéssé válnék; a transzcendentális képzelő erő az *eredetlő* funkció, mely a két alaptevékenységet egységbe hozza, — *synopsis*-nak nevezi Kant ezt a munkát, melynek lényege az, hogy mielőtt a fogalom egységbe fogná, a képzelet már egyesítette a szemléletet éppen, mint szemlélt tevékenység, s az értelem már belevitte az alapjelentéseket: ok, lényeg, cél stb., ezzel az addig meghatározatlan X, alakot és tartalmat nyert, meg van határozva. Mindezt a magából adja az értelem, azért *reines Einbilden* a tiszta gondolkozás (143-1).

A szemlélet pedig spontán, ami azt teszi, hogy mikor a „lét” szembe áll vele, magamagát feji ki vele szemben; viszont az értelem is lehet befogadó, ami azt teszi, hogy magamagát adja a tárgyba, amely elébe áll, vagyis, az értelem is úgy kapja a szemléletlőtől a maga tovább formálendő anyagát, mint ahogy tovább adja az észnek.

A II. kiadásban azonban ez a nézet megváltozik; a transzcendentális képzelő erő munkáját most az értelem veszi át, a tiszta képzeletre tehát nincs szükség, csak a neve marad meg, — pedig az *értelmi fogalmak sematizmusáról* szóló fejezet, melyben a kérdés tárgyalatik, szó szerint át van véve az új kiadásba is, már pedig ebben a transc. képzeleté a fő szerep. Most tehát az értelem végzi az egyesítést, (synthesis, nem synopsis többé); a subjektív oldal végig nyomozását Kant nem vitte keresztül, mondja Heidegger, még pedig talán éppen a képzelő erő természetének önkéntelen nyomása alatt; ezért az alany subjektivitását csak a hagyományos anthropologiai (lélektani) értelemben vette, mely a képzeletet a szemlélet alacsonyabb rendű funkciójának nézte, s a subjektivizmus új értelmezéséig nem jutott el Kant. Ez pedig azért nagy dolog, mert Kant az észből akarta a végesség problematikáját megoldani, azaz, azt akarta kimutatni, hogy az ész nem azért véges, mert az érzékiesség korlátozza, hanem mert lényegileg az (160).

Heidegger már most legfőbb céljának éppen azt ismeri, hogy a transcendentális képzeletnek az első kiadásban megjelölt szerepét rehabilitálja, kimutatva, hogy elegendő és egyetlen alapja annak a reális ontológiának, azaz a lét metafizikájának, aminek Kant a Tiszta Ész Bírálataát szánta: a két kiadás rendkívül finom és részletes összehasonlításával bizonyítja, hogy a transcendentális képzelet csakugyan az a gyökér, melyből a két törzs, az érzékiség és az értelem fakad, még pedig úgy, hogy a végső és igazi létesítő gyökérszál az idő, — amivel ott vagyunk a Heidegger alaptételénél, melyet főműve címe is kifejez, hogy t. i. a világmagyarázat két főfogalma az idő és a lét, *Sein und Zeit*.

*

A munka ezzel célhoz ért, Heidegger befejezettnek érzi feladatát. Az olvasóban azonban ott marad a kielégítetlenség érzése: az egész kanti metafizika értelmezése volna ez? Igazán ez a középpontja a Kant élete művének? A tanulmány úgy indult el, mint az egész metafizika átgondolása, de nem úgy végződik. Az egész Kant: az egész Tiszta Ész Kritikája, meg a Gyakorlati Ész és az Ítélet erő Kritikája együtt, itt pedig egy részletnek egy alkotó mozzanata van kiemelve, — akármilyen nevezetes alkotó mozzanata, mégsem az egész, és nem is lehet csodálkozni, hogy nem adja vissza híven a Kant egész élete művének alapelveit. Heidegger azzal a természetes joggal élt, hogy a Kant tanának legbelső mozgató elveit kinyomozva, tovább vigye ama motívumok építő tendenciáját, de e közben észrevétlenül a maga alapmeggyőződése szűcsővé tette Kantot. Ez a következő pontok alatt lehet megítélni.

1. Nem hű a Kant értelmezése mindennek előtt azért, mert a Kant tana bizony nem a lét metafizikája, ahogyan Heidegger értelmezi, hanem a tapasztalaté, a tapasztalat lehetőségének elmélete az. Helyesen állítja Heidegger, hogy nemcsak ismeretelmélet, ennél valóban több: a tárgy elmélete, ezzel együtt az ismeret magyarázata is, de mindig úgy, hogy a *tapasztalt* lét elmélete. A Kant tanának egységes és félre nem érthető jellemvonása az, hogy mindenütt az így értendő tapasztalati tárgy létesítő funkcióiról van szó: a Heidegger tanából pedig nem világlik ki, hogy az alapfogalmak vajjon a tőlünk függetlennek gondolandó „létre“ vonatkoznak-e, vagy az ismert, azaz a transcendentális tényezőkkel megformált létre, a tapasztalatra. Sok mély elemzést szán erre az alapkérdésre, de megoldáshoz nem tud eljutni. Egyszer azt hinnők, hogy a lét maga, mint a naïv realizmus értelmében vett „külső valóság“, magától és magában bírja és hordja a kategóriákat, a logikumot; azt olvassuk, hogy a létnek magának alapállapota (Grundbefindlichkeiten, 228) a *szorongás* (Angst); máskor azonban azt, hogy a lét mégis a subjektív vagyis transcendentális tevékenységekkel meghatározott lét, — különben értelmetlen dolog volna, hogy egy testes kötetben nyomozza, még pedig Kantnál nyomonjáróbban, azokat a tényezőket, melyek egyáltalában

létesítik a tapasztalatot. Heidegger sehol se választja el a logikumot, mint a maga tapasztalatait megalkotó öntudatos *logos* életmozzanatait, a *dolgok* logikumától; annyira a lét sejtelmessége foglalja le, még pedig a véges öntudatnak jelentkező lét, hogy nem veszi észre, hogy a Kant nagy felszabadító tette éppen az volt, hogy a létnek nem kereste többé az okát; az ok a változás törvénye, azaz magyarázó elve; a lét *megléte*nek kérdésére az emberi intelligencia a *teremtés* logikailag végrehajthatatlan gondolatával felel, hogy nyugvó pontot nyerjen magának, melyen *értékelő* tudata megnyugszik és okkereső értelme megpihen: ezen túl értelmi munkája többé nem az előállást, hanem a lét változásait magyarázza, és hiába minden erőlködés, azt, hogy *hogyan lesz a lét*, akár csak az öntudatos lét is, hogy törí át az öntudat az addigi létet, ami a Heidegger titkos hajtó motívuma, azért nem lehet soha megludni, mert csak a változás felfogására van berendezve szemlélő és értelmi alkatunk egyaránt. Heidegger azonban a tisztán subjektív, azaz tárgyformáló transcendentális tényezőket, a *logikumot*, a jelentést, megint transzcendens valósággá teszi, „objektív“ valósággá, — éppen ez a Husserlék-alap jellemvonása. Ez azonban nem a Kant igazi értelmezése.

2. Az érzékiség vagy szemlélet és értelem viszonyára nézve se lehet elfogadni a Heidegger tanát, legalább nem a Kant értelmezéséül, még kevésbé elmélyítéséül. Nem áll az, hogy a II. kiadásban a pszichologizmus váltotta fel az elsőnek tiszta logikai magyarázatát; történetileg bizonyos, hogy éppen az első bírálóknak észrevett megtevesztő lélektani értelmezések teljes elhárítása céljából fogalmazta Kant az új kiadásban még óvatosabban, még transcendentálisabb tisztasággal a *logos* szerepét a tapasztalatban; éppen ezért az sem áll, hogy Kant nem vitte keresztül a subjektivismust, vagyis a transcendentális elemzést, — éppen ezt tette, mikor kimutatta, hogy *már az érzéki szemlélet is* a transcendentális, azaz egyszerűen: tisztán szellemi funkciók teszik lehetségessé, a tér és idő, mint szemléleti formáló tevékenységek. Amiből az is nyilván kitetszik, hogy nem elég csak az *időt* hangsúlyozni, a tér éppen olyan alapvető és azért nélkülözhetetlen szemléleti előfeltétel.

3. Éppen ezért az értelem szerepe sem csak az, hogy a szemléletnek szolgál, valami magasabbnak szolgál: ez a szellemiség tárgyformáló szerepe általában, — azaz, a transcendentális alkat minden alkotó mozzanata, szemlélő és jelentésadó tevékenység egymással úgy függ össze, mint a mindenütt azonos szellemiség logikai természetének megvalósító mozzanata.

4. Ebben azonban az is ki van mondva, hogy a tapasztalat nem a tapasztaló *kilépése* saját magából, valami teljesen másba, ami nem ő, hanem, ha ezt a kilépést megakarjuk tartani, hozzá kell nyomban tenni, hogy vissza is tér magába — ez volt a *Fichte* mély igazsága, mikor a Kant tanából kiemelte az *én* szerepét; itt, úgy tetszik, megint a *Kierke-*

gaard hatását lehet észrevenni, aki a maga sajátosságos dialektikájában csupa ellentéteket villant meg, de magasabb egységbe, ami igazán dialektikai *haladás* emelhetné a dolgot, nem tudja fogni az ellentéteket, (l. A *theologia tudományossága* c. cikket ebben a számban). Annyira nem *transcendál* a tapasztaló én vagy szellemiség, mikor tapasztal, hogy éppen ellenkezőleg, a legteljesebb *immanencia* jegyében él, hiszen amiközben szembesíti magával a *mást*, megteszi vele azt a csodát, hogy jelentéssel látja el és megformálja az érzéki szemlélet számára épűgy, mint az értelmi számára: a maga szellemi létében ujjászűli azt a *mást*, a *maga* természetét viszi belé, amint Heidegger maga fejtegeti. Miért volna hát ez transcendálás? *Hová* is léphetne ki magából a tapasztaló szellemiség?

*

Mit nyerünk már most mindebből a metafizika sorsára nézve? Mindenek előtt, azt hiszem, azt a tanuságot, hogy a transcendentális filozófia elveiből semmit sem szabad feladni, sem a legkisebb részt nem szabad rajtuk megengedni, ha nem akarunk végzetlenül ellenmondásokba keveredni. Ezeknek az elveknek mindig tisztább fogalmazása csakugyan a nagy filozófiai feladat; de a Heidegger könyvében kifejtett mód nem visz ehhez a célhoz közelebb. Kant tanában van egy teljesen tisztán kivethető válasz arra a kérdésre, hogy mi van hát végső tény gyanánt *adva*? Heidegger ezt a világos választ nem hallotta ki Kantból. Kant szerint végső adottság a tapasztaló szellemiség szüntelen funkcionáló szellemi természete, ez az *apriori* egyszerű értelme; a *logos*, az emberen keresztül érvényesülő és csak így ismerhető szellemiség, mint minden tapasztalat logikai előfeltétele, ez az igazi *adott* valóság, *létesíteni* reánk nézve csak ez tudja, amit igazán bírnunk, mint valóságot, azt, amit megtapasztalunk, tehát azért meg is értjük. Ezért van, hogy a metafizika mégis csak a tapasztalat elmélete, amivé végre Heideggernél is kénytelen leleplezni magát, s aminek jelentőségét az ember, a véges ember számára nincs miért annyi fontoskodással hangsúlyozni, — itt is a Barth-féle „egészen más“ *értékképzete* nyúl bele zavarólag az egyszerű ténymegállapításba és magyarázatba. A Kant tanának igazi tovább fejtése nem a végesség emlegetésében van, hanem sokkal inkább a tárgyat létesítő funkciók minél gyökerebb kielemezésében, — amivel egyszer az ontológiai és értékelő funkciók erőteljesebb megkülönböztetéséhez és ezzel az igazán legvégső tényezőkhébe magyarázatához juthatunk.

De hát akkor a Fichte solipsizmussal fenyegető subjektívizmusához kell-e jutnunk Kantból? Degogy. Semmi se egyszerűbb, mint ez a pont. Kantnak se az nem a kérdése, hogy hogy lett a lét, vagy hogy miért van egyáltalában valami, miért nincs inkább semmi, sem az nem a kérdése, hogy hogyan fakasztja az én a maga ismereteit magából, amit Fichte cézári öntudatú énje próbált, cézári kudarc biztos végével; a Kant kérdése

ez: miféle természettől első, azaz, a tapasztaló szellemben működő törvényszerűség formálja meg az ember tapasztalatait, a tárgyat, az objektumot általában. Van tehát, csakugyan, *adva*, valami a logoson kívül, éppen a *logosnak* *adatik* az a valami: egy X, amit azonban csak a logos határoz meg, addig nem tudjuk, hogy mi az az X, addig egyáltalában szemléletileg és értelmileg határozatlan valami — ingernek mondhatjuk, ami nemcsak élettani kategória, hanem sokkal egyetemesebb, ontológiai jelző. Csak a szellemiség által megformált, feldolgozott ingert ismerjük, — ebben azonban az van kimondva, hogy a tapasztalt létén *kínül* még egy más féle létről nincs miért beszélni. A metafizika, mint tudomány csak egy formában élhet: ami a tapasztalatot lehetőségessé teszi, annak az apriori alkatnak elmélete. A sejtelmesség, az élet megrendülései, az irracionális élmények mind megkapják helyüket ebben a filozófiában, csak hogy nem mint metafizikai realitások, hanem mint a tapasztaló ember tapasztalatait, amiknek realitása azért van, mert a legbizonyosabb valóság, a szellemiség, az ember lényegessége, átélte és azért meg is tudja magyarázni, ha csak nem várunk tőle lehetetlenséget, hogy t. i. a fény forrása *magán túl* keresse a fény forrását. A Heidegger könyve ennek a fölöslegesen dégelgetett metafizikai ösztönnek gyújt füstölő áldozatot, ha még olyan tisztán fogalmazott dédelgető szavakban is: eredménye csak az, hogy hátrább veti a nagy feladat megoldását, melyre annyi nagyszerű elmeelt fordít, a metafizikának, mint tudománynak alapvetését.

Tankó Béla.

Wien, Alfréd: Die Stadt in den Wolken. Megjelent Wollermann Hellmuth cégnél Braunschweigben. 1930. Ára 3-50 Márka.

A jelenkori szellemi válságban, amelynek folytán megingott egyesnek, családoknak, társadalomnak vallásérkölségi alapja, igen tanuságos és használható könyv Wien A. könyve, amely hívó keresztényen álláspontról foglalkozik a válság okaival, kiterjedtségével és gyógyíthatásával. Könyvének címét Plató mondásából vette, könnyebb egy várost a felhőkbe építeni, mint a népet istenek nélkül kormányozni. A könyv nyomán megdöbbentő kép tárul elénk a válságnak nagyságáról, amely mint súlyos rákfene ette bele magát a nemzetek életébe. Végig vezet bennünket korunk vallástalansága folytán beálló erkölségi és anyagi nyomorúságon, amelyben Európa sinylődik, sőt valósággal az öngyilkosság előtt áll. Évtizedek aknamunkája folytán jutottak Európa népei a jelen szomorú helyzetbe, amely vallási téren a kételkedés, sőt teljes negatív álláspontjára, erkölségi téren a teljes szabadosság fertőjébe, anyagi téren a pusztulás szélére vezetett.

Az erkölségi fertő olyan fokú, hogy Németországban a születések mesterséges korlátozása, ill. magzatelhajtás folytán az évi vérveszteség körülbelül kétszerese az ország háborús évi veszteségének. Más országokban sem jobb a helyzet, de Wien A. csak Német-

országgra terjeszkedik ki. Rámutat a továbbiakban arra, hogy a különböző kultúr surrogatumok, mint minden pótszer, igazi javulást nem hozhatnak s ha nem kap észbe Európa, bekövetkezik az, amiről Spengler O. szól: Nyugat pusztulása.

A jelenkor válságának szemléltetőbb, megrázóbb leírását a gyógyulás egyetlen módjára, az evangéliumra való utalás mellett, az újabb irodalomban nem találhatjuk.

Kiss J.

Der Protestantismus der Gegenwart. Szerk. v. Schenkel, O. Stuttgarter Verlags Institut Stuttgart 1929. Ára 48.50 Márka.

Protestáns seregszemle és helyzetkép a világ-protestantizmusról. Érdekes standard munka, amely neves professzorok s gyakorló lelkészek tollából — E. Foerster, B. Geissler, W. Hadorn, Dibelius, Hermelink, Fahrenhorst, Ohlemüller, Pechmann, Leeherg, Stählin, Uckeley, Heitmüller és mások a cikkírók — közli az egyes országos egyházak jelen helyzetének színes leírását. Nem statisztikai adathalmaz, hanem eleven leírás, amelynek nyomán nemcsak az egyes országos egyházak kiterjedtségéről hallunk, hanem küzdelemteljes multjáról, elért sikereiről, jelen harcairól s jövőendő célkitűzéseiről. Külön fejezetek szólnak a belmissziói munkáról, sajtóról, prot. világszövetségekről, a protestáns emberi typos-, ill. ideálról; összehasonlítások találhatók a protestantizmus és kultusz, szociális kérdés, költészet, művészet, zene, ifjúsági mozgalmak, némozgalmak etc. közt. Amikor a jelenkor protestáns emberéről szól, megrajzolja számára az ó- és újszövetség jelentőségét s Jézus örök aktualitását. A hazánkra vonatkozó részt Raffay Sándor püspök s Kovács István theol. tanár állították gondosan össze. Aki a jelenkori világprotestantizmusról életteljes képet kíván szerezni, annak a pompás kiállítású, gazdagon illusztrált díszművet melegen ajánlhatjuk.

Kiss Jenő.

Schlatter, A.: Der Evangelist Johannes. Calwer Vereinsbuchhandlung 1930. Stuttgart. Ára 23.20 pengő.

Az újszövetségi exegézis és theologia atyamestere bocsátotta közre e cím alatt a 4. evangéliumra vonatkozó kommentárját. „János evangélista, ahogyan szól, gondolkodik és hisz.” Az előszóban a rendkívül munkás és termékeny élet alkonyán álló szerző megindítóan mondja: „manche Erwägung riel: mach Feierabend“, de hozzátézi, hogy Máté kommentárja tette szükségessé ennek megírását is, mert a kettő elválaszthatatlan egy-

mástól. Meg kellett írnia azért is, mert szavai szerint Jánost olyan sokféle alakban akarják elének állítani, mint költőt, vallásfilozófust, misztikust, gnosztikust, görögöt, Páltanítványt, hogy nagyon is szükséges volt már a tények bizonyító ereje alapján igazi képét megrajzolni. Amint Máté kommentárjában rámutat arra, hogy Mátét írása alapján csak palesztinainak tekinthetjük, ugyanezen megállapításra jutunk Jánosnál is. Mvéé azonban nemcsak Máté kommentárját tetelezi fel, hanem szerzőnek az egész Újszövetséget átfogó magyarázó munkáját is, amellyel szintén együtt kell használni ezt is. Jelen művében rendkívül gazdag philológiai utalást s analogiát találunk Josephus, Philo, a I.XX., valamint a rabbinus irodalomból. Ő hangsúlyozza először, hogy palesztinai íróknál sohasem szabad megfeledkezni arról, hogy gondolkozásuk a héber-aramai, kifejezés módjuk a görög s ez a kettősség magyarázza meg sajátosságukat s bizonyítja egyúttal palesztinai eredetüket. Az evangéliom exegézisének sem a polemikusoknak, sem a dogmatikusoknak álláspontjára nem helyezkedik, hanem az olvasónak, ill. megfigyelőnek álláspontjára, amelyet végeredményben mindenkinek el kell foglalni. A könyv függelékében sorrendbe szedve találjuk a evangéliom semitizmusait (kb. 600 példára mutat rá), a Josephussal való közös kifejezéseket, ill. szavakat (több mint 800 van), a Jánosnál meglevő, Josephusnál hiányzó szavakat (103), az ev. és az Apocalypsis közös szavait (284), az Apocalypsisből hiányzókat (20). Az evangéliomot a következő nézőpontok szerint tárgyalja: az üdvről szóló keresztyén bizonyosságtevés (1: 1—18), a Keresztelő által hirdetett örömhír (1: 19—31), az első tanítványok (1: 35—2: 12), a papok számára szóló evangéliom (2: 13—25), a rabbi számára szóló evangéliom (3: 1—21), a Keresztelő tanítványai számára szóló evangéliom (3: 22—36), a samaritánusok számára szóló evangéliom (4: 1—12), a hit felébredése a galileabelieknél (4: 43—51), Jézus válása Jeruzsálemtől (5: 1—47), Kapernaumtól (6: 1—71), Jeruzsálem elvei Krisztust (7: 1—12: 50), Jézus tanítványi körében (13: 1—17: 26), a meghaló Krisztus (18—19), a feltámadott kijelentései (20—21).

Könyvében az öreg szerző hatalmas tudása s tapasztalása a hitében örökké ifjú tudós bizonyosságtevésével találkozok s ezért ezen új pozitív János kommentárt legmelegebben ajánlhatjuk a 4. evangéliommal tudományos kritika szempontjából foglalkozóknak.

Kiss Jenő.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Revue D'Histoire et de Philosophie Religieuses. X. évfolyam. 4—5. szám.

Pedersen J., a sémi nyelvek tanára a kopenhágai egyetemen az izraelita skepticismust tárgyalja a Prédikátor könyvének igen alapos és széles tekintésű szellemtörténeti fejtegetésével. — Goguel M. közreadja egy „Parusia és Föltámadás” címen

szélsőségesen modernista állásponttól tartott nagy előadását. — Pannier J. folytatja és befejezi nagyértékű és aprólékos részletadatokban különösen gazdag tanulmányát a Kálvin intellektuális formáltatásáról. Ez alkalommal az ifjú Kálvinnak a német-birodalmi és a svájci többi reformátorokkal való irodalmi hatáskapcsolatait és néhány

francia író-kortársával — Des Périers, Marot, Rabelais, Dolet — kimutatható, vagy föltehető irodalmi összefüggéseit tárgyalja. A tanulmány végeredménye az, hogy az 1535 előtti ifjú Kálvin hatalmas szelleme az egyházi és a világi irodalomból a hatások rendkívüli mennyiségét szívta föl, úgyis, mint gondolkozó, úgyis, mint a leendő egyik legnagyobb, a prózában úttörő francia író, — de e hatásokat nemcsak fölshívta, hanem új teremtő egységbe is tudta foglalni munkásságának már a legkezdetén. — *Bois G.*, aki a kínai vallásosságot a helyszínen tanulmányozza, néhány legújabbán megjelent idevágó nagyobb mű kapcsán a konfucianizmussal, főként annak mystikájával foglalkozik. — *Monnier H.* a megváltásról szóló saját nagy tanulmányát ismerteti, amely előadásorozat volt az upsalai egyetemen, az Olaus Petri-alapítvány patronátusa alatt. — *Cullmann O.* ugyanezt teszi a Pseudo-Clementináról szóló saját munkájával. A kritikai rovatban *Goguel M.* a többek között a hírhedt Binet-Sanglé nevű orvosnak a Jézus „őrültségéről” (La Folie des Jésus) szóló munkájával foglalkozik, amelynek 1908—1915 között megjelent négy kötetét a szerző nemrég összetömörítette egy közel 500 lapnyi kivonatba. *Goguel* részletesen rámutat az óriási fércmű abszolút tudománytalanságára és frivol lelkiismeretlenségére. Pl. Binet-Sanglé Jézust többek közt alkoholistának is igyekszik bizonyítani. Bizonyítékok: Lukács 5, 59, Lukács 7, 34 és — a kánai mennyegző! Vagy: Jézus pathológikus gynaekophobiában szenvedett, mert tanítványai a Jákob kútjánál csodálkoztak, hogy — asszonnyal beszélt! (János 4, 27.) Mégis hány ember merítette és meríti innen a maga Jézusképét közvetlenül is, annál inkább nyilvános és titkos közvetítő csatornákon!

X. évfolyam. 6. szám. *Bentzen A.*, a kopenhágai egyetem tanára bemutatja a lundi 1929-i vallástörténeti kongresszusra készült dolgozatát a zorobábeli korszak messiánzmusáról. — *Goguel M.* közli a paulinismus és a johannismus párhuzamáról szóló előadásait, amelyek még folytatódni fognak. — *Jézéquel Roger* nagyon mélyreható esszét ad a predestináció tanáról, amelynek értékelésében a *Revue* legtöbb cikkének ultraliberális szellemétől eltérőleg, határozott bibliai és reformatori alapra helyezkedik. — *Pommier J.* a Renan kispap-éveiből ismerteti egy érdekes epizódot. *Lods A.* három Genesis-tanulmányt (Heinisch, Devimeux, Audin), *Strohl H.* két Bucer-tanulmányt (Pauck, Lang) ismerteti és bírál. — A további kritikák közül kiemelkedik a következő két mű recenziója: *G. van der Leeuw*: In den Hemel is eenen Dans. Over de Religieuzen Beteekenis van Dans en Optocht (: a tánc vallástörténeti jelentősége, rec. van der Perck) és *J. Gresham Machen*: The virgin Birth of Christ I. kötet (: Krisztus születés születése, rec.) — tökéletesen ellentétes álláspontokról, de nagy méltanyúlással — *Goguel*).

Études Théologiques et Religieuses.

V. évfolyam. 4. szám. *Dibelius M.* folytatja és befejezi az Újszövetség és a vallástörténet

kapcsolatairól szóló előadásorozatát. — *Bruston Ed.* Izrael vallásának három fejlődési stádiumáról (népi, papi, próféta) értekezik. — *Perrier L.* lélektani megalapozással a valláspedagógia művoltát és fő feladatait világítja meg, az egyik jegyzetben fölemlítve a magyar református gyermekistentiszteleteknek általa személyesen megfigyelt módszerét. — *Clavier H.* befejezi az újvidéki oekumenikus theologiai konferenciáról szóló nagyon részletes beszámolóját s ennek végén megragadóan festi a konferencián kifejlődött sokatígérő testvéri hangulatot, különösen pedig Csirics Irenaeus szerb püspök, a vendég-látó gazda rokonszenves személyiségét, aki ezzel búcsúzott protestáns vendégeitől: „Mi sokkal közelebb vagyunk a római katolikusokhoz, mint önkökhöz, a szervezetben, a liturgiában, a fegyelemben, a dogmában, de önkökhöz viszont sokkal közelebb vagyunk a szeltemben és a szívben!”

V. évfolyam. 5. szám. *Berton J.* a vallástörténelem módszeréről és a kapcsolatos metaphysikai *apriori*-król értekezik. — *Dal-liere L.* a katolikus eszmei háttérű filozófiai (metafizikai) megújulás egyik képviselőjéről, Marcel Gabriel-ről írt tanulmányt. — *Bois J.* az apostoli lelkű harcias katolikus filozófus, Laberthonniere páter gondolatvilágába vezet be. — *Leenhardt F. J.* az egyház által végzett erkölcsi tanítás restaurálásának szükségességét fejtegeti. — *Bruston K.* a Példabeszédek 22, 6. új fordítását javasolja, roppantul erőltetetten (*Goûte pour le jeune homme d'après sa voie!*). — Könyvismeretési rovat mind a két számban.

Révész Imre.

Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft.

Az 1930. évf. 2. számában *Oepke* folytatja az őskereszténység s gyermekkeresztység c. tanulmányát, reflektálva Windisch ellenvetéseire. Megállapítja, hogy az apostoli korban a keresztésre vonatkozó felfogásban nem lehet a vallástörténeti iskola értelmében alsóbbrendű habonás vallási felfogás maradványát keresni; ha a későbbi egyházi gyakorlatban van is valami, ami ide mutat, ez épen eltévelyedés s eltérés az apostoli kor felfogásától. A keresztység megléte Krisztus személyének centrális jelentőségét feltételezi. A megkeresztelték a vele való közösség által diadalmaskodhatnak a bűnön. Ez nem zárja ki az apostoli korban a gyermekkeresztységet, ill. annak általánossá levése nem elszakadás az apostoli kortól. A Schweitzer értelmében a keresztységet lehet bizonyos fokig eschatológiai elpeccételésnek tekinteni. Ez. 9: 4—11 értelmében; az év $\chi\rho\rho\sigma\tau\omega$ -levő hívek nem nélkülözhetik ezt az elpeccételést. Ezért mondhatjuk, hogy már akkor meg voltak az előfeltételek a gyermekkeresztység későbbi általánossá levéséhez.

V. Rad Gerhard Lk. 2: 14-ben előforduló $\delta\iota\theta\rho\omega\pi\sigma\iota\ \epsilon\delta\delta\omicron\upsilon\lambda\iota\zeta$ kifejezésben reflektálva J. Jeremiasnak cikkére, mely az 1929. évfolyam-ban jelent meg, az apokalyptikus stílus kifejezését látja; Dán 9: 23 alapján ő is „Isten

leereszkedő kegyelme által kiválasztott embe-
reket" ért alatta.

Foerster, V. Phil 2 :6. kifejezését „ὁ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἄρχιεπίσκοπος” az egyházi atyáknál való előfordulás szerint vizsgálja. A kifejezés szokatlanságánál fogva az egyházi atyák felfogása nagyon fontos. Az egyházi atyák részint tágabb, részint szűkebb értelmű körülírással élnek s a kifejezést a ἀρχιεπίσκοπος (= raboltnak tekinteni valamit) értelemben vették: a rabolt dolgot, mint zsákmányt magához ragadni és kihasználni.

Abramowsky rigai lelkész Amphilocheus ikoniumi püspöknek († 400 körül) symbolumáról értekezik s azt közli úgy szer eredetiben, mint görög fordításban magyarázó jegyzetekkel ellátva.

Vollmer, A. a XV. századból való, az Újszövetséget keresztény legendás, haggadás részletekkel közlő népkönyvről, a „Die neue Ee“ (= Újszövetség) szól, mely az újszövetségi kutatókat is érdeklí annál fogva, mert bár benne bibliai s apocryph anyag kritikai elkülönítés nélkül található, de az apocryph rész is igen régi s a könyvben záró redactionként áll előttünk. Tanulságos az Újszövetséget nemcsak visszafelé tekintve eredete szerint vizsgálni, hanem későbbi, a kánoni kereteken túl való fejlődését is szemmel kísérni.

Dobschütz a Csel. könyvének Pál megtéréséről szóló 3 leírását vizsgálja E. Hirschnek az 1929. évfolyamban megjelent cikkéhez kapcsolódva, aki a 26. f.-ben levő leírást Pál apostolra visszanyúlónak tekinti s így a leghűbbnek: a 9. fejezetben levőt legendás gyűlkezesi közleménynek; a 22. fejezetben

levőt az író által összeállítottnak. Dobschütz felveti a kérdést, hogy a könyv írója miért tartotta szükségesnek ugyanazon esemény háromszori ismétlését s ebben az antik történetírásnak egy stílári szabályát látja, amelynek nyomait a bibliában többször is megtaláljuk (Ge 24, József története, Sámson története, Uriás története, a vakon született meggyógyításának története, a samáriai aszszonyról szóló perikopa).

Jeremiás. J. a Logiára (Q) vonatkozólag hangsúlyozza, hogy az alig volt írásbeli, hanem inkább szóbeli, hiszen ugyanazon beszédet, ill. mondást különböző összefüggésben találhatunk.

Schmidt, C. a „Péter akta”-ról szólva, az új meggyőződésének ad kifejezést, hogy a korábbi felfogás ellenére, nem ez az apocryphus irat függ a „Pál akta”-tól, hanem fordítva, amit a Pál aktának szerző által Egyiptomban talált egy görög nyelvű részlete alapján bizonyít. Eszerint, mivel a Pál akta a 2. századból való, a Péter akta még korábbi s nem későbbi időből.

Néhány kisebb közleményvel Schneider, Th. szól az Anwas feliratról, Balogh József Budapestről Ronet de Journal patrisztikai anyaggyűjtését, Enchiridion Asceticum, méltatva utal Johannes Cassianus-nál található egy figyelemreméltó helyre, hol a „daemon meridianum”-ról van szó, az Erwin Nestle által 14. kiadásra gondosan előkészített görög újszövetség ismertetésével (1930) s végül az 1929. szeptemberben Salzburgban az újszövetségi kutatók által rendezett konferenciáról való rövid megemlékezéssel a folyóirat 1930. évfolyama befejeződik.

Kiss Jenő.

HAZAI IRODALOM.

Tareczay Erzsébet: Kálmán király. Történelmi elbeszélés. Madáchy István rajzaival. Miskolc, 1929. Nagy 8-r. 118 lap.

Tizennyolc rövid fejezetben pereg le előttünk Könyves Kálmán királyunk élettörténete. Az egyes mozzanatok helyes érzékkel vannak kiválasztva, úgy, hogy Kálmán egyéni pályafutása mellett némi művelődéstörténeti háttér körvonalai is láthatók legyenek. Az előadás vouzón egyszerű és világos, csak a ritmusos lüktetést (4 2, 4 2 . . .) sokalljuk meg benne. A 10—15 éves tanuló ifjúság számára igen alkalmas olvasmány. Az illusztrációk is sikerültek, de a durva papíroson nem érvényesülnek igazán.

Zs. F.

Tildy Zoltán: Árva Péter bosszúja. Kis regény. Bp. 1929. A Keresztény Család kiadása. Kis 8-r. 80 lap.

A „regény” név még a „kis” jelzővel enyhítve sem illeti ugyan meg ezt az egyetlen mederben csordogáló, parányi cselekvényű történetkét, de mint építő erkölcsi célzatú elbeszélés a maga nemében sikerültnek mondható s az olvasó- vagy hallgatóközönség primitív lelkű rétegei élvezetet és tanulságot meríthetnek belőle. A szerző kissé túlságosan

is dezinficiálja a mai élet levegőjét azoktól a bacillusoktól, amelyek káros hatásának egy seukitlen és semmitlen árva gyerek lelke oly igen ki van szolgáltatva, de hát ez az óvatos ábrázolásmód az erkölcsi célzat érdekét szolgálja. Bárcsak az ilyen átlátszó célzatú, épületes olvasmányok ellensúlyozni tudnák azt a rengeteg-sokféle erkölcsromboló élményt, amely — családi körben, utcán, könyvben, moziban stb. — hol átlátszó, hol rejtett tervszerűséggel hálózza be a gyermeki lelket, már fejlődése kezdetén is.

A füzetben még egy második — rövid és igénytelen — elbeszélés is van.

Zs. F.

Tompa Mihály válogatott költeményei. V. Sipos Ida előszavával. A Keresztény Család kiadványa. 1929. Kis 8-r. 95 lap.

Harminchétf vers van itt összeválogatva Tompa költeményeiből. A legszebbek és legismertebbek közé tartozik mindegyik s együtt véve Tompa költői egyéniségét körülbelül minden oldaláról megmutatja, vagy legalább megvillantja. Legfőképpen mégis két vonását igyekszik láttatni Tompa jellemének: a hazaszeretetet és a vallásos hitet, mint költői ihletű tényezőket, de ezenkívül jól meg-

választott példákat kapunk Tompa természetleltő költeményeiből, népdalaiból, nép-regéiből, virágregéiből, rövidebb költői elbeszéléseiből. A gyűjteményt V. Sipos Ida Tompára vonatkozó négy lapnyi hangulatos emlékezése vezeti be.

A ponyvairodalom haszontalan vagy épen kártékony termékei helyett *ilyen* füzeteket kellene a szegényebb néposztályok kezébe adni minél olcsóbb áron, minél nagyobb példányszámban.

Zs. F.

Dr. Vóth Endre : A pápai diák és a magyar népdal. Pápa, 1929. Kis 8-r. 36 lap.

Egy felolvasás keretében ügyes, hangulatos, többnyire humoros anthológiát ad a szerző azokból a népdalszerű versekből, amelyek a pápai református főiskola diákjainak a lelkéből fakadtak s lelőhelyük: az önképzőköri jegyzőkönyvek és emlékkönyvek.

Faragó Bálint : A mezőtúri református egyház és iskolája az 1930. évben 400 éves lesz. Különlenyomat a Mezőtúr és Vidéke 1929 július havi számaiból.

Faragó Bálint, a mezőtúri református gimnázium tanári karának nagyérdemű Nesztora, aki nagyobb szabású munkában írta meg a mezőtúri református egyház történetét, egy kis külön füzetben mintegy beharangozta azt a szép jubileumi ünnepséget, amely 1930 szeptemberében Mezőtúron végbe is ment.

Fejér Lajos : A fekete láda. (Diákkori emlékek.) Mezőtúr, 1929. 8-rét, 54 lap.

A mezőtúri gimnázium másik nagyérdemű nyugalmazott tanára és igazgatója pillant vissza itt a maga diákéletére s a róla rajzolt képet az öregkori lehiggadt, bölcs világnézet humorának a kedves, „őszikés“ verőfénye ragyogja be, amelynek szerencsés közege a választékos és mégis közvetlen művészeti stílus. Fejér Lajos a klasszika-filológia tanára volt, de tanítványai a magyar nyelv szépségeinek megérezése és tudatos alkalmazása terén is többet tanultak tőle, mint bárki mástól.

Zs. F.

Dr. Gulyás József : Törmelékek. Sárospatak, 1928.

Nyolc különböző jellegű apró dolgozat. Amyira különböző jellegűek, hogy nem is igen valók együvé. Két komoly fajsúlyú, szigorúan filológiai módszerű és érdekű tanulmány akad köztük, különnyomatok tudományos folyóiratokból, a többi csak afféle újságcikk. Ez utóbbiak nem emelik, inkább rontják a két filológiai szakszerűségű értekezés tekintélyét és hitelét.

Zs. F.

Dr. Nagy Géza : Kálvinista jellemképek. Erdélyi Református egyházi könyvtár. XI. sz. Kolozsvar, 1930. 8-rét, 141 lap.

Ez a szép és jó könyv Kálmáncsehi Sánta Márton, Méliusz, Béza, Károlyi Gáspár,

I. Rákóczi György, Medgyesi Pál, Tótfalusi Kis Miklós, Árva Bethlen Kata, Bod Péter, Szikszai György és gróf Kuun Géza élet- és jellemrajzait, valamint egy erdélyi utazó által Oberlinről és munkájáról személyes látogatás alapján (1818) készített leírás publikációját tartalmazza. (Ez a legutóbbi megjelent a Nemzeti Társalkodó 1832. évfolyamában, de több szempontból nagyon helyes és hasznos dolog volt megfelelő bevezetéssel és jegyzetekkel újra közölni.) A szerzőnek, a kolozsvári theologiai fakultás egyháztörténelemtanárának ezekkel a finom és mély arcképekkel kifejezetten gyakorlati, lélekevelő és egyházépítő célja volt s meg kell állapítanunk, hogy ezt a célját teljes mértékben elérte. Magyar református egyházunk multjának nagyjairól nagyon sok lelkes és a maga helyén megfelelő gyakorlati célzatú írás jelent már meg, amióta csak az alkalmazott történetírásnak szerepe van az egyház építésében, a szűkebb és tágabb értelemben vett egyházi nevelésben. De nyugodtan merjük állítani, hogy az ilyen természetű írásokban megkívánható jótulajdonságok eddig egyikükben sem találtak megközelítőleg sem olyan szerencsés összhangban, mint ahogyan együtt vannak a Nagy Géza könyvében. Elsőrendű, komoly és lelkiismeretes tudományos megalapozottság mellett szeretettől és kegyelettől áthatott beleélés; a nagy személyiségek eszméltető, példaadó, bizonyágtévő erejének avatott kezű sugározatása mellett előkelő tartózkodás minden olcsó és üres frázistól; nemesveretű, nagy megjelenítő erejű, kristályosan áttetsző előadás és stílus mellett a szellemnek és a hangnak minden könnyed csevegéstől vagy lapos historizálástól távolálló mélyseges templomi komolysága: ezeknek az írói és tanítói erényeknek megkapó s eddig ily munkákban, ismétlem, páratlan együttese teszi a Nagy Géza könyvét a református egyházi nevelésnek és építésnek rég várt és nélkülözhetetlen eszközevé a Királyhágón innen csak éppen úgy, mint túl.

A Kálmáncsehiről, Méliuszról, Károlyiról és Kuun Gézáról szóló darabok e mellett még pusztán tudományos szempontból is különös elismerést érdemelnek, mint e nagyokra vonatkozó eddigi biztos tudásunknak tömörségük mellett is legjobb áttekintést nyújtó közhasznú összegezései. De a többiekben megnyilatkozó tudományos készségeket és fölfogást is legföljebb csak nagyon apró részletekben lehetne megvitatás tárgyává tenni, akkora gonddal és körültekintéssel készült valamennyi. Ellenben kénytelenek vagyunk szavunkat fölemelni a kiváló mű *címe* ellen. Ha a manapság egyre több visszaéléssel kezelt „kálvinista“ terminus azt jelenti, hogy az ezzel megjelölt egyén a Kálvin János hitbéli és életbéli magatartásának, theológiájának, világnézetének és világformálásának minden lényeges és sarkalatos pontban hű követője: akkor ennek a miszerintünk egyedül helyes és értelmes jelentésnek az alapján a könyv jellemképei közül a kálvinista jelzőt minden fenntartás nélkül csak Méliusz, Béza, Károlyi és I. Rákóczi György portait-jai alá

lehet odaírni, a következő négyenél már élünk kell némi — igaz, hogy még igen kevés — fenntartással, Szikszai Györgynek s még sokkal inkább Kuun Gézának a kálvinizmus teljességétől való erős elhajlását meg a Kálmánesehi zwinglianus és nem kálvinista voltát maga a szerző is igen helyesen és igen őszintén hangoztatja, a különben rendkívüli értékű Oberlinnek pedig a kálvinizmushoz nem sokkal van több köze, mint a könyvben szintén előforduló Szalézi szent Ferencnek, aminek egyébként maga a szerző sem állítja s nyilván nem is gondolja az ellenkezőjét.

Lehet azután, persze, a kálvinista jelzőt egy jóval tágabb értelemben is venni, amikor is — kizárólag magyar specificumként — egyszerűen a református jelző nyomatékosabb, népszerűbb és főleg hangzatosabb synonymjaként szerepel. Ily értelemben természetesen nevezheti magát kálvinistának az a református egyháztag is, aki a predestinációról legfőljebb ennyit tud: „el volt végezve, hogy elveszítsem az esernyőmet“, az úri szent vacsorában — ha ugyan él egyáltalán vele — amolyan kegyeleti lakomafélét lát, amelyet manapság lépten-nyomon rendeznek nagy emberek emlékezetére, a Bibliából pedig igen nagy buzgalommal szeretné kiküszöbölni legalább „a sok vén zsidó történeteit“: az Ótestamentumot.

Mondanom sem kell, hogy a kálvinista jelzőnek ez az utóbbi használata nemcsak az emberimádás kárhóztatása alá esik (amitől különben maga Kálvin az előbbi sem mentesítendő, sőt még Béza és az utána következő egy-két református emberöltő is aligha!), de még e mellett siváran üres is és hazugul megtévesztő, arról nem is szólva, hogy a Róma részéről sohasem szünetelő támadásoknak (amelyeknek egyik alaptextusa épp az, hogy a reformáció egyházait emberek alapították, mint ezt az eretnekek maguk is elismerik a lutheránus és a kálvinista név egyre sűrűbb használatával) egyik legkényelmesebb céltáblája.

Mivel pedig mindezt az én Nagy Géza barátom legalább is olyan jól tudja, mint jómagam, nem nyomhatom el csodálkozásomat a fölött, hogy a könyve címének megállapításánál — deteriora secutus est. Lehet, hogy ezt nem is teljesen a saját jószántából cselekedte, hanem az a különös lázas korhangulat készítette rá, amely mostanában Királyhágón innen és túl valami büverejű sibboleth-ként rakétázza úton-útfélen a kálvinizmust meg a kálvinistát. Pedig a könyvből mindent inkább lehet tanulni, mint emberi névvel való antikálvinista dicsőkedést és az egyházmegújulás titkának ebben a névben való babonás keresését. De éppen ezért — ha volt valaha könyv, amelynek a tartalmáért a címét meg lehetett bocsátani, akkor ez az.

A gyakorlati szempontból egész könyvtárt pótló könyvet minden magyar református parókia könyvtárában ott szeretném látni.

Révész Imre.

Peleskey Sándor viski református lelkipásztor: A viski református egyház története. Kiadja a viski református egyházközség. Beregszász, 1925. 8-rét, 72 lap.

Ady László székelyföldvári református lelkipásztor: A székelyföldvári református egyházközség története. Debreczeni László rajzaival. Torda, 1930. 8-rét, 50 lap.

Két, idegen impérium alá került, de a magyarság ethnikai viszonyainak tragikus alakulása következtében már a világháború előtt is magános magyar őrhelyként szerepelt egyházközségünknek a közvetlen jelenig levezetett történeti rajza ez a két derék kiadvány. Kiváló lelkipásztoraik a legnagyobb gonddal gyűjtötték össze minden, általuk egyáltalában hozzáférhető anyagot; nyomtatott irodalmat, anyakönyveket, egyházi és világi levéltárakat egyforma lelkiismeretességgel és szorgalommal átbúvároltak, a még kiadatlant részben publikálva is, úgyhogy dolgozataik az ilyenmű átlagos termékeket úgy anyagbeli gazdagság, mint áttekinthető rendszerezettség és tágabb történeti kitekintések tekintetében messze felülmúlják. Elkövetkezendő kisebb-nagyobb összefoglalások írói mind a kettőben nagyszámú értékes adalékot fognak kapni a magyar református egyházközség négyszázados történetéhez, lelkipásztorok s egyéb egyházi funkcionáriusok életrajzaihoz. Egyik sem készült tisztán tudományos célból, sőt mind a két szerző lépten-nyomon nagyon is fölhasználja az alkalmát, hogy a mult verőfényes és gyászos tanulságait a jelen számára és a jövő érdekében megszólaltassa és kommentálja és mint igazi felelősségérző pásztor, ezen az úton is építse gyülekezetét. De ez a körülmény tudományos szempontból sem csökkenti a dolgozatok értékét, az előadást és a stílust sem teszi túlságosan „papos“-sá, legfőljebb olyan apró eltulodásokat idéz elő, hogy pl. Peleskey az egyházfegyvelmezés egyes jellemző XVII. századi adatait idézve, csak kezdőbetűkkel jelzi az olyan családi neveket, amelyeknek ma is vannak viselői a gyülekezetben, Ady pedig az egyházközség legutóbbi évtizedbeli tagjainak névsorát az adakozások alapján állítja össze, mondván, hogy: „aki nem adakozott... az nem is érdemli meg, hogy az egyház élő tagjai közé számláljuk“ (43. l.). Gyakorlati, pásztori végcélú műben nem szabad felrónunk az ilyeneket, mint ahogyan nem szabad hajszálpontosságot követelnünk egyes tudományos terminusok használatában, más tekintélyektől átvett általánosabb jellegű történeti tényállítások, következtetések kritikai megrostálásában sem. Nagyban növelik mindakét kiadvány értékét a képek, amelyek az Adyban elsőrangú magyar művészektől származnak; különös finomsággal állítva elének a székelyföldvári kicsiny egyházközség épületeit, egyéb emlékeit és két nagybeesű klenódiumát: egy szinte lebegően könnyed kivitelű karcsú, pompás renaissance hólyagos kelyhet a XVI. vagy XVII. századból, meg egy nemes magyaros ornamentikájú díszkötéses bibliát. Ez az utóbbi arról is nevezetes, hogy legelőször iktári gróf Bethlen Domokosné

bethleni gróf Bethlen Kata nagyasszonynak volt a tulajdona, aki abba 1752 szeptemberében egy nyolcsoros alexandrinusos, meghatóan és kedvesen naív verseскében írta bele az élet Igéjéhez való ragaszkodását. Ez alapon benne — II. Apafi Mihályné és a nagy Haller-Telekiné mellett — egy harmadik író és hívő Bethlen Katát fedezhettünk fel.

Révész Imre.

Dr. Barts Gyula soproni állami leányliceumi tanár; Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és följegyzései (1576–1601). Horváth Kálmán könyvkereskedése. Sopron, 1929. 8-rét, 20 lap.

A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban van egy Eber Pál wittenbergi general-superintendentstől — Melanchthon barátja, ihletett egyházi énekköltő — összeállított, 1573-i kiadású (tehát posthumus) *Calendarium Historicum*. Ennek a naptárnak 1578–1618 között legalább hét tulajdonosa volt, akik közül azonban csak háromnak ismerjük a nevét s e három közül kettő: Zalai Kápolnai András, 1581–1588 között, nagyvárad, majd gyulafehérvári, végül — kora haláláig — szászvárosi református lelkipásztor, meg Piskolti Fabricius Mátyás, 1589-től szászvárosi, majd dévai, utóljára marosvásárhelyi, szintén református lelkipásztor, egész sereg érdekes magán- és közéleti följegyzést tett a kalendáriumnak e célra szolgáló üres helyein. A szerző ezekből a följegyzésekből s egyéb adatokból — amelyeket azonban levéltári kutatásokkal még bizonyosan lehetne bőven szaporítani — összerakja e két eddig még nevérlől is alig ismert derék XVI. századvégi erdélyi prédikátor életének és működésének képét s legnagyobbbrészt ugyancsak a följegyzések alapján bizonyos kortörténeti háttérrel is épít hozzájuk. A nagyon aprólékos munkával készült, kiváló szorgalomra és történetkutató érzékre valló kis dolgozat nem egy hasznos kiegészítő adatot hoz napfényre XVI. századi egyház- és művelődéstörténelmünkhöz, kivált egyes életrajzokhoz. Így pl. a Baranyai Decsi János halálának pontos idejét — 1601 május 15. — a szerző szerint csak ezek a följegyzések őrizték meg.

Révész Imre.

Karácsonyi János dr.: A görög katolikus magyarok eredete. Budapest, Stephaneum, 1924. 8-rét, 24 lap.

A magyarországi katolikus egyháztörténelem és a középkori magyar ősszörténelem pár éve elhunyt nagymesterének egyik legutóbbi, hatalmas tudással és élvezetes formában megírt dolgozata. A célja az volt vele, hogy végre megcáfolja azt a két század óta újra meg újra fölmerülő, de kielégítő tudományos pontossággal soha és sehol nem igazolt állítást, hogy a magyar kereszténység nem római, hanem bizánci eredetű, vagyis, hogy a magyarok közt az első vezetéses térítéseket a görög egyház végezte. Ezt az állítást — kétségtelenül igen tiszteletreméltó indokokból — legújabbban is fölfrissítette maga a magyar görög katoil-

kusok hajdúdorogi püspöke. Karácsonyi döntetellen érveléssel mutatja ki ez állítás alaptalan voltát s a negatív munka mellett a pozitívét is elvégezve, meggyőzően megállapítja a görög katolikus magyarság valódi eredetét „XVI–XVII. századbeli rációkból, oroszokból, oláhokból és némi csekély részben közibük szökött magyarokból“. A tanulmány szép végszavai szerint: „amint a kun, jász, vagy örmény származású magyarok nem szégyenlik, hogy őseik nem Árpáddal jöttek be, éppen úgy a gör. kath. magyarok se szégyenelhetik, hogy eredetüket csak a XVI. századig viszik fel, hiszen ezután ők is együtt szenvedtek, együtt küzdöttek a magyar nemzet fennmaradásáért, ők is egyik virág azon Istentől szőtt szőnyegen, amelynek neve: *magyarság*“. Erre az eredményre Karácsonyi a maga óriási tudománya fegyvereinek éles kritikájú és igen szellemes, olykor jóízűen humoros, néhol marón ironikus forgatásával jut el s minden, a tényigazság befogadására kész elfogulatlan elmét — gondolatunk szerint — szükségképen meggyőző az ellenkező állítások tarthatatlan voltáról. Kívánatos volna, hogy magyar protestáns írásokban se merüljön fel többé a magyar kereszténység bizánci eredetének a protestáns Schwarz Gottfriedtől kétszáz évvel ezelőtt polémikus célból konstruált szemlélete, mint ahogyan árnyékában sem volna már szabad felbukkanni magyar protestáns irodalmunk mezejének még a zugain sem annak a másik, szintén átlátszóan polémikus célú rokon konstrukciónak sem, amely szerint I. István királyunk lényegileg evangéliumi protestáns hitelveket vallott volna! Ami igazság, az igazság, és amint Karácsonyi minden szépítés nélkül beszél az egyházi érdekből keletkezett középkori okmányhamisításokról — amelyeknek hatalmas magyarországi zöméről, néhol még túlságba is vitt szigorú kritikával épp ő rántotta le a leplet — úgy a protestantizmus is tartozik elismerni, hogy az ő régebbi történetírásában is találkozunk, ha nem is hamisított okmányok, de céltatos és önkényes konstrukciók. Kétségtelenül vannak ilyenek a protestáns egyháztörténetírás legkezdetén a Karácsonyi által e dolgozatában fölemlített ú. n. Magdeburgi Centuriákban is, de azért ezeket egyenes „hamisításnak“ nevezni s a legközönségesebb és legdurvább, egészen önző célból készült falszificatiókkal egy kalap alá vonni — amint ő cselekszi e műve 3. lapján — mégsem méltányos. Ha Flaciusék „hamisítottak“, akkor a Donatio Constantini meg az ál-izidori dekretálisok gyártóinak eljárására ez a szó nagyon kevés (amit különben Karácsonyi maga is érezhetett, mert emezeket viszont e dolgozatában már — nem említette föl). A pusztán olvasmányul is lebilincselő dolgozatban e szépséghiba mellett némileg idegenül hat az egészen végigvonuló, kissé ingerült hang is, amiből, legalább egy árnyalatnyira, ki lehet érezni a pápai egyház nagy latin szertartású tömbjének örökletes, lenéző bizalmatlanságát a vele pedig dogmatikailag és főgyház-kormányzatilag egyesült görög szertartású atyafiak iránt s erős türelmetlenségét azok-

nak az unió keretén belül mégis annyi- amennyi önállóságra törekvése iránt. Ez a türelmetlenség azonban, legalább is a mély magyar érzésű Karácsonyinnál, nem terjed ki a magyar görög katolikusok eléggé nem méltányolható nemzeti törekvéseire és a magyar liturgiai nyelvnek általuk 1913-ban történt s a debreceni mártírok vérével mind- járt meg is pecsételt kivívására, mert azt tanulmányának mindjárt az elején kifejezet- ten jogosnak ismeri el.

Révész Imre.

D. Walter János, fordította: Lic. Dr. Karner Károly: Luther Márton ifjúkori val- lások fejlődése. Budapest, 1929. A M. E. K. D. Sz. Szövétnék-kiadása. Kis 8-rét, 35 lap.

Ez az első, magyar nyelven olvasható olyan előadása a Luther klastromi fejlődésé- nek — a cselekedeti szentségben magát egé- szen jól érző baráttól az Isten „igazságos- ságának” bibliai, evangéliumi értelmét előbb elmélkedéssel megközelített, majd az élmény biztonságával megragadott virtuális reform- mátorig —, amely előadás teljesen a leg- modernebb tudományos alapon áll, minden régi, üres és fölszínes sablonnal megtanít szakítani a reformátor kezdeteinek szemléle- tében, de amellett nem száraz tudományos szakértekezés, hanem egy évtizedek óta folyó terjedelmes és szétágazó kutatásnak étellel teljes, közérthető összefoglalása, a szerző egyéni árnyalatú álláspontjának ki- emelésével, s mint ilyen olvasmánynak is élvezetes, lelket tápláló és hitet építő theolo- gus és nem theologus számára egyformán. Az eredmény, amelyre a szerző, a tárgy tuo- mányos irodalmát ismerők számára nem meglepően, de mégis némi egyéni árnyalattal, eljut, az, hogy ama bizonyos Turmerlebnis, amelyet D. Walter az 1513. év adventjére tesz, *záróköve* a Luther vallások fejlődésének. „Helytelen tehát arról beszélni, hogy Luther ott a wittenbergi kolostor tornyában fedezte volna fel a hit által való megigazulás tanát.” (21. lap.) A kis tanulmányt, amelyet a szerző a magyar kiadás számára előzékezenyen átdolgozott és ellátott a szükséges forrás- utalásokkal, nagyon hasznos cselekedet volt magyarra lefordítani és számára éppen a diákszövetségi kiadványtálalattal által fokozott publicitást biztosítani a leendő magyar pro- testáns világi intelligencia köreiben, ahol nem jó volna még néhány nemzedékkel to- vább élnie annak a még jelenleg is uralkodó nézetnek, hogy a Reformátor a „lelkismereti szabadság”, sőt a „szabadkutatás” modern zászlaja alatt indult el meredélyes útján. A fordítás világos, értelmes, szabatos munka. Kár, hogy a nagyon alapos fordító nem szánta el magát a iustitia-Gerechtigkeiteknek követ- kezetesen „igazságossággal” való tolmá- csolására, szemben a veritas-Wahrheitnek megfelelő „igazsággal”. Ezzel nagyon elő- mozdította volna az egész kérdés megérthet- ségét a magyar olvasó számára, aki, sajnos, ezt a teljesen jogosult, nyelvileg kifogástalan és legnagyobb mértékben szükséges meg- különböztetést régebb és újabb bibliafordí- tásainkban sem kapja meg. A „kolostor” szó

nyelvújítási csinálmány a német Kloster hatása alatt és a régi „monostor” szavunk analogiájára: a klastrom szó a helyes. Végül a Turmerlebnis-t én nem fordítanám torony- élménynek — mert ez bizony a magyar- nyelvi érzés számára inkább azt jelenti, hogy a tornyot éli át valaki! —, hanem körül- írnám toronybeli élménynek. A derék kis munkáért a jeles szerzőnek és fáradhatatlan tolmácsának őszintén hálás lehet magyar protestantizmusunk.

Révész Imre.

Muraközy Gyula: A magyar református- ság mai problémái. Budapest, 1929. A Refor- mátus Figyelő füzetek. 1. szám. 8-rét, 16 lap.

Igen tanulságos, nagy önfegyelemmel és finom tollal megírt megvilágítása a mai magyar református lelkiséget — vagy iga- zában szerencsére még mindig csak egy kis élite-nek a lelkiségét — legjobban emésztő belső problémának: az ú. n. „általános ke- resztyénség” és az ú. n. „történelmi kálvi- nizmus” ellentétének. Muraközy azt mutatja ki — szerintem helyesen —, hogy ennek az ellentétnek nemcsak a mai keserves kiéle- ződése, hanem jórészt már az előállása is mesterséges úton történt, nem pedig a ma- gyar református szellemi életben csakugyan, szervesen bennelévő irányok és hajlamok szerint. Lényegében a nyugati protestan- tizmusból a legutóbbi félszázad folyamán fölvetett különböző hatásokról és azoknak különböző értékű és eredményű asszimilá- lásáról van szó. És az egyáltalán nem lett volna baj, sőt nagyon is kívánatos és szüksé- ges lett volna, hogyha ezek a hatásvonalak egymással is minél nagyobb felületen érint- keznek vala, mégha ez az érintkezés, kivált kezdetben, surlódás és az ezzel együtt járó kölcsönös élénk kritika alakjában megy is végbe. A baj akkor ütött be, amikor e hatá- svonalak egyike tárgyilagos és türelmes bírál- lat helyett forma szerint excommunicálta többé-kevésbé valamennyi többit a magyar reformátusság és a „kálvinizmus” lelki, eszmei és történelmi közösségéből s ezzel a többi hatásvonalaknak a képviselőit mély- ségesen elkeserítette, nem egyszer elvadi- totta. *Vagyis a maga zászlajára írt nagyszerű és lényegileg igaz elveket olyanok ellen is — sőt elsősorban olyanok ellen — akarta meg- védelmezni, akik azoknak az elveknek nem voltak sem titkos, sem nyilvános, sem öntudatos, sem öntudatlan ellenségei, csak az volt a vétkük, hogy a szellemi formáltatásuk másféle irányai és körülményei folytán ezek a nagyszerű és igaz elvek az ő lelkükben nem éltek olyan kristályosan öntudatos és esettel olyan élesen extrém formában, mint ahogyan éltek és élnek amaz egy hatásvonal képviselőiben*

Muraközy Gyulának ezeket a legfőbb tu- nulságokat nyújtó fejtegetései, amelyek le- bilincselő formában és előkelő hangon van- nak előterjesztve, nagyon megérdemelték volna, hogy pro és contra ugyanoly előkelő színvonalú megbeszélés tárgyává tétessenek. Ez azonban, sajnos, a füzet megjelenése óta lefolyt közel két esztendő folyamán nem tör- tént meg. És ez a csönd nem a béke és a tiszt-

tulás csöndjét jelentette, hanem — a rejtett bombagyarak csöndjét. E miatt a helyzet ma még sokkal elmérgesedettebb, mint akkor volt. Ma ezekről a kérdésekről azok a legközelebről érdekeltek, akiktől ezt a magyar református közvélemény elsősorban várna, — lelkük rajta, miért, miért nem — nem akarnak szólni, mások pedig nem mernek szólni, már csak azért sem, mert semmi kedvük sincsen megegyezni a szájukat az „elvi“ ellentétek mögött állandóan és ma már szinte hallhatólag ott fortyogó személyes indulatok forró kásátával. Mi marad tehát? Sorok között, szerkesztői üzenetekben állandóan fel-felrobbanó kisebb-nagyobb bombák, amelyekről a kevésszámú beavatottak azonnal tudják, kiknek voltak szánva, de azt is tudják, hogy a küldőikben rendszerint nagyobb, legalább is éktelenebb sebet ütnek, mint a címzettjeiken; a beavatatlan magyar református olvasó és *nem* olvasó közönség pedig, a kisebb-nagyobb robbanásokat hallva (esetleg csak a szagukat érezve), zavartan kapkodja a fejét és egyre kevesebbet ért az egészből, azon az egyen kívül, amit aztán persze annál jobban megért, hogy t. i.: „*Marakodnak a papok, példát adván nekünk, hogy kössük az ő nyomdokaikat!*“

A Muraközy Gyula füzete a behatóbb megbeszélést nemcsak az egyetemes közérdeknél fogva, nem is csak belső értékeinél fogva, de azért is megkívánta volna, mert egy kissé vázlatos: talán helyszíre miatt, talán a sietség miatt is nem egy igen fontos és a probléma tisztázására alkalmas gondolat inkább csak érintve van benne, mintsem kifejtve. Az elmaradt megvitatás elsősorban magának a kiváló szerzőnek adott volna alkalmat arra, hogy az itt csak megpendített hűrokon szebbnél-szebb gondolatdallamokat játsszék végig. Szabad-e remélni, hogy ez még most sem késő?

Révész Imre.

A debreceni Református Ispotály története. 1529—1929. Irta: dr. Herpay Gábor okleveles református lelkész, vármegyei főlevéltárnok. Debrecen, 1929. 1—224 l.

Herpay Gábor vármegyei főlevéltárnok oklevéltári kutatásaival tisztelt nevet vívott ki magának a történeti irodalmunkban. Képzettsége, egyházi multja a református egyház-történet felé vonzotta, mely téren nem egy kitűnő alkotást hozott létre.

A debreceni Református Ispotály története a szerző legjelentősebb alkotása. Hosszú levéltári kutatás, szorgalmas egyháztörténeti tanulmány eredménye ez a történeti mű, melyben 169 oldalon tárgyalja Debrecen legrégibb emberbaráti intézményének, a debreceni református Ispotálynak négy százéves történetét. A kálvinista polgár áldozatkész-ségének fénylő oszlopa ez az intézmény. Boncz László debreceni polgár áldozatkész-sége hozta létre 1529-ben, a debreceni polgárok áldozata mentette át a szabadságharc után és ezek unokái támogatják ma is, 400 év után, az intézményt.

Herpay Gábor, midőn leírja a debreceni polgárok áldozatkész-ségének végtelen soro-

zatát, megírja az Ispotály történetét. Oknyo-mozó munkáját három korszakra osztja.:

I. korszak: Alapítványi jellegű Ispotály hatósági felügyelet alatt, 1529—1552.

II. korszak: Hatósági jellegű belső és külső Ispotály, 1553—1704-ig.

III. korszak: Református jellegű Ispotály 1705-től napjainkig.

Az I. korszakban foglalkozik a szerző az Ispotály keletkezésének előzményeivel. Megírja a város történetét a legrégebb idők-től, különösen kiemelve a Dózsa-család dicső uralmát. A szerencsétlen Dózsa lázadás után tömegesen menekültek a városba a szegények és a nyomorgók. Ezek részére tartották fenn a kegyesszívű debreceni polgárok az Ispotályt. Alapította pedig Boncz László polgár, azzal a kikötéssel, hogy „Sohase adassék pedig az Ispotály örökösen valamely papnak, nehogy ilyenformán pusztulásra jusson.“ Alapította pedig a saját telkén és polgártársai pedig természetbeni és pénzádományaikkal siettek e nagyszerű intézmény felvirágoztatására.

A reformáció befogadása után az egészen városi jellegű Ispotályban a református egyházzervezet érvényesült az Ispotály vezetésében, t. i. nem egy, hanem két ispotály-mestert állít a városi tanács az intézmény élére (1553). Továbbá a régi zárda helyén új hajlékot kap az Ispotály. 1640-ben leégett, de a város főbírája még abban az évben felépítette. Ez az Ispotály 1705-ben megszűnt és helyette épült a város délnyugati szélén a ma is meglévő külső Ispotály.

A történeti mű további keretében foglalkozik az író az Ispotály szervezetével. Felsorolja az ispotályi mestereket 1553-tól 1756-ig, a debreceniek áldozatkész-ségét az Ispotály iránt. Megállapítja, hogy a szegények száma a XVII. században 50—60 lehetett.

A III. korszak története a külső és belső Ispotály egyesülését és az egyházjellegű külső Ispotály történetét tárgyalja minden mozzanatra kiterjedő történeti hűséggel.

E korszak egyik főnevezetessége az ispotályi református egyház szervezése, a templom felépítése és felszerelése, a lelkészi lakás és óvoda építése. Jó szolgálatot tesz a szerző az ispotályi lelkészek felsorolásával. Megtudjuk, hogy Debreceni Ember Pál óta 27 lelkésze volt az Ispotálynak. Befejezi a művet az Ispotály mai igazgatásának, számadásának ismertetésével.

Az egyháztörténeti monografia sok gond- dal, utánjárással, nagy tudással és még nagyobb szeretettel készült. — E munkáért dr. Herpay Gábor dicséretet érdemel.

Ámde dicséret illesse ama derék debreceni polgárt, Balogh Istvánt, akinek áldozatkész-sége lehetővé tette, hogy Herpay munkája napvilágot lásson.

A jócselekedetek hálája és mások buzdítá- sa végett „Függelék“-ben közli Herpay az adakozók névsorát tartalmazó „Arany- könyvet“ is, melyben több száz debreceni református polgár és polgárnő van felsorolva, kik századokon keresztül adományaikkal enyhítették a szegények és elhagyottak nyomorát

A könyvet a nemes hagyományokhoz méltóképpen állította ki a Városi-nyomda. Mi pedig kívánjuk, hogy minél több ilyen monográfia készüljön a kálmínista alkotó erőt dokumentáló alkotásokról.

Ecsedi István.

Debrecen az orosz megszállás alatt. Bölcsészettudományi értekezés. Írta: Varga Zoltán. Sárospatakon, 1930. 1—56 l.

A debreceni Tisza István-Tudományegyetemnek egyik feladata az, hogy ott és amennyire lehet, a debreceni, közelebbről a kálmínista történetet és hagyományokat dolgozza fel. Ezzel elsősegíti annak az elhagyott területnek ismertetését, mely elsősorban magyar és amelynek feldolgozásával ezer éve késünk. Pedig van itt anyag nagyon sok. Az Alföld tiszántúli részének földrajza és néprajza úgyszólván teljesen feltáratlan. A történeti eseményekben gazdag Debrecen historikusára vár. A magyar nemzeti kultúra bölcsőjét e talajban ringatták és vajjon ki írta meg? Vajjon tudják-e ezt kellőképp ott, ahol a magyar kultúra fejlődésének határ-ozslopaikat rakják le.

A debreceni m. kir. Tudományegyetem történeti szemnáriuma céltudatos munkával arra törekszik, hogy tagjaival történeti kutatásokat végeztesen egy-egy szűkebbkörű helyi eseményről. Ilyen kis történeti munkát Varga Zoltán fenti értekezése. A 48-as eseményekkel csak újabb időben foglalkoznak kimérfőbben. Ma még csak egy-egy részletét világosítják meg, de azzal a céltudatos törekvéssel, hogy ezek a részletdolgozatok idővel monográfiává nővik ki magukat.

Varga Zoltán tiszteletreméltó szorgalommal, nagy ambícióval gyűjtötte a városi levéltárból és a történeti forrásokból az adatokat és összeállította Debrecen város áldozatát és szenvedését a két orosz megszállás alatt. Az adatok gazdagságával támasztja alá történeti állításait. Már maga ez egy érdem-

mert megkönnyíti a továbbkutatás munkáját. Az adatok bősége bővebb feldolgozást igényel, de ez csak akkor jöhet, ha már a többi anyag is össze van gyűjtve. Addig csak adatokat halmozni, publikálni! Ezért csak dicsérhetjük Varga értekezését, mert néhány téglával hozzájárult a nagy alkotáshoz. — Hasznos szolgálatot tesz a „Függelék”-ben foglalt „Kimutatás”-sal, melyben a városi levéltárban őrzött utalványjegyekből összeállította, hogy mennyi szénát adott a város a megszálló orosz csapatoknak.

Varga Zoltán értekezését elolvastva, azzal az óhajjal tesszük le, hogy várjuk és szeretettel fogadjuk a többi helyi történeti értekezést.

Ecsedi István.

Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1929—30. tanévről. Szerk.: Papp Ferenc dr. 94 lap.

Gyászkeretbe foglalt előlappal jelent meg a Református Tanáregyesület XXIV. évkönyve, mely az eddigieknél terjedelmesebb alakban (három értekezést és a szokásos hivatalos közleményeket felölve) számol be az 1929—30. tanévről, illetőleg a csurgói közgyűlésről. Az első értekezés, Debreczeni Ferenc tollából, a világnézetnek az újabb paedagógiában elfoglalt szerepéről szól. Helyes érzékkel bírálja az újabb külföldi irányokat, melegen emel szót a cserkészlet érdekében. A második, Écsy Ödöntől, a túlterhelést és a tantervváltoztatásokat illetőleg tett tapasztalatokról számol be s javaslatokat is tesz a túlterhelés elkerülésére. A harmadikban Vekerdy Béla a tanárság anyagi hátrátételét panaszolja fel s tesz azt orvosló javaslatokat. A 498 tagból álló Tanáregyesület a közgyűlés óta elvesztette kiváló elnökét: Dóczi Imrét s a helye ez év végéig üres. A róla szóló méltatás bizonyára ez évben fog jönni.

Gulyás J.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztesi József akadémiai utazása' a' kül-országokban. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

23. Joh. Maccovius (v. Makowski, mint Lengyel születésű) SS. Theol. D., et Prof. 1615. ólta. Tanította a' Physicát. is. Irt Metaphysicát, és Locos communes Theologicos., 's vagnak nevezetes polemiai dolgozatai in volumine Maccovii Redivivi. — † 1644.

24. Theod. Leontius. L. Lat. & Eloqu. Pr. 1615 ólta. — † 1617.

25. Menelaus Winsemius Pierii Frater. Med. D. et Pr. Tanított Anatómiát 's Botanicát is. 1616 ólta. — † 1639. Irt: Compend. Anatomiae Disput. XXX.

26. Sixtinus Amama. L. Hebr. Pr. 1618 ólta, rendszeren. Az Academia Bibliothecája reá volt bízva. Munkái: Censura versionis Vulgatae. 'S valami jegyzetek in Bibliis Criticis. — † 1629.

27. Joh. Aconius, Ruardi Frater (nem azonegy a' Básieli hasonnevű Mathes. Professorral) SS. Theol. Prof. & Inspector alumnor. Qeconomiae Publicae. 1617 ólta. — Munkái: Syntagma Theologiae; Problema theologic. de nomine Elohim; &c. — † 1627.

28. Henr. Rhala. J. U. D. Eloqu. & Hist. Pr. 1618 ólta. Majd ab A. 1636. Jurispr. Professorrá tétetett. Többek között irt: Dissertationes politicas in Tacitum, &c. — † 1640.

29. Arnold. Verhel. J. U. D. & A. L. M. 1618 ólta Philos. Pr. Ordin. egyszersmind 1633 ólta könyvtárnok vala. Munkái: Metaphysica; Physiologia Aristotelica; Sylva quaestionum physicarum de Anima rationali; Speculum primae philosophiae Entis in se &c. — † 1664.

30. Hector Bouritius. J. U. D. et Pr. Vólt a' Frisiai Curiánál úgy mondatott Graphiarius (főírnök), azután Tanátsnok

ugyanott. Vagynak ő általa kiadott *Dissertationes Academicæ*. — † 1626.

31. Gril. Amesius. SS. Theol. D. a' Puritanusokhoz szított. Franequerában Theol. Prof. lett 1622–1634., amikor Rotterdami hivatott ugyan azon Facultásra. — Munkái: *Medulla Theologiae*; *de casib. Conscientiæ*; *Bellarminus enervatus* (ezek megvagyának az én könyvtáramban); *Puritanismus Anglicanus*; *Coronis ad Collat. Hagiensem*; *Animadvers. in dogmata Remonstrantium*; *Synodo Dordracenæ ex hibita &c.* — † 1634.

32. Joh. Hachtingius. A. L. Mag. Logices Profess. 1622. ólta. — † 1630.

33. Bern. Schotanus a Sterringa. Henr. Fil. Meinh. Fr. J. U. D. et Pr. 1625 ólta. — Leginkább Disputatiokat írt az Instituták és Paudenták felett. — † Leidában A. 1652.

34. Just. Reifenberg. J. U. D. Brémából jött, s lett úgy mondatott Antecessor primarius (in iuridicis) 1626-ban. — Irt: *Deretic Spirensis Nomolhesiam*; *Emblemata politica &c.* — † 1631.

35. Georg. Pasor. A. L. M. L. Gr. Prof. 1626 ólta. Munkái: *Lexikon Gr. Latin. in N. Testamentum*; *de Dialectis N. Testa-*

menti; *Collegium Hesiodæum &c.* — † 1637.

36. Meinard. Schotanus Henr. Fil. Bern. Fr. SS. Th. D. et Pr. 1626 ólta. Majd könyvtárnok is. — Munkája: *Systema Concionum &c.* — † 1641.

37. Bern. Fullenius. 1629. ólta tanította a 'Sidó nyelvet, de 1636-ban lett Mathes. Professorrá. — † 1657.

38. Dan. van Dam. A. L. Mag. Logices Pr. 1631. ólta. Majd Leidában lett Subregens Collegii Ordinum Holland. 1639. — † 1641.

39. Martin. Wybinga. J. U. D. & Profess. 1632 ólta. — † 1646.

40. Sibrandus Menaldum. 1633-tól fogva. SS. Th. P. — † 1633.

41. Joh. Bogermannus Joh. Fil. Regneri Fr. Elnöke volt a' dordrecti 'Sinálnak. SS. Th. & primar. Pr. 1636. ólta. — Munkái: *Parascheve ad amicum collationem cum Piscatore*; *Adnotationes ad scriptum Grotii. &c.* — 1637. — Ennek munkája még: *der Jesuiten Catechismus*.

42. Cornel. Pynaker. J. U. D. & primar. Pr. 1636. ólta. — Munkája: *Index in Fachinæi Corpus Controversiarum. &c.* — † 1645

(Folytatjuk.)

TUDOMÁNYOS ÉLET.

D. Dr. BALTÁZÁR DEZSŐ

D. Dr. Baltazár Dezső húsz éves püspöki szolgálatának jubileumát üli folyó évi *augusztus 28–29-én a Tiszántúli Református Egyházkerület*. Ugyanekkor tartja az *Országos Református Lelkészegyesület évi konferenciáját (augusztus 27–29), ünnepi közgyűlését (augusztus 31) és tanulmányi kirándulását (szeptember 1)*; ekkor gyűl egybe a *negyedik Országos Presbiteri Értekezlet (augusztus 30-án, vasárnap)*. Ezek az ünnepi alkalmak méltó keretek között fognak megemlékezni Istennek mindazon áldásairól, melyeket a jubiláns 20 évi működése alatt és eredményeképpen az egyházi közéletnek, a magyar hazának, a magyar lelkipásztori és presbiteri testületnek juttatott. Hadd mutassunk reá itt röviden azokra a szolgálatokra, melyeket *D. Dr. Baltazár Dezső a magyar protestáns theologiai tudományosság érdekében* kifejtett. Mint világos, mélyreható judiciumú *egyházjogász* tűnik fel alapos cikkeivel és tanulmányaival s ez a jogi véna ott lüktet későbbi *adminisztrációs és törvényalkotó* működésében is eleven erővel. Mint *homiléta* és *szónok* egyéni utat tört és tömörsége, biblicitása, rejtett heve és alkalomszerű kifejező ereje a magyar gyakorlati theologiai irodalom legkiválóbbjai közé emelik. Közel három évtizedre terjedő *publicisztikai* munkássága nemcsak egyházi, de országos viszonylatban is maradandó értékeket képvisel. Az *ó- és újszövetség eredeti nyelveiben, a biblia ismeretében* még a szakudósok közül is kevesen versenyezhetnek vele. Mint a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság volt elnöke*, sértetlenül adta át az előbbi generációtól átvett szellemi örökséget. Az

Országos Református Lelkészegyesület keretében lapok és kiadványok teremtésével, pályatételek, körkérdések kitűzésével, konferenciák, tanfolyamok rendezésével mindent megtesz a mostani lelkeszi generáció szellemi szintjének emelésére. A *Theologiai Szemle* keletkezését, megsegíttetését, eddigi fennállását Isten kegyelmének Baltazár Dezső energiájában megnyilatkozó ajándékának köszönhetjük. Konventi elnöki minőségében, mint a *theologiai főiskolák legfőbb felügyelője, az Egyetemes Tanügyi Bizottság elnöke* stb. eltörölhetetlenül reávéste nemes szellemi bélélyét a fejlődő lelkesz-generációra is. Küzdelmes és viszontagságos élete megannyi példáját mutatja a halált megvető bátorságnak, ugyanakkor az életté vált keresztyén tudománynak és a vértanúságra is kész győzedelmes hitnek. Fölmérhetetlen az a segítség, amelyet a *tudományos succrescentia* képzésére a Baltazár—amerikai-alap által nyitlan, sajátjából és rendelkezésére álló egyéb forrásokból a nagy világ előtt rejtetten krisztusi szeretetből juttatott és juttat. Méltán emelte őt a *debreceni egyetem theologiai és jogi fakultása díszdoktorai sorába*, s lapunk is méltán köszönti benne a tudományt pártoló, fejedelmi lelkületű patronusok rég kihalt táborának dicsőséggel újraéledt utódát!

A *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Theologiai Tudományos Szakosztálya* május 6-án tartotta alakuló gyűlését. A szakosztály elnökévé *D. Dr. Prőhle Károly* soproni egyetemi professor, *titkárává Dr. Vass Vince* enyingi lelkesz, volt pápai theol. tanár választott meg. Szívükből kívánjuk, hogy a Szakosztály megkezdhesse mielőbb sikeres működését.

Új theologiai doktorok. A debreceni református theologiai fakultás *Pongrácz József*

pápai theologiai tanárt „Pál apostol Efészuban, Újszövetségi tanulmány”, Pápa, 1931. 153. lap. c. disszertációja alapján az újszövetségi tudományok szakcsoportjából, úgyszintén Tóth Lajos pápai theol. tanárt „A Páskha eredete és történeti fejlődése, Vallástörténeti tanulmány”, Pápa, 1931. 93. lap. c. doktori értekezése alapján az ószövetségi tudományok szakcsoportjából, theologiai főiskolai rendes tanári működésük eredményességére tekintettel mindkettőjüket a szóbeli szigorlat alól fölmentve, „summa cum laude” theologiai doktorokká képesítette. Az új doktori szabályzat életbelépte óta most történt először, hogy a hittudományi kar érdemes, régi professzorok hűséges munkája megbecsüléseképpen a szóbeli szigorlatot lisztelettől elengedte. Ugyancsak theologiai doktori képesítést szerzett *Incze Gábor* budapesti református hitoktató lelkész, pápai theol. h. tanár a „gyakorlati theologia egyházjoggal együtt” c. szakcsoportból. Doktori értekezésének címe: „A magyar református imádság a XVI. és XVII. században”, Debrecen, 1931. 200. lex. oldal. Dolgozata és szóbeli szigorlata alapján „summa cum laude” képesített. A pápai főiskola e három kiváló tanárát folyó évi június 20-án avatta hittudományi doktorrá a debreceni egyetem tanácsa. Ad multos annos!

A debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem évváró ünnepélye június 6-án volt. A nagytemplomi évváró istentiszteleten *Csikés Sándor* professor hirdette az Igét. A díszteremben tartott évváró közgyűlés legkiemelkedőbb pontja *Dr. szentpéteri Kun Béla* lélepfő Rector jelentése volt. Az évváró ünnepélyt megelőzte *ijj. Tankó Béla* tanárjelöltnek „sub auspiciis Gubernatoris” doktorrá avatása, melyen Kormányzó urunk képviselőjében *dr. Szity Kálmán* államtitkár működött közre.

A debreceni egyetem új vezetői. A jövő 1931-32. tanévre Rector Magnificus-sá *Dr. Neuber Ede* orvosprofessor, theologiai dékáná *Dr. Erdős Károly* választottak. Theol. prodékán *D. Dr. Kállay Kálmán* lesz.

DISPUTA.

Dr. Kecskeméthy István kolozsvári theologiai professor: „A Márk szerint való szent evangélium őseredeti alakjába visszaállítva, az eredeti hellén nyelvből magyarra fordította: *Kecskeméthy István, Kolozsvár, 1927.*” c. művét a *Theologiai Szemle*ben (1930. 1. 3. szám, 533—535. lap) megbíráta *Dr. Máthé Elek* újszövetségi theologiai magántanár, a budapesti református főgimnáziumon a görög nyelv professzora. Ez a bírálat lapunk olvasóinak kezében volt, mindenki maga megállapíthatja, hogy az a tárgyilagosság határait nem lépi túl. Ezzel az én szerkesztői felelősségem le is záródott, mert bírálatáért továbbra maga *Dr. Máthé Elek* a felelős, aki a felelősséget készséggel vállalja is. A *Theologiai Szemle* megindulásakor idevonatkozó elvünket kifejtettük (1925. 1. szám, 4. lap): „... Szándékunk, hogy az itt közölt föltételek szerint megnyilatkozott theologiai

munkásság előtt minél szabadabb sorompót nyitunk fel úgyannyira, hogy cikke alaki és tartalmi sajátosságaival, kezdve a helyesírási stílárius sajátosságától... maga a szerző hordozza a felelősség terhét...”

Hogy a mű későn került bírálatra, annak egyik oka az, hogy megjelenésekor nem kaptam belőle a *Theologiai Szemle* ismeretési példányt, a másik oka az, hogy Erdélyben jelenvén meg, későn szerezhetünk róla tudomást és még későbbben juthattunk egy példányához. *Dr. Kecskeméthy István* ezen könnyen segíthetett volna s akkor most nem lenne oka ezért is támadni. Tény, hogy a bírálatot közöltem *dr. Kecskeméthy István*mal s tény, hogy felkértem őt lapunk szelleméhez illő válaszára. Az is tény, hogy a beküldött válasz hangja, a bírától személyében és reputációjában valószínűleg sértő állításai annyira elföltölték az egész cikket, hogy azt éppen *Dr. Kecskeméthy István* tudós hírneve és reputációja érdekében közölhetők nem tartottam. A válasza hangjából parányi szelíd ízelítőt ad a *Theologiai Szemle*t perfidiával vádoló, alább szó szerint leközölt nyilatkozat. *A Theologiai Szemle mindaddig, amíg él és csekélységem szerkeszti, meg fog maradni a theologiai tudományos munkásság csendes szigetének s belőle a személyeskedés kitorollik. Most is csak azért közöljük Dr. Kecskeméthy István cikkét, mert a szerkesztőt támadja. Munkatársait megvédi a szerkesztő az igaztalan támadások ellen. A szerkesztőt az ilyen esetben a tudományos olvasóközönség pártatlan ítéletének kell védelmébe venni.*

A Theologiai Szemle eddig is, most is, ezek után is kész lisztán tudományos érveket tartalmaz, minden személyeskedéstől mentes, tárgyilagos válasz közlésére, ha valamilyen megbírált mű szerzője úgy véli, hogy a bírálat tévedett. De azt még Dr. Kecskeméthy Istvánnak sem engedheti meg a Theologiai Szemle, hogy munkás ifjúsága, tetterős férfikora, tevékeny öregsége szakadatlan fáradozásával bőven szerzett és igazán megérdemelt tudományos babérait az aggkor izgatott megbántottságában önmaga tépje le és éppen a Theologiai Szemle hasábjain tépje le, a fejéről. Dr. Kecskeméthy István maga is elismeri, hogy hozzáírt levelünk „igen kedves” hangon volt írva. Joggal érinthetett kinosan a felelet dúrva hangja.

Végül szükségtelen bárkit is arra emlékeztetnünk, hogy tudományos folyóiratok nem közölhető kéziratok visszaszármaztatására és megőrzésére nem vállalkoznak. A gépírás korában mindenki könnyen szerezhet kéziratáról tetszés szerinti másolatot. Nem *Dr. Kecskeméthy István* az első és nem is ő az utolsó, akit a szerkesztés technikája ilyen módon érzékenyen érint.

Dr. Kecskeméthy István Kolozsvárot a szerkesztésében megjelenő „Kis Tükör” képes családi hetilapban, 1931. június 20-iki 25. számában a 97. lapon a következőket írja:

„A debreceni *Theologiai Szemle* perfidiája.

Az én 1927-ben megjelent új Márk-fordításomat néhány év múlva megbíráta a Debrecenben szerkesztett *Theologiai Szemle*. A bírálatot, hosszabb idő múltán, a szer-

kesztő úr volt szíves nekem külön megküldeni egy igen kedves levél kíséretében, azzal, hogy esetleges megjegyzéseim számára a Szemle hasábjai készséggel nyitva állanak. Erre én egy alapos cikkben őszintén kimutattam a bírálót sarkalatos hibáit.

Hogy annak alapja egy meg nem engedhető perfidia, amennyiben nekem egy képtelen állítást tulajdonít diákok vakmerőségével, és annak alapján leckéztet engem kihívó hetykéséggel.

Hogy ennek a perfidiának — szerinte — elfogadható alapot adjon, ahhoz a trükkhöz folyamodik, hogy az én irodalmi síkban mondott szavaimat filológiai (nyelvészeti) síkba vetítit (amivel bizony világos jelét adja annak is, hogy olvasóközönségének intelligenciáját lekicsinyli).

Hogy végül egész felépítésében nagyfokú tudománytalanság van, mert az egésznek tudományos, biblia-kritikai és irodalmi oldalához nem is szól, vagy legfeljebb egy közepes vasárnapi iskolai tanító színvonalán járó megjegyzéseket tesz.

Ettől a cikktől azt vártam, hogy a magyar theologiai tudományosság központjában, Debrecenben, sikerül egy kis megmozdulást előidézni, ami ha talán elsüllyeszti is az én kis Márk-csónakomat, de legalább leemel

a szörnyű magyar homokzátónyról. De a szerkesztő lovagiaságának korán örültem; jóhiszeműségében hamar csalódtam. Hiába vártam, a cikk nem jelent meg. Mikor aztán már meguntam várni és követek útján érdeklődtem, hogy mi lesz már: akkor a szerkesztő úr a világ legtermészetesebb hangján kijelentette, hogy ő a kéziratot már megsemmisítette. Ez is perfidia. Utóvégre is én talán még sem vagyok regényíró szobalány, vagy tolakodó falubölcse, akinek a kéziratát csak úgy mürniksz-dürniksz meg szokás semmisíteni.

Ezek után most már számomra nincs más hátra, mint annak megállapítása, hogy a Theologiai Szemlélet egész eljárásában nem komoly tudományos érdek vezette; hanem hetyké személyeskedési viszketeg. És ez a harmadik perfidia. Ami hogy Csiksz Sándor szerkesztő úrhoz méltó-e, azt mondja meg ő; de hogy sem az ORLE-hoz (ez a Szemle u. i. egy tudományos folyóirat, melyet a magyar Országos Református Lelkészegegyesület tart fenn), sem Debrecenhez nem méltó, azt ezenel megmondom én. *Dr. Kecskeméthy István.*"

*

Nyugodt lelkismerettel közöltem ezt a nem keresett disputát és vállalom az engem terhelő részt a felelősségből. Szerkesztő.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Hátralékos előfizetőinknek. A gazdasági nyomorúságot a tudományos termelés tízszeresen éri és az előfizetési díj beküldése, ami más időkben egyszerű kötelesség, az ilyen mostoha időkben nemesak kötelesség, hanem felebarátai megsegítés és bajtársi kézszerítés is. Mindekit kérünk, aki hátralékban van, hogy segítsen minket sisyphusi munkánkban a jelen számhoz mellékelt csekklap felhasználásával. A Theologiai Szemle számára élet-halál kérdés a hátralékok beszedése.

Munkatársainknak. Lapunk jelen számából több cikk, különösen könyvismertetés, kimaradt az óriási anyagtorlódás miatt. Legtöbbje már nyomdakész, sőt kiszedett, kikorrigált alakban várja a következő számot. Addig is szíves türelmet kérek.

Kimutatás a „Theologiai Szemle” részére az 1930. évi 4—6. számban közölt kimutatás óta 1931 július 10-ig érkezett pénzküldeményekről: A 41,357. számú csekk-számlán: Ev. jogakadémia, Miskolc 20 P; Benedek Sándor, Magyaratád 4 P; Papp Géza, Szalkszentmárton 18 P; Rapos Viktor, Debrecen 9 P; Andrásy Tivadar, St. Gheorghe 21 P; Ref. leánygimnázium, Miskolc 20 P; Főiskolai Könyvtár, Sárospatak 20 P; Antal Géza, Pápa 18 P; Bányai Lajos, Tatabánya 18 P; Fülöp József, Körmend 20 P; Miklós Géza, Székesfehérvár 36 P; Protestáns tábort püspökség 20 P; Egyetemi Könyvtár, Bpest 20 P; Kiss Samu, Nagybarátfalu 18 P; Berey József, Nagyecsed 18 P; Ravasz László, Bpest 20 P; Miklós Géza, Székesfehérvár 18 P; Ref. egyház, Debrecen 80 P; Ráday Könyvtár, Bpest

20 P; Gáncs Aladár, Bpest 20 P; Szabó Zsigmond, Kiskunhalas 18 P; Sebestyén Andor, Bpest 10 P; Takáts Károly, Bpest 28 P; Pasztorális Szeminárium, Debrecen 18 P; Tóth Lajos, Pápa 20 P; Apátsági Könyvtár, Zirc 20 P; Ev. Egyetemes Egyház 20 P; Illés Géza, Terehegy 18 P; Br. Podmaniczky Pál, Sopron 72 P; Városi nyilvános Könyvtár, Bpest 18 P; Gáncs Aladár, Bpest 25 P; Ráday Könyvtár 20 P. Rapos Viktor, Debrecen 9 P; Marcskai János Ózd 20 P; Főiskolai Könyvtár Pápa 20 P. Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomdavidallata 53,042. számú csekk-számláján: Ujlaki Béla, Hodász 108 P (amelyből Nyírmeggyes r. e. 36 P; Olcsva r. e. 72 P); Esperesi Hivatal, Kisújszállás 358 P (amelyből Bucsatelep r. e. 9 P; Karcag r. e. 43 P; Kunmadaras r. e. 72 P; Tiszaderzs r. e. 36 P; Tiszajöldvár r. e. 18 P; Tiszasar r. e. 36 P; Török-szentmiklós r. e. 108 P; Túrkeve r. e. 36 P); Gégény r. e. 18 P; Berekböszörmény r. e. 36 P; Geszt r. e. 36 P; Körösszegapáti r. e. 36 P; Magyarhomorog r. e. 72 P; Zsadány r. e. 54 P; Pocsaj r. e. 18 P; Köröstarcsa r. e. 20 P; Nagykereki r. e. 24 P; Hajdúszoboszló r. e. 20 P; Karcag r. e. 40 P; Told r. e. 18 P; Füzesgyarmat r. e. 30 P; Mikepéres r. e. 18 P; Tiszamogyorós 18 P; Ref. reál-gimnázium, Kisújszállás 20 P; Ref. reál-gimnázium, Hajdúnánás 9 P; Ref. polgári leányiskola, Berettyóújfalu 18 P; Békés r. e. 20 P; Ref. gimnázium, Mezőtúr 20 P; Báránd r. e. 20 P; Nagyecsed r. e. 18 P; Nábrád r. e. 20 P.

der Gegenwart. Directeur : v. Schenkel, O. E. Kiss, pp. 277. — Schlatter, A. : Der Evangelist Johannes. E. Kiss, pp. 277.

Revue des Revues : Voir l'énumération détaillée des publications critiquées dans cette partie dans le Sommaire hongrois sous le titre : „Folyóiratok Szemléje“, pp. 277—279.

Littérature hongroise : E. Tarczay : Le roi Coloman. *F. Zsigmond*, pp. 279. — Z. Tildy : La vengeance de Pierre l'Orphelin. *F. Zs.* pp. 279. — Poèmes choisis de M. Tompa. *F. Zs.* pp. 279—280. — E. Tóth : Les étudiants de Pápa et leurs chansons. *F. Zs.* pp. 280. — V. Faragó : Le quatrième centenaire de l'église et de l'école de Mezőtúr. *F. Zs.* pp. 280—281. — L. Fejér : La caisse noire. *F. Zs.* pp. 280. — J. Gulyás : Petits travaux. *F. Zs.* pp. 280. — G. Nagy : Portraits calvinistes. *E. Révész*, pp. 280—281. — Al. Peleskey : Histoire de l'église réformée de Visk. L. Ady : Histoire de l'église réformée de Székelyföldvár. *E. Révész*, pp. 281—282. — Gy. Barts : La vie et les notes annalistiques des pasteurs Z. Kápolnai et P. Fabricius. (1576—1601.) *E. Révész*, pp. 282. — J. Karácsonyi : Les origines des magyars appartenant à la religion gréco-catholique (unie). *E. Révész*, pp. 282—283. — J. Walter. — K. Karner : L'évolution religieuse du jeune Luther. *E. Révész*, pp. 283. 1. — Gy. Murakózy : Les problèmes actuels de la vie de réformées de Hongrie. *E. Révész*, pp. 283—284. — G. Herpay : Histoire de l'Hôpital réformé de la cité de Debrecen. *Et. Ecsedi*, pp. 284—285. — Z. Varga : Debrecen occupé par les Russes 1849. *Et. Ecsedi*, pp. 285. — Annales de la Société Nationale des Professeurs reformés de Hongrie red. par F. Papp. *J. Gulyás*, pp. 285.

Documents inédits : Journal de voyage académique de J. Keresztesi. 16-me suite. pp. 285—286.

Vie scientifique : pp. 286—288. — D. Dr. Baltazár. pp. 286.

Editorial : pp. 288.

Number 1—5.
Volumen VII.

THEOLOGICAL REVIEW.

Debrecen, 1931.
Pentecost-Harvest.

Editor : ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen, Hungary.

Chief-contributors : Emerle Révész University-professor and John Deák University-professor.

Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS :

The Word : Alex. Csikesz : The mission of Theological Highschools. pp. 1—2.

Studies : Dr. Ch. Karner : The Denominations in Hungary in the light of the Statistics. pp. 3—36.
— Gabriel Incze : Hungarian Reformed Prayer in the XVI. and XVII. Centuries. pp. 37—229. — Alex. Csikesz : The „New-Salem Movement.“ Research of the inner-life of inland religious movement of the present time. pp. 271—272.

Smaller articles : B. Tankó : The scientific character of the Theology. A Review of the Dialectical Theology. pp. 259—271. — J. Gulyás : An unknown theological work on Communion. pp. 271—272.

Foreign Review : 272—277. pp. — Remembrances of Harnack : I. Erich Seeberg : Adolf v. Harnack. II. Adolf von Harnack zum Gedächtniss von Johannes Müller. *E. Révész*, pp. 272—273. — Heidegger, Martin : Kant und das Problem der Metaphysik. B. Tankó, pp. 273—276. — Wien, A. : Die Stadt in den Wolken. *E. Kiss*, pp. 276—277. — Der Protestantismus der Gegenwart. Editor : v. Schenkel, O. E. Kiss, pp. 277. — Schlatter, A. : Der Evangelist Johannes. *E. Kiss*, pp. 277.

Review of reviews : See Hungarian Contents under : *Folyóiratok Szemléje*. pp. 278—279.

Home literature : pp. 279—285. — E. Tarczay : King Koloman. *F. Zs.* pp. 279. Z. Tildy : The revenge of Peter Árva. *F. Zs.* pp. 279. — The selected poems of Michael Tompa. *F. Zs.* pp. 279—280. — A. Tóth D. D. : The student of Pápa and the Hungarian folk-song. *F. Zs.* pp. 280. — V. Faragó : The Ref. Church in Mezőtúr and its school is 400 years old. *F. Zs.* pp. 280. — L. Fejér : Black box. *F. Zs.* pp. 80. — J. Gulyás : Fragments. *F. Zs.* pp. 280. — Dr. G. Nagy : Calvinist Characters. *E. Révész*, pp. 280—281. — A. Peleskey : History of the Ref. Church in Visk. L. Ady : History of the Ref. Church in Székelyföldvár. *E. Révész*, pp. 281—282. — Dr. J. Barts : Life and records of A. Kápolnai de Zalai and M. Fabricius de Piskolti (1576—1601). *E. Révész*, pp. 282. — Dr. J. Karácsonyi : Origin of the Greek Orthodox Hungarians. *E. Révész*, pp. 282—283. — Dr. John Walter transl. by lic. dr. Ch. Karner : The religious development of Martin Luther in his youth. *E. Révész*, pp. 283. — J. Murakózy : The problems of to-day of the Reformed Church in Hungary. *E. Révész*, pp. 283—284. — Dr. G. Herpay : History of the Reformed Hospital in Debrecen. *St. Ecsedi*, pp. 284—285. — Z. Varga : Debrecen during the Russian occupation. *E. Ecsedi*, pp. 285. — Annual Report of the Reformed Professor-Association of the year 1929—30. *J. Gulyás*, pp. 285.

Publication : Notes from J. Keresztesi's Diary on his Academic Tour. Abroad. XVI. pp. 285—286.

Scientific Life : pp. 286—288. — D. Dr. Baltazár. pp. 286.

Dispute : pp. 287—288.

Editorial : 288.

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ, Debrecen, Ungarn.
Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerleth Révész Debrecen und Univ. Prof. Joannes Deák Sopron,
Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18., Schw. Fr. 20.
Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT :

- Das Wort :** Aufgabe der theologischen Hochschule. Von A. Csikesz. S. 1—2.
Aufsätze : Lic. K. Karner : Die Konfessionen in Ungarn im Lichte der Statistik. III. Teil. (Fortsetzung und Schluss). S. 3—36. — G. Incze : Das Gebet der Reformierten in Ungarn im XVI. und XVII. Jahrh. S. 37—229. — A. Csikesz : Die „Neu-Salem“-Bewegung. Studie aus dem inneren Leben der gegenwärtigen vaterländischen Religionsbewegungen. S. 229—259.
Kleinere Mitteilungen : B. Tankó : Die Wissenschaftlichkeit der Theologie. Zur Beurteilung der dialektischen Theologie. S. 259—271. — J. Gulyás : Ein unbekanntes theologisches Werk über das Heilige Abendmahl. S. 271—272.
Ausländische Literatur : S. 272—277. — Erinnerungen an Harnack : I. E. Seeberg : Adolf v. Harnack. II. Adolf von Harnack zum Gedächtniss v. J. Müller. E. Révész. S. 272—273. — Heidegger, Martin : Kant und das Problem der Metaphysik. B. Tankó. S. 273—276. — Wien, A. : Die Stadt in den Wolken. E. Kiss. S. 276—277. — Der Protestantismus der Gegenwart. Red. v. Schenkel, O. E. Kiss. S. 277. — Schlatter, A. : Der Evangelist Johannes. E. Kiss. S. 277.
Zeitschriftenschau : S. 277—279. — Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. X. Jahrg. Nr. 4—5. — Études Théologiques et Religieuses. X. Jahrg. Nr. 4. E. Révész. S. 277—278. — Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft. E. Kiss. S. 278—279.
Inländische Literatur : S. 279.—285. — E. Tarczay : König Koloman. F. Zs. S. 279. — Z. Tildy : Die Rache des P Árva. F. Zs. S. 279. — Ausgewählte Gedichte von Michael Tompa. F. Zs. S. 279—280. — Dr. A. Tóth : De Pápa-er Student und das ungarische Volkslied. F. Zs. S. 280. — V. Faragó : Die reformierte Kirchengemeinde und Schule zu Mezőtúr ward 1930. 400 Jahre alt. F. Zs. S. 280. — L. Fejér : Die schwarze Kiste. F. Zs. S. 280. — J. Gulyás : Schutt. F. Zs. S. 280—281. — Dr. G. Nagy : Kalviner-Karakterbilder. E. Révész. S. 281—282. — A. Peleskey : Geschichte der ref. Kirchengemeinde Visk. L. Ady : Geschichte der ref. Kirchengemeinde Székelyföldvár. E. Révész. S. 281—282 — Dr. J. Barts : A. Kápolnai de Zala und M. Fabricius de Piskolt. Ihr Leben und ihre Aufzeichnungen (1576—1601). E. Révész. S. 282. — J. Karácsonyi : Ursprung der griechisch-katholischen Ungarn. E. Révész. S. 282—283. — Dr. J. Walter : Religiöse Jugendentwicklung M. Luthers. Ung. von Lic. Dr. K. Karner. E. Révész. S. 283. — J. Muraközy : Die heutigen Probleme der ungarischen Reformierten. E. Révész. S. 283—284. — Dr. G. Herpay : Geschichte des ref. Spitals zu Debrecen. St. Ecsedi. S. 284—285. — Z. Varga : Debrecen während der russischen Besatzung. St. Ecsedi. S. 285. — Jahrbuch des Landesvereins ref. Professoren für das Schulj hr 1929—30. Hrgb. v. Dr. F. Pap. J. Gulyás. S. 285.
Veröffentlichung : Die Notizen J. Keresztesl über seine akademischen Studienreise. S. 285—286.
Wissenschaftliches Leben : S. 286—288. D. Dr. Baltazár. S. 286. Disput. S. 287—288.
Mitteilungen der Redaktion : S. 288.

Directeur : ALÉXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.
Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.
Abonnement : 20 francs suisses par an.
Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

- La Parole :** La vocation d'une Faculté de Théologie. Al. Csikesz. pp. 1—2.
Études : K. Karner : Les cultes en Hongrie dans la lumière de la statistique. (Suite et fin). pp. 3—36. — G. Incze : La prière réformée hongroise au XVI. et XVII. siècles. pp. 37—229. — Al. Csikesz : Le mouvement „Le nouveau Salem.“ Étude sur la vie intérieure des mouvements religieux hongrois d'aujourd'hui. pp. 229—259.
Articles et notes : B. Tankó : Sur le caractère scientifique de la théologie (Quelques aspects pour juger la théologie dialectique.) pp. 259—271. — J. Gulyás : Un ouvrage théologique inconnu sur la Sainte Cène. pp. 271—272.
Littérature étrangère : En mémoire d'Adolphe Harnack : I. Erich Seeberg : Adolf v. Harnack. II. Adolf von Harnack zum Gedächtniss von Johannes Müller. E. Révész. pp. 272—273. — Heidegger, Martin : Kant und das Problem der Metaphysik. B. Tankó. pp. 273—276. — Wien, A. : Die Stadt in den Wolken. E. Kiss. pp. 276—277. — Der Protestantismus

THEOLOGIAI SZEMLÉ

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

Az Ige: Búcsú a környezettől. *Csikesz S.* 289—290. l.

Tanulmányok: *S. Szabó József:* Zwingli és a magyar reformáció. 291—299. l. — *Tankó Béla:* Hegel. 299—307. l. — *Módis László:* Zakariás próféta és könyve. (I. részlet.) 308—362. l.

Kisebb közlemények: *Tavaszy Sándor:* A dialektikai theologia a főiskolai theologiai oktatásban és nevelésben. 363—369. l. — *Révész Imre:* Jubileumi kollégiumtörténetek: A sárospataki református főiskola története. I. rész. Írta: *Marton János.* — A pápai református főiskola története. Írta: *Dr. Lampérth Géza. D. Antal Géza* előszavával. — Mándi Márton István élete. Írta: *Dr. Tóth Endre.* 369—372. l. — *Gulyás József:* A sárospataki könyvtári kéziratár magyar prédikációi. 372—373. l.

Külföldi Szemle: 373—376. l. — *Choisy, J. E.:* A Servet kiengesztelő emlékmű. A Kálvin iskolájában nevelkedett emberek megkülönböztető jellemvonásai. Ford.: *Dr. Illyés Endre. Soós B.* 373—374. l. — *Künneth, Walter:* Naturwissenschaft und Glaube. (1930.) Wege zur Wahrheit. I. *Tankó B.* 374—375. l. — *Altmann, Alexander:* Metaphysik und Religion. Das Problem der absoluten Transcendenz. *Tankó B.* 375—376. l.

Folyóiratok Szemléje: 376. l. — *Études Théologiques et Religieuses.* 6. évf. 1. szám. *Révész I.*

Hazai irodalom: 376—380. l. — A nagykőrösi Arany János Társaság évkönyvei. (1—5.) *Gulyás J.* 376. l. — A Tisza István Tudományos Társaság kiadványai: *Dr. Erdős Károly:* A galatai probléma. *Rácz Lajos:* Keleti hatások a görög filozófia kezdeteire. *Boharscsik Pál:* A kozmogonia problémája és az ion természetfilozófia. *Gulyás J.* 376—377. l. — A pataki diákvilág anekdotakincse. II. *Gulyás J.* 377. l. — *Rácz Lajos:* Adalékok a XVII. század magyar műveltségtörténetéhez. *Gulyás J.* 377. l. *Payr Sándor:* Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja. *Soós Béla.* 377. l. — *Dr. Kristóf György:* II. Apafi Mihály fejedelem könyörgései könyve. *Soós Béla.* 378. l. — *Dr. H. Kiss Géza:* *Kossuth. Klein Gáspár.* 378—380. l.

Publikáció: *Keresztesi József:* naplójegyzetei akadémiai útjáról. XVIII. folyt. 380—381. l.

Tudományos élet: 381—384. l. **Söderblom.** **Dr. Ferenczy Gyula.** **Dr. Révész Kálmán.**

Dr. Szelényi Ödön. 381—383. l. — Jubileumok. 383. l. — Zwingli halálának 400 éves emlékünnepe. 383. l. — Nyugalomba vonultak. 383. l. — Új theologiai doktorok. 383. l. — Az országos református theol. tanári értekezlet. 383—384. l. — Magyar Prot. Irodalmi Társaság. 384. l. — A debreceni zsinat. 384. l. — Az Országos Református Lelkészegyesület konferenciái. 384. l.

Szerkesztő üzenetei: Előfizetőinkhez. Kimutatás a Theol. Szemle részére érkezett pénzküldeményekről. 384. l.

E KETTŐS SZÁM ÁRA 5 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZÁGOS REFORMATUS LELKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

Directeur : ALÉXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.

Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.

Abonnement : 20 francs suisses par an.

Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

La Parole : En sortant du milieu. *Al. Csikesz*, pp. 289—290.

Études : *Jos. S. Szabó* : Zwingli et la Réforme en Hongrie. pp. 291—299. — *B. Tankó* : Hegel. pp. 299—307. — *L. Módis* : Le prophète Zacharie et son livre. (Partie I.). pp. 308—362.

Articles et notes : *Al. Tavaszy* : La théologie „dialectique“ dans l'enseignement et l'éducation académiques. pp. 363—369. — *Émér. Révész* : Historiographie à l'occasion des fêtes quatre fois sécolaires des Collèges de Pápa et de Sárospatak : 1. Histoire du Collège réformé de Sárospatak. Partie I. Par J. Marton. — 2. Histoire du Collège réformé de Pápa. Par G. Lampérth. Préface par l'évêque G. Antal. — 3. Vie d'Étienne Márton de Mánd, professeur et réorganisateur du Collège de Pápa. Par Andr. Tóth. pp. 369—372. — *J. Gulyás* : Collections manuscrites de sermons dans la bibliothèque de Sárospatak. pp. 372—373.

Littérature étrangère : J. E. Choisy : Monument expatoire de Michel Servet. — Les caractères distinctifs des hommes élevés à l'école de Calvin. Traduit par Andr. Illés. *B. Soós* pp. 373—374. — Künneth, Walter : Naturwissenschaft und Glaube. (1930.) Wege zur Wahrheit. I. *B. Tankó*, pp. 374—375. — Altmann, Alexander : Metaphysik und Religion. Das Problem der absoluten Transcendenz. *B. Tankó*, pp. 375—376.

Revue des revues : p. 376. — Études Théologiques et Religieuses. 6me année No. 1. *E. Révész*.

Littérature hongroise : pp. 376—380. — Annales de la Société „Jean Arany“ de Nagykőrös. *J. Gulyás*, p. 376. — Publications de la Société de Lettres et de Sciences „Étienne Tisza : I. Chas. Erdős : Le problème des chrétiens de Galatie. — L. Rác : Les commencements de la philosophie grecque influencés de l'Orient. — P. Boharsik : Le problème de la cosmogonie et la philosophie ionique de la Nature. *J. Gulyás*, pp. 376—377. — Anecdotes d'étudiants de Sárospatak (Partie II.). *J. Gulyás*, p. 377. — L. Rác : Données supplémentaires à l'histoire de la culture hongroise au XVIIme siècle. *J. Gulyás*, p. 377. — Al. Payr : Conrad Cordatus prêtre de Buda, un ami de Luther. *B. Soós*, p. 377. — Geo. Kristóf : Le livre manuscrit de prières composées par le prince de Transylvanie Michel Apafi II. *B. Soós*, p. 378. — Dr. G. Kiss : Kossuth. *Dr. C. Klein*, pp. 378—380.

Documents inédits : Journal de voyage académique de J. Keresztesi. 18me suite. pp. 380—381.

Vie scientifique : pp. 381—384. — Nécrologies : Söderblom. Gy. Ferenczy. Col. Révész. Edm. Szelényi. pp. 381—383. — Fêtes centenaires. p. 383. — 400-ième anniversaire de la mort de Zwingli. p. 383. — En retraite. p. 383. — Nouveaux docteurs en théologie. p. 383. — Conférence nationale des professeurs de théologie réformée. pp. 383—384. — Société Littéraire du Protestantisme Hongrois. p. 384. — Le Synode de Debrecen de l'an 1881. p. 384. — Les conférences de l'Association Nationale des Pasteurs Réformés Hongrois. pp. 384.

Éditorial : pp. 384.

MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMVASUTAK.

Debrecenből induló és oda érkező vonatok

Kivonat a téli menetrendből.

Debrecen állomásról indul mikor, hova ?

0-10 Budapest ny. p. u., 3-13 Szerencs, 3-50 Nyírárbrány, 4-00 Füzesabony, 5-15 Tiszalök, 5-29 Nyíregyháza, 6-00 Püspökladány, 6-05 Derecske, 6-32 Balmazújváros, **7-06 Budapest ny. p. u.**, 7-32 Szerencs, 7-40 Nyírárbrány, 7-52 Nagyléta-Vértés, 8-02 Hajdúnánás, 8-20 Nagykereki 10-40 Derecske, 12-05 Füzesabony, **12-14 Nyíregyháza**, 12-21 Tiszalök, 12-30 Budapest ny. p. u., 13-32 Nagyléta-Vértés, 14-19 Balmazújváros, 14-30 Püspökladány, 14-31 Szerencs, 14-40 Nyírárbrány, 14-43 Tiszalök, 14-48 Nagykereki, **17-18 Budapest k. p. u.**, 17-33 Hajdúnánás, 18-13 Nyíregyháza—Szerencs, 18-15 Nyírárbrány, 18-31 Tiszafüred, 18-36 Nagykereki, 18-58 Nagykereki 19-10 Tiszalök, 22-10 Budapest ny. p. u.

Debrecen állomásra érkezik mikor, honnan ? 2-41 Budapest ny. p. u., 6-30 Tiszalök, 6-42 Nagykereki, 6-43 Nyírárbrány, 6-52 Tiszafüred, **6-54 Nyíregyháza**, 7-02 Budapest ny. p. u., 7-19 Nagyléta—Vértés, 7-29 Hajdúnánás, 7-30 Téglás, 7-45 Derecske, 8-41 Balmazújváros, 8-51 Püspökladány, 9-01 Tiszalök, 9-12 Szerencs, 10-32 Nagyléta—Vértés, 11-42 Hajdúnánás, 11-50 Nyírárbrány, 11-52 Derecske, 12-00 Szerencs, **12-02 Budapest k. p. u.**, 14-08 Budapest ny. p. u., 14-18 Füzesabony, 16-09 Nagykereki, 17-12 Balmazújváros, **18-03 Budapest ny. p. u.**, 19-07 Nyírárbrány, 19-21 Nyíregyháza, 19-53 Nagykereki, 20-45 Füzesabony, 20-58 Püspökladány, 21-19 Tiszalök, 21-33 Szerencs, 21-50 Nyírárbrány, 23-03 Nyíregyháza.

A vastag betűsök : gyorsvonatok.

Az Ígé.

Búcsú a környezettől.

Elmondattott a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetemnek a debreceni református Nagytemplomban, 1931 június 6-án délelőtt 10 és fél óraker tartott tanévzáró istentiszteletén.
A szószéki szolgálatot végezte Csikesz Sándor egyetemi ny. r. professzor.

Lukács ev. 14. r. 33—35. v. : „... Így tehát közületek senki sem bír tanítványommá lenni, ki búcsút nem mond környezetének. — Szép dolog ezért a só, de, ha a só is megveszekedik, miben talál fűszerére. — Sem mezőre, sem trágyára nem való ; ki fogják dobni. Akinek van füle hallani, hallja !“

Az Idvezítő utolsó jeruzsálemi útja előtt szemlét tart tanítványai seregén : mennyit épültek, mire vitték? Mennyi harci készség és vezéri bölcsesség van bennük, mire kell még feltétlenül számítaniok? Példázatokban vizsgálja meg őket : elkészült-é életük torony-építése (Lukács ev. 14 : 27—30.), van-e lelkükben bölcsesség és eltökéltség a harcra (Lukács ev. 14 : 31—32.)?!

Mi is tanítvány-sereg vagyunk az egyetlen, örök Tanítómester : Jézus lábainál. S mikor életünk egy-egy szakaszán, mint e tanév végeztén, mi is visszatekintünk : világok távolságában és mégis lehellet-közelségben itt van Krisztus is. Lát és vizsgál minket. Átható tekintete szigorú számonkérés : mennyit épült eddig lelki tornyunk, mekkora harcra van majd bölcseségünk és erőnk?!

Amit egy ilyen lélekvizsgáló, szívetelemző pillanatban összefoglalásul tanítványainak mondott, nekünk is mondja : „... Így tehát közületek senki sem bír tanítványommá lenni, ki búcsút nem mond környezetének. — Szép dolog ezért a só, de, ha a só is megveszekedik, miben talál fűszerére. — Sem mezőre, sem trágyára nem való ; ki fogják dobni. Akinek van füle hallani, hallja.“

Egyfelől a Jézushoz csatlakozás, a környezetnek feltétlen búcsútmondás kívánalma, másfelől az izeveszett, megkeveredett, útfélre dobott só hasonlata... : az első pillanatra két rapszódikus, rokontalan, egymásra idegen gondolatnak látszik. S tényleg a keresztyén igemagyarázás történetében ez a „gondolat-pár a „crux exegetarum“-hoz tartozik.

*

Négy evangélista amit följejtetlenül hagy, kibogozza, feloldja, összebékíti az ötödik evangélista : a Szentföld. A Szentföldön a sót évezredek óta a Holt-tengerből nyerik. Majdnem ötszáz méterrel mélyebb a szintje az Óceán szintjénél s vizének több, mint negyedrésze só, s szilárd alkatrésze. A rohanva beleáradó Jordán, a Szentföld legnagyobb folyója alig tud naponta annyi vizet zúdítani belé, amennyi e tenger töménység vizéből e trópusi völgy-katlanban elpárolog. Néhol a Holt-tenger partján szabályos sorban hófehér foltokat látunk, mint a gigantikus természet villanó, kacagó, vakító fogsorát, mint a zöldes tenger szikrázó nyakékét. Belsőülött beduin ma is, mint Jézus korában, apró kis árkokon ereszti egymás mellett húzódó medencékbe a tenger sós vizét s ott rekeszti. A többit elvégzi az Isten napja. Ez keresi föl forró sugárral a sórészecskéket, melyek belefelejtkező felolvadással voltak boldog egyek évszázadok óta környezetükkel : a Holt-tenger habjaival. A napsugár parancsszavára remegő reszketéssel osonva illan el mellőle a vízpára. Erre a parancsszóra katonásan rezdülnek, mozdulnak a sóatomok, hogy a világtérmentéskor predesztinált törvény- és létforma szerint csillogó, hófehér kristály-köntösbe öltözzenek s magukon kívül zárjanak minden eddigi környezetet. Szép dolog a só, csodás, vakító tisztaságú hófehér ragyogás, mely így kikristályosítva búcsút mondott eddigi környezetének : az agyagos salaknak, az állhatatlan vízpáranak. Így kell a tanítvány lelkének is predesztinációja törvénye szerint rendeződnie, az örök Szeretet ragyogó napsütésén kristálytisztá jellemmé formálódnia; búcsút mondania környezetének.

*

De nemcsak a magunk lelkét kell így predesztináltságunk kikristályosítása céljából kitenni Krisztus evangélioma sugárzásának.

Ha igazán ráébredtünk tanítványi hivatásunkra, felnynének lelki szemünk s megérezzük, hogy szemináriumunk, auditoriumunk az az elkülönített medence, ahová, mint habok, özönlenek a tanítványok a nemzeti élet tengeréből. Rajtunk, elménken, tudásunkon, szívünkön, jellemünkön át akar sugározni Krisztus napsugara tanítványaink lelkére. A professzor lelkén

át tűz ezekre a kosmos Királyának : Krisztusnak imperatív ereje, hogy mint a só, kristályosodjanak ki... S legyenek jellemké, predestinált hivatásuk hű betöltőivé...

Az egyik, mint az Ő evangéliomának bizonyosságtevője, hirdetője.

A másik, mint a szívbe írt jog, belső igazság, könyörülő méltányosság harcosa.

A harmadik, mint az Ő példája szerint irtalmas samaritánusa e beteg ember-világnak.

A negyedik, mint az Isten által a dolgok, események, tünemények felszíne alá rejtett örök törvények kutatója a szellem és természet életében.

Az Ő törvényeit látja meg e kristályos lelkület, Őt utánozza, Őt követi, Őt valósítja meg ezer és ezer alakban.

Még a kémia, fizika, civilizáció és technika csodái is, melyek százezrek verejtékét kevesbítik, de milliók betevő falatját sokasbítják, nem egyebek, mint modern ismétlődései Jézus csodatételeinek, melyekkel ezeket és ezeket pihentetett, vendégelt és vigasztalt meg a pusztaságban.

*

Boldog Universitas, áldott Magisterek, hol maga Krisztus égő szeretete ébreszti, formálja, kristályosítja egész tanéven át a tanítványokat predestinált jellemké, hogy sója lehessenek a nemzet életének.

Mert az egyetemek falai közt formálódik ez a só a jövőndő nemzeti élet számára, ha van az Universitasnak égi ajándéka : tudománnyal, hittel, jellemmel telített lelkekben felébreszteni hivatásuk predestináltságát s kívülrekeszteni a környező világ szennyes hatását, nepotizmusát, protekció-rendszerét, élelmes praktikáját, merkantil-pénzéhségét, állati ösztön-életét, szexuális örületét, anyagimádását. Ha hatására a lélek maradék nélkül búcsút mond ennek a környezetnek !

Boldog nemzeti élet, melyben az így képzett intelligencia, mint kristálytisztá só, elvegyül, hogy izesítse, romlástól óvja, rothadástól tisztítsa, fertőzéstől védje a nemzet művelődését és életét !

*

„De, ha a só is megveszekedik“, ha kristály is szeretne lenni s lelke eddigi salakos környezetéből, ösztöneiből és búneiből is visszatart magában valamit : ez a nem odavaló anyag, ez a visszatartott környező világ, ha nem is látszik meg a só színén, ott fog jövőndő tehetetlen undort okozni a só ízén. Nincs fűszere ennek a romlásnak ! Semmire sem jó többé. Salakos környezetéhez, hacsak egy parányit is, ragaszkodott, ez lett örök elvettetése, ítélete.

Nem lett és nem lehet Jézus tanítványa, aki Jézusnak is, e világnak is kedvezni akar, aki búcsút nem mond salakos környezetének ; aki nem lesz olyan, mint a só... !

Gyászos az a nemzeti élet, melyikbe az ilyen veszett ízű só belekerül. Nekünk kell örködni itt az Alföldön, hogy a vezetőreteg a nagy magyar tömegek között kristálytisztá só legyen. Óriási a felelősség, a mi egyetemet és professzort terhel. Oda kell állani az élő Isten elé egész hivatásunkkal, ha Ő vesz eszközként kezébe, ha Krisztus irányítja életünket, akkor vár reánk biztos eredmény.

Akinek van füle hallani, hallja !

*

Mélyen a boldog nemzetek életének tengerszíne alatt, a környező államok, népek gyűlöletének trópusi völgykatlanában hullámszik ennek a halálraitélt nemzetnek sóskönnyes trianoni tengersze. E tenger partján, szélein : a főváros és a vidéki metropolisok egyetemén sugárzik a professzori lelkületeken keresztül a világmozgató Szeretet, hogy kikristályosítsa. örök praedestinációja hivatására ébressze a tanítványok ezreit : a jövőndő nemzeti élet sóját. A tanévek szakadatlan sora, a professzorok tiszta tudása, hite és jelleme, a tanítványok odaadó hűsége együtt szerszám és alkalmatosság a Világ Királya kezében, hogy ezek által kevesbítse e nemzet könnyes fájalmát és izesítse boldog jövőndőjét.

Nézzünk szívünkbe e tanév végeztével is, ha kezébe vette-e életünket s omoljunk háláadásal az alázat porába, hogy megsegített. Ámen.

Zwingli és a magyar reformáció.*

Még kevésbé tisztázott kérdés irodalmunkban *Zwinglinek* a magyarországi reformációval való kapcsolata. Akik e tárggyal foglalkozni próbáltak, részint kezdetleges és fogyatékos áttekintést nyújtottak, részint buzgóságból vagy elfogultságból túlértékelték Zwingli jelentőségét és hatását a kettős magyar birodalom reformációjára. Annyi eredményt, kétségkívül, értek el, hogy ráirányították a figyelmet egyháztörténetünknek erre a még meglehetősen homályban lévő mezéjére s olyan történelmi és tanbeli relációkra mutattak rá, amelyek Zwinglinek hazánk reformációjában jóval nagyobb szerepet juttatnak, mint aminőre régebbi történetíróink gondoltak.¹ Felolvasásom jórésben az eddigi eredmények összefoglalása és azoknak a szempontoknak a kiemelése lesz, amelyeket e kérdés tárgyalásánál tekintetbe kell vennünk.

Az első, amit az idevonatkozó gyér adatokból megtudhatunk az, hogy Zwingli személy szerint, közvetlenül nem állott összeköttetésben hazánkkal, hatását tehát művei és követői révén kereshetjük. Reformatori tanításainak egyenes átvételére sem rendelkezünk biztos ismeretekkel, ahonnan a zwinglianizmus nálunk úgy tűnik fel, mint a reformációnak indirekt, secundär jelensége. Bizonyosnak látszik u. i., hogy mindenütt a lutherizmus járt előtte, holott direkt összeköttetés útján időileg lehetséges lett volna hatását elsődlegesen is éreztetnie a magyar reformációra. Kiválóbb reformátoraink tanulmányozták Zwingli műveit s vettek is át tőle eszméket és tanelveket, de már azután, amikor a németországi reformációval megismerkedtek. A reformáció kezdő korszakában (1523-ig) Budán működött *Grynaeus Simonról* ismeretes, hogy Zwinglivel szorosabb viszonyba lépett és a zürichi reformációhoz csatlakozott, azonban már, valószínűleg, Magyarországról történt kényszerű távozása után. Arról pedig nincsenek bizonyítékaink, hogy elszakadván hazánktól, itt a reformációra bárminemű hatást gyakorolt volna.

A zwinglianizmus, mint külön rendszeres tanirány és a reformációnak egyik ága, a maga teljességében nem is fogadtatott el és nem is érvényesült hazánkban. Tudjuk, hogy Svájcban és a délnémet városokban jutott uralomra, de ott sem kizárólagosan és marandandóan. Annak az eredeti és önálló felfogásnak, amellyel Zwingli a reformáció lényegét és feladatát kifejezésre juttatta, az ő kora halála után méltó képviselői és propagálói nem akadtak.² Nálunk reformelveinek csak egyes részei ragadták meg a lelkeket s tettek azokra mélyebb és tartósabb hatást. Melyek lehettek ezek? Mindenesetre Zwinglinek azok a tanításai, amelyek őt és reformációját Luthertől s általában a németországi reformációtól jellemzően megkülönböztették és elválasztották. Elsőrenden úrvacsorai tanára kell gondolnunk. Luthernek a kath. felfogásra emlékeztető mysticismusa és reális sákramentomi nézete ellenében Zwingli és segítőtársa, *Oecolampadius* symbolikus, rationalis, értelmezése könnyen felfoghatóvá és népszerűvé válhatott. Mikor Zwingli azt állította és a szentírásból igazolta, hogy a Krisztus mondásában, a *hoc est corpus meum*ban az *est* annyi, mint *significat*, *Oecolampadius* pedig azt erősítette, hogy a

* Felolvasás Budapesten, 1931 október 29-én, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság hittudományi szakosztályának Zwingli-émlékünnepén.

¹ *Zoványi Jenő* mutatott rá eddig legkimerítőbben Zwingli magyarországi vonatkozásaira, de több túlzással. L. A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1922. 275. s köv. l.

² *R. Stähelin* azt írja, hogy kortársai között senki sem fejezte ki a reformáció lényegét és célját annyi eredetiséggel és önállósággal, mint Zwingli. *Huldreich Zwingli sein Leben u. Wirken*. 1897. II. Bd. 514.

kenyér és bor *figuratio corporis Christi*, ezt a significatív és figuratív symbolumot az emberi ész könnyen megértette és magáévá tette. Zwingli további tanítására, az úrvacsorának hitből származó, spiritualis élvezésére és ezáltal a Krisztussal való benső, lelki közösség elnyerésére, ami tulajdonképpen úrvacsorai tanának megadja a sacramentalis jelleget,³ már nem igen vetettek ügyet. Innen van, hogy úrvacsorai tanában inkább csak a jelképes cselekvényt, a Krisztus halálára való emlékeztést látták.

Az úrvacsorával kapcsolatos *omnipraesentia* és *ubiquitas* tana s ezzel együtt a *communicatio idiomatum* nálunk hosszabb ideig nem foglalkoztatta mélyebben az elméket. De később Luther hatása alatt ráeszméltek arra, hogy a zwinglianusok a Krisztus isteni és emberi természetét külön választják, ennél fogva az 1557-iki nagyszebeni zsinat már új nestorianusoknak nevezte őket, az 1560-iki medgyesi zsinaton pedig behatóbb vita indult meg a *communicatio idiomatum* felett.⁴ Egyébként Erdélyben e kérdés tisztázását *Stancarónak* a közbenjáróról (*De mediatore*) szóló tanítása is szükségessé tette. A Felvidéken a Krisztus kettős természetéről szóló tan a zwinglianizmus nyomán felsarjadzott kryptocalvinizmus elleni nagyarányú hitvitának lett egyik sarkalatos pontja.⁵

Zwingli másik jellemző tanítása a *praedestinatio* dogmája, az ő ú. n. *electio tana*, mélyebb hittani distinctióinál fogva aligha lehetett az a vonzó erő, mely az egyszerű néptömegeket megmozgatta volna. A lelkészek is kerültek eleinte e mélységes és szövevényes hittétel feletti vitatkozást. Említik egyháztörténészeink, hogy az isteni *praedestinatio mysteriuma* felett való tárgyalásra 1561-ben Kolozsvárra hívtak zsinatot, ahol — mint *Ember Pál* írja⁶ — a dissidens ekkleziák között kölcsönös megegyezés jött létre. Ettől kezdve azonban hazánkban heves vitelkedés kezdődött az isteni elővégzet felett.⁷

Zwingli *egyházalkotmányi elvei* sem találtak nálunk visszhangra. Az ő egyháza voltaképpen államegyház volt, mely nem felelt meg a magyarság független gondolkodásának. Még a Luther-féle mérsékeltabb fejedelmi egyházkormányzat sem verhetett nálunk már állami és politikai viszonyaink következtében sem gyökeret. Mindamellett a vallásnak és politikának Zwinglinél látható szoros összeolvastását némely történetírók olyannak találják, amelyet örömezt fogadtak a hatalmaskodó oligarchák, hogy uralmukat azzal még inkább megszilárdítsák. A zwinglianizmus elterjedését pl. Lengyelországban ennek is tulajdonítják.⁸ A magyar főurak közül — személy szerint — *Révay Ferenc*, nádori helytartóról, a *Forqách testvérekről* (Simon, Imre) és némileg *Balassa János*ról említik adataink, hogy Zwingli tanai felé hajoltak és követőit pártolták.⁹ De arról semmi följegyzés nem maradt fel, hogy ezt hatalmi vágyból tették, sőt Révayról egyenesen azt olvassuk, hogy meggyőződésből ragaszkodott, még a Luther kapacitáló és kérő levelei után is, Zwingli úrvacsorai tanításához.¹⁰

³ „Hiszem — mondja Zwingli —, hogy Krisztus igaz testét élvezzük sacramentaliter és spiritualiter vallásos hittel a Szentlélek által az úrvacsorában.“ L. *Schuler—Schultess* IV. k. 74. l. és utána *Tüdős István*: Zwingli, mint dogmatikus. Sárospatak, 1892. 136—140. l. Továbbá: Zwingli Ulrik: *Commentarius*, vagyis az igaz és hamis vallás magyarázata. Fordították: dr. *Tüdős István* és dr. *Pruzsinszky Pál*. Budapest, 1905. Az úrvacsorai ételt enni és italt inni annyit tesz, mint Krisztusban maradni és őt állandóan magunkban bírni. 209. lap.

⁴ *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 44., 53. s. köv. l.

⁵ *Ráth György*: Gradeczi Horváth Gergely és Lám Sebestyén hitvitája. Irodalomtört. Közl. VI. 418. s. köv. l. A magyarországi kryptocalvinizmus, kétségkívül, kapcsolatban volt a Németországban, ott is főként Szászországban lezajlott philippista, vagy kryptokálvinista mozgalommal is.

⁶ *Lampe—Ember*: *Hist. Ecclesiae Reformatae*. pag. 118.

⁷ Sárospataki Füzetek I. 164. *Ribini*: *Memorabilia*. I. 178.

⁸ *Georg Loesche*: *Luther, Melanthon und Calvin in Österreich—Ungarn*. Tübingen, 1909. 236. l.

⁹ *Ribini* i. m. I. 43. *Bunyitay, Rapaics, Karácsonyi*: *Egyháztörténeti Emlékek*. III. 385—86., IV. 178. — *Thury E.*: *A dunántúli ref. egyházkerület története*. 58. l.

¹⁰ *Egyháztört. Emlékek*. IV. 338., V. 117—18. — *Tóth Ferenc*: *A magyar- és erdélyi országai prot. ekkleziák története*. Komárom, 1808. I. 97. l.

Zwingli vallási *puritanismusa* és *radicalismusa*, mely a laikusok előtt legfeltűnőbbben az istentiszteleti szertartásnak egyszerűsítésében nyilatkozott, már erősen megragadta a lelkeket. A régi templomi ékességeket, oltárokat, képeket, szobrokat, ereklyéket, miket az óvatosan haladó lutheri reformáció jórészt érintetlenül hagyott, kezdték eltávolítani, sőt összetörölni. Ezért az 1553-i évi országgyűlés¹¹ kemény büntetésekkel fenyegette meg az ilyen radikális újítókat. A liturgiai cselekvényeket illetőleg *Huszár Gál* egyenesen Zwingli utódához a zürichi papságban, egyúttal az ő szellemében munkálkodó *Bullinger Henrik*hez fordult (1557), hogy követendő példaként küldje meg a zürichi egyház szertartását. Bullinger e kérelemre *Lavater Lajos* lelkész társa által csakugyan megíratta s azután megküldötte a zürichi rendtartást,¹² mely észrevehető hatást gyakorolt a magyar reformációra. Addig a magyarországi prot. liturgia Luther nyomán haladt.¹³

Zwingli követői legelőször az I. Ferdinánd király hatalma alatti ország-részben jelentkeztek. Bizonyítja ezt Ferdinándnak 1527 augusztus havában Budán kiadott rendelete, mellyel, egyebek közt, a Zwingli- (s Oecolampadius-féle) eretnekséget is súlyos büntetés terhe alatt szigorúan tiltotta.¹⁴ Újabb és nagyobb lökést adott a zwinglianizmusnak az 1529. évi marburgi nevezetes colloquium. Luthernek és Zwinglinek ez a messzehatás, nyilvános mérkőzése az úrvacsorai tanfelett, a jelek szerint, Magyarországon is széles körben felhívta a figyelmet Zwingli tanításaira, úgy, hogy 1530-ban már kétfélelről is hangzott a panasz a zwinglianizmus terjedése miatt. Egyik Kassáról jött,¹⁵ melynek lutheri érzelmű prédikátora (Antonius *Transylvanus*) eperjesi lelkész társához (Antonius *Philadelphus*) írt levelében egy *János* nevű kisszebeni prédikátort vádolt azzal, hogy a sacramentáriusok tanaihoz szegődött. Itt találjuk először hazai forrásainkban a *sacramentarius* nevet, mellyel gúnyból Luther illetve Zwingli úrvacsorai tanítását, mivel azt az eucharistia szentségétől való megfosztásnak igazi *szentségtörésnek* tartotta. Zwingli követőit ettől kezdve mindenféle sacramentáriusoknak gúnyolták, sőt hazánkban még a *sacramenti perdo* azaz *szentségphér* nevet is rájuk ragasztották.¹⁶

A másik panaszt a zwinglianizmus ellen 1530-ból *Várdai Pál* esztergomi érsek azon utasításában olvassuk, melyet az egyházmegyéjében fekvő ú. n. alsó bányavárosok papjaihoz küldött. Ebben megütközéssel emlékeztet meg az eretnekségnek a bányavárosokban való terjedéséről, intette a papokat, hogy óvakodjanak Zwingli és Oecolampadius, valamint az anabaptisták tanításaitól.¹⁷ Azt természetesen tartjuk, hogy Zwinglit és Oecolampadiust egyező felfogásuknál fogva együtt említi az érsekprimási utasítás is, mint a fentebb idézett királyi rendelet, melyet, valószínűleg, szintén Várdai készített. A helvét reformáció akkor széles körben e két ember nevéhez fűződött. De feltűnő, hogy a zwinglianizmus úgy itt, mint a kassai pap levelében, nemkülönben a későbbi forrásokban több helyen, sőt az 1548. évi országgyűlés tiltó végzésében is az anabaptistákkal együtt emlegettetnek. Mi lehet ennek az oka?

Zürichben a Zwingli által megkezdett józan reformációt az ott fellépett psychopathikus, entusiastá anabaptisták veszélyeztették és szélsőséges tanítá-

¹¹ *Zsilinszky M.*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. I. k. 60. l.

¹² Erről bővebben olvasható *Loesche György*: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Magyarra fordította *S. Szabó József*, Debrecen 1912. 143. l.

¹³ *Sörös Béla*: A magyar liturgia története. Budapest, 1904. 142.

¹⁴ Egyháztört. Eml. II. 37.

¹⁵ *Ribini* i. m. 42. *Sculteti Severinus*: Hypomnema sive admonitio brevis, 1599. Előszó. Egyháztört. Eml. II. 92.

¹⁶ *Zvonarics* írta 1617-ben: A kálvinista, avagy a sacramenti perdo (recte: perdo, tehát e nevet folytatólagosan a kálvinistákra is átvitték, épúgy, mint a sacramentariust) nevet nem én formáltam, éltek azokkal az írástudó főemberek előbb, hogy sem én e világra születtem. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. VII. 169.

¹⁷ Egyháztört. Eml. II. 37. 1534-ben Ferdinánd minden addiginál erősebb rendeletet bocsátott ki ellenük, amelyben a zwinglianizmust „dögvész“-nek nevezte. L. Prot. Szemle, 1913. 518. Ennek ellenére Zwingli követői szaporodtak, vagy legalább is nem fogytak meg. — 1539-ben *Aleander* pápai követnek a római curiához intézett jelentése is arról tanuskodik, hogy az ország több részén terjeszkedtek. L. Egyháztört. Emlékek. III. 332.

saikkal rendkívül rombolólag hatottak. Zwingli, hogy a vallásos és egyházi szakadást meggátolja, a városi tanáccsal karöltve, szigorúan, sőt kegyetlenül támadt ellenük és heves harc után nemcsak Zürich, hanem egész Svájc területéről kiűzette őket.¹⁸ A kiűzött anabaptisták egy része hosszabb bolyongás után prófétaikkal, *Hubmaier Baltazárral* Morvaországban *Lichtensteini és Nikolsburgi Lénárt* főúr birtokain és oltalma alatt talált menedéket, ahol Hubmaier az ő híveiből és a hozzájuk esatlakozott morvatestvérekből megalkotta az új Jeruzsálemet. Miután Hubmaier Bécsben vértanuhalált szenvedett, az új Jeruzsálem élére *Huter Jakab* állott, akiről az anabaptistákat Huter-testvéreknek nevezték. Úgy látszik, itt e secta rajongása nem ment neveltséges és veszedelmes túlzásba. Dicsérik tagjainak szigorú kegyességét, példás fegyelmét, erkölcsi komolyságát, kitartó szorgalmát, igazságszeretetét és türelmét. A sákramentomokat a szentség jegyeinek, ezenkívül a Krisztus szenvedésére és halálára való emlékezésnek tartották, tehát e tekintetben a laikusok könnyen Zwingli követőinek gondolhatták őket. Mindezek érthetővé teszik az anabaptistáknak Morvaországból az ezzel egyuralom alatt lévő Felső-Magyarországba való beszivárgását. Először az alsó, majd a felső bányavárosokban jelentkeztek, mint szorgalmas, ügyes iparosok, különösen jó bányászok. Innen aztán elterjedtek a Szepességen és környékén, mindenütt a német lakosság között, ami német eredetüket és nyelvüket mutatja. Sákramentomi elveik igazolásánál, valószínűleg, hivatkoztak Zwinglire is s ekként előidéztek az anabaptismusnak a zwinglianizmussal való összezavarását, egy kalap alá helyezését, mindenesetre azt, hogy a katolikusok és lutheristák őket velők szemben együttesen küzdő közös ellenfelekknek tekintsek a közös területen. Szinte bizonyosnak látszik, hogy az anabaptismus gyánújával terhelt két felvidéki reformátor *Fischer András*, de főként tanítványa *Leudischer György* Zwingli több tanításának ishangot adtak,¹⁹ ezért mondhatja a szepesi reformáció történetének írója (*Bruckner Győző dr.*), hogy „a szepesieknek Fischer és Leudischer adtak e nép jellemének megfelelő, új, rationalis vallást.”

De mélyebb ismeret és vizsgálódás után nálunk is be kellett látniok az embereknek, hogy az anabaptisták, mint még mérsékelt formában is exaltált gondolkodású rajongók, milyen távol állanak a megnyugtató, józan, derült hitet és világnézetet adó zwinglianismustól. Még az említett 1548-i törvény együttesen lép fel az anabaptisták és zwinglianusok ellen,²⁰ ugyanígy tiltakozik ellenük külön cikkben az 1549. évben készített *Confessio Quinque Liberum Regium Civitatum*, vagy a közönsége en ú. n. *Confessio Pentapolitana*. Morvaországban történt üldöztetésük is szaporította hazánkban az anabaptistákat s még 1557-ben újabb országos törvény, 1558-ban pedig Ferdinánd ismételt rendelete foglalt ellenök állást, de azután a Felvidéken mind szűkebb-szűkebb körre szorultak s idővel teljesen elfogytak.²¹ Ellenben a zwinglianusok, ha talán nem is sokan voltak, de szívósan tartották magokat az ország felső részén nemcsak a németajkú községekben, hanem még a Tótságon is egészen a XVI. század végéig. A sacramen-

¹⁸ Zwinglinek ez a harc nagy fájdalmat okozott, mert egykori barátai (Grebel, Manz) lettek az anabaptista próféta, akik őt Antichristusnak nevezték. De el kellett őket nyomni, mert belátta, hogy ha uralomra jutnak, minden addigi munkájának vége. Idevonatkozólag a *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*-ban ezt olvassuk: „Es handelte sich für die Radikalen um den grundsätzlichen Aufruhr, nicht bloss um die Taufe, also musste gegen die religiöse, wie die socialpolitische Gemeindeorganisation eintreten. Sicher wäre Zwingli ohne die Wiedertäuferbewegung (1523—27) von der späteren Übertreibung der staatlichen Mithilfe für die Ausbreitung und die Schutz des Evangeliums bewahrt geblieben. V. p. 2254.

¹⁹ *Sinay Miklós*: Közönséges előadások a XVI. század egyháztörténetéről. Debrecen, 1911. 203—4. l. — *Dr. Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. k. Budapest, 1922. 67. l. A XXIV szepesi város fraternitásának regisztrumában, az ú. n. *Matricula Mollerianában* ezt olvassuk: *Leudischer Corpus Christi in Eucharistia esse negavit. p. 315. Aztán: Sunt nonnulli, qui novis intendentes doctrinis eucharistiam adorandum esse negant et dicunt idololatriam esse peccatum illam adorare*(pag. 324.). L. Egyháztört. Emlékek. II. 419., III. 353.

²⁰ Magyar országgyűlési emlékek. III. 173. — *Zsilinszky M.* i. m. I. k. 38—39.

²¹ Bővebben tárgyalja a magyarországi anabaptismus történetét *Zoványi Jenő* i. m. 334—347. l.

táriusokról, sőt kifejezetten zwinglianusokról nagyszámú följegyzéseket találunk.²² Heves harcban állottak úgy a katolikusokkal, mint Luther követőivel, míg nem végre a philippistákkal és az előretörő calvinizmussal egyesülve, részesei lettek annak a nagy egyháztársadalmi és irodalmi vitának és küzdelemnek, melyet törtéiránk a kryptocalvinizmussal kapcsolatban emleget és tárgyal. Érdekes e vita iratainak alapján megfigyelni, hogy míg kezdetben a szigorú lutheránusok vagy azt hangoztatják, hogy csak a zwingliánusok ellen, vagy azt, hogy közösen a zwingliánusok és kálvinisták ellen hadakoznak, utóbb lassanként a zwingliánusokat elhagyják és egyedül kálvinistákat emlegetnek, ami azt mutatja, hogy a zwingliánus helyébe egészen a calvinizmus lépett.²³

A németországi reformációnak a helvét reformációval szemben nagy előnye volt korábbi kezdete és különösen a Felvidéken gyors, sikeres és szilárd szervezkedése. Az ágostai hitvallás már 1530 óta hatalmas és megdönthetetlen bázisa lett a magyarországi lutheristáknak, amely körül tömörülhettek olyan időben, amikor még a helvét reformátorokat követők általánosan elfogadott, egyetemes jellegű hitvallása a kor méhében rejtett. A németiséget jellemző összetartás, testületi szellem és szervezkedés már a reformáció előtt több vallásos és társadalmi szövetséget (fraternitas, contubernium) hozott ott létre a közelfekvő s egymással anyagi, (gazdasági, ipari, kereskedelmi) vagy szellemi közösségre utalt városokban. Így fejlődött ki bizonyos belső, szoros összeköttetés az abaúji és sárosmegyei négy sz. kir. város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben) között, melyhez a reformáció föllépésekor a szepesmegyei Lőcse is csatlakozván, megalkották az öt sz. kir. város fraternitását. Másik ilyen szövetség volt a XXIV. szepesi város fraternitása. Ugyancsak testvéri szövetségre léptek a magyarországi felső bányavárosok (Gölnic, Szomolnok, Rud-, Telkibánya és Jászó) is, úgyszintén a zólyommegyei alsó hét bányaváros (Selmec, Körmöc, Béla, Baka, Új, Libet és Besztercebánya)²⁴ melyekben elég korán, testvéri egyetértésben és elmozdíthatatlanul megvetette lábát a lutheri reformáció. — Az erdélyi szász városok mellett nagyobb tömegekre kihatólag ezekben is szervezkedett hazánkban legelőbb. Ez a tömörülő és szervezkedő erő törte meg a Felvidéken terjeszkedő zwingliánusmust, mely ott kiemelkedő egyéneket sem tudott

²² *Lud. Némethy* : Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis. Strigonii, 1894. Ebben az 1559-ben, 1560-ban és 1562-ben megejtett canonica visitatio jegyzőkönyvében, többek között, ezt olvassuk : 1559. *Subka Melchior* parochus, Szentilona : Missam non celebrat, nisi haereticus. Est haeresi pessima Sacramentarium infectus et princeps haereticorum. 944. l. — 1559. *Mathias Vizkelethy*, Léva : Est ne sacramentarius, an ne, ignoratur. 1027. l. — 1560. *Albertus*, Liptószentandrás : Nativa lingua sine canone et ostentatione Eucharistiae missam celebrat. Sine usu Eucharistiam non credit. 465. l. — 1562. *Bartholomaeus*, Cseszte : Homo ille est haeresi pessima Sacramentarium infectus. 486. l. — 1562. *Joannes*, Somorja : Discipulus Galli de Óvár, in oppido Tholna a quodam haeretico ordinatus. Est haeresi pessima Sacramentarium infectus. — *Zsilinszky M.* i. m. I. k. 135. l. Verancsics esztergomi érsek 1570-ben megparancsolja, hogy a sacramentáriusok, vagy zwingliánusok eretnekségeit magában foglaló könyvek előadóit és terjesztőit nyomozzák ki, könyveiket foglalják le, az árusítókat zárják börtönbe, vagy testileg fenyítsék meg. — *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. VII. 25. l. Az 1580-ban tartott trencsényi zsinat előszavában : Contra omnes errores fanaticorum spirituum veterum vel recentium : Arianism, Sacramentarium... Deum et patrem per filium suum oramus, dignetur nos in vera fide et doctrina... conservare. — *Ugyanott*. II. 82. l. Az 1597-i lőcsei zsinat : Elítéli és kárhoztatja az ágostai hitvallás alapján az arianusok, zwingliánusok és más hasonló eretnekek hamis dogmáit. — *Breznyik János* : A selmechányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. I. füzet. Selmechánya, 1883. 214. l. Az 1569-ben Körmöcbányán tartott zsinaton a bányavárosok tiltakoztak az ellen, hogy nekik valami közül volna a sacramentáriusokhoz.

²³ Az 1586-ban megindult vitát két ilyen című irat vezeti be : *Kreutzer György* : Warnung vor der Sakramentierer, Zwinglianer und Calvinister Lehre. *Wagner M., Fábry T., Sculteti S.* : Examen thesium et regularum Zwingliarum de coena Domini vulgatarum per Gasparum Pilcium. Az 1596-i murányi, vagy Rimánóvi-kánonok 12. cikkulusa így kezdődik : Cum hoc tempore praecipua sit controversia de sacramento coenae a Calvinistis et Zwinglianis orta... etcetera. *Magyar Prot. Egyháztört. Adattár*. II. 57. A kryptocalvinizmus elleni hitvitázó irodalom I. Irodalomtört. Közlemények. II. 310. s. köv., IV. 150. s. köv. l.

²⁴ *Bruckner* i. m. 111. és 117. *Wenzel Gustáv* : Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 94. — *Dr. Pirhala M.* : A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse, 1899., azt állítja, hogy a Szepességen és környékén a XXIV város fraternitásán kívűl még hat ilyen szövetség volt.

a küzdőterre állítani és szétszórva elsorvadt. Ellenében az ágostai hitvallás alapján külön confessiókban szögezte le hitelveit 1549-ben az öt sz. kir. város a *Säckel Lénárd*tól készített s már említett Confessio Pentapolitanában, a hét alsó bányaváros a *Cubicularius Ulrik*től 1559-ben írt Confessio Heptapolitanában és a XXIV. szepesi város a *Megander* és *Obsopoeus*-féle Confessio Scepusianában 1569-ben.

E tájban egy negyedik ecclesialis szövetség is keletkezett a Felvidéken a murányi kir. várkapitányok oltalma alatt, az ú. n. murányi fraternitas, mely a többiekkel karöltve és az ágostai hitvallásra támaszkodva, szintén zsinati végzésekben és kánonokban fektette le elveit a sacramentariusokkal szemben.²⁵ Érdekes és a lutherismusként nagy előnyt és erőt biztosító jelenségként kell említenünk azt is, hogy a Ferdinánd király birodalmában úgy tekintették az ágostai confessió vallóit, mint hallgatólagosan túrt, sőt mintegy bevett vallás híveit²⁶ és a fentemlített fraternitási confessiókat egymásután erősítették meg *Oláh Miklós* és *Verancsics Antal* esztergomi érsekek²⁷, sőt a szepesi hitvallást megerősítette az elzálogosított tizenhárom szepesi város kormányzója, *Macejouszky Miklós*, lublói lengyel starosta is. Ilymódon az egyházi és világi hatóság egyaránt elismerte Luther követőit.

Ugyanaz a corporatív szellem és szoros szervezettség jellemezte az erdélyi szászokat is, mint a felvidéki németajkú polgárságot, melyhez még az is járult, hogy a szászok politikai tekintetben is egységes testületet alkottak. Ez a homogén nyilatkozott meg náluk a lutheri reformáció elfogadásában, az ágostai hitvallás alapján való szervezkedésben és abban a szívós, törhetetlen ellenállásban, melyet a szászföldön is mutatkozó zwinglianizmus ellenében kifejtettek. Győzelmesen is vívták meg a harcot a sacramentariusokkal, akiket 1560-ban és 1561-ben a medgyesi zsinaton végleg kirekesztettek a szász lutheri egyházból s ezzel századokra biztosították annak megbonthatatlan egységét. Maguk a szász rendek kényszerítették Istenre a zsinaton megjelent papjaikat, hogy az ágostai hitvallásnál egyéb tudományt ne vegyenek, mert ők annak hirdetését nem engedik meg az eklézsiában.²⁸

Hazánk magyaroktól lakott vidékein, főképpen a Tisza- és a Dunamellékén az eddigi kutatások és tanulmányok szerint a XVI-ik század negyvenes éveitől kezdve mutatható ki Zwingli hatása.²⁹ De itt a zwinglianizmus, ahogy eddig látjuk, nagyobb önállóságot és tevékenységet nem tüntet fel. Úgy látszik, hogy a lutherizmussal, sőt még a papismussal sem állott erősebb harcban, vagy talán azért tűnik így fel, mert ez országrészből ebből a korból hiányzanak az adatok. Egyes zsinatok határozataiból és hitviták fogyatékos leírásaiból kivehető mégis, hogy a katolikusok és Luther követői nem engedték át neki küzdelem nélkül elfoglalt posztóikat.³⁰

Az 1545-iki debreceni országgyűlés még csak Luther követőket ismert az Alföldön és azok üldözését rendelte el.³¹ Ebből látható, hogy akkor még ott a sacra-

²⁵ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár. II. 14—22., 53—77.

²⁶ *Zsilinszky M.* i. m. I. 40.

²⁷ *Bruckner Gy.* i. m. 118.

²⁸ *Kiss Á.* i. m. 56—57. *Zsilinszky M.* i. m. 121. l. A vitabíróul felkért frankfurti és wittenbergi theol. karok egyértelműleg azt nyilatkoztatták ki, hogy a lutheránusok ellenfelei kétségkívül sacramentáriusok, akiknek nézetét kárhoztatták.

²⁹ A Dunántúl a német és helvét reformáció hívei csaknem a XVI. század végéig közös szervezetben maradtak együtt, ennél fogva ott a csepregi colloquiumig (1591) nem volt közöttük hittani vita, vagy nagyobb surlódás. De zwinglianusok, vagy sacramentáriusok ott is akadnak. Az is látható, hogy ott a zwinglianizmus és calvinizmus között még a század végén sem igen tettek szoros különbséget. L. *Beythe István* : Igaz mentség. Magyar Prot. Egyháztört. Adattár. VII. 90—91.

³⁰ *L. Kiss Á.* i. m. 1—53. l. *Zoványi J.* i. m. 291—292. l. Heltai 1553-ban kiadott „Catechismusa” ajánlólevelében támadja a „vakmerő, bátor” zwinglianusokat. *Ijj. Kemény Lajos* : A reformáció Kassán. 64. l. 1555 jún. 24-én Caroli Sebestyén superintendens levele Óvárból: . . . praesertim hoc tempore, quo Satan virus suum totum, quisquid habet, effundere conetur, variasque haereseos. . . excitat, quarum, praecipuum sacramentariorum et foedissimum iam multo tempore cognovimus et deprehendimus, quam perpetue vacare studuimus, quam ob causam et ut doctrinam expositio fieri quotannis certis temporibus synodos habendos constituimus.

³¹ *Zsilinszky M.* i. m. I. 32. l.

mentarismusnak legalább is észrevehető hatása nem volt.³² Azonban már *Dévai Mátyás*, ki e tájon a tiszántúli Drágfy-birtokokon és Debrecenben folytatta reformátori munkásságát, műveiből kimutathatólag ismerte Zwingli tanait, amelyek nem egy pontban termékenyítették meg az ő nagy lelkét.³³ Ugyanebben az időtájtban lángolt fel újra Luther heves támadása következtében³⁴ Wittenberg és — Zürich között az úrvacsora feletti vita, melyben Bullinger egy német és egy latin nyelvű iratával³⁵ vett részt s védelmezte a zürichiek felfogását. Ez nálunk is még jobban felköltötte az érdeklődést a zürichi reformátorok tanítása iránt. Egy pár külföldön tanuló magyar ifjú személyesen is fölkereste Bullingert Zürichben.³⁶ A Wittenberg és Zürich közötti előbb lappangó, majd nyíltan kitört heves harc, bizonyára eljutott Dévaihoz is, aki állandó összeköttetésben volt főként a wittenbergi tudósokkal, kikre azonban föltétlenül nem esküdött. Önálló felfogással tette magáévá azt, amit a német és a helvét reformáció tanaiból jónak látott. Ekként teológiai felfogása eclecticus, de, különösen vallásos világnézete gyakorlati oldalának kifejlesztésében, sokat köszönhetett Zwingli hatásának.³⁷ Úrvacsorai tanítását is, bár nem helyesen, Zwinglitől vették tekintették akkor s azt írták róla, hogy „a helvétektől átplántált sophismákkal sokakat félrevezetett³⁸“. Kétségkívül, nem közönséges hatást ért el.³⁹ Zwingli nézeteit hirdette, — legalább is reformátori munkássága első fázisában, — a rendkívüli hatású *Kálmáncsehi Márton*, akiről az egykorú *Telegdi Miklós* kath. püspök azt jegyezte meg, hogy a sacramentariusok szellemével Magyarország nagy részét megfertőztette.⁴⁰

Luther támadása arra serkentette a Svájcban nem áthidalhatlan különbséggel, de két irányban működő reformátorokat, hogy a folyvást terjeszkedő németországi reformációval szemben egységes állásfoglalással védjék meg a helvét reformációt és biztosítsák fennmaradását. E célból jött létre Kálvin és Bullinger buzgólkodása következtében 1549-ben, az ú. n. *Consensus Tigurinus*, vagyis zürichi egyezmény, melyről némelyek úgy vélekednek, hogy „lemondás a zwinglianismusról⁴¹“, mások szerint pedig „majdnem egészen a zürichi álláspontra helyezkedett és benne a csupán némileg tompított zwinglianus felfogás mintegy egyetemes megpecsételést nyert⁴²“. Tudnunk kell azonban, hogy az egyezmény tervét Kálvin szövegezte, amiből máris nyilvánvaló, hogy az egység kálvini alapon történt. A *Consensus Tigurinus* valójában szerencsés és sikeres egyeztetése a Zwingli- és Kálvin-féle iránynak, de a kálvini alapelvek kiemelésével. Ezt az egyezményt, — amint azt Bullinger maga írta — tekintélyes magyar férfiak

³² *Zoványi J.* i. m. 282—283. l. szerint az 1544-i nagyváradi disputációra összeállított tételekből már a helvét iránynak *némely tekintetben* jelentékeny térfoglalásáról nyerünk bizonyosságot. Ez a térfoglalás azonban igazán csak némely tekintetben és csak szórványosan történhetett meg.

³³ *Révész Imre (iff.)*: Dévai Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915. 14. s. köv., 168. s. köv. l.

³⁴ Luther támadó műve: *Kurz Bekenntniss vom hl. Sacrament. 1544.*

³⁵ *Wahrhaftes Bekenntniss u. s. w. 1545. és Absoluta de Christi Domini et eius ecclesiae catholicae sacramentis tractatio 1546.*

³⁶ Pl. 1544-ben *Macarius József*. L. róla *Loesche Gy.* i. m. 133—136. Erdélyi Prot. Közlöny. 1878. 530—31. Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1913. 106. Később egy *Szöts Lukács* nevű ifjú látogatta meg (1562) s váltott vele leveleket. L. Erdélyi Prot. Közlöny. 1878. 531. s. köv. l.

³⁷ *Révész I.* i. m. 170.

³⁸ *Sculteti Severinus* i. m. Egyh. tört. Eml. IV. 338. s. köv. *Révész I.* i. m. 14.

³⁹ *Révész Imre (idősb.)*: Dévai Bíró Mátyás életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. Sculteti után *Thury Pált* nevezi meg, mint Dévai követőjét. 55—56. l. A zwinglianusok közé tartozik *Bencédi Székely István*, akiről *Telegdi Miklós* azt jegyezte meg a krakkói magyar bursa anyakönyvében, hogy a sacramentariusok tanával sokakat megfertőztetett. — *Schrauf Károly*: *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis*. Budapest, 1893. 27. És talán *Batizi. Loesche* i. m. 128.

⁴⁰ *Schrauf K.* i. m. 25. l. Kálmáncsehi zwinglianismusát erősen kidomborítja *Zoványi J.* i. m. 292. s. köv. l. — L. még Magyar Prot. Egyháztört. Adattár. XI. 74. és V. 149., ahol *Pápai Páriz Ferenc* így nyilatkozik róla: „a Zwinglius, Calvinus és Bullinger tanítása szerint kezdett az ekklezsiában tanítani“ (Romlott fal felépítése).

⁴¹ *Pruzsinszky Pál*: Kálvin János. Életrajz. Pápa, 1912. II. 189.

⁴² *Zoványi J.* i. m. 289.

is helyeselték.⁴³ Kétségtelen, hogy ez az egyezmény, mely 1551-ben latin és német nyelven jelent meg és az ugyancsak ez évben Bullingertől ennek a szellemében írt s Magyarországra küldött rövid hittani útmutatás, az *Institútio Christianae Fidei* vagy ahogy közönségesen ismerték: *Liber Epistolaris*⁴⁴, hazánkban nagy hatást tett s e hatás alatt kezdtek tömörülni a helvét irány hívei az ötvenes évek végén és hatvanas évek elején. Ez időtől kezdve a svájci reformáció követőit, főként a magyarok közt, külön sem zwinglianusként, sem kálvinistáknak nem nevezhetjük, mert a két helvét típus összeforrt s később 1566-ban a Bullingertől készített *második helvéthitvallásban* (Confessio Helvetica posterior) nyert classicus kifejezést. Ezt a svájci reformáció magyar követői is elfogadták (először 1567-ben a debreceni zsinaton) hitők és cselekedetök zsinórmértékül. — Később erről is nevezték magukat helvét hitvallásúaknak, épúgy, mint a németországi reformáció követői ágostai hitvallásúaknak. Erre célozva tiltakozik *Pathay István* püspök (1616) a protestánsoknak bármelyik reformátorról való elnevezése ellen. „Bosszúból való mondásnak tartjuk — írja — haki minket calvinistáknak, avagy zwinglianusként, avagy bátor lutheránusként nevez.”⁴⁵

Reformátoraink műveinek s az általok készített hitvallásoknak és kánonoknak kritikai és dogmatörténeti tanulmányozása közben, kétségkívül, találunk a tanulmányozók azokban több Zwinglire emlékeztető vonást, eszmét s doctrinát; a történelmi adatok is, mint már említettem, egészen a XVI-ik század végéig szólnak zwinglianusról, de hiba volna mégis ezen az alapon manapság bárkit is egyenesen zwinglianusként nevezni. Amióta nálunk a két svájci irány egyessége előbb a *Liber Epistolaris*, majd a Helvét Hitvallás útján éreztette hatását, attól kezdve kizárólagosan zwinglianusról nem beszélhetünk. Egyébként is a mi reformátoraink, mint már Dévainál említettem, hitelveik fogalmazásában és rendszerezésében meglehetősen önállóságot tanúsítottak s a külföldi nagy reformátorok előtt sem hódoltak vakon. A szentírást tartották mindenekfelett való tekintélynek. *Mélius* különösen erősen és nála szokásos nyers egyenességgel nyilatkozott e tekintetben: „A te szent igédre és szentírástra igaz ez, — mondja egy helyen —, hogy abból ítelnénk mindent, nem Melanchton, Eberus mondásából.”⁴⁶ Más helyen pedig így: „Hát vagy Calvinus, vagy Bullinger, ha különbet szól (t. i. mint az Irás), hazugság.”⁴⁷

Az egység szellemében készítették 1559-ben a marosvásárhelyi zsinaton az első magyar református hitvallást az úrvacsorájáról, ebben a szellemben írta 1561-ben *Mélius* a debreceni hitvallást, ez hatja át az 1562. évi tarcal-tordai hitvallást, nemkülönben az 1567-iki debreceni zsinaton elfogadott latin és magyarnyelvű hitvallásokat, a hazai helvét hitvallásúak emez alapvető confessionális iratait. *Mélius* a debreceni hitvallásban kifejezetten szembehelyezkedik a sacramentariussal: „Elvetjük — mondja az úrvacsora tárgyalásánál — az patvarkodók balga beszédeit, minők a sacramentáriusoké és testevőké.”⁴⁸ E mondatból is kitűnik, hogy sacramentáriusok alatt, helyesen, azokat értették, akik az úrvacsorát pusztán emlékerimóniának tartották. Tiltakoztak is az egységes helvét reformáció alapján álló, tömörülő és szervezkedő reformátusok a sacramentárius elnevezés ellen, mellyel őket is széltiben-hosszában csúfolták.⁴⁹ Az 1564-iki nagyenyedi zsinatra ahol az erdélyi két nagy prot. egyház hívei végleg különszakadtak, egy egységnyi iratot

⁴³ *Baum, Cunitz, Reuss* : Corpus Reformatorum XLII. k. 51. *Ráth Gy.* i. m. 44. Bullinger szerint e férfiak közül egy tekintélyes állást foglalt és a hittudományokban jártas volt. Ez, valószínűleg, Fejérthóy János, cancelláriai titkár lehetett, aki Bullingerrel levelezett. *L. Erdős Károly* : Bullinger Henrik és Fejérthóy János levelezése. Továbbá : Erdélyi Prot. Közlöny, 1878. és *Loesche Gy.* i. m. 136. *Zoványi J.* i. m. 291.

⁴⁴ A mű teljes címét l. *Szabó Károly* : Régi magyar Könyvtár. II. k. 80. sz. Részletes ismertetése *Ráth Györgynél* : Bullinger Henrik stb. Irodalomtört. Közlemények. VI. 53—57.

⁴⁵ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár. VII. 163.

⁴⁶ Válogatott Prédikációk. 282.

⁴⁷ Apokalypsis. Xxx. 2.

⁴⁸ *Kiss Á.* i. m. 146.

⁴⁹ *Ribini* i. m. 207. szerint még Miksa király ezt írta egy rendeletében : secta calviniana sine sacramentaria.

(Modus Concordiae) nyujtottak be, melyben legelőször is kinyilatkoztatták, hogy az a *gyűlöletes sacramentarius név*, reájuk legkevébbé illik, mert ha szinte méltán lehet e névvel gúnyolni azokat, akik a sákramentomokban csak puszta, üres jegyeket tekintenek, őket, akik másképpen vélekednek a szentségekről, e névvel rossz hirbe hozni semmi jogon sem lehet és ők e nevet elviselni nem is tartoznak.⁵⁰

Legvégül két nyilatkozatot említek fel. Az egyiket *Schleiermacher Frigyesnek*, a német prot. unio egyik nagy hírű létrehozójának theologiai munkáiban olvassuk⁵¹ s a következőleg hangzik: „ego sum Zwinglii magis, quam Lutheri doctrinae addictus“. A másikat a szintén hírneves magyar *Szász Károly* (-á-r.) református püspök tette 1884-ben a Zwingli születésének 400 éves fordulójakor ilyenmódon: „mi, magyar reformátusok inkább zwingliánusok vagyunk, mint kálvinisták“.⁵² Ma is vannak, akik így gondolkoznak s némelyik egyháztörténetírónk szinte előszeretettel kutatgatja, hogy a Zwingli korát jóval túlhaladó időkben is hol és kiknél fedezhet föl valamit Zwingli szelleméből és tanításából, hogy ezen az alapon őket zwingliánusoknak nevezhesse. Mindez túlzás, de mégis arra vall, hogy Zwingli-nek a világegyetemet szélesen átfogó, nagy lelkét, a kappeli vérmezőn, amint halálukra maga mondotta, meg nem ölhették. Ez a lélek 400 esztendő óta mindmáig él és munkál az evangéliumi keresztyénségben. Szebben és igazabban nem lehet jellemezni Zwingli jelentőségét, mintahogy legközelebb *Révész Imre* tette ezekben a szavakban: „Zwingli után nem maradt világraszóló személyes hatás, még kevésbé világraszóló önálló rendszer, a neve nem forrott össze külön vallásfelekezetével és nem jelent, mint másik két reformátor társáé, ma is zászlós tábort, de hamvaiból valamennyi evangéliumi keresztyénnek a világ négy táján és minden felekezetében jutott legalább egy csipetnyi“.⁵³

S. Szabó József.

Hegel.

Halálának 100-ik évfordulójára.

A Tisza István Tudományos Társaságban tartott megemlékezés.

November 14-én tér vissza századszor a nap, melyen örök álmra hunyta szemét egy lángelme, aki olyan mélyen véste bele nevét a nyugati kultúra történetkönyvébe, ahogyan csak kevés kiváltságosoknak adja részébe a gondviselés, akiket misszióval küld el az életbe, s akik előtt a hódolattevést az egyetlen természetes viselkedési módnak érzi minden lélek, akármilyen legyen felfogása géniusza történelmi szerepéről. Ez a férfiú Hegel Frigyes Vilmos. A Tisza István tudományos Társaság is abban a meggyőződésben van, hogy nem mehet el közömbösen emellett a dátum mellett, amely az emlékezésre aktuálissá teszi az örökösen aktuálist és hódolatának kíván kifejezést adadni, mikor a következő vázlatos képben fel szeretném mutatni, hogy mit jelent ez a rendkívüli elme, mi volt a szerepe és jelentősége az emberi kultúra életében, melyet a filozófián át szolgált, a történeti távlatban tekintve.¹

1.

Mikor Hegel 61 éves korában, alkotó erejének teljes birtokában, áldozata lett az Európát végigszántó kolerának, azzal a tudattal hunyhatta le szemét, hogy a gondviselés magvetésének olyan gyümölcsözését engedte látnia, aminő eszmék magvetőjének talán sohase jutott ajándékul. Úgy érezhette magát, mint

⁵⁰ Kiss Á. i. m. 421.

⁵¹ V. k. 341.

⁵² Vasárnapi Ujság, 1884. 2. sz. 20.

⁵³ Debreceni Protestáns Lap, 1931. 41. sz.

¹ Módszeres kifejtését adja a Társaság előtt bemutatott tanulmány: Kanttól Hegelig.

teljes hatalmú diktátora a tudomány egész világának, mert nem volt tudomány, melyet rendkívüli elméje meg ne termékenyített volna, némelyeket ujjáformált, másokat megalapított. A hagyományos nézet szerint a filozófiába tartozó tanrészletek mellett, minők a logika, metafizika, etika, hozzávéve jog szerint az esztétikát is, a természettudományok, de még inkább a szellem tudományai terén : a vallás, a jog, a művészet elmélete és története számára új szempontot, tárgyat, módszert adott egyetemes szelleme. A filozófiától minden kor csakugyan az egész kulturális tudat egységesítését és összetartó szervezését várta ; az európai filozófia születési perce, a görög filozófiában, egy volt a tudomány születésével, s a tudomány, európai értelmezés és érzés szerint azért az, mert ugyanaz a szellem a forrása vagy gyökere, mint a filozófiának : tisztán a dolgok jelentését kereső, önzetlen, a tárgyra forduló ismeretvágy : az igazságkeresés vágya, a θεωρητικὴ ἐπιθυμία szelleme. Ezt a nagyszerű összefüggést a filozófia és a tudományok közt senki se mutatja mélyebben, tisztábban és hódítóbban, mint Hegel. A filozófia természetes hódító erővel élte és gyakorolta benne régi kiváltságát, hogy a tudományok királynője legyen ; uralkodott, nem a parancs, hanem a megvilágítás erejével, nem is egy szűk iskolás kör felett, hanem az egész élet magyarázata és berendezése fölött, mert a Hegel filozófiája hatalom lett, nem abban az alantas és Hegellel kapcsolatban nem igaz értelmezésben, mintha az életben csak az boldogulhatott volna, aki reá esküdött, hanem abban a magasabb és egyedül jogos értelemben, melynek az volt a forrása, hogy Hegel el tudta fogadtatni korával azt a nagyszerű gondolatot, melyet az a kor *várt* is : hogy ami most történik, úgy, ahogy ő értelmezi az általa megformált tudományokban, egy nagyszerű *megteljesedés*, a világ rendjében örökre elrendelt ősi törvény megvalósulása ; a jog, a művészet, amint ma itt van, az állam, úgy, ahogy van, egy objektív világész megvalósulása, a filozófia, úgy, ahogy a Hegel rendszerében megteljesedve kibontakozik, az abszolút ész, a világot alkotó abszolút ész magára eszmélése, öntudatosulása. Nem lehetne egykönnyen fölmérni, minő nagyszerű szilárdító, megnyugtató, biztosságot adó hatása volt ennek a hatalmas gondolatnak a magamagát éppen akkor újból szervező nemet lélekre ; Leibnizig kell visszamenni, hogy párhuzamosát találhassuk abban a ki se mondhatóan jóltevő optimizmusban, amellyel Leibniz a harmincéves háborúban kifáradt, elfásult Európa szeméi elé odaállította azt a vigasztaló világképet, melynek kulcsa az, hogy a világ *nem lehet* abszolút jó, mert véges, tehát tele van hiánnyal, nyomorúsággal, de azért szünet nélkül és belő természetere folytán a szüntelen világosodás felé halad.

Nem szabad, természetesen, e konzerváló, megnyugtató hatás visszajáról se megfeledkezni : az abszolút észszerűség gondolata nemcsak biztosságot ad, hanem a véglegesség, tehát érinthetetlenség tudatát is keltheti, s a Hegel rendszerének történeti alakulásához éppen ez adja meg a kulcsot. Egy emberöltőnyi idő múltán, amely halála után is még 10—15 évet magába zárt, egy korlátlan és kétségbe nem vont egyeduralmi periódus után annyira elvesztette tekintélyét, hogy — ami még rosszabb volt — a filozófia hitele általában megrendült, mikor a Hegel rendszere a változatlanosság jegyében nem tudott tovább megfelelni az új idők követelményeinek. A hegeli filozófia gyökerei nem száradtak ki a német talajban sem, bár az elfordulás itt volt a legnagyobb, de az igazi csöndes hűségű hegeli hívők a külföldön tartották fenn a mester alapgondolatait, ott vert mélyebb gyökeret a hegeli filozófia, az északi rokonoknál elég Kierkegaardra mutatni, a franciáknál *Taine*re, akit Péterfy találóan nevezett el a Condillachba oltott Hegelnek ; az angolok közt *Stirlingre*, hogy csak egy-egy képviselőt említsek. Hollandiában a legszívósabb és leghívebb hegeli iskolát látjuk csöndben dolgozni a mai napig. A magyar szellem se maradt érzéketlen e rendkívüli szellem iránt és érinthetetlen általa, elég, ha a két pápai professzort említem : *Tarczy* Lajost, a fizikust és a nagyelméjű *Kerkápoly* Károlyt, a későbbi pénzügyminisztert.

Annak a csaknem teljes bukásnak, mely a Hegel filozófiáját érte, s amely éppen olyan *unikum*, mint uralma volt, okát, akármilyen túlságos és kényelmes leegyszerűsítésnek lássék is, mégis a korszellem megváltozásában kell keresni,

csak úgy, mint virágzásáét, és nincs is veszedelem ebben a heurisztikus eljárásban, amíg nem feledjük, hogy a korszellem ezerféle szálból tevődik össze és azért a pragmatikus történetírásnak, itt a szellemi élet történetében is, külön kell végignyomoznia valamennyit. A mi minket itt érdekel, az, hogy a mult század első harmada után újból előállt a valósághoz való viszonyulásnak és ezzel a világfelfogásnak és életberendezésnek az az iránya, melyet akár realizmusnak, akár naturalizmusnak, akár pozitívizmusnak nevezünk, ugyanazt a dolgot jelöljük meg más-más oldaláról és szempontból: az a viselkedés az, mely a valósággal magával közvetlenül akar szemtől-szembe állani, a képzelet hozzátoldásai nélkül, az igazi valósággal, ami nem egyszerűen az anyagi valóság, — *pozitívizmusnak* nevezte Comte, mint új világmagyarázati elvet, *naturalizmusnak* nevezték el a művészetben megnyilatkozó formáját, *realizmusnak* az irodalmit. Nem szabad lenézni ezt az irányt, éppen olyan lényegesen hozzátartozik az emberi lélekhez, mint a másik, amely az igazi valóságot a dolgokon túl keresi; ez is az *igazi* valóságot kereste, mint az, amelynek Hegel volt a legmagasabb kivirágzása; mikor a reális valóságban kereste az igazit, akkor is éppen az *igaz* valóságot kereste, a valóság igazi mivoltát és értelmét.

És éppen ezt nem tudta többé megtalálni a Hegel rendszerében. S ennek oka nem is egyéb, mint éppen maga ez a rendszer. Két értelme van ennek a csaknem mágikus erejű fogalomnak. A hagyományos és közkeletű felfogás azt várja a rendszertől, hogy minden dolognak jelölje ki helyét egy nagy összefüggésben, mint ahogy a kereskedő minden cikket elhelyez egy-egy rekeszben, hogy minden pillanatban és végleges biztossággal csak utána kelljen nyúlni. Ez a vágy kioltathatlan az emberből, a bizonyosság és biztosság érzése utáni vágy a csirája és a *globus intellectualis* teljes és végleges fölmérésében van a titkos becsvágya és mozgató ereje. Nem is szabad kicsinyelni ezt a nagy törekvést. De nem szabad szemet hunyni természetes korlátjaiból támadó veszélyei előtt. Új dolgokat ismer meg az elme és ezek számára nincs rekesz, éppen mert újak; nemcsak, de nem is férnének meg bennök, ha volna is üres skatulya a számukra, mert az új ismeret nemcsak egy-két elszigetelt dolog ismerete, hanem új szempontból láttatja az egészet is, s ez a szempont természetesebb, tehát hódítóbb, mert igazabb az eddiginél: a rendszernek kell változnia, mert a rendszer az egész tapasztalatot köteles magyarázni, természetes, tehát igaz elvei szerint, mint ahogy Copernicus tette a naprendszer értelmezésében.

A Hegel rendszerének az volt a hibája, hogy ilyen zárt rendszer volt, a dolgok, vagyis a dolgok fogalmainak rendszere, éppen olyan mereven zárt, mint a Spinosáé, — mint minden rendszer, mely az abszolutumot akarja felmérni, ha bár azzal a nagyon is érthető értelmi furfanggal, amellyel Spinosa előre kijelenti, hogy a véges ember az abszolutumból csak annyit képes elismerni, amennyit két szerve: az érzékelés és gondolkodás a kiterjedés és a szellem adataiból összegyűjthet. A Hegel rendszerének zártságát is végső okul az abszolutum értelmezése okozta.

Szerencsére van a rendszer alkotásnak más elve is: amely nem a dolgok leltározására törekszik, amit még az egyes területek tudományai se végezhetnek a változhatatlanság megnyugtató tudatában, — hanem a dolgokról nyerhető ismeret törvényszerűségének elveit keresi, ezt is azzal a természetes szabadsággal, hogy ezek az elvek maguk is mindig mélyebben felismerhetők, mindig jobban kinyilvánítják magukat, amint az elme munkája mindig természetesebb összefüggések gyökereit látja meg — éppen a dolgokban. Éppen ez a rendszer rugalmasságának, organikus élete erejének biztosítóka és a maga szüntelen revíziójának kezessége: egyszerre nőnek gyökerei lefelé és termő ágai felfelé. Ilyen „rendszer” van Platonnak, ilyen Kantnak, és íme, a Platon filozófiája sohase szűnt meg élő valóság lenni, és a filozófia mindig hozzá tért vissza, valahányszor időszakos ernyedtségéből vagy megtévedéséből meg akart újulni; és Kant is túlmentette már, nem is egyszer, a filozófiát és benne a kultúra alapvetését a krízisen, nem azért, mert nincs rendszere, amint sokan mondják, hanem, mert rendszere célja

és mozgató elve : a dolgok természetének megismerésében érvényesülő törvényszerűség elveit felimerni, amely aztán képesít mindig megfelelően revideálni az időlegesen elért eredmények tartalmi rendszeresítéseit, egyszerű szóval : mindig új rendszert képes kitermelni a maga elveivel.

A korszellem tehát, a pozitív valóság iránt felébredt érzék nem tudta megtalálni Hegelben az igazi valóságot, amely pedig az abszolút ismeret abszolút igazságának öntudatával lépett fel. Mi tehát ennek a sajátos rendszernek alap-gondolata, amely, úgy látszik, nem bírta el a ráépített bámulatos épületet és nem tudta beváltani ígérését : hogy abszolút ismeretet ad ?

Ennek meghatározását rendkívül megkönnyíti az a körülmény, hogy Hegel éppenúgy, mint a Kant utáni filozófia minden termelő alakja, Fichte és Schelling, komolyan és változatlan meggyőződéssel hirdeti, hogy ők nem tesznek egyebet, mint hogy folytatják, amit Kant megkezdett, amit ő még homályosan fejtett ki, ők világosan és teljesen kidolgozzák ; és Hegel, ha nem is olyan lármásan, mint Schopenhauer, aki Kant egyedül jogos trónörökösének hirdette magát, de éppen olyan szilárdul vallotta, hogy ő a Kant tanait és szellemét folytatja. Ezzel kezünkben van a teendők egyszerű kulcsa : aki Hegelt meg akarja érteni, nem mellőzheti el végigjárni azt az utat, amely Kanttól Hegelig vitt — éppen a Hegel szép gondolata szerint, amely arra figyelmeztet, hogy az igazság az *egészben* van ; Hegel is csak egy rész abban a csodálatos műben, melyet a német szellem kitermelt, amíg Kanttól Hegelig megtette az utat.

2.

Mit tett hát Kant a filozófiában ? S minthogy a filozófia, megint a Hegel szép fogalmazásában, egy kor egész kultúrája, fogalmakba öntve, mit jelent Kant a kultúra megalapozásának egyetemes és igazán, egyetlen örökösén aktuális feladatában ?

Erre a kérdésre ma már röviden meg lehet adni a választ. Kant megadta a metafizika alapvetésének elvét, vagyis, megmondta, hogy miképpen lehetséges a metafizika, mint tudomány? A metafizika, melybe, mint mondta, sorsa volt, hogy szerelmes legyen, csakhogy reménytelen szerelmes, mert az a metafizika, melyet keresett, nem volt sehol, — mint természetes hajlam, *Anlage*, ott van az emberben, mint elégedetlenség mindazzal, ami kézzel fogható, amit az ember már elért, ami abból a sejtelemből táplálkozik, hogy tehát az igazi valóság túl van az érzékelhetően, szemlélhetőn : de, hogy lehet a metafizika, mint tudomány, azaz, igazolt, bizonyítható megállapítások módszeres egysége? Ha csak fölvetette volna Kant ezt a kérdést, melyet a metafizika két és félezer éves életében még nem tett meg, már ezzel is jótéteményt végzett volna vele, mert tudatossá tette a metafizika alkatát. De ezen túl, éppen a metafizika logikumának, vagyis alkatának megvilágításával a választ is megadta a metafizika egyetemes kérdéseire.

Két alapkérdésre várt ugyanis választ az ember a metafizikától, amióta művelte : mi az igazi valóság, a lényeges való, amely — ennyit előre tudott — ott rejlik az érzéki kéreg alatt, és hogyan tartja össze az az igazi valóság a jelenségek ezer nemét ? Műszóval úgy fejezi ki ezt a filozófia, hogy a *totalitást* keresi, az egésznek egységes értelmét, a teljes *imago mundi*-t és ezt az egészet a valóság végső elveinek értelméből reméli megvilágíthatni, — természetesen, hiszen éppen azok tartják össze a valóságot.

Hogy lehetséges hát a metafizika, mint tudomány? Mindenek előtt, nem úgy, hogy egyszerűen utána mondja a metafizikai ösztönnek sejtelmeskedő ötleteit ; ha tudomány akar lenni, tehát bizonyítható elvek szerint segíteni akar, szabályozni az ész egyetemes kultúráját, nem hallgathat semmi egyébire, csak a tiszta jelentések, a logikum vallomására.

Ez pedig mindenekelőtt arra figyelmezteti Kantot, hogy a valóság, melyet a metafizika magyaráz, ugyanaz a valóság, melyet az ember tapasztal és melyet a többi tudományok részenként magyaráznak ; a valóság annyi, mint a lehetséges

tapasztalat, és ezért a Kant kérdése : mi a dolgok természete, egy ezzel : mi a tapasztalat természete, és ezért a Tiszta Ész Bírolatának alapvető kérdése ez : hogyan lehetséges a tapasztalat? Nem valami sekélyes kétely kérdése ez, hanem éppen a legbizonyosabb tudat kérdése : itt van a tényleg birt tapasztalat, minél fogva lehetséges ez?

A válasz pedig erre a milyen új, éppen olyan egyszerű : tapasztalatunk azért van, mert a tapasztaló szellem nemcsak passzíve befogadja a dolgokról jövő benyomásokat, mint a viasz a pecsétnyomót, ahogy még Locke tanította, hanem a magából ad valamit a benyomásokhoz, — a magából viszi beléjük a szemléleti és értelmi tényezőket, amelyek nem a tapasztalatból jutnak a dolgok képébe — honnan hát? Az ismerő szellemből, — ezek a tapasztalat nem anyagi, hanem szellemi tényezői : *apriori* tényezőknek nevezi őket Kant, ezek a tér és idő ; már a pusztá szemléleti, érzéki tárgy észrevevéséhez ezek a nem érzéki funkciók kellenek, s hogy *értelme* legyen a tárgynak, vagyis, hogy egyáltalában tárgynak ismerjük fel és el, ami az öntudat elé áll, ahhoz a további *apriori* funkciók kellenek : amiket Kant a kategóriák nevéen foglalt össze. Hogy a tárgy önjelentését, a saját értelme autonómiáját felismerhessük, oda mindezek az *apriori* tevékenységek kellenek.

Ebből érthető már most a Kant elmékedésének középponti kérdése : hogyan vonatkozik az ismeret a tárgyra? Ebben benne van a tárgy kérdése, amely azt a magyarázatot nyeri, hogy a tárgy, — össze ne zavarjuk : az ismereti tárgy —, megalakul a tapasztaló emberen keresztül érvényesülő logos tiszta szellemi funkcióival, és ezzel meg van adva a válasz a minden ismerő munkát megelőző kérdésre, amelynek megoldása előfeltétele minden komoly elmékedésnek, amely valamely tárgyra irányul : *hogyan jut az értelem a dolgokba és hogyan jutnak a dolgok az értelemhez?* Íme a válasz : úgy, hogy a tárgyat, a tapasztalt tárgyat, a szellem alkotja meg, azért érti is meg, mert megérti a benne érvényesülő szellemet, — saját magát.

És most magától adódik a válasz a metafizika létkérdésére : tudomány úgy lesz a metafizika, ha ennek az emberen keresztül érvényesülő szellemnek a tapasztalatot létesítő funkcióit keresi. Ezzel meg van adva végre a metafizikának pozitív tárgya, programja és ezzel autonómiája : ama tényezők felkutatása, melyek minden tapasztalatot : természeti, esztétikai, erkölcsi, vallásos, jogi tapasztalatot lehetségessé vagyis, ami ezzel ugyanegy, valóságossá tesznek, és amelyek úgy *vannak*, ahogy a szellem egyáltalában lehet : a szellem úgy *van*, létezési módja az, hogy *érvényesül*. Érthető, hogy akik komolyan veszik az *érvény* gondolatát, hajlandók azt mondani: az érvény nincs, hogy hangsúlyozzák az érvénynek minden adott léttől különböző voltát (így a heidelbergiek, *Rickert* és társai). Nyilvánvalóan fölösleges és megtévesztő fontoskodás, mert az érvény létmódját teljesen híven fejezzük ki, ha azt mondjuk : úgy van, hogy érvényesül — hol? a tapasztalatban, melyet ő alkot meg a törmelékből, amely funkciói anyagául elébe áll. *Másként* azonban nincs a szellem: mint metafizikai realitás, dologi létező: a szellem igazi mivoltának meghamisítása volna.

Ezeket a tapasztalatban érvényesülő szellemi funkciókat kellett volna tovább-elemezniük a Kant utódainak, amire Kant egész életműve a példát és ösztökét meg is adta, mert bár a T. É. B.-ban még az volt a meggyőződése, hogy végleg feltárta rendszerüket, későbbi töprengései (az *Opus posthumum* tanúsága szerint) világosan mutatják, hogy szünetlenül mélyítette a szellem ezen törzsfunkcióinak elméletét. S most vessünk egy futó pillantást arra, amivé utódainál lett a Kant elve.

3.

Az első nagyszabású elme, *Fichte*, először csakugyan a Kant szellemében a tudásban, azaz az ismeretben érvényesülő logikumot kutatta a *Wissenschaftslehre*-ben, ahogy jellemzően nevezi a filozófiát. egyszer azonban letért az egyenes irányról, mikor azt hitte, hogy a Kant szellemében az énből kell levezetni a tapasztalat végső elveit, minthogy — mondja — az én állítja magával szembe a mást. Először

teljes határozottsággal tanítja, hogy az én maga is szüntelen tevékenység eredménye, nem *tény*, hanem *Tathandlung*; ebben a Kant nagy gondolata érvényesül: a tapasztalatot az észelvek teszik lehetségessé, nem egy lélektani tény, amilyen az én is, hanem a benne is érvényesülő logos. De aztán egy kicsinek látszó s mégis végzetes fordulattal letért erről a gondolatról, mikor a tárgyra vonatkozó ismeret végső elveit az énből akarta levezetni, nem az egyes, tapasztalati, véges énből, természetesen, hanem az egyetemes énből, az *éniségből* (Ichheit), ami azonban nem óvta meg attól, hogy egyszer azt az ént, az egyetemes ént, *létező* valóságának, metafizikai realitásának ne nézze, ezzel azonban az érvényből, vagyis a csupán szüntelen érvényesülés módján létező szellemből észrevétlenül megint egy misztikus háttérben „létező“ valóság lett s a Kant *észelveinek* egyszerű értelme elveszett a német idealizmus most elhatalmasodó áramlatában, amely visszaözlött ahhoz a misztikus gondolkozásmódhoz, mellyel az európai elmélkedés történetében föllépett a *Tauler*, *Seuse*, főleg az *Eckart* mester bámulatosan merész és csapongó spekulációival, amit a kor némely mai történetírója (Kroner) nem késik nagy elégedetten konstatálni, holott ez volt a Kant józan, egyszerű és igazolt tanának első megromlása. Az *érvény* genialis magyarászó elve most csúszott vissza a *létező* valóságok közé. Ennyire nehéz feladat tisztán megőrizni a szellem tisztán *szellemi* létmódjának gondolatát. Hát még gyakorlatát!

A második lépést *Schelling* tette meg, mikor azzal toldotta meg a *Fichte* tanát, hogy az az abszolút én, vagyis a világ ősalapja, mielőtt szellem volna, előbb természet: kísérjük tehát végig a szellem magához térése útját, amint az *Urgrund*-ből, sőt *Ungrund*-ből kibontakozik egy hosszú *Odysseiában*. *Fichtét* nem ragadta el ez a gondolat, ütközőponttá is lett köztük. Nincs is benne semmi nyereség, mert ha van tudományos értelme a vállalkozásnak, hogy a szellem előállítását keressék abból, ami nem szellem, akkor *ez nem a metafizikai spekuláció feladata*, mert ezt nem lehet kitalálni, hanem a türelmes megfigyelés és elemzés dolga, amely választ keres arra a talányra, hogy minő erők játéka csinál ugyanazon elemekből itt ásványt, ott élő organizmust. A *Schelling* természetfilozófiája ehhez nem visz közelebb. De, ami még fontosabb, ha sokkal teljesebb magyarázatát adja is majd az élet tudománya, mint amennyire ma képes, a filozófiára nézve akkor sincs belőle nyereség, mert a szellem kibontakozása a nem szellemből egy hajszálnyival se viszi előbbre az ő kérdését: az érvény kérdését, annál alkalmasabb elterelni a figyelmet az egyetlen filozófiai feladatról: akárhogy állott elő a szellem egyetlen ismeretes alakja, az emberben érvényesülő szellem, a filozófia kérdése mindig ez: hogyan érvényesül a logos, a tapasztalatait megalkotó szellem.

4.

Ezzel azonban már *Hegelnél* vagyunk. *Hegel* *Schellingtől* veszi át azt a nézetet, hogy a világ a kibontakozó szellem, a magamagát megvalósító abszolútum, csak hogy elégedetlen a *Schelling* abszolútumával, mert amaz emlékezetes kifejezés szerint olyan ez az abszolútum, mintha pisztolyból lőtték volna ki: találomra, összevissza megy az útja, ez lesz a *Schopenhauer* vak és azért nyomorultan szenvedő abszolútumának: a vak akarata forrása. *Hegel* azzal javítja meg a *Schelling* ötletét, hogy az abszolútumot tisztán értelmes és ésszerű szellemnek nevezi, azért nevezi fogalomnak, eszmének, gondolatnak. Nincs végig gondoltabb, egységesebb és zártabb rendszere a racionalizmusnak, mint a *Hegelé*, csak amaz első ér föl vele, amelyben az első lángész, aki megittasodott a felfedezéstől, hogy minő félelmetesen felséges hatalom a gondolat és a gondolkozás, *Parmenides*, a gondolkozás történetében soha többé vissza nem térő önbizalommal és töretlenül naiv egyoldalúsággal kijelentette, hogy a dolgok nem olyanok, aminőknek érzékeljük, hanem amilyenek gondoljuk, annyira, hogy létezni és gondolatni ugyanaz: τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι. Két és fél ezer esztendő értelmi érlelődésével gazdagabban és elmélyültebben ismétli *Hegel*: a világ élete a gondolat kibontakozása, amely maga-

magát gondolja s amelynek gondolatai valóságos dolgok, a reális világ tehát az abszolútum kibontakozása, megvalósulása.

Hogy pedig az abszolútum életsorsát, ezt a kibontakozást felmutathassa, átveszi Fichtétől a módszerét. Fichtének egyik legnagyobb és romolhatatlan becsü tette az volt, hogy felmutatta az én, az öntudat életmozzanatait. Az én élete abban áll, hogy szünetlenül kifejti magát, ez a magaállítása, (Setzen) ez a szünetlen *Tathandlung*, az előfeltétele annak, hogy akármi mást szembeállítson magával, mindazt, amit Fichte *nem-énnek* nevez. Ezt is az én állítja szembe magával s a folyamat azzal végződik, hogy az én újból összezáródik magával, a mást, a nem-ént, fölvette magába, az ellentét fölött az új szintézis visszaadja az én erejét és uralmát s most előlkezdődhetik a hármas lépés, mert ez a minden pillanatban újból lefolyó akció, ez a *Tathandlung* az én módszere, mellyel tapasztalatait szerzi.

Hegel már most ezt a folyamatot világfolyamattá tágitja, amiből az következik, hogy ami a Fichte gondolatvilágában természetes és magától értetődő, mert tényt fejez ki, a tapasztalati én életvalóságát, Hegelnél erőszakolt és meggyőző erő nélküli, mert a magamagát gondoló gondolat fogalmát nem tudjuk elgondolni. Pedig ez megy át Hegel szerint a maga ellentétébe, ez fogja össze magát a magasabb szintézisben, *jölemelve* oda (aufheben), ami tovább élni való az alsóbb fokról.

S most figyeljük meg : mindezt, először is, olyan létező valami végzi, amely először *csak úgy van, mint gondolat*, amely mindenestre azt a bámulatos képességet bírja, hogy magamagát gondolja. Mintha el lehetne képzelni gondolatot egy alanytól függetlenül, amely gondolja. Ez pedig az öntudatos intelligencia. Fichte ezt már rég kimutatta, mikor a *Ding an sich* gondolatáról leleplezte, hogy éppen *emiatt* az ok miatt tarthatatlan. Hegel azonban ez nem feszélyezi, ő az abszolútumot első alakjában úgy mutatja fel, mint tisztán *logikai létet* kifejtő valóságot ; a világ létének első alakja az, hogy csupa gondolat gyanánt van, a szellemi ősvilág először csak mint magamagát gondoló gondolat van. Azaz, a Fichténél már megindult lesiklás a szellem értelmezésében itt megteljesedik : ami csak úgy „van”, hogy érvényesül, itt már végleg metafizikai valósággá merevedik, ott vagyunk az Aristoteles végső pontjánál : valami örök létnél — τὸ τὴν εἶναι.

Egyszer azonban ez a csupa logikai lét, ez a magát gondoló gondolat, átcsap a maga ellentétébe, a nemlétebe, s ami még bámulatosabb, a nemléteből vissza tudja magát ragadni s az ellentétéből előáll a levés. Nem kell sok szó ahhoz, hogy Hegelnek éppen csak a fejlődés megindításához kellett ez a gondolati csoda, most aztán mehet előre az abszolútum kifejlődése. Így aztán nem lephet meg, hogy egyszer csak a tisztán logikai alakzatokból előáll az érzéki dolog, az ásvány, e fölött a növény, végül az ember, mint akiben majd öntudatra fog jutni ez a csodálatos valami, amely eddig csak kifejtette magát, csak a végén ismeri föl, hogy mindez ő maga ; a *dialektikai módszer* könnyen végzi ezt a csodát, egyszerűen minden elért alakulat tovább megy a maga ellentétébe : az ásvány fölött a növény, e fölött az állat, az érzéki lét fölött ellentéte, a szellem, ennek is három lépésben megteljesedő élete : a subjektív, objektív és végül az abszolút szellem, amely szintén három lépésben ér el a végső ponthoz : a művészet, vallás és filozófia egymás utáni fokain átjutva, végül ráeszmél, hogy amit eddig mint tárgyat nézett, mint magától idegent, ő maga az. Az örökös hármas lépések szünetlen körözése véget ér : az utolsó kör összefonódik az elsővel, a világhálózat teljes, a magát kifejtő ősvilág összezáródik magával a végső szintézisben, a gondolat és a valóság egy, a Parmenides világgömbje a szemünk láttára alakult ki és méretett föl.

5.

Hatalmas gondolattömbökből így szerkeszti ez a bámulatos spekulatív energia a történelem legszigorúbban egységesített racionális metafizikai rendszerét, mintha a háromszögellés szigorú iskolájába fékezett spekuláció diadalmenete volna. Csak egy hiányzik bámulatos szövedékéből : *a másként nem lehet* hódító kényszerű-

sege és ezáltal felszabadító bizonyossága. A bizonyosság kényszerítő ereje hiányzik ebből a tökéletes dialektikai szerkesztésből, ezt nem adja meg neki a kiinduló pont, vagyis a logikai alapvetés eredendő bizonytalansága : a gondolat, amely magamagát gondolja, éppen olya erőltetett, mint a módszer, mellyel a világot produkálja magából. *Rümelin*, a tübingi egyetem kancellárja, akinek kezdő tudós kora a hegeli filozófia fénykorába esett, 1870-ben, Hegel születése centennáriumán, a tiszta látásra higgadt történeti távlatban már nyugodtan megállapíthatta, hogy az egyetemi hallgatók már a negyvenes években mind kevesebb hiedelemmel fogadták, ha valaki azt állította magáról, hogy érzi, hogyan gondokozik benne a gondolat.²

A módszer erőszakoltságának és az alapelvek igazolatlanságának felismerése párhuzamosan haladt s a rendszer hitelének elvesztéséhez vitt, mert kiderült, hogy Hegelnek nincs válasza erre a minden elmélkedést megelőző alapkérdésre : honnan van a dolgokban a jelentés, vagy hogyan jut a jelentés a dolgokba. Nincs válasz, *mert jól se teszi a kérdést*, csak ismétli, dogmatikus önbizalommal, a metafizikai ösztön ősi hiedelmét, hogy a valóság érthető, éppen csak azt nem tudjuk meg, hogy miért az. Kant ezt a kérdést állította a filozófia középpontjába : Hegel kicsinyli ezt a kérdést és olyan önbizalommal, amely Kant után meglepően naív, rábizza magát az ész mindenhatóságára. Kant az emberi ismeret természetének illusztrálására szembeállítja a mi véges ismeretünket egy *intellektus archetypus* ismeretével, amely a maga ismereteit valóságos tárgyakká tudja realizálni. Hegel kap az összevetésen és amit Kant tükörnek használt, a magunk végességének tükröztetésére, Hegel bizonyos és valóságos létnek veszi, mintha képes volna az ember egyébre, minthogy a maga értelmi alkatába vessen egy pillantást, amellyel világképét megalkotja. Csak olyan kor fogadhatta ezt a merész hitet az értelem világalkotó erejében olyan lelkesen, mint a Hegelé, amelyet a szellem romantikus dédelgetése úgy magával ragadt, hogy a termelő áramlat lendületében elfeledkezett az alapvetés biztosító munkájáról.

A bizonytalanság, melyet az alapvetés tisztázatlansága okoz, főleg abban jelentkezik, hogy nem tudjuk : a logikai vagyis ismerő funkciók összeműködéséről van-e szó a dialektikai menetben, vagy pedig a valóság életmozzanatairól ; igen, mert az érvény és a való lét sehol sincsenek szabatosan elválasztva s az olvasó úgy érzi magát, mintha egyszerre két csónakban állana egy-egy lábával. Növeli a bizonytalanság érzését az, hogy bár Hegel tisztán a logikai egymásutánt akarja megállapítani, mégis, mihelyt egymásutánról van szó, ellenállhatatlanul az idői szempont is érvényesül és ekkor az a meglepetés éri az embert, hogy amint az egyes fokozatok, az ősvilágalap életmozzanatai egymásután kibontakoznak, főlegessé is válnak : *fölemeltek* a következőbe, de csak mint már meghaladt mozzanatok s ami szüntelen mozgalmasságnak indul, a végén megáll, sőt megmerevedik ! Egy abszolútum, amelyik befejeződik, lehet-e ennél erőteljesebb figyelmeztetés a Hegel alapgondolatának belső gyöngeségére ?

S ha ma mégis, az idők jele gyanánt, Hegel reneszánszáról lehet és kell beszélni, talán nem lesz nehéz az igazán nyereséges és termékenyítő hegeli hatás módját megjelölni. A Hegel felé fordulás ma természetes, ha arra gondolunk, hogy a világrengésben összeomlott alapvető bizonyosságokat vissza akarja nyerni az emberiség s minthogy nem találhatja az érzéki, kézzelfogható valóságban, tehát ezen túl kell keresnie, valami szellemi valóságban és itt a legteljesebb kíváncsisággal várhatjuk, hogy a valóság iránti érzék, az új idők új tárgyilagossága, „dologi-sága“ (Sachlichkeit) hogy lesz képes megőrizni magát a metafizikai ösztön káprázatának csalóka játékától, amely a metafizika reprimálásában kezdi úzni megtevesztő üzelmeit, a komoly kritikai alapvetés kicsinylésével, amellyel pedig Kant végre tudománnyá nemesítette a királynői méltóságra hivatott metafizikát. Nem lehet csodálkozni, hogy a Hegel nagyszerű spekulációi újból vonzani kezdik az elméket, nem egynek menekvés ez a szigorú bizonyítások világából a szív vágyainak boldog sejtelmeskedéseibe.

² Rümelin Gustav : Reden und Aufsätze, 1875. 48—49, 51.

Talán nem vakmerőség azt mondani, hogy ezekből a spekulációkból nem volna nyeresége a mai embernek és alig van öröndetesebb jelensége a Hegel reneszánsznak, mint az, hogy a legodaadóbb hegelianusok se akarják a mester rendszerét mindenestől, dogmatikus érintetlenségben felújítani. Még a módszerről is be kell vallaniok, hogy nem ez a Hegel maradandó alkotása, amiben kora még a varázserőt látta, és azért itt is igaza van Rümelinnek,³ a Hegel nagy elméje nem ott végezte az igazi nagyszerű filozófiai munkát, ahol módszere fogásait csillogtatta, hanem, éppen ellenkezőleg, ott, ahol szabadulni tudott módszere bűvöletétől, a hármas lépés sokszor prokrusteszi operációitól, ahol a dolgok logikáját tudta megszólaltatni; ahol csaknem emberfölötti mértékben gazdag és alapos tudásából új tárgyi igazságokat ismer fel, akár a gondolkozás logikai törvényeit kutatja, akár a társadalom vagy az állam életformáit, akár a műfajok belső alkatáról szól, akár a vallás történeti és alkatbeli törvényeiről. Itt bűvölik el az olvasót az örökkévalóság számára megformált fogalmazások, itt vannak filozófiájának élő és termékenyítő csirái.

De a filozófiától mindig többet várt az ember, mint csupán egy-egy fényes ötletet, világító gondolatot; a filozófiában mégis az *egésznek* képe a fő: „átpillantását vágyjuk az egésznek“. Az egészre irányuló tekintetet pedig csakugyan semmi sem edzheti és iskolázhatja jobban, mint a Hegel filozófiája s ezért az egységbe való összefoglalás egész feladatának előtérbe állításában és problematikája exponálásában szabad látnunk a Hegel reneszánsz igazi ígéreteit. A kultúra tudat-egységének problematikája ez s a filozófia igazi kultúrmissziója éppen ennek az egységnek szüntelen tudatosítása és ébrentartása. Mert a filozófiának, találónan mondta a szellemes *Paulsen*, nincsenek új problémái, csak örök problémái vannak, minden kor újból megéli és azért meghatározza hozzájuk való viszonyát; a filozófia kulturális feladatának legjava: éppen ezt a szüntelen *végiggondolást*, az egység középpontjáig való előhatolást végezni és végeztetni.

Am problémát felvetni és problémát megoldani: két különböző dolog. A megoldást az előzők alapján nem várhatjuk a Hegel spekulációitól és nem hiszem, hogy kegyeletlenség volna azt mondani, hogy ha a mi korunk mindenestől vissza akarná venni a Hegel rendszerét, akkor ezúttal is ismétlődnek ugyan a régi tanulság, hogy a lángelmék tevédeisei is termékenyítőbbek, mint apróka értelmek verejtékszágú „igazságai“, de ugyanakkor ismétlődnek az a már egyszer átélt történeti tapasztalat is, hogy az az iskola, melyben meg lehet találni a problémák megoldását, mert meg lehet találni a megoldás elvét, az, amelyet Kant nyitott meg minden metafizika számára, amely tudományként akar fellépni és ezt az iskolát büntetlenül senki sem mellőzheti.⁴

Tankó Béla.

³ U. o. 53.

⁴ A csaknem beláthatatlan Hegel-irodalomból a legfőbb művek:

Hegel életére nézve a legkimerítőbb munka ma is a *Rosenkranz-é*: *Hegels Leben*, 1844. — *Dilthey* nagyszabású kezdeményezése csak Hegel ifjúkorát dolgozta fel: *Hegels Jugendgeschichte* (Ges. Schriften IV. Band).

Hegel összegyűjtött munkáit jubiláris kiadásban rendezte sajtó alá *H. Glockner*; a Philos. Bibliothekben *G. Lasson* adta ki Hegel munkáit.

A róla szóló munkák közül kiválnak: *Kuno Fischer*: *Hegels Leben, Werke und Lehre*, 1911. (II. kiad.). — *W. Moog*: *Hegel und die Hegelsche Schule*, 1931. — *Betty Heimann*: *System und Methode in Hegels Philosophie*, 1927. — *Nic. Hartmann*: *Die Philosophie des deutschen Idealismus*, II. Teil: Hegel, 1929. — *W. Windelband*: *Geschichte der neueren Philosophie*, II. Band és *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. — *R. Kroner*: *Von Kant bis Hegel*. 2 kötet, 1921—24. — *Th. Haering*: *Hegel, sein Wollen und sein Werk*. I. Band. 1929.

Zakariás próféta és könyve.

Bevezetés.

I. Az üdvtörténelemben, tágabb értelemben a világtörténelemben nem közönséges, de nagyon is kiváltságos szerep jutott az ótestamentomi prófétáknak. Hozzájuk hasonló személyiségeket egyetlen más nemzet sem képes felmutatni; a zsidóság specialitásai ők, amint Caspari¹ találóan jegyzi meg. Működésük egy nép körére korlátozódik csupán, de hatásuk nem ismer határokat s az általuk hozott és nyújtott kincsek az emberiség közkincseivé válnak. Egy-egy kor heroszai, megtestesült kijelentései, mennyei küldöttei valamennyien, de ugyanakkor, olykor tudatosan, olykor öntudatlanul dicsőbb és fenségesebb korok inaugurálói és munkálói. Nemcsak új vallásos világkép megteremtői, tisztább erkölcsi felfogás alapvetői, új, addig ismeretlen örök igazságok hirdetői csupán, hanem, mint Jáhve eszközei, a nép vezetői, sőt az élet és „történelem formálói”.² Osztályrészük nem zavartalan nyugalom, áldott békesség; mindig ott állanak, ahol legnagyobb a veszély, ahol hullámok csapnak össze, ahol örvények kavarnak; egész lényük kiáltó tiltakozás jelenük és multukkal szemben, de fokozhatatlan aktivitás a jövő kibontakoztatására; pusztítanak és rombolnak, de csak azért, hogy a romok helyén építhessenek: szebbet, dicsőbbet, nagyobbat alkothassanak. Sokszor egyedül állanak szent ügyük szolgálatában, az elhívó szó jelölte helyen, de akkor is mint ércoszlop állanak, meg nem hajlanak, inkább derékba törnek, mert biztos tudatában vannak, hogy a bennük és általuk működő erő folytán elestükben is megnyerték a győzelmet. Geniusok voltak, akik az igazi emberi élet fundamentumait vetették meg, amelyen felépülhetett az isteni kegyelem legnagyobb és legteljesebb áldása: a keresztység. Jelentőségük tehát nem időleges, múló értékű, hanem világtörténelmi és örök érvényű. Évezredek suhanása nem temeti el őket: idők felett állanak.

A prófétizmus azonban, mint az életnek évszázadokon át uralkodó jelensége, tényezője, magán viseli a szükséges történelmi fejlődés bélyegét, jellemző vonásait. Nem deus ex machina módjára jelenik meg a vallásos élet színterén, létidején nem áll mindig a legmagasabb fokon. Megvannak az emelkedés fokozatai és szemlélhetők a hanyatlás útjai is mindaddig, míg egyszer csak teljesen megszűnik létezni őseredeti alakjában és hívatásában, domináló szerepet játszva az idők teljességének előkészítésében. Általában három korszakot különböztethetünk meg: 1. a kibontakozás, amely első megnyilvánulásaiban visszanyúlik egészen Mózesig s tart az első író prófétáig, Amós, Hóseásig,³ (1400—760. Kr. e.); — 2. a virágzás, Amóstól Deutero-Ésaiásig (760—535. Kr. e.); — 3. a hanyatlás kora

¹ Lic. Dr. W. Caspari: Die israelitischen Propheten. Leipzig, 1914. 5. lap. Vannak ugyan kutatók, akik idegen eredetűnek tartják a prófétizmust. Így pl. Dr. C. H. Cornill Arabiából származtatja: Der israelitische Prophetismus. Strassburg. 6—8. Aufl. 1912. 12. l. H. Winckler Babyloniából: Keilinschriften u. A. T. 1903. 3. Aufl. 170. l.; ismét mások kanaanita eredetűnek ítélik: L. Die Religion in Geschichte u. Gegenwart, 2. Aufl. IV. B. 1537—38. lk.; Meinhold: Einführung in das Alte Testament. 2. Aufl. 150. l. G. Hölscher: Die Propheten. Untersuchungen zur Religionsgeschichte Israels. Leipzig, 1914. III. l. Dr. E. König: Die alttestamentliche Prophetentum und die moderne Geschichtsforschung. Gütersloh, 1910. 65—68. lk.

² D. B. Duhm: Israels Propheten. 2. verb. Aufl. Tübingen, J. C. B. Mohr. 1922. 5. l.

³ A prófétaság kezdetére nézve a vélemények nagyon eltérőek. Így pl. J. Wellhausen: Die Kultur der Gegenwart (hrsg. P. Hinneberg) I. Bd. 4. 26. l. a filiszteus harcok idejére teszi; H. Winckler Atalja királynő korára (I. II. Kir. VIII. f.) a Helmsolt: Weltgeschichte III. B. 1901. 204. l.; H. Greszmann pedig Sámuel idejére: Die Schriften des Alten Testaments in Auswahl. 1. Lief. 1909. 30. l.; C. H. Cornill szintén, i. m. 13. l. K. Marti a bírák korának végére helyezi a prófétizmus kezdetét: Geschichte der israelitischen Religion. 5. verb. Aufl. Strassburg, 1907. 139. l.; Ed. König viszont még a Mózes előtti korba vezeti vissza a kezdetet, hivatkozva arra, hogy már Ábrahám is jelöltetik a נביא szóval (Gen. XX : 7. v.), i. m. 12. l. Mózeset is ideszámítja J. Meinhold: i. m. 14. l.

Haggeustól a makkabeusi korig, amikor is az apokalyptika névtelen hősei zárják be a sort (535—100. Kr. e.).⁴

Ez ezredéves történelem keretein belül természetesen nem állanak egyforma magaslaton a prófétizmus képviselői : a próféták sem. Vannak úttörő hősök, akik csapást vágnak a szent eszmények felé ; triumpháló személyiségek, akik a kijelentés áldott szövetségét lobogtatják, megvilágítva az emberi élet eszményi követelményeit, ideális magaslatait, Jáhve lényét, örökkévaló és ideiglenes akaratát, életükkel is megpecsételve a hirdetett igazságokat (Ésaiás, Jeremiás stb.) s vannak végül epigonok,⁵ akik semmi újat nem mondanak ugyan, csak ismétlik a már elhangzottakat, de olyan szolgálatot teljesítenek, olyan elhivatást nyertek, ami által a próféták táborába tartoznak. Nevük **נביא** hivatásuk világtörténelmi, egyéniségük : genius.

Kisebbiteni, kevésre értékelni egyiket sem lehet, mert mind elvégezte, amire hivatott, többet pedig nem is végezhetett. A történelem folyásába, irányításába mind oly szorososan kapcsolódik be, hogy onnan kiszakítva tátongó ürt hagyna maga után. Jelentőségüket, nagyságukat, értékeiket nemcsak theologusok ismerik el és méltatják, hanem a számottevő, komoly történetírás képviselői is, habár egy s más vonatkozásban helytelenül ítélnék is.⁶

Megismerni, megérteni, a legteljesebb és legtisztább megvilágításban látni ezeket a csodálatos személyiségeket elsőrendű törekvése volt a zsidóságnak éppúgy, mint a keresztyénségnek. A terjedelmes rabbinikus irodalomban számos hely foglalkozik velük,⁷ az ós- és ókeresztyénség legkiválóbbjai behatóan tanulmányozták s gazdag, idevonatkozó irodalmat hagytak örökségül az utókorra.⁸ Anyag, módszer, tudás tekintetében a legjobbat nyújtva, ami saját korukban rendelkezésre állt. A középkor jeles héber exegetái⁹ után különösen a reformáció fordította felénk a figyelmet újra s azóta nemcsak a vallásos kegyesség, de a legtisztább tudomány érdeklődésének is középpontjában állanak. Az ad fontes nemcsak jelszó maradt, de megtestesült valóság lett. Sőt a nagy cél eléréséhez újabb gazdag anyagot szolgáltatott egyrészt a vallástörténelmi kutatás,¹⁰ másrészt a Szentföldön, az egykori próféták működése területén végzett ásatások.¹¹ Sokasodott az anyag, változtak a módszerek, úgy hogy ma általában jóval többet tudunk róluk, mint tudtak azok, akik idői tekintetben sokkal közelebb állottak hozzájuk.

Megismerésük, megértésük első sorban a reánk maradt irataik, könyveik alapján történhetik, amelyek az ótestamentomi Kánonban egymás mellé sorakoznak s amelyek karakterisztikus képet nyújtanak személyiségükről is s amellet az általuk hozott kijelentések s képviselt igazságok őrizői. Azonban e könyvek, sajnos, nem maradtak reánk őseredeti formájukban, nem öröklődtek nemzedékről-nemzedékre sértetlen és változatlan állapotban, hanem különböző okok közrejátszása folytán aránylag sok változást szenvedtek. Bizonyos részek kimaradtak,¹²

⁴ Pld. Ésaiás XXIV—XXVII. fejezetei, amelyek Johannes Hyrkanus korában frattak.

L. K. Marti : Das Buch Jesaja. Kurz. Handkomm. z. A. T. Abt. X. Tübingen, 1900. 182. l.

⁵ G. Hölscher : i. m. 344. l. RGG. 2. Aufl. IV. B. 1930. Propheten c. szó alatt. 1558. l.

⁶ L. összefoglalva : Ed. König : i. m.-ban.

⁷ A Talmudnak számos idevonatkozó része.

⁸ Ilyenek : római *Hippolytus* : Dániel kommentár (4 könyv). Kr. u. 202-ből (a legrégibb exegézis) ; syr *Ephrem* (†373.) a Pesitto alapján az egész Szentírást kommentálja ; alexandriai *Cyrril* : Ésaiás és a kis próféták magyarázata többek között ; *Hieronymus*nak Jeremiáshoz fűzött magyarázatai ; *Nagy Basilius* : Ésaiás I—XVI. fej.-khez fűzött magyarázata stb.

⁹ *Rási*, *Áben Esra*, *Kimchi Dávid*, *Maimonides* stb., keresztyén részről : *Lyra Miklós*, *Valla Lőrinc*.

¹⁰ A vallástörténelem néhány évtizeddel ezelőtt jutott szerephez az ó-szövetségi tudományok körében s azóta jelentős helyet foglal el (bár számos helyen nagyon is elfogult túlzásokba csap át). L. erre vonatkozólag : G. Hölscher : *Geschichte der israelit. und jüdischen Religion*. 1922. Dr. Varga Zsigmond : *Vallásos világnézet és történelmi kutatás*. Kolozsvár, 1911. Dr. Ed. König : *Geschichte der alttestamentliche Religion*. 3—4. Aufl. 1924.

¹¹ Az ásatások eredményeiről részletesen beszámol a *Zeitschrift d. deutschen morgenländ. Gesellschaft* c. folyóirat egyes füzetében.

¹² Legjellegzetesebb a kihagyásokra és betoldásokra vonatkozólag Jeremiás próféta könyve, ahol a massoretikus szöveg 2700 szóval több, mint a LXX. fordítás, viszont a

más helyen szavak, mondatok, sőt terjedelmes részek toldattak be, ami könnyen megérthető az akkori korszellemből és Israel vallási életének folytonos változásából, emelkedéséből. A próféta előtti kor elbeszélői, írói meg sem nevezik magukat. A próféták már határozottan megjelölik magukat, feltüntetik nevüket munkáikban, de nem mint írók teszik ezt, hanem mint az őket elhívó Jáhve megbízottai.¹³ Akkor még nem uralkodott a szerzőség séthetetlensége s az olvasók saját gondolataikat, megjegyzéseiket is odaírták a lap szélére (glosszák), vagy másolás alkalmával egyenesen a szövegbe. Később másolások alkalmával a szélen levő glosszák is bekerültek a szövegbe s aztán mint eredeti alkotórészek szerepeltek. Tudnunk kell ehhez még azt, hogy a próféták iratai haláluk után magántulajdonban maradtak. Különös alkalmat szolgáltatott jegyzetek közbeiktatására a vallásos élet fejlődése. Az olvasók saját vallási meggyőződéseiket és felfogásukat akarták szemlélni az egyes könyvekben, ezért minden lelkiismereti vádolás nélkül megváltoztatták, ami azzal éles ellentétben állott. Nekik nem (vallás)történeti okmányokra volt szükségük, hanem elsősorban isteni kijelentésre, ami életük fundamentuma és zsinórmértéke. Nagyon is reális gondolkozásuk tiszteletben tartotta a multat, de többre értékelte a jelent és a jövőt. Szerették a multat is jelenük szemüvegén keresztül nézni, különösen a Deuteronomium létrejövételétől (622) kezdve. E változtatásoknál nem rossz indulat, hamisítási szándék vezette az illetőket, ennek még a gondolata is távol volt tőlük.¹⁴ Jóhiszeműleg cselekedtek.

Amellett a másolók is könnyen ejthettek hibákat, elnézés, vagy meg nem értés folytán. A paleographia világosan mutatja, hogy különösen sok alkalom kínálkozott erre. A fogság utáni válságos időkben ismét megszülettek a névtelen írók. Eszményképeik a régi nagy próféták voltak. Őket utánozták — természetesen csak külső alakban teheték — s hogy munkáik fennmaradását biztosítsák, régebbi írásokhoz csatolták, sőt igen sok esetben egyenesen közbeiktatták azokat.

Mindezek a tények elég világosan mutatják, hogy ha bármelyik könyvet tesszük vizsgálat tárgyává, szükséges a legszigorúbb kritika alkalmazása. Különböző torzképet nyerünk a célunkat, a tisztánlátást nem érhetjük el. Így áll a tudomány az igazi vallásos kegyesség szolgálatában is.

II. A próféták és prófétai könyvek között foglal helyet *Zakariás próféta és könyve*. Nem a legkimagaslóbb személyiség és műve nem a legnagyobb jelentőségű. De a fentebb jelzett okoknál fogva¹⁵ éppen olyan fontos az ő megismerése is, mint egy Ésaíasé, vagy Jeremiásé, akik olykor-olykor evangéliumi magaslatokon jártak. Speciális értékei, különösen sajátosságai, jellegzetes vonásai, mint később látni fogjuk, ennek is megvannak. De leginkább megvan — s ez a legfontosabb — üdv-történeti jelentősége.

Jelen dolgozat célja nem a zakariási problémák egyikének, vagy másikának kiragadása és megoldása, hanem lehetőleg minden idekapcsolódó, az ószövetségi theologiai tudományok keretein belül eső kérdés összefogása, summázása, a kérdés természete szerint rövidebben vagy hosszabban, — a tudomány mai eszközeinek és adatainak felhasználásával, olyan összkép megalkotása, amely minden oldalon és minden vonatkozásban a leghívebben és legigazabban mutatja a valót. Eleddig számos munka jelent meg, amelyek mindegyike a jelzett tétel egyik vagy másik kérdését, problémáját dolgozza fel. Vannak isagogikai feldolgozások, amelyek összefoglaló munkák keretein belül köteleességszerűen tárgyalják a Zakariás-könyv idetartozó kérdéseit is.¹⁶ Vannak vallás- és irodalomtörténeti részletek,

LXX-ban 100 olyan szó van, ami a massoretikus szövegből hiányzik. *D. Dr. Kállay Kálmán: Jeremiás próféta élete és működése a Biblia filológiai és történeti kritikája* alapján. Theológiai Szemle, 1925. 307. 1.

¹³ L. *Czeplédi Sándor: Hóseás*. Pápa, 1907. 8. l., ahol Hóseás könyvével kapcsolatban foglalkozik e kérdéssel. A betoldások egyébként azzal is magyarázhatók, hogy a másolókat sorok szerint fizették s így kibővítették a próf. könyveket. L. *D. Dr. Kállay K.* i. m. 307. 1.

¹⁴ L. bővebben e kérdés fejtegetését *B. Duham: Israels Propheten*. 2. Aufl. 1922. 11. 1.

¹⁵ L. a 3. bekezdést.

¹⁶ Az irodalom figyelembevételénél mindig a magyar irodalomra illeti az elsőség. Mivel ez szinte szóba sem jöhet, német- és angolnyelvű irodalomhoz kell fordulnunk. A részletes irodalmi felsorolás később következik.

egy-egy kiemelkedő theologiai pontokkal foglalkozó fejezetek.¹⁷ Mindezek csak részlet-megoldásokat nyújtanak, feladatuk keretein belül maradva nem is adhatnak többet. Kisebb számban ugyan, mint az előbbieket, de vannak exegetikai munkák. Az exege-sis jellemvonása, hogy a lehető legnagyobb teljességre törekszik. De módszere természeténél fogva az összehordott és kitermelt anyagot nem logikus összefüggés-ben, áttekinthető csoportosításban nyújtja, hanem a szöveghez alkalmazkodva, versről-versre, mondatról-mondatra, sőt sokszor szóról-szóra halad s ezek kapcsán tárgyalja le a rendelkezésére álló anyagot s mondja el összes észrevételeit.¹⁸ Teljes-sége tehát megvan, de rendszertelen teljesség, a szó jobbik értelmében véve. Az, hogy az egyes tudományágak az ószövetségi theologia keretein belül legyen exege-sis, vagy isagogica, vallástörténet, vagy irodalomtörténet, költörténelem, vagy archeo-logia olyan szerepet töltenek be és oly munkát végeznek, amely mind nélkülözhet-telenül szükséges: vita tárgyát nem képezheti. De éppen az idők folyamán létre-jött ezen sokoldalú és szétfutó ágazatok hozzák magukkal, hogy mellettük szük-séges volna oly munkák létrejövetele, megalkotása, amelyek rendszeres teljesség-ben, mindennemű vonatkozás felvételével, egyetemlegesen tárgyalják le nemcsak az ótestamentum egyes könyveit, hanem az egész ótestamentomot. A mai mind-inkább lüktető korszellem feltétlenül megkívánja ez összkép nyújtását, amely az exege-sis által hagyott hiányokat is pótolja s a lehetőség szerint eltünteti.

A módszer, amellyel a felvett és feldolgozandó anyagot megvizsgáljuk, éppen a kitűzött célnak megfelelően nem egységes. Ha teljes munkát akarunk végezni, úgy az anyagot nem lehet egyik vagy másik módszer szerint megvizsgálni s annak alapján ítélni meg csupán, hanem különböző módszereket kell felvinnünk és azok segítségével tisztázni minden felmerülő adatot. Egész sereg módszer áll rendelkezésünkre, amelyeknek szerepet juttatunk. Az *isagogica* módszerével megvizsgáljuk, hogy az illető rész, mint a Kánon alkotó része, milyen körülmények között jött létre, mikor, ki s miért írta, az idők folyamán milyen változásokat szenvedett.¹⁹ Az *irodalomtörténet* módszerével megállapítjuk a könyvnek, mint tisztán irodalmi terméknek a sajátosságait, főként nyelv, stílus, kifejezések, más irodalmi produk-tumokkal való kapcsolatok szempontjából.²⁰ *Historiai*, történelmi módszerrel ki-keressük a szóbanforgó korszak speciális vonásait, mozgató szellemi tényezőit, melyek pecsétüket több kevesebb mértékben rányomták az illető kor minden személyére és minden megnyilvánulására, itt is állván a nagy igaz tétel: korának gyermeke mindenki s korának produktuma minden alkotás.²¹ A *vallástörténeti* módszer révén tisztázódást nyer, hogy milyen fejlődési fokon állt akkor Israel vallása, milyen új gazdagodást nyert a próféta működése folytán, esetleg milyen új fejlődési irányt vett. Továbbá, hogy a próféta nyújtotta anyag mutat-e kapcsolatot más vallásokban található anyaggal s ha igen, úgy ez anyagok milyen viszony-ban vannak egymással: analogikus, vagy genetikus összefüggés áll-e fenn?²² *Psichológiai*, szorosabb értelemben valláspszichológiai módszert is alkalmazunk, hogy megállapíthassuk, mi lehetséges és lehetetlen, mint szellem életi megnyilván-

¹⁷ Ilyenek pl. A. *Jeremias*: Das Alte Testament im Lichte des alten Orients. Leipzig, 3. Aufl. 1916. Dr. *Varga Zsigmond*: Az ókori keleti népek művelődéstörténete. 2 kötet. Pápa, 1918., megfelelő fejezetei. A. *Bertholet*: Kulturgeschichte Israels. 1919. H. *Gunkel*: Schöpfung und Chaos. 2. Aufl. 1921.

¹⁸ *Pukánszky Béla*: Az ótestamentomi exege-sis feladatáról. Pozsony, 1892. H. *Gunkel*: Ziele und Methoden der Erklärung des Alten Testaments c. dolgozata részletesen szemlélteti e módszer kérdéseit. Megjelent a Reden u. Aufsätze. Göttingen, 1913. c. kötetben, 2. pont a.

¹⁹ Dr. *C. Steuernagel*: Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1912. C. H. *Cornill*: Einleitung in das A. T. 7. Aufl. 1913. Dr. *E. Sellin*: Einl. in das Alte Test. 4. Aufl. 1925. stb.

²⁰ *J. Fürst*: Geschichte d. bibl. Litteratur, 1867. K. *Budde*: Geschichte der althebr. Literatur. 1906. stb.

²¹ Manapság már alkonyát éli az évszámokra s nagyhangú külső adatokra támaszkodó leíró történelmi irányzat és módszer s helyét a szellemtörténelem foglalja el mindinkább, amely világosságot vet a korokat valóban mozgató s az eseményeket szülő tényezőkre. (Dr. *Révész Imre*: A magyar protestáns történetírás feladatai. Előadás a budapesti reform. theol. akad. disztermében, 1931. május 5.)

²² Dr. *Varga Zsigmond*: Ószövetségi vallástörténet. Előadások. Kéziratot jegyzet. 1927—28.

nulás. Végül említjük az *exegetikai* módszert, amely felhasználja az előbb említett módszerek által nyújtott eredményeket, hozzávevén még a nyelvi, filológiai s aztán a ritkábban előforduló archeologiai, földrajzi stb. adatokat, minden legkisebb rész-nél a végeredményt állapítja meg.²³ A dolgozat egyes részeinek természete szerint a módszerek közül hol egyik, hol másik jut domináló szerephez.

Alapforrásul a massoretikus szöveg szolgál, mint az eredeti héber szöveg hordozója. A használt munka : *R. Kittel* : Biblia hebraica. Stuttgart. 1913. Mivel a legfontosabb variánsokat s a szövegromlásoknál kiváló tudósok által proponált korrekturákat is hozza, elsőrendű eszköznek tekinthető. Mellette igen fontos az ú. n. Szeptuaginta (rövidítve : LXX.) görög nyelvű fordítás, mely szövegében, hagyományában régibb tradíciót tartott meg a massoretikus szövegnél s így sok helyen a massoretikus szöveg felett is döntő tekintéllyel bír.²⁴ Ezenkívül a fordításoknak egész sora áll rendelkezésre,²⁵ amelyek azonban csak másod-, harmadrendű források gyanánt tekinthetők.

Nyomdatechnikai okok lehetlenné tették az eredeti szövegből vett citátumoknak héber írásban való közlését. Ezért, egynehány fontos szó és kifejezés kivételével, *átírva* közöljük azokat. Az átírási rendszer a következő :

א = ' (aleph)	ב = b (bet)	ג = g (gimel)	ד = d (daleth)	ה = h (heth)	ו = v (vav)	ז = z (zayin)	ח = h (cheth)	ט = t (tet)	י = j (yod)	כ = k (kaph)	ל = l (lamed)	מ = m (mem)	נ = n (nun)	ס = s (samech)	ע = e (ayin)	פ = p (pe)	צ = c (tsay)	ק = q (kaph)	ר = r (resh)	ש = s (shin)	ז = sz (zayin)	ת = t (tet)
אָ = á	אַ = a	אֵ = e	אֶ = e	אִ = i	אֵ = é	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i	אֵ = i	אִ = i
אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o	אֻ = u	אֹ = o

²³ L. a 18. sz. jegyzetet.

²⁴ Használt szöveg : *H. B. Swete* : The old Testament in Greek according to the Septuagint. Cambridge, 1907.

²⁵ Ilyenek az arámn nyelvű Targum ; a latin Vulgata ; a syr Pesitto ; Aquila, Symmachos és Theodotion görög fordításai. Könnyen áttekinthetők a poliglotta kiadásokban. — Jelen-tékeny számú és terjedelmes az a szakirodalom, amely az eddig végzett körünkbevágo kuta-tások eredményeit foglalja magában. Nevezetesebbek a következők : A) *Kommentárok* : *Dr. Kecskeméthy István* : Kommentár Náhúm, Haggai és Zecharja próféták könyveihez. Kolozsvár, 1915. *F. E. Meis* : Der Prophet Zacharias kurtz und deutl. erklärt. Leipzig, 1706. *A. Köhler* : Die nachexilischen Propheten. Die Weissagungen Sacharjas. I. 1861. II. 1863. *F. Hitzig* : Die 12 kl. Propheten. 3. Aufl. W. Pressel : Commentar zu Haggai, Sacharja und Maleachi. 1870. *W. H. Lowe* : The Hebrew Students ; Comm. on Zecharja Hebr. and LXX. 1872. *C. J. Bredenkamp* : Der Prophet Sacharja. Erklärt. 1879. *C. H. H. Wright* : Zecharja and his Propheties. 1879. *T. T. Perowne* : Haggai and Zecharja. 1893. *J. Well-hausen* : Die kleinen Propheten. Übersetzt mit Noten. 3. Aufl. 1898. *W. Nowack* : Die kleinen Propheten. 2. Aufl. Göttingen. 1903. (Handkomm. z. At. Abt. III. Bd. 4.) 3. Aufl. 1922. *K. Marti* : Das Dodekapropheten. Tübingen, 1904. (Kurz. Handkomm. z. At. Abt. XIII.) *C. von Orelli* : Die 12 kleinen Propheten. 3. Aufl. München, 1908. (Kurzgef. Komm.) *B. Duhm* : Ammerkungen zu d. 12 Propheten. Zeitschrift f. die alttestamentliche Wissenssch. 1911. Külön lenyomatban is. *H. G. Mitchell, J. M. P. Smith, J. A. Bever* : A critic a. exeget. commentary on Haggai, Zecharja, Maleachi a. Jona. 1912. *E. Sellin* : Das Zwölfprophetenbuch. 2—3. Aufl. Leipzig. 2. Hälfte. 1930. (Komm. z. At. Bd. 12.) — B) *Kisebb dolgozatok* Zakariás I—VIII. részekhez : *Joseph Mede* : Dissertationum ecclesiasticorum triga quibus accedunt fragmenta sacra. London, 1653. *W. Newcome* : An attempt toward an improved version on the twelve minor prophets. London, 1875. *K. Marti* : Der Prophet Sacharja der Zeitgenosse Zerubbabels. Freiburg, 1892. *K. Marti* : Der Ursprung des Satans. Theol. Stud. und Krit. 1892. 207. k. lapokon. *K. Marti* : Der Bericht über die dem Propheten aufgetragene symbolische Hand-lung VI : 9—15. Theol. Stud. und Krit. 1892. 716. k. l. *J. Ley* : Zu Sacharja VI : 9—15. Theol. Stud. und Krit. 1893. *G. L. Robinson* : The propheties of Zecharjah. 1896. *F. B. Meyer* : Prophet of Hope. Studies in Zachariah. London, 1900. *E. Sellin* : Studien zur Entstehungsgeschichte d. jüdischen Gemeinde nach dem Exil. II. Leipzig, 1901. *Van der Flier* : Sach. I—VIII. Theol. Stud. u. Kritik. 1906. 30. köv. l. *W. Rothstein* : Die Nachtgesichte des Sacharja. Leipzig, 1910. (Beiträge z. Wiss. v. Alt. Test. Heft. 8.) *P. Haupt* : The visions of Zechariah. 1913. *K. Marti* : Die Zweifel an der prophetischen Sendung Sacharjas. Wellhausenfestschrift. 279. k. l. — *H. Gunkel* : Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. 2. Aufl. Göttingen, 1921. 122—131. lapokon. — Ezenek kívül az itt fel nem sorolt számos ószövetségi bevezetés megfelelő lapjai.

I.

Zakariás próféta könyve.

Zakariás prófétával és könyvével óhajtván foglalkozni, a legelső feladat és kötelesség annak a megállapítása, hogy melyek azok a fejezetek, amelyek tényleg, minden kétséget kizáróan Zakariásénak tekinthetők. Csak ezen kérdés tisztázása után lehet aztán tárgyilagosan beszélni úgy Zakariásról, mint munkájáról s általában minden vele kapcsolatos kérdéstről.

Zakariás könyve az ószövetségi Kánon azon darabjai közé tartozik, melyek a tudományos kritika megvilágításában egészen más képet mutatnak, mint az egykori jámbor hagyományok fényében. Egészen a XVII. század első feléig az volt az általános hagyományos felfogás, hogy a Zakariás neve alatt fennmaradt könyv (I—XIV. fejezetek) teljes egészében magától Zakariástól származik. Akkor azonban az angol *Joseph Mede*, abból a tényből indulva ki, hogy Máté XXVII : 9. v. Zak. XI : 12. v.-t úgy idézi mint Jerémiástól származó ígéket, kétségbevonta a IX—XIV. fejezetek zakariási eredetét.²⁶ Az ellenhatás nagy volt s a felvetett kérdés érdemleges folytatása csak jóval később indult meg ismét. Ekkor gyors egymásutánban német és angol részről is hozzászóltak s próbáltak világosságot vetni az egész, addig csak sejtett valóságra. *B. G. Flügge*²⁷ és *W. Newcome*²⁸ szálltak síkra és sorakoztatták fel a kritikai érveket. Attól kezdve aztán a mind szélesebb körben meginduló és mind több adat alapján dolgozó kutató munka nyomán megszólaltak maguk a tények és ellene mondtak a hagyományoknak s a hagyományokhoz görcsösen ragaszkodóknak, nyilvánvalóvá tették az igazságot : *Zakariás könyve nem egységes alkotás.*²⁹ Szélsőségektől és túlzásokról eltekintve ma a mindeneket pontosan mérlegelő és figyelembevevő kritika három különböző részből állónak tekinti Zakariás könyvét :

I. Az I—VIII. fejezetek a tulajdonképpeni Zakariás-alkotásokat tartalmazó részek ;

II. IX—XI. fejezetek az ú. n. Deutero—Zakariás könyve és

III. XII—XIV. fejezetek az ú. n. Trito—Zakariás munkája.³⁰

A rendelkezésünkre álló, szinte egész kis könyvtárrá növekedett irodalom, de különösen magának az eredeti szövegnek adatai és sajátosságai alapján vizsgálva e kérdéseket s hozzávévén az ótestamentumnak, mint egésznek, minden számbavehető és idevonatkozó adatát (nyelvi, történelmi, theologiai stb.), a következő megállapításokat tehetjük :

1. Zakariás könyve már külső formáját tekintve sem mutat egységet. Az első nyolc fejezet teljes egészében próza,³¹ a kilencedik fejezettől kezdve ellenben nagyobb részében verses formát ölt a könyv. Ez a tény ugyan magában véve még nem döntő jelentőségű, mert hiszen próza és vers egyugyanazon írónál is váltakozhatnak. A korábbi nagy próféták vizsgálata azt mutatja mégis, hogy ők a verses formát használták szinte kizárólagosan, valószínűleg azért, mert a kötött forma

²⁶ *Joseph Mede* : Dissertationum ecclesiasticarum triga quibus accedunt fragmenta sacra. London, 1653. ; továbbá : Works. London, 1664. Second Volume. 1023. l.

²⁷ Névtelenül megjelent iratának címe : Die Weissagungen, welche den Schriften das Propheten Sacharias beygebogen sind. Hamburg, 1784.

²⁸ *W. Newcome* : An attempt toward an improved version of the twelve minor prophets. London, 1785.

²⁹ A kérdéssel pro és contra számosan foglalkoztak. Kiemelkedőbbek : *L. Bertholdt* : Einleitung IV. Erlangen, 1814. *J. Gottfr. Eichorn* : Einleitung. 1824. *E. F. J. von Ortenberg* : Die Bestandteile des Buches Sacharja. 1859. *B. Stade* : Deuteriosacharja. Eine kritische Studie. Zeitschrift f. d. altt. Wissenschaft, 1881. 1—96. lk. 1882. 151—172. és 275—309. lk. *G. L. Robinson* : The prophecies of Zechariah. Leipzig, 1896. Ez utóbbi még Zakariás könyvének egysége mellett tör lándzsát. stb.

³⁰ E két utóbbi elnevezés először Ésaiás könyvénél történt ilyen megkülönböztetésnél használtatott s később, könnyebb megjegyzés végett alkalmazták Zak. könyve II. és III. csoportjára is.

³¹ *B. Duhm* és az ő nyomán *Kecskeméthy I.* itt-ott vélnék verstöréseket feltalálni. (II : 10—11. vk.) *L. Dr. Kecskeméthy István* : Kommentár Náhum, Haggai és Zekarja próféták könyveihez. Kolozsvár, 1915. 89. l.

jobban megfelelt céljaiknak, a megjegyzést a léleklevésődést könnyen elősegítette.³² De emellett olykor-olykor prózai részeket is találunk, leszámítva a könyvekbe szövődő speciális műfajú termékeket, mint Jeremiás levele az exulánsokhoz. (XXIX. fejj.) Egyébként nagyon valószínű, hogy ezek a jelenleg prózai részek, töredékek egykor szintén kötött formában irattak s csak később, pl. másolás alkalmával vesztették el verses jellegüket s maradtak fenn a gondolatok prózában. Ha így áll a dolog valóban, akkor a műfaji szempont sem egészen jelentéktelen a származás megítélésénél.

2. Szóval jelentősebb tény az, hogy az I—VIII. fejezetekben három helyen is találunk részletes, a szerzőt és időpontot megjelölő feliratot. Az I : 1. v.-ben: *bahódes hassemini bisnat ledárejáves hájáh d'bar-jehóváh 'el-zekarjáh ben-berekjáh ben-'iddó hannábi' le'mór*; az I : 7. v.-ben: *Bejóm 'eszrim ve'arbá'áh le'asté-'ászár hódes hú' h'edes sebál bisnat setajim ledárejáves hájáh d'bar-jehóváh 'el-zekarjáh ben-berekjáhu ben-'iddó' hannábi' le'mór*; a VII : 1. v.-ben.: *Vajehi bisnat 'arba' le'dárejáves hammelek hájáh d'bar-jehóváh 'el-zekarjáh be'arbá'áh lahódes hattesi'i be'kislév.*

Jóllehet, ezen feliratok jelenlegi formájukban nem Zakariástól származnak, mint ahogy nem tőle származik az egész könyv sem mai állapotában és formájában.³³ de kétségtelen és általánosan elismert, hogy mind olyan adatok, amelyeket maga Zakariás jegyzett fel egykor s a későbbi redaktor készen kapta és használta fel, tehát teljesen megbízhatók. Ugyancsak itt említhető meg a VII : 8. v., ahol szintén találkozunk Zakariás nevével, bár az egész vers későbbi idegen kéztől származik.

Ezekkel szemben a IX—XIV. fejezetekben sehol sem találkozunk sem a szerző nevének említésével, sem pedig a szerzetési idő megjelölésével. Feliratokat ugyan találunk, két helyen, de ezek egészen más jellegűek. A IX : 1. v.-ben, XII : 1. v.-ben. Egészen bizonyos, hogy ha ez utóbbi fejezetek is ugyanazon Zakariástól származnának, mint az előbbieket, úgy semmiképp sem hiányoznának a részletes tájékoztató felirat itt sem.

3. Karakterisztikus különbségeket találunk a nyelvezet és stílus összevetésénél. Az első szakaszban (I—VIII. fejezetek) semmi lendület, semmi szárnyalás, emelkedettség, szabatosság; laza, szintelen, darabos, mondhatni pongyola az előadás, vulgáris a nyelvezet, megragadó képek és fordulatok helyett inkább fantasztikus külsőbe öltözködve jelennek meg a gondolatok (apokalyptika).³⁴ Folytonosan ismétlődik a *יְהוָה צְבָאוֹת* kifejezés, különösen a látomásokon kívüli részekben.

(I : 3. háromszor is; 4., 6., 12., 14., 16., 17. II : 12., 13., 15. vk. III : 7., 9., 10. vk. IV : 6., 9. vk., V : 4. v. VI : 12., 15. vk. VII : 3., 4., 9., 12. kétszer; 13. vk. VIII : 1., 2., 3., 4., 6. kétszer; 7., 9. kétszer; 11., 14. kétszer; 18., 19., 20., 21., 22., 23. vk.) A *יְהוָה אֱמָר כֹּה* (I : 3., 4., 14., 16., 17. vk. II : 12. v. III : 7. v. VI : 12. v. VIII : 3., 4., 6., 7., 9., 14., 19., 20., 23.), valamint ... *יְהוָה דִּבְרַיְהוָה אֵל* (I : 1., 7. vk. IV : 8. v. VI : 9. v. VII : 1., 4., 8. vk. VIII : 1., 18. vk.) ; a *נְאֻם יְהוָה* (I : 3., 4., 16. vk. II : 9., 10. kétszer; III : 9., 10. vk. V : 4. v. VIII : 6., 11., 17. vk.) kifejezések túlságosan gyakoriak. A látomásokban pedig a prófétának az angyalal való párbeszéde stereotyp forma szerint ismétlődik mindenütt. Pl. : *יְהוָה אֱמָר אֵלַי הַמַּלְאָךְ* ... *הַדִּבְרִי בִי* I : 9., 13., 14. vk. II : 7. v. IV : 1., 4. vk. stb.) A *וְאָמַר* „és mondtam“³⁵

³² D. Dr. Kállay Kálmán : Jeremiás próféta élete és működése a Biblia filológiai és történeti kritikája alapján. Theológiai Szemle, 1925. 4. sz. 292. l.

³³ „... diese Kapitel (Sach. I—VIII.) sind in ihrer vorliegenden Gestalt kein Werk des Propheten Sacharja.“ G. Hölscher : Die Propheten... 447. l.

³⁴ L. idevonatkozólag még : W. W. Grafen Baudissin : Einleitung in die Bücher des Alten Testaments. Leipzig, 1901. 566. l.

³⁵ E különbségekkel foglalkozik : S. R. Driver D. D. : Einleitung in die Litteratur des Alten Testaments. Übers. Dr. J. W. Rothstein. Berlin, 1896. 379—380. l.

stb. Mindezek azt mutatják, hogy Zakariásnak semmi költői érzéke nem volt s az előadás, a stílus igen kevés szerepet játszott nála. A IX. fejezettől kezdve teljesen megváltozik mindez. Eltűnnek az előadást ellaposító fentebbi kifejezések, ha egyik-másik elő is fordul, jóval ritkábban. (L. XI : 4. v., XIII : 2., 7. vk.) Helyükbe ugyan más kifejezés lép, ami az előbbiekben kevesebb, pl. **בְּיָמֵי הַהוּא** de ez is inkább csak Trito-Zakariásnál található. (XI : 11. v., XII : 4., 6., 8. kétszer ; 9., 11. vk. XIII : 1., 2., 4. vk. XIV. : 4., 6., 8., 9., 13., 20., 21. vk.) Általában élénkebb az előadás, színes, változatos a nyelvezet, az egész külső, ha nem is a legtökéletesebbet, de költői formát visel.³⁶ Itt látomásokról egyáltalán nincs szó, míg ott domináló szerepet játszik.

Mindezek azonban még tisztán csak külső jellemvonások, adatok, amelyek döntő jelentőséggel nem bírnak, legfeljebb a belső adatokhoz csatlakozva, azok súlyát és erejét növelhetik.

4. A könyv tartalmi áttekintése után is lényeges különbségek mutatkoznak. A *gondolatkört* véve figyelembe elsősorban, az első nyolc fejezet kiinduló pontja bűnbánatra, megtérésre hívás, Jáhve akaratának megismerése és elfogadása által. (I : 1—6. vk.) Ehhez fűződnek a látomások, melyeknek főproblémája, hogy Jeruzsálem felett már betelt a szenvedés hetven esztendeje s Jáhve kegyelme ismét hozzáfordul, nagygyá, hatalmassá, dicsőségessé teszi. De ennek felétele, hogy temploma felépüljön s így ismét népe között lakozhassék. (I. fej.) A Judát megsemmisítő nagy hatalmakat most Jáhve győzi le és töri össze s Jeruzsálem városának kiterjedése oly nagy lesz, hogy azt megmérni nem lehet. (II. fej.) Jósua főpap a Sátántól vádoltatik az Úr angyala előtt, de ünnepi ruhába öltöztetik (III. fej.) s egyenlőrangú társa lesz az ország kormányzásában, a nép vezetésében Zorobábelnek, Juda akkori kormányzójának, helytartójának. (IV. fej.) Jeruzsálemből minden bűn és utálatosság kiirtatik, illetve elvitetik Sineár földére (Babylonba) (V. fej.) s a még ott élő zsidók visszatérnek,³⁷ mert kibontakozik az üdv idő reggele. (VI. fej.) A próféta szembeszáll a tisztán testi bűjtöt tartókkal s ehelyett az irgalom és könyörület gyakorlását követeli (VII. fej.) s Jáhve törvényeinek megtartását, mert csak így jön a boldog idő, amit várva-várnak, amikor a pogányok is megismerik az Urat s neki szolgálnak (VIII. fej.) Röviden összefoglalva ezek a gondolatok foglalkoztatták Zakariást.

A IX—XIV. fejezetekben szintén megtalálható az üdvvárás gondolata, bár más formában, de azonkívül az új gondolatoknak egész serege sorakozik. Mindjárt a IX. fej. idegen népek elleni fenyegetéssel kezdődik. Damaszkusz, Tyrus, Sidon, Hámát s a filiszteus városok Askalon, Gáza, Asdód, Ekron úgy jelennek meg, mint Jáhve büntetésének tárgyai. Jáhve megszabadítja népét az idegen sanyargatók kezéből s gazdagon megáldja. (X. fej.) A hűtlen pásztorokat ellenben megbünteti s helyükbe egyetlent, a jó pásztorát állítja. (XI. fej.) A XII—XIV. fej.-ek Jeruzsálem sorsával foglalkoznak, ellenségei leveretését rajzolják s Jáhvenak a pogányok feletti ítélletartását.

Ez utóbbi, amint már így is látszik, egészen más gondolatsor, amely az egy üdvváradalmat leszámítva, semmi közös kapcsolatot nem mutat az előbbivel. Nincs szó a templomépítésről, még csak homályos célzás sem történik arra, nincs szó Jósua főpapról és Zorobábelről, akik pedig kiemelkedő személyek az első szakaszban. Nincs szó a Sátánról, sem az angyalokról. Más korszak új gondolatai, aktuális problémái vetítődnek itt elénk, amelyek Zakariást nem foglalkoztathatták már azért sem, mert tőle távol estek. Hogy melyik korból származnak e fejezetek, annak eldöntése jelenleg feladatunk körén kívül esik.

5. Korának gyermeke lévén minden próféta, munkája is magánviseli annak a kornak a bélyegét. Azaz a nála szereplő gondolatok csakis az akkori *történelmi háttérből*, történelmi viszonyokból érthetők meg. Ma már a rendelkezésünkre álló

³⁶ A könyv három szakaszából külön-külön összeállított s egymásmellé helyezett szójegyzék is érdekes különbségeket mutat, de a szakaszok rövidsége miatt általános érvényű következtetéseket nem vonhatunk le.

³⁷ L. D. B. *Duhm* : *Israels Propheten*, 2. Aufl. Tübingen, 1922. 325. l.

adatok alapján, ha teljesen nem is, de rekonstruálni tudjuk az akkori — prófétai — korok viszonyait, általános képét. S ez elég is, mert hiszen a próféták mindig egyetemes érdekű problémákkal foglalkoztak s nem csupán egyeseket érdeklő kérdésekkel. Az I—VIII. fejezetek gondolatai, az ott tárgyalt kérdések egészen jól beleillenek abba a korba, amelyből datálva vannak, azaz a Kr. e. 520—518. évekre. A fogságból való visszatérés abban a boldog reménységben történt, amit Deutero—Ésaiás oly felségesen megrajzolt.³⁸ Sion dicsőségéről álmodtak, a legboldogabb korszakról. A valóság pedig az lett, hogy otthon továbbra is idegen uralom alatt éltek, az Úr hajlékát nem építhették meg, mert az ellenségek akadályozták,³⁹ közvetlen környezetük, a samaritánusok is ellenük dolgoztak, maguk szűkös és szegényes viszonyok között éltek. Úgy látszott, hogy a boldog reménységből semmi sem valósul meg. A kiábrándulás kétkedőkké, elkeseredettekké, csüggetteggé tette őket.⁴⁰ Új reménységre volt szükség, amely a nehéz időben megtartsa. Új kijelentésre, amely utat mutat, vigasztalást szól. Mint Haggeus, úgy Zakariás is azzal magyarázza az Úr kegyelmének, ígéretei megvalósulásának keselkedését, hogy a templom — Jáhve lakóhelye — még nem épült fel s buzdítja a népet, különösen a vezetőket ennek mielőbbi megvalósítására. Ekkor kezdődik majd minden ellenség megsemmisítése, Jeruzsálem fénykora. A fogsággal a királyság véglegesen megszűnt, új viszonyok közé került a nép, amelybe nem akart beletörődni. Zakariás ráüti a pecsétet a theokratikus államformára, amikor a dávidi sarj, Zorobábel a főpappal, Jósuával együtt vezeti a népet, mint egyenrangú személyiség. A történelmi pillanatot ragadja meg a próféta, amikor I. Dárius (521—486. Kr. e.) uralkodása kezdetén népei fellázadnak s úgy látszik, hogy az egész persa birodalom végperceit éli. A bőjt kérdése is méltán foglalkoztatta Zakariást. A jeruzsálemi templom pusztulásának napját évenként bőjttel gyászolták a zsidók s azonkívül más bőjtnapok is voltak, amelyek történelmi eseményekhez kapcsolódtak. Miután a fogság megszűnt, felmerült a kérdés, vajjon szükséges-e még tovább is tartani a bőjtöt, vagy fölösleges? A prófécia e főkérdései mind nagyszerű kapcsolatot mutatnak a szóbanforgó korrallal. Ugyanígy megérthetők a kisebb részletek is, leszámítva a betoldott verseket.

A IX—XIV. fejezetek gondolatai már nemcsak természetesen nem kapcsolódnak e kortörténelmi háttérhez, de még erőszakosan sem lehet ide kényszeríteni és innen kimagyarázni. Hogy kerülhet ide Arám és a F iliszteus városok, mikor itt a világaludalmat gyakorló persa hatalom szerez? Avagy a hűtlen pásztorok elleni részletek, mikor az itt szereplő, pásztoroknak tekinthető személyiségek tiszteletnek s Jáhve angyala részéről is elismerésnek örvendenek. A nagy által-szegezett, akinek halálakor egyetemes sírás támadt (XII : 10. v.) szintén nem élhetett e korban. *Sellin*⁴¹ szerint ugyan Zorobábel lehetett, de semminemű bizonyítékunk nincs arra, hogy ő erőszakos halált szenvedett volna. Ezt maga *Sellin* is elismeri, mert később már az egészet Mózesre vonatkoztatja.⁴² A próféták és hazugok együttemlítése ugyancsak más korból származtatható, mert a fogság utáni első évtizedekben semmi ok nem lehetett erre. Minden gondolat más történelmi háttérrel tételez fel s csak akik a prófétizmus lényegével nincsenek tisztában, vagy a szabadkutatás és ítéletnyilvánítás jogával nem rendelkeznek, vitathatják az egész XIV. fejezet egységét s Zakariástól való származását, bár a korkülönbségeket kénytelenek elismerni.⁴³

6. Nem jelentéktelen az sem, hogy nagy különbségek mutatkoznak *tárgy-felfogás* tekintetében. Fentebb említettük, hogy az üdvváradalom nagy szerepet

³⁸ Különösen a XL., XLI., LI., LII., LIV. fejezetek.

³⁹ Esdrás IV. fejezet.

⁴⁰ L. részletesen a következőkben a korviszonyok jellemzését.

⁴¹ Lic. *Dr. E. Sellin* : Serubbabel. Ein Beitrag zur Geschichte der messianischen Erwartung und der Entstehung der Judentums. Leipzig, 1898. 93. l.

⁴² *Dr. Dr. E. Sellin* : Mose und seine Bedeutung für die israelitisch-jüdische Religionsgeschichte. Leipzig—Erlangen. 1922. 113. k. l.

⁴³ *Dr. Radó Polikárp* : A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség. Budapest, Szent István Társ. 1928.

játszik az egész könyvben. A két szakasz között mégis lényeges különbség van. Az I—VIII. fejezetek üdvváradalma úgy jelenik meg, mint rövid időn belül megvalósuló tény. A szent városnak, Jeruzsálemnek dicsősége is szoros kapcsolatban áll ezzel. Jáhve megtért már népéhez s Jeruzsálemben fog lakozni.⁴⁴ A IX. s következő fejezetekben már kitolódik a reménység meg nem határozott időre, amit az eschatologia s az interpolatorok kedvenc kifejezésével **בְּיָמֵי הַהוּא** jelöl a

szerző. Míg az első szakaszban a független, elfogulatlan prófétai szellem érvényesül, amely a bűjt kérdésében sem a külsőt tekinti, hanem a legmagasabb erkölcsi álláspontra emelkedve dönt;⁴⁵ nem zárja ki az üdvösségben való résztvételtől a pogányokat sem,⁴⁶ bárha ott is megtalálható a zsidó és a pogány közötti éles különbségtétel,⁴⁷ addig a második szakasz minden részében egyoldalú levitico-judaisztikus szellemet lehel s a pogányok is csak úgy részesülhetnek az üdvösségben, ha előbb zsidókká lettek.⁴⁸ Zakariásnál a szentség fogalma megegyezik a régebbi próféták magasfokon álló szentségfogalmával, emitt pedig egészen sajátos, erősen külsőleges színben jelenik meg.⁴⁹

7. Végül megemlékezhetünk arról az adatról, amely egykor kiinduló pontul szolgált a kritikának arra nézve, hogy elvitassa Zakariástól a neve alatt fennmaradt könyv egyes részeit. Máté XXVII : 9., 10. vk.-ben olvassuk : τότε ἐπληρώθη τὸ ῥηθὲν διὰ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου λέγοντες καὶ ἔλαβον τὰ τριάντα ἀργύρια, τὴν τιμὴν τοῦ τετιμευμένου ὄν ἐτιμήσαντο ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ, καὶ ἔδωκαν αὐτὰ εἰς τὸν ἄργον τοῦ κεραμείου, καθὰ συνέταξεν μοι Κύριος.⁵⁰

Az itt mondottak Jeremiás prófétától vett citatumként vannak feltüntetve. Már pedig nála sehol nem találjuk meg ezeket, még csak hasonló gondolatot sem. Ugyanis Jer. XXXII : 6—9. vk., amelyekre hivatkoznak, nemcsak hogy nem Jeremiástól származó versek,⁵¹ de egészen más vonatkozással bírnak s erőszakosan sem lehet felhasználni a citátum helyéül, lévén ott 17 ezüst siklusról szó *sib'áh seqálim va'aszaráh hakkásef* nem pedig harmincról, amely az Újtestamentumban szerepet játszik. De lényegében teljesen megegyezik a fenti idézet Zak. XI : 12—13. vk.-kel. Hogy hogyan történt e tévedés, ma már, vagy ma még nem lehet biztosan eldönteni. Nagyon valószínű, hogy az egész csak az újszövetségi író tévedése, aki bizonyára tisztán emlékezétre támaszkodott az idézés alkalmával. De az sem lehetetlen, hogy egykor más összefüggésben álltak e részek.

Összefoglalva az eddig mondottakat, azok alapján a következő végleges megállapítást tehetjük : *A Zakariás próféta neve alatt fennmaradt XIV. fejezet nem egységes alkotás, nem magának a prófétának a műve teljes egészében. A külső forma, a feliratok, nyelvezet és stílus, tartalom, történelmi háttér, tárgyelfogás az I—VIII. és IX—XIV. fejezetek között olyan lényeges különbségeket, eltéréseket mutatnak, hogy az utóbbi fejezeteket más, névtelen szerzőnek, vagy szerzőknek kell tulajdonítanunk, akinek, vagy akiknek művét csak később csatolták Zakariás próféta könyvéhez, valószínűleg azért, hogy a szerzettetési idő sorrendje ezáltal is kifejezést nyerjen. Legvalószínűbb, hogy kezdetben külön könyvet képezett s közvetlenül Zakariás könyve után állott, de névtelenül s az idők folyamán összekapcsolódott azzal. Zakariás műve tehát csak az I—VIII. fejezet, leszámítva abból is azokat a verseket, amelyek idegen kezek által toldattak be valami oknál fogva. Ez idegen versek a következők :⁵² II : 13b., 15b. vk.; III : 4b., 8b., 9c., 10. vk.; IV : 8., 9b. vk.; VI : 9—15. vk.; VII : 1b., 8. vk.; VIII : 1., 9b., 18. vk.*

⁴⁴ VIII : 3. v.

⁴⁵ VII. fejezet.

⁴⁶ II : 15. v., VIII : 20—23. vk.

⁴⁷ I : 15. v., II : 12. v.

⁴⁸ Dr. Kecskeméthy : i. m. 140. l.

⁴⁹ XIV : 20—21. vk.

⁵⁰ H KAINH ΔΙΑΘΗΚΗ. Text with critical apparatus. London, 1926. 81. l.

⁵¹ D. Dr. Kállay K. : Jeremiás... i. m. 294—195. lk.

⁵² L. részletesen az exegetikai rész megfelelő helyein.

II.

Történelmi előzmények.

Jáhve gondolata és akarata, amit népe Israel felől elvégzett, sohasem izoláltan, elkülönülve valósult meg a népek világában, hanem integráns részét képezte a világtörténelemnek. Szoros kapcsolatban folyt Israel története a környező népek történelmével, akik, ha nem is nevezhetők Jáhve választottainak, de mindenesetre az Ő eszközei voltak. Az üdvtörténelem munkálásában osztályrész jutott nekik is, bár sohasem álltak a középpontban, de a mellékszereplők nélkülözhetetlen munkáját végezték. Éppen ezért náluk nélkül az üdvtörténelem sem, a kijelentés sem ismerhető és érthető meg teljes egészében és igaz valójában. Az üdvtörténelem mindig gerince a többi eseményeknek, a kijelentés csúcspontja számitalan sok összefutó, azt előkészítő szálnak. A kijelentést megérteni tehát annyit tesz, mint utána nyomozni e szálakat eredetük helyéig, megismerni a talajt, amelyből kiindultak. E szálak pedig nemcsak a vallásos élet területére, de az egyetemes emberi élet megnyilvánulásainak minden területére elvezetnek s — jelen esetben — nemcsak Israel népe körébe, hanem a szomszédos, velük érintkező népekhez is. E népek történetének főbb vonásaiban való megismerése, az általános politikai helyzetbe való bepillantás tehát nemcsak kívánatos, de éppoly fontos, és elengedhetetlen, mint a kijelentést közlő személy vallásának — Israel vallásának — az akkori fejlődési fokon való részletes ismerete. A következőkben ezeket szándékoszom nyujtani.

A) Politikai viszonyok Zakariás próféta előtt.*a) Jeruzsálem pusztulása.*

A Kr. e. VII., VI. sz. kiemelkedőbb nemzeteinek, népeinek életét az a nagyon is emberi vágy jellemezte, hogy minél több hatalmat nyerjenek, világuralmat gyakoroljanak. Így volt ez a Szentföld környékén is, a világ akkor legműveltebb és éppen ezért legmozgalmasabb területén. Az assyr, méd, babyloni, persa uralkodók s Egyiptom fáraói versengtek egymás között hosszú századokon át. Hol egyik, hol másik emelkedett ki közülök, vette birtokába a közbeeső kisebb országokat — amelyek közé tartozott Palesztina is —, de mindenik az összeomlás tragédiájával fizette meg rövidebb-hosszabb dicsőségének az árát.

Ez lett a sorsa az assyr világhatalomnak is. Ninive Kr. e. 612-ben⁵³ az egyesült méd, babyloni seregek zsákmánya lett. A győztes királyok, Kyaxares méd és Nabopalassar (625—605. Kr. e.) babyloni király osztozkodtak a zsákmányon. A déli rész Palesztinával együtt Babyloniának jutott. Ennek egyes részeit azonban az egyiptomi fáraó vallotta magáénak. A kérdés eldöntése újabb fegyverfogást kívánt. Nabopalassar tehát fiát, II. Nabukodnezárt küldötte hatalmas sereg élén II. Necho farao (609—594. Kr. e.) ellen, aki az Eufrátes folyó mellett fekvő Karkemisnél fényes győzelmet is aratott az egyiptomiak felett, Kr. e. 605-ben. Ezzel a csatával végleg eldőlt a sok oldalról nyomorgatott Juda sorsa is. Babylonia vazalusa lett. Nabukodnezár az egyiptomiak felett aratott győzelme után még visszatér Babylomba atyja halálának hírére, a trónt elfoglalja s aztán Kr. e. 600 körül ismét visszafordul seregével, hogy hatalmát elismertesse minden, az elfoglalt területeken levő népekkel. A Necho által trónra emelt Jojákim, Juda akkori királya is minden ellenállás nélkül hódolt meg a diadalmas király előtt.⁵⁴

⁵³ A hagyományos felfogás, hogy Ninive Kr. e. 606-ban esett el. Így veszik az újabb keletű történelmi munkák is: *Dr. J. Benzinger*: Geschichte Israels bis auf die griechische Zeit. 1924. (Samml. Gösch. 231.) 108. l. *Ludw. Albrecht*: Die Geschichte des Volkes Israel von Mose bis auf die Gegenwart. Gotha, 1926. 212. l. 607-re helyezi: *Dr. Varga Zs.*: Az ókori keleti népek műv. tört. I. k. 240. l. Legújabb kutatások alapján azonban *C. J. Gadd* M. A. 612-öt jelöli meg a pusztulás idejéül. Zeitschrift f. d. alt. Wissenschaft. 1925.

⁵⁴ II. Kir. XXIV: 1. v.

Mindez még nem jelentette Juda végveszedelmét. A hódító királyt nem a vérengzés és pusztítás lelke vezette. Célja az volt, hogy alattvalói továbbra is békességben éljenek, csupán az alattvalói hűséget és a kivetett adó pontos megfizetését kívánta meg tőlük. Emelkedett gondolkozására vet világot, hogy Juda királyát is meghagyja s nem ültet helyébe idegent, saját népéből valót. Tehát, bár nagy teherként nehezedett is az országra az idegen uralom, még mindig megvolt nemcsak fennmaradásának, de fejlődésének lehetősége is.

Hogy mégsem ez történt, annak okát kissé távolabb, Israel történelmében visszamenve kell keresnünk és pedig a Deuteronomium törvényében és szellemében. Anélkül, hogy részletesebben foglalkoznánk ezzel, csak az egyetlen, reánk nézve itt jelentős pontra mutatunk rá. A Deuteronomium felfogása szerint Jáhve földi lakóhelye Jeruzsálem. Ebből következik, hogy hatalmával és erejével feltétlenül megvédelmezi azt s nem engedi, hogy tisztátalan s ellenséges pogányok kezébe kerülhessen. Ebben mintegy határozott biztosítékát látták annak, hogy egyszer-smindenkorra mentve vannak az idegen uralomtól. E felfogást megerősítette az a tény, hogy a VIII. sz. végén Szanherib assyr király, aki pedig egyébként győzelmet aratva haladt előre, Jeruzsálem alól megszégyenülve távozott. Ez a felfogás a nép egy részét teljesen áthatotta s szinte fanatikussá tette, úgy, hogy Nabukodnezár hatalmát is ideig-óráig tartónak vélték s lehetetlennek tartották, hogy Jáhve szándékával s akaratával egyező legyen rájuk erőszakolt fennhatósága. Nem nyugodtak bele sorsukba. Pedig világosan láthatták, hogy minden szembeszállás és nyakaskodás végveszedelmet hozhat rájuk. Mégis segítség után néznek. Az egyiptomi Necho farao örömmel ígérhette támogatását minden oly mozgalom számára, mely Nabukodnezár ellen irányult.⁵⁵ Mindezek hatása alatt Jojakim király három évi hűbér állapot után 597-ben megtagadja az engedelmisséget. Nabukodnezár ellene indul, seregei pusztítva hatolnak előre Judea területén s ostrom alá veszik Jeruzsálemet. A várt egyiptomi segítség elmarad. Közben Jojakim meghal s utána fia, a tizen-nyolc éves Jojakin lép trónra, aki rövid három hónapi ellenállás után felnyitatta a város kapuit. Atyja könnyelmű tettéért keservesen kellett szenvednie úgy neki, mint az országnak.⁵⁶ A babyloni király, hogy teljesen kiirtsza az ellenállás szellemét, az ifjú királyt magával hurcolja Babylonba, fogságra veti, ahonnan csak utóda, Evil-Merodak (Amel-Marduk) szabadította meg 561-ben.⁵⁷ Amellett a királyi családot, királyi udvart, a hivatalnokokat, a tehetősebb polgárokat s a mesterembereket is elhurcoltatta, úgy gondolván, hogy így véget vet mindenkorra a békétlenkedésnek. Az elhurcoltak száma 8—10 ezer.⁵⁸ Közöttük volt Ezékiel pap, aki öt évvel később, 592-ben, mint próféta lépett fel s működött a fogságban. De magával vitte Nabukodnezár a templom értékes szent edényeinek egy részét is. A foglyokat, mint Ezékiel könyvéből tudjuk, a Kebár folyó környékén telepítette le. A népnek ez elhurcolása, a deportáció, nem valami új dolog s nem csupán Israel népének jutott osztályrészül. Amint a reánk maradt emlékekből értesülünk, már III. Tiglatpilézer (745—728. Kr. e.) az assyr világhatalom alapvetője megkezdte legyőzött alattvalóinak deportálását azzal a céllal, hogy így a nemzeti szellemet kiölje, a nép erejét megtörje és elsorvassza.⁵⁹ Ez történt a tisztörzs országabeli lakossággal is, amely nyomtalanul eltűnt.

A királyság intézményét még most sem semmisítette meg Nabukodnezár. Jojakin testvérét, Czedekiást ültette a trónra, aki a hűségesküt is letette.⁶⁰ Úgy látszik más irányzat híve volt s gyenge akaratereje és önállóságra képtelen szemé-

⁵⁵ Ezék. XVII. fejr. Nagyszerű hasonlat a két saskeselyűről. (Babylon és Egyiptom.)

⁵⁶ II. Kir. XXIV : 8—17. vk.

⁵⁷ II. Kir. XXIV : 27. k. vk.

⁵⁸ II. Kir. XXIV : 14., 16. vk. *J. Meinhold* : Einführung in das A. T. Gieszen. 1926. 238. l.

⁵⁹ *Erich Klamroth* : Die jüdischen Exulanten in Babylonien. Leipzig, 1912. (Beitr. z. Wiss. v. A. Test. Heft. 10.) 2—7. lk. Ugyanitt több idézetet olvashatunk a deportációkkal kapcsolatban ; pl. : „Die Stadt Sarabann eroberte ich ; 55,000 Bewohner samt... führte ich fort.“ (Tiglath—Pileasar III. Tontafel 16.) 2. l.

⁶⁰ Ezék. XVII : 13. v.

lyisége is kezeskedni látszottak amellett, hogy nem fog szembezállani Babylonia urával.

A békesség azonban ismét csak rövid ideig tartott. Bár az ország tekintélyes embereinek nagy része távol volt, a lázadás szelleme nem pusztult ki. Még mindig maradtak befolyásos emberek, akik nem okulva az eddig történetekből, vak fanatizmussal reménykedtek az önállóság visszaszerzésén s ez irányban befolyásolták az új királyt is. Nem látták meg, hogy a pogányok mögött még más hatalmas ellenség is áll, maga Jáhve, aki a népet engedetlensége és bűnei miatt így bünteti s akaratát minden látszat ellenére is végrehajtja.⁶¹ De nemcsak a fogságban levő próféta hirdette ezt, hanem az otthon maradtok között élő Jeremiás is, aki már Jojákim királyt óva intette minden hiábavaló erőlködéstől.⁶² Az ő könyvéből ismerjük részletesen a Czedekiás király alatt történeteket is. — A gyenge király a lázadó párt játékszere lesz s uralkodása negyedik esztendejében, 594-ben a Juda körüli apró tartományok követeit fogadja, nyilvánvalóan azért, hogy megbeszélést folytassanak, mimódon rázhatnak le a babyloni király igáját.⁶³ Hiába hangzik fel Jeremiás figyelmeztető szava: „vegyétek nyakatokba a babyloni király jármát és szolgáljatok az ő népének és éltek!”⁶⁴ az ellenlábasa-ként fellépő Chananja próféta szava talál meghallgatásra: „Eltöröm a babyloni királynak jármát. Teljes két esztendő múlva visszahozom e helyre az Úr házának mindamaz edényeit, amelyeket elvitt innen Nabukodnezar, a babyloni király.”⁶⁵ A tervezett szövetség és felkelés létrejöttét mégis megakadályozta II. Necho farao halála, mely 594-ben következett be. A szándék tovább élt s csak alkalomra várt, amikor megvalósulhat. Rövidesen érkezett ez is. II. Psammetik farao rövid uralkodás után 589-ben meghalt. Utóda Hofra farao (588—569. Kr. e.) lett, aki Necho nyomdokait követte s kedvelte a harci vállalkozásokat. Támogatását bizonyára készséggel ajánlotta fel Nabukodnezár ellen. Ennek következménye lett, hogy Czedekiás, valószínűleg nem a maga jószántából és elhatározásából, hanem a háborús pártnak engedve, újból megtagadja az engedelmességet Nabukodnezárral szemben. Ennek részletei ma még ismeretlenek. A fogságban Ezékiel,⁶⁶ Judában Jeremiás hirdeti a szörnyű veszedelmet,⁶⁷ de mindez a közelgő katasztrófát elhárítani nem tudja.

Babylon királya büntető hadjáratra indul. Czedekiás nyílt csatát meg sem kísérel, a megerősített városba, Jeruzsálembé zárkózik s remegve várja az ostrom kimenetelét s sorsának kibontakozását. Az ostrom uralkodása 9. évében a 10. hónap 10. napján veszi kezdetét.⁶⁸ Hogy annál erősebb legyen a város védelme, felszabadították a rabszolgákat is s kezükbe fegyvert adtak.⁶⁹ Nagy volt az ostromlott város öröme, mikor a babyloni sereg egy napon elvonult a város alól. Véglegesen gondolták a menekülést, pedig csak az érkező egyiptomi sereg ellen ment Nabukodnezar, hogy azokkal végezzen s nyugodtan folytathassa tovább az ostromot. A segítség most tehát megérkezett, nem úgy, mint Jojákin király idejében, de a segítségre indulók is vereséget szenvedtek s kénytelenek voltak visszavonulni. Az ütközet részletes adatai még hiányzanak számunkra, de az egyiptomi sereg vereségének elég bizonyossága, hogy Nabukodnezár nemsokára visszatér s folytatja Jeruzsálem ostromát. Még mindig nem lett volna talán késő, kegyelmesebb bánásmódban részesült volna a város s bocsánatot nyert volna a király, ha önként feladja a várost, hallgatva Jeremiás próféta következetes intésére.⁷⁰ Ez azonban csak elhangzott, de meg nem fogadott szó maradt. Jeruzsálem felett az ítélet fellegei

⁶¹ Ezék. IV. fejezet.

⁶² Jerém. XIII : 15—16. vk.

⁶³ Jerém. XXVII : 3. v.

⁶⁴ Jerém. XXVII : 12. v.

⁶⁵ Jerém. XXVIII : 2—3. vk.

⁶⁶ Ezék. XII. fejezet.

⁶⁷ Jerém. XXXIV : 2—3. vk.

⁶⁸ II. Kir. XXV : 1. v., Ezék. XXIV : 1. k. vk.

⁶⁹ Jer. XXXIV : 9. 10. v. Részletesen : *D. Dr. Kállay K. : Jeremiás... i. m. 434. 1.*

⁷⁰ Jerém. XXXVIII : 3., 17—18. vk.

tornyosultak s végnapja hamar elkövetkezett. Czedekiás uralkodása 11. évében, a 4. hónap 9. napján⁷¹ Nabukodnezar elfoglalta a várost. A szorongatottaknak többé nem volt erejük a védekezésre, mert minden élelmük elfogyott. Most már aztán csak azt keresték, hogy valamiképp életüket menthessék.

Czedekiás is menekülni próbál. Az éj sötétjében neki vág a pusztaságnak s a Jordán felé tart. Célját azonban nem érheti el, mert a babiloniak észreveszik menekülését, üldözőbe fogják s Jericho közelében kíséretét szétszólván elfogják.

Riblába viszik, ahol Nabukodnezár tartózkodott abban az időben. Az esküszegő és engedetlen királyra kegyetlen ítélet várakozik. Nabukodnezár az elfogott főembereket s a király fiait saját szemeláttára végezteti ki, őt pedig megvakíttatja, bilincsekbe verve Babelbe viteti. Juda utolsó királyának — mert nem hallgatott Jáhve szavára — ez lett a végsorsa.

De ez csak kezdete volt a példás büntetésnek. Az ötödik hónap hetedik napján megkezdődik a város teljes felégetése. Jáhve templomát, a dicső salamoni templomot a város összes épületeivel együtt elhamvasztják, a várost védő falakat megsemmisítik.⁷² Jeruzsálemen beteljesedett a sötét prófécia : „mezővé szántatik Sion és kőhalommá lesz Jeruzsálem, a templom hegye pedig erdős hegygé”.⁷³ Az állami és nemzeti élet központját semmisítette meg a győző király, azzal a biztos számítással, hogy így az utolsó menedéktől is megfosztja a lázadókat s biztosítja a békét. A templom még ott maradt kincseit elviteti Babylonba s ugyancsak elhurcoltatja a lakosság nagyrészét is, kivéven, akik már az ostrom megkezdése előtt vagy annak tartama alatt átpártoltak a babiloniakhoz, ismervén az ellenállás végzetes voltát, továbbá, akik teljesen vagyontalanok voltak. Ezeknek megengedték a visszamaradást, sőt birtokokat kaptak, hogy műveljék azt. Hogy mennyi volt az elhurcoltak száma, pontosan nem tudjuk. A reánk maradt, de aligha pontos adat szerint : 832.⁷⁴

A királyság végleg megszűnt. Nabukodnezár okulva a történeteken, megszüntette a királyságot. Helyette helytartót nevezett ki : Gedalját, aki valószínűleg hívei közé tartozott s már az ostromlás ideje alatt is táborában tartózkodott. Tehát még mindig izraelita kézben hagyta az ország vezetését. Székhelyéül az elpusztított Jeruzsálem helyett Miczpát jelölte ki, amely Jeruzsálemhez közel, mintegy két óra járásnyira feküdt északnyugati irányban. Gedalja szándéka, törekvése az volt, hogy békés úton, kitartó munka által, amennyire lehetséges a nagy pusztulás után, megerősítse az országot s fennmaradását biztosítsa a jövőendő számára. Ellenfelei azonban meggátolták e törekvésének végrehajtásában. Az elmenekült s büntetlenül maradt vezető emberek egyike, Ismael, aljas módon meggyilkolta a hetedik hónapban. Halálát nemzeti veszteségnek tartották az israeliták is s mint majd Zakariásnál látni fogjuk, meggyilkolása napját évenként böjttel gyászolták meg,⁷⁵ sőt még ma is megtartják azt Tisri hónap 3. napján.⁷⁶ A gyilkosság indítóoka valószínűleg az volt, hogy Ismael, aki királyi családból származott, nem tudott belenyugodni, hogy egy idegen gyakorolja a főhatalmat. Azonkívül a politikai ellentétek is szerepet játszhattak. Így gyilkolta magát önkezével is a már amúgy is halálosan megbezett nép.

Még egy utolsó deportáció történt 582-ben. Valószínűleg a Gedalja meggyilkolása miatt. A háromízben deportáltak összszáma 12,000 ember lehetett,

⁷¹ II. Kir. XXV : 2—4. vk.

⁷² II. Kir. XXV. fejezet írja le részletesen Czedekiás végsorsát és Jeruzsálem pusztulását. Ez adatokkal szemben ugyan merültek fel kétségek, de azok tisztázása nem tartozik most ide, elég annyit megemlíteni, hogy általában hiteleseknek tarthatók e feljegyzések. V. ö. Jerém. LII. f.

⁷³ Mikeás III : 12. v.

⁷⁴ Jerém. LII : 29. v.

⁷⁵ Zak. VII : 5. v., VIII : 19. v.

⁷⁶ D. Dr. Kállay K. : Jeremiás... i. m. 446. l.

akikhez családtagjaikat is hozzászámítva, fejenként 3—4 személyt, 40—50,000 lelket gondolhatunk.⁷⁷ Guthe feltevése szerint a lakosság egynegyedrésze került fogságba.⁷⁸

b) Az Egyiptomba menekült israeliták.

Gedalja meggyilkolásának tettese, Ismael, sokszorosan érezte tettének nyomasztó súlyát, a nép jobbainak reáirányuló gyűlöletét és megvetését, másrészt félve, hogy vérengzéséért szigorúan és kegyetlenül bánik majd vele Nabukodnezár, jobbnak látta társaival együtt távozni Judea földjéről s idegenbe menekülni. A kiszemelt hely természetesen Egyiptom volt, Babylonia ellenfele, Judea volt szövetségestársa. Itt nemcsak befogadásra, de biztos menedékre és védelemre számítottak az esetleges üldözésekkel szemben. Nemcsak maguk mennek, de magukkal hurcolják a miczpai kolónia életben maradt tagjait is,⁷⁹ köztük a már idős Jeremiás prófétát.

Mint említettük a deuteronomiumi szellem következménye volt Izrael ellenállása és lázadása Babyloniával szemben s e szellem képviselői — akik közé tartoztak Ismael és társai is — szerették hinni és úgy tüntetni fel a dolgot, hogy ők Jáhve akarata szerint cselekedtek, Jáhve nevében vontak fegyvert, dicsőségének szolgálatára. A menekülés perceiben is ez a gondolat vezeti őket s az Egyiptomba menetelt is Jáhve határozott parancsának akarnák tudni. Megállanak azért Gerut-Kimhamban, a Bethlehem közelében fekvő községben s kérdést intéznek a velük levő Jeremiás prófétához, hogy szándékukat illetőleg mi a Jáhve végzése.⁸⁰ Jeremiás határozottan megmondja Jáhve parancsát : „Ha állandóan megmaradtok e földön, megépítelek titeket . . . ne féljetek Babel királyától ! . . . Ne menjetek Egyiptomba!”⁸¹ Am ez ismét csak alhangzó szó, amit meg nem fogadnak. Pedig a kivándorlás nem egyéb, mint a már alig élő nép tovább pusztulása. Az országban maradás, az összefogás, a kitartó munka, az új szellem megvalósulása jelenthetné a biztatóbb jövő kibontakozását.

Félelmük nagyobb Jáhve iránti hűségüknél, tovább mennek Egyiptomba, ahol a letelepedési engedélyt könnyen megkaphatták. Jeremiás előre megjövendöli pusztulásukat.⁸² Be is teljesedik rajtuk. Vallásukat elfelejtik, nemzetiségüket levetkőzik. Talán jelentéktelen számban visszatérnek később.⁸³ De bátran mondhatjuk, hogy az Egyiptomba vándoroltak Israel népére nézve teljesen elvesztek. A később kialakuló új nemzeti életre semmi hatást nem gyakoroltak. Végsorsukat Jáhve igazsága pecsételte meg.

c) A Babylomba deportált israeliták.

Ha igaz az, hogy III. Tiglatpilézer, a legyőzöttek deportálását megkezdő assyr király célja alattvalóinak ilyen elhurcolásával az volt, hogy az elnemzetietlenedést segítse elő és a kozmopolitismust fejlessze ki,⁸⁴ úgy Nabukodnezár messze felülemelkedett e gondolaton, mely egészségesnek és eredményesnek nem tekinthető s a deportációt már csak azért alkalmazza, hogy a legyőzött ország hűségét és békéjét biztosítsa s az elhurcoltakat így mintegy büntetésben részesítse. Az ő célja, mint már említettük, nem a pusztítás és rombolás, hanem minden téren az építés és fejlesztés. E felfogásból érthető meg, hogy a rabságba hurcolt népet nem szórja szét országában, nem szakítja el őket egymástól, hanem tömegesen telepíti le országába egy részén, a Kébar-folyó partján,⁸⁵ mely az Eufrateshez vezető

⁷⁷ B. Duhm : Das Buch Jeremia. 1901. 181. l.

⁷⁸ H. Guthe : Geschichte des Volkes Israel. 2. Aufl. 1904. 225. k. l.

⁷⁹ Jerém. XLI : 10. v.

⁸⁰ Jerém. XLII : 1. k. v.

⁸¹ Jerém. XLII. 10—19. vk.

⁸² Jerém. XLIV. fejezet, mely teljes egészében az Egyiptomba vándorolt israelitákkal foglalkozik.

⁸³ Jerém. XLIV : 28. v.

⁸⁴ Erich Klamroth : Die jüdischen Exulanten in Babylonien. Leipzig, 1912. 6. l.

⁸⁵ Ezék. I : 1. v., III : 15. v.

csatorna volt, a régi Nippur közelében. A népes kolónia központja Tell-Abib volt, ahol Ezékiel próféta élt.⁸⁶ Kiemelkedőbb helységek még Ahava és Kasifja.⁸⁷ A babyloni birodalomnak szabadon levő, népesség nélküli része lehetett ez.

A legkorábban, 597-ben elhurcoltak még abban a határozott, biztos reményességben éltek, hogy fogságuk nem tart sokáig, amint Chananja próféta megjövendölte, két esztendő múlva vége lesz Nabukodnezár hatalmának s viszsza térhetnek hazájukba.⁸⁸ Ezzel szemben ellenséges indulattal fogadhatták Jeremiás prófétának hozzájuk küldött levelét, amelyben arra kéri őket, hogy : „építsetek házakat és lakjatok azokban, plántáljatok kerteket és egyétek azoknak gyümölcseit”.⁸⁹ Vagyis ne reménykedjenek abban, hogy hamarosan vissza fognak térni, hosszabb idő az, amit idegenben kell tölteniök. Hogy mily ellenszenvvel és hitetlenkedéssel fogadták az igazi prófétai üzenetet, mi sem bizonyítja jobban, mint Semajának Jeruzsálembe küldött levele, Zofóniás pap részére, amelyben Jeremiást vádolja és a prófétalástól való eltiltását proponálja.⁹⁰

Később, mikor tapasztalniok kellett a jeremiási prófécia igazságát azáltal, hogy nemcsak ők nem szabadultak meg, de még újabb csapatok hurcoltattak ki, s talán a köztük élő Ezékiel próféta működése nyomán is, többé-kevésbé bele-törődtek sorsukba. Be kellett látniok, hogy amíg Nabukodnezár él és uralkodik, addig változásra, szabadulásra egyáltalán nem számíthatnak. Politikai helyzetük tűrhető volt. Amint már Jeremiás leveléből is kiérezhető, de különösen Ezékiel tudósításaira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy meglehetősen nagy szabadságot élveztek. Zárt egységet alkottak, s önkormányzatuk volt, amit a gyülekezet vénei יְהוֹנָתָן gyakoroltak, akik gyakran felkeresték a prófétát s hallgatták

Jáhvénak általa küldött kijelentéseit.⁹¹ A régi törzsszervezet ismét felújult közöttük s biztosítékot nyújtott arra, hogy más, idegen népekkel ne keveredjenek össze. Ha a korai szabadulás reményében csalódniok kellett is, teljesen nem adták fel a reménységet. Bíztaik abban, hogy Jáhve egykor hazavezeti őket.

Gazdasági tekintetben sem lehetett okuk panaszra. Ha egykor otthon kellett hagyni javaikat, jólétüket, megélhetési lehetőségeiket, úgy itt új alkalmuk nyílt arra, hogy szorgalmas munkájuk által új életet kezdjenek s ismét jólétet teremtsenek. Beteljesedni látszott az assyr király egykori ígérete : „Szövetkezzetek velem és jöjjetek hozzám ; s egyen ki-ki az ő szőlőjéből és fügefájáról és igya ki-ki kútjának vizét... és elviszlek titeket földetekhez hasonló földre, gabona és must földjére, kenyér és szőlő földjére.”⁹² Birtokot szerezhettek, földet művelhettek, virágzó falvakat és városokat alapíthattak, mesterségeiket folytathatták. Sőt nemcsak a régi életmód felújítására nyílt alkalom, de új lehetőségek is tárultak fel. Eddig a földművelés és állattenyésztés volt főfoglalkozásuk,⁹³ valamint a különböző mesterségek gyakorlása. Babylonban élénk kereskedelem folyt s ebbe a deportált isr.-k is bekapcsolódhattak s be is kapcsolódtak. A Nippurban kiásott emlékek számos kereskedelmi szerződés került napvilágra, amelyek azt igazolják, hogy ők is élénk részt vettek a kereskedelemben. Igaz az a megállapítás, hogy Israel népe Babylonban lett kereskedő néppé.⁹⁴ Mindez tehát arra mutat, hogy a fogság külsőleg nem valami keserves és nyomasztó rabság volt számukra. Inkább belsőleg vallási tekintetben nem tudtak megalkudni a helyzettel. Távol voltak hazájuktól s a jeruzsálemi templomban régebben gyakorolt s a Deuteronomium által szigorúan előírt istentiszteletet nem folytathatták. De más jelentősége is volt Izráelre nézve a fogságnak. A használatos s általában elterjedt arám nyelvet

⁸⁶ Ezék. III : 15. v.

⁸⁷ Esdr. VIII : 15., 17. vk.

⁸⁸ Jerém. XXVIII : 3—5. vk.

⁸⁹ Jerém. XXIX : 5. v. E rész tartalmazza a levelet.

⁹⁰ Jerém. XXIX : 26—28. vk.

⁹¹ Ezék. VIII : 1. v., XIV : 1. v., XX : 1., 3. vk., XXXIII : 30. k. vk.

⁹² Ésaiás XXXVI : 16—17. vk.

⁹³ Különösen az ú. n. Rekabiták foglalkoztak ezzel. L. Jerém. XXXV. fej.

⁹⁴ J. Benzinger : Hebräische Archeologie. Freiburg—Leipzig, 1894. 222. l. J. Wellhausen : Prolegomena zur Geschichte Israels. Berlin, 1905. 6. Aufl. 103. l.

elsajátítják, hiszen nyelvükkel szoros rokonságban áll s később a visszatérés után ez lesz nemzeti nyelvvé, míg a héber háttérbe szorul s csakhamar teljesen el is felejtik, úgy, hogy csupán az írástudók sajátja marad.

Nabukodnezár 562-ben meghalt. Birodalmát mindvégig erős kézzel megtartotta s minden tekintetben virágzóvá tette. Utóda fia, a gyenge kezű Amel-Marduk (héb.: Evil Merodak : Marduk embere) lett, aki rövid uralkodása alatt ugyan még megtartotta az örökölt birodalmat, de a közeli pusztulás jelei már kezdtek mutatkozni. A fogoly isr.-kkal szemben szintén elnézően, sőt mondhatjuk nagylelkűen bánt. A még mindig börtönben levő Jójakin királyt kiszabadítja harminchat esztendő után, asztalához fogadja s a többi, udvarában levő, legyőzött királyokkal hasonló elbánásban részesíti.⁹⁵

Rövid két évi uralkodás után, 559-ben, összeesküvés áldozata lett s a trónt sógora : Nergal-sar-usur (Neriglissar) foglalja el, aki már nem rokonszenvezett a zsidókkal, de jogaikat egyelőre érintetlenül hagyta. Mindössze három évig uralkodott. 556-ban történt halála után kiskorú fia : Labasi-Marduk (Labosoarchad) lép a trónra, aki tehetetlensége miatt 9 hónapi uralkodás után szintén összeesküvés áldozata lesz. Az utolsó király Nabúnáid (Labynet) 555—539-ig uralkodik, aki alatt az új babyloni birodalom napja végleg le is áldozik. A kegyes és hatalmas Nabukodnezárnak ellentéte. Nem sokat törődik a vallással, maga ellen ingerli a papságot, nem ismer kötelességeket s bár létalapjaiban ropog birodalma, nem sokat törődik a bekövetkezendő veszéllyel. A fogoly zsidók reménysége mind teljesebb lesz, a történelmi helyzet alakulása biztatás számukra, hogy közel van a szabadulás napja. Diadalmasan halad előre a hódító persa király, Kyros, akit Deutero-Ésaiás úgy tekint, mint Jáhve eszközt és felkentjét,⁹⁶ aki által szabadulást szerez népe számára. Nabúnáid a gyorsan közeledő, a méd és lyd birodalmakat már meghódította s országa szélén álló Kyros ellen fiát Bel-Sar-usur-t (Belsazart) küldi. Ez azonban 539 június 12-én Opis mellett elveszti a csatát s Babylonia Kyros kezére kerül. A nemrég még világhatalmú Babel legyőzött tartományává lesz. Bukása jelentette a foglyok számára a felszabadulást, a régi hazába való visszatérést.

d) A visszatérés.

Kyrosban, a győzelmes persa királyban, akihez Deutero-Ésaiás és az ő nyomán az egész nép nagy reményeket fűzött, nem csalódtak. Mindjárt győzelme után megadta az engedélyt az isr.-knak a visszatérésre, sőt a Nabukodnezár által elhurcolt szentedényeket is hiány nélkül kiadatta Ssebaccarnak, a hazatérők vezetőjének s engedélyt adott arra, hogy a romokban heverő jeruzsálemi templomot felépítsék.⁹⁷ E nagyfokú jóindulat és engedékenység indító oka egyrészt az, hogy alattvalóit nem a rideg kényszer által akarta magához fűzni, hanem úgy, hogy a legmesszebbmenő türelmet tanusította velük szemben, politikai és gazdasági tekintetben nagyfokú önállóságot biztosítva számukra. Jól tudta azt, hogy az elhurcoltak mindig elégedetlenek, hazájukba visszakiváncognak, sohasem békés elemei az országnak, míg otthon teljes erővel látnak országuk felvirágoztatásához, amire politikai okokból is nagy szükség volt. Juda képezte birodalmának nyugati szélét s lerombolt utolsó erőssége nélkül, nyílt kapu gyanánt szolgált Egyiptom számára. Másrészt vallási felfogása magyarázza engedékenységét, ami talán még nagyobb szerepet játszott. Mai felfogás szerint azt mondhatjuk, hogy a szabad vallásgyakorlat híve volt. Nem avatkozott legyőzött alattvalói vallási ügyeibe erőszakos módon, jól tudva, hogy minden nép számára ez a legsérlemesebb pont, s ezzel szíthatja maga ellen a legnagyobb, az engesztelhetetlen gyűlöletet. Sőt még nagy elődje, a Nabukodnezár által elkövetett vallási sérelmeket is igyekezett azonnal megszüntetni. Nabukodnezár ugyanis a legyőzött népek isteneit, templomuk kegyszereit, drágaságait Babelbe hurcoltatta s Marduk templomába helyezte

⁹⁵ II. Kir. XXV : 27—30. vk.

⁹⁶ Ésaiás XLV : 1. v.

⁹⁷ Esdr. I. fejt., II. Krón. XXXVI : 22—23. vk.

el tisztelete és hódolata jeleiül. Kyros engedékenysége nemcsak az isr.-kra vonatkozott, hanem általában a legyőzött népekre. Az összes elhurcolt istenségeket visszavitette eredeti helyükre, amint a babyloni író feljegyzéseiből értesülünk.⁹⁸ Mint a jeruzsálemi, úgy a szidoni templom felépítését is megengedte.⁹⁹

A visszatérő nép vezetője egyszersmint Juda kinevezett helytartója Sesbaccar (Šin-bal-uš ur), mellette 12 tagú tanács, akik a belső viszonyokat alaposan ismerték s a rendelkezések végrehajtói voltak.¹⁰⁰ Közöttük Zorobbábel, a későbbi helytartó és Jósua a főpap. A hazatérők száma mintegy 50,000.¹⁰¹ Hogy Sesbaccar meddig viseli a helytartói tisztet s mikor veszi át Zorobbábel, Jojakin unokája, pontosan nem tudjuk.

A régi hazájukban való letelepedés nem kevés gondot okozott. A deportációk után ugyanis a környező népek kihasználták a kedvező alkalmat s délről az edomiták és filiszteusok, északról más, az assyrok által egykor betelepített népek nyomultak Juda területére s vették birtokukba.¹⁰² Nagy mértékben összekeveredtek az ott maradt izraelitákkal, úgy, hogy egy keverék népség jött létre, amelytől Esdrás, Nehémiás szabadították meg Judát. Ezek számára nem volt örömdetes a foglyok hazatérése s minden eszközt megmozgattak, hogy békeességüket zavarják. Az ú. n.

עַם הָאָרָיִם ez, mely szemben áll hosszú időn keresztül a גּוֹלָיִם-val, a fogságból visszatértekkel. Az új nemzeti és gyülekezeti élet kibontakoztatói tehát az egykori foglyok lesznek, akik most újjáteremtik az elpusztult országot. Első teendőik közé tartozik, hogy oltárt emelnek, hogy addig is, míg a templom felépül, áldozatokat mutathassanak be Jáhvének.¹⁰³ A feladatoknak végtelen sora áll előttük. Jeruzsálem helyreállítása, a környező falvak és városok újjáalakítása, életlehetőségek teremtése, a belső viszonyok rendezése, stb. A próféta ígéret, mely első részében diadalmasan megvalósult, s a hazatérés után fényes jövődőt, a messiási boldog idők kibontakozását helyezte kilátásba, lelkesíti őket s bátran szállnak szembe az akadályokkal. Kyros türelmes, jóindulatú uralkodása is támogatja őket.

Halála után megváltozik a helyzet. Fia Kambyzes (529—522. Kr. e.) már nem hozzá hasonló türelmes és engedékeny uralkodó. Előtte még nagyobb tervek lebegnek, hatalmát növelni akarja. Sikerül is elérnie Egyiptom meghódításával. III. Psammetik faraot Pelusiumnál 525-ben legyőzi s alattvalójává teszi. Meghallgatásra talál nála a zsidók ellenségeinek alaptalan vádja s betiltja a további építkezéseket.¹⁰⁴ Ehhez járul még az, hogy szárazság, terméketlenség s azzal kapcsolatosan inség nehezedik az országra.¹⁰⁵ Mindinkább késik a messiási idő, sőt inkább távolodni látszik s a nép munkakedve, reménye lohadni kezd, sőt a kishitűség, csüggedtség váltja fel. Kambyzes, az erőszakos uralkodó, hogy távolléte alatt is biztosítsa magát, nehogy testvére, Bardija (görögül : Smerdis) megfossa a tróntól, titokban meggyilkoltatja. Gaumata mágus azonban, aki tudomást szerzett a gyilkosságról, magát adja ki Bardijának s a trónt elfoglalja. Kambyzes hazaindul, hogy rendet teremtsen, de útközben 522-ben hirtelen meghal. Gaumata családja is rövidesen napfényre jön s a tulajdonképpeni trónigénnyel rendelkező Dárius meggyilkoltatja nyolc hónapi uralkodás után. I. Dárius (Histaspes, 521—485 Kr. e.) 521-ben elfoglalja a trónt. Kyros szellemében halad tovább s ez kedvező hatással van a zsidókra. De különös jelentősége van az uralkodása kezdetén kitört zavargásoknak, amikor, úgy látszik, hogy a persa világbirodalomnak is vége. A zsidók ugyan nyugodtan maradnak, de reménykedve kísérik figyelemmel az eseményeket, mert a persa birodalom bukásától szabadságuk, önállóságuk vissza-

⁹⁸ Az ú. n. Kyroszylinder. E. Schrader : Keilinschriftliche Bibliothek. III. k.

⁹⁹ H. Winckler : Altorientalische Forschungen. II : 1. Leipzig, 1898. 207. 1. 4. jegyzet.

¹⁰⁰ Részletesen felsorolva Esdr. II : 2. v., Neh. VII : 7. v.

¹⁰¹ Nehém. VII : 66—69. vk.

¹⁰² Ezék. XXV : 12. v., XXXV : 1—15. vk.

¹⁰³ Esdr. III. fejezet.

¹⁰⁴ Esdr. IV. fej. Artaxerxes helyett, mely téves. Kambyzes olvasandó. L. J. Benzinger : Geschichte Israels. 1924. 121. l.

¹⁰⁵ Hagg. I : 6. k. v.

nyerését remélik, ami a várt messiási idő első feltétele. Ez időben léptek fel a fogság utáni első próféták : Haggeus és Zakariás. Ők is a történelmi helyzet változását remélik s ösztönzésük következménye a templom felépülése (515 márc. 3.) s működésük eredménye, hogy a zsidóság teljesen új útra, a theokracia útjára lép, s hogy a nép csüggettsége, kishitúsége ismét reménykedéssé változik. Röviden ez az a külső történelmi helyzet, amelyhez csatlakozik s amelynek kereteibe illeszkedik Zakariás próféta élete és működése. De ez csak egyik része a történelemnek. Talán még fontosabb a belső vallási élet történetének megismerése, hogy teljes egészében és hűen ismerhessük meg a proféciát.

B) Vallástörténelmi előzmények.

a) A Deuteronomium és hatása.

Israel vallásában mérhetetlenül fontos szerep jutott a Deuteronomiumnak, mely szűkebb és bővebb formájában Mózes V. könyvében maradt reánk. Mint az Ótestamentumnak egyetlen más irata sem, diadalra jutott, meghatározta a zsidó nép életét minden időkre s bélyegét — későbbi tendenciosus átdolgozások formájában is — reáütötte az ószövetségi Kánon csaknem valamennyi darabjára.

E nagy jelentősége szükségessé teszi, hogy foglalkozzunk vele bővebben, annyival inkább, mert Zakariás próféta már később működött s mint majd látni fogjuk ő sem volt mentes deuteronomikus hatásoktól.

A könyv létrejövetele a Kr. e. 621. év előttre esik. Hogy pontosan mikor írhatták, Manassé király idejében már, vagy csak Jósiás uralkodása alatt, meg nem állapítható. Mi csak megtalálása és életbeléptetése történetéről tudunk. Jósiás király uralkodása alatt, a 621. évben, amint a II. Kir. XXII., XXIII. fejezeteiből olvassuk, a jeruzsálemi templom renoválása alkalmával Hilkija főpap találja meg a templomban s átadja a király írnokának Sáfánnak, aki a királyhoz juttatja. Tartalma megrémíti a királyt, úgy, hogy ruháit is megszaggatja a könyv elolvasása után. Kegyes, Jáhve tisztelő uralkodó lévén, azonnal hozzálát az új törvények végrehajtásához, hogy így a maga, országa és népe számára kedvet találjon Jáhve előtt. A könyv akkori formájában valószínűleg csak a XII—XXVI. fejezeteket foglalta magába¹⁰⁶ s mint סֵפֶר הַתּוֹרָה „törvénykönyv“ és סֵפֶר הַבְּרִית „szövetségekönyv“ említetik.¹⁰⁷

A kultuszreform új alapokra helyezi Israel vallását. Kiemelkedőbb intézkedései a következők : minden idegen kultusz (magaslatokon való áldozás stb.) eltörlendő ; a vidéki szentélyek megszűnnek, az egyetlen hivatalos szentély a jeruzsálemi, Jáhve lakóhelye s csakis itt lehet őt igazán imádni, itt lehet az áldozatokat bemutatni a pontosan előírt szabályok szerint ; a vidéki szentélyek papjai a jeruzsálemiekkel szemben háttérbe szorultak, alantasabb szolgálatokat végeztek s szolgálattétel végett Jeruzsálembe rendeltettek. A mű teljes egészében kultuszcselekmények leírása kazuisztikus aprólékossággal, melynek szoros folytatása a későbbi Talmudban található meg. Ezzel kezdetét veszi Israel vallásában a betű uralma, amely mindjobban ránehezedik a lelkekre, átokká és tragédiák okozójává lesz.

Az egész mű tendenciosus, a jeruzsálemi papság munkája. Régi tradíciók köntösébe öltöztetik saját hatalmi törekvéseiket, Jósiás királlyal törvényerőre emeltetik. Feláldozzák a vallás lelkét egyéni céljaik eléréseért.¹⁰⁸ A nép nagy része, de nem az emelkedett és jobb lelkek, örömmel fogadják s úgy a kezdet-kezdetén, mint később is fanatikus rajongóivá lesznek, ha lehet mondani imádóivá válnak

¹⁰⁶ B. Duhm : Israels Propheten. Tübingen, 1922. 2. Aufl. 211. l.

¹⁰⁷ II. Kir. XXII : 8. v., XXIII : 2., 21. vk.

¹⁰⁸ Kiemelkedő mély gondolatokat találunk itt-ott a Deuteronomiumban is, mint pl. a Jáhve iránt való szeretet stb., de ezek teljesen háttérbe szorultak, szinte figyelembe sem jöttek eredeti értelmükben, míg később Jézus ki nem emelte s kellő érvényre nem juttatta. De ez már az Ótestamentum határán túl esik.

e törvénynek. Jáhve igaz tisztelete és szolgálata eddig is hiányzott náluk. Pogány istenek után szaladgáltak, idegen kultusz gyakorlásában találták gyönyörűségüket. Most megbékülnek Jáhveval. Teljesítik a külső formaságokat — hiszen a belső érzés nem fontos — s ezáltal biztosítják a maguk számára Jáhve jótetszését, segítségét, minden veszedelemtől megmentő hatalmát. Jeruzsálem az Ő lakóhelye, míg az áll, nincs mitől félni, dúrva pogányok által nem engedi szent helyét meggyalázni, választott népét megsemmisíteni. Mint láttuk ez a gondolat s e gondolathoz való fanatikus ragaszkodás okozta később Jeruzsálem s Juda veszedelmét.

Hogy mennyire téves alapokon nyugodott a Deuteronomium s mennyire téves irányt szabott a vallási s közvetve a nemzeti élet fejlődésének is, mennyire nem Jáhve igaz akaratán és rendelkezésén épült fel, legjobban bizonyítja a nagy prófétának, Jeremiásnak — aki abban az időben működött — elkeseredett küzdelme a deuteronomikus szellem kiirtásáért. Nem fél megmondani az igazat, „hazugság“-nak bélyegezni az írástudók e munkáját s hirdetni ítéletüket. „Hogyan mondhatjátok : Bölcsék vagyunk mi ! Jáhve törája nálunk ! Bizony hazuggá tette azt az írástudók hazug tolla ! Megszégyenülnek a bölcsék, megzavartatnak és megfogatnak ! Ime, Jáhve beszédét megvetették, mi hát bölcsességük?“¹⁰⁹

De a Deuteronomiumnak is meg voltak a prófétái. Ilyen volt Jeremiás ellenfele : Chananja,¹¹⁰ s a fogságban Semaja¹¹¹ s más névtelen próféták.¹¹² Ezek minden valószínűség szerint a legteljesebb propagatív munkát végezték a nép között, a papság által is támogatva s mint a tények igazolják, kellő eredménnyel. Még Jeruzsálem s a templom felégetése és a fogság sem volt elég erős memento, hogy kiábrándítsa a népet téves hitéből, kiragadjon a Deuteronomium szelleméből. Tovább élt e szellem a fogság földén is, amin nem is csodálkozhatunk, hiszen a papok is ott tartózkodtak. Külső sorsuk, mint láttuk, nemesak tűrhető és elviselhető volt, de a viszonyokhoz képest jó. Bánatuk, szomorúságuk az volt, hogy Siontól távol vannak, nem teljesíthetik a Deuteronomium által előírt vallási szertartásaikat, nem gyakorolhatják a kultuszt. Tisztán ebből a szellemből fakad a CXXXVII. zsoltár is. „Ott ültünk Bábel folyóinál ; sírtunk is, amikor Sionra emlékeztünk. Citeráinkat fűzfáira akasztottuk. Mert ott énekeszót kívántak tőlünk kényuraink, gunyolóink pedig mulattatást : Énekeljete nekünk Sion énekeiből ! *Hogyan énekelnék Jáhve énekét idegen földön !* Ha megfelelkeznék rólad Jeruzsálem, felejtkezzék meg rólam jobban. Nyelvem ragadjon inyemhez, ha nem emlékezem meg rólad, ha nem Jeruzsálemet tekintem örvendezésem fejének.“ Az idegen föld tisztátalan. Ott nem zendülhet meg Jáhve éneke, mert ez megsértése volna az Ő szentségének és az Ő törvényének. Mikor üt a szabadulás órája, megkétszerezi s teljessé teszi az örömet a templom elhurcolt szent edényeinek visszanyerése.¹¹³ Otthon első teendőjük, hogy a régi templom helyén oltárt emelnek. Folytatják az oly hosszú időn át szünetelő áldozati szertartásokat, mert hiszen Jáhve parancsainak s Jáhve igaz tiszteletének ez a központja. Jeruzsálem továbbra is a kultusz-centrum marad s ide gyülekeznek fel az egész ország területéről az ünnepek megtartására.¹¹⁴ A templom építése, az építés sürgetése Haggueus és Zakariás próféták által szintén a Deuteronomiumhoz való ragaszkodást jelenti. De ezt jelenti a pogányok gyűlölete, az ellenük irányuló harag Jáhve részéről. Haggueus és Zakariás már határozottan a deuteronomikus szellem képviselői.

¹⁰⁹ Jerém. VIII : 8—9. vk. Jeremiásnak a Deuteronomiummal szemben elfoglalt álláspontját, az az elleni küzdelmeit részletesen tárgyalja Dr. D. Kállay Kálmán : Jeremiás... i. m. 414—417. l.

¹¹⁰ Jerém. XXVIII. fejezet.

¹¹¹ Jerém. XXIX : 31. v.

¹¹² Jerém. XXIX : 8. v.

¹¹³ Esdr. I : 7—11. vk. Hogy a Deuter. lelkes hívei előtt mily fontos szerepet játszottak a kultusz-eszközök, bizonyítja a Chananja próféta beszéde : „teljes két esztendő mulva visszahozom e helyre az Úr házának edényeit...“ (Jerém. XXVIII : 3. v.) Tehát nem maguk a foglyok a legfontosabbak, nem is a szabadulás ténye, hanem az edények, V. ö. Ésaiás LII : 11. v., ahol Jáhve edényeinek hordozóiról van szó.

¹¹⁴ Esdr. III : 1—7. vk.

Ennek légkörében születtek, híveivé szegődtek s készítgették az utat, hogy majd egy századdal később Esdrás az egész népet eskü által kötelezze ennek megtartására. Zakariás ugyan még olykor-olykor felszabadul a merev külsőség bilincseiből s prófétai magasságban szárnyal, pl. a bőjt kérdésénél, de ez — mondhatjuk — az igazi prófétai szellem utolsó villanása is.

Eddig a Deuteronomiumnak a vallás igazi lényegével ellentétes vonásait tüntettük fel. De nagy egyoldalúság lenne tisztán csak így tekinteni s nem venni figyelembe azokat az eredményeket is, amelyeket Israel népe s majd a zsidóság éppen a Deuteronomiumnak köszönhetett. Az abszolút igazság mértéke szerint ítélve ugyan minimálisra csökken ez érték, mert ha a Deuteronomium létre nem jön, Israel egész történelme más, jobb irányt vehetett volna, de a történelem relatív adottságaival számolva, engedékenyebbnek kell lennünk. A Deuteronomium, mint írott törvény megmaradt akkor is, mikor a templom elpusztult. Magával vitte a fogságba hurcolt papság s törvénykönyve lett a fogságban lakozó népnek. A már odahaza nagy tekintélynek örvendő törvénykönyv a fogságban aztán végleges tekintélyre emelkedett s az ahhoz való ragaszkodás és hűség mérvadója lett a Jáhve népéhez való tartozásnak és a Jáhvéhoz való hűségnek is. Olyan erős kapcsolésként fűzte össze az idegenben tartózkodó népet, hogy öntudatát soha el nem veszítette. Szinte vak buzgósággal, fanatikus odaadással ragaszkodtak e könyv előírásaihoz. Tekintetük mindig Jeruzsálemen függött s mint a CXXXVII. zsoltárban láttuk, a Jeruzsálemről való elfeledkezés a halált jelentette számukra. *A fogság ötven évén a Deuteronomium mentette át a zsidóságot.* De biztosította továbbra is, egyszersmindenkorra, a legnagyobb szétszórtság idejére is az egység gondolatának megőrzését.

b) Ezékiel próféta és hatása.

A fogságba hurcolt nép nem maradt lelki vezetők, irányítók nélkül. Egyrészt ott volt a papság, de másrészt a még nagyobb hatással működő próféták : Ezékiel és Deutero—Ésaiás.

Ezékiel a jeruzsálemi templom papja volt s mindjárt az első deportáció alkalmával Babylonba került. Fellépésének ideje : 592.¹¹⁵ Jeruzsálem bukása működésében kiemelkedő határpont. Míg Jeruzsálem áll, Jeremiás prófétával együtt hirdeti a legkérelmezetlenebb módon Jeruzsálem pusztulását, ellentétben a nép hiú, deuteronomikus szellemben működő próféták hatása alatt létrejött reménységével szemben, hogy t. i. ideig-óráig tart a fogság s Jáhve megszabadítja népét.¹¹⁶ Mikor a szörnyű ítélet megvalósult s egy menekült hírül adta : „Jeruzsálem elesett!“¹¹⁷ eddigi prófétai iránya egészen megváltozik. A feddés, dorgálás, ítélethirdetés helyét a vigasztalás, a jobb jövő reményének táplálása foglalja el.¹¹⁸

Ezékiellel a prófétizmus új irányt vesz. Nemcsak külső forma tekintetében, de belső tartalom szempontjából is. Az eddigi próféták műfaja a vers, itt már a próza is megjelenik. De amellet a szimbolikus cselekedetek sokasága, a látomások jellegzetes, eddig ismeretlen alakjai, kerubok, angyalok stb. szerepelnek. Új műfaj, az apokalyptika kibontakozásának kezdetét jelölik ezek. *Duhm* egyenesen az apokalyptika atyjának nevezi Ezékielt,¹¹⁹ de ez túlzás, mert ha nem is fogadjuk el a legújabb kritika azon állításait, melyeket *Hölscher* hangoztat,¹²⁰ hogy t. i. Ezékiel könyvének nagyobb része a Kr. e. V. sz.-ból származó tendenciózus be-

¹¹⁵ Ezék. I : 2. v.

¹¹⁶ A pusztulást hirdető beszédek, szimbolikus cselekmények foglalata : III : 16—XXIV : 27. fejezetekben olvashatók.

¹¹⁷ Ezék. XXXIII : 21. v.

¹¹⁸ Ezék. XXXIII—XLVIII. fejezetek.

¹¹⁹ *B. Duhm* : Israels Propheten. 233—34. l.

¹²⁰ *G. Hölscher* : Hesekiel, der Dichter, und das Buch. Eine Literarkritische Untersuchung. 1924.

dolgozás, mégis el kell ismernünk, hogy nem minden eredeti Ezékiel könyvében s különösen nem ezen részeiben és vonatkozásaiban.¹²¹

Gondolatait tekintve is nagy változásokat tapasztalunk az előző prófétákhoz mérten. Míg amazok a legtisztább szellemi magaslaton állanak s semmi külsőség nem köti őket, hanem a belső tisztaság hangsúlyozása jut kifejezésre mindenütt, addig Ezékiel már többé-kevésbé a Deuteronomium híve. A kultusz első helyen áll előtte, ami mint láttuk a Deuteronomium alapelve. Hangsúlyozza, hogy ez Jáhve rendelése s arra szolgál, hogy Israelt a pogányoktól megkülönböztesse.¹²² Hirdeti, hogy Jáhve lakóhelye Sion, ahol temploma újra fel fog épülni s e templom tervét pontos méretekkel és részletes leírásban adja a XL—XLVIII. fejezetekben. Nála jelenik meg először a tiszta és tisztátalan közötti, szent és profán közötti különbségtétel, ami aztán mind erősebb hangsúlyozásra talál a későbbi iratokban. — A papok feladata, hogy a legszigorúbban őrködjének afelett, hogy semmi tisztátalan meg ne fertőztesse Jáhve hajlékát és a népet. Az új templom papjai csak Zádók főpap ivadékai az ú. n. zádókiták lehetnek.¹²³ A tisztátalan fogalma alá tartoznak elsősorban a pogányok s minden velük kapcsolatos dolog. Már a velük való pusztá érintkezés tisztátalanná teszi az embert. Ezért fogja Jáhve elválasztani közülök népét s összegyűjteni Juda földjén.¹²⁴

Ugyancsak új elemként lép fel a később mind nagyobb szerepet játszó eszchatologia. Beszél a messiási idők királyáról, aki teljes hatalommal fog uralkodni, aki mellett földi király sem lesz s akinek neve נְשִׂיָא „legfőbb“, nem pedig מֶלֶךְ „király“.¹²⁵ A messiási király, aki egyébként dávidi sarj, kötelessége, feladata, hogy a kultusz tisztasága felett őrködjék, de egyszersmint az erkölcsi bűnöket is kiirtsa.¹²⁶

Szoros kapcsolatba hozza egymással a cselekedeteket és azok következményeit. Minden bűnös cselekedet halált hoz elkövetőjére, de Jáhve kegyelme és irgalmassága hajlandó elengedni e büntetést akkor, ha a bűnös megtér, új útra lép, új életet kezd.¹²⁷ A megrögzött bűnös számára ellenben nincs menekvés. Nem lehet tagja a szent közösségnek, nem lehet részese Jáhve legfőbb áldásának, legnagyobb ajándékának : az életnek ! A túlvilág hite ugyanis Ezékiel korában még, sőt később is hosszú időn át ismeretlen.

A dicső, boldog jövőt nemcsak Juda számára hirdeti, de kifejezést ad annak a reménységének is, hogy a régebben megsemmisült Israel, azaz a tíztörzs országa is új életre kél s Judával újra egyesülni fog.¹²⁸

Ezek a főbb gondolatok, amelyek Ezékiel prófétánál kifejezésre jutnak. E rövid áttekintés is mutatja, hogy nem halad nagy elődeinek, pl. idősebb kortársának, Jeremiásnak a nyomdokain. Magyarázata, hogy a Deuteronomium szelleme hatotta át, sőt ejtette foglyul őt is. Felismerte a veszedelmet, amely idegenbe szakadt népét fenyegette s az erőt, mely a mentés munkáját illetőleg a Deuteronomiumban rejlik. De egyszersmint részese lett a papi intenciók érvényre juttatásának is. Nem tisztán próféta, hanem theologus is. Működése nem maradt eredmény nélkül s megkezdett iránya folytatás nélkül. Mint látni fogjuk Zakariásnál, a fogság utáni gyülekezet határozottan az ő szellemében indul meg és halad mindaddig, míg a római hatalom véget nem vet az államnak.

Biztos adataink nincsenek, de valószínűnek kell tartanunk, hogy annak a szellemi iránynak, annak az irodalmi munkásságnak, mely Babylon földén

¹²¹ Dr. E. Sellin : Einl. in d. A. Test. 4. Aufl. 1925. 100. l.

¹²² D. J. Meinhold : Einführung in das A. Test. 2. Aufl. Gieszen, 1926. 256. l.

¹²³ Ezék. XL : 46. v., XLIII : 19. v., XLVIII : 11. v.

¹²⁴ Ezék. XXVIII : 24. k. v., XXXVI : 8. k. v.

¹²⁵ Ezék. XXXIV : 24. v., XXXVII : 24. v.

¹²⁶ Ezék. XLV : 7. k. v.

¹²⁷ Ezék. XXXIII : 10. k. v.

¹²⁸ Ezék. XXXVII : 15. k. v.

megindult s célja az volt, hogy a régi hagyományokat új formába öltöztesse, a lehető legteljesebb mértékben a Deuteronomium szelleméhez és felfogásához alkalmazza, egyik inspirálója éppen Ezékiel volt. Működése Kr. e. 570-ben ért véget.¹²⁹

c) Deutero—Ésaiás és hatása.

A fogság másik nagy prófétája : Deutero—Ésaiás, akinek működése a Kr. e. 546. év tájára tehető. Általánosan elismert, hogy az Ésaiás XL—LV. fejezetek tőle származnak.

A kor, amelyben működik, tele van a szabadulásra valló jelekkel. Nem csodálkozhatunk, ha egész műve a legteljesebb reményektől duzzad s mindjárt kezdetben a vigasztalás igéi zendülnek meg ajkán. Önálló személyiség, aki nem csatlakozik sem Ezékiel próféta irányához, de az előző prófétákhoz sem. Új gondolatok jelennek meg nála a legpompásabb költői formába öltöztetve. Míg nagy elődei a romlás és pusztulás hirdetői voltak s még Jeremiás próféta elsősorban ezeket tekinti igaz prófétáknak,¹³⁰ addig Deutero—Ésaiás egészen más úton halad s üdvöt, fényes jövődőt hirdet. Ez természetes is. A nép hosszú idő óta szenved már bűnei következményét, ezután a szabadulás következhetik. Az elvettetés állapota, bármennyire megérdemelt és javulást, megtérést hozó, fásultsággá, mindenről lemondott kétségbeeséssé és csüggetéssé válhat, ha reménysugár nem villan fel, ha tovább is az ítélet halálharangja szól. Deutero—Ésaiás megjelenése tehát történelmi szükség volt.

Nem csupán próféta már ő sem. Mint Ezékiel, úgy ő is theologus egyúttal, aki ismeri nagy elődeinek írásait s meditáció, reflexio útján jut el tételeihez. bár — ezt hangsúlyozzuk — a közvetlen kijelentés sem hiányzik nála.

Gondolatainak alapja, hogy Jáhve a világ egyetlen, örök Ura s az Ő akarata, célja valósul meg mindenkor. „Elszárad a fű, elhervad a virág, de a mi Istenünk beszéde megmarad örökké.“¹³¹ Ennek az Istennek nevében hirdeti megragadó erővel a szabadulás közeledését. Jeruzsálem szomorú sorsa örvendezésre fordul, hiszen : „bűne megbocsáttatott, sőt kétszeresen sujtotta őt Jáhve keze minden bűnéért.“¹³² Eszközéül használja fel a birodalmak felett győzedelmeskedő Kyros persa királyt, kit Ő támasztott fel, akit felkentjének tekint. Megdönti Babylon hatalmát s utat nyit a zsidó nép számára.

A tiszta *monotheismus* hirdetője. Az universalizmus álláspontját foglalja el. Minden pogány istenség, minden bálvány semmi, tehetetlen faragott kódarab, vagy fatuskó, míg Jáhve élő valóság, ki ismeri s előre megjelenti a történendőket.¹³³ Ezért nincs létjoga egyetlen más vallásnak sem, csak Jáhve vallásának. De nincs létjoga egyetlen pogány birodalomnak sem, hanem csak Jáhve népe országának. Nem hirdeti azért a pogányok megsemmisítését, kiirtását, elpusztítását, csupán a pogány vallások megszűnését, a pogány államok eltörlését. Megtörik nemcsak Babylon egykor rettegett hatalma, de minden pogány hatalmasság is, szolgálkává lesznek, Jáhve népének szolgálivá, alattvalóivá.¹³⁴ A pogányokról való felfogása tehát Ezékiellel ellentétes.

Nem feltétlen híve a Deuteronomiumnak sem. Ha a kultuszcselekményeket tiszteletben tartja is, de nem tartja kielégítőnek. Jáhve dicsőségének szolgálatára nem elég az sem, ha a Libánon minden fáját feltüzelik s vadjaikat mind feláldozzák is.¹³⁵ Többet, nagyobbat, hozzá méltóbbat kíván Jáhve az embertől : a Benne való feltétlen hitet, bizodalmat. Ennek a hitnek kell betölteni az ember egész lényét. Méltán mondja *Meinhold* : „Deutero—Ésaiás a zsidó hit atyjává lett.“¹³⁶

¹²⁹ Ezék. XXIX : 17. v.

¹³⁰ Jerém. XXVIII : 8—9. vk.

¹³¹ Ésaiás XL : 8. v.

¹³² Ésaiás XI : 2. v.

¹³³ Ésaiás XL. fejezet., XLI : 21—29. vk., XLIV : 6—20. vk. stb.

¹³⁴ Ésaiás XLIX : 22—23. vk.

¹³⁵ Ésaiás XL : 16. v.

¹³⁶ *D. J. Meinhold* : Einführung in d. A. Test. 2. Aufl. Gieszen, 1926. 268. 1.

Nála találkozunk a prófétai írások legfelségesebb darabjaival, az ú. n. Ebed—Jáhve énekekkel. Mindmáig nincs tisztázva, hogy ki a szereplő hőse e daloknak, kit énekelt meg ezekben a próféta. Kollektív felfogás alapján, amit a dalok egy része megenged, Izrael népét kellene gondolnunk és talán ez a helyesebb, míg individualis személynek tekintve a hőst, a véleményeknek egész seregével találkozunk. Mivel jelen alkalommal e részeknek túl fontos szerepe nincs, hatásával, nyomaival Zakariásnál nem találkozunk, elég ennyit megemlíteni.¹³⁷

Deutero—Ésaiás munkásságának nagy hatása volt kortársaira. A szabadulás megvalósult s ez megsokszorozta a nép reményét a jobb jövőt illetőleg. Teljes bizalommal ragaszkodtak a prófécia ezen részeihez is s küszöbönállónak, kibontakozásban levőnek vélték az üdvidő jöttét is. E felcsigázott váradalmakban azonban keserűen kellett csalódnok s mint majd látni fogjuk, közöny, csüggettség, kétségeskedés váltotta fel a nagy reménységet, amelynek megtörése, eloszlata nagy erőfeszítéssel is csak részben sikerült Haggeus és Zakariás prófétáknak. Ilyen általános hatást nem tett a népre próféciájának a Jáhvéban való hitről szóló része. De eredmény nélkül nem maradt az sem. Az emelkedettebb lelkek számára gazdag forrás lett ez, ahonnan valóban új erőt, megújulást, megnyugvást és vigasztalást meríthettek. A Zsoltárok könyve számos darabjának lett ez létrehozója.

*

A fenti három fejezet célja nem a részletes, aprólékossáig menő felsorolás volt, hanem inkább a lehető legrövidebben és tömörebben azoknak a vallási gondolatoknak, eszméknek megrögzítése, amelyek éppen e korban vetődtek fel Izrael népe körében s elhatározólag igyekeztek hatni a vallás további alakulására, fejlődésére. Mint láttuk, a Deuteronomium mellett a tisztább és emelkedettebb felfogás is belevegyült a küzdelembe, de a történelmi viszonyok, Ezékiel próféta és különösen a papság munkálkodása a Deuteronomiumnak biztosította az elsőseget s ezáltal a későbbi teljes győzelmet.

Zakariás előtti időbe esik még Haggeus próféta működése, akinek tevékenysége a templomépítésre való buzdításban merül ki. Semmi új gondolatot nem találunk nála, ezért bővebben nem is foglalkozunk vele.

Ismerve most már úgy a politikai, mint a vallástörténelmi hátteret, áttérhetünk Zakariás próféta életének és működésének ismertetésére.

III.

Zakariás próféta élete és műve.

a) Zakariás próféta élete.

Zakariás a héber szöveg szerint זַכַּרְיָה a LXX szerint Ζαχαρίας életéről, élete körülményeiről — sajnos —, igen keveset tudunk. Egy néhány adat, amit saját könyve szolgáltat s ami Esdrás és Nehémiás könyveiben található, nem elegendők ahhoz, hogy életét csak nagy vonásokban is megrajzolhassuk. Kortársa volt Haggeus prófétának, aki teljes erejével a templom építésére ösztönözte kortársait. Mint nagy elődei, Jerémiás, Ezékiel, papi családból származott. Könyvének feliratai szerint ugyanis Berekjáh (vagy Berekjáhu) fia és Iddó unokája.¹³⁸ Iddó pedig papi család feje, aki Kyros engedélye után a hazatérő zsidók között volt.¹³⁹ Esdrás és Nehémiás ugyan következetesen Iddó fiának emlegetik, ami azonban nem zárja ki a feliratok hitelességét és helyes voltát.¹⁴⁰ Szülőföldje valószínűleg még Babylon volt s ifjúsága egy részét is ott tölthette. Könyvének gondolatvilága ugyanis arra enged következtetni, hogy teljesen tisztában volt a helyzettel, ismerte

¹³⁷ Az idevonatkozó felfogásokat részletesen ismerteti *Meinhold* : i, m. 264—68. lk.

¹³⁸ Zak. I : 1., 7. vk.

¹³⁹ Neh. XII : 4., 16. vk.

¹⁴⁰ L. részletesen az exegetikai részben az I : 1. v. magyarázatát.

alaposan a körülményeket, a korát foglalkoztató problémákat, a „régebbi próféták” írásait, ami hosszabb idő munkája, sok tapasztalat leszűrt eredménye lehetett. Fellépése idején, Dárius uralkodásának második évében : 520 november, tehát már élete nagyobbik részén túl volt. Buzgó segítőtársa Haggeus prófétának a templomépítés sürgetésében. De tovább is megy s korának más kérdéseivel is foglalkozik, mint a főpapság ; lelki és világi hatalom egymáshoz való viszonya, a bőjt szüksége, és különösen Jeruzsálem jövőendő sorsával. Teljes tudatában van, hogy inspiráció tekintetében mögötte marad a régi nagyoknak s ezt nyíltan kifejezésre juttatja azzal, hogy többször hivatkozik az „előbbi próféták”-ra. Működésének utolsó dátuma : 518 december. Tovább semmi adatunk sincs róla. Mivel a templomépítés befejezéséről nem emlékezik meg, bár annak sorsa állandóan foglalkoztatta, fel kell tennünk, hogy e nevezetes eseményt már nem érte meg.

Beszédeit, látomásait maga jegyezte le a pontos dátumok megjelölésével. Sajnos, könyve nem maradt reánk az eredeti formájában, amit bizonyítanak a szövegromlások, az interpolációk, és szöveg eltolódások, amelyeket részletesen szemlelhetünk a következő részletes magyarázatok során. Könyve három részre oszlik : 1. I : 1—6. vk. bevezető, intő beszéd ; 2. I : 7—VI. : 9. vk. a látomások könyve ; 3. a VII—VIII. fejezetek, általános prófétai beszédek, a bőjt gondolatához, kérdéséhez kapcsolódva.

b) Zakariás próféta könyvének fordítása.

I. fejezet.

Felirat.

1. v. Dárius második éve nyolcadik hónapjában szólt Jáhve Zakariás prófétához, a Berekjáh fiához, az Iddó unokájához, mondván :

Megtérésre hívó prófécia :

2. v. Nagyon megharagudott Jáhve a ti atyáitokra !

3. v. Szólj tehát hozzájuk : Ezt mondja a seregek Jáhvéja : Térjetelek hozzám — úgymond a seregek Jáhvéja — és hozzátok fordulok, mondá a seregek Jáhvéja. 4. v. Ne legyetek olyanok, mint a ti atyáitok, akiknek prófétáltak a korábbi próféták, mondván : Ezt mondja a seregek Jáhvéja : Térjetelek meg gonosz utaitokról és gonosz cselekedeteitekből ; de nem hallgatták meg és nem figyeltek reám, úgymond Jáhve. 5. v. Atyáitok ? Hol vannak ők ? És örökké élnek-e a próféták ? 6. v. Ellenben az én beszédeim és törvényeim, amelyeket parancsoltam szolgálaim, a próféták által : nem teljesedtek-e be a ti atyáitokon ? És megtértek és mondották : Amint előre elhatározta a seregek Jáhvéja, hogy a mi útaink és cselekedeteink szerint bánik velünk, valóban úgy tett velünk.

Látomások felirata.

7. v. Dárius második évében, a tizenegyedik hónapnak (amely hónap : Sebát)¹⁴¹ huszonnegyedik napján szólt Jáhve Zakariás prófétához, a Berekjáhu fiához, az Iddó unokájához, mondván :

Első látomás.

8. v. Láttam az éjszaka és ime egy férfi — aki vörös lovon ült —, a myrtuszok között áll, amelyek az árnyékos mélyedésben vannak és mögötte vörös, tarka és fehér lovak. 9. v. És mondtam : Mik ezek Uram ? És mondá az angyal, aki beszél bennem : Megmutatom néked, micsodák mindezek. 10. v. És közölte a férfiú, aki a myrtuszok között állt és mondtá : Ezek azok, akiket Jáhve küldött, hogy járják be a földet. 11. v. És jelentették Jáhve angyalának, aki a myrtuszok között állt és mondották : Bejártuk a földet és ime az egész föld nyugodtan lakik. 12. v. Jáhve angyala tudtul adta és mondotta : Seregek Jáhvéja ! Meddig nem környörülsz még Jeruzsálem és Juda városain, amelyekre haragudtál e hetven esztendőn át ? 13. v. És jóságos szavakkal, vigasztaló szavakkal felelt Jáhve az angyalnak, aki beszél bennem. 14. És mondtá nekem az angyal, aki beszél bennem : Kialts !

¹⁴¹ Az ilyen zárójelben adott szöveg glossza, vagy interpoláció.

mondván : Így szól a seregek Jáhvéje : Feltő szeretettel ragaszkodom Jeruzsálemhez és Sionhoz ! 15. v. De nagy haraggal haragszom a dölyfös népekre, akikre kevésbé haragudtam, de ők gonoszságra adták magukat.

16. v. *Azért azt mondja Jáhve : Irgalommal térek Jeruzsálemhez, abban építetik meg templomom — úgymond a seregek Jáhvéja —, és mérőzsinór feszítetik ki Jeruzsálem felett.* 17. v. *Kiálts még, mondván : Ezt mondja a seregek Jáhvéja : Bővölködni fognak még városaim a jóban és megvigasztalja még Jáhve Siont és kiválasztja Jeruzsálemet magáénak.*

II. fejezet.

Második látomás.

1. v. Feltekintettem és láttam. És ime négy szarv. 2. v. És szóltam az angyalhoz, aki beszél bennem : mik ezek? És mondá nekem : Ezek azok a szarvak, amelyek szétszórták Judát, Israelt és Jeruzsálemet. 3. v. Majd mutatott nekem Jáhve négy kovácsot. 4. v. És mondtam : Mit cselekedni jöttek ezek? És szólott mondván : Ezek azok a szarvak, amelyek szétszórták Judát, hogy senki nem emelhetfe fel fejét. Ezek jöttek, hogy megremegtessék őket, hogy széttörjék a pogányok szarvait, akik szarvat emeltek Juda országa ellen, hogy azt szétszórják.

Harmadik látomás.

5. v. És feltekintettem és láttam. És ime egy férfiú és kezében mérő zsinór. 6. v. És mondtam : Hová mégy? És szólt hozzám : Hogy megmérjem Jeruzsálemet, hogy meglássam, mekkora annak szélessége és mekkora annak hosszúsága. 7. v. És ime az angyal, aki beszél bennem, előjön. De másik angyal is jön vele szemben. 8. v. és mondta neki : Fuss, szólj ennek az ifjúnak, mondván : Szabadon fog elterülni Jeruzsálem a benne levő ember és barom sokasága miatt. 9. v. És én magam leszek tűzfalul körülötte — úgymond Jáhve —, és dicsőségére leszek közepette.

10. v. *Haj! haj! Fussatok az északi országból — úgymond Jáhve —, mert az ég négy szele felől összegyűjtelek titeket — úgymond Jáhve.* 11. v. *Haj! menekülj Sionba Babel leányának lakója!* 12. v. *Mert így szól a seregek Jáhvéja (dicsőség után küldött engem) a pogány népekhez, akik kiraboltak titeket, hogy aki titeket bántalmaz, az Ő szemefényét bántalmazza;* 13. v. *hogy ime megmozgatom kezemet felettük és szolgálók zsákmányává lesznek. (És megtudjátok, hogy a seregek Jáhvéja küldött engem.)* 14. v. *Ujjongj és örülj Sion leánya! Mert ime jövök s benned fogok lakozni, — úgymond Jáhve.* 15. v. *És sok pogány nép csallakozik Jáhvéhoz azon a napon. És népemmé lesznek, de benned fogok lakni. (És megtudod, hogy a seregek Jáhvéja küldött engem hozzád.)* 16. v. *És tulajdonába veszi Jáhve Judát, osztályrészét a szent földön és magáénak választja ismét Jeruzsálemet.* 17. v. *Csendben legyen minden test Jáhve előtt! Mert felserkent szent lakóhelyéből.*

III. fejezet.

Negyedik látomás.

1. v. És megmutatta nekem Jósuát, a főpapot, aki Jáhve angyala előtt áll; és jobbjára felül álla a Sátán, hogy őt vádolja. 2. v. És szólt Jáhve angyala a Sátánhoz: Dorgáljon meg téged Jáhve, ó Sátán! Dorgáljon meg Jáhve, ki magáénak választotta Jeruzsálemet. Avagy nem tűzből kimentett üszök ez? 3. v. Jósua pedig szennyes ruhákba volt öltözve és áll az angyal előtt. 4. v. És szólt és mondta az előtte állóknak, mondván: Távolítsátok el róla a szennyes ruhákat (Neki pedig szólt: Lásd, levettem rólad bűneidet) és öltöztessétek fel ünnepi ruhákba; 5. v. tegyetek tiszta turbánt fejére! És tettek fejére tiszta turbánt és felöltöztették őt ruhákba. És Jáhve angyala áll. 6. v. És biztosította Jáhve angyala Jósuát, mondván: 7. v. Így szól a seregek Jáhvéja: Ha utaimon jársz és rendelkezéseimet megőrzöd, akkor irányítani fogod templomomat és őrzöd tornácaimat és szabad járást engedek neked az itt állók között.

IV. fejezet.

Ötödik látomás.

1. v. És visszatért az angyal, aki beszél bennem. És felserkentett, mint mikor az embert álmából serkentik fel. 2. v. És szólt hozzám : Mit látsz ? És mondtam : Láttam és íme egy színarany mécstartó és a tetején olajtartó és hét mécsese rajta és hét cső a mécsesek számára, amelyek a tetején vannak. 3. v. És két olajfa mellette, egyik jobbra az olajtartótól, másik pedig balra. 4. v. És feleltem és szóltam az angyalnak, aki beszél bennem, mondván : Mik ezek Uram ? 5. v. És felelt az angyal, aki beszél bennem és mondta nékem : Hát nem tudod, mik ezek ? És mondtam : Nem, Uram. 6. v. És válaszolt és szólt hozzám, mondván : 10. b. v. Ezek heten Jáhve szemei, amelyek átpillantják az egész földet. 11. v. És feleltem és szóltam hozzá : Mi ez a két olajfa a mécstartó jobbján és annak balján ? 12. v. És feleltem másodszor és mondtam : neki : Mi az olajfának a két kalásza, melyek a két aranycsatornánál vannak, amelyek elvezetik azokról az olajat ? 13. v. És szólt hozzám, mondván : Hát nem tudod, mik ezek ? És mondtam : Nem, Uram. 14. v. És mondta : Ezek ketten az olajfiak, akik az egész föld Ura mellett állanak.

6. b. v. *Ez Jáhve beszéde Zorobbábelhez mondván : Nem hatalommal és nem erővel, hanem az én lelkemmel, ezt mondja a seregek Jáhvéja.* 7. v. *Ki vagy te, nagy hegy ? Zorobbábel előtt síksággá leszel. És kihozza a zárókövet üd-üdv neki kiáltások között.* 8. v. (És szólt Jáhve hozzám, mondván :) 9. v. *Zorobbábel kezei vetették meg e templom fundamentumát és az ő kezei fogják be is végezni,* (És megtudod, hogy Jáhve küldött engem hozzátok.) 10 a. v. *hogy akik megvetették a kicsiny kezdetek napját, majd örvendezzenek és lássák Zorobbábel kezében az ónkövet.* III. f. 8. v. *Halld csak Jósua főpap, te és társaid, akik előtted ülnek* (mert csodajel férfiai ők, mert, íme, előhozom szolgálmat, csemetét). 9. v. *Mert, íme, a kő, amelyet Jósua elé helyeztem : egy kővön hét szem van. Íme, én vésem ki annak jaragványát — úgymond a seregek Jáhvéja —,* (És eltörlöm a föld vétkét egy napon. 10. v. Azon a napon — úgymond a seregek Jáhvéja — mindenki meghívja felebarátját a szőlőlugas alá és fügefá alá.)

V. fejezet.

Hatodik látomás.

1. v. És újra feltekintettem és láttam. És, íme, egy repülőtekerecs. 2. v. És mondta nekem : Mit látsz? És mondtam : Látok egy repülő tekerestet, hosszúsága húsz sing és szélessége tíz sing. 3. v. És szólt hozzám : Ez az az átok, mely kijön az egész ország színére, hogy minden tolvaj eszerint pusztíttassék ki innen és minden esküdöző eszerint pusztíttassék ki innen. 4. v. *Kihoztam azt — úgymond Jáhve — és bemegy a tolvaj házába és az én nevemre hamisan esküvő házába és annak házában tartózkodik és megemésztí azt és fáit és köveit.*

Hetedik látomás.

5. v. És előjött az angyal, aki beszél bennem és szólt hozzám : Tekints csak fel és nézd mi az, ami kijön? 6. v. És mondtam : Mi ez? És szólt : Ez az az éfa, amely előjön. És mondta : Ez az ő bűnök az egész országban. 7. v. És, íme, egy kerek ólomdarab emelkedik fel és, íme, egy asszony ül az éfa közepében. 8. v. És szólt : Ez az istentelenség. És visszanyomta őt az éfába és az ólomfedelelet annak szájára tette. 9. v. És feltekintettem és láttam. És, íme, két asszony jön elő és szél van szárnyaikban. Mert szárnyaik voltak, olyanok, mint a gólyának szárnyai. És felemelték az edényt az ég és föld közé. 10. v. És szóltam az angyalhoz, aki beszél bennem : Hová viszik ezek az éfát? 11. v. És szólt hozzám : Hogy házat építsenek annak Sineár földén ; mikor elkészül, akkor odateszik azt az ő helyére.

VI. fejezet.

Nyolcadik látomás.

1. v. És újra feltekintettem és láttam. És, íme, négy szekér jön ki a hegyek közül. És a hegyek érből való hegyek. 2. v. Az első kocsiban vörös lovak és a

második kocsiban fekete lovak. 3. v. És a harmadik kocsiban fehér lovak és a negyedik kocsiban erősen tarka lovak. 4. v. És feleltem és szóltam az angyalhoz, aki beszél bennem : mik ezek, Uram? 5. v. És válaszolt az angyal és szólt hozzám : Ezek az égnek négy szelei, jönnek az egész föld Uránál való jelentkezésről. 6. v. Amelyikben a fekete lovak vannak észak földre mennek és a fehérek nyugatra mentek és a tarkák délfelé mentek. 7. v. A vörösek is kimentek. *És igyekeztek menni, hogy bejárják a földet. És szólt : Menjétek, járjátok be a földet. És bejárták a földet.* 8. v. *Engem pedig előhívott és szólt hozzám, mondván : Lásd, amelyek észak földre mentek, megnyugtatták lelkemet észak földén.*

[9. v. És szólt hozzám Jáhve, mondván : 10. v. Végy a foglyoktól : Cheldajától, Töbijától és Jedajától [(és menj azon a napon és menj a házba)]¹⁴² és Jósijától a Cefanja fiától, akik Babelből jöttek haza 11. v. és végy ezüstöt és aranyat és csinálj koronákat. És helyezd Jósuának, a Jócadák fiának, a főpapnak fejére ((és Zorobbabel fejére))¹⁴³ 12. v. [(És szólj hozzá, mondván : Így szól a seregek Jáhvéja, mondván : Íme, egy férfi, csemete a neve és helyéből kinő és meg fogja építeni Jáhve templomát.)] 13. v. És ő építi meg Jáhve templomát és ő viseli a dicsőséget és ül és uralkodik az ő trónján és trónján pap ((is)) lesz és békesség tanácsa lesz kettőjük között. 14. v. És a koronák Chélemnek és Jedajának és Chénnek a Cefanja fiának emlékéül Jáhve templomában lesznek. 15. v. És távol lakók jönnek és építenek Jáhve templomán [(és megtudjátok, hogy a seregek Jáhvéja küldött engem hozzátok)] és meg lesz, ha hallgattok Jáhvének, a ti Isteneteknek szavára.]

VII. fejezet.

A böjt kérdésével kapcsolatos rövid prófétai beszédek.

1. v. És történt Dárius király negyedik évében (szólt Jáhve Zakariáshoz), a kilencedik hónap (Kiszlév) negyedikén, 2. v. hogy Béthél Sarécert és Régem-Meleket és embereit elküldötte, hogy könyörögjenek Jáhve előtt, 3. v. szólván a papokhoz, akik a seregek Jáhvéjának templomában vannak és a prófétákhoz, mondván : Sirjak-e az ötödik hónapban böjtölve, mint tettem már annyi esztendő óta? 4. v. És szólt a seregek Jáhvéja hozzám, mondván : 5. v. Szólj az egész ország népéhez és a papokhoz, mondván : Amikor böjtöltetek és gyászoltatok az ötödik és hetedik hónapban hetven éven át, vajjon nekem böjtöltetek? 6. v. És amikor ettetek és amikor ittatok, vajjon nem magatoknak ettetek és magatoknak ittatok-e? 7. v. Vagy nem ezek azok az igék, amelyeket a korábbi próféták által szólt Jáhve, amikor még lakott és nyugodt volt Jeruzsálem és körülte levő városai és lakták a déli tájakat és a síkságot? 8. v. (És szólt Jáhve Zakariáshoz, mondván :) 9. v. Így szól a seregek Jáhvéja, mondván : Igaz ítélletel ítéljétek s szeretetet és irgalmaságot gyakoroljatok egymással. 10. v. És az özvegyet és árvát, jövevényt és szegényt ne nyomjátok el és szívetekben se gondoljatok gonoszt egymás ellen. — 11. v. De vonakodtak meghallgatni és ellenszegülve elfordultak és füleiket bedugták, hogy ne halljanak, 12. v. és szívéket gyémánt keménnyé tették, hogy ne hallják a törvényt és az igéket, amelyeket a seregek Jáhvéja Lelke útján, a korábbi próféták által küldött. És nagyon megharagudott a seregek Jáhvéja. 13. v. S történt, hogy amint kiáltott és nem hallgatták meg, úgy kiáltanak és nem fogom meghallani, szólt a seregek Jáhvéja. 14. v. És szerteszórtam őket minden pogány népekhez, akik nem ismerték őket és az ország pusztává lett utánuk, járókelő-nélkülivé. Így tették pusztasággá a kívánatos földet.

VIII. fejezet.

1. v. (És szólt a seregek Jáhvéja mondván :) 2. v. Így szól a seregek Jáhvéja : Féltő szeretettel ragaszkodom Sionhoz és nagy haraggal gerjedezem érte. 3. v. Így szól Jáhve : Visszatértem Sionhoz és Jeruzsálemben fogok lakni és Jeruzsálem a hűség városának neveztetik és a seregek Jáhvéjának hegye a szentség hegyének.

¹⁴² Az ilyen kettős zárójel közötti rész idegen bedolgozás az interpolációs szakaszba.

¹⁴³ Eredetileg a szövegben állt.

4. v. Így szól a seregek Jáhvéja : Öreg férfiak és öreg asszonyok fognak ülni Jeruzsálem terein és mindegyiknek kezében lesz a botja öregsége miatt. 5. v. És a város terei fiúkkal és leányokkal lesznek tele, akik játszadoznak annak terein. 6. v. Így szól a seregek Jáhvéja : Ha csodálatos lesz e nép maradéka előtt azokban a napokban, én előttem is csodálatos lesz, úgymond, a seregek Jáhvéja. 7. v. Így szól a seregek Jáhvéja : Íme, megmentem népemet keletnek földéről és nap lementének földéről. 8. v. És előhozom őket s Jeruzsálemben fognak lakni és népemmé lesznek és én Istenük leszek hűségben és igazságban. 9. v. Így szól a seregek Jáhvéja : Erősítsétek meg kezeiteket, akik halljátok e napokon e beszédeket a próféták szájából. (Vagyis amikor a seregek Jáhvéjának háza alapított, a templom, hogy felépüljön.) 10. v. Mert azon napok előtt nem volt meg az ember bére és a baromnak sem volt meg a bére és a kijövőnek és a bemenőnek nem volt békessége az ellenségtől és az embereket mind egymás ellen indítottam. 11. v. De most nem olyan vagyok a nép maradékához, mint az előbbi napokban voltam, úgymond, a seregek Jáhvéja. 12. v. Mert békességet akarok vetni. A szőlő megadja gyümölcsét, a föld megadja termését és az ég megadja harmatát és örökségül adom e nép maradékának mindezeket. 13. v. És lesz, hogy amint átok gyanánt voltatok a pogányok között Juda háza és Israel háza, úgy megszabadítlak titeket és áldássá lesztek. Ne féljete, erősítsétek meg kezeiteket. 14. v. Mert így szól a seregek Jáhvéja : Amint elhatároztam, hogy rosszat tesztek veletek, amikor atyáitok megharagítottak, azt mondja a seregek Jáhvéja és nem bántam meg, 15. v., úgy viszont elhatároztam ezekben a napokban, hogy jót tesztek Jeruzsálemmel és Juda házával. Ne féljete ! 16. v. Ezek azok a dolgok, amelyeket cselekedjete : Igazat mondtatok egymásnak és békeítéletet ítéljete kapuitokban. 17. v. És egymás ellen ne gondoljatok rosszat szívetekben és hamis esküvést ne szeressetek. Mert mindezeket gyűlölöm, úgymond Jáhve. 18. v. (És szólt a seregek Jáhvéja hozzám, mondván :) 19. v. Így szól a seregek Jáhvéja : A negyedik hónap bőjtje és az ötödik bőjtje és a hetedik bőjtje és a tizedik bőjtje Juda házának vigadozására és öröme lesz és kedves ünnepekké, de az igazságot és békességet szeressétek. 20. v. Így szól a seregek Jáhvéja : Népek fognak még jönni és sok város lakói. 21. v. És egyiknek lakói a másikhoz mennek, mondván : menjünk, hogy Jáhvéhoz könyörögjünk és keressük a seregek Jáhvéját. Hadd menjek én is. 22. v. És sok nép és számos pogány nemzet jön, hogy keressék a seregek Jáhvéját Jeruzsálemben és könyörögjenek Jáhve színe előtt. 23. v. Így szól a seregek Jáhvéja : azokban a napokban a mindenféle nyelvű pogányok közül tíz férfi ragadja meg és fogja meg erősen egy zsidóférfi ruhája szélét, mondván : Hadd menjünk veletek, mert hallottuk, hogy Jáhve veletek van !

c) Zakariás próféta könyvének magyarázata.

1. I. fejezet 1—6. versek. „Térjete meg és hozzátok fordulok“.

Egy komoly intelmekkel teljes prófétai beszéd töredékét foglalja magába a 2—6. v., amely megfelelő nyitányát is képezi az egész könyvnek, míg az első vers a szerzőről és szerzetési időről tájékoztat. *Hölscher* ugyan a 2—6. vk-et nem tartja Zakariástól származóknak,¹⁴⁴ de az egész olyan szoros hasonlóságot mutat a VII. és VIII. fejezetekkel, hogy azok nélkül ezt elvitatni nem lehet. *Duhm* viszont azt tételezi fel, hogy e verseket bevezetésül s a VII. és VIII. fejezeteket befejezésül csak a látomások írásbefoglalása után toldotta oda maga Zakariás.¹⁴⁵ E feltevését arra alapozza, hogy a 7. v.-ben új felirattal találkozunk. A könyv tagozódása meg is engedi ezt. De ha figyelembe vesszük azt, hogy a próféták — akik közé tartozott kétségtelenül Zakariás is — nem az írásnak, hanem a cselekedetnek emberei voltak elsősorban s emezek mellett amazt jelentéktelenebbnek tartották,¹⁴⁶ továbbá azt, hogy a próféták írásai haláluk után magántulajdonban maradván, nem voltak men-

¹⁴⁴ *G. Hölscher* : Die Propheten... i. m. 345. l. 1. sz. jegyzet.

¹⁴⁵ *B. Duhm* : Anmerkungen zu d. 12. Propheten. ZATW. 1911.

¹⁴⁶ *Je Minhold* : Einführung in d. A. Test. 14. l.

tesek a rendezgetésektől, az egész gyűjtemény összeállításakor pedig teljes szabadsággal és meghatározott szempontok szerint dolgoztak a redaktor kezei, nagyon valószínűvé válik az a következtetés, hogy éppen nem Zakariás kezei helyezték e helyre e darabot, amely egyébként is azt mutatja, hogy valahonnan kiszakított, hanem egy későbbi kéz, valószínűleg azért, hogy feltüntesse az egész könyv alapeszméjét : *Jáhve népéhez fordul, ha az akarátát teljesíti.*¹⁴⁷ A pontos datálás még nem döntő bizonyíték ezzel szemben, csak annyit fejez ki, hogy Zakariás már a látomások előtt is prófétált. Bárhogy áll is a dolog, idegen helyről vétettek e versek, vagy Zakariás korábbi beszédeiből maradt meg töredékesen, csak annyi kétségtelen, hogy magától Zakariástól származnak.

Az 1. v. a felirat, mely megjelöli a szerzőt és megnevezi az időpontot. יְרֵי + יָ = יְרֵי יָ : „Jáhve megemlékezett,“ a Berekiás fia, az Iddó unokájaként van föltüntetve, valamint az I : 7. v.-ben. Viszont Neh. XII : 16. v. Esdr. V : 1, VI : 14. v. szerint az Iddó fia. Az eltérés re vonatkozólag több magyarázat van. A nagyatyja jól ismert, tekintélyes személy volt, azért használja Esdrás és Nehémiás az utóbbi kifejezést,¹⁴⁸ vagy azért nevezik a nagyatyjáról, hogy megkülönböztessék az És. VIII : 2. v.-ben szereplő Zekarjáh ben-Jeberekjáhu-tól.¹⁴⁹ Az atya korán meghalt s a nagyatyja után az unoka lépett közvetlenül a papi hivatalba,¹⁵⁰ s ezért nevezné magát nemcsak atyja nevére, eltérőleg más prófétáktól. Az mindenestre kétségtelen, hogy a helyes hagyományt a felirat örizte meg.¹⁵¹ Hogy más prófétáktól eltérően¹⁵² nemcsak atyját, de nagyatyját is megnevezi, annak oka az, hogy a Berekjáh nevet többen is viselték s így különböztették meg magukat, hogy a nagyatyja nevét is felvették. Neh. III : 4. v.-ben olvassuk : *mesullám ben-berekjáh ben-mesésab'él.* Lehetséges, hogy aztán rövidség kedvéért egyszerűen az Iddó fiának nevezték Zakariást, mint kiemelkedő személyiséget, tudva amellett, hogy voltaképpen az Iddó unokája. Esdrás és Nehémiás aztán e rövidebb formát használták feljegyzéseikben s így állott elő a két különböző elnevezés. Egyébként papi családhoz tartozott.¹⁵³ Fellépésének ideje, a felirat szerint, mely mai alakjában nem Zakariástól származik (harmadik személyben beszél róla) : Dárius¹⁵⁴ uralkodásának második éve, nyolcadik hónapja : tehát Kr. e. 520. év november hava.¹⁵⁵ Míg az I : 7. v. és VII : 1. v.-ben a nap is meg van jelölve, itt hiányzik. *Duhm*¹⁵⁶ annak bizonyítékául használja fel e tényt, hogy később helyzetetett ide e darab s nem alaptalanul. *Marti, Nowack*¹⁵⁷ viszont azt gyanítják, hogy eredetileg itt is megvolt a nap jelölése, csak később esett ki. Az időpontot azért jelölik Dárius persa király uralkodásának idejével, mert hiszen Israelnek többé nem voltak királyai, akiknek uralkodási ideje fixpontul szolgálhatott volna. A *setajim* tőszámnév helyett a sorszámnevet várnók. Ennek magyarázata az, hogy a héberben az évek, valamint hónapok jelölésénél gyakran használtatik a tőszámnév.¹⁵⁸ A *hannábi'* szó a *z'ekarjáh*-hoz tartozik.

¹⁴⁷ E. Sellin : Einleitung in d. A. Test. c. munkájában, 123. l., e szakaszt a VIII : 14. elé helyezi.

¹⁴⁸ K. Marti : Dodekaphron, 1904. 399. l.

¹⁴⁹ Dr. Kecskeméthy I. : i. m. 73. l. ; Marti : i. m. 399. l.

¹⁵⁰ Dr. Kecskeméthy I. : i. m. 69. l.

¹⁵¹ Ellentétben *Steuernagel*, aki az Esdrás és Nehémiás feljegyzéseit tartja hitelesnek. Lehrbuch der Einleitung in d. A. Test. Tübingen, 1912. 640. l.

¹⁵² És. I : 1. (Jesaja ben Ámós) ; Jer. I : 1. (Jirmejáhu ben Chilqijjáhu) ; Ez. I : 3. (Jehezqél ben Buzi) ; Hós. I : 1. (Hóséa' ben Be'éri) ; Jóél I : 1. (Jó'él ben Petu'él) stb.

¹⁵³ Neh. XII : 16. v.

¹⁵⁴ Héberül : Dárejáves, pers. Dárejávaus, uralkodott Kr. e. 521—486. (I. Dárius, v. D. Hystaspes.)

¹⁵⁵ A héberék számokkal jelölték a hónapokat s csak később vették át Babylomból a hónap neveket ; bár régi óségi hónap nevek is maradtak reánk : Abib, Zif, Ethanim, Bul. L. J. Benzinger : Hebräische Archeologie. Tübingen, 1894. 198. k. l.

¹⁵⁶ B. Duhm : Anmerkungen zu d. 12. Propheten.

¹⁵⁷ Marti : Dodekaphron, 399. l. W. Nowack : Die kleinen Propheten. 1903. 343. l.

¹⁵⁸ L. Hagg. I : 1. Gesenius-Kautzsch : Hebräische Grammatik. 27. Aufl. 134. § p.

A 2. v.-től kezdődik a megtérésre hívó beszéd. A *qecef* mint tárgy (belső tárgy), a *qacaf* ige erősítésére, nyomatékosná tételére szolgál;¹⁵⁹ magyarosan így fordítható: „felette v. nagyon megharagudott.“ A LXX-ban valószínűleg a VII : 12. v. nyomán még emellett a *gádól* szó is ott áll. A harag oka a 4. v.-ben olvasható. A 3. v.-ben a próféta Jáhve nevében hirdeti annak akaratát. A *v'ámartá* vav cons. perf.-vel, amely az előző verssel kapcsolatban : ezért, ennek következtében, tehát. Az *'aléhem* a próféta kortársait jelöli, akikhez szól a prófécia, Jáhve üzenete. A *הַיְהוָה צְבָאוֹת* „seregek Jáhvéja“ kifejezés tulajdonképpeni értelme még ma sincs tisztázva. Használata Ámós prófétára megy vissza,¹⁶⁰ aki valószínűleg, mint régi Isten nevet használta. Israel vallásának fejlődésével a név jelentése, tartalma is változott. A régi kifejezést Ámós új tartalommal tölti meg. Értelmére nézve különböző vélemények vannak. *Schwally* szerint „harcú démonok Ura“, vagyis arra gondol, hogy háborús jellegű predikátuma Jáhvének (Elóhimnak).¹⁶¹ Gondoltak arra, hogy Israel seregeinek Urát jelöli;¹⁶² Ámós már ebben az értelemben használja : „minden hatalmasságnak Ura, tehát az assyr seregé is.“¹⁶³ Eredetere nézve babyloniai, astrálmythologiai képzetekből származtatják.¹⁶⁴ *Luther* nem fordítja le, hanem magát a héber kifejezést adja vissza mindenütt, ahol előfordul : „der Herr Zebaóth“.¹⁶⁵ Zakariás korában, aki különösen gyakran alkalmazza, azzal a jelentéssel birhatott : minden teremtett lény és hatalom, emberek, angyalok stb. Ura, tehát egyetlen, legfőbb Úr. Jáhve népéhez fordulásának feltétele, hogy megtérjenek bűneikből. A *súb* ige számos más jelentése mellett a „megtérés“ terminus technicus. is. E felhívást s annak szükségességét a következőkben az atyák példájával igazolja a próféta. Az előbbi általános tételt specializálja és illusztrálja.

4. v. A *qará'* ige itt nem az általános kiáltás fogalmát fejezi ki, hanem a prédikálás, ígehirdetés, a prófétálás ünnepélyes aktusát.¹⁶⁶ A *hann'bi'im hári'sónim* jelenleg az ószövetségi Kánonban jelöli a Józsué-Királyokig terjedő könyveket. Itt azonban nem erre céloz a próféta, hiszen ő még nem is ismerte ezt a felosztást, hanem azokat a prófétákat érti alatta, akik ő előtte működtek úgy a fogságban, mint a fogság előtt. A ketib szerinti *ma'alilékem* helyett a qeré *ma'alilékem-t* olvas és ez helyes is. *Ma'alil* szó az Ószövetségben nem fordul elő, viszont az *'aliláh* „tett, cselekedet“ szó nőnemű s így a *hárá'im-l* nem volna összhangban. A *min* prep. kiesett s ezért helyesen így olvassuk : *mimm'*. A „gonosz út és gonosz cselekedet“ kifejezik mindazt, ami Jáhve akaratával ellentétes, vallási és erkölcsi bűnt. 5. v. Az atyák és a próféták is meghaltak, de folytatja a 6. v. a Jáhve törvényei és parancsai, amelyeket egykor adott népének, ma is meg vannak és kötelezőek. Beteljesedtek az atyákon is, akik csak akkor ismerték el annak erejét és igazságát, fájdalmasan és megtörtén, amikor a fogság keserű évei következtek el : a büntetés terhe alatt. A *vajjásúbú* alanyaként az *'abólékem* értendő. A *ka'aser* és *kén* korrelatív viszonyban állanak. Ez utolsó vers első felének gondolata élénken emlékeztet Deutero-Ésaiásra,¹⁶⁷ akivel egyébként is, más pontokon is érintkezik Zakariás könyve. A bevezető prófécia ezzel véget ér. *Duhm*¹⁶⁸ befejezetlennek tartja, mivel a következmények, tanulságok levonása, az alkalmazás hiányzik,

¹⁵⁹ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. Aufl. 117. § p.

¹⁶⁰ Ámós III : 13. ; V : 15., 16., 27. ; IX : 5. stb.

¹⁶¹ F. Schwally : Semitische Kriegsaltertümer. 1. Heft. Der heilige Krieg im alten Israel. 1901. 5. l.

¹⁶² K. Marti : Geschichte der israelitischen Religion. 3. Aufl. 1904. 139. k. l.

¹⁶³ K. Marti : Dodekapropheten. 190. l.

¹⁶⁴ Dr. Varga Zsigmond : Az ókori keleti népek műv. tört. 1918. II. k. 33—34. l.

¹⁶⁵ Luther Biblia-fordítása.

¹⁶⁶ Gesenius-Buhl : Hebräische und arameische Handwörterbuch. Leipzig, 17. A. 1921. 723. l.

¹⁶⁷ És. XL : 6—8. : „elhervad a fű, megszárad a virág, de a mi Istenünk beszéde megmarad örökre.“ Megzendül a Krisztus beszédeiben is : Mt. XXIV : 35. v.

¹⁶⁸ B. Duhm : Anmerkungen zu d. 12. Propheten.

de így hatásosabb, amint *Kecskeméthy*¹⁶⁹ megjegyzi, mindenki maga végzi el a saját magára való alkalmazást.

*

Deutero-Ésaiás a legáldottabb s legboldogabb jövendőt rajzolta népe elé. A nép örömmel üdvözölte, különösen mikor a visszatérésre engedélyt kaptak Kyros királytól s megindulhattak a régi templom kinceseivel egyben hazájuk felé, hatalmas erővel lángolt fel lelkükben a reménység, hogy e kezdetnek csak ama megjövendölt, Jáhve által megígért még diadalmasabb folytatása következhetik el. De otthon szegénység, nyomorúság várt reájuk, ellentétek keletkeztek. Sehogysem érkezett a váradalmak teljeseése, sőt minél inkább telt az idő, annál távolabb esőnek látszott az is. Az idegen hatalom alól sem szabadultak fel. Sőt Kyros után Kambyses következett, aki hatalmát méginkább kiterjesztette, legyőzve Egyiptom faraóját is. (III. Psammetik-Pelusiumnál 525. Kr. e.) A sokat csalódott nép reménye elsorvadt, bizalma kétkedéssé vált, hite megingott. Jáhve büntető kezét érezték magukon, kegyelmének semmi bizonyítékát nem látva és tapasztalva. Elfásult megadással fogadtak már mindent. Ebben az utolsó kritikus pillanatban jön a fordulat. Kambyses hirtelen meghal s halálakor megmozdulnak a legyőzött államok. Úgy látszik, I. Dárius, az új király, nem tudja leküzdeni a bajokat s az egész roppant birodalom rövid virágzás után szertehull, követve az új babyloni birodalom sorsát. Új reménység forrása lesz Israelre nézve e változás. Megjelennek a próféták, Haggeus és Zakariás, hogy felrúzzák a népet. Jáhve nem hagyta el őket, ígéretei nem semmisültek meg, a nép önbűnével állta útját a beteljesedésnek. Térjenek meg, Jáhve hajlandó megkegyelmezni s üdvigéretét teljesíteni.¹⁷⁰ Ebből a gondolatból született a prófécia.

2. I: 7—VI: 9. fejezetek. A látomások könyve.

A látomásokról általában.

E látomásokban az egész Ótestamentumnak egyik legsajátságosabb megnyilvánulása áll előttünk. Fantázia-alkotta képek ezek, a lélek elragadtatásában, melyek prófétai kijelentés hordozói lettek. Kora népének legégetőbb kérdéseire ad feleletet s megoldást bennük. Formáját tekintve, teljesen különbözik e látomás-sorozat más prófétai látomásoktól. Nem is jelöli meg a próféta a látomás műfaját, amint megtalálható az másutt: *mar'áh*,¹⁷¹ *házón*,¹⁷² *hizzájón*,¹⁷³ hanem egyszerűen annyit mond: *hallajláh rá'ti*¹⁷⁴ és *rá'ti*.¹⁷⁵ Az apokalyptika kedvenc bevezető szava ez, amelynek első nyomai már Ezékielnél megtalálhatók.¹⁷⁶ Azok a nagy kérdések, amelyek Israel népét foglalkoztatták, bizonyára sokkal nagyobb mértékben foglalkoztatták és ragadták meg Zakariás próféta lelkét. Papi család leszármazottja volt s emellett mélyen vallásos lélek, aki egész életét Jáhve ügyének hűséges szolgálatára szentelte a legváltóságosabb korok egyikében. Amellett próféta, aki hallotta megzendülni bensejében Jáhve szavát s felszólítást kapott, hogy szóljon a néphez.¹⁷⁷ Olyan forró, benső összeköttetésben ugyan nem tud lenni Istenével, mint pl. egy Jeremiás, aki „lelke csendjében kapja Jáhve szavait”,¹⁷⁸ nála szerepet játszik a korábbi próféták ismerete s az ezek alapján való logikus következtetés. Korának problémáit ezek világába állítja be, de meg kell tapasztalnia, hogy ezek alapján kielégítő eredményt, megfelelő választ nem kaphat. Érzí, hogy Jáhvera van utalva s lelke terhét hordozva, aggódva szemlélve a nap-nap után változó

¹⁶⁹ Dr. *Kecskeméthy I.* : i. m. 74., 75. l.

¹⁷⁰ A történelmi viszonyokra l. részletesen az előbbi fejezetet.

¹⁷¹ Ezék. I: 1., VIII: 3., XL: 2. stb.

¹⁷² És. I: 1., Abd. I: 1., Nah. I: 1. stb.

¹⁷³ Jóél III: 1. stb., Zak. XIII: 4. stb.

¹⁷⁴ Zak. I: 8.

¹⁷⁵ Zak. IV: 2.

¹⁷⁶ Ezék. I. fej.

¹⁷⁷ Zak. II: 3. stb.

¹⁷⁸ D. Dr. *Kállay K.* : Jeremiás ... i. m. Theol. Szemle. 1927. 59. l.

eseményeket, vár a kijelentésre, mígnem egy éjjel látomások keretében kapja meg az Úr kijelentéseit. A keleten otthonos s a prófétáknál is gyakori ekstázisnak egyik formája ez. Az éjszaka esendjében, zavartalan nyugalmában, a Keleten csodálatos éj hatása alatt,¹⁷⁹ talán a csillagos ég szemlélése közben,¹⁸⁰ de még inkább az egész valóját betöltő és szüntelenül foglalkoztató kérdések hatása alatt, a Jáhvéval való szorosabb, közvetlenebb összeforrtatás pillanataiban: lelke elragadtatásában szárnyal „ég és föld határán”¹⁸¹ s látja az egymásután következő képeket. *Hölscher*¹⁸² mint álmokképeket fogja fel ez éjjeli látomásokat, pedig lelki elragadtatásban látta ezeket a próféta, jöllehet, maga *Hölscher* is különbséget tesz másutt éjjeli látomás és álmokkép között.¹⁸³ Nem közvetlen kijelentések ezek már, hanem angyal áll a próféta mellett — angelus interpretis —, aki tudtára adja, megmagyarázza a képek jelentését.

Az időpontra nézve tájékoztat az I : 7. v.-ben levő felirat, mely az összes látomásokra vonatkozik. Ez általánosan elismert.¹⁸⁴ *Sellin* ugyan *Hoonacker* nyomán különböző időkből származtatja az egyes látomásokat,¹⁸⁵ azonban a történelmi háttér fényesen igazolja ez állítás lehetetlenségét. A látomások ideje Dárius uralkodásának második éve a tizenegyedik hónap huszonnegyedik napja, vagyis 519. márc. 15.¹⁸⁶ *Rothstein* nagy merészséggel még a látomások óráját is megállapítja.¹⁸⁷ Az éjszaka utolsó órája volt az, amikor a közeledő hajnal első sugarai jelentek meg. Így akarja a tavaszt, a hajnalhasadást is felhasználni az új korszak kibontakozásának színesebbé, megkapóbbá tételére. *Ewald* pedig éppen az éjfél gondolja a látomások idejének. Tavasszal nyerte tehát a próféta e kijelentéseket, amikor az emberi szivekben egyébként is él a reménység a jövőndő iránt.

A látomások logikus egységbe fonódnak össze s egyik a másikat mintegy előkészíti. Az I : 7.—VI : 9. közötti rész természetesen nem tartozik teljes egészében a látomásokhoz. Vannak ott közvetlen Jáhve szavak, amelyek Zakariástól származnak ugyan, de ebbe az összefüggésbe csak később kerültek, legnagyobb részben magától Zakariástól, de nem egy helyen a redaktor keze által s olykor-olykor megzavarják a látomások összefüggését is, mint pl. IV : 6—10. vk. A látomásokat, a képeket és a hozzájuk fűződő magyarázatot el kell különíteni e később odakerült versektől. E munkát nagy apparátussal igyekezett elvégezni *Rothstein*,¹⁸⁸ de nem mindenütt a legsikeresebben. Az első látomás : Jáhve hírnökei visszatérnek, jelentést tesznek, hogy minden nyugodt a földön. Ez Israel nyomorúságának továbbfolytatását jelentené, de az angyal kérdésére, meddig nem könyörölsz még Jeruzsálemen ? — Jáhve megnyugtatólag válaszol, hogy az üdvigérek beteljesedése közel. (I : 8—15.) A második látomásban négy szarv jelenik meg és négy kovácsmesterember, akiknek feladata, hogy a szarvakat, a Judát sanyargató pogány hatalmakat szétszórják. (II : 1—4. vk.) A harmadik látomásban a mérőzsinóros ifjú jelenik meg, de Jeruzsálem kiterjedését meg nem mérheti, oly nagy lesz az dicsőségében, ha Jáhve ismét ott lakik. (II : 5—9. vk.) A negyedikben Jósua főpap az Úr angyala előtt áll s vádoltatik a Sától. De elismerést s felmentést nyer s az angyal parancsára fényes ünnepi ruhába öltöztetik (III : 1—7. vk.) Az ötödikben az arany mécsartó jelenik meg a mellette levő két olajfával, jelképezve az egyházi

¹⁷⁹ *D. Dr. Kállay K.* : A zsoltárok könyvének magyarázata. Litogr. jegyzet. Debrecen, 1928—29. VIII. zsolt. magy.

¹⁸⁰ *D. Dr. Kállay K.* : Ószövetségi bevezetés. Litogr. jegyz. Debrecen. 36. l.

¹⁸¹ *D. B. Duhm* : *Israels Propheten*. 328. l.

¹⁸² *G. Hölscher* : *Die Propheten*. 53., 57. l.

¹⁸³ *G. Hölscher* : i. m. 83. l.

¹⁸⁴ *K. Marti* : *Dodekapropheten*. 400. l. *W. Rothstein* : *Die Nachtgesichte des Sacharja*. Leipzig, 1910. 4. l. *Dr. Kecskeméthy I.* : i. m. 75. l. stb.

¹⁸⁵ *Dr. E. Sellin* : *Studien zur Entstehungsgeschichte der jüdischen Gemeinde nach dem babylonischen Exil*. Leipzig, 1901. 85. k. l.

¹⁸⁶ *Marti* szerint 519. febr. *Dodekapropheten*. 400. l. *E. Meyer* : *Die Entstehung des Judentums*. 1896. 85. l. : 519 márc. 15.

¹⁸⁷ *W. Rothstein* : *Die Nachtgesichte des Sacharja*. 35. l. *B. Duhm* : *Israels Propheten*. 321—22. l. az első látomás az éjszaka elejére, az utolsó az éjszaka végére esett.

¹⁸⁸ *W. Rothstein* : i. m.

és világi hatalom egyenlőségét. (IV : 1—5a—10b—14. vk.) A hatodikban repülő tekercest lát a próféta : a bünösökre büntetés, átok nehezedik. (V : 1—4. vk.) A hetedikben az efába (mérőedény) helyezett asszonyt látja, akivel együtt minden utálatosság eltávolíttatik Juda országából s Babylonba vitetik. (V : 5—11. vk.) Végül a nyolcadik látomásban Jáhve követői jelennek meg s útjokra indulnak. (VI : 1—9.) *Marti*¹⁸⁹ szerint a 2—7. látomások egymásután véve három párt alkotnak, azaz két látomás egy és ugyanazon gondolat, illetve gondolatcsoport körül mozog. Amint a tartalom is mutatja, helyes ez a megállapítás. *Rothstein*¹⁹⁰ pedig hét látomást tárgyal, úgy gondolva, hogy az 5. és 6. látomások oly szorosan összetartoznak, hogy azokat egymástól elválasztani nem lehet. Ez azonban a lényegen mitsem változtat, bár a két látomás egyesítése elég nehézkes.

Megpróbálkoztak azzal is, hogy a látomások helyét meghatározzák. Zakariás maga sehol sem tesz említést erről, mert bizonyára maga sem tudott számot adni arról, lévén az teljesen mellékes és fölösleges dolog számára úgy, mint a hallgatók, vagy olvasók számára. A menny kapujának,¹⁹¹ a Sion hegyének,¹⁹² vagy bármely más hely felvétele mindig csak bizonyíthatatlan s szükségtelen hipóthesis marad.

Első látomás : Az üdv közel. I : 7—15. (16—17.) vk.

Jáhve hírnökei különböző színű lovakon jelennek meg s tudtul adják, hogy a föld csendes és nyugodt. Az angyal tudomásul veszi a jelentést s közli Jáhvéval s utána esdő szóval fordul Jáhvéhoz : meddig nem könyörölsz még Sionon ? A válasz megnyugtató : Jáhve ragaszkodik népéhez s haraggal fordul ellenségei ellen.

Nagy problémája az első látomásnak, hogy kik a szereplő személyek. A vélemények eltérők. Jáhve, aki láthatatlanul van jelen, az angelus interpres, a próféta és a Jáhve hírnökeiként szereplő lovasok. Ámde a látomásban még szó van egy angyalról — Jáhve angyaláról — **מַלְאָךְ יְהוָה** aki Őt képviseli, akinek a megjele-

nése és szereplése zavarttá teszi a látomást. Ezért a magyarázók úgy segítenek a dolgon, hogy ez angyalt azonosítják az angelus interpresel, aki pedig szorosan hozzátartozik a prófétahoz és más szerepet nem tölt be, minthogy a prófétát tájékoztatja a képek jelentéséről s azonkívül a zavart okozó verset — 10. v. — egyszerűen törlik. *Wellhausen, Nowack, Marti, Rothstein*. Sokkal helyesebb azonban, ha Jáhve angyalát is felvesszük a látomásba, mert így érthetőbb és világosabb lesz az egész kép s amellettt törölgetésre, javítgatásokra sincs semmi okunk. Annyival inkább megtehető ez, mert hiszen Jáhve angyaláról nemcsak ebben a látomásban van szó, hanem több helyen megjelenik és igen jelentős szerepet tölt be. A harmadik és negyedik látomásban is ott találjuk s különösen az utóbbiból semmiképp sem törölhető. Ha ehhez hozzávesszük még, hogy az 'ánáh íge, ami a látomásokban s itt is gyakran előfordul azzal a jelentéssel is bír : „valamit tudtul ad, kijelent, közöl, jelentést tesz”¹⁹³, teljesen eltűnik minden nehézség. A látomásban szereplő Jáhve angyala tehát a szereplő személyek sorába tartozik.

A felirat 7. v. szerint a Kr. e. 519. év tizenegyedik hónapjának huszonegyedik napján látta a próféta a látomásokat. A 23-ról 24-re átvezető éjszaka volt ez, mivel a zsidók időszámítása a napot mindig az estével kezdte s kezdi.¹⁹⁴ A mi időszámításunk szerint 519. márc. 15. Az 'asté 'ászár az exilium után használatos jelölés, amelyet a babyloni *istén-eszril* nyomán vettek át a zsidók s használták a héber 'ahad 'ászár mellett.¹⁹⁵ A *hi' hódés sebát* csupán magyarázó glossza, amely a később általánosan használatos megfelelő hónap nevet tünteti fel s nem tartozik az

¹⁸⁹ *Marti* : Dodekapheton. 401. l.

¹⁹⁰ *W. Rothstein* : i. m. 139. k. l.

¹⁹¹ *E. Sellin* : Einleitung in d. A. T. 123. l. *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 77. l.

¹⁹² *W. Rothstein* : i. m. 44. l.

¹⁹³ *Gesenius-Buhl* : Hebräische u. aram. Handwörterbuch. 17. A. 603. l. *W. Rothstein* : i. m. 26. l. *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 81. l.

¹⁹⁴ Genesis I : 5., 8. vk. stb.

¹⁹⁵ *Gesenius-Buhl* : Hebr. u. aram. Handwörterbuch, 627. l.

eredeti felirathoz, A *berekjáhu* teljesebb írás *berekjáh* helyett. בִּרְקֵי szintén בִּרְקֵי helyett. A szó végén álló ק , amelynek fontosabb és jelentősebb szerepe nincs, gyakran elmarad írás közben, amint számos példa igazolja. Pl. בִּרְקֵי helyett בִּרְקֵי ¹⁹⁶

A 8. v.-ben kezdődik a látomás leírása. A *hallajláh* accus. temporis : az éjjel, az éjszaka. Magában véve elég, nem szükséges *ballajláh*-t felvenni. ¹⁹⁷ Először a hírnököket pillantja meg a próféta, akik visszatérve küldetésükből, „a myrtuszok között, az árnyas mélyedésben“ állanak. Elöl a felügyelőjük vagy vezetőjük s *v^eaharájv* mögötte a többiek. Ő lehetett az, aki a megbízást Jáhve angyalától átvette, társainak tovább adta. A *rókéb* és *óméd* nem zárja ki egymást, mert az előbbi jelentése „lovon ülő“ és nem „lovagló“ — tehát mozgásban levő. Semmi szükség tehát arra a szövegrontásra, korrekturna, amit *Ewald, von Orelli, Wellhausen, Nowack, Marti, Rothstein* tesznek, akik a *rókéb* *al šuš 'ádóm v^hu* szakaszt törlik, a *v^eaharájv* helyett *l^efánájv*-t olvasnak, abból a tévedésből indulva ki, hogy az *is* Jáhve maga volna. Már pedig Jáhvének ilyen megjelenítése, kiábrázolása sehogysen gondolható el a prófétánál, még ilyen jellegű látomásban sem. A LXX. a *hah^adassim* helyett $\alpha\upsilon\lambda\alpha \mu\acute{\epsilon}\sigma\sigma\upsilon \tau\omega\upsilon \delta\epsilon\sigma\sigma\omega\upsilon\tau$ -t, némely változatában pedig $\alpha\upsilon\lambda\alpha \mu\acute{\epsilon}\sigma\sigma\upsilon \tau\omega\upsilon \delta\upsilon\sigma \delta\epsilon\sigma\sigma\omega\upsilon\tau$ -t olvas. Ez a VI : 1. v. nyomán némi alappal bírónak látszik, azonban puszta tévedésről aligha lehet szó, mert a következőkben is előfordul a *hah^adassim* szó, a szintér pedig az első és utolsó látomásokban nem ugyanaz. Tekintve azt, hogy nem meghatározott helyekről van szó, amelyeket mindenki ismert, bármennyire látszik is annak a névelők használata nyomán, hanem csupán a próféta által látott helyről, amit a maga részéről természetesen meghatározott helynek vesz, az olvasók, vagy későbbi nemzedékek egyike-másika szerette volna az egész látomást meghatározottabbá, ismert helyhez kötötté tenni, éppen a Sion hegyére, Jeruzsálem környékére vonatkoztatni, mint Jáhve lakóhelyére — felfogásuk szerint — azért a VI : 1. nyomán megváltoztatták az itteni kifejezést s a LXX. fordítói is ezt fogadták el, vagy ilyen kézirat nyomán dolgoztak. A Massoretikus hagyomány jelen esetben helyesebbnek látszik. A *bamm^eculáh* szó jelentésének megállapítása nehézségeket okoz. Általában mélységet jelent az Ótestamentomban s ez használja a tengernek, folyónak mélységéről, örvényéről. A *cálat* II. ígétől származtatják, (*cúl* nem fordul elő az Ótestamentomban), amelynek jelentése : „alásüllyedni, leszállani (a vízbe).“ De jelképes értelemben jelöli az alvilágot is, ¹⁹⁸ amely vizekkel nincs kapcsolatban, inkább a *cálat* III. ige „beárnyékol, homályban, sötétben lenni“ jelentésével. Tehát itt is lehetne a jelentése : „árnyas mélyedés, árnyas völgy“. *Hitzig, Ewald bamm^ecilláh*-ra javítják : „árnyékos helyek“, *Rothstein* pedig felveti, hogy a בִּרְקֵי -ra való javítás találó volna, ¹⁹⁹ természetesen csak az ő felfogásához. A szó jelentése ma még nincs tisztázva, annyi bizonyos, hogy örvényt itt nem jelenthet. A lovak színeivel kapcsolatban is ismét nagy eltérések vannak. A LXX. és a Massoretikus szöveg között. A Massoretikus szövegben három szín van : *šušim* *adummim* *szeruqqim ul^bánim* : „vörös, tarka és fehér lovak“. A színek többes száma a *šušim*-ra tekintettel, nem pedig azt jelölik, hogy ugyanazon színű lovakból több is volt. A LXX. ellenben négy színt sorol fel : $\mu\epsilon\lambda\alpha\nu\epsilon\varsigma$, $\psi\alpha\sigma\epsilon\iota$, $\rho\omicron\upsilon\kappa\iota\lambda\omicron\iota$ és $\lambda\epsilon\upsilon\kappa\iota$, mint a VI : 1—7-ben is található. Ámde a LXX. ezen helyétől eltérően ott más színek vannak felsorolva : $\mu\epsilon\lambda\alpha\nu\epsilon\varsigma$: *adummim*, $\mu\epsilon\lambda\alpha\nu\epsilon\varsigma$: *shórim*, $\lambda\epsilon\upsilon\kappa\iota$: *l^bánim*, $\rho\omicron\upsilon\kappa\iota\lambda\omicron\iota$: *b ruddim* *amuccim*. Ennek alapján közös nevezőre akarják hozni a két helyet olyanformán, hogy itt is a VI. fejezetben található színeket alkalmazzák. Pedig, amint a színek eltérése igazolja, eredetileg sem egyezett meg a két hely még a LXX. hagyományai, szerint sem. A valóság bizonyára az, hogy az *adummim* helyett más szín állott

¹⁹⁶ L. Jóél : IV : 19. és Exod. XXIII : 7. és Gesenius-Buhl : Hebr. u. aram. Handwörterbuch megfelelő szavak alatt.

¹⁹⁷ W. Rothstein ajánlja i. m. 13. l.

¹⁹⁸ Zsolt. LXXXVIII : 7. v.

¹⁹⁹ W. Rothstein : i. m. 47. l.

ott eredetileg, mivel az *'ádóm* már egyszer említve van s elnézés, vagy tévedés következtében írták le újra. Négy különböző szín lehetett, hogy a különböző világtájak felé járó hírnökök egyformák ne legyenek. Ezeknek a színeknek egyébként semmi más fontosabb jelentőségük nincs az egész látomásorozatban. Csupán azt jelölték, hogy az illetők a világ különböző tájain jártak, onnan hozzák jelentéseiket, tehát együttesen a föld minden részén folyó eseményekről tájékoztatnak. Az, hogy a különböző színű lovaknak valami speciális jelentése lenne, aminthogy pl. *Keil* a misszióra vonatkoztatja, von *Orelli* harci paripáknak tekinti, *H. Winckler*²⁰⁰ és *A. Jeremias*²⁰¹ kozmikus planetikus vonásokat ismernek fel, aligha tételezhető fel. A lovak egyszerűen azért szerepelnek, mert abban az időben az volt a leggyorsabb közlekedési eszköz, a hírnököknek pedig fontos volt, hogy minél gyorsabban végezzék feladatukat s járják be a földnek rájuk eső részét. Általában minden olyan kísérlet, amely a különböző színekből valami lényeges jelentést és jelentőséget akar kimagyarázni — akár három, akár négy színt véve fel —, nem bír semmi komoly és valóságos alappal. *Rothstein* a való és jövődő állapotok ábrázolását látja a színekben, szigorúan ragaszkodva a Mass. szöveg három színéhez.²⁰² Israel népe sokkal reálisabb gondolkozású volt, a próféta Jáhvének hűségesebb szolgája, emelkedettebb gondolkozású, az idegenek, különösen babyloniak elleni gyűlölet éppen ez időben sokkal lángolóbb, semhogy onnan vett képzetekben keresett és talált volna akár a próféta, akár a nép vigasztalást és megnyugvást.

A 9. v.-ben a próféta kérdést intéz az angyalhoz a látottak értelmére vonatkozólag. Az *'ádóni*, a megszólított az angelus interpres, akit a próféta így jelöl: *hammal'ák haddóbér bí*: „az angyal, aki beszél bennem“. Nem valami csodás formában megjelenő személyre kell itt gondolnunk, hanem a prófétai inspiráció jelenlétére, amely szorosan a prófétához tartozik, tőle el nem választható, aki megmagyarázza, megérteti, megvilágítja előtte az egyébként homályos dolgokat, tudtára adja az isteni kijelentést. Közönséges állapotban, észtehetséggel, fáradozással nem volt képes mindezeket meglátni és megélni. Az ihletettség pillanatában, az Isten lelkének érintését másképen megmagyarázni nem tudja, minthogy egy angyalban személyesíti meg. Bizonyosság ez arra is, hogy Jáhve mindinkább transcendens lénynyé lesz, aki már nem közvetlenül, de közvetve érintkezik a prófétákkal is. Az angelus interpres a próféta kérésére megnyugtató választ ad: *'ani 'ar'ekká*: „megmutatom neked, megláttatom véled“ — tehát nem elmondja, hogy mik azok a dolgok. A *má-hémmáh 'élel* stereotyp kifejezése a látomásoknak. A 10. v.-ben már teljesül az angelus interpres ígérete s a próféta kívánsága. A myrtuszok közt álló s vörös lovon ülő férfi megszólal s fennhangon jelenti, hogy kik a lovasok. Ezt hallja a próféta is. Akihez a jelentést intézi, nem más, mint a következő versben megnevezett *mal'ák j'hóváh* „Jáhve angyala“.²⁰³ A 11. v. a hírnökök jelentését tartalmazza, amit Jáhve angyala vesz tudomásul, aki — mint fentebb említettük — nem tévesztendő össze az angelus interpresrel. Azok, akik a 8. v.-ben az *'is*-t úgy fogták fel, mint Jáhvét, logikusan itt is törlik a *mal'ák j'hóváh* szavakat s helyükbe a *há is*-t helyezik.²⁰⁴ A *vajja 'anú* „jelentést tettek“ azt fejezi ki, hogy mindegyik hírnöknek ugyanaz volt a mondaniyalója, tapasztalata, azért egyszerre közlik azt. Jelentésük: *kol-há 'árec jósebet v'sóqá'et*, „az egész föld nyugodtan lakik“. A *jósebet* nőn. qál partic., jelentése: „békén, nyugodtan, tétlenül lakó, ülő“. *sóqá'et* szintén nőn. qál partic., az előbbi synonymja: „pihenő, csendes, nyugodt, békés.“ Természetesen a népekre vonatkozik e jelentés s értelme az, hogy a szinte állandóan dúló harcok szünetelnek. Mint az 1—6. vk-el kapcsolatban láttuk,

²⁰⁰ W. Rothstein : i. m. 27. k. 1. részletesen megtalálhatók a különböző felfogások.

²⁰¹ H. Winckler : Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft. 1901. 327. l., továbbá a Schrader : Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. v. H. Winckler u. H. Zimmern. 633. l.

²⁰² A. Jeremias : Das Alte Testament im Lichte des alten Orients. 3. Aufl. Leipzig, 1916. 643. l.

²⁰³ Nem későbbi toldás tehát e vers, amint Wellhausen, Nowack, Marti, Rothstein vélik, hanem integráns része a látomásnak.

²⁰⁴ Wellhausen és társai.

Dárius trónralépésekor a leigázott országok megmozdultak, hogy szabadságukat visszaszerezzék s így a persa birodalom dicsőségének végórja elérkezettnek látszott. Nagy reményt keltett ez Israel népében is. Haggeus próféta az üdv időjöttét látta és hirdette megragadó erővel.²⁰⁵ Dárius azonban ura lett a helyzetnek. S most Haggeus után öt hónappal az akkori remény meghiusultnak látszott ismét. Az ég, föld, tenger és száraz megindítása elmaradt s ezzel együtt az óhajtott messiási király jövele is.²⁰⁶ Az új remény hatása alatt nagy buzgósággal megindult templomépítés is abba maradt, vagy immel-ámmal folyhatott. Új próféciára, új kijelentésre volt szüksége a népnek, mely reményét, hitét felébressze, táplálja a kilátástalan külső helyzet dacára is, amikor minden nyugodt, semmi jele az üdv időjöttének.²⁰⁷ 12. v. Az angyal tudtul adja Jáhvének a hírnökök jelentését. De mintha ő is Israel népéhez tartoznék, azzal együtt érezne, mintha a próféta aggódó és gyötrődő lelkében levő kérdés ragadná meg, az egész nép s a próféta helyett is az ő kétségbeesésükkel és fájdalmukkal kér feleletet Jáhvétól : „Meddig nem könyörölsz még Jeruzsálemen . . . ? !“ Meddig lesz még nyugalom és béke, meddig késik az üdv időjövele ? A *mal'ak j'ehóváh*-t az angelus interpreszel azonosítják *Wellhausenék* s azért *hammal ák haddóber bí*-re javítják. A hetven esztendő, mely általában használt népies kifejezéssé vált, nem a kronologikus pontosság kifejezője, hanem a hosszantartó nyomorúságé. Az első templom lerombolása és a második felépítése közötti időt foglalja magában.²⁰⁸ Jáhve válaszol az angyal esdő kérdésére, a 13. v.-ben, de feleletét már egyenesen az angelus interpreshez intézi s azon keresztül a prófétához. Ez így helyes, mert hiszen elsősorban a prófétának s népének van szüksége Jáhve döntésére, üzenetének, szándékának megismerésére. A *nihumím* appositionként áll a *debarím* mellett.²⁰⁹ Hogy a jóságos, vigasztaló szavaknak mi a tartalma, a következőkből tudjuk meg. Az angelus interpres felszólítja a prófétát, a 14. v.-ben, hogy kiáltson, prófétáljon.²¹⁰ Jáhve féltő szeretettel ragaszkodik Jeruzsálemhez. Teljes, megnyugtató ellentéte ez a 11. v.-ben rajzolt állapotoknak, amely szerint ügylátszik, mintha Jáhve megfélekedzett volna népéről s egyáltalán nem törődne vele. A *qinné'ti* piél perf. (*qáná'* igétől) féltékeny lenni valakire, vagy valamire, szeretetből, vagy gyűlöletből.²¹¹ Itt jobbik értelemben áll s amint a

prepos. igazolja, az aggódó, féltő szeretettel való ragaszkodást fejezi ki a belső tárgy gyanánt álló *qin'áh qédóláh*-val együtt. A perf. azt jelöli, hogy nem most kezdődik Jáhve ragaszkodása, hanem régóta megvan az minden ellenkező látszat dacára. De ez csak egyik fele a vigasztalásnak. Jáhvének e szeretetével, ragaszkodásával szemben áll a 15. v.-ben a pogány népek elleni nagy haragra, mert hiszen a *haggójim* itt nem csupán nemzeteket, népeket jelöl, hanem határozottan pogány népeket, amint az szokásban volt a Kr. e. VII. sz.-tól kezdve.²¹² Ennek a nagy haragnak oka, amely régebben kisebb volt, az, hogy Jáhve csupán eszközül akarta felhasználni őket népének megbüntetésénél, jó útra vezetésénél, helyes belátásra bírásánál, ámde ezek *sa'nanním* „büszkéek, elbizakodottak, dölyfösek“ lettek, akik nem elégedtek meg a nekik kijelölt szerep pontos betöltésével, de egyenesen Jáhve népének megsemmisítésére törtek s így Jáhve akaratának keresztülhúzására. *v'ehémá 'áz'erú l'rd'á* : „de ők gonoszságra segítettek“, szóról-szóra ; azaz a pogányok hajlandók voltak Jáhve eszközei lenni, büntető szándékában segítségére lenni, de ezt nem úgy tették, mint Jáhve elhatározta ; odaadták magukat Jáhve eszközeiül, de nem a kívánt jóra, hanem végeredményben gonoszságra. Már Ésaiás próféta is

²⁰⁵ Haggeus II : 6—9 vk. 21—23. vk.

²⁰⁶ Hagg. II : 6—7. vk.

²⁰⁷ Itt látszik legjobban, milyen téves a látomást 537-be (*Sellin*), vagy bármely más időpontba helyezni.

²⁰⁸ Hogy Jeremiás (XX : 11., XXIX : 10.), vagy Zakariás használta először e kifejezést, vagy egy harmadik forrásból származik, annak eldöntése nem tartozik szorosan ide. Valószínűleg népies kifejezés volt.

²⁰⁹ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. Aufl. 131. §. c.

²¹⁰ L. a *qará'* igével kapcsolatban az I : 4. v. magyarázatát.

²¹¹ Gesenius-Buhl : Hebr. u. aram. Handwörterbuch. 716—17. l.

²¹² L. részletesen : *D. Dr. Kállay K.* : Jeremiás... i. m. Theol. Szemle. 1925. 301. l.

meglátja ezt s kifejezésre jut nála az a gondolat, hogy amiért Assyria Jáhve dicsősége helyett öndicsőségét szolgálta, Jáhve elpusztítja.²¹³ A látomás e verssel véget ér.²¹⁴

A következő két vers Zakariástól származik ugyan, de nem a látomás szoros tartozékaképpen. Jáhve szavak ezek, amelyeket azonban csak a látottak felett való későbbi meditáció, reflexió útján nyert a próféta s amelyben Jáhve általános jellegű kijelentéséből speciális következtetéseket von le. A kilátástalan korviszonyok következtében a templom buzgó építésében szünet, vagy legalábbis ellanyhulás állott be s most Jáhve kegyelmének a néphez fordulása által annak serény folytatására és befejezésére akarja buzdítani kortársait, mert az üdvidő eljövételének elengedhetetlen feltétele, hogy Jáhve temploma készen álljon s Ő bevonulhasson oda. A 16. v. a magyarázó *lákén* szóval kezdődik. A *sabtí* perf. azt a tényt fejezi ki, hogy Jáhve már visszatért Jeruzsálemhez, ha valójában még nem is vonult be oda, vonatkozásban a 14. v-el, (*qinnéti*). A *bajit* általában házat jelent, de itt Jáhve házát, azaz templomát. A *qáveh* vagy *qevéh* rövidebb alakja a *qáv* „mérőzsinór“.²¹⁵ A ketib szerint a hosszabb alak áll, de a qeré a rövidebb és általánosan használt alakot tanácsolja itt is. Jeruzsálem a pusztulás óta, bár fényes építkezések történtek benne a visszatérés után,²¹⁶ megközelítőleg sem érhetette el azt a nagyságot, azt a fényt és szépséget, amellyel korábban rendelkezett. A mérőzsinór kifeszítése a leendő építkezésekre céloz, amelyekkel különben részletesen foglalkozik a harmadik látomás. A 18. v. tovább folytatja a következmények leírását. A *tefúcénáh* gal impf. ṯ nélkül hiányosan van írva, ami különben nem egyetlen jelensége a héber nyelvnek.²¹⁷ Jelentése : „szétszórni, átfolyni, eláradni“ ; valamivel eláradni pedig : bővelkedni valamiben. Célzás ez a jelenlegi nyomorúság, nélkülözés megszűnésére, ami sokakra nehezedett ezidőben.²¹⁸ Az *árai* „városaim“ ehelyett áll : *‘aré jehúdáh* : „Juda városai.“ A *יְהוּדָה* helyett a LXX. *Ἰουδαία*-t olvas *καὶ ἐλεήσεται* : „könyörölni fog“. Szükségtelen kijavítani,²¹⁹ sőt sokkal kifejezőbb a Massoretikus szöveg szava. Mindezek a teljes üdvidő áldásai lesznek.

*

A biztató jelek után újból felébredt reménység csakhamar lohadni kezdett. A persa birodalom bukását várták s Dárius győzedelmeskedett. A földön minden csendes, semmi jele a várt messiási idő jöttének, mindenek jobbrafordulásának. Az üdvidőt újra távolodni látták. A szükség, nyomorúság, sokakra nézve sanyarú, keserves életmód továbbfolytatását jelentette ez. A templomépítés sem folyt azzal a kedvvel, amellyel megindult Hageus működése nyomán. Egyetlen kérdés gyötört és foglalkoztatott mindenkit : meddig sanyargatja még Jáhve őket ! Egyetlen menedékük most is csak Jáhve volt. Tőle vártak kijelentést, megvigasztaltatásuk, vagy elvettetésük felől. Ezt a kijelentést nyeri meg a próféta e látomásban : Jáhve féltő szertettel ragaszkodik népéhez s nagyon haragszik a pogány népekre, akik megaláztatást, inséget okoztak. Tehát nem vetette el őket, ígéreteit, amelyeket az eljövendő üdvidőről tett, be fogja váltani. Az üdvidő közel van.

Második látomás. A pogány népek hatalmának megsemmisítése. II. 1—4. vk.

Négy szarv jelenik meg a próféta szemei előtt, ábrázolva a pogány hatalmakat, akik Juda s így Jáhve ellenségei s azután négy mesterember, négy kovács, akiket Jáhve küldött, hogy a szarvakat széttörjék, a pogányok hatalmát megsemmisítsék.

²¹³ Ész. XVIII. fej.

²¹⁴ Így veszi *Rothstein* is, i. m. 55. l.

²¹⁵ L. *Gesenius-Buhl* : Hebr. u. aram. Handwörterbuch. 705., 706. l.

²¹⁶ *Hagg.* I : 4. v.

²¹⁷ *Gesenius-Kautzsch* : Hebr. Gramm. 27. Aufl. 72. §. k. (Elvlasztó ṯ).

²¹⁸ *Hagg.* I : 6. v.

²¹⁹ Így cselekedeznek a LXX : 12. és 16. vk. nyomán *Wellhausen, Nowack, Oort*.

Az első látomás, mint láttuk, a 15. v.-el végződött s Jáhve nagy haragjáról szólt, amelyet a pogányok iránt érez. Itt már ennek a haragnak a kibontakozását szemléli a próféta. Tehát e látomás szorosán kapcsolódik az I : 15. v.-hez, ami szintén egyik bizonyossága annak, hogy az I : 16—17. vk. nem tartoznak a látomáshoz.

1. v. A szarv, amely a látomásban szerepel, jelképes kifejezője az erőnek és hatalomnak. Az Ótestamentom más helyein is találkozunk ezzel ilyen értelemben.²²⁰ Hogy négy szarv jelenik meg, azt jelképezi, hogy a pogányoknak nem egyik vagy másik csoportjáról van szó, hanem az egyetemes pogányságról, akik a világ mind a négy tája felé laknak. Egymásután következő világhatalmakra vonatkoztatni nem lehet, mert akik korábban ártalmára voltak Israel népének, már úgysis megsemmisültek, jelenleg pedig csak egy ilyen hatalom van : a persa. Messze jövőben megvalósuló hatalmakra érteni pedig képtelenség, a próféta és kora álláspontjáról, aki az üdv jöttét, megvalósulását, mint az első látomás is kifejezte, közellevőnek remélte és hitte. Általában és egyetemesen a pogány hatalmakat jelölik tehát. Az éppen uralmon levő persa hatalmat, amelyről itt elsősorban szó lehet, már csak azért sem emeli ki a próféta, de egyébként sem tehetne volna kellemetlen következmények nélkül. Hiszen amúgy is volt épen elég baja a zsidóságnak az ellenségeskedők részéről. Az egész pogány világnak ilyen egyetemes összefogása különben sem új gondolat, mert már Ezékielnél is megjelenik, mint a theokrácia ellentéte.²²¹ A 2. v.-ben az angyal megmagyarázza a prófétának a szarvak jelentését. Akik szétszórták Judát, Israelt és Jeruzsálemet. Itt tehát a kép feloldódik. A pogányoknak Israel népével szemben elkövetett bűnére, gonoszságára céloz az angyal, tehát nem csupán egyes népeket emel ki, akik közvetlenül feldúlói voltak Israelnek. Hiszen Assyria és Babylonia lehetne, de ez csak kettő. Nagy gondot okoz a magyarázóknak az *'et-jehúdáh 'et-jiszrá'él vírusáajim* kifejezés. Az *'et-jehúdáh-t* mindnyájan elismerik hitelesnek. Az *'et-jiszrá'él-t* pedig mindnyájan törlik.²²² úgy gondolva, hogy az csupán magyarázó glossza, amely jelöli, hogy Juda alatt mind a tizenkét törzs értendő.²²³ A *vírusáajim-t* részben törlik, mert nincs előtte a nota accus.,²²⁴ részben meghagyják azon alapon, hogy a Jehuda előtt álló nota accus. erre is vonatkozik.²²⁵ Az egésznél arra hivatkoznak, hogy a 4. v.-ben is csak Juda szerepel s azonkívül a *jiszrá'él* szó közbeneső helyzete lehetetlen. Már pedig mindezekkel szemben is nagyon valószínű, hogy a prófétától származik mind a három név s teljes értelme van a látomásban. A szarvak az egyetemes pogány hatalmat jelölve, nemcsak a jelenleg létezőket foglalják magukban, hanem a régebbieket is, amit a *zérú* perf. is bizonyít s elítéltetésüknél a régebbiek ezen cselekedetei is számbajönnek, amelyeket Israel népe ellen elkövettek. A tisztörzs országa elleniek éppúgy, mint a Juda elleniek, vagy speciálisan Jeruzsálem elleniek. Mert hogy Juda a Kr. e. 722-ben elpusztult tíz törzs országát is magában foglalná, a tulajdonképpeni Israelt is jelölné, azt egyáltalán nem mondhatjuk. A küszöbön álló üdvidő is megerősíti ezt, mert a pogányok megsemmisítésével kapcsolatos, amikor is azok minden bűnért meglakolnak, amit Jáhve népe ellen s így tulajdonképpen egyenesen Jáhve ellen elkövettek. Hogy aztán a próféta Judát helyezi első helyre s a már nem létező Israélt csak azután említi, abból semmi mélyebbremenő következtetést nem lehet levonni, sőt az éppen természetes is. Hogy Juda mellett még Jeruzsálemet is kiemeli végül, az is megérthető a város jelentőségéből. A 3. v.-ben a négy mesteremberről van szó, akik a megsemmisítő munkát fogják elvégezni. A *hárásim*, „mesteremberek“, itt speciálisan kovácsokat kell értenünk, mint akik legalkalmasabbak ennek a munkának az elvégzésére.

A 4. v. az egész látott kép értelmét és magyarázatát adja. E versnél a változtatások egész tömegét találjuk az egyes magyarázóknál, akik jelen állapotában

²²⁰ Zsolt. XVIII : 3. v., XCII : 11. v., Jer. XLVIII : 25. v. stb.

²²¹ *Marti* : Dodekapropheton. 404. l.

²²² *Wellhausen, Nowack, Marti, Rothstein, Kecskeméthy.*

²²³ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 85. l.

²²⁴ *Wellhausen, Nowack, Marti.*

²²⁵ *Rothstein, Kecskeméthy.*

értelmetlennek és tarthatatlannak vélik a szöveget. A kétszer előforduló *'elleh-'élleh* „ezek-azok”. Juda itt egyedül áll. Miután a 3. v.-ben már úgy is szó volt mellette Israelettől és Jeruzsálemtől is, nem lehet feltűnő, ha itt már csak a még mindig nyögő Judát említi az angelus interpres, hiszen elsősorban ezt érezték, sinylették és fájlalták a próféta és kortársai. Itt mintegy kiemeli Judát. A *kefi-'is* helyett *Wellhausen kefi-'aser*-t olvas Malak. II : 9. v. nyomán,²²⁶ ami azonban rontás és nem javítás. A *kefi-'is*... jelentése egyszerűen ez : „Úgy, hogy senki nem emelhet fel fejét...“ : azaz, hogy senki nem állhatott ellent. Olyan hatalommal törték Judára, hogy ellenállásról szó sem lehetett, csak meghódolásról.²²⁷ A LXX. a *leha^harid* helyett *רוּחַ הַיְיָ*-t „élesíteni“ olvas, aminek a héberben *leha^héd* (*hádad*-tól) felelne meg. Ennek kapcsán aztán *Gunkel* az *'ótám* helyett *'ittim*-t olvas, aminek jelentése : „gazdasági eszköz, kapa“.²²⁸ Így aztán teljesen értelmetlen is lesz a szöveg. A tévedés a LXX. részén van, mert a Massoretikus szöveg értelmesebb és jobb. *Marti*,²²⁹ *Rothstein*²³⁰ egészen új verset formálnak. A *lejad^dót* a LXX : *εις χειρας αντων* fordítja, a *jád* „kéz“ szó plur.-nak véve. A *jádáh* ige jelentése elég homályos ugyan, de határozottan látszik piélben a „levet, ledob“ jelentés az áthiop, assyr és arab rokon szavak nyomán. A szarvak levetését, összetörését megrettentés, megijesztés előzi meg (*leha^harid*). A második *jhúdáh* szó helyett a LXX *jhóváh*-t olvas, ami végeredményben ugyanazt az értelmet nyújtja. Mivel a vers vége ugyanazon gondolatot tartalmazza, mint a vers eleje, eredetiségét szintén kétségbe vonják. Ámde elfelejtik, hogy Zakariás nem volt esztéta is, hanem csak próféta, aki ilyen ismétlésektől másutt sem nagyon őrizkedett.

*

Az üdvidő közeledtét Jáhve nemcsak ígérte, de munkálja is. Népe iránti szeretetből — titkon ugyan —, de már megkezdte annak munkálását : a pogány hatalmak megsemmisítését. Az üdvidő eljövételének ez az első feltétele, mert míg külső ellenség létezik, míg Jáhve s népe ellenségei támadni és ártani tudnak, nyugalom, béke és áldás nem élvezhető. Reménytelenségre, csüggetegsége, gyanakvó kétkedésre nincs semmi ok : Jáhve maga dolgozik.

Harmadik látomás. Jeruzsálem dicső jövője. II : 5—9. vk.

A pogány hatalmak megsemmisítése után közvetlenül kezdődik Jeruzsálemnek, a szent városnak fénykora. Nem emberi erő fogja azt sem nagygyá tenni, hanem Jáhve mindenre elégséges hatalma, aki magáénak választotta a várost.

A visio rövid, élénk és megkapó. Az ifjú mérőzsinórt tartva a kezében. elindul, hogy megmérje Jeruzsálem szélességét és hosszúságát : kiterjedését. A megjelenő — Jáhve által küldött —, angyal azonban hiábavaló munkának itéli ezt s tudtára adja, illetve adátja, hogy Jeruzsálem kiterjedését megmérni nem lehet, olyan nagy lesz az dicsőséges állapotában. Szabadon, védőfal nélkül fog elterülni, oly sok lakója lesz s Jáhve maga lesz tűzfal — védőfal — körülötte.

Az 5. v.-ben új látomás kezdődik. Bevezetése azonos az 1. v.-el. Új szereplő személy jelenik meg : *'is* „egy ember, egy férfi“. Nem meghatározott személy, nem azonos az I : 8. v.-ben említett *'is*-el. Megszemélyesítője annak a kérdésnek, amely élénken foglalkoztatta a zsidókat, hogy mily nagy lesz a most még jó részben romokban heverő, de újonnan épülő város kiterjedése, mekkora kőfalat emeljenek a körül. Erre utal a férfi kezében levő *hebel middáh* : „(távolságot) mérő zsinór“ is.

A 6. v.-ben a próféta maga intéz kérdést e férfiúhoz küldetése felől. Teszi ezt azért, mert az angelus interpres, mint a következő versből kitűnik, egy időre

²²⁶ Őt követik *Nowack*, *Marti*.

²²⁷ *A. Jeremias* : a *nászár rōs* kifejezést a babyloni irodalomban található *niš reš* kifejezéssel hozza kapcsolatba. *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*. Leipzig. 3. A. 1916. 321. l.

²²⁸ *H. Gunkel* : *Schöpfung und Chaos*. 2. A. 122. l. 3. jegyzet.

²²⁹ *Marti* : *Dodekapr.* 405. l. és *R. Kittel* : *Biblia Hebr.* II. 891. l.

²³⁰ *Rothstein* : *Die Nachtgesichte*... 68. l.

eltávozott a prófétától, mint más látomásokban is előfordul ez.²³¹ A próféta érdeklődése pedig oly nagy, hogy nincs türelme a várakozásra, hanem azonnal értesülni akar a látottak felől. A férfi felelete, hogy Jeruzsálem szélességét és hosszúságát akarja megmérni. Nemcsak a templom, de a város körülvevő s védő kőfal is romokban hevert. S ha a templom építése folyt is egyelőre, felvetődött — s mondhatjuk —, állandó volt a kőfal felépítésének gondolata is, amit elengedhetetlenül szükségesnek tartottak,²³² elfeledkezve Deutero-Ésaiás jövődőléséről.²³³ Az építés megkezdése előtt szükséges volt a város kiterjedéséről tájékozódni, hogy ahhoz mértén emeljék fel majd a kőfalat. Nem a város jelenlegi nagyságának megméréséről van itt szó,²³⁴ azt kizárja a 8. v. Bármennyire szép gondolat is Jeruzsálem jelenlegi kicsiségét jövődőlő nagyságával szembeállítani, itt még sem az történik.

A 7. v.-ben megjelenik ismét, „előjön“ az angelus interpres. A LXX a *jócé'* helyett *ἐπιτηξεί-*t olvas, ami a héber *'amad*-nak felelne meg: „oda állott, mellé állott.“ Ezt aztán a III : 5. v.-re hivatkozva el is fogadják a kutatók általában. Mivel mind a kettő helyes és elfogadható értelmet ad, nehéz eldönteni, hogy melyik az eredetibb és jobb. Tekintettel, hogy az angelus interpres egy időre eltávozott a prófétától s a III : 5. v.-ben nem az ang. interpr.-el kapcsolatban használtatik az *'amad*, mégis helyesebbnek látszik a Massoretikus *jócé'*-hoz ragaszkodni, mert sokkal kifejezőbb az, hogy „előjön“, mint az, hogy „odaáll“. Hogy aztán még ebben a versben előfordul egyszer ugyanezen ige ugyanezen formájában, szintén nem lehet döntő bizonyosság állításunk ellen.²³⁵ De ugyanakkor másik angyal is jelenik meg: *mal'ák 'ahér*, aki az ang. interpr.-el szembe jön, tehát ellentétes irányból. Ez angyalt Jáhve angyalának kell gondolnunk, aki már az első látomásban is szerepelt s aki éppen Jáhve üzenetét hozza most is, amit a 8. v.-ben az ang. interpreszel közöl: „Fuss és szólj ennek az ifjúnak...“ A *vajjómer* alanya tehát a másik angyal, vagy Jáhve angyala, és nem az ang. interpr., amint többen felveszik.²³⁶ Hogy a mérőszinóros férfit itt ifjúnak nevezi az angyal, mert hiszen a kettő egy s ugyanazon személyt jelöli, onnan származhat, hogy az angyal távolról ifjúnak látta. Az angyal valószínűleg azért szólítja fel az angelus interpretet az üzenet átadására s nem maga megy, hogy így a próféta, akit első sorban érdekel az üzenet tartalma, mielőbb megtudja, meghallja azt. A *prázót* a nyílt, szabad területet jelöli, ellentéte lévén a fallal körülvett, megerősített helyeknek.²³⁷ Ember és barom sokasága jelzi egyfelől azt, hogy Jeruzsálemnek igen sok lakója lesz, másrészt a gazdagságot, amellyel bírni fognak. Mindez az üdvödé beálltával fog elkövetkezni, amely már éppen Jáhve kijelentése szerint közel. Nem szükséges, sőt fölösleges tehát megmérni a város kiterjedését s fölösleges megkezdeni a kőfal építését. Ezért kell az üzenetet a mérőszinóros ifjúnak is tudtul adni. A *téséb* a Jeruzsálem állítmánya. Szóról-szóra fordítva: „Szabadon fog lakni Jeruzsálem“. A romokban heverő kőfal helyett nem szükséges újat építeni, mert hiszen — 9. v. — Jáhve lesz a városban tűzfal, védőfal, s biztosítja minden oldalról azt a védelmet, amit a kőfal nyújtana. Jeruzsálemben fog lakni és a város Tőle veszi minden dicsőségét. A látomás gondolata némi hasonlóságot mutat Deutero-Ésaiás próféciájával.²³⁸ Nem lehetetlen, hogy később, talán éppen e látomás hatása alatt hosszú ideig nem is építették fel a város falait, csak majd Nehémiás idejében, tehát közel egy

²³¹ Zak. IV : 1. v., V : 5. v.

²³² L. Esdrás IV : 13., 16. v.

²³³ És. XLIX : 19. v.

²³⁴ Dr. Kecskeméthy : i. m. 87. l.

²³⁵ *'óméd*-t használ Wellhausen, Nowack, Marti, Driver. De hogy a fordítások sem egységesek és hogy nem valami biztos adat a LXX. sem, igazolja a syr fordítás, ahol az első helyen *jócé'* áll, a második helyett pedig *bá'*.

²³⁶ Marti, Rothstein stb.

²³⁷ Gesenius-Buhl : Hebr. u. aram. Handwörterb. 658. l. Csak plur.-ban fordul elő. A különböző fordításokban számos változatban jelenik meg e szó. LXX : *κατακάρπως* és *κατάκαρπος* Symm. : *ἀτειχίστως* Theodot. : *εἰς πλάτος* ; Targum : *יִתְבַּח* stb.

²³⁸ És. XLIX : 14—26. vk.

századdal később, amikor látták, hogy a prófécia nem teljeseedik be oly hamar. A látomás a 9. verssel kezdődik.²³⁹

*

Eltűnnek a pogány hatalmak s ezzel együtt a legnagyobb akadály, amely az üdvidő kibontakozását gátolja. Jáhve be fog vonulni Jeruzsálembe, ott lakozik s ezzel annak dicsősége teljes lesz. Lakosai megsokasodnak, visszatérnek mindazok, akik idegen földön élnek jelenleg a körülmények kényszere miatt s nagy lesz gazdagsága is, a mostani nyomor és szükség eltűnik. Jáhve maga lesz védőfalul, ki minden veszélyt elhárít, minden bajt távoltart.

A 10—17. versek nem tartoznak a látomásokhoz. Amiként az : 16—17. vk., úgy ezek is csak később, a látomások feletti reflexio nyomán születtek meg és tétettek jelenlegi helyükre. A látomások, mint láttuk és látni fogjuk később is, mindig egyetemes, általánosságban mozgó kijelentéseket tartalmaznak és sohasem jelennek meg olyan speciális vonatkozásban, bizonyos adott viszonyokra vonatkozóan, amint itt is láthatjuk. Egyébként a tartalomból ítélve is egykönnyen megállapítható, hogy nem a látomás továbbfolytatásáról van szó,²⁴⁰ mert hiszen mindkét előbbi látomáshoz fűződő, abból leszűrt, annak alapján létrejött gondolat található itt. A pogányokról, hatalmuk megsemmisítéséről épúgy hallunk, mint Jeruzsálem jövődó dicsőségéről.

A Zakariástól való elvitatásra természetesen semmi alapunk és jogunk nincs, még csak azt sem tételvezhetjük fel, hogy valami más összefüggésből idegen kéz emelte volna ki és helyezte volna ide, amint *Rothstein* véli. Maga Zakariás volt az, aki nem elégedett meg a látomás általános kijelentésével, hanem igyekezett a közelebbi következményeket is levonni és népe elé tárni. Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy az idők folyamán a másolók és fordítók több hibát ejtettek, mint az eddigiekben, esetleg itt-ott tehettek változtatásokat is, amelyek felfogásuknak jobban megfeleltek. Erre enged következtetni a számos variáns. Régebben, különösen holland tudósok²⁴¹ teljes erővel azt igyekeztek kimutatni és vitatni, hogy e rész nem 519-ből, hanem a fogság utolsó évéből, 537-ből származik. A főalapot Babylonia említése s a Babylontól való menekülésre, kivonulásra való felszólítás nyújtotta. Ámde nagyon jól tudjuk azt, hogy a fogságból nem tértek haza mindnyájan a Kyróstól nyert engedély után, sőt elég nagy számmal maradtak vissza, akik aztán csak évtizedek múlva keltek útra.²⁴² Sőt éppen 519-ből, a látomás idejéből érthető meg e szakasz teljesen. Ahhoz, hogy Jeruzsálem lakói oly nagy számmal legyenek, mint II : 8. v. kifejezte, a próféta gondolata szerint elsősorban az szükséges, hogy a még távol élő izraeliták visszatérjenek. Ezeknek visszahozásával, összegyűjtésével fogja Jáhve népessé tenni a szent várost. A Judán kívül élő zsidóság zöme pedig még mindig Babylomban volt.

10. v. A *hój* felkiáltó szó, amely jelen esetben örömteljes indulatból fakad. A *venusú* elől a *ḡ* a LXX. nyomán is, de meg a helytelen használat miatt is törlendő.

Legalább is jelenlegi helyén csak zavart okoz. Az *'erec cáfón* : „északi ország“²⁴³ Babyloniát jelöli. Jóllehet, nem északra feküdt Judeától, mégis általánossá vált e szóhasználat, mivel a Judeából oda vezető út észak felé indult s csak távolabb tért el más irányba.²⁴³ A vers második fele a Massoretikus szövegben nincs rendben. „Mert, mint az ég négy szelét, úgy kiterjesztelek titeket.“²⁴⁴ Ez nem illik az

²³⁹ E látomással kapcsolatosan az eltérő véleményeknek egész sorozatával találkozunk. Magyarázat kapcsán csak a legfontosabb eltéréseket említettem, hogy az összefüggést a sok mellékes dolog ne zavarja, ahelyett röviden itt foglalom össze azokat. *Kecskeméthy* szerint az *'is* az építés tervezője, *ma'ak jehóváh* Jeruzsálem angyala, a *hanna'ar halláz* a próféta. *Keil* szerint az *'is* Jáhve angyala, aki az ang. interpressel szembejövő angyalt megbízta a 8—9. vk.-ben levők közlésével. *Rothstein* egészen új látomást alkot, amelyben kezdetből fogva szerepel az ang. int., egyszersmint ez szólítja fel az idegen angyalt a 8—9. vk.-ben levők tudtuladására.

²⁴⁰ *Duhm* nyomán így fogja fel és tárgyalja *Kecskeméthy* : i. m. 89. k. 1.

²⁴¹ *Kosters*, *Eerdmann*, *Hoonacker* s ezek nyomán aztán *Sellin*.

²⁴² Esdr. VII—VIII. fej.

²⁴³ *K. Marti* : Dodekaproph. 406. l.

²⁴⁴ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 90. l.

összefüggésbe, mert előtte is, utána is az ellenkezőjéről van szó. Annak a gondolatnak a felvétele, hogy itt egy közbevetett mondattal van dolgunk, amely a multa céloz, „mert az ég négy szele felé szórtalak szét titeket”,²⁴⁵ nehézkes, bár az előbbinél sokkal helyesebb. Azt mindenesetre felvehetjük, hogy itt csak a látomásokban nyújtott kijelentéssel megegyező gondolat állhat, vele ellentétes semmiestre. Már pedig ott Israel kiterjesztéséről nem hallunk, még célzást sem találunk arra, sőt éppen Jeruzsálem benépesítéséről olvasunk, ami, mint már fentebb mondtuk, a szétszórt zsidóság összegyűjtésével (nem a pogányok befogadása által) történhetik. A LXX. is ennek megfelelőleg olvassa e verset, amennyiben a *k^earbá’áh* helyett *mé’arbá’áh-t*, a *péraszt* helyett pedig *qibbacti*, vagy *’ásafti-t* olvas.²⁴⁶ De aztán Israelnek a világ minden tájára való kiterjesztése, tehát világuralom elnyerése egyáltalán nem foglalkoztatta sem Zakariást, sem kortársait ilyen értelemben. Sokkal inkább az összegyűjtés, hogy megerősödjének. Csak később az eszchatologikus váradalmak mind szélesebb körben való kibontakozása veti fel e gondolatot.²⁴⁷ Tehát, ha a 10b. v.-ben a zsidóság kiterjesztéséről olvasunk is, az nem eredeti, hanem későbbi változtatás eredménye. Zakariás szerint a fenti látomások nyomán az üdvidő a pogány hatalom megsemmisítését hozza, Jeruzsálem (Juda) nagyságát, dicsőségét, amely körül ott élnek ugyan a pogány népek, de Jáhve lévén a város védőfala, semmi veszedelem nem érheti azt. Akármilyen tetszetős is a zsidók kiterjesztésének gondolata, itt mégis az ellenkezője van, miért is helyesebb a LXX. nyomán korrigálni a Massoretikus szöveget.²⁴⁸ Így feleslegessé válik a 10a. v. és 11. v. kihagyása, ami egyébként elkerülhetetlen s amelyekben *Duhm* egy vers strófáját látja.²⁴⁹ A *qibbacti* perf. prof. amely a bizonyosságot fejezi ki. A 11. v. a 10a. gondolatának határozottabb formában való kifejezése. A *cijjón* a LXX. szerint nem vokativus, hanem locativus: εις Σιών s ezt átveszik és alkalmazzák is a magyarázók általában.²⁵⁰ Helyesebb is, mivel a gondolatot világosabban fejezi ki. A *bat* szót Bábel elől törölni szokták, úgy vélekedvén, hogy dittográfiaiból származik, az előtte álló *jósebet* szó két utolsó betűjének ismételt leírásából.²⁵¹ De már Deutero—Ésaiásnál is találkozunk e kifejezéssel.²⁵² Zakariás pedig benső kapcsolatban állt vele, tehát valószínűleg eredeti és nem dittográfia, bár nagyon alkalmasnak látszik is annak felvétele. A 14. v.-ben pedig a *bat-cijjón-l* is találkozunk.²⁵³ A 12. v. sok nehézséget okoz. Különösen nehéz, sőt teljesen lehetetlen az *’ahar kábód seláhani* szavak meghagyása és értelmezése. Ki itt a beszélő? Az angyal, aki a látomásban szerepelt?²⁵⁴ Nem lehet, mert a látomás a 9. v.-el végződött. A próféta? Az sem lehet, mert a próféta nem küldetett a pogányokhoz. Számptalan módon igyekeznek korrigálni és értelmet adni az egésznek, de egyik sem sikerül.²⁵⁵ A beszélő, aki Jáhve szavait közli, feltétlenül a próféta. Ezért az *’ahar kábód seláhani* szavakat, amelyek később kerülhetnek ide, valami megjegyzés révén, töröljük. Szokatlan, hogy Jáhve beszéde itt nem egyenes beszédként van közölve, ez azonban nem helytelen és fölösleges az *’énó-t ’éni-re*

²⁴⁵ Revideált Károli fordítás.

²⁴⁶ Az *’ásafti-t* *Cheyne* használja és ajánlja.

²⁴⁷ Zak. XIV : 16—19. vk. Makkabeusok korából.

²⁴⁸ Így tesznek *Wellhausen*, *Nowack*, *Marti* is.

²⁴⁹ *B. Duhm* : Anmerkungen zu d. 12. Proph. *Keckskeméthy* : i. m. 89. l.

²⁵⁰ *K. Marti* : Dodekaproph. 406. l.

²⁵¹ *Wellhausen* és utána mások.

²⁵² És. XLVII : 1. v.

²⁵³ *Marti* arra hivatkozik (Dodekapr. 406. l.), hogy a *jósebet bat-bábel* Bábel lakóit jelenti, míg itt a Babylonban lakó zsidókról van szó, tehát a *bat* szót törölni kell. Ez annyira helytelen felfogás a 11a. v. után, hogy ezen még a *bat* szó elhagyása sem segíthet, mert hiszen a *bat-bábel* : *’erec-bábel* a Ges.—*Buhl* : Hebr. Handwört. 83. l.

²⁵⁴ *Dr. Keckskeméthy* : i. m. 90. l.

²⁵⁵ *Wellhausen*, *Nowack*, *Marti* törlik s az בָּבֶל -t בָּבֶל -ra javítják. *Oort* így változtatja *’aser lekábód s’*, *Duhm* : *’aser bekábód s’*, *Cheyne* : *’erec kábód seláhék*, *Keckskeméthy* meghagyja változatlanul.

változtatni. A *bábáh* 'ajin „szemfény, pupilla“, a legérzékenyebb és legföltettebb része az emberi testnek. Jelenleg nem a pogányokhoz szól Jáhve nyilatkozata, hanem a zsidókhoz, hogy lássák ebből is Jáhve irántuk való nagy szeretetét és kegyelmét. Szorosan csatlakozik a 12. v.-hez a 13. v. Itt már egyenes beszédben közli a próféta Jáhve szavát. Az Ő kezének „megmozgatása, meglendítése“ a pogányok felett teljesen elég lesz ahhoz, hogy azok állapota megváltozzék, hogy győzőkből legyőzöttekké, szolgálknak zsákmányává legyenek.²⁵⁶ *vidattem ki-jehóváh cebá'ót seláhani* „és megtudjátok, hogy a seregek Jáhvéja küldött engem“. E kifejezés eredetileg nem állhatott itt, amiként más helyeken sem, ahol előfordul.²⁵⁷ A dolog valószínűleg úgy áll, hogy Zakariás jövendölései nem teljesedtek be a kívánt mértékben s ezért a nép nem tartotta Jáhve küldötte prófétának. Másrészt pedig, amint látni fogjuk (VI : 9—15.), Zakariás nem egyezett meg mindenben a nép reménységével s ez is egyik oka volt annak, hogy ne tartsák igaz prófétának. Hívei azonban később is kitartottak mellette s halála után is reménykedtek jövendölései beteljesedésében s hogy ennek a reményüknek kifejezést is adjanak s Zakariást megvédelmezzék, több helyre beszúrták e mondatot.²⁵⁸

A 14. v. a 9b. v. gondolatához kapcsolódik. Jáhve már elindult és jön, hogy Jeruzsálemben lakozzék. Ezért ujjongásra és örvendezésre szólítja fel Jáhve Siont a próféta által. *Duhm* itt is vers-strófát vél felfedezni, amely valamelyik későbbi olvasó odairása folytán került a szövegbe.²⁵⁹ A 15. v.-ben a próféta a Jáhve visszatéréseivel kapcsolatos események egyikét tárja fel. „Sok pogány csatlakozik Jáhvéhoz.“ Nincsenek kizárva a pogányok sem az üdvből, részesülhetnek abban a Jáhvéhoz való csatlakozás által, amit valószínűleg úgy képzelt el a próféta, hogy Jáhve örök törvényeit magukra nézve kötelezőnek ismerik el, de nemzeti karakterüket megőrzik. A *bajjóm hahú* Jáhve visszatéréseinek idejét jelöli, amit a próféta pontosan nem tud meghatározni. A későbbi interpolátoroknak²⁶⁰ kedvenc kifejezése lesz, amit valószínűleg innen vettek át. A vers második fele a Massoretikus szöveg szerint már ismét egyenes beszédként áll, mintha Jáhve maga mondaná. Ez a változat nem egyedülálló, mint láttuk, a 12b.-nél is hasonló a helyzet. A LXX. eltérő szöveget ad. A **י** helyett **י**-t olvas, ugyanígy a syr fordítás is ; a *sákanti*

helyett pedig *sákenú*-t, míg a syr *sákan*-t. Mivel a LXX. úgy értelmezné az egészet, hogy a pogányok Sionban fognak lakni, aligha jár helyes úton, mert ez a gondolat nem felel meg a zsidó felfogásnak. Ezért általában a syr versiót fogadják el és alkalmazzák a magyarázók. Szerintem a 12b. analogiája szerint megtartható a Mass. szöveg minden változtatás nélkül. Jáhve népévé fogadja ugyan a pogányokat is, de lakóhelyéül csak Jeruzsálemet választja és nem a pogányok között fog lakni, ami végeredményben azt jelenti, hogy Juda azért semmit sem fog veszíteni, amint aztán a 16. v. részletesen tárgyalja e gondolatot. A 15c.-hez l. a 13. v.-ben mondottakat. 16. v. A 15. v.-ben mondottak dacára is Juda lesz Jáhve öröksége.²⁶¹ Az *'admat haqqóds* az Ótestamentomban csak itt fordul elő. Az apokrif könyvekben II. Makk. I : 7. v.-ben : *ἡ ἀγία γῆ* A vers utolsó része az I : 17. v.-el azonos. A 17. v. szerint Jáhve már megkezdte az üdv munkálását, ezért őt illőképpen, azaz „csendben“, alázatosan kell várni, minden őt sértő és bántó kétségeskedést, aggályt, zúgolódást abba kell hagyni. A *né'ór* „felserkent“ képzése a rendes szabálytól eltér.²⁶² A *mimm'e'ón qodsó* „szent lakóhelyéből“ kifejezés alatt a Deut. XXVI : 15. v. és Jer. XXV : 30. v. nyomán a mennyet kell érteni.

*

²⁵⁶ Újból Deuteroésaiási gondolat megcsendülése. XLIX : 23. v. Mindez még nem foglalja magában Israelnek a világ mindnégy tája felé való kiterjesztését.

²⁵⁷ II : 15. IV : 9., VI : 15. v.

²⁵⁸ *Marti* egy későbbi redaktor művének tartja e mondat betoldását igen helyesen. Dodekapr. 407. l.

²⁵⁹ Magyar fordításban l. *Kecskeméthy* : i. m. 92. l.

²⁶⁰ L. *D. Dr. Kállay K.* : Jeremiás... i. m. Theol. Szemle. 1925. 306. l.

²⁶¹ Deuter. XXXII : 9. v.

²⁶² Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. Aufl. 72. §.

Amint a látomásokban kifejezést nyert, Jáhve már megkezdte az üdv munkálását. Jeruzsálemnek ezért ujjongani és örvendeznie kell, a távolban, különösen a Babelben levő israelitáknak pedig hazatérni, hogy részesei lehessenek a jövőendő nagy dicsőségnek, amely elkövetkezik, amikor Jáhve tulajdonába veszi örökségét : Judát. A pogányok bűneikért megaláztatnak, Israel fiai szolgáljává lesznek, de az üdvösségből nem záratnak ki ; részesek lehetnek abban, de előbb Jáhvéhoz kell térniök.

A III. és IV. fejezetek főbb kérdései.

A negyedik és ötödik látomás, amelyek végeredményben szorosan kapcsolódnak ugyanazon főgondolat köré, számos nehéz problémát nyújtanak. Rendkívül nehéz annak megállapítása, hogy mely részek tartoznak szorosan a látomásokhoz, hol van a látomások határa? ! Még nehezebb aztán annak eldöntése, hogy a látomásokon kívül eső, de azokhoz mégis szorosan csatlakozó magyarázó versek eredetileg hol és milyen összefüggésben állottak. Ugyancsak jelentős probléma az is, hogy a negyedik látomásnak mi a lényege, Jósua főpap miért vádoltatik Jáhve angyala előtt. Ez utóbbi tárgyalása majd a látomás keretében történik, de az előző két kérdést helyesebb itt, a látomások tárgyalásának megkezdése előtt eldönteni.

a) Hol van a látomások határa? Mint láttuk volt már az előző három látomásnál, egy-egy látomás egy általános gondolatot, kijelentést foglal magába. Részletezés, speciális alkalmazás egyikben sincs, azt a későbbi prófétai reflexió fűzte azokhoz. Alapelvül elfogadva e megállapítást, a következőképpen alakul a helyzet : A negyedik látomás a III : 1—7. vk.-ból áll. Igaz, hogy itt Jósau főpap szerepel, de mint majd látni fogjuk, nem személy szerinti szerepe van a látomásban, hanem egy egyetemes gondolat képviselője, megszemélyesítője. A 8. v-ben. ellenben már megváltozik e helyzet s ott már személyileg maga Jósua a megszólított s a mondottak egyénileg ő hozzá vannak intézve. E versek tehát már a látomás keretén kívül esnek. Az ötödik látomásban pedig, mint az általánosan elismert, egy rövidebb szakasz ékelődik a látomás kellős közepébe, megszakítva annak egységét, összefüggését. E közbeiktatott szakasz a IV : 6b—10a. vk.²⁶³ Míg a látomásban az aranyéccstartóról és a mellette levő két olajfáról és azok jelentéséről van szó, addig itt Zorobábelhez intézett tanácsok és személyével kapcsolatos dolgok felől nyerünk értesülést. A látomáshoz tehát nem tartozhatik, hanem a prófétai reflexió eredménye.²⁶⁴ *Duhm* ugyan, aki mások után a látomások kereteit tágabbra szabja, kiemelve a III : 8. után helyezi, tehát a negyedik látomásba.²⁶⁵ Őt követi *Kecskeméthy*, aki hasonlóképpen odahelyezi e verseket s mint a negyedik látomáshoz tartozót tárgyalja.²⁶⁶ Azonban ez kellő alappal nem bír.

b) Éppen az a körülmény, hogy a IV : 6b—10a. nem a látomás után áll, hanem a látomás menetét szakítja meg feltűnő módon, bizonyosságot szolgáltat amellet, hogy eredetileg más helyen állott s csak egy későbbi kéz plántálta erőszakosan ide, biztosan el nem dönthető okokból és célért. A magyarázók egy része, mint láttuk az előző fejezetbe iktatja, mintha ott volna a megfelelő helye. Másik részük viszont, mint önálló kis darabot kezeli, mert nem tudják hová helyezni.²⁶⁷ Hogy állhat valójában a dolog? A második és harmadik látomás után láttuk, hogy a két egymáshoz fűződő látomás után foglalnak helyet a próféta reflexiójából származó megjegyzések. E tény vezetése nyomán valószínűnek kell tartanunk, hogy a negyedik látomás után is közvetlenül az ötödik következett az eredeti könyvben s a próféta csak az ötödik látomás után jegyezte oda a már reflexióból nyert Jáhve szavakat, azaz a IV : 6b—10a. és III : 8—10. vk.-et. *Duhm* feltevésében helyes tehát az, hogy a két darab szorosan összetartozik. De azok eredeti

²⁶³ A *zeh* szótól kezdve *zerubbábel*-ig bezáróan.

²⁶⁴ Von *Orelli* vesz annyi bátorságot és merészséget, hogy e helyen megtartsa és helyesnek tartsa a verseket, de csak erőszakos magyarázat által sikerül.

²⁶⁵ *B. Duhm* : Anmerkungen zu d. 12. Propheten, és Israels Propheten. 323. l.

²⁶⁶ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 93. k. l.

²⁶⁷ *Wellhausen, Nowack, Marti, Driver.*

és természetes helyéül nem a III. fejezet végét kell tartanunk, amint ő proponálja, hanem a IV. fejezet végét. Csakis innen érthető meg és magyarázható meg logikusan és világosan azok tartalma. Hogy aztán mikor és mimódon kerültek ezek jelenlegi helyükre, azt már aligha dönthetjük el. Hogy elég korán megtörténhetett, azt igazolja a LXX. A vezető gondolat pedig az lehetett, hogy a Jósuával foglalkozó szakaszt helyesebbnek látták a negyedik látomás végén, azért egyszerűen odahelyezték. Viszont az így egyedül maradt és Zorobábel személye körül forgó rész nehezen illett a IV : 14. v. utáni helyre, azért helyezték jelenlegi helyére, ahová aztán még kevésbé illik. Mellékszerepet játszhatott itt esetleg az is, hogy a látomás közepébe iktatva biztosabb e versek fennmaradása. A sorrend tehát ez : III : 1—7. vk. ; IV : 1—6a—10b—14. vk. ; IV : 6b—10a. vk. ; és végül a III : 8—10. versek.

Negyedik látomás. A főpapság elismerése. III : 1—7. vk.

Jósua főpap Jáhve angyala előtt áll szennyes ruhákban. Jobbja felől a Sátán és vádolja őt. A Sátán elutasíttatik s az angyal parancsára díszes ruhába öltöztetik a főpapot, tiszta turbánt helyeznek a fejére. Ezután az angyal biztosítja, hogy ha Jáhve parancsait megőrzi és az Ő utáiban jár, a kultusz és templom feletti főhatalom övé lesz s szabad járása lesz a Jáhve közvetlen környezetét képezők között.

Mi volt Jósua főpap bűne, amiért a mennyei ítélőszék elé kellett állnia? E kérdésre kell megfelelni mindenképp. Az egyes magyarázók a véleményeknek egész seregét sorakoztatják fel, amelyeket összegyűjtött *Rothstein*²⁶⁸, s amelyeket röviden itt is ismertetek. *Ewald* szerint a persa királyi udvarnál történt bepanaszolás lett volna az ok. Jáhve felmenti Jósuát, tehát emberek sem vádolhatják. *Hitzig* szerint Jósua a nép nevében, a nép bűnével terhelt áll Jáhve angyala előtt.²⁶⁹ *Wellhausen* valami személyes vétket sejt. *Von Orelli* úgy véli, hogy a főpap a fogságban lévén, tisztátalansággal vádolják. *Rothstein* szerint pedig az jut kifejezésre itt, hogy a kegyelmi idő eljöttével Jáhve kegyelmet gyakorol különösképpen a papsággal, s annak fejével Jósuával.²⁷⁰ A Targum magyarázata szerint a főpap fiai pogány nőt vettek feleségül. Arra a feltevésre, hogy a nép bűnével terhelt áll a főpap Jáhve angyala előtt, határozottan azt kell felelnünk, hogy helytelen. Már csak azért is, mert a hátrább levő látomásokban van szó az üdv kibontakozását mindenestre gátló ezen akadály elhárításáról. Ismétlést pedig nem tételvezünk fel. A többi vélekedés a Targumé kivételével inkább lehet helytálló. De próbáljuk megkeresni a látomás magyarázatát. A két látomás a negyedik és ötödik, kétségtelenül az egyházi és világi hatóság körül forog. Tehát itt kellett lenni valami olyan változásnak a régebbi, fogság előtti korhoz és viszonyokhoz mérten, aminek tisztázása egyedül Jáhve által történhetett meg. A fogság előtt királyok uralkodtak. Főpapok is voltak, de ezek teljesen alárendelt szerepet játszottak, mintegy a király tisztviselői voltak, akik semmi önálló hatáskörrel nem rendelkeztek.²⁷¹ Ez a helyzet tartott az exiliumig. Az exiliumban az ott élő és működő Ezékiel próféta és pap az, aki az egyébként külsőleges kultusznak nagy jelentőséget tulajdonít a Deuteronomium hatása nyomán, a fogság megszűnése és a visszatérés utáni időre²⁷², s ezzel együtt természetesen megváltozik a papoknak s a főpapnak eddigi helyzete és szerepe is. Ő maga főpapról ugyan sehol és soha nem beszél, aminek magyarázata az, hogy szerinte az állam élén és a kultusz élén *egy* személy fog állani, a messiási király, a dávidi sarj.²⁷³ A theokrácia fundamentumának megvetése ez, amelynek a hazatérés után életre kellett kelni. Leghelyesebb talán, ha ezen a nyomon indulunk el. Hogy a papság örömmel

²⁶⁸ *W. Rothstein* : Die Nachtgesichte... 103. k. l.

²⁶⁹ Ezt veszi *Nowack, Marti, Kecskeméthy* is : i. m. 93. l.

²⁷⁰ *W. Rothstein* : i. m. 115. l.

²⁷¹ Említettnek II. Kir. XII : 10. (11.) ; XXII : 4., 8. ; XXIII : 4. v.

²⁷² Ezék. XL—XLVIII. fejezetek.

²⁷³ Ezék. XXXIV : 23. k. vk. XXXVII : 24. v.

fogadta és üdvözölte az ezékieli gondolatot az érthető. Valószínűleg nem is késtek egyetlen pillanatot sem, hogy annak érvényt szerezzenek, valóra váltsák. Mivel pedig a visszatérők között nagy számmal voltak papok²⁷⁴ teljes erővel szállhattak síkra már kezdetben. Ha nem is felsőbbiséget, de legalább is egyenlőséget kívántak az egyházi és világi hatalom között, vezető, irányító és önálló szerepet a főpap számára is, ellentétben a fogság előtti időkkel. Zakariás, mint pap, szintén ennek a törekvésnek a harcosa lehetett. Hogy ez az újítás teljesen símán nem ment keresztül, sőt jelentős akadályokba ütközött, azt természetesnek kell tartanunk. — A régi hagyományok a fogság dacára is élénken éltek a nép emlékezetében s valószínűleg nem hiányzott az azokhoz való ragaszkodás sem. Sokan félhettek az újítástól, hogy majd a papság ilyen hatalom nyerése folytán szigorúbb törvények és korlátok közé szorul életük. Mások éles tekintete felfedezhette az ilyképpen theokratikussá váló államforma veszedelmét; még inkább azokat a papi machinációkat, amelyek a Deuteronomium létrejövetelét óta mind nagyobb mértékben folytatók oly irányban, hogy Jáhvéra hivatkozva s annak való szolgálat köntösébe rejtőzködve, saját önző céljaikat szolgálják. Egyszóval tekintélyes rész lehetett az, amelyik állást foglalt a világi és egyházi hatalom egyenlősítése ellen. Ennek folytán aztán nem hiányoztak a különféle vádak sem, amelyekkel az akkori főpapot: Jósuát illeték. Az öndicsőség keresés, nagyravágyás, hatalomra törekvés vádjai nagyon hamar készen vannak ilyenkor. Másrészt ott volt Zorobábel, a világi hatalom akkori képviselője, dávidi sarj. Benne élhetett az a reménység, hogy a királyság még újra visszaállhat s annak birtokosa ő lesz. A hatalmat tehát igyekezett volna lehetőleg saját kezében tartani. Amellett többen úgy tekinthettek rá, mint a leendő messiási királyra, ami még több ösztönzést adhatott neki a kitartásra. A papsággal és annak törekvéseivel így szembe kellett kerülnie s nagyon valószínű, hogy párthívei útján mindent elkövetett azok szándékának meghiusítására. Áldatlan állapotot, pártoskodást szültek a különböző törekvések. Ennek megszüntetése volt a látomás célja. A harmadik látomás értelme tehát: a *főpapságnak, mint önálló hatalomnak Jáhve által való elismerése.*

1. v. Jósua, a jelenleg vádlott főpap, előkelő főpapi család sarja. Családfája Áronig megy vissza.²⁷⁵ A *hakkóhén haggádól* a főpap jelölésére szolgáló kifejezés. A *vajjar'eni* ige alánya Jáhve, mert hiszen Ő az, aki a visiokat láttatja a prófétaival. Itt újra megjelenik Jáhve angyala, aki most Jáhve nevében bíróként szerepel és ítélkezik. Itt jelenik meg az Ótestamentum egyik mindenestre legérdekesebb alakja a Sátán: . Szerepe az, hogy a mennyei tanácsban a vádat képviselje

Jósuával szemben. Ma is eldöntetlen probléma, mikor jelenik meg először a Sátán Israel vallásos képzeletében. A Sátán itt rajzolt alakja szoros kapcsolatot mutat a Jób prólogjában szereplő Sátánnal, bár eltérő vonások is vannak a kettő között. *Marti* azt vitatja, hogy a Sátán Zakariás próféta alkotása s Jób könyvébe csak később kerül.²⁷⁶ *H. Duhm* az ellenkezőjét vitatja²⁷⁷, valamint *A. Jeremiás* is²⁷⁸, akik nem tartják zakariási alkotásnak. Éppen azért, mert Zakariásnál már fejlettebb formában jelenik meg, mint Jóbnál, mint határozott hivatal betöltő személy, az utóbbit kell elfogadnunk. Lénye szerint a Sátán úgy itt, mint az egész Ótestamentumban nem valami Isten ellenes lény, aki Őt támadja, ellene tör, akaratának meghiusítását munkálja, hanem csupán egy azon lények közül, akik Jáhve közvetlen környezetében élnek (angyalok) s hűséges és engedelmes szolgája Jáhvének éppen úgy, mint azok. Csupán az embernek ellensége. Duálizmus létrejöttéről tehát szó sem lehet. Hogy aztán eredeti alkotása ez Israelnek, vagy egyszerű átvétel a régi Kelet képzet világából, (Babyloniából), annak eldöntése nem tartozik ide.²⁷⁹ Elég annyit megjegyezni, hogy e képzet létrejövetelére az egyetemes vallás-

²⁷⁴ Esdr. II. fej. Neh. VII. fej.

²⁷⁵ I. Krón. V : 27—41. vk.

²⁷⁶ *K. Marti* : Theol. Stud. u. Kritiken. 1892. Dodekaproph. 408. l.

²⁷⁷ *H. Duhm* : Die bösen Geister im Alten Testament. Tübingen u. Leipzig. 1904. 58. k. l.

²⁷⁸ *A. Jeremias* : i. m. 562. l.

²⁷⁹ Részletesen foglalkozik ezzel *A. Jeremias*, ki Babylomból származtatja. i. m. 562. l.

történet, még inkább a valláslélektan adatai alapján nem ütközhetett nagy nehézségekbe s aligha volt szükség idegen támogatásra. A vallástörténeti iskola nagyon sokszor is egyoldalú vélekedésének és állításainak megdöntése talán itt kezdhető meg legeredményesebben. A Sátán a látomásban a vádlott főpap jobboldalán áll. Hogy kizárólagos helye lett volna ez, nem bizonyíthatjuk az Ótestamentumból.²⁸⁰ Valószínű, hogy földi törvénykezés alkalmával ez volt az általános, ha nem is kizárólagos szokás.

A 2. v.-ben a *vajj'omer* szó után nem *j'hóváh*, hanem *mal'ak j'hóváh* olvasandó, amint a syr fordításban van, mert hiszen Jáhve a látomások során sohasem jelenik meg közvetlenül, csak közvetve, képviselője az angyal által. Az angyal a Sátánt szigorúan elutasítja vádjával együtt. Ezt fejezi ki a *g'ar* ige s az ismétlés pedig a visszautasítás nyomatékosságát, végérvényét. A *habbóhér birúsáajim* a harmadik látomás lényegének felemlítése, amelyhez fűződik aztán a megokolás: *h'lo' zeh 'úd muccál mé'és*:²⁸¹ „Avagy nem tűzből kimentett üszök-e ez?” A *zeh* Jósuára mutat. A fogságban élt ő is s ha Jáhvének célja, terve nem lett volna vele, akkor nem menti ki onnan, ahol mégis csak fenyegethette a pusztulás veszedelme. Nem a nép bűneinek megszemélyesítője tehát, nem annak nevében áll itt, hanem kizárólagosan mint főpap, legfeljebb, mint a papság, azok törekvéseinek, elveinek képviselője. Jeruzsálemnek Jáhve általi kiválasztásában mindenkor kifejezésre jut az a gondolat is, hogy azért választotta ki, mert ott van temploma, lakóhelye. A templom pedig a papság, a kultuszt végző személyek nélkül el nem képzelhető. Jáhve szándékával, akaratával, szent céljaival megegyező tehát mindaz, amit a papság's különösen a főpap akar, különben nem menti ki őket a tűzből: a fogságból. Ennek a gondolatnak a kifejezője akar lenni a fenti mondat, amint megerősíti a 7. v. is. A 3. v.-ben levő *có'im* „szennyes ruhák” az általános törvénykezésnél a vádlott ruhái voltak, tehát csak a vád kifejezésére szolgálnak, nem egyszersmint a bűnösség bizonyítására is, amint *Kecskeméthy* állítja.²⁸² Ha a vád alaptalannak bizonyult, akkor a szennyes ruhát tisztával cserélték fel, ami a felmentés külső jelképe volt, ha pedig beigazolást nyert a bűnösség, akkor viselte továbbra is a vádlott — most már mint elítélt, bűnös — a szennyes ruhákat. Mivel Jósuával szemben a vád alaptalannak bizonyult, a 4. v.-ben az angyal parancsára a szennyes ruhát eltávolítják róla s ahelyett díszes ruhákba öltöztetik. A parancs teljesítői az angyalok, akik Jáhve környezetében szolgáltak. A *vajj'omer 'eláju re' é he'ebarti mé'álejká 'avónéká* mondat, mint *Nowack*, *Marti* helyesen megállapították betoldás gyanánt kezelendő. Először is megszakítják a megkezdett gondolatot, amelynek folytatása és vége csak ezután következik, másrészt ilyen kijelentést egyedül Jáhve tehet, rajta kívül senki más, még az Ó nevében és képviselőjében szereplő angyal sem. Ez tehát nem a „tulajdonképeni felmentő ítélet”.²⁸³ hanem egy nagyon is rosszul sikerült glossza. A *hásirú* nyomán aztán természetes, hogy a *v'halbés 'óteká* is kijavítandó eredeti formájára: *v'halbisú 'óto*: „és öltöztessétek őt”, amit szintén csak a glosszátor változtatott meg. *Duhm* szerint pedig fölösleges az egész mondat,²⁸⁴ a felöltöztetést kifejező, úgy vélekedvén, hogy akit levetkőztetnek, azt fel is öltöztetik. Ez azonban felületlen megállapítás, mert ellene bizonyít az élet, másrészt pedig a felmentési aktushoz hozzá tartozott a tiszta ruhákba való felöltöztetés is. A *mah'lácót* szó jelentése még nem egészen tisztázott. Még csak egy helyen fordul elő az Ótestamentumban. És. III. f.-ben, ahol Sion nem éppen feddhetetlen leányai ellen emel szót a próféta s ott a 22. v.-ben használja e szót, amit általában ünnepi ruhának fordítanak. Nem minden alap nélkül veti fel tehát *Rothstein* a kérdést, hogy jön e női ruha a főpapi ruhákhoz.²⁸⁵ Az 5. v. szoros folytatása az előzőnek. A *vá'omar* magában véve értelemnélküli és zavaró itt, másrészt a LXX. egyáltalán nem olvassa, amit helyesnek ítélve, a Massoretikus szövegből is el kell hagynunk.

²⁸⁰ Zsolt. CIX : 31-ben Jáhve áll a szegény jobbán, hogy megsegítse.

²⁸¹ E gondolat kifejezője Am. IV : 11. v. is.

²⁸² Dr. *Kecskeméthy* : i. m. 96. l.

²⁸³ U. az, u. ott.

²⁸⁴ B. *Duhm* : Anmerkungen zu d. 12. Propheten.

²⁸⁵ W. *Rothstein* : i. m. 97. l.

Ugyancsak a LXX. nyomán, de meg az előző vers kényszerítő ereje folytán is a *jászimú* helyett *veszimú*-t kell alkalmaznunk és olvasnunk. A *cánif* turbánt, a fej becsavarására használt ruhadarabot jelenti, itt valószínűleg süveget, mint a főpapi méltóság szimbolumát s egyszersmint annak igazolására is szolgál, hogy a főpapság kérdéséről van itt szó. A parancsot teljesítették. Majd megjegyzi a próféta, hogy az angyal állott : *'ámad*, mert a LXX. nyomán ezt kell olvasni, bár nem feltétlenül szükséges, mert a próféta csak annyit akar itt kifejezni, hogy az ítékezés alkalmával mindenki állott, Jósua is, a Sátán is, a szolgálatteljesítő angyalok is, sőt még maga a bírói tisztben szereplő angyal is. Nem lehetetlen, hogy kora ítékezésének, bíraskodásának módját jeleníti meg a próféta a látomásban. Ekkor tehát semmi szükség nem volt arra, hogy az angyal felálljon és úgy folytassa a továbbiakat. Ha eredetileg is ült volna, a következőket is úgy mondotta volna. A vers három utolsó szavának a következő vershez vonása lényegtelen, az legfeljebb verses formájú részeknél jöhet tekintetbe, hiszen a versekre osztásról úgyis mindenki tudja, hogy nem a prófétától ered, még csak nem is valami túlmessze időből származik. A 6. v.-ben Jáhve angyala ünnepélyesen biztosítja a most teljesen, végérvényesen, Jáhve által is elismert főpapot, hogy — 7. v. — méltóságát mindaddig megtartja, amíg a Jáhve által kívánt feltételeket teljesíti, nevezetesen amíg utáiban jár, amíg rendelkezéseit megőrzi és végrehajtja hűségesen. Méltósága, hatalma, megbízatása a következőkre terjed ki : ítélni fogsz templomom felett, azaz kormányozni, vezetni fogod, felügyelsz udvaraimra, tornácaimra. Az előbbi az egyházkormányzást jelöli, a második az újonnan rendezett kultuszra, (áldozat stb.) vonatkozik. A *vegam* „úgy-mint“. Az *'attáh* „te“ névmás kiemelve nyomatékoság kedvéért áll az ige előtt. De még több is ígértetik neki : *mahlékim* vagy *mahlékim*,²⁸⁶ ki- és bejárás, szabad jöves-menés az ott állók között, azaz Jáhve szolgáló angyalai között, mert a *há'ómédím há'élleh* alatt ugyanazok értendők, akikről a 4. v.-ben olvastunk. Ime, tehát itt olyan hatalmak átruházásáról van szó (a templom vezetése, a tornácokra való felügyelet), a gyülekezet kormányzása és a kultuszfelügyelet, amiket a fogság előtti időkben nem a főpap, hanem maga a király végzett. E vers bizonyítja a legjobban, hogy a *főpapi hatalomról van szó az egész látomásban*, nem pedig a nép, vagy ország bűneinek eltörléséről. Ha ez utóbbi szerepelne, akkor itt is valami olyasmiről biztosítaná az angyal Jósuát és nem térne el a tárgytól nagyon is messze. Az itt mondottak elsősorban Jósuának szólnak és reá vonatkoznak, mint jelenlegi főpapra s ilyen értelemben első főpapra, de természetesen érvényesek a főpapságban utódaira is, tehát általában a főpapokra. E verssel a látomás véget ér.

*

A fogság után megalakult új gyülekezet nemcsak a külső viszonyokat tekintve különbözött a fogság előtti gyülekezettől, de belsőleg is nagy átalakulások előtt állt. A főpapság, ami azelőtt úgyszólván csak névleges volt s ténykedése csupán adminisztratív jellegű, minden hatalmi súly nélkül, most önálló hatalmi szervként kezd kibontakozni, részt követelve a nép vezetésében, irányításában, megcsorbítva ezáltal a régi világi uralkodó hatalmi körét. A dolog mozgatója a papság. Ám a tradíciókat őrző nép, a hatalmát féltő uralkodó és hívei megütközéssel és ellenszenvvel fogadják a mozgalmat s az akkori főpapot, Jósuát, a hatalomra-vágyás, öndicsőség keresés, a gyülekezet s Jáhve elleni pártütés vádjával illetik. A feszült hangulat megszüntetése, az ellentétek elsímitása, a kételyek eloszlátása, vajjon Jáhvétől van-e ez, egyedül Jáhve által történhetik. Most, a bizonyára legválságosabb pillanatban, a próféta által kijelenti, hogy a Jósua ellen emelt vádak alaptalanok, mert Ő emelte erre a méltóságra, Ő ruházta reá a lelki vezetés, a kultusz feletti felügyelet önálló hatalmát, sőt nemcsak Jósuára, hanem általában a főpapokra s e hatalmat meg is hagyja náluk mindaddig, míg az általa kívánt feltételeknek eleget tesznek.

²⁸⁶ *Marti* ezt ajánlja : Dodekaphroph. 410. l. L. egyébként Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. Aufl. 530. §.

Ötödik látomás. A lelki és világi hatalom egyenlősége. IV:1—6a; 10b—14. vk.

Színarany mécstartó jelenik meg a látomásban. Tetején olajtartó s afölött hét mécs, hét lánggal. A mécstartó mellett két olajfa. Egyik jobboldalon, másik balfelől. Ezek az arany csatornába nyúló egy-egy águkon, természetükön át olajat öntenek a csatornába.

1. v. A *vajjásob* „visszatért“ ígét némely esetben lehet ugyan ezzel fordítani: ismét (wiederum), de itt az előbbi a helyesebb, nem pedig a második, mint *Rothstein* gondolja.²⁸⁷ Az angelus interpretis ugyanis egyidőre eltávozott, helyesebben a látomások sorozatában bizonyos szünet állott be. Az újabb látomás kezdetekor tehát vissza kellett térnie az angelus interpretisnek. Távolléte úgy tűnik fel a próféta előtt, mintha álomba merült volna s abból serkentené fel az érkező ang. int.

E vers határozott bizonyosság amellett, hogy nem álmában látta a próféta e látomásokat, hanem a legtudatosabb ébrenlétben, úgy, hogy a látomások sorozata valóságos lelki élmények sorozata volt számára. A 2. v.-ben az angyal kérdezi a prófétától, hogy mit lát? Az eddigi látomásokban ezzel nem találkozunk. Általában a próféta fáradt, kimerült voltával szokták magyarázni. A látomások átélése és megértése kétségtelenül fárasztó lehetett, de a kérdés valódi oka mégsem ez lehetett, hanem az, hogy az angyal meg tudja, vajjon tisztában van-e a próféta azzal, amit lát? Hiszen a legkomplikáltabb képek egyike jelenik meg e látomásban, amit pontosan ismerni kell, hogy majd aztán annak jelentését is megértse s teljes világosságban lássa. A második *vajjómer* a qerével helyesen *váo'mar*-nak olvasandó. Egy különleges világító készülékről van szó, amelyet a kérdés nyomán pontosan leír a próféta. A *záháb kulláh* „egésze arany, színarany“, a héber mondattan szabályai szerint különálló, ú. n. névi mondat, ami azonban szorosan csatlakozik. sőt egészen összetartozik a megelőző *ménórah* szóval, amiért is az status constructusban, מְנִיחָה־בָּ-áll.²⁸⁸ A *ménórah* „gyertyatartó“-t jelent általában elfogadott nézet

szerint,²⁸⁹ azonban nem mai értelemben vett gyertyatartóra kell gondolnunk, mert hiszen azokon végeredményben mécs égett, amelynek táplálására olaj szolgált,²⁹⁰ úgy, hogy helyesebb azt „mécstartó“-nak fordítani.²⁹¹ A *végulláh* „és olajtartója“ szót a LXX. mappiq pont nélkül fordítja, tehát a birtokragot elhagyja. Mivel nyelvtanilag a Mass. szöveg helytelen,²⁹² a LXX. szövegét kell elfogadnunk. A *nérotéhá* helyett a LXX. *nérot* olvas, tehát itt is elhagyja a birtokragot, ami azonban szükségtelen, úgy, hogy itt nyugodtan ragaszkodhatunk a Mass. szöveghez. A *sib'áh v'sib'áh* szavak közül az elsőt a LXX. nem olvasta, ami — mint a következőkben látni fogjuk — helyes is. A *múciqót* szót ugyanis különféleképpen értelmezik. Általában csőnek veszik, ami a mécs az olajtartóval összekötötte, vagy a syr fordítás nyomán „száj“-nak, a mécs szájának gondolják.²⁹³ Ez utóbbi értelmezés nemcsak hogy nagyon erőszakolt, de helyes sem lehet, akár a צִיָּק, akár a צִיָּק ígével hozzuk kapcsolatba e főnevet. Sokkal valószínűbb és helyesebb az előbbi feltevés, amely csőnek fogja fel, amelynek a végén egészen természetesen ott volt a mécs szája is. Tehát ha minden mécsnek hét lángja volt (mert a *sib'áh v'sib'áh* distributíve fogandó fel), akkor összesen hét csőnek is kellett lennie, tehát

²⁸⁷ W. Rothstein : i. m. 126. l.

²⁸⁸ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. A. 130. §. d.

²⁸⁹ Gesenius-Buhl : Hebr. u. aram. Handwört. 17. A. 437. l.

²⁹⁰ A szentsátor aranygyertyatartójának leírása : Exod. XXV : 31—40. vk. XXXVII : 17—24. vk.

²⁹¹ Magyarázatában így nevezi már *Kecskeméthy* is, de a fordításban azért a hagyományos gyertyatartót használja. i. m. 104. l.

²⁹² A mappiqgal való olvasás szerint bizonyos מְנִיחָה főnevet kellene felvennünk, ami azonban (még)nincs az Ótestamentumban, úgy, hogy a מְנִיחָה szótól kell származtatnunk, annak birtokragos alakja pedig מְנִיחָה־בָּ L. Gesenius-Buhl : Hebr. u. aram. Handwört, 140. l.

²⁹³ Dr. *Kecskeméthy* : i. m. 105. l.

összesen 49-nek. Ez pedig aligha valószínű, úgy, hogy a LXX. nyomán az első *sib'áh* szót elhagyhatjuk. A látomás végső jelentésére nézve különben sem fontosak ez aprólékos részek, sőt nagyon is mellékes szerepet játszanak. Az *'aser 'al-ró'sáh* szavak helyett *Marti 'aser 'áléhá-t* ajánlja a LXX. nyomán,²⁹⁴ mások pedig, mint teljesen fölöslegest, törlik. Szükségtelen úgy a törlés, mint a változtatás. A mécs-tartó, mint könnyen megítélhető, nem a jeruzsálemi templom mécsstartója, mert attól lényegesen különbözik, akár az első, akár a második temploméhoz hasonlítjuk. A 3. v. a kép további részletét írja le. A *mimín haggulláh* helyett többen ezt olvassák: *mimínáh*,²⁹⁵ amire pedig semmi szükség. A 4. v.-től kezdődik a látomás magyarázata, terjedelmes bevezető formaságokkal, majd a látomásba ékelt szakasz, úgy, hogy a tulajdonképpeni magyarázat csak a 10b. v.-ben kezdődik meg. A *sib'áh 'élleh* a hét mécsre vonatkozik. Az angelus interpres magyarázata szerint Jáhve hét szemét jelképezik ezek, ami Jáhve minden tudóságát jelenti végeredményben, tér és időbeli korlát nélkül. Szemeivel az egész földet átpillantja s így előtte semmi elrejtve, eltitkolva nem maradhat. Hogy aztán a mindenhatósága is kifejezésre jutna itt egyszersmint,²⁹⁶ az már nagyon kérdéses dolog, sőt valószínűtlen. A *mesóte'tím* himnemben állván nemcsak nehézségeket okozott a magyarázók egy részének, de helytelen következtetésekre is okot szolgáltatott. Így *Duhm*²⁹⁷ s az ő nyomán *Kecskeméthy*²⁹⁸ azon véleményen vannak, hogy jelképes értelemben van használva s végső fokon Jáhve hét lelkét jelenti, mint Jelen. IV : 5. v. és V : 6. v.-ben s ezért állana himnemben a *mesóte'tím*.²⁹⁹

Vonatkozna aztán a messiási gyülekezetre s jelentené, hogy Jáhve lelkének teljessége fog lakást venni abban. Amde e látomásban nem is a messiási gyülekezetről van szó, hanem az éppen meglevő, a próféta korabeli, fogság utáni gyülekezetről csupán. Az egész látomás a jelenre vonatkozik és így egyes részeiben is csak arra lehet vonatkoztatni. Másrészt az angelus interpres nem töltötte volna be szerepét, méltóképpen, ha az egyik jelképet egy másik, magyarázatlanul hagyott jelképpel magyarázza meg. A bonyodalmak onnan származnak, hogy a *mesóte'tím* szót az *'éné-re* vonatkoztatják, amelyik pedig nőnemű és mellette ennek is nőnemben kellene állania, mint II. Krón. XVI : 9. v.-ben. De nem arra vonatkozik, hanem a magyarázat tárgyát képező *nérot*-ra, amely himnemű s amelynek jelentését most már tudja a próféta. Egyébként is éppen Jáhve szemeinek, mindentudóságának kiemelésére van szükség a látomásban. A *mesóte'tím* jelentésére nézve (szárm. שָׁמַת „bejár, bolyong, vándorol“) nagyon találó a rev. Károli fordítás : „átpillantják.“ A 11. v.-ben kezdődik a két olajfa jelentésének magyarázata. Itt a próféta első kérdés olvasható a két olajfára vonatkozólag, míg a 12. v.-ben a második kérdés csatlakozik ehhez közvetlenül az olajfa két kalászára nézve, amelyek az olajat öntik az olajtartóba. A *sib'alé hazzétím Marti* szerint „az olajfa ághegyeit“ jelenti,³⁰⁰ szószerint az „olajfa kalásza“, valószínűleg az olajfa termése értendő alatta. A *sib'alé* alak szabálytalan a שָׁבֵלִי helyett. A két kalász a két aranycső mellett van, amelyek a róluk lefolyó olajat vezetik el az olajtartóba. A *hammeriqím mé'aléhem* nem fordítható így : „amely önti magáról az olajat“,³⁰¹ amikor is a *sib'alé hazzétím*-ra vonatkoznék s így természetesen itt is nőnemű alakot várna az ember. Nem, hanem a *hammeriqím* a *cant'ót*-ra vonatkozik, amely himnemű s jelenti : „kiüritik“ vagy az értelemnek megfelelően fordítva : „elvezetik“ ; a *mé'aléhem* pedig a *hazzétím*-re vonatkozik s jelentése : „azokról“. A vers végén

²⁹⁴ K. Marti : Dodekaproph. 413. l.

²⁹⁵ Wellhausen, Nowack, Marti.

²⁹⁶ K. Marti : Dodekaproph. 414. l. ; Dr. Kecskeméthy : i. m. 106. l.

²⁹⁷ B. Duhm : Anmerkungen zu d. 12. Propheten.

²⁹⁸ Dr. Kecskeméthy : i. m. 105—6. l.

²⁹⁹ A צִיר plur. צִירִים „követek“ szó ugyanis, amelyre itt gondolnak, himnemű.

³⁰⁰ K. Marti : Dodekaproph. 414. l.

³⁰¹ Dr. Kecskeméthy : i. m. 107. l.

álló **הַיָּהוּב** szó nem lehet helyes és eredeti, mert az egész mondat értelmetlenné válik így. Helyette az általánosan ajánlott és használt *hajjichar*: „az olajat“ olvasandó, mint amely eredetileg itt állhatott. Így a három utolsó szó helyes fordítása: „amelyek elvezetik azokról az olajat“. Ha az egész a *sib'ale hazzetim*-re vonatkoznék, akkor a **י** copul. nem hiányozhatnék előle. De itt éppen a csatornák magyarázatáról van szó, amelyekről a fentebbi leírásban nem olvastunk. Hogy hova vezetik az olajat, arról nem szól a próféta, mert természetesnek tartja, hogy az olajtartóba. *Gunkel* a LXX. és Targum nyomán a vers utolsó részét megváltoztatja.³⁰² Mások pedig arra hivatkozással, hogy a két kérdés után egy felelet van, törlik az egész verset, mint későbbi interpolációt.³⁰³ *Gunkel* viszont úgy véli, hogy itt az angyal felelete kiesett.³⁰⁴ Az egy felelet vonatkozik azonban mindkét kérdésre és pedig oly teljesen, hogy fölösleges is többet várni és keresni. E feleletet adja a 14. v. A **בְּנֵי הַיְצִיָּהָר** „olajfiak“ a gyülekezet felkent vezetőit jelképezik, akik jelen esetben, mint majd a következő próféta reflexióból látni fogjuk, Jósua főpap és Zorobábel helytartó. Az egész föld Ura mellett állnak mindketten, azért, hogy *szolgáljanak* neki. E vers az egész látomás csattanója, lelke. A szolgálat felvétele nem önkényes, alapja a 12. v., ahol a két olajkalászról van szó, itt *bené hajjichar*-nak nevezve. Azáltal pedig, hogy olajat öntenek, csepegtetnek, szolgálatot és pedig szükséges szolgálatot végeznek.

*

Az előző látomásban az önálló főpapi hivatal Jáhve által elismerést nyert. Még hátra volt annak tisztázása, hogy a régi, egyedül álló vezető hatalom, a világi hatalom, milyen viszonyban van ez új hatalommal. E kérdést tisztázza látomásunk. Az arany mécstartó nem az aggályoskodó, kételkedő, nem is a későbbi, messiási gyülekezetet jelképezi, hanem Jáhvét s a hét szem által mindentudóságát emeli ki éppen, melynek nincs sem tér, sem időbeli korlátja, kezdetet és véget, okot és célt egyformán ismer. Ismételt hangsúlyozása akar ez lenni annak a ténynek, hogy a gyülekezet kebelében végbemenő változások nem Jáhve tudta nélkül s így nem is az Ő akarata nélkül történnek. A két földi hatalom, lelki és világi hatalom képviselője éppen az Ő akarata folytán kerülnek megváltozott viszonyba egymással. Mellette, mint a gyülekezet legfőbb, egyetlen Ura mellett állanak, az egyik jobbra, másik balja felől, tehát, mint *egyenlő személyek*, azért, hogy *Néki szolgáljanak*. Ezzel az új gyülekezet új életirányt nyert, a theokrácia diadalmaskodott.

A IV : 6b—10a, és III : 8—10. versek, mint fentebb már kimutattuk nem a látomások alkotórészei, hanem a látomás feletti elmélkedés útján nyert Jáhve szavak, amelyeket, mint a II : 10—17. vk.-t a két látomás után illesztett a próféta. Az interpolátor kezének nyoma erősen meglátszik rajta, de éppen a látomások útmutatása alapján könnyen felismerhető és elhárítható minden idegen, — nem a prófétától származó rész. E versek eredeti célja szintén az volt, hogy a látomások eredményeit a korviszonyokkal hozza szoros kapcsolatba, az adott helyzetre alkalmazza.

IV : 6b. v. A most már végérvényesen egyenlősített két vezető hatalom közül először a világi hatalom képviselőjével, Zorobábellel foglalkozik a próféta. Neve itt fordul elő először Zakariás könyvében. Héberül : **זֹרֶבְבָל**. Hogy mit jelent e név, több magyarázattal találkozunk. Némelyek a **זָרָה** „szétszórta“ és **בָּבֶל** szavak összetételének vélik, amikor is jelentése : „Bábelbe szórt.“ De helyesebb a **זָרַע** „vetett“ igét alapul venni, amelynek qal part. pass. ma **זָרַע**. Ekkor tehát : „Bábelben elvetett“, ami célzás arra, hogy a fogság földjén született. Állítólag

³⁰² **הַמּוֹרִיקוֹם מֵעֲלֵיהֶם הַיְצִיָּהָר לְמוֹצְאוֹת הַזָּהָב** *H. Gunkel* : Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Göttingen. 2. Aufl. 1921. 125. l.

³⁰³ *Wellhausen, Nowack, Marti, Rothstein.*

³⁰⁴ *H. Gunkel* : i. m. 125. l.

babyloni eredetű név : zer babili, amit később fordítottak héberre.³⁰⁵ Hosszú ideig uralkodott az a vélemény, sőt még ma is találkozunk vele³⁰⁶, hogy Sesbaccaral azonos lett volna. Az ez ellen szóló érveket csoportosítva adja *Kecskeméthy*³⁰⁷, amelyekből nyilvánvaló, hogy e két név két különböző személyt jelölt. Származására nézve Dávid családjához tartozott.³⁰⁸ A templom építés megkezdése az ő nevéhez fűződik.³⁰⁹ Zakariás idejében Juda helytartója.³¹⁰ Az 𐤆𐤍 prepos.-t

*Marti*³¹¹ 𐤆𐤍 -ra javítja, ugyanis e verset önálló szakasznak fogja fel. De itt Jáhve szava egyenesen Zorobbábelhez van intézve és pedig nem azért, hogy a főpap hallja meg azt³¹², hanem elsősorban és mindenekelőtt maga Zorobbábel. Kétségtelen, hogy valaminek a megvalósításáról van itt szó, amit Zorobbábel célul tűzött maga elé s amelyről Jáhve azt mondja : „nem hatalommal és nem erővel, hanem az én lelkem által.“ De, hogy mi ez, a próféta elhallgatja. Ő maga és kortársai valószínűleg így is megértették, mert hiszen Zorobbábel ténykedései nyilvánvalóak voltak előttük. Mi azonban csak a korviszonyok pontos mérlegetése által következtethetünk vissza. Nem lehetett más Zorobbábel célja, mint Juda belső viszonyainak rendezése minden vonatkozásban, békés állapot teremtése, s végső fokán az állam függetlenségének kivívása. Úgy látszik mindezeknek megvalósításában politikai fogásokra, emberi erőkre és bölcsességre támaszkodott. Hogy akadály nemcsak egy volt, de számtalan, azt nagyon jól tudjuk. S hogy fáradozása, erőfeszítése célra nem vezetett, siker nem koronázta, most ennek okát tárja fel előtte Jáhve a próféta útján : „az én lelkem által.“ Az Ószövetségnek egyik legszebb gondolata ez, mely fokozottabb erővel csendül meg az Újszövetségben is.³¹³ Ezzel új utat mutat Zorobbábelnek munkája sikeres továbbfolytatására. Legelsősorban, sőt egyedül Jáhvéra kell támaszkodnia s az Ő mindenekfelett uralkodó lelke által tudja legyőzni az összes akadályokat. Hallgatólagosan benne van ebben az is, hogy ne törjön Jáhve akarata ellen, aki a főpapot hatalommal és kiváltságokkal ruházta fel. A 7. v.-ben az akadályok, mint nagy hegy jelennek meg. De mindezek a most Jáhvéra támaszkodó Zorobbábel előtt síksággá lesznek, azaz eltűnnek. A *har haggádól* grammatikailag nincs rendben, amennyiben a névelő hiányzik az első szó elől.³¹⁴ Ezért s hogy könnyebben érthetővé tegyék a verset, különféle szövegváltoztatásokat végeznek. De azokra szükség nincs, elég a névelőt pótolni, *háhár haggádól*, esetleg az előtte álló *'attáh* utolsó betűjét odavonni.³¹⁵ Az új gyülekezet számára legfontosabb volt a templomépítés befejezése s ez elé sok akadály gördült. Most Jáhve lelkének ereje által ezek az akadályok is gemmisülnek, s Zorobbábel megkezdett alkotására felteheti a zárókövet : *há'eben háró'sáh*. *Sellin*, aki különben az egész könyv jó részét illetőleg kor tekintetében hátrább jár, itt is a templom alapkötetételére gondol³¹⁶, aminek pedig ellene mond

³⁰⁵ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 47. l.

³⁰⁶ *Albrecht* : Die Geschichte des Volkes Israel. Gotha, 1926. 275. l.

³⁰⁷ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 48. l. Röviden összefoglalva : Két babyloni neve egy embernek nem lehetett. Esdr. V : 14., 16., I : 11. v. szerint Sesbaccar vezette a hazatérő zsidókat, Zorobbábel pedig a tizenkettők egyike csupán. A hazatéréskor Zorobbábel még gyermek volt. Nehémiás előtte levő helytartókról beszél, akik Sesbaccar és Zorobbábel lehettek csak.

³⁰⁸ Esdr. III : 2., 8. v., V : 2. (I. Krón. III : 19.?), Hagg. I : 1. v., Máté I : 12., Luk. III : 27. v.

³⁰⁹ Esdr. V : 16. v.

³¹⁰ Helytartó : 𐤆𐤍 *Schrader* : Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl.

1903. 649. l. szerint babyloni kölcsönszó.

³¹¹ *K. Marti* : Dodekaproph. 414. l.

³¹² *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 99. l.

³¹³ Róm. IX : 16. v.

³¹⁴ *Gesenius-Kautzsch* : Hebr. Gramm. 27. Aufl. 126. §. x.

³¹⁵ Nagyon ritkán az 𐤆𐤍 alak is előfordul az Ótestamentumban. Num. XI : 5. v., Deut. V : 24. v., Ezék. XXVIII : 14. v., Neh. IX : 6. v. L. *Dr. G. Beer* : Hebräische Grammatik. I. k. 1920. (Samml. Gösch. 63.) 75. l. és *Ges.-Buhl* : Hebr. u. aram. Handwört. 76., 78. l. A változtatásokra : *K. Marti* : Dodekaproph. 415. l., *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 100. l.

³¹⁶ *E. Sellin* : Studien zur Entstehungsgeschichte der jüdischen Gemeinde nach dem babylonischen Exil. II. Leipzig, 1901. 90. k. l.

a 9. v. is, hogy csak a legközelebbit említsük. E zárókő feltétele örömkialtások között fog történni.³¹⁷ A 8. v. liturgiai vonatkozású későbbi betoldás. Innen kezdtek a felolvasást, ezért bevezető sort alkalmaztak, hogy ne legyen feltűnő a derékba szakított gondolat folytatása. A 9. v. továbbfolytatása a 7. v.-nek. Ígéretet foglal magában, hogy amint Zorobbábel kezdette meg a templom építését³¹⁸, úgy ő fogja azt be is végezni. A vers második feléhez L. II : 13. v.-t, annak magyarázatát.

A 10a. v. a 9. v. első feléhez csatlakozik. A 𐤁𐤍 határozatlan névmás, jelentése : „bárki, mindenki.“³¹⁹ *lejom qetannim* „kicsiny dolgok napját“ azaz a kicsiny kezdetet. Bizonyára voltak többen, akik a templom építés kezdetét lekicsinyléssel, megvetéssel, legalább is kétségeskedéssel nézték az egész válallkozást, arra számítva, hogy a sok, sok feltornyosuló akadály miatt a kezdetnél tovább sohasem fognak jutni. Lehet Haggeus nyomán arra is gondolnunk, hogy az első salomoni templom dicsősége élt még az emlékezetben, s kizártnak tartották, hogy a most újonnan épülő templom megközelítse azt.³²⁰ Most, amikor a templom készen lesz, megszégyenülnek ezek. Örülni fognak és meglátják Zorobbábel kezében a zárókövet : *há'eben habbedil*. E kifejezés értelme ma még nincs tisztázva. — Cínre, ólomra gondolnak.³²¹ De mérőóra semmiképp nem lehet gondolni. Egyébként azonos a kő a 7. v.-ben említett zárókővel. Valószínűleg olyan kő volt, akár cín, akár ólom, amelyik vésések számára alkalmas. A Zorobbábelhez intézett Jáhve szavak ezzel véget érnek. Hogy különösen a templomépítést hangsúlyozza a próféta övele kapcsolatban, valószínűleg nemcsak azért teszi, mert Zorobbábelnek talán az egyetlen sikeresen folytatott alkotása, hanem különösen azért, mert közte és a papság közt ellentétek merülhettek fel a templom építésére vonatkozólag is. Most tehát a papságnak kell engedni, mert Jáhve akarata, hogy Zorobbábel folytassa és fejezze be a templomépítés munkáját. Ezután a III : 8. s köv. versekben Jósua főpaphoz, a hatalom másik birtokosához szól a próféta beszéde.

A 8. v.-nek csak az első része származik Zakariástól. A másik része idegen kéz későbbi műve, a *ki 'ansé* stb. Először is teljes értelmetlenséget árul el az egész. Továbbá a második személy helyett minden átmenet nélkül harmadik személy áll : *hémmáh*. Végül a Csemetéről, azaz a Messiásról van szó, akit Jáhve elhoz, de akiről a látomásokban szó sem volt, tehát itt sem térhet el a tárgytól a próféta minden indokolás nélkül. A későbbi interpolátor célja hogy a látomásnak messiási vonatkozást adjon, ami azonban nem sikerült. Arra mindenesetre alkalmas volt, hogy egy sereg félreértésre és félremagyarázásra adjon okot, különösen Zorobbábelrel kapcsolatban, akit ez alapon megtettek jövendő Messiásnak, vagy legalább is igazolt-nak látták ennek alapján e feltevést.³²²

A megszólitott Jósua főpap és társai : az előtte ülők, tehát az egész papság. A folytatása a 9. v.-ben van, ámde az is nagyon magánviseli a változtatások bélyegét. A *há'eben* itt sem lehet más, mint a IV : 7. és 10. vk.-ben, tehát a templom záróköve. A *lijné j'hosu'a* helyett *Marti*³²³ az egyszerű *lejánéká*-t ajánlja. A 8. v.-ben azonban nemcsak Jósua volt a megszólitott, tehát e pontosabb jelölés nem feltűnő. A zárókövet tehát, amelyet majd annakidején Zorobbábel fog kihozni a templom-építés befejezéséhez, most Jósua főpap elé helyezi Jáhve. De miért helyezte oda ? Valami okának lenni kell, ami itt nincs megmagyarázva. Az előttünk levő szövegből másra nem tudunk következtetni, csak arra, hogy a zárókő majd bizonyos felírást fog viselni, amelyre vonatkozólag olvassuk : *hinéni mefattéah pittuhá ne'um j'hóváh* : „íme én fogom kivésni annak faragványát (vésetét), úgymond Jáhve.“

³¹⁷ *Marti* a zárókő szép formájára gondol ; Dodekaph. 415. l.

³¹⁸ Esdr. III : 8. v. V. ö. V : 16., ami valószínűleg helytelen.

³¹⁹ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. A. 137. §. c.

³²⁰ Hagg. II : 1—9. vk.

³²¹ Gesenius-Buhl : Hebr. u. aram. Handwört. 84. l.

³²² *E. Sellin* : Einleitung . . . 122. l. ; Serubbabel. Ein Beitr. z. Gesch. d. mess. Erwartung u. d. Entstehung des Judentums. Leipzig, 1898. *C. H. Cornill* : Der israelitische Prophetismus. Strassburg. 1906. 152. l.

³²³ *K. Marti* : Dodekaph. 411. l.

A köre ugyanis a felírást nem lehet írni, hanem vézni, faragni. Hogy ezt a munkát Jáhve nem maga fogja elvégezni, hanem ő maga fogja végeztetni, az kétségtelen. Ezt pedig másra aligha bízta, mint a főpapra és paptársaira. A templomépítés folyik, befejezése közeledik, tehát már most odaadta Jáhve a követ, hogy majd kellő időre kész legyen. Hogy mi lesz a felirat, arról nem olvasunk sehol s nem is maradt fenn semmi adatunk s az emlékek között sincs olyan, amelyik világosságot vetne erre. A köről annyit tudunk, hogy hét szem van rajta, amely kétségtelenül azonos Jáhve hét szemével: IV: 10b. v. Az 'eben 'ahat kifejezésben felötlő, hogy a számnév is nőnemben áll, holott a főnév nemével ellenkező szokott lenni. Az 'al-'eben 'ahat sib'áh 'énajim közbevetett mondat. Az úmastí és köv.-k már ismét idegen részek. Az ország bűnének eltörléséről beszél egy napon. Tehát meghatározatlan időben. Igaz, hogy már Zakariásnál találkozunk ily határozatlan jellegű kifejezéssel: II: 15. v.-ben, de az egészen más természetű. Annak az országnak bűne eltörléséről van szó: há'árec háhí'. Ámde melyik ország bűne? A befejezett templom korabelié? ³²⁴ Akkor nem állhatna utána a b'jóm 'ehád, hanem valami pontosabb meghatározás. *Kecskeméthy* a negyedik látomáshoz tartozóknak veszi e verseket, így ő az ég kapujából szemlélve megérti, hogy arra a lent levő országra vonatkozik. ³²⁵ Pedig szerinte Jósua vállaira nehezédtek amaz ország bűnei s Jáhve kegyelmesen eltávolította azokat, levette Jósuáról, ³²⁶ s mégis maradt volna belőle? Vagy itt azokra a bűnösökre gondoljunk, amelyek ama bizonyos „egy nap“-ig gyűlnek amaz országban? Zakariás itt e látomásban egyáltalában nem foglalkoz is az ország bűneivel, mint már fentebb hangsúlyoztuk is. A vers ez utolsó része attól az interpolatórtól származik, akitől a 8b. v. Majd ha Jáhve előhozza Csemetét, akkor fogja eltörölni az ország vétkét. ³²⁷ Ugyancsak az interpolátor műve a 10. v. is. ³²⁸

Itt még meg kell említenünk röviden azon nézeteket, felfogásokat, amelyekkel a 9. v.-re vonatkozólag találkozunk. A há'eben-t *Bredenkamp* nemeskőnek tartja, amelyet a főpap a 12 törzs jelképe gyanánt mellén viselt. *Hitzig* a templom alapkövének gondolja. *Wellhausen* Zorobábel király számára készített diadémnak. *Von Orelli* annak a kőnek véli, amelyet az új templomban a frigyláda pótlásaként annak helyére állítottak. *Marti* a templom szimbolumának. ³²⁹ *Marti* ugyanott a lifné j'hósu'a helyett lifné z'erubbábel-t tartja eredetinek. *Duhm* l'fánáv-t olvas, mely Zorobábelre vonatkoznék. ³³⁰ *Sellin* a babyloni emlékek között keresve magyarázatot, a borsippai Nébo pap beiktatási okmányával hozza kapcsolatba elég erőszakos magyarázat útján. ³³¹ *Peiser* pedig még kevésbé helytálló assyr stelákkal operál. ³³² A 9. v.-ben adott magyarázat után mindezekkel fölösleges tovább foglalkozni.

*

Jáhve az utolsó látomásban egyenlősítette a gyülekezet két hatalmasságát: a főpapot és a helytartót. Itt a közelebbi feladatok megjelöléséről hallunk. Zorobábel, aki megkezdette a templom építését, be is fogja fejezni, de Jáhvéra támaszkodva, nem más hatalomra és erőre. Örömujjongás között fogja majd kihozni a templom zárókövét, amelyre maga Jáhve vési rá a feliratot, illetve már odaadta Jósuának, hogy ő és paptársai végezzék el azt utasításai nyomán, hogy a kellő időre készen legyen. A két hatalom közötti kölcsönösség is kifejezésre jut ebben.

(Vége köv.)

³²⁴ Ugyanaz, ugyanott.

³²⁵ *Dr. Kecskeméthy*: i. m. 103. l.

³²⁶ *Dr. Kecskeméthy*: i. m. 96. l.

³²⁷ A Messiás jövetele s a bűn eltörlése együtt jelenik meg e helyen kívül még Zak. XIII: 1. v., Jer. XXXI: 34. v. stb., amelyek szintén későbbi korból származnak, az interpolációk fénykorából.

³²⁸ L. Mik. IV: 4. v.

³²⁹ Összefoglalva *Marti*: Dodekaproph. 411. l.

³³⁰ *B. Duhm*: Anmerkungen z. 12. Propheten.

³³¹ *E. Sellin*: Studien zur Entstehungsgeschichte... II. 78. k. l.

³³² *Orientalistische Literaturzeitung*. (Schürer—Harnack). Leipzig, 1901, évf. 314. köv. l. Röviden mindkettő felfogását adja *Marti*: i. m. 412. l.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A dialektikai theologia a főiskolai theologiai
oktatásban és nevelésben.¹

1. Hálásan köszönöm a pápai theologiai akadémia Nagytiszteletű Tanári Karának és igazgatójának, mint az országos theologiai tanári konferencia rendezőinek, hogy ennek a témának az előadását rám bízták. Előre kell bocsátanom azt a szubjektív eredetű, de nem szubjektív indokú és érvényű öngazolást, hogy ennek a témának az előadását nem mint pártember, nem is mint egy theologiai irány szerény szószólója vállaltam, hanem egyszerűen mint református keresztyén theologus, aki Isten iránti hálával, meg van elégedve azzal, ha egyszerűen *csak* ennyinek, de *ennyinek* tekintik és elfogadják. A dialektikai theológiát ugyanis nemcsak nálunk, de még a nagy német theologiai közgondolkodásban is még mindig úgy ítélik meg, mint valami új theologiai „irányt”, vagy iskolát. Mintha csak azzal az igénnyel lépne fel, hogy mint ilyen ismertessék el, vagy legfeljebb, hogy mint ilyen domináló szerepet tölthessen be az egymással vitázó és harcoló irányok között. Hogy tényleg irányvá lett, ezt nem tagadom, de hogy ezzel elérte volna a célját, ezt igen, ezt tagadom.

A dialektikai theologia kovász, fűszer akar lenni az egyes theologiai ágakban és a különböző diszciplínákban. De nem a maga erejével és a saját emberi invencióival, nem is a tudományos elveivel és módszeres eljárásaival, hanem az Ige erejével és a Szentlélek által adott invencióival, valamint az eredeti reformátori elvek és módszerek támogatásával. *A dialektikai theológiában kétségtelenül van valami novum, de ez csupán az időszerűségében és az alkalmoszerűségében van.* Egyébképpen régi, amit mutat az a tény, hogy a reformátorok theológiájában látja a legmagasabb theologiai eszményét. Ezért méltán nevezi önmagát és neveztetik másoktól is *reformátori* theológiának.

2. Az a theologiai reformáció, amelyet a dialektikai theologia hozott, az ma már a theologiai tudomány nem egyik vagy másik ágának az ügye, hanem valamennyi ágának és diszciplínájának ügye. Ennélfogva beszélhetünk arról a kérdéstről, *vajjon következik-e a dialektikai theológiából egy olyan program, amely a főiskolai theologiai oktatás és nevelés egészét befolyásolná és módosítaná?* Kétségtelenül, igen. Ma már a theologiai tudományok orgánizmusának minden ága számára van valami olyan főbejáró mondanivalója a dialektikai theológiának, amelyet érdemes az Ige egyházának a szolgálatában álló főiskolai theologiai oktatásnak és nevelésnek meghallgatnia.

Nézzük meg, legalább a problematikájában, azt a kérdést, *hogyan befolyásolja és módosítja tehát a dialektikai theologia az egyes theologiai szaktudományokat?*

A dialektikai theologia eme módosító befolyása egyenesen ott kezdődik, hogy a theologiai tudomány tárgyát nem általában a *vallás*-ban, hanem egyenesen a *Kijelentésben* látja. Tehát nem áll meg egy esetleges empirikus jelenségnél, hanem visszamegy az azt lehetségesítő feltételig. Ez a feltétel: a Kijelentés nem ratio cognoscendi-je, hanem ratio essendi-je a vallásnak. A vallás a dialektikai theológiára nézve emberi lehetőség, amely valóban határtalanul sokféle. Ahány egyházi vagy konfesszionális közösség, ahány egyesület, vagy egyesület, vagy szövetség van, annyi vallás és ahány sajátos egyéniség csak van, ismét csak ugyanannyi vallás. Ezt az empirikus adottságot lehet vizsgálni történelmi, pszichológiai, vagy filozófiai oldaláról, de az így keletkezett tudomány még nem theologia, hanem vagy vallástörténet, vagy valláspszichológia, vagy vallásfilozófia, és ezek

¹ A pápai református theologiai akadémia felkérésére a theologiai tanárok országos Értekezletén Pápán 1931. december 16-án tartott előadás.

mindenike pedig egy-egy speciális diszciplínája vagy a históriának, vagy a pszichológiának, vagy a filozófiának. Kivehetjük ugyan ezeket a saját tudományos organizmusokból és vallástudomány név alatt új tudománytani kategóriában foghatjuk fel, de theologiaivá azért sem a részek, sem az azokat összefogó egész nem lesz. És tegyük hozzá, hogy ezen az úton a theologiai tudomány önállósága is oda lesz és vagy a históriának, vagy a pszichológiának, vagy pedig a filozófiának válik függvényévé.

A theologiai tudomány tárgya Istennek az ő Igéjén át hangzó Kijelentése. Miután pedig valamely tudomány feladatát és feladatait az illető tudomány tárgya határozza meg, tehát a theologiai tudomány feladatát és feladatait a Kijelentés határozza meg.

Ha már most a theologiai tudomány egyes ágainak a feladatait meg akarjuk állapítani, vessünk fel néhány kérdést. És pedig a következőket :

1. Hol hangzik az Ige, mint a Kijelentés hordozója ?
2. Micsoda módokon hangzik az Ige ?
3. Micsoda tetteket és eseményeket váltott és vált ki ?
4. Mi a tartalma és milyen viszonyban van az emberi szellem különböző megnyilatkozásaival ?

5. Mire néz és micsoda akarat nyilvánul meg az Igében ?

Kétségtelen, hogy ezek a kérdések így felvetve esetlegesek. Azonban ezek mögött van egy elvi alap, amely a kérdések felvetését nemcsak igazolja, hanem azokat szükségképpenieké is teszi. Ez az elvi alap pedig abban van, hogy az Isten Igéje minden idői határozmányt, tehát multat, jelent és jövődőt átfogó valóság, anélkül azonban, hogy az idői határozná meg az Ige valóságát, ellenkezőleg, az Ige határoz meg minden idői valóságot. Az Isten Igéje ugyanis nem valami mozdulatlan tétel-komplexum, hanem a Szentlélek által támasztott életár, amely kezdettől fogva teremtve hat. Ennélfogva elmondhatjuk, hogy *Isten Igéje teremtő hatásának története van és miután mindig hatni fog, ennélfogva teremtő hatásának jövődjé is van.* A theologiai tudomány előtt tehát mindenekelőtt az a hármas feladat áll, hogy

I. foglalozzék Isten Igéje teremtő hatásának a történetével,

II. felmutassa Isten Igéjének minden emberi gondolattal, minden történeti idővel és minden lelki élménnyel szemben való „egészen más-voltát“ és totális ellentétét, és pedig rendszeres formában, és

III. végül az a harmadik feladata, hogy felmutassa azokat a törvényeket, amelyek az egyházi közösséget áthatják és azokat a módokat, amelyeknek a segítségével az empirikus földi egyház utat készít az Isten Igéje hatásának.

Ennek a hármas feladatnak a betöltésére hivatott a három nagy ága a keresztyén theológiának : a História Theologia, a Szisztematika Theologia és a Praktika Theologia.

3. Miután a főiskolai theologiai oktatás a theologiai tudomány eme három nagy ágában megy végbe, sőt a főiskolai theologiai nevelésnek is ezek a legfőbb orgánumai, tehát nézzük meg és vizsgáljuk meg, hogy először is a főiskolai theologiai oktatásban a dialektikai theologia micsoda szempontokat érvényesít.

A dialektikai theologia a theologiai oktatás középpontjába Isten Igéjét, illetőleg annak földi-történeti hordozóját : a Szentírást állítja. A Szentírás nélkül nincs theologia, mivel a Szentírásen kívül nincs Isten Igéje — a mi számunkra. A dialektikai theologia szelleme szerint a *Szentírást úgy tekinthetjük, mint az Ige megtestesülésének egyik módját.* Ezért beszélünk az „élő Ige“ : a Krisztus mellett az „írott Ige“-ről. A Szentírásban Isten önmagáról szóló Igéjének a nyelvi-írásbeli-irodalmi testetöltése ment végbe. Amiképpen Krisztus embersége orgánuma az ő istenségének, éppen úgy a Szentírás nyelve, írásbeli, történetileg létrejött dokumentumai és irodalmi alkata : valamennyi orgánuma az Igének. Amint Isten nincs a Szentírásba zárva, éppen úgy az Ige sincs, de viszont a Szentírás az a hely, ahol az Ige szól, amelyen keresztül szól. A História Theologia exegétikai részének ez a szempont merőben más karaktert ad, mint aminővel ma általában rendelkezik. A dialektikai theologia eme szempontja lehetségessé teszi, hogy az exegé-

tikai theologia megőrizze a teológiai alkatát és mégis minden korlátozás nélkül eleget tegyen a filológiai, szöveg-kritikai, irodalom- és vallástörténeti tudományos követelményeknek. Barth azt mondja a Dogmatikájában, hogy minél nagyobb hódolattal állunk meg a Szentírásban hangzó Ige előtt, annál szigorúbb tudományos követelményeket kell támasztanunk az Igét közvetítő és kifejező történeti dokumentumok megismerése elé. Minél drágább számunkra az Ige, annál becsebb annak külső kifejezése és minél jobban vágyunk az Ige által kínált mennyei javak után, annál buzgóbb és hívebb odaadással igyekszünk megfelelni a tiszta tudományos exegetikai követelményeknek.

Horst Stephan² azt mondja, hogy a dialektikai theológiának nagy érdemei vannak abban, hogy radikálizmusával régen csirázó új gondolatok fejlődését segítette elő egyrészt, másrészt pedig centrális szempontokat állított a harcok középebe, azonban mihelyt átlép a vallásos-prófétai kritika területéről a theológiai tudományos munka mezéjére, azonnal le kell mondania az abszolút hangról s azt a többi theológiai irányok módján, a relatív emberi gondolkozással kell felcserélnie. Nemrégén pedig Tankó Béla³ emelt kifogást az ellen, hogy a prófétaságot és a tudományt összeeröltessük. A dialektikai theologia legkényesebb vonását abban látja, hogy ezt a visszás dolgot erőszakolja. „Nem valószínű — mondja — hogy akármilyen erős elszántsággal vállalt prófétai tudóskodás is meg tudná változtatni a tudomány-alkotás törvényeit; valószínűbb, hogy csorbát szenved a tudomány és csorba esik a gyakorlati érdeken, a keresztyénség szolgálatán is.“

Ezekre a kritikai kifogásokra éppen a legdöntőbb jelentőségű theológiai probléma, az exegetikai probléma kapcsán kell feleletet adnunk. Először is Horst Stephan-nal szemben állapítsuk meg, hogy a dialektikai theologia egyenesen azzal kezdette, hogy lemondott „az abszolút hangról“, amikor bevallotta, hogy a theológiai megállapítások és ismeretek mind dialektikai természetűek és egyenesen azt tanította: állítás és tagadás processzusát megszüntetni nem lehet, tehát minden theológiai állításnak csak az igazságra ráutaló ereje lehet és van. Az „abszolút hang“-ot minden más theológiai irány megnyilatkozásaiban inkább fel lehet ismerni, mint a dialektikai theológiában.

Ami pedig a prófétai kritikát illeti, erre meg azt kell mondanunk, hogy erről pedig a theologia, saját lényegének a megtagadása nélkül, nem mondhat le. Eddig háromféle kritikát ismerünk: a vulgáris kritikát, amely semmit sem vesz komolyan a napi árfolyamon kívül, a másik az ismeretelméleti kritika, amely komolyan veszi az ismeretet létesítő és lehetségesítő feltételeket és törvényeket, a harmadik pedig a prófétai kritika, amely komolyan veszi az Isten Igéjét és azt Isten tulajdon szavának vallja. Mármost a dialektikai theologia tulajdonképpen nem tesz egyebet, éppen az exegetikai probléma kapcsán, minthogy komolyan veszi a tudományos megismerés kritikai követelményeit, de komolyan veszi, még pedig halálosan komolyan veszi a Szentírásban hangzó Igét és az előtt nem tudományos göggel, hanem tudományos alázatossággal áll meg. Ezzel egyelőre megfeleltünk Tankónak is, miután nem látunk semmiféle visszasságot abban, ha valakinek, egy theologusnak, sikerül eleget tennie az igazi tudományos követelményeknek és sikerül önmagát alárendelnie az Ige szuverén erejének. Egyetlen magában álló drótszállból sem lehet villamos áramot kicsalni, de ha bekapcsoljuk az áramkörbe, alkalmas eszközzé válik arra, hogy kicsattanjon belőle az elektromos energia. Én nem merném a tudományos fogalmi eszközöket úgy megvetni, hogy azokat merőben alkalmatlanoknak tartsam, hogy a Lélek felhasználhassa arra, hogy azokon keresztül valami többet mondjon, mint amennyit mi emberileg mondani akarunk és tudunk. Az a meggyőződés, hogy, ha valahol, úgy a theológiában komolyan kell vennünk az Úristen, a Krisztus és a Lélek valóságát. *Kétségtelen, hogy ezek nem immánens ismereti tényezők, de éppen azt akarjuk, hogy ne azok legyenek.* Vagy talán ez ellenkezik a tudományalkotás törvényeivel? Nem, ez nem ellenkezik. A tudomány-

² Die evangelische Theologie. Ihr jetziger Stand und ihre Aufgaben. Vierter Teil: Die syst. Theologie. Halle, 1928. 21. lap.

³ A theologia tudományossága c. tanulmány, Theol. Szemle 1931. 1—5. szám.

alkotásnak ugyanis vannak általános törvényei, de vannak az egyes tudományok természetéből folyó törvényei is, már pedig éppen tudományos érdekből, ezeknek is eleget kell tenni.

Kétségtelen, hogy az exegétikai tudományok annál inkább elérik céljukat, minél inkább tudatában vannak, hogy a Szentírás nyelvén, írásbeliségén, irodalmiságán keresztül, mint valami dróthuzalokon keresztül, az Isten szava szól. Ez nemhogy megbénítaná az emberi tudományos munkát, ellenkezőleg, serkenti, megeleveníti, szakadatlan haladásra készíti. Mennyivel nagyobb gonddal, hűséggel, mennyivel nagyobb tudományos szomjával és belső tűzzel nyúl az a bibliai nyelvész a héber klasszikus vagy a görög koiné alaktani és szerkezzetani kérdéseire, vagy a szövegkritikai feladatok, az irodalomtörténeti összehasonlítások fásasztó munkájához, ha szakadatlanul tudatában van annak, hogy ezek az emberi vehikulumok az evangélium drága kenetét őrzik. A dialektikai theológiának éppen az az igazi tudományos missziója, hogy a theologiai oktatásban megvalósítsa ezt a nagyszerű szintézist, amely szerint az exegéta és általában a theologus ne legyen csak tény-kutató és ne csak jelentését tisztázó tudós, hanem legyen egyszersmind, szándékosság és erőfeszítés nélkül, bizonyosátevő theologus is. A theologusnak úgy kell a tényeket megállapítania és a jelentéseket úgy kell tisztáznia, hogy azok minden akarás nélkül ráutaljanak az Isten Igéjére, mert ha ezt nem teszi, úgy lehet filológus, lehet talán historikus, de theologus nem.

4. A História Theológiának az exegétikai feladata nem meríti ki annak egész problematikáját, hanem hozzátartozik ehhez az a feladat is, amelyet hagyományos nyelven egyháztörténeti feladatnak nevezünk. Azért mondom, hogy „hagyományos nyelven“, mert „az egyháztörténet“ kifejezés nem fedi teljesen azt a tárgykört, amelyre vonatkozik. A keresztyénség ugyanis úgy tényeiben, mint hatásaiban, nem szorítkozik csak az egyházra, hanem tünetkezik az az egyházon kívül is (a szektákban, az egyesületi és egyéb más közösségi mozgalmakban), tehát tulajdonképpen nem egyháztörténet, hanem a keresztyénség története, akár speciális alakjában, mint a protestáns, vagy a református keresztyénség, vagy pedig általános értelemben, mint az egyetemes keresztyénség története.

Vessük fel azt a kérdést, hogy vajjon *a keresztyénség története*, úgy, amint azt, akár a legújabb szellemtörténeti módszer segítségével is művelik és tanítják a főiskolai theologiai oktatásban, *nevezhető-e theologiai tudomány-ágnak*? Vajjon az az egyháztörténet, amelyik megelégszik a történelmi tények pragmatikus megállapításával és a nagy személyiségek és a jelentős események stb. értékelésével, rászolgált-e arra, hogy éppen theologiai tudománynak nevezzük? A szellemtörténeti módszer megelégszik azzal, hogy a keresztyénség életének is minden eseményét lényegében szellemi valóságnak és szellemi folyamatnak veszi. Még pedig olyan szellemi folyamatnak, amely már értékeket hordoz és értékeket termel. Miután pedig minden eseményt, a szellemtörténeti módszernek megfelelően, szellemi folyamatnak, és pedig értékeket hordozó és termelő szellemi folyamatnak kell tekintenünk, kérdezzük, hogy egyenesen a keresztyénség szellemtörténeti felfogásában mi a speciálisan „theologiai“? Ha pedig ilyen nincs, akkor van-e jogunk theologiai tudománynak tekintenünk? A dialektikai theologia alapelve és meggyőződése szerint csak az a tudomány „theologiai“, amelyik az Isten Igéjét hirdeti (természetesen, hogy tudományos-logikai formában), vagy legalább is (bár itt az alknak nincs helye!) az Isten Igéjével kapcsolatban van. Ha pedig ezt teszi — valom — a tudományalkotás törvényeit semmiféle megkárosítás nem éri. Ellenkezőleg, a keresztyénség történetével foglalkozó tudományra nézve, ezen a kifejezetten theologiai állásponton, pl. a szellemtörténeti történetiszemlélet és módszer valami magátólértetődővé válik. Nem esetleges dolog, hogy a szellemtörténet gondolatát egy theologus, Troeltsch, ragadta meg először a legtisztábban és a legöntudatosabban és először ő is alkalmazta theologiai történeti, világnézeti harcok, valamint kegyességtörténeti kérdésekre.

Hogyan hozható a keresztyénség története az Isten Igéjével kapcsolatba és hogyan lehet az Ige bizonyosátevője, mint tudomány? Bár tiltakozom mindig az

ellen a tudománytalan fogás ellen, hogy a modern természettudományi tudományfogalmat alkalmazzuk minden áron minden tudományra, mert, hiszen, más a természeti változás, mozgás, viszonyulás és fejlődés, mint a szellemi történés, alakulás és fejlődés, de ez alkalommal efelett a kérdés felett nem vitatkozom, csupán azt állapítom meg, hogy a keresztyén történetiszemléletnek is abból a közvetlen tényből kell kiindulnia, hogy az Ige prédikáltatik. Ez olyan tény — mondja Barth — mint az, hogy az eső esik. (Már t. i. mint tény, empirikus értelemben). A keresztyén életnek ez a kezdete, ez a forrása, tehát a keresztyénség történetének ez a tény az alap-determinánsa. A keresztyénség történetével foglalkozó theologiai diszciplínáknak kötelességük felmutatni mindazokat a történeti faktorokat, amelyek az események, történések létrehozásában szerepet játszottak, de szakadatlanul arra a kérdésre kell mindenekelőtt figyelniök, hogy az Isten Igéjének minő szerepe volt azokban. A keresztyénség történetével foglalkozó tudományokra nézve az a főfeladat, hogy keressék az Isten Igéje hatásának történetét. Ennek az érdekeknek a szolgálata menti meg egyedül ezeket a tudományokat a theologiai tudomány számára.

5. Könnyebb végezni a Szisztematika Theologia és a Praktika Theologia tudománytani kérdéseivel, mert hiszen ezeket a tudományokat sohasem fenyegette olyan nagy mértékben, a theológián kívüli tudományokba való felolvadás veszedelme, mint az exegétikai és egyháztörténeti tudományokat. Bár itt is nagyszerű kísérletek történtek, ha nem is mindig tudatosan, hogy pl. a Szisztematika Theológiát vallásfilozófiává, a Praktika Theológiát pedig valláspedagógiává tegyék.

A Szisztematika Theológiát a legkritikusabb helyzetben találta a dialektikai theologia, amennyiben a keresztyén tant merőben filozófiai, világnézeti alapvetésre építette fel. Ennek megfelelően természetesen minden keresztyén igazságot, amelyet a filozófiai világnézet előtt igazolni nem tudott, azt mellőzte. A keresztyén tant nem az Isten Igéje, hanem a filozófiai belátás ítéletére bízta. A keresztyén hitnek a legcsodásabb, bár a modern világnézetre nézve legidegenebb, de a keresztyén élet számára mégis a legnélkülözhetetlenebb javait, mint pl. a Conceptus de Spiritu sancto, natus ex virgine tanát, vagy a feltámadás valóságát annyira elspirituálizálta ez a modern, filozófiailag alapozott Szisztematika Theologia, hogy merőben elveszítették eredeti jelentésüket és jelentőségüket. A dialektikai theologia az Isten Igéjén alapuló erőteljes és bátor, megalkuvást nem ismerő kritikájával helyreállította ebben a tudományágban is az Isten Igéjének tekintélyét és megfelelő módszerrel érvényt szerzett annak.

A Praktika Theologia helyzete is meglehetősen kritikussá vált a dialektikai theologia megjelenése előtt, amennyiben itt meg a Valláspedagógiába, illetőleg a Valláspszichológiába való felolvadás veszedelme fenyegetett. Az egyházépítés pszichológiai módszereire fektették a fősúlyt s ennek megfelelően nagy gonddal elemezték meg a különféle vallási közösségek és rétegek pszichológiáját. Akik pedig ezen túlmentek, mint pl. Niebergall, a Szentírás tanításait, mint értékrendszert igyekeztek kikristályosítani, ami viszont azzal járt, hogy a keresztyén hit üdvjavait elhumánizálták annyira, hogy az Ige szuverén tekintélye veszett el. A Praktika Theologia megadta a gyakorlati pszichológiai és értéktani módszereket, de semmiképpen sem tudta szuverén uralágra emelni azt, akinek a nevében ezekkel a módszerekkel építeni, gyógyítani és misszionálni lehet. Sőt, a módszereket olyan nagyrabecsülte, hogy azoknak a segítségével pótolni akart mindent. A dialektikai theologia meggyőződött az Ige által arról, hogy éppen ez az, ami merőben lehetetlen és hogy a módszerek csak arra valók, hogy azoknak a segítségével utat készítsünk az Igének és a Szentléleknek, vagy, hogy elibe menjünk a Lélek csodálatos mennyei munkájának. Errevalók és erre a célra nélkülözhetetlenek.

6. Ezek után az általános tudománytani kérdések után, foglalkozunk azzal az új theologiai szituációval, amelyet a dialektikai theologia a theologiai oktatásban és nevelésben előidézett. Ebben a tekintetben pedig a legelső annak a megállapítása, hogy a *dialektikai theologia megszüntette azt az idegenséget és azt az állandó*

feszültséget, amely az elméleti képzés és a gyakorlati nevelés, a tudományosság és a kegyesség között fennállott. A theologiai tudományban nincs két tekintély: az ész és a Szentlélek, vagy a tudományos törvényszerűség és az isteni szent akarat, hanem csak egy: Isten Igéje, mint Isten tulajdon szava. Az ész és az értelem többé nem tekintélyek, legalább is abszolút értelemben nem, hanem csak áldott *eszközök*, amelyek éppen úgy Isten akarata által megszabott törvények alatt állanak, mint bármely más emberi arravalóság, tevékenység, vagy intézmény. Egészen természetes továbbá az, hogy ha ez a helyes viszony az Isten Igéje és az ész, *a tudomány és a Kijelentés* között, akkor ezek *nem is tartoznak egy sorba és nem ugyanazon minőségűek.* A Kijelentés és az ész, valamint az ebből következő természetes ismeret között nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív különbség van. Ennélfogva a kettő közötti viszony az ellenmondás viszonya. Ha pedig ezt — a tények kényszere alatt — bevalljuk, akkor meg nincs szükség többé arra a tojástáncra, amely a kettőt egymással mindenképpen ki akarja békíteni.

Ha a Kijelentés és a tudás közötti viszony az ellenmondás viszonya, akkor a Kijelentést is elsősorban nem az értelmi megismeréssel sajátítjuk el. A Kijelentés primér megismerési módja a hit. A hit pedig arra kötelez, hogy a Kijelentést a Kijelentésben ismerjük meg, és a hitet a hittel, aminthogy a csodát pedig a csodával. Az értelmi megismerés a hitben és a hit által megismertre vonatkozik és csak annak állhat a szolgálatában. Vagyis, Isten szólja az ő Kijelentését az ő Igéjében, erre felel az ember a hitben és a hit által, amit pedig a hit megragadott és az emberi értelmi síkba kivetített, csak erre vonatkozik az emberi értelmi megismerés. Éppen ezért a dialektikai theologia nem arra törekszik, hogy pl. a Kijelentést racionalizálja, hanem arra, hogy a hitben megismert Kijelentést az értelem és az ész segítségével valóban mint Kijelentést igazolja. Vagy a csodával szemben az értelmi megismerés célja nem az, hogy annak értelemszerűségét igazolja, hanem ellenkezőleg az, hogy azt meghagyja csodának, illetőleg a csodát mint csodát mutassa meg. Ezen az állásponton a theologiai tudomány ezzel a valóban theologiai oktatással végzi a legnemesebb értelemben vett nevelői munkát. Ezen az állásponton a theologiai tudomány nincs arra kényszerítve, hogy folytonosan keresse a szél- és viharmentes helyeket, ahol mentesítve van a különböző oldalról jövő támadásoktól, hanem az Igében hangzó Kijelentést, valamint annak az emberhez intézett követeléseit, mint valami új valóságot és mint más valóságot állítja szembe a természetes emberi élet különböző valóságaival.

És nincs többé jogosultsága annak a, csak a közeli multban is hangoztatott, szemrehányásnak, amelyet a kegyességből is sportotűző pietisztikus irányok tettek a theologiai tudománynak, hogy csak gögre nevelő ismereteket közöl, de a Krisztus utáni vágyat nem tudja felébreszteni és nem tudja ápolni. Nincs jogosultsága ennek a szemrehányásnak, de nem azért, mintha a theologia, a dialektikai theologia reformja következtében, valami „építő theológiá“-vá vált volna. Nem! a theologiai tudomány, amennyiben „tudomány“, nem tűzhet maga elé semmiféle építő célt, de viszont, valamint minden igazi tudománynak *következménye* a magasabb értelemben vett nevelés, úgy az Ige szolgálatában álló és az Ige irányába beállított theologiai tudománynak is szükségképpen *következménye* a Krisztusban való életközösség vágya és az abban való gyarapodás igénye. A dialektikai theologia nemcsak lehetségessé, de egyenesen szükségképpenivé teszi az Isten Igéjével való tudományos foglalkozás és a személyes épülés egységét. Megszünteti azt a nagy távolságot, amely a tudományos vallástörténeti exegézis és az épülést szolgáló pneümátikus exegézis között fennáll. Lehetségessé teszi az egyikből a másikba való átmenetet, de nem azáltal, hogy akár az egyik, akár a másik tekintetben az igényeket leszállítaná, hanem éppen azáltal, hogy magasabb igényt támaszt úgy a tudományos munka, mint a Krisztusban való élet tekintetében. Mert be kell vallanunk, hogy mind a két tekintetben az igényeket fokoznunk kell. Mert a modern exegétika úgy nyelvészeti, mint szövegkritikai, valamint tárgyi szempontból lehet igen fejlett, de, tiszta tudományos szempontból nézve is, igen szűkkörű és átfogó erő tekintetében igen gyöngé. Általában, a theologiai tudomá-

nyos munka ma az analitikus feladatokat illetőleg rendkívül exakt, alapos, gondos és módszeres, a szintetikus feladatok megoldásában azonban rendkívül erőteljes és bágyadt. Annak a nagy távolságnak, amely a Krisztusban való életgyarapodás és a kifejezetten tudományos theologiai munka között fennáll, a legfőbb oka ebben a tényben rejlik. Ha a dialektikai theologianak sikerül ezt a távolságot megszüntetni, úgy a theologiat és a theologiai tudományokat tanítókat az alól a legsértőbb vád alól menti fel, amely a tudós theologus és a hívő theologus közötti megkülönböztetésben rejlik.

Tavaszy Sándor.

Jubileumi kollégiumtörténetek.

A sárospataki református főiskola története. I. rész. Írta **Marton János.** Ára 7 pengő. Sárospatak 1931. 8-rét 176 lap. Három képpel. — **A pápai református főiskola története.** Írta **Dr. Lampérth Géza, Dr. Antal Géza** előszavával. Huszonhét képpel. Ára 4 pengő. Kis 8-rét 200 lap. — **Mándi Márton István élete.** Írta **Dr. Tóth Endre.** Pápa 1931. 8-rét 208 lap. Egy képpel.

Az ünnepek akkor ünnepek igazán, hogyha vannak ajándékaik a hétköznapi számára is. Forró hangulatuk hamar elszáll, színes emlékképeik, még ha szokatlanul monumentálisok is, egy-kettőre megfakulnak, szent mámoruk sokszor még keserű szájjá is hagy maga után. A hétköznapi (s kivált a *maiak!*) taposómalmában őrlődő ember csak akkor tud rájuk igazán jó szívvel visszatekinteni, ha maradt belőlük valami, ami elfogyhatatlan szellemi és erkölcsi tőkét képvisel és mint ilyen kamatozik az egyes, a nemzet, az egyház, a tudomány számára — a következő jubileumig.

Két jubiléum főiskolánk nyugodt lélekkel hivatkozhatik rá — és az egész magyar protestantizmus büszkén mondhatja rá az áment — hogy jubileumi ünnepeik nemcsak a kegyeleti adó lerovását s nem is csak a két Alma Mater-nek hírből, névből és tekintélyben ország-, sőt világszerte való növekedését jelentették s hozták magukkal, hanem ezen túl és ezen felül maradandóbb gyümölcsöket is teremtettek, úgy hogy ha semmi egyéb nem igazolta volna, már ezek a gyümölcsök maguk igazolnák, hogy a jubileumokra szükség volt. Ezek a gyümölcsök a két főiskola történetével foglalkozó művek s mellettük a pápai főiskolai professzorok egészen szokatlanul nagyszabású Theologiai Tanulmányok c., közel ötven íves kiadványa. Ez utóbbiból — amelynek többi kiváló értékű tanulmányai külön-külön szakbírálatot érdemelnek s igényelnek — bekapcsoljuk ebbe az ismertetésbe a külön kiadásban is megjelent Marton-életrajzot, abból az egyszerű okból, mert ezt az igen érdemes, és az egyszerű életrajzi kereteken messze túlnövő monográfiát kilencven százalékában szintén a pápai főiskola története egyik legfontosabb fejezetének lehet és kell tekinteni.

Meghatározott ünnepi alkalmakra készülő irodalmi műveket állandóan megkönyvékez az a veszedelem, hogy az időhiány miatt nem nyújthatnak egészen kiérlelt alkotásokat s hogy hangjukban és egész beállításukban túlságos érvényesülést követel az alkalmiság.

Ez a három munka ezt a veszedelmet nagyon szerencsésen megúszta. Természetes, hogy az időhöz kötöttség volt az oka annak, hogy az egészen hatalmas conceptióban elindított pataki történetből csak ez az első kötet, az alapvetés korszaka (1621-ig) tudott megjelenni. Az is nyilvánvaló, hogy a pápai történet összefoglaló feldolgozása nem maradt volna ennyire a vázlatosságig szűkreszabott s az előadásában is több lett volna a tudományos szakszerűség és kevesebb a poétikus népszerűség, ha nem éppen a jubileum kötött határidejére kell vala kikerülnie a sajtó alól. Végül valószínű, hogy egy kevésbé szoros határidőre lehetséges lett volna egy kimerítő, életrajzot, iskolapolitikai küzdelmeket és tudományos oeuvre-t egyképen felölelő, *egységes* kézből eredő Marton István-monográfia előállása is és nem kellett volna folyamodni ehhez a dualisztikus megoldáshoz (hogy t. i. a M. I. tudományos munkásságát ugyanabban a Theologiai Tanulmányok c. kötetben más — igaz, hogy éppen a Marton István tudományzaikában elsőrangúan készült — szerző, dr. Trócsányi Dezso dolgozta föl), amely megoldás, habár sok előnnyel járt, némely tagadhatatlan hátrányt is hozott magával. Amde a legszigorúbb kritikával is mindössze ennyi és nem több írható e művek teherlapjára az alkalmiság szempontjából. Egyébként pedig minden alkalmiságtól függetlenül mindhárom elbírja a *magá nemében* a legmagasabb tudományos és irodalmi mérték alkalmazását is.

Háromuk közül, ha mindent egybevetünk, a legnehezebb tudományos feladat **Marton János**nak jutott. Öneki további súlyos kötetek számára kellett itt a szilárd alapot megvetnie, fundamentális jelentőségű történetkritikai kérdéseket tisztázni, szerfelé szétosztott, közölt és közletlen adatok tömkelegéből a ma egyáltalán lehetséges synthesisist megépíteni. Maga, nemes szerénységgel és szigorú önbírálattal, nem is tekinti egyébként munkáját, mint kísérletnek, amely lehetőséget ad a még tisztázatlan kérdések világosabb megfogalmazására és „öntudatosabb, alaposabb, mélyebb és átfogóbb munkájú kezdet” megindítására. Mi, noha magunk is látjuk, hogy a kutatásnak a sárospataki főiskola ez első, alapvető korszakára vonatkozóan is maradtak még az ő összefoglalása után nagy számban elvégzendő részletfeladatai, mégis azt hisszük, hogy egészen véve és a mai lehetőségre figyelemmel, az ő munkája sem hagy fenn kívánnivalót sem öntudatos-ság, sem alapos-ság, sem mély és átfogó pillantás tekintetében. Es ha a további korszakok

történelmét is ebben az arányban sikerül majd kiépítenie, akkor legalább egy emberöltőre ki lesz mondva e főiskola történetét illetően a tudományak (ebben a korlátozott értelemben) a végső szava. Kimerítő forrásismerettel és kritikát és kombináló képességet párosít. Összefoglaló és áttekintő képessége nem mindennapi, előadása általában vonzó és meg-elevenítő.

A lehetőség világosságot derít a főiskola keletkezésének nehéz, bonyodalmas és sokat vitatott kérdésére. E tekintetben nemcsak az a nagy érdeme, hogy ezt a kérdést a középkori Sárospatak gondosan és kimerítően meg-rajzolt háttér-képébe belehelyezkedve igyekszik megoldani, hanem az is, hogy a jubileum alkalma sem gátolta meg a hagyományos fel-fogással való, tudományosan megindokolt szembeszállásban és az 1530 körüli „alapítás” fölvételével végleg és egyszersmindenkorra leszámol. Perényi Péternek az alapításban való részét egész általánosságban hajlandó ugyan elismerni — ebben a tekintetben valamivel tovább megy Zoványinál, akinek nagybecsű eredményeit különben a részleteket illetően teljes mértékben méltányolja — de csak a „fundare coepit” közelebről ma még meg nem határozható értelmében, mert hogy az iskola kezdeteinél igazán szilárd történeti talajra csak 1549-től, tehát a Perényi Péter halála után helyezkedhetünk, az őszerint is minden kétségen felül áll mai tudásunk határai között.

Külön nagy érdeme Martonnak, hogy a Perényi Péter vallásos álláspontját és személyiségét az eddigi kutatás összegezésével és továbbvitelével legelőször állítja be a helyes szellemtörténeti távlatba, amikor annak kifejezetten *renaissance-humanista* jellegére mutat rá. Ennek egyébként döntő bizonyossága szerintünk már maga az Okmánytárban leg-elsőször az alkalommal teljes szövegével közölt Perényi-Hirschvogel-féle „Concordantzen Altes und News Testaments” c. rendkívüli értékű verses dokumentum. Ennek egészen alapos irodalom- és eszmetörténeti áttanulmányozása még a további kutatás egyik leg-érdekesebb főladata, de azt hisszük, annyit már addig is meg lehet a szövegéből állapítani, hogy az egész a Bibliának sokkal inkább humanisztikus, mint kifejezetten reformátori (evangéliumi-páli-ágostoni-lutheri) megértésére vall. Nagyon értékes kulcs ez Perényi-nek eddig vallási szempontból is oly talányosnak, belső ellentmondásokkal telítettnek ítélt személyiségéhez és nagyon becses új adalék az egész magyar reformációtörténet belső, szellemi képéhez, amelyről, ime, most még erősebben igazolva láthatjuk, mint eddigelé, azt a megállapítást, hogy benne a kifejezetten humanista és a kifejezetten „reformátori” áramlat a század közepéig néha ugyan össze-egyeződve, de máskor meg világosan megkülönböztethető párhuzamossággal, egymás mellett folyik.

Az iskolai törvények eredetét illetőleg nagyon érdekes új megállapítása Martonnak a bártfai Stöckel-féle törvényeknek a patakiakra tett hatása. A történelmi előadás második, kisebb felét a főiskola legrégebb élet-

és munkarendjének az 1621-i törvények alapulvételével való részletes ismertetése, a tanítómesterekre vonatkozó adatoknak ugyanezen évhatárig való alapos összeállítása, meg a seniorokra, a tanulókra, a könyvtárra, az épületekre vonatkozó (adatok híján, sajnos, nagyon rövid) fejezetek töltik be. Itt az előadásban valamivel több életteljességet és kevesebb schematikus vonást szeretünk volna, mert a bevezetésben és az első fejezetben már hozzászoktunk a szerzőnek a nyersanyag fölötti előkelő uralkodásához. De a tudás, amelyet nyújt, itt is a lehetőségig biztos, szabatos, kimerítő.

A kötet egész második felét (maga az összefüggő történelmi előadás csak az első 90 lapra terjedvén) az Okmánytár tölti be, amely kivonatossan vagy regestaszzerűen összeállítja a főiskola legrégebb történetére vonatkozóan másutt már nyomtatásban teljes szöveggel megjelent okleveles anyagot — szerintünk nagyon hasznosan, a további kutatást és ellenőrzést nagy mértékben megkönnyítően — e mellett pedig bőven közöl még eddig kiadatlan, illetőleg a legtöbb kutató számára hozzáférhetetlen anyagot is, amelynek koronája a már említett Perényi-Hirschvogel-féle Concordantia teljes szövege. Közli az Okmánytár a Békefi Remigtől már kiadott 1621-i törvények latin szövegét is, ami azért nem volt fölösleges, a látszat ellenére sem, mert a Békefi illető munkája ma már könyvtárusi forgalomban egyáltalán nem szerezhető meg.

Azonban úgy az okmánytár, mint az összefüggő feldolgozás szövegében bántóan sok a sajtóhiba — az okleveles szövegeknél itt-ott egészen a használhatatlanság mértékéig. Technikai tekintetben, épen ily természetű munkánál igen súlyos, mert a szövegszerű megbízhatóság irányában folyvást gyantú keltő baj ez; magyarázata s egyben mentése talán az alkalmi határidő szorossága miatt elsiettelt korrekтурában rejlik — s épen ezért is remélhető, hogy a további kötetekben már nem fogunk találkozni vele. A főiskola legrégebbi épületének érdekes két képénél épp úgy el kellett volna mondani — ha tudjuk — e képeknek eredetét s a hiteles példány hollétét, mint ahogyan ez a legrégebb pecsét és címer közlésénél előadatik.

A Lampérth Géza kötete a **pápai főiskola egész történetéről** ad vázlatos áttekintést. Ez egészben véve sikerült, élénk, lelkesítő, a főiskola belső életének rajzában határozottan életteljesebb a Martonénál. Viszont épen vázlatossága miatt nem és nagyon mélyre s túlnyomó részében csak a már nyomtatásban megjelent, nagyrészt már régebbi feldolgozásokban formába is öntött anyagra támaszkodik, a még mindig hatalmas kiadatlan levéltári anyag bűvárlásának csak minimális mértékben adja jelét. De ennek a szerzőnek, Martonnal ellentétben, nem is a tudományos kimerítés, hanem az eddigi tudást összefoglaló kép nyújtása volt a célja, határozottan alkalmi, ünnepi jelleggel, s ennek a gyakorlati célkitűzésnek — amelyet az igazságos bírálat nem téveszthet szem elől — egészben véve derekasan meg is felelt.

Némely apróbb és nagyobb hibák azonban a nem szigorú tudományos mérték alkalmazása mellett is elegendő feltűnnek a dolgozatban. Csak a két legnagyobbat említjük meg, amelyek nyilván onnan erednek, hogy az illusztris szerző éppen egyháztörténelmi téren nem eléggé szakember, aminek hiszen különben maga sem akar feltűnni. Amit a 17. lapon a „Bálint pap“ személyéről, illetőleg Szikszai Helopoeus Bálinttal való állítólagos azonosításáról ír, az mai tudásunk szerint végképen nem elegendő s részben téves. Amit pedig a Kocsi Csergő Bálint rektori beszédeiből idéz a 107. lapon, annak legalább is a két utóbbi tétele *Pázmány Péternek „A jiatnak istenes neveléséről“ szülő prédikációjából való szórul-szóra*. Ha itt nem valami rendkívüli *qui-pro-quo* esete forog fenn, akkor Kocsi Csergőnek ezeket a részben kiadatlan beszédeit a Pázmány irodalmi hatása szempontjából (ami egy volt gályarabnál különösen érdekes jelenség) alaposabban meg kellene vizsgálni. A mű gazdag képanyagánál szintén nélkülözzük a képek eredetének, szerzőinek a lehetőség szerinti feltüntetését.

Ami a Lampérth könyvéből tudományos alaposság tekintetében hiányzik, azért bőségesen kárpótol bennünket a **Tóth Endre Márton-életrajza**. Ez teljesen önálló, eredeti és kimerítő levéltári kutatásokon alapul s attól fogva, hogy ez a nagy újjáalkotó Isten kegyelmes intézkedéséből összekapcsolódik a pápai főiskola sorsával, egyszerű életrajzból nagyszabású iskolatörténeti monográfiává szélesül. Fialat szerzője a legteljesebb elismerésünkre érdemes. Nemcsak azért, mert az aprólékoságig gondos kutató és feldolgozó munkát végzett s mert műve a módszeres tudományos iskolázottság mellett minden sorában lüktetően meleg szeretetről is tanuskodik a tárgyalt személyiség és intézmény iránt. Hanem mindezekon túl még azért is, mert az ünnepi alkalmisság nem csábította el kritikátlan dicsőimusz zengésére: Márton valódi nagyságában meglátja és szépítgetés nélkül megmutatja a nagyon emberi vonásokat is, a körülötte zajló — és legtöbbször *miatta* zajló — eseményekben pedig szintén el tudja különíteni egymástól az önös és az önzetlen motívumokat, az alkotás nagy és a pártoskodás kicsinyes szenvedélyeit, az eszme- és az érdekharcokat. Így valami egészen különös erővel fekszik rá lelkünkre könyvéből az a nagyon megalázó és mégis nagyon jóltéví benyomás, hogy Isten a maga dicsőséges céljai elérésére a legrikítóbb emberi gyarlóságokat, sőt bűnöket is felhasználja, hogy minden dicsőség egyedül az övé legyen, az emberé pedig csak a szegény és az orcának pirulása. Ha Márton Istvánt a szabadon kiválasztó és elhívó ingyen Kegyelem nem méltóztatta volna egy különösen szent cél eszközzévé, a pápai főiskola újjáteremtőjévé: akkor ebből a fékezhetetlen szenvedélyű, önigazságában gyakran megrögzött forradalmár-lélekből, lehet, nem lett volna egyéb — peregrinusnál, mert hiszen a peregrinusok, régibb egyháztörténelmünknek ezek a még búvárlásra váró, szomorúan érdekes árnyalakjai majdnem mindig nagy tehetségű,

sokszor korukat megelőző gondolkodású, a létező viszonyokba beilleszkedni nem tudó emberek voltak, akiknek a tragédiájuk rendszerint az volt, hogy nem találták meg a hozzájuk méltó nagy életfeladatot — ahogyan Márton megtalálta a magáét — és nem találtak megértő és türelmes környezetre, amely, mint a Mártoné, minden keserves surlódás és gyakran kenyértörésig vitt feszültség mellett is, meg tudta volna őket érteni s belátni kivételes értéküket és nélkülözhetetlen voltukat.

Bizonyos egyoldalúságot a Tóth Endre szép könyvében egyedül az a, már érintett körülmény okoz, hogy a Márton szellemi fejlődésének, irodalmi, tudományos tevékenységének megrajzolására más szerzőnek kellett vállalkoznia, aki ezt azután (külön szakbeli méltánylást érdemlően) el is végezte, a magyar filozófia és paedagogia nagyon hézagos történetének egy pompás új fejezetét alkotva meg vele. Ennek a dualizmusnak következtében szükségképpen el kellett esnie a Márton fejlődése egységes megvilágításának, mert csak az egész Márton-anyag fölött uralkodó *egyazon* szerző tehetette volna sikeres elemzés tárgyává azt a rendkívül érdekes kérdést — nyilván az egész Márton-probléma központját — vajjon az ő egyéni jellemképében és a főiskolaért kifejtett viharos munkásságában mennyi esik eredeti lelki adottságainak és mennyi szellemi, különösen filozófiai formáltatásának a számlájára; inkább a Kant hatása csinált-e belőle nyughatatlan újítót és forradalmár-allure-ökkel fellépő jótékony nagy izgagát, vagy megfordítva: inkább születési, talán már átöröklési adottságai tették szükségképpen a legnagyobb világnézeti forradalom csöndes filozófusának, a köningsbergi filiszter-lángésznek lelkes megértőjévé és első nagy magyar tolmácsává? Egy ilyen egységes szemlélet tudta volna megadni a legelfogadhatóbb magyarázatát pl. a Márton ama, szinte hihetetlen paedagogiai elvének és gyakorlatának is, amely intézményessé tenni javasolta s a saját hatáskörében azá tette is a növendékek egymás általi denunciaciójának, sőt a titokban tartott denunciació jutalmazásának (!) fegyelmező rendszerét (l. 79. l.). Ennél a kérdésnél is nagyon érdekes volna tudniillik azt megállapítani, hogy e nagyon ellenszenves tényből mennyi esik a Márton emberi és nevelői egyéniségének a teherlapjára s mennyi terheli korának paedagogiai elveit és gyakorlatát. Így, magyarázat nélkül, ez a vonás bántóan kirívó ellentétet alkot a Márton jellemének és gondolkodásának többi vonásaival, amelyekben, ha sok másféle hibát is, de alattomoságot, alantasságot és szolgálalkúságot épen nem találunk, sőt mindezeknek nagyon is az ellenkezőit!

De, ha a Tóth Endre Márton-képe e töle nem függő ok miatt nem is eléggé plasztikus, részletekben annál gazdagabb és annál nagyobb erővel állítja eléink különösen azt a monumentális tény, hogy egy intézmény sorsa miként forrhat össze több, mint egy emberöltőn keresztül egyetlen nagy ember sugalmazó képességével, lenyűgöző elgondo-

lásaival és fölényes akarásával. A leendő nagy, összefoglaló pápai iskolatörténethez ez a könyv olyan monografikus alapkö, amellyel többi nagy iskolánk, legalábbis nagy alapítóik és újjáalkotóik élet- és jellemrajza terén, mindeddig alig dicsekedhetnek.

A nagyon lelkiismeretesen megcsinált könyvnek még a részleteiben is alig találunk kifogásolni valót. Az egészen aprószeres dolgokat elmellőzve, főképen a szerzőnek avval a túlszigorúan ítélkező beállításával nem tudunk egyetérteni, amelyben a főiskolához görcsösen ragaszkodó pápaiaknak a székhely ügyében tett felségfolyamodása jelenik meg a könyv lapjain (121. skk. lapok). Itt egy egyetemes kortünettel állunk szemben, amelynek a magyar protestantizmus történetében akkor már majdnem egy század óta megvoltak az előzményei. Az egész XVIII. század — hol vesszős, hol meg, ritkábban, simogató kézzel — ahhoz szoktatta magyar protestáns eleinket, hogy bajaiknak akármilyen szűkmarkú és kétes értékű orvoslását legbiztosabban mégis csak a trón számolyánál kereshetik. Ezt a felfogást egyaránt kifejlesztette bennük a rendi országgyűléseknek (ahonnan a vallásügyek különben is ki voltak zárva) a század végéig makacsul klerikális szelleme, azuralkodói abszolútizmusnak viszont évtizedről-évtizedre láthatóbbá váló felvilágosult irányzata, valamint a saját egyház- és iskola-kormányzó szervezetükben (tudjuk, hogy legnagyobbbrészt *nem* a saját hibájukból) uralkodott teljes jogegységi hiány, sőt zűrzavar, amely végtére is nemcsak az államhoz való viszonyuk kérdéseiben, de a saját, emésztő belső vizsgáltaikban is (gondoljunk csak az egy Sinai-perre!) valósággal ki kellett hogy provokálja a döntő államfői beavatkozást. Nem méltányos tehát ezekben a kérdésekben a jóval később, a mult század második felében kialakult s aztán máig csaknem történetfilozófiai dogmává szilárdult *kuruc-kávinista* egyenlet alapján ítélkezni. (A XVIII. század magyar protestáns történetfelfogásában nemcsak nem érthetetlen kivétel, de mondhatni szabályszerű jelenség — lásd pl. az egész *Historia Diplomatica*t és az egész *Bod Pétert!* — az a hyperloyalis szemlélet, amely például a Márton egyik tankönyvében is, a kiváló Trócsányi Dezső nagy megütközésére [Theol. Tanulmányok 528. lap] nemcsak II. Józsefet és II. Lipótot, de még I. Ferdinándot, *sőt I. Lipótot is* halhatatlanokká vált dicsőséges uralkodóknak emlegeti. És ezt egyáltalában nemcsak a cenzurára való tekintet magyarázza — hiszen pl. a cenzurára való tekintet sem akadályozta meg XVIII. századi íróinkat abban, hogy nemcsak a külföldön, de még idehaza nyomtatott könyveik egyikében-másikában is a lehető legkeményebb nyilatkozatokat ne tegyék az uralkodó *vallásról és egyházzól* — hanem bizonyos mértékben a koráramlat is). Ne felejtjük, hogy Márton, a 17 esztendő debreczeni (*debreczeni*) diák rajongva lelkesedik a Ratio Educationis-ért (Trócsányi i. m. 477. lap) s ezt neki, a saját korának szemüvegén nézve, ép oly kevéssé róhatjuk fel akár nemzeti, akár protestáns szempont-

ból súlyos megtévelyedés gyanánt, mint a pápaiaknak a felségfolyamodványukat, amit egyébként még a második székhelyharcban, a *negyvennyolcas idők küszöbén is* megisméltettek (Lampérth 55. lap).

Csak elírás lehet, de tisztázás kedvéért megjegyezzük, hogy Márton nem „egyetemi“ tanszékre készülődött (181. lap) akkor, amikor bécsi exegesis-professzorrá való esetleges meghívásáról járt a hír, mert a bécsi, akkor még nagyon szegényesen installált protestáns theologiai intézet — amelyről egyedül lehet itt szó — ez időben még teljesen kívül volt a bécsi egyetem kerítésén és csak napjainkban lett jog szerint bekebelezett egyetemi fakultássá.

A Márton István szenvedélyes hirtelenedéseiről, rettenthetetlen szókimondásáról máig fennmaradt érdekes és jellemző sajtó-hagyománybeli anekdotákat (egyet megemlít Lampérth a 161. lapon, egy a Tóth Béla Anekdotakincsében olvasható, egyet pedig egy régi pápai tanár sajtójából tudok) érdemes lett volna e különben oly kimerítő életrajzban megemlíteni s hitelességüknek, amennyire lehetséges, utána járni. Mindenesetre nagyon összhangzanak Mártonnak a könyvből is kiderülő fékezhetetlen, kicsattanó temperamentumával s így legalábbis „ben trovato“ mindegyik.

Mindahárom könyv gazdagítja a tudományt, ékesíti a jubiláns főiskolákat és tisztességet hoz a szerzőknek már eddig is méltán becsült irodalmi nevére.

Révész Imre.

A sárospataki könyvtári kéziratár magyar prédikációi.

A pataki főiskola könyvtárának kéziratára nagyon gazdag prédikációkban. Van köztük latin-, cseh-, magyarnyelvű. Most ez utóbbiakat soroljuk fel. Hátha hasznára lesz a tudományak és felsorolás.

3106. szám (1595-ből, R. R. 577.); 422/4., 2048., 833. (1652-ből); L. 197. (XVII. sz.); 1606. (1846-ből); 1649. (1713-ből); 795. (1787—99. közt); 755. (1729—64. közt); 1327. (XVIII. sz.), a bűn természetéről; 1586. (1772-ből); 1337. (1735—36-ből); 1591., 178. (1671—72-ből, nagy- és kiskarácsonyra); 775/2. (1686-ből, 170 lapnyi!); 883. (1778—81-ből); 660. (1848-ből).

Névszerint is ismerjük a következő szerzőket.

Putnoki János (1616—19). L. 629/3.

Pérchi János (1619). L. 629/3.

Szokoló Márton, jenkei pap, 1598. (L. 606/5.)

Csemnitzky Sándor, 1702-ből. (114.)

Szathmári, újvárosi pap, 1798—1804. (884—85.), két kötetben.

Etsedi T. Mihály: Reménytelen új kóporsó. 1638. (Bethlen Farkas felett.)

Ezek közül némelyik neve a régi magyar könyvtár írói közt is szerepel és méltó a bővebb foglalkozásra.

Rajtuk kívül még sok kézirat predikáció van *Babarik Ferenctől*, *Lenkey Zsigmondtól*, *Szentpéteri Sámuel*től. Több a

Tompából van kiírva. Fejes Istvánnak is van több beszéde kéziratban.

Szentpéteri Sámuel pelsőci pap nevét a Szinnyei: Magyar írók c. lexikona is ismeri. Könyvet ugyan nem tud tőle felemlíteni, csak cikkeit idézi. A 2651. sz. kéziratcsomónk sok beszédét, beszédvázlatát őrzi 1856., 1840., 1855., 1817. stb. évekből. Egyikre, melyet 1839-ben mondott, Sz. S. jegyet is írt. Sok levelét is őrzi a kéziratból.

Lenkey Zsigmond neve is megvan a Szinnyei: Magyar írók c. lexikonában. Azt említi meg róla, hogy az Akadémia 100 aranyas díját megnyerte. A 2650. sz. kéziratcsomónk több száz beszédét őrzi. Gondosan odajegyezte, mikor mondta el s hol, vagy honnan fordította. Így Beje, 1828.; Jerke, 1826/1831. Pelsőc, P. 1830. Beje 1828. Néhányat fordított (Geruler, vagy: traduit par J. Lenkey jelzéssel jelezve) Tieder után (Jerke, 1826), Thomasiusból.

Néha címet is ad a prédikációnak: Atya fiúi egyezés, Rector elfogadó, Beköszöntő stb. Azonkívül gyűjti a régi prédikációkat. (1813: Gábor Istvánné felett Sárospatak. Nagy József).

Prédikációin kívül nagyon sok imádsága van a könyvtárunkban. Így 265. sz. a.: Bűnről való könyörgés, 1834-ből (668.). Hétköznapra való könyörgés 4 hétre, 1834. (669.), 423. l. Szent történet, 1839-ből (2767. sz.) (Nem

szólok levéltári s tudományos kézirati maradványairól.)

Babarik Ferenc neve teljesen ismeretlen a prédikáció-irodalomban. Valószínűen annak a petrohói papnak a fia volt, aki 1787-ben halt meg s 1781-ben egyik diáktársát versben siratja el (1124. sz.); 1785-ben vizsgai tételeket vitat (1134/5. sz.). A 2397. sz. kéziratcsomónk nagyon sok prédikációját őrzi; Losonc s az évszám is jelezve van olykor; még az is, hogy hányszor mondta el. Így Losonc, 1795., 1799., 1803. stb. Néha címet is ír a prédikációnak. Így: Ragályi Zsófia (Csoma Zsigmondné) temetések, 1797 (a losonci egyház egyik lelkipásztora volt ekkor), I. Leopold temetések. (1792.) A 10 parancsolat magyarázata, Szerencsi Mihály temetésén, Méditationes.

Az Eleven tanulság, 1767. Kolozsvár c. prédikációt valószínűleg máshonnan gyűjtötte, aminthogy többször gyűjtött prédikációt, pl. az egyikre odajegyezte: L. D. Petroho, 1757. Érdekes fogással él egyik beszédében: Szathmári Ninomka és Csermecky Nánika együtt beszélgetnek.

Prédikáció-irodalmunk e tisztos munkáinak nevét, úgy gondolom, nem időszerűen feleleveníteni s a róluk szóló hézagosságot kibővíteni.

Gulyás József.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Choisy, J. E.: A Servet kiengesztelő emlékmű. A Kálvin iskolájában nevelkedett emberck megkülönböztető jellemvonásai. — Fordította: dr. Illyés Endre. Szeged, 1930. 48 l. Ára: 50 fillér.

Eugène Choisynek, a genfi egyetem egyháztörténelem tanárának „Calvin éducateur des consciences“ c., 1926-ban megjelent művéből fordít le két részletet Illyés Endre s ezzel irodalmunknak nagy hiányát pótolja. Ő maga is a református *ifjúság* figyelmébe ajánlja a lefordított tanulmányokat s valóban éppen ifjúságunk kezébe nem tudunk Kálvinnól szóló, tudományos értékű és mégis élvezhető stílusú könyvet adni. Kálvin rideg-ségét eleget hangoztatjuk, de rendkívüli nevelő erejét, jellemképző hatását kényelmeskedésből, vagy rövidlátásból sem nem veszünk komolyan, sem nem hangsúlyozzuk eléggé; ugyancsak homályos képzetei vannak intelligens közönségünknek is az 1903 október 27-én felállított, november 1-én leplezett genfi emlékműről. A fordítás oly könnyen hozzáférhető, hogy tartalmi ismeretét feleslegesen tartom. De talán nem felesleges a különben is komoly munkát végző fordítót egynemely hiányosságra figyelmeztetni. Önálló műve (A magyar református földművelő nép lelki élete) nagy elmélyedésről, komoly lélektani és logikai iskolázottságról tesz tanúságot, de abban is fel-lelhetők stílusának azok a gyengéi, amik itt, a fordításban, különösen élesen jelentkeznek. Általában megnehezíti az elmondandókat

sokszor felesleges jelzők betoldásával, (bűnbánó, reménylő 14. l.), vagy a megértést tül-ságos gonddal előmozdítani akaró idegenes mondat szerkesztéssel. Az „az“ mutató-névmást magyartalanul gyakran használja visszamutatásra („...bizunk abban, hogy önök... örködni fognak *annak* épségben tartásán“ 10. l. „Jelképes értelme van e... kőnek, de reménységünk kifejezése is *az*“ 14. l.) Használ idgenszerű kifejezéseket, ahol könnyen kerülhetők. „Így kezdte szavait“ (9. l.): „kifejezzük sajnálatunkat az *általuk még legyőzni nem tudott* türelmetlenség *fölött*“ (10. l.), „az eretnekekkel szembeni halálbüntetések“ (15. l.) stb., füleinket, mond fülünket helyett (16. l.). Egészen különös hatást tesz pl. ez a mondata: „A Kálvin iskolájában járt isteni Ige szolgálóiról is elmondhatjuk azt...“ (32. l.). És nemcsak a magyarosságnak árt ez a kissé tudákos fogalmazás, hanem néhol perbeszál az eredetivel is. Pl. a 14. lapon található mondat: „...a türelmetlenség gyászos emléke ütött tanyát“ az eredetiben: „s'est dressé... un lugubre monument de l'intolérance“ (183. l.). Ami nyilván annyit jelent, hogy emelkedett, állítatott fel, mivel a máglyáról van szó és nem az elvont „emlék“ fogalomról. Ugyanitt „mivel“ kötőszóval kapcsol két mondatot *el* helyett s az eredetinek ezt a komoly kifejezését: „nous l'avons vuiler de granit“ („mi gránitból *akartuk* állítani az emléket“, hogy t. i. fennmaradjon) elmossa: „megadatott szá-munkra-hoz, az előző állítmányhoz kap-

csolja. „Allons jusqu'au fond de nos coeurs“ (186. l.), a 16. lapon: „menjünk... egészen a lélek mélységéig“, pedig nyilván azt jelenti: „szálljunk magunkba“. Kihagy szót az eredeti alapján, ahol pedig a magyarban szükség volna rá: „nous croyons... que rien n'est plus personnel que la foi“ (188. l.): „semmi sem személyibb, mint a hit“. Itt „érzés“, „lelki érték“ csak kifejezőbbé tette volna a mondatot. „Il y a ici plus qu'un acte isolé“ (192. l.) jelentése: „ez nem csak elszigetelt tett“, „több elszigetelt cselekvésnél“ s egészen más a színe Illyés fordításának: „Nem egyes tettről van itt szó“ (21. l.). A 21. lapon „Ha jogászok lennének...“ kezdetű mondat helyes folytatása: jogilag pontos mondatok kialakításával próbálkoztunk volna. *De mi t. és h. fiak vagyunk, tehát egy kiengesztelő emléket emeltünk“.* Végül a 31. l. utolsó mondata pontos fordításban így hangzik: „Ha tudja, hogy egy ártatlan (ember) el van nyomva és egy büntetésre méltó büntetlen marad: nem tud hallgatni, szólnania kell, *még ha* (tant pis si...) megbotránkoztatja (!) is hallgatóit, vagy tekintélyes személyeket“ (95. l.).

A felhozott kifogások nyilván mutatják, hogy sehol sincsen szó olyan hibáról, ami fordítónk nyelvi tudását érintené. Magyar stílusának nem eléggé hajlékony volta a baj (ide sorolható még az úgy-mint állandó használata az is-is helyett) és mivel Illyés Endre állandóan fordító író, komoly törekvésű tanárember, további munkáiban talán hasznát is veszi e néhány igénytelen megjegyzésnek.

Soós Béla.

Künneht, Walter: Naturwissenschaft und Glaube. Stuttgart. (1930). Wege zur Wahrheit. I.

Ez a kis könyv a régi vita elintézésére adott konkrét megoldásaival is érdekes adalék a nagy kérdés tisztázásához, de még inkább azzal a szellemmel, melyből ezek a megoldási elvek fakadtak. Minő változások, — kiálthat fel az olvasó lépten-nyomon, ha csak valamennyire is ismerős a kérdés multjával, az előző kor hangulatához képest, melyből ezt a kérdést nézte! A század fordulója táján még szigorúan és megalkuvás nélkül védte és érvényesítette a természet-tudományos gondolkozásmód alapvető erősségét, a kauzalitás elvét, mely nélkül egyszerűen megáll a tények magyarázata. Anyyira meg volt győződve ennek az elvnek pótolhatatlan, sőt egyedül használható szerepéről, hogy rá akarta erőszakolni a maga elvét minden más tudomány területére, — ebből a törekvésből támadtak a termékenyítő viták az okiság szerepéről a lélek jelenléte közt, meg a természeti és a szellemi vagy történeti tudományok alkatára vonatkozó elmélyült kutatások, ezeknek volt érett gyümölcse a „szellemi“ tudományok autonómiájának fel- és elismerése, amiből aztán divatcikket készül gyártani magának a szellem-tudományi módszer címkéje alatt az újdonsághajhászó kritikátlanság.

A kauzalitás hálózatát Künneht is eltérhetetlennek és sehol meg nem szakítható-

nak vallja, de mennyire más szellemen használja! Erősen megkülönbözteti az okiság elvét, melyet az értelem szükségképpen visz bele a jelenségek magyarázatáért a dolgok közé, a konkrét tétélektől, melyekbe az egyes esetek, vagyis a már magyarázott tapasztalatok törvényeit önti; az első egyetemes, a másik sohasem lehet több, mint esetleges, feltételes, időleges, új tapasztalatok megváltoztatják, a természeti világkép, amelynél többet a természettudomány nem adhat, folyton módosul, a tudománynak tehát szerénynek és óvatosnak kell lennie, nem szabad a *lehetetlen* szót fennen hangoztatnia, tudnia kell, mindenek fölött, hogy nem is képes a dolgok lényegét megismerni, csak valami kicsi és keskeny sávcskát a végtelenbe vesző mindenségből, és ebből a szerény *világkép*ből nincs joga *világnézet*et alkotni, akármennyire szükséges és nélkülözhetetlen is a világnézet; itt osztozik a munkában másokkal, főleg a hittel, amelynek bizonyosságát sohasem érheti el. Ha pl. egy természetbúvár, egy orvos látná ma, hogy Jézus a tengeren jár, nem keresne kibúvót az érzéki csalódás vagy az autosuggestio emlegetésével, nem bizalmatlankodnék, mert tudná, hogy az egyetemes oki hálózatba eddig ismeretlen erők energiái ömölhetnek bele, tehát egyszerűen keresné ezeknek új hatási módjait, akármilyen legyen az elérhető magyarázatuk.

Ez a csodálatos engedékenység, ez a bőkezű visszavonulási stratégia: ez meglep. Miféle titkos motívum mozgatja ebben a természettudományt, hogy pozícióit meggyengítse, sőt feladja? *Mikor pedig nincs rá semmi szüksége!* Miféle ígézet kezd játszani vele? Mindenesetre, a visszahatás törvénye érvényesül elsősorban, a visszahatás arra a nyers, rövidlátó és egyoldalú *naturalizmusra*, mely a természetismeret viszonylagos pozitívítását és szabatoságát egyeduralmi igényekkel akarta ellátni, mely alól a szellemi valóságok elméletei kiszabadultak és most a szakszerű természettudomány is elég erősnek érzi magát, hogy szabaduljon és elég őszinte, hogy megkorrigálja tévedéseit — olyan dicséretes jóvátételi készséggel, hogy csaknem vezekel előde bűnéért, s nem veszi észre, hogy eközben éppen olyan szélsőségekbe esik, mint amit meg akar korrigálni. Alig téved, aki azt véli, hogy ebben a nagy *párfordulásban* része van a korszellemnek is, amelynek egyik alapvető jellemvonását élesen megvilágította a *Surányi Miklós* és szeme (Tömeg és lángész, 236): a világháborúban megüresült lélek az óriási testi és lelki erőfeszítés után pihenni akar, emlékezni sem szeret a brutális küzdelmekre, feledni akar, pihenni vágyik, irénikus az alaphanglata, azért fogadja szívesen, azért *várja* a pihentető, kvietikus, feledtető hatásokat, — azért merül szívesen a sejtelmes távlatokba, — nem ez-e a magyarázata a mindenféle okkultus erők után való esengésének, amennyire az új „dologság“ iránti érzék engedi, nem ezért sikerül a régi metafizikai illúziók reprimálására, azon a címen, hogy elég sokáig élt a szegény fehér faj abban

a téves hiedelemben, hogy csak a tapasztalatot lehet megismerni és megérteni, most ők megmutatják, hogy mi mindent lehet az embernek tudni! Nem ennek az áfiumnak illatát lehet-e megérezni a természettudomány ilyen sejtelmeskedő megnyilatkozásain is? Vegyük hozzá, hogy közben még ott volt az *Einstein* robbantó hatása is, ha egyebet nem, azt elérő eredménnyel, hogy a természettudomány alapfogalmainak értelmét alaposan sikerült összezavarni, úgyhogy a fizikának elég dolgot ad tisztázni ezeket az alapfogalmakat, ami annál messzebb elhúzódik, minél jobban húzódozik a természettudomány a *végiggondolás* műveletétől, s ami ezzel egy, a filozófiai önbírálattól.

Ilyen körülmények közt nem is lephet meg, hogy a Künneth ajánlott megoldásai nem elégítik ki a régi vita egyik szereplőjét sem. Ebben az elszánt egyeztető, sőt egyezkedő szellemben hiányzik a kérdés megoldásának előfeltétele: a határozott és így szabatos elkülönítése a két fél autonóm teendőinek. Pedig a munka pompásan indul, expozíciója feddhetetlen: természettudomány és hit közt, mondja, ami ellentét van, nem lényegükből folyt, *hanem rossz értelmezésükből*. Annál természetesebben várjuk a helyes értelmezést most Künnethől, ebben azonban csalódunk. Amit mond, mind tanulságos és nagyrészt helyes is, csak hogy van egy alaphibája: nem vizet el a kérdések gyökeréig, — persze, a kiegészítésnek elég ennyi is. *A végiggondolás hangulata és művelete hiányzik* ebből a jól induló és mindvégig élvezetesen világos könyvből, ezért nem elégíthet ki sem az alapelv gyanánt adott nézete, sem konkrét megoldásai.

Három főkérdésbe tömöríti a vita anyagát: a teremtés gondolata, a fejlődéstan tételei és a csodák kérdése köré; sok szépet olvasunk mindenikről, éppen csak a végleges tisztázást nem kapjuk meg. Ide sokkal mélyebbre hatoló elemzés kellett volna, úgy a hitet, mint a tudást illetőleg. Künneth tudja, hogy van egy forum, ahol a világnézet kérdéseit kell tisztázni, ő maga azonban nem viszi a kérdést eddig, így a megoldást maga ítéli befejezetlenségre. Azt a tisztázást a tudásnak és ezzel a tudománynak mélyebb elemzése adhatja meg, ahol mindenek előtt az igaz ismeret kérdését kell megvilágítani, ezzel az abszolút és relatív igazságát, másfelől a hit mélyebb értelmezése, mint aminővel Künneth dolgozik, hiszen a *hit* nála a keresztyén egyház egész történeti komplexumát jelenti; ilyen tömeges fogalmakkal azonban nem lehet tudományosan dolgozni. Itt mély lélektani, főleg pedig értéktani tájékozódásra lesz szükség.

Mindent összevéve, a tanulmány nyereséges minden olvasóra, akit a régi és bizonyára, örök kérdés érdekel, mert őszintén exponál olyan problémákat, melyek minden gondolkozó értelmet fogva tartanak, és ha magukon túl utalnak, annál jobb: könyvnek, gondolatcsomónak nincs nagyobb jutalma, mint hogy *hodegosz* lehetett legalább az út egy darabján.

Tankó B.

Altmann, Alexander: *Metaphysik und Religion. Das Problem der absoluten Transcendenz.* 1931.

A rövid füzet prolegomenának van szánva egy részletes mű elé, melynek itt alapelveit akarja tisztázni. Jelentőssé teszi mindennek előtt álláspontja, melyről vállalkozását végzi, aztán, tartalmilag, amit elmond éppenúgy, mint ami hiányzik belőle.

Álláspontja a végiggondolt transzcendentalizmus, amely abszolút metafizikát (a Scheler és Heidegger értelmében) képzelenségnek tart. Ha tehát mégis beszél transzcendenciáról, még pedig a legkomolyabb igénnyel, akkor előre világos, hogy ez a transzcendencia nem jelenthet dologi létező valóságról szóló tant, hanem valami egyebet; Altmann meg is mondja, mit: az intenció irányát, a viselkedés módját, mellyel az ember a valósághoz viszonyul. Valami mély érzelmi motívumnak kell itt közrehatnia, hogy az ember a transzcendencia funkcióját végezze: a szorongás kínjától akar szabadulni, amint ezt régebbi kezdeményezések után ma főleg az idézett két bölcselő hangsúlyozza. A metafizikai ösztön ennyiben egy a vallással, hogy mind a kettő ebből az alapmotívumból ered, de, ez az Altmann érdekes megállapítása, a metafizikai ösztön a maga indító motívumával, a *csodálkozással*, voltaképpen nem jut el a transzcendenciaig, megáll ott, hogy a valóságot, az ismert, már átdolgozott valóságot abszolúttá emeli, nem akar túlmenni rajta, — ezért nem is elégíti ki a metafizika abszolútuma a vallásos lelket, és ezért van fölötte a vallásos viszonyulás a metafizikának: mert a vallás alapmotívuma más, mélyebb: az *Ehrfurcht* az, amely nem akar semmiféle ismerő funkciót se végezni, hanem csak egy gyakorlati, azaz életteljes kapcsolódással összeforranai a transzcendens hatalommal. Ezért az Isten sohase „élhető át“ (Otto és Scheler ellen), s ezért van az, hogy a vallásos embernek fő teendője nem az ismerés, hanem a cselekvés, csak másodlagos, bár szükségképpen alakzat a (mithikus) magyarázat, a *ἱερός λόγος*. Csak a vallásos viszonyulás él a transzcendencia kategóriájában, ismereti kategóriának nem szabad érteni a transzcendenciát.

Údító és jóltevő gondolatok ezek a metafizikai ösztön mai féktelenkedő portyázásai idején, és kíváncsian lehet várni részletes kifejtésüket. Itt főleg azt, hogy megtalálja-e a pompás iskolázottságú író azt a természetes metszőpontot, ahol ma még egységbe nem futó gondolatai jegegedő fókuszra lelnék. Ez a pont az érték és az értékelés gondolata. Az író ismeri is ezt a fontos eszmét, hiszen a Dilthey iskolájába járt és idézi is a nevezetes tételt, hogy „a feltétlen érték követelmény, de nem végrehajtható fogalom“, de nem használja ki egész tartalma szerint. Pedig az *Ehrfurcht* gondolatában nyilvánvaló az értékelő tudat eredetű csirája, ugyanaz, amely a régi református elvet fakasztotta: a finitum non capax infiniti elvét; s ha egyszer az abszolútumot végiggondolja, rá kell akadnia, hogy az abszo-

lútmnak csak mint érték kategóriának van értelme, ontológiai fogalomnak véve, elbírhatatlan ellentmondást jelent. — Azért mondhattam, hogy ami hiányzik a tanulmányból, éppen olyan tanulságos, mint amit kifejt, mert újabb szószólója annak a mindig

jobban felismert ténynek, mely a vallás, de általában a metafizikai gondolkodás alkatának törvényét fejezi ki, hogy ezekben a kérdésekben éppenúgy nem lehet révbe jutni az érték fogalma nélkül, mint a hajónak iránytű nélkül. **Tankó B.**

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Études Théologiques et Religieuses. 6. év-folyam, 1. szám.

Visser t'Hoofl W. A., a református teológiai gondolkodás megújulásának ez egyik legkitűnőbb fiatal képviselője, KIE-ember (akinek az amerikai szociális evangélium háttéréről írt pompás szellemtörténeti vizsgálódása úgy az ó-, mint az újvilágban nagy és méltó feltűnést keltett) bevezetést ad a Barth teológiájába. A rövid, csattanós és kristálytisztá fejtetést magyarul is nagyon érdemes volna megjelentetni (sajtó alá kész fordítása megvan alulírott nál). — *Dallière L.* a filozófiai idealizmusról ad teológiai kritikát, további három számra is kiterjedően. — *Bois G.* az annam-i keresztyén misszió kezdeteiről ír alapos tanulmányt. — *Clavier H.* szerkesztő a „humanizmus“-nak a megszokottnál jóval tágabbra vett fogalmát veszi ezen s a következő három számban nagyon beható történeti és valláslélektani kritika alá a keresztyén vallásosság szempontjából. — *Mondain G.* a madagaszkári keresztyéneknek az Ószövetség iránti sajátos előszeretetét elemzi. — 2. szám: *Keller Adolf.* e kérdés

legauthentikusabb szakembere az egyházak nemzetközi szociális tevékenységét ismerteti. — *Barnaud J.* napjaink presbiterianus keresztyénségéről ad összefoglaló képet. — 3. szám: *Bianquis J.* a syriai görög orthodox egyház jelenlegi válságát tanulmányozza. — *Arnal A.* Barth-tal vitatkozik, sehogyan sem tudva elfogadni a Teremtő és a teremtmény közti radikális és abszolút hiatus-t. — *De Saint-André L.* a lausannei oekumenikus konferenciának a sákramentomokra vonatkozó tételeit bírálja kálvini szempontból. — *Bruston K.* a synoptikus evangéliumkritikához szolgál részletadatokkal. — 4—5. számok: *Allier Raoul* az ú. n. „történelemelőtti“ idők egyes homályos problémáit igyekszik megvilágítani a nem civilizált népek életének tudományos vizsgálatából merített analog vonásokkal. — *Dibelius M.* az Újszövetség és a vallástörténet kapcsolatairól folytatja a mult évfolyamban megjelent tanulmányait. — E számok nagyon gazdag kritikai rovatokat is tartalmaznak a teológiának és a vallástudománynak csaknem mindenik ágából. **Révész I.**

HAZAI IRODALOM.

A nagykőrösi Arany János Társaság évkönyvei (1—5).

1925 március 22-én fényes külsőségek közt alakult meg Nagykőrösön az Arany-Társaság, hogy az Alföld e kálvinista metropolisában a művelődés tűzhelye legyen, amelynek oltárán újabb és újabb nemzedék gyújtson „régii fényű új szövevényeket“. Ez a régi fény, vagy a régi multnak korunkba világító fénye, melynek világánál igyekszik bepillantani az utód az elődök küzdelmes életébe (Benkó J.: Három város törvényszéke), vagy a közelmult nagy alakjainak fejről sugárzó glória, a nagy tanári kar tagjaiéről (Arany, Szász K., Ferenczi, Anasztász, Szilágyi Sándor, Mentovich F.) Olykor régen porrá lett nagy magyarok lelkét idézik, hogy „azoknál időzzenek, akik mások voltak“. (Apáczai, Sárvári Pál), olykor nemrég elköltözött kiválóságokról emlékeznek meg. (Vargha Gyula, Rákosi Jenő, Kassai Vidor, Gyulai Pál, ...). Nagykőrös nagyjainak mozgalmas képsorozatából is fel-tűnik előttünk az évkönyvnek lapjain egy-egy arc (Bíró Pál, Filó Lajos), de a magyar népszellem bűvárlásáról is beszélnek a közlemények (Magyar népművészet, Halódó nótafa, A magyar nép jelleme Arany költészetében). Olykor a száraz jogi fejtetést pajzán humor aranyozza meg

(A fülemle). Mégis Arany János áll a közép-pontban, őt vizsgálják, őt csodálják, őt elemzik legtöbben, prózában, versben egyaránt. A szépirodalmi rész is nivós, hiszen olykor Herczeg, Bárd Miklós, Vargha Gyula, Lampérth írásait találjuk a helyi írók művei mellett, sőt egy cikk az erdélyi költők műveiből is ad szemelvényeket. A hivatalos rész hűséges krónikása az öt év eseményeinek. Az ötödik kötetből megtudjuk azt is, hogy az Évkönyv szerkesztésében a szerkesztő főtítkárnak anyagiakban is korlátlan megbízása volt. Szinte példátlan, de egyben örvendetes eset ez: jellemzi az ügy fontos voltának komoly érzését. De az is jellemző a szerkesztőre, hogy maga szerényen megelégszik azzal, hogy Sárváriról szóló értekezését három évkönyv hozza részletekben. Plus ultra! **Gulyás J.**

Erdős Károly: A galatziai probléma. Debrecen, 1930. 25 l. (A Tisza István Tudomány- és Társaság kiadványai.)

A sorrendben utánajövő értekezés is probléma szálaít bontogatja, amely probléma nagy elmélyülést, de egyben hitbeli megértést is kíván. Mi is az a galatziai probléma? Pál apostol levele megadja rá a választ: A Krisztusban való hit teljesen elég az üdvö-

zülésre (akár zsidóknak, akár pogányoknak). De ezt a tant csakhamar bolygatni kezdték, vitatkoztak afelett, hogy a hit elég-e a megigazulásra, vagy még a cselekedetek s a peritoméről szóló mózesi törvény is szükséges hozzá. Így állt elő azután a problema. Lelkiben felháborodva ez aknamunkán, írta rá Pál e feleletet, melyet ő egyenesen a Krisztus kinyilatkoztatásából nyert. A zsidók a maguk számára követelik az elsőséget úgy a peritome, mint a mózesi törvény alapján, Pál kimutatja, hogy a keresztyének a Krisztusban való hitből bírják a lelki javakat. Visszaveri az ő személye elleni támadásokat is. Rámutat szerző a Pál eszélyes és erélyes viselkedésére a Péter magatartása miatt kettészakadt antiochiai gyülekezettel szemben. Ez a problema (a hit és a törvénycselekedet probl.) azóta is él a keresztyén egyházban. Az elevenen megírt dolgozat végén a források jegyzéke olvasható. (Szívesen vettük volna még Weber, Stock, továbbá a Prot. Szemle 1893. és Pongrácz József A galatákhöz írt levél (Pápa, 1913.) 14. lapjain felsorolt írókat is.) Egy-két szavát mással cserélnék ki (elvtársi, evangélium-hú), az érdekes problémával tovább foglalkozni akarók irányítása végett.

Gulyás J.

Rácz Lajos : Keleti hatások a görög filozófia kezdeteire. Debrecen, 1929. (A Tisza István Tudományos Társaság kiadványai.)

Szerző e 40 oldalas értekezésében azt vizsgálja, hogy igaza van-e Zellernek s Hopfnernek abban, hogy keleti hatások nincsenek a görög filozófiában. Vizsgálódásának eredménye éppen az ellenkező felfogásra vezeti őt. Az egész szellemi élet beható szemlélete, az ethnikai, vallási, költői jellemvonások mérlegelése után nem habozik kijelenteni, hogy a görög bölcsészet már megindulásakor a Kelet behatása alatt állott. Az ion természetfilozófia képviselőinél egyenként kimutatható ez. Thalész Pythagores Egyiptomban is járt. Mithologiai, vallási behatásokat Assziriából és Babiloniából is kaptak a filozófusok (astralis theologia). Egyiptom is hatott rájuk. Végző következtetése : a görög tudomány, a görög bölcsészet Keletről kapta az első magvakat. (Valószínűleg az írás betűi is Keletről valók, a föníciaiak közvetítésével, 12. l.)

Gulyás J.

Boharsik Pál : A kozmogonia problémája és az ion természetfilozófia. Debrecen, 1929. 22 l. (A Tisza István Tudományos Társaság kiadványai.)

A Tisza Társaság ez értekezést a Rácz Lajosé után osztotta be, hogy így a két egymással rokonságban lévő tárgy az alakra és tartalomra sokszor heterogén értekezések közt némi közelséget hozzon létre. Vizsgálja a mithosztól a Hesiodos theogoniáján a kozmogonia felé vezető utat erre a kérdésre : hogyan lett a világ. A Hesiodosé mellett az orphikusok felfogását fejtegeti, azután áttér Tholes ár-elméleteire, melyet ő nem tart túlságosan primitívtnek, azután vizsgálja Anaximandros ἀπειρον-ját s a világ végéről való

felfogását. Rá-rámutat későbbi tudósok gondolataival való csodás egyezésekre (Laplace). Anaximenes a levegőt tartja ősanynagnak. Amint Anaximandrosnál a világfolyamat mechanikus felfogását emeli ki, úgy itt is megállapítja, hogy nézete Anaximandros nézetének továbbfejlődése. Elődjéé az első filozófiai rendszer felállítása, az övé az első természet-tudományos hipotézis. A problemát szerző idáig kíséri Pythagoras, Xenopheresről s társairól már nem szól.

Gulyás J.

A pataki diákvilág anekdotakinese. II. kötet. 223 l. Budapest, 1923.

A volt pataki diákok iskolaszerzetének egyik beszédes bizonyosága az, hogy az Anekdotakincsnek immár a II. kötetét is kiadták. Ha az I. kötet színvonalát változatosságban, elevenségben nem is éri el, az önálló cikkek számának s az új egyének belépésének s munkábaállításának és a megörökítetteknek emelkedése a lelkesedés beszédes bizonyosága. Ujság a diákszavak összeállítására is,¹ amit a debreceni diákszövetség is tervbe vett.

Gulyás J.

Rácz Lajos : Adalékok a XVII. század magyar műveltség-történetéhez. Két tanulmány. Sárospatak, 1930.

Mindkettő különnyomat. Előbbi a Sárospataki Lapokban jelent meg. Az elsőben azt bizonyítja a szerző, hogy a XVII. században a népiskolák tannyelve a latin volt. A másodikban a sárospataki főiskola első nyomdájának történetét tárgyalja (1650—1671). A kis, 45 lapnyi füzetet a hazai művelődés története iránt érdeklődők haszonnal fogathatják.

Gulyás J.

Payr Sándor : Cordatus Konrád budai pap. Luther jó barátja. Luther Társaság kiadványai. Új sorozat. V. 5. 44 l. Budapest, 1923. — Ára 1.50 P.

Cordatus (1476—1546) neve a magyarországi reformáció kezdeteivel kapcsolatban gyakran fordul elő egyháztörténeti irodalmunkban, de életének összefüggő, kritikai leírását eddig nélkülöztük. Igaz, hogy nem első csatorban álló, nem is állandó munkása nálunk az evangéliumi hit terjesztésének ez a huszita eredetű, heves vérmérsékletű, talán túlzottan nyers paptudós, de Budán ismerkedett meg az evangéliummal, kétézben is szenvedett nálunk hitéért súlyos fogságot, külföldön pedig állandóan megőrizte érdeklődését a magyarországi események iránt. Payr könyvecskéjében a módszeres, nem dicsekvő, de gondos kutatás eredményeképpen több értékes adata találunk. Véglegesen megállapítja Cordatus ausztriai (Weissenkirchen, Wachan) származását, elfogadhatóvá teszi, hogy Budán 1512-ben jelent meg először, főleg azonban tisztazza az őt Reys Konrád zwingliánus lelkéssel összetévesztő nyilatkozatok kérdését (18—19. l.). Életrajzának nálunk kevéssé ismert részletei, hogy Luthernek négyízben is volt vendége, (közben kétszer 1—1 évig!), hogy a Tischre-

¹ Az I. kötet ismertetéséről. 1927. 182. l.

den címen összefoglalt feljegyzéseket ő kezdte meg és Luther házában egészen bennfentes. Cordatus egyéniségéről, emberi gyarlóságairól és erényeiről is világos képet rajzol Payr s ezzel olyan hiányt pótol Cordatusra nézve, amit, sajnos, legtöbb reformátorunk életére nézve súlyosan érzünk. Calasiusnak egy feljegyzéséből bizonyosnak vehető, hogy Budán — természetesen a németek szolgálatára — rendszeren meghívott pap volt s innen tudjuk meg azt az irodalomtörténetileg érdekes tény, hogy Cordatus már a mohácsi vész előtt prédikálta a török veszedelem isteni büntetés jellegét. Ugyancsak Cordatusnál merül fel az a gondolat is, hogy a bűnön kívül az evangéliumi hit üldözése is oka a pogány pusztításnak. A magyarországi vonatkozások közül kiemelni Payr az 1523. évi LIV. § hatását, Mária királyné félreérthetetlenül protestánsvédő magatartását és azt, hogy Luthernek magyarországi — pontos! — értesülései Cordatustól származnak. Végigkíséri Cordatust Joachimsthalban, Zwickában, Niemeckben és Stendalban eltöltött éveim át, egészen haláláig. Élete vége felé vált igazán evangéliumi prédikátorra, akinek két kötetre való beszédét Melancthon is méltónak tartott a kinyomatásra. Melancthonnal való viszálja Luther iránti erős ragaszkodásának bizonyítéka. Megemlíti még Payr azt is, hogy Cordatus sem nagyon szereti a magyarokat és II. Lajos halálának okát éppen a magyarság németgyűlöletében látja.

Nem Cordatus életével függ össze, de érdemes adalék, hogy az a budai György könyvárus, akit megégettek 1523-ban, valószínűleg Cruss János volt. Az egész kis könyvön átvonul ez az aprólékos adatokig menő hűség s ez a tárgy iránti lelkesedés, mindvégig választékos, élvezetes előadásmód mellett Payrnak legnagyobb érdeme. Szilárd meggyőződésünk, hogy a magyar reformáció történetének a megírása majd csak akkor válik komoly lehetőséggé, ha ilyen színvonalú monográfiák vetik meg az alapot hozzá.

Soós Béla.

Dr. Kristóf György : II. Apafi Mihály fejedelem könyörgéses könyve. (Különlevonat az Erdélyi Múzeum 35. évf. 1. számából. — Kolozsvár, 1930.) 49—63. l.

II. Apafi Mihály neve történelmi név, de ő maga igazi szerephez sohasem jutott. Rövid életében (1676 október 13—1713 február 1.) megérte az árvaság, a megaláztatás, a hontalanság keserűségeit és nem lehetett a maga sorsának irányítója. Ha nem is veszi körül alakját sasfióki glória, mindenestre megérdemli mély emberi részvétünket, meg azt az érdeklődést, gondot, amivel Kristóf György összeállítja a reávonatkozó eddig felszínre került adatokat. Mert ez a kis értekezés nemcsak a könyörgéses könyvet elemzi, hanem tulajdonképpen összefoglalja dióhéjba Apafi egész életét. Az élet komoly feladatait korán megismerő, az eseményekbe inkább beletörődő, mint velük harcraszálló lelket boncol elénk imádságos könyvéből. Tehát azokat a vonásokat erősíti meg, amiket

Bíró Vencel Apafinak a naplója nyomán állapít meg (Erdélyi Múzeum. 36. évf. 46. l.), de mégis észrevesz a gyermekifjában értékes lelki tulajdonságokat is. Egyéni gondolkodásmódot nem mutatnak ugyan imádságai, amik közül az első kettőt nevelője, Keszei János írta be a nagyenyedi kollégiumban őzött kéziratok imakönyvbe s valószínűleg együtt is szerkesztették ezeket, de a református hit megtartó ereje átcsillog rajtuk. Az imádságokat Bartók György már 1909-ben közölte, szerzőnk pedig jegyzetben új kiadást jelez, új azonban keletkezésük idejének gondos megállapítása (ötödik és hatodik ima, 1701 szept. 7. előtt!), valamint Révész Imrének a Bethlen Kata társaságát említő soraira felhozott cáfolat (64—65. l.). Megnyerő az értekezés hangja: korban távolos, jelentőségükben túlságosan nagyra nem tartható irodalmi és történelmi kérdések megvilágításában, sőt megkedveltetésében tudományos irodalmunknak ez egyik leg-hathatósabb fegyvere.

Soós Béla.

Dr. Hegyaljai Kiss Géza : Kossuth. Élet- és jellemrajz. Miskolc. I. 1928. II. 1930. 80. 188+206. l.

Az átértékelő történetírás korában, midőn nemzetünk nagyjai egyik nagy reáltörténészünk tolla alatt csaknem mindnyájan elvérzettek, egy férfiú maradt még, kihez nem mert nyúlni a szenzációkeltésről ismert történetíró és ez a férfiú: Kossuth Lajos. Pedig Kossuthnál a működését illetőleg ugyancsak lenne kritizálni való, míg az idő s a körülmények igazi nagyságát ki nem bontakoztatták. De Kossuth annyira összeforrt a magyar néppel, hogy az ő egyéniségének hálóköntősen való mutogatása nemcsak hírlapi és irodalmi polémiákra vezetne csupán, hanem az író a népitélet súlyosabb következményei elé is állítaná. E helyett más irányzat kapott lábra. Görgeyt kezdték emelni s ha emelkedik Görgey, természetes, hogy ez magával vonja a Kossuth süllyedését, vagyis a Görgey-kultusz a Kossuth-kultusz ellenszere. Az eredmény körülbelül egy. Legalább hatását illetőleg, csak az utóbbi módszer finomabb lévén, veszélyesebb is.

Ez az irányzat nem a nép köréből indult ki, tehát a nép még mindig úgy látja Kossuthot, amilyenek apái bemutatták. A nép csak akkor fog másképpen vélekedni, ha már egy más felfogás általánosan elterjedt. Éppen ezért az a fontos, hogy a tudományos történetírás körében legyen tárgyilagos munka, melynek nem a tendencia ad létjogosultságot, hanem amely „sine ira et studio“ megmondja, melyik nagy embernek mi az érdeme s megemlíti, hogy voltak hibái is, melyek akadályozták, hogy még nagyobbá fejlődhessen; de nem ad táptüzet a szenzációra éhes publikum elfogult és vándoló hajlamának.

Kossuthról nagyságának és jelentőségének megfelelő munka nem volt még történet-irodalmunkban. Ezért nagyon is kívánatos volt, hogy megfelelő Kossuth-életrajz lásson napvilágot. És e várakozások közepette

jelent meg egy élet és- jellemrajz Kiss Géza tollából. De elolvasása után kielégítetlenül kellett letenni.

Kiss Géza neve nem ismeretlen előttünk. Böcs ünnepe, valamint történeti tárgyú dolgozata révén ismeri a Theol. Szemle olvasó közönsége a nevét, Révész Imre és Filep Gusztáv bírálataiból. Az előbbi dolgozataiban megszokott önpanaigirus Kossuthról írott könyvből sem hiányzik.

Saját maga beismeri, hogy kevésbé sikeres mesterségek közé tartozik a név-elemzés, mégsem riad vissza tőle. A héber vonatkoztatás egyenesen nevetséges, a szláv vonatkoztatás ellen való tiltakozás nemkülönben. Abban nincs semmi szégyen, ha szláv származásúak voltak hajdanán valakinek az ősei. Egy nemzetre csak felemelő lehet, ha annyi idegen elemet tud felszívni, asszimilálni és egyesíteni magában. Az pedig éppen dicsőség, ha vezető nemzeti egyéniséggé formálja, felesleges hát ellene úgy tiltakozni, mint ahogy Kiss Géza teszi, annál is inkább, mert Skultétynak nem régen megjelent pamfletje, a szláv származás kimutatása mellett is, megtagadja Kossuthot. Nem ismeretlen az a körülmény sem, hogy a klagenfurti levéltárban nem egy akta van, melyben egy bizonyos Kossuth Frigyes Vilmos, szláv evangélikus lelkész szerepel, kinek nincs összeköttetése sem Kossuthtal, sem a családdal és mégis figyelteti az udvar a neve miatt. Az udvardi Kossuth nemzetiség régiségének kimutatása mellett a címer-szimbólika éppen nem találó, nem is szolgál arról, hogy érdemekért nem címert adományoztak.

Valósággal kérkedik a szerző azzal, hogy munkája megjelenéséig, egy az előszóban jelzett művelt közönség és tanuló ifjúság számára készített könyv megírásáig. Hentaller munkája volt eddigelé a legjobb Kossuth-életrajz, de ez is hézagos és hiányos. Nem szólva arról, hogy Hentaller nem ismerhette azon forrásokat, melyek időközben publikáció, vagy a bécsi levéltárak hozzáférhetősége folytán szerzőnek rendelkezésére állottak — téves a szerző amaz elgondolása, hogy a művelt közönséget és a tanuló ifjúságot egy kalap alá vonja. Mint lelkésznek tudnia kell a lélektanból, hogy más a nagy-közönség és más a tanulóifjúság követelménye. De akár ezt, akár amazt vesszük, nem szoktunk sem a művelt közönség, sem a tanulóifjúság kezébe jegyzetekkel bőven megspékelt könyvet adni. A terjedelemtől nem is szólva, egy könyv, mely két év utáni folytatásban jelenik meg, alig tarthat érdeklődésre számot. Különösen nem a művelt közönségnél, vagy a tanulóifjúságnál. — A jegyzetes túlfűszerezettségnek azonban, mint a könyvből kilátszik, más volt itt a célja. Míg ugyanis azon kijelentéssel, hogy a nagy-közönség számára ír, a fogatkozásait fedi és a magasabb szempontú bírálat elől igyekszik menekülni, valósággal egyébként el van ragadtatva vállalkozásától s eme bő jegyzetes felsorolással nem annyira ismereteinek igazolása, mint inkább e téren való saját irodalmi tevékenységének a folytonos szem

elé tárása lehetett a szándéka. Hiszen a sorok közül azt olvashatjuk ki, hogy az ő munkája minden eddigit felülmut.

A könyv megírására vonatkozó érvelése is téves. Szerinte azért kell Kossuthról írni, mert minden kor másképpen látja Kossuthot. Ezt aligha lehetne általánosságban is aláírni. De a művelt közönségre és a tanulóifjúságra vonatkozólag pedig éppen nem. Ellenben egy könyv megjelenése után, lehet, hogy másképpen fogják látni Kossuthot. Az átértékelő történetírás is azért ír, hogy más színben tüntesse fel az eseményeket és más vélemény alakuljon ki egyes vezérlő egyéniségekről, mint amilyen eddig volt. Sokkal inkább azért kell írni, mint fennebb is szó volt, hogy az átértékelő történetírás szokott eljárásával szemben a tendenciamentes tárgyilagoss beállítás érvényesüljön a tudományos történetírásban és ez hasson a népies műre is.

Az eddigi történetírókkal egy vágányon halad az a megállapítás, hogy Kossuthot csak hála illeti, mert bár látta az önvédelmi harc elkerülhetetlenségét, mégis jogossá is akarta tenni a szabadságharcot s ezért időt engedett Ausztriának a fegyverkezésre, a rácoknak pedig ezzel alkalmat a magyar vér ontására. Éppen ez az oldal az, melyen Kossuthot támadás érheti, mert hiszen egy politikusnak, ki nemzeti politikát irányít, nem szabad alkalmat adni a nemzeti politika elleni akcióra, sem olyan vérengzésre, mely a nemzeti népességi statisztika 25 %-os eltulódását eredményezi. Szól odavetett mondattal a közlekedési politikáról, de elhallgatja, hogy téves volt az a közlekedési politika, melyet Kossuth képviselt a vukovár-fiumei vasútvonalat illetőleg, szemben a budapest-fiumei irányzattal. Ezt csak azért említem meg, mert tényleg, ha a művelt közönség és a tanulóifjúság számára írt könyvről volna szó, ennek tényleg el lehet maradnia, de Kiss Géza munkája csak a népnek címzett, lényegében azonban éppen más igényekkel fellépő munka, miért is nem hagyható figyelmen kívül ez a körülmény sem.

Nem emeli ki azt sem, hogy István nádor miért hagyta el Magyarországot? Görgy-irodalmat közöl, de ez sem teljes; minék akkor az irodalom közlése? A függetlenségi nyilatkozat alapokára más forrásra való utalással mutat rá. Miért nem szól maga róla? A lélektani indokokat ki kellett volna emelnie! Nem szól arról a végzetes halogásról sem, mely a Dembinsky fővezérvételével súlyosan hozzájárult a szerencsétlen kimenetelhez.

Erősen hangoztatja a szerző, hogy mennyi Kossuthra vonatkozó levéltári adatot nézett át. Ennek éppen nem látjuk nyomát, még hivatkozás sem történik rájuk. Annál inkább látjuk Steier és Berzeviczy hatását, melyet a szerző sem tagad, de akkor miért hangoztatja, és miért emeli ki önmegállapításképpen, hogy utalnia kell a függetlenségi nyilatkozattal kapcsolatban arra a körülményre, hogy az orosz intervenció igénybevétele kezdetől fogva benne volt Ferencz József politikájában?

A második kötet már sokkal értékesebb. Újat itt sem sokat ad, de itt mégis kevésbé látszik kiemelni magát, mint az első kötetben. Hibája itt, hogy nem egyszer olyan dolgokat bírál és próbál értékelni, melyeket egyszerűen csak ismertetnie kellene. Hogy az előbbi kötethez képest ez már „Karácsony havában kelt” előszóval indult útnak, az az ő sajátos természetétől megszokott dolog. Az sem kelthet feltűnést, hogy itt is kiemeli, hogy ő volt az a vállalkozó szellem, ki egy, az eddigieket felülmúló nagyobb Kossuth-életrajz megírására vállalkozott! Nem szólva arról, hogy sajtóhibák is kerültek a könyvbe, téves adat, hogy Kossuth 1863-ban 90 éves volt! Ha pedig már az előbbi írókat felül akarta múlni részletesség dolgában, ki kellett volna emelnie, midőn az amerikai rokonszenvet említi, hogy Kossuth

volt az az addigelé egyetlen idegen, kinek a temetésekor az egyébként csak egyesült-állambeli elnököknek járó harangot megszólaltatták.

A szép stílust és nyelvezetet lehet e könyv úgyszólván egyetlen értékének tekinteni. De ez azután igazi értéke. Ezzel itt is hatást kelt, mint egyéb irodalmi munkájában, mellyel nagyobb szolgálatot tesz az irodalomnak, ha azon marad, mint a történelmi irodalomnak, ahol bizony a szakképzettség marad mégis az első követelmény. A népies irányú Gracza és Vajda-féle Kossuth-munkákkal szemben is újat alig mond, leszámítva azokat a körülményeket, melyeket ezek időbeli okok miatt nem is említhettek (Például: Budapesti Kossuth-szobor, amerikai emlékmű felállítása stb.).

Dr. Klein Gáspár.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztesi József akadémiai utazása' a' külszországokban. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

43. Pierius Winsemius. Menel, Fr. I. M. D. 1616 oltá Historiographus Frisiae; majd 1636-ban Eloqu. & Hist. Prof. lett. — Munkái: Chronyk van Friesland, Belga nyelven; Historiar. ab excessu Caroli V. Caesaris ad A. 1581. Libri VII., Vita, res gestae & mors Principis Mauriti. &c. — † 1644.

44. Joh. Cocceius (tulajdonkép' Cock vagy Coch) SS. Th. D. Amama, Pasor, Maccovius és Amesius voltak a' Tanítói: így lett 1630-ban Philolog. Sacrae Prof. Brémában, a' hazájában. Franequerában volt Lingvae Hebr. Prof. 1636—'s SS. Theolog. Prof. 1643 oltá. Székfoglaló (inauguralis) Dissertatiója volt *de Indole, radicibus & regno falsae, typoque verae Religionis, ac Ministrí Ecclesiae*. Czímjéből ítélve, megérdemlené a' megszerzést! — Bő Commentariust irt a' Sz. Bibliára; irt Lexikon Hebr., & Chaldicum-ot is és sok, a' Theológiához tartozó értekezéseket: de mind ezek egyszersmind feltalálhatók inter Opera ejus omnia Tomis 1—XI. fol. — † 1669.

45. Nicol. Vedelius. SS. Th. D. & Prof. 1639 oltá. Munkái: Ignatii Epistolae cum additis Exercitationib.; Rationale Theologicum; de Arcanis Arminianismi; de Episcopatu Constantini M.; de Prudentia veteris Ecclesiae; de tempore utriusque Episcopatus S. Petri. &c. — † 1642.

46. Christi. Schotanus, a' Sterringa. SS. Th. D. L. Gr. Prof. 1639— ismét Hist. Eccles. 1644 's SS. Theolog. Prof. 1646 oltá. — Munkái: Collegium Miscellaneor. Theologicorum; de vero sensu Articuli *Descendit ad Inferos*; Genethlia & Pascha; 'Εξάρμοσον.; Diatribe de 8 Sacramentis V. & N. Testamenti; Biblioth. Historiae S. veter. Testamenti; Continuatio Historiae Sacr. Sulpitii Severi; de Versione LXX—virali; Triumphus S. Script. adversus Infideles; Vindiciae Christianae veritatis contra Judaeos; de

Ethnicismo Aristotelis contra Fort. Licetum. Sőt megirta Frisia' dicsőségét is (Heerlykheyd) 's keleti — 's nyugotira lett megosztását (Geschiedenissen), Belga nyelven. — † 1671.

47. Joh. Antonides van der Linden. Henr. Anton. Nepos. Medicinae D. & Pr. 1639 oltá, 's Könyvtárnok. — Orvosi tudományra tartozó munkáin kívül, kiadta: Adr. Spigeli Opera; Hippocratis opera; Celsum de Medicina, et Cardanum de utilitate ex Adversis capienda. — † 1664.

48. Joh. Phocylides Holwarda. Medic. & Philos. D. & Profess. 1647 oltá. — Munkái: Astronomia reformata; Philosophia Naturalis. Sciagraphia Logicae generalis. &c. — † 1651.

49. Joh. Jac. Wissenbach. I. M. D. Utazott 1636-ban Galliában és Angliában. Lett Franequerában A. 1640. Juris Civil.; 1647-ben pedig Pandectarum primarius Professorrá. — Munkái, egyebek között: Emblemata Triboniani; Notae Nomophilologicae ad passionem Christi; Disput. Juris Civilis, & Contradictiones Juris Canonici. &c. — † 1665.

50. Jo. Cloppenburgius. SS. Th. D. Hardevicumból hivatott 1643-ban Theolog. Professornak, de csak 1644-ben köszönte be, *de Cathedrarum Evangelicar. Libertate Christianá* tartott Órátiójával. Ugyan ő volt Ecclesiastes Academicus — is. — Együtt is kijöttek, II. Volum-ben, melyek az Egyházi Historiához, a' Theológiához tartozhatók — vagy polemiák. — † 1652.

51. Gvil. CUP. J. U. D. & Pr. 1647 oltá. — Munkái: In Libros Institutionum; Fasciculus Dissertationum Juridicarum. — † 1667.

52. Dominic. Acronius de Bouma. 1647 oltá Eloqu. & Histor. politic. Pr. — † 1656. Övé a' Historia Civitatis Franeq.

53. Petr. Mol. I. M. D. L. Gr. Prof. 1647 oltá. — † 1669. Kiadta: Longi Pastoralia, cum Versione & Notis.

54. Laur. Banck. I. M. D. & A. L. Mag Bejárta Galliát, Hispániát, Itáliát st. Jur.

Pr. lett 1647-ben rendkívül. — Irt: de Tyrannide Papae; Taxam S. Cancellariae Romanae, Notis illustratam; Romam triumphantem; de Consiliis & Consiliariis Principum &c. — † 1662.

55. David Angvilla Roseé. Politices, Didacticae sagatae & togatae, nec non Lingvar. Exotic. Prof. extraord. 1648 olta. De ez, 1649-ben, a' hatalmas Frisiai Ordo által, hivatalából kitétetett.

56. Ludov. Parent. Medicinae Candidatus. Tanította rendkívül a' Francia, Olasz és Spanyol nyelveket 's Professoris Lingvar. Exoticar. extraordinarii czimét, 1650 olta viselte. — † 1663.

57. Christoph. Munsterus. Philos. Doct. & Pr. Tanított Logicát is 1651 olta. — † 1660.

Munkái: Commentarius analiticus in Isagogen Porphyrii & Libros Aristotelis de Categoriis & Interpretatione. Disputationes Metaphysicae de Ente episq. Distinctionibus.

58. Nicol. Arnoldus. SS. Th. D. Lengyel nemzetből való. 1561-ben Theol. Pr. lett. 1654-ben pedig Akademia' Papjává tétetett. † 1680.

Munkái: Cateches. Racoviana refutata; Atheismus Socinianus Joh. Bidelli refutatus; Scopae dissolutae Controversiar. Tob. Echardi; Lux in Tenebris; Dissert. de Theologiae supra Philosoph. dominio; &c.

59. Joach. Frencelius. Medic. D. 1651-ben lett Medic. Praet., Theol. & Anatomicae Professor. † 1669.

60. Philip. Matthaeus. M. D. Tanította a' medicinát 's Botanicát 1651 olta. Város' Tribunusa is volt. 1686. olta Professor honorarius czímet viselt, egyszersmind Frisiának fő orvosa volt. (Archiater Provincialis.) † 1700.

61. Joh. Gerhardi Terentius. A. L. M. 'Sidó nyelvet tanított, mellyhez 1669-ben Inspectoris Bursae hivatal is köttetett. — † 1677.

Munkái: Meditationum Philol. Hebraear. Triades II. Kiadta Librum Jobi Chald. & Latine, cum Notis, nec non Graece . . . . .; Ecclesiasten Salomonis, cum Notis; Epito-

men Grammatic. Hebr. Buxtorf. emendatam & auctam.

62. Joh. Valkenier. SS. Th. D. & Prof. 1668 olta. † 1670.

Munkái: Contra Anabaptistas; Quaestiones philol. theol. ad Matth. 11:1. de Magis; Roma Paganizans, & Speculum Papismi; de Fide Infantium; de haeresi Nicolaitarum.

63. Ultr. Huber. I. M. D. 1657. olta Eloq. & Hist. Pr. 1665. olta tanított Historiam Juris Romani, 1670. olta pedig Jus Publicum-ot. Volt Supremae Frisior. Curiae Senator is st. † 1694.

Munkái: Dissertationes de aetate Assyrior. & Medorum; de Jure Civitatis; Praelectiones ad Institut. Justinianae. ad Pandectas; de Foederibus & Testamentis; de Concursu Rationis & Scripturae; de Praetorio Pauli; Eunomia Romana.

64. Abrah. de Grav. A. L. M. Mathes. Pr. 1659. olta; de philosophiai collegiumot is tarthatott. † 1683.

Munkái: Historia Philosophica; Specimina Philosophiae veteris, in qua Nova quaedam ostenduntur.

65. Joh. Greidanus. Med. D. & A. L. Mag. 1657 olta Philosophiae Praeceptor, — 1660. olta pedig ugyan annak (Philosophiának) rendes Professora volt. † 1668.

Munkái: Institutiones Metaphysicae; Physicae. Logica Nov — antiqua.

66. Fr. de la Prix. 1663 óta Lingvar. Exotic. Pr. extraord. † 1666.

67. Abr. Steindam. Sacri Ministerii Candidatus. A. L. M. & SS. Th. D. 1664 olta a' Philosophiát tanította. † 1672.

68. Joh. Wubben. A. L. Mag. 1664 olta rendkívül, 1666 olta pedig rendesen tanítá a' Philosophiát. Bursae Inspector is vala. Criminalis perbe fogatván 1678-ban, tovább Neve in serie Lectionum publicarum elmellőztetett. † 1681. hirtelen halállal.

69. Mich. Buschius. 1666-ban lépett be a' Hist. polit. & Eloqu. professorságba. Magány Collegiumot a' Juridicumokban is tarthatott. 1667. olta. † 1681.

Munkái: Orationes.

(Folytatjuk.)

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Söderblom. A keresztyénség történetében egyike azoknak a keveseknek, kiknek neve még életükben eszmévé finomult. A vallástörténeti kutatás mestere, Svédország primása, az oekoumenikus mozgalom erőszékű irányítója mély nyomokat hagyott minden területen, ahol elpusztíthatatlannak látszó energiájával megjelent. Élete folyása, ha történeti egymásutánban nézzük, nagyszerű példája a céltudatos akarásnak és fejlődésnek; ha ravatala ormáról nézünk vissza reá, még nagyszerűbb példája az isteni elővégzésnek! Mint ifjú lelkész évekig folytatja tanulmányait Oxfordban és az egész Angliában. Diákkori személyes ismerőse lesz az angol egyházak mai egész vezérkara és nem egy amerikai vezető személyiség. Hét

évi párisi lelkészsége ugyanilyen szívközel-ségbe hozza a francia nyelvű protestantizmussal és Hollandiával, Svájjal is. Lipcsei magántanársága, később a számára létesített vallástörténeti tanszéken három évi működése a német nyelvű protestantizmust tette vonzó személyisége bensőséges tisztelőjévé. Páris és Lipcse közötti alig egy évtizednyi upsalai professzori működése szűkebb hazájában növelte táborrá tisztelői seregét. A világprotestantizmus egységbe tartozását már akkor képviselte, mikor még az oekoumenikus mozgalomról szó sem volt. A keresztyénség világszolidaritását szervező személyes kapcsolatainak ápolása mellett germán szívóssággal végzett, terjedelmében és eredményeiben is imponálóan nagy vallástörténeti munkássága bámulatos szel-

lemi erőnek és munkabírásnak marad beszédes bizonyossága. A világháború esztendejében cseréli föl a lipcei egyetemi katedrát Svédország evangélikus érseki székével s a vérzivatar között hatalmas energiával kezdi meg az előmunkálatokat, hogy a világháború közeli bevégezte után 1917-ben a világprotestantizmus a reformáció négy-százados emlékünnepe lélekben is benső egységgé forrjon össze. Majd mikor ez a terve meghiusul, megkezdí érintkezését a világ összes keresztyén egyházaival a római katholicizmustól a legutolsó szektáig, valahol csak Krisztust Isten fiának ismerik, hogy felhívja őket a keresztyén „Élet és Munka” jegyében való testvéri összetartásra. Szavai a római curiát kivéve, mindenütt meghallgatásra találtak, pedig a hadifoglyok lelki-gondozása, középhatalmak elleni éhségbloká, a Ruhr-vidék megszállása ügyében az evangélium szellemétől áthatott diplomáciai fellépése sokszor okozott kínos feszítszenést a győző hatalmak vezetői között. Így jött össze 1925-ben a keresztyénség világ-parlamentje s azóta e szavak: Söderblom, Stockholm, oekumenicitás egymástól elválhatatlanok. Az agg Harnackot símeoni érzések fogják el a stockholmi kongresszus egybegyülekezésekor s így ír róla: „E nagy egybegyülekezés láttán minden egyház-történelmi emlékezésem előtérbe nyomul, s az egész összevéve úgy tűnik fel nekem, mint e kongresszus előzménye”. Könnyörte- len aknamunkák fenyegettek, kérelhetetlen támadások (pl. „Mortalium animos”) érték Söderblomot nagy munkájában. De legjobban fájtt lelkének, hogy az oekumenicitáson belül nem sikerült a görögkeleti és anglikán egyházak képviselőinek együttes elzárkózása miatt egységes úrvacsorái közösséget teremtenie. Azóta az anglikánoknál az „indiai unio” lényeges rést ütött a merev álláspont- s e közösségért való küzdelem kötelezettsége lesz Söderblomnak legszebb szellemi öröksége. Hisszük, hogy a közel jövő megvalósítja másik tervét is: Stockholmnak Lausanne-nal való egyesítését. A keresztyénség egyesítése alatt nem a felekezeti korlátok ledöntését, az egyes egyházak különleges történelmi karakterének eltörlését értette; hisz’ ő maga is megmaradt törhetetlen lutheránusnak és megragadott minden alkalmat ennek a kifejezésére is. A keresztyén egységet az Isten dicsőségét zengő nagy éneknek képzelte, melyben minden egyház a maga férfias egyéni hangján és színezetén éneklí a Szentháromság Egy Örök Isten dicsőségét felséges harmóniában. Ez a lélek mélyéről fakadt harmonia tette sugárzóvá egész egyéniségét, mely most is varázslatos erővel elevenedik fel emlékemben, amint őt a keresztyén sajtó első világ-kongresszusán Kölnben (1928 aug. 11—17.) közelebről megismerni szerencsém volt. A magyar protestantizmus képviselőit megkülönböztetett szeretettel fogadta és a jövő évre ígerte hazánk meglátogatását. A hazai protestantizmus is elismerő hódolattal hajolt meg előtte, amidőn őt a debreceni református hittudományi kar a világbéke körüli

szolgálataiért a Nobel-díjra ajánlotta, a soproni evangélikus hittudományi kar pedig tudományos és közéleti érdemeiért díszdoktorai sorába iktatta. Ezzel a magyar protestantizmus is méltóan illeszkedett bele abba az egész lakott világra kiterjedő nagyszerű chorusba, mely Isten munkáját Söderblom életében is meglátta és ezért is egyedül Istennek ad dicsőséget.

Dr. Ferenczy Gyula.

Hetven év terhével az utolsó pillanatig is híven dolgozva ragadtatott ki közülünk Dr. Ferenczy Gyula, a debreceni hittudományi kar nyugalmazott tanára és a debreceni egyház vallástanító- felkésze. Életének első nagyobbik fele folytonos emelkedés volt a tanuló-pad, paróchia, kollégium és egyetem lépcsőfokain, hogy ott törjék ketté, amikor lelkéből fakadt ideálmusa, bátor szókimondása, egyháza és fakultása jövőjéért gondoskodó önzetlensége hatalmas feszítő erővel robbant elő egy szerencsétlen alkalom végzetes szelepen keresztül. Nem lehet eldönteni, mikor volt vonzóbb, lelkesebb és nagyobb: amikor a professzori katedrán és a nyilvánosság forumán tett boldog vallomást szívét fűtő ideáljairól, mint confesszor-professzor, vagy akkor-e, mikor az ellene fölörvénylő gyűlöletből megbocsátó Krisztusa felé fordult, kezét ajakára téve hallgatott s Krisztusához még közelebb igyekezett férkőzni az Ő kicsinyeinek pásztorolásában. Minél jobban meghajolt a reá súlyosodó iga hordozásában, annál jobban nőtt a lélek látószemei előtt. Talentumait az egyházi és iskolai közélet, az egyházi sajtó, a nemzeti eszmény hű szolgálatában osztogatta szét és szellemi örökségét nem annyira könyvek élettelen táblái, mint tanítványainak, barátainak, hallgatóinak boldogan fölérző szíve menti át teremtő erőként az utókorra is.

Dr. Révész Kálmán.

A magyar református egyház szenvedései, küzdelmei, megpróbáltatásai benne találtak hivatott történetíróra. Élete delén alkotta ezekről nagyértékű műveit s nem is sejtette, hogy élete estvéjén ugyanezek a szörnyűségek lesznek egyházunk testébe metsző eleven valóságokká. Tizáninenni püspöki működése Kassa és Miskolc között ezekben a küzdelmekben emésztdődik föl s neki megadatott az a kiváltság, hogy ne csak az egyháztörténelmet telítse meg élettél, hanem az életbe is átvigye az egyház történelmi erőit. Az ORLE által teremtett Kálvineumokat, tudományos törekvéseket s ezek között lapunkat meleg szeretettel tüntette ki; ha a fa ellen harcolt is nemes ellenfélként, gyümölcssei megenyhítettek derült, jóságban túlradó szívét. A debreceni hittudományi kar a reformáció négy-száz éves évfordulóján tiszteletbeli doktorai sorába választotta egyháztörténetírói érdemeiért, s emlékét is áldva-áldja a hozzá méltó fia kiképezéséért. Az ORLE és a Theologiai Szemle benső bánattal és igaz elismeréssel hajtja meg egy nagy lélek földi pályafutásának bevégezésekor békességben és harcban egyaránt Isten ügyéért lobogó zászlaját.

Dr. Szelenyi Ödön. Alig öt évtizednyi földi életnek egy évszázadra is elég mennyiségű és értékű tudományos eredménye után hirtelen ragadtatott ki közülünk. Szélf, törekeny alakja alig sejtette, szerény egyszerűsége még jobban eltakarta nagyra hivatott lelke erőit, melyeket imponáló változottságú, de az egyház és iskola két fókusz körül erőltetés nélkül egységbe fogható tudományos munkássága maradandóképpen mutat fel. Egyházát nevelőbb erővé, nevelőintézményeit egyházasabbá tenni: volt lázas működése legfőbb vezérelve. Személyisége eleven kapcsolat volt a theologia és paedagogia újabban egymásnak feszülő, de lényegében örök-rokon világának. Üresen maradt helyének betöltésére az egyházi és iskolai közélet terén egész gárda kell. Lapunk is őszinte részvételt siratja benne egyik leghibebb munkatársát.

Jubileumok. Az egyházi vonatkozású hazai jubileumi alkalmak közül, mint a theologiai tudományhoz és oktatáshoz is szorosan tartozót, kiemeljük az alábbiakat: *A pápai és sárospataki kollégiumok* négyszáz éves fennállásának jubileuma az egész magyar nemzetre, sőt a külföldi protestantizmusra is jelentős ünneppé szélesült. Magyarország kormányzójának és a külföldi egyetemek fényes képviselőitnek jelenléte jelentőségükhöz méltóan kiemelte mindkét ünnepet a szűk egyházi keretéből. A magyar református és nemzeti kultúra szolgálatában a sárospataki főiskola kétségtelenül meghaladta a pápai kollégiumot, mely alig egy évszázad óta fejthetett csak ki zavartalan főiskolai tevékenységet. De viszont Pápa ott, az ország nyugati szélén, az éh-oroszlán torkában, Isten csodája, hogy fennmaradhatott. Mind a két főiskola bujdosó kollégium is volt. Mindkettőnek neveltjei együtt szentvedtek a gályákon. Pápa a XVI., Sárospatak a XVII. században nagyobb, hogy virágzásukat a XIX. század hetvenes éveiben érjék el s azóta a lassú stagnálás és porladás, az anyagi felőrlődés nehéz útján egyre szívszorítóbban zsugorodjanak össze. Szív-ből kívánjuk, hogy az új évszázadban érje el és mulja fölül mindkét főiskola az eddigi legdicőségesebb korszakát. — Protestáns egyházainkban elég ritka *püspöki jubileumok* is egymást érték Isten jóvoltából ebben az esztendőben. *D. Dr. Baltazár Dezső* húszéves jubileumáról már a mult számunkban megemlékeztünk. Országos jelentőségűvé tette a tiszántúli egyházkerület jubileumi ünnepélyét az a körülmény, hogy Magyarország kormányzója a jubilánsnak az I. osztályú magyar érdemkeresztet adományozta. *Dr. Geduly Henrik* tiszai evangélikus püspök szintén húszéves püspöki jubileumát ünnepelte, a két protestáns egyház meleg üdvözlötte és a legfelsőbb kormányzói elismerés kitüntető jelei között. Püspöksége tizedik éve alkalmából *D. Dr. Ravasz Lászlót*, a Korvin-lánccal kitüntetett tudós theológust ünnepelte benső melegséggel a dunamelléki egyházkerület. — *Dr. Raffay Sándor* bányakerületi evangélikus püspök homlokára negyven éves tanári és

lelkészi szolgálata font babérkoszorút. Felmérhetetlen az a szellemi és erkölcsi tőke, amit az illusztris ünnepeltek a hazai protestantizmus életében reprezentálnak és amit különösen a theologiai tudományosság fejlesztésében jelentenek. Anyaszentegyházunknak a legjobbat kívánjuk, amikor Istentől további működésükhöz erőt és áldást kérünk.

Zwingli halálának 400 éves emlékünnepe 1931. október 10—11-én folyt le Zürichben és a kappeli csatamezőn a svájci és külföldi protestantizmus képviselőinek jelenlétében hatalmas néptömegek részvételével. A magyar református egyházat az Egyetemes Konvent kiküldöttjeként *Csikesz Sándor* egyetemi professzor képviselte. — Ugyanekkor hivatalosan is megerősítette a zürichi református kantonális egyháztanács a zürichi kiküldötteknek: *Zimmermann A.* egyháztanácsos-lelkész és *Dr. Köhler Lajos* zürichi egyetemi rektor uraknak a debreceni „Zwingli—Kálvin-emléktábla” leleplezésekor, augusztus 30-án tett szóbeli ígérteit egy magyar theologusnak Zürichben stipendiummal való ellátása tárgyában. Minden remény megvan arra, hogy a magyar és zürichi református egyházak között a régi évszázados testvéri kapcsolat újra virágzásnak indul.

Nyugalomba vonultak: Hosszú évtizedekre terjedő, eredményekben gazdag theologiai tanári működés után *Dr. Rácz Lajos* sárospataki, *Hamar István* budapesti theologiai akadémiai professzorok. Hamar Istvánt ez alkalomból a kormányzói kegy kormányfőtanácsosi címmel tüntette ki. Ad multos annos!

Új theologiai doktorok. *Vincze Károly* amerikai perth amboy-i alesperes rendszeres theológiából erkölcsannal együtt „Az Istennek angyalai, bibliai tanulmány” c. nyomtatásban is megjelent és megfelelő tudományos apparátussal is megpótoló doktori értekezése alapján, *Rácz Béla* gyulai vallásos tanító-lelkész a gyakorlati theológiából egyházzal együtt a Theologiai Tanulmányok 17. számaként megjelent „Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711—1914), homiletikai tanulmány I. kötet” c. alatti nagy értékű disszertációjával a debreceni református hittudományi kar előtt szóbeli szigorlatot állottak és december 3-án „rite” fokozattal hittudományi doktorokká avattattak. Mindkét ifjú tudós nagy reményekre jogosító munkása szak tudományának, és kívánjuk is, hogy ezt a reménységet bevalthassák.

Az Országos Református Theologiai Tanári Értekezlet december 16-án tartotta gyűlését Pápan. Jelen voltak: a pápai theologiai tanári kar összes tagjai, Budapestről *B. Pap István*, *Dr. Kováts J. István*, *Dr. Csekey Sándor*, *Sárospatakról Marton János*, *Dr. Vasady Béla*, *Debrecenből Dr. Varga Zsigmond*, *D. Dr. Kállay Kálmán*, *Dr. Erdős Károly* és *Csikesz Sándor* egyetemi professzorok, valamint *Kolozsvárról Dr. Tavasz Sándor*, kinek a konferencián elhangzott tanulmányát a jelen számunkban közöljük. A konferencia foglalkozott

a lelkeszi továbbképzés, túltermelés kérdéseivel s azonkívül több apróbb gyakorlati jelentőségű kérdést intézett el. A konferencia megállapította, hogy a magyarországi református theologiai növendékek száma e félévben 462 volt (Pápa 55, Sárospatak 95, Budapest 113, Debrecen 199); megtanácskozta a csökkentés módzatait és föl-hívta az Egyetemes Konvent figyelmét úgy a theologus-kérdés, mint a segédlelkész-kérdés egyöntetű rendezésére. A jövő évi konferencia Debrecenben lesz, amelynek egyik fő problémája a dialektikai theologia minden irányú vonatkozásainak meg-vitatása lesz.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság október 29-én délután 6 órakor a budapesti Theologiai Akadémia dísztermében Zwingli-emlékünnepélyt tartott, melyen közreműködtek *Dr. Pröhle* Károly (megnyitó), *S. Szabó* József (jelen számunkban megjelent értekezéssel), *Dr. Révész* Imre (a Protestáns Szemlében megjelent tanulmányával) és *Dr. Antal* Géza (záróbeszéd). Az ünnepélyt a MPIT irodalmi, tudományos és művészeti Szakosztályának Hit-tudományi alosztályi zárt gyűlése követte; a szakosztály ez első ülése kimondotta, hogy a Theologiai Szemlélt kéri föl a szakosztályban elhangzott felolvasások közzé-tételére. Az újonnan szervezett levelező tagsági helyekre a szakosztály a következőket jelölte egyhangúlag: *Dr. Pongrácz* József Pápa, *Dr. Mátyás* Ernő Sárospatak, *Dr. Victor* János Budapest, *Sörös* Béla Losonc. Érdeklődéssel várjuk a többi szakosztály megalakulását.

A debreceni zsinat ötvenéves évfordulója

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Előfizetőinket felkérjük, hogy hátralékai-
kat sürgősen kiegyenlíteni szíveskedjenek.
Kétszeresen ad, aki gyorsan ad. Az általános
gazdasági depresszióban kétszeres támoga-
tásra és lelkesedésre van szükség, hogy a ma-
gyar protestantizmus tudományos életének
egyetlen fáklyavilágát ki ne hagyjuk aludni.
Eleink a reformáció, a vallásháborúk és üldö-
ztetések nehéz idejében is szívós kitartás-
sal munkáltak a theologiai irodalmat. Nem
lehet a mostani nemzedéknek kevesebb ér-
zeke, fogyatékosabb áldozatkészsége a the-
ologiai tudományosság irányában, mint a ré-
gieknek volt. Aki ma nem siet előfizetési
díjával a theologiai tudományosság zászló-
jának megmentésére, az a protestantizmus
tudományos élet-halálharcában voltaképpen
hadiszökevény. Nemcsak hogy nem segít
bennünket, de erősíti az ellentáborot. Köte-
lességünk hű teljesítése közben előfizetőink-
től, lapunk elfogadótól is csak régi köteles-
ségük teljesítését kérjük. Azért szíveskedjen-
ek a *mellékelt csekklap* felhasználásával áldo-
zatos baráti jobbot nyújtani. Előfizetési ár
az *ORLE* és *MELE* tagjai részére évi 18 pengő,
egyebeknek 20 pengő. Segédlelkészek és
theologusok kivételes kedvezményből 14 pen-
gőért kaphatják a lapot. Az előfizetési köte-
lezettség az 1931. és 1932. évből álló ciklusra

alkalmából a református egyetemes Zsinat
október 31-én háláadó istentiszteletet és
ünnepélyes dicsgyűlést tartott, mely utób-
bin *Görömbey* Péter mélyenjáró történelmi
visszapillantás keretében áldozott az első
magyar református egyetemes zsinat emlé-
kének.

**Az Országos Református Lelkészegyesü-
let konferenciái** augusztus 27—29. napjain
voltak Debrecenben, melyeket minden
alkalommal Csikesz Sándor sorozatos igeh-
irdetése vezetett be a magyar református
lelképásztor főjellemvonásairól. Az elhang-
zott tudományosabb érdekű előadások
a következők voltak: Aktuális dátumok
(Miklós Ödön, Nagycsepely); Dogmatikum
az igehirdetésben (Dr. Victor János, Buda-
pest); Baltázár Dezső életrajza (Czeglédi
Emmáuel, Csepel); A nő vallásos lelki
világa: Beteges típusok, egészséges típusok
(Nagy István Debrecen); Kivesző liturgiai
szokások (Dr. Szász Imre Monostorpályi);
Bethlen Gábor jelleme (Görömbey Péter
Nagykálló); A szegények papja (Muraközy
Gyula Kecskemét); Az orosz bolsevizmus
az egész világon (Görömbey Péter Nagy-
kálló); Az ifjúság papja (Szabó Imre, Buda-
pest). Az *Országos Református Presbiteri
Szövetség* augusztus 30-iki Zwingli-ünnepé-
lyén nagyhatású emlékbeszédet mondott
ifj. dr. Szabó Aladár Gödöllő. Augusztus
31-én az *ORLE közgyűlése* nagyfontosságú
határozatokat hozott a Theologiai Szemle
és az *ORLE* Könyvkiadó Alapja ügyében,
mely határozatokat egész terjedelmükben
közli a „Lelkészegyesület” 50. száma 373—
375. lapokon. Ezekre most helysűke miatt
bővebben nem térhetünk ki.

szól. A *tiszántúli egyházkerület református
egyházai és középiskolái s felsőfokú tanintézetei
számára az előfizetési díj marad továbbra is a
4,398—1928. sz. püspöki körlevél megállapí-
tása szerint évi 18 pengő.*

**Kimutatás a Theologiai Szemle részére az
1931. évi 1—5. számban közölt kimutatás óta
1931. december 28-ig érkezett pénzküldemé-
nyekről.** A 41,357. számú csekkszámán:
Rapos Viktor Debrecen 9 P, Marcsek János
Ózd 20 P, Főiskolai Könyvtár Pápa 20 P,
Fülöp József Körmen 20 P, Brózik Károly
Tiszaföldvár 18 P, Dr. Révész Kálmán Mis-
kolc 20 P, Komjáthy Aladár Tárkány 18 P,
dr. Pappszász József Nagykereki 10 P, Rev.
Ch. Farkas Welland 10 P, Lelkészerkeztlet
Tata 40 P, Füle József Bicske 18 P, Schulek
Tibor Budapest 20 P, K. Mándy Sámuel
Budapest 20 P, Marton Lajos Budapest 20 P,
Papp Lajos Szentes 14 P, Komjáthy Aladár
18 P. — *Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli
református egyházkerület könyvnyomda-vállala-
ta 58,042. számú csekkszámán:* Refor-
mátus egyház Tiszaföldvár 20 P, Református
egyház Karcag 21 P, Református egyház
Mezőhegyes 25 P, Református gimnázium
Hódmezővásárhely 20 P, Református egyház
Kötegyán 40 P.

Editor: ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen, Hungary.

Chief-contributors: Emerie Révész University-professor and John Deák University-professor.

Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

- The Word :** Bidding adieu to the environs, by A. Csikesz. p. 289—290.
- Studies :** *Josepf S. Szabó* : Zwingli and the Reformation of Hungary. p. 291—299. — *B. Tankó* : Hegel. p. 299—307. — *Lad. Módis* : The Prophet Zechariah and his book, first part. p. 308—362.
- Smaller articles :** *Alex Tavaszy* : The Dialectical Theology in the High School Education and Didactics. p. 363—369. — *E. Révész* : Jubilee Histories of our Colleges : The History of the Reformed Highschool of Sárospatak, by J. Marton. First part. — The History of the Reformed Highschool of Pápa, by Dr. C. Lampérth, with the Introduction of Bishop D. Dr. C. Antal. — The Life of Stephen Márton of Mánd, by Dr. A. Tóth. p. 369—372. — *J. Gulyás* : The Hungarian Sermons of the Manuscript-collection of the Library of Sárospatak. p. 372—373.
- Foreign Review :** p. 373—376. — Choisy, J. E. The Conciliation Memorial work for Servet. — The distinguishing Character-features of men bred in the School of Calvin, translated by A. Illés. *B. Soós*. p. 373—374. — Künneth, Walter : Naturwissenschaft und Glaube, 1930. (Wege zur Wahrheit I.) *B. Tankó*. p. 374—375. — Altmann, Alex. : Metaphysik und Religion. Das Problem der absoluten Transcendenz. 1931. *B. Tankó*. p. 375—376.
- Review of Reviews :** p. 376. *Études Théologiques et Religieuses*, Vol. VI. Number I. by *E. Révész*.
- Home Literature :** p. 376—380. — The Annuals of The Arany János Society of Nagykovács, vol. 1—5. *J. Gulyás*. p. 376. — Publications of the Stephen Tisza Scientific Society. Dr. Ch. Erdős : The Problem of Galatia. — L. Rác : Oriental Influences on the Beginnings of the Greek Philosophy. — P. Boharsik : The Problem of the Cosmogony and the Ionian Philosophy of Nature. *J. Gulyás*. p. 376—377. — The Treasury of Anecdots of the Students of Patak. II. *J. Gulyás*. p. 377. — *L. Rác* : Contributions to the History of Hungarian Civilization of the XVII. century. *J. Gulyás*. p. 377. — Alex Payr : Conrad Cordatus, Priest of Buda, the good Friend of Luther. *B. Soós*. p. 377. — Dr. G. Kristóf : The Book of Supplications of Prince Michael Apafi II. *B. Soós*. p. 378. — Dr. G. Kiss : Kossuth. *Dr. C. Klein*. p. 378—380.
- Publication :** Notes from J. Keresztesi's Diary on his Academic Tour Abroad (XVIII. cont.) p. 380—381.
- Scientific Life :** p. 381—384. — Obituary :
Söderblom.	Dr. J. Ferenczy.	Dr. Koloman Révész.	Dr. Edm. Szelényi.
- p. 381—383. — Jubilees. p. 383. — The fourth Centenary of the Death of Zwingli. p. 383. — Retired. p. 383. — New Doctors of Theology. p. 383. — The Conference of the professors of Theology. p. 383—384. — The Hungarian Protestant Literary Society. p. 384. — The Synod of Debrecen. p. 384. — The Conferences of the Society of the Hungarian Reformed Ministers. p. 384.
- Editorial Messages :** To our subscribers. — Accounts of the sums sent to the Theol. Review. p. 384.

Redigiert von Universitäts-Professor **ALEXANDER CSIKESZ**, Debrecen, Ungarn.Mitarbeiter: Univ. Prof. **Emerieh Révész** Debrecen und Univ. Prof. **Joannes Deák** Sopron.

Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18., Schw. Fr. 20.

Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT:**Das Wort:** Abschied von der Umgebung. Von **A. Csikesz**. S. 289—290.**Aufsätze:** *Joseph S. Szabó*: Zwingli und die ungarische Reformation. S. 291—299. — *B. Tankó*: Hegel. S. 299—307. — *L. Módis*: Der Prophet Zacharia und sein Buch. (I. Teil.) S. 308—352.**Kleinere Mitteilungen:** *A. Tavaszy*: Die dialektische Theologie im theologischen Unterricht und in der Erziehung. S. 363—369. — *E. Révész*: Jubilargeschichten ungarischer Kollegium: Geschichte der reformierten Hochschule Sárospatak. I. Teil. Von **J. Marton**. — Geschichte der reformierten Hochschule Pápa. Von **Dr. G. Lampérth**. Vorwort von **Dr. G. Antal**. — Das Leben von **Stephan Márton** von Mánd. Von **Dr. A. Tóth**. S. 369—372. — *J. Gulyás*: Ungarische Predigten in der Handschriftensammlung der Bücherei zu Sárospatak. S. 372—373.**Ausländische Literatur:** S. 373—376. — **Choisy, J. E.**: Das Entsühnungsdenkma für **Servet**. Kennzeichen der in der Schule **Calvins** Aufgewachsenen. Übersetzt von **Dr. A. Illyés**. *B. Soós*. S. 373—374. — **Künneht, Walter**: Naturwissenschaft und Glaube. (1930.) Wege zur Wahrheit. I. *B. Tankó*. S. 374—375. — **Altmann, Alexander**: Metaphysik und Religion. Das Problem der absoluten Transcendenz. *B. Tankó*. S. 375—376.**Zeitschriftenschau:** S. 376. — *Études Théologiques et Religieuses*. 6. Jahrgang. 1. Folge. *E. Révész*.**Inländische Literatur:** S. 376—380. — Jahrbücher der **Arany János-Gesellschaft** zu **Nagykőrös**. (1—5.) *J. Gulyás*. S. 376. — Veröffentlichungen der **Tisza István-Gesellschaft**: **Dr. Karl Erdős**: Das Galater-Problem. — **Ludwig Rác**: Orientalische Einflüsse auf die Anfänge der griechischen Philosophie. — **Paul Boharcsik**: Das kosmogonische Problem und die ionische Naturphilosophie. *J. Gulyás*. S. 376—377. — Anekdotenschatz der Studentenwelt zu Sárospatak. II. *J. Gulyás*. S. 377. — **Ludwig Rác**: Beiträge zur ungarischen Kulturgeschichte des XVII. Jahrhundert. *J. Gulyás*. S. 377. — **Alexander Payr**: **Konrad Cordatus** Pfarrer zu Ofen, ein guter Freund **Luthers**. *B. Soós*. S. 377. — **Dr. Georg Kristóf**: Gebetbuch des Fürsten **Michael Apafi II.** *B. Soós*. S. 378. — **Dr. G. Kiss**: **Kossuth**. *Dr. C. Klein*. S. 378—380.**Veröffentlichung:** Die Notizen **J. Keresztesi** über seine akademischen Studienreise. (XVIII. Fortsetzung.) S. 380—381.**Wissenschaftliches Leben:** S. 381—384.**Söderblom.****Dr. Julius Ferenczy.****Dr. Koloman Révész.****Dr. Edmund Szelényi.**S. 381—383. — Jubileen. S. 383. — Gedenkfest des vierhundertjährigen. Todestages **Zwinglis**. S. 383. — In der Ruhestand getretene. S. 383. — Neue Doktoren der Theologie. S. 383. — Landeskonferenz der ref. Theologie-Professoren. S. 383—384. — Die Synode zu Debrecen. S. 384. — Konferenz des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins. S. 384.**Mitteilungen der Redaktion:** Das Bezugsgeld. Ausweis über die für die Theol. Rundschau eingelaufenen Geldbeträge. S. 384.

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

- Az Ige:** Gyöker és az ág. *Csikesz Sándor*. 385—386. l.
- Tanulmányok:** *Módis László*: Zakariás próféta és könyve. (Folytatás és vége.) 387—404. l.
— *Soós Béla*: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. 404—441. l. — *Járosi Andor*: A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak. 442—487. l.
- Kisebb közlemények:** *Vasady Béla*: Megjegyzések a legújabb magyar református Dogmatikához. Református Keresztyén Dogmatika. Tavasz Sándor könyve. 487—499. l.
— *Nagy Géza*: A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus. 499—512. l. — *Török Pál*: Reformátusok az Akadémiában. 512—517. l. — *Gulyás József*: A sárospataki könyvtárban levő kéziratos imádságok. 517. l.
- Külföldi Szemle:** 518—526. l. *Farkas Pál*: Boettner, Loraine: The Reformed Doctrine of Predestination. 518—519. l. — *Lic. Dr. Karner Károly*: Filson Floyd V.: D. St. Paul's: Conception of Recompense. (Untersuchungen zum Neuen Testament, Heft 21/1931.) 519—520. l. — The preacher and his missionary message — By Stephan J. Corey. *Incze Gábor*. 520—521. l. — Leipoldt, Johannes: Dionysos. *Lic. Dr. Karner Károly*. 521—522. l. — Kittel, Gerhard: Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. *Lic. Dr. Karner Károly*. 522—523. l. — Kern, Paul B.: The Miracle of the Galilean. *Dr. Vincze Károly*. 523—524. l. — Kern, Paul B.: The Miracle of the Galilean. *Farkas Pál*. 524—525. l. — The Missionary Imperative. A Nemzetközi Missziói Konferencia beszédei. *Farkas Pál*. 525. l. — Niemeier G.: Die Methoden und Grundauffassungen der Religionsphilosophie der Gegenwart. *Vasady Béla*. 525—526. l. — Heinzelmann Gerhard: Glaube und Mystik. *Vasady B.* 526. l. — Brunner Emil: Gott und Mensch. Vier Untersuchungen über das personhafte Sein. *Vasady B.* 526. l. — Althaus Paul: Grundriss der Dogmatik. I. *Vasady Béla*. 526. l.
- Hazai irodalom:** 527—539. l. Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovacia. Redigunt Johannes Gömöry et Gustavus Pogány. Volumen. I. Theatrum Eperienze anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis. Auctore Johanne Rezik. *Révész Imre*. 527—529. l. — Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből. (1711—1914.) Homiletikai tanulmány. I. Írta: Rácz Béla. *S. Szabó József*. 529—533. l. — *Farkas Pál*: A buddhizmus etikája a negyedik nemes igazság alapján. Vallástörténeti tanulmány. Debrecen, 1932. Theologiai Tanulmányok. Szer-

Folytatás a következő oldalon.

EZ ÖSSZEVONT SZÁM ÁRA 12 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

keszti : Csikesz Sándor. 23. szám. *Dr. Varga Zsigmond*. 533—534. l. — Dr. Payr Sándor Gyurácz Ferenc életrajza. (1841—1925.) *Révész Imre*. 534—535. l. — Rácz Lajos : Kazinczy és a sárospataki iskola. *Gulyás József*. 535. l. — Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1930—31. évről. *Gulyás József*. 535—536. l. — S. Szabó József : Dr. Dóczi Imre emlékezete. *Gulyás J.* 536. l. — Lósy—Schmidt—Ede : Hatvani István élete és művei. I. rész. *Gulyás József*. 536. l. — Rácz Lajos : Comenius Sárospatakon. *Gulyás József*. 536. l. — Dr. Osváth Gedeon : Küzdő lelkek. Misztérium. *Zsigmond Ferenc*. 536—537. l. — Böszörményi Jenő : Napsütötte mezőkön. Elbeszélések. *Zsigmond Ferenc*. 537. l. — Dr. Varga Bálint : Marót Kelemen, első francia protestáns zoltárénekszerző. Élete és költszete. *Gadl Endre*. 538. l. — Speyer, Wilhelm : Gimnázisták. Regény. *Zs. F.* 538—539. l. — Norden Henrik : A varázsló unokaöccse. (Der Neffe des Zauberers.) Fordították : Szaplóczay Bertalan és Szaplóczayné dr. Sziklai Ilona. *Zs. F.* 539. l. *Takács Ernő* : Bosszúálló-é az Ó-szövetség Istene. *Dr. Módis László*. 539. l. *Domján János* : A Deuteronomium kultuszi törvényei. *Dr. Módis László*. 539. l.

Folyóiratok Szemléje : 540—542. l. *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*. XI. évf. 1. szám, 2., 3., 4—5., 6. szám. XII. évf. 1. szám. *Révész Imre*. 540. l. — *Études Théologiques et Religieuses*. VI. évf. 6. szám. VII. év. 1. szám. *Révész Imre*. 540. l. — *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der alten Kirche*. 1931. *Dr. Kiss Jenő*. 541—542. l.

Publikáció : *Keresztesi József* : Naplójegyzetei akadémiai útjáról. XIX. folytatás. 542—555. l.

Tudományos élet : 555—560. l. **Niebergall Fr.** **Straner Vilmos.** **D. Lencz Géza.**

D. Bányai Lajos. *Cs. S.* 555—556. l. — Disputa : Reflexiók a Tavasz Sándor cikkére a dialektikai theológiáról. *Tankó Béla*. — Gusztáv Adolf halálának háromszázéves évfordulója. *Cs. S.* — *Hetvenedik életévüket...* — *Új egyetemi theologiai magántanár.* — Új theol. akadémiai tanárok. Helyettesítések. — *Az ORLE Könyvkiadó-Alap új kiadványai.* — *Theologiai Szemle átszervezése és új beosztás az 1933, 1934, 1935, 1936. ciklusokra.* — *Az ORLE negyedszázados jubileumi közgyűlése. Cs. S.* — *Kormányzói kitérítések.* — *Új theologiai doktorok.* — *Tiszteletbeli theol. tanárok a magyar theologiai főiskolákon a következők.* — Külföldi theologiai főiskolákon tanulnak a folyó 1931—1932. tanévben.

Szerkesztő üzenetei : 560. l. *Hátrálékos előfizetőinket. Új előfizetési ciklust. Kimutatás a Theologiai Szemle részére érkezett pénzküldeményekről.* **MÁV. hírdetések.** Az 1931—1932. évfolyam általános és betűrendes tartalomjegyzéke.

MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMVASUTAK.

Debrecenből induló és oda érkező vonatok.

Kivonat a téli menetrendből.

Debrecen állomásról indul mikor, hova?
1-49 Püspökladány, 3-18 Nyíregyháza—Szerencs, 3-50 Nyírábrány, 4-00 Füzesabony, 5-17 Tiszalök, 5-58 Derecske, 6-00 Püspökladány, 7-18 Balmazújváros, **7-27 Budapest kel. p. u.**, 7-42 Nyírábrány (Érmihályfalva), 7-45 Hajdúnánás, 7-52 Nagyléta—Vértes, 7-58 Nyíregyháza, Szerencs, Miskolc, 8-20 Nagykereki, 10-40 Derecske, 12-05 Polgár, **12-10 Budapest ny. p. u.**, **12-14 Nyíregyháza**, 12-15 Konyár, 12-21 Hajdúböszörmény, Tiszalök, 12-25 Nyírábrány—Érmihályfalva, 12-30 Budapest ny. p., 13-32 Nagyléta—Vértes, 14-30 Püspökladány, 14-31 Nyíregyháza, Szerencs, 14-37 Balmazújváros, 14-40 Nyírábrány, 14-45 Nagykereki, 14-50 Tiszalök, **16-51 Budapest kel. p. u.**, 17-00 Hajdúnánás, 18-05 Nyírábrány, Érmihályfalva, 18-13 Nyíregyháza, Szerencs, 18-31 Tiszafüred, 18-36 Nagykereki, 19-01 Nagyléta—Vértes, 19-20 Tiszalök, 21-34 Nyíregyháza, 22-10 Budapest ny. p. u.

Debrecen állomásra érkezik mikor, honnan? 2-48 Budapest ny. p. u., 6-27 Tiszalök, Hajdúböszörmény, 6-42 Nagykereki, 6-52 Tiszafüred, 7-02 Püspökladány, 7-06 Nyírábrány, 7-16 Nyíregyháza, 7-17 Nagyléta—Vértes, 7-34 Hajdúnánás, 7-31 Derecske, 8-41 Tiszalök, 9-00 Nyíregyháza, Szerencs, Miskolc, 9-05 Balmazújváros, 9-11 Püspökladány, 11-32 Nagyléta, 11-42 Hajdúnánás, 11-50 Nyírábrány—Érmihályfalva, 11-52 Derecske, 12-00 Nyíregyháza—Szerencs, **12-02 Budapest kel. p. u.**, 14-08 Budapest ny. p. u., 14-14 Füzesabony, 14-24 Konyár, 15-54 Tiszalök, 16-09 Nagykereki, 16-25 Balmazújváros, 16-34 Nyírábrány—Érmihályfalva, 16-40 Nagyléta—Vértes, **16-46 Nyíregyháza**, **18-02 Budapest ny. p. u.**, 19-07 Nyíregyháza, 19-53 Nagykereki, 20-14 Püspökladány, 20-45 Tiszapolgár, 21-05 Tiszalök, 21-23 Nyírábrány—Érmihályfalva, **21-26 Budapest kel. p. u.**, 21-33 Nyíregyháza—Szerencs.

A vastagbetűsök : gyorsvonatok.

Az Íge.

Gyökér és az ág.

Elmondattott a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetemnek a debreceni református Nagytemplomban, 1932 június 3-án délelőtt 10 órakor tartott tanévzáró istentiszteletén. (Gyorsírással lejegyezte *Bartha Tibor* hittudománykari hallgató.) A szószéki szolgálatot végezte **Csikesz Sándor** egyetemi ny. r. professzor.

Római levél 11. r. 16b—18. v.: ....ha szent a gyökér, az ágak is! Ha némely ág kitöretett, te pedig vadon-növő olajfa létedre beoltattál azok közé és élvező részese lettél az olajfa olajdus gyökerének: ne kevélykedjél az ágak fölött; ha pedig kevélykednél, nem te hordozod a gyökeret, hanem a gyökér téged!

Palesztina a szent faóriások hazája. Mamré tölgyesei, Libanon cédrusai, Jerikho pálmái, Olajfák-hegyének szent olajfatörzsei itt dacolnak évszázadok viharaival. Közöttük legnemesebb, legáldottabb és legbecsültebb az olajfa. Meghatóak ezek a régi szent olajfák. Hatalmas törzsüket három-négy ember is alig tudja átkarolni. Óriási gyökereik görcsösen kidagadnak a sziklás hegyoldalból ezernyi szebellel, forradással. Ágait letörték: termés, vihar, emberek; felégette, leperzseltte, üszkösítette villám; meghasogatta, megrepedeztette jégverés; lemetszette, lenyeste, kitorpte a kertész, vagy a gazda. Ekkor új életet kezd. Apró suhogói, piciny sarjai, hajlós vesszei, suttó hajtásai és fattyúágai burjánozva nőnek, mint a Méliusz liceumán és a kertész kése alig győzi lenyesegetni, hogy egy-egy vékony szálaes-kát hagyjon! De ez is csak évtizedek múlva terem. Ki győzi addig kivárni! És ekkor a kertész széjjelnéz a kerten kívül a vadon-növő, nem kertben-plántált olajfák között és kikeres egy-egy szép, fiatal sudár ágat: lemetszi és beleoltja a csonka törzsbe, hogy az a gyökér azután nedvdús örömét a hatalmas törzs rejtett kincseskamráján keresztül odaadja ennek a vadon-vesszőnek, dajkált ágnak; íme! ezt itassa, erősítse, hizlalja és táplálja, hogy annál jobban növekedjék és teremjen. Így lesz ez a vadon-ág részesévé, sorsostársává a tulajdonképpen ágagnak; sőt kiválik közülük és már messziről meglátszik, mert lombja gögösen zöldel, ága büszkén sudárodik, gyümölcse ízesen és édesen kevélykedik. De mi tudjuk, hogy *a gyökér nélkül* előbbi élete csak szikkadt, száradt, apró, mokány és eldobni való gyümölcsöt termelt. Minden érdem a gyökérzeté, mely elrejtetten él, dolgozik és munkálkodik a föld mélyében. És teljes elismeréssel hirdetjük az igét: *Ne kevélykedjél az ágak és a gyökér fölött, mert nem te hordozod a gyökeret, hanem az légedet.*

Izrael népe termő ág volt Isten kegyelme áldott olajfáján. Évszázadok szeretete melengette és erősítette, majd önnön bűnei törték le ágait, Babylon és Assyria fogsága irtógatta büszke hajtásait, mígnem végezetül az Úr Jézus Krisztus halálra vitelének bűne kitorpte az ősi törzsből. De Isten kegyelme az irgalom e gazdag gyökerébe és törzsébe beleoltotta a pogány népeket és ezek a beoltott új ágak: Korinthus, Efézus, Róma gyülekezetei mily csodás fényességben, mily csodás ékességben és örök növekedésben indultak: teremni. S amikor önnön maguknak tulajdonították volna a dicsőséget, belesüvit büszkeségük felhőibe az apostol szava: *Ne kevélykedjél a többi kitöredezett ágak és a gyökér fölött, nem te hordozod a gyökeret, hanem a gyökér téged!*

*

Istennek az a paedagógiája, hogy a maga dúsan termő kegyelme gyökerébe és törzsébe beleoltja, beleplántálja és szorosan egybeszervezi a népek százait, az emberek millióit. — Minden eredmény tehát, amit nevelés és paedagogia elér, nem a mi dicsőségünk. Az érdem a mélyenrejlő gyökéré: az örökkévaló Isten kegyelméé. Mikor egy tanév nagy nevelő munkájáról adunk számot, ezzel az igazsággal kell alázatosan szembenéznünk. Hívlak titeket, e tisztes *egyetem oktató testületét*: nézzük meg ezt a gyökeret. Ha volna hajlandóság szívünkben, hogy a magunk érdemét kiemeljük, gondoljuk meg ez ige intését. Hogyha a közömbös egykedvűség inkognitójába burkolná is magát kevélységünk, esetleg a jogos érdemek dísmagyarját ölténé is magára, vagy képzelt érdemeinek hímes palástjában büszkélkednék: hallja meg az igét: *Ne büszkélkedjél a kitöretett ágak és a gyökér fölött.* Kitöretett ág a régmúlt, kidőlt oktatótárs, akinek talán kevesebb eredmény adatott. Ilyenek mai társaink közül azok, kiknek látható hatást még nem ígér a kegyelem. Nem szabad nekünk kevélykednünk.

az eltöredezett ágak fölött, annál kevésbé a gyökér fölött. A végtelen tudomány a maga örök haladásával : ez a gyökér, amelyiknek csak egy parányi és pillanatnyi öntudatosítója vagy és vagyok. Az évezredes nemzeti lét és kultúra : ez a gyökér, melynek csak kicsiny, egyszerű tisztje, őrállója, harcosa vagy és vagyok. Az Istentől elrendelt életsors és praedestínált hivatás, a szívünkbe plántált hit és vallás : ez a gyökér, melynek csak alázatos elfogadója vagy és vagyok. Ezt a gyökeret nem mi hordozzuk, nem mi adunk ékességet neki. Ez a gyökér hordoz minket, minden oktató testületet, ez ad minékünk ékességet. Boruljunk hát le ezért az esztendőért is hálaadással e gyökér áldásaiért és kérjük az örökkévaló Isten segédelmét az ezutáni esztendőkre is.

*

Tanuló Ifjúság ! Ifjú sarj ! legifjabb hajtás az ember kultúrája örök fáján, ne kevélykedjél a letört ágak és a gyökér felett. Ha a rohanó siker, a sors eredménye, bukducsoló haladás, vagy szárnyaló repülés, diplomával koszorúzott fáradozás kevélylé akarna is tenni, halld meg az ígét : ne kevélykedjél, lásd meg a letöredezett ágakat, melyeket a nyomorúság, a gazdasági válság, az egész csonka-országban elharapódzó irtózatosszükség meggátolt abban, hogy elinduljon rendeltetése útján, bár Istennek Szentlelle már a bölcsőben homlokodon csókolt, de zseni-pecsétjével ott marad az eke szarva mellett, a műhely szerszámai között. Óleld magadhoz a kitérített és letört ágat és önzetlen készséggel indulj hivatásodra, hogy ezek helyett és ezekért, de az egész nemzetért is teremhess majd gyümölcsöt. És ne kevélykedjél a gyökér fölött. Tanáraidnak, oktatóidnak tudása és jelleme : az a gyökér, mely hordoz téged. Az intézetnek egész tisztességes múltja : az a gyökér. A nemzeti kultúra ideáljai és az Isten félelmének égő, belső világa mind idetartoznak e gyökér területéhez. Ezek hordoztak és ezek hordoznak tovább.

*

És te, egész Universitas ! Halld meg az olajfa példázatát ! Van-e még szebb szimboluma a négy karú, négy ágú egyetemnek, mint az olajfa négy ága? Olajjal kenték fel a papot és az oltárt... Olajjal hintették meg az igazságot osztó bírót és olajjal óvták a rozsdától az ítélet és igazság fénylő kardját... Olajjal öntötték a sebekbe és a betegek fájdalmát ezzel csillapították. Olajjal balszamozták be a holttestet... Az olajmécse pislogó lángja mellett virrasztott a tudós és szerény eledele egy pár szem olajbogyó és egy ital víz. Olajjal kente be magát a harcra, diadalra készülő atléta... A békés tudás olajágát kínáljuk a gyűlölet háborgó vízőzönén... Olajfa az Universitas szimboluma. Ágai vagyunk mi ennek a nagy és megszentelt törzsnek. De különösen ez a Debreceni Universitas fényes és ékes telepével, központi épületével olyan, mint az olajfa zöldelő, gyönyörű ága. Halld meg az ígét : ne kevélykedjél a többi ágak fölött és a gyökér fölött ! Mikor 16 évi bebábozódás után kirepülsz új, fényes otthonodba, ne kevélykedjél a letört ágak és a gyökér fölött. Gyökér : az ősi, régi Kollégium. Ennek az intézménynek letört ágai : az a háromkarú régi akadémia sok évszázados múltjával. Ennek újra sarjadó utódai, kis gyenge ágai : a lelkészképző, tanárképző és jogi internátus formájában sorakoznak az alsóbbrendű intézeti tagozatok mellé. Ne kevélykedjél ezek fölött és mindenekfelett lásd meg a gyökeret, amely évszázadok óta gyűjtötte és halmozta számodra az erkölcsi és ideális értékek kimeríthetetlen élestárát. Lásd meg ezt a gyökérzetet, ezt az intézetet : a magyar kultúra főiskoláinak nesztorát ; ezt a Kollégiumot, mely a zsigorgató, fősvénykedő, de puritán magyar reformátusságnak fejedelmi tékozlása volt : mely egy ősi Civitas féltőn dajkál, melengető szeretetén nőtt nagygyá : ezt az intézetet, amely alá gyökerének talajul odaereszti magát a teljes Tiszántúl, a Csonkaország, az egész Haza. Ne kevélykedjél a gyökér fölött, mert ez a gyökér hordoz, éltet és nevel tovább, amikor elindulsz jövendő évszázadok felé szent merészséggel.

*

Befejezem !

Nemcsak a gyökér táplálja az ágat áldással, de az ág a maga öncélúságával, terméketlen életével átkot hozhat a gyökérre. Ha valamikor a gyökérre a fejsze rávetetik, nyelet az ágak adnak hozzá ; a szörnyű romlást az ágak terméketlensége okozza ! Tisztességes Universitas ! Egy ilyen munkás esztendő, mint amilyen elmúlt felettünk és ennek eredménye meggyőző arról, hogy a kegyelmes Isten minden irgalmával velünk van. Növekedjék úgy a mi intézetünk, annak minden tanára években, jellemben, annak minden hallgatója hivatásban, életsorsban, hogy mint ágai e nemes gyökérnek, visszasugározzuk szeretetét s visszaadjuk gyümölcseinket ennek a nagy fenntartó és bennünket tápláló gyökérzetnek ; ennek az egyháznak, ennek a városnak, ennek a Hazának, az emberiségnek és a megtartó Istennek. Amen.

Zakariás próféta és könyve.

(Folytatás és vége.)

Hatodik látomás. A bűnösök kipusztítása az országból. V : 1—3. (4.) vk.

Egy repülő megilla (tekeres) jelenik meg s száll tova az ország felett. Átokirat az, mely minden vétkezőhöz eljut s elpusztítja őket. 1. v. A **מְגִלָּה** „irat-tekeres“, amely azonban itt kibontva repül. A *vá'ásúb* itt már „ismét“ jelentéssel bír. 2. v. A *vajjó' mer* íge alanya az angelus interpres, aki jelen van, nem úgy, mint az ötödik látomás előtt. A tekeres nagyságának pontos leírása. 20 sing hosszú, azaz 10 méter. E pontos leírásból némelyek különös jelentőséget igyekeztek ki-magyarázni,³³³ azonban a próféta csak a tekeres nagyságát akarta feltüntetni, amely így távolabbról is látható. A tekeres beírva képzelendő el, ha nem is említi külön a próféta. Ezt bizonyítja a 3. v. is. Jelenlegi szövegében sok nehézségre ad okot, amiért rendszerint változtatással segítenek. A *mizzeš kámóhá* és *niqqá* íge együtt nem nyújtanak megfelelő értelmet. Wellhausen és utána többen a VII : 3. nyomán a *kámóhá* helyett *kammeh*-t olvasnak s így *mizzeš kammeh* „már oly rég“ jelentése volna, ami azonban kissé erőszakolt. Ekkor a mondat értelme : Mert már oly rég büntetlen maradt minden tolvaj és . . . A **נְקָה** íge jelentése : „ártatlan, tiszta volt, büntetlen volt“. Nif'alban szintén. De további jelentése : „kitakarít, elpusztít“.³³⁴ Amint És. III : 26. v.-ben az első jelentések egyike sem használható, úgy itt is az utóbbiakhoz kell fordulnunk. A perf. felfogható, mint perf. profeticum s akkor minden szövegváltoztatás nélkül is kellő értelmet nyerünk. A *kámóhá* a megillára, illetve az arra írt átokra vonatkozik. A *há'árec* az országot jelöli. Az átokról ugyanis az a felfogás uralkodott az ótestamentomi népnél s általában a keleti népeknél, hogy akire kimondatott, azon feltétlenül beteljesedik. A leírt átoknak pedig még erősebb és biztosabb a hatása. Ebből a szellemből érthetők az átkozódó zsoltárok is. Most, amikor az üdv közel van, amikor Jáhve Sionba készül, hogy ott lakozzék és megdicsőítse azt, feltétlenül szükséges a bűnösök kiirtása. Ime, tehát a negyedik látomásban nem lehetett ugyanerről szó. A **הַנְּשָׁבַע** szó

után, mivel az esküvés magábanvéve nem bűn, a *bismi lasseger* szavakat toldják be : „az én nevemre hamisan esküvők“. A mondat értelme kétségtelenül ez. De nem tehetjük fel, hogy kiestek volna e szavak s bármikor is eredeti alkotó részként szerepeltek volna e szövegben, mert a fordítások, különösen a LXX. semmit sem tudnak erről. Csak a köv. 4. v.-ben van ott. A *hannisbá'* felfogható ebben az értelemben : „esküdöző“, ami végeredményben magában foglalja az esküvel való visszaélés tényét. Az, hogy a próféta éppen az esküdözést és lopást ragadja ki és említi fel, jelképezése úgy az erkölcsi, mint a vallási (kultikus) bűnöknek, tehát az összes bűnöknek.³³⁵ A látomás eddig tart.

A 4. v. éppúgy fogandó fel, mint a II : 10.—17. vk. IV : 6b—10a. III : 8—10. vk., azaz a próféta által később nyert kijelentésként. Az eddigiekben s a megelőző 3. v.-ben is az angelus interpres beszélt. Itt hirtelen megváltozik a helyzet s maga Jáhve beszél. De meg a látomások szokott rendje szerint is a 3. v.-ben megkapjuk az általános feleletet. Itt már annak közelebbfekvő alkalmazásával találkozunk.

³³³ Marti : i. m. 416. l. Dr. Kecskeméthy : i. m. 108. l.

³³⁴ Gesenius-Bühl : Hebr. u. aram. Handwört. 520. l.

³³⁵ W. Rothstein : i. m. 147—48. l.

hogy mikép fog hatni az átok irat. Úgy, hogy bemegy a bűnösök hajlékába s minde-
nestől megemésztí azt. A *lánéh* a szabályos *lánáh* helyett áll. A ház elpusztítása
régí büntető eljárás volt s jelentette nemcsak magának a bűnösnek, de egész csa-
ládjának a nép köréből, közösségéből való kirekesztését.³³⁶

*

A harmadik látomás szerint Jáhve Sionban fog lakni és megdicsőíti benne
magát. Sionnak tehát méltó helynek kell lenni, mert Jáhve szent, akinek közelében
semmi tisztátalan nem létezhetik. Különösen nem törvényét megszegő bűnös
ember. Már pedig Sionban és Juda földén ezidőszerint vannak ilyenek. Erkölcsi
bűnnel terhelték és kultikus vétkekben leledzők. Ez azonban nem lesz akadály
sem Jáhve szándékának, sem az üdvidő eljövételének — amint a gyülekezet egyes
tagjai gondolták —, mert Jáhve maga gondoskodik arról, hogy mindezek kipusz-
títtassanak. Átká sujtja és megsemmisíti őket.

Hetedik látomás. Minden bűn eltávolítása az országból. V : 5—11. vk.

Egy éfa jelenik meg a próféta szeméi előtt. Benne egy asszony ül, mint
minden gonoszság megszemélyesítője. Majd két szárnyakkal ellátott asszony jön
s az ólomfedővel lezárt éfát felemelik az ég és föld közé, a benne ülő asszonnal
együtt s elrepülnek Sineár (Babylon) földére. Ott házat építenek, mely a gonoszság
lakóhelye lesz.

Az 5. v. szövege rendben van. Az angyal visszatér a prófétához és felszólítja,
hogy figyeljen, nézzon. A *máh* helyett *Wellhausen* ezt olvassa : *máh há'эфáh*, abból
a gondolatból indulva ki, hogy a próféta mindig előre megmondja, hogy mit lát,
mi jelenik meg előtte. *Marti* pedig egyszerűen a *máh*-t elhagyva, מַחֲשָׁה-
t

olvas. Ennek következménye aztán az, hogy a következő vers egyrészével nem
tudnak mit csinálni s minden igaz ok nélkül egyszerűen törlik, legjobb esetben
glosszának tartják.³³⁷ 6. v. A próféta most nem ismeri fel, hogy a megjelenő kép
mi voltaképpen, hanem az angyaltól kérdezi meg. Tehát előbb még nem volt szó
arról. Az עֵינֵם „szemük“ helyett, amelynek értelmet adni és tulajdonítani
e helyen nem lehet, a LXX. nyomán עֵינֵם-*t* ἢ ἀδελφὸν ἀδελφῶν „bűnük“ kell

olvasnunk. Az éfa egy nagyobb fajta mérőedény gabona számára. Névelője itt
felőtölő, mivel még nem volt szó róla. „Ez az ő bűnük az egész országban.“ Itt az
előbbi látomásban említett bűnösök bűneire gondol az angyal, amelyek most
összegyűjtve, együttesen jelennek meg. A 7. v. ezt magyarázza a következőkkel
együtt. Az éfa nyílását lezáró ólomfedő felemelkedik s feltárul az éfa tartalma :
egy benne ülő asszony. A *vezó't* helyett a LXX. nyomán *ve'hinné* olvasandó. Az
'ahat mint számnév szerepel. 8. v. Az éfában ülő asszony nem más, mint minden
gonoszság megszemélyesítője, jelképe : a gonoszság : הַרְשָׁעָה Benne össz-

pontosul és jelenik meg minden gazság, minden gyalázatosság, minden vétkek,
minden titkos és nyilvános, erkölcsi és vallási bűn, minden, ami Istennel ellen-
tétes, ami ítéletét magára vonja. Az egész ország valamennyi istentelensége egy
asszonyban. Az éfa fedelének felnyílását valószínűleg szabadulásra akarta felhasz-
nálni, lényével csakis ily gondolat egyezhetett, de az angyal visszanyomta s az
ólomfedőt újra rátette. 9. v. Másik két asszony jelenik meg, akiknek szárnyaik
vannak. Az éfát tartalmával együtt felemelik az ég és föld közé, hogy elvigyék
onnan. *Rúah b'kanféhem* azt jelenti, hogy szél volt a szárnyaikban, szél volt a
hajtóerő, mely őket megragadta s szárnyaik segítségével fujta céljuk felé. Az
asszonyoknak elég volt terhüket cipelni s így a repülés fáradtságától mentesek
maradtak. *Marti* a רוּחַ-*t* „éltető szellem“-nek veszi s arra magyarázza, hogy

³³⁶ *Wellhausen* közlése. L. *Martinál* is : i. m. 417. i. Dán. II : 5. v.

³³⁷ *vajjó'mer zó't há'эфáh hajjó'cé't* részt l. *Marti* : i. m. 417. l.

mozgathatták szárnyaikat.³³⁸ A lilitekhez,³³⁹ az Ószövetség ez egyetlen női gonosz démonaihoz semmi közük az asszonyoknak, már azért sem, mert a gonoszúságot gonoszokra nem lehet bízni, hogy azok távolítsák el.³⁴⁰ 10. v. A *hémmáh* himnemű névmás a nőnemű *hénnáh* helyett áll.³⁴¹ 11. v. שַׁנְעַר Babylonia neve, mely többször előfordul az Ótestamentumban.³⁴² Úgy szerepel, mint Jáhvének ellensége. Odaviszik tehát Juda országának minden bűnét, házat építenek számára s ott fog lakni. Sionban Jáhve fog lakni, a bűn pedig a távoli Sineár földén. A lángoló zsidógyűlölet megnyilvánulása elnyomóikkal szemben. הַבַּיִת ratéval mappiq pont helyett, mert az utána következő szótag hangsúlyos. Vannak, akik a *vehúkan*-t, mint fölösleges szót eltávolítják,³⁴³ de mint *Kecskeméthy* helyesen megállapítja,³⁴⁴ ennek alanya a ház és nem az éfa. A *vehunniháh* nagyon felöltő alak, úgyhogy a LXX. nyomán helyesebb *hinnihuhá*-t olvasni, mely a *núah* ige hif. alakja. Babylon megvetett hely lesz, ahová többé nem hurcoltatik a zsidó nép s amely Jáhve kegyelméből és irgalmából egyszersemindenkorra kiesett. A látomás ezzel véget ér. Hogy a látomáson kívül nincs semmi megjegyzése a prófétának, onnan érthető, hogy maga a látomás teljes világosságot vet a benne foglaltakra, semmi különösebb magyarázatra nincs szükség.

*

Az üdv megvalósulása útjából Jáhve nemcsak a bűnösöket távolítja el, a legszigorúbb megsemmisítés által, hanem magát a bűnt is, mely itt egészen önállóan jelenik meg, elkövetőiktől függetlenül. Ezzel az utolsó akadály is legyőzve s minden előkészítve, hogy Jáhve örömmel hallott és fogadott, de mindezideig be nem teljesült ígéretei megvalósuljanak. Most már sem viszálykodás, sem szét-húzás, sem bűnösök, sőt még a bűn sem lesz az országban. Sion királya: Jáhve már készíti az utat a maga számára s hozza a boldogabb jövőndőt népe számára.

Nyolcadik látomás. Jáhve kiküldi megbizottait akarátának végrehajtására.

VI: 1—7a. (7bc—8.) vk.

Két érchegység közül négy szekér jön ki különböző színű lovakkal s elmennek az ég négy tája felé. Feladatukat megkapják Jáhvétől, elindulnak, hogy teljesítsék azt.

Az első látomással kapcsolatba hozni ezt, legalább is szoros kapcsolatba, nehéz dolog. Más volt ott a színtér: myrtuszok, mély völgy; mások voltak a szereplők: lovasok, Jáhve angyala. Itt mindezek eltűnnek. Két érchegység közül jönnek ki a szekerek különböző színű lovak által vontatva. Egy bizonyos: Az első látomás főszereplői a lovasok, Jáhve hírnökei voltak, kik este, feladatuk végzése után, tértek haza; itt pedig Jáhve küldöttei kelnek útra, hogy megbízását elvégezzék. Útrakelésük ideje valószínűleg a hajnalhasadás. E két időpont közé esnek a próféta összes látomásai. Hogy az útrakelő küldöttek megbízása mi volt, nincs megmondva. A látomások végén állva azonban csak egy irányban következtethünk: a látomásokban megjelölt feladatok végrehajtása, legalább is azok végrehajtásának megkezdése: a pogány hatalmak megtörése éppúgy, mint Juda földén a bűnösök megsemmisítése és a bűnök teljes kiirtása onnan. Lehet, hogy ez alkalommal csak éppen egy, az első végrehajtása történik meg. Ném pusztán hírszerző követek ezek, mint voltak az első látomás lovasai, hanem Jáhve akarátának végrehajtói, azért indulnak és mennek kocsin.

1. v. A *markábót* „szekerek, kocsik“ a Jáhve ténykedésének eszközei.³⁴⁵ A *sené hehárím*: „két hegy“ névelővel ellátva úgy tűnik fel, mintha általánosan

³³⁸ *K. Marti*: i. m. 417. l.

³³⁹ *És. XXXIV*: 14. v.

³⁴⁰ *A. Jeremias*: *Das Alte Testament im Lichte des alten Orient*. 1916. 604. l.

³⁴¹ *Gesenius-Kautzsch*: *Hebr. Gram.* 27. A. 32. §. n.

³⁴² *Gen. XI*: 2. v., *És. XI*: 11. v., *Dán. I*: 2. v.

³⁴³ *W. Nowack*: *Die kleinen Propheten*. Göttingen, 1903. 361. l.

³⁴⁴ *Dr. Kecskeméthy*: i. m. 111. l.

³⁴⁵ *L. a.* 8. v.-t, ahol feleletet adunk arra, pusztító vagy építő értelemben

ismert helyek lennének. Mint már korábban mondtuk, a próféta számára, aki a látomásokat látta, kétségkívül meghatározott helyek voltak, mert ő ezidő alatt egy új világban élt s amit látott, azt nem határozatlan, semmitmondó képeknek, de határozott valóságnak fogta fel.³⁴⁶ Megállapítani, kitalálni, hogy melyik két hegy volt az, amely a látomásban szerepelt, hiábavaló fáradság, már azért is, mert az összes látomások színhelye is ismeretlen. Vonatkoztatták a Sion és Morija hegyére,³⁴⁷ a Sion és Olajfák hegyére,³⁴⁸ vagy a Sion és Olajfák hegye csak mintául szolgált a prófétának.³⁴⁹ Ezek azonban nem érchegységek. Ezért *Rothstein* tovább megy s az első, a salamoni templom bejáratára gondol, amelynek jobb és baloldalán hatalmas ércoszlopok állottak.³⁵⁰ Ezek lennének a látomás érchegységei. Ezt cáfolni is fölösleges, mert maga magát cáfolja. *Duhm* az újszövetségi *χάρμα μέγα*-ra gondol, mely a gazdag és Lázár példázatában szerepel.³⁵¹ *Kecskeméthy* szerint pedig a „kétsúcú” „Világhegy” vagy „Istenhegy” ez a két hegy, ahol van az ég és alvilág bejárata.³⁵² Ez még legtetszetősebb feltevés, különösen, ha figyelembe vesszük az 5. v.-t is, ahol azt olvassuk, hogy a Jáhve előtti jelentkezésről jönnek ki. A próféta azonban aligha gondolt bármelyikre is. Reá nézve nem a helyrajzi adatok voltak fontosak, hanem hogy mindent megértsen, hogy feleletet kapjon a legfontosabb kérdésekre. A két érchegység mindössze arra szolgált a látomásban, hogy az azok közül így egymásután előjövő kocsikat jól szemügyre vehesse, amint a látomás legfontosabb, sőt egyedül fontos részeit. A 2. és 3. vk. szerint minden kocsiba különböző színű lovak voltak fogva. E lovak színei eltérőek az első látomásbeliekétől. A *beruddim* szó után álló *'amuccim* megértése sok nehézséget okoz a magyarázóknak. Mivel a 7. v. elején helytelenül az *'adummim* szó helyett áll, feltételezik, hogy itt is ahelyett került a szövegbe s egyszerűen eltávolítják.³⁵³ *Kecskeméthy*, a rabbik és *Coccejus* nyomán egyenlőnek veszi a *יָרֹחַ* „vérvörös” És.

LXIII : 1. v.-ben előforduló szóval s igen körmonfont magyarázattal „tarká”-nak fordítja, a *beruddim* szót pedig csak magyarázó glosszának veszi.³⁵⁴ *Rothstein* pedig a LXX. szövegét követve : seregélyszürkét fordít : *φάρσι*.³⁵⁵ A *beruddim* szót azonban glosszának nem tarthatjuk, mert a 6. v.-ben önállóan fordul elő, már pedig ott is a másik szót várják ez esetben. Az *'amuccim* az *'ámoc* szótól „erős” jelentéssel bír. Ez esetben a fordítás : „erős, tarka lovak”. Ámde ilyen kiemelésre aligha gondolhatunk, a próféta aligha győződhetett meg arról, hogy csak ezek erősek. Valószínűbb az, hogy a *beruddim* szó közelebbi megjelölésére szolgál csupán az *'amuccim* „erősen tarka”. Az 5. v. a magyarázat kezdete. Jáhve előtti jelentkezés után jönnek, nyilván azért, hogy a tőle nyert feladatokat végezzék. A *jóc'ót* névelő nélkül áll, ami ha feltűnő is, de nem lehetetlen grammatikailag sem. *Wellhausen* és az ő nyomán többen úgy segítenek, hogy az *'arba* elé *ב* prep.-t helyez-

nek s így grammatikailag kifogástalanná teszik a szöveget. Kérdés azonban, van-e jogunk ily erőszakos beavatkozásra, nem helyesebb-e úgy felfogni, mint speciális zakariási sajátosságot? Hogy a látomás magyarázatát másik képpel kezdi az angyal, minden különössége mellett is érthető s nem szükséges törölni az *'arba rühót hassámajim* szavakat, amint *Rothstein* ajánlja.³⁵⁶ A kép közelebbhozása ez a másik kép által. Mivel itt nem az első látomásbeli hírnökökről van szó, nem való-

³⁴⁶ I : 8. v.-ben *hahadašim* ; *bamme*culláh ; V : 6. v. *há'эфáh*. Tehát nem egyetlen ily esettel találkozunk.

³⁴⁷ *Hofmann*.

³⁴⁸ *Keil*, *Bredenkamp*, von *Orelli*.

³⁴⁹ *K. Marti*.

³⁵⁰ *W. Rothstein* : Die Nachtgesichte... 168. l. L. I. Kir. VII : 15. k. vk. II. Krón. III : 15., 17. vk.

³⁵¹ *B. Duhm* : Israels Propheten. 2. A. 1922. 321. l. L. Luk. XVI : 26. v.

³⁵² *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 79. l.

³⁵³ *K. Marti* : Dodekaproph. 418. l. *Wellhausen*, *Nowack* nyomán.

³⁵⁴ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 80. l.

³⁵⁵ *W. Rothstein* : Die Nachtgesichte... 215. l.

³⁵⁶ *W. Rothstein* : i. m. 176. l.

színü, hogy „napi útjukra“ indulnak,³⁵⁷ hanem megbízásuk végzésére inkább, amely nincs meghatározott időhöz, különösen egy naphoz kötve. A 6. v. elején álló *'aser-báh* nemcsak hogy nem fölösleges,³⁵⁸ de ezáltal is kiemelését nyer, hogy nem a lovak színein van a hangsúly és jelentőség, hanem sokkal inkább a kocsikon. A lovak színei csak arra valók, hogy a kocsik megkülönböztetést nyerjenek, mert így aztán ezek minden zavart és tévedést kizárnak. A lovak színeivel kapcsolatban adott különféle magyarázatok bármennyire tetszetősek és szellemesek, nem jöhetnek komolyan számba.³⁵⁹ *jác'ú* perf. helyett nem szükséges *jéc'ú* impt.-t olvasni, mivel az eltávozás nagyon gyorsan történhetett, úgy, hogy a perf. megindokolt. Az észak felé menők viszont még a látóhatáron, vagy közelben lehettek, azért a part. állítmányként áll, ami jelen időnek veendő. Ezek még most mennek, a többiek pedig már elmentek. A világtájak jelölése keletfelé fordulva történt, ezért az *'el-ah^aréhem* nyugatot jelenti, a keletfelé forduló ember háta mögé eső tájat. Nagyon téves azért *haqqedem 'erec*-re, „kelet földje“ való javítás.³⁶⁰ A 7. v. elején álló *há^amuccim* semmiképp sem helyes és nem is tartható meg. Mint láttuk volt, négy szín szerepelt fentebb, úgy itt is csak annyi lehet. Mivel pedig a vörös szín még nem szerepelt, eredetileg csakis az állhatott itt, úgy, hogy *'adummim*-t kell olvasnunk, mint általában teszik is a magyarázók. A táj megjelölése hiányzik, mert hiszen már csak egy van hátra, amit mindenki könnyen odagondolhat. *Nowack* különben, aki *Wellhausen* nyomán az előző versben *'el-ah^aréhem* helyett *'erec haqqedem*-t olvasott, felveszi a szövegbe a negyedik tájat is, *'el-'erec há^aereb* : „nyugatra“. Követi *Marti* is.³⁶¹ A *vajbaqqesú* alanyaként természetesen az összes lovak, illetve kocsik gondolandók. Ez azonban már nem az angelus interpretis magyarázata. A látomás itt már véget ért s a próféta megjegyzése következik, illetve Jáhve közvetlen beszéde hozzá, amelyet a látomáson kívül nyert. A következő *vajj^omer* alanya semmiképp sem lehet az ang. interpretis, mert ilyen felszólításra, parancsra sem joga, sem felhatalmazása nincs. Szerepe csupán az, hogy a prófétának szolgáljon magyarázattal. Az alany egyedül Jáhve lehet, vagy amint az 5. v.-ben neveztetik, *'adón kol-há'árec*, anélkül azonban, hogy a mondat szorosán odatartoznék, tehát a látomás, vagy ang. interpretis által mondottak tartozéka lenne. Az élénk hatás alatt a próféta elképzeli, mintegy hallani véli a megbízást adó Jáhve utolsó szavait, melyeket az útra indulókhoz intéz : „menjetez . . . , járjátok be a földet“. A *vattihallaknáh bá'árec* : „és bejárták a földet“ alanya a *markábót*, „kocsik, szekerek“. Jelzi ezzel a próféta Jáhve akarátának feltétlen teljesülését s egyszerűsint bizonyosság arra, hogy már nem a látomások világában vagyunk. A 8. v. is Jáhve közvetlen beszéde. *vajjaz'éq* „kiáltott, előkiáltott, előszólított“. *'óti*, „engem“, a prófétára vonatkozik. Így van értelme a versnek s szükségtelen minden változtatás. *Marti* pl. itt is az ang. interpretis veszi a vers alanyául, de aztán nem tudván, mit esinálni az *אֶת־רִיחֵי* „lelkemet“ szavakkal, helyettük *רִיחֵי יְהוָה* „Jáhve lelkét

(haragját)“ olvas.³⁶² *Kecskeméthy* minden megokolás nélkül Jáhvét veszi ugyan alanynak, s ezáltal homályos marad magyarázata.³⁶³ *Rothstein*, aki szintén a látomás szoros alkotórészének tekinti e verset is, véleménye igazolására és megtartására egész új szöveget nyújt.³⁶⁴ A *hénihú 'et-rúhi* szavak fordítása és értelmezése eltérő. Általában a látomást az itélettartás megkezdésének magyarázzák s így a

³⁵⁷ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 112. l.

³⁵⁸ *K. Marti* : Dodekaproph. 419. l. *Rothstein* elhagyja : i. m. 176. és 215. l.

³⁵⁹ L. összefoglalva *Rothstein* : i. m. 156. k. l., továbbá *A. Jeremias* : i. m. 645. l.

³⁶⁰ *W. Nowack* : Die kleinen Propheten. 1903. 366. l. *Wellhausen* és *Marti* is.

³⁶¹ *W. Nowack* : i. m. 366. l. *Marti* : i. m. 419. l.

³⁶² *K. Marti* : i. m. 419. l.

³⁶³ *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 114. l.

³⁶⁴ *W. Rothstein* : Die Nachtgesichte . . . 215—16. l. Mint. az egyéni machináció egyik legjellegzetesebb megnyilvánulását, érdemes megfigyelni : „8. (Da hob ich an und sprach zu dem Engel der mit mir redete : „Was auszurichten auf der Erde ziehen diese da?“) Der Engel aber antwortete und sprach zu mir also : (Diese da) ziehen aus (um zu streifen über die Erde! „Ich lasse sie ausziehen, ist der Spruch Jahwes) und sie sollen hinausbringen und weilen lassen meinen Geist auf der Erde!“ Ez csak egy a sok közül. Ugyancsak ő még a 15. a. v.-t is a látomáshoz tartozónak veszi.

𐤎𐤏𐤍-^t Jáhve haragjának veszik : lecsendesítették haragomat.³⁶⁵ Mások viszont Jáhve lelkének építő erejére gondolnak, amit az üdv munkálásában kifejt s így fordítják : „letették lelkemet“.³⁶⁶ Ez azonban nem lehet helyes fordítás, mert Jáhve lelkét nem szükséges vinni és letenni. Ez nagyon is távol állhatott úgy Zakariástól, mint a korabeli zsidóság gondolkozásától. A látomások során is észrevehettük, hogy Jáhve közvetlenül sohasem jelenik meg, hanem csak közvetve. Az pedig, hogy észak földére vitesse magát, legkevésbé volt elképzelhető, hiszen még a maga számára kiválasztott Sionba sem megy, amíg minden bűnös és minden bűn el nem távolíttatik onnan, hogy menne akkor éppen Babylon földére, amely minden bűn lakóhelye. De meg akkor fennmarad az a kérdés is, hogy mi szükség volt a másik három koci kiküldésére, ha a feladat mindössze az, hogy Jáhve lelkét észak földére, tehát Babylonba vigyék ? Jáhve egy lelkét négy felé nem vihették. Vagy azok csupán a látomás színesebbé tétele végett jelentek meg ? Aligha gondolható így. Jáhve itt is, mint másutt, közvetve gondoskodik parancsának és akaratának az egész világon való végrehajtásáról. Leghelyesebb, ha így fordítjuk : „megbékéltették, megnyugtatták lelkemet“. A látomás, mint a többi is, szorosán Sionhoz, illetve az új gyülekezethez kapcsolódik s amint az I : 14. v.-ben olvastuk, Jáhve nagy, féltő, aggódó szeretettel ragaszkodik Sionhoz és Jeruzsálemhez. Ezért Őt is nyugtalanították mindazok a bajok, amelyek Jeruzsálemre nehezettek. De most már megkezdte a bajok elhárításának nagy munkáját, az üdvidő munkálását, ezirányú parancsainak végrehajtására kimentek megbízottai s ez lelkét lecsendesítette. A küldöttek tehát éppúgy végeztek építő, mint megsemmisítő munkát. Természetes dolog, hogy népének sincs semmi oka tovább nyugtalanságra, kétségeskedésre, csüggedésre. Ez a gondolat húzódik keresztül az egész látomás-sorozaton, csakis ez csendülhet meg leghatározottabb formában a látomások végén is. Hogy éppen az észak földére menőkről mondja Jáhve, hogy lecsendesítették lelkét, az érthető abból a viszonyból, amely Babylon és Sion között fennállt, továbbá, hogy még meglehetősen nagy számmal éltek ott vissza nem tért zsidók.

*

A látomások során felvetődtek az összes problémák, amelyek Sion érdekében sürgős megoldásra várnak. Jáhve nemcsak tudja és ismeri ezeket, de Ő maga gondoskodik azok megoldásáról. Követeit már el is küldte a világ mind a négy tája felé, hogy az üdv jövetelének akadályait hártgassák. Ereje megnyugszik rajtuk, munkájuk feltétlen sikerrel jár. Lelkét megnyugtatták, tehát senkinek sincs oka kishitűségre. A boldogabb idők kibontakoztatása megkezdődött !

A VI : 9—15. versekben tulságosan romlott szöveggel a könyvnek egy olyan darabja, részlete áll előttünk, amely Zakariás prófétától sem részleteiben, sem egészében nem származhatik. És pedig azért nem, mert a látomások sorozata megfelelő formában, a legteljesebb biztatással és vigasztalással záródott. Tehát ez már nem látomás. De maga a külső forma sem engedi meg azt a következtetést, hogy itt egy végső, befejező látomással van dolgunk. Minden feltétel hiányzik, ami a látomáshoz szükséges.³⁶⁷ Hogy az egész látomás-sorozathoz fűződő prófétai reflexió lenne, szintén nagyon kétséges, mert akkor a látomások főgondolatának kellene kifejezésre jutnia, már pedig a koronázási művelet nem az, még ha jelképes értelemben vesszük is, mert Zakariás sehol sem hirdetett olyan gondolatot, hogy az eljövendő Messiás még annak a nemzedéknek életében jön el és éppen nem hirdette azt sem, hogy Zorobábel lenne a messiási király s Jósua a messiási birodalom főpapja, bármilyen közellevőnek tüntette fel az üdvidőt. De meg ha éppen ezt akarta volna kifejezni, akkor e verseknek a negyedik és ötödik látomás után kellene helyet foglalni, aminthogy így is azokból a gondolatokból táplálkozik az

³⁶⁵ K. Marti : Dodekaproph. 419. l. A LXX. τὸν θυμὸν μου. A 𐤎𐤏𐤍 haragot is jelent. V. ö. És. XXV : 4. v., XXX : 28. v.

³⁶⁶ W. Rothstein : L. 364. jegyz. Kecskeméthy : i. m. 114. l.

³⁶⁷ Hoonacker—Sellin kombinációi szerint ez is époly látomás, mint a megelőzőek. L. Sellin : Studien zur Entstehungsgesch. . . III. 1901.

egész nagyrészt. Azonban ő ott elmondott mindent, amit akart, ami reábizatott. Feltenni, hogy csak az utolsó látomáshoz fűződő szimbolikus cselekmény, annyira erőszakolt és nehézkes gondolat, sőt lehetetlen gondolat, hogy figyelembe sem jöhet.³⁶⁸ Ez utóbbi feltevést vitatói abból indulnak ki, hogy a 8. v. szerint Jáhve lelkét Babylon földre vitték a fekete paripák s most az ott megkezdte működését s az adományozó követek már meg is jelentek, jóllehet ilyenekről szó sincs a szakaszban, mint látni fogjuk.³⁶⁹ Történelmi függeléknek venni helyesebb gondolat,³⁷⁰ de a történelem a legkevesebb ebben, legalább is még nincsenek adataink arra, hogy e történetiséget tisztázzuk és igazolva lássuk.

Más nyomon kell tehát elindulnunk. Mivel formailag nem illik jelenlegi helyére e szakasz s belső szelleme határozottan eltér Zakariás próféta szellemétől és felfogásától, az akkor általános, mondjuk népies felfogás tükröződését kell e versekben látni. Míg Zakariás minden erejével azt hirdette csupán, hogy Jáhve nem feledkezett meg népéről, hogy az üdvidő kibontakoztatását már meg is kezdte, s ezért kétségeskedésre, csüggedezésre semmi ok nincs, addig a különösen Deutero-Ésaiás hatása alatt álló, fogságból visszatért, nyomorgó, szenvedő nép nem elégedett meg ezzel, hanem úgy a Haggeus, mint Zakariás vigasztaló próféciái nyomán már maga között akarta látni a messiási idők leendő vezetőit is. Nagyszerűen adódott a gondolat, hogy a dávidi származású, odaadóan dolgozó s különösen a templom építésében buzgón fáradozó Zorobábel lesz majd a messiási király,³⁷¹ s mellette a Jáhve által már méltóságra emelt és tekintélyes hatalommal felruházott Jósua a főpap. A nép hite és reménye megtestesülés után vágyott. Ez jut kifejezésre az előttünk levő szakaszban. Részint a Haggeus II : 23. v., részint Zak. IV. fejezete elég alapot szolgáltatott arra, hogy valaki megalkossa e verseket. Ha közel az üdvidő, ha Jáhve már megkezdte az akadályok elhárítását, ha Jósuát már különös kiváltságokban részesítette, amivel főpapi elődei nem rendelkeztek, mindez elég bizonyosság arra, hogy rövid idő kérdése a nagy változás bekövetkezése. Koronákról kell tehát gondoskodni, amelyekkel majd azonnal megkoronázhatják a királyt és főpapot. Hiszen nemcsak az egyiket, de mindkettőt megilleti most már. Ez az intenciója e verseknek, amelyek pontosan mutatnak utat arra, hogyan lehet és kell elkészíteni a koronákat. Jedaja, Tóbijjá és Cheldaj, valamint Jósijáh-tól kell aranyat és ezüstöt venni. Ezek minden valószínűség szerint tehetős polgárok voltak s amellett szintén osztoztak a nép hitében és reményében s hajlandók voltak áldozni, segítséget nyújtani e célra. Hogy a babyloni foglyok adományát hozták volna ezek, mint általában vélik a magyarázók, nem valószínű. A הַגִּבּוֹרִים ugyanis

nemcsak a fogságban levő zsidókat jelölte, hanem az onnan hazatérteket is, ellentétben az עַם הַבְּאֵרָיִם-el. Ugyanennek megerősítésére szolgál az *'aser bá'ú mibbábel*, „akik Babelből jöttek“, mivel az *'ám há'árec* kizárattott a templom-építésből épügy, mint a szent gyülekezet közösségéből. Azoktól tehát adományokat sem fogadhattak el ily célra. Nem szimbolikus cselekmény ez, hanem történelmi színezettel bíró részlet. Mivel a nép általános váradalmának kifejezése volt e darab, természetes, hogy fennmaradt s később, hogy az elvesztéstől megóvják — bár szomorúan kellett tapasztalniok, hogy nem ment teljesebbé váradalmuk — beszöttek azt Zakariás próféta könyvébe, de oly változtatásokkal és eltérésekkel, amelyekből az eredeti szöveget nem lehet pontosan megállapítani. Zorobábel halálával minden megváltozott, ennek is változni kellett s így öltött általános eszchatologikus jelleget. Egyszersmint alapja lett a Zakariás próféta könyvéhez fűződő sok-sok lényeges félreértésnek, amelyek még ma is uralkodóknak mondhatók.

³⁶⁸ B. Duhn : Anmerkungen z. 12. Propheten. Dr. Kecskeméthy : i. m. 115. l.

³⁶⁹ L. a 8. v. magyarázatát.

³⁷⁰ W. Nowack : i. m. 365. l. S. R. Driver : Einleitung in die Litteratur des Alten Testaments. Übers. W. Rothstein. Berlin, 1896. 380. l.

³⁷¹ E népies felfogás kifejezésre jut Haggeus prófétánál is, II : 23. v., amit az *'aser bá'ú* Zak. soha és sehol nem hangoztatott.

9. v. Bevezető sor, amely Zakariás könyvéhez kapcsolja a szakaszt s a prófétához intézett Jáhve szavak gyanánt tünteti fel az egészet. Egyébként liturgiai jellegű betoldás. 10. v. A *haggóláh* kollektív értelmű: „a foglyok”, mint már fentebb említettük, itt az *'ám há'árec* „az ország népe” ellentéte, mely a fogság ideje alatt Jeruzsálemben és Judában tartózkodott, meghonosodott keveréknépet jelöli.³⁷² A vers szövege nincs rendben. A *jeda'jáh* után a tárgyat várnök, ami azonban hiányzik az egész mondatból. Amellett feltűnő az is, hogy a *jó'sijjáh* s következő szavak el vannak szakítva, holott szorosan a vers első része után következnek, amit bizonyít az *'aser bá'ú mibbábel*, amely a LXX. szerint ugyancsak Jósijjáhra vonatkozik s ezért sing.-ban áll, de jelen alakjában valamennyire vonatkozik. Semmi kétség, hogy itt későbbi szövegtoldással állunk szemben, amint *Martí* helyesen állapítja meg.³⁷³ Valamikor a jelenre vonatkozott ez a felszólítás, de mivel akkor mindjárt nem teljesítették s később, talán Zorobbábel halála után, a hozzá fűződő remények megsemmisültek, hogy a szöveg mégis megmaradhasson s legalább későbbi nemzedékek meg ne ütközzenek rajta, közbetoldással változtattak rajta s egyszerűen a távol jövőbe helyezték. A hangsúly a *bajjóm hahú'* szavakon van, mely tipikus interpolációs kifejezés. Az eredeti szöveg tehát ez volt: *... jeda'jáh úm'ét jó'sijjáh ...* Kevésbé elfogadható a másik felfogás, hogy az *'aser bá'ú mibbábel* szavakat a *jeda'jáh* szó után helyezzük s megoldódik a probléma.³⁷⁴ Akkor újabbak keletkeznek. 11. v. A *veláqahtáh* újból való felvétele a 10. v. elején álló *lágóah*-nak. A *ve'ászítá* ige műveltető értelemben veendő: „és csináltass”. Az *עֲטָרוֹת* többesszám jelenleg feltűnő és helytelen, mert a továbbiakból csak egy

koronára lehet következtetni. Az eredeti mégis a többesszám lehetett, amiből csak később, a megváltozott viszonyok folytán lett egy, de elfelejtették kijavítani. Jósua főpap még élhetett az átdolgozás idején s így a koronát egyszerűen az ő számára készültnek tekintették s Zorobbábelt, aki minden valószínűség szerint a megkoronázásra szánt személyek egyike volt, kihagyták. Ekkor természetesen ott kellett állania az *überó's zerubbábel* szavaknak is. 12. v. Teljes egészében interpoláció. Az *'elájv* helyett szükségtelen *'aléhem*-t olvasni, „hozzájuk”, mintha a fentebb említett férfiakhoz szólna a vers. Nem, hanem Jósua számára tartalmaz megjegyzést a templomépítésre vonatkozólag. Mint láttuk, a IV : 10a. és 7. vk. szerint Zakariás szerint Zorobbábel fogja a templom építését befejezni. Zorobbábel halála után kérdés maradt, ki fogja ezt véghezvinni? Nem a főpap, mivel félték talán, hogy így minden hatalom reászáll és benne összpontosul, hanem a még ismeretlen, meghatározatlan személy, a *יְהוֹשֻׁעַ*, aki dávidi sarj s messiási király lesz.

Hogy Zorobbábelre vonatkoznék és őt jelölné e titokzatos név, nem tétélezhető fel, hiszen amint más helyeken meg merte nevezni úgy Haggeus, mint Zakariás próféta, itt sem hallgatták volna el félelemből. A megváltozott helyzet tette szükségessé e név felvételét s ugyanúgy áll itt, mint a III : 8. v.-ben, talán ugyanazon kéztől származik is mindkét helyen. Nagyon felöltő itt a *יְהוֹשֻׁעַ יְהוֹשֻׁעַ* kifejezés is,

amit Zakariás sehol nem használ, hanem helyette mindig a *bajit* szót.³⁷⁵ A 13. v. a két megkoronázandó személy hatalmi körét jelöli meg. Szorosan esatlakozik e vers a 11.-hez, ahol a személyek megnevezése olvasható. A *vehú'-vehú'*, mely egykor Zorobbábelre vonatkozott, most a *cemah*-ra vonatkozik. Ő fogja felépíteni úgy a templomot, mint viselni a dicsőséget, méltóságot, trónján ülve. A kettő tehát szorosan összetartozik. Ezért volt szükség az előző versre is, hogy Jósua tudomásul vegye, hogy nem szállhat rá e hatalom és méltóság is, bár Zorobbábel nincs többé. De nem egyedül fog trónján ülni a jövő király, a csemete sem, hanem mellette lesz pap is, a LXX. szerint *jeminó*: „jobbján”. Hogy a *vehájáh* után ott állt volna

³⁷² Esdr. IV. fej. VIII. fej. stb.

³⁷³ K. *Martí*: i. m. 420. l.

³⁷⁴ Dr. *Kecskeméthy*: i. m. 116. l.

³⁷⁵ A VIII : 9.-ben előfordul, de ott más értelemben, ugyancsak nem Zak.-tól származva.

a *je'hosu'a* szó is,³⁷⁶ nem tételezhető fel, hiszen már a 11. v.-ben megneveztetett. Ennek felvételére azoknak van szükségük, akik a 11b. v.-t interpolációnak vették. A két hatalmasság között „békesség tanácsa”, azaz egyetértés lesz. Az a következtetés, hogy Zorobábel és Jósua között nem a legnagyobb egyetértés uralkodott, nem alaptalan gyanítás. A *bén senéhem* „kettőjük között” világosan mutatja, hogy nem egy személyről volt szó, hanem kettőről, ezért említették a korona többes számban. Hiszen nemcsak egyiket illeti meg, de mindkettőt. A 14. v. Az „*afárót* plur., állítmánya *tihjeh* pedig sing., ami a rosszul sikerült átdolgozás maradványa, amikor már csak egy koronát akartak említeni. A fentebb említett tulajdonnevek itt megváltoztak részben. Lényegében jelentéktelen, azért nem szükséges a 10. v. analógiája szerint megváltoztatni. A 𐤁𐤍 mint *Nowack* helyesen gya-

nítja, tulajdonnév.³⁷⁷ Hogy miért áll a Jósijáh helyett, nem tudjuk, de valami okának kell lenni. Mivel ők nyújtották a koronához szükséges aranyat és ezüstöt, emlékükre a templomban helyeztetnek el a koronák. Hogy a templom még nem volt készen, az nem akadálya e kijelentésnek, mert addig a templom többi, a fogságból visszahozott kincsei között őriztetnek. 15. v. A távollakók, akik a templomépítésben segédkeznek, a távolból hazatérő zsidók és semmiképpen sem pogányok. Ez különösen a még Babylonban élő zsidókra vonatkozik, akik II : 10—11. vk. szerint hazatérnek. Ebből nem következik még mindig, hogy a fentebb említett férfiak Babelből jött követek lettek volna. „És megtudjátok . . .” interpoláció, mint II : 12.-ben a más helyeken. Különben éppen ez a szakasz volt az, amelyik a későbbi interpolátornak elsősorban okot szolgáltatott e közbeszúrásokra. Zakariást vélte e szakasz szerzőjének is s innen származtatta prófétai küldetésének a nép által való kétségbevonását s így akarta igazolni. A valóság pedig az, amint a Zakariás eredeti beszédeiből megítélhetjük, hogy nem ragaszkodott a nép reményéhez, nem ismerte el s nem hirdette, mint Haggeus, hogy Zorobábel lesz a messiási király, ezért vonták kétségbe prófétai küldetését. Ezt csak fokozhatta aztán az, hogy Zorobábel a templomépítés befejezése előtt elhalt, bár Zakariás őt jelölte meg a templom befejezőjeként, IV : 10a. v. A vers utolsó része igen nehézkes befejezés. A *vehájáh* nem annyira „lesz”, mint inkább „meglesz”, „kész lesz” értelemben veendő, természetesen Jáhve templomára vonatkoztatva.

Hogy a szakasz mikor toldatott a könyvhöz, pontosan megállapítani nem lehet, de amint a tartalomról kitetszik, még a templomépítés befejezése előtt. Zakariás már előbb meghalt, aminek feltételezésére elég okunk van. Így semmi akadálya nem volt, hogy a szakasz szerzője bedolgozza alkotását a mégis csak tekintéllyel bíró s fennmaradásra számítható prófétai könyvbe. Bár nem zakariási elem az egész s nem is maradt meg a szerző eredeti szövegezésében, számunkra mindamellét nem hasznavehetetlen, sőt alkalmas nyom arra, hogy az akkori népies felfogásról értesülést nyerjünk.

3. Általános prófétai beszédek. VII., VIII. fejezetek.

Új felirattal új része kezdődik a könyvnek, mely teljesen eltér a látomások könyvétől úgy formailag, mint tartalmilag, de teljes kapcsolatot és rokonságot mutat a bevezető beszéddel : I : 1—6. vk. Úgy látszik, mintha nem egszeges gondolatsor lenne az egész, hanem inkább apró, figyelemzítő, intő szavak a nép számára, de valójában a bőjt kérdése köré kapcsolódik valamennyi.

A VII. fejezetben a próféta a bőjttel kapcsolatosan felvetett kérdésre válaszol. A bőjtöt nem Jáhve rendelte és követelte, ők maguk önként vállalták magukra, tehát Jáhve szolgálatának nem is az a lényege, hogy bőjtöljenek-e vagy nem, hanem az, hogy az Ő akaratát, amelyet a korábbi próféták által kijelentett, hűségesen megtartsák : szeretet uralkodjék közöttük s még csak szíveikben se gondoljanak rosszat egymás ellen.

³⁷⁶ Wellhausen, Nowack, Marti.

³⁷⁷ W. Nowack : i. m. 367. l.

1. v. Felirat, amely szorosan csatlakozik a következő versekhez, vagyis a bójtkérdés felvetődésének idejét jelöli meg. A *hájáh d'bar jehóváh 'el z'karjáh* szavak megszakítják a felirat folytonosságát, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy nem a prófétától származnak, hanem későbbi közbeszúrás, talán azért, hogy így a felirat összhangban legyen a többi feliratokkal : I : 1. 7. vk., másfelől azért, hogy a közvetlen megelőző szakasztól, amely mint láttuk, nem Zakariástól származik, megkülönböztesse az itt következő zakariási beszédeket. Dárius negyedik évében vagyunk, tehát 518-ban a látomások után két esztendővel. Az 'arba' és v'arbááh' tőszámnevek a sorszámnevek helyett.³⁷⁸ A *bekislév* magyarázó glossza, a később használatba jött hónap név feltüntetése, mint I : 7. v.-ben. 2. v. A *vajjisláh* szoros folytatása az első versnek. A **בֵּית־אֵל** szóval kapcsolatosan különféle magyarázatok

merültek fel, amelyek ennek megfelelőleg különféle megvilágításba helyezik az egész szöveget. Nem lehet „Jáhve templomá“-nak venni, mert akkor feltétlenül a **בֵּית־הַיְהוָה** állana.³⁷⁹ *Marti* régebben Elsarécert és házanépét, családját gondolta,³⁸⁰

Wellhausen pedig összeolvassa a két szót teljesen : **בֵּית־אֵל־שָׂרָאֵר** s mint tulajdonnevet kezeli, míg *Stade* **בֵּל־שָׂרָאֵר**-ra javítja³⁸¹ s a *regem melek* elé **אֵת** prepos.-t

helyeznek.³⁸² Így az egész vers : „Béthelsarécér (Belsarécér) Regem-Meleket és embereit elküldötte, hogy könyörögjenek Jáhve előtt“. *Cheyne* pedig mindkettőt küldőnek veszi s az 'anasáju helyett 'anasím-t olvas : Belsarécér és Regem-Melek embereket küldtek . . .“³⁸³ Ezenkívül még számtalan variáns magyarázat található, amelyek azonban mind nehézkesek és nem fogadhatók el. Leghelyesebb, ha egyszerűen Béthél városára gondolunk,³⁸⁴ Sarécert, Regem-Meleket és embereiket pedig e város küldötteinek vesszük. Tudjuk, hogy a fogságból visszatértek nemcsak Jeruzsálemben telepedtek le, hanem a vidéki városokban is.³⁸⁵ A kultuszközpont ellenben csak Jeruzsálem maradt, ahol mindjárt a visszatérés után oltárt állítottak fel,³⁸⁶ hogy addig is áldozhassanak, míg a templom elkészül. Most a béthéli gyülekezeti tagok meghatározott feladattal Jeruzsálembé küldik a fent megnevezetteket. 3. v. A kultusz vezetői, felügyelői, minden kultikus kérdésben döntő bírák a papok (és próféták) voltak. Ezekhez küldi most Béthél városa követeit, hogy tudakozzák meg, szükséges-e még a bójtölés, amelyet a fogság kezdetekor vállaltak magukra ? E bójtnapok, mint a későbbiekből kiténik, az ötödik és hetedik hónapra estek. Az előbbi Jeruzsálem elestének és a templom elpusztításának emlékére rendszerezítették, amely az 586. év ötödik havának hetedik napján történt.³⁸⁷ A hetedik hónapban szintén volt bójtnap és pedig ugyancsak történelmi eseményhez fűződő, valószínűleg Gedaljáh helytartó meggyilkolásának emlékére.³⁸⁸ Miután Babel hatalma megdőlt, a fogság megszűnt, joggal vetődött fel a kérdés, szükséges-e még mindig a bójt által való megemlékezés, vagy pedig a 70 esztendő elteltével annak ideje is lejárt. Úgy látszik, hogy Béthél vállalkozott arra, hogy a döntő lépést megtegyje s a központi kultushely vezetőitől határozott felvilágosítást kérjen atekintetben. Az, hogy a papok és próféták egymás mellett szerepelnek és említetnek,

³⁷⁸ L. I : 1. v. magyarázatát.

³⁷⁹ Régi és rev. Károli fordítás.

³⁸⁰ *K. Marti* : Der Prophet Sacharja, der Zeitgenosse Serubbabels. Freiburg, 1892. 112. lap.

³⁸¹ *B. Stade* : Zeitschr. f. d. Alt. Wiss. 1902. 328. l.

³⁸² *W. Nowack* : i. m. 369. l. *Marti* : Dodekapropheten. 421. l. összefoglalva adják az eltérő felfogásokat.

³⁸³ *Marti* : i. m. 421. l.

³⁸⁴ Így *Dr. Kecskeméthy* : i. m. 120. l.

³⁸⁵ Esdr. III : 1. v.

³⁸⁶ Esdr. III : 2. v.

³⁸⁷ Határozott adatunk nincs. Ez a II. Kir. XXV : 8-ban maradt reánk, míg Jer. LII : 12. v. szerint 587. 5. hó 10. napja a pusztulás dátuma. Az 5. hónap megegyezik, akármelyiket vesszük is.

³⁸⁸ II. Kir. XXV : 25. v. szerint akkor gyilkolták meg Gedaljáh helytartót, akit Nabukodnezar röviddel ezelőtt nevezett ki. L. még Jer. XLI : 1. k. v.

nem feltűnő, hiszen a Deuteronomium életbeleptetésével megszűnt közöttük az ellentétes viszony, ami még Jeremiás korában is határozottan felismerhető. Másrészt a próféták is leginkább papi körökből kerülnek ki s mint láttuk, éppen Zakariásnál is, papi érdekek szolgálatában állottak.³⁸⁹ A *ha'ebke* egyes szám 1. személy, a bethéli közösségre vonatkozik. A *hinnázér* *nif. inf.* adverbialiter használva,³⁹⁰ „Annyi év óta!” Immár közel 70 esztendeje annak, hogy állandóan megtartották e böjtöket. A mindenesetre népies 70 esztendő, mely az első templom elpusztításától kezdődött s már vége felé járt s ennek eltelte, valamint az új templom befejezéshez közeledő épülése azt jelentette magábanvéve is, hogy a régi viszonyok változni fognak. 4. v. A felvetett kérdésre a választ maga Jáhve adja meg Zakariás próféta által. 5. v. Mivel a kérdés egyetemes érdekű, az egész gyülekezet szempontjából fontos, nemcsak a bethéliek nyerne választ, hanem a gyülekezet valamennyi tagja, világiak úgy, mint papok. Az *'ám há'árec* itt a *kóh'aním* ellentéte, tehát nem olyan értelemben, mint pl. Esdr. IV. fej.-ben. A *šáfód* *inf. abs.* a *camtem* *verbum finitum* folytatása.³⁹¹ A *camtuni* a *camtem lí* helyett áll,³⁹² az *'áni* pedig az ige suffixumának nyomatékosá tételére szolgál. A feleletet kérdés alakjában kapják meg, ami az Ótestamentumban nem ritka dolog. Lényege és értelme az, hogy nem Jáhve rendelte a böjtöt, hanem ők maguk vállalták magukra, tehát nem tettek Jáhvenak szolgálatot azzal, hogy megtartották s nem sértik meg akkor sem, ha elhagyják. 6. v. Sőt ha ettek is, ha ittak is, maguknak ettek és maguknak ittak, mert Jáhve előtt ennek semmi értéke és értelme nincs. 7. v. Egyéb az, ami Jáhve előtt fontos és döntő szerepet játszik. Azok az ígék, amelyeket a korábbi próféták által hirdetett,³⁹³ abban az időben, amikor még Jeruzsálem és környéke s egész Juda békében és jólétben élt. Azóta megváltozott a helyzet, a békeség is eltűnt e helyekről, a lakosok életviszonyai is megváltoztak: amiért azokat a beszédeket nem tartották meg. Az *'et* helyett a LXX. nyomán אַתְּ [אַתְּ] olvasandó. A 8. v. minden valószínűség szerint liturgiai jellegű toldás. Némelyek a 9. v. első részét is a 8. v.-hez számítják és törlik, de az idézet bevezetéseként meghagyható. Úgy a 9. v., mint a 10. v. k.-ben a régebbi próféták beszédei elevenednek meg. A szív belső indulatai fontosak Jáhve előtt s az abból fakadó jócselekedetek. Az *'is 'áhiv* állandósult héber kifejezés: „egymás”. A VIII : 17. v. nyomán a sorrend helyesebben: *'is rá'at 'áhiv*. 11. v. Mindez azonban hiábavaló felhívás volt, nem hallgatták meg és nem cselekedtek ezek szerint. Sőt ellenszegülve, hátat fordítottak. A *vajjittenu kátéf šóreret*, „ellenszegülve hátat adtak”, ami magyarul: ellenszegülve hátat fordítottak, elfordultak, hogy t. i. Jáhve beszédét ne hallgassák.³⁹⁴ Az *'oznéhem hikhidú*, „füleiket megnehezítették” speciális héber kifejezés: füleiket bedugták, elzárták, hogy ne is halljanak.³⁹⁵ 12. v. A *sámír* „gyémánt” keménységére tekintettel használtatik, éppúgy, mint Ezékielnél a kő.³⁹⁶ A אֲנִי־יְהוָה nem a mózesi törvényekre vonatkozik, hanem mint később ki is van emelve, a próféták által közölt isteni kijelentésekre, vallási és erkölcsi parancsolatokra. Minden eszközt felhasználták, hogy ez ígéket, Jáhve e kijelentéseit távortartsák maguktól s helyette a saját utaikon járjanak s a vétek és bűn útján haladtak. Jáhve ezért nagyon megharagudott rájuk. 13. v. Haragja abban nyilvánult meg, hogy mikor a nép veszedelembé jutott s végső szükségében Hozzá kiáltott segítségért, Ő sem hallotta meg. Ez természetesen a régi korra vonatkozik s nem a jövődre szóló fenyegetés. A fogság előtti állapotok rajzolása s a fogság okának feltüntetése. Az *'amar* mult

³⁸⁹ L. a negyedik látomás magyarázatát.

³⁹⁰ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. A. 113. § h.

³⁹¹ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. A. 113. § z.

³⁹² Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. A. 117. § x.

³⁹³ L. I : 4. v. magyarázatát.

³⁹⁴ Hós. IV : 16-al *aligha* állítható párhuzamba. L. Marti : i. m. 423. l. Dr. Kecskeméthy : i. m. 122. l.

³⁹⁵ És. VI : 10. v.-ben is ilyen értelemben.

³⁹⁶ Ezék. XI : 19. v.

idő, hogy minden tévedéstől megóvjon. 14. v. Az engedetlenség miatt következett be aztán a fogságbahurcolás, az ország elpusztítása. A *ve'ésá'arem* helyett "ס" azaz ך cons. olvasandó. Pi. impf. sing. 1. sz. A *me'óbér úmissáb*, „átmenő nélküli és visszatérő nélküli“, azaz : járókelő nélkülivé, lakatlanná. A *vajjászímú* „és tették“, nem szándékosan, hanem engedetlenségük által, amiért Jáhve parancsait semmibe sem vették. A dolog lényege tehát az, hogy Jáhve nem törődik az önként vállalt bőjtöléssel, mint tisztán külső cselekménnyel, amely csak a bőjtölésre nézve bir jelentőséggel, hanem parancsainak megtartását várja népétől, amelyeket prófétái által már tudtul adott s amelyeknek elmellőzése és megszegése büntetés nélkül nem marad. A próféta emelkedett gondolkozásra valló s hozzá minden tekintetben méltó állásfoglalás volt ez.

A VIII. fejezet egyes apró prófétai intelmek és beszédek sorozata. Jáhve ragaszkodik népéhez s ha parancsait híven megőrzik, megtartják, gazdag áldásban részesíti őket. Bőjtjeiket örömmünepekké változtatja. Hatalmát, dicsőségét, melyet népe életében megmutat még a hatalmas pogány népek is elismerik s hozzá csatlakoznak.

Az előző fejezettől nem teljesen függetlenek e versek, hanem mint *Marti* felhívta reá a figyelmet, folytatását képezik azoknak.³⁹⁷ Mig eddig a mult képezte a beszéd tárgyát, most a jelenre és jövőre irányítja tekintetét a próféta.

1. v. Úgy ez a vers, mint a következőkben előforduló hasonló jellegű mondatok liturgiai célt szolgáló betoldások, mint volt a IV : 8., VI : 9., VII : 1., 9. vk.-ben is stb. 2. v. Az I : 14. v.-beli gondolat ismétlődik meg. Jáhve a nép engedetlensége miatt súlyos büntetést mért reá : fogságba hurcoltatta, országát pusztasággá tette. Ámde büntető haragja nem vetette el örökre Siont, a harag után elérkezett a megkegyelmezés, az irgalomba fogadás ideje. Jáhvének meghatározott célja van Sionnal s ha hálátlanságukkal, engedetlenségükkel késleltetik is ennek a célnak megvalósulását, kibontakozását, Jáhve szeretete megmarad, amellyel választottaihoz ragaszkodik. Félto szeretete él még s a megcsúfolt és elpusztított helyet most a büntetés letelése után újra naggyá akarja tenni. „Nagy haragja“ : *hémáh gedóláh* most már nem ellene irányul, hanem elnyomói, megalázói, a pogány népek ellen. A perfektumok, mint perf. profétikumok szerepelnek. 3. v. A salamoni templom feldúlása jelentette Jáhve távozását is, az országtól és a néptől való elfordulását. De most már a megkegyelmezés tényével bizonyosságát adta annak, hogy visszatért, Sionhoz fordult ismét. Ezt fejezi ki a *sabti* perf. Lakóhelye újra Jeruzsálem lesz, de előbb a templomnak kell felépülni. A jelen szomorú képe akkor megváltozik : Jeruzsálem a „hűség városa“, Sion a „szentség hegye“ lesz.³⁹⁸ A nép hűsége, alázatos engedelmissége s az ott lakozó Jáhve szentsége teszik ismertté és dicsővé a várost. 4. v. A hűség következménye lesz egyszersmind az, hogy a harcok és szenvedések nem rövidítik meg az emberek életét, hanem boldog késő vénséget érnek, úgy, hogy botra kell támaszkodniok. Az ótestamentumi zsidó számára ugyanis ez volt a legfőbb, legdrágább, legértékesebb jó, amit Jáhvétől nyerhet. Az áldások legnagyobbika volt, ha késő öregségben távozhatott el valaki ez életből. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a földi élet állott érdeklődésük középpontjában.³⁹⁹ Azért említi itt is a próféta első helyen, mint Jáhve kegyelmének megnyilvánulását. A túlvilági életben, legalább is ebben az időben, mint legfőbb jóban nem hittek a zsidók. 5. v. E reális gondolkozással szorosan összefügg, a gazdag gyermekáldás értékelése. Ennek elmaradását Jáhve büntetésének és szégyenletes dolognak tartották, amint ismerjük az Ótestamentum számos helyéről.⁴⁰⁰ Az eljövendő boldog időben nem vonja meg Jáhve ezen áldást sem. Természetes, hogy mindez bizonyossága lesz a nemzeti élet békés zavartalanságának

³⁹⁷ *Marti* : i. m. 424. l.

³⁹⁸ V. ö. És. I : 21. v., 26. v. Jóél IV : 17. v., Abd. 17. v.

³⁹⁹ L. részletesen *D. Dr. Kállay Kálmán* : Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életéről. Theol. Szemle. 1926. 599. k. l.

⁴⁰⁰ I. Móz. XV : 1. k. vk., XXX : 1. k. vk., V. Móz. XXV : 6. k. vk., I. Sám. I : 1. k. vk.

is. A *m^esah^qim* „akik játszadoznak“ a genus potius nemét, *jeládím* „fiúk“ követi. 6. v. Mindez a beteljesedés alkalmával csodálatos lesz a nép maradéka előtt, — amely a hosszantartó nyomorúság alatt elvesztette reményét a jobb jövőben, rendíthetetlen hitét Jáhve hatalmában. De ha a nép előtt csodálatos lesz, Jáhve előtt is az lesz. A vers második felét, amint azt a grammatika szabályai megengedik⁴⁰¹ vehetjük kérdő mondatnak : „én előttem is csodálatos lesz-e?“ — bár hiányzik a kérdő partikula. Általában így veszik a magyarázók, mert szerintük Jáhve mindentudó és mindenható és így előtte nincs lehetetlenség és nem lehet számára csodálatos akarátának és elhatározásának megvalósulása. Ezt minden valószínűség szerint maga Zakariás is tudta. Mégis jobb, ha az adott szöveghez ragaszkodunk és nem kérdő mondatnak, hanem egyszerűen állító mondatnak vesszük a vers második felét is : „én előttem is csodálatos lesz, úgymond a seregek Jáhvéja.“ Az ígéretek megvalósulása ugyanis a nép hűségéhez, engedelmességéhez, Jáhvéhoz való feltétlen ragaszkodásához fűződik. E nélkül megvalósulásról szó sem lehet. E hűség pedig nemcsak az utóbbi időkben hiányzott nagy mértékben a népből, nemcsak a fogság előtt és után nyilvánult meg életében, cselekedeteiben, gondolkodásában a Jáhvéval szembeni bizalmatlanság, engedetlenség, hűtelenség, de a nép egész történetén végighúzódik az. Ennek az állapotnak a megváltozása oly nagy dolog lesz, hogy szinte Jáhve előtt is csodálatosnak fog látszani. A hűség és a jobb jövő megvalósulása szorosan összetartoznak. Jáhve lényének teljességéből semmit sem von le e mondat, — még állító értelemben sem, aminthogy minden erőszakolás nélkül elsősorban csakis így foghatjuk fel. A csodálkozás a megvalósulás napjaira vonatkozik, nem pedig a jelen ígérettel kapcsolatos, amint *Martí* véli s ezért a távolra utaló *bajjámim háhém* „azokban a napokban“ szavakat törli.⁴⁰² Az előző versek is mind a jövőre vonatkoznak, amelyek majd beteljesednek, tehát nem határozottan a fogságból visszatértek életében, mint *Martí* akarja magyarázni⁴⁰³, hanem esetleg később, azok utódai, maradékai életében. Ez a prófécia értelme. Hogy aztán a nép maga a legteljesebb realizmussal a jövődőt a közvetlen közelben levő jövőnek fogta fel, az már más lapra tartozik. 7. v. Jáhve visszahozza a világ minden tájára szétszóródott zsidókat. Ígéretei beteljesedésének ez az egyik legelső mozzanata. Egyébként ugyanaz a gondolat, amellyel találkoztunk már a II.: 10. s köv. versekben. A *hassemes* a LXX-ban hiányzik. E szót általában a *mizrah* után szokták tenni : *mizrah hassemes* és a *m^ebó'* helyett *m^ebó'ó-t* olvasnak : „napkelet földéről és lementének földéről“, ami mindenestre szebben hangzik, de teljesen önkényes változtatás és így fölösleges is.⁴⁰⁴ 8. v. A visszahozottak mind Jeruzsálemben fognak lakni s köztük és Jáhve között végre megvalósul a rég óhajtott áldott viszony : Jáhve népévé lesznek az engedelmesség jegyében, Jáhve pedig Istenünk lesz a hűség és igazság alapján.⁴⁰⁵ 9. v. Buzdítás a templomépítés folytatására. E gondolat folytatódik egészen a 13. versig. *Martí* az *'aser bejóm* stb. glosszának veszi, amely a *bajjámim há'élleh* magyarázatául szolgál.⁴⁰⁶ Feltevése helyes is. Erre a magyarázatra sem Zakariásnak, sem kortársainak nem volt szüksége, hanem csak a későbbi nemzedéknek vagy éppen valamelyik későbbi olvasónak, hogy a *הַתְּבִינָה*-t megkülönböztesse a többször használt *הַרְאִשְׁתִּים* „הַנְּי“-tól.⁴⁰⁷ A *hékál* „templom“ szó, nem is fordul elő sehol Zakariásnál, csak a nem tőle származó VI : 9—15. vkben találkozunk azzal többször. *Kesckeméthy* mentő magyarázata nagyon erőltetett.⁴⁰⁸ 10. v.

⁴⁰¹ Gesenius-Kautzsch : Hebr. Gramm. 27. A. 150. § a.

⁴⁰² K. *Martí* : i. m. 425. l.

⁴⁰³ Ugyanaz ugyanott.

⁴⁰⁴ Így *Wellhausen*, *Nowack*, *Martí*. Ugyanezzel a gondolattal találkozunk a II : 10. k. vk.-en kívül És. XLIII : 5., 6. vk., Jer. XXX : 10. v.

⁴⁰⁵ V. ö. Jer. XXX : 22. v. ; Hós. II : 21—25. vk.

⁴⁰⁶ K. *Martí* : i. m. 425. l.

⁴⁰⁷ L. I : 4. v., VII : 7. v.

⁴⁰⁸ Dr. *Kesckeméthy* : i. m. 125—26. l.

A *lifné hajjámím háhém* helyett, mint *Marti* teszi יה"ה ליה"ה olvasandó, ugyanis a közbeiktatott glossza miatt változtatták meg ezt.⁴⁰⁹ Az 'énennáh suffixuma a *habb'hémáh*-ra vonatkozik. A vers értelmére világosságot vet Hagg. I : 6—9. vk., II : 16—17. vk. A templomépítés buzgó folytatása előtti terméketlenség, ennek következtében inség és nyomorúság nehezedett az országra. „Vetettek, de keveset takartak“⁴¹⁰, azaz sem az ember, sem barma fáradságának nem volt meg a kellő eredménye. De természetes folyománya volt ennek a közbiztonság hiánya, a belső zavargás, amikor az embert házában úgy, mint házán kívül könnyen megtámadták javaiért. A *va'asallah* helyett ׀ cons.-al *va'asallah* olvasandó. 11. v. Most azonban már változás történt. Jáhve gondoskodott a rossz és szinte elviselhetetlenné vált nyomorúság megszüntetéséről. Az „előbbi napok“ a prófécia keletkezését közvetlenül megelőző időt jelzi, nem a fogságra vonatkozik. 12. v. A *ki-zerá' has-sálóm* szavak jelenlegi formájukban nem nyújtanak megfelelő értelmet. Számos variációval találkozunk, amelyek között legelfogadhatóbb a *Wellhausen* propozíciója : *ki 'ezre-áh sálóm* „mert békességet akarok vetni“, amit követnek aztán *Nowack* és *Marti* is.⁴¹¹ Megváltozott viszonyok lesznek, amikor az inség és az azzal járó összes bajok megszűnnek. 13. v. Amiként egykor, az engedetlenség következtében átok gyanánt voltak a népek között, azaz olyanok, akikben az átok mintegy testet öltött, megvalósult, most a hűség és engedelmesség napjaiban áldásul, áldás gyanánt lesznek. Bizva a jobb jövődöben, erőseknek kell lenniök és lankadás, csüggedés nélkül, teljes kitartással munkálkodni az Úr házának építésén. A *bét j'húdáh úbét jiszrá'él* általános ítélet szerint nem Zakariástól való, hanem az ezékieli reménységen — Juda és Israel újra egyesülése — alapuló későbbi toldás. *Marti* hivatkozik arra, hogy itt csupán a nép maradékához, a fogsághól visszatértekhez beszél a próféta.⁴¹² Az az állítás, hogy Béthél küldötteiben Israel képviselőt látta a próféta s azért használja e kifejezéseket,⁴¹³ aligha fogadható el. Inkább úgy foghatjuk fel a dolgot, hogy a próféta, aki sok tekintetben Ezékiel tanítványának nevezhető, a nép jelenlegi maradékában az egykori kettős birodalomnak, Juda és Israelnek maradékát szemlélte. Az Israel kifejezés egyébként más helyen is előfordult már a prófétánál.⁴¹⁴ 14. v. egészen a 17. v.-ig azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Jáhve követelményei egyáltalán nem változtak meg, ugyanazt kívánja népétől most is, mint kívánta egykor atyáiktól. Büntetését, amit az engedetlen, Őt magharagító ösökre mért, nem bánta meg Jáhve. 15. v. De hasonlóképpen nem fogja megbánni mostani elhatározását sem, amikor jót szándékszik cselekedni népével. A *sabti* „ismét, viszont“ értelemben áll. Kétkedésre nincs tehát semmi ok. 16. v. Jáhve követelményeinek felsorolása. — A második 'emet, amely ismételt leírás folytán, vagy a VII : 9. v. nyomán került ide, törlendő.⁴¹⁵ A békeítélet : *mispaf sálóm* a vitás és peres ügyeknek olyan elintézésére vonatkozik, amely a felek között az ellenséges indulatot is megszünteti. — Az ítélezés a kapuban történt régi israeli szokás szerint. 17. v. Az 'aser a LXX. nyomán törlendő, értelmet nem nyújt, de a szöveg összefüggését zavarja. Már előfordult gondolatok ismétlése.⁴¹⁶ 18. v. Liturgiai jellegű toldás. 19. v. A böjt kérdésének újra való felvevése. Négy böjt napot sorol fel a próféta, amelyek mind történelmi jellegűek, s fájdalmasan szomorú emlékek fűződnek hozzájuk. Mindezek most örömnnepekké változnak.⁴¹⁷ 20. v. Az 'aser a LXX.

⁴⁰⁹ K. *Marti* : i. m. 425. l.

⁴¹⁰ Hagg. I : 6. v.

⁴¹¹ K. *Marti* : i. m. 425. l.

⁴¹² Ugyanaz ugyanott.

⁴¹³ Dr. *Kecskeméthy* : i. m. 127. l.

⁴¹⁴ II : 2. v.

⁴¹⁵ *Wellhausen*, *Nowack*, *Marti*.

⁴¹⁶ L. VII : 10. v., V : 3. 4. v.

⁴¹⁷ A negyedik hónap böjtje, a kilencedik napon : Jeruzsálem eleste emlékére. Jer. XXXIX : 2. v. Az ötödik hó böjtje, a 7. napon : a város és templom elpusztítása emlékére. II. Kir. XXV : 8. v. A hetedik hónap 24. napja : Gedaljáh helytartó megölésének emlékére. II. Kir. XXV : 25. v., Jer. XLI : 1. A tizedik hó 10. napja : Jeruzsálem ostromának kezdete. II. Kir. XXV : 1. Ezék. XXIV : 1. k. vk.

nyomán itt is törlendő. A jobb jövő egyik következménye lesz, hogy mások is csatlakoznak majd Jáhvéhoz, Jeruzsálemhez. 21. v. Sőt egymást buzdítva igyekeznek majd oda, hogy Jáhvéhoz könyörögjenek. 22. v. A pogány népek is megismerik Jáhve hatalmát és nagyságát s csatlakoznak az Ő népéhez. 23. v. Az üdv után vágyakoznak s hogy abban részesek lehessenek, az üdvben részes zsidókhoz fordulnak, hogy velük mehessenek. Az 'aser itt is törlendő. A vers kapcsolatot mutat más helyekkel is, amelyek hasonló gondolatokat fejeznek ki.⁴¹⁸ Az eljövendő jobb időknek e felséges rajza zárja be Zakariás próféta könyvét.

d) Zakariás próféta theológiája.

Kétségtelen, hogy Zakariás korának legkiemelkedőbb személyisége volt. Erről tesz bizonyosságot az a néhány rövid fejezet, amely tőle reánk maradt. Ha egyetemes viszonylatban nem állítható is oda a legnagyobbak mellé, akik előtte éltek és működtek, de korának viszonyait tekintve, senkisémm mérhető hozzá nagyság tekintetében. Amennyire módunkban áll, hogy belső lelki világáról, érzései, gondolatai felől összképet alkossunk magunknak, a prófétai személyiség és prófétai sors tárul szemeink elé.

Elhívásáról nem olvasunk semmit. Mikor, milyen körülmények között történt ez, nem számol be róla írásaiban. Valószínű, hogy lassan, fokozatosan, hosszú idők folyása alatt bontakozott ki lelkében elhívásának érzése és tudata. Családja papi család, ahol olyan szellem és légkör jutott osztályrészéül, amely korán kifejlesztette szunnyadó vallásos érzéseit. Születésénél fogva hivatása lett a Jáhvénak való szolgálat, szent helyén, az oltárok körüli forgolódás. De nem elégedett meg csupán a nevelés nyújtotta vallásos ismeretekkel, az általános tradíciók kötelességszerű tudásával, hanem, bizonyára belső ösztönzésből indítva, különösen sokat foglalkozik a régi próféták írásaival, amelyekre többször hivatkozik könyvében.⁴¹⁹ Életére döntő jelentőségű volt e munkák tanulmányozása. A korában már oly nagy szerepet játszó Deuteronomium szelleme alól ő sem vonhatta ki magát teljesen, de meglátta és megtapasztalta amellett, hogy a vallásos élet nem zárható a betűk bilincseibe. Feljebb kell emelkedni, mert Jáhve többet kíván, mintsem a holt betűk szolgálatát.

A történelmi helyzet, népének körülményei, hazájának sorsa s bizonyára nem csekély mértékben a közvetlen előtte fellépő és működő Haggeus próféta hatása megérlelik benne a gondolatot, hogy ő Jáhvénak nem tisztán passzív eszköze, de aktív küldötte, akinek ki kell lépni a nyilvánosság elé és Jáhve parancsa szerint utat kell mutatni, elősegíteni a válságos idők nehéz kérdéseinek megoldását. Egyedül Juda népe az, amelynek sorsát szívén viseli s amelyre működése irányul. Idegen népek is szerepelnek ugyan könyvében, de ezek csak Judával kapcsolatosan jönnek figyelembe és sohasem emeli ki egyik vagy másik népet, nem foglalkozik sorsával, hanem mindig egyetemesen említi a pogányokat s hirdeti sorsukat, amit Jáhve határozott el, háttérbe szorításukat Israel népével szemben.

Közelről érdekel bennünket, hogy milyennek ismerte Zakariás Istenét, akinek nevében s kétségtelenül megbízásából is szólott? Milyen volt Jáhvéról alkotott felfogása, *Isten-fogalma*? Könyve, bár rövid terjedelmű, mégis elég adatot szolgáltat, hogy e kérdésre részletesen megfelelhessünk.

Az első vonás, amit ki kell emelnünk Zakariás Istenfogalmával kapcsolatosan, hogy szerinte Jáhve *transzcendens lény*, aki a világ felett elérhetetlen magasságban él örök dicsőségében s közvetlenül nem érintkezik senkivel és semmivel, még választott prófétáival sem. A prófétizmus történetében, a próféták gondolatvilágában ez teljesen új gondolat, amellyel előtte nem találkozunk sehol. Azt nem mondhatjuk, hogy Israel vallásának javára és előbbvitelére szolgált e gondolat kiépítése, de hogy nagy s mind nagyobb szerepet játszott aztán, az kétségtelen. Ez új képzet kialakulásában nem annyira idegen képzetek játszottak közre, mint inkább belső

⁴¹⁸ És. XLV : 15. v., LXVI : 18. v., Ezék. XLVIII : 35. v.

⁴¹⁹ Zak. I : 4. v., VII : 7. v.

adottságok : a Deuter. megváltozott Isten fogalma egyrészt s a népies vallásos szemlélet másrészt. A Deuteron. Jáhvét, mint Szentet elkülönítettnek tekintette, aki nem is érintkezik csak közvetve az emberekkel. E közvetett érintkezés módját aztán a népies vallásos szemlélet úgy színezte ki, hogy Isten körül számos, neki szolgáló, parancsait teljesítő lényt vett fel. E lények az angyalok s ezek egyike a Sátán is. Mindezt nem feltétlenül idegenből kölcsönözték, hanem a népies vallásos szemlélet gazdag tárházából merítették. Az egykori több istenimádás és szellemekben való hit bizonyos formákban tovább öröklődött és élt a nép életében s idegen hatások erősíthették és színezhették ezt. Mint ahogy általános volt az Istennek emberi módon való elképzelése és emberi tulajdonságokkal való felruházása (anthropomorphismus), úgy külső tekintetben is az emberi viszonyokat alkalmazták Istenre. A Deuteronom. uralomra jutása alkalmas pillanat volt e képzetek érvényesülésére, általános elfogadására. Zakariás felhasználta e képzeteket s ezzel mintegy sanctificálta azokat. Tovább fejlődnek s ha megváltozott formában is, de jelentékeny szerepet játszanak az Újszövetségben is.

Jáhve bár transcendens lény, népéről, „osztályrészéről“ nem feledkezik meg. A *szerepet* az, ami e néphez s e nép lakóhelyéhez : Sionhoz fűzi. Jáhve e jellemvonását többször hangsúlyozza s emeli ki Zakariás. „Féltő szeretettel“ ragaszkodott és ragaszkodik Jeruzsálemhez és Sionhoz s azon keresztül népéhez. (I : 14. v., II : 16., 17. vk., VIII : 2. v.) Bátran mondhatjuk, hogy Zakariás teológiájában ez foglalja el a központi helyet. E szeretettel vette körül Jáhve népét már a nagy megpróbáltatás, a fogság előtti időben, de a nép méltatlannak bizonyult e szeretetre, mert szívét megkeményítette. (VII : 12. v.) Most ismét a régi szeretettel fordul hozzájuk s célja, hogy a megaláztatás után dicsőséggel vegye körül őket. Az egész látomás-sorozat e gondolatból táplálkozik, Jáhve minden cselekvésének ez az indító oka, rugója. Szeretetének megnyilvánulása, hogy áldásaiban részelteti népét s áldásai legnagyobbikát : a hosszú életet is megadja s gyermekekkel népesíti be a tereket és utcákat. (VIII : 4., 5. vk.) Bőjtjeiket örömnépekké változtatja. (VIII : 19. v.) E szeretet azonban, mint már fentebb említettük, elsősorban Jeruzsálemre és Sionra irányul s csak közvetve a népre. (I : 14. v. II : 16. v., VIII : 2. v.) Ez a Deuteron. hatása Zakariásnál, amitől szabadulni ő sem tud.

Szeretete mellett lényeges jellemvonása Jáhvének *igazságossága* is. Ő a legfőbb, az egyetlen Úr, ki népének utat mutat és parancsot oszt s el is várja, hogy ezen az úton járjanak s e parancsoknak engedelmeskedjenek. Ellenkező esetben igazsága megkívánja, hogy a hűtlenségért méltó büntetés nyerjenek. Így jártak már atyáik is, akik Jáhve akarátának, melyet a próféták által adott számukra, nem engedelmeskedtek. (I : 2—6. vk., VII : 12—14. vk.) Hogyan képzei Zakariás a Jáhve utain való járást, akarátának teljesítését ? Mély bepillantást nyerünk etekintetben a bőjttel kapcsolatosan felvetődött kérdésre adott válaszában. Nem a külsőség fontos Jáhve előtt, nem azt kívánja, hogy kínos következetességgel ragaszkodjanak a betűkhöz, vagy szokásokhoz, hanem sokkal többet : akarátának a szívben való meggyökereztetését, a lélekben való életrekelését s erkölcsi cselekedetekben való megnyilvánulását. Ezt a belsőt, a szívet és lelket nézi Jáhve s az ezekből fakadó életmegnyilvánulást tartja számon. E gondolat nem új az Ószövetségben, már Jeremiás prófétánál is megtaláljuk, de sok tekintetben megközelíti a keresztyén szabadság nagy gondolatát. (VII : 9—10. vk., VIII : 16—17. vk.) Ez a pont az, ahol Zakariás legmagasabbra emelkedik, mint a magát mindentől függetlennek érző, egyedül Jáhvéra támaszkodó próféta a való igazságot tárja fel. Itt lehullanak róla a Deuteronomium bilincsei, háttérbe szorul minden mellékes körülmény szolgálatának gondolata s odaemelkedik nagy elődeinek sorába — és méltán.

Jáhve igazságosságából következik, hogy a bűnt utálja, megveti és gyűlöli. Minden próféta hivatása az, hogy a bűn ellen küzdjön és annak eltüntetésén, teljes kiirtásán munkálkodjék. Külön kell tehát szólnunk arról, hogy miképpen vélekedett Zakariás a *bűnről*. Etekintetben érdekes adatokra találunk. Egyrészt Ezékiel próféta nyomán halad s különbséget tesz kultikus és erkölcsi bűn között. (V : 3., 4. vk.) A hamis esküvés és a lopás cselekvésének kiemelésében szemlélteti e különb-

séget. E bűnök elkövetőire, a megrögzött bűnösökre átok vár és ezzel együtt biztos pusztulás. De másrészt nemcsak a bűnössel kapcsolatosan ismeri Zakariás a bűnt, hanem önállóan, az elkövetőtől függetlenül is, amint a hetedik látomás igazolja. (V : 5—11. vk.) Mivel Jáhve szentségével és tisztaságával össze nem fér, semmiféle bűn, Ő maga gondoskodik azoknak teljes eltávolításáról, mielőtt tulajdonába venné Jeruzsálemet és Siont. Így jön létre a teljes harmónia Jáhve és népe között, így bontakozik ki az arany kor, az üdvidő.

Nagy fontosságú Zakariásnak az *üdvre* vonatkozó váradalma. Mint láttuk volt, a korviszonyok teljes mértékben támogatták és megerősítették e váradalmat. Az erre vonatkozó reménység élt a nép lelkében fokozott mértékben Deutero-Ésaiás hatása alatt, de élt a prófétában is. Hiszen a látomások alapgondolata, hogy a Siont és népét szerető Jáhve minden ténye arra irányul, hogy ezt hozza el megsanyargatott népe számára. Nem nevezhetjük e váradalmat Messiás váradalomnak, ilyen egyáltalán nem szerepel Zakariásnál. Az ötödik látomásban ugyan szó van felkentekről, de ezek az ország élén álló vezetők, Zorobábel és Jósua, akiknek feladata és kötelessége : a templomépítés folytatása és befejezése, a kultusz felett való felügyelet, vigyázás arra, hogy Jáhve parancsai a nép életében mindenkor érvényre jussanak. Tehát ezek felkentek úgy, mint voltak a nép egykori vezetői. Az üdvidő munkálásában, kibontakoztatásában semmi aktív szerepük nincsen, maga Jáhve hártja el az akadályokat s a legnagyobbat, a bűnt is Ő fogja elhárítani s a Ő kegyelmi ténye lesz áldásainak nyújtása. Egy, a mai értelemben vett személyes Messiás (Meváltó) eljövételéről, eljövételének szükségességéről semmit sem szól Zakariás. Legfeljebb azon versekre lehetne hivatkozni itt, amelyek a יְהוָה-l kap-

csolatosak, de mint láttuk, azok nem Zakariástól származtak. Ennélfogva Zorobábel sem szerepel Messiásként, a szó mai értelmében véve. Az üdv megvalósításának elkezdője és bevégezője egyedül Jáhve, minden más személy munkájának kizárásával. Az üdv eljövételének idejét nem jelöli meg sehol Zakariás. De mint a látomásokból következtethetjük, közelvőnek tudta és hirdette. Szerinte Jáhve már munkálkodik, hogy boldogabb idő virradjon a népre. Mindez természetesen csak Zakariásra vonatkozik, az ő hite és felfogása, a nép váradalma tartalmilag és időileg lehetett más, aminek tárgyalása, részletezése nem tartozik ide.

Az üdvben való részesedésből nem zárja ki Jáhve Zakariás szerint a pogányokat sem. E részesedés természetesen feltételekhez van kötve, nevezetesen a pogányoknak is Jáhvéhoz kell csatlakozniuk. Ebben határozottan nincs kifejezve, hogy a pogányoknak is zsidókká kell lenniök. Ugyanis, ha Jáhvéhoz csatlakoznak, el kell ismerniök Jáhvét egyedüli Uruknak, parancsait kötelezőeknek tartani magukra nézve s részt venni a kultusz pontos gyakorlásában, de amellet nemzeti karakterük megtarthatják. Tehát szélsőséges, későbbi korokban megtalálható levitico-judaistikus gondolkozástól mentes a próféta. (LII : 11. v., VIII : 20—23. vk.)

Zakariás Istenének hatalma nemcsak Israel népére terjed ki, nemcsak arra korlátozódik, hanem az egész világ s minden népek felett érvényesül. A pogányokat is felhasználta céljainak megvalósítására s hatalma van őket összetörni is, amikor céljai ellen törnek. (I : 15. v., II : 1—4. vk., 8., 9. v.) De mindentudó is Jáhve, amit egyfelől az első látomás szemléltet, hogy a föld mind a négy tájáról hírnökök jönnek s tudtul adják az eseményeket, másrészt a hét szem kifejezés is ennek érzékeltetésére szolgál az ötödik látomásban.

Arról már szoltunk a dolgozat más helyein is, hogy Zakariás próféta hogyan nyerte Jáhve kijelentéseit. Nem a közvetlen érintkezés által, mint Jerémiás, vagy Ésaiás, hanem látomások formájában, az angelus interpres tolmácsolásában, vagy pedig reflexió útján. Itt tehát már nagy szerepet játszott az ismeret s a logika is, de a legfőbb szerepe mégis csak a léleknek volt, amely elég érzékenynek bizonyult, hogy megértse az igazságokat, az isteni akaratot.

Jövedőlései nem teljeseztek be teljes mértékben. Az üdvidő jötte is századokra kitolódott s más formában valósult meg, mint Zakariás hitte és remélte. Erősebb visszatetszést szülhetett saját kortársai körében, hogy nem Zorobábel

fejezte be a templomépítést, amit pedig oly erősen kiemelt és hangsúlyozott a próféta. (IV : 7. v.) Ezt igazolja, hogy a VI : 9—15.-ben már a **זכריה** szerepel, mint a templomépítés befejezője. Mindez azonban nem ok arra, hogy Zakariás próféta hivatását elvitassuk, vagy csak kétségbe is vonjuk. Nemesak vele történt ez meg, más próféták, nálánál kiemelkedőbb prófétákkal is. Jeremiás XXII : 18—19. vk. sem teljesedtek be, mégsem törölte sem maga, sem az utókor, még próféta küldetésében sem kételkedett senki. Itt is elmondhatjuk : „Jáhve dolga, hogy a próféciát miért nem teljesítette be“.⁴²⁰

e) Zakariás próféta jelentősége.

Legutoljára, mintegy összefoglalásképpen meg kell említenünk, hogy az ószövetségi vallás történelmében milyen jelentősége van Zakariás prófétának és munkájának.

1. Legelső helyen kell említenünk, hogy az egyik legválságosabb korban teljes hittel jobb jövőndöt hirdetett s ezzel új reménységet keltett népe lelkében. Olyan szolgálat ez, amelyet csak kiváltságos lelkek tehetnek meg.

2. Új utat nyitott népe történetében, amikor a világi és lelki vezetők egyenlőségének kimondásával a theokráciát tette uralkodóvá.

3. Új formát teremtett az isteni kijelentés hordozójául, az éjjeli látomást, mely magában foglalja az apokalyptika elemeit és viseli annak sajátosságait.

Mindezek nagy jelentőségű dolgok. Ha belső, lelki nagyság tekintetében nem is mérkőzhetik prófétánk nagy elődeivel, határozott szerepe és hivatása megvolt, azt teljes mértékben betöltötte. Átmentette népét a jövőndő számára. Most is csak azt ismételtjük, amit már mondtunk : nélküle a történelem hiányos volna.

Zwingli és Luther találkozása Marburgban.

„Ami Luther életében Worms, ahol a birodalmi gyűlésen a katholicizmus ellenében kifejezett rettenthetetlen tiltakozásával élete pályájának legmagasabb csúcsára ért, az Zwinglinek Marburg, ahol tiltakozott az evangéliummal ellenkező szűkkeblűség, pártoskodás ellen és nagyszerű buzgalommal egy általános evangéliumi uniót igyekezett megteremteni.“¹ Vögelin Salamonnak, a híres Zwingli-kutatónak eme szavai bizonyos drámai beállításban többszázados véleményt juttatnak kifejezésre. Marburg mindenekfelett politikai jelentést nyert az idők folyamán, aranyporzóként liberális gondolatok tapadnak hozzá és a tudomány csak másodsorban foglalkozott a „barátságos megbeszélés“ dogmatikai tartalmával. Ami nem is csoda : Luther a Marburgban megvitattott legfőbb tételre, az úrvacsoratra nézve már 1528-ban végérvényesen kifejtette véleményét,² Zwingli pedig, bár foglalkozott az úrvacsorával még 1530-ban is,³ igazában csak Marburg előtt kialakult⁴ nézeteit foglalta össze. Sőt a ma szempontjából Zwingli úrvacsorai

⁴²⁰ D. Dr. Kállay Kálmán : Jeremiás. . . i. m. Theol. Szemle. 1927. 60. 1.

¹ Vögelin Salamon : Ulrich Zwingli. Winterthur 1868. 95. 1.

² Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis. 1528. W. A. (weimari Luther-kiadás) XXVI. 241—510. l. Ő maga mondja, hogy ez az utolsó szava a sákramentariusok ellen. Ego secundo et ultimo scribo in Sacramentarios. Enders (Luthers Briefwechsel, L. Enders, Gust. Kawerau, Paul Flemming és O. Albrecht kiadásában. Leipzig, M. Heinsius Nachfolgr. 18 k.) 6, 168. l.

³ Fidei ratio ad Carolum V., Romanorum imperatorem. L. Schuler—Schulthess : Huldreich Zwinglis Werke. Erste vollständige Ausgabe. Zürich, 1828—1842. (Az alábbiakban rövidítve : Sch.—Sch.) Müller, Karl : Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. Leipzig, 1906. 79—94. l. Németül a Finsler—Köhler—Rüegg-féle jubileumi szemelvényes kiadásban : Ulrich Zwingli, eine Auswahl aus seinen Schriften etc. Zürich, 1918. 737—759. l.

⁴ Dass diese wort Jesu Christi : Das ist mein lechnam, der für üch hingeben wirt, ewiglich den alten einigen sinn haben werdend, und M. Luther mit seinem letzten Buch sinen und des papsts sinn gar nit geleert noch bewärt hat. (Sch.—Sch. 2, 2.) Német átírásban Zwingli—Auswahl 653—678. l. Továbbá : Uber D. Martin Luthers Buch, Bekentnus genant, zwo antwurten. (Sch.—Sch. 2, 2.)

tanításainak egészben véve sincsen különösebb jelentőségük.⁵ Marburg tehát nem eredményeivel kelti fel jogos érdeklődésünket, hanem inkább mint kikristályosodási pont, ahol régóta öntudat alatt élő eszmék, személyes ellentétek jutnak végérvényes formához. Két ember, két theologus, két nemzet képviselője, két alapjában különböző világnézet katonája áll szembe egymással: s ez teszi lélektanilag vonzó, tehát örökértékű problémává Marburgot.

A két főhős nem egymás mellett lép fel a színpadra, hanem határozottan egymással szembeállva. Luther már eleve teljes bizalmatlansággal tekint a tárgyalások elé: veszíteni valója semmi sincs, nyerni sem akar semmit. Túlságosan sok ellentétes nézet ferkőzött már kettőjük közé: alig lát tőlük világosan. Aránylag korán szerzett tudomást Zwingli reformátori működéséről,⁶ foglalkozni azonban csak az úrvacsoratanukban jelentkező véleményeltérés kapcsán kezd vele. Figyelmét *Kolb* Ferencnek egy levele⁷ kelti fel, s irányítja egyúttal veszedelmessé váló módon Zwingli és Karlstadt nézeteinek rokon voltára. *Kolb* 1524 aug. 27-én az úrvacsorára nézve kér felvilágosítást; szerinte a két említett reformátor teljesen egy véleményen van erre a tételre vonatkozóan: „hoc est corpus meum annyit jelent, mintha Krisztus ezt mondaná: valamint az a kenyér a testet valóságosan megelégitő étel, úgy eledele és élete a szellemnek és léleknek az én áldozatom tényének a valósága.“ Luther ekkor a leghevesebb harcban áll Karlstadtal: mélyebb megfontolás nélkül rögtön azonosítja vele Zwinglit és egyforma hévvel küzd mind a kettő ellen.⁸ Később ugyanilyen könnyedén társítja velük *Schwenckfeldet* és *Münzer Tamást*⁹ is; amit annál inkább megtehetett, mert a vita elmergesedése előtt Zwingli műveit alaposan el sem olvasta.¹⁰ Ugyanígy tesznek hívei: szidalmazzzák anélkül, hogy ismernék,¹¹ vádolják tőle idegen tanítások miatt.

Zwingli hiába tiltakozik;¹² Luther nagy művére a jól végzett munka tudatá-

⁵ „A felekezeti kérdés mai megoldására nézve ennek a megbeszélésnek nincs többé döntő jelentősége, ha még olyan előkelő helyet foglal is el az egyháztörténelemben. A Marburgban felállított tételek egyáltalában nem elegendők a lutheránus és református úrvacsoratan közti ellentét teljes megvilágítására. Mert nem Zwingli... határozta meg a református úrvacsoratan a jövő számára, hanem Kálvin.“ (*Niesel, Wilhelm*: *Calvins Lehre vom Abendmahl*. München, 1930. 1. l.)

⁶ *Spalatinhoz* 1523 jan. irt levele szerint. *Enders*, 4, 73. sz. Nevét először 1520-ban halotta, valószínűleg Wittenbergben tanuló svájci diákoktól. (*Farner, Oscar*: *Das Zwingli-bild* Luthers. Tübingen, 1931. 10. l.)

⁷ *Enders* 4, 378. sz.

⁸ Karlstadt szerepét részletesen vizsgálja *Barge Herrmann* (*Andreas Bodenstein von Karlstadt*. Leipzig, 1905.) és erre az eredményre jut: Kérdésesnek látszik, — tekintve Zwinglinek s barátainak Lutherhez eddig való viszonyát —, hogy Karlstadt fellépése nélkül egyáltalában megindult volna-e a gördülő kő. A protestantizmus két pártja közötti egyházi szakadás közvetlen oka ő, a lutheri úrvacsoratan elleni harca. (II. 262. l.)

⁹ *Enders* 5, 944., 962. sz., ahol barátait, *Hess Jánost* és *Brismann Jánost* óvja tőle. L. még *Tischredens* VI. 6874. sz.: a pápaság ellen megindított dolgunk szépen haladt, de a rajongók, *Carlstadt, Münzer, Zwingel* és a hozzájuk hasonlók tisztességet óhajtottak kaparintani maguknak, stb.

¹⁰ *W. A. XXV. 27. l.*: „Ellenfeleimnek egy könyvét sem olvastam végig, mert úgy látom, hogy nagy ürességben tévelyegnek.“ „Nem mintha megindítanának a sákramentáriumok, akiknek dühöngő iratait még nem láttam, nem is olvastam s remélem, ezután is megvetem, mint a sátán szülötteit.“ (*Enders* 6, 78.)

¹¹ Felpanaszolja ezt Zwingli legelső életrajzírója, *Stumpf János* is, aki az úrvacsorai hareról részletes munkálatban számol be: *Von dem Span und Hader und Zweyung zwischen D. M. L. zu Wittenberg und Huldrychen Zwinglin zu Zürich...* betreffende des Herren Abendmal etc. Egy részletet közöl belőle *Weisz Leo*, *Zwingliana* V. 201. sk. l. Már ugyanó rámutat, hogy Luther a *Wider die himmlischen propheten* etc. c. művében — nevének említése nélkül — már Zwingli ellen is ír. (u. o. 203. l.)

¹² Igyekezik mennél távolabb tartani magát Karlstadttól. A *Responsio ad epistolam Jo. Bugenhagii*-ban (1525 okt. 23.) a szerzetetési igékkal kapcsolatban így ír: „Sokkal előbb észrevettem, hogy e szavakban tropus rejlik, mielőtt Karlstadt a maga „hoc“-jával előállott.“ (ez K. deiktikus magyarázatára vonatkozik; szerinte Krisztus a „hoc“-kal a maga testére mutatott.) IV. 559—560. l. (Római kötetszám külön jelölés nélkül alábbiakban mindig Zwingli műveinek a *Corpus Reformatorum*-ban, Egli és Finsler kiadásában megjelenő új kiadását jelenti.) Zwingli általában fél a szélsőséges elemekkel való barátságtól, éppen ezért van valami közössége velük: csupán *Schwenckfelddel* tett kivételt, akinek egy művét *anweysunge, das die opinion der leylichen gegenwertigheyt unsers Herrns Jesu Christi*

val tekintve vissza, egyre fokozódó érzékenységgel néz minden önálló véleményt és valamennyiből egyetlen, közös értelmet hámoz ki: a „nem“-et. Stumpf megértette a helyzetet. „Mivel az említett Luther Szászországban minden újításnak kezdeményezője és az öreg választónak bizalmas tanácsadója volt, úgy vélekedett, hogy tán minden prédikátornak őt kellene megvárnia és nem volna szabad tenniök semmi változtatást, amibe ő bele nem egyezett.“¹³ Zwinglit különben tanítványának tartotta és ingerli a viselkedése, amennyiben egyenesen megtagadja mesterét. „Némelyek elhúzódnak tőlünk, tudnak mindent maguktól is, nem tanultak tőlünk semmit, akárcsak Zwingel. Pedig ki tudott valamit 25 évvel ezelőtt? Ki állott mellettem most 21 éve?“¹⁴ „Nem volt ő énelöttem és énnélkülem semmi“ — mondja felháborodva¹⁵ — nem is egészen alaptalanul.¹⁶

Arra azonban mégsem volt igazi oka, hogy „a hűtlen tanítványról“ annyi rosszat tétélezen fel. Személyében álnoknak, elbizakodottnak, hiúnak tartja;¹⁷ műveletlennek nézi, aki beszélni sem tud becsületesen németül¹⁸ és ha igen, akkor meg a Luther nyelvélt lopja el!¹⁹ „Miféle ember ez a Zwingli! fogalma sincs grammatikáról meg dialektikáról — egyebekről nem is szólva!“²⁰ — méltatlankodik, s állandó jelzője számára a „selb gewachsen Doktor.“²¹ Sőt nemcsak személye ellen van kifogása, hanem benne a „vad svájcit“ látja, aki őseinek véres, lázadó hajlamait hordozza magában.²²

Íme adva van a személyes elfogultságon kívül az ellentétek másik oka: Luther büszke németiségében hol haraggal, hol lenézéssel fordul a svájci polgár felé. Egy világ választja el őket egymástól, mikor Zwingli „Germania vestra“-ról beszél 1530-ban²³ (holott Svájc jogilag még a birodalomhoz tartozik!) vagy mikor Luther a nemrégiben lezajlott sváb háborúra és a svájciak nyilvánvaló elszakadási törekvéseire gondol.²⁴ Mint igaz német, benne él a császárság romantikus lég-

etc.) kinyomatta a maga előszavával. Karlstadtnak reá való hatását sohasem ismerte el, sőt a Subsidiumban (S., sive coronis de eucharistia. 1525 aug. 17.) hevesen kifakad: Kicsoda olyan esztelen, hogy ne lássa: mi Karlstadt nézetét sohasem fogadtuk volna el, ha más szerzőktől nem tanultuk volna meg, hogy itt az Úr szavaiban tropus van.“ (IV. 466. l.) Luther a vita hevében Zwinglit Münzernél is gonoszabbnak mondja, (W. A. XXVI. 281. l.) Brenz meg *Oekolampadius*nak veti szemére (a *Syngamma suevicumban*): „Alig menekedtünk Karlstadt ártó álnokságától, íme te ugyanazt a mocsarat turkálod.“ (Köhler, Walther: Zwingli und Luther. Ihr Streit über das Abendmahl nach seinen politischen und religiösen Beziehungen. Leipzig, 1924. 127. l. E művet alább egyszerűen Köhler-rel jelezzük.) A régi lutheri véleménynek ad hangot *Ritschl* Otto. (Dogmengeschichte des Protestantismus III. 1926. 94—95. l.): (Zwingli) „reformátori buzgalma végső elemzésben ugyanolyan jellegű, mint az egykorú anabaptisták és más rajongók képromboló törekvései.“ Zwingli óvakodása egyébiránt csak a tanra terjedt ki, emberileg híveivel együtt közel állott az üldözött Karlstadthoz és védelemben részesíti. (Barge i. m. II. 277. l.)

¹³ i. m. Zwingliana V. 198. l. Az úrvacsoravita kiélesedéséről szólva megismétli véleményét: „Mindez nagyon felizgatta Luthert, aki immár kissé meg is öregedett, egészségében is meggyengült és úgy vélekedett, hogy mivel Isten az ő evangéliumának világosságát ezidőben általa ragyogtatta fel, senkinek sem kellene őt előznie, hanem írással, tettel és elhagyással mindenki őreá nézzen s várjon.“ (u. o. 204. l.)

¹⁴ *Tischr.* 4, 5126. sz. W. A. XXIII. 34. Rendkívül találóan jegyzi meg *Farner* (i. m. 8. l.): Zwinglit magától elfutni látta, azért nézte kisebbnek, mint aminő valójában volt.

¹⁵ *Enders* 6, 47. sz. *Tischr.* 3, 3165. sz.

¹⁶ Zwingli tényleg tagadta, hogy Luthertől tanult volna. „Ki szid engem lutheránusnak?... Én akkor kezdtem el prédikálni, amikor Luthernek még a nevét sem hallottam!“ (Auslegen und Gründe der Schlussreden, 1523. II. 147. l.) „Mielőtt a mi vidékünkön bárki hármít is hallott volna Luthertől, már 1516-ban elkezdtem a Krisztus evangéliumát hirdetni.“ (II. 144. l.)

¹⁷ Az idevágó nyilatkozatok pontos jegyzékét l. *Farner* i. m. 14. l.

¹⁸ W. A. XXVI. 374. l.

¹⁹ W. A. XXX. 2, 633. l.

²⁰ *Enders* 6, 125. *Jonas* Justus a marburgi vitáról írva, szintén műveletlennek ítéli Zwinglit: iratis Musis et invita Minerva videtur versatus in literis. (W. A. XXX. 3., 156. l.)

²¹ „Zwingelen nem csodálkozom, mert ő selbsgewachsen Doktor; az effélék mind ilyen tökéletlenek. Persze aki vitázni akar, holott még a logikában sem tart a gyermekleckéknél sem, mit érhet el?“ W. A. XXVI. 405. l.

²² W. A. XIX. 635. l.

²³ *Fidei ratio*. Sch.—Sch. 4, 18. l.

²⁴ L. *Farner* i. m. 18. l. Luther valósággal dühöng, mikor szövetséges politikáról szól.

körében. Nem bír, nem is akar megbotránkozás nélkül elmenni a faragatlan republikánus mellett, aki egy fejedelemmel tréfálkozni mer,²⁵ mintha magafajta volna, megjelenik Marburgban (ahova Luther fejedelmétől pompás diszruhát kapott²⁶), a maga közönséges úti ruhájában, főleg pedig — nem tiszteli a császárt és a császárság intézményét!²⁷ Politikai meggyőződésünk ellentétes volta magyarázza meg Luthernek a vita létrejöttét eleitől kezdve gátló tevékenységét. János választófejedelem az ő hatására foglal el tartózkodó álláspontot úgyanyira, hogy a katolikusokkal is szívesebben szövetkeznek, mint a svájciakkal.²⁸ Sokszor aránytalan torzítással csak politikusnak látja Zwinglit, még pedig alútakon járónak, „tisztátalan kezűnek“.²⁹

Még ez a sajnálatos szemlélési mód is megváltozhatott volna talán, ha nem osztozik benne Luther egész környezete,³⁰ első sorban Melancthon. A vita előkészítése folyamán a praeceptor Germaniae még nagy barátjánál is elfogultabban tekint a svájciakra. Gondolkodóba csak a második speyeri birodalmi gyűlés eseményei ejtik. A gyanakvás elvakítja őket: Zwingliben a személyes hitet nem akarják észrevenni.³¹

Mikor azután az úrvacsora kérdésére kerül a sor, Luther Zwingli makaacságát egyenesen ördögtől megszállottságra magyarázza.³² Nemcsak keresztyénnek tem ismeri el, hanem teljességgel istenteleneknek tekinti őt és társait.³³ „Istennelen az, aki tagadja Istent, mint a sákramentariusok, akik nem hiszik a sákramentum lényegét, nem fogadják el a vele élés igaz módját. Mások, akik csak a

²⁵ *Tischr.* III. 3729. sz. céloz Zwinglinek a „durchläutig“ szóval üzött játékára. W. A. XXVI. 249. l. (*Brenner* O.) a szójátékot „komikusnak“ mondja.

²⁶ *Enders* 7., 1531. sz.

²⁷ Újabb történetíróink közül *Brieger* Theodor különösen kiélezi ezt a gondolatot. „A szent római birodalommal szemben érzett valamiféle kegyelet nem zavarja őt; kialudt annak őbenne még az utolsó szikrája is.“ (*Reformation. Pflugk—Hartung Weltgeschichte* jében. 3. k. 37. l.) *Brieger* általában szinte gyűlölködve beszél Zwingli politikájáról („skrupellos“!) és személyét sem kíméli.

²⁸ *Hermelink* a *Krüger-féle Handbuch der Kirchengeschichte* (2. kiad. Tübingen, 1931.) IV. k. 131. lapján. Kétségtelen, hogy Zwingli sohasem használt volna (mint Luther) ilyen kifejezéseket: „der liebe Kaiser“, „der liebe Fürst“: neki a császár nem megszentelt személy, hanem csak egy európai monarcha, egy a sok közül, akinek a szemében szálla Svájc szabadsága. (*Burckhardt* Paul: *Huldreich Zwingli*, Zürich, 1918. 87. l.)

²⁹ Ezt a kifejezést *Harnack* Adolf használja (*Lehrbuch der Dogmengeschichte* 3. k. 3. kiad. Tőle veszi át *Brieger*. (i. m. 341. l.). A kifejezés élet *Harnack* a 4. kiad.-ban (1910.) 890. l. tompítani akarja („nem erkölcsi vonatkozásban értettem“) *Waldburger* A. szerint (*Zwinglis Reise nach Marburg*. Zürich, 1929. 6. l.) csupán lutheri „Verketzerungswut“ láthatja Zwinglit ilyennek. Politikai tendenciákat keres Zwingli marburgi viselkedésében *Seeburg* Reinhold is. (*Lehrbuch der Dogmengeschichte*. 2. kiad. IV. 1., 1917. 391. l.)

³⁰ Főleg Bugenhagen és Brenz. Valóságos besúgó szerepét játsza a strassburgi jogász, *Gerbel* Miklós, már 1524-től kezdve. (Levelei Lutherhez *Enders* 5, 846, 901, 910.) Ő küldi meg Luthernek másolatban Zwingli levelét (1525 április elején), amit *Alber* Mátéhoz intézett (*Ad M. A. de coena dominica epistola*. 1524 nov. 16. III. 322—354. l.) a badeni vita után valóságos intrikus hadjáratot indít a svájciak ellen. „Oekolampadiusék még Ecken is tültesznek“ — írja Luthernek és állandóan új polemikus iratok kiadására buzdítja. 1528 július elején sietve továbbítja *Wittenbergbe* *Bucernek* egy beszédét, külön kiemelve benne a Luthert sértő részeket. Nem csoda, ha éppen *Gerbel* levelének olvasása után Luther Marburgban nequam-nak nevezi *Bucert* s a sákramentariusokat általában véve válogatott állatnevekkel (*beluae, viperae, leaenae, pardales*) látja el. (*Enders* 6, 1362.) „*Gerbel* a besúgó szerepét játszotta a szó legkellemetlenebb értelmében... Luthernek és baráti körének Zwingliről való hamis ítélete jórészt az ő lelkiismeretét terheli.“ (*Köhler* 214. l.)

³¹ Zwingli hitét értékelő mélyreható fejtegetésben *Köhler*: *Zwingli als Theologe* c. értekezése. (Megjelent az *Ulrich Zwingli. Zum Gedächtnis der Zürcher Reformation 1519—1919*. Zürich, 1919. c. hatalmas diszművében. Alábbiakban idézve, mint Zwingli-émlékkönyv.)

³² W. A. XIX. 121. l., XXIII. 69. l., XXVI. 262. l. So schliesse ich frey, dass der teufel, aller uneinigkeit vater, sey ihr lehrer. (XXVI. 265. l.) L. még u. o. 281, 317, 318, 345. II. *Ritschl* (i. m. 92. l.) *Holl*-ra hivatkozva oda enyhíti Luther véleményét, hogy szerinte ezzel Zwingli a személyes felelősség alul mentesül. Ellenkezőleg *Köhler* (622. l.): „Ha azt hinnők, hogy e tévelygésnek az ördögre hártása menti a tőle megszállott személyeket, tévednénk. Luther ilyen megkülönböztetést nem tett, nála elcsábítottság és személyes felelősség egybevegyül. És Zwinglivel szemben itt teljes dühe, személyes gyűlölete tör ki.“

³³ Hogy Zwingli is keresztyén, azt Luther nem ismerte el. (*Loofs* *Friedrich*: *Lehrbuch zum Studium der Dogmengeschichte*. Halle, 1906. 817. l.)

sákramentum kiszolgáltatására nézve foglalnak el tagadó álláspontot, nem istentelenek, csak gyengehitűek.³⁴

A „mások“, akikről Luther szól, — katolikusok. Vannak idők, mikor Zwinglit gondolkodás nélkül rosszabbnak ítéli náluk.³⁵ Rendkívül kényelmetlen helyzetbe juttatják a svájciak. A viták folyamán kényszerítik olyan állításoknak körömszakadtig védelmezésére, amik eredetileg reá magára nem voltak fontosak.³⁶ Vagy felfedik önmagának ellentmondó nyilatkozatait, szavaiból eredeti elgondolásának meg nem felelő következtetéseket vonnak le, sőt éppen úrvacsoratanának kifejtésében — amivel a leghevesebb harcot indította a szkolaszticizmus ellen — észrevétlenül a szkolasztikába kényszerítik vissza.³⁷ Azt a tényt, hogy Luther úrvacsoratanában bizonyos fejlődés állapítható meg, Zwingli az Amica exegesisben (1527) tudatos fegyverként használja fel ellene: a „régii“ Luthert magának igényli és tanúnak idézi az „újja“ szemben. Nem csoda, ha Luther tiltakozik az ilyen eljárás ellen és haragosan tagadja, hogy valaha is egy véleményen lett volna a sákramentáriusokkal.³⁸ Harcmódoruk miatt meddőnek tart minden vitát, őket magukat megátalkodott tévtanítóknak.

Könnyen érthető ezek után, hogy egy kollokvium eszméjének már a felvetését is gyanakodva fogadja. A vitának nem találja semmi értelmét, szerinte az Írás egy, csak egyféleképpen érthető, véleménykülönbség nem lehetséges: az egyik fél okvetlenül tévelyeg. Meg is írja Hesseni Fülöpnek, hogy megbeszélésnek csak akkor van helye, ha az ellenfél már előre megígéri a nézeteiről feltétlenül lemondást.³⁹ A benső meggyőződés igazságához ragaszkodva még tovább megy: a legsekélyebb engedményt is a hit gyengeségéből magyarázza, maga nem hajlandó rá, az ellenfelet pedig — lenézi érte!⁴⁰

Marburgra vonatkozóan nagyon kelletlenül tárgyalt; „kötelességből, de nagy belső ellenkezéssel jelent meg ott“.⁴¹ Míg Hesseni Fülöp egészen komolyan nem erőszakolja a találkozást,⁴² többször óva inti Zwinglitől, sőt már 1526-ban inkább a fegyvert ajánlja döntőbírónak.⁴³ Felfogását legjobban mutatják az ú. n. schwabachi cikkek, amik a marburgiaknál előbb keletkeztek⁴⁴ és sokkal ridegebbek

³⁴ *Tischr* 6, 6875. sz.

³⁵ „Fontosabb, hogy Zwingli bölcselkedésével szálljunk szembe, mint a pápisták farizeusi tanításaival.“ (*Enders* 7, 123.) „Még ellenségeim, a pápisták sem marcangolnak annyira, mint barátaim, akik előttem és nélkülem semmi voltak“ (u. o. 6, 47.). Ezt a gondolatot a katolikusok a vita folyamán egyre mélyítik és igen ügyesen alkalmazzák fegyverül Zwingli ellen.

³⁶ Legfeltűnőbb példa a *realis praesentia* kérdése. „Luthernek a r. pr.-hoz fűződő érdeke nem krisztológiáján, nem is az Írás tekintélyéről alkotott véleményén alapszik, hanem harcolt érte, mert a dogmatörténeti viszonyok sajátságos alakulása folytán ez sibbóletté lett közte és a rajongók közt.“ (*Graebke* Friedrich: *Die Konstruktion der Abendmahlslehre* Luthers. Leipzig, 1908. 86. l.) Különösen érezhető kényszerhelyzete a *Herwagen* nyomdászhoz intézett levelében. (W. A. XIX. 462. sk. 1.)

³⁷ *Graebke* i. m. 92. l. és 105. l. Igen fontos utalás arra, hogy a szkolasztika tárgyi tartalmából Luther éppen az úrvacsoraviták alatt (miatt?) vesz át több eszmét.

³⁸ WA XX. 381. l. Szavainak félremagyarázása ellen XXVI. 296. l. 432. 509. l. Zwingli a marburgi vitát megelőző utolsó műveiben tudomásul veszi Luther tiltakozását és régebbi írásait nem idézi Marburgban sem.

³⁹ W. A. XXVI. 271. sk. 1.

⁴⁰ *Köhler* 184. l. Zürichi emlékkönyv 65. hasáb.

⁴¹ *Köslin* Julius: *Luthers Theologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Stuttgart, 1901. I. 470. l.

⁴² Luther Brismannhoz 1529. VIII. 2-án írt levelében panaszkodik a fejedelem erőszakosságáról.

⁴³ Luther már 1525 nov. 5-én merev vagy-vagyot állít fel Wittenberg és Sváje között (*Enders* 5., 998.), Zwingli a hozzá írt levelében említi: „Miért írtad a hesseni fejedelemnek, hogy immár kardra kell bízunk a vitát?“ (IX. 79. l.)

⁴⁴ Ezt Schubert Hans mutatta ki *Bekenntnisbildung und Religionspolitik* c. művében. (Gotha, 1910.) A cikkek nevüket az 1529 okt. 16—19-én Schwabachban tartott tanácsozásról nyerték, legkésőbb azonban az év nyarán (W. A. XXX. 3, 84. l.), vagy még június hóban (*Hermelink* i. m. 130. l.) elkészültek.

azoknál. A német protestánsok szövetsége nem is a marburgi, hanem a schwabachi cikkek alapján történt meg. Bucer, a legfőbb békeszerző, már 1532-ben (a schweinfurti bundestagon) kénytelen elismerni a confessio tetrapolitana mellett az augusztanat is.⁴⁵ Végeredményben kiderült, hogy a svájci, meg a német reformáció között szövetséget létrehozni nem lehetett.

Hanem ezt a fordulatot Zwingli már nem érte meg. Ő haláláig bízott a meggyezés lehetőségében; neki a békesség, sőt szövetség szívügye volt s ellentétben a wittenbergiekkal, a legnagyobb optimizmussal készülődött a tárgyalásokra. Háta megett vannak a diadalmas berni napok, amikor végre a nagy riválist sikerült rábírnia az evangélium fenntartás nélküli befogadására. Luther nagyon megrögtta Bernben megjelenését és gőgös diadalmaskodást látott benne.⁴⁶ De ez csak, elfogultságból származó ítélet. És hasonló elfogultság szükséges annak feltételezéséhez, hogy Zwingli Marburgban egy másik diadalmas napot akart volna magának előkészíteni, ahol egyéni dicsőségvágyát kitombolhatja. Pedig nem egy gyanúsító megjegyzést olvashatunk Zwingli békés szándékait illetőleg. „Polemiaja metszően éles, sértően leereszkedő... Zwingli, az uralomhoz és diadalhoz szokott, elsősorban a maga nézetének diadalát akarta“.⁴⁷ Kétségkívül hatott a hosszas irodalmi harc Zwingli írásmódjára is. Az *Amica* exegesisben nem hiányoznak a csipkelődő, tán keserű, sőt támadó szavak,⁴⁸ „tréfás, majd gúnyos kifejezések mellett oktató hangú rendreutasítás és nyílt gáncsolás“ szólal meg.⁴⁹ Viszont azonban a vita esztendeje felé közeledve, egyre gondosabban igyekeznek az ellentétek elsímítására. Az *Amica* exegesiset békítő szándékú levél kíséretében küldi meg Luthernek — aki „szemtelen, gőgös iratnak“ találja azt. Szidalmazó szavak, dühkitörések teljességgel hiányoznak szótárából. És ha megengedjük is, hogy „lelkében határtalan győzelmi tudat izzott“⁵⁰, azért mégis túlzás Luther vélekedése, amikor a marburgi készülődésekben Zwingli egyéni hiúságának túltengését látja. Epésen emlegeti, hogy a „grosser Riese von Zurch“⁵¹ már előre elintézettnek tekinti a szövetséget, magát meg diktátornak. „Így gondolkozik az ő szívében: Mi Zwingel,⁵² Isten kegyelméből való óriás és Roland, diadalmas hőse svájci meg német földnek, Franciaországnak, valamint Hispániának, apostolok között a legfőbb, tanítók eleje, mesterek mestere, a legtudósabb tudós, urak közt a legelső etc, kijelentjük ezt meg ezt, úgy legyen!“⁵³ Szinte érthetetlen, minő alapon ragaszkodott Luther görcsösen a Zwingli hiúságáról alkotott, tényekkel egyáltalában nem igazolható nézetéhez.⁵⁴ Azonban Marburgban is kinozza ez a gondolat. Kíván vitát az úrvacsorán kívül más tétélekre, „nehogy odahaza elmondhassák: még a számat sem mertem kinyitni“⁵⁵ és fantáziája keserű gúnyval színezi ki, hogyan *fog* Zwingli dicsekedni itt elérendő diadalával. Szóval mélységes gyanakodással nézte ellenfelét, mint aki személyi hiúságból és igen alacsony érdektől vezetettve kívánja a vitatkozást.

⁴⁵ *Anrich* Gustav: Martin Bucer. Strassburg, 1914. 58. l.

⁴⁶ „Zwingelt oda és vissza ezer ember kísérte, mint diadalmenetet tartó hőst és dicsőséges fejedelmet“ (*Enders* 6, 222.). Luther túloz: a veszedelmes viszonyokkal különben teljesen indokolt kíséret csak 200 főből állott. (*Myconius*: Zwingli életrajza. Zwingli—Auswahl 12. l.)

⁴⁷ *Anrich* i. m. 49. l.

⁴⁸ *Köhler* 465. l.

⁴⁹ *Blanke* Fritz: Zu Zwinglis Vorrede an Luther in der Schrift *Amica* exegesis 1527. Zwingliana V. 187. l.

⁵⁰ Ugyanott.

⁵¹ W. A. XXVI. 374. l.

⁵² Luther tudatosan és következetesen ezzel a lenéző árnyalatú névvel nevezi a svájci reformátort.

⁵³ W. A. XXVI. 372. l.

⁵⁴ *Farner* pszichológiai alapon magyarázza. Szerinte Luther tárgyi tekintetben azonosította Zwinglit Karlstadtval. később aztán utóbbinak kétségtelen egyéni hiúságát is valósággal „belenézte“ Zwinglibe. Lutherre magára a hiúság igen erős kísértés és egyszerűen nem tudja elhinni, hogy Zwingli nagy küzdelmek nélkül is ment lehet tőle. (i. m. 11. l.)

⁵⁵ *Hedio* feljegyzése. W. A. XXX. 3., 112. l.

Zwingli viszont a leghevesebb viták közepette sem felejtkeztek el a Luther személyét megillető tiszteletről.⁵⁶ Az azonban tagadhatatlan, hogy bizonyos fokig elhúzódik tőle és hangoztatja a tanításaitól való függetlenségét. Kétségkívül tévesen.⁵⁷ De semmi esetre sem ok nélkül.

Zwinglinek a helyzete Zürichben nem volt feltétlenül szilárd; állandóan tartania kellett a katolikus ellenpárt támadásaitól. Az evangéliumi új úrvacsorai szertartásokat a tanács csak 1525 április 11-én fogadta el és a döntés heves ellenállás után történt. A katolikus párt szónoka egy városi írnok, am Grüt Joachim. Rendkívül ügyesen támadja Zwinglit: ő veszi először észre úrvacsoratanának új elemét: a szimbolikus felfogást.⁵⁸ Am Grüt nem állott magában; már akkor áskálódott Zwingli ellen, mikor a városi tanács megbízásából Rómában járt,⁵⁹ ő juttatta el Cajetan bíborshoz a Commentariust, s állandó összeköttetésben állott Zwingli legádázabb kath. ellenségeivel: Eck Jánossal és Fáber Jánossal. Ők együtt szövögetnek hálót Zwingli ellen: ugyanolyan eretnekpört akarnak a nyakába akasztani, aminővel Róma Luthert próbálta ártalmatlanná tenni. Zwinglinek nagyon nagy óvatosságra volt szüksége, ha meg akarta fiatal egyházát védeni az exkommunikációban rejlő veszedelemtől, mivel nekik nem voltak hatalmas pártfogóik. Ezért húzódik el már 1520-ban (Myconiushoz írt levele aug. 24.!) Luther-tól.⁶⁰ A zürichi kath. ellenzék összekapcsolódik a reformáció másik két nagy ellenségével: a belsősvájci V. kanton szövetségével és a Svájcön kívülivel, melynek főfészke a konstanzi püspöki udvar, hadvezére Eck János, védnöke Ferdinánd osztrák főherceg. Az „egyesült ellenzék“ célja átlátszó: Badenben Wormshoz illő parallelt akar teremteni, más vádlattal, nagyobb sikerrel, de azonos elvek alapján. A svájci vallási ügyekben döntő tényezővé egy németbirodalmi szervet akarnak tenni, ami a wormsai határozatok alapján áll. Zwingli azonban nem jelent meg Badenben. Nem gyávaságból, mint ellenfelei szemére vetették,⁶¹ hanem mert nem ismerhette el illetékesnek egy olyan bíróság ítéletét, ami tulajdonképpen jog-sérelemet jelentett a szövetségre nézve.

A katolikus ellenzék nyilvánvalóan veszedelmes helyzetet teremtett Zwingli számára. Megérthető tehát, hogy — tekintettel saját népére — a legcsekélyebb mértékben katolikus színezetű tanításoktól is visszariadt. Amilyen gyanús volt Luthernek Zwingli karlstadtianizmusa, ugyanolyan ellenszenvesek Zwinglinek a Luther tanításában felfedezett kath. elemek. Ilyennek látta mindennekfelett Luther úrvacsoratanát. Óra a kath. szövetség ráütötte a pecsétet: eretnek, öleg úrvacsorataná miatt s ebben a kérdésben Luthert, mint katolikusot játszották ki ellene!

⁵⁶ Pl. a Commentariusban: Nem szívesen térünk el nézeteinkben nagy férfiakról, különösen azokról, akik ma is élnek és kitűnő sikerrel írnak... Kérem, hogy amit írok, nézzék, olyan megbecsüléssel, amint én nézem mindig az ő írásaikat (III. 77. l.).

⁵⁷ Seeberg sz. (i. m. 356. l.) ez „kínos önátatás“. Mi is elismerjük, hogy „Zwinglinek Luthertől függését nyugodtan biztos történeti ténynek vehetjük“, vagy mint Köhler kifejezi: Zwingli lutheránus. (Zürichi emlékalbum, 46. hasáb.) Csakhogy egészen másként magyarázzuk Zwingli viselkedését, mint Luther.

⁵⁸ Akciójáról bőven szól Köhler, de említi Egli Emil (Schweizerische Reformationsgeschichte I. 1910. 337. l.) is.

⁵⁹ 1525 nov. a pápai zsoldban állott zürichi hadak elmaradt zsoldjának kieszközlésére. Megbízását arra használta fel, hogy Ecknek ott már 1523-ban elkezdett Zwingli-ellenes aknamunkáját folytassa. (I. C. Mörköfer: Ulrich Zwingli. 1869. II. 1. sk. l.)

⁶⁰ VII. 344. l. Bőven magyarázza a történelmi helyzetet v. Muralt Leonhard: Die Badener Disputation 1526. Leipzig, 1926. 5. l.

⁶¹ Különösen Eck. „Nem győzők eleget csodálkozni, hogy Zwingli nem bízik a jámbor és becsületes svájciak kíséretében.“ (Ein sendbrief an ein fromme eidgenosschaft etc. Lanshut, 1524. C i j l.) Kessler szerint a szövetségesek intették a zürichieket, hogy „papjukat a maguk területén kívül sehova ne küldjék, se ne engedjék.“ (Sabbata. Kiadta Egli—Schoch. St. Gallen, 1902. 211. l.) Myconius Eck kiméltlenül erőszakos fellépésével magyarázza, hogy a zürichiek Zwinglijüket otthon tartották. Am azért nagyon szerette volna, ha Zwingli szemtől-szembe állhat a katolikusokkal (i. m. 11. l.). Zwinglire nézve nem jelentett igazán komoly okot, amivel a régi történetírók védték, hogy elrettentő példák állottak, előtte (pl. Hottinger Klaus kivégzése 1524 márc. 26.) (v. Muralt: i. m. 159. l.)

Az eszme nem am Grüttől, hanem Ecktől származott. 1524-ben még megbeleyezésül emlegeti, hogy Zwingli lutheranus. a badeni disputa alkalmával azonban már szembeállítja a két reformátor úrvacsorai tanítását s a jelenlevő lutheranus lelkészeket ezzel magának nyeri meg. „Itt katolikusok és lutheranusok kezét fognak Eck tételeinek elismerésében”⁶² — Zwingli ellen. A vitát előkészítő Faber-féle irat (Ein Sandbrieff Doctor J. F. an U. Zwinglin etc.) szintén foglalkozik ezzel a kérdéssel, ami Zwinglit kellemetlenül érinti. Jól látja Faber ugrató, ellentétszító szándékát s elevenjére tapint, amennyiben így felel meg neki: „Te engem, meg Luthert szívesen uszitanál egymásra. Megegyezünk mi a te közvetítésed nélkül is. És ha csakugyan volna is közöttünk valamelyes egyenlenség, ez nem botránkoztatja meg a híveket, mert ők tudják, kinek hittek: nem Luthernek vagy Zwinglinek, hanem Jézus Krisztusnak... Mert Luther, meg én egyaránt hiszünk és bizakodunk őbenne”⁶³. Csakhogy Badent már nem tehette hallatlanná: Eck ügyes keze mélyebbre verte köztük az éket. Szinte a komikum erejével hat aztán, amit Faber egy újabb művében⁶⁴ elkövet. Százötven pontot állít össze, amelyekre nézve Zwingli eretnek módra, Luther pedig *katholikusan* gondolkodik. Mulatságos ezt a katolikus szájjal katolikusnak bizonygatott Luthert látni.

Eleinte mulatságos, később egyre veszedelmesebb. *Langenmantel* Eitelhans, az augsburgi patricius anabaptista 1527-ben már egyenesen „az új pápának” nevezi Luthert⁶⁵ s kiemeli a pápistákkal rokon nézeteit: A fülbegyónást és a misét akarja helyreállítani. Úrvacsoratana még rosszabb is a pápistákénál; ő maga ül fel Krisztus helyébe a mennyországba, mert Krisztust lehozza onnan az úrvacsorába.⁶⁶

Másfelől egészen megdöbbenő hasonlóságot fedeznek fel Zwingliék a lutheránusoknak, meg a belső svájci kath. ellenzék egy új szószólójának: Edlibach Jakabnak a nézeteiben, aki a reális praesentiát védelmezi nagy hévvel. Rendkívül veszedelmes lett volna, ha Zwingli egyetlen egy lépést is enged! A katolikusok kiváló taktikai érzékkel élesztgetik az ellentétet. Fischer János rochesteri püspök⁶⁷ utal arra, hogy Luther úrvacsoratanának alapjai szigorúan katolikus színezetűek és hogy akármennyire igyekszik a wittenbergi reformátor a svájciakkal megegyezni, nem képes rá. A végzeteszerű vonás pedig az az egész hadjáratban, hogy a ravasz taktika hatott: a reformátorok nem bírtak szabadulni Róma árnyékától, ami kettőjük közé vetődött.

Luther észre sem veszi, mekkora veszedelem rejlik abban a diadalmaskodó nyilatkozatában, amit Amsdorf Miklósnak ír 1528 április 16-án: „A bajor herceg úgy rendelkezett, hogy az én könyveimet, amik a sákramentáriusok ellen szólnak, vásárolják és olvassák az ő birodalmában. *Így lettem én a pápisták protektora*, általam védekeznek, akik üldöznek engem, — íme Isten csodálatos rendelése!” Nem találja különösnek, hogy ő védi a római pápát az eretnekekkel szemben és elfogulatlanul hivatkozik velük szemben a kath. tradícióra⁶⁸ — elfogadván bizonyos mértékig a reformáció megrontására felajánlott kath. szövetséget!

Zwinglinek viszont — mint láttuk — minden erejével távol kellett tartania magát a katholicizmustól. Szakítania kell végérvényesen a maga katolikus múltjával is. *Ezért* tagad minden fejlődést tanaiban, ezért hirdeti makacsul, hogy úrvacsoratana elejétől fogva kész egység.

⁶² Köhler i. m. 337. l. Köhlerre támaszkodva fejti ki ezt a kérdést J. C. S. Locher: Luther en Zwingli te Marburg c. cikke. (*Onder Eigen Vaandel*. 1930. 1. sz. 59—68. l.)

⁶³ Über den ungesandten sandbrief Johannes Fabers etc. V. 70. l.

⁶⁴ Christentliche Beweisung Doctor Johann Fabri über sechs Artikel das unchristlichen Ulrich Zwinglins etc. 1526. IX. 4.

⁶⁵ „Ain kurtzer anzag, wie Do. Martin Luther ain zeyt her hatte etliche schriften lassen ausgeen vom Sacrament, die doch stracks wider ainander wie wirt dann sein und seiner anhenger Reych bestehen“ c. művében. Idéztük a teljes címet annak igazolására, hogy Luther belső ellenmondásait éber szemmel figyelték az ellenfelek.

⁶⁶ Köhler i. m. 396. l.

⁶⁷ De veritate corporis et sanguinis Christi in eucharistia adversus Johannem Oeklampadium c. 1527 márc. megjelent művében.

⁶⁸ W. A. XXVI. 442. l. és 315. l.

A nézetváltoztatást gyengeségnek, a katolikusok az eretnekség nyilvánvaló jegyének tekintették. Hogy Zwingli fejlődik, azt ellenfelei vették először észre (éppen am Grüt és Faber), ő azonban nagy hévvel védekezett e *vád* ellen. Amint egykor Luthertől való teljes függetlenségét külső szempontok hatása alatt védte körömszakadtig, úgy igyekezett bizonyítani azt is, hogy úrvacsorai nézeteiben kezdettől fogva a szimbolikus felfogás az irányadó, s ezáltal maga nehezíti meg a közös kiindulópont megkeresését. Holott Zwingli — határozott és világos nyilatkozataival ellentétben — a szimbolikus magyarázatra csak 1524-ben talált rá.⁶⁹

1522-ben Zwingli a transsubstantiatiót minden kételkedés nélkül elfogadja s e kérdésben úgy gondolkodik, mint bármely más kath. hívő.⁷⁰ A kath. polemia ezidőben még csak az úrvacsora két szín alatti vételéről és az áldozati jelleg elvetéséről szóló nézeteit kárhóztatja; 67 tételében (1523 elején) Krisztus testének evése még csak szóba sem kerül. Későbbi tanításának egyik legfőbb alkotó eleme, az „emlékvacsora“ előfordul ugyan a 18. tétel magyarázatában, de nem hangsúlyozottan, nem új értelmezésben,⁷¹ Wyttenbach Tamáshoz írt levelében (1523 jún. 15.)⁷² beszél ugyan szimbolumról, de ezzel korántsem tagadja Krisztus testének az úrvacsorában jelenlétét, sőt egyszerűen természetes feltételnek tekinti. A fejlődés 1522-vel szemben a transsubstantiatio elutasítása. Viszont ez még mindig csak a katolicizmustól elfordulás, de nem szembeállítás Lutherrel: a *realis praesentia*t Zwingli változatlanul vallja. Kiemelni csak a hit fontosságát emeli ki különösképpen, hogy az úrvacsora ne váljék opus operatummá. Gyökeres változás csak akkor következik be nála, mikor a hollandus Rhode Hinne révén megismerkedik Hoen Corneliusnak Lutherhez (Erasmushoz ?)⁷³ írt, de Wittenbergben rideg elutasításra talált levelével.

A régi tan bírálatában Luther és Zwingli közt ezidőben nem abban van a különbség, *amit* támadnak, hanem *amiért*. Luther a kath. úrvacsorai felfogást azért akarja megdönteni, hogy a bűnbánatról szóló szkolasztikus tant hatástalanná tegye; Zwingli az úrvacsorában az őskeresztyén hagyományt akarja felújítani, a sákramentumot a *gyülekezet* fogalmával hozva szoros kapcsolatba. Ami pedig a fejlődés kérdését illeti: 1520-ban Luther tana nagyjában kialakult ugyan, de nem teljesen,⁷⁴ hiszen még 1521-ben azt is megengedi, hogy a res sacramenti elfogadásához a külső jegyek nem nélkülözhetetlenül szükségesek.⁷⁵ A vita folyamán e felfogásán nem konstruktív belső, hanem külső okokból változtatott.⁷⁶

Mint látjuk, mindkét fél részéről önámítás a fejlődés nélkül kialakult tanokkal dicsekvés; a katolikus támadásra azonban rendkívül kedvező talajt teremtett. Végre Zwingli is elvesztette tisztánlátását: már nem testvért keresett Lutherben (csak akkor találhatta volna meg, ha mindketten jobban megismerik magukat!), hanem ellenfelét ellenségei közé sorozza, — amit eddig csak a katolikusok tettek.⁷⁷

⁶⁹ Köhler i. m. 75. l.

⁷⁰ E merészen hangzó tételt Köhler állítja fel s igazolja részletesen i. m. 17. sk. 1.

⁷¹ „Pál világosan kijelenti, mi az emlékvacsora (widergedächtnus): benső hálaadás Krisztus jótettéért és megemlékezés alázatos szenvedésére, ami által Istent velünk egyesítette.“ II. 137. l. Am mindjárt kiderül, hogy fentieket nem állításul, hanem csak tagadásul használja fel, amennyiben így folytatja: „Ha tehát (az úrvacsora) emlékezés, *akkor nem lehet áldozat*, mert az áldozat nem emlékezés.“ Az emlékvacsora fogalmának pozitív kifejtése itt még teljességgel hiányzik.

⁷² W. (1472—1526) Zwinglinek egykori tanára. Evangéliumi szellemű igehirdetése miatt Bielből elűzik és nyomorban hal meg. Zwingli a neki szóló levélben azt hangsúlyozza, hogy hit nélkül nincs az úrvacsorának semmi értéke, de hit által úgy eszünk ut corpus Christi in nobis et sanguinem accipiamus. VIII. 87. l.

⁷³ Zwingli bevezetése Hoen leveléhez. IV. 507. l.

⁷⁴ Ritschl i. m. 83. l. tévesen állítja ezt.

⁷⁵ Müller Karl: Luther und Karlstadt. Tübingen, 1907. 117. l.

⁷⁶ Graebke i. m. 48. l.

⁷⁷ Responsio ad epistolam Johannis Bugenhagii. 1523. okt. 23. (VIII. 564., 565., 575 l.), ahol Róma közelsége érezhetően jelentkezik.

A Klare Unterrichtung-ban azért teszi fejtegetései középpontjába a transzsubstanciatio kérdését, hogy elválassa a „szövetségeseket“ (!) egymástól,⁷⁸ Bernben meg, a disputa előtt tartott prédikációjában egyformán fordul a lutheránusok és katolikusok ellen, úgyhogy a kevésbé beavatott hallgató azt sem tudja, mikor melyikről van szó.⁷⁹ Utolsó vitairata⁸⁰ már majdnem teljesen pápistának emlegeti Luthert. A kath. akció sikerét legjobban Zwinglinek két nyilatkozata teszi nyilvánvalóvá. „Luther azzal dicsekedett — mondja —, hogy a pápaságot újra felállíthatná, ha akarná“ és: „Az esztelen pápisták szószekeiben ígygen kiabálnak: Luther hozta csak igazán napvilágra, micsoda eretnek Zwingli, Krisztust pusztá emberré teszi!“⁸¹ Ő is idegesen, felületesen olvassa most már Luthert, már elfogult vele szemben.⁸²

Mellékes kérdések is vetődnek fel a vitairatokban (pl. a Máriakultusz), de 1524 óta állandóan az úrvacsorakerdés áll a középpontban. Ekkor adta ki Luther a cseh-morva testvérek és Karlstadt ellen első úrvacsorai vitairatát: Vom Anbeten des Sacraments des heiligen Leichnams Christi.⁸³ Karlstadt még azon őszön öt traktátussal felel; nézetei sokban megegyeznek Zwingliével,⁸⁴ akinek a lelkében éppen ekkor okozott nagy változást Hoen levele. Innen vette úrvacsoratanának azt az eddig teljesen hiányzó elemét, hogy a szereztetési ígékben (hoc est corpus meum) az est = significat — tehát egyszerre megvetette szimbolikus úrvacsoratanának az alapját.

Új felfedezését a nyilvánosság előtt nagy óvatosan jelenttette meg. Levelet írt Alber Máté reutlingeni prédikátornak címezve,⁸⁵ Ismerte ugyan Albert,⁸⁶ de levele általános érvényű fejtegetéseket tartalmaz. Eleinte csak kéziratok másolatokban terjed; nyomdafestéket 1525 márciusában lát. Walther W. szerint ez a tény hosszúlejáratú, taktikázó haditervnek az első lépése, Marburgra való álnok előkészület — már 1524-ben!⁸⁷ Nézetét arra alapítja, hogy Zwingli az itt előadott eszmékkel már régen foglalkozott s azért lép velük elő csak most, mert veszedelemtől nem kell tartania. Mint láttuk, ez a nézet Zwingli saját szavaira alapított közkeletű tévedésből táplálkozik. A megnyilatkozás nagyon is időszerű: Karlstadt és Luther párharca nagy nyugtalanságot teremtett, Zürichben pedig az úrvacsorakerdés még nem jutott a gyakorlati megoldásig.⁸⁸ Először az Alber-levélben szakít a Krisztus testének jelenlétére vonatkozó eddigi nézetével.⁸⁹ Később állandóan alkalmazott bizonyítékára, Ján. 6, 63 v.-re támaszkodva, így ír: „A test nem használ semmit, lélek az, ami megelevenít. Vajjon ez a bibliai rész nem legendó felelet-e azoknak a kérdezősködésére, akik inkább kíváncsiskodva (curiose), mint kegyeségből azt állítják, hogy a kenyér állaga (substantia) testté változik; némelyek nevetik ezt a vélekedést, de mégis állítják az essentialiter et corporaliter evést, és míg másokat gúnyolnak, nem veszik észre, mennyire tévelyegnek ők maguk

⁷⁸ Eine klare underrichtung vom nachtmal Christi durch. H. Z... um der einvaltigen willen etc. Az ubiquitas hirdetőit egyszerűen „pápstler“-nek nevezi. IV. 791. l. „A katolikusoknak Luther ellen (és viszont) kijátszása szándékos: meghasonlást visz be két szövetséges közé, kiknek alliancea veszedelmessé vált reá nézve.“ (Köhler i. m. 304. l.)

⁷⁹ A „Dass diese Wort Jesu Christi ewiglich den alten einigen sinn haben werdend u. M. Luther mit sinem letzten Buch *sinen und des paps* sinn gar nit geleert noch bewärt hat... H. Zwinglis christenlich antwort“-nak már a címe is sokat mond. Luther úgy exegetál, mint Faber és Eck, rosszabb a pápistáknál! (Sch.—Sch. 2. 2, 85, 86. l.)

⁸⁰ Über D. M. L.-s Buch Bekentnuss genant zwo antwurten.

⁸¹ Sch.—Sch. 2. 2, 134. és 152. l.

⁸² Köhler i. m. 652. sk. 1.

⁸³ Megjelent 1524 ápr. végén. W. A. XI. 417. sk.

⁸⁴ Barge i. m. 262. l.

⁸⁵ A címzés fiktív (III. 325. l.) azonban, nem azért, mintha alattomos szándékokat akarna leplezni vele, hanem egyszerűen gyűjtőnévül ehelyett: lutheri érzelmű.

⁸⁶ VIII. 290. sz. levél. Alber (1495—1570) később egészen Lutherhez csatlakozott, mint ezt Brenzzel való tárgyalása és 1529 szept. 3-án Zwinglihez írt levele mutatja. (X. 913. sz.)

⁸⁷ L. alább 22. l., 195. jegyzet.

⁸⁸ Az Aktion oder Brauch des Nachtmahls 1525 ápr. elejéről való.

⁸⁹ Fenntartja az úrvacsora sákramentum jellegét, de tagadja, hogy Krisztus testet ennők az úrvacsorában, tehát a sákramentális evést. III. 343. l.

is“.⁹⁰ Új nézete még nem teljesen szilárd („ha ugyan csak kenyér van jelen!“),⁹¹ de letagadhatatlanul szembeáll a lutheri tannal. Ugyancsak megjelenik csírájában a másik, elhatározó különbséget jelentő tétele: az úrvacsora közösségi jellegét domborítja ki erősebben. „A kenyeret és az emlékezés kelyhét úgy kell vennünk, hogy testvér a testvért mintegy eskü által magával egy testté, egy kenyérré, egy hitvallásúvá tápláltatva érezze.“⁹²

Zwingli egyúttal reámutat Luther úrvacsoratanának egy hiányára: nem világítja meg kellőképpen Krisztus testének az úrvacsorában jelenlétét. Hoen leveléből átveszi a „De captivitate babylo[n]ica“-ban található magyarázatnak (Krisztus teste úgy van jelen a jegyekben, mint tüzesített vasban a tűz) a bírálattát. Nem veszi észre, hogy mikor Luthert ezen a ponton támadja, igazában a *maga régi nézeteit tagadja meg*. Itt válik ketté az útjuk. Nincsen igaza tehát Baurnak, mikor Luthert tekinti támadó félnek és egyenesen szenvedélyes provokációt emleget.⁹³ Zwingli nem nevezi ugyan nevén nagy ellenfelét, azonban határozottan szembehelyezkedik vele.

Zwingli az úrvacsoráról ezután egyre szabadabban nyilatkozik. Mindenféle spekulációtól menten, egyedül a bibliára támaszkodva igyekszik kifejteni az úrvacsora lényegét. „Senki se merészelje Krisztus testének és vérének méltóságos sákramentumát az úrvacsorában eltörölni, hanem alkalmazzák Krisztus szerzése szerint. Már pedig Krisztus ezt a sákramentumot a hívők egyesítésére és szenvedéseinek emlékeztetere szerette.“⁹⁴ Az úrvacsora tehát vereimbarung der gläubigen és widergedechnus sines lydens! A tömeg egy test, egy kenyér, amit I. Kor. 10. (16. sk. v.) igazol, az úrvacsora commemoratio, ami a szerzetési ígéknek Lk. 22. 19. v.-ben található alakjából következik. „Az Úrnak halálát hirdetni ezt jelenti: megismerni, hogy ő megváltott bennünket, ezért neki hálát adni s dicsőíteni őt. Ugyanúgy kell nekünk Istent dicsőítenünk, neki hálát adnunk ebben a sákramentumban, mint ahogy a szövetségesek (Eidgenossen) minden évben dicsőséget és hálát adnak a tizeder lovag napján azért a győzelemért, amit Isten a mieinknek Murtennél adott“.⁹⁵

Majd kifejti a sákramentum szó helyes értelmét.⁹⁶ Magát a szót szeretné kiküszöbölni a német nyelvből, mivel a görög eredetű (μυστηριον) nem adja vissza elég híven. A sákramentumnak büntőlő ereje nincsen.⁹⁷ A vele élés nem biztos jele egy benső megigazulási folyamatnak, mert ha nincsen benne hit, semmit sem ér, valamint a keresztségben sem használ hit nélkül, ha valakire az egész Jordánt ráöntik is. Az úrvacsora olyan jel vagy szertartás, ami által a hívő Krisztus katonájának bizonyítja magát,⁹⁸ jelentősége tehát nem annyira az egyéni üdvélet, mint az egyház, a közösség szempontjából van. Az úrvacsora σωματική.⁹⁹ Nem lehet szó Krisztus testének *lelki evéséről* sem: a spiritualis manducatio filozofiai lehetetlenség.¹⁰⁰

Elutasítja Karlstadt deiktikus magyarázatát és példákat hoz fel arra nézve, hogy az Irásban az *est* gyakran fordul elő *significat* jelentésben. János 1, 18. v. alapján kimondja szintén alapvető jelentőségűvé lett tételét: mivel Isten lélek, Krisztus testét enni nem jelenthet egyebet, mint hinni benne (*edere est credere*).

⁹⁰ III. 341. l.

⁹¹ Ugyanott 342. l.

⁹² Ugyanott 348. l.

⁹³ Baur August: Zwinglis Theologie. Halle, 1889. II. 442. l.

⁹⁴ Gutachten im Ittinger Handel. III. 533. l.

⁹⁵ U. o. 534. l. A murteni csatában (1476 jún. 22.) a szövetségesek nagy diadalt arattak Merész Károly burgundi hercegen.

⁹⁶ De vera et falsa religione commentarius. 1525 márc. (III. 628. sk. l.)

⁹⁷ Hamis vallás az, amelyik azt hirdette, hogy ezzel a szimbolikus kenyérral élés eltörli a vétkeket, mert egyedül Krisztus törli el a bűnt. III. 803. l.

⁹⁸ Sunt ergo sacramenta signa vel ceremoniae, quibus se homo ecclesiae probat aut candidatum aut militem esse Christi. III. 761. l.

⁹⁹ Ugyanott.

¹⁰⁰ Simul stare non posse „corpus esse“ et „spiritualiter edi“. III. 787. l.

„Mikor így szól (Ján. 6, 27): Munkálkodjatok ne az eledelért, mely elvész, nem egyebet mond, minthogy higyjünk Krisztusban. Az az eledel, amit Krisztus említ, a hit.“ „Est ergo cibus, quem querere iubet, *fidere filio*.¹⁰¹ Az olyan kérdézősködésekre, hogy Krisztus teste realiter, corporaliter v. essentialiter van-e jelen az úrvacsorában, „ércfalként“ állítja oda Ján. 6, 63-t és teljes tudatossággal mondja ki: „másképpen kell gondolkodni a sákramentumban levő testről és vérről, mint eddig tették a theologusok“.¹⁰²

Az Alber-levelben az est-significat támogatására I. Móz. 41, 26., Ján. 15, 1., Lk. 8, 11. szolgált,¹⁰³ most ugyanezeket kiegészíti Mt. 13, 1—23., 38, 39., Ján. 14, 6., 15, 5., 8, 12. stb.-vel.¹⁰⁴ Ezek a bibliai helyek ettől kezdve vissza-visszatérnek nála. A testi jelenlét logikai következményeire akar rámutatni velük. Akik elfogadják a masszív realis praesentia, azok *ἰνδοποπάγοι*,¹⁰⁵ *carnivori*¹⁰⁶ lesznek! Sőt átcsillan már a realis praesentia tagadásában később kifejtett gondolata is. A Wyttenbachhoz írt levélben még így beszél: Ha mindenekelőtt a lélek eledelét, a kenyeret ették volna, azaz azt a hitet, hogy Krisztus bűneink váltságául megöletett értünk, akkor nem lenne ok a kétkedő kérdésre: miként lehetséges ennünk azt, aki Isten jobbán ül?¹⁰⁷ Ekkor a realis praesentia módját illetőleg vannak kételyei, a tényt magát azonban nem vonja kétségbe. De már a Myconiushoz 1524 dec. 16-án írt levelében — valószínűleg Karlstadt hatására!¹⁰⁸ — Krisztus földre szállásának a lehetőségét a Zsidókhoz írt levél alapján a leghatározottabban tagadja.¹⁰⁹

A wittenbergiekkal Zwingli új úrvacsoratanát a *Subsidium*¹¹⁰ ismertette meg igazán; a már meglevő feszültség ezáltal határozottan növekedett.¹¹¹ E művében Zwingli kiegészíti a *Commentarius*ban felhozott bizonyítékait és Mt. 26, 29., 26, 27. és Mk. 14, 24. magyarázásánál a *tanítványokra való tekintettel* csupán topologikus megoldást tart lehetségesnek. Ugyanitt alkalmazza először a különös módon (az am Grützel való vitát követő éjjel, álmában)¹¹² nyert értékes bizonyítékát: Ex 12, 11-t. A páskabarány nem lehetett maga az Úr átvonulása, hanem annak csak jele. Az, hogy a héberben a létige hiányzik (s amin igazában az egész topologikus magyarázat megdőlt), nem okoz neki gondot. A tropus alkalmazásának egyre következetesebb hangoztatásával lassanként minden misztikus vonás eltűnik Zwingli tanításából. Eredetileg nem volt egészen ment a misztikától,¹¹³ mikor aztán szakít Erasmussal, elveszíti gondolatvilágának ezt a darabját, s racionalizmus felé haladva, nem bírja többé elfogadni a realis praesentianak „kibeszélhetetlen módon“-nal történő megoldását. A hívek, mikor Krisztus testének a kenyérral azonosítását eltűrték, egyszerűen hanyagságukról, gondolkodásuk tunyaságáról tettek bizonyosságot.¹¹⁴

A lutheránusok körében élénk feltűnést keltő újszerű tanítások miatt Bugenhagen János heves vitairatot ad ki Zwingli ellen,¹¹⁵ amit Augsburgban nagy

¹⁰¹ III. 776. l.

¹⁰² III. 786. l.

¹⁰³ III. 344. l.

¹⁰⁴ III. 798. l.

¹⁰⁵ 789. l.

¹⁰⁶ 794. l.

¹⁰⁷ II. 87. l.

¹⁰⁸ *Barge* i. m. 269. l.

¹⁰⁹ VIII. 276. l.

¹¹⁰ *S. sive coronis de eucharistia*. 1525 aug. 17. (IV. 458—504. l.)

¹¹¹ IV. 444. l.

¹¹² IV. 483. l.

¹¹³ Ezt kimutatja *Mièville*: *La sainte cène d'après Ulrich Zwingli*. Lausanne, 1871.

¹¹⁴ *Panem symbolicum vivum et carneum Christi corpus esse, sic abhorret a fidelium fominium sensu, ut nemo ex nobis unquam vere crediderit; sed potius per negligentiam aut inertes incogitatum reliquerimus, aut per stultitiam nos ipsos a cogitatione revocaverimus*. IV. 493. l.

¹¹⁵ 1525 elején. *Ain Sendbrieff Hern J. B. Pomeran, Pfarrer zu Wittemberg. über den frag vom Sacrament*.

kárörömmel vesznek tudomásul. „Lám, Zwingli, a Hektor, Pomeranusban megtalálta a maga Achillesét! Milyen bátor állhatatossággal állítja Pomeranus, hogy Zwingli ebben a kérdésben nem theologus! Még a grammatikában is téved! Mit lehet várni attól, aki ilyen világos kérdésben sem lát világosan? ¹¹⁶ Most már Zwingli sem tétovázik: a széleskörű nyilvánosság elé viszi az egész ügyet „Eine klare Unterrichtung stb. ¹¹⁷ c. németül írt művében. Kielezi a lutheri úrvacsorai felfogás következményét: harapjuk, fogunkkal rájuk, szétmorzsoljuk a Krisztus testét, már pedig a hívő számára az borzasztó gondolat. Majd gondosan különválasztja Krisztus két természetét s a testit az égbe, meghatározott helyre képzeli. Ha test valami, akkor térbelileg korlátolt is: másként nem test. ¹¹⁸ A német mű lényegében a már kiformalódott vitaanyag ismétlése; nagy port nem vert fel, Luther talán nem is ismerte. ¹¹⁹

A harc már nemcsak a vezetők között folyik; párthívek sorakoznak mögéjük és éppen rájuk tekintettel bizonygatja Zwingli, hogy az ő hívei egységes frontot alkotnak, nincs közöttük semmi véleménykülönbség. ¹²⁰ Szeretné egyébként Lutherrel szemben is enyhíteni az ellentéteket. Innen magyarázható az a nevezetes lépése, hogy a spiritualis manducatiót újra előhossa — és elfogadja. Szembeállítja a carnaliter és corporaliter evéssel, mint az úrvacsorai *esus* egyedül lehetséges formáját. Erasmushoz írt levelében ¹²¹ még kifejezetten elveti a spiritualis manducatio corporis Christi-t, mert a hangsúlyt éppen a corpusra helyezi. Most a kifejezőmódban alkalmazkodni igyekszik valamennyire Lutherékhez, mint Marburgban. Fenti formuláját alkalmazza a Strauss Jakab ellen írt művében is, ¹²² ahol a megigazolást a spiritualis manducatio gyümölcsének mondja. Viszont sehogysem hajlandó elfogadni vagy megérteni Straussnak azt az igyekezetét, hogy a corporalis praesentiat megőrizze a materializálódástól és szellemi magasságban tartsa. Zwinglinél a c. pr. szükségképpen érzéki képzet, szorosan összefügg az ubiquitas kérdésével. A valóságos személynék egyszerre több helyen jelenlétét logikai képzetlenségnek tartja s ez a felfogás döntően hat krisztológiájára. A c. pr. tagadására teljesen beleillik abba a gondolatmenetbe, amellyel egyre határozottabban tagadja a sákramentumok üdvközlő erejét, hangoztatva szubjektív értéküket.

Érzi — mint látni fogjuk, jogosan —, hogy Lutherék számára az úrvacsora objektív tartalma, a summa salutis, valósággal a testi jelenlét lett. Ez ellen a felfogás ellen küzd az Amica exegesisben. A „barátságos“ jelző lényeges; Bucerék, a békességre törekvő német városok képviselői, kifejezetten kérték, hogy írjon engedékeny hangon. Határozottan kifejezést ad a szakadás miatt érzett sajnálkozásának, ¹²³ nem enged azonban a főponton. Krisztus teste *teremtett valóság* lévén,

¹¹⁶ Hätzer Ludwig levele Zwinglihez 1525 szept. 14. (VIII. 384. l.)

¹¹⁷ Eine klare underrichtung vom nachtmal Christi durch Huldrychen Zwingli tütsch (als vormal nie) umb der einvaltigen willen, damit sy mit niemans spytzfündigheit hindergangen mögind werden, beschriben. (IV. 789—862. l.)

¹¹⁸ A tétel a marburgi vitában is nagy szerepet játszik. Zwingli itt Schwenckfeld tanítványa, Konrad Ryss von Ofen ellen is hadakozik. Bennünket ez a titokzatos személy közelebről érdekel. A katolikusok Zwinglit keresték a név mögött; álnévnék vélték a protestánsok is: Finsler (Zwingliana I. 28. sk.) Cellarius Mihályra gondol. (u. így Stähelin i. m. II. 257. l.) 1921-ben Schottenloher (Zentralblatt für Bibliothekswesen 69. l.) elveti ezt a felvetést és Landtperger Jánossal azonosítja Rysst. (u. úgy Köhler i. m. 275. l.) Payr Sándor (Cordatus Konrad budai pap. Budapest, 1928. 19—20. l.) szerint „nem látni okát és nincs bebizonyítva, hogy Ryss Konrád írói álnév volna.“ „Bizonyára svájci ember volt és Zwingli barátai közé tartozott, mert svájci dialektusban ír és munkája is Zürichben jelent meg.“ Budán hosszabb ideig tartózkodott; „Ryss volt hazánkban az első ismert zwinglianus theologus.“ Hozzátehetjük még az adatokhoz, hogy Zwingli Vadianhoz írt levelében (VIII. 471. l.) említi Rysst és hogy könyvének címlapján Buda van (a városnév, nem pedig a város látképe!). Új nyomokon elindulva keresi a szerzőt Weisz Leo, (Die Anfänge des schweizerischen Einflusses auf die Reformation in Ungarn. Neue Züricher Zeitung, 1924. No 734, 752.) s megállapítja, hogy Grynaeus körébe tartozott, műve pedig a reformáció első magyarországi gyümölcse.

¹¹⁹ IV. 782. l.

¹²⁰ A Billicanhoz és Urbanus Rhegiuséhoz címzett feleletben. IV. 893—941. l.

¹²¹ VIII. 417. l.

¹²² V. 464. sk. l.

¹²³ V. 563. l.

nem jöhet le az égből, még az ige vehiculumán sem. Lehet szó mentális vagy spiritalis praesentiáról, de semmi esetre corporalistról. A *hit* lényege ellenkezik a testben bizakodással, tehát Luther tanítása lényegében a hit szempontjából veszedelmes. A *hit* tiltakozik a testi jelenlétből következő azon tétel ellen is, hogy a hitetlenek szintén élvezik Krisztus testét. Általában téves Luther hitfogalma, mert a hit nem igaznak tartás (credere), hanem bizalom (fiducia).

Luther egész érvelése — úgymond — az Írás téves magyarázatán alapszik. (Meglepő fordulat : Zwingli védi az Írást — Luther ellenében !) Az Írást az Írással kell érthetővé tenni. Így válik világossá, hogy bár nem minden *est* jelent ott *significat*-ot, megfelelő helyeken mégis ezzel helyettesíthető. A szereztetési ígék szószerinti értelmezése elfogadhatatlan képzetekre vezetne, főként a krisztológiában. Krisztusnak két, szorosan egybetartozó, de élesen megkülönböztetendő természetete van. Nem szabad az egyiknek tulajdonságait tetszés szerint átvinni a másikra, mint Luther a communicatio idiomatum segítségével teszi. Csak *váltakozva* (im Gegenwechsel) alkalmazhatók jelzők és tulajdonságok a két természetre : ez az allóosis.¹²⁴ Krisztus feltámadott teste határolt volt ; ezt el nem hinni marcionitizmus. Hiszen ha Krisztus embersége mindenütt jelen lenne, akkor Ján. 14, 3. szerint hívei is vele lennének. A „nagy Kristóf“ tehát benne lehetne az ostyában !¹²⁵ Krisztus csak mint ember vitetett fel a mennybe s ül az Atya jobbján, ami nem körülhatárolt területet jelent, hanem Isten dicsőségét.

Nagyon fontos, a közeledés határozott jelének tekinthető, hogy a reális praesentiát fenti elgondolással egyeztethetőnek tartja. „Ha (Lutherék) azt mondják : aki hisz Krisztusban, annak számára *jelen van* Krisztus teste, azaz hogy Krisztust üdvözítőül csak testének felemlítése mellett birhatja, akkor velünk meg- egyezőleg szólnak“.¹²⁶

Egyenesen meglepő, mert Kálvin későbbi tanításának lehellelte érzik e vallo- másán : „Régóta elismeri mindenki azt is, hogy Krisztus, ha hiszünk, valóságos jelen van bennünk, meg azt is, hogy mi a mennyben vagyunk ; csak hogy ő valóságos jelenlétkben, mi azonban főleg elmélyedés, hit, reménység és szeretet által. Ha a test lelkileg van jelen, azaz szívvel hiszünk az értünk meghalt Krisztusban, akkor nincs többé egyenetlenség köztünk . . . De amikor ti természet szerint (naturaliter) való jelenlétéről beszéltek, ennek a bizonyítéknak nincs semmi hatása. Mert valamint Isten hit által nem jelenik meg „naturaliter“, úgy Krisztus teste sem jelenik meg hit által „naturaliter“.¹²⁷ Az a realis praesentia, amit Zwingli elfogad, a hit ; Krisztus nem száll alá a mennyből az úrvacsorába.

Az Amica exegesisnek kiegészítése a „Freundliche Verglimpfung über die Predigt Luthers wider die Schwärmer“ ; a két művet egyszerre küldi meg Luthernek Zwingli. A küldemény nem talált kedvező fogadtatásra,¹²⁸ mindazonáltal kétségbevonhatatlanul bizonyítja Zwingli békülésre igyekeztét. A Freundliche Verglimpfung ugyanis felveti a kérdést : nem volna-e lehetséges a német és svájci reformáció közötti egység létrehozása az úrvacsoratanban fennálló különbségek ellenére is ? Sajnos, közben megjelent Luther heves hangú vitairata. Erre már Zwingli is fölünyes gúnnyal felelt. Luther kinevette a Zwingli műveiben jelentkező

¹²⁴ Luther comm. idiom. fogalmáról Köstlin, Julius : Luthers Theologie. Stuttgart, 1901. II. 142. l. szól bővebben, Zwingli allóosisáról Köhler i. m. 660. l. ; Ritschl-nél (i. m. 36. l.) a kettőnek összevetése is megtalálható. Zwingli maga ezt a Plutarchostól átvett fogalmat Sch.—Sch. 3, 512. és 525. l. részletesen kifejti.

¹²⁵ Innen ered Luthernek Zwinglit gúnyoló, már említett elnevezése. Ezt az ad absurdum menő bizonyítékot Zwingli a Kleine Unterrichtungban és Strauss elleni művében is használta.

¹²⁶ Si volunt intelligi dicere, quod quicumque credat, corpus et sanguinem habeat praesentia, nihil alienum a nobis dicunt. Nos enim fidem in Christum Jesum citra notio- nem corporis et sanguinis eius ne intelligimus quidem. V. 588. l.

¹²⁷ V. 557. l.

¹²⁸ „Zwingli egy göggel, rágalmazással, makaacssággal, gyűlölettel és csaknem töké- letes elvetemültséggel teljes levelet írt nekem, egyébiránt külsőleg szép szavakban.“ Enders 6, 1159.

új hangot, hogy valamit mondogatnak a lelki jelenlétről, de nem veszi komolyan. Az ellentéteket Zwingli a Christenlich Antwort-ban¹²⁹ hat pontba foglalja össze. Luther „tévtanai“ a Krisztus testére vonatkoznak. Szerinte

1. Krisztus teste isteni természete szerint mindenütt jelen van.
  2. Krisztus azért mutatkozik nekünk a sákramentumban, hogy tudjuk, hol találhatjuk meg őt.
  3. Krisztus teste, ha testiképpen esszük, eltörli a bűnöket.
  4. Krisztus teste teljesen lelki test.
  5. Krisztus teste, ha testileg esszük, megtartja a mi testünket a feltámadásra.
  6. Krisztus teste, ha testileg esszük, hitet ad vagy megnöveli azt.
- „Mindezeket te Isten ígéjével ellenkezőképpen tanítod.“

Mint látjuk, 1527-ben a harc kifejezetten a krisztológiára és — racionális síkba tolódott át. Zwingli Krisztus két természetét nem hajlandó elegyíteni, de a kérdést csak dialektikailag tudja megoldani, a valóságban nem ad megnyugtató feleletet.¹³⁰ Ez a hiány megmarad a marburgi vita előtt megjelent, Oekolampadius-sal közösen írt művében („Über D. Martin Luters Buch, Bekentnuss genant, zwo antwurten“) is.¹³¹ Zavarát legjobban mutatja az a Lutherhez intézett kérdése: vajjon Krisztus feltámadása után megdicsőült testével ment-e át az ajtón és a koporsó szikláján? Végül egész polemiája abban a kérdésben csúcsosodik ki: mire való egyáltalában a testi evés hangsúlyozása? Hiszen a bűnök bocsánata — mint Luther is elismeri — végeredményben a hittől függ! Ez viszont olyan kérdés, amire Luther nem tud megnyugtató feleletet!

Zwingli úrvacsoratanának fejlődését nyomon kísérve, meg kell állapítanunk, hogy komolyan és határozottan igyekszik békés megegyezés előkészítésére. Csakis ilyen szándékkal hasonlíthatta a Krisztus megdicsőült testének terjeszkedő képességét a levegőéhez. Mert mikor máshelyt elismeri, hogy a levegő pedig mindenütt jelenvaló, majdnem kifejezetten elismeri a megdicsőült test ubiquitását. A legnagyobb határozottsággal hangsúlyozza: Krisztusnak két természete van, de személye csak egy,¹³² s a személyek egysége megmarad földi halálán túl is.¹³³ Elgondolását nem tudja ugyan megnyugtató világossággal megmagyarázni, azonban az istenség szellemi voltának igazolására irányuló törekvése félreismerhetetlen.¹³⁴ Újra, meg újra visszatér oda, hogy Isten nem lehet test, a hit nem vonatkozhatik teremtett anyagra. „Istenbe vetett hitünk és bizodalunk készítet annak észrevevésére, hogy az úrvacsorai ígéket nem lehet testiképpen érteni. Mert a lélek egyedüli megnyugvása a hit, vagyis az egy Istenbe vetett bizalom, az a szilárd meggyőződés, hogy . . . a lélek semmi teremtményben el nem nyugszik, csak benne, a teremtőben. Ha pedig a hit lényege, tartalma ez a világos tudat . . . akkor hitünk nem teremtménytől ered, nem teremtményre vonatkozik, teremtményben nem

¹²⁹ Zwingli—Auswahl. 1918. 678. l.

¹³⁰ *Köstlin* (i. m. I. 459—460. l.) észreveszi ezt a hiányt, ám tévesen magyarázza. „Zwingli, mikor a két természetet igen értelmesen hangzó szavakkal elválasztja egymástól, valójában *nem is kísérel meg* felvilágosítást adni afelől, hogy igazában mimódon egységes a kettő és hogy ez az egy személy éppen mint ilyen lett a mi üdvözítőnk, *így kellett* azzá lennie: Luther ellenben a történeti és megfeszített Krisztusnak *egy* személyét, amiben valósággal jelen van és kijelenti magát, vallásos hite minden bensőségével ragadja meg.“ A tévedés ott van, hogy Köstlin nézete szerint Zwinglire nézve a hitnek éppen semmi jelentősége sincsen, mihelyt Krisztusról van szó.

¹³¹ Megjelent 1528 aug.-ban Sch.—Sch. 2, 2, 29. sk. l. Kifejezetten békés hangulatú irat. Luther úgy szerepel benne, mint „treffentlich mann“ (2, 2, 95. l.) „ein heiliger oder grosser mann“ (u. o. 113. l.) „ein grosser, grosser mensch.“ (u. o. 109. l.)

¹³² *Seeberg* figyelmét ez a gondolatmenet teljesen elkerüli. Neki „Zwingli krisztológiája egészen középkorú állásponton állapodott meg. A véges és végtelen természet skémája szerint választja el egymástól Krisztus istenségét és emberségét.“ (i. m. 379. l.)

¹³³ Sch.—Sch. 2, 2, 182. l.

¹³⁴ Bántóan felületes *Ritschl* felfogása (i. m. 119. l.): Zwingli krisztológiai fejtegetéseiben nem lehet más érdeket felfedezni ezen (a Krisztus két természetéről és egy személyéről szóló) dogmára nézve, mint hogy a neki oly fontos allóosis igazolására igénybe vegye!

talál kétségtelen nyugalmat és bizonyosságot s ha gyenge, teremtmény nem erősítheti meg¹³⁵

Az ilyen szellemi jellegű hitnek méltó tárgya, az úrvacsora igazi tartalma, az isteni kegyelem. Zwingli igyekszik a sákramentumot megóvni az elértéktelenedéstől,¹³⁶ objektív értéket biztosítani neki. Az úrvacsorában a kegyelmi ajánlék nem Krisztus teste és vére, hanem váltságműve, ami természetesen nem száll alá valami érzékelhető módon, a hit számára mégis megfogható.¹³⁷ A sákramentumban benne van a kegyelem, a hívő szívében pedig lényegileg benne van a Krisztus. Íme, az objektív tartalom, amit a hit visz bele, a hívő ad a sákramentumba, mikor Isten adományát elfogadja!

Zwingli ezekkel a gondolataival elment a legvégső határig, ameddig mehetett, a megegyezés kérdésében. A közösségi vacsorát az egyéni hit táplálójának, a (nélkülözhető!) külső jegyet, szimbolumot a hit támasztékának ismeri el. Így engedve merev szubjektív felfogásából, készül Marburgra.

Ezalatt Luther tanításában is mélyreható változások történtek. Nem igazolható kétséget kizáró módon,¹³⁸ hogy úrvacsorai nézetei már 1520-ban végső kifejlődésükben készen állottak volna. Alapvető reformátori irataiban az úrvacsora nem okoz neki semmi különösebb nehézséget; a transsubstantiatit elveti, a consubstantiatit viszont teljesen megnyugtató módon magyarázza meg ezzel a képpel: Krisztus úgy van jelen az úrvacsorában, mint tüzesített vasban a tűz.¹³⁹ Krisztus testének jelenléte természetes feltételezettség, de lelki testének a jelenléte fontosabb,¹⁴⁰ s még ennél is lényegesebb a hit.¹⁴¹ A külső jegyek élvezése elvileg nélkülözhető: nélkülözhetetlen csak az ige.¹⁴² A keresztyén közösség eszméje élénken érvényesül, sőt a bűnbocsánat elnyerése mellett az ezen érzett hála (a szubjektív elem!) még sokkal nagyobb szerephez jut, mint később; a viták folyamán lett a bűnbocsánat a döntő tényező.¹⁴³ A katolikus opus operatummal szemben az úrvacsora inkább opus operantis, amennyiben a hit jelentékeny szerepet játszik benne. A res sacramenti 1518-ban az unitas cordium, 1519-ben Krisztus lelki teste, 1520 óta az újszövetség (a bűnbocsánat). Honius levelét még nagy biztonsággal és fölényel utasítja el magától.¹⁴⁴ Nagyobb változást csak Karlstadt fellépése okoz. Ha 1523-ban a test és vér a bűnbocsánat *mellett* az ige *ajándékává* lett, most, 1525-ben már *közvetítője* lesz a bűnbocsánatnak! Most már nyomatékosan kezdi hangoztatni az úrvacsora sákramentum jellegét és a benne nyert javak objektív voltát.

Így jut el annak a *hangsúlyozásához*, hogy a Krisztus teste és vére valósággal jelen van az úrvacsorában és eszik a méltatlanok is. I. Kor. 10, 16. a bibliának az az igéje, amit „Donneraxt“-ul szán Karlstadtnek és egész hordájának fejére.¹⁴⁵ Ettől kezdve lesz a jelszó: realpraesentia, vagy nem realpraesentia! Az ubiuitas kérdése Luthernek nem okoz semmi nehézséget, hiszen szkolasztikus képzettsége mellett egészen természetesnek találja.¹⁴⁶ *Végig* nem gondolja ezt a communicatio

¹³⁵ Sch. — Sch. 2, 2, 199. 1.

¹³⁶ Mikor mágikus-misztikus elemeit eltávolította, magasabb javakat helyez belé. Bővebben szól erről Wernle Paul: Zwingli. Tübingen, 1919. 324. 1.

¹³⁷ Sch. — Sch. 2, 2, 195. 1.

¹³⁸ Mint Ritschl állítja i. m. 83. 1.

¹³⁹ W. A. VI. 510. 511. 1.

¹⁴⁰ U. o. II. 751. 1.

¹⁴¹ U. o. VI. 359. 1.

¹⁴² A haldoklók úrvacsoravétele éppen ezért aggályos Luther előtt. Ott a katolikus gyakorlat a jegyekkel háttérbe szorítja az igét. W. A. X. 2. 32. 1. (V. ö. Müller Karl: Luther u. Karlstadt. Tübingen, 1907. 117. 1.) A jegyek elvileg hiányozhatnának is, ha a hit megnyeri az igét. VI. 363. X. 2. 19. XI. 423. 1. stb. Hogy a jegyek vétele a res sacramenti elnyeréséhez feltétlenül szükséges, ezt csak 1521-től tanítja, akkor is külső okok miatt. (Graebke i. m. 48. 1.)

¹⁴³ W. A. XIX. 482 1.

¹⁴⁴ U. o. XI. 434. 1.

¹⁴⁵ U. o. XVIII. 166. 1.

¹⁴⁶ Seeberg i. m. 381. 1.

idiomatumra alapított tant,¹⁴⁷ aminthogy a meginduló úrvacsoraharcban nem is Luther eredeti vallásos érdekei jutnak teljes érvényre. A Syngamma suevicum előszava¹⁴⁸ már csatairat (Bucer prologus galeatusnak nevezi,¹⁴⁹ a Herwagen könyvárushoz írt levél szintén az indulat hatása alatt áll. „Mindig mondtam, hogy a sakramentariusok, ezek az eretnekek, Krisztust játéknak tekintik, soha nem láttak meg, vagy tanítottak semmit igazán.”¹⁵⁰ Most válik azután a Krisztus teste és vére a hit mellett önálló res sacramentivé, mert ellenfeleinek támadása szinte kényszeríti Luthert, hogy az úrvacsorának az ige mellett különleges tartalmat adjon. A csupán sákramentum által közölhető üdvjő lesz Krisztus teste — olyasvalami, amit az ige nem tud adni!¹⁵¹ Természetes, hogy ilyenformán csorbát szenved Luthernek az ige lényegéről vallott eredeti felfogása. Azonban Luther álláspontjáról ez az eljárás nemesak nem tévedés, hanem teljes tudatossággal és szükségképpen alkalmazott fegyver. Mert Brenz, mikor a János evangéliumának magyarázatában (1527 április 13.) Krisztusnak az úrvacsorában jelenlétét magyarázni próbálja s Krisztus lelki testének az előtérbe állításával a valóságos testet szinte elvékonyítja, tág kaput tár annak a jogos ellenvetésnek: minek hát egyáltalában a testi jelenlét? Luther sem adhat más magyarázatot, mint hogy az Írásra hivatkozik: hoc est corpus meum!

Az ellenfél kergeti bele az ubiuitas kérdésével való bővebb foglalkozásba. Kigúnyolja ugyan Zwinglit, azért ahogyan az Isten jobbán ülő Krisztusról beszél,¹⁵² de a realis presentia módját másképp meg nem magyarázhatván,¹⁵³ kénytelen elfogadni a testi, egészen durva képzetet. Védekezik a kapernaitizmus vádjá ellen,¹⁵⁴ azonban a „nagy hitvallás”-ban a res sacramenti *kizárólag* a test és vér lesz! Mindössze csak arról van még szó, hogy ennek a *hatásaként* a bűnbocsánat is jelentkezik. Itt fejti ki azután a szkolasztikától kölcsönvett¹⁵⁵ fogalmak segítségével a Krisztus úrvacsorai jelenlétének a módját. „Istennek az egy helyen megjelenésre több módja van, nemesak az az egy, amit a filozófusok localisnak neveznek. ... Három módja van az egy bizonyos helyen lételnek: localiter vagy circumscriptive, diffinitive és repletive”. Meg is magyarázza mind a hármat. Az első az a mód, mikor a hely és a benne levő test egymásnak teljesen megfelelnek, mint pl. a bor a tömlő irtartalmának, vagy a test a levegő általa kiszorított mennyiségének. A diffinitive jelenlét az, mikor a test nem igazodik a térhez, kevesebbet, vagy többet foglalhat el belőle tetszése szerint. Ilyen jelentkezésük van az angyaloknak, meg az ördögnek: az a test, amiben vannak, több kiterjedésű, de öneikik maguknak nincs érzékelhető kiterjedtségük. Így jelent meg Krisztus teste a zárt ajtón keresztül a tanítványoknak. Így lehet jelen az úrvacsorában, mert ugyanígy nem okoz változást a kenyérben, mint nem változtatta át megjelenésével az ajtó fáját, a sír követét. A realis praesentia ez a mód már igazolja. Az ubiuitast, Krisztus mindenütt jelenvalóságát, igazolja azután a *repletive*, azaz természetfeletti megjelenési mód, ami egyedül Istennek tulajdonítható s aminél fogva ő minden helyet betölt, míg őt le nem kötheti, be nem fogadhatja semmiféle körülhatárolt tér.¹⁵⁶ A rajongók nem fogadják el az ilyen bizonyítást? Akkor hát bizonyítsák ők be, hogy Isten nem tud módot arra, hogy Krisztus testét a megfoghatóságon kívül másként jelenlevővé tegye valahol! Ha ez nem elég világos neked, te, grober

¹⁴⁷ Az ubiuitas tana a comm. idiom tanának az alkalmazása, de olyan alkalmazása, ami az elképzelhetetlenség és lehetetlenség birodalmába vezet. (Jäger: Luthers religiöse Interesse an seiner Lehre von der Realpräsenz. 1900. 82. l.)

¹⁴⁸ W. A. 457—461. l.

¹⁴⁹ VIII. 502. sz.

¹⁵⁰ W. A. XIX. 473. l.

¹⁵¹ Mégpedig a realis praesentia érdekében.

¹⁵² Az Isten jobbán ülés náluk rationalis okoskodás. Úgy képzelik, mintha a mennyben egy arany trón állana azon ott ülne Krisztus az Atya mellett, arany koronával a fején. W. A. XXIII. 131. l.

¹⁵³ W. A. XI. 450. XVIII. 206. XIX. 123. 485. XXIII. 83. 87. 129. 145. 147. l.

¹⁵⁴ W. A. XXIII. 117., 119., 191. 193., 251. l.

¹⁵⁵ Egyfelől Occam, másfelől Biel alapján. L. Seeberg i. m. 387. l.

¹⁵⁶ W. A. XXVI. 328—31. l.

schwermergeist“, „akkor pusztulj hiábavaló gondolataiddal, húzódj meg a kályhazugban és süss magadnak körtét, meg almát“. ¹⁵⁷

Ez volt Luthernek az utolsó szava az úrvacsora kérdésében. Eleitől fogva annak szánta. ¹⁵⁸ Nem is akart hatni már ellenfeleire, csak lelkiismeretét akarta tisztára mosni az ő tévelygésük tekintetében. ¹⁵⁹ „Véglegesen tisztult felfogásra (az úrvacsoratanban) nem jutott el, nem is kereste azt soha. A testi jelenlétet eleitől fogva ¹⁶⁰ szilárdan hitte és csak arra törekedett, hogy azt Zwingli ellenében minden eszközzel megvédje.“ ¹⁶¹ Reánézve ebből az a veszedelem származott, hogy a substantiát nézte a legfőbb realitásnak, ¹⁶² egyébként vallásos meggyőződéssel teljesen ellenkező módon! Nem vette észre, hogy végeredményében mind a ketten Krisztust védik az úrvacsorában: ő a valóságosan, testiképpen befogadottat, Zwingli az egyszer feláldozottat, az üdvadót.

Luther a „Bekentnis“-t formyszerű hitvallástétellel fejezi be, melyben az apostoli hitforma tételeihez fűzve elmondja még egyszer nézeteit. A befejezés így hangzik: „Amit pedig itt néhány szóval elmondottam, igazolják azt legendóképpen könyveim, különösen az utolsó 4—5 évből valók. Kérek minden jámbor szívet, legyenek ebben tanuim és könyörögjenek értem, hogy ebben a hitemben mindvégig szilárdan megálljak. Mert ha — amitől Isten mentsen — megtámadtatva, vagy halálfelelemben valami mást mondanék is, az semmis és itt nyilván vallomást teszek róla, hogy gonosz és az ördögtől való lenne.“ ¹⁶³

Amint látjuk, az 1528 esztendő élesen kialakult helyzetet teremtett. Mindekelőtt sajnálatos személyi ellentéteket, amiket egyfelől Luther heves természet, ellenmondást nem tűrő és környezetétől szitott ellenszenvé idézett elő, másfelől Zwingli nyugodt, fölényes, ezért hántóan ható modora élezte ki. Nagyban hatott mindkettőjük viselkedésére a politikai helyzet. Luther gyanakodva nézi a szabad svájci, amaz pedig a katolikus ellenzékre tekintettel mennél ridegebb szövegezést, félreértést kizáró tételeket óhajt elérni. Egyformán védekeznek a nézetváltoztatás, állhatatlanság vádjá ellen, egyformán kényszerülnek mégis az 1524-ben meginduló viták folyamán nézeteik részletes kifejtésére. A tani harc az úrvacsora, végül a testi jelenlét kérdésében csúcsosodik ki. A theologusok talán elmondanák az utolsó szót: csakhogy más, fontos érdekek nézeteik revideálására kényszerítik és közvetítő áramlatok egymás felé soradják őket.

Zwinglinek állandóan égő sebe, hogy Svájc nem tud egységesen az evangélium mellett állást foglalni. ¹⁶⁴ A berni diadalmas napok nem felejtethették el vele, hogy a diadal csak részleges: a katolikus ellenzék tovább dolgozik és a vita után rövid időn belül megjelenik Eck maró ellenirata: Baselben! A császáriak kémekeket küldtek a berni disputára és aki a német birodalom területéről ott megjelent, azt a helytartók attól kezdve különösen figyelemmel kísérték. ¹⁶⁵ A svájci katolikus kantonok nem hagyják abba a harcot. A viszály nem a reformációval kezdődik. A marignanoi csatát követő genfi béke két pártot teremtett: Zürich, Uri, Schwyz, Basel és Schaffhausen, külön politikát folytatva, a többi nyolc (császárpárti) kanton ellenében francia szövetséget kerestek. Az „örök béke“ (1516 nov. 29.) nem változtatott az ellenséges indulaton, ¹⁶⁶ csak a szövetkezett csoportok változtak. A reformáció ellen az ú. n. „V. Orte“, az öt kanton szövetkezett: Schwyz,

¹⁵⁷ U. o. 334. l.

¹⁵⁸ Enders 6, 169.

¹⁵⁹ U. o. 265.

¹⁶⁰ Hogy mennyire realis képzet nála Krisztus jelenléte, mutatja Caseliusnak (I. alább) a jelentése: „Márton gyakran említette, hogy ő látta (t. i. a testet jelen lenni). Szörnyű víziókat látott, gyakran angyalokat, úgyszólván, hogy kénytelen volt a misét abbahagyni.“ (Kolde: Analecta Lutherana 72. l.)

¹⁶¹ Szándékosan idézem Seeberget (i. m. 388. l.), aki Luther elleni elfogultsággal ugyan nem vádolható.

¹⁶² Graebke i. m. 100. l.

¹⁶³ W. A. XXVI. 509. l.

¹⁶⁴ VIII. 562. l.

¹⁶⁵ Stumpf Johann (kiadta Weisz Leo): Chronika vom leben und wirken des Ulrich Zwingli. Zürich, 1931. 120. l.

¹⁶⁶ Zwingli emlékalbum, 1919. 99. hasáb.

Uri, Unterwalden, Luzern, Zug, akikhez később Freiburg csatlakozott.¹⁶⁷ Ők egyenesen felkérlik Ferdinánd osztrák herceget, hogy siessen segítségükre. 1528 februárban írásos nyilatkozatot küldtek neki, hogy ha Konstanz miatt (l. alább) megtámadja Zürichet és Bernt, nem sietnek ezeknek segítségére!¹⁶⁸ A végleges szövetségekötést hosszas titkos tárgyalások előzték meg Feldkirchben és 1529-ben, április 22-én Waldshutban megkötik az ú. n. Christliche Vereinung-ot.¹⁶⁹ Ez a politikai szövetség a maga elvakultságában habozás nélkül feláldozta volna a svájci szabadságot, ha Ferdinánd maga is másfelé lévén igénybe véve, nem tartja őket jobbára ígéretekkel. Valósággal nyílt hadüzenetnek tekinthető az a tettük, hogy Kaiser Jakab oberkirchi papot elfogták és Zürich heves tiltakozása ellenére 1529 május 29-én Schwyzben eretnek gyanánt megégették. A waldshuti szövetség meg Kaiser esete tette indította Zwinglit és kitört a harc. Az első kappeli csata kétségkívül a katolikus kantonok súlyos megalázásával végződött volna, ha maguk a protestánsok nem védik meg őket Zwingli győzelmi terveivel szemben. Rövidlátó politikai pártok és a közvetítésre vállalkozó glarusi amman, Aebli János, békét köttettek a fölényes erőben levő zürichi hadsereggel. Akkor mondta a zürichi reformátor e valóra vált híres szavakat: „a háború, amit én akarok: béke, — a béke, amit ti akartok: harc“.¹⁷⁰

Ettől kezdve Zwingli kényszerül idegen szövetségesek után nézni, mert az evangélium ügye benn a szövetséges államok határain belül sincs biztonságban. Politikai tervei azonban nem jelentik a hazafiúi hűség megtagadását. A „Konstanzi burgrecht“ (1527 dec. 23) a szövetségnek rendkívül fontos hadi támaszpontot szerzett, amint a sváb háború tanulságai mutatják.¹⁷¹ A német birodalomban meg is érezték ennek a lépésnek a jelentőségét és tiltakozások özöne indult meg a Burgrecht ellen.¹⁷² Ausztriában nagyon sajnálták, hogy a szövetség tönkretételére kedvező alkalmat elszalasztották. Annál nagyobb buzgalommal hívták fel az Olaszországban időző V. Károly figyelmét az eseményekre: a svájci kath. kantonok is új harcra készen várták a császárnak Németországba érkezését.

Zwingli figyelmét a helyzet veszedelmes volta nem kerülte el: most már állandóan ideges tekintettel figyelte V. Károly politikai terveit. Persze e tekintetben a lutheránusok részéről a legcsekélyebb megértésre sem számíthatott. Luthernek a nézeteit ismerjük. Hívei közül Brenz politikai kérdésekben mindig konzervatív volt, akárcsak mestere. Mindenekfelettvaló, megrendíthetetlen hatalom az ő számára a császárság. A svájciaknak szemére veti, hogy lázadók. És a velük való szövetséget már csak azért is ellenzi, mert ők a birodalomban új, veszedelmes zavarok szítói lennének. Vádló szava szerint „spiritus seditiosus“ lakik bennük, holott a reformáció talán sehol olyan hamar úrrá nem tudott lenni a zavaros szenvedélyek felett, mint náluk.¹⁷³ A császár személyére nézve pedig valami naiv idealizmussal csupa jóindulatot tételezett fel — még Augsburgban is! Hozzárult politikai elfogultságához, hogy a zwingliánusokat sohasem szívelhette.¹⁷⁴

Melanchton magatartása e kérdésben ingadozó. 1528 júl. 25-én kelleetlenül

¹⁶⁷ U. o. 124. l.

¹⁶⁸ *Oechsli* Wilhelm: Zwingli als Staatsmann. Zwingli emlékalbum, 1919. 133. h.

¹⁶⁹ U. o. 139. h.

¹⁷⁰ Zwingli eredeti békefeltételei rendkívül kemények. 1. Az evangéliumi ígének szabad hirdetése a szövetség egész területén. 2. A penzióknak fej- és jószágvesztés terhe alatt eltöltése (amit a kantonok esküvel fogadnak) és visszalépés a francia király által többszörösen megszegett francia szövetségből. 3. A penzió létrehozóinak, kiosztóinak, irányítóinak megbüntetésére. 4. A V. hely lemondása St. Gallen javára Thurgau és Rheinthaltól hadikárpótlás fejében (i. m. 142. h.). Bern a feltételeket nem tette magáévá s végül olyan lazán fogalmazott békeokmányt szerkesztettek, amiben még az evangélium szabad terjesztése sem biztosított. A katolikus helyek egyszerűen nem engedték elvenni maguktól az eretnekégetés „jogát“!

¹⁷¹ *Oechsli* i. h. 132. h.

¹⁷² U. o. 133. h.

¹⁷³ *Hegler* Alfred: Johannes Brenz und die Reformation im Herzogtum Württemberg. Tübingen, 1899. 10—11. l.

¹⁷⁴ U. o. 17. l.

szól arról, hogy Hesseni Fülöp mindenáron vitát akar a svájciakkal létrehozni,¹⁷⁵ 1529 jan. 4-én pedig ezt írja : „Jobbnak tartanám, ha a fejedelem nem elegyednék ebbe az ügybe“.¹⁷⁶ Azonban a speyeri birodalmi gyűlés után változik a véleménye. Itt elkeseredve vette észre a kath. többség erőszakos eljárását (a worms-i edictum a maga teljes szigorúságában fejük felett lebegett !); tanuja volt a protestáció benyújtásának. Camerarius Joachimnak írt levelében¹⁷⁷ ottani eljárásukról elégedetlenül emlékezik meg. „Mivel szóba került az úrvacsoráját illető határozat, amelyben némelyek (a svájciak) névszerint kárhoztattak, azt is megtámadtuk. Még nem tudtuk, mit fognak csinálni a minket illető kérdésekben és nem is akartuk a kevésbbé makacsokat elidegeníteni magunktól.

Nem vetettük meg tehát őket, hanem vitattuk, hogy ezek az ellentétek zsinat elé valók, vagy a vádlottakat meg kell idézni, nehogy felpanaszolhassák kihallgatás nélküli elítéltesüket. Ha erőszakot alkalmaznának velük szemben, féltő, hogy ennek hullámai Németországba is átesapnának, ezt pedig meg kell gátolni. Így vitáztunk hiába, védvén egyiket-másikat; nem is ejtettünk volna több szót, csak a reánk vonatkozó fejezeteket enyhítették volna.“ Nyilvánvaló, hogy itt a közösség érzése a svájci reformációval szemben éppenséggel semmi. Végképpen irtózik Melanchton a velük való politikai szövetségtől.¹⁷⁸ Különösen hangoztatja azt is, hogy „Zwinglivel tárgyalni teljességgel hasztalan,“ sőt annyira elvakultaknak hiszi őket, hogy döntőbírákúl, mint „pártatlanokat“, „nehány tudós és értelmes pápistát“ szeretne, különben — e megjegyzés nagyon jellemző Melanchtonék felfogására — a zwingliánusok még nagyobb hangon beszélnének.¹⁷⁹ Legjobban szeretné, ha a fejedelem (János) egyszerűen nem engedné el őket a kollokviumra, mert Hesseni Fülöppel nyíltan szakítani mégsem óhajtanak.¹⁸⁰ Azonban látja, hogy a vita előbbi utóbb elkerülhetetlen és bár csak újabb viszály keletkezését sejtí belőle (mint a lipcei vita után történt), mégis hajlandó ezt a nagyon fontos ügyet megbeszélés tárgyává tenni. Azonban legfőképpen Oekolampadiussal.¹⁸¹ Kétségkívül a „baseli sárga emberre“¹⁸² vezethető vissza, hogy Melanchton mégis hajlandó valamennyire megváltoztatni véleményét. Egyelőre a fájdalmas viszály elfojtására nem lát ugyan más módot, mint a könyörgést, de ezen elmélkedve önkénytelenül is közeledési formulát keres. „Mi szükség van az úrvacsorájáról való civódásra, mikor mindannyian azt vallják, hogy Krisztus, istensége szerint, jelen van az úrvacsorában? Minek elválasztani az istenséget az emberségtől?“¹⁸³ És éppen Oekolampadiushoz ír először a kollokvium eszméjéről beleegyezőleg — bár érezhetőleg a jobb megoldás hiányában. „Igaz az, hogy civakodás közepette elvesz az igazság és még nagyobb ennek a veszedelme az ilyen erőszakos összecsapásoknál. Ezért elegendő lenne ebben az ügyben néhány derék emberrel megbeszélésre összegyűlni“.¹⁸⁴

Két személyiség jelentkezik az eddigiek során, mint akiknek a békítés, közvetítés fontos ügy: Hesseni Fülöp és Oekolampadius. A baseli theologus valóban kiválóan alkalmas személyiség az ellentétek elsímitására, mert ő sohasem volt merev párthíve Zwinglinek. Főleg az úrvacsora objectív értékének elismerésével járt a közeledés útján, — mint láttuk, Zwingli is ezen a ponton jutott legközelebb

¹⁷⁵ C. R. I. 994. h.

¹⁷⁶ U. o. 1036. h.

¹⁷⁷ 1529 május 17.

¹⁷⁸ „Nagyon sajnálom, hogy nem hoztam létre, vagy legalább nem sürgettem a szakítást. Nem akarom, hogy mi védjünk másokat.“ Sajnálja a svájci irány érdekében tett néhány lépést is. „Ha azonnal megtagadtuk volna a strassburgiakat, kétségkívül a mi nézeteink szerint jött volna létre a határozat.“ (C. R. I. 1059. h.)

¹⁷⁹ C. R. I. 1066. h.

¹⁸⁰ U. o. 1064. 1065. h. A nyílt szakítástól való óvatos tartózkodás vitte el őket végre Marburgba, mint *Seitz*: O. világosan kifejti W. A. XXX. 3. 93. l.

¹⁸¹ C. R. I. 1064. h. A vita előkészítése teljesen ezzel az elgondolással történik. Hogy Zwingli is ott lesz, azt Lutherék valószínűleg csak útközben tudták meg. *Schubert* Hans szerint (Die Anfänge der evangelischen Bekenntnisbildung bis 1529—30. Leipzig, 1928. 31. l.) Hesseni Fülöp Zwinglit csak „beesempészte“ a vita résztvevői közé.

¹⁸² *Waldburger*: Zwinglis Reise nach Marburg, 1929. 23. l.

¹⁸³ *Schwebel* Jánoshoz írt levele. 1529 április. C. R. I. 1047. h.

¹⁸⁴ U. o. 1050. h.

a megegyezést lehetővé tevő formulához. A másik békeszerző, Hesseni Fülöp,¹⁸⁵ változó megítélésben részesül. Hermelink úgy említi, mint „a legnagyobb szabású politikust az evangélikus fejedelmek között”,¹⁸⁶ Luther azonban, Melanchtonnal együtt, tulságosan nyugtalan, meggondolatlanul fiatal emernek tartotta.¹⁸⁷ Különösen attól félt, hogy nemcsak védekezni fog hanem támadásra is ürügyet keres majd: ettől pedig Luther irtózott. 1528-ban Fülöp (de nemcsak ő!) a drezdai udvarnál fellépő ügyes kalandor, Pack Ottó révén bizonyos hitelesnek vélt (valójában hamisított) iratokhoz jut, amik egy készülő evangéliumellenes katolikus szövetség körvonalait mutatták, s mire a család kiderült, a bizalmatlanság már meggyökeresedett.¹⁸⁸

Utólag teljes mértékben igazolódott Hesseni Fülöp politikája. Ő már a speyeri protestáció után három nappal, ugyanaz nap, mikor Ferdinánd a svájci katolikus kantonokkal szövetséget kötött, János szász választóval és három német várossal (Nürnberg, Ulm, Strassburg) szövetségbe lépett az evangélium védelmére. A megegyezést szerette volna kiterjeszteni a svájciakra is, akikre trónjáról elűzött rokona, Ulrich württembergi herceg hívta fel a figyelmet. Ezért fordul ugyancsak a fentemlített napon magához Zwinglihez, kifejezve egy megegyezés lehetőségét nyújtó találkozás reményét.¹⁸⁹ Ranke „mutiger Gedanke”-nek látja meg a protestantizmus jövődó sorsa felett döntő ezen lépést,¹⁹⁰ ám Lutherék erre csak későn eszméltek. Melanchton attól félt, hogy a zwingliánusokkal való megegyezés akadálya lesz a császárral és a birodalom katolikus többségével való kiegyezésnek.¹⁹¹ Ezért írja János Frigyesnek, a szász választó fiának: „Nem jó, hogy a fejedelem (Hesseni Fülöp) sokat foglalkozik a zwingliánusokkal; anélkül is kelletténél inkább vonzódik hozzájuk”.¹⁹² Pedig a fejedelem jóindulata nem Lutherék kárát, hanem csak az evangéliumi egyességet akarta szolgálni.¹⁹³ Vég eredményében nem értették meg a fejedelmet politikai téren sem: Fülöp híve volt a császárnak ellenkező politikai céljaik dacára és éppen ez lett a végzete.

A megegyezést — mint láttuk — Hesseni Fülöp szerette volna létrehozni és Zwingli azonnal a legkészségesebben vállalkozott a megbeszélésre annak dacára,

¹⁸⁵ 1504—1567. „A „nagy-lelkű” nevet mindenképpen dacára megérdemli, mint a reformáció korának fejedelmei közt a legeredetibb és legtehtrekepesebb” — mondja róla Köhler. (Religion in Geschichte u. Gegenwart 2. IV. 1183. h.)

¹⁸⁶ I. m. 131. l. Kissé költői nyelven, egészben véve helyesen így jellemzi Anrich (i. m. 79. l.): „A választó az ellenmondások embere volt: őszintén lelkesedett az evangéliumért, szigorúan ragaszkodott a bibliához és érdekelte a theologia, mint akármelyik prédikátorát: mégis rabja gonosz szenvedélyeinek, viszont telve lelkiismeretfurdalásokkal eme rab sága miatt. A prot. politikus ő, merészen kombinál, nagyobb szabású és munkásabb minden más fejedelemtől és mégis kiszámíthatatlan, szangvinikus, aki ellentmondó érdekeket és indításokat követ. Nincs állandósága, biztos ítélőképessége, nem bír az olasz álnoksággal; minden sötét árnyék dacára lényének alapjában becsületes természet, hűség, gondos fejedelem.”

¹⁸⁷ Baur i. m. II. 618. l.

¹⁸⁸ Hermelink i. m. 130. l. Részletesen leírja az egész „Handel”-t Köstlin—Kawerau i. m. II. 111—115. l. Ő említi meg azt a gyanút, hogy az egész szövetséget (a császár — a bajor hercegek — a brandenburgi és mainzi választó, Salzburg, Würzburg és Bamberg püspöke között) egészben véve Fülöp eszelte ki a saját szövetségesei elámítására. De ezt a véleményt még Kawerau sem tartja helytállóknak. Legújabbban Kühn Johann (Festschrift für W. Götz: Kultur und Universalgeschichte 1927. 215. sk. l.) arra mutat rá, hogy a speyeri gyűlésen Ferdinánd elé terjesztett proпозиciók az ő kancelláriájából származnak és nem fejezik ki híven a császár gondolatait. Ő taktikai okokból most is szelíden akart fellépni, mint később Augsburgban. Hesseni Fülöp és Zwingli tehát V. Károlyra vonatkozóan tévedtek. De velük együtt általában a protestánsok! Ferdinánddal szemben azonban tökéletesen helyes volt az állásfoglalásuk.

¹⁸⁹ Das man sich desselbigen artickels (az úrvacsorára vonatkozik) auf grundt der heiligen geschrift vergleichen und in einhelligem christlichem verstande leben mocht. (X. 108. l.)

¹⁹⁰ Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. III. 161. sk. l.

¹⁹¹ Köstlin—Kawerau i. m. II. 133. l.

¹⁹² C. R. I. 1067. h.

¹⁹³ Zwingliről való levelezésében Lutherről soha elítélőleg nem szól: békeséges szándéka határozottan kitetszik leveleiből. (X. 835. a. sz., X. 868. sz. 868. a., 880. sz.)

hogy a fejedelemhez írott legelső ránkmaradt levele szerint már kezdetben számot kellett vetnie Zürich város tanácsának esetleges ellenkezésével.¹⁹⁴ Ebben a későbbben sok gyanús indító okot fedez fel az ellenséges szem. *Walther* Vilmos iskolát teremtő cikke (Die Schweizer Taktik gegen Luther im Sakramentsstreit)¹⁹⁵ azzal vádolja meg Zwinglit, hogy Hoen levelének vétele óta állandóan tervszerű előkészítésű hadjáratot folytat Luther ellen.¹⁹⁶ Rosszhiszeműséget tételez fel róla *Brieger*, amikor a marburgi vita lérejöttét elősegítő buzgalmában „lelkiismeretlen („skrupellos“) európai politika“ jelét látja,¹⁹⁷ meg *Seeberg* Reinhold is, mikor így szól: Tele voltak (a svájciak) diadalmas bizakodással... égtek a vágytól, hogy Lutherrel megmérkőzhessenek, tekintélyét lerombolják és okos, kegyes taktikát beszéltek meg a harcra.¹⁹⁸ Teljes mértékben hitelt adnak Luthernek, aki így taszítja el a feléje nyuló kezét: „Hadd mondjátok rólam, hogy káromkodom és tombolok, mikor a sátánt az ő követibein frissen és nagy kedvvel megtámadom. Inkább szeretem az én szabad, nyílt, együgyű, harapós (modoromat) a sátán ellen, mint a ti mérges, *alattomos orgyilkosságokat*, amit béke és szeretett színe alatt az igazabbakkal szemben mutattok.“¹⁹⁹ Ilyen felfogás mellett nem csoda, ha Luther az egyenesség, őszinteség és tiszta hit bajnokává magasztosul az alattomos politikai cselszövővel, Zwinglivel szemben. Az lehetséges, hogy Zwingli a politikai szövetséget maga is kereste (a német városokkal kétséget kizárólag), de hogy azok a „magasszárnyalású“, „merész és légbéépített“²⁰⁰ politikai tervek, amik ebből a szövetkezésből következtek, Zwinglitől erednek, az nincs bizonyítva.²⁰¹ A terv „megteremtője valószínűleg Hesseni Fülöp. Lelki rokont talált Zwingliben, egy teológust, akinek nézeteihez vonzódott s egy politikust, aki merészségben és mozgékonyágban hasonló volt hozzá“.²⁰² És nem is volt a terv olyan szörnyen merész, mint Luther még 1529-ben látta. Hiszen 1530-ban már ő is kénytelen régi nézetét feladva, a császár elleni fegyveres ellenállás jogát elismerni, annál inkább, mert Hesseni Fülöpnek éppen Marburg idejére eső kutatásai nem hiába állították előtérbe V. Károlynak választási hitlevelét.²⁰³ Ha a német birodalom feje és számbeli túlsúlyban levő kath. rendei nem folytatnak könyörtelenül eltipró hadjáratot a svájci vallásszabadság ellen, Zwingli lelkében aligha találtak volna talajra a „fantasztikus“ politikai tervek. Mi, magyarok, feltétlenül más szemmel nézzük a Habsburgok ölelése alul kibújás kísérletét, mint az egykorúak s általában a németek. Mi tehát nem találnánk megbélyegzőt abban sem, ha Zwingli fenyegetett egyháza védelmére szőtt politikai terveit egészen maga alkotta volna meg és azt mondhatnók, hogy ilyen „álomban“ nemesak ő ringatózott akkor a hadvész Euróában. Valójában a szövetség gondolata nem Zwingli, nem is Hesseni Fülöp

¹⁹⁴ X. 839. sz.

¹⁹⁵ Neue Kirchliche Zeitschrift 1896. Higgadtában ítélt *Lang* August: „Nagy igazságtalanság volt, hogy az úrvacsorai harcban „szinlelő és alattomos református taktikáról beszéltek“. (Zwingli und Calvin. Velhagen u. Klasing, 1913. 50. l.)

¹⁹⁶ L. idevonatkozólag *Köhler* cikkét Zwingliana II. 356—362. l.

¹⁹⁷ I. m. 337. l.

¹⁹⁸ I. m. 378. l.

¹⁹⁹ W. A. XXVI. 40. l. L. még XXIII. 79. 100. 139. 265. 279. 323. stb. l. Nem indokolt *Seitz* O. állítása: Fülöp a két párt teológusait vallási vitára hívta meg Marburgba, színelő az úrvacsoratanban fennálló különbségek kiegyenlítésére. Luther legalább is így fogta fel a dolgot. (W. A. XXX. 3., 93. l.) Luthert túlságosan naívnak igyekeznek feltüntetni; a speyeri gyűlés óta sem ő, sem hívei nem lehettek tévedésben Fülöp tervei felől. Maga *Seitz* írja pár sorral alább: „Luther a tervezett megbeszélésben rejtett politikai célokat sejtett és félt tőlük.“ Ez nem azt jelenti, mintha Luther nem látta volna világosan, miről van szó, hanem egyszerűen azt, hogy a politikai szövetségről már eleve tudni sem akart. Tanbeli megegyezést meg éppen nem óhajtott — innen magyarázható a vita meddősege.

²⁰⁰ *Brieger* i. m. 337. l.

²⁰¹ Nem igazolja ezt *Lenz* Max cikke (Zeitschrift für Kirchengeschichte III. 1879.) ami mindmáig az egyetlen részletes feldolgozása Hesseni Fülöp politikájának, s amire az utána írók szinte kizárólag támaszkodnak.

²⁰² *Oeschli* i. m. 148. h.

²⁰³ Rendkívül érdekes fejtegetés ide vonatkozólag *Pachali* H. cikke (Das Revolutionsproblem in der theologischen Ethik des deutschen Luthertums.) a Theol. Studien und Kritiken 101. kötetében (1929.) 381—420. l.

agyában, nem 1528-ban született meg, hanem igenis a vallásuk miatt fenyegetett német vezető városok főhelyén, Strassburgban, még 1525-ben.

1525 októberben történt, hogy Strassburg város lelkészei²⁰⁴ elküldik Wittenbergbe Zell Máté segédjét, a héber nyelv lektorát, *Caseliust* Gergelyt, hogy a kitörőben levő nagy protestáns viszály kérdésében Luthert engedékenységre hangolják. Strassburgban 1524 őszén jelent meg Karlstadt és a prédikátorokról tudomást sem véve, a nép között kezdett tanítani, ami sok sűrlődásra és Zwinglinek a strassburgiakhoz intézett intó levelére (1524 dec.) adott alkalmat. A papok Luthertől is kértek véleményt ebben a kérdésben,²⁰⁵ Zwinglitől is.²⁰⁶ A két feleletből tudják meg igazán a német és a svájci vélekedés közt levő különbséget és azonnal közvetítő lépéseket tesznek. Ők pártolták legmelegebben egy vallásügyi megbeszélés eszméjét (amit eredetileg pfalzi nemesek vetettek fel) és nem rajtuk múltott, hogy mikor ez 1525 december végén Guttenberg am Neckar-ban, a Gemmingenek patronátusa alatt létrejött, Brenz ellenséges eljárása miatt ők kimaradtak belőle.²⁰⁷ A gyűlés lefolyásáról keveset tudunk, csak egy bizonyos : ez volt a marburgi kollokvium östípusa.

A strassburgiak mélyen fájlalták a testvérek közti egyenetlenséget és Capito Zwinglinek nagy örömmel jelenti az egyezkedési kísérletet.²⁰⁸ Ő természeténél fogva egyébként is békeszerető ; véleményei meglehetősen irányíthatók s a különböző, eretnekként hajszolt reformátorok gyakran élvezik vendégszeretetét.²⁰⁹ Nem teljes mértékben Zwingli hívei ők s bár a harcban az ő oldalán állanak, Bucer az egész harcot színjátéknak nézi,²¹⁰ nem pedig véres küzdelemnek. Egészen jóhiszeműen cselekszik, mikor Bugenhagen zsoltárkommentárjának a fordításába (legmesszebbmenő felhatalmazás alapján !) a maga véleményét is beleírja,²¹¹ maga ellen zúditja a wittenbergiek haragját. Különben sem volt szerencséje velük, mert éppen azon a ponton szeretett volna közvetíteni, ahol a lutheránusok egyáltalában nem voltak hajlandók engedni : az úrvacsora kérdésében. Oekolampad még 1526-ban próbálkozott annak bizonyításával, hogy az úrvacsora nem fidei articulus, ilyen pl. csak a Krisztus mennybemeneteléről, vagy ítéletre visszajöveteléről szóló tan.²¹² Ugyanígy vélekedik Bucer, aki tétélekül az evangéliumi üdvörről, a felebaráti szeretetről és a szentírás hitszabályozó tekintélyéről szóló tanítást állította oda, kiemelve, hogy egy az alap : Krisztus. A wittenbergieket így nem lehetett meggyőzni. Nagyobb hatást tettek levelei Zwinglire, és pedig abban az irányban, hogy az *Amica exegesis* tervét tőle vette át Zwingli, sőt szemmel láthatólag igyekezett az előadás, hang tekintetében is Bucerék kérdéséhez alkalmazkodni. A berni dispután csodálatraméltó optimizmussal és a vallásszabadság nemes fel fogásával akarja a békés jövőt előkészíteni, de még inkább az unió szolgálatában áll a János evangéliumához írt kommentárja, majd a Zephanja könyvéhez írt magyarázata. Az egész vitát a sátán művének tartja s az úrvacsora kérdését méltatlanul kiemeltnek a Szentírás egyéb tanításaival szemben. Igazán a leglényesebbre szorítkozva, testvérnek ismer el mindenkit, aki Krisztust egyetlen megváltónknak ismeri el és hirdeti.

²⁰¹ Bucer Márton, Capito Ulrik, Hedio Gáspár, Schwarz Diebold, Zell Máté és Firn. Waldburger (i. m. 69. l.) utal reá, hogy „Marburg polit. oldalát nem Zwingli, hanem Strassburg domborította ki legerősebben“.

²⁰⁵ *Enders*. 5. 847.

²⁰⁶ VIII. 351. sz.

²⁰⁷ Köhler i. m. 217. sk. l. A zwinglianusokat Grynäus képviselte, nevezetesebb eredmény nélkül. Eszerint nem helytálló az a vélemény sem (*Köstlin—Kawerau* II. 121. l.), hogy a kollokvium eszméjét 1526 nyarán Jonas Justus vetette fel Bucerral való levelezésében.

²⁰⁸ VIII. 409. sz.

²⁰⁹ Barge i. m. II. 416. 420. l.

²¹⁰ „Tragédia vagy talán komédia.“ (Köhler i. m. 292. l.)

²¹¹ Nem *Pellican* csempész bele egyes részeket (így *Köstlin—Kawerau* i. m. II. 81. l.), hanem együtt dolgozik Bucerral. Bucer erről azt írja Zwinglinek : Tu dic Pellicano, vocatum in periculum ipsum. me proditurum huius mei peccati auctorem. VIII. 562. sz.

²¹² Billicheantwort auf D. Martin Luthers bericht des Sacraments halb. 1526. Az úrvacsorátant dogmává a schwabachi cikkek tették. (Közvetlenül Marburg előtt !) Seeberg ennek a ténynek a jelentőségét nem hajlandó elismerni. (I. m. 392. l.)

Kétséggkívül voltak érintkezési pontok a pártok között : sajnos, ezt inkább csak a jóakarató közvetítők érezték, mint maguk a nyilatkozattevők. Bucernek keservesen kellett utóbb tapasztalnia, hogy engedékenysége Lutherék részéről a legcsekélyebb méltánnyalással sem találkozott és fáradozásainak végső eredménye a svájci reformáció teljes feladása lett. Pedig becsületes meggyőződéssel harcolt : „egyre lutheránusabban hangzó csavaros formulákkal igyekezett egyeztetni az egyeztethetetlent“ és rendkívül hevesen tiltakozott az uniós terveinek politikai hátteret tulajdonító gyanakvás ellen.²¹³

Valójában azonban Strassburg súlyos politikai nehézségekkel küzdött a reformáció miatt. 1526 óta a város legnagyobb fia, Sturm Jakob, tudatosan prot. politikát folytat és a hesseni szövetségnek, méginkább a szászok megnyerésének igen nagy fontosságot tulajdonít. Hesseni Fülöpnek a bizalmát Bucer teljes mértékben élvezte, legtitkosabb terveibe betekintést nyert²¹⁴ és Bucer egész lelkével a protestáns szövetség híve volt. A szalak így futnak végre össze : Bucerék békitő szelleme Zwinglire és Hesseni Fülöpre egyaránt hatva, megteremti a feltételeket egy olyan megbeszélés számára, ahol az evangéliumi testvériség gondolata dogmatikai kérdések lehető mellőzésével, ellentétek hallgatásba burkolásával érvényesüljön és az egyre fenyegetőbbé váló katolikus veszedelem ellenében a testvéreket közös védekezési programmba egyesítse.

1529 szeptember 3-án Zwingli a tanács tudta nélkül elhagyja Zürichet és az olasz hadjáratok óta először idegen állam területére lép. Kíséretében van *Zumbühl* (Ambühl, Collin) Rudolf, a görög nyelv tanára, akit politikai küldetésekre is alkalmazni szoktak. Szerette volna az ifjú bremgarteni lelkészt, Bullingert magával vinni, de a bremgarteniek nem tartották lehetségesnek a zavaros viszonyok miatt, hogy oly hosszú ideig nélkülözzék vezetőjüket.²¹⁵ Zwingli attól félt, hogy a tanács, csupán jóindulatú gondosságból őt sem engedné el, azért csak írásban tudatja velük szándékát — utólag.²¹⁶ Majd bocsánatot kér önkényesen vett szabadságáért és költségei fedezésére 20 koronát szeretne kölcsön kapni a tanácstól²¹⁷; ezt Funk Ulrich, a latinul is beszélő, megbízható és vitéz üvegfestő viszi utána, s azontúl vele marad. Baseltől Strassburgba hajón mennek és 11 teljes napot töltenek a szövetséges városban. Jelentős esemény, hogy itt egynehány „teljesen hiteles“ adat jut birtokába a császár terveiről. „Miután a sevájciak minden természetes felsőség számára veszedelmesek voltak, s mert köztük most egyenletlenség uralkodik, . . . most az ideje, hogy közibük vágjunk a gazembereknek“²¹⁸ — mondja az a „Ratschlag“ amit másolatban is megküld a tanácsnak és Zwingli ebben igazolva látja minden gyanúját, sőt félelmét a császáriakkal szemben. Ezt az egyet csak „nagy félelemmel másolta le“; látni többet látott, sőt tudomást szerez a barcelonai és cambray békék vallásügyi rendelkezéseiről is.²¹⁹ „Nagyon sokan azt hiszik, hogy a császár a francia királyt a hívők ellen hadba fogja szólítani s ezért elengedi neki a kétmillió koronát.²²⁰ Azért kegyes uraim, legyetek éberek, hiszen az egyszerű emberek sorsa a mienk is. Mert a pápisták és a „pfaffenkeiser“ szigorúan az említett terv szerint járnak el“.²²¹ Zwingli belelátott az ellenfél taktikájába. Nem egyszerre akarták megtámadni a városokat, hanem egyenként, ámitgatván azalatt a többieket, hogy ők biztonságban érezzék magukat. Sőt nemcsak Zürichről, mint lutheránus helyről van szó, hanem a császáriak az egész svájci szövetséget ki akarják irtani; ezért jó lenne megbeszélni ezt a dolgot, mennél széle-

²¹³ *Anrich* i. m. 61. l.

²¹⁴ Ugyanott 79. l.

²¹⁵ *Waldburger* i. m. 58. l. 7. jegyzet.

²¹⁶ X. 914. sz.

²¹⁷ X. 916. sz.

²¹⁸ *Lenz* Max : i. m. 55. l.

²¹⁹ A barcelonai békében (1529. I. 29.) a császár késznek mondja magát az új nézetek pestises mótelyének a kiirtására, ha kell, erőszakkal, hogy testvérel Ferdinánddal együtt „megbosszúlják azt a sérelmet, ami Krisztuson esett“. A cambrayi béke (1529 VI. 29.) is az „eretnység kiirtásának“ jegyében köttetett. (X. 307—308. l.)

²²⁰ A cambrayi békében szereplő hadisarc. u. o.

²²¹ Ugyanott.

sebb körben tudatni. „Mert — hangoztatja újra — amit jelenték az feltétlenül bizonyos“.²²² A veszedelmes utat Strassburgon túl a fejedelem gondossága megkönnyítette számunkra és 1529 szept 27-én, hétfőn délután 4 órakor megérkeztek Marburgba. Csütörtökön (IX. 30.) érkezett meg Luther, Melancton, Jonas Justus, Menius és Cruciger. Hedio átadta Luthernek Gerbel levelét, amelyben állhatatosságra és a ravasz svájciakkal szemben óvatosságra inti.²²³

A két nagy ellenfél ekkor találkozott először és utoljára. Zwingli fekete, egyszerű ruhában, oldalára kötött rövid karddal járt Marburgban; Luther első pillantásra nagyon kedvezően ítélte meg. „Mikor Marburgban először láttam és hallottam, igen derék embernek néztem“ — írja róla később.²²⁴ A vita után megváltozott a véleménye: szemtelen elbizakodottságot vetett a szemére²²⁵. — Bántotta már az is, hogy Zwingli latinul szeretett volna vitatkozni; holott a fejedelemre²²⁶ és a népre tekintettel jogos volt a német nyelvhasználat, Luther kívánsága.²²⁷ A vita folyamán haragosan veti szemére, hogy a görög bibliát idézi. — „Mennyire gyűlölöm az olyan embereket, akik annyi sok nyelvet visznek fel a szószékbe, mint Zwingli, aki Marburgban görögül és héberül beszélt“ — mondja 1540-ben.²²⁸ Zwingli meglepődve védekezik, hogy ő már 12 éve nem használ latin bibliát²²⁹, de Luther kifogásolja egész előadásbeli modorát, gögöt és elbizakodottságot fedez fel benne. Szerinte Bucer meg Zwingli nagy garral léptek fel Marburgban, mesterkéltszerűen beszéltek, mintegy kérkedve: „idenézzetek Luther Márton és Melancton, micsoda tudós férfiú vagyok én!“²³⁰

Az első pillanat azonban mégsem kedvezőtlen és a fejedelem nagyon szíves házigazda²³¹, aki teljes buzgalommal igyekszik a békés megoldást elősegíteni. A két „heves és tüzes“ ellenfelet nem egymással állítja először szembe, hanem külön megbeszélésre ad alkalmat Zwingli és Melancton, Luther és Oekolampadius között.²³²

Zwingli a párbeszédben, főleg az úrvacsorát tartotta szem előtt és nem ragaszkodott az eredendő bűn kérdésében tett addigi nyilatkozataihoz²³³; megengedte azt is, hogy a megigazolást a Szentlélek hozza létre bennünk *az ige segítségével* (nem közvetlenül!) az ígének a meghatározást pedig így adták: „Az ige maga Istennek a véleménye és akarata, de emberi szavakba öltöztetve. Az isteni akaratnak ezt a szavakba foglalását akkor érti meg az ember, ha erre az Atya indítja.“²³⁴ Melancton két levelében is²³⁵ hivatkozik Zwingli engedékenységére. „Akkor, amennyire lehetett hirtelen, tanítást nyertek tőlünk erre vonatkozólag. Mennél többet hallottak, annál inkább tetszett nekik és minden kérdésben engedtek, bár

²²² Ugyanott.

²²³ Köhler: Das Marburger Religionsgespräch, 1529. Versuch einer Rekonstruktion. Leipzig, 1929. (A következőkben M. R. K.) 39. l.

²²⁴ Enders 11., 363.

²²⁵ Jonas „agreste quiddam et arrogantulum“-ot lát benne. C. R. I. 1097. h.

²²⁶ Hesseni Fülöp nem tudott latinul.

²²⁷ Viszont nem volt igaza Luthernek, mikor a vita nyilvánossá tételét megakadályozta. Stumpf Zwingliana V. 203. l. Baur II. 638. l. Luther ilymódon esetleges újabb vitákat akart elkerülni? (Köstlin—Kawerau II. 127. l.)

²²⁸ Tischr. 6, 5006. sz.

²²⁹ M. R. K. 102. l. Zwingli. nem feltűnést keres ezzel; már az első zürichi disputa alkalmával görög és héber szöveg van előtte, latin pedig nincs. (Zwingliana I. 154. l.) A gör. és héb. nyelvben „Fürbündig gelert was“ (Stumpf u. o. V. 197. l.)

²³⁰ Tischr. 6, 4719. sz.

²³¹ Pl. az eredetileg vendéglőben megszállott Luthernek hamarosan a palotában rendel szállást. (Köstlin—Kawerau i. m. II. 125. l.)

²³² A weimari Luther-kiadás 8 feljegyzést közöl a vitáról; legfontosabb a Hedioé és Colliné. Köhler a M. R. K.-ben mind a nyolcat felhasználja, azonfelül Zwingli kéziratot jegyzeteit. Egyszerűség kedvéért a kevésbé fontos idézeteket nem a W. A.-ból (XXX. 3, 100. sk. l.) hanem Köhler rekonstrukciójából vesszük.

²³³ Melancton úgy értelmezte Zwingli idevonatkozó tanítását, hogy ő a bűnt nem megromlásnak, hanem egyes aktusok eredményének tartja. Zwingli most magyarázza tanát: az eredendő bűn betegség, aminél fogva mi nem Istent, hanem magunkat szeretjük. (M. R. K. 12. l.) Bullinger tendenciózus feljegyzése Melanctont úgy állítja be, mintha elfogadta volna Zwingli régebbi tételét: Erbsünde = Bresten (u. o. 43. l.)

²³⁴ Ugyanott.

²³⁵ János szász választóhoz és Henrik herceghez. C. R. I. 1099. és 1103. h.

azelőtt másképpen írtak.“ „Zwingli ebben a kérdésben (hogy a Szentlelket az íge és a sákramentumok közvetítik) szívesen eltért írásaitól.“ Hangsúlyozza Zwinglinek a Krisztus két természetéről és a szentháromság tanáról való nézetében a niceai hitvalláshoz való ragaszkodását.²³⁶

Zwingli — mert inkább az úrvacsorára gondol — inkább Melanchton állhatatlanságáról számol be²³⁷ és nehéz harcról szól. A vita az úrvacsora kérdésében a következő pontok körül forgott:

1. Ján. 6, 63. v.-ben lehet-e szó valóságos testi evésről? Zwingli szerint itt a zsidók teljesen félreértették Jézust. Melanchton megengedi, hogy ha itt, ez alkalommal nem is adta magát Krisztus circumscriptive a tanítványok szájába, azért „a test nem használ semmit“ általános érvényű kifejezés és az úrvacsorában bizonyos titokzatos módon (abscondito modo) mégis Krisztus teste van jelen. Zwingli ezt a szentírásbeli bizonyságokkal tagadja²³⁸.

2. Azonban megegyeznek abban — és ez Zwinglinek jelentős lépés a megegyezés felé — hogy a spiritualis manducatio annyit jelent, mint hinni.²³⁹

3. Krisztus eme szavait: Hoc est corpus meum (Mt. 26, 26.) Melanchton szószerint értelmezi, mert nem szabad megváltoztatni az Írás szavainak értelmét, ha csak különös okot nem ad erre maga az Írás. Zwingli válaszában ezt petitio principiinek minősítette — vitába tehát nem elegendett.

4. Melanchton hangsúlyozza, hogy Krisztus teste mindenütt jelen lehet, mert azért ment fel a mennybe, hogy *mindeneket* (minden helyet!) betöltsön. — (Efezus 4, 10.) Már csak azért sem lehet egy helyhez kötni Krisztust, mert nem tudnók meghatározni jelenléte módját.

Zwingli az Efez. 4., 10. v.-t így magyarázza: hogy betöltse *minden ígését*. Nem akarja kétségbe vonni, hogy Krisztus isteni erejénél fogva lehetne mindenütt, csak hivatkozik az írásra, mely szerint ez sohasem történt meg. Maga Krisztus többször mondta, hogy el fog távozni a földről (Ján. 16, 7.; 13, 33.; 16, 28. Mt. 24, 23.) ő pedig nem hazudhatik.

5. Zwingli még azt is állítja, hogy Krisztus teste a bűnt kivéve mindenben hasonló lévén az emberi testhez, véges; ami pedig véges, nem lehet több helyen.²⁴⁰

Az utóbbi tételben megegyezni nem tudtak, de mint láttuk, a spiritualis manducatio fogalmában adva volt legalább egy érintkezési pont. Melanchton napközben aztán többször felemlgette: hidd el, barátom (mi Zwingli), ha el tudnám fogadni a nézeteket, szívesen megtenném.²⁴¹

Luther Oecolampadiussal három óra hosszat vitázott; a tárgy az úrvacsora lehetett, a hang pedig igen élénk, mert Oecolampadius utóbb panaszkodott Zwinglinek, hogy itt egy új Eckre talált.²⁴² Luther Mt. 26, 26. kapcsán már ismert bizonyítékát hozta fel: „Isten szólt: ez az én testem — mivel pedig ő mindenható, tehát a kenyérben benne van a test.“²⁴³

²³⁶ C. R. I. 1103. h.

²³⁷ Proteus módjára változtatva magát kényszerített, hogy erősen megmarkoljam... X. 925. sz.

²³⁸ M. R. K. 41. l.

²³⁹ Ugyanott és 43. l.

²⁴⁰ Ugyanott.

²⁴¹ M. R. K. 49. l.

²⁴² X. 925. sz.

²⁴³ M. R. K. 48. l. Köhler (u. o. 4. l.) azt sejtí, hogy Brenznek egy, a W. A. XXX. 3, 153. és 154. l. között feljegyzése ide vonatkozik. Brenz gondolatmenete a következő. 1. Oecolampadius szerint Krisztus teste az égben van, s mert egy test sem lehet két helyen, az övé sem lehet a földön. Felelet: Istennél tér és idő egyformán emberi mértéket meghaladó. Ezer esztendő annyi, mint egy pillanat, az egész világ annyi, mint egy pont. Az ő szemében pl. Marburg és Basel olyan közel vannak egymáshoz, mint az ember keze és húsa. (?) 2. II. Kor. 12. és I. Kor. 15. szerint Pál nem tudta bizonyosan, testben vagy lélekben ragadt-tott-e el, mikor Krisztus megjelent neki. Ha Krisztus az égben volna (*kizárólag*), akkor nem lett volna miért kételkednie. 3. Ephesus 4, 8. sk. szerint Krisztus minden egeknél feljebb emeltetett, tehát nem maradt az ég egy helyén. 4. Hieronymusnál a szentek a bárányt követik; ő mindenütt jelen lévén vele vannak a szentek is. Ha az ördög szertejárhat a világban, csak a mártírok volnának egy ládába bezárva? Ha meg a mártírok mindenütt jelen lehetnek — miért ne lehetne Krisztus mindenütt embersége szerint?

Miután október 1-t, az egész napot, együtt töltötték, október 2-án reggel megkezdődött az „undisputirlich freuntlich gesprech“. A résztvevők száma körülbelül 50—60;²⁴⁴ közönséget nem engedtek be, mégpedig, mint láttuk, Luther kívánságára. A kizártak között van Karlstadt és több német, valamint svájci érdeklődő.

Miután a fejedelem kancellárja, Feige,²⁴⁵ ura nevében üdvözölte a jelenlevőket, Luther kezdett szólani. Nyomatékosan hangsúlyozza: eleinte nem óhajtottam ezt a kollokviumot és nem azért jöttem ide, mintha szilárd véleményemet meg akarnám másítani, hanem, mert az ellenfél tévedéseire óhajtok rámutatni. Aztán felsorol hét pontot,²⁴⁶ amikre nézve vitázni szeretne, Oekolampadius és Zwingli válasza után azonban egyenesen az úrvacsora kérdésére tér rá. Szabatosan megfogalmazza a vitás kérdéseket. A svájciak hangoztatják a testek véges voltát s emiatt tagadják Krisztus testének az úrvacsorában jelenlétét. Bizonyítják ezt az Írásból, nem észokokkal. Nem érnek semmit az efféle geometriai indokolások, mint: „Egy ajtóba nem fér bele egy kapu, egy ujjnyi részbe egy karó.“ Isten felette áll a matematikának, ő pedig ezt parancsolja: Vegyétek, egyétek, ez az én testem.²⁴⁷ Az így megállapított tételt azután maga elé az asztalra írja.²⁴⁸ Egyelőre Oekolampadius veszi fel a harcot; rámutat a Ján. 6. fej. döntő fontosságára. A feltámadt, mennybement Krisztus nem lehet a kenyérben, testi evés helyett lelki evésről van itt szó. Az Írás szóképet használ itt is, mintahogy szóképpel nevezi Jánost Illyésnek (Mt. 11, 14), Krisztust sziklának (I. Kor. 10, 4), szőlőtőnek (Ján. 15, 1), a magot Isten igéjének (Lk. 8, 11). Luther elismeri, hogy az Írásban vannak szóképek, de azt nem, hogy a szerezteségi igékben is metafora van. Oekolampadius Ján. 6, 48—63-t olvassa fel bizonyítékul: ha Luther szerint itt nem testi, hanem magasztosabb evésről van szó,²⁴⁹ akkor hát ez az a spiritualis manducatio, amit a svájciak tanítanak. Luther nem megy bele ebbe a megkülönböztetésbe! Finom fordulattal azt állítja, hogy a testi evés — az nem testi evés!²⁵⁰ Vagyis mikor a test evéséről van szó, igazában objektív javak (bűnbocsánat, örök élet) elsajátítása történik, amik szoros kapcsolatban állanak Krisztus testével. Átsiklik tehát éppen azon a ponton, ami a svájciaknak állandó kérdésük: hogy lehetnek az objektív üdvjavak testhez kötve? Oekolampadius ebből a szempontból felel: túlságosan sokat tulajdonítasz a jegyeknek! Krisztus jelenléte nem a hit (fides), hanem csak nézet (opinio) dolga. Luther szerint az egyszerű elemek mögött (mint aminő a keresztségbeli víz is) Isten igéjét kell meglátnunk, már pedig Krisztus így szólt: ez az én testem! — s ezzel a kenyeret felmagasztalta. Oekolampadius felveti a kérdést: a lelki evés mellett mi szükség van testire? Luther felelete rendkívül jellemző: elutasít mindennemű meggondolást. Nem tagadja a lelki evést, viszont azonban ragaszkodik az írás megszerezinti értelmezéséhez. Testet mond az Írás, testet eszünk! „Ha azt a parancsot kapnám, hogy ganéjt egyem, megtenném, mert tudom, hogy üdvösségemre válik. A szolga ne töprengjen urának akaratán. Be kell hunynunk a szemünket.“²⁵¹ Véleményétől semmi más nem téríti el, úgymond, csak az Írás szavai.²⁵² Ján. 6, 63 v.-t azonban nem fogadja el

²⁴⁴ Brenz szerint; Zwingli csak 24-t említ. (X. 925. sz.) Ennyit fogad el Köhler is (Das Religionsgespräch zu Marburg. Tübingen, 1929. 32. l.)

²⁴⁵ Hogy Zwingli párhíve, azt Köstlin—Kawerau (i. m. II. 127. l.) C. R. I. 1095. h. alapján állítja.

²⁴⁶ 1. Arius hároságtana. 2. Krisztus két természete. 3. Az eredendő bűn. 4. A keresztség. 5. A megigazulás. 6. Az ígehirdetés. 7. A purgatorium.

²⁴⁷ M. R. K. 53—57. l.

²⁴⁸ Csak két forrás (Capito és Osiander) említi.

²⁴⁹ „Nem mintha disznóhúst ennénk egy tálból...“

²⁵⁰ Nem tűrhetem, hogy az úrvacsorai igéket testiképpen értelmezzétek... Ha nektek ezek az igék testieknek látszanak is, azért mégis a legmagasabb Felség igéi és műve, — tehát nem testi, alantás értelműek!“ M. R. K. 61. l.

²⁵¹ Ugyanott 64. l.

²⁵² Zwingli a következőkben ad absordum dedukálja Luther követelését, mondván: Helvidius éppen az Írás szavaira támaszkodva tagadta, hogy Krisztus Máriának egyetlen gyermeke lett volna, mert Ján. 7. 3. testvéreiről is szól. Luther itt megtorpan és elismeri a „tropust“: fiútestvér rokont is jelenthet!

bizonyítéknak s így az első összecsapás annak a leszögezésével ér véget, hogy mindkét fél megmarad a maga véleménye mellett.

Ebben a részben szándékosan követtük nyomról-nyomra a tárgyalás menetét. Láttuk a módszert: előre megállapított (fentebb bőven taglalt) tételek újra felsorakoztatása, bizonyítékok követelése s azok mellett egyszerűen tovább haladás: a hitviták megszokott rendje. Az írásbeli vitáktól eltérő a hang: Luther, mikor az ellenfél bolondságáról (*loser Verstand*) beszél, azonnal bocsánatot kér — igaz, hogy a fejedelemtől.²⁵³ Mikor Zwingli udvariasan barátságot kér tőlük, megígéri, hogy szenvedélytől mentesen igyekszik beszélni — nem miattuk, hanem Isten és a fejedelem kedvéért. Egyébként azonban barátságáról majd csak a tárgyalások végén lehet beszélni. Mindössze egyszer pattan fel Luther hevesen, mikor t. i. Zwingli a Ján. 6, 63. v.-sel kapcsolatban így szól: ez a hely törí ki a kegyelmed nyakát!²⁵⁴ Akkor azonnal a svájci viszonyokra tesz ingerült célzást: itt nem törík ám el olyan könnyen az ember nyaka, Hessenben vagyunk, nem Svájcban! Zwingliben van elég önuralom és békítőleg magyarázza szavait: ez csak egy svájci szólás-mondás. Végeredményben azonban Luther a baráti jobbot elutasítja: csupán annyi jóakaratot hajlandó nyujtani ezután a svájciaknak, amennyivel ellenségeinknek is tartozunk.²⁵⁵

Luther egyébként az egész vita folyamán fölényben érzi magát és többször vág vissza ellenfeleinek így: ti bizonyítsatok! A ti kötelességtek! Nincs jogotok tőlem bizonyítékokat követelni!²⁵⁶ Ő maga egyetlen érvel él, azzal, amit felír krétával az asztalra és a döntő pillanatban felfed: *Hoc est corpus meum!*²⁵⁷

Ezen a tételen fordul meg *látszólag* az egész vita sorsa, mert Luther Krisztusnak a kijelentését a legridegebben szószerint kívánja értelmezni.²⁵⁸ Azok a szavak kényszerítő erővel hatnak rá.²⁵⁹ Van hely sok a bibliában, ahol hajlandó tropust elismerni, sőt gúnyosan kérdezi Zwinglitől: miért nem fogjátok fel így a mennybenmenetel jelenetét? (Csel, 1, 9).²⁶⁰ Pl. Lk. 22, 19-ben, Mt. 28, 19. v.-ben nem a mi saját cselekedeteinkről van szó, hanem Istenéről: itt szókép van, de nincs olyan „deutelei“ (t. i. est-significat),²⁶¹ mint aminőt Zwingli Ezék. 5, 1. sk., Jes. 9, 14. sk. versekben feltételez.²⁶² Isten ígéje szószerinti értelmében is világos, nem szükség és nem szabad más írásbeli helyekkel sem magyarázgatni.²⁶³ Ha Isten ígében benne van szószerint a test és vér, nem szabad glosszákkal elmagyarázni — hacsak nem jelentenek képtelen ellentétet a hit vagy a fidei articulások ellenében!²⁶⁴ Az íge nem szenvedhet változást, mert az hozza le az úrvacsorába az ott nyერendő obiekтив üdvjavakat.

Zwingli mindjárt észreveszi Luther szándékát²⁶⁵ és hivatkozik a Melanchtonnal folytatott előleges tárgyalásokra: ő elismerte, hogy a szavak csak *jelentenek* tényeket, de nem kezeskednek azoknak valóságáról. Nem a *külső* íge teszi a sákramentumot azzá, ami, hanem az, hogy az én hitemben tudatossá válik. Belső jelentés a sákramentum, egy cselekvényben felhasznált jelkép!²⁶⁶

²⁵³ Minden a legbarátságosabb hangon ment végbe... Nem lehetett ott más címet hallani, mint: igen kedves barátom — uram, kedvességtek steiff. Szó se volt szkizmatikusokról vagy eretnekekről, nem ellenfeleknek, hanem testvéreknek képzelhetted volna Luthert és Zwinglit. (*Brenz. W. A. XXX. 3, 152. l.*)

²⁵⁴ W. A. i. h. 123. l.

²⁵⁵ M. R. K. 141. l.

²⁵⁶ Ugyanott 104. l.

²⁵⁷ Ugyanott 105. l.

²⁵⁸ „Er wölle kein erklärung deren worten annemmen. Dann by den buchstaben müsse man blyben.“ U. o. 56. l.

²⁵⁹ U. o. 62. l.

²⁶⁰ U. o. 81. l.

²⁶¹ U. o. 73. l.

²⁶² U. o. 70—71. l.

²⁶³ „Minden hitcikk önálló principium és nem szorul egy másikkal bizonyításra.“ U. o. 116. l.

²⁶⁴ U. o. 73. l.

²⁶⁵ Prolatum verbum vult afferre Luther aliquid. U. o. 71. l.

²⁶⁶ U. o. 72. l.

Luther az íge ilyen értelmezését helytelennek tartja. Nem emberi szó az, hanem Istennek magának a megnyilatkozása: nem a mi szavaink hozzák le Krisztus testét az úrvacsorába,²⁶⁷ hanem Isten szava. A pap Őneki csak eszköze, mint ahogy a király ökle a katonaság.²⁶⁸ Éppen ezért — vonja le tovább a következtetést — az úrvacsora objektív javai nem függenek a kiosztó személy értékétől, lelki mi-voltától. Először nem is tudnók megállapítani, ki a méltó vagy hívő, másodsor Isten ilyen módon a maga ígéjére építi fel a sákramentumot, nem a mi szent-ségünkre.²⁶⁹

Jellemző, hogy Zwingli ezt az alapjában véve a testi jelenlétre vonatkozó kijelentést azonnal visszautasítja. A hit objektív és szubjektív volta ütközik össze, mikor tiltakozik: Toldd talán még hozzá azt az absurdumot is, hogy az istentelenek is teremthetnek sákramentumot!²⁷⁰ A pápaság támad fel itt újra — kiált fel. Luther elejti a gondolatot: jobban mondva áttereli a kérdést a méltó vagy méltatlan *kiszolgáltatókról* a hívők vagy hitetlenek úrvacsorai *részvételére*: A hitetlenek halál az úrvacsora, valamint az íge és Isten maga is. De hogyan lehet akkor a Krisztus teste az objektív érték, üdvjő az úrvacsorában, ha egyszer használ üdvösségre, máskor pedig nem jelent egyebet kárhozatnál?²⁷¹

Luther nem győzi újra meg újra hangoztatni Krisztus testi jelenlétének a feltétlen bizonyosságát. Nem tagadja a spiritualis manducatio szükséges voltát, sőt egyenesen nélkülözhetetlennek tartja.²⁷² Viszont ez egyáltalában nem teszi feleslegessé a testi evést, még kevésbé jelenti azt, hogy Krisztus teste ne lenne mindentől fogva ott az úrvacsorai jegyekben. A testi evés ugyanis nem „hús, hús”, hanem csak Istentől rendelt járuléka a spiritualis manducationak. A spiritualis manducatio pedig ott van, ahol hit van: más szóval: hinni = enni.²⁷³ „A száj eszi Krisztus testét, a lélek hisz az ígében, mivel a testet eszi”. Hit által még a vadalmát is lelki módon enné, ha Isten azt adna elébe.²⁷⁴ Nem az a fontos, hogy *milyen* test az, ami az úrvacsorában adatik, halandó, szenvedő-e, mert ezek járulékok; annyira nem fontos, mint hogy milyen ruhába volt Krisztus felöltözve az utolsó vacsora alkalmával.²⁷⁵ De feltétlenül hasznos Krisztus valóságos testének a jelenléte, mert ehhez köttetett a bűnbocsánat ígérete. És még csak átszellemiesíteni sem szabad ezt a testet, mert akkor substantiájának elvonásával csak az üres, értéktelen héját hagynók meg — mint Zwingli teszi.²⁷⁶ Krisztusnak embersége szerint kell ott lennie a jegyekben, mert Luther nem fogadja el Zwingli törekvését, amint a két természetet egymástól elválasztani igyekszik.²⁷⁷ Oekolampadius a vita folyamán figyelmezteti a túlzott testi felfogás veszedelmére. Ez a figyelmet elvonja Krisztus istenségéről.²⁷⁸ Luther azonnal határozottan kijelenti: „En nem ismerem más Istent, mint aki testté lett és nem is akarok ismerni! Az már aztán, hogy Krisztusnak szűttől született teste az égben van-e vagy a kenyérben, vagy mind a két helyen egyszerre, csupán hit kérdése. „Az íge pedig azt mondja, hogy Krisztusnak van teste. Ezt hiszem. Azután, hogy ez a test felment a mennybe és ül az Atya jobbán. Ezt is hiszem. Ugyancsak azt is mondja, hogy ugyanaz a test jelen van az úrvacsorában és adatik nekünk eledelül — ezt szintén hiszem, mert Jézus Krisztus meg tudja könnyen cselekedni, ha akarja, hogy pedig akarja,

²⁶⁷ Innen is nyilván kitetszik, hogy ezidőben Luther res sacramentinek a Krisztus testét tartja.

²⁶⁸ U. o. 73. l.

²⁶⁹ U. o. 82. l.

²⁷⁰ U. o. 83. l.

²⁷¹ U. o. 85. l.

²⁷² U. o. 78. l.

²⁷³ U. o. 69. l.

²⁷⁴ U. o. 70. l.

²⁷⁵ U. o. 95. l. Hogy Krisztus teste térbeli, vagy téren kívüli, arról nem óhajt beszélni. Isten nem nyilatkozott róla, halandó magyarázatot nem találhat. U. o. 107. l.

²⁷⁶ U. o. 92. l.

²⁷⁷ Zwingli a sátán megszállottja; a „test nem használ semmit” hangoztatásával „talán még Krisztus emberségét is elvetette volna”. *Tischr.* 4, 1081. sz.

²⁷⁸ M. R. K. 93. l.

azt mutatják szavai; ezek mellett állhatatosan megmaradok, míg csak ő maga nem állítja az ellenkezőt²⁷⁹. „Hogy ez a nézet a természet törvényeivel ellenkezik-e, avagy sem, azzal nem törődöm, mert szüksége van a hitemnek a Krisztus testi jelenlétére; a test hasznos az üdvösségre.”²⁸⁰

Állításában három tétel foglaltatik: 1. Krisztusnak teste egyszerre lehet bármely helyen a világon, mert tőle az istenség ereje elválaszthatatlan; 2. ennek a jelenlétnek a fizikai feltételeivel nem óhajt foglalkozni; 3. Krisztus maga feltétel nélkül hasznosnak állította az üdvösségre az úrvacsorában nekünk adott testét.

Ezekhez a pontokhoz kapcsolódik Zwingli polemiája. Legfőbb bizonyítékul Ján. 6. fejezetét idézi. Szerinte Luther hiába igyekszik bizonyítani, hogy az íge Krisztus testét lehozza az úrvacsorába: ez a test nincsen többé a világon. Legfőképpen azért, mert Krisztus teste az Írás szerint a bűnt kivéve, mindenben hasonló volt a mi testünkhöz. Bizonyítékai Róm. 8, 3., Filippi 2, 6. sk., Zsid. 2, 17. és 4, 15. Ezek a helyek, valamint Augustinus is azt állítják: Jézus Krisztus teste határolt, véges.²⁸¹ Ez nem jelenti Krisztus testének lebecsülését. „Nem mintha Krisztus teste nem használna semmit: hiszen ebben váltott meg bennünket. Csodálatos vigasztalás, ha meggondolom: Krisztusnak teste volt, akárcsak nekem.”²⁸² Luther elfogadja a hasonlóságot, de nem „mathematikai értelemben”. Gúnyosan kérdi: hiszen akkor tán fekete szeme volt, meg felesége, vagy Németországban állandó lakóhelye, mint nekünk. Főleg nem vonatkozhatik a hasonlóság a testünk képességeire (potentia). Mellékes dolgokból nem szabad főtulajdonságokra következtetni — ez annyit jelent, mint az Írást „hajánál fogva előcibálni”.²⁸³

Zwingli azonban ragaszkodik az előbb bevezetett fogalomhoz: a végességhez. Az Írás (Filippi 1, 6. sk.) olyan kifejezéseket (μερῶς, σκληρῶς) használ Krisztus testével kapcsolatban, amikhez a térbeli korlátozottság fogalma tapad.²⁸⁴ Határolt, véges test pedig nem lehet egyszerre több helyen a mi belátásunk szerint — már pedig Isten nem mond nekünk ígéjében úgysem semmit, ami értelmünkkel ellenkezőnek.²⁸⁵ Lehet szó a testnek realis praesentiájáról, hanem a sákramentumi jelenlét csak jelképe a valóságosnak.²⁸⁶

Tovább menve: Krisztus teste az Írás szavai miatt sem lehet a földön. Jézus maga mondotta „én nem mindenkor vagyok veletek”. (Ján. 12, 8.)²⁸⁷ Nem mintha Isten nem tehetne a maga hatalmával valamely testet mindenütt jelenvalóvá. A lehetőséget elismeri Zwingli is, Oekolampadius is. De az Írás Jézust mindig egyetlen helyen levőnek tünteti fel (jászolban, templomban, a pusztában, a kezesben, a sírban, az Atya jobbán),²⁸⁸ az apostoli hitforma is helyhez köti.²⁸⁹

Sőt nemcsak az ész követelménye, nemcsak az Írással megegyező, hanem *szükséges* is Krisztusnak a földről távozása. Jobb nektek, hogy én elmegyek — mondja ő maga²⁹⁰ —, mert ha én nem megyek el, nem küldöm el nektek a Szentlelket. Róm. 8, 11. alapján pedig még feltámadásunknak is a Jézus Krisztus eltávozása a feltétele.²⁹¹

És nem használna semmit a jelenléte, hiszen maga mondotta: a test nem

²⁷⁹ U. o. 90. l.

²⁸⁰ U. o. 89. l.

²⁸¹ U. o. 97. l.

²⁸² U. o. 68. l.

²⁸³ U. o. 101. l.

²⁸⁴ U. o. 101. és 107. l. Luthernek ez matematikai szórészálhasogatás, szofistáskodás; az észből vett bizonyítékokat nem ismeri el, szentírásbelieket követel. U. o. 91. l.

²⁸⁵ U. o. 71. l.

²⁸⁶ U. o. 103. l. Luther nem hajlandó elismerni ezt a „repraesentativ” jelenléte: ez annyi, mintha elvonnók a kenyeret és csak a héját hagynók meg.

²⁸⁷ Oekolampadius bizonyítéka: „kijöttem az Atyától és jöttem e világba; ismét elhagyom a világot és elmegyek az Atyához” (Ján. 16, 28.). Luther ezt a helyet Lk. 24, 24-re hivatkozva, egyszerűen Krisztus halálának bejelentéséül fogja fel és mint bizonyítékot elveti (u. o. 88. l.).

²⁸⁸ U. o. 104. l.

²⁸⁹ U. o. 86. l.

²⁹⁰ Ján. 16, 7. Mindkét bizonyíték Oekolampadiusé.

²⁹¹ U. o. 88. l.

használ semmit! (Ján. 6, 63: Zwingli legkedvesebb bizonyító helye.) Itt ütközik össze egymással a két bibliai íge: hoc est corpus meum és caro non prodest quidquam. Luther megpróbál kiszabadulni abból a nyilvánvaló ellenmondásból, amibe jutott, mikor a hoc est corpus meum teljesen szó szerinti, masszív értelmezéséhez ragaszkodott. Ugyanezt az elvet nem alkalmazza a Ján. 6, 63. v.-re, hanem a partikuláris fogalomból univerzálisra menvén át, azt igyekszik bizonyítani, hogy a testiképpen evés (= hit nélküli!) nem használ semmit.²⁹² Zwingli észreveszi a hibát a gondolatmenetben: a test evése és a testiképpen evés nem cserélhető fel! A test evése pedig értelmetlen, gyümölcstelen. Mikor a régiiek arról beszéltek, hogy Krisztus teste táplál bennünket, akkor a feltámadásra gondoltak. Luther véleménye szerint Krisztus teste nem olyan étel, mint más földi eledel, nem emésztetik meg, csak átmegy testünkön és táplálja azt örökkévaló módon a halhatatlanságra.²⁹³ De hiszen nem a testünknek van szüksége a tápláltatásra! Ezzel aztán a legnehezebb kérdés elé állítja Luthert: mire való egyáltalában a testi evés? A lélek erősítésére? Hiszen test és lélek disparat dolgok, egyesülésük lehetetlen!²⁹⁴ „A test nem használ semmit“ — ismétli Oecolampadius is — ellene mond ennek II. Kor. 5, 16. v. is: „Mert ha ismertük is Krisztust test szerint, többé nem ismerjük.“ (Melanchton — aki egyáltalában nem vett részt a vitában — közbevág: a mi testünk szerint!) Mert ami testét értünk adta, az a halandó test volt, az pedig most már mit érne nekünk?²⁹⁵ Aki új teremtmény, az csak lélek szerint ismerheti Krisztust! Luther a lelki megismerés meghatározásában egészen közel jut Zwingliékhez. „Test szerint ismerni annyi, mint lélek nélkül és hit nélkül ismerni. Lélek szerint úgy ismerünk, hogy bizonyosak vagyunk affelől, hogy Krisztus érettünk jött el, cselekedett és szenvedett mindeneket.“²⁹⁶ Mindazonáltal a testi jelenlét kérdését az Írásra támaszkodva annyira lényegesnek tartja, hogy Zwingli végre kifakad: hiszen ezzel az okoskodással János apostolról ki lehet mutatni, hogy Máriának a fia! (Ján. 19, 26.)²⁹⁷ Ha mindenáron a testi jelenléthez ragaszkodunk, Krisztus testének a feláldozásához jutunk el, pedig Fulgentiusnak a szavaiban az áldozat kétségkívül áldozatra emlékeztést jelent.²⁹⁸ Luther nem ismeri el ezt az egyenlőséget, mire Zwingli azonnal rámutat az itt rejlő veszedelemre: Akkor sajnálom, hogy annyit írtál az áldozat ellen! A miseáldozatot akarod megújítani, visszavonván az ellene intézett kegyes írásaidat!²⁹⁹

Luther el is ejti az „áldozat“ szót. Ellenben nem tűri a „hoc est corpus meum“-nak semmiféle magyarázását, glosszával ellátását, nem ismer el benne tropust, nem fogadja el az egyházi atyákból idézett bizonyítékokat sem. És végül csodálkozva kiált fel: Minek vitatkozunk mi a hely (t. i. Krisztus véges megjelenése) felől, mikor nyilvánvaló és az egész keresztyénség elfogadta, hogy Isten helyen és téren kívül létezik.³⁰⁰ Azonban már a vita vége felé közeledünk (ezek a szavak okt. 3-án d. u. hangzottak el). Luther mindenképpen szeretne döntést elérni. Meg is mondja: „Keressük az egység módozatait, hogy ne támadjon zendülés a nép között és ez a rút meghasonlás pusztuljon a világból.“ „Én nem ellenzem, hogy az (úrvacsorában a kenyeret) Krisztus teste jegyének mondjuk, elismerem, hogy a sákramentumok szent szimbólumok és arra valók, hogy valami továbbbit jelöljenek és ábrázoljanak ki az értelem számára. Gyerekesség, ha valaki a kenyér megpillantásakor azt mondja: láttam az Urat!“³⁰¹ Csak éppen ennyi

²⁹² U. o. 79. l. Zwingli hivatkozik Luther és Melanchton régebbi irataira. Rendkívül jellemző módon utasítja vissza Luther ezt a érvelést: „Hogy mit írtunk, vagy mit nem írtunk, az nem számít, — bizonyítsd be, hogy az úrvacsorában nem vesszük testileg Krisztus testét! U. o. 80. l.

²⁹³ U. o. 83. l.

²⁹⁴ U. o. 79. l.

²⁹⁵ U. o. 94—95. l.

²⁹⁶ U. o. 95. l.

²⁹⁷ U. o. 116. l.

²⁹⁸ U. o. 113. l.

²⁹⁹ U. o. 114. l.

³⁰⁰ U. o. 121. l.

³⁰¹ Ugyanott.

különbséget kíván fenntartani: azért mégse beszélhetünk *puszta* jegyekről. Természetes jelek és istenadta jelek nem azonosak!“ Ám Zwingli mégsem egyezkedhetik. Egész hite függ attól, hogy elismeri-e az úrvacsorában a tekintélyre alapított, irracionális, objektív elemeket, vagy pedig ragaszkodik a maga szubjektív hitének a fontosságához. Viszont Krisztus testének élvezése Luther számára elengedhetetlen feltétel, éppen az úrvacsora objektív tartalmának az igazolására — s ezen minden jóakarát dacára meghiúsult az egyezkedés. Ezen. Mert Zwingli közben felpattan ugyan egyszer: „Hát már mindennek úgy kell lennie, ahogy kegyelmed kívánja?“³⁰² Végül azonban könnyezve jelenti ki: „Mindig a legnagyobb mértékben vágytam a barátságos megegyezésre és vágyom most is.“³⁰³ Mégis hiábavaló volt egyelőre az egyességi formula keresése. Luther azt kívánta ellenfeleinek: imádkozzatok, hogy jobb belátásra jussatok, — mire aztán Oekolampadius hevenyében megfelelt: imádkozzatok ti, nektek is époly szükségetek van rá!³⁰⁴

A következő jelenetek már csak utójátéknak számítanak. Vita közben Luther—Gerbel levelének az alapján — célzott a strassburgiak ingadozó hitére, helytelen tanítására, különösen hét pontra nézve.³⁰⁵ Bucer engedélyt kér a védekezésre, meg is nyeri. Szavai semmi hatást sem tesznek Lutherre, sőt közeledésükben kevésbé tisztességes szándékot lát. „Nem vagyok én se bírátok, se uratok. Nektek nem keltek se én, se a tanításom, én se vállallak benneteket tanítványaimnak. Jól veszem én észre, hogy ti az én nevem alatt a magatok tanítását szeretnétek terjeszteni. Hallom, amit most mondatok, de nem tudom, hogy otthon is így tanítotok-e, vagy másképpen.“³⁰⁶ Végso szavai ezek voltak: „Más lélek lakik bennetek, mint bennünk... Azért hát Isten ítéletére bízlak benneteket, tanítsatok csak: Istennek számoltok majd be róla.“

A fejedelem azonban nem nyugodott bele ebbe az elintézésbe. Nagy rábeszélő igyekezettel³⁰⁷ még egy utolsó formulát teremtett meg (valószínűleg Osiander tollából), amiben mindkét fél számára volt kibúvó, jóakarattal javukra érthető kifejezési mód. „Valljuk, hogy ennek az ígének az erejénél fogva: „hoc est corpus meum“, Krisztus teste és vére valóságosan, azaz substantive et essentialiter, non autem qualitative vel quantitative vel localiter jelen van és adatik az úrvacsorában.“

A formula kétféle tévedés eloszlatására szolgálhat. Egyik, hogy a svájciak „teljességgel elvetették a test és vér jelenlétét“, a másik, hogy Lutherék „Krisztus testének és véreinek jelenlétét az úrvacsorában quantitative, vel qualitative vel localiter, tehát testi módon képzelték el“.³⁰⁸ Ez alapon a svájciak csakugyan érthették a Krisztus jelenlétét lelki módon, durva materializálás nélkül, Lutherék viszont „a valóságos jelenlét“ hangoztatásában láthattak engedményt. Luther hajlandó lett volna a békülésre: tehát nem ő volt az engesztelhetetlen Marburgban! Zwingli nem engedett már — Osiander nagyon csodálkozott ezen. Brenz is furcsállotta. „Csodáltuk ezen emberek változóságát. Nem sokkal ezelőtt írásainkban minket mintegy a kenyérré vált Isten imádoinak mondtak, most pedig barátságunkat keresték.“ Egészen természetesen találja, hogy ők a már megállapított formulából nem engedhettek és nagy vívmánynak, hogy a fejedelem sürgetésére barátoknak elismerték őket (testvéreknek és Krisztus egyháza tagjának nem).³⁰⁹

³⁰² U. o. 107. l.

³⁰³ U. o. 126. l.

³⁰⁴ U. o. 127. l.

³⁰⁵ 1. A háromság kérdésében Arius hívei. 2. A Krisztus két természetét különválasztják. 3. Az eredendő bűn kárhózas erejét tagadják. 4. A keresztséget nem a hit pecsétjének, hanem külső változás jegyének tekintik. 5. A megigazolást nemcsak Krisztusnak, hanem emberi erőnek is tulajdonítják. 6. Tévesen vélekednek a szóbeli ígéről és annak hirdetéséről, valamint 7. a purgatóriumról s egyéb hitcikkekről. Luther e kérdések eldöntését szorosan az úrvacsorához tartozónak állítja (u. o. 53—54. l.).

³⁰⁶ U. o. 129. l.

³⁰⁷ Brenz szerint: compellens, rogans, monens, exhortans, postulans (u. o. 132. l.).

³⁰⁸ U. o. 131—132. l. *Oekolampadius* feljegyzése, amit igazol *Blarer* Ambrusnak *Frecht* Mártonhoz 1534 augusztus (25-én?) írt levele.

³⁰⁹ U. o. 132—133. l.

Ki viseli tehát a felelősséget azért, hogy Marburgban a megegyezés nem sikerült? Ennek a kérdésnek az eldöntését hagyjuk utóljára. Előbb próbáljuk megérteni: az úrvacsora körül folyó, látszólagos meddő vitában milyen érdeket és milyen joggal védelmezett Zwingli?³¹⁰

A vitatkozó felek azt hitték, hogy a testi jelenlét kérdésén hiusult meg megegyezésük. Pedig igazában csak az Újszövetség idevonatkozó nyilatkozatainak szkolasztikus kiélézése mélyítette ki köztük a szakadékokot. Zwinglinek a biblikatheologiai főtétele helyes volt: az úrvacsorában mindenkifelett Krisztus egyszeri áldozatát akarta kiemelni. Hitte, hogy Jézus jelen van az úrvacsorában, csupán a sákramentális mágia ellen védekezett teljes erejével. Luther tiszteletreméltó következetességgel védte a testi evést, a rajongókkal szemben. Az igazi veszedelem az volt, hogy itt bizonyos gnosztikus képzetek tolultak előtérbe. Maga a szeretetési ígék legtöbbit vitatott szava, az *est*, az aramban nincsen is meg. Jézus tehát nem mondotta ki. Az sem kétséges, hogy amaz első vacsorakor szimbolikus cselekvésről volt szó: Krisztus nem adhatta, a maga testét, hiszen ott ült még a tanítványok között. Krisztus a kereszthalálra és a megváltásra, nem pedig valami titokzatos természeti folyamatra akarta irányozni tanítványainak a figyelmét. Az Újszövetségben nem is merül fel a substantia kérdése.

Történetileg az úrvacsora szorosán összefügg a zsidó páskaünnep ritusával, ahol volt emlékezés, a kenyeret felmutatta a családő, volt hálaadó imádság is és volt hivatkozás (Exod. 24, 8.) a mózesi szövetségre. Végül tele volt szöve messiási ígékkel: az egyiptomi szabadulás a megváltás előképeként szerepel. Zwingli helyesen érezte ki az emlékvacsora jelleget. Az emlékezés különlegesen fontos (és nem „csak!“) ez különbözteti meg a keresztyénséget minden gnosztikus vallástól. Náluk nincs olyan történeti tény, amire üdvüket építenék.

Hiányos Zwingli felfogása annyiban, hogy az úrvacsorában jelentkező objektív isteni adomány nála háttérbe szorul. Mert az úrvacsorában Isten maga lép be cselekvőleg az ő gyülekezetébe. Érzéki jelekre éppen azért van szükségünk, hogy Istennek a reálitását érezzük meg: ha csak elmélkedve és szemlélődve állunk meg előtte, ez még nem hit! Hit az, mikor az Isten kegyelmi tényét mint reálitást tudjuk befogadni. Egy cselekményben alászáll hozzánk Isten és ad nekünk valamit: nem testét, vérét, hanem lelkeképpen Krisztus bűnből megváltó hatalmát. Krisztus halála csak kiélezi, hangsúlyozza az ő egész életében megnyilvánuló isteni kegyelemaktust. Ezért az úrvacsora „eucharistia“ is, örömmünnep: Jézus az ő életének egész tartalmát adja át nekünk örök ajándéku. Nem szóval: cselekedettel.

Ha az úrvacsora öröm: nincs szükség összeroskasztó bűnbánatra, hanem a bűnbánatnak egy aktív formájára: a multtól határozott elfordulásra, és új engedelmességre. Nem az a legnagyobb kérdés, hogy az úrvacsorához járulásunkor *méltók* vagyunk-e a kegyelemre: hanem, hogy el tudjuk-e fogadni Krisztust, aki éppen azért adja magát nekünk, hogy *méltóvá* legyünk! Van tehát örvendező töredelem is!

Végül az úrvacsora Zwinglinél gyülekezeti vacsora; új közösségbe állítja a híveket az Úrral. A pap szerepe nem átváltoztatás, nem megszentelés, egyszerűen csak hirdetés. Tehát az úrvacsorában a gyülekezet, az egyszerű hívők szerepe emelkedik ki.

Mindezeknek az ideiktatásával arra akartunk rámutatni, hogy Zwinglit vitájában sem gnosztikus tendencia, sem politikai érdekek (ilyenekről a vita folyamán egy hang sem esett) hanem egyéni hittudatának és gyülekezetének az érdekei vezették. Tévesen ítélte meg tehát őt Luther, amikor később visszatekintve a marburgi eseményekre, így nyilatkozott: „Bizonyos, hogy Marburgban mindent álnok szívvel és szájjal cselekedett velünk szemben.“³¹¹ Nem álnokság volt

³¹⁰ Teljesen új szempontok alapján tárgyalja a kérdést Schrenk D. G., a zürichi egyetem szisztematikusa kitűnő értekezésében: Zwinglis Hauptmotive in der Abendmahlslehre und das Neue Testament. (Zwingliana V. 176—185. l.) Alábbiakban az ő gondolatmenetét adjuk.

³¹¹ Erlanger Ausgabe XXXIII. 339. l.

Zwinglitől ez a kijelentés : „ilyen fogalmazványt nem vihetek haza az enyémekek.”³¹² A katolikus ellenzék, melynek harci készségéről Zwingli szomorú tapasztalatokat szerzett, kiaknázhatta volna a formula ingadozó voltát. Farel Vilmos, aki akkor Strassburgban időzik, az Antikrisztus bukását akkorra várja, mikor Luther lemond úrvacsoratanáról³¹³, s Zwingli könnyei igaz bánatról tanuskodtak, mert hogy nem sikerült az úrvacsoratan ékjét kiverni a német és a svájci reformáció közül. Lutherék nem értették, miképpen lehetne barátság csak egyetlen nem közös dogmatikai tétel fenntartása mellett is —, sőt lenézték a svájciakat, amiért ellenkezés nélkül aláírták a marburgi egység tizennégy cikkét.³¹⁴

Hesseni Fülöp a fenti, meghiusult kísérletek után, október 4-én új tárgyalásokat sürget. Osiander állítása szerint Bucer már hajlott annak elismerésére, hogy „Krisztus teste ott van az úrvacsorában és a kenyérben és a kenyérről adatik a hívőknek, de nem a hitetleneknek, mivel Krisztus csak a hívőknek adott kenyeret nevezte a maga testének”³¹⁵. Később mégis visszavonult. Bucer viszont Luther részéről tapasztalt közeledést, amit Melanchton hiúsított meg.³¹⁶ Végre, hogy ne látszék úgy, mintha semmit se tettek volna. Luthert felkérték valamelyes tételek összeállítására. Bizalmatlanul fogott munkához³¹⁷, azonkívül teljesen a maga nézeteinek megfelelően állította őket össze³¹⁸ — a Zwinglianusok azonban az úrvacsoráról szóló egyetlen cikkelyt kivéve, tizennégyet aláírtak a tizenötből.

A marburgi cikkeket eleinte titokban akarták tartani, nehogy újabb viták keletkezzenek. Már Marburgban mindkét fél megígérte, hogy semmit sem ír egymás ellen, csak közös megbeszélés alapján.³¹⁹ Luther egyik barátjának³²⁰ leírva az eseményeket, figyelmezteti őt: „Ezt az ügyet azonban tartsd titokban és *csak titkon beszélj róla.*”³²¹ Tehát mégis csak beszéltek a dologról. A cikkek hamarosan nyomtatásban is megjelentek³²² és Zwingli ekkor már feljogosítva érezhette magát a nyílt megbeszélésre. 1529 október 24-én a szószékről felolvasta a cikkeket, megjegyzéseket téve rájuk.³²³ A cikkek tartalma a következő :

I. A szentháromság kérdésében a nicai hitvallást ismeri el.

II. Nem az Atya, nem is a Szentlélek, hanem a szűztől született fiú lett emberré, testben és lélekben — a bűnt kivéve — emberekhez hasonlón.

III. Istennek és Máriának ez a fia „elválaszthatatlan személy”, feszítettet meg, támadott fel értünk, s ül az Atya jobbján.³²⁴

³¹² Zwick János levele 1534. IX. 9. M. R. K. 134. l.

³¹³ Preuss S. H. : Die Vorstellungen vom Antichrist. 1906. 208. l.

³¹⁴ „Azt, hogy az ellenpárt aláírta ezeket a (kifejezetten lutheri élű) cikkeket, csak két okkal lehet magyarázni : vagy elismerték aláírásukkal Luther tanát az igazinak, vagy aláírták meggyőződés nélkül. A wittenbergiek leveleiben gyakran visszatérő gondolat, hogy Zwingli és hívei Marburgban visszavonták tanaikat.” (W. A. XXX. 3, 95. l.)

³¹⁵ M. R. K. 139. l.

³¹⁶ U. o. 140. l.

³¹⁷ Osiander feljegyzése : Luther nagy gonddal szövegezte a cikkeket, kímélni akarván az ő gyengeségüket, megvédeni az igaz ker. tant. „Ha a legjobban írom is meg a cikkeket — úgymond — ők akkor sem fogják aláírni.” (W. A. XXX. 3, 151. l.)

³¹⁸ „A cikkek minden lényeges kérdésben Luther nézetét fejezik ki rövid és — bár nem szándékosan — polemikusan kiélezett alakban.” (Seitz O. W. A. XXX. 3, 95. l.)

³¹⁹ M. R. K. 141. l.

³²⁰ Provest (Probst) Jakab brémai lelkésznek.

³²¹ Zwingliana V. 205. l.

³²² W. A. XXX. 3, 95—97. l.

³²³ Uttinger Henrik feljegyzései alapján közölve : Köhler : Das Buch der Reformation Huldrych Zwinglis. 1931. 306—312. l., valamint W. A. XXX. 3, 160—171. l. és Sch. — Sch. 4, 138. sk. l.

³²⁴ Az „elválaszthatatlan személy” (unzertrennte Person) kifejezés határozottan Zwingli ellen irányul (W. A. i. h. 161. l.), ő azonban nem tiltakozik ellene. Megváltani — mondja — az isteni természet tulajdona, nem az emberiségé; bár szenvedni emberi természete szerint szenvedett. Aminthogy a samaritánusról is azt mondja az írás, hogy megsebesített (az egész ember), holott csak a teste szenvedett. Krisztus két személye tehát elválaszthatatlan, még akkor is, ha csak egyik személy tesz, vagy szenved valamit. Azaz : a két természet nem oszlik két személyé, csakhogy a személyegységben mindkét természet megőrzi a maga tulajdonságait. (Köhler i. m. 307. l.)

IV. Az eredendő bűn Sünde, ami miatt Jézus segedelme nélkül örök kárhozatra kellene jutnunk.³²⁵

V. Hisszük, hogy ebből és minden más bűnből és kárhozathból az értünk meghalt Krisztus vált meg bennünket, nem cselekedetek vagy állapot, vagy rend. (Stand oder Orden.)³²⁶

VI. „Ez a hitünk pedig Isten adománya, amit nem megelőző cselekedeteinkkel, vagy érdemünkkel szerzünk meg, sem a magunk erejéből, hanem ad a Szentlélek és teremt tetszése szerint a mi szívünkben, *mikor az evangéliumot, vagy Krisztus igéjét halljuk.*“³²⁷

VII. Ezért a hitért üdvözít bennünket Isten, „átkozott“ tehát minden kolostori fogadalom és életfolytatás.³²⁸

VIII. A Szentlélek „rendes körülmények között“³²⁹ csakis az ige által hat azokra, akikre akar.

IX. A keresztség Istentől szerzett sákramentum, tehát nem üres jel, „darinn unser gloube gefordert“.³³⁰

X. A hit tesz bennünket szentté és képesít jó cselekedetekre.³³¹

XI. A gyónás, vagy tanácskérés mindenkinek szabad tetszésére legyen bízva: segítségük lehet azoknak, akik kételkednek az igazi abszolutióban, vagy vígasztalásban, amit az evangélium nyújt.³³²

XII. A világi hatóságok Istentől rendeltettek³³³ és a világi viszonylatok (társadalom, család) is, ezekben is üdvözölhetünk.

XIII. A tradíciókat, ha csak nem ellenkeznek nyilvánvalóképpen az Írással (mint pl. a papok nötlensége), a gyengébb hitűek megbotránkoztatásának elkerülésére, a békesség kedvéért meg kell tartani.³³⁴

XIV. A gyermekkeresztség helyénvaló: ezáltal vétetnek be Isten kegyelmébe és a keresztyének közé.³³⁵

XV. „Hisszük és valljuk a mi Urunk Jézus Krisztus vacsorájáról, hogy az ő szerzése szerint két szín alatt kell kiszolgáltatni, hogy a mise nem olyan cselekedet, amivel akárkí, élő, vagy holt, kegyelmet nyerhetne; hogy az oltári szentség Jézus

³²⁵ Tehát nem „Bresten“! A schwabachi cikkek ezt külön ki is emelik „nicht allein ein feel oder gebrechen“. Itt ez a mondat békesség kedvéért kimarad. W. A. XXX. 3, 87. l. Feltűnő, hogy Zwingli ez ellen sem tiltakozik, csak a *kell* szót emeli ki. (Köhler i. m. 308. l.)

³²⁶ Zwingli: tehát sola fides, ami = spiritualis (nem sakramentalis!) manducatio. Ez ellen a következtetés ellen Luther mindig tiltakozott.

³²⁷ Fentebb láttuk, hogy Luther a lelki hatást az ígéhez köti. Zwingli itt röviden rámutat a maga nézetére: a bűnbocsánat tehát nem adatik a sákramentum kiosztásával. Ezt a cikket felettébb fontosnak tartja; jól látszik a törekvése, a kifejezetten lutheri fogalmazásba belemagyarázni a rája nézve is elfogadható megoldást. A schwabachi VI. cikkből itt hiányzik az ige szerepének a kiélézése. Az ige az imádsággal és hálaadással együtt ott a Szentlélek munkájának a gyümölcse, itt pedig az ige a Szentlélek hatásának eszköze. A különbség a „mit“ és „wenn“ szócskán fordul meg. Ez a tétel tehát nem mondható békesség felé haladónak.

³²⁸ O. Seitz megjegyzi: Ez a cikk Luther fogalmazványából hiányzik, (valamint a schwab. c.-ből is.) Zwingliék kívánták volna? (I. h. 164. l.)

³²⁹ Zwingliánus enyhítés? Oekolampadius annak nézte, s hivatkozott rá később. U. o. 165. l. Zwingli kiemeli, hogy bár az ige révén, de kifejezetten Isten teremti a hitet; védekezés a sakramentalis hatás ellen.

³³⁰ A *gefördert* szó értelmezése kettős: egyfelől *megkíván*, másfelől *elősegít*. Nyilvánvaló a nagy különbség a felfogásban. Zwingli az első értelemben használja és magyarázza. A kérdés egyébként Marburgban nem szerepelt. A schwabachi cikk (IX.) itt is polemikus élű: a keresztség nem pusztá víz vagy leöntés, mint a k. káromlói tanítják, hanem, mert Isten ígéje van benne, szent, élő, ható dolog.“ (W. A. XXX. 3, 89. l.)

³³¹ A schwab. c. közt nincsen.

³³² A gyónás kérdésében elvi különbség választja el a két ellenfelet: Zwingli katolicizmust lát benne. Ezért véteti be a „Bicht“ és absolutio szavak mellé a „Ratsuchung“ és „Tröstung“ kifejezéseket.

³³³ Ez az anabaptisták ellen szól, valószínűleg Zwingli kívánságára.

³³⁴ Zwingli véleménye más; mégis elfogadja a cikket, gondolva az apostolokra, akik az evangélium terjesztése érdekében nem élezték ki ezt a kérdést, mint később Pál az áldozati hús evését.

³³⁵ Zwingli glosszája: ami annyit jelent, hogy aki a kegyelmet már elnyerte, megöltetik a hit sákramentumával.

Krisztus valóságos testéből és véréből álló sákramentom és ennek a testnek és vérnek lelki élvezése minden keresztyénnek felette szükséges; hogy ezt a sákramentumot, valamint az ígét a mindenható Isten rendelte, hogy a gyenge lelkiismeretet hitre indítsa a Szentlélek által. És ámbár afölött, hogy Krisztus valóságos teste és vére testiképpen ott van-e a kenyérben és borban, ezidőszerint nem tudunk megegyezni, azért mindkét fél, amennyire csak lelkiismerete engedi, tanúsítson keresztyéni szeretetet egymás iránt és kérje buzgón a Mindenhatót, hogy lelke által erősítsen meg bennünket az igaz hitben. Ámen.“

Ezzel az akkorddal fejeződtek be a marburgi tárgyalások. Zwingli aláírta a cikkeket, pedig még a legutolsóban is volt eltérés az ő véleményétől.³³⁶ Két mozzanat van tehát végeredményében előttünk : az egyezkedés első kísérlete, ahol Zwingli határozott nemmel felelt, azután az egyezkedési okmány aláírása, ahol Zwingli az engedékenységekben csakugyan a legvégső határig elment. Nem csodálkozhatunk Zwingli szerepének kedvezőtlen megítélésén. Hogy Luther lett volna a „vasfejű“, ezt Brieger legendának nyilvánítja.³³⁷ Zwinglit találja a szakításban hibásnak Köhler és Blanke is. Köhler szerint,³³⁸ mikor Zwingli Luthert a katolikusoktól el szeretne volna végleg választani, nem maga akart engedni, hanem Luther részéről számított nézetváltoztatásra. Blanke pedig³³⁹ úgy látja, hogy Marburgban Zwingli engedett legkevesebbet. Hajthatatlansága csak megpecsételte azt a magaviseletét, ami minden iratából, főleg az Amica exegesisből kitetszik.³⁴⁰ Hogy Zwingli Marburgban mennyit engedett, csak akkor látjuk, ha 1530-ban minden kényszertől szabadon írt fidei ratio-ját vesszük figyelembe. Akkor „megrázó világossággal érezzük meg, mennyire lutheranizálnak a marburgi cikkek, s hogy Zwingli az ellenfél dogmatikájához való alkalmazkodásban az erkölcsileg megengedhető legvégső határig elment.³⁴¹ Már az a tény, hogy az egyesség alapja — nagyon kevés változtatással — a kifejezetten polemikus schwabachi cikkek, mindennél többet mond. Hiszen ami látszólagos engedmény Lutherék részéről a 15. cikkben van, azt a fejedelemnek kellett valósággal kiverekednie.³⁴² Nem volt Zwingli „Wahrheitsfanatiker“, nem „Rechthaberei“ vezette,³⁴³ csak levonta eddigi harcainak következményét : ha még többet enged, nem személyes tekintélyének rovására esik, hanem evangéliumi munkája alól rugja ki az alapot. Láttuk Bucerék példájából, hogy Lutherrel szemben csak az „unbedingte Unterwerfung“ segíthetett volna, tehát a svájci reformációnak egyfelől a katolikus, másfelől a lutheránus ellenfél számára védtelen kiszolgáltatása. Kálvin Jánosnak kellett eljönnie, hogy erősebb, kiforrott egyházzal a háta mögött, megtehesse a hit kérdésében a közeledő, magasabbravivő lépéseket — a megsemmisülés veszedelme nélkül.

Egyelőre mindkét fél győztesnek érzi magát. Luther „többet ért el, mint remélte“; az ellenfél öszerinte „mindent visszavont“, ők pedig „nem vontak vissza semmit“.³⁴⁴ Zwingli meg ezt írja Vadiannak : „Az igazság olyan nyilvánvalóan győzött, hogy ha valaha valaki legyőzött, a szemtelen és makacs Luther

³³⁶ Legfontosabb értelmezései a szöveghez : 1. A sákramentum csak jegye a valóságos testnek, nem maga a test. 2. A lelki evés a legfontosabb. Ebben megegyezünk, tehát a vallás (vallásos érdek) meg van mentve. 3. A Krisztus haláláról szóló ígét hirdetni kell, de szívünket egyedül a Szentlélek világosítja meg, hit által egyedül az üdvözít. Ezért erősen hangsúlyozzuk, hogy a hit egyedül Istentől származik. Az igazi sákramentomi usus tehát az, ha hirdetjük Krisztus halálát, azaz hálát adunk és dicsőítjük őt, amiért meghalt értünk. Szükséges a külső ígehirdetés is, ám a megerősödést és a hitben növekedést nem az általunk hirdetett íge idézi elő (bár ez az eszköz !) hanem a Szentlélek által gyakorolt isteni hatás ! (Köhler i. m. 311. l., W. A. XXX. 3, 170—171. l.)

³³⁷ I. m. 339. l.

³³⁸ I. m. 481. l.

³³⁹ Zwingliana V. 192. l.

³⁴⁰ Az a szubjektív meggyőződése, hogy Blanke, az Amica exegesis sajtó alá rendezője, túlságosan ennek az egy műnek a hatása alá került és átmenetileg nem egységes Zwingli-képet, hanem csak rosszul beállított fényképet rögzít meg, különben igen mélyenjáró cikkében.

³⁴¹ Köhler : Zwingli's Glaubensbekenntnis. Zwingliana V. 248. l.

³⁴² M. R. K. 141. l. Azt, hogy legalább keresztyéneknek elismerje a svájciakat.

³⁴³ Mint Rietschl i. m. 93. l. állítja.

³⁴⁴ Levele Provest Jakabhoz. Zwingliana V. 204. l.

igen, ...bár időközben azt kiabálja, hogy ő nem szenvedett vereséget.³⁴⁵ A lazán megfogalmazott cikkek kétféle jelentését Luther nem engedménynek szánta: mereven a maga véleményét magyarázva beléjük, fegyverletételt gyanított az ellenfélnél.³⁴³ Elválni még szépen váltak el,³⁴⁷ de hamar kiderült az egység ingatag volta. „Papirrongy lett — nem tépték el, de megvetették és teljesen figyelmen kívül hagyták, ami még rosszabb.”³⁴⁸ Az őszinteség hiánya bénította meg a békesség erejét,³⁴⁹ úgy, hogy az egységi formula ma tényleg alkalmat adhat téves megítélésre.³⁵⁰ Zwingli egyelőre csak azt a reménységet fűzte hozzá, hogy Luther ezentúl óvatosabb lesz és nem ad alkalmat a katolikusoknak benne fegyvertársukat látni a svájci protestánsok ellen,³⁵¹ hogy a fejedelem jóindulata megmarad számára³⁵² és hogy műveit ezután nem fogják tilalom alá vetni a lutheránus területeken.³⁵³ Oekolampadius levele³⁵⁴ a szélcsendnek, egyúttal a baseli lelkész békeszeretetének a jele. „Nem tudtam multkori leveledből³⁵⁵ jól megérteni — írja nov. 24-én —, hogy a marburgi ügyben mi a szándékom: nyilvánosság számára akarsz-e valamit írni, vagy csak egymás közt biztatgotat a testvéreket. Erre, úgylátszik, nagy szükség van. Véleményem szerint az a megállapodásunk, hogy előzetes értesítés nélkül egyikünk sem ír a másik ellen, *a mi szokásunknak megfelelő*, hiszen mi voltunk nagyobbak a szeretetben. Úgy vélem, neked sem jut ilyesmi eszedbe, ha csak a lutheránusok meg nem támadnak bennünket.” Azonban Zwingli éppen ilyen támadást látott Osiandernek abban a néhány sornyi előszavában, amivel a marburgi cikkeket kinyomatta³⁵⁶ és a lutheránusok szószéki nyilatkozataiban. A fidei ratióban már egészen nyíltan szakít velük: a pápisták mellett úgy beszél róluk, mint akik „Egyiptom húsos fazekaihoz kíváncsoznak vissza” és tanításukat, mint Isten ígéjével ellenkező tévelygést, a leghatározottabban elveti.³⁵⁷ A hit kérdésében Luther éppen ilyen hevesen védekezik a svájciakkal megegyezés gondolata ellen. „Ha azt hallanátok, hogy Fülöp úr, vagy Luther az ő őrjöngő véleményüket elfogadta, az Istenért, el ne higyjétek!”³⁵⁸

Zwingli személyét aztán végleg meggyűlöli. Megemlékezik róla, hogy valamikor jóérzésű, derűs, derék ember volt, Marburg után azonban vakmerően elbizakodott.³⁵⁹ Isten büntetését látja halálában,³⁶⁰ amit előre megjósolt. „Tudtam hogy a zwingliánusok nemsokára elvesznek. Mint Péter jövendöli: a káromlás sietteti a romlást.”³⁶¹ „Proféta voltam, mikor azt jósoltam, hogy Isten nem fogja sokáig tűrni azokat a dühöngő, elvetemült káromlásokat, amikkel teljesekek voltak.”³⁶²

³⁴⁵ X. 925. l.

³⁴⁶ W. A. XXX. 3, 168. l.

³⁴⁷ *Stumpf* szerint Luther „sok szép szóval, krokodilus módra nagyon barátságosan” Zwingliana V. 205. l.

³⁴⁸ *Köhler* Zwingliana V. 247. l.

³⁴⁹ *Kradolfer* szerint „a marburgi cikkek belső valótlaniságot takarnak, és ez bosszulta meg magát. (Zwingli in Marburg. Berlin, 1870. 3. l.)

³⁵⁰ *Lang* (i. m. 72. l.) egyenesen „Fehlschlag“-nak, „unfruchtbare Halbheit“-nek nevezi.

³⁵¹ *Hottinger*: Helvetischer Kirchengeschichten Band III. (1708. Zürich.) 496. l. Zwingli levele X. 925. sz.

³⁵² Úgy veszi észre, mintha a hesseni udvar mindenestől elpártolna Luthertől. X. 925. szám. (317. l.) A fejedelem ajánlatot is tett Zwinglinek, hogy telepedjék meg Hessenben. (X. 931. sz.)

³⁵³ Régi, állandóan felpanaszolt sérelme a műveit sujtó tilalom. Ulmban sem volt szabad árulni, Nürnberg városa meg egyenesen tanácsí végzést hoz ezirányban 1526. júl. 14-én. Zwingli levélben tiltakozik az eljárás ellen. (VIII. 500. sz.)

³⁵⁴ X. 934. sz.

³⁵⁵ Ez a levél nem maradt reánk.

³⁵⁶ Érzékenysége túlzott; a bevezetés nagyon szerényen polemizál. (W. A. XXX. 3. 105. l.)

³⁵⁷ *Müller* Karl: Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. Leipzig, 1903. — 87—88. l.

³⁵⁸ *Enders* 6, 64. l.

³⁵⁹ *Tischr.* 4, 4023. sz.

³⁶⁰ Azért is vészelt el nyomorultul; ...amit keresett, megtalálta... (*Enders* 9, 139.)

³⁶¹ *Tischr.* I. 140. sz.

³⁶² *Enders* 9, 139.

Nemcsak : kívánta is ! „(Zwingli) vége, pusztulása eljő hamar, csak imádkozzunk érte buzgón!“³⁶³ Sőt még a halálon túl sem engesztelődik ki iránta ; rendkívül bántja az a tisztesség, amivel a mártír emlékének népe adózik. „Azzal csordul ki aztán a káromlás pohara, hogy még mártírnak kiáltják ki!“³⁶⁴ „Hogy valaki a mártírt játssza, ahhoz több kell, mint egyszerűen meghalni ; valami isteni ügy, amiért szenved és életét adja az ember : az pedig itt nincsen !“³⁶⁵ Augustinust idézi : Non poena, sed causa facit martyrem. El kellene kárhozni és ha Isten mégis üdvösségben részelteti, nagyon „extra regulam“ cselekszik.³⁶³

A nagy ellenfeleknek hittételekben nem sikerült megegyezniök ; a személyes ellentéték sem simultak el. Micsoda sikert jelentett Zwinglinek Marburg politikai szempontból? Hesseni Fülöp barátságát megnyerte, ez kétségtelen. De lehet, hogy a fejedelem hatalmát túlbecsülte, viszont a császárt a valóságnál sokkal veszélytelenebbnek látta.³⁶⁷ Nagy politikai tervei — amiket sokan igen fantasztikusoknak ítélnék — nem érhettek meg.³⁶⁸ Lutherék ebben a kérdésben szintén teljesen visszahúzódtak tőle. A szász választó, Luther hatására, újra a császárhoz közeledik. Augsburgban „a szászok el voltak határozva, hogy a „sakramentariusok“ kiszolgáltatásával vásárolnak békét. Melanchton igyekezett tüntetőleg távolodni tőlük.“³⁶⁹ A schmalkaldeni szövetségből kizárják őket,³⁷⁰ Velence nemcsak ki-neveti, hanem el is árulja,³⁷¹ I. Ferenc francia császár pedig a kezdeményező lépések után elhúzódik Zwingli terveitől. Efelett ítéletet mondani azonban már nem tartozik tárgyalásunk körébe.

A marburgi vita hosszú irodalmi harc zárófejezete. Itt omlott össze az a reménység, hogy a protestantizmus egységét meg lehet őrizni, mert itt nem lap-pangó szektákról, nem egyes személyek ellenmondó véleményeiről volt szó, hanem két reformatori alapélmény küzdött meg egymással. A megegyezés nem sikerülhetett, mert Luther és Zwingli egyéni hajlamai, vallásosságuk alaptörvényei különböznek. És Luthernek megadatott, hogy egy nagy nemzet, sőt egész Európa ujjongása közepette párviadalra szállott a fenyegetően hatalmas Góliáttal, győzelmét hatalmas tömegek érezték a magukénak. Zwingli lassanként minden régi szövetségesétől elválik : amint lángeleke ragadja, egyre inkább veszíti lába alól a talajt, fejlődésük fordított viszonyban áll egymással. Luther mint nagy álmodó kezdi s mint földi egyház szervezője végzi pályafutását, Zwingli pedig óvatos, körülhatárolt reformokkal indul el, hogy egyre merészebb feliratú zászlókat bontogasson. Az evangélium diadalának szerelmese lesz : a humanista fanatikus profétává érik. Korai halála, mint minden kettőtört pálya végső akkordja, elmossa élete nagy szimfóniájának kibékítő, feloldó tételét. Kördőjelek maradnak utána : kiki aszerint szegődik melléje vagy ellene, amint e kérdőjeleken túl isteni erők, vagy emberi akarások munkáját érzi. A Luther contra Zwingli perben nem a mi emberi ítéletünk dönt, hanem a történelmet igazgató örök Isten.³⁷²

Soós Béla.

³⁶³ Ugyanott 6, 222.

³⁶⁴ Ugyanott 9, 136.

³⁶⁵ *De Wette* Wilhelm : Briefe, Sendschreiben u. Bedenken Luthers. (1825—28.) IV.

352. 1.

³⁶⁶ *Tischr.* I. 220. sz.

³⁶⁷ XI. 1061. sz.

³⁶⁸ Zwingli politikájának a reális alapjaira *Kradolfer* mutat rá (i. m. 49. l.) *Usterivel* szemben (i. m. 78. és 81. l.).

³⁶⁹ *Anrich* : Martin Bucer. Strassburg, 1914. 51. l.

³⁷⁰ *Stähelin* i. m. II. 405., 416. l. *Baur* i. m. II. 645., 647., 650. l.

³⁷¹ *Stähelin* u. o. 406. l.

³⁷² A tárgyunkra vonatkozó magyar irodalom feldolgozása nem látszott szükségesnek, mert nagyrészen közismert külföldi művek adatainak feldolgozásából áll. Szabad legyen arra is utalnom, hogy a lehető teljesség igényével készülő Zwingli monografiámban az itt közölt anyag más elosztásban foglal helyett, ennél fogva itt esetleg elnagyoltnak látszó részletek kellő megvilágítást nyerhetnek. Éppen a tervezett nagy mű érdekében bárminő észrevételt, (esetleg a bibliografia teljessége szempontjából kisebb jelentőségű, nehezen hozzáférhető helyen megjelent cikkek szíves megemléztését) hálás köszönettel fogadok.

A német evangélikus liturgiai reformmozgalmak.

...ac sic fide, spe et charitate colatur. Quo fit, ut gloriam suam in nobis obtineat, dum non nobis currentibus, sed ipso miserente, promittente, donante, omnia bona accipimus et habemus. Ecce hic est verus cultus Dei et latria, quam in missa debemus persolvere.“

Luther: „De captivitate Babylonica.“

Bevezetés.

(Feladat és módszer.)

Feladatunk az *evangélikus liturgiai mozgalom ismertetése, kérdéseinek felsorakoztatása és bírálata*. A mozgalom néhány jelentéktelen kísérlettől eltekintve, az *evangélikus egyház németnyelvű területeire* terjed ki. Ami ezen a téren máshol történt, csak függvénye, messzi csapódott hulláma a németországi evangélikus egyház eme, ma annyira feltűnő életjelenségének.

Tárgyunkat *kétféle szempont* alatt vizsgálják: vagy a mozgalom különböző irányainak keletkezési idejét veszik tekintetbe és akkor az *időrend* szempontja adja meg a tudományos munka menetét, vagy a mozgalom különböző irányainak főtrendenciáját nézik s e *főtendencia* szempontja alatt mutatják meg a kérdést, adják meg bírálatait.

Az *előbbi módszernél két főcsoportot* különböztetnek meg: és pedig a *régebbi és újabb liturgiai reformmozgalmakat*. E felosztásnál az egyes irányokat a mozgalom keletkezésénél szereplő nevekkel kapcsolatban is emlegetik. Így szokták nevezni pl. a régebbi liturgiai reformmozgalmat — *Smend—Spitta-féle mozgalomnak*. Az *újabb mozgalom különböző irányainak keletkezési sorrendje a következő: a magas egyházi mozgalom — die hochkirchliche Bewegung —* mely idők folyamán több átalakulási folyamaton ment keresztül, mint látni fogjuk, azután az *Otto nevéhez fűződő irány, végül a berneucheni könyvben lefektetett irányelvek köré csoportosuló társaság irányja*.

Mint említettük, felvehető olyan sorrend is, mely az irányokban megnyilvánuló *főtendenciát* veszi a tárgyalás vezető szempontjául. Ennél az áttekintésnél a következő *négy főirányt különböztetjük meg*: 1. Az időrendi felosztásnál említett régebbi reformmozgalmat a liturgiai reformmozgalom *művészi irányának*, 2. a magas egyházi mozgalmat a kultuszban az objektívet kiemelő mozgalomnak vagy a *liturgiai reform objektív irányának*, 3. az Otto nevéhez fűződő mozgalmat *misztikus iránynak* és a berneucheniek mozgalmat *szimbolikus iránynak* nevezhetjük.

A két szempont alatt vázolt mozgalmakat azonban így is egységben tudjuk látni, mert időrend és főtrendencia, keletkezés és tárgyi szempont teljesen egybeesnek. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az egyik irányt jellemző főtrendencia nem kizárólagos sajátja a főtrendenciáról elnevezett iránynak, hanem lehet eleme akár-melyik másiknak is. Például a régebbi liturgiai reformmozgalomnak a művészire vonatkozó főtrendenciája ma már mindegyik mozgalomnak követelménye, ha más jelentéssel, értelmezéssel is. E dolgot a főtrendencia szerint való felosztást használja munkamenetében, mert ennek kihangsúlyozását tartja fontosabbnak.

Miután magyar theologiai irodalmunkban a liturgiai reformmozgalmak kér-

dését tudományosan még eddig senki fel nem dolgozta,¹ igyekszünk a mozgalmakat, amennyire csak lehetséges, főbb vonásaikban lehetőleg a szerzők, illetve képviselők szavaival, gondolatmeneteivel visszaadni. Az ismertetés hűségét szolgálja az egyes irányoknak munkánkban közölt egy-egy istentiszteleti formája is.

A különböző irányok ismertetése után, a bírálatot megelőzve, annak a liturgiai reformiránynak ismertetése következik, mely már megindulásával lehetővé tette, hogy az evangélikus egyházban állandó liturgiai reformtörekvések lehessenek. Ez irány ismertetése és alapelveinek leszögezése nemcsak a reformmozgalmak keletkezési lehetőségének adja magyarázatát, hanem egyúttal azt a reformatori alapelvet is, mely bírálatunk mértéke. E mérték fölismerése után következik végül úgy a régebbi, mint az újabb mozgalmaknak kiritikája.

A munka menete és módszere egyetlen kérdés felé vezethet, mely minden evangélikus mozgalomnak egyetlen problémája: a *kultusznak az Igéhez való viszonya kérdéséhez*. Ez a kérdés minden újabb megoldásnál újra csak nyitottá válik. Nyitottá, mert az Ige örökké kérdez és örökké felel Önmagának. Ez a mindenkori probléma, és a folyton megújuló megoldás is. Ha pedig azt kérdezzük, hogy a theologia melyik iránya ad döntő útbaigazítást a liturgiai reformok kiútjához, azt felelhetjük, hogy mindenkor az, amelyiknek egyetlen problémája az Ige.

A liturgiai reformmozgalom művészi iránya.

(A régebbi liturgiai reformmozgalom.)

A mozgalom Friedrich Spitta és Julius Smend nevéhez fűződik. Spittának 1891-ben megjelent „*Zur Reform des evangelischen Kultus*” című kis műve vezet be. Első tudományos jellegű könyve Smendnek 1904-ben megjelent munkája: „*Der evangelische Gottesdienst. Eine Liturgik nach evangelischen Grundsätzen*”. Sajtóorgánuma a Spitta és Smend szerkesztésében 1896-ban megindított és ma is megjelenő havi folyóirat: „*Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst*”.

Mi a mozgalom törekvéseinek lényege, milyen körülmények között indult meg, mi a mai állása?

A németországi evangélikus egyházak életében nem volt egyedülálló a régebbi liturgiai reformmozgalom. Minden egyházi territóriumnak megvolt kezdettől fogva a maga agendareformja. Közöttük a legnagyobb jelentőségűvé, már csak Poroszország történelmi fejlődésénél fogva is, a *porosz agendareform* lett. A németországi evangélikus istentiszteleti életben korszakalkotó 1822-ben kiadott porosz agendát a porosz felekezeti uniót keresztülvivő III. Friedrich Wilhelm állította össze tábornokadjudtánsával von Witzlebenel és udvari prédikátoraival. Az agenda nemcsak a felekezeti unió politikai céljait akarta szolgálni, nem is pusztán az istentisztelet rendjét, formáit uniformizálni, hanem az általános szellemi restauráció korának megfelelően, gazdag reformáció-korabeli liturgiai anyagot is akart a liturgus kezébe adni. Az agenda már megjelenésekor időszerűtlen, konzervatív, a gyülekezetektől idegen, sőt több szempontból ellentéteket kihívó volt, s nem tudott népszerűvé válni sok érdeme mellett sem. Eleve rajta volt a sok tekintetben kényszerrel keresztülvitt unió keserű íze. Archaizálása sem talált kedvező fogadtatásra. A királyi kényszer pedig, mely kötelezővé tette, teherként feküdt a gyülekezetekre, melyek közül némelyikbe csak erőszakkal lehetett bevezetni. Felekezeti szintelensége miatt már 1857-ben megjelenik az elégedetlen lutheriek pressziójára a régi lutheri formákat (exorcizmus, abszolúció, disztribúció stb.) tartalmazó „*Parallelformulare zur Agende*”, de az igényeknek ez a már zsinatformálta agenda sem felelt meg és így a reform a század végéig folyton napirenden van. Az új kiadás előkészítése nemcsak a kiküldött előkészítő bizottságot foglalkoztatta, hanem főkérdése volt az egész korszaknak. Mindenki hangsúlyozta.

¹ Azóta jelent meg, hogy e mű már nyomdakész állapotban volt, Jánossy Lajos műve: „Az evangélikus liturgia megújulása történeti és elvi alapon. Budapest, 1932. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája” 8° 224. l.

hogy az agendát a reformáció szellemében kell elkészíteni. Ezért is jelennek meg egyre-másra a lutheri liturgiai örökséggel foglalkozó művek a mult század nyolcvanas éveiben: 1884-ben *Spitta* műve: „*Luther und der evangelische Gottesdienst*“, 1887-ben *Gottschické*: „*Luthers Anschauungen vom Gottesdienst und seine tatsächliche Reform desselben*“. *Smend* maga is Luther liturgiai törekvéseivel foglalkozik, mint azt 1896-ban megjelent egyik legnagyobb szabású munkája mutatja: „*Die evangelischen deutschen Messen bis zur Luthers deutscher Messe*. A felsorolt kiragadott példák mutatják, hogy mennyire foglalkoztatta ezidőben már a régebbi liturgiai mozgalom egyes képviselőit a reform kérdése. Az 1895-ben megjelent új porosz-agenda nagy csalódást váltott ki. Lényegileg nem hozott újat. Hiányzott belőle az alapvető liturgiai egység; az istentiszteletet bevezető ú. n. liturgiális része és a predikáció minden összefüggés nélkül állott egymás mellett; indokolatlanul indult meg előkészítés nélkül azonnal a bűnvallással az istentisztelet; értelmetlenül következtek egymás után a régen meghaladott formák; hiányzott a gyülekezeti szempont; nem vette figyelembe az agenda a művészi követelményeket, a szakramentális istentiszteletek lényegének új história-kritikai irányú megvilágítását, általában a kor liberális szellemét. 1895 június 13-án a törvény kötelezővé, de nem népszerűvé tette az agendát. Liberálisabb körök a kötelezést egyenesen elviselhetetlennek tartották. A gyülekezetek archaizáló formáival, hangjával, mesterkéltségével állottak szemben teljesen idegenül. Ha „*unsere heilige Liturgie*“-nak is mondták az új liturgiát egyes porosz vezetőférfiak, miseszzerűen változhatatlannak gondolták is, a reformkívánások, melyek rendszerezetten a régebbi liturgiai reformmozgalomban nyertek kifejezést, mindenütt felhangzottak.

A mozgalom élére *Spitta* és *Smend* állott. Jellegét és irányát is ők határozták meg; személyiségük, törekvéseik bélyege ma is rajta van. Ez a két, erős művészi hajlammal megáldott, finom ízlésű reformer lutheri tradíciókon nőtt fel. *Spitta* a nagy egyházi énekköltő-szuperintendens *Philipp Spitta* fia, északnémetországi születésű, maga is kiváló hymnológus, előbb pap és docens a rajnavidéki Bonnban, majd a mozgalom megindulásakor strassburgi professzor. *Smend* 1893-tól szintén strassburgi, később münsteri professzor, ugyancsak hymnológus, a *Bach*-kultusz megindítója és egyik legnagyobb propagátora. A terület, melyen élnek, úgy nemzetiségi (német—francia), mint felekezeti (evangélikus, református, római katolikus) szempontból vegyes lakosságú. Ennek a vegyes nemzetiségű és felekezeti városnak a theológiáján mindketten a mérsékelt liberális irányt képviselik, ha nem is állanak a história-kritikai, vagy éppen vallástörténeti irány kimondott harcosai közé. Mindenesetre határozott ellenségei a poroszországi kötött és lutheránus orthodoxiai szellemnek. Törekvéseik támogatóját láthatták a nagy *E. Chr. Achelis*-ben, ki a *Monatschrift für Pastoraltheologie* V. évfolyamában megjelent „*Die Wahrheit und Wahrhaftigkeit in unseren Gottesdiensten*“ című cikkével váltott ki nagy hatást a reform érdekében.

A régebbi liturgiai reformmozgalomnak először is az istentisztelet lényegét kellett tisztán látnia. „*Die selbständige Bedeutung des öffentlichen Gottesdienstes für das Leben der Gemeinde begründen, ist unsere Aufgabe*“ — mondja *Smend*.² Az istentisztelet önálló jelentőségű, valami olyasmit nyújt, ami nem pótolható, nem helyettesíthető semmivel sem. Ezért meg kell szabadítani minden olyan célkitűzéstől és elemtől, mely nincs legbensőbb lényegében. Ezzel adott az istentiszteleti reform egyik alapvető törekvése. Többször hangoztatja, hogy az istentiszteletnek liturgiai egységnek kell lennie és célja önmagában adott: „*feierndes Erlebnis der uns von Gott vergönnten Glaubens- und Liebesgemeinschaft*.“³

Az istentisztelet lényegének ez a felfogása magával hoz egy újabb vonást: az istentisztelet ünnepélyes élmény kifejezése, tehát élnie kell a kifejezés művészi formáival.

Az élmény azonban nem az egyesé, hanem a gyülekezeté s ezért ki kell domborítani az istentisztelet gyülekezeti jellegét.

² Der evangelische Gottesdienst. 14. old.

³ I. m. 10. old.

A régebbi liturgiai reformmozgalom főbb törekvései rövid megfogalmazásban ezek. Lássuk most már kifejtve őket.

A kultusz a gyülekezeti életben önálló jelentőségű, tehát nem állhat semmilyen lényegétől idegen cél szolgálatában. A *Spitta—Smend* iránynak ez a kultuszi élet területén következetesen keresztülvitt gondolata egyike az irány leggyümölcsözőbb törekvéseinek és a törekvések egész sorát nyitja meg: szembeszáll a nyilvános istentiszteleti prédikáció egyeduralmával, a kazuáliák babonás felfogásával stb., de mindennél lényegesebb, hogy az irány képviselőit az istentisztelet lényegének tisztázására készíteti. Mi az istentisztelet lényege? *Smend* éppen az istentisztelet önálló jelentősége megállapításának során jut el a következő meghatározáshoz: „*Der Trieb zu feiern dem Erlebnis der uns von Gott vergönnten Glaubens- und Liebesgemeinschaft ist ja offenbar eine Äusserung des Gemeingeistes, mit dem die Gemeinde steht und fällt*“.⁴ Ez a felfogás érvényre juttatja *Spitta* és *Smend* támadó tendenciáját mindazzal szemben, ami a kultuszi élet terén római katolikus jellegű. Így szembeszáll a kultusz törvényszerű előírásával⁵, érdemszerző jellegével, a kultuszi tevékenység papivoltának kidomborításával, mely a gyülekezet passzív szereplését vonja maga után, általában az egész életnek szent és profán szférákra való alapvető kettéválasztásával, a kazuáliáknál a nyújtott üdvjavak anyagi és varázsszerű, babonás felfogásával. Hogy minél jobban kidomborodjék az evangélikus kultusz minden sajátsága, *Smend* gyakran mutat rá a római katolikus kultusznak arra az evangéliumellenes alapvonására, hogy a kultusz célja az Istenre való kiengesztelő ráhatás, melyre Istennek naponként van szüksége. — A misének az erkölcsi életre való tulajdonképpen neutrális magatartásával szemben pedig reávilágít az evangélikus kultusznak lényegéből folyó (testvérközösség a gyülekezet) erkölcsi életet gyűjtő és tisztító következményeire.

A római katolikus kultusszal szemben azonban nemcsak azért foglal állást a régebbi liturgiai mozgalom, hogy egyrészt rámutasson az evangélikus istentiszteletben található róm. kath. kultuszi csökevényekre, másrészt vele ellentétben annál jobban kimutassa az evangélikus istentisztelet sajátos lényegét, hanem azért is, mert mint eddig minden evangélikus liturgiai reformmozgalom, úgy a *Spitta—Smend*-mozgalom is a „*katholizálás*“ gyanujába esett.

A régebbi liturgiai reformmozgalom, egy a forma iránt érzéketlen korszakban, melyben az evangéliumi protestantizmus lényegét a formák megvetésében látták, azt hangsúlyozta, hogy a *művészi forma elengedhetetlen követelménye az evangéliumi kultusznak*. *Luther* számára a művészi forma általában véve adiaphoron volt, miután az istentisztelet a kor szükségletének megfelelően pedagógiai színezetűvé vált. A lutheri istentiszteleti formák ezzel a színezettel nagyjában megmaradtak, sőt az orthodoxia, racionalizmus és kisebb-nagyobb református hatás alatt a pedagógiai színezet döntő jellegűvé vált. A felfogás nemcsak az istentisztelet művészi egysége ellen vétett, de, amennyiben az istentisztelet kifejezési eszköz, általában a kultusz művészi jellege ellen is. Innen érthető a régebbi liturgia reformmozgalom éles támadása, úgy az istentiszteleti helyet, mint magát az istentiszteletet tekintve minden, a kultikus téren található izléstelenség, formátlanság, művésziatlenség ellen. „*Ja was sind wir Evangelischen in unseren Gottesdiensten doch für geschmacklose, unkünstlerische Menschen! Ganz verbohrt in die Vorstellung, dass es auf die Form gar nicht ankomme, zwingen wir die heiligen Handlungen unserer Gottesdienste, die doch nun einmal äussere Gestalt haben müssen, in die möglichst unpassenden Formen*“.⁶

Ha pedig a művészi kifejező eszköze a kultusznak, mindaz, ami tartalmát kifejezésre juttatja s tőle nem idegen, helyet kap benne. A kultuszi épület nemes és fényes formája, művészi díszítése, színes üvegű ablakok, melyek ünnepélyes tört fényt adnak, hideg fehér falak helyett meleg színekkel kifestettek, szimbólumok, jelentőségteljes bibliai mondások, az orgona hol fenségesen hatalmas, hol

⁴ I. m. 10. oldal.

⁵ Protestáns talajon ez az „*unsere heilige Liturgie*“-felfogás.

⁶ *Spitta*: Zur Reform des evang. Kultus. 18. oldal.

szelid, édes hangjának zengése nem teszük pogánnyá, római katolikus ízűvé a kultuszt. A kultusz minden darabjának, mert a kultusz, mint kifejezési eszköz maga rokon is a művészettel, művészinak kell lennie. A művészietlen, régi formátlansággal tüntető hagyományokhoz ragaszkodó protestantizmus meggondolkozató közelségbe jutott a római katolizmussal, hiszen régi istentiszteleti formáihoz, illetve formátlanságaihoz a változhatatlanság, kizárólagosság és csalatkozhatatlanság törvényszerűségével ragaszkodott. „*Der Evangelische, der sich dagegen wehrt, ist entweder völlig unklar über das, was uns von dem Katholizismus unterscheidet und unterscheiden muss, oder er hängt in einer Weise an der Ueberlieferung seiner Konfession, die ihn in bedenkliche Nähe zu den Katholiken bringt.*“⁷

Természetesen a kultusz művészi vé tételéhez elsősorban az *istentisztelet művészi egységének* a kidomborítása tartozott. Mindannak, ami a régi mise csökevényeként maradt meg az evangélikus kultuszban, el kellett vesznie. „*Ich schicke meinem gestrigen Briefe sogleich einen neuen nach, mit dem ich weiter meine Ueberzeugung begründen möchte, dass wir mit Sorgfalt darüber zu wachen haben, dass alles Römische aus unserer Gottesdienstordnung verschwindet ; dass dann aber auch nicht ein lebloses, totes Ding zurückbleibt, sondern, dass die aus dem Gottesdienste der alten Kirche herübergenommenen Formen sich zu einer neuen lebendigen Einheit zusammenschliessen.*“⁸

Az *istentiszteletnek tehát liturgikus egységnek, művészi organikus egységnek kell lennie.* Eltekintve attól, hogy az istentisztelet ú. n. liturgiális, agendális részét szoros kapcsolatba kell hozni a prédikációval, elsőrendű követelmény, hogy a liturgiai egyensúlyra is vigyázni kell ; a liturgiális és prédikációs rész nem ruinálhatják le egymást. Ennek a követelménynek szolgál *Smendnek 1908—1910-ben* először kiadott agendája : „*Evangelisches Kirchenbuch*“, az *Arper—Zillesen-féle* háborús és háborúutáni agendák, melyek az istentiszteletek liturgiális részét a liturgiális, illetve kultuszi egység szempontja alatt dolgozzák fel, különösen pedig *Voss* könyve, mely theoretikus bevezetés után gyakorlati példákkal mutatja meg a teljes istentisztelet helyes felépítését.⁹

A régebbi liturgiai reformmozgalom törekvései között végül ott találjuk az istentisztelet gyülekezeti, közösségi gondolatának kidomborítását. Az istentisztelet a gyülekezet vallásos tudattartalmának ünnepi kifejezése, a keresztyén hívők gyülekezetéé, mely bírja az üdvöt és a birtoklás örömeinek közösen ad kifejezést. A szempont kidomborítása megint új. *Smend* találóan jegyzi meg, hogy az evangélikus egyház az *Augustana VII.* pontjának annyira a dogmatikai és apologetikai oldalát élezte ki, hogy elejtette belőle a közösség gondolatát. Az *Augustana VII.* pontjában pedig : Az egyház a szentek közössége, melyben Isten igéje helyesen taníttatik és a szentségek helyesen szolgáltatnak ki — a közösségről szóló rész a főmondat, míg az Igeről, szentségekről szóló a viszonyító mondat. A kiindulási pont tehát a hívők közösségének, a gyülekezetnek gondolata. A *Sulze* gyülekezeti gondolatának alig van nagyobb öntudatosítója a régebbi liturgiai reformmozgalomnál. Abban az evangélikus egyházban, melyben szinte római katolikus-felfogásszerűen élt a pap és a laikus közötti különbségtétel, óriási jelentősége volt s van annak a gondolatnak, melyet *Smendék* oly következetesen propagáltak ; hogy a pap, ha a gyülekezetnek mandatáriusa is a kultuszban, de maga is tagja a kultuszi gyülekezetnek. A gondolat kidomborítása az úrvacsorai istentiszteletnél volt a legszükségesebb, hiszen az úrvacsora közösségi jellege már-már teljesen elveszett. A gyülekezeti szempont jut érvényre a gyülekezeti ének (*Wir-Lieder*) kihangsúlyozásánál, az istentiszteleti helynek a gyülekezeti szempont alatt való berendezésénél (*oltár nem választható el ráccsal a gyülekezeti helytől, mint choris [Chorraum], az úrvacsora az úrvacsorai asztalnál ülő csoportoknak osztandó ki, az úrvacsoránál a presbýterek aktíve résztvesznek stb.*) A kazuális istentiszteletek a régebbi liturgiai reformmozgalom törekvései alapján mind gyüle-

⁷ Spitta : I. m. 17. oldal.

⁸ Spitta : I. m. 54. oldal.

⁹ Voss : Der Gottesdienst als liturgische Einheit. 1915.

kezeti jellegűek, gyülekezeti istentiszteletek. A keresztelésnél a gyülekezet a gyermekfelvevő alany, a konfirmációban a gyülekezet veszi fel a konfirmandusokat a gyülekezet nagykorú tagjai közé, az esketés nemcsak a család, de a gyülekezet ünnepe, a temetési istentisztelet a gyülekezetért van. A keresztyén kultusz, istentisztelet, a legnagyobb közösségi kapcsolat a világon, — Smend folyton ismétlődő megállapítása szerint.

A liturgiai reformmozgalom művészi iránya nemcsak a múlté; reformtörekvései ma is követelményekként állanak fenn, s legnagyobbbrészt maradandó értékűek. A római katolikum kiküszöbölése a kultuszból, küzdelem a kultusz egyoldalúan tanítójellege ellen, a gyülekezeti jelleg, liturgiai művészi egység kidomborítása, a „*laikus elem*“ nagyobb mértékű aktívva tétele, szépség, ünnepélyesség a kultuszban, a kultusz céljának öntudatos tisztázása, a kultusz elevenné tétele, mind olyan elvi jelentőségű gondolat, mely örök reformtörekvése, megvalósítandó követelménye az evangélikus kultusznak. Több, mint harmincéves multa tekint vissza ez a reformmozgalom. Az irány vezére, Smend úgy régi, mint újabb írásai-ban a kultuszt antropocentrikusan fogta fel. A hangsúly az emberi oldalon van: „*Der Gottesdienst der Gemeinden ist die festliche Vergegenwärtigung des Heils in Form des Wechselverkehrs.*“¹⁰ „*Die der Idee unseres Gottesdienstes entsprechenden Lieder, Gebete, Lektionen sind der unmittelbare, d. h. festliche Ausdruck der schristlichen Gewissheit.*“¹¹ A prédikációt illetve „*ihrem Inhalt nach darf sie nichts anderes sein, als Ausdruck persönlicher Überzeugung und Gesinnung.*“¹² „*Zwiesgespräch der beati possidentes, ja, das will und muss die gottesdienstliche Rede sein.*“¹³ A gyülekezeti, illetve: „*Ihr Kultus hat sein Wesen nicht in der Pietät gegenüber altüberkommenen Formen und Formeln, sondern in der Aktualität, die Gottes Heil als Gegenwart erleben und bekennen will.*“¹⁴ „*Das gesammte Gottesdienst ist Darstellung des Heils.*“¹⁵

A mozgalom tulajdonképpen a — kultusz lényegét illetve — *Schleiermachi* irányban haladt, mely szerint az istentisztelet kifejező cselekvés, a gyülekezet élményének ünnepélyes kifejezése; maga az Isten is az istentiszteletben csak az emberi, a gyülekezeti öntudat tartalma: *Gott selbst kommt eigentlich nur als Inhalt des Gemeindebewusstseins in Frage, nicht aber als Selbsthandelnder, sich Offenbarendes*“ — mondja Schian¹⁶ az irány bírálatánál.

A liturgiai reformmozgalom objektív iránya.

1918-ban *Hochkirchliche Vereinigung* néven papokból és laikusokból egy szövetség alakult, mely már nevével jelezte, hogy milyen irányú liturgiai reformtörekvései vannak. A még ez évben Hansen és Mosel evangélikus lelkészek aláírásával megjelent alapvonalak összefoglalják reformkövetelményeit. Ezek lényegileg a következők: A Hochkirchliche Vereinigung az *igehirdetés túlsúlyával szemben a szent szakramentumok és objektív karakterük jelentőségének erősebb hangsúlyozását*, azaz ex opere operato hatásuk kiemelését kívánja. Kiszolgáltatásuknak egyházi rend szerint¹⁷ kell végbemenniük. Biztosítani akarja a gyülekezetnek az istentiszteletekben való lehető függetlenségét az emberi szubjektivitástól s egyúttal közteret akar nyitni a *gyülekezet öntevékenységének*. A *prédikáció helyes korlátok közé szorításával* az evangélikus istentisztelet gazdagabb liturgiai kialakítására is tör. Kívánja, hogy ebben az evangélikus egyház a rómainál tanuljon és az istentisztelet tartalmát hozzáértő szent formákban nyujtsa. Itt az ó-egyház templomi

¹⁰ Der evangelische Gottesdienst. 1904. 21. oldal.

¹¹ U. o. 21. oldal.

¹² U. o. 23. oldal.

¹³ U. o. 24. oldal.

¹⁴ U. o. 24. oldal.

¹⁵ U. o. 25. oldal.

¹⁶ Grundriss der Praktischen Theologie. 1922, 97. old.

¹⁷ Aug. Confessio. Art. 14.

oltári díszekre, liturgiai zenére, gazdagabb ornátusára stb. gondol. Ezekben a szép, nemes és valóban népi szempontok érvényesítését kívánja. A reformáció egyházaiban is meg akarja honosítani a kegyes szokásokat, templombajárás kötelező voltát, imaórákat, evangélikus kolostori életet. Öntudatosná akarja tenni az egyház híveinek lelkében az egyháznak Krisztustól rendelt, látható üdvintézmény jellegét s épen úgy azt is, hogy az evangélikus keresztyénség Isten egyetemes egyházához tartozik.

1924. végén a Hochkirchliche Vereinigungból kivált a „Der Hochkirchlich-Oekumenische Bund“, mely még határozottabban s egyúttal univerzálisan akarja érvényesíteni a magasegyházi törekvések gondolatait. Ez a szövetség már dogmatikailag szélesen megalapozott, alapvonalában nagyszabásúbb. Törekvéseit „Una Sancta“ címmel megindított folyóiratában közli. Ezek a következők: A „Hochkirchlich-Oekumenischer Bund“ olyan keresztyén hívőknek egyesülése, akik az Úr és szent egyháza szeretetétől hajtva Istenországa földi épületén együtt dolgoznak és közös munkára akarnak fogni minden keresztyénnel, akiket ugyanaz a törekvés hajt az egy szent katholicus, azaz egyetemes és apostoli egyház érdekében. Ennek a munkának közös talaja a régi osztatlan egyház talaja. I. A Hochkirchlich-Oekumenischer Bund rendíthetetlenül állva ezen a talajon, magát hozzátartozónak vallja

1. a mi Urunk és Üdvözítőnk, Jézus Krisztus által alapított egyházhoz, mint látható isteni intézményhez ;

2. a Szentírás isteni kijelentésű Igéjéhez, mint a hit és élet szabályozójához és zsinórmértékéhez,

3. az oekuménikus szimbólumokhoz, mint az összegyház hitvallásához.

II. Ennek megfelelően állást foglal az ó, osztatlan egyház javainak helyreállítására mellett ott, ahol azok veszendőbe mentek ; tehát állást foglal

1. az egyház és a *successio apostolica* alapján álló püspöki szervezet Krisztus által alakított szent hivatásának tekintélye ;

2. a szent szakramentumok objektív karakterének elismertetése és üdvös használatukra való gondos nevelés érdekében ;

3. állást foglal az ó-egyház liturgiájának, különösen a szent eucharistiának, mint a keresztyén istentisztelet főrészenek és magvának visszaállítására ;

4. az egyházi év szakjaival kapcsolatos egyházi gyakorlat megújítása ;

5. a kolostori hivatások újraélesztése, velük kapcsolatban a belőlük később kinőtt laikus rendek és lelkigyakorlatok szokása érdekében.

Törekszik továbbá, híve az Úrnak János ev. 17 : 21-ben foglalt ígéretében, szoros kapcsolatra és lehető legbensőbb kapcsolatra minden keresztyénnel, akik ugyanazon a közös talajon állanak, tekintet nélkül ország és felekezeti határokra. Belépésre hívja szívélyesen mindazokat, akik a Krisztus egyháza ökümenicitása és katholicitása érdekében sikraszállanak az alapszabályok szerint.¹⁸

A Hochkirchlich-Oekumenischer Bund mozgalma megerősödésében nagy szerepet játszottak az ökümenikus jellegű különféle internacionális és interkonfessionális mozgalmak, különösen a *Söderblom* által megindított stockholmi mozgalom megindulása, melyekben törekvései helyességének igazolását, egyúttal nagyobb körben való elismertethetésének lehetőségét biztatóan érezhette. A mozgalom kimondott nagy jelentőségre akkor tett szert, mikor szellemi vezére és a most már az *Una Sancta*-val egygyé lett *Die Hochkirche* című sajtóorganumának szerkesztője a jelenkor egyik legnagyobb nevű teológusa *Friedrich Heiler* lett. A mozgalom tulajdonképpeni reprezentánsa ma már ő, s így a mozgalom törekvéseinek áttekinthető programját az *Una Sancta*-ban megjelent egyik Hochkirchliche-Vereinigung konferencia-előadásából ismerhetjük meg.¹⁹ Az előadás címe : *Evangelisches Hochkirchentum*. Kiinduló pontja az, hogy a reformáció által felfedezett *gratia sola* titkához hozzá kell vennünk Isten egyháza dicsőségének és gazdagságának az *Una Sancta Catholica et apostolica ecclesia* gondolatát. Ezt a

¹⁸ *Una Sancta*. 1925.

¹⁹ *Una Sancta*. 1926. 1., 2. füzet.

gondolatot a protestantizmus elejtette az *ecclesia invisibilis* egyoldalú hangsúlyozásával. Pedig az *evangéliumi keresztyénség lényeges vonása a katholicitás*. Luther, Kálvin, Lóhe tudnak róla, Johannes Gerhardt az evangélikus keresztyénség apológiáját *Confessio Catholicának* nevezi. Schleiermacher, Schelling, Vilmar, Adolphe Monod, Keble és Newman, mind látták a régi keresztyén egyház ideálját. A svédek legnagyobb gondolkozója Erik Gustaf Geijer upsalai katedróján szintén a világnak a katolikus gondolathoz való szeretetéről beszél. A *stokholmi konferencián* az Una Sancta zászlaja alatt gyültek össze a protestáns és keleti egyházak vezetői. „Isten nagy csodát tett napjainkban, megnyitotta látásunkat egyházába rejtett kimeríthetetlen értékgazdagsága számára, megtanított arra, mit jelent az, ha valljuk: hiszek egy szent katolikus keresztyén anyaszentegyházat.” Mint látjuk *Heiler az egyháznak, mint Krisztus látható testének gondolatára utal. Az egyház univerzális életközösség, communio sanctorum, azaz a földi zarándok-egyháznak a megdicsőültek mennyei egyházával való hit- és szeretet-közössége*. Ez a szentek gyülekezetével való univerzális életközösség az igazi katolikus embernek a titka, ez adja neki a végtelen messihi tekintetet és a határtalanul szerető szívet. „Hogyha mi ezt az univerzális egyház-gondolatot ugyanazzal az erővel és örömmel igeneljük, mint az Istennek egyedülható kegyelméről szóló tiszta drága evangéliumot, akkor megragadnók az evangélikus magasegyháziság evangélikus katholicitásának legmélyebb értelmét.” Miután pedig a dogma a tiszta evangélium megőrzése, ezért a dogma az evangéliumnak legerősebb fegyvere. *Csak a dogma biztosítja az össz-egyházzal való hitegységben az Írás tiszta és teljes megértését*. A dogma véd meg a szubjektivitástól. „*Ecclesia universalis errare non potest*.” Idézi Aquinoi Tamást Heiler. Ezért igent mondani az univerzális egyházhoz annyit jelent, mint igent mondani a régi egyház dogmájához. A régi dogmák mellett áll az evangélikus katholicitás hitvallási irata a *Confessio Augustana*. Nem Oekumenikus szimbólum, hanem partikuláris épügy, mint a tridenti kánonok és épen ezért nem állítható egy fokra az oekumenikus szimbólumokkal. „De ez a *gratia sola*-ról való reformátori evangéliumnak a dogmatikai dokumentuma és nemcsak az, hanem ez tesz bizonyosságot a régi lutherizmus akarataról, mely megkívánja őrizni a régi egyházzal való töretlen kontinuitást.” Ez a kettős alaptendencia teszi a lutherizmus keretén belül *minden magasegyházi reform Magna Charta-jává a Confessio Augustanát* anélkül azonban, hogy az evangélikus katholicitás minden kérdésére kimerítően megfelelné. A dogma tekintélyét a püspökök személyes tekintélye egészíti ki, teszi hatékonyá. Az embernek szüksége van a tekintélyre, részint a tekintély vezetése és fegyelme szempontjából, másrészt azonban az alázatosság gyakorlásáért. A püspöki hivatal különös isteni megbízatást jelent, azonban csak akkor teljesen evangélikus és teljesen katolikus, ha megszakíthatatlan történeti összefüggése van az apostolok pásztori-, papi-, tanító-hivatalával, tehát megvan nála a *successio apostolica*, melynek jelentősége nem egy mágikus fluidumnak a közvetítése, hanem a keresztyén egyház megszakíthatatlan kontinuitásának szimbolikus megerősítése. Ez a *successio apostolica a charisma veritatis certum — Ireneus szavaival*. A *successio apostolica* elvetése mindig a tradíciótlanság megerősítése, individualizmus az egyetemes egyház lelke ellen. A püspökök kollégiuma az apostolok kollégiumának folytatása, mely képes kötelező normákat adni a keresztyén hit és erkölcsi élet számára. Hogy az univerzális egyház a dogma és az episcopatus nem maradnak merev intézmények, azt az egyház hiveinek sakramentális élete teszi lehetővé. *A sakramentális élet követeli a papi hivatalt, illetve hivatalos papságot, melyet Krisztus ordinál*. A sakramentalizmusnak opus operatum jellege van. *Lutherrel együtt ellensége a spirituálistizmusnak*. Isten érzéki formában szállt le. Ezek az érzéki formák Luther számára: a próféta Ige, az Emberré lett Istenfia, a kisedd a jászolban, a fájdalom embere a kereszten és végül a szent sakramentumok, a keresztség vize, az Úrvacsora kenyere és bora és a bűnök abszolúciója. Ezekhez járul az eucharistia, az oltár legszentebb sakramentuma, Krisztus egyházának tűzhelye, mely nélkül kialszik az egyház gondolata. A *gratia sola* éppen az eucharistiában jut a legerősebben kifejezésre. *A szerzetési igék Luther szerint is „az evangélium rövid foglalata”*. „A lutheranizmusnak katolikus

szakramentum-tradíciójával és Krisztus reális praesentiájában való hitével nem szabad magát megszegyeníttetnie attól a reformált keresztyénségtől, mellyel négyszáz évvel ezelőtt a reális praesentiáért hadakozott.“ *A reális praesentia megvédése ma inkább a reformátusok dicsősége, mint ezt például Wilfred Monod „Pour communier“ c. könyve mutatja. A főszakramentumok mellett életre kell támasztani a másodlagos szakramentumokat: a bérnialást, bűnbánatot és utolsó-kenetet, a papszentelést és a házasságot.* A szakramentális élet föltámasztása érdekében követeli a magasegyházi mozgalom a liturgia ápolását. *A liturgia Krisztus egész testével való közösség, a communio sanctorum-ban való élet. Ezért kell visszatérnünk az egyetemes egyház imaéletéhez, az egyházi évhez, a széphez, mint Isten titokteljes képmásához, képekhez, szobrokhoz, virágokhoz, gyertyákhoz, színekhez. Az ilyen kultikus élet az igazi katolikus és igazi evangélikus: soli Deo gloria — sola gratia.* S itt elesik az evangélium magaslata mellől teljesen az érdem gondolata. *A templom és oltár nemcsak az Úrvacsorának a helye, hanem az isteni jelenlétnek a szimbóluma is.* A szakramentális liturgikus életet azonban csak különös vallásos közép-pontok, a kolostorok tudják meghonosítani az evangélikus egyházakban. *Az evangélikus szerzeteseknek kell megmutatniok a világnak, hogy a szellemi élet a meditációban, imádságban, aszkézisekben istentisztelet és a test-lélek szolgálata, állandó imaközösség az Istennel és áldozatkész caritas.* A szerzetesi élet mellett ki kell fejleszteni a *tertiarius rendet. A programmba beletartozik tehát a látható egyház, a dogma normatíva, az auctoritatív püspöki hivatal successio apostolicá-va, a szakramentum, mint opus operatum, a lelkesi hivatal, az eucharistia kultusza, a liturgia és a szerzetesség; mindez természetesen a masszív katolikus babona és csalhatatlan pápa és az ő codex juris canonici-je nélkül.* Az üdvbizonyosság mennyországát lehozni a szegény emberi szívekbe és ezáltal a menny által erőt adni a test-lélek szolgálatában való áldozatos életre — ez és nem más, végső célja a magasegyházi mozgalomnak és erre valók a dogma és a püspöki hivatal. Szakramentum és liturgia, szerzetesség és terciariusság pusztán szolgáló eszközök, de épen azért ezek az eszközök nem is abszolútak. A magasegyházi mozgalom nem tartja magát kizárólagosnak és csak a két véglelet itéli el, a kizárólagos Rómát és a kizárólagos protestantizmust. Nem akar leszorítani az evangélikus egyházban semmi evangéliumi irányt, örvend a puritán reformátusságnak, az anglikánizmusnak, általában az adományok sokféleségének, de amint minden más forma számára megkívánja a szabadságot, úgy igényli ezt a maga számára is.

Ezek után természetes, hogy a magasegyházi mozgalom kemény kritikával áll úgy a római egyházzal, mint a protestantizmussal szemben. *A mozgalom H. Hansen: „Stimuli et sclavi i. e. Theses adversis huius temporis errores et abusos, quas publice sive disputando sive scribendo defendet H. Hansenius“ 1917. című röpiratával indult meg.* A negyedik pont a reformációt deformációnak nevezi, miután jóhiszemű törekvései nagyrészt csődbe jutottak. A régi egyház reformációja szükséges volt ugyan, másrészt azonban eltévesztett. Hansen 95. tétele az evangélikus kegyesség egyoldalúsága ellen kel ki. Az egyház gondolata, amelyet hangsúlyoz, az egyház katholicitásaé. Nála éppen természetes, hogy az igazi egyház egységes és egyetemes, hogy az igazi norma az egyház élő hagyománya, melynek mindenestre legfőbb alkotórésze a Biblia, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az Írást az egyház kanonizálta és ha nem az egyház tenne bizonyosságot az evangélium mellett, nem tudnók, hogy tulajdonképpen mi az evangélium. Az érdemgondolat elejtésével helyesli a bőjtöt. A szakramentumok végrehajtásuknál fogva hatnak, a gyónás és a papszentelés szakramentumok, ha másodrangúak is. A 90-ik pont határozottan mondja ki, hogy vissza kell térni az igazi katholicitáshoz. A Hochkirchlich-Oekumenischer-Bund hivatalos folyóirata, az Una Sancta, megindulásakor Hansen 95. tételéből 43-at azzal a megjegyzéssel közöl, hogy nem indulhat jobban, mint ezeknek a téziseknek újra való leszögzésével.

Hogy fogalmunk legyen egy evangélikus mise — *evangelisches Hochamt* — rendjéről, álljon előttünk a *Die Hochkircheben*²⁰ található tervezet, melyet Granden-

²⁰ 1924. VIII. szám.

berger közöl. Vezetőgondolatokul a következőket bocsátja előre : egy valóban evangélikus gyülekezetben az ünneplő közösségnek közvetlenül kell szemben állania Istennel. A fungens pap a szolgálatban résztvevő többi, papimódon szolgáló gyülekezeti tagoktól sajátosan különbözik a szolgálatban való vezető helyzete által. Ez a szembenállás : itt a gyülekezet, ott az Isten, felülmulhatatlanul nyer kifejezést a templomokban, a bazilikákban. A chorus a maga főoltárával nyugvópontja az Isten felé irányuló lelkeknek. A felsiető papban a gyülekezet önmagát látja az Isten felé való vágyakozásban. Egy hívő szív sem közeleg Istenhez meghallgatás nélkül. Ezért a leszálló pap a beteljesedés kifejezése és nem jön üres kezekkel. A könyvek könyvében láthatóan hozza az Úr Igéjét, majd ismét láthatóan Isten kegyelmének és irgalmának bizonyítékát, a test és vér legszentebb szakramentumában. Egy csaknem a gyülekezet közepében álló asztal szolgálhat a javak kiosztására, hogy azután a szimbólumok ismét a főoltáron álljanak, mint az Isten szeretetének örökkévaló jelei. Az emberi lélek erősen áll az érzékek kötelekében, ezért helyes dolog minden érzék által hatni rája. Ornátus, az egyházi év színei, a tömjénfüst fellege és illata, mind alkalmas erre. Az egész istentisztelet azonban a következő formában mégsem pusztán imádat, a prédikációnak lelkipásztori jellege van és ezt a pap mondja, akinek erre Istentől és püspöktől van megbízatása. A szószerknek azonban oldalt van helye, miután itt ember beszél az emberekhez változó formában, míg a főoltáron a változhatatlan Istenség jele ragyog. Természetesen az istentiszteletnek ilyen megoldásához szükség van az előtte való gyónásra, illetve magángyónásra.

Az evangélikus mise rendje a következő :

Bevezetés :

Az orgona-előjáték befejeztével megjelenik a liturgus két ministráns kíséretében, kik nemegő gyertyákat és még két ministránssal, akik tömjénezőket hoznak, s így szól a gyülekezethez :

1. *Békességeköszöntés* — Béke veletek !

Gyülekezet : És a Te lelkeddel !

Az oltár közelében chorus :

Béke velünk.

Gy. : Béke mindnyájan mivelünk.

Liturgus az oltár első lépcsőjéhez érve, a főoltár szimbólumai előtt meghajtja magát.

2. *Megszentelési mondat* — Az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében.

Gy. : Ámen.

3. *A Teremtő dicséréte.* Liturgus : 90. zsoltár. Utána : Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek.

Gy. : Egy dicséret egy-két versszakát énekli.

I. Isten az Igében.

Az ének alatt a liturgus az Úr asztalához lép és

4. *felhívás* : Jöjjetek az Úr oltárához.

Gyülekezet megfelelő Igével felel. A 25. zsoltár váltakozó éneklése alatt a liturgus és a ministránsok lassan a főoltár lépcsőjéhez mennek.

5. *Bűnvallomás* : Liturgus és gyülekezet váltakozva éneklük :

a) az Isten hívását

b) az imádságot,

c) a Kyriét.

6. *A kegyelem Igéje.* Liturgus miután a Bibliát elvette és megcsókolta, mondja Jesaja 54, 10-et.

7. *Várakozás.* Gyülekezet énekel. Ezalatt a ministránsok meggyújtják az oltárgyertyákat és az Úr asztalához kísérik mind a négyen a liturgust és odahelyezik a gyertyatartókat.

8. *Evangelium*. Liturgus olvassa. Gyülekezet : Ámen. A liturgus az Úr asztala elé megy.

9. *Epistola*. Liturgus olvassa. Gyülekezet : Halleluja. A liturgus a 23. zsoltár váltakozó éneklése alatt a nyitott Bibliát a főoltárhoz viszi, a ministránsok viszik a gyertyatartókat.

10. *A jó pásztor dicsérete*. Liturgus és gyülekezet a 23. zsoltárt éneklük váltakozva.

11. *Boldognak mondás*. Liturgus a főoltárnál : Boldogok, akik az Úr Igéjét hallják és megtartják. Gyülekezet : Boldogok, boldogok, boldogok.

12. *Nyugvópont*. Orgona, chorus, szóló.

13. *Gyülekezeti főének*. 14. Prédikáció áldással.

15. Ajánlás odaillo vers formájában.

16. Hirdetések, vers.

17. *Nyugvópont*, orgona, chorus, szóló.

II. Isten a szakramentumban.

Ministráns zászlóval (rajta mondás : Térjete meg, mert elközelgett az Istennek országa) jön, meghajtja magát a szimbólumok előtt, és hirdeti a gyülekezetnek.

18. *Heroldkiáltás* : A hit titka.

19. *Hitvallás*. Gyülekezet : Apostoli hitvallás. Liturgus az Úrvacsorai elemekkel négy ministráns kíséretében égő gyertyák között jön : Boldogok, akik a Bárány vacsorájára hivatalosak. Gyülekezet : Boldogok, boldogok, boldogok !

20. *Főajánlás*. Liturgus a főoltárnál az elemek előtt imádkozik. Gyülekezet : Ámen !

21. *Előkészület*. Liturgus fölszólítására a gyülekezet énekel, liturgus föltakarja a kelyhet, megcsókolja, előkészíti az elemeket.

22. *Hálaadás*. a) A nap méltatása. b) Isten dicsőítése. Liturgus és gyülekezet váltakozva éneklük :

23. *Imádság*, melynek keretében következnek :

24. *a szeretetés igéi*. A kehely és patena fölemelése,

25. *fölmagasztálás*. Elevatio a kereszt jelével.

26. *Megszentelő imádság* énekelve és térdelve, utána csend. Liturgus : Krisztus közöttünk van !

27. *A Megváltó dicsérete*. Gy. : Máté 21. 9. Ezalatt a liturgus a szakramentumokat, a ministránsok a gyertyákat az Úr asztalára helyezik.

28. *Imádság*. A gyülekezetért, anyaszentegyházért, államért stb.

29. *Communio*. Először a liturgus magáncommuniója, azután a gyülekezet communiója rezponzoriumokkal és Agnus Dei-vel, anyanyelven.

30. *Hálaadó imádság*. Utána a liturgus a kelyhet és a patenát a főoltárhoz viszi vissza a 103-ik zsoltár váltakozó éneklése alatt.

31. *A Könyörülő dicsérete*. Liturgus : Dicsérd én lelkem az Urat. Gyülekezet : És ami jót tett neked.

32. *Úr imája*. Liturgus a főoltárnál : Miatyánk... Gy. : Mert Tied...

33. *Elbocsátás és áldás*. Menjetekek békével ; az Úr áldjon meg. Gyülekezet : Ámen, ámen.

Amint látjuk, a magasegyházi mozgalom liturgiai reformja szorosan kapcsolódik az ó-egyház liturgiájához, hol kevésbbé, hol többé, néhol az egyes részek latin nevei még világosabban mutatják a szoros kapcsolatot.

Álljon még előttünk *Heilernek* egy misemenete, melyet Niebergall közöl.²¹ Megjegyzi, hogy Heiler ideáljának, az Una Sanctának, az evangéliumi katholicitásnak megfelelően a miséhez kapcsolódva teremti meg reformját. Istentiszteleti tervezete *három részre* oszlik. Az *előünnep* gyülekezeti énekből, a pap bevonulásából, lépcsőimádságból, Introibo és 43-ik zsoltárból, bűnbánati aktusból az adjutoriummal, bűnvallásból, abszolutióból, Kryiéből, Gloriából és Laudamusból

²¹ Die neuen Wege kirchlicher Arbeit. Göttingen 1928. 17., 18. oldal.

áll. A *második* résznek, az Ige-csoportnak körülbelül ugyanaz a menete, mint a misének: Salutatio, Epistola, Graduale chorus és gyülekezet között, Halleluja, Tractus és Sequentia, Evangélium, csendes imádság Laus tibi Christe, gyülekezeti ének, Credo (Nicaenum), Transitus, Votum, a gyülekezet áldozata énekkel, melyet a gyülekezet és a kórus váltakozva énekel. Végül a nagy bevonulás az áldozattal, Úrvacsorai elemekkel és szentszerekkel, liturgus a velumba takart kehellyel. A *harmadik rész* a Sacramentum ünnepe. Tömjénfüstölés közben magában foglalja a kenyérnek és a kehelynek, mint áldozatnak a felajánlását, az odaadásnak az imádságát, a praefatiót, a csendet, a kanont, mely alatt a gyülekezet térdel, az epiklésist, az anamnésist, imádatot, a szentek emlékezetét, az élőkért való könyörgést, a kenyértörést és communiót. Niebergall megjegyzi, hogy protestáns embernek leginkább a rezervált úrvacsorai elemek előtt való imádat tűnik fel, tehát az eucharistikus Krisztus imádata. Ebből az áttekintésből kitűnik a katolikus javaknak evangélikus gondolatokkal való összekapcsolása, amint az úgy a magas egyháznak, mint az ó-katolikus egyháznak megfelel.

Mik most már a magasegyházi mozgalom a lényeges jegyei? Először is történeti szempontból a reformációnak és protestantizmusnak nagy korrekciója. Nem szabad elfelejteni a megítélésnél, hogy a Hansen 95 tétele 1917-ben a *reformáció négysszázéves jubileumakor* jelent meg, s hogy éppen akkor voltak ezeknek a tételeknek döntő sikerei, amikor a németek érezték már, hogy egy nemzeti, társadalmi, *egyházi felborulás előtt állanak. Hansen schleswiegi volt és a mozgalom pedig poroszországi papok és laikusok között indult meg.* Az sem véletlen, hogy az irány, mely azt hangsúlyozta, hogy az embernek, anyaszentegyháznak valami objektívra van szüksége, szilárd, rendíthetetlen valóságra, illetve valóságokra, éppen ott indult meg, ahol úgy az egyes, mint a közületek elveszítették mindazt, amibe katasztrófális helyzetben meg lehet kapaszkodni, amiben nyugvópontra lehet jutni. Egy világhelyzetből magyarázható meg a magasegyházi mozgalom békevilágban még érthetetlen megindulása és óriási sikere. Egy lassan diadalmaskodó, hirtelen katasztrófában, démoni erővel uralomra jutott felbomló szubjektívizmussal szemben menekítő erővel hatott az egyház, a dogma, a püspöki tekintély, lelkészi hivatal, successio apostolica, *sacramentumok, főképp az eucharistia, majd a kolostori élet* emberfeletti objektív karaktere. Lélektanilag innen érthető a reformáció népénél és egyházainál a reformáció és a protestantizmus heves kritikája. Innen magyarázható az irénikus Confessio Augustaná-hoz való nagy ragaszkodás. De az is, hogy a magasegyházi mozgalom, ha csúcspontja, koronája, éltető eleme, liturgiája és szakramentális törekvései nemcsak liturgikus mozgalom, hanem annál sokkal több. A mozgalom fejlődésének természetszerűleg kellett odajutnia, hogy részint elmélyedésében, részint a támadások tüzeiben öntudatosabb rétegének határozottabb szervezetbe kellett tömörülnie. Így keletkezett *1924-ben a Hochkirchlich-Oekumenischer Bund*, ezért lett magától értetődő, hogy az evangélikus catholicitást hirdető Heiler lett a mozgalom igazi vezérévé, ezért domborodik ki az *Una Sancta* és az *Oekumenicitas gondolata*.

A mozgalom kritikája később kerül sorra, azonban itt sem lehet elhallgatni óriási jelentőségét. Nemcsak liturgiai jelentőségére kell gondolnunk, hanem az egyetemesre és az objektívra való utalására. Ez a mozgalom az, amely politikamentesen, felekezeti szűklátókörön túl, őszinte szívvel, őszinte lélekkel áll a kereszténység egyetemességének szolgálatában. Mély kapcsolatokat tart fenn az ó-katholicizmussal, az orthodox, különösen a nyomorúságba jutott orosz egyházzal. Nagy jelentősége van tudományos szempontból is, mert az elvakult felekezetieskedő protestáns theológiai tudománnyal szemben a reformáció és protestantizmus egész szellemtörténeti revízióját követeli. A táborába tartozó evangélikus és katolikus reprezentánsok *1929-ben Alfred v. Martin szerkesztésében „Luther in ökumenischer Sicht“* címen egy olyan művet adtak ki, melyben *Söderblom, Glinz, Albani* stb. cikkei új szempontokra figyeltették fel a lutheri kutatást. Heiler *„Luthers Bedeutung für die christliche Kirche“* című, a kötetben olvasható tanulmánya pedig egymaga úttörő a római catholicizmus, a reformáció és Luther újraértékelésében.

A liturgiai reformmozgalom misztikus iránya.

Az újabb liturgiai reformtörekvések egyik legjelentősebbjének, a *misztikus irányzatnak élén Rudolf Otto áll.* Az általa megindított mozgalmat korszakalkotó életműve²² ismerete nélkül megértenünk nem lehet, s így legalább fővonásaiban ismertetnünk kell a Szentségesre vonatkozó e könyvében közölt kutatásainak azokat az eredményeit, melyeket a nevéhez fűződő liturgiai reformmozgalom a maga törekvései számára gyümölcsötztetett. A könyv súlyos mondanivalója és csak kemény tanulmányozás révén való hozzáférhetősége ellenére is páratlan elterjedésű. *Német első kiadása 1917-ben jelent meg, azóta huszonkét kiadás áll előttünk, lefordították egyúttal angol, francia, olasz, svéd, spanyol, japán nyelvre is.* A kiadásnak ez a páratlan sikere, a könyv óriási értéke mellett, mindenesetre a háború alatt, de különösen a háború után ébredező új vallásos orientálódásból magyarázható csak meg. Megrendülések, nagy lelki katasztrófák csődbejuttatták az intellektuális, racionalisztikus, meg a sekélyesebb tapogatózó élményvallásosságot, illetve keresztyénséget. Felébredt az irracionális iránt való fogékonyság. Ez a háború utáni jellegzetes pszichózis a szellemi élet minden területén jelentkezett a racionális életfelfogással és moralisztikus vallásossággal szemben. Ottó iránya már az 1920-as évek elején erős befolyásra tesz szert. Korát mindenesetre megelőzte. Életművét nem a háború váltotta ki. Már az 1900-as évek elején, ha nagyon kicsiny kör előtt is, jelentős volt vallástörténeti, vallásfilozófiai és valláslélektani munkássága, melynek gyümölcsei, bár önmagukban is értékesek voltak, tulajdonképpen csak előmunkálatként szolgáltak legnagyobb jelentőségű theologiai munkájához.

A Szentségesről szóló könyvének tárgya, Ottó sajátos nyelvén, a *Numinose*. Az istenség racionális prédikátumai szerinte bármennyire nélkülözhetetlenek is a tudományos gondolkodás számára, nem meritik ki az istenség lényegét. Sőt „ha az előtérben állanak is, oly kevésbé meritik ki az istenség ideáját a racionális prédikátumok, hogy egyenesen csak egy irracionálisan és irracionálisról érvényesek. . .”²³ Ezt az irracionálist, amint az magát a Szentséges specifikus kategóriájában kifejezi, akarja megéreztetni. A Szentséges kifejezésére azért használja a *Numinose* kifejezést, hogy ezzel is kihangsúlyozza : Istenről, illetve az Istenségről nem mint tisztán legfőbb erkölcsi jóról akar beszélni, hanem mint racionálisan megközelíthetetlenről, definiálhatatlanról. A *Numinose* csak körülírható, illetve megközelíthető. Teljesen sui generis, mint minden alapdatum. „Man kann dem Hörer zu ihrem Verständnis nur dadurch helfen, dass man untersucht, ihn durch Erörterung zu dem Punkte seines eigenen Gemütes zu leiten, wo sie ihm dann selber sich regen, entspringen und bewusst werden muss.“²⁴ A Szentségest, mint objektívet, tehát valami olyat, ami minden emberi és természeti világon kívül áll, azaz az „egészen más” (das ganz andere) reflexeiben igyekszik kimutatni. Az Istennel szemben való legtipikusabb érzelmi reakció a teremtmény-érzet (*Kreaturgefühl*). A teremtmény-érzet tipikus példájául a Genesis 18, 27-et hozza fel : „És felelvén, Ábrahám mondja : Ím most kívánnék szólni az én Uramnak, noha én por és hamu vagyok.” Ez a teremtmény-érzet — ha Schleiermачernél abszolút függés-érzetről van szó — Ottónál a feltétlen megközelíthetlenség ideogrammjában fejezhető ki. Az abszolút megközelíthetlent most már annak az analízise alapján próbálja megrajzolni, amit a Szentséges a vallásos kedélyben kiváltott. Első alapvető momentumnak a Szentségesen a *mysterium tremendumot* fedezi fel. *Mysterium tremendum* a Szentséges, azaz távortartóan iszonyatos, rettentő, kiszámíthatatlan. „Das Gefühl davon kann mit milder Flut das Gemüt durchziehen in der Form schwebender, ruhender Stimmung versunkener Andacht. Es kann so übergehen in eine stetig fließende Gestimmtheit der Seele, die lange fortwährt und nach-

²² Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen.

²³ Das Heilige. 2. o.

²⁴ Das Heilige. 7. o.

zittert, bis sie endlich abklingt und die Seele wider im Profanen läst. Es kann auch mit Stößen und Zuckungen plötzlich aus der Seele hervorbrechen. Es kann zu seltsamen Aufgerehtheiten, zu Rausch, Verzückung und Ekstase führen. Es hat seine wilden und dämonischen Formen. Es kann zu fast gespenstischem Grausen und Schauer herabsinken. Es hat seine rohen und barbarischen Vorstufen und Äusserungen. Und es hat seine Entwicklung ins Feine, Geläuterte und Verklärte. Es kann zu dem stillen demütigen Erzittern und Verstummen der Kreatur werden vor dem — ja wovor? Vor dem, was im unsagbaren Geheimnis über aller Kreatur ist.“²⁵

A tremendum jellemzésére az Exodus 23, 27-et hozza: „Az én rettentésemet bocsátom el előtted és minden népet, amely közé mégy, megrettentek és minden ellenségeidet elfutamtatom előtted; azután Jób 9, 34-et: „Aki az ő vesszejét rólam elvehetné és az ő rettenését, hogy engemet meg nem háborítana;“ 13, 21: „A Te rettentésed el ne rettentessen engemet“. Ezt a rettenetet nem valami teremtmény váltja ki; van valami kísérteties benne. Luther azt mondja, hogy a természetes emberben nem lehet istenfélelem. Otto ezt azzal egészíti ki, hogy a természetes ember a szó tulajdonképpen értelmében nem is képes megrettenni. A numinosus tremort előidéző momentum kizárólagosan csak a Numenben van meg, az ő sajátos tulajdona. Ez az ótestamentumi Jahveh haragja, az újtestamentum orgé theoy-ja. Ennek a „harag“-nak az ótestamentum egyes helye szerint nincs köze erkölcsi tulajdonságokhoz; kiszámíthatatlan. Emberi racionalitás szempontjából önkény-szenvedélyességnek látszik. Ez persze nem jelenti a Szentséges lékicsinylését, mert ez a harag a tremendum maga, mely önmagában teljesen irracionális. Ezt a teljesen irracionalist próbálja meg Otto kifejezni a nyelv, az emberi kedélyelet nyelvével.

A Szentségesnek ehhez a rajzához hozzá kell venni még a „majestas“ vonását. Ez a tökéletes kizárólagos numinosus erő, hatalom, melynek megfelelője az ember-nél az alázat. Itt is a kifejezések természetesen ideogrammak. A majestas, tremenda majestas, s a neki megfelelő alázatosság az, amit Ábrahám úgy fejezett ki, hogy ő por és hamu. A Szentséges harmadik vonása a tremendum és a majestas mellett „az energia“, mely elsősorban éppen Isten haragjában mutatkozik és Isten élő voltáról, elevenségéről tesz bizonyosságot.

A második alapvető momentuma a Numinose-nak a *fascinosum*. „Der qualitative Gehalt des Numinosen (an den das Mysteriosum die Form gibt), ist einerseits das schon ausgeführte abdrängende Moment des tremendum mit der „majestas“. Andererseits aber ist er offenbar zugleich etwas eigentümlich Anziehendes, Bestrickendes, Faszinierendes, das nun mit dem abdrängenden Momente des tremendum in eine seltsame Kontrast-harmonie tritt.“²⁶ A Numinose tehát akkor, amikor tremendum, majestatikus és energikusan eleven, egyúttal fascinosum, csodálatosan vonzó, fascináló, tökéletesen kielégítő. A kettő csak együtt teszi ki a Numinose-ról való ismeretünket. Mindekettő azonban mysterium, ezért „az egészen más“, „das ganz andere“. „Gott ist, in sich selbst, noch eine Sache für sich.“²⁷

A harmadik alapmomentum egy radikális önleértékelésnek az élménye, vagyis a kedély önkénytelen reakciója a numinosus értékre. Ez a reflex nem a morális tökéletlenségnek az érzete, nem is a teremtményérzetről van itt szó, hanem egy egészen sajátos értékelési kategóriáról, melyet a Szentséges, a *Sanctummal* szemben a feltétlen tökéletes *profánumnak* nevezhetünk. Ezt az önleértékelést látjuk a Szentségesről szóló klasszikus bibliai fejezetben, Jesaia 6, 5: „Jaj nekem! el kell vesznem, mert tisztátalan ajkú vagyok és tisztátalan ajkú nép között lakom.“ Péter is így szól, mikor Jézusban megérzi a Numinosét, Lukács 5, 8: „Eredj el tőlem, mert én bűnös ember vagyok, Uram.“ A Szentségesnél tehát egy numinózus értékről is van szó, a teremtménynél pedig ennek megfelelően egy numinózus önleértékelésről. Az ember tisztátalan, bűnös mivolta a két említett

²⁵ Das Heilige. 14. oldal.

²⁶ Das Heilige. 39. oldal.

²⁷ Das Heilige. 50. oldal.

bibliai idézetben teljesen sajátos reflexmozdulata a léleknek: „Auffallen muss in beiden Aussagen das unmittelbar Spontane, fast Instinktmässige dieser selbst-abwertenden Gefüllsantwort, die hier nicht auf Grund einer Überlegung oder nach einer Regel erfolgt, sondern die aus ihr gleichsam aufzuckt wie eine unmittelbare und unwillkürliche Reflexbewegung der Seele.“²⁸ Természetesen nem hiányznak ezek mellett az irracionális alapvonások mellett a racionálisak sem. A Numinose racionális vonásait jelzik az erkölcsi és a jó, a szeretet és a bölcsesség, de ezek mindig össze vannak kötve az irracionálissal.

Ottónak nagy érdeme, hogy Istenben épen az egészen mást, a Szentségest, a numinozust mutatta ki s vele azt a szakadékot, mely a Sanctum és profanum között van. Ezzel egyuttal azt is kimutatta, hogy a *Szentséges apriori kategória*. Nem származik tehát a tapasztalásból. A vallási megismerés nála *divinatio*. „Das etwaige Vermögen, das Heilige in der Erscheinung echt zu erkennen und anzuerkennen, wollen wir Divination nennen.“²⁹ Ez a *divinatio* a tulajdonképpeni vallásos-érzés és ez a megismerés egészen intuitív jellegű. A jelentést tudja megragadni: „Mit naturgesetz und Beziehung oder Nichtbeziehung, darauf hat echte Divination überhaupt nichts zu tun. Sie fragt garnicht nach dem Zustandekommen eines Vorkommnisses, sei es Ereignis, Person oder Sache, sondern nach seiner Bedeutung, ein „Zeichen“ des Heiligen zu sein. Das Vermögen der Divination verbirgt sich in der erbaulichen und in der dogmatischen Sprache unter dem schönen Namen des testimonium spiritus sancti internum (das hier begrenzt wird auf die Anerkennung der Schrift als des Heiligen). Dieser Name ist auch der allein richtige und der keineswegs nur bildlich richtige, wenn man die Fähigkeit zur Divination selber durch Divination auffasst und beurteilt, das heisst nach religiösen Ideen der ewigen Wahrheit selber.“³⁰

Otto liturgiai reformja. Ha Otto életművének főbb gondolatait ismerjük, magától értetődőnek kell tartanunk, hogy az Istenről, a vallásról való fölfogása, illetve az ennek megfelelő vallásos magatartás, maga után vonta a meglévő istentiszteleti formák kritikáját és egy új istentiszteleti forma megteremtését. Liturgiai reformja áttekintésének megkönnyítése céljából álljon előttünk pár istentiszteleti vázlata.

A.

Praefatio nélküli vasárnap.

Szentháromság utáni első vasárnap. Az egyház lényege: az egyház szelleme és egyetemes testvériség és papság.

Az oltáron egyszerű kereszt. Jobbról és balról három gyertya. Jobbról és balról a legkülsőbb gyertyák égnek, a többiek egyelőre még nem. A bal chorusfalnál oldalasztalon a gyülekezeti adományok számára terítővel letakart tányérka. A chorusfal jobboldalán a prédikátor, presbyter és diakonus számára egyszerű choruspad. A chorusimádságok és az énekek az énektáblára teendők ki. A zárójelben jelzett rész betét ünnepi vasárnapokra, illetve sükségtelen.

I. Igé hirdetés.

1. *Orgona-előjáték*. A prédikátor és a diakonus helyükre mennek. A gyülekezet felemelkedik üdvözlésükre. Mindnyájan leülnek.

2. *Gyülekezeti ének*. A prédikátor az oltárhoz lépett. A diakonus helyén marad, hogy a gyülekezet feleleteit vezesse.

3. *Kezdő zsoltár*. Ezt a prédikátor és diakonus a gyülekezettel váltakozva mondja, mint chorusimádságot, vagy a diakonus és a chorus váltakozva énekl mint choruséneket.

²⁸ Das- Heilige. 65. l.

²⁹ Das Heilige. 177. oldal.

³⁰ Das Heilige. 178. oldal.

4. *Könyörgő kiáltás.* Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison.

5. *Dicsőítés.* Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek — és e földön békesség és az emberekhez jóakarát.

Az Úr legyen tiveletek — és a Te lelkeddel.

6. *Kollekta.* — Ámen. Diakonus folytatja a kollektát, melyre a prédikátor és gyülekezet mondja rá az Ámen-t.

7. *Első szentlecke-olvasás.* Máté 23, 1—11-ig. „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok.“ Diakonus és gyülekezet háromszoros Halleluja-t énekel. Ha a helyi szokás az, következik a hitvallás. A gyülekezet állva énekli, vagy a prédikátor mondja a hitvallást.

8. *Gyülekezeti ének,* mely alatt offertoriumgyűjtés. A prédikátor a szószékre megy.

9. *Üdvözllet.* — Második szentlecke-olvasás. I. Péter 2, 9—10. „Ti királyi papság vagytok“. Prédikáció — utolsó üdvözllet. Nagyobb orgonajáték, a végén átmenettel a 10. Prédikáció utáni énekre.

II. Szünet gyülekezeti áldozattal és hirdetéssel.

1. *A prédikátor az oltárhoz lépett.* A diakonus átnyújtja neki a tányérkát a gyülekezeti áldozattal. A prédikátor az oltárra helyezi és így szól: Urunk, Istenünk, legyen jó tetszésed a Te tiszteletedre, a testvérek szolgálatára felajánlott adományokon. Gyülekezet: Ámen.

2. *Diakonus felolvassa* az olvasópultuson a halottakról, megkereszteltokról, megeskettettekről stb. szóló *hirdetéseket.* A prédikátor minden hirdetéshez hozzámondja az oltárnál a megfelelő könyörgést. Diakonus és gyülekezet: Ámen.

3. *Rövid orgonajáték.* A diakonus meggyűjtja a még nem égő gyertyákat. Prédikátorral együtt helyére megy.

III. Imádat.

1. *Zsoltáreneklés* (Aufwärtspsaln) váltakozva a prédikátor, diakonus és gyülekezet között.

2. *Hitvallás,* orgona intonál, a diakonus kezdi, a gyülekezet folytatja a hitvallási éneket. (Vagy: chorus éneklé Bach: „Sie werden von Saba alle kommen.“ Epiphania-cantate első részét. Prédikátor az oltárhoz lépett: hitvallás. Luther magyarázata a második és harmadik hitágazathoz a Kiskátéból. Diakonus és gyülekezet háromszoros Ámen-nel felel.

3. *Prédikátor imádságra* szólít fel; prédikációra visszanyúló szabadimádság, általános könyörgések, melyekre a diakonus és gyülekezet mond Áment.

4. Diakonus a prédikátorral és gyülekezettel, váltakozva, az egyházért és közösségért szóló *litániát* mondja.

5. *Prédikátor letérdel és hívja az Urat* (Anrufung).

Diakonus: Az Úr az ő szent templomában van, hallgasson előtte az egész föld. (Habakuk 2, 20.) Diakonus és gyülekezet letérdelnek.

Hallgató szolgálat. Csendes imádság.

*

Az *imacsengő* háromszor szólal meg háromszorosan. Mindenki feláll.

6. Prédikátor, diakonus és gyülekezet közösen mondják el az *Úr imáját.* Felzúg a harang. (Vagy: orgona intonálja, a prédikátor és a gyülekezet responzorikusan éneklé az *Úr imáját,* a chorus ismétli a doxológiát. Vagy a régi egyház nagy doxológiáját éneklé a chorus, szóló, vagy gyülekezet.

7. Prédikátor és gyülekezet: *üdvözllet.* Prédikátor: záróimádság, gyülekezet: Ámen. Prédikátor: Áldás. Gyülekezet: háromszoros Ámen.

8. *Gyülekezeti ének.* Orgona utójáték.

B.

Az úrvacsorai ünnep.

Az úrvacsorát tulajdonképpen el kellene választani az úgynevezett főisten-tisztelettől és külön ünnepként este tartani, mint ahogy ez a régi egyház szokása is volt. Legalább is az egyházi év bizonyos alkalmaikor kellene ezt így tenni, vagy például minden második hónap első vasárnapján és pedig sajátos, önálló formában. Ilyen külön úrvacsoránál különösen azoknak kellene megjelenniök, akiknek az utóbbi időkben kedves hozzátartozóik haltak meg. Ennek szilárd szokássá kellene válnia.

Az ünnep megkezdése előtt a *prédikátor gyónást tart* az úrvacsorai vendégekkel. Ha ez befejeződött, akkor kezdődik a tulajdonképpeni ünnep. *Az ünnep három részből áll. 1. Előkészület, 2. testvéri csók, 3. az Úr vacsorája.* Menete röviden a következő :

1. Előkészület.

1. Kezdő ének. A prédikátor az oltár elé lép. Az oltáron egyelőre csak a két külső gyertya ég.
2. Kyrie. Nagylória. Üdvözet. Rövid szabad-kollektaimádság.
3. Igeolvasás, szabad textus, oltár előtti beszéd, békeköszöntés.
4. Nagy orgonajáték.
5. (Ének — Hitvallás.)

2. Testvéri csók.

1. Gyülekezeti ének. A prédikátor és a presbyterek ezalatt a kenyeret és a bort az oltárhoz vitték. A prédikátor a kannát és a kelyhet az oltár jobboldalára teszi, a presbyter a kenyeret a baloldalra.
2. Gyülekezeti áldozat ugyanúgy, mint az előző istentiszteletnél.
3. Imádság. A gyülekezet fölemelkedik, utána a prédikátor üdvözi a presbytert, kezeit nyujtva neki, mindketten meghajolnak : békesség veled. Éppen úgy a presbyter a diakonust, a diakonus a prédikátort üdvözi. Az úrvacsorai vendégek kölcsönösen kezet nyujtanak egymásnak és meghajolnak egymás előtt.
4. Ének : Herz mit Herz vereint zusammen stb. — Diakonus meggyújtja a többi gyertyákat.

3. Az Úr vacsorája.

1. Praefatio „Szent, szent, szent“ — Dicsértessék, Hozsánna.
2. Intés.
3. Chorus-imádság, presbyter, diakonus és gyülekezet váltakozva mondja.
4. Prédikátor, presbyter, diakonus, gyülekezet együtt mondják, vagy éneklük a szereztetési igéket.
5. Mindannyian letérdelnek, — hallgató emlékezés.

*

A gyülekezet csöndesen imádkozik a testvéri közösségért. Az imacsengő utolsó ütésére valamennyien felemelkednek.

6. Prédikátor : szabad imádság, másokért való imádság. Presbyter, diakonus, gyülekezet, prédikátor váltogató imádságban imádkoznak az utolsó úrvacsorai ünnep óta örökhazába tértekért.

7. Közösen imádkozzák az Úr imáját.

8. Kiosztás : a prédikátor a presbyter kezébe adja az ostyát, mely a tányérkán van, ő maga veszi a kelyhet. A helyükön lévő úrvacsorai vendégekhez viszik, ezek felállnak. Kiosztási forma a napnak megfelelően.

9. Ezalatt a gyülekezet és a chorus éneklük az Agnus Deit.

10. Chorus-imádság : 103. Zsoltár, presbyter, diakonus, gyülekezet közt váltakozva.

11. Prédikátor üdvözlete és kollekta.
12. Áldás.
13. Gyülekezeti ének.
14. Orgona-utójáték.³¹

Otto liturgiai reformja az imádatra teszi a hangsúlyt, éppen ezért istentiszteletének tulajdonképpen két csúcspontja van: a) Isten Igéjének hirdetése, b) maga az imádat. Isten Igéje hirdetését Otto egyáltalában nem ejti el, sőt hangoztatja jelentős voltát. Hangoztatja azonban azt is, hogy a *szószéki szolgálat lényegének túlságos kidomborítása jelentéktelenné tette az istentisztelet imádatos részét*. Jelentéktelenné tette pedig éppen azért, mert racionálissá vált maga a kegyesség. Az Irrationalisnak a felfedezése készítette őt arra, hogy új istentiszteleti formákkal próbálkozzék, melyekben a Szentséggel szemben való s a Szentségesnek velünk szemben való viszonya ábrázoltassék ki, tétessék lehetővé. A Szentséggel szemben való magatartásunk a kultuszban az imádat. Az istentiszteletnek ezért nem lehet más a csúcspontja, mint a szakramentális imádat. Az istentisztelet első része imádságokkal, énekkel az igehirdetés felé halad és ez a rész a rövidebb. A második rész rövidebb és hosszabb imádságok után eléri a *hallgató szolgálatot*. (*Schweigender Dienst*). Az istentiszteletnek erről a formájáról Otto, mint az istentisztelet legszellemibb formájáról ír.³² Utal arra, hogy miután egy olyan momentum van, mely semmi kultuszból nem hiányozhatik, és a protestáns kultuszban e momentumot súlyosan elhanyagolták, ezt a momentumot újra el kell tanulnunk a quekerekettől.

A kultikus hallgatást három formájában ismerteti. 1. Numinosus sacramentalis, 2. várakozó, 3. egyesítő hallgató.

1. A *numinosus sacramentalis hallgatást jellemzi a zsoltár*: „Hallgasson előtte az egész föld“. A numen praesens megéléséről van itt szó, a Világfeletti kegyelmi közösségének élménye ez. Épen azért, ami *ezt az élményt előkészíti, sacramentalis*.

2. A *várakozó hallgatásnak* már más a jelentősége, mint a sacramentalisnak. Dies Schweigen ist zunächst noch nicht das Verstummen in der Gegenwart des Numen, sondern das Zuvarten auf das Kommen und das Einrücken des Geistes und seiner Rede.“

3. A *sacramentalisnak a csúcspontja az egyesülés*, a közösség megnyerése és az eggyéválás, azaz a „kommunio“. A várakozó és a sacramentalis hallgató az egyesítő hallgatásba mennek át és benne érnek el a csúcspontra. Ez a kommunio kettős jelentőségű, t. i. egyesülés a Jelenlévő-Láthatatlannal és sokaknak eggyéválása egymás között misztikus kölesönközségben. *Itt érintkezik a quekker áhitat és a mise*. „Beide sind sakramental-numinose Feiern, beide sind Kommunion, beide haben eine gleiche innere Streben nicht nur auf numinose Gegenwart (to realize a presence), sondern geradezu auf mystische Einung in verhaltener Form.“³³

Természetesen ennek a hallgató szolgálatnak csak szoros, *bizalmas testvériségben van létjogosultsága* ebben a formában. Otto felveti, „képes-e a mi protestáns istentiszteletünk erre a kultikus formára valamilyenképpen? Igennel felel“. „*Isten csak ott jön, ahol akar. De igazi könyörgésre és alapos előkészületre akar jönni*.“ .....dieses beides ist in unsere Hand gestellt, oder im Falle des Kultus in die Hand des feinfühlenden, weise leitenden Liturgikers, der die hohe Kunst kennt, durch Formung und Fügung von Predigt, Lied, Feiern, dem Gebete, durch zarte Rhytem von Spannung, Entspannung, und Höherspannung das schwere Werk der Seelensammlung zu leiten, die Gemüter zu einen und tief nach innen zu ziehen, die Andacht vereint Gebets so zu stärken, dass es zur Beschwörung wird und den Ewigen herabzwingt auf Grund seiner Verheissung, um zuletzt im Dienste sakramentalen und einen den Schweigens das Sakrament der Zukunft des Herrn zu

³¹ Lásd: Otto: Zur Erneuerung und Ausgestaltung des Gottesdienstes. Giessen. 1925. 59—63. és 79—84. old.

³² A következőkre vonatkozóan: Das Heilige. 313—321. o.

³³ Das Heilige. 315. o.

erfahren. Und das alles würde geschehen können in jeder Form unserer protestantischen Liturgien, sowohl in der „reformierten“ wie in der „lutherischen“.³⁴

Otto e cikkében, melyet főművébe is beillesztett, vázolja egy hallgató szógalat menetét és lényegét. Jelzi, hogy mint lutheránus körülbelül ilyenformán gondolja el az istentiszteletnek e legszellemibb formáját.

Az *istentisztelet első részének* minden hosszú kilengés nélkül a *prédikációhoz kell sietnie*, ez a rész rövid utóénekekkel és orgonajátékokkal záródik le. A hirdetések, melyeket a diakonus az olvasópultusról tart, pauzát jelentenek, mely nyilvánvaló cezura az istentisztelet két része között. A *második rész* az előzőnek nem egyszerű függeléke és utóhangja, hanem magaslat, mely még magasabbra tör, mint az első. Ennek a *nagy imádat aktusává* kell kialakulnia és betetőződése Isten közelségének szakramentális ünnepe a hallgatásban. Ehhez a betetőződéshez a kedély nem egyenesvonalban, egyforma állandósággal növekvő megfeszítéssel jut el, hanem ellenkezőleg, magasság és mélység, fölemelkedés és aláhullás, a kedély erős és ismét csöndes hullámozása által. Az imádat imádságai ne legyenek az „*egyházi imádság*“ (Kirchengebet), hanem minden ünnepre külön megformált imádságok. Teret kell adni úgy a szabad, mint a kötött imádság számára. Az imádságoknak fel kell szolgolniuk a presbyter, diakonus és gyülekezet között, tehát rezponzális imádságoknak kell lenniök, cezurával, váltakozóknak, Ő és Te imádságoknak, váltakozva éneklés és beszéd között. Nem szabad hosszú konzisztoriális megszólításoknak lenniök, hanem a gyülekezet áldozati ajándéka koszorújának. Ezek az imádságok charizmatikus adottság csúcspontjai. Ha valakinél hiányzik ez az adottság, annak élnie kell az imádság mestereinek műveivel. Az imádság költészetének magas művészetét is igénybe kell venni, mely a vallásos énekköltészet pontos parallelléje Ottó szerint, és inspiráció és adottság dolga.

Az imádat a kedély erős megfeszülésével kezdődik: az énekelt praefatioval és sanctus-szal. A praefationak az ünnep különös karakterére van vonatkozása, óegyházi értelme szerint, és előre veti fényét még a következő imaaktusokra is. Ezekben azután csendesebben és lágyabban ömlik az áhitat. A kedély kitágul, s időnként ismét összehúzódik. Az énekelt imádság itt mondottá lágyul el, egy ideig kérés, másokért való könyörgés, hálaadás váltakoznak. Azután azonban a vonal hirtelen felfelé ível. A sokféleség elmerül, az imádság tiszta imádatban végződik és a lélek minden felhalmozott erejével az ekténiára szedi össze magát — Zur Anrufung mit Ernst —, szakramentális epiklézisre, megszentelő imádságra, az Örökkévalónak e helyen, ebben az órában való eljövetele és közelsége ígéretere való hivatkozással.³⁵ Erre következik az isteni felelet: „Közeledjete hozzám s én közeledem hozzátok“ — azután az ünnepélyes kijelentés: „Az Úr az ő szent templomában van, hallgasson előtte az egész föld.“³⁶

A gyülekezet letérdel, teljes csend uralkodik, míg az imacsengő háromszor hármas ütést ad. Az ilyen hallgatás minden külső szónak és minden külső figyelésnek a megszűnésével megy végbe, a még nem begyakorlottságnál pedig egyelőre benső beszéddel az odaadásnak a Jelenvalóhoz való imádságául. Lassanként azonban biztossá válik a hallgatásban a gyakorlat. Akkor azután a külső hallgatáshoz jön a belső, a lélek teljes szombat-tartása, csendbenléte: a csendes belemerülés az örökkévalóságba, magának az egységnek, egyesülésnek nagy csodája. Amikor az imacsengő utoljára szólalt meg, a gyülekezet fölemelkedik és Isten teljes, tökéletes jelenlétében odaadja legszentebb áldozati ajándékát, az *Úr imáját*. A lelkész énekeli és a gyülekezet bezárja dicsőítéssel és énekléssel az istentiszteletet: „Ich hab von Ferne, Herr, deinen Thron erblickt“. Ezzel a sakramentumnak vége van. Az egész istentisztelet most már bezárul gyorsan és röviden utókommunióval, benedikámusszal, áldással és a gyülekezet záróénekével.

Otto liturgiai elvei bővebb kifejtésükben: *Zur Erneuerung und Ausgestaltung des Gottesdienstes* 1925. című művében találhatók meg. Hangsúlyozza, hogy a

³⁴ Das Heilige. 139. o.

³⁵ 145. Zsoltár 18. vers: „Közel van az Úr minden őt hívóhoz, mindenkihez, aki hűséggel hívja őt.“

³⁶ Habakuk 2. f. 20. v.

lenül papnak végeznie. Ideálja e kérdésben a laikus papság, mely mellett az amúgy is más tevékenységgel túlterhelt prédikátort fel lehetne menteni a gyakori istentisztelet vezetésének gondjaitól. *A laikus elem foglalkoztatása a presbyterség, a diakónusság és a chorus.* Csak az olyan istentiszteleti formáknál tartja feltétlen kötelezőnek a prédikátor szerepét, amelyekben kimondott igehirdetés van prédikáció formájában.

Nagy súlyt fektet az oltár kérdésére, az oltár szimbolikájára, ha nem is kíván többet feszületnél, gyertyánál és virágdisznél. A művészi elemet csak szolgáló szerepében ismeri el. Az orgonajáték, a kontemplatív pauza, pompás alkalmak. Ha az istentiszteletből ki is zár minden művészkedést, fontosnak tartja a templomi koncerteket, melyeknek a tónusát azonban a chorálnak kell megadnia. A „Neues Singen“-t, mely a vallásos lírát és éneket a modern emberek közös érzelmi kifejezőjeként favorizálja, örömmel üdvözi. Az igazi kultikus élettől várja az egyházi-, templomi ének és instrumentális művészet új megindulását.

Az *úrvacsorai istentiszteletet* vallástörténeti, valláslélektani és dogmatikai alapon próbálja reformálni. Egy zsidó házban megélt estéli istentiszteletből indul ki és ennek alapján igyekszik megértetni azt, hogy mi történhetett az úrvacsora szereztesekor. A hangsúly természetesen az idea assotiatiora és közösségre esik. Hogy mi tulajdonképpen ennek alapján az úrvacsora? „Az, amit amúgy is már minden ember ünnepel, aki sok dogmatika és exegézis nélkül megnyitja számára a szívét.“³⁸ Krisztus tanítványainak szent, ünnepi és testvéri lakomája Urukkal és egymással Jézus gondolata, akarata és Igéje szerint az úrvacsora. Lakomájának identifikációja halálának eseményével. Identifikációja nem két szubsztanciának, hanem két cselekménynek, mely nem más, mint a golgotai esemény. Krisztus akarata és igéje által a lakoma Golgotává lényegül át „transzsubstanziert“. Akcideneciái megmaradnak, a lényege megváltozik. Krisztus szenvedésének és halálának örökkévaló titka, mely egyúttal a kiengesztelő, Istent hirdető életnek az értelmét összefoglalja és betetőzi, közöttünk jelenlévővé válik és benne érezhető közelségben jelenlévővé lesz a szövetséget kötő örökkévaló Isten. Ebbe a szövetségbe Isten teljes népe, tehát a már hazatértek is beletartoznak. Ezért igazi kommunio az úrvacsora. A szertartásnak rituálisnak kell lennie, de nem magasegyházinak. A közösség asztalközösség, az úrvacsora a szövetség lakomája. A szereztesési igéket legjobb, ha a gyülekezet együtt mondja a prédikátorral, hogy ezzel is elvegyen minden mágiikus ízt.

Ami most már az egész liturgiai mozgalmat illeti, arra vonatkozóan liturgikus tapintatot követel s maga is megvallja, hogy például a hallgató szolgálatot abszurdum lenne egy átlagos nagyvárosi gyülekezetbe egyszerre behozni. Annál inkább hangsúlyozza azonban a liturgiai reformokban az *ecclesiola in ecclesia* elvét. Általában mindennek ellene van, ami nem a reflektálatlan élet kifejezése. Istentiszteleti reformjában kiterjeszkedik magára az *istentisztelet épületére* is, melynek külsőségeiben éppen úgy egyszerűnek kell lennie mint ahogy a Szentséggel szemben való életünk is alázatos és egyszerű.

A szimbolikus irány.

Programmírása : *Das Berneuchener Buch. Vom Anspruch des Evangeliums auf die Kirchen der Reformation.* Herausgegeben von der Berneuchener Konferenz, 1926-ban jelent meg. Megírásának, megjelenésének története egyúttal a mozgalom megindulásának története is. Bevezetése szerint 1922-ben Angernben diákkonferencia volt, melyen az ifjúságnak egyes vezetőférfiai a végső kérdéseket felvető ifjúság előtt, az egyház és ifjúság nyomorúságát mélyen átérezve, tanácstalanul, felelet nélkül állottak; „egy egyházban állottak, melyben az utolsó igazság elhivatott hirdetőjét tisztelték és szerették, de amely mégsem tudta kimondani a megváltó szót“ (9. old.). A kor legnagyobb nyomorúságát érezték meg ebben, s ez kényszerítette őket arra, hogy közös vívódásokban, tanácskozásokban keresse-

³⁸ Az itt közöltekre lásd : Zur Erneuerung stb. c. művét.

nek kiutat. Eredmény csak annyi volt, hogy a kísérletet megújították. 1923-ban *Berneuchen*ben újra összegyűlt egy kis kör, mely ismét fölvette a küzdelmet egy utolsó egységért. Ez a tanácskozás azzal fejeződött be, hogy megerősödtek abban, hogy a kor forrongó történése egy végső összefüggést és egy legbensőbb értelmet rejt magában. 1924 őszén megnyílt előttük a kilátás egy valóban gyümölcsöző munkára. Különböző theologiai és egyházi magatartású szociális és politikai irányzatú, más és más vidék által meghatározott emberek előtt az életnek egy egységes szemlélete ragyogott fel, mely lehetségessé tette a kor zűrzavaros helyzetén való egységes áttekintést s innen volt a bizakodás. 1925-ben már könyvben való összefoglalásról beszélték meg programjuk alapelveit. Hogy ilyen különböző irányzatú emberek egységre tudtak jutni, az azt is jelenti, hogy ez a kör „csoportok” és „irányzatok” fölött új frontokra tört. Mondanivalójukat nem tartották véglegesnek, de az, hogy az órának a szükségét, mint a maguk szükségét és az egyháznak a felelősségét, mint a maguk felelősségét érezték, arra készítette őket, hogy az ebben a szükségben, nyomorúságban feléjük hangzó hívást tovább adják. Számukra az volt a lényeges, hogy az egyháznak a nyomorúságát, a szükségét az egész kor szükségébe, nyomorúságába, krízisébe állítsák bele. *Céljuk* az volt, hogy kimutassák: az evangélikus egyház, mint véges nagyság, korának és népének nyomorúságát, szükségét és bűnét saját testén hordozza, sőt hogy ez a nyomorúság a maga legvégső mélységeiben valójában csak ott tekinthető át, ahol az evangélium prédikáltatik és ahol azt meghallják. Végül az a reménység élt bennük, hogy az evangélikus egyház talaján döntések érnek, melyekben az utolsó kérdésekből végső feleleteket is lehet nyerni. Könyvük fölött reménységet éreznek, hogy az élő Isten épen a nyomorúságnak, a szükségnek végveszedelmében akarja művét végezni és világát építeni. Az egyháznak helyettes szenvedésében ezért különös elhívást és különös ígéretet látnak. Úgy érzik, hogy a reformáció egyházainak eljött az ideje, melyben, erősebben, mint valaha, lehetnek és kell lenniök az evangélium egyházainak. Ennek az eljövendő egyháznak akar szolgálni könyvük, melynek összeállítását a konferencia megbízásából *Ludwig Heitmann, Karl Bernhard Ritter* és *Wilhelm Stählin* vállalták magukra. A szerzők kötelességüknek tartják azonban megemlíteni, hogy a könyvet nem írhatták volna meg mások alapvető munkássága nélkül, kiknek nevei közül megemlítik *Paul Althaus, Karl Barth, Friedrich Brunstäd* és *Paul Tillich*-ét. Tájékozásul az irány egy pár kiváló neve álljon még itt: *Adolf Allwohn, Leopold Cordier*, giesseni egyetemi tanár, *Christian Geyer, Paul Girkon*, soesti lelkész, kiváló művészettörténész, *Karl Knodt, Wilhelm Thomas*, marburgi lelkész, az irány egyik legszorgalmasabb irodalmi munkása, A könyvben még felsoroltak között nemcsak theologusokat, hanem jogászokat, orvosokat, földbirtokosokat, építészeket, tanárokat, egyetemi professzorokat találunk. Meg kell még jegyeznünk, hogy a könyvben foglalt programot a gyakorlati keresztülvitel mellett egyeseknek a „*Der Deutsche Dom*” című irodalmi munkássága viszi keresztül, illetve folytatja.

A könyv maga két részre oszlik. Az első rész a szükségét, a nyomorúságot tárgyalja, a második a feladatot. Miután a kultuszra vonatkozó irányelvek nem érthetők meg a program általános ismerete nélkül, ha nagy általánosságban s főbb vonásaiban is, de meg kell ismerkednünk a könyv egész tartalmával.

Az első rész tehát a szükségről, a nyomorúságról ír. Ez a nyomorúság az evangéliumnak az egyházzal szemben való igényéből nő ki. Népek, emberek kerültek végveszedelembe. Ebben a végveszedelemben az evangélikus egyháznak ki kell mondania a megváltó Igét. S így nem is annyira az a baj, hogy sokan nem veszik komolyan az egyházat, mint inkább az, hogy az egyház mai helyzetében nincs birtokában ennek az Igének. Az örökkévaló üzenetet az egyház elmulasztotta közvetíteni, elmulasztotta reautalni. Erre mutat különösen az egyháznak a negyedik renddel, a háborúval, a civilizációval, az ifjúsággal való viszonya. Amit az egyház elmulasztott, s ami most is reá vár, azt nem végezheti el ezekben a kérdésekben, de az élet egészében sem, semmi más hatalom, semmi külső ügyeskedés, semmi fölhalmozott munka, semmi korszerű reform, egyes-egyedül az a hatalom, mely az evangélikus egyházat életre hívta: az evangélium. Az egyház a maga létjogát

nem nyerheti és nem igazolhatja multja által. A multnak iránytmutató szimbolum-karaktere van, a történelem nagy alakjai az örökkévaló tartalom összehasonlíthatatlan egykori megérezkítői. Maga a reformáció is, csak mint szimbolumkarakter mértéke a jelenvaló nyomorúságnak és feladatoknak. A keresztt és föltámadás, titokzatos egységükben, értelmet adó szimbolumokká váltak a reformáció által s ez által a szimbolum által látjuk, hogy az örökkévaló tartalom lényege ma is az, ami a reformáció protestációja minden kegyeskedő és önmagát dicsőítő emberi munkával szemben. Istennek az örökkévaló kegyelme Igéjében nyilvánul meg s ez az Ige Isten ítéletének Nem-je alá állít minden emberi munkát, de ugyanakkor az isteni kegyelem Igen-jével tölti el az egész világot, amennyiben kimondja a világ fölött a megigazulásnak az Igéjét. Ez az evangélium, ez az örökkévaló Ige, mely a Krisztusban testté lett, hangzott el a reformáció idején újra. S ahogy az evangélium akkor megmentette az egyházat, úgy újra az evangéliumnak kell megmentenie ezt. *Istennek az Igéje* azonban az egyházban sokak számára megszüldített emberi rend, történelmi nagyság, *valami dologi lett*.

1. *Isten Igéje könyvvé lett*. Még az a forma is, melyben a prédikáció magában-birni tartotta az Igét, az Ige megszabadító erejének elburkolására szolgál. Az emberi kultúrának minden területe, amelyet a reformáció a szakrális megkötöttségből felszabadított és az élő Isten élő Igéje alá helyezett — öntörvényűvé és profánná vált.

2. A reformáció protestációt jelent az ember által előírt üdvúttal szemben; az egyháznak pedig az a feladata, hogy Istennek ezt a kegyelmi akaratát hirdesse. Ezzel szemben az történt, hogy Isten titokzatos üdvrendjéből üdvtörvény lett: Isten szabad kegyelme törvénnyé és methodussá vált. A hit cselekedetekké, az újjászületés és megszentelődés élményekké, melyek az ember öntevékenységén fordulnak meg; az üdvösség után szomjazó ember pedig élményei megfigyelésére és ápolására kényszerült. Fölszabadulás helyett föloldásról van itt szó: a lélek kiesik minden rendből. A vallás elpszichologizálása által az élő fejlődés rendje előtt való tisztelet eltűnik; az *ember nem tud többé csendben lenni, hallgatni, mindentől megszabadulva Isten elé állani*.

3. Az *Ige*, amelyről Luther tudott, nem az egyes lélek számára szóló Ige, hanem az, amelyet Isten Krisztus halálán és föltámadásán át a világ számára mondott ki. A keresztről szóló Ige az ítéletnek világ fölött mondott Igéje; nincs egy „szent” terület, amely a mi világunknak csak egy darabja lenne; a Krisztus föltámadásában Isten egy új világot nyitott meg s mégis, az örökkévaló reménység eltűnt véges nagyságok miatt, elveszett az a tudat, hogy az állam a maga rendjével be van ágyazva a bűnbe, és megbénult a protestáció a külső élet civilizatorikus alapításával, mint a történelem utolsó értelmezésével szemben.

Az *evangélium egyháza megbénult küldetésében*, nem képes alakítani, formálni. Ahol Isten Igéjét meghallják, ott nemcsak új világszemléletről van szó, hanem egy új formáló principiumról is, mint például a reformáció idején. De 1. *a hit megismerő ereje megmerevedett*. A reformációnak adatott a megismerés, hogy nem lehet emberi fogalomszisztéma, mely magába foghatná az örökkévaló igazságot. Isten megismerése csak onnan van, hogy Isten a maga formálta közösségében van. Számunkra nincs tehát kinyilatkoztatott igazságok summája, hanem élő Istennek folytonos beszéde. A hit számára a világ teljessége az igazság bizonyosságává lesz; a hit áttöri mindenütt a merev külső dologiasságot s a külső történelesen túl meglátja azt az értelmi tartalmat, melyet Isten beléje helyezett. Ezért él hasonlatban. De a gondolkodás, mely csak az empirikusan megállapítható tényeket ismeri, úrrá lett a vallási gondolkodás felett is. A hitnek megtiltotta a túlvilági életről való beszédet; a hitet csak mint lelki folyamatot vették komolyan. A theologia sem volt az Istenről szóló beszéd, vagy éppen az Isten beszéde, hanem az Istenben való hitről szóló beszéd és az Isten előtt álló ember áhitata átalakult a vallásos érzéstől áthatott lélek benső szemléletévé. Most már a hit nem tudja többé kibeszélni magát. A kimondhatatlanról eszerint csak elragadtatott szavakban lehet dadogni. Van még ugyan egy kegyes nyelv, de ezt csak kicsiny körökben értik. Ezen a kicsiny körön kívül az *egyházi nyelvvél szemben legyőzhetetlen rettegést találunk*.

2. Az *egyház formaakarata elpusztult*. Luther adta a német bibliát a német népnek.

A reformatori ének kísérte az embereket küzdelmeik útján. Luther prédikációi és iratai az élet egészét az evangélium által meghatározott új összszemlélet alá helyezték. Az igehirdetésnek új ereje azonban megbénult. Az istentisztelet területén Isten Igéje a mult egy nagyságává merevült s elpusztultak a jelentéssel teljes jelek, melyeket a reformáció formaerős századoktól átvett. A muzsikát és képzőművészetet csak megtűri az egyház. *Egyik reformációi egyház sem jutott a kultusz valódi kiformalásához.* A lutheri egyházak liturgiája lényegében a római mise torzója, a keresztyén népnevelés célgondolata alatt. A svájci reformáció egyházai ünnepeinek dísztelensége lehetett volna bizonyágtétel az isteni kegyelemnek minden emberi formától való szabadságáról, ha ez a formanélküliség nem merült volna újra negatív formatörvényvé. *Az igehirdetés szinte egyedüli formája a predikáció maradt.* A keresztség, úrvacsora, gyónás nem abból a megismerésből lettek, hogy látható Igévé lehetnek. Az egyházi építkezés értelem nélkül másolja a multat. Az egyház fölépítésében is elpusztult a formáló akarat: kezdettől hiányzik az alapsejt, az Igéből és szakramentumból támadt élő gyülekezet. Ahol évszázadok folyamán Isten lelke kitermelte a keresztyén közösség alapcsiráit, ott védekező harc van az egyházasítás ellen. Ezért képtelen az egyház az egyes és összesség életét igazi jelentésére utalni s ezáltal formálni. Az embernek a természethez való viszonya egy mechanikus szemlélet uralma alá jutott. Az ember élete kiürül minden igazi jelentéstől: nemek viszonya, családi élet, társadalmi élet, mert az evangéliumi igehirdetésnek nincsenek élő formái, melyek az élet minden oldalát a teremtés, megváltás, megszentelődés Igéje alá állíthatnák. Az egyházi cselekvények, mint háziünnepek látszatlét, az önmagában biztos emberi lét dekorációi.

3. *A reformáció világformáló ereje elgyengült.* Az emberi élet különböző területe fölszabadult, emancipálta magát minden isteni kötéstől, a reneszánsz szabadságmozgalma nagyobb kiterjedésben hatott, mint a reformatori üzenet. *A jelen nagy kérdéseiben (nevelés, gazdasági rend stb.) az egyház üzenete már nem alakító erejű,* el sem ér hozzájuk. A keresztyén szeretet munkái is könnyen válnak emberi tetteké ahelyett, hogy az élő Isten igehirdetése lennének cselekedet formájában.

II. *A feladat. A jelen nyomorúságát, szükségét úgy kell felfogni, mint ítéletet az örökkévaló megkötöttségektől és minden eschatológiai bizonyosságtól feloldott ember felett.* A reformáció egyházai felett ez az ítélet különös élességgel megy végbe. De ebben a nyomorúságban egyúttal egy hívás, egy ígélet is hallható. Konkrét feladatok várnak szolgálatunkra. Minden tett, amit teszünk, ugyan halálvégtet alatt áll, de értékét nem élettartama határozza meg, hanem az, hogy hitből lett és ezáltal bizonyosság.

Az evangéliumi megismerés. 1. A dologi, tárgyyszerű gondolkozás erős tornya ma megrendült. *Az evangéliumi hit ismerő ereje újra ki akar bontakozni.* Az isteni kijelentés áttörése a természetet mint kauzális összefüggések magában nyugvó világát kérdésbe teszi. A kijelentésből kiindulva van csak a történelemnek eredete, célja. Isten ugyanis Krisztusban Igéjét minden történet felett kimondotta s ezért van a történetnek élő, jelenvaló valósága, amelyben Isten Igéje újra eljut hozzánk. „Objektív“ magatartás szükséges, mint a tudományos munka intenciója, a természettel és történelemmel szemben, de a tudomány csak előzetes jellegű és nem jut a valóság magjához, mert eltekint attól, hogy Istenből mekkora valóság van benne, s ezért igényel engem, mint ismerő szubjektumot. 2. Az egyház kisiklása tükröződik azokban a gondolati és nyelvi formákban, melyekben a valóságnak meg kell találnia a maga kifejezését. *A hit hasonlatban beszél,* melyben a valóság a maga transzparenciáját ismét visszanyeri. A hasonlat nem hasonlítás, sőt a hasonlatban bennerejlik egy történet a maga mélységével. A hasonlatos beszédből ragyog fel az örökkévaló igazság. 3. A hit hiányos ellenállóerejéből az Istentől elszakadt gondolkodással szemben támad az igény arra a relativizmusra, mely a természetet, mint összefüggő képződmények teljességét tekinti és a történetet csak mint a multban tényleges történetet. Természet és történet így tekintve, nem követelnek az embertől utolsó döntést. *A hit a Teremtőtől eredeti a természetet s ezzel feltétlen jelentőséget nyer a természet.* Ha igaz az, hogy magam abban a történetben élek, melynek Krisztusban van a közepe, melynek kezdete. vége.

értelme van, akkor a történetből igény támad életemre, mely előtt nem zárkozhatom el. Minden pszichologizálás, a belső életnek minden szemlélete a valódi életnek csak egy abstrakciója, mely az élet összefüggésétől feloldott individuumot csak a tudományos tárgyak világában adja, a valódi én csak a Te-vel való találkozásban él. *A hit ezért állandó támadás a tiszta szubjektivitás ellen.* A hívő nem magáról és hitéről beszél, hanem bizonyosságot tesz Isten valóságáról. 4. Az Ige egyháza akkor teljesíti feladatát, ha igehirdetése a jelenvaló Istenről szóló élő és életet ébresztő bizonyosság. Ez a *hasonlatos beszéd*, ha Isten Igéjéről beszélünk. Már az emberek között sem a kimondott szó az egyedüli formája a szellemi közlésnek. Egy szellemi tartalomnak minden érzékitése Igévé lehet, mely erről a tartalomról bizonyosságot tesz. A kimondott szó páratlan kapcsolatban van jelentős tartalmával, a jelentéshordozók között mindenestre a legszemélyibb s egyúttal a legszemélyibb. Ha Isten Igéjéről beszélünk, arra gondolunk, hogy Isten kijelentése konkrét történeti formában jön hozzánk és, hogy mi a kijelentés minden pillanatában az élő Isten elé helyeztetünk, hogy halljuk, mi mondanivalója van számunkra. *Csak ott van kijelentés, ahol az in, cum, sub véges valóságában az örökkévaló, az e világon kívüli Te megszólít és egy konkrét szituációban követeli döntésünket.* Az Írás Igéje Isten Igéjévé, a Lélek bizonyosságává lesz. Minden igehirdetés ezen fordul meg. *A prédikáció akkor bizonyágtétel, ha túlítal magán.* A mi beszédünk mindig azzal fenyeget, hogy üres fogalmakban merevül meg, pedig a prédikációt nem a tiszta tan, hanem a hit tisztasága méri.

Evangélikus forma. 1. A hasonlat. A protestáns kultusz története hanyatlásának, leromlásának története. A liturgikus formákért való fokozott fáradozások inkább kifejezése, mint legyőzése a káosznak. A forma kérdését azonban nem lehet mellékesként félretenni. *A formátlanság nem a bensőnek, életteljességnek a biztosítása, hanem rosszszokások ápolása.* Az úgynevezett tiszta bensőség pedig önáltatás. Az evangélium nem ápolt bensőség ügye, hanem Isten Igéje a mi küldetésünk, elhivatásunk felett. Minden földi valóság tettszerű, minden cselekmény formaadó. A formáért való küzdelem a feladat egy szükségszerű oldala, mely az evangéliumból nő ki. A gyülekezet minden életnyilvánítása, melyben Isten Igéje hangzik és meghallgattatik, az Ige formává létele. A feladat félreismerése, ha az evangélikus istentiszteletet művészi díszítéssel akarjuk gazdagítani. Nem lehet kifejezési kultúrába esni (*Ausdruckkultur*) ott, ahol nincs mit kifejezni és hangulatokban úszni ott, ahol az Ige világosságáról van szó. Az evangélikus formaakarata nem eszköz egy célhoz, nem is pszihagogiai segédeszköz, hanem az igazság szükséges kifejezéséért való küzdelem. Éppúgy *visszás kísérlet a káosz ellen a múlt szilárd formáit beállítani.* A XIX. század liturgiai törekvései tisztán történelmi irányítottak és ezért nem látták a feladatot, hogy a *formát a dolog lényegéből kell kialakítani.* Nincs jelentésteljes formaakarata a test jelentésének ismerete nélkül. A test nem pusztán eszköz. Benne a benső beszéli ki magát. A testi cselekvés hitvallása lesz. Ha Isten Igéje az egész emberre hat, akkor a testi megvalósulást is az ígért alá helyezi, hogy ebben a *verbum visibile*-ben az *Igének hanggá, képpé, mozdulattá kell válnia.* Az egyház formaakarata nem luxus, mely a szó által való igehirdetés egyszerű feladatához hozzájárul, hanem a megbizatással szemben való egyszerű engedelmesség: Isten Igéjét a földön hirdetni. A testi cselekvés sem kötheti magára a figyelmet. Akkor jelentésteljes, ha a földi múlandóban utallása válik a világon túlira, az eljövendőre. *Nincs szakrális és profán szféra, mint a valóság különböző oldalai.* Az élet minden területe hely az isteni kijelentés áttörése számára. A magában nyugvó végesség soha sem lehet magában szent és isteni. *Mindig minden a hiten fordul meg,* mely a teremtett világon át veszi az Igét. A hívő ember éppúgy nem menekülhet tiszta bensőségbe, mint ahogy nem teheti istenivé a természetet. Innen kell megértenünk egy az evangéliumból áradó formaakarata lényegét: nincs „forma”, amelyben az istenit szakrálisan meg lehetne valósítani, de igenis lehet az Igét szemléletessé tenni testi cselekményben. *A liturgika nem egyházi érdekességeknek a gyűjteménye, vagy az istentisztelet esztétikai törvényeinek a szisztémája, hanem az emberi élet hasonlatkarakteréről szóló tan, amint ez a hasonlatkarakter az egyház cselekményében szemléletessé válik.*

2. A kultusz. Azzal a balgasággal szemben, mely szerint az istenit egy szakrális szférában meg lehet valósítani, minden evangélikus istentiszteletnek az marad az értelme, jelentése, hogy benne Isten Igéjét hirdeti és a gyülekezet erre felel. Az istentiszteletnek és áhítatnak minden formája a maga formáló principiumát kizárólag ebből az egy értelmezésből veszi: az *Isten Igéje által megnyert emberek az Ige közös hallgatásában gyülekezetté válnak s ez a gyülekezet imádságban és engedelmisségben felel az Istennek*. Minden kegyes szokás, liturgiai rend, egész a kultuszi helyig, az evangélikus istentiszteletnek ebből a lényegéből veszi mértékét és irányítását. „*Isten Igéje*“ fogalmát azonban nem lehet korlátozni a történeti bibliai Igével és az Ige hallgatásának és hirdetésének a fogalmát nem lehet korlátozni a szóval való beszédre és a prédikáció hallgatására, hanem ebből a korlátozottságból tökéletesen ki kell szabadítani. Minden szó testtelétele is és mint személyes bizonyágtételnek a kifejezése, alá van vetve minden szellemi forma múlandóságának és változandóságának. A biblia beszéde is bizonyos szellemi formákhoz volt és van kötve. Tiszteletreméltó szavak is alkalmatlan edényekké válhatnak, melyekben egy nagy tartalmat csak megőrizni lehet, de melyekből nem lehet többet a tartalmat kiszolgáltatóni. Elveszítik képies és teremtőerejüket. *Ezért az Igét mint Istennek élő Igéjét újra kell kimondani és az mindig Istennek új, szabad kegyelme hogy beszél az emberi bizonyág szaván keresztül*. Másrészt azonban *az ember számára, akit Isten Igéje magáévá tett, minden Isten kijelentésére való utalássá lesz*. Az evangélikus istentiszteletnek formatorvénye ezért nem annak stilszerű kifejezése, ami az összegyülekezett gyülekezetben él. *Az empirikus gyülekezet nem is tudja magát soha kiabrázolni, megjeleníteni*. Nem is erről van szó, hanem mindig a mindenben túl lévő Istenhez való közös odafordulásról. *Nem lelki élmények az igehirdetés tartalma, hanem az üdvöthozó ítélet*. Ennek az Igének a hallgatása nem a hallgatóság passzívítása, hanem az igazság által való megigazítás. Ezért a gyülekezet aktivitása alatt nem az ügyes programok által nyert együttes-tevékenységet (énekben stb.) kell értenünk, hanem az Isten Igéje hallgatásának megfelelő készenlétben való állását. *A személyes bizonyágtételt nem kell kiküszöbölni*. Számtalan esetben azonban a prédikáció nyelve miatt nem lehet többé élő igehirdetés, a nyelv nem hatol be a valódi életterület szférájába. *Éppen ezért kell megtanulni valóban prédikálni*. Az istentisztelet az igehirdetés szolgálata marad akkor is, ha a legegyszerűbb istentiszteleti formában jelentkezik s akkor is, ha egy úgynevezett liturgikus istentiszteletben a prédikáció helyén szentírási leckékből és énekekből rendezett fölépítés van. *Nem lehet egy ideált felállítani az istentiszteletről, illetve nem lehet egy istentiszteletben a tökéletesség ideálját megállapítani*. Különböző formák egész sorának kell egymás mellett állnia. *A prédikációs istentisztelet mellé az evangélikus istentiszteleteknek egész sorát kell állítanunk a maguk sajátos formáival*. A *litánia* formának, mely az eljövendő országért való kérésnek egyik legkiválóbb formája, újra vissza kell állíttatnia. Elveszett az istentiszteletnek az a formája is, mely különösen fejezi ki az *ünnepi* mivoltot. Meg kell találni a *nap egyes szakjainak* közös imádságára való helyes formáját is. Gyászos pusztulásából ki kell emelni a *gyülekezet gyónását*, mely tisztán úrvacsorai előkészületté lett s amelynek a kegyelemről való erős bizonyosságátéllé kell lennie, mellyel a bűnös emberek gyülekezete ismét és ismét istengyermekségére és Isten eljövendő országára való készségére hivatkozik. Sehoh sem érezhető azonban oly fájdalmasan az evangélikus istentiszteletnek és az Igének a megszakitása, mint a *szent úrvacsora* ünnepénél. Nem egy kérdése, hanem életkérdése az evangélikus istentiszteletnek és egyháznak, hogy az *Úr szent vacsorájának ünnepe méltatlan helyből (mellékistentisztelet, függelék) kiszabadíttassék* és minden istentiszteleti életnek tulajdonképeni örömteljes csúcspontjául tartassék. Itt és csakis itt kapcsolódik össze minden, aminek csak helye és joga van az evangélikus egyház istentiszteletében. *Itt többé nemcsak egy prédikátornak emberi, tévedéses és gyakran csak szavakban gazdag ajka, hanem Istennek természetsszerű adománya válik az igehirdetés eszközévé borban és kenyérben*. Itt a gyülekezet imádattal áll Úra előtt s az örökkévaló tökéletesedésre fordítja tekintetét. A gyülekezet maga hasonlattá válik, amennyiben egyik a másiknak a szü-

mára töri és nyújtja a kenyeret és lesz ígérethez a Krisztusban megalapított egység számára és a legmindennapibb az evés és ivás lesz *verbum visibilé-vé*. *Az Igének a hallgatása az a forma, amelyben a gyülekezet egyedül találkozik valóságosan Urával és kapcsolódik vele össze. Az Igében az én és Te találkoznak egymással.* Az egyedüli igazi *unio mystica* éppen az, hogy az embert az Isten mint „Te“ valóságosan megszólítja és erre felel az ember. Ez az utolsó értelme minden evangélikus istentiszteletnek. Éppen ezért föladjuk az evangélikus istentisztelet igazi értelmét ott, ahol a hallgató szolgálatot a prédikáció fölé helyezzük és a hallgatás szakramentumát az istentisztelet csúcspontjává akarjuk tenni. *A hallgatásnak az evangélikus istentisztelet keretén belül hármasság jelentése lehet*: lehet a hallgatás felelet az ígehirdetésre, az Igeolvasás, vagy prédikáció után s akkor az Igével való foglalkozás hallgatásának a szimbóluma; lehet meditáló hallgatás s akkor kifejezése és értékes segítsége a várakozásnak és a készenlétnek. Végül lehet tudatos ellentét a sok beszéddel szemben s akkor azt jelenti, hogy hiányos bizonyosságtétel az Istenről minden szavunk és hogy az Isten a mi emberi szavunk nélkül is képes beszélni lelkünkhez. Mindezeknél a hallgatásnak azonban csak az azzal való kapcsolatban van értelme, ami mint Ige elhangzott, kimondatott. De nem lehet soha csúcspont a hallgatás olyan értelemben, hogy ezáltal keresnénk magunknak alkalmat, illetve készítenénk, Isten közzelétének megélésére. Az Istennel való találkozás, egygyélétel, nem pszichológiai esemény, amelyet liturgiai technikával meg lehetne valósítani az istentisztelet egy meghatározott pontján és nem is birtok, amelyben az ember határozott órában nyugalomhoz juthatna. Az evangélikus istentiszteletnek az az értelme, hogy benne megvalósul az Igének a hirdetése testi formában, érzéki-képies kiábrázolásban és megvalósul az Isten Igéjétől megragadott gyülekezet. Így nyilvánvalóvá válik az egész élet hasonlatkarakterére és az egész emberi élet Isten kijelentésének színterévé válik. Ezért nem lehet választóvonalat húzni a liturgikus és profán életmagatartás között. Az a liturgikus képzés, mely az élet nagy területét megszentetlenül hagyja és tisztán a célszerűségnek és divatnak veti alá, éppen nem liturgikus képzés. Gondosan kell vigyáznunk minden formának a szabadságára. Az *áhitat* nem a bensőség ügye, hanem azt jelenti, hogy az Isten előtt álló ember szellem, lélek és test szerint, mint egész ember áll Isten előtt. *A művészet az evangélikus istentiszteletben éppen ezért nem járulék, hanem a kiábrázolásnak szükségyszerű formája.* Nem lehet az istentiszteletben semmi olyan művészi, ami ne lenne az Ige hirdetése, illetve az Igétől támasztott gyülekezetnek a felelete. Ezért égető az úgynevezett templomi chorusok kérdése. Itt energikusan kell kidobni a művészi díszítést és a legnagyobb egyszerűséghez kell jutni. *Egyházi chorusnak, amely mindenekelőtt nem az egyszerű chorált akarja énekelni, nincs létjogosultsága az istentiszteletben.* A legközvetlenebb felelet az *imádság*. Az imádságra való képesség is kipusztult evangélikus gyülekezeteinkben. Az egyháznak a kötelessége az elemi segítség, hogy a gyülekezet tagjai ismét megtanuljanak imádkozni. Az imádság nem a kegyes léleknek a maga kibeszélése az Isten előtt, hanem az egész embernek, illetve gyülekezetnek benső magatartása. Szükséges a liturgikus formák imádság. A formátlanság itt is önkény.

3. *A gyülekezet fölépítése.* A XIX. század protestantizmusának nem volt gyülekezete és nem is kereste azt. Évszázadokon keresztül az egyes én, a személyiség kiszakított a közösség kötelékéből s így legföljebb az egyes individuumok jöttek össze, hogy örvendjenek közös birtoklásukon, de ebből nem lehet közösség. *A közösség abból lesz, hogy az emberek egymás mellett ugyanazon ítélet és ugyanazon kegyelem alatt állanak.* Személyiség és gyülekezet, egyiket sem szabad a másik rovására túlértékelni. Az evangélikus gyülekezetnek az a feladata, hogy az egyesnek személyes fejlődését elősegítse. Ezt azáltal teszi, hogy az emberi kor minden fokán és változásának minden pontján Isten Igéje alá helyezi és ebben a tevékenységében felmutatja, hogy mit jelent az életnek ezen a pontján Isten előtt állani. Ez az értelme az egyházi cselekményeknek, keresztségnek, konfirmációnak, esketésnek, temetésnek. Isten hívása nem az egyes emberhez szól, hanem az egyeshez, mint a szociális egész, a Krisztus teste, egy tagjához. A gyülekezetnek egy tagjaiban összekötött organizmusnak kell lennie: organizmusnak, mely nem-

csupán célszerű intézmény a tagok épülésének céljaira, hanem közösség, melyet Isten Lelke a szeretet kölcsönös szolgálatára támasztott. A gyülekezetnek szükség van theologiai vezetőkre, azonban mégis szakítani kell ezek monopóliumával és a kiválasztásnak új principiumát kell megkeresni, mint ahogy általában véve meg kell keresni az egyházi munkának új útjait. *A berneucheni könyv második részének utolsó fejezetei erről a munkáról szólnak, mint a nemnek, népnek, munkának megszenteléséről.* Ennek a résznek ismertetése azonban már túlhaladja munkánk kereteit. Az irány liturgiai felfogásának megvilágítására szolgáljon egy *úrvacsorai istentisztelet részletes ismertetése.*

A szimbólikus irány „*Der Deutsche Dom*” cím alatt adja ki kultikus terveit. Ezek a tervezetek, illetve kísérletek pompásan jellemzik az egész irányt. Ha csak címeiket nézzük, már akkor is látjuk, hogy komoly törekvésük kultikus szempont alá helyezni az egész életet. Kiadványaik közül csak egy nehányat említsünk meg tájékoztatásul: *Der Psalter. Nach D. Martin Luthers Übersetzung für den liturgischen Gebrauch herausgegeben. Die Beichte der Gemeinde*, mely a gyülekezeti gyónást az úrvacsorától elszakítani javasolja s mint különálló istentiszteleti formát állítja be a kultikus életbe. *Das Gebet der Tageszeiten*. Ez a könyvecske a hét minden napjának kultikussá tételén fáradozik. *Pfarrgebete*: evangélikus breviárium papok számára. Felsőrolhatnók még a mozgalom több ilyen kisebb-nagyobb kiadványát, melyeknek közvetlen a liturgikus felhasználása, de most még csak azt emlíjük meg, hogy pár kiadványa a szakramentum és istentisztelet, az istentisztelet és prédikáció, imádság és oltár kérdéseivel foglalkozik. A „*Das Gottesjahr*” című *Wilhelm Stählin* által kiadott, többek által írt évkönyv egyes évfolyamai is bepillantást engednek a berneucheniek mozgalmába. Eddig a következő témákat találjuk a sorozatukban: „*Sinn des Jahreslaufes*” (*Kirchenjahr*) 1924. „*Tageslauf*” 1925. „*Woche*” 1926. „*Lebenslauf*” 1927. „*Sinn der Zeit*” 1928. „*Gottesdienst und Gotteshaus*,” 1929. „*Evangelische Erziehung*,” 1930. „*Heilige Schrift*,” 1931. „*Natur und Geist*,” 1932.

A „*Der Deutsche Dom*” sorozatban jelent meg *Ludwig Heitmann*, *Karl Bernhard Ritter*, *Wilhelm Stählin* kiadásában egy úrvacsorai istentiszteletet bemutató füzet: „*Das heilige Abendmahl*”. Az irány istentiszteleti reformja ismeretéséhez járuljon ennek az *úrvacsorai istentiszteletnek gondolatmenete.*

Nemcsak az a baj az evangélikus egyházban, ami az úrvacsorai istentiszteletet illeti, hogy kicsiny a résztvevők száma, hanem még inkább az a nagyobb baj, hogy az úrvacsorai istentisztelet egyházunk istentiszteleti rendjében a gyülekezet középpontjában álló hitvallásos és hálaadó középponti jellegét veszítette el; „*mellék*”-istentiszteletté, illetve egy főistentisztelet függelékévé sülyedt le. Emellett egyúttal a magánépülés és lelkiismeret vigaszának ünnepévé vált. Elvesztett belőle az örvendezés örömsengése, mely valamikor az eucharistia, hálaadás nevét igazolta.

A keresztyén úrvacsorai istentisztelet teljes jelentését akarja kimutatni a róla összeállított kis füzet, hogy ez a teljes jelentés domborodjék ki liturgikus formájában ismét tisztán és félreérthetetlenül és hogy éppen itt jöjjön rá az evangélikus gyülekezet hálásan hivatásának nagyságára, itt, ahol a Jézus Krisztusban való élet közössége legtökéletesebb kifejezését találja meg.

Az ünnepet a szerzők teljesen önálló gyülekezeti istentiszteletnek gondolják el, beszéd, előtte való *prédikációs istentisztelet és gyónás nélkül* — a gyónás és úrvacsora szokásos szoros kapcsolatát egyikükre nézve sem tartják áldásosnak —, ha megengedhetőnek tartják is egy előkészítő istentisztelet tartását, miután a személyes és házi előkészületre még kevés a használható segédanyag.

Istentiszteleti rendjük mindenek előtt az *eucharistia örvendező és ünnepélyes hangját* akarja megőrizni s minden ponton kifejezésre akarja juttatni, hogy nem az egyes hívők kisebb, vagy nagyobb száma, hanem a gyülekezet ünnepel, a gyülekezet ünnepli életközössége kapcsolatának vacsoráját. A közös étkezésben a gyülekezet újra Jézus testéhez kapcsolódik s ugyanakkor a tagok a szeretetben összekapcsolódnak egymással és szolgálatra készen. A középpontban Jézus Krisztus halál-útjának emléke és az ebben megnyilvánuló, magát kijelentő isteni szere-

tet áll, de éppen úgy az eljövendő Úrhoz való hívő odafordulás is. A szerzetelés Igéje evangéliumi értelmének megfelelően az érettünk feláldozott Krisztus emlékének szól, de átvezet az Úr megszólítására, aki jelen van gyülekezete közepette és szól az Ige annak emlékéül, aki volt, felébreszti dicsőítését annak, aki most jön, miután a hívők várakozásban és reménységben feléje esengnek : a Lélek és mennyasszony mondja : Jövel, igen, jövel, Úram Jézus ! Tudatosan kihangsúlyozottak az érzéki jegyek, a kenyér és a bor. Nem esetlegesség, hogy az Úr bennük értelmezte élete és halála titkát, hiszen bennük lényege természeti jelképét látta. Ezért helyes hálaadó (*nem szubsztanciát emberi módon változtató*) *Igét* mondani fölöttük. Az Ige itt az áldozat érettünk történet voltát jelenti s így ez az őskeresztyéni gondolat nemcsak az imádságban, hanem jelképesen a cselekményekben is kifejezésre jutna.

Miután a szerzők elvi felfogását megismertük, ismerjük meg *az istentisztelet gyakorlati felépítését* is.

A *kezdőének* megüti az egész ünnepet jellemző hálaadás hangját : az ünnepélyes *dicsőítő ének*, melyet a liturgus és gyülekezet váltakozva énekelnek, a tónust tovább viszi. Minden bevezetés nélkül következnek ezután a *hegyi beszéd makarizmái*, mint „Evangélium“. Az erre következő *zsolttárigé* az elmaradhatatlan imádságot jelenti, mely előkészítésre készítet s így komolyabban és nyomatékosabban, mint máskor, csendül fel a kölcsönös *egymásért való könyörgés* : Az Úr legyen tivéletek és a te lelkeddel. Csak azután következik az Úr lakomájához való *meghívás*.

Két segítő kenyeret és bort hoz, a gyülekezet sorain keresztül jöve fel, hogy ezzel is kifejezzék : most az egész gyülekezet felajánlja magát Istennek tetsző áldozatul. A *liturgus az oltárra helyezi* a jegyeket az igazi kenyérről és szőlőtökéről szóló Krisztusi szavak kíséretében. Az egyház legrégebbi *úrvacsorai imádsága* következik most s egyesíti a gyülekezetet az Istennek tetsző és helyes ünnep után való vágyakozásban. Egy *ének összefoglalja* az előkészület gondolatait s átvezet egyúttal ahhoz a részhez, mely a *Jézus halála emlékének* van ajánlva.

A *négy evangélium szavai* megjelenítik az utolsó vacsora óráját ; értelmezik, illetve jelentést adnak Jézus halálvégzete értelmének s összekapcsolják a multat tekintve a Jézus úrvacsoráját és kereszthalálát az úrvacsorai istentisztelettel, a jövendőt tekintve az örökkévaló beteljesedéssel. Az egyes részeket megszakítja a gyülekezet éneke, melynek segítségével részesévé válik az emlékezésnek. A második részt a szokott *szerzetelési Igének* a gyülekezet felé fordulva való elmondása teszi. A liturgus azért fordul a gyülekezet felé, mert „*igehirdetésről*“ van itt is szó. A halálra való emlékezés azonban az élet hirdetőjévé válik s így a *passiói ének* könyörgő tónusát felváltja a diadalmas *húsvéti újjongás*, melyet azonban az újonnan visszatérő *Kyrieleison* szakít meg, mely a gyülekezet földi jelenlétére utal.

Kérés, hálaadás váltakoznak mostmár, majd *imádat* jő. Mint ez illik, ez a rész a leggazdagabban kialakított liturgiális és muzsikális szempontból. Az ünnepélyes hálaadás átmegegy *az angyalok dicsőítő énekébe*, melynek legrégebbi éneklési formája kitűnően érzékelteti, hogy itt valóban a szentséges Isten imádatáról van szó, a szentséges Istenéről, ki előtt az embernek meg kell semmisülnie, még ha az istentiszteletben a mennyei seregek legmagasabb fokú istentiszteletével egyesül is. És mostmár minden az eljövő Úrról beszél : a *hossánna* köszönti ; ígérének Igéjét s az apostolnak a Krisztus testére és vérére vonatkozó szavait a János Jelenések vágykiáltása válaszolja meg ; a másokért való *nagy imádságban* erre a nagy várakozásra felveszi a gyülekezet szeretete az egész keresztyénséget ; végül a gyülekezet mindent összefog az *Úr imádságában*, melyben annyira érvényre jut a hívő, feszült reménység.

Magát a lakomát *úrasztali imádság* vezeti be, melyben a gyülekezet *énekekkel* vehet részt. Azután a régi egyházban szokott *üdvözlés* következik, mely felszólítja a gyülekezetet, hogy vegye, ami elkészítettett számára a világ kezdete előtt : a Szentséges a szenteknek. A gyülekezet a dicsőséget Jézusra hárítja, az Egyetlenre, aki Szent és Úr. Az *úrvacsorát egy-egy csoport veszi* állva, ahol lehet, térdepelve. *Lutheri szokás*, hogy a liturgus viszi a jegyeket a hívők szájához, de nagyon

jól alapozható meg az a szokás, hogy a szeretet-szolgálat kifejezésére *egyik hívő a másiknak nyújtja át* őket.

Miután a gyülekezet egyesült az úrvacsorában, *hálaadás* következik. Végül az úrvacsorai csoda teljességét fejezi ki a *János evangéliumának bevezetése*, melyre a gyülekezet a *Szentháromság Isten dicsőítésével* felel. Hogy az úrvacsora mit jelent és mit kell jelentenie számunkra, azt az evangéliumnak megfelelő *epistola* (*Efezusi levélből* az Úr testére vonatkozó szavak) fejezi ki. A liturgus *áldással* bocsátja el a gyülekezetet.

Luther istentiszteleti reformja.

„Az Isten ugyanis (mint mondtam) sohasem állt szóba másként velünk, most sem áll szóba másként, csakis Igéje útján. Viszont mi sem közelíthetünk az Istenhez másként, csakis az ő ígérete Igéjébe vetett hit által. Cselekedeteinket semmibe se veszi, nincs is neki azokra szüksége; azok inkább csak az emberekkel és önmagunkkal való viszonyra tartoznak. Hanem azt igenis megkívánja tőlünk, hogy mi őt ígéreteiben igaznak tartsuk s ez alapon türelemmel várjunk reá és hittel, reménnyel és szeretettel tiszteljük meg. Így vehetjük biztosra, hogy fenségét és dicsőségét rajtunk megmutatja, amennyiben nem a mi futásunk, hanem az ő irgalma, ígérete és ajándéka által minden jót megnyerünk és birunk. Ime ez amaz igaz istentisztelet, amelyet nekünk a misében végeznünk kell.”

Luthernek „Az egyház babyloni fogságáról” szóló könyve e pár sora élesen mutat rá istentiszteleti alapvető reformgondolatára, de egyuttal azokra a liturgiai kérdésekre is, melyeket ez a „*hérésie antiliturgistée*”-t eláruló kijelentés, Luther első istentiszteleti reformpróbálkozásaitól kezdve újra meg újra arra készíti az evangélikus egyházat, hogy revízió alá vegye az istentiszteletről való felfogását, istentiszteletét, különböző istentiszteleti formáit.

Luthernek már az 1520-as évekből három kimondottan istentiszteleti kérdésekkel foglalkozó könyve van: *Von Ordnung Gottesdiensts in der Gemeinde*. 1523., *Formula missae et communionis* 1523. és a *Deutsche Messe*, 1526. Ezek a munkák azt mutatják, hogy Luthernek az istentiszteletről szóló alapfelfogása már az 1520-as évek legelején teljesen tisztázott volt, liturgiai formáinak azonban állandóan labilis a jellegük.

Reformja könnyebb áttekintése céljából álljon előttünk Knolle:

Táblázata.³⁹

A Római Mise:

(A misét pap, ministránsok és chorus résztvevésével latin nyelven, részint halkán; részint hangosan mondják, vagy éneklük.)

Luther latin miséje.

(Formula Missae 1523.).
(A misét pap, ministránsok és chorus részvételével latin nyelven mondják, illetve éneklük. Kívánatosak ehhez a gyülekezet német énekei.)

Luther Német Miséje.

(Először 1525 október hó 29-én a wittenbergi templomban.)
(A misét pap, chorus és gyülekezet részvételével német nyelven mondják, illetve éneklük (az ünnepeken, mint eddig latin énekek, míg nincs elég német ének hozzá).)

A) Igecsoport.

a) Előkészület.

I. Az Atyának és fiúnak és Szentlélek Istennek nevében... (43. Zsolt. 1—5. v.)

a kis glóriával (Dicsőség legyen az Atyának) és a mi segedelmünk... (121. Zsolt. 2. v.)

Luther nem említi, ezért Köstlin, Kawerau, Ritschl úgy veszik, hogy elejtette. — Miután mégis Froeschel

³⁹ Von der Römischen zur Deutschen Messe. Luther-Jahrbuch 1925. 7. Jhg. Heft. 4—6.

II. Confiteor (Bűnvallo-
más) és abszolúció.

Üdvözet (Az Úr legyen
telvek És a te lelkeddel !)

(1.)

III. Bűnbocsánatért való
imádság.

b) Bevezető darabok.

IV. *Introitus*.

Ótestamentumi szentírási
hely, vasárnaponként vál-
tozón, a pap intonálja, a
chorus antiphonálva énekl.

A kis glória.

V. *Kyrie eleison*. Christe
eleison, *Kyrie eleison* (há-
romszoros, tehát kilencsze-
res *eleison*).

VI. *Nagy glória*. (Dicső-
ség a magasságos mennyek-
ben... Lukács 2, 14, Dicsé-
rettel dicsőítünk...)

c) Szentírási rész.

VII. (1.) *Üdvözet* (2.) és
Kollekta — (Gyűjtő) imád-
ság, illetve imádságok.

VIII. *Epistola*.

IX. *Graduale*. (Lépcső-
imádság, zoltárversek.)

Halleluja (adventben és
böjtben az ú. n. Tractus
(bűnbánati ének) által he-
lyettesítve).

1522-re és wolfgang Muscu-
lus 1534-re nézve azt bizo-
nyítják, hogy a Confiteor
megvolt, Fendt azt véli,
hogy itt is fel kell tételez-
nünk. (Esetleg prédikáció.)

1. A vasárnapok és Krisztus
ünnepnapjainak *Introitusai*... helyeseljük és meg-
tartjuk, jóllehet szíveseb-
ben vennők a zoltárokat,
melyekből vétettek.

2. A *Kyrie eleison*-t át-
vesszük, mint eddig celeb-
ráltatott (tehát kilencszer),
különböző melódiákkal az
egyházi év időszakai szerint.

3. *Gloria in excelsis*, a
püspök (-lelkész) tetszésére
legyen bízva, hogy hány-
szor akarja elhagyni.

4. A következő imádság
a *Kollekta* csak annyiban
maradjon meg az eddigi
módon, amennyiben keresz-
tyén (mint ahogy valamennyi-
nyien azok, amelyeket va-
sárnaponként tartunk), de
mégis csak egy.

5. Ezután az *Epistola* ol-
vasása (a szokásos periko-
pák helyett, melyek előny-
ben részesítik a morális és
intő helyeket, inkább pár
kiválasztott részt a tex-
tusok közül, melyekben a
Krisztusban való hit tanít-
tatik. Ezt a rendet mégis
ki lehet tolni az ország nyel-
vén való miséig.

6. A *Graduale* legfeljebb
két versben a Hallelujával
együtt, vagy egyet a kettő
közül „a püspök“ tetszése
szerint kell énekelni. Halle-
luját azonban böjtben és
nagy-pénteken is, mert a
Halleluja az egyház állandó
hangja, mint Krisztus szen-
vedésének és győzedelmé-
nek az emlékezete állandó.

1. *Introitus*. Kezdetre éne-
keljünk (azaz a gyülekezet,
illetve ennek hiányában a
chorus) egy egyházi éneket,
vagy egy német zoltárt
(34. Zoltárt egészen, anti-
phónikusán), in pimo tono
(az első egyházi tónusfaj-
ban, mely B-én áll).

2. Erre *Kyrie eleison*,
ugyanabban a tónusban,
háromszor és nem kilenc-
szer.

(Nagy glóriát nem em-
líti.)

3. Ezután egy *Kollektát*
olvas a pap F-fa-ut (azaz
F) in unisono (mozdulatok
nélkül), (arccal az oltár felé
fordulva).

4. Ezután az *Epistola* in
octavo tono (a nyolcadik
egyházi tónusfajban, mely
a D-én áll), hogy a *Kollekta*
unisonójában egyenlő ma-
gasságban maradjon (ar-
ccal a nép felé fordulva).
Hogy azonban mi az *Epis-
tolákat* (és evangéliumokat)
az év időszakai szerint fel-
osztva, mint eddig volt szo-
kásos, megtartjuk, annak az
oka, hogy nem tudjuk kü-
lönösképpen ebben a for-
mában helyteleníteni. (Te-
kintettel azokra a sokakra,
akik Wittenbergben prédi-
kálni tanulni akarnak, azon
helyek számára, ahol az
Epistolák és evangéliumok
ilyen felosztása még meg-
és talán megmarad).

5. Az *Epistolára* egy német
éneket „Nun bitten wir den
Heiligen Geist“ vagy egy
másikat énekelünk és azt
az egész chorussal.

Sequentiák (eredetileg textus nélküli hangok hosszú sora, melyek a Halleluja vég -A-ját mozgalmassal melódiában vezették tovább. Hogy a melódiákat jobban lehessen megtartani, textusokat helyeztek alá kötetlen formában prózában, később a textusokat metrikusan formálták és melódiákba hozták). Húsvét: Victimae paschali. Pünkösd: Veni sancte spiritus (Luther idejében Sancta spiritus accidit). Úrnapja: Lauda Sion salvatorem. Mindszentek és halottak napja: Dies irae. Mária hétszenvedésének ünnepe: Stabat mater. (Luther idejében karácsonykor: Grates nunc omnes.)

X. *Evangelium*. Előkészítő inádság az oltár közepén, üdvözet (3.). (Az evangéliumkönyv megcsokolása és tömjénezése.) Az evangélium felolvasása.

XI. *Hitvallás*. (Nicaeno-Constantinopolitano.)

Prédikáció (nem kötelező, ha a reformatori idő előtt a legtöbb helyen a főmisén vasárnap prédikáltak is) a középkorban részint a hit előtt, részint a hit után hitvallás.

B) *Szakramentumcsoport*.

a) *Áldozati rész*.

XII. *Üdvözet* (4.). *Offertorium* (antiphonia, zsoltár-igék, melyekkel eredetileg a gyülekezet adományait nyújtották át.

A *Sequentiákat* és prózát nem hagyjuk meg, kivéve (a „püspök” döntése szerint) a karácsonyi rövid „Grates nunc omnes-t”. — Köztük alig vannak néhányan, melyeken a Lélekből valamit érezni lehetne, a Szentlélekről szólókon kívül: „Sancti spiritus”. Az egész népnek a német éneke kívánatos, vagy a latin énekek után vagy változtatva, hol latinul, hol németül, míg az egész mise németté lesz.

Azonban hiányzanak német költők. Használhatók: „Nun bitten wir den Heiligen Geist” és „Ein Kindelein so loebelich”.

7. Ezután következik az *Evangelium* felolvasása. (Evangéliumi gyertyák és tömjénezés nincs se eltüntetve, se elrendelve, szabad tetszésre bízva.)

8. A *Symbolum Nicaenum* lehet a szokásos módon énekelni, mégis ez a „püspök” kezébe van adva.

9. *Prédikáció*. (Hogyha nem volt az Introitus előtt, amit Luther helyesebbnek tart.)

Az *Offertoriumot*, mint majdnem mindent, ami innen következik és az áldozati gondolatot tartalmazza, mint szörnyűséget mellőzni kell. Csak az tartandó meg, ami tiszta és szent.

6. Ezután olvassa a pap az *Evangeliumot* in quinto tóne (az ötödik egyházi tónusfajban, mely F-en áll) arcal a nép felé fordulva (a Postillákban levő rend szerint, mert — az epistolákban adott megalapozás mellett ezenkívül — kevés az értelmes prédikátor, akik egy egész evangélistát hatalmasan és hasznosan tárgyalni képesek lennének. Ezért azonban nem kell azokat kárhóztatni, akik így az evangélisták egész könyveit veszik elő).

7. Az evangélium után az egész egyház a *Hiszkegygel* énekl *németül* Wir glauben all an einen Gott.

8. Ezután jöjjön a *prédikáció* a vasárnapnak vagy ünnepnapnak az evangéliumáról... Legjobb lenne elrendelni, hogy a napnak a postilláit, az egészét, vagy egy darabot a könyvből, olvassák föl, nemcsak a prédikátorok kedvéért, hanem óvakodásból a rajongók és a szekták miatt is. (Mégis ezzel a Lélek beszédének a prédikátorok által nem kell célt kitézni, mert a lélek mégis jobban tanít beszélni, mint minden postilla és homília.)

XIII—XVI. *Áldozati imádások* kenyérhez, vízhez, borhoz.

XVII. A Szentlélek megszólítása. Füstölő megáldása, az elemek és az oltár tömjénezése. Kézmosás. Kis glória. Imádság a Szentháromsághoz az áldozat elfogadásáért. Csendes imádságok.

b) Praefatio.

XVIII. Üdvözet (5.) és *Praefatio* (válogató ének: *Sursum corda*...).

Praefatiós imádság (Igaz és méltó)... Háromszor *Sanctus* (Jes. 6, 3.).

Hosianna és Benedictus, Máté 21, 9.

9. Üdvözet és *Praefatio*. *Praefatiós imádság*.

9. A prédikáció után jön a Miatyánknak egy nyilvános parafrázisa, és intés azok számára, akik a Sakramentumhoz akarnak menni. Hogy az ilyen parafrázis és intés a szószéken rögtön a prédikációra történjék vagy az oltár előtt, mindenkinek szabadon önkényére bízom. Úgy tetszik, mintha a régiek eddig a szószéken tették volna; ezért megmaradt még a szokás, a szószéken mondani a közimádságokat, vagy előmondani a Miatyánkot. De az „intés” nyilvános gyónássá lett. Így ezzel megmaradna a Miatyánk egy rövid magyarázattal és az Úrra emlékeznénk, mint ő ezt a vasorán megparancsolta.

c) Átlényegülési rész.

XIX—XXIII. 5. Imádság. XXIV. Az átlényegülés (*szereztetési igék* változtatásokkal és hozzátevésekkel).

Kis szünet.

10. Megáldás (szereztetési igék, törlésekkel és kiegészítésekkel a biblia után) éneklendők a Miatyánk tónusában, úgy, hogy a körülállók hallhassák; azonban megvan engedve a halk, vagy hangos recitáció.

10. Ezután következik a tiszt (úrvacsorai ünnep) és az ú. n. „Dermung” (a konsekráció terminációja után). *Szereztetési igék* Pál szerint, a szinoptikusokból való kiegészítésekkel, énekelve az evangélium módjára.

Elevatio (a hostia és kehely fölemelése). Imádat.

A chorus énekeljen *Sanctust*, *Hosiannát* és *Benedictust*. Az utolsó alatt elevatio, amely megtartandó a gyöngék és azoknak a mise legelőkelőbb szokása hirtelen megváltoztatásán való megütkezés miatt.

A *Felemelést* nem akarjuk elhagyni, hanem megtartani azért, minthogy finoman egyezik a német Sanctus-szal és jelenti, hogy Krisztus megparancsolta, hogy emlékezzünk reá.

XXV—XXX. 5. imádság.

Ha lehetséges, a nép német éneke.

C) *Kommuniós rész*.

XXXI—XXXIII. *Miatyánk* az utolsó kérés kibővítésével. A hostia megtörése és egy darabnak a beleméritése a kehelybe ezalatt.

11. Ezután az *Úr imádságát* kell olvasni (a bővítés kihagyásával).

Minden jel, melyet rendszerint szoktak csinálni a hostia fölött és a kehely fölött a hostiával, elhagyandó. A hostiát nem kell megtörni és nem kell a kehelybe belemérinteni.

XXXIII. Agnus Dei (Krisztus, Istennek báránya)

XXXIV—XXXVI. 3. imádság Krisztushoz (békesók, az ú. n. *Pax*).

12. Ezzel szemben az Úr imája után azonnal mondani kell az ú. n. *Paxot*. Ez a békesóköszöntés a kommunikánsok számára a bűnöktől való nyilvános abszolúció. Egészen evangéliumi hang, mely a bűnbocsánatot hirdeti; az egyedül méltó előkészület az Úrvacsorára.

13. Egy imádság Krisztushoz tetszés szerint, (azonban singularis helyett pluralis).

XXXVII. A pap *magánkommuniója* (hostia és kehely). Esetleg gyülekezet *kommuniója*, csak hostia.

14. A pap *magánkommuniója*, a nép *kommuniója*. Emellett az Agnus Dei-t kell énekelni.

A kommunió után a gyülekezet énekl: „Gott sei gelobet...“

(Az egészen új mód, a kenyeret közvetlenül a megáldás után élvezni és csak akkor megáldani a bort és inni, még nem vezethető be.)

11. a) Úgy tetszik nekem azonban, hogy úrvacsoraszerű, hogyha a kenyér konzekrációjára azonnal nyújtatnék és adatnék a szentség, mielőtt a kehely megáldatnék.

És ezalatt énekeltessek a német *Sanctus* vagy az ének: „Gott sei gelobet...“, vagy Husz János éneke: „Jézus Krisztus, mi Megváltónk.“

b) Ezután áldassék meg a kehely és adassék is ki és énekeltessek, ami szokásos a fentemlített énekekből, vagy az *Agnus Dei*.

XXXVIII. A *Sakramentum vétele áldásáért való imádságok*.

XXXIX. Antiphona a kommunióhoz.

XL. Üdvözlét (6.) és imádság (vagy imádságok) a kommunio után.

XLI. Üdvözlét (7.) és elbocsátás *Hallelujával* (húsvét) vagy „*Lasst uns benedeien dem Herrn...*“ (bőjt és advent).

XLII. Könyörgőimádság a Szentháromsághoz.

XLIII. *Áldás*. (Áldjon meg titeket a mindenható Isten, Atya, Fiú és Szent lélek.) (1570. XLIV-től. Üdvözlét (8.), és János evangéliuma 1, 1—14.)

15. Antiphona a kommunióhoz tetszés szerint.

16. A *Postcommunio* el-esik (a bennetartalmazott áldozati gondolat miatt). E helyett a harminenyolcas *imádságok* közül énekelhető egy (azonban pluralis singularis helyett).

17. Üdvözlét és (az elbocsátás helyett): *Lasst uns benedeien...*

A Halleluja tetszés szerint hozzáfűzhető.

18. *Áldás*, mint szokásos vagy IV. Mózes 6, 24—26: Az Úr áldjon meg, vagy 67. Zsoltár 7, 8.

12. Ezután következik a *Kollekta*.

13. *Áldás*. (IV. Mózes 6. után.)

Ez a táblázat a reformot a római misétől a Deutsche Messe-ig való fejlődésben mutatja meg. Első pillantásra igaznak tetszik az a közkeletű fölfogás, hogy

Luther istentiszteleti reformja általában véve csak a római mise lerövidítése. E fölfogás szerint a reform lényege nem más, mint a mise áldozati jellegének az elvetése s így elejtése a mise olyan részeinek, amelyek az áldozatra vonatkoznak. Luther reformja eszerint konzervatív jellegű: ragaszkodik a régi formákhoz, bár az istentisztelet középpontjába a gyülekezeti igehirdetést teszi. *A reform másik ismertető jegyüül az istentisztelet tanító-, nevelő jellegét szokták említeni.*

Ez a felfogás egészében véve hamis, mert csak Luther szemmel látható praktikus érdekeire néz. Ami t. i. a régi liturgiai formákhoz való ragaszkodását illeti, azt egyáltalában nem lehet konzervativizmusnak nevezni. *Luther praktikus* érdekből tartotta meg őket. Bizonyos tartalom kifejezésére alkalmasak voltak; értékes keresztyén javak, melyek úgy Luther, mint a wittenbergi gyülekezet szívéhez hozzánőttek. Megfelelőknek is tartotta őket és így meg is hagyta. Igaz ugyan, az az állítás sem állja meg a helyét, mely Luthernél adiaphoronnak állítja be a liturgiai formákat. Luther bizonyára szerette az általa felhasznált formákat, velük Walterrel, muzsikai segítő társával bizonyára szívesen is foglalkozott, de a mise egyes liturgiai részei között válogatott, értékelt. Mindamellett azonban, különösen a Deutsche Messe mutatja ezt, formákban nem kötötte meg az istentiszteletet. A keresztyén ember szabadságára és szeretetére bízta ezt a kérdést.

Ami a tanító-, nevelőjellegét illeti, ez is praktikus vonása istentiszteleti reformjának. Egyszerűen le kellett számolnia azzal, hogy az evangélikus gyülekezetek teljes tudatlanságban vannak az evangélium igazsága felől. De éppen a Deutsche Messe mutatja, hogy az az istentiszteleti forma és felfogás, mely az úzus következtében meggyökerezett, az evangélikus egyházban és úgy az orthodoxia, mint a racionalizmus intellektuális irányítottságánál fogva lényegileg megmaradt, Luther szerint csak szükségszerű, de nem normatív érvényű volt. Az igazi keresztyén istentiszteletről ő is tudott, csak nem voltak meg az emberei hozzá. Ez a lélekben való istentisztelet volt szívének titkos vágya.

Erről ír a *Deutsche Messe*-ben: „A harmadik alak pedig (t. i. az istentisztelet harmadik formája), amelynek az evangéliumi rend igaz természetével kellene bírnia, nem szükséges, hogy nyilvános helyen mindenféle nép előtt folyjék le, hanem azoknak, akik komolyan törekszenek a keresztyénségre s az evangéliumról szóval és tettel tesznek tanúságot, kellene névszerint összeiratkozniok s valahol valamely házban magok között összegyülekezniök imára, olvasásra, keresztelésre, a szentség élvezésére s más egyéb keresztyén cselekedetek gyakorlására. Ezen a renden belül lehetne mindazokat, akik nem keresztyénileg viselkednek, megismerni, büntetni, javítani, kizárni vagy kiközösíteni, Krisztusnak Máté ev. 18, 15-ben foglalt rendelése értelmében. Ebben lehetne a keresztyénekre egy általános alamizsnálkodást kiróni, melyet önként gyakoroljanak s osszanak ki a szegények között szent Pálnak II. Kor. 9, 1—12. és következő verseiben feljegyzett példája szerint. Itt nem volna szükség sok és hosszadalmas éneklésre. Itt rövid s megfelelő módon a keresztséget, illetve a szentséget is ki lehetne szolgáltatni s minden súlyt az Igére, az imádságra és a szeretetre helyezni. Itt egy jó s rövid kátéra volna szükség a hitről, a tizparancsolatról s a Miatyánkról. Szóval ha megvolnának az emberek és személyek, akik komolyan törekesznek a keresztyénségre, a rendeket és szabályokat könnyű volna megcsinálni. Én azonban nem tudok s nem szeretnék még ilyen egyházközséget, illetve gyülekezetet rendezni vagy szervezni. Mivel nincsenek még meg a hozzá a jó embereim és személyeim; amint nem is látok sokakat olyanokat, akik arra törekednének. De ha rákerül a sor, hogy megtegyem s a körülmények kényszerítő hatása alatt a dolog elől nyugodt lelkiismerettel többé ki nem térhetek: azesetre szívesen meg fogom tenni e tekintetben a magamét, amennyire csak tőlem telik. Addig azonban a két említett alaknál maradok s a nép között nyilvánosan a predikáció mellett olyan istentiszteletet segítek szorgalmazni, amelyen az ifjúság gyakoroltassék s a többi hívek hitre hívogattassanak s buzdítottassanak, míg azok a keresztyének, akik az Igét komolyan veszik, nem állnak elő s maguk nem sürgetik, nehogy a dologból pártviszály legyen, mint lenne esetleg, ha csupán a magam feje után indulva kezdeményezném.“

Ez az idézet arra is mutat, hogy *Luther* istentiszteleti reformtörekvései mögött egy új istentiszteleti felfogásnak megfelelő új élet áll. Mindenesetre *elejtette a római mise do ut des és ex opere operato elvét*, tehát a római mise jellegzetesen kultikus, szakramentális vonásait. *Luther* nem romokon épít, hanem egy új életből indul ki. Ennek az új életnek a kiindulópontja a hit által való megigazulás. De ezt a hit által való megigazulást is kimondottan *lutheri* értelemben kell vennünk, nem pedig az *Ágostai* hitvallás, illetve az evangélikus szimbolumok legyöngített formájában. Erre vonatkozóan *Holl* kutatásaira támaszkodhatunk, aki egy, a *Luther*-kutatásra döntő jelentőségű tanulmányában mutatja meg a hit által való megigazulás *lutheri* értelmezését. Az *Ágostai hitvallás 20.* ártikulusa a hit által való megigazulásról mondja: „*Tota haec doctrina ad illud certamen perterrefactes conscientiae referenda est nec sine illo certamina intellegi potest.*“ Ez a *melanchtoni* felfogás, illetve hangsúly úgy értette a hit által való megigazulást, mint a lelkiismeret vizsgáztatását. A hit által való megigazulás emberi oldalát domborította ki, míg *Isten* tettét csak annyiban érintette, amennyiben az a bűnbocsánat bizonyosságához szükségesnek látszott. Pedig *Luther* nem az ember, hanem *Isten* szempontja alatt látta a megigazulás tanát. *Isten* az, aki megigazít. A megigazítás az *Istennek* az emberrel való kapcsolatát, viszonyát, érintkezését teszi lehetővé, és nem jelent más elsősorban, mint azt, hogy *Isten* igaznak ismeri el az embert (*reputari justum*). *Istennek* ez a ténye közösséget teremt *Isten* és ember között, amennyiben a megigazítás az elfogadást, a közösségbe való fölvételt jelenti (*Luther* kifejezései szerint: *suscipere, recipere, aussumere, acceptare*). A megigazulásban tehát azon van a hangsúly, hogy *Isten* szabad szerzése a megigazulás, sőt éppen tökéletes ellentéte annak, amit az ember tulajdonképpen megérdemel. Miután az ember bűnös voltából kilépni nem tud, az *Istennel* való közösséget éppen azért sohasem érdemelheti ki, nem is kényszerítheti semmiféle cselekvés által *Istent* a közösség lehetővételére. A megigazulás éppen azért tiszta kegyelmi ajándék és az ember számára elsősorban a bűnbocsánatot jelenti. A bűnbocsánatban lehetséges egy hitben való új élet. Ez a hitben való új élet az igazi istentisztelet.

Tehát csakugyan a hit az igazi istentisztelet, mint azt „*Az egyház babyloni fogságáról*“ szóló könyvben olvastuk. A hit azonban *Isten* szabad szerzése és kegyelmi ajándéka. Az ember részéről nem más, mint elismerése annak, hogy *Isten* egyedül viszi véghez egész keresztyén életünket. *Istennek* ezt a tevékenységét jelzi *Holl* ezzel a kifejezéssel: *Alleinwirksamkeit Gottes*.

De éppen itt vetődik fel a kérdés, hogy hogyha a hiten kívül más istentiszteletet *Isten* nem akar, lehet-e akkor kultikus, illetve liturgiai aktusról szó. Az istentisztelet a hívő földi körülményeinél fogva csak istentiszteleti tevékenység által lehetséges. Az bizonyos, hogy a keresztyén istentisztelet liturgikus tevékenység formájában, *Krisztus* úrvacsorájában vette kezdetét s így *Luther*, ha az istentisztelet lényegét a hitben nézi is, ezzel nem azt teszi, hogy megtagadja a liturgiai tevékenységet, hanem egy feszültséget éreztet, mely az istentisztelet és liturgia között van. *Az evangélikus istentiszteleti reformtörekvéseknek a lehetősége örök időre itt rejlik.* Mert e szerint minden liturgiai cselekvés csak utalás az igazi istentiszteletre.

A liturgia tehát emberi próbálkozás, egyszerű lehetősége az istentiszteletnek. Egyáltalán nem biztosítja az *Isten* jelenlétét és hatását. *Isten* jelenléte az Igében és a hitben szenteli meg az istentiszteleti cselekményt, időt, helyet. Az Ige is, és a hit is, isteni ajándék. *Míg a liturgiai cselekmény mindig a jelenvaló világ síkján folyik le és marad meg, addig csak alkalom Isten számára, melyet a Feltétlen saját akarata szerint használ, illetve nem használ fel.*

Az istentisztelet és liturgia kérdése éppen ezért tulajdonképp *Istenkérdés*. A hit *Isten* munkája a szívben: *Isten* eljövetele, jelenléte a Feltétlen eljövetele és jelenléte. A hit éppen ezért *Isten* objektívitásának szükséges korrelatívuma, mint kultikus alapmagatartás és nem pszichológiai jellegű. Az Ige hatóereje *Istennen* fordul meg. Nem statikus és empirikusan kimutatható nagyság, hanem dinamikus jellegű, mely *Isten* kijelentésében tör be a világba. Az Ige külső alakja, mint ilyen.

földi, tehát tulajdonképpen ellentétes az istenivel. Mihelyt Isten áthatja, új jelentést nyer. Az *Apologia 4. artikulusa* mondja ki, hogy csak hittel-megragadni lehet az Igét, nem pedig megérteni, illetve rájönni értelmére: „*Verbum tantum fide apprehenditur*“. Ebben az értelemben tartalma az Igének az Isten. Ilyen értelemben szakramentum az Ige Luthernél: „*Ich kann das Sakrament in der Messe täglich niessen, wenn ich nur das Testament, das ist die wort und Geduld Christi, für mich bilde und meinen Glauben darin weide.*“ A hiten és az Igén kívül minden egyéb csak lehetőség s így minden más csak emberi intézmény: „Mint emberi intézmény mindig kérdéses.“ Az evangélikus liturgiának ezt a momentumát nevezi Frick „liturgikus nyugtalanság“-nak.⁴⁰

És éppen ez adja meg a lehetőségét és a szükségességét az örökös liturgiai reformnak. Ahogy azonban a reformnak ez a jellegzetes vonása, úgy ez mutatja az evangélikus istentiszteletnek tulajdonképpeni aktuális vonását. A liturgia éppen azért nem állandó, mert nem tudja egyszersmindenkorra biztosítani Isten útját mihozzánk. A liturgiával nincs kezünkbe adva Istennek objektív formában való megjelenítése. Az istentiszteleti formák, liturgia emberi szükség, emberi próbálkozás, melynek csak Isten ígéretei szerint és hitben van jelentősége. Miután pedig Isten ígérete és a hit a reformátori értelemben vett Igén fordul meg, az Ige pedig Istenkérdés, ezért az istentisztelet és liturgia következésképpen Istenkérdés. S innen érthető, hogy Luther egyedül Isten Ígéjére helyezi liturgiai reformtörekvéseiben is a hangsúlyt. Ezzel végtelen lehetőségét nyitotta meg a liturgiai reformtörekvéseknek s ugyanakkor örökre hozzákötötte a kérdést az Isten Ígéjéhez. *Minden liturgiai reformkérdést egyetlen főcím alatt lehet csak tárgyalni és nézni: Isten ígéje és az istentisztelet.*

A különböző irányok bírálata.

A következő fejezetekben a lutheri mértékek alatt vizsgáljuk meg a különböző liturgiai reformtörekvések jelentését, főtendenciáját.

Azt általában véve megállapíthatjuk, hogy valamennyi liturgiai reformtörekvésnek az a célja, hogy megtalálja az istentiszteletnek azt a formáját, mely a jelenlegi gyülekezetnek, illetve a jelenkor evangélikus emberének lehetségessé teszi Isten ígéretei alapján az Istennel való találkozást, érintkezést, bizonyos meghatározott körülmények között, elismerve Isten számára a szuverénitásnak a jogát, hogy Isten felhasználhatja az emberi kísérletezést s kegyelméből lehetővé teszi a maga számára is az emberrel, illetve a gyülekezettel való találkozást.

Mind a négy liturgiai reformtörekvésnek vannak közös vonásai. Ha a hangsúly más és más is, mindegyik egy abban, hogy *hangsúlyozza az istentiszteleti élet párhuzamos jelentőségét, szükségszerűségét, pótolhatatlanságát.* Mindegyik a maga mértékei és módja szerint szükségesnek látja a lutheri reformációval, illetve az Igével alátámasztani törekvéseit. Közös bennük a *művészi formára való törekvés, a közösségi gondolatnak a kidomborítása*, általában véve a kultusznak más és más indokollással való gazdagítása, a jelenkori keresztyénség kulturális helyzetével való számolása.

A liturgiai reformtörekvésnek ezeket az érdemeit nem is soroljuk föl újra külön-külön. Részletes ismertetésüket azért igyekeztünk adni, hogy magánál az ismertetésnél nyilvánvalóvá legyenek figyelmes olvasás mellett. Ami tulajdonképpen érdekel bennünket, az a különböző irányoknak meghatározó főtendenciája s így ennek a *főtendenciának* a vizsgálata, értékelése a továbbiak tárgya.

A művészi irány bírálata.

A régebbi liturgiai iránynak, mely azonban ma is él, jelentős irodalma van, liturgiai munkaközösségei, kiváló képviselői. *Főtendenciája, hogy az istentiszteletnek lényege szerinti megfelelő formát adjon* s így tegye alkalmassá az istentiszteletet a

⁴⁰ V. ö. Vom: neuen Willen zur Kirche. c. kötetben Frick cikkével: Protestantismus und Liturgia.

maga sajátos céljának. Az irányt annyira *Spitta* és *Smend* határozta meg, annyira kikristályosodottan mutatkozott meg lényege, főtendenciája már kezdetben, hogy lényegileg azóta sem hozott újat. Ami újat látunk, az csak az alapokon való továbbépítés, illetve újabb és újabb keresés, tisztázás.

Az irány bírálataánál két dolgot szükséges világosan látnunk, hogy saját törekvései szerint tudjuk megítélni jelentését. Az egyik az istentisztelet lényege, a másik a formakérdés, mely az istentisztelet lényegéből folyik.

Az istentisztelet lényegét illetően álljon előttünk *Smend*nek néhány meghatározása: „*Der Gottesdienst der Gemeinden ist die festliche Vergegenwärtigung des Heils in Form des Wechselverkehrs.*“⁴¹ „Die der Idee unseres Gottesdienstes entsprechenden Lieder, Gebete, Lektionen sind der unmittelbare d. h. festliche Ausdruck der christlichen Gewissheit.“⁴² A prédikációt illetve „ihrem Inhalt nach darf sie nichts anderes sein, als Ausdruck persönlicher Überzeugung und Gesinnung“⁴³ „Zwiegespräch der beati possidentes ja, das will und muss die gottesdienstliche Rede sein.“⁴⁴ A gyülekezet, illetve: „ihr Kultus hat sein wesen nicht in der Pietät gegenüber altüberkommen Formen und Formeln, sondern in der Aktualität, die Gottes Heil als Gegenwart erleben und bekennen will.“⁴⁵ „*Der gesammte Gottesdienst ist Darstellung des Heils*“⁴⁶ Az istentisztelet lényege, tulajdonképpeni célja az Istenőt nekünk ajándékozott hit- és szeretetközösség ünnepélyes élménye. Kifejező cselekvés, a gyülekezeti közösség élményének ünnepélyes kifejezése, ami azt jelenti, hogy maga az Isten az istentiszteletben csak az emberi, a gyülekezeti öntudat tartalma, nem pedig a cselekvő, önmagát kijelentő Isten. A művészi irány a kultusza általános felfogásában a *schleiermacheri úton* halad. A multtal szemben való reakciója teljesen jogosult, hiszen azok az agenda-reformok, melyekkel szembenállott, csak reprisztinációs törekvések, egy racionalisztikusan restaurációs kísérletezései. Abban is, minden újabb liturgiai mozgalmat tekintve, mérhetetlen a jelentősége, hogy az istentiszteletet, mint sajátos valamit, önmaga törvényei alatt vizsgálja, kiemeli a megszokottság lápjából, de teljesen elhibázott a kiindulás tartalmilag.

A *schleiermacheri theologia* konzekvens kultuszteóriája az istentiszteletet végeredményben az emberi kultuszautonomia, az önmagában nyugvó végesség egy sajátos darabjává teszi. Nem is problémája a kultusznak a kijelentéshez való viszonya. Amennyiben az istentisztelet a gyülekezet vallásos tudattartalmának ünnepi kifejezése, a keresztyén hívők gyülekezetéé, mely bírja az üdvöt és a birtoklás örömeinek közösen ad kifejezést⁴⁷ tulajdonképpen benne csak emberi tudattartalomról van szó, korunk sokat vágyott és emlegetett hangulatos bensőségéről. Ha az istentiszteletnek ezt a felfogását a lutheri hit által való megigazítás mértéke alá helyezjük, akkor látjuk, hogy a kiinduló pontnál hiányzik annak a fölismerése, hogy az istentisztelet megindítója és keresztülvivője maga a Szentlélek Isten (*Alleinwirksamkeit Gottes.*). Az istentiszteletnek az emberi biztossága jellemzi ezt az irányt, mely nem számol le azzal, hogy az istentiszteletben a döntő tényező maga az élő Isten, és az embernek azért van szüksége az istentiszteletre, mert a gyülekezettel együtt a kegyelemben ualó ítélet alatt áll.

Természetesen így a hit sem egyszerű emberi élmény, mint azt ez az irány látja, hanem éppen az istentiszteletben Isten által újra és újra adott¹ kegyelmi ajándék, azaz állandóan új szerzése Istennek mibennünk. Éppen így jellegzetes az anthropocentrikus vonás kidomborítása az iránynak a prédikációról való fölfogásában. *Smend* említett idézete alapján a prédikáció tartalma szerint nem lehet más, mint személyes meggyőződésnek és érzületnek a kifejezése.⁴⁸ E kifejezés

⁴¹ Der evangelische Gottesdienst, 1904. 21. o.

⁴² U. v. 21. o.

⁴³ U. v. 23. o.

⁴⁴ U. v. 24. l.

⁴⁵ U. v. 24. l.

⁴⁶ U. v. 25. o.

⁴⁷ *Smend*, Der evangelische Gottesdienst. 1904. 10. L.

⁴⁸ Der evangelische Gottesdienst. 24. L.

szerint megint esik még a gondolata is annak, hogy a prédikáció emberi vakmerőség, mely éppen csődbejutásával válik alkalmassá az Ige hirdetésére.

Végül, ami az *istentisztelet célját* illeti az irány fölfogása szerint, az istentisztelet a meglévő üdvnek a kifejezése. Nyilvánvaló, hogy nem az igazi istentiszteletre való utalással állunk itt szemben, hanem amint említettük, az autonóm kultúra egy darabjával. Az istentisztelet ennél az iránynál minden vonatkozásában teljesen emberi határok között mozog.

Ami most már a *formának a mértékét* illeti, helyes a törekvés, hogy nem ismer el kanonikus formákat, örökkévaló kultusztörvényekre és figyelembe veszi a gyülekezet kulturális helyzetét, a kifejező eszközök azonban mégiscsak emberi élménynek a kifejezői. Itt is tehát annak a kihangsúlyozása a tévedés, hogy a kultusz éppen az emberi élménynek a kifejezése.

Az irány lényegileg a maga főtendenciájánál esik el. Befejezettségénél fogva tulajdonképpen már lezárt. Ami újat termel, az legfeljebb a formáknak a gazdagsága. A legegyszerűbb istentisztelettől *Strewe* dramatikus formában lefolyó istentiszteleti formáiig óriási a skála, de mindegyik az emberi határán belül lefolyó történést fejezi ki.

A liturgiai művészi irány jó eredményeit továbbadva lassan elveszíti jelentőségét. Smend és Spitta az irány megindulásánál a lutheri istentiszteleti felfogásra támaszkodtak. Az akkori historia-kritikai liberális theologia szemével látták Luther liturgikus törekvéseit. Látásukat befolyásolta Schleiermacher liturgiai iránya, a művészi irány felé való orientálódása. *Spitta és Smend lapja azonban ma már mindinkább a reformátori theologia, a berneucheni irányzat hatása alá került.* Ez a lassú irányváltozás megmenti nemcsak az irány nagy képviselőinek korszakalkotó jelentőségű nevét, hanem tradíciójukat is: a „*vissza Lutherhez*” őszinte jelszót és minden reformtörekvés nagy alapgondolatát, hogy minden liturgiai reformtörekvésnek eleven kapcsolatban kell lennie a kifejezés szempontjából a maga korának kulturális helyzetével.

Az objektív irány bírálata.

A *magas egyházi mozgalom*, mely az istentiszteletben az objektív kihangsúlyozását követeli, egyike azoknak a mozgalmaknak, amely megindulásában a legszerencsésebb auspiciumokkal indult. A világháború összeomlása idején, a nagy német birodalom összeroppanásakor kiderült a protestantizmusnak, úgy az országos egyházaknak, mint az úniós egyháznak, individualisztikus tendenciáiból folyó gyengesége, theologiai szempontból a modern theologiai szempontból a modern theologióban a kötőerőnek a hiánya. A világháború idején újra felragyogott a világ szeme előtt a római egyház a maga egész megrendíthetlenségében, szilárd egyházfogalmával, pápai székével, föltétlen tekintélyével, megingathatatlan dogmaival, egész, a kortól és emberektől érinthetetlen, sérthetetlen objektívításában. Valami szilárdat kereső szemek, még ezeken a rendíthetetlen tekintélyeken túl is, meglátták a római katolicizmusnak minden darabjában értelmetadó, az emberi szív imádatától körülrajongott miséjét, oltári szentségét. Az objektívhez való menekülés vágya állította a magasegyházi mozgalom elé mintaképpül a római katolicizmus miséjét. A szubjektívításból és a protestantizmus tradíciótlanságából, individualizmusából, önkényszerűségéből, szűk felekezetieskedéséből, kötetlenségéből egy világválság idején magától értetődő volt, hogy a kiábrándultság romantizmusa vett erőt a lelkeken és a *Hansen—Mosel* lelkészek által kiadott irányvonalak nemcsak feltűnésre, hanem sokaknak csatlakozásra is adtak okot. Az irányvonalaknak szigorú római katolikus kifejezéseit a magasegyházi mozgalomnak 1918 október 9-én tartott alapító gyűlésén ugyan kissé legyöngítették, a szentségre vonatkozó *ex opere operato* kifejezést elejtették, azt a kívánságot, hogy az evangélikus egyháznak tanulnia kell a rómainak, mellőzték, de ezek inkább taktikai lépések voltak. A helyzet még ekkor az volt, hogy a magasegyházi mozgalom nem határolta körül a maga helyzetét tudományosan, sem a római katolicizmussal, sem a lutheri reformációval és annak egyházaival szemben. Kezdetben

mindenesetre látszólagosan könnyű volt a helyzete; védekezésében Luther megszív úrvacsorai fölfogására és Luthernek a kor követelményeivel való megalkuvására hivatkozott. A mozgalom tulajdonképpen akkor nyerte a maga tisztázott helyzetét, amikor az *Una Sancta* mozgalommal határozott egyháztörténeti tradícióvonalat keresett s dogmatikai szempontból határozottan állt a négy első zsinat határozataira. Így keletkezett az *Oekumenischer Bund*, mely vezetői közé sorozhatta *Fr. Heilert* a maga evangélikus katholicitásával. Ma már az ő neve szerepel szerkesztőként a magasegyházi szövetség „*Die Hochkirche*” című havi folyóiratán, ő a mozgalom reprezentatív debatterje, ünnepi szónoka. A mozgalom tehát már határozott vonalakat öltött. Elaszticitásánál fogva a maga nemében formai gazdagság szempontjából rendkívül fejlődésképes, de dogmatikai meghatározottsága már lezárt.

Bírálatát itt is kell kezdenünk. A *szakramentális felfogás jellemzi*. Ezt a szakramentálitást biztosítja szerinte az egyház és a *successio apostolica*. Azonban az is bizonyos, hogy a lutheri reformációval éppen az objektív szakramentumnak *ex opere operato* és az egyházi rend szerint való kanonikus kiszolgáltatása (itt az A. C. 14-ik paragrafusára hivatkozunk) esik el. Ami az objektivitást, tehát az istentiszteletnek az emberitől független, leglényegesebb vonását illeti, arról Luther is tud, de azt nem a dogmában, az egyházban, kanonikus istentiszteleti rendben találja, nem is szólva arról, hogy a pápaság elvetésével a *successio apostolica* nem jön sorra nála, hanem Istenben magában és dogmában, egyházban, istentiszteleti rendben stb-ben csak annyiban, amennyiben ezek az isteni kijelentésnek a megnyilvánulásai és utaló karakterük van, mely a hitnek ugródeszkául szolgál. *Luthernél* minden Isten Igéje által történik és sohasem történik semmi pusztán az egyháznak valamilyen érzéken megfogható intézményein keresztül. A legjellegzetesebb itt Luthernek az úrvacsora tana; az elemek, melyekben az isteni kegyelmet kapjuk azért objektívek, mert velük ígéret adatik a hit számára. Ha itt a magasegyházi mozgalomnak azokra az utalásaira gondolunk, melyek a rezelvált úrvacsorai elemek előtt való imádatot, tehát az eucharisztikus Krisztus tiszteletét javasolják, akkor nyilvánvaló a magasegyházi mozgalomnak evangélikus kritikája Luthernek abban a törekvésében, mellyel a Feltétlennek az eldologiasítása ellen s minden kanonikus menet ellen küzdött. A hit által való megigazulás érdekével és a hitnek a szabadságával ellenkezik ez az egész szakramentális objektív felfogás. Isten nem lokalizálható emberi eljárással egy bizonyos tárgyba. Legalább is az evangéliumi keresztyénség nem tud róla és a reformátori theologia hadakozik ellene. Ami pedig az istentiszteletnek az emberi életnek egészéből szent provinciává való kiemelését illeti, megint ellenkezik a reformátori tannal. Az *Una Sancta* folyóirat Hansen 95 tételéből nem hiába idéz egy nehányat, közöttük azt, mely a reformáció előidézte deformációról szól. A Luther 95 tétele a búcsú szakramentális értéke ellen küzd, amikor arról beszél, hogy a megtérés az egész emberi életre vonatkozik. A *Deutsche Messe* pedig arról, hogy földi istentiszteletre bűnös voltunkért, nem pedig magáért az istentiszteletért van szükségünk.

Ami most már a magasegyházi mozgalomnak a liturgiai formagazdagságát jelenti, az csak annyiban ér valamit, amennyiben utaló karaktere van. A forma, a művészi szép, a rend, szolgálhat az Istennek, de sohasem lehet kanonikus. Ami a szentségek szaporítását illeti, azokban több a romantika, mint a dogmatikum. A magasegyházi mozgalomnak annyiban igaza van, amennyiben az általános kultúrális helyzetnek, a művészi követelményeknek megfelelően vissza akarja hozni az evangélikus liturgiába a régi egyház gazdag világát,⁴⁹ de csak annyiban, amennyiben a hit jelentést tud adni valóban e gazdag világ egyes darabjai számára. A *Kyrie*, a *Sanctus*, a *Gloria*, a *Halleluja* pl. ma is alkalmasak az istentiszteletben.

Az egész mozgalommal szemben rendkívül találó *Althaus* figyelmeztetése: „*Das Liebäugeln mit der römischen Messe geth in den hochkirchlichen Kreisen*

⁴⁹ *Una Sancta*, 1926. 154. o. Schorlemmer azonban már a kánonnal hasonlítja össze ebből a szempontból a kultuszt.

der liturgischen Bewegung bis heute um. Es ist gewiss richtig, dass die Messe in ihren einzelnen Stücken viel evangelisches, biblisches Gut enthält. Niemand hindert ans, die kostbaren Gebete und Wechselgesänge der alten Kirche auch in unserer Kirche lebendig zu machen. Aber man hüte sich, um der liturgischen Eindruckskraft und Feierlichkeit willen mit dem Sakraments- und Opfergedanken der Messe, überhaupt mit ihrer „Objektivität“ zu spielen! Wir bedürfen in unserer weichlichen Zeit der erneuten Erziehung durch Luthers Zorn und Calvins Strenge, wo es um die Wahrheit des Evangeliums geht. Das Wort der Heidelberger Katechismus von der „vermaledeiten Abgötterei“ der Messe hat noch heute seine Sendung unter uns. Es geht nicht an, die Verdinglichung der heiligen Gegenwart Gottes in alles umfassender und verstehender religionsgeschichtlicher oder religionspsychologischer Duldsamkeit als eine zwar niedere, aber immerhin individuell berechnete Ausdruckform christlichen Glaubens harmlos zu nehmen. Wir wissen wohl, das Gottes wunderbare Gnade auch sündhaft entstellten Kultus benutzen kann, um mit den Menschen zu reden, dass unzählige Katholiken in der Messe trotz ihres Heidentums den wirklichen Christus und Herrn im Glauben finden mögen. Aber das hebt die Verantwortung der Kirche für die Reinheit ihres Kultus und das Urteil über das Menschwerk nicht auf. Die Messe in ihrer Ganzheit bleibt uns Sünde wider das erste Gebot. Wenn es echte und grosse Liturgie für uns Evangelische nicht gäbe ausser um den Preis einer wie immer verhüllten Rückkehr zur Theurgie der Messe, dann trate ein Wort Wilhelm Löhes in Kraft, dessen Herz warhaftig hing an der Liturgie: Die Kirche bleibt, was sie ist, auch ohne Liturgie. Sie bleibt Königin auch im Bettlergewande. Es ist besser, dass alles dahinfalle und nur die reine Lehre ungefährdet bleibe, als dass man im Schmuck und der Zier herrlicher Gottesdienste wandelt, denen Licht und Leben mangelt, weil die Lehre unrein geworden ist.“⁵⁰

A misztikus irány bírálata.

Az *Otto* nevéhez fűződő misztikus irány liturgiai törekvése mögött szintén egy új istenfogalom áll. Reformja mélyesleges kegyességből és komoly tudományos munkásság eredményeiből született meg, szintén a világhatalom irtózatossága krízisében. Nem ennek a terméke közvetlenül, mert hiszen ennek a theologiai nagyságnak körülbelül 30 esztendeje kérdése az az Istenfogalom, mely magával hozta liturgiai reformmozgalmát. Iránya ismertetésénél „*Das Heilige*“ című művét azért mutattuk be oly részletesen, mert speciális, páratlan jelentőségű munkájának ismerete oldatja meg számunkra liturgiai reformjának lényegét és egész fölépítését.

Otto a Szentséggel szemben a profántól a megrendült imádatot kívánja. Miután azonban az igehirdetést nem akarja háttérbe szorítani, sem leértékelni, istentiszteletét két részre osztja. *Istentiszteletének két csúcspontja van, az első az igehirdetés, a második az imádat.* Az első részre vonatkozó javaslati tulajdonképpen akörül a gondolat körül csoportosíthatók, hogy hogyan lehet részint az istentiszteleten kívül, részint az istentisztelet keretén belül az igehirdetésnek nagy kérdését a mai ember számára megoldani. Javaslati méltán érdemelnek nagy figyelmet. Otto már az 1900-as évek elején, tehát éppen akkor, mikor a természettudományi böleseleti iskola kizárólagosságot akart nyerni az egész szellemi és gyakorlati élet területén, nem a kiegyezkedés álláspontjára lépett a vallás és a kultúra kérdésében, hanem a vallás önértékiségének gondolatát tette vizsgálatának tárgyává. Filozófiai, természettudományi széleskörű mély tudása, nagy vallásfilozófiai és széleskörű vallástörténeti kutatásai, de legelsősorban az, amit nála „religiöse Anlage“-nak nevez *Theodor Haering*, képesítették őt arra a theologiai vallásos felszíniesség tipikus korszakában, hogy a vallás problémájának gyökeréig érjen le s finom pszichológiai képességgel hozza föl az istenfogalom lényegét. Kutatásainak tulajdonképen halhatatlan érdeme és korszakalkotó jelentő-

⁵⁰ Althaus: Das Wesen des evangelischen Gottesdienstes. 9., 10. o.

sége egyetlen könyvéből ragyog ki. Többi műve, ha mind nagyon nagy jelentőségű is, még ha javarésze pár oldalas tanulmány egy-egy tudományos folyóiratban (Otto nem termékeny író, ami írásainak lapterjedelmét illeti), tulajdonkép vagy előkészület élete főművéhez, vagy évről-évre való kiegészítése annak. Egyetlen feladatra tette fel életét, de feladatát meg is oldotta. Kutatásainak eredménye kiszámíthatatlan hatású. A liturgiai reformmozgalomba úgy istenfogalmával, mint reformjával, egy teljesen elsenyvedt vonását hozta vissza az örök vallásos és liturgikus magatartásnak: az imádatét.

Ez az imádat a jellegzetessége istentisztelete második részének. *A protestáns istentiszteletekből szinte kipusztult az imádkozás lelkülete a prédikáció egyeduralmával szemben.* Az, amit általában véve liturgiának szoktunk nevezni, lassan tulajdonképpen az igehirdetés keretévé vált. Ennek oka magától értetődően az igehirdetés jelentésének félreértésén alapult, mely szerint az igehirdetésben az igehirdető gondolatai és élményei kerültek előtérbe. Az autonóm kultúra szinte kizárólagos uralma az istentiszteletben tulajdonképpen nem Istennel állította szembe az embert, hanem az igehirdetővel. Isten szentségének a vonása pedig a reformáció óta fokozatosan elhalványult, míg végül el is tűnt. *Az Isten szentségének megfelelő magatartás* az imádkozás, az imádat elsorvadása magától értetődő volt. Ezzel a még ma is uralkodó egyoldalúsággal szemben őszinte örömmel és hálával kell fogadnunk Otto alap gondolatát az istentisztelet imádságos részének, de általában véve a gyülekezet liturgikus magatartásának kihangsúlyozása szempontjából. Az egészen bizonyos, hogy csak a megrendülő, alázatós büntudat, amelyik mint profán, mint lényegileg más áll az egészen mással szemben, tudja Istent igazán „tisztelni“.

Meggondolkoztató azonban Ottónak az egész terminológiája és egész istentiszteleti fölépítési módja is. A terminologia az általános vallástörténet neutrális jellegű terminológiája: Numen, Numinose, mysterium, das Heilige, azután a misztikának a különböző kifejezései. Az irány ismertetése kapcsán felhozott liturgiai minta és az azokhoz fűződő magyarázat különös terminológiája, szembeállít Luther evangéliumi fölfogásával és a Luther liturgiai reform-gondolatai lehető legnagyobb szabadságával is. A liturgiai egységtől eltekintve, melyet nem biztosít az istentiszteletnek ez a fölépítése, a liturgia menete a theurgikus cselekmény jellegével hat. A liturgus kezébe, ha ugyan Isten ígéreteire való hivatkozással is, mégis az Isten fölötti hatalom van adva. Az imádság: „wird zur Beschwörung und zwingt den Ewigen herab.“ Ami pedig az istentisztelet célját illeti, ott is a lutheri kegyességtől valami elütöt találunk. Az istentisztelet célja a hallgató szolgálathoz eljuttatni a gyülekezetet. A hallgató szolgálat különböző fokait megint nem lehet evangéliumának, illetve lutherinek fölismereni. De különösen *a hallgató szolgálat* legmagasabb foka s annak elérésére idegenszerű attól az Isten-től, aki mint a Jézus Krisztus Atyja jelentette ki magát az Igében: „Zum äusseren Schweigen kommt dann das innere, das ganzliche Sabbathalten und Stillesein der Seele und aller ihrer Kräfte, das ruhige Einsinken in den ewigen Grund, das hohe Wunder der Einung selber.“

Az út és cél tehát az, ami Otto liturgiai reformját idegenszerűvé teszi. Mind a kettő teljesen misztikus jellegű, de ez a misztika teljesen szakramentális misztikára emlékeztető és nem arra a bibliai misztikára, mely szintén tud Isten kibeszélhetetlen titkairól és tud az imádság kimondhatatlan sóhajtásáról, szótlán odaadásáról az unio mystica cum Christo-ról, mely azonban mindig azzal kapcsolatos, akit az istengyermekség jógán Te-nek szólíthatunk.

A hallgató szolgálat szakramentális aktus *Otto* szerint, melyben Isten, mint az evangélikus istentiszteletnek a tartalma és tárgya a legerősebben jelenvaló. A hallgató szolgálatnak ez a szakramentális fölfogása és egy kimondott formának a túlértékelése a tiltakozást váltja ki. Isten jelenlétét lekényszeríteni, leidézni sem beszédben, sem hallgatásban nem lehet, viszont azonban a hallgatás szolgálatának is meg lehet, ha liturgiai egység és lehetőség megengedi, a létjogosultsága. Róma 8, 26. és Habakuk 2, 20. nyilvánvalóan utal bennünket arra, hogy vagy az istentiszteletnek egy külön formájában, vagy magában az istentiszteletben bír-

tosítsunk helyet számára. Igaz, hogy a hallgatás szolgálatának ez a fajtája, ha nem is az Ottóval szemben kijátszott és *Württembergben régóta használatos Stillgebet*, — jellegileg más, mint az Ottóé. De erről legyen később szó.

A hit által való megigazulás és Luther istenfogalmának alapján oldandó meg a liturgiai mozgalomnak ebben az irányában található komoly figyelmeztetés és utalás. *Luther torquai templomavatási beszédjében*, mely az istentisztelet lényegét a legmegragadóbban fejezi ki, arról beszél, hogy az istentiszteletnek a lényege, hogy „a mi kedves Urunk beszél mi hozzánk az Ő Igéjében, mi pedig válaszolunk neki a mi imádságunkkal és a mi dicséretünkkel“. Isten dicsérete és az imádság, mint a liturgiának Isten igéjével egyenlőrangú értékei romokban hevernek. S ha a liturgia mai karaktere általában véve emberi élmény kiváltotta magatartás, úgy a legerőteljesebb hangon kell követelnünk az egész liturgiának, mint hitben Isten előtt lévő szolgálatnak az imádatos jellegét. Evangélikus istentiszteletben természetesen nem történhet ez másképp, csakis a lutheri reformáció szellemében s hogy Ottónál annyira a lutheri és evangélikus szellemtől idegen kifejezést és az istentiszteletnek különösen szakramentális felfogását találjuk meg, annak nem szabad döntően elutasítólag hatnia mireánk. A kifejezések idegenszerűsége mögött mégis csak halálosan komoly leszámolás van egy megrendítően nagy Istenfogalom és a mögötte rejtőzködő Istennel szemben való büntudatos, alázatos magatartás mellett.

A szimbolikus irány bírálata.

A *berneucheni mozgalom*, mely a liturgiai reformmozgalom irányai között a szimbolikus irányt képviseli, az evangélikus egyház liturgikus mozgalmát tekintve, a legnagyobb jelentőségű. A kérdés gyökeréig hatol le, amikor olyan nevekre hivatkozva, mint az Althausé, Barthé, Tilliché, az evangélikus egyház életproblémáját s benne az istentiszteletét részint a reformátori theologia, másrészt a szellemtörténeti realizmus kutatásai felhasználásával próbálja beállítani és megoldani. A berneucheniek programjának látszólag csak egy rövid fejezete foglalkozik a kultusz kérdésével,⁵¹ de valójában az egész mozgalom liturgikus színezetű, mert a szent és profán területek határainak megszüntetésével az egész evangélikus keresztyén életet egyetlen területté tették, a magát kijelentő Isten Önmaga megvalósulásának területévé. Ezért mondták ki, hogy a liturgia törvényei tulajdonképpen az egész keresztyén élet törvényei és a *liturgika* „*ist nicht eine Sammlung kirchlicher Merkwürdigkeiten oder ein System aesthetischer Gesetze des Gottesdienstes, sondern die Lehre von dem Gleichnischarakter des menschlichen Lebens, wie er in dem Handeln der Kirche anschaulich wird.*“⁵²

Ezzel tulajdonképpen Luther reformátori principiumának tettek eleget, mert *Luther* ment el liturgiai reformjában eddig a pontig, hogy a hit által való megigazulás elvéből kifolyólag az egész életet tette a keresztyén istentisztelet színhelyévé, azaz Isten kijelentési helyévé. A „*De captivitate Babylonica*“ nem egy helyen tesz erről bizonyosságot. Ennek az alapvető felfogásnak azonban a berneucheniek szerint Luther maga nem tett eleget. Azt vetik szemére, hogy az örökkévaló Igének csak a szóban való megérzékítését vette teljes határozottsággal komolyan, de nem az Ige szimbolikus, jelképes, hasonlatcharakterű teljes megérzékítését. „...schon für Luther hat des gesprochene und geschriebene Wort so stark im Vordergrund gestanden, dass daneben die stärkeren Versinnlichungen, Versinnbildlichungen des ewigen Wortes kaum ernst genommen wurden. Wohl wusste man noch, dass die Zeichensprache des Kultus, in der gleichen Weise zu wirken vermag wie das gesprochene Wort. Aber die volle Bedeutung des verbum visibile für die Verkündigung des Wortes die lebenformende Kraft der lebendigen Form war schon für die Reformatoren selbst durch ganz bestimmte theologische Theorien verdunkelt; und diese Entwicklung hat in ihrem Fortgang zu einer erschreckenden Verkümmernng des Formwillens auf dem Boden der evangelischen Kirche geführt. In dem Bereich des Gottesdienstes erstarrte das „Wort

⁵¹ Das Berneuchener Buch 104—116. lap.

⁵² Das Berneuchener Buch 104. lap.

Gottes“ immer mehr zu einer abgeschlossenen Grösse der Vergangenheit, die man durch logische und ethische Bemühung auf das Leben der Gegenwart „anwenden“ sollte, und die bunte Fülle sinnerfüllter Zeichen, die die Reformation in Gottesdienst und kirchlicher Sitte noch aus früheren formkräftigeren Jahrhunderten übernommen hatte, verkümmerte im Lauf der Jahrhunderte, oder es wurde alte und neue Musik und Bildkunst nur als schmückendes Beiwerk ohne ernsthafte Bedeutung und ohne wirklichen Zusammenhang mit dem Inhalt der gepredigten Botschaft geduldet. Aber ausserhalb des kirchlichen Lebens selbst brach erst recht das Leben auseinander: die Wahrheit verblasste zu einer blutleeren und von der leibhaften Fülle des Lebens sich entfernenden „reinen“ Geistigkeit, und das Leben verlor daneben, sowohl in seinen natürlichen Stufen und Ordnungen, wie auch in seinen künstlerischen Gestaltungen allen gültigen Sinngehalt. So wie eine gewisse Zeit das Geheimnis der Farbe nicht mehr vertrug, sondern Altare und Wände ihrer Kirchen mit dem nüchternsten Weiss oder Schwarz übermalte, so wusste man nichts mehr von dem irdischen Gleichnis eines unsichtbaren und unaussprechbaren Geheimnisses. Die Kraft und der Wille zur Form verkümmert. Der Geist sucht nicht mehr seine Form und das Leben soll nicht geformt werden zum Gleichnis und Zeugnis.“⁵³ Ebből következik tehát, hogy a berneucheni mozgalom ott igyekszik a reformátori alapelvnek eleget tenni, ahol maga a Reformátor a kor viszonyaiból megmagyarázhatóan egyoldalúvá vált. Az evangélikus „*finitum est capax infiniti*“ elvnek való elégtétel tulajdonképpen ez. A hitnek formaalakító ereje van és mindent felhasználhat a teremtett világból, amin keresztül Isten igazsága, megigazító igazsága nyilvánvalóvá válik. Úgy látják, hogy Luther a szimbolizálást csak a prédikációnál vitte keresztül, amennyiben a prédikáció vált számára Istenre való utalássá. A berneucheniek szerint az istentiszteletnek minden darabját szimbolummá tudja tenni a hit, azaz Isten Igéjének a transparensévé. „Es ist also der Sinn des evangelischen Gottesdienstes, in leiblicher Gestaltung und sinn-bildlicher Darstellung die Verkündigung des Wortes, und die von dem Wort Gottes getroffene Gemeinde zu verwirklichen. Damit wird der Gleichnischarakter des gesamten Lebens offensichtlich und das gesamte menschliche Leben zur Offenbarungsstätte Gottes geweiht. Darum darf auf evangelischen Boden kein absoluter Trennungsstrich gezogen werden zwischen „liturgischen“ Gestalten und der profanen Lebenshaltung. Eine liturgische Bildung, die das ganze übrige Gebiet leibhafter Gestaltung in Haltung, Ernährung, Kleidung ungeheiligt lässt oder es bloss der Zweckhaftigkeit, dem Geschmack und der Mode unterwirft, ist eben nicht wirklich liturgische Bildung.“⁵⁴

Innen érthető, hogy az evangélikus egyháznak kimondottan van szüksége istentiszteleti szimbolumokra s innen van az, hogy a keresztyénség első istentiszteletét, az úrvacsorai istentiszteletet értékeli a berneucheni irány a legtöbbször helyezi a liturgikus élet csúcspontjára. A tanulmányban ismertetett úrvacsorai istentisztelet éppen azt mutatja, meg minekünk, hogy a berneucheni irány akkor, amikor a reformátori teológián (*Barth, Althaus*) igyekszik orientálódni, ugyanakkor féltékenyen vigyáz arra, s ebben orientálódik az evangélikus Althaus mellett Tillichen, hogy az egyoldalú szellemisséget legyőzve, érvényt szerezzen a természeti és testi magátólértetődő létjogosultságának az istentiszteletben.

Innen van az, hogy rokonszenvezik az ú. n. „*Singbewegung*“-gal, mely a 14—16-ik századbeli egyházi énekköltészetnek liturgiális szempontból szintén a berneucheni iránynak megfelelő szimbolikus értéket tulajdonít, amikor ezt az egyházi énekköltészetet úgy tekinti (pl. Luther énekei), mint a hit által megigazított ember, illetve gyülekezet Isten által támasztott hite gyümölcsét.

Az irány teljes megértése lehetőségéért látnunk kell még, hogy mit értenek a berneucheniek a szimbolum, azaz hasonlatkarakter alatt.

A liturgiában háromféle szimbolumról lehet általában véve szó. Az első a racionális jellegű szimbolum. A szimbolumnak ez a fajtája arra szolgál, hogy egy, a lehetőség

⁵³ Das Berneuchener Buch. 50—51.

⁵⁴ Das Berneuchener Buch. 110. lap.

szerint adequat fogalmat ébresszen arról, aminek a megismertetésére szolgál. Magátólértetődően egy ilyen racionalisztikus szimbolumban nem az Isten válik valósággá, hanem csak az Istenről való valamilyen gondolatunk, fogalmunk. Ha ezt a szimbolumfogalmat kiszélesítjük élményszimbolummá, akkor látjuk, hogy ez a szimbolum-felfogás a maga minden veszedelmével a régebbi liturgiai reformmozgalomban található meg.

A *szimbolum másik felfogását* nevezhetjük *Mensching-gel*⁵⁵ *realisztikus szimbolum-felfogásnak*. Ez alatt azt a szimbolum-felfogást értjük, melyet a római katolicizmusban, nálunk pedig a liturgiai reformmozgalom objektív és misztikus irányában találhatunk. Eszerint a felfogás szerint a szimbolum és a vallásos valóság elválaszthatatlanok egymástól és a vallásos valóság csak abban a szimbolumban valósulhat meg, jöhet mihozzánk.

A berneucheni mozgalomnak a szimbolum-felfogása mind a két felfogásnak a veszedelmeit, részint az első felfogás teljesen színtelen ürességét, másrészt a másik fölfogás pogányos szakramentalizmusát kikerüli. A *berneucheni felfogás szerint a szimbolum a hit formaakaratóból születik meg* és így benne a magát közlő Szentlélek Isten nyilvánítja ki magát. Ezért nem is lehet evangélikus értelemben szimbolumokat kigondolni és a formáért való küzdelem egyszerűen az evangéliumból kinövő feladat. A szimbolum nem pszichogiai eszköz, hanem a hitnek az igazság kifejezéséért való birkózása. Az így megszületett szimbolumban az én és a Te találkoznak, de a találkozásnak alkalmat a mai kulturális helyzet viszonyai és formái között a Te ad. *A szimbolum tehát végeredményében nem más, mint az Istennek az ember számára adott Önmagára való utalása.*

A berneucheni mozgalomnak sebezhető pontját Allwohn éppen abban látja, amiben ez a mozgalom a reformátori alapelveknek eleget akar tenni, a formaakarótnak a liturgiában, kultuszban való teljes érvényesítésében. „Und doch wird man ihrer Behauptung, dass der Wille zur Symbolgestaltung der eigentliche evangelische Kulturwille sei, mit Bedenken gegenüberstehen müssen, de nach der reformatorischen Auffassung die Beziehung des Bedingten zum Ubedingten nicht in seiner Form, also etwa in seinem Gleichnischarakter zum Ausdruck kommt, sondern allein in seiner Haltung, d. h. in seiner Inanspruchnahme durch Gottes Gericht und Gnade, besteht. Wäre es anders, dann wäre das Kundwerden der Offenbarung in irgendwelchen Vermittlungen doch nur wieder eine Gelegenheit, das Göttliche wenn auch nicht in direkter, so doch in hindeutender Weise sakral zu verwirklichen. Es ist also wohl nicht ohne Bedeutung dass, der Wille zur Symbolgestaltung in den reformatorischen Liturgievorschlägen fehlt. Und so zeigt denn die Tatsache, dass gerade diese Mangel die Veranlassung zu einem Tadel gegeben hat, aufs deutlichste, dass auch in der symbolischen Richtung die eigentlich protestantische Kultusauffassung doch nicht in ganzem Umfange zum Ausgangspunkt der Aufbaubemühungen gemacht worden ist.“⁵⁶

Befejezés

Dolgozatunk elején abból indultunk ki, hogy *a liturgiai mozgalomnak egyellen problémája a kultusznak az Igéhez való viszonya*. Ha evangélikus liturgiai reformmozgalmak ismertetéséről és bírálatáról van szó, nem is lehet más a mértékadó főszempont, mint az evangélikus egyháznak anyagi alapelve: a hit által való megigazulás úgy, amint azt igazi lutheri formájában új színében, új fényében, új ragyogásában látjuk. Ennek a szempontnak a felvétele nem önkényes, hiszen a reformáció, illetve a protestantizmus anyagi elve határozza meg és határozhatja meg egyedül az evangélikus egyház egész életét, életének koronáját, csúcspontját: kultuszát, liturgiáját.

A reformáció kora a keresztyén anyaszentegyház kegyelmi ideje. Theologiai tudomány, melyre az élet, nem! hanem maga az Isten ébresztette rá ennek a kornak a theologusait, csak annyiban értékes, csak annyiban életrevaló az anya-

⁵⁵ Katholische Kultproblemen 49—56. lap.

szentegyház élete megújulása szempontjából, amennyiben abba a reformátori theológiába kapcsolódik bele, mely tudja, hogy Isten egyedül Igéjében akar hatni és Isten Igéje nem akar mást, mint érvényesíteni Isten akaratát. Ennek az akaratnak kijelentési helye a maga szimbolikus karakterével a kultusz, mint isteni lehetőség és alázatos emberi vakmerőség és fáradozás.

Ezelőtt közel harminc esztendővel jelent meg *Niebergall* korszakalkotó műve: „*Wie predigen wir dem modernen Menschen?*“ Akkor ez volt a főprobléma, vagy legalább is ez a kérdés váltotta ki a theologiai irodalom és tudomány legtöbb gyakorlati irányú munkáját. Ma kiszélesedett a kérdés és az istentisztelet reformja áll a dialektika theologia problémája mellett elsőrendű kérdésként. A liturgikus reformmozgalom sem újkeletű tulajdonképpen. A régebbi liturgiai reformmozgalom már az 1890-es években indult meg, de ez csak kiinduló pont volt és az igazi problémák nem akkor vetődtek fel. Lendületet akkor nyert, mikor a theologia nagy kérdése az Istenkérdés és a közösség kérdése lett. Ezért mondtuk, hogy a liturgiai reformmozgalmak kérdése az egész vonalon mindinkább egyetlen kérdéssé formálódott át, az Ige és kultusz egymáshoz való viszonyának kérdésévé. A kiútra az az irány mutat, melynek képviselői egy kínzó gyakorlati kérdésből kiindulva jutottak el a problémáig és a liturgiai reformmozgalom kérdését hozzákapszolták a reformátori theologia kérdéséhez. Ezzel vett új irányt a liturgiai mozgalom. A négy főirányt két csoportra oszthatjuk már, az egyik főkérdése az, hogy milyenné kell tennünk az istentiszteletet, hogy lélekben és igazságban imádhassuk az Istent, a másiké hogyan rendeljük alá magunkat Isten kijelentő Igéjének kulturunk minden eszközével az istentiszteletben, hogy az utalássá váljék a hit által megigazító Isten ingyen való kegyelmére, ebben a világban az ítélet és kegyelem jegyében egy csodálatos, érthetetlen találkozásra: a szentséges Isten és a megigazuló bűnös ember, az Atya és a gyermek találkozására a Jézus Krisztusban.

Erről a találkozásról beszél Luther és mondja ki minden kultusznak, minden liturgiának, minden istentiszteletnek egyetlen és örök célját, mint örök feladatot és örök ajándékot, torgau-i templomszentelési beszédében. „*In dem neuen Gotteshaus sollte nichts anderes geschehen, denn dass unser lieber Herr selbst mit uns rede durch sein heiliges Wort und wir wiederum mit ihm reden durch Gebet und Lobgesang.*“

Járosi Andor.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Megjegyzések a legújabb magyar református dogmatikához.

Református Keresztvén Dogmatika. Dr. Tavaszy Sándor könyve.
Kolozsvár, 1932, 292. l.

Erről a könyvről, bármilyen theologiai álláspontot képviseljünk is, mindenkinek meg kell állapítania azt, hogy megjelenése esemény számba megy szegényes theologiai irodalmunkban. Úgy látszik, hogy *Harnack* Adolfnak egykori jóslata még magyar földön is valóra vált, mert íme, nálunk is, mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak theologusaink a *kifejezetten dogmatikai jellegű és vonatkozású kérdések* felé, más szavakkal mondva: a magyar theologusok is kezdenek mindinkább *theologiai beállítottságú* emberekké válni. Az olyan ember előtt, aki nem ismerős a theologiai gondolkozásnak az utolsó százötven esztendő átölelő fejlődésével, talán fursán is fog hangzani ez az utóbbi megállapításunk s épp ezért sietni fog a következő kérdés feltevésével: hogyan, hát *lehetségesek oly theologusok is, akik nem theologiai beállítottságú emberek s ugyanakkor mégis theologusoknak merik nevezni magukat?* A Tavaszy ismertető könyve egyenes. *Őszinte*

és találó felelet minden ily kérdésre. Elvi tudományos alapon mozogva megtanulhatja belőle a szakember és a laikus egyaránt azt, hogy a theologiai gondolkozás berkeiben az utóbbi évtizedekben a határtalan lehetőségek világa burjánzott fel: historikusok, pszichológusok, filozófusok, filológusok és szociológusok egyaránt meleg otthonra találtak a theologiai fakultásokon, amelyek leplezetlenül avagy leplezetten, de mindinkább vallástudományi fakultásokká kezdtek átalakulni s a theologiai beállítottság megtürt anachronizmusként és „survival“-ként kénytelen volt a háttérben erőteljesen meghúzódni. Ne értsen félre senki bennünket. Nem az volt a baj, hogy hivatásos theologusaink kifejezetten *történeti és filológiai szempontokból* is hozzáfogtak a szentiratok tanulmányozásához. Hanem az volt a baj, hogy mindinkább *csakis ezekből a szempontokból* ítélték meg azokat s így azután maga a Szentírás is mindinkább megszűnt hitelveik és keresztyén életfolytatásuk *zsinórmértéke* lenni. A vallástörténeti analógiák felsorakoztatása és a szövegelemzések aprólékoskodó munkálatai közben nem tudták meghallani Isten Igéjét, amint őket is megszólította a bibliai szövegek szavain keresztül. És nem az volt a baj, hogy hivatásos theologusaink a vallásos ember pszichológiai leírásával és a vallásnak, mint szellemi jelenségnek a nagy szellemi összefüggések hálózatos világában való elhelyezésével is törődtek és foglalkoztak, hanem az volt a baj, hogy mindinkább *csakis a vallásos ember és kizárólag a vallás, mint emberiszellemi alkotás* felé fordult a figyelmük s megfélekedtek arról, hogy a theologiai gondolkozásnak voltaképpen *tárgya és alánya* mégis csak a mindenható és örökkévaló, a teremtő, gondviselő és megváltó Isten. A huszadik század harmadik évtizedében, közvetlenül a világháború után kezdett azután mind erősebben jelentkezni a theologiat újra theologivá tenni törekvő áramlat és e törekvésnek magyar földön egyik legszebb és mint *dogmatikai szintézis*, a legmonumentálisabb alkotása Tavasz Sándor dogmatikája.

Esemény számba megy e dogmatika megjelenése *három szempontból* is. Mert akár *világtávlati* viszonylatban nézem, akár a *magyar theologiai helyzet* szempontjából, akár pedig a *Tavasz Sándor és a kolozsvári theologiai fakultás jelentőségének* a szempontjából, mindhárom esetben kimagasló mérföldkönek kell azt tekintenem. Vegyük röviden sorra az említett hármas szempontot.

Világtávlati viszonylatban nézve e könyv megjelenését, mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, hogy *Barth Károly* „Römerbrief“-jének megjelenése óta egyetlen theologiai irány sem foglalkoztatja annyira a különböző országok és felekezetek theologusait, mint a *Barth, Brunner, Gogarten, Thurneysen* stb. által képviselt *dialektika theologia*. Ennek a kétségtelenül *reformatori* forrásokból táplálkozó theologiai iránynak minden országban akadnak kiváló képviselői, azonban amennyire módunkban állott körültekinteni és világviszonylatban is e theologiai irány termékei fölött szemlélet tartani, nyugodt lelkiismerettel merjük állítani azt, hogy a Tavasz Sándor dogmatikájában nyújtott szintézis egyike ez irány legérettebb alkotásainak, amely ugyanazon a tudományos színvonalon s a Kijelentés feltétlensége mellett történő bizonyosságtevések ugyanolyan magaslatán mozog, mint a *dialektika theologia* német képviselőinek tudományos munkássága és hívő bizonyoságtétele. Tudomásunk szerint (a német nyelvet kivéve) más nyelven és más országokban még nem is jelent meg a dogmatikai problémák szintetikusán átölelő és tárgyaló könyv, mely a *Dialektika theologia* által öntudatosított reformatori elveket és szempontokat újra oly diadalmasan és erőteljesen érvényre juttatná, mint éppen a Tavasz Dogmatikája.

És ha kifejezetten a *magyar theologiai helyzet* szempontjából tekintem a Dogmatika megjelenését, úgy még nagyobb elismeréssel kell szólanom róla. — Magyar theologusaink több mint ötven év óta nem adtak ki dogmatikai munkát. Jelentős és figyelemre méltó dogmatikai tanulmányok, monografiák, vázlatok szétszórta bőven jelentek meg különböző egyházi és theologiai szaklapjainkban egy-kettő önállóan is. Azonban a Tavasz Sándor által is „merész emberi törekvésnek“ nevezett nagy feladatra, egy önálló Dogmatika kiadására az utóbbi évtizedekben nem mertek theologusaink vállalkozni. Kivételt képez kétségtelenül *Vass Vince* kétkötetes népies dogmatikája, amely azonban éppen népies jellege

folytán ez alkalommal figyelmen kívül hagyható, bár koncepciójának eredetisége és érdekessége kötelez bennünket arra, hogy később ép a Tavaszgy dogmatikai koncepciójának tárgyalása közben még tudományos tekintetben is jogos és érdemleges méltánylásban részesítsük. Nagy hiányt pótol tehát Tavaszgy Dogmatikája. De épp e hiányérzet tudata készítette őt könyve kiadására, amely „nem azoknak szól, akik könnyű szerrel akarnak hozzájutni a református keresztyén gondolkozás és tan egyes tanításaihoz és részlet-igazságaihoz... , hanem elsősorban azoknak, akik tudományos elvi alapon akarnak bepillantást vetni a református keresztyén hit és gondolkozás mélységeibe“ (VII. l.). És hogy ez a Dogmatika mennyire megfogja termékenyíteni nemcsak az *erdélyi*, de a *mindenholi* magyar theologiai gondolkozást és igehirdetést, annak arányairól és megbecsülhetetlen áldásairól jóslatszerűen már most is bátran nyilatkozhatnánk.

Ha végül a *Tavaszgy Sándor egyéni fejlődésének és a kolozsvári theologiai fakultás életében jelentkezett fordultnak* a szempontjából nézem e Dogmatikát, úgy szimptomatikus jelentősége még szembetűnőbbé válik. Mert míg *Böhm Károlynak* sikerült annak idején az *ember és világa* iránt a kolozsvári theologusoknak is az érdeklődését oly nagy mértékben felébreszteni, hogy még theologiai fejtegetéseiket is nemcsak *formailag*, de sokszor *tartalmilag* is a Böhm által nyújtott filozófiai alapokra építették, addig Tavaszgy Sándornak és a vele sok tekintetben kongeniális kartársainak figyelme, a dialektika theologia áldásos hatása folytán mindinkább az *Isten és világa* felé fordult, elannyira, hogy Tavaszgy Sándor még arra is vállalkozott, hogy egyenesen Böhm Károlyt idézve cáfolja a keresztyén hit élményjellegét és így az *Isten világából az embert és világát* szinte teljesen kiküszöbölje. (V. ö. *A kijelentés feltétele alatt c.* füzetének első tanulmányával). Ez alkalommal nem akarjuk Tavaszgy theologiai fejlődését részletesebben ismertetni, hiszen ehhez a megfelelő történeti távlat is hiányzik, annyi azonban kétségtelenül már most megállapítható, hogy míg korábbi tanulmányaiban a dialektika theologia feltétlen hatása alatt állott s így annak az „ügy“ érdekében sokszor élesen túlzó beállítárait is magáévá tette, sőt nem egyszer még maga is fokozta, addig most megjelent Dogmatikájában már sok tekintetben sikerült neki a folytonos önkorrekciók gyűrűzési folyamatán átjutva a „személyes hit és gondolkozás“ ama magaslatára felérkeznie, ahol azután az Ige napsugarának érlelő ereje jótékonyan felperzselti lelkében mindazt, ami eddig a dialektikai theologiában s így Tavaszgy Sándornál is *antitetikus szélsőségként*, tehát gyarló-emberi vonásként jelentkezett. *Tavaszgy Sándor sok tekintetben túljutott a dialektika theológián, aminthogy minden dialektika theológiának éppen az a legfőbb feladata, rendeltetése és hivatása, hogy állandóan túl jusson önmagán.* Ily körülmények közt és ily szemszögből nézve válik érthetővé Tavaszgy Dogmatikájának egész *előszava*, de különösen ennek második mondata: „Bár sok tusakodás és harc, sok imádság és szenvedés kísérte ezeket a sorokat, amíg irtam és amialatt újra irtam, most, amikor kiadom kezeim közül, megint újra szeretném írni.“ Az útban levő, önmagával és theologiai gondolkozásának termékeivel mindig elégedetlen *theologus viator* szavai ezek. De *éppen e „theologus viator“-ság tudata az, amely láthatatlan kötelék gyanánt mindnyájunkat egybe kell, hogy kapcsoljon egymással.*

Ezen a helyen nem vállalkozhatunk Tavaszgy Dogmatikájának részletes tartalmi ismertetésére. Egyébként is meggyőződésünk az, hogy e könyvet olvasni és újraolvasni kell, nem elégséges tehát a róla szóló ismertetések átolvasása. Mindenesetre részletesebben hozzá kell azonban szólanunk magához a könyv *koncepciójához*. Egy dogmatikai szintézisnél a főkérdés mindig az *elgondolás*, a problémák elágaztatásának, tehát az alapvető *koncepciónak* a kérdése. Ha ez jó és elismerésre méltó, úgy a részletkérdések tárgyalásánál jelentkező fogyatkozások, hiányok és esetleges tévedések már csak másodlagos jelentőségűek és utóbb könnyen korrigálhatók. Tavaszgy Dogmatikájának koncepciója nagyjában igen szerencsésnek mondható. Bevezetése két nagy fejezetre oszlik. Az elsőben az általános formai kérdések, a másodikban pedig az általános tartalmi kérdések nyernek elintéztést. A formai kérdések sorában tárgyalás alá kerülnek a *theologia* lényegi meghatározása, a szisztematika theologia fogalma, elágazása, a *többi*

theológiai tudományhoz és a filozófiához való viszonya; a theologia elhelyezést nyer az egyház életében. Végül szóba kerül a Dogmatika feladatkörének meghatározása, forrásának és forrásainak felsorolása, módszerének megállapítása, valamint a leglényegesebbnek vélt dogmatikai irodalmi anyag bibliografikus felmentése. Az általános tartalmi kérdések sorában a vallás, a keresztyénség, a protestantizmus és a református keresztyénség lényegének megragadására és megláttatására törekszik Tavasz, mégpedig a leghelyesebb eljárást követve, miután a vallás lényegét a keresztyénségben, a keresztyénség lényegét viszont a protestantizmusban, a protestantizmus lényegét pedig a református keresztyénségben véli megragadhatónak. Másként nem is járhat el egy oly theologus, aki református keresztyénnek tartja és nevezi magát. Dogmatikájának első részében a Kijelentés valóságával foglalkozik, amelyre úgy tekint, mint „a keresztyén igazság alapjára és valóságára“. A Kijelentés a keresztyén vallás „feltétlen feltétele“. Nagyon fontos tehát az, hogy a Kijelentés helyes fogalma tisztán álljon előttünk. Ezért e részben a Kijelentésről alkotott különböző helytelen felfogások találó, bár nem egyszer nagyon általános és elnagyolt kritikájával találkozunk. Kálvin alapján nyújtja a Kijelentés helyes értelmezését, részletesebben szól a Kijelentésről, mint Isten Igéjéről, majd a Szentírásról mint Isten Igéjéről, végül pedig a Kijelentés és a történet egymáshoz való viszonyának kérdését érinti. Mint az eddigiekből is látható, Dogmatikájának már a bevezetésében és ez első részében szóba kerülnek a legfontosabb kérdések, úgy hogy Tavasz dogmatikai irányával, alapvető állásfoglalásával már az első 92 lap elolvasása után megismerkedhetünk. Tárgyalásának további menete, koncepciójának folytatólagos elágaztatása már belső szükségességgel következik az előbbiekből.

Dogmatikájának középső főrésztét (II—VI. részek) a Szentháromság-egy-örök-igaz-Isten lényegének és művének ismertetése képezi. A második részben a Szentháromságtant úgy mutatja be, mint az egy örök igaz Istenről szóló keresztyén tanítás alapigazságát. S miután ismertette a Szentháromságtant, a következő harmadik részben két külön fejezet formájában szól magának az Atya Istennek a személyéről és tulajdonságairól, majd pedig az Atya Isten büneset előtti és büneset utáni művét ismerteti. Itt kerülnek szóba a világ, az ember és az angyalok teremtése, az isteni gondviselés, a büneset, a bűn természete és Isten kegyelmi munkája, mely a bűnös emberiség megváltására irányul. Ez azután közvetlenül átvézet a negyedik részhez, ahol viszont a Szentháromság második személyének, a Fiú Isten személyének és művének ismertetésével találkozunk, ismét két külön fejezet formájában. Az első fejezetben Jézus Krisztus megismerésének, megtestülésének, két természete egymáshoz való viszonyának, istenségének és emberiségének kérdései; a második fejezetben pedig Krisztus hármassága, szenvedése és helyettes elégtétele, poklokra való alászállása, feltámadása, mennybemenetele és érettünk való közbenjárása kerülnek sorra. Az ötödik részben a Szentháromság harmadik személyének, a Szentlélek-Istennek és művének ismertetését nyújtja Tavasz. E rész első fejezetében a Szentlélek istenségének, személyességének és közösségteremtő erejének; a második fejezetben pedig a kegyelmi eszközök, az egyház, a sakramentumok jelentőségének kérdéseivel foglalkozik. Nagyon ügyesen helyezi el a predestináció-tant, amidőn a következő hatodik részben úgy szól róla, mint a Szentháromság-egy-örök-igaz-Isten tökéletes művének a foglalatáról. Itt nagyon jellemző az, hogy a kiválasztottak életének kibontakozásáról, a megtérésről, újjászületésről, megigazulásról, megszentelődésről és megdicsőülésről nem a Szentlélek-Isten művéről szóló fejezetben, hanem a predestinációról szóló részben számol be s így sikerül neki az eleve elrendelés tanának méltóságát és jelentőségét, valamint a Szentháromság-egy-örök-igaz-Isten valamennyi személyének együttes és összhangzatos munkáját az egyéni keresztyén életfolytatásban is kellőleg érvényre juttatni és szemléltetni. Dogmatikájának utolsó, hetedik része a hitről szól. Ismerteti a hit fogalmát, beszél a hitről, mint ismeretről, mint bizalomról, mint a jövő dicsőségén csüggő reménységről s mint a végső dolgok valóságának megragadójáról. Ez utóbbi, eszkatológikus akkordokkal zárul azután Tavasz dogmatikája.

Ha a Tavaszgy dogmatikai koncepcióját összehasonlítjuk a Vass Vince dogmatikájának alapvető elgondolásával, úgy azt találjuk, hogy a kettő bizonyos tekintetben ellenkező irányban haladva, igyekezik a református keresztyén dogmatika főbb kérdéseit elágaztatni. Eltekintve most az általános formai és tartalmi kérdésektől, míg Tavaszgy Sándor *felülről lefelé* halad, vagyis a Szentháromság-egy-örök-igaz-Istenből indul ki, hogy azután annak művét külön-külön és együttesen is ismertesse, addig Vass Vince — erős a kísértésem, hogy azt írjam — *alulról felfelé* halad. Ez azonban egyoldalú állítás volna Vass Vince dogmatikai koncepciójáról. Ő ugyanis nem felülről lefelé, de nem is alulról felfelé halad, hanem e két ellentétes irányt nagyon szerencsésen feloldja és egységesíti, amikor is sohasem szól külön az Atya Istenről és külön annak művéről, külön a Fiú Istenről és külön az Ő művéről, végül ismét külön a Szentlélek-Istenről és külön az Ő művéről is, hanem következetesen kitart ama nagyon helyes álláspont mellett, amelyet *Melanchton* egyszer nagyon szerencsésen így fogalmazott meg: *Christum cognoscere id est beneficia eius cognoscere*. Az Atya Istent tehát a természetben és az emberben véghezvitt teremtői és gondviselői munkájából ismerhetjük meg. A Fiú Istent a történelemben végbement kijelentéséből, a Szentlélek Istent pedig abból a munkából, amelyet Isten az Ő uralmának e világában történő kiépítése érdekében végez. Isten tehát ez elgondolás szerint mindenütt az Ő munkájából és jótéteményeiből ismerjük meg s csak midőn már a Szentháromság-Isten mind a három személyének megismerése — éppen munkáik által — lehetővé vált, csak akkor következik, Vass Vince Dogmatikájának záróköveként magának a Szentháromságtannak az ismertetése, hogy azután ebben lássa és láttassa meg „világos és örök időkre szóló összefoglalását a keresztyén világnézet teljességének“.

Korántsem akarjuk azt állítani, mintha a Vass Vince dogmatikai koncepciója minden tekintetben szerencsésebb volna a Tavaszgyénál, de viszont ennek az ellenkezőjét sem merjük állítani. Már annak idején a Vass Vince Dogmatikájának ismertetésekor is (lásd Dunántúli Prot. Lap, 1929. évf., 26. sz.) rámutattunk arra, hogy „a Szentháromságtan a *hívó emberre nézve* nemcsak *telőzete*, de egyszerűségi *alapja* is a keresztyén világnézet épületének. Nemcsak egységbe építése tehát az összes hitismereteknek, hanem — bármily paradoxszerűen hangozzék is — ugyanakkor eredtető forrása is egyszerűségi“. A Vass Vince dogmatikai koncepciója — ma még világosabban látjuk ezt — szükségszerűen vontta maga után a *modalisztikus* kísértés veszedelmét a Szentháromság tanának értelmezésénél és a Szentháromság fogalmának inkább üdvökönómiai szempontok szerint való tárgyalását. Viszont a Tavaszgy Sándor dogmatikai koncepciójában olykor-olykor még mindig kísért a *merő spekulálás* veszedelme, ami abban nyilvánul meg, hogy az Atya Istent is, Jézus Krisztust is, a Szentlélek Istent is előbb mindig önmagában szemléli, sőt egyenesen a Szentháromság-egy-igaz-Isten lényegének ismertetésével kezdi és csak azután szól az isteni személyek külön-külön történő és együttes munkájáról. Meggyőződésünk, hogy mi a Szentháromság mindegyik személyét, de magát a Szentháromság-egy-örök-igaz-Istent is csak a munkái alapján ismertetjük meg s az Atya Isten tulajdonságainak a részletes felsorolását is ép azért nem a „dogmatikai hagyományhoz“ való ragaszkodás okáért kell elvégeznünk, amint ezzel Tavaszgy Dogmatikájában találkozunk (lásd 123. l.), hanem azok *életformáló* s az egész világot s benne az embert is meghatározó voltának a *nélkülözhetetlensége* miatt, amelyről viszont hittapasztalatok útján szerzünk bizonyosságot. Ebben a vonatkozásban sokkal szerencsésebbnek mondható a Vass Vince Dogmatikája, amelyben Isten *közölhető* és *közölhetetlen* tulajdonságai egyaránt nagyon életeleven úton és módon megfelelő helyhez és szerephez jutnak, viszont Tavaszgyénál csak mintegy függelékként jönnek szóba az Atya Isten személyének ismeretét tárgyaló fejezetnek a végén. Maga Tavaszgy is érzi ezt, hogy a három isteni személynek és azok művének ismertetését nehéz egymástól különválasztani (lásd 127, 178. és 208. lapokon tett megjegyzéseit), mindazonáltal mégis mindenütt *deduktíve* jár el s csak az isteni személyek ismertetése után tér ki művük tárgyalására. Szükségszerűen következik ez Dogmatikájának koncepciójából, amelynek keretei között — meggyőződésünk szerint — a személyes

hittapasztalatok és hitélmények forró és átmelegítő lehellete nem tud eléggé érvényesülni.

Tavaszy Dogmatikájának koncepciójával kapcsolatosan még csak egy megjegyzésünk van éspedig a hitről szóló utolsó részre vonatkozólag. Szerintünk Tavaszgy a hitnek sokkal jelentéktelenebb szerepet tulajdonít, mint amennyi azt a valóságban megilleti. Okát ennek abban keressük, hogy a *hitben is csupán a Kijelentést látja* s nem pedig azt az embert is, aki éppen a *hitélet* existenciális keretei között bizonyosodik meg újra és újra a maga kiválasztottságáról és üdvösségéről. Dogmatikájának elején a Kijelentésről megállapítja, hogy az minden Isten-ismeretünknek egyedüli, „feltétlen feltétele”. Viszont Dogmatikája utolsó részében a hitről is ugyanezt mondja: „a hit egyedül és kizárólag Istenre irányulás és az ő kijelentésének, mint tiszta ügynek a kifejezése, ezért a hit az első és végső feltétel” (276. l.). Azt mutatja ez a két megállapítás, hogy Tavaszgy dogmatikai koncepcióját az Ige és hit korrelációjának keretei között igyekezett elhelyezni. Ezt minden tekintetben csakis helyeselhetjük, azonban annak hangsúlyozásával, hogy ez a korreláció nem képzelhető el az ember, mondjuk a *hívő ember existenciájának* figyelmen kívül hagyásával s ép ezért a hitről, mint ismeretről, amely végeredményben mégis csak *magának a hívő embernek a megismerő aktusát* juttatja szóhoz, valamint a hitről, mint igaznaktartásról és bizodalomról már a Dogmatikája első részében kellett volna szólnia. Amit idevonatkozólag előlegként a Kijelentés és a Hit egymáshoz való viszonyáról a 68. lapon mond, az fölöttebb elégtelen annak kidomborítására, hogy a Dogmatika világa életelenségét és dinamikáját az Ige és hit korrelációjának existenciális keretei között nyeri el. És ha az Istenre vonatkozó ismereteink feltétlen feltétele nem csupán a Kijelentés, hanem egyúttal az a Hit is, amely azt felfogja, úgy igazán nem látjuk kellőleg indokoltnak azt, hogy miért kell nekünk pl. a hit *ismerőváltával* csak a Dogmatika utolsó részében tisztába jönnünk, jóllehet másfelől egyetlen megelőző dogmatikai tétel sem precizírozható fogalmilag a hit által lehetőségessé váló megismerés ténye nélkül. Tavaszgy szerint a hitet azért kellett Dogmatikájának legvégén tárgyalnia, mert „a hitnek közvetlenül a predestináció-tan után kell következnie, miután Kálvin szerint, a hit anyja az elválasztás” (271. l.). Szerintünk ez az indokolási kísérlet bár tetszetős, de el nem fogadható, mert hiszen akkor a Kijelentés tárgyalásának is a predestináció-tan után kell következnie, miután az Ige személyessé, tehát szoros értelemben vett „különös” kijelentéssé csakis az elválasztottak életében lesz. Az Igét mint személyessé váló kijelentést mégsem a predestináció-tan után tárgyalja Tavaszgy. Egyébként az is fölöttebb szembeszökő, hogy a kiválasztottak életének kibontakozását, a megtérést, újjászületést, megigazulást, megszentelődést és megdicsőülést már a predestinációról szóló részben, tehát még a *hit előtt* tárgyalja, holott mindez csakis a *hitéleten* belül érthető meg s különösen a megigazulás kérdése nem tisztázható a hit lényegének ismerete nélkül. Kálvin is előbb szól a hitről és csak azután a hit által való újjászületésről, bűnbánatról, a megigazulásról, sőt még az eleveelrendelésről is. — A keresztyén élet lényegét csakis a *hitben* ismerhetjük és ragadhatjuk meg, tehát nem a hit lényegének ismerete *előtt*. Egyáltalában nem látjuk tehát kellőleg megindokolva Tavaszgy eljárását, de leginkább következő megállapítását: „A külön tárgyalt hit kérdése az egész dogmatikának az aránytalanul kisebb részét képezi. A hit kérdése csupán záróköve a református dogmatika nagyszerű épületének” (270. l.). Vajjon nevezhető-e a hit „zárókönek”, midőn másfelől *első feltételnek* is mondotta azt?! De ha ilyenek is mondotta, úgy miért nem vonja le ennek a következményét is és miért nem tárgyalja a hit lényegét az Igével együtt a Kijelentésről szóló első részben? Tavaszgy dogmatikájának koncepciója ezen a ponton mindenesetre lényeges korrekcióra szorul.

Egy másik kritikai megjegyzésünk a Tavaszgy által említett *dogmatikai forrásokra* vonatkozik. Helyes az a megállapítása, hogy a Dogmatikának tulajdonképpen csak egyetlenegy forrása van: Isten igéje. De mivel emberi-történeti viszonyok között élünk s egy bizonyos egyházi közösséghez tartozunk, ép azért „amaz egy forrás feltétlen elsősege alatt tekintetbe kell vennünk egyházunk hit-

vallásait, reformátoraink prófétai személyiségét és a mi keresztyén hittapasztalatainkat, mint amelyeken keresztül Isten Igéje visszhangzik a mi számunkra.“ Itt mindenekelőtt arra akarunk rámutatni, hogy az Isten Igéjének forrásként való felemlítése önmagában véve nem elégséges. „A *Szentlélek* megvilágosítása nélkül az Ige semmit sem visz végbe“, tanítja Kálvin, amiből nyilvánvalóan az is következik, hogy az Ige ránk Igévé, személyessé váló kijelentéssé s így egyszerűsmind *dogmatikai forrássá* is csupán a testimonium Spiritus Sancti internum által lesz. Az Ige és a Szentlélek között fennálló eme „kölcönös kötelékre“ kétségtelenül Tavaszy is több alkalommal rámutat, azonban mi szükségesnek látjuk ennek már a dogmatika forrásaival történő hangsúlyozását is. Szerintünk a református keresztyén dogmatikának *elsődleges és másodlagos* forrásai vannak. Az elsődlegesek ismét lehetnek *objektívek* és *szubjektívek*. Objektív forrás a Szentírás és a Szentlélek bizonyágtételének paradox egysége, szubjektív források az egyéni *hitbizonyosság* és *hittapasztalatok*. A szubjektív források nyilvánvalóan minden tekintetben függvényei az objektív forrásnak, úgy azonban, hogy az objektív forrás is *ránk nézve forrásjelleggel* és feltétlen tekintélyt csakis a hitbizonyosság és hittapasztalatok egzisztenciális keretei között nyer. A Szentírást és a Szentlélek belső bizonyágtételét megkerülő dogmatikát emberi tákolmánynak tekintjük, a hitbizonyosságban és a hittapasztalatokban ki nem kristályosodott dogmatikát pedig kirakatos képmutatásnak. A reformátorok prófétai személyisége és egyházunk hitvallásai viszont csak másodlagos forrásokként jöhetnek szóba.

A reformátorok prófétai személyiségének, valamint a hittapasztalatoknak, mint „személyessé“ vált kijelentésnek a Tavaszy által dogmatikai forrásokként történő felemlítése folytatólagosan alkalmat ad nekünk, hogy rámutassunk arra, miszerint Tavaszy nál, még a most megjelent Dogmatikájában is a keresztyén hitismeret szubjektív oldala, általában a hit élmény- és tapasztalati jellege aránylag mostoha elbánásban részesül. Tavaszy túlzottan éles ellentétet állít fel a hit és tapasztalás, hit és élmény között, legalább is elvileg, a gyakorlatban azonban természetesen ő maga is kénytelen ennek élet letompítani. Tavaszy szerint „a reformáció nagyjai Istennek kegyelmét, a megigazító hit igazságát és erejét nem *átélték*, nem *éreztek*, még csak nem is *tapasztalták*, hanem *hitték*“. Szerinte „*átélni* és *hinni* két különböző, minőségileg különböző dolog s aki ezt a kettőt összezavarja és felcseréli, vagy azonosítja és egy sorba állítja, az . . . eltörli az isteni és az emberi közötti határvonalat“ (50—51. l.). Élesen szembeállítja egymással az ú. n. „élménykeresztyénséget“ és az „evangéliumi keresztyénséget“, miután az utóbbiban az ember mindig „menekül önmagától“, az előbbinél viszont ép az élmény formájában „az ember mindig önmagánál marad“ (49.). A hit szerinte „*átélés nélkül* végbemenő figyelmesséltel Isten ítélő és felmentő szavára“ (276. l.). Elismeri ugyan azt, hogy a hitnek „lehetnek pszichikai formái“ (274. l.), és mégis — jöllehet az „élmény“ is ily pszichikai forma — a hitaktusról azt mondja, hogy „*átélés nélküli*“, más szavakkal: élménymentes aktus. Viszont másfelől mégis beszél a „hittapasztalatról“, mint amelyben személyessé válik Isten Kijelentése (22. l.). Miután sehol nem különböztet *hitélmény* és *hittapasztalat* között, sőt egyes helyeken mondatainak az összefüggése egyenesen arra enged következtetni, hogy a „tapasztalás“ és az „*átélés*“ fogalmait azonos értelemben használja (l. az imént idézett mondatokat az 50—51. lapokról), ezen a ponton nyilvánvalóan megállapítható a Tavaszy Dogmatikájában jelentkező belső ellentmondás. Szelidebben fejezve ki magunkat: elvileg hadakozik a *tapasztalat* és az *élmény* ellen, a gyakorlatban azonban ő maga sem tudja elkerülni azokat. Akárhány helyet idézhetnénk Dogmatikájából, ahol a hit élményjellege, erősen szubjektív oldala kiütözközik és „egyet kér“. Így pl. jöllehet a reformátorokra már megállapította azt, hogy ők Istennek kegyelmét *még csak nem is tapasztalták*, hanem *hitték*, másfelől a 218. lapon Barthot idézve mégis azt mondja, hogy „*a kegyelem tapasztalata* pszichológiailag megfoghatatlan“. A kegyelem megtapasztalhatóságát tehát itt már mintegy előfeltételezi. A predestináció-tanról is azt mondja, hogy az a józan, reális, keresztyén *tapasztalat* következménye (251. l.). Beszél a keresztyén embernek az *ő üdvössége felől nyert tapasztalatáról* (252. l.). Szól arról, hogy a kiválasztottak Krisztusban az üdvösség *boldog*

birtokosainak *tapasztalják* magukat és hogy ebben a *tapasztalatban a teljes üdvbizonyosságot hordozzák* (255. l.). Egy helyen azt mondja, hogy „a lelkek már itt *élvezik* azt az üdvösséget, amely számukra előkészített” (282. l.). Jogosan kérdezhethetjük, vajjon ez az *élvezés* elképzelhető-e mint *élménymentes* aktus? Ha pedig nem, úgy miért hadakozik Tavaszy másfelől az üdvösség átélésének és megtapasztalásának még csak az elgondolása ellen is? Hogy a hit élménymentes voltát Tavaszynek sem sikerül véka alá rejtenie, az leginkább következő nyilatkozatából tűnik elő: „Az elválasztásnak vannak bizonyos jegyei a hit számára. Így mindenekelőtt az a tény, hogy az Isten Igéjének hatalma alatt *érezzük* magunkat s a Krisztusban való *hit által érezzük* a Krisztussal való személyes életközösség megelevenítő, megigazító és újjászülő erejét” (255. l.). Megdöbbenve kell újra kérdeznünk: hogyan, hát mi kiváltságosabb helyzetben vagyunk, mint a reformáció nagyjai, akiknek viszont Tavaszy szerint nem adatott meg az alkalom arra, hogy a megigazító hit erejét *érezzék, átéljék és tapasztalják?* (50. l.). Íme, ilyen visszássá válik a helyzet egy oly Dogmatikában, amelynek írója elvileg még mindig hadakozik a hit élményjellegének érvényrejuttatása ellen, viszont a gyakorlatban ő maga sem tudja elkerülni azt.

Egyébként világosan áll előttünk a tulajdonképpeni motívuma annak, hogy miért tiltakozik Tavaszy, sokszor még a dialektika neológia német képviselőin is túltéve, oly hevesen a hit élményjellege ellen. Oka ennek minden bizonnyal az, hogy még csak a felmerülését is megakadályozza minden oly elgondolásnak, mintha a hit emberi kezdeményezések és lelki teljesítmények élménysorozata volna. Ezért tiltakozik az ellen is, hogy valaki úgy tekintsen a *hitben való állhatatosságra* és az *üdvbizonyosságra*, mintha azok „szubjektív érzések” s nem pedig „objektív isteni adományok” volnának (263. l.). Teljes megértéssel vagyunk minden ily és ehhez hasonló tiltakozás iránt, azonban szerintünk a hit belső dialektikáját sokkal teljesebben kifejezésre juttatja az, ha a hitre egy és ugyanazon időben, egyszerre és egyúttal úgy is tekintünk, mint az *ember lelki magatartására* és úgy is, mint *objektív kegyelmi adományra*. „Hiszek Uram, légy segítségül az én hitetlenségemnek.” Tehát *én* vagyok, aki hiszek, hitem erejét vagy erőtlent voltát *én* érzem, *én* ismerem, *én* tudom, *én* élem át és *én* tapasztalom, de ugyanakkor Istenhez folyamodom, mert egyedül Ő tőle — s nem pedig magamtól — várhatom a *több*, a *nagyobb* és az *igazabb* hitet, amelyre ennél fogva mindig úgy tekintek, mint *objektív isteni adományra*. A hitben tehát megtalálható az önmagunktól való menekülés és az Isten felé való odafordulás, amint erre nagyon helyesen és nagyon erőteljesen Tavaszy rámutat, de *ez az önmagunktól való menekülés csakis azé lehetséges, mert a hitnek van szubjektív élményoldala is*, amely azután kétségtelenül nem mentes a leggyarlóbb emberi kísértések állandó ostromától. Ezért kell az embernek a hitben újra és újra megüresítenie önmagát, vagyis *hite igaz voltának kritériumát sohasem annak élményjellegében*, hanem egyedül a hitaktus kiváltójában, a *kijelentő Istenben kell keresnie*. A keresztyén hit sajátos dialektikáját épp az adja, hogy sohasem engedi meg, hogy az ember bármelyik élményében, mégha *hitélménynek* nevezzük is azt, „mindig önmagánál maradjon”, hanem újra és újra a hitet kiváltó és munkáló Istenre irányítja a hívő ember figyelmét. Viszont a hitet kiváltó Isten ép a hitben és a hit által mindig *új* élményekkel ajándékoz meg bennünket. Az élményt tehát, mint *ember által kezdeményezett*, mi is elvetjük, viszont mint *Isten által felülről teremtett hitélményt* megtartjuk, de nem azért, hogy hitünk igaz voltának zsinórmértéke gyanánt szolgáljon, hanem azért, mert enélkül Isten kijelentése számunkra sohasem válhatnék *aktuálissá*, Tavaszy kifejezését használva: sohasem válhatnék „személyessé”. Mindebből következik, hogy *hitélmény* nélkül még „evangéliumi keresztyénségről” sem beszélhetnénk, mert szerintünk az evangéliumra igazán figyelmessé csakis a *bűnbánó és háladatos* ember lehet, ezeket az érzéseket pedig, ha igazán őszinték azok, nem lehet „átélésnélkülieknek” tekinteni.

Barth Károly egyik jellegzetes tétele az, hogy a *kijelentés történet*, de viszont ennek fordítottját nem mondhatjuk, mert a *történet nem azonos a kijelentéssel*. Nos, a hit belső dialektikáját is csak akkor fejezzük ki igazán, ha azt mondjuk, hogy a *hit tapasztalás* és a *hit élmény*, azonban ugyanakkor beismerjük és han-

goztatjuk azt is, hogy a *tapasztalás és élmény nem meritik ki a hit lényegét*. A hit sajátos dialektikája ép azáltal jelentkezik, hogy abban Isten ítélet alá von *benünket*, tehát *hitélményeinket* s az azokkal együttjáró gyarló *kísértéseket* is; megítél minket, akik még a hit aktusában is oly könnyen hajlamosak vagyunk a felfuvalkodásra, akik az Istenbe vetett bizodalunkat önhittséggel tompítgatjuk, sőt nem egyszer a *kegyes góg* fojtogató légkörének leszünk többé-kevésbé martalékaivá. A hit dialektikája azonban e megítéltetésünkben még nem jut teljesen szóhoz. Isten u. i. nemcsak megítél és nemcsak önmegüresítésre késztet minket a hitben, hanem *fel is ruház, kegyelmi ajándékaival* elhalmoz és megajándékoz azáltal, hogy *megújhdásunkon* munkálkodik. A hitnek ez a *pozitív* oldala nem jut elég erőteljesen szóhoz olyankor, midőn Tavaszly a hit *negatív* oldalának elismerése érdekében hadakozik. Már pedig a hit negatív és pozitív oldalai ép úgy összetartoznak és ép oly dialektikus egységet alkotnak, mint ahogyan a *megítélés* és a *megkegyelmezés* is ugyanannak az egy Istennek a megváltói munkáját juttatják kifejezésre.

Már „A hit misztériuma“ c. könyvünkben rámutattunk arra, hogy a *fides naturalis* és a *fides revelata* között a legélesebben különböztetnünk kell, ugyanakkor azonban az előbbinek az utóbbiban helyet is, szerepet és jelentőséget kell biztosítanunk (213., 255. l.). *Althaus*t követve, felhívtuk a figyelmet arra, hogy a *kijelentéshit*, mint *fides salvifica*, vagy *revelata* az ember szellemiségének ugyanazon dimenziójához tartozik, mint a *fides naturalis*, de ez utóbbival még sem tévesztendő össze. Mind a kettőben az *exisztenciális megismerés* valósul meg, úgy azonban, hogy bár a *kijelentéshit* *exisztenciális megismerés* s mint ilyen, a *fides naturalis* szellemi dimenziójában bomlik ki, tehát nem azonosítható a merő tárgyi ismerettel, tudással, addig másfelől a *fides naturalis*ról, mint *exisztenciális megismerés*ről, még sem mondhatjuk azt, hogy azonos a *kijelentéshittel*, a *fides revelata*val. A kettőjük közötti különbség nyilvánvalóan nem állapítható meg még a *szellem-tudományi lélektan* kutatásainak a segítségével sem, hanem csakis a *theologiai* álláspont magaslatáról. Már most, szerintünk, Tavaszly Dogmatikájában kétség-telenül szóhoz jut, bár meglehetősen letompítva, az, amit általában „*fides naturalis*nak“, modern valláslelektani elnevezéssel szólva: vallásos tehetségnek, arra-valóságnak, vagy felszereltségnek szokás mondani. Azonban a megfelelő helyeken hiányoznak, vagy pedig nagyon is erőtelenül jutnak szóhoz oly állítások, hogy a *kijelentéshit* is ugyanazokat a szellemi funkciókat, pszichikai formákat hozza mozgalomba s állítja csatasorba, mint a *fides naturalis*. És ha már a *természeti emberben* is *élménnyé* és *tapasztalattá* lehet és lesz is annak tudata, hogy *Istenre nézve* teremtett (Augustinus), hogy „*úgy van alkotva, hogy Istenre irányuló kényszerítő erejű tendenciát rejt magában*“ (Tavaszly, 43. l.), úgy igazán érthetetlen az ily élményt is magába foglaló „*fides naturalis*“ viszont egy oly „*fides salvificaval*, vagy *revelata*val“ pótolni, sőt felülmúlni akarni, amely azután egy, az Isten ítélő és felmentő szavára történő és *átélés nélkül végbemenő* figyelmessé-létellel azonosíttatik (276. l.). Ezen a ponton válik leginkább nyilvánvalóvá az, hogy Tavaszly dialektikája nem egyszer, de különösen a hit tárgyalásánál merően elvont, *ontologiai dialektikává* lesz, mely figyelmen kívül hagyja azt az *exisztenciális polárosságot*, amely a hitnek nem csupán *negatív* oldalát s így mindennek, ami csak emberi, a megsemmisülését és feladását hangsúlyozza, hanem ugyanakkor a hit *pozitív* oldalának Tavaszly által elhanyagolt, vagy ellenzett mozzanatait is, tehát a *kijelentés* által szintén mozgalomba hozott, folytatólagosan munkába állított és még inkább megvilágított vallásos tehetséget (*fides naturalis*) s vele együtt az újjászületett ember hitének az élménysorát is az azt megillető eszközi szerephez juttatja. Meggyőződésünk az, hogy Tavaszly Dogmatikájának nem egyszer hűvös komolyságát az élmény-ellenessége okozza s könyvének legforróbb részei ép azok, amelyeknél ez elvi álláspontját a gyakorlatban feladja s az *ontologiai dialektika* újra s újra jelentkező kísértéseinek ellenállva, a *kereszttyén hitélet reális dialektikáját* szólaltatja meg a saját maga *hitbizonyágtételein* keresztül.

A „*hitbizonyágtétel*“ szóösszetétel alkalmat ad nekünk arra, hogy Tavaszly *dogmatikai módszeréről* is megemlékezzünk. Miután igen ügyes és tömör összefoglaló kritikáját nyújtja a tanokat elhívés útjára terjesztetni akaró *autoritatív*

módszernek, azután a deduktív úton eljáró *spekulatív* módszereknek, majd pedig a Kijelentést viszonylagosító és elhumanizáló *historiai-pszichológiai* módszernek, az általa alkalmazottat *dialektikus módszernek* nevezi s szerinte ennek keretei között folyik le az a „módszeres ráeszmélés“, amelynek tárgya Istennek önmagáról szóló Kijelentése, anyagát viszont azok a megállapítások és tételek képezik, amelyeket Isten Igéjének és az egyházi dogmáknak a viszonyáról alkotunk. Itt felmerülhet mindenekelőtt az a kérdés, vajjon a dialektikai módszer alkalmazható-e a Dogmatika egész területén és hogy nem volna-e tanácsosabb *bizonyosságtevő* eljárásnak nevezni ezt, amint erre újabban Makkai Sándor is rámutatott (Református Szemle, 1932. 11. sz.). A „dialektikai“ jelző, bármennyire is tiltakozik ez ellen Tavaszgy, mégis csak „kitalált műfogásnak“ fog sokak előtt feltűnni s nem pedig „keserű szükség“-nek, aminek oly találóan nevezte Barth Károly. A bizonyosságtevés eljárása viszont megóvja a dogmatikust attól a kísértéstől is, hogy fölösleges dialektikázásokba és merő elme-gimnasztikába bocsátkozzék és sokkal szorosabb kapcsolatban tartja a keresztyén hitélet reális dialektikájával, amely maga is nem más, mint bizonyosságtételek sorozata. Nem is szólva arról, hogy az ily bizonyosságtevő eljárásban sokkal több melegség „édes szükség“ és felujjongó hittapasztalat is szóhoz fog tudni jutni, mint amennyit a Tavaszgy dialektikai módszere megbír. Nagyon helyesen mondja Tavaszgy mindjárt Dogmatikájának elején, hogy „a theologiai tudomány feladata Isten Igéje igazságáról *bizonyosságot tenni, módszeres, tudományos* formában“. A dialektikai módszernek ily *módszeres bizonyosságtevés*sé való kiszélesítése szerintünk a dogmatikai methodológia legközelebbi teendője.

A *módszeres bizonyosságtevés* azonban természetesen nem lehet el *módszeres tiltakozás* nélkül. Tavaszgy a protestantizmus lényegének ismertetésénél nagyon helyesen mutat rá arra, hogy „a protestantizmus egyik oldalról nézve „tiltakozás“, protestáció, a másik oldalról nézve meg határozott „bizonyosságtétel“, a próféták és apostolok bizonyosságtételéről“ (58. l.). „A protestantizmus mindig készen áll az önbálványozó és hatalomratörő emberi természet lerontására, ennélfogva permanens tiltakozást jelent“ (59. l.). „A theologiai tudománynak állandóan... védekeznie kell minden olyan emberi vélekedés ellen, amely az emberi találékonyosságot és erőfeszítést a Krisztus által szerzett egyetleneg váltsággal egy sorba akarja helyezni“ (3. l.). Ezek az idézetek tulajdonképpen mind arra mutatnak, hogy nem csupán a protestantizmusnak, hanem egyenesen a keresztyén hitélet reális dialektikájának lényegéből folyik az, hogy nem tudhat tiltakozni az emberi önbálványozás és erőfeszítés ellen anélkül, hogy ugyanakkor, ép e tiltakozás közben bizonyosságot ne tenne a Krisztus által szerzett egyetleneg váltságról, viszont bizonyosságot sem tud tenni erről anélkül, hogy ugyanakkor amaz ellen is ne tiltakozzék. A theologiai tudomány természetesen mindezt *módszeresen* és *rendszeresen* végzi el, úgy azonban, hogy végső akkord gyanánt — nem is csupán eszkatológiai vonatkozásban, hanem — mindig a *bizonyosságtétel* személyes és éltető melege tudjon nála érvényesülni. Az ily bizonyosságtételben kell feloldódnia a *kérdő* és *beszélgető*, a *kutató* és *rátaló*, tehát *dialektikus* módszernek is. Mert egyébként a „hallatlan bizonytalanság“ fogja az utóbbit mindvégig jellemezni s így a másik végletbe jut, szemben a Tavaszgy által ismertetett autoritativ, spekulatív és historiai-pszichológiai módszerekkel, amelyekre viszont kétségtelenül talál az a megállapítása, hogy gondolkozásukat és eljárásaikat „a hallatlan biztosság“ jellemzi (27. l.).

A *módszeres bizonyosságtétel* és a *módszeres tiltakozás* kérdéseivel szorosan összefügg az a másik probléma is, hogy az *apologetikát* és *polemikát*, mint önálló diszciplinákat szabad-e csakugyan *teljesen elejtenünk*, amint erre Tavaszgy igen nagy hajlandóságot mutat (7. l.). — Szerinte ez a két theologiai diszciplína „sérti a református keresztyén hit méltóságát. Ennek ugyanis nincs szüksége arra, hogy emberi fogásokkal igazoltassék, hanem igazsága hathatósan és ellenállhatatlanul kitűnik és ki kell tűnjék egész tartalmából és minden tanításából“. Tavaszgy e megállapítása bizonyára annak a ténynek a figyelmen kívül hagyása folytán történt, hogy nincs *módszeres bizonyosságtevés módszeres tiltakozás* nélkül.

Mert igaz ugyan az, hogy a református keresztyén hit feltétlen igazsága már magából a módszeres bizonyosságtevésből is „hathatósan és ellenállhatatlanul kitűnik“, mégis nem szabad megfeledkezni arról, hogy az ily módszeres bizonyosságtételre az első egyházi apologeták és atyák írásai óta mind a mai napig egy-egy keresztyénellenes tan és világnézet elleni módszeres tiltakozás adott okot és alkalmat s ép ezért az apologetikát, mint külön theologiai diszciplinát, továbbra is meg kell tartanunk. Egyébként egy lappal később a filozófiának a szisztematika theologióhoz való viszonya tárgyalásakor Tavaszgy maga is belátja és az előbb idézett megállapításával teljes ellentétben hangsúlyozza azt, hogy filozófiai felkészültségre feltétlenül szükség van, mert „az Isten Igéjébe foglalt Kijelentés abszolút igazságának érvényét, a rendkívül szétágazó világnézeti irányokkal szemben, csak filozófiai felkészültséggel lehet — tudományosan! — logikai érvénnyel! — *igazolni*“ (8. l.). Bátran kérdezhethetjük tőle, vajjon az ily „filozófiai felkészültség“ nem „emberi fogás“-e, amely az ellenség, tehát ez alkalommal a keresztyénellenes világnézetek támadásai előtt a keresztyén hívőket nem csupán a módszeres bizonyosságtétel által, hanem a tudományos igazolást is magába foglaló módszeres *tiltakozás* formái kellékeinek a fegyvereivel is megvédeni akarja. Oly fegyverekkel tehát, amelyek a keresztyénellenes világnézet ellenségeinek is jó szolgálatot tehetnek, ha azok használati módját elsajátítják. Apologetikára (s természetesen ugyanez áll a polemikára is) tehát mindig szükség volt és mindig szükség is lesz, mert, mint Tavaszgy is megállapítja, értelmi lények is vagyunk s így „elengedhetetlenül fontos azokra nézve, akik egyszer a keresztyén hit igazságát reflexió tárgyává tették, hogy igazságuk érvényét az értelmi — logikai — tudományos követelmények fóruma előtt is *igazolják*“ (9. l.). Tavaszgy azonban ezt a munkát a Dogmatika keretei között akarja elvégezni. „Amennyiben kell apológiát és polemikát üznünk, azt megfelelő evangéliumi elvi magaslatról, pozitív tanításaink pozitív előadásában kell üznünk.“ (8. l.). Ez ellen tulajdonképen senkinek sem lehet kifogása, de akkor viszont szeretnénk volna azt, ha a Tavaszgy Dogmatikájában az apologetikus és polemikus él valóban mindig és minden irányban érvényre is jutott volna. Ebben a tekintetben azonban jelentős hiányok és fogyatkozások mutatkoznak ebben a Dogmatikában. A sok közül csak kettőt említek meg, egy apologetikai és egy polemikai vonatkozásút: a világ teremtésének problémájával kapcsolatban az *evolúció* tant épen hogy csak megemlíti, anélkül, hogy az evolucionizmus különféle elméleti irányait stb. részletesebben ismertetné. Polemikus vonatkozásában pedig rá kell mutatnunk arra, hogy az *unitárius Isten-tan* részletesebb és behatóbb ismertetését nem nyújtja. Pedig ha valahol, úgy egy erdélyi református dogmatikában — különösen, ha az a polemikát is magában foglalja — részletesebben és összefüggőben kellene ezt a kérdést tárgyalni (mindenütt a szükséges exegetikai és dogmatörténeti anyag felhasználásával).

Hiányok és vázaltszerűségek egyébként is találhatók Tavaszgy Dogmatikájában. Nagyon sok helyen jó lett volna a megfelelő exegetikai és dogmatörténeti anyagnak könyvébe való még alaposabb és teljesebb beledolgozása. Az kétségtelen, hogy más egy dogmatikai munkának és ismét más egy dogmatörténeti könyvnek a célkitűzése, de viszont az egyes dogmák minél többoldalú megvilágításánál feltétlenül szükség van a dogmatörténeti anyag illusztratív alkalmazására is. Egy tudományos igényekkel fellépő Dogmatika egyetlen esetben sem elégedhetik meg csupán hitvallásos könyveink merő idézgetésével, hanem az egész dogmatörténeti háttér mozgósítására is gondolnia kell. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy Tavaszgy Dogmatikájában fájdalmasan nélkülöztük a *hit és jócselekedetek* egymáshoz való viszonyának alapvető és összefüggő tisztázását, már pedig ennek a kérdésnek külön, önálló tárgyalása feltétlenül nélkülözhetetlen feladata egy oly Dogmatikának, amely a római egyház theologiójával szembeni polémiát is magába foglalja. A predestináció-tan előterjesztésénél Tavaszgy szigorúan *szupralapszarianus* alapokra helyezkedve, a *kettős predestinációt* tanítja s így a kiválasztás (*electio*) mellett ugyanoly hangsúlyt helyez az elvettetésre (*reprobatio*) is (256. l.). Így azután Dogmatikája ezen a ponton is nélkülözi hitvallásaink *mele-*

gebb tónusát, mert ez utóbbiakban az elvettetés gondolata háttérbe szorul a kiválasztás ténye mögött, aminthogy a predestináció szoteriológiai jelentősége csupán a kiválasztottak tapasztalata lehet s nem pedig az elvetetteké is. Az elvettetés gondolata már csak az emberi logika szükségletéből születik meg. A módszeres *hitbizonyágtétel* tehát erre nem vonatkozhatik. Röviden meg kell említenünk azt is, hogy a predestináció és akaratszabadság problémája ma már sokkal bonyolultabb kérdés, mintahogy az Tavaszgy Dogmatikájában szóhoz jut. — További kritikai megjegyzéseink sorában felemlítjük még, hogy a kijelentés nem mint *ítélet* világosítja meg a totális szükségben levő ember előtt az ő totális szabaddulását, amint ezt egy helyen (45. l.) Tavaszgy tanítja, hanem mint *kegyelem*. A „megigazulás“ személytelen formájában nem okvetlenül kísért az a veszély, hogy az embert lássuk a megigazítás aktusa kifejezett alanyának s ne pedig az Istent. Egyébként ugyanazon az oldalon (268. l.) Tavaszgy maga sem tudja elkerülni e kifogásolt kifejezés egyik jelentkezési formájának alkalmazását, mikor beszél arról, hogy az ember *megigazulttá* tétetik. Itt az ő álláspontján a „megigazítottá“ tétetik kifejezés lett volna helyénvaló. Egyébként az sem fogadható el, hogy a „megigazítás egyszeri és soha sem ismétlődő“ (269. l.). Kálvin és más theologusok idevonatkozólag nagyon helyesen mást tanítanak (v. ö. A hit misztériuma c. könyvem 47. l.-val). — A megdicsőült Krisztus és a Szentlélek Úr-Isten munkájának egymáshoz való viszonya nincs kellőleg tisztázva. Így azután nem csoda, ha Krisztust *transcendens* Úrnak mondja s csak a Szentlélekről beszél úgy, mint *immanens* Úrról (203—204. l.), aminek viszont szükségszerű következménye az, hogy Tavaszgy nál a pietizmus ellenpólusa jelentkezik s a „Krisztus érettünk“ mellett háttérbe szorul nála a „Krisztus bennünk“ (73. l.). Könnyen félreértésekre ad okot az, ha Tavaszgy azt mondja, hogy „a Szentírásban a transsubstantiatio csodája megy végbe a Szentlélek által“ (89. l.). Az átlényegülés u. i. vagy teljes, vagy egyáltalában nem az. Tavaszgy szerint azonban — nagyon helyesen — a Szentlélek bizonyágtévő ereje Isten beszédévé teszi a Szentírást „nem ugyan külső anyagában, hanem erejében és hatásában“. Vagyis „az, ami emberi, esetleges emberi vonásaiban megmarad“. Ez esetben azonban nem alkalmazható rá ép az „átlényegülés“ kifejezése.

*

Részletesebb és alaposabb ismertetést írtunk Tavaszgy Dogmatikájáról, mint más könyvről szoktunk. Ennek egyik legfőbb oka az, hogy egy Dogmatika megjelentetése, különösen a mai nehéz gazdasági helyzetben, különös hálára és figyelemre kell, hogy késztesen bennünket a szerzője iránt. De örömmel vállalkoztunk e részletesebb ismertetésre azért is, mert ha voltak és vannak is elmondott és el nem mondott kritikai megjegyzéseink a Tavaszgy Dogmatikájára, mégis egészében nagyon sok örömet és nagyon sok lelki áldást szerzett nekünk is a vele való foglalkozás. Valósággal újjongtunk lelkünkben, midőn a theologusról, mint Istentől tanítottól olvastunk (2. l.), midőn annak hangsúlyozásával találkozunk, hogy a szisztematika teológiát Isten Igéjének egy-volta, egysége határozza meg (5. l.); hogy a filozófia a szisztematika teológiának csak formális szolgálatot nyújthat (8. l.); hogy a theologiai tudomány az egyházi közösség egyik legfontosabb élettevékenysége, amelynek „prófétai kirika“ nyújtása a mindenkori feladata (10 l.); viszont e kritikában „nem a logikai érvényesség szabálya, hanem az Isten akaratának a parancsa dönt“ (11 l.); hogy a theologiai tudomány az egyházban reformátori hivatást tölt be és hogy a mindenkori jelen számára szóló egzisztenciális tudomány (12. l.); hogy a Kijelentés fölötte áll az egyháznak és a teológiának egyaránt, tehát az előbbi nem nehezedik rá az utóbbira, de viszont a theologia sem tekinthet magára úgy, mint hitvallásalkotó fórumra (11. l.); hogy a keresztyén élet igazi alanya Jézus Krisztus, mert ezt az életet Isten a Jézus Krisztusban a Szentlélek által éli bennünk és érettünk (55. l.); hogy a protestantizmus határozott evangéliumi pozitívizmus (56. l.); hogy a kálvinizmus és a református keresztyénség között mennyiségi és minőségi szempontból különböztetni kell (66. l.); hogy a keresztyén teológiát mindig a keresz-

tyén élet belső ereje sürgeti újra és újra Isten megismerésére (105. l.); hogy Isten-
nel találkozni és őt megismerni csakis a valóságos életküzdelmek síkjában lehet
(111. l.) s hogy ép ezért az Isten-ismeret mindig dinamikus, praktikus, személyes
érvényű és újjáteremtő ismeret (114. l.); hogy Isten az embert tevékeny szabad-
ságra és szabad tevékenységre készíteti s így vonja be az ő gondviselő munkájába
(137. l.); hogy a Jézus Krisztushoz való hitbéli viszonyunkat (159. l.); hogy a dogmatikának nem az a
feladata, hogy a csodát megmagyarázza, hanem az, hogy meghagyja csodának
és mint ilyet értelmezze (169. l.); hogy a váltság művében meg kell különböztet-
nünk a kibékítést és a megváltást s így az eszkatológiai vonást minden irányban
érvényesíteni kell (205. l.); hogy a Szentlélek közösségteremtő személy (214. l.);
hogy a láthatatlan egyház állandó ítélet alatt tartja a látható egyházat és így
közvetve az egyház közösségébe tartozó hívő lelkek életét is (226. l.); hogy a
predestináció-tan nem a gondolkozás elméleti igényeiből, hanem a keresztyén hit
és élet mély praktikus szükségéből született (249. l.); hogy a hit mindig csak elő-
készület a hitre (276. l.) stb., stb. Ezeket a gondolatokat csak azért idéztük a
könyvből, hogy mintegy szemléltessék ez ismertetés olvasója előtt azt, hogy a
Tavaszy Dogmatikájában mennyire gazdag tárházát leli fel a mélyes és meg-
gazdagító gondolatoknak. Mert ez a könyv minden vonatkozásában gondolatokat
ad és gondolkozásra készítet. A keresztyén életben önmagáról bizonyosságot tevő
hódító igazság sugárzik felénk ebből a Dogmatikából s hálásak lehetünk Isten
iránt, amiért e nehéz, lelki válságoktól gyötrött időszakban Tavasz Sándor
Dogmatikájában biztos kalauzt nyújtott mindazoknak, akik a református keresz-
tyénség örök igazságaival megismerkedni óhajtanak.

Vasady Béla.

A kapitalizmus jövője és a kálvinizmus.

I. A kapitalizmus lényege és előállása.

1. A szociális kérdések tárgyalásánál legnagyobb hiba az, hogy sokan nem
isztazzák az alapvető fogalmakat és ezért a józan megfontolás helyett inkább
érzelmi momentumokra, ellenszenvre vagy rajongó lelkesedésre támaszkodva,
vitatják egyik vagy másik társadalmi rendszer helyességét. Úgy érzem, hogy az
ilyen *sötétben való vagdalkozásnak*, amelyik sem nekünk, sem az ügynek, sem a
keresztyén anyaszentegyháznak nem használ, egyszersmindenkorra véget kell
vetnünk. Sokkal komolyabb és válságosabb időköt élünk, mint hogy egy pár fel-
kapott frázissal, valódi vagy éppen mű lelkesedéssel próbáljunk állást foglalni a
körülöttünk zúgó társadalmi harcban. Ezért e dolgozatban nem tudom vállalni
azt a látszólag tetszetős feladatot, hogy egy rövid gazdasági fejlődéstörténet össze-
foglalása után a kapitalizmus felett *végérvényes* ítéletet mondjak s teljesen fel-
ajánljam neki egyházunk jóindulatú támogatását vagy pedig megkongassam felette
a halálharangot. Ehelyett megpróbálom a fogalmak tisztázása után róla tárgyilagos
kritikát mondani és azután számbavenni az eshetőségeket, amelyek jövője, fenn-
maradása mellett vagy ellene szólnak.¹

¹ Irodalom: Weber M. A prot. etika és a kapitalizmus szelleme ford. Vida S. Bpest, 1923. Sombart W. A szociálizmus és a szociális mozgalom ford. Vezsenyi B. Bpest. 1908. K. Marx A Tőke II. ford. Dr. Guth A. Bécs, 1921. Kautsky K. Marx gazdasági tanai ford. Garami E. Bpest. 1906. Palágyi M. Marx és tanítása. Bpest, 1920. Kertész M. A nemzetközi-
ség útja. Bpest, 1925. Kapital, Kapitalizmus, Kommunizmus c. cikkek a *Rel. in Gesch. und Gegenw.* III. k.-ben. Tübingen, 1929. M. Farbmann „Pjatiletka“, az öt éves terv mai állása,
ford. Braun R. Bpest, 1931. Kálvin J. Institúciója. E. Troeltsch Die Soziallehren der christl.
Kirchen. Tübingen, 1912. E. F. K. Müller Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. Leipzig.
1903. K. Lamprecht Deutsche Geschichte Berlin, 1911. 5. 1. Bd. Kuyper A. A kálvinizmus
lényege, ford. Csűrös F. és Czeglédy S. N.-bánya, 1914. G. Wünsch Ev. Wirtschaftsethik.
Tübingen, 1927. P. Wernl Zu Troeltsch's Soziallehren Z. f. Th. K. 1913. E. Küppers Zur
Religionsphilosophie P. Tillich's Zw. dem Zeiten. 1931. A vall. szociálista irodalmat Szociáliz-

Elsősorban is meglepetéssel kell megállapítanunk azt, hogy a kapitalizmus a mai szó használatban mennyire elasztikus fogalom. Max Weber, aki a kapitalizmus és a kálvinizmus közti történeti kapcsolatot először tisztázta tudományosan, megkülönbözteti pl. az egyes korszakok szerint az antik, a középkori és a modern, az utóbbiban pedig a zsidó, a keresztyén, a kalandor, a racionalis, a hívő és hitetlen, valláserkölcsei alapon álló, utiltárius vagy éppen eüdaimonista kapitalizmust. Ha pedig egyes közgazdasági írókat olvassuk, látjuk, hogy beszélnek a *tulajdonos* szempontjából privát és társadalmi (szövetkezeti, részvénytársasági, egyházi és állami) kapitalizmusról, a *tőke anyagát* tekintve ipari, kereskedelmi bank- és mezőgazdasági kapitalizmusról, a *hozadékra nézve* pedig a produktív, hasznosan termelő és a tisztán fogyasztó, élvező kapitalizmusról. A helyzetet még zavarosabbá teszi az a körülmény, hogy ma már egyik társadalomgazdasági irány, sem a kapitalizmus, sem a szocializmus, sem a kommunizmus nem állanak légüres térben, elszigetelve egymás mellett, hanem kölcsönösen vesznek fel egymásból hatásokat, úgy, hogy ma vannak nagy magánvállalatok, melyeket szociális intézményekkel, rendszabályokkal reformáltak, életképessé tettek és vannak közösségi tőkéek, szövetkezetek vagy kommunista vállalkozások, ahol a kapitalizmus modern eszközeivel, munkabeosztásával igyekeznek a közös vagyont gyarapítani. Aki mindezeket tudja, látja, annak nincs már kedve ahhoz, hogy a kapitalizmus ellen retorikai formában hadakozzék, hanem legsürgősebb feladatnak azt tekinti, hogy valahogy ebben a bábeli zűrzavarban rendet teremtsen. Ennek az eljárásnak első lépése pedig az, hogy először is különböztessük meg egymástól a kapitalizmust, mint *gazdasági életformát*, tényezőt és annak *szellemét*.

2. A kapitalizmus, mint gazdasági életforma, amint ezt szocialista és nem szocialista tudósok megállapították, az újkor (XVI., XVII., XVIII. sz.) terméke. Nem hiányoznak ugyan az előkészítő, kezdetleges és tervszerűtlen jelentkezései már a megelőző korszakokban sem, de mégis úgy, amint ma előttünk áll, ahogyan ma jelentését értelmezzük, az újkorban bontakozik ki előttünk. Szellemi előfeltétele: az öntudatos, a saját érzéki ösztönein és a természet vak erőin uralkodó ember, technikai előfeltétele: a gyáripar és a gép, politikai előfeltétele: az emberi szabadság elismerése, ennek kiterjesztése még a jobbágyokra és a rabszolgákra is, végül pedig az, amit időileg legelsőnek is említhettünk volna: a szabad, liberális szellemű vámrendszerrel biztosított kereskedelem. Ezek a nagy vívmányok, amelyek Weber szerint kiválólag az európai kultúra jellemvonásai, szinte kikerülhetetlenül hozzák létre a kapitalista termelés modern alakját. Lényege az összes közgazd. írók szerint *a tőke és a szabad munkás-szerződésen alapuló, géptechnikával és tervszerű számításokkal racionalizált, jövedelmezővé tett nagy üzem, melynek jövedelme bizonyos részben a tőke gyarapítására, termékenyebbé tételére fordítatik*. Marxnak az elvitathatatlan érdeme, hogy a kapitalizmust, mint modern gazd. életformát ebben az értelemben tisztázta és megtisztította attól a mythologiai légkörtől, amibe egyes szociológusok beburkolták. Nem győzi hangsúlyozni, hogy sem egy egyszerű munkaeszköz birtoka, sem a kereskedelem általában, sem egy bizonyos vagyon nem tesz még senkit sem kapitalistává, hanem csak egy megfelelő nagyságú tőkének, *pénznek* értéktöbbletet termelő munkába való befektetése, ennek a pénznek vagy vagyonnak a gyarapítása érdekében.

Ennek az eljárásnak *a célja*, aszerint, amint a tőke birtokában más és más emberek voltak, korok szerint változó. És itt találunk arra, ami minket mai kérdésünkben főképpen érdekel: a kapitalizmus *szellemére*. Más volt az élet célja a középkori uszolás bankárnak s más egy puritán kálvinista kereskedőnek. Ettől pedig a mai számító nagygyárosnak, amerikai milliomosnak a gondolkodása ismét

mus az egyházban c. régebbi dolgozatom (Ref. Szemle, 1910) és *A keresztyénség jövője* c. könyvem (Székeslyudvarhely, 1922) — alapján használom az újabb fejlődés tekintetbevételével. A *Life and Work* mozgalom füzetei közül a következőket emelem ki: Bulletin des Internationalen Sozialwiss. Instituts der Stocholmer Weltkichenkonferenz Genf, 1928 december. — Berichte und Studien der Experten konferenz London, Juli 1930. — Mitteilungen Nr. 5. 1932 (Oekumenischer Rat für Prakt. Christentum). Végül *H. Hauck* Soziale Bewegungen der Gegenwart. Zeitwende, 1931. 9. H. 204—226. 1. stb.

különbözik. Az életcél tehát ép mint egyéb foglalkozásnál, itt is meghatározza a foglalkozás szellemét, annak lefolyását, eszközeit, eredményeit s különösen ez utóbbiak felhasználását. Addig tehát, amíg ezzel nem vagyunk tisztában, nem szabad egyszerűen dicsőítenünk vagy magasztalnunk a kapitalizmust. S mégis, ez eltérések mellett is, mindenféle kapitalista termelésnek megvan a sajátos közös jellemvonása, szelleme is és ez a *folytonos, éppen csak a szükséges testi-lelki üdülést megengedő, teljesen odaadó s minél nagyobb földi haszonra, nyereségre törekvő munka hangsúlyozása*. Mikor Fugger Jakab pl. azt mondja, hogy „ő addig akar szerezni, amíg tud,“ egészen más gondolatvilágban él, mint egy bibliás angol kereskedő, aki a kiosztott talantomokról szóló példázatot, az Úr előtti számadást forgatja eszében, vagy mint egy amerikai milliárdos, aki „marhákból faggyút csinál és emberekből pénzt“ — s mégis megvan mindeniknél a közös, kapitalista szellem. Ez pedig csak a fentemlített lehet.

Nem vonjuk kétségbe, hogy ez a kapitalista szellem nemcsak modern, hanem egyúttal bibliai, *keresztyén színezetű is lehet*. Sőt, akkor igazán gyümölcsöző, ha az keresztyén érülettel, hittel, odaadással, előrelátással, józansággal párosul. Innen van egyeseknek, mint Webernek és Troeltschnek nagy elismerése e szellemmel szemben. Az utóbbi pl. úgy tekinti ezt, mint a középkori gazdasági tradicionalizmusnak (minden kereskedés, kamatszédés istenellenes!) és egyes kíméletlen szerencsevadászok garzdaalkodásának, ösztönszerű vagyongyűjtésének a kiszorítását a ker. ethikai alapelveken (hivatás, szorgalmas munka, Isten dicsőítése az emberek szolgálata) nyugvó, terv- és szakszerű termelés által. S mivel ezt a szellemet leginkább a kálvinizmus termelte ki, ebben lehet látni szerinte legnagyobb hatását a modern életre. De mielőtt ezzel az állítással bővebben foglalkoznánk, nézzük, hogy hogyan magyarázzák a kapitalizmus előállítását.

3. Ezt is éppen mint magának a fogalomnak a tisztázását, legelőször Marx kísérli meg. Vizsgálat alá véve a gazdasági értéktermelés állandó törvényeit, megállapítja, hogy ennek természetes menetét, az áru és ennek csereértéke : az ár közti folyamatot mint rontja meg a közbetolakodó tőke. Ennek már nem annyira az áru értékének emelkedése, mint inkább a *haszon, a saját maga növelése* a főerdeke s ezért a termelési ár mellett a piaci árra is fordítja figyelmét, ennek a kedvező esélyeit is ki akarja használni a maga számára. Mivel megvan az anyagi ereje hozzá, a termelést, az eddigi patriarkhális kisipart átalakítja több munkást foglalkoztató kézműiparrá, majd gépekkel felszerelt gyárüzemekké. Hogy azonban e befektetések költségeit előteremtse s az üzemet fenntartsa, versenyképessé tegye, a rendelkezésére álló *elő munkaeőrt kénytelen alaposan kihasználni, kizsákmányolni*. Erre szolgál a túldolgoztatás, a könnyen kezelhető gépek mellé női és gyermekmunkások alkalmazása, az órabér és darab-bér bevezetése, a munkapiacnak a tőkés érdekében való szabályozása, a közlekedési eszközöknek és az áru piacnak a maga céljaira való biztositása. Ez mind arra vezet, hogy a tőke állandó része (beruházás) folyton nő, a változó pedig, amivel a munkásokat foglalkoztatja, apad s így a fejlődés a termelő javára jelentékenyen eltolódik. Ezzel szemben a munkásság minden tekintetben tért veszít. A kisipar összeomlik, vagy csak tengődik, az önálló iparusból idegen érdek szolgálatában álló, a géppel egyforma termelési eszköznek tekintett munkás lesz, személyes élete, szellemissége, életöröme, családi boldogsága, reménye veszendőbe megy. Amint tudjuk, ennek a fejtegetésnek vége egy prófécia : a társadalmi fejlődés a tőke fokozatos felhalmozódására (akkumuláció) vezet, amivel szemben a munkásság fokozatos testi-lelki süllyedése, munkanélkülisége, nyomor jár, úgyhogy a végén, ha a társadalom élni akar, a kapitalizmus helyébe a tőke és a termelő eszközök szocializálása, társadalmi tulajdonba vétele kell, hogy következzen. Marx, még csak ennyit jegyzek meg róla, Hegel módjára megpróbálja ezt az elméletet a kapitalizmus előállításáról történetileg is igazolni s így megnyitja az utat a történet materialis magyarázatához.

A marxizmus kritikájával gazdasági, szociálpolitikai szemponttól az úgynevezett *revizionizmus* foglalkozik, én itt csak kötelességszerűleg arra mutatok rá, hogy ez a történetmagyarázat, amely mindent az ősi nyers ösztönök, *kapzsiság, hatalmi vágy* stb. és a technikai fejlődés alapján akar megfejtetni, egyoldalú és *téves*.

Mondhatnám azt is, hogy ép olyan abstrakció, mintha valaki az egész történetből szellemtörténetet csinál. Semmiféle történeti jelenséget, még ha az gazdasági is, sem lehet megérteni a közreműködő szellemi tényezők nélkül. Ma már minden komoly historikus (pl. Lamprecht) tudja, hogy a kapitalizmus létrejöveteleiben milyen nagy része van annak a fellendülő világkereskedelemnek, amelyet a *reformáció kora előtt* a portugálok, németek és olaszok, a reformáció után pedig a hollandok és angolok folytattak s hogy a pénzgazdaság elősorban ennek a folyamán. Ma már, amint Max Weber kimutatta, ennek a termelés szolgálatába való beállítása, *ethizálása* elsősorban a reformáció kálvinista ágának köszönhető. Ez teremtette meg, amint G. Wunsch marburgi professzor is elismeri (1927) azt a racionalizáló, nyugtalan és individualis gazdálkodási szellemet, amit — sajnos — mély vallási alapjai nélkül a felvilágosodás is átvett. Viszont a felvilágosodás az ő természetjogával és naturalista, utilista erkölcsével (Hobbes, Locke, Smith Ádám) adta meg a kapitalizmusnak a mai lélektelen jellegét és ellenszenves vonásait. Ezt a fejlődési folyamatot kiegészíthetjük azokkal a politikai változásokkal, amelyek szintén a természetjog egyes tételeinek (emberi egyenlőség, az egyéniség joga, a népszuverénitás stb.) alapján (Montesquieu, Rousseau) a különböző forradalmakban jelentkeztek s amelyek végül is a *liberalizmus* általános elterjedésével végződtek. Nemesak a bukott földesurak tehát, amint Marx hirdeti, hanem a polgári osztály is, nemesak a technika, hanem a vallás is, nemesak a durva önzés, hanem az ideálista felvilágosodás is, végül nemesak a reakció, hanem a forradalmak is meghozták a maguk adóját a mai kapitalizmus kifermálásában. Marx érdeme csupán az, hogy a gazdasági fejlődés menetét először igyekezett tisztázni, tudatossá tenni s ezzel hozzá segítette az emberiséget, hogy amint Engels mondja : teljes öntudattal maguk alkossák történelmüket s átlépjenek a *szükségyszerűség birodalmából a szabadság birodalmába*.

II. A kapitalizmus bírálata.

A kapitalizmus jövőjéről nem beszélhetünk addig, amíg nem mélyedünk el annak alapos bírálatába. Sajnos, ez a bírálat a legtöbbször rendszertelen és egyoldalú. Aszerint, amint gazdasági vagy ethikai, szocialista vagy polgári részről hangzik el, lesz kedvező vagy kedvezőtlen. A mi feladatunk : kálvinista ker. állásponttól itélni fölötté, megadja a lehetőséget arra, hogy ez egyoldalúságokon felül emelkedjünk. Másfelől kötelességünkké teszi, hogy mint egy olyan egyház tagjai, amely mindig komolyan vette Istennek a *földön való dicsőségét is*, a kapitalizmusról a maga egészében, tehát gazdasági vonatkozásban is, ítéletet mondjunk. Emellett természetesen az erkölcsi és vallási tartalma, jelleme az, ami minket leginkább érdekel.

1. Érdekes, hogy Marx és utána az egész szocializmus a kapitalista termelést elsősorban az ő erkölcsi jelentőségében, következményeiben bírálják. Minden támadásuk uralkodó hangja az, hogy az ember, *ez a drága érték*, nem lehet eszköz, egy profitra dolgozó gazdasági mechanizmus élettelen alkatrésze. De emellett természetesen alkalmat találnak arra is, hogy a kapitalizmust gazdasági szempontból is bírálják. Ez pedig különösen két szempont alatt megy végbe : *a termelés és az általános gazdasági jóllét* tekintetbevételével.

a) Ami a termelést illeti, Marx sem kételkedik egy pillanatig sem afölött, hogy a mai politikai és technikai viszonyok közt a kapitalista tömegáru-termelés kikerülhetetlen. Hiszen a kooperáció minden alakban, úgy itt is, növeli a munka termékenységét. „Amennyiben a termelő folyamat *munkafolyamatként* jelentkezik, a kapitalista, mint a termelés vezetője szerepel s a funkció, melyet végez, olyan, amelyre többé-kevésbé minden társadalmi munka folyamat alatt szükség lesz.” Természetesen ép oly elszántan küzd a kapitalista *értékesítő* folyamat, a termelés önkényes vezetése és a tőkének *önkényuralma* ellen. Véleményével teljesen megegyeznek az újabb szociológusok is. Az a gyáros, aki a kapitalizmus által teremtett rend normái ellen cselekszik — mondja Weber — gazdaságilag épúgy kiküszöbölődik, mint ahogyan az a munkás, aki nem tud vagy nem akar hozzájuk alkal-

mazkodni, munkátlanként az utcára kerül. Centrálizáció, bürokrácia, friss egyéni termelő szellem és modern technika nélkül nincs ma tömegigényt kielégítő termelés — jelenti ki *Sombart* a szocializmus bírálatában. *Wünsch* pedig megállapítja, hogy rendszeres, bátor vállalkozó szellemű kapitalizmus nélkül s az általa teremtett gépek, találmányok és kereskedelmi szervezetek nélkül nemcsak a mai gazdasági civilizáció nem állhatna fenn, hanem *egyenesen éllen halnának*. Ezen a nagy teljesítményen semmit sem változtat az, amit e termelési mód ellen felhoznak, hogy t. i. a termelés nagysága, bősége mellett az egyes árucikkek értéke, minősége csökken. Mert a géptechnika mellé — mint tudjuk — ma már odalép a fejlett egészségügyi technika és a népszaporodás olyan mértékben emelkedik, hogy a mai igényeket már a régi individuális kisipar, vagy patriarkhális céhrendszer nem bírná kielégíteni. A legfényesebb bizonyossága a kapitalista termelés, mint munkafolyamat nélkülözhetetlenségének — az orosz kommunizmus, amely nem tesz egyebet, mint állami gyáraiban és gazdasági üzemeiben (a kolhozokban) ugyanezt a nagyipari arisztokrata szellemet honosította meg s épúgy szorítja le a versenytérről a kisipart, magánkereskedelmet és önálló kisbirtokot, mint a legkíméletlenebb nyugati kapitalizmus. Csak abban különbözik ettől, hogy itt a termelő eszközök (gép, föld stb.) közös, állami — helyesebben szovjet — tulajdont képeznek és a haszon egy része az állami vagyon, más része az üzem beruházások, harmadik része pedig a munkavezetők és munkások céljaira fordítatik.

A kapitalista termelés ellen ma is ugyanaz az általános kifogás, amit már Marx kimondott: *önkényes és kiszámíthatatlan*. Tehát ezen a ponton az ethizált termelésből ismét egy sötét és félelmes, természeti hatalom lesz. Nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy ebben a sülyedésben a kálvinizmusnak nincs semmi része. *Ha Kálvin gondolkozását e téren következetesen alkalmazták volna, akkor, ép mint a politikában, gátat kellett volna emelnie egyházunknak a gazdasági élet abszolút szellemű irányítása ellen is!* Nemcsak azért, mert ez Isten szuverénításával nem fér össze, hanem azért is, amiért Kálvin is ajánlja, mert ez célszerűbb. Az embereknek büne és hibája idézi elő tehát azt — írja —, hogy *biztosabb és tűrhetőbb*, ha a kormányzatot többen tartják kezükben, hogy egymást tanítsák és intsek és ha valamelyik a kelleténél tovább megy, többen legyenek a bírák és mesterek szenvedélyének megfékezésére. Ez a bölcs és szent igazság azonban a felvilágosodás korában, amely az abszolutizmussal és a liberálizmusban, amely a mammonimádó, féktelen kapitalizmussal nagyon jól összefért, veszendőbe ment. Úgyhogy ma már ker. etikusok is (*Wünsch*) a gazdasági élet legelső feladatának tekintik a *liberális tőke megfékezését* s annak vezetésébe, termelésébe a társadalom ellenőrző beavatkozását.

b) Ez különösen akkor fontos, ha elgondoljuk, mennyire bevált Marx jövendölése a tőke *akkumulációról* és az ennek következtében beálló gazdasági *krízisekről*. Érdekes, hogy amíg az első törvényszerűség megállapítását *Sombart* is egészen helyesnek találja s legfennebb a mezőgazdasági helyzetet látja változatlanak, addig úgy látja, hogy az általános elszegényedésre és a nagy gazdasági krízisekre vonatkozó elmélet a mai fejlődés jelenségei alapján csődöt mondott. A munkásság jólléte — írja 1907-ben —, ha nem is úgy, mint a felsőbb rétegeké, de lassanként javul. A krízisek pedig mind gyengébben lépnek föl. Erre a tudós megállapításra — amint tudjuk, látjuk — a háború utáni évek alaposan rácafoltak. Az 1920-i londoni Szakszervezeti Kongresszuson egyik szónok kijelenti: *a kapitalista osztály a háború alatt és a háború által semmit sem tanult, a háború után pedig mindent elfelejtett*. Az ázsiai országokban, a gyarmatokon és Amerikában, ahol tehát angol és amerikai tőke kezében vannak a vállalatok, a bennszülött és proletár munkaerő legdurvább kizsákmányolása folyik még ma is, amint ezt *Wünsch* a jelentésekből megállapítja. És mi is sokat beszélhetnénk az államilag protekcionált tőke és a tőke által irányított áll. gazdasági politika szomorú következményeiről. A válság pedig, amely ma már nemcsak a kínai kulikra és malájokra terjed ki, hanem az európai társadalom minden osztályára, mutatja, hogy milyen eredményei vannak a liberális szellemben szabadjára hagyott tőke önkényes gazdálkodásának. Tudom, hogy e válság egy súlyos politikai tévedésnek, egy lelketlen békekötésnek az eredménye is, de az is bizonyos, hogy ennek létrehozás-

ban és állandó védelmezésében ismét elsősorban a gazdaságilag érdekelt hatalmak a részesei, amelyek nem engedik az emberi szolidaritást és egyetemes felelősség ker. igazságait érvényesülni.

Végeredményünk tehát az, hogy *a kapitalizmus, mint termelő folyamat a mai társadalmi élet formájában nélkülözhetetlen, de csak akkor lesz áldásos, hasznos az emberiségre, ha azt az esendő bűnös emberek önkényétől megszabadítjuk.* Hogy ez az állam fokozott, minden vonalon keresztülvitt szigorú ellenőrzése, vagy a tőke bizonyos mértékű társadalmisítása által oldható meg eredményesebben, ez az adott helyzet kérdése s vallás erkölcsi, politikai és gazdasági körülmények döntenek fölötte.

2. Lássuk most már az *erkölcsi oldalt*. Az ethika fejlődése a reformációtól fogva a fokozatos, mindinkább erősödő *öntudatosság* felé halad. A reformációban megharcolta a bűnnel terhelt ember a megigazulás harcát s Isten kegyelméből visszanyerte erkölcsi autonómiáját. Ez az autonomia, amint Weber nagyon szépen kimutatja, a kálvinizmusban a legerősebb, ahol az emberi lélek nem annyira a kegyelem *edénye*, mint *aktív eszköze*. Elválasztott voltának a bizonyosága a hit mellett a munkás, áldozatos élet, illetve ennek jócselekedetei is. Így az ember nemcsak a bűn, hanem a körülötte levő világ, természeti erők, élettelen tárgyak föl is kerül, ezeket is Istennek tetsző módon formálja. Ez ment végbe a bibliai szellemű, puritán kapitalizmusban. Példákkal igazolja, hogy az öntudatos, nagyobb figyelmet és kezdeményezést, centrális magatartást követelő munka csak az ilyen szellemű kegyesség mellett lehetséges. Sajnos, ez a szellem, ami a kapitalizmust uralkodó hatalommá tette, ebből a termelésből lassanként kivészett. Ennek egyik oka, mint láttuk, a felvilágosodás, ami e mély hitbeli gyökérszálakat elsorvasztja. De emellett más körülmények is közrejátszanak. Ilyenek *magának a gazdasági életnek a kísértése* és másfelől *egy olyan veszély, ami a kálvinista etikát állandóan fenyegeti*. Az első eset mindnyájunk előtt ismeretes. Legklasszikusabban Wesley fejezi ki e szavakkal: „A vallásnak szükségképpen szorgalmat és takarékossgot kell szülnie s ezek akarva, nem akarva gazdagságot hoznak létre. De ha a gazdagság nő, akkor vele nő a gőg, szenvedély és a világ szeretete minden formában.“ De azért ő sem tud, mint jó protestáns, más tanácsot adni, mint azt, hogy minden ker. ember szerezzen annyit, amennyit tud, takarítson meg annyit, amennyit tud, *de adjon annyit is, amennyit csak tud*. A kálvinista ethika állandó veszélye pedig a következő: Annyira hangsúlyozza az *Isten dicsőségét*, mint legfőbb életcél, hogy emellett a ker. humanizmusról sokszor megfélemedezik. Wunsch egyenesen azt mondja, hogy a kálvinizmus és a puritánok szociáletikájukban inkább engedelmességek annak az Istennek, aki a Sinai hegyen, mint annak, aki a Golgotán jelentette ki magát. Azt hiszem mégis, hogy ez az állítás túlzás. A ker. humanizmus Kálvinnál komoly és szent kötelesség. Ő maga jelenti ki a genfi kátéban: „Isten véghetetlen jóságához képest úgy rendezte el a világot, hogy *semmi olyan dolog nem lehet dicsőségére, mi egyúttal a mi üdvösségünkre is nem szolgál*.“ *A theokrácia tehát nem szabad hogy elnyelje a humanizmust*. Ismeretes, hogy a VII. parancsolat magyarázatánál a segítő szeretetet, az önmegtágadás fejtegetésénél az emberek iránti áldozatos szolgálatot, a praedestinációnál pedig a felelősséget (nem tudjuk, elválasztott-e valaki, vagy nem) milyen komolyan hangsúlyozza. Nem hű tanítványai azok tehát, akik a felebaráti szeretetről Isten dicsőségének leple alatt megfélemedeznek. A kapitalizmus, mikor önző és kíméletlen lesz, lesüllyed arról a magaslatról, ahova a református egyház állította és Isten helyett a dolgok rabszolgája lesz. Vele szemben — ezt senki sem tagadhatja — a szocializmus *hirdeti az ősi reformátori igazságot*: az ember mindennek szabados ura kell hogy legyen, még a gazdasági törvényeknek, körülményeknek is. Sajnos, az ebből folyó programot a vallás erőinek kellő felhasználása nélkül nem tudja megvalósítani.

A *mai kapitalizmus* erkölcsisége három szempontból is súlyos kifogás alá esik: a tőkésre, a munkásra és a társadalomra gyakorolt hatása alapján. A *tőkés* bírálatánál természetesen nem oszthatjuk Marxnak azt a tanítását, amit különösen a kommunizmus tett magáévá, hogy minden magántőke úgy eredeténél, mint

különösen az ő növekvő (akkumulálódó) formájában lopás. A tőkének mint minden mulandó értéknek az eredete és hozzátehetjük, a sorsa igen sokszor kiszámíthatatlan. Ha Marx csak a földet és a munkát tekinti gazdasági értékképzőnek, ezáltal nemcsak a ker. hitfelfogással szakít, hanem minden történelmi gondolkozással is. Így a tőke, mint magántulajdon elleni harca nem jogosult. Kálvin pl. egyik levelében ezt a jellegzetes kijelentést teszi: „Mint lehet több hasznot kapni a kereskedésből, ha nem egy tőkének jövedelméből? Honnan van a kereskedő haszna? Önmagának szakadatlan szorgalmából és iparkodásából.“ Nagyon jellemző itt Troeltsch ítélete: „Kálvin megvult győződve, hogy az a mammonellenes szellem, amit ő is ápolt, a pénzgazdálkodás, a kereskedői és ipari társadalom talaján is fenntartható és keresztülvihető.“ Úgy tekintendő azonban Kálvin szerint minden tőke, mint Isten adománya, amellyel csak a *közjót előmozdító üzleti célokra termékenyen* szabad gazdálkodni. Az uzsora, a magas kamat tilos Genfben, sőt a szegényektől és szerencsétlenektől még a kamatszedés is. Szigorúan tiltja a VIII. par. magyarázatánál, hogy *kegyetlenül oly vagyont halmozzunk össze, melyet mások szereztek véres veritékükkel, hogy így fukarságunkat elégítsük ki, vagy pazarló dőzsölésünknek tegyünk eleget.* Állítsuk oda e nyilatkozat alá azt a termelést, amit ma klasszikus talajáról Manchester-rendszernek neveznek, a konkurrencia, a létért való harc brutális dicsőítését, a gondolatnélküliséget, amivel ma a kap. kultúra az ő munkahajszolását, válságait stb. tekinti (Troeltsch) s megkapjuk e rendszerre vonatkozó erkölcsi megítélésünket. Az improduktív, tőke járadékból élő részvényesekről itt nem szólok; azokat Hermann óta minden ker. etikus egyformán kárhóztatja. Íme láthatjuk, hogy a tőke korlátlan birtoka, amint ma ez a legtöbb helyen fennáll, milyen erkölcsi veszéllyel jár a tulajdonosra nézve.

A *munkásságra* gyakorolt hatásokról már fentebb a kapitalizmus előállásánál szólottunk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy amint ezt már Marx kimutatta, sem a munkának, sem a gépnek nincs meg az a nevelő hatása, amit sokan hirdetnek, sőt inkább az első az ő egyoldalúságával és egyhangúságával, a második pedig az ő személyfeletti uralmával, a gyáros előtti nagyobb értékével teljesen megbénítja a munkakedvet, az élethez való reményt s így tartósan akadályozza az erkölcsi szabad személyiség kifejlődését. Annak belátása pedig, hogy az ember e termelésnél a világválságok hullámzó ingadozásainak egy öntudatlan *eszköze*, ami ellen szinte fehetetlenül áll, kiöli sok munkásból a hitet a világot fenntartó és kormányzó, szellemi Hatalomban, az igazságos Istenben. Ezzel pedig a nemes humanizmus tápláló gyökere semmisül meg. A bér- és osztályharc, vagy menjünk tovább, a szovjet terrorja, a mai erkölcsi fejlődés története alapján, ha nem is menthető, de legalább megmagyarázható. *Tk. nem egyéb, mint felelet arra a brutális viselkedésre, ahogyan a modern tőke a tömeget és az egyes embert kezelte.* Igaz, hogy a ker. perszonalizmus a legszélsőségesebb munkásmozgalomban, a kommunizmusban is végveszedelemben forog. Ez azonban egy olyan túlzottan szociálizáló rendszer, ami a tőke ösztönuralmával szemben a *társadalmi mekhánizmus szolgálatába hajtja az embert* s így szintén megfojtja a személyes életet. Érdekes, hogy itt is, ép mint a kapitalizmusban, elszorvad ennek áldott tüzhelye, a családi élet. A keresztyénségnek szent kötelessége felmutatni azt az utat, ami ebből a válságból kivezet: Isten szabad, áldott világát s az ennek törvényei szerint igazodó új társadalmi életet.

Ami végül a kapitalizmusnak a *társadalmi erkölcsre* gyakorolt hatását illeti, erre vonatkozólag csak egy történelmi tény hozok fel. E termelési rendszer virágkora a múlt század második felére esik. Ugyanez az az idő, amikor a régi, a szellemiség föltétlen értékét, uralmát hirdető nemes idealizmust kiszorítja helyéből az alantjáró materializmus, a kisszerű pozitívizmus és a létért való könyörtelen harc törvényét hirdető darwinizmus. Nemcsak az erkölcsiségnek, hanem a keresztyénségnek a drága értékei is devalválódnak és sokhelyt veszendőbe is mennek. *A korlátlan, senkitől függeni nem akaró individualizmus a jogéletben, az erkölcsi felfogásban, a művészetben, sőt az egyházban is olyan gyümölcsöket termelt, amiknek a káros következményeit még ma is alig tudjuk visszaszorítani.* Mindez — ismétlem — nem a kapitalizmus „felépítménye“, hanem

azé a szellemé, amely az ő modern alakját is áthatotta s ami egészen más, mint a hívő kapitalizmusé. A társadalmi élet gyógyulása ott kezdődik, amikor ennek a szellemnek a ker: egyház mindenféle, tehát gazdasági alakja ellen is, harcot indít az élő Isten és az ő igéje alapján.

3. A kapitalizmust vallási szempontból legkitartóbban az ú. n. *vallásos szociálizmus* s ennek vezéralakjai: Kutter, Ragaz, újabban pedig egy vallásfilozófus: Paul Tillich támadják. Mindeniknek a fejtegetése, illetve proféciája azzal végződik, hogy a kapitalizmus keresztyénellenes, démoni hatalom, ami szemben áll Isten uralmával. Kutter a hegeli filozofia praemisszái alapján mutatja ki, hogy az igazi valóságtól, Istentől a pénz s különösen a mammonizmus épügy elválasztanak, mint az emberi reflexio többi eredményei: a jog, erkölcs, filozofia és a vallás. Ragaz kanti alapon a vallásnak és erkölcsnek szoros viszonyát hirdeti s attól teszi függővé a keresztyénség értékét, hogy mennyiben követeli és végzi ez a világnak az örök isteni törvények szerinti átalakítását. Végül Tillich Schelling szellemében a világfolyamatot egy látszólag kiszámíthatatlan elv (das Dämonische) uralma alatt szenvedőnek látja, amely mint pl. a kapitalizmusban észszerű és teremtő, de értelmetlen és romboló hatásokban is nyilvánul s amitől csak az örök, feltétlen célszerűségnek, Krisztusnak a megismerése által szabadulunk meg. Mindenik, de különösen Kutter, a biblia tanítása alapján is igazolja a kapitalizmus istenellenességét. Kritikájuk természetesen különösen ennek mai formáját, a vak, önző bálványimádást sújtja s az őtestamentumi profétizmus bőséges felhasználásával jár. Az egyes ker. tudósok, igehirdetők e radikálizmusának megvannak a maga gyakorlati eredményei: 1. az egyházban hatalmas erővel ébresztgetik a múlt században annyira ellanyhult szociális öntudatot, 2. az elhitetlenedő munkásságnak megnyitják az utat ismét az egyházhoz és a keresztyénség örök javaihoz való visszatérésre. Wunsch pl. feljegyzi, hogy Badenben az 1926-i választások alkalmával 26 ezer szavazatot tudott elhódítani a vall. szociálizmus a közönyös vagy hitetlen munkástömegektől s hogy az ilyen szellemű papok prédikációit régen egyháziatlanná lett emberek milyen buzgón látogatják. Sőt sokan azt is kijelentik, hogy ki sem léptek volna az egyházból, ha a vall. szociálizmust ismerték volna. Valóban ez az irány az emberi lélek mennyei értékét a ker. felelősség és szolidaritás nagy igazságát s a naturalizált kapitalizmussal szemben a hátor, világot átalakító hit követelményét újból bevitte a köztudatba. Igaz, hogy két veszély fenyegeti: egyik a vallás elhumanizálása, a tudatos anthropocentrizmus, a másik pedig a keresztyénség konzervatív, arisztokratikus vonásainak elhomályosítása a radikális, demokratikus elvek mellett. A mi konfesszióink, amint Troeltsch kimutatta, ez utóbbi két elem logikailag egymásnak ellentmondó együttlétén épül fel s mikor a kiváltóságosoktól az egész társadalommal szemben *önfeláldozást*, az alárendeltekétől, pedig az előbbieket iránt tiszteletet és bizalmat követel, a ker. társadalmi munkásság helyes irányát szabja meg. A szélsőséges humanizmus, az emberistenítés veszélye, ami a keresztyénség szemében a legnagyobb akadálya Isten országának, csakugyan épügy ott leselkedik az önző kapitalizmusban, mint a hitetlen szociálizmusban. Másikép nem is kerülhető ez el, csak úgy, ha tudjuk, hogy a mai világ Isten akaratából áll fenn, de ez az akarat még nem lett valósággá, még csak a világ jövőendő képéből bontakozik ki dicsőségesebben. Isten akaratának *előjövőendő* uralmáért tehát szakadatlanul imádkoznunk, munkálkodnunk kell.

Állandó vád, különösen Kutternél a kapitalizmus ellen, hogy ez, mint a Mammon imádása, ma már *új vallássá* is lett, új törvényadással, tiz parancsolattal, az emberek, a világ, az élet új értékelésével. Morált, jogot és vallást mind az ő uralma alá hajtotta s ezért kivész a mai emberből minden heroizmus a nagy, áldozatos cselekedetre, minden reformvágy a világ gyökeres átalakítására. Eszköze a pénz s minél többet ad belőle egy embernek, annál inkább hatalmába ejti annak lelkét. (Borzasztó dolog gazdagságot bírni!) Különösen megrázó nála a Mammon szolgálatában álló egyház rajza s az új, szent nyugtalanságot hirdető evangélium követelése, ami írásait különösen profétaivá, reformátori szelleművé teszi. Mindezekhez, amik még külföldi tanulásum alatt (1910) megragadták lelkemet, ma már csak egy hozzátenni valóm van. Az, hogy *nemcsak a kapitálizmus, hanem a vele*

ellentétes társadalmi irányok is bizonyos fokon túl vallási színezetet öltenek fel. — Sombart pl. kimutatja, hogy a szocializmusban „a tömegnek mindent hirdetnek, amit azelőtt a papok és tudósok tanítottak“. Miután azonban a Marx-féle theoria nem tudta a vallás szerepét betölteni, sőt csökkentette az ideális erőket, ezért ma már csak a félművelt szociálistáknál van vallásellenesség, de a komolyabbaknál nincs meg (angol munkáspárt, német nemzeti szoc. párt). S hozzátehetjük azt, hogy ahol az atheizmus mellett szívósan kitartanak, ott maga a szociális elmélet, amint ezt a kommunizmus mutatja, próbálja pótolni a vallás helyét új szentekkel (Lenin kultusz), új ünnepekkel, új hétbeosztással, új himnuszokkal, tizparancsolattal stb. Ez mind annak a bizonyosága, hogy az ember lelkéből az, amit Schleiermacher az Univerzum szemléletének nevezett, ma pedig existenciális gondolkodásnak mondanak, kiirthatatlan s ez, mint a történeti vallás álpótléka, mindig jelentkezik, ha a keresztyénség erőtelen arra, hogy az existenciális szükségletet kielégítse s az embert a világ mai helyzetének megértésére, formálására alkalmassá tegye.

III. A jövő.

1. Ennek a megrajzolásánál szeretnék lehetőleg pozitív tényekhez kapcsolódni, hogy a felesleges és könnyelmű fantazirozást elkerüljem.

Református keresztyén hitünk világfelfogása szerint ezt a világot *Isten* teremtette, tartja fenn az ő egyetemes, mindenekre kiterjedő gondviselésével és azt az ő dicsőségére és választottai javára *rendben* kormányozza. Enélkül a hit nélkül nemcsak hitetlenek, hanem sötétben tévelygő, tudatlan emberek is lennénk. Viszont ha a rendet, a törvényszerűséget el nem ismerjük, fanatikus, állandóan rendkívüli eredményeket váró, tétlen rajongók leszünk. Ezért hálás egyházunk nemcsak a próféták és reformátorok iránt, akik benne a hit tüzet élesztgetik, hanem a tudósok iránt is, akik egy-egy új törvényszerűség felfedezésével az életet előttünk érthetőbbé és alakíthatóbbá is teszik. Az a tudós, aki a nehézkedés törvényét felfedezi, époly elismerésre érdemes, mint az, aki a gondolkodásnak, vagy az erkölcsi cselekvésnek a normáit világítja meg intuíciójával. Épigy csak hálásak lehetünk Marx és minden utána következő szociologus iránt, mikor a gazdasági élet állandó törvényszerűségét kutatva, figyelmeztetnek minket arra, hogy *körülöttünk valami nincs rendben, hogy sorsunk, ha nem térünk észre, mind bizonytalanabb és sötétebb lesz.* A szocializmusnak az ő ethikai leckéje mellett ebben áll a történelmi jelentősége: *megtanított arra, hogy a gazdasági tényezők tekintetbevétele nélkül nincs alapos történetírás és hogy ezek törvényszerűségének ismerete nélkül nincs komoly, alkotó, társadalmi munka.* Épolyan komolyan kell vennünk azonban, amint már jeleztem, a szellem önállóságát s ennek törvényszerűségét is a múlt ismereténél és a jövő képének megrajzolásánál. A szocialista mozgalom újabb története legvilágosabban mutatja, hogy mennyire módosítják ennek eseményeit egy-egy ország vagy nemzet politikai, vallási és faji jellemvonásai, mint lett ebből egyik helyen a történelmi multért, a hőskért rajongó romantícizmus (Franciaország), józan, theoretikus reform mozgalom (Németország), vallási jelszavakkal is dolgozó, komoly humanizmus (angol munkáspárt) és minden multat eltüntetni akaró új proletárvallás (kommunizmus). Az emberiség története tehát, amint mondani szokták, „különböző erők sztatikai elhelyezkedésének eredménye“ s aki ezt nem tudja, léptenyomon megbotlik az események magyarázásánál és formálásánál. Ezek az erők minden egyes kornak különbözőképpen határozzák meg a színezetét. Voltak kizárólag vallási, tudományos, politikai és gazdasági korszakok, anélkül azonban, hogy ezek örök tartósságra számíthattak volna. Az ilyen állítások tehát: a jövő a kapitalizmusé vagy a kommunizmusé, épolyan tudománytalanok, mint mikor egy-egy elfogult, öntelt természettudós ezt mondogatja: a jövő a természettudományoké.

Annyi tény, hogy *nemcsak a helyzet tényleges, hű ismeretétől függ egy társadalmi iránynak a sikere, fennmaradása, hanem attól a friss és bátor kezdeményezéstől is, amivel a való élet alakításában résztvesz.* Hiába látja hitünk szerint egyházunk az összes isteni igazságokat, ha ezeket nem viszi ki a mindennapi életbe s nem érve-

nyesíti a kellő energiával. A helyzet, sajnos, ma még mindig az, hogy a szociálizmus és a kommunizmus bátrabb és elszántabb harcot folytat egy új emberiségért, mint a közönyös és világi érdekek szerint igazodó keresztyénség. Szinte megdöbbenve olvassuk, hogy az orosz kommunizmus mint adja ki az aktivitás és bátorság jelszavát a gazdasági s — amint ebből kifolyólag reméli — a társadalmi élet újjáteremtésére. Hogyan indít harcot, a termelésre nem alkalmas világfelfogások ellen, a természeti erőkkben vetett vak hit (szamotek) és a tétlen vakbuzgóság ellen. — *az erély és a támadás hódító erejébe vetett határtalan bizalom nevében.* Ez bizony még az újkor hajnalán a mi birtokunkban volt s tudjuk, hogy ma sem lehetséges a Krisztusba vetett hit nélkül s mégis fájó szívvel látjuk, hogy ma ezt a drága kincsünket is kisajátították. Troeltsch megállapítja, hogy a keresztyén internacionalét az összes prot. felekezetek közül a kálvinizmus hangsúlyozta és hangsúlyozza ma is legenergikusabban s mégis el kell néznünk körülöttünk új internacionálék kialakulását, amelyek nemcsak konkurrálnak velünk, hanem egyenesen napirendre is térnek felettünk. Hogyne, mikor, ha két kommunista munkást kivégeznek Amerikában, az egész világ munkássága sztrájkol, mi pedig — diplomáciai okokból — semmi energikus lépést sem teszünk, mikor oroszországi keresztyén testvéreinket üldözik, ezrenként lemészárolják?

2. Mit tegyünk tehát, ha élni akarunk s nem akarunk elveszni egyik vagy másik gazdasági életforma bukásával vagy uralomrajutásával együtt? Itt két tanácsot hallunk a leggyakrabban. Vagy azt, hogy maradjon meg a keresztyénség továbbra is az ő előkelő elszigeteltségében (splendid isolation) s ne avatkozzék bele a körülötte folyó társadalmi harcba. Vagy azt, hogy dobja bele magát bátran valamelyik irány áradatába, hogy annak segítségével aztán a fennmaradását biztosítsa. Az első, ha tudományos is, a liberális gondolkozás (laissez fair, laissez aller) közömbös, tart-hatatlan elve, a második pedig az öntudatos emberhez nem méltó, kaméleonszerű alkalmazkodásé. Bármilyen sikerrel is alkalmazzák ezt az eszközt, más keresztyén felekezetek egyházi életük, hatalmi apparátusok megmentésére, nekünk tudnunk kell azt, hogy a földi egyház sohasem öncél, hanem — Kálvin szerint — a kegyelemnek csak egy eszköze, melynek segítségével lelkek kapcsolódnak bele a Krisztussal való örök közösségbe. A pusztá létfenntartás életcélja mellett nagyon jól megfér a jelenlegi bűnökkel való gyáva *megalkuvás* és az észszerű, sokszor kegyes szólamok mögött meghúzódó *önzés* is, de az Isten előtti felelősség leszámolásra kényszerít önmagunkkal és a körülöttünk levő világgal. Ha tetszik tehát, ha nem, a *reánk bízott lelkek érdekében* állást kell foglalnunk valamelyik társadalmi mozgalom mellett s a *relative legigazságosabbat* kell igyekeznünk áthatni, megtermékenyíteni az evangélium erőivel.

Ez pedig a mai liberális szellemű kapitalizmus semmiesetre sem lehet. A fenti rövid kritikában már utaltunk arra, hogy minden történelmi és gazdasági jelentősége mellett is a mai világkríziseket (trösztök, bankok, iparvállalatok összeomlása, munkanélküliség), a tömegek elhitetlenedését, elvadulását elsősorban az ő számlájára kell írunk. Itt még csak arra mutatok rá, hogy maga a keresztyén egyház is az általa sokhelyt kezdeményezett, felkarolt *keresztyén szociálizmusban*, illetve a kebelében hallgatólagosan megtűrt *vallásos szociálizmusban* egy állandó kritikát folytat a mai hitetlen, felelőtlen termelési rendszer ellen. A két irányzat közt nagy a távolság hangulatban, hitben és a szociáldemokráciához való viszonyban, de egyben megegyezik mind a kettő: *a mai társadalmi helyzet gyógyulása csak Isten akaratának, a Jézus Krisztus uralmának energikus érvényesítése következtében remélhető.* Kettőjük közül még mindig a keresztyén szociálizmus az optimistább. Ez még mindig hiszen a tőke megtérésében, vagy legalább is a megtéríthetésében, míg a vallásos szociálizmus egyenesen ennek bukásáért küzd és imádkozik. Mindenkinek — ép mint a hitéletben — a lelkületétől, a történelmi eseményekbe való belepillantásától, temperamentumától függ, hogy melyik irányhoz csatlakozik, de egy dolog bizonyos: *ma már a társadalmi kérdésekben való döntést, a társadalmi mozgalomokkal szemben való állásfoglalás tovább halogatni nem lehet.* Ma már Luther ismeretes álláspontja: az ígét kell prédikálnunk, de a következményeket Istenre kell bízunk, bármilyen nagy hitet is sugároz, tarthatatlan. Ma már nemcsak a

reformátusok, hanem pl. a jó lutheránus Wunsch is sürgeti az ige hatalmas, prófétai szellemű hirdetése mellett a gazdasági liberálizmus elleni, keresztyén kényszer rendszabályokat. E ponton — jelenti ki egész helyesen — a lutheránus tannak a kálvinista szellem kiegészítésére, segítségére van szüksége, még pedig a szeretet érdekében. A szabadság egyúttal védtelenséget is jelent a gyöngébbek számára. Hatalom nélkül semmi sem valósul meg a földön. A hatalom nem bűn, hanem az a cél, aminek a hatalom szolgál, lehet bűn vagy Isten parancsa.

Hogy ma már a keresztyén egyházak egyetemének is ez az álláspontja, azt leginkább a *Stockholmi Mozgalom* (Life and Work) társadalomtudományi munkásságának fejlődési iránya mutatja. Az általa megteremtett Nemzetközi Társadalomtudományi Intézet (Internationales Sozialwissenschaftliches Institut) már rég túlnőtt azon a pártatlan, tisztán informatív célokat hangoztató állásponton, amit kezdetben elfoglalt. Agilis főtitkára, a nálunk is gyakran megforduló Keller Adolf, (Genf) első jelentésében (1928) először csak meglepetve konstatálja, hogy különösen az angol munkásságban (Labour Party) milyen komoly még a keresztyén öntudat s gyárosok, iparosok mint fáradoznak a tőke és a munka közti keresztyén szellemi megértés megteremtésén. De már ekkor a különböző országok keresztyén szociális mozgalmáról szóló jelentésekben felhangzanak az ilyen követelések is: messzemenő állami ellenőrzése a munkásság, sőt az egész társadalom helyzetét kihasználó tőkének az állam részéről (Német Ker. Szakszervezetek Kongresszusa 1928), az evangéliumnak a nemzeti és nemzetközi élet minden vonalán való érvényesítése és *üzemtanácsok* kifejlesztése az ipar és a közösség érdekében (Brit Liberális Párt). Az 1930-iki londoni Szakértői Konferencián (Experten Konferenz) három tag (Charles, Demant, Bauhofer) már egyenesen azt a nyilatkozatot nyújtja be, hogy „a természetjog s különösen Istennek a Krisztusban adott törvénye fényében *a mai társadalmi rend, mint istentelen és a valódi haladással ellenkező ítélteik meg!*“ A mai ipari kapitalizmust nem Isten akaratának követelményei határozzák meg, a tulajdon személytelen funkcióvá, öncéllá lett s a keresztyén munkaadók, munkások fáradozása egy vállalat keresztyén szellemben való átalakítására éppen a gazdasági rendszer kiszámíthatatlansága miatt kilátástalan. Az Intézet folyó évi közleményeiben (Mitteilungen Nr. 5. 1932), amely leközi az Ökomenikus Tanács cambridgei gyűlésének felhívását az államférfiakhoz és az egyes keresztyénekhez a gazdasági krízis legyőzésére annyira szükséges világszolidaritás megteremtése céljából súlyos kijelentések olvashatók a *munkanélküliség okai felől*. (Jugendkommission Genf, 1931 szept.) Ezek, amint ma már mindenki tudja: a népek gazdasági individuálizmusa, autarkijája, a produkció előnyben részesítése a fogyasztás rovására, a túltőkésítés (Überkapitalisierung), a világban megadott gazdasági források (nyersanyagok, tőkék, emberi munka) bűnös kihasználása és elosztása. A társadalmi és politikai ellenszerek mellett már felmerül egy *új gazdasági rend* kérdése, követelménye is, „mivel a mai rend különböző pontokon a vallási erkölcsi felfogásokkal ellentétben áll.“ Ennek alakjában, módozataiban természetesen még nem tudnak megegyezni, de abban már igen, hogy ez a mai megadott emberi viszonyok (s nem egy ideális emberiség) tekintetbevételével, gondos elméleti és gyakorlati előmunkálatok után építendő fel.

Csak e pár szemelvény is mutatja, hogy a keresztyén egyházak legtekintélyesebb ökumenikus alakulata, illetve ennek szociális intézete ott tartja kezét a beteg világ ütőerén s mind bátrabban, öntudatosabban hirdeti: *a mai társadalmi rendszer megérett a pusztulásra, az individuális, liberális kapitalizmus helyét el kell hogy foglalja egy új, a keresztyénség követelményeivel inkább összhangzó gazdálkodás!* Ez pedig csak a keresztyén erkölcsstan közösségi, kollektív jellemvonásainak, igazságainak energikus érvényesítése, tudatosan az egyéni érdek fölé rendelése által lehetséges. Itt merül fel azonban a legnehezebb kérdés, amelyre vonatkozólag eddig még sem a keresztyénség a szociális mozgalmakkal, sem pedig ezek egymással nem tudtak megegyezni: *kié legyen hát a tőke?*

3. A kérdésre nem lehet egyszerűen felelni, amint azt a különböző párt-emberek hirdetik. Hiszen, amint láttuk, még maga Marx is hajlandó helyet adni új társadalmában a produktív, a termelést *vezető* kapitálistának. A tőkeképzés

teljes munkabérből való levonások útján (az elhasznált termelési eszközökre, a termelés kiterjesztésére, tartalék- és biztosító alapokra) szerinte feltétlenül szükséges. *A tőke abszolút társadalmosítása, kommunizálása tehát nemcsak logikai, hanem gazdasági abszurdum is.* Maga a szovjet, amely pedig e tekintetben legkövetkezetesebbnek hirdeti magát, mint látjuk, az egyes keresztyén szociálista mozgalmak által is helyeselt állami fennhatóság, illetve üzemtanácsok bizonyos alakját ruházza fel a tőke feletti rendelkezés jogával s még annyira sem méltányolja a munkásság jogait, mint a szociáldemokrácia eszméinek hatása alatt álló kultúr államok.

E ponton kell érvényesítenünk a keresztyén ethika egy nagy igazságát, amely nélkül egészséges új társadalmi rend el sem képzelhető. És ez a *magántulajdon védelme*. Mindnyájan tudjuk, hogy ennek *bizonyos fokig* való tiszteletben tartása nemcsak isteni parancs, hanem egyúttal az erkölcsi fejlődésnek, a személyiség kialakulásának is elengedhetetlen feltétele. A felelősség, az áldozatkész, szolgáló szeretet, a személyes hit és az összes áldott keresztyén erények veszendőbe mennek, ha a személyiségek szabad, erkölcsi közössége helyett egy élettelen társadalmi mechanizmust erőszakolunk reá európai kultúránkra. Ezért lesz a keresztyén egyház fenntartás nélkül egyetlen szociális mozgalom áradatába sem. Neki féltetni való, drága értékei vannak, amik nélkül küzdeme céltalan, munkája, létezése értéktelen. Innen van óvatossága is az új társadalmi rend kialakításának munkájában is, amit sokan nála gyávaságnak minősítenek, pedig ez jórészen az Isten előtti felelősség komoly érzetéből származik.

Jelenleg az erkölcsi személyiség és az Isten törvénye szerint igazodó társadalmi élet érdekeinek összhangba hozására a következő megoldások kínálkoznak :

a) Az egyházi élet összefogó, egyetemes erejét s emellett a társadalmi életnek különösen állami úton végbemenő törvényes szabályozását hangoztató *keresztyén szociálizmus*.

b) Az Isten országa magasabb egységében minden egyházi törekvést összpontosító, végül egy Istennek tetsző emberiségben az egyházat felolvasztó *vallásos szocializmus*.

c) Az államnak, illetve a politikai nemzetnek, mint legerősebb társadalmi közösségnek a gazdasági anarkhiát megszüntető hatalmát hangsúlyozó, de az egyéniség keresztyén jogait (magántulajdon, produktív tőke) tiszteletben tartó *nemzeti szociálizmus*.

d) Az egyes államok gazdasági életét organikusan összefogó s különösen az európai keresztyén kultúra megmentésére törekvő *világgazdasági tervek* (Páneurópa, Dunai Konföderáció stb.).

Megjegyzem, hogy maga a szociáldemokrácia is, midőn az 1919-iki amsterdami kongresszusában kimondottan nem a „gyökértelen kozmopolitizmus, hanem a tisztább és magasabbrendű *szupernacionalizmus* alapjára helyezkedett“ s heves szóváltás után szakított a III., vagy moszkvai internacionálé zsarnoki és minden egyéni jogot megsemmisítő uralmával, ha kimondottan nem is, de szintén a keresztyén ethikával rokon irányzatot vett. Ez újabb bizonyosága annak, hogy Marxot nem kizárólag az ő kommunista kiáltványából (1848) kell megérteni, hanem abból a történeti erők iránt bizonyos megértést tanusító szociáldemokráciából is, amely magát tekinti a mester szelleme igazi örökösének. Marx nem hiába jelenti ki még életében, hogy „ami engem illet, én nem vagyok marxista,“ mert csakugyan úgy ő, mint hű barátja, Engels, túlnőttek tanaik ideológiáján. Ennek legvilágosabb bizonyosága az, hogy 1872-ben tanaik orthodox hirdetőit, a forradalmi Bakunint és elvtársait éppen az ők határozott állásfoglalásukra zárják ki a Nemzetközi Munkásszövetségből. (II. Internationalé 1889-ben.) A párt magatartásában hovatovább érvényesül Marxnak az a kijelentése, hogy a forradalom legfeljebb az utolsó tag a fejlődési korban, csak olyan, mint mikor a megérett mag széttöri külső hüvelyét és az Engels nyugodt nyilatkozata : mi a „forradalmárok“, a „felforgatók“, *sokkal jobban gyarapodunk a törvényes eszközök, mint a törvénytelenek mellett és a felforgatással.* Ez megnyitja a párt pozitív állásfoglalásának lehetőségét a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által irányított szociális törvény-

hozáshoz s ezt Moszkvával szemben ma is szívósan védelmezik. De egyúttal a társadalom ideális erőinek (nemzeti érzés, vallás) a méltánylásához is. Ez a párt, bár eleitől fogva hangoztatja, hogy a vallás magánügy, kifejezetten atheista programot sohasem vallott. A mély vallásos motívumokkal dolgozó angol Labour Partyt 1908-ban örömmel fogadja tagjai sorába, az 1927-iki németországi (Kiel) pártgyűlésen pedig az elnök az atheista szabadgondolkozók egyeduralmi törekvéseivel szemben, éppen Bebelre való hivatkozással, általános helyeslés közt jelenti ki, hogy a pártnak csak a munkások politikai meggyőződése (politische Seele) fontos és hogy *nekik vallásos életirányukat teljes szabadságban meghagyja*. Az atheista agitáció mellett mindössze csak hárman szavaztak!

Nem akarom a szociáldemokráciát idealizálni, mert meg vagyok győződve arról, hogy küzdelme csak akkor lesz eredményes és áldásos, ha mozgalmának alapjait evangéliumi szellemben kimélyíti, küzdelmének eszközeit, harcmódorát, sőt célját is e szempontból revízió alá veszi. De, amint látjuk, vallási liberálizmusuknál fogva még mindig van remény arra, hogy a keresztyénség és közte bizonyos megértő viszony fejlődjék ki, sőt, amint ezt Német- és Angolország példája mutatja, a keresztyén egyház egyes politikai, gazdasági kérdésekben vele *kooperáljon*. Ha pedig már erre kerül a sor, akkor kilátás van arra is, hogy a keresztyénség ezt a mozgalmat is, mint annyi más világi mozgalmat, a saját örökértékű erőivel fokozatosan áthassa, ethizálja, megszentelje.

4. A közeledés legnagyobb akadálya, amint említettem, a szociáldemokrácia szívós ragaszkodása a szerinte egyedül üdvözítő végcélhoz, a *tőke társadalmossághoz*. Igaz, hogy ezt nem abszolút mértékben akarja megvalósítani, csak a termelési eszközök (gépek, gyárak, föld, telek, munkáseszközök, banktőke terén), de már a termelés eredményét (ház, lakás, kert, bútor, ruhák, könyvek és megtakarított tőke) meghagyja az egyes tulajdonában s így ellene van a brutális, lélektelen kommunizálásnak. Az is tény, hogy 1921-ben, éppen a szocializálás mikéntje és mértéke tekintetében, súlyos nézeteltérések keletkeztek az európai és amerikai munkásszövetségek közt, ami végül is az utóbbiaknak a különválására vezetett. De minden szelidítés és nézeteltérés mellett is a cél fennáll s ezzel mindenkinek, aki a szociáldemokráciával foglalkozik, le kell számolnia.

A kérdésnek megvan a gazdasági oldala is és a szovjet jobb ügryhöz méltó buzgalommal bizonyítgatja, hogy csakugyan a termelést kollektív alapon is lehetséges eredményesen folytatni. Kérdés azonban, hogy minden feltűnő eredményei mellett is képes-e versenyt tartani a többi, a magántermelésnek is helyet adó európai állammal? Minket azonban főként a probléma valláserkölcsei oldala érdekel. S itt egészen igazat adunk Wünschnek, midőn kijelenti: hogy mivel az ú. n. érzelmi szociálizmus (amit mint kegyes reményt még református egyházunkban is egyesek, mint egyetlen szabadulási utat hirdetnek) tulajdonképpen ritkaság, utópia, ezért *a szociálizmus, mint a társadalmi gazdálkodás regulatív eszméje, nélkülözhetetlen*. A magántulajdon, különösen jogi értelemben, ma már amúgy sem szent és sérthetetlen. Egy mindnyájunk fölött álló társ. közösség, az állam érdekében sokszor lefoglalják, kisajátítják azt. A weimari alkotmány pl. biztosítja a tulajdon szabadságát, de csak a *törvények korlátain belül*. „Kisajátítás csak a társadalom javára és törvényes alapon hajtható végre.“ A fascista Itália pedig 1927-ben az ú. n. Carta del Lavoro-ban az államot jelenti ki a munkásküzdelmek szuverén urának, de egyúttal fenntartja a szabadságot a magántulajdon rendjébe való belenyúláshoz is. „Kisajátítás ott állhat be, ahol a tulajdon nem tölti be nemzetgazdaságtani funkcióját.“ Olvasom, hogy ma Magyarországon ugyanezen az alapon az Ifjú Katholikusok éppen a r. kath. főpapi vagyonok szekularizálását követelik. Akár akarjuk tehát, akár nem, ma már a legkülönbözőbb kormányzású államok is ráléptek a magántőke törvényes és mérsékelt szellemű szociálizálásának útjára. Ez nem bolsevizmus, mint ahogy az érdekelt felek jajgatják, hanem egyszerűen a régi, tarthatatlan, kiszámíthatatlanul önző és veszedelmes gazdasági liberálizmussal való szakítás s a keresztyén közösségi ethika szellemének előretörése. Csak az a fő, hogy e kisajátítás, szociálizálás igazán társadalmi érdeket szolgáljon és ne álljon a vakbuzgó sovinizmus szolgálatába. S hogy jogi jellegét (törvényhozás, reparációk, *kártalanítási-*

tás) és gazdasági alaposágát ne nélkülözze. Végül pedig hogy ne csapjon át ideologikus szélsőségekbe, a magántulajdon elleni irtó harcba, amire a szociáldemokrácia — mint láttuk — egyelőre nem is hajlandó. A magántöke elleni elvadult harc nála ma már époly értelmetlen, mintha a protestantizmus első túlzó agitátoraira hallgatva, kizárólag a r. katholicizmus elleni küzdelemben fecsérelné el erejét.

*

Az elmondottak után, gondolom, megvilágosodik mindnyájunk előtt a mai feladatok tömkelege. Mindenekelőtt tegyünk le arról a hiú reményről, hogy egy abszolút értékű, kifejezetten keresztyén szellemű szociális mozgalmat fedezzünk fel. Ha a protestantizmus nem ismer el még egyedül üdvözítő, csalhatatlan egyházat sem, hogyan ismerhetné el akár a keresztyén, akár a vallásos, akár a nemzeti szocializmust, akár a szociáldemokráciát a társadalmi kérdés egyedül helyes megoldásának? Ezért hangsúlyoztam, hogy mindenkinek a történeti helyzete, keresztyén hite, jelleme, temperamentuma fog afölött dönteni, hogy melyik megoldást fogadja el. Ez a szociológiai türelem azonban nem ment fel az alól a kötelesség alól, hogy ne fáradozzunk egy *egyetemes magyar református egyházi szociális program* kidolgozásán. Ma már odáig jutottunk, hogy a társadalmi irányok harcát sem közönyösen nem nézhetjük, sem nem szólhatunk azokba bele pusztán csak szellemes előadásokkal, vagy ünnepélyes deklarációkkal. Öntudatos református keresztyén-ségünk eddig is sokszor megnyilatkozott politikai és tudományos kérdésekben, lehetetlen, hogy ne volna nekünk, nyíltszívű kálvinistáknak komoly, határozott szavunk a körülöttünk dúló, sokszor minket is károsító, társadalmi harcban.

Addig is pedig, amíg ezzel elkészülünk, végezzük a mi örökkévaló szociális munkánkat: a bátor, az elnyomottak érdekében is síkra szálló prófétai igehirdetést, a gyöngék, elhagyottak megmentésére, a hitetlenek, bűnösök megtérítésére irányuló pásztori és belmissziói munkáságunkat, támogassuk az önzetlen, eredményesebb gazdálkodásért fáradozó szövetkezeti mozgalmakat. Ápoljuk odaadói nemzeti érdekeink gondos megőrzésével, az egyetemes emberi szolidaritást s ak, ez ellen vét, azok ellen vegyük fel Krisztus nevében a harcot. Ez a sokszor láthatatlan, de Isten előtt kedves munka minden pártagitációnál inkább előmozdítja egy új, igazságosabb társadalmi rend eljövését.

Dr. Nagy Géza.

Reformátusok az Akadémiában.

1830-ban, a Kálvin-téri templom megnyitásának évében, kezdte meg működését a Magyar Tudományos Akadémia. Egyazon évben ölelte keblére a főváros a „sajátosan magyar vallás“ híveit, reformátusokat és a magyar tudósokat. Ez az időbeli egyezés több, mint véletlen külsőség. Ez az az esztendő, amelyben eljutunk „a romantika betetőzéséhez, mely két költő alakjában szimbolizálódik, ezek Kölcsey Ferenc, a tiszai kálvinista és Vörösmarty Mihály, a dunántúli katolikus“. Ekkor alakul ki „az egységes irodalmi élet, melyben már nem a származás vagy a felekezet, hanem a tehetség a mértékadó“.

Ezt az utolsó mondatot az Akadémiára vonatkoztatva úgy kell értenünk, hogy választások alkalmával a tagok vallásra való tekintet nélkül csak az érdemet nézték. Nem mondhatjuk, hogy ezen az alapon mindenki bejutott az Akadémiába, aki érdemes volt rá, azt sem gondolhatjuk, hogy akit beválasztottak, az valóban mind érdemes is volt. Fennállása óta ezernél több tagja volt az Akadémiának: a tagok jelentékeny része több ízben került választás alá: levelező tag-

ság után új választás alá esett az, akit rendes, tiszteleti vagy éppen igazgató-tanácsi tagságra jelöltek. Ennyi választás között lehetlenség, hogy mindig a legjobb megoldást sikerült volna megtalálni, de megállapítható, hogy a választásokat nem felekezetieskedés vezérelte. Érdekes bizonyítékát láttuk ennek a legutóbbi években, mikor a négy vezető-tisztség viselői közül (1905 után) néhány évig katolikus volt valamennyi, 1920 óta több ízben református volt közülük kettő, 1926 után három is: másodelnök, főtítkárs és főkönyvtárnok (Ilosvay Lajos, Balogh Jenő és Ferenczi Zoltán).

Minél biztosabb az, hogy felekezeti szempontok nem játszottak szerepet az akadémiai választásoknál, annál feltűnőbb az Akadémia alapításának korában keletkezett szálló ige állítása: *Academia est collegium calvinistarum, ubi catholici ex gratia, lutherani ex misericordia tolerantur* (az akadémia kálvinisták gyülekezete, ahol a katolikusokat kegyből, az evangélikusokat könyörületből tűrik meg).

Milyen joguk volt a reformátusoknak a szálló igében megörökített erős térfogla-

lásra? Hamar rájövünk, hogy nagyobb, mint a mai viszonyokból képzelhetnők.

Nem volna meglepő, ha napjainkban a statisztikai arányszámnál valamivel magasabb arányszámban volnának képviselve az Akadémiában a reformátusok, mert az Akadémia tagjai természetesen az idősebb korosztályokból kerülnek ki, az idősebb korosztályokban pedig a reformátusok aránya magasabb, mint a fiatalok között. Ez a jelenleg arra utal, hogy régebben Magyarország és különösen a magyarság statisztikája kedvezőbb volt a reformátusok szempontjából, mint napjainkban. A lefolyt száz év alatt a katolikusok erősebb gyarapodása és magyarosodása következtében a reformátusok aránya csökkent az összes népességben és a magyarság keretében, az írás-olvasás ismeretében pedig egyre jobban megközelítette a reformátusok arányát a katolikusoké.

A száz évvel ezelőtti állapotok statisztikáját pontosan meg nem állapíthatjuk, de a fejlődés irányára következtethetünk abból, hogy milyen arányok voltak 1900-ban az egészen fiatal és a 60 évesnél idősebb korosztályokban.

	ref. r. kath.	
100 ember közül (60 év fölött)	16.3	46.5
(6 éven aluli)	13.5	50.9

<i>Írni-olvasni</i> tudott	ref. r. kath.	
100 ember közül (60—69 éves korban)	56.4	40.8
(az összes népességben)	64.2	57.0

Statisztikánk nem mutatja ki a nemzeti-ségi megoszlást a különböző vallásfelekezetek hívei között korosztályok szerint, ebből a szempontból meg kell elégednünk az egész Magyarországra vonatkozó legkésőbbi (1910) és a legelső olyan népszámlálás összehasonlításával, amely kutatta az anyanyelvet az egyes hitfelekezetek tagjai között. — A magyarok számaránya volt ezek szerint

	ref. r. kath.	
	vallásuk között	
1880-ban	97.67	55.14
1910-ben	98.4	64.8

Szemmel látható, hogy a katolikusok magyarosodása rohamosan haladt előre, 1830-ra vonatkoztatva tehát még azt sem tételezhetjük föl, hogy a magyarországi katolikusok 50 %-a magyar lett volna, míg a reformátusoké aligha volt 96 alatt. Ha ezek után elvégezzük a szorzásokat: $16.3 \times 56.4 \times 96$, és $46.5 \times 40.8 \times 50$, kiderül, hogy a magyar nyelvű népesség körében 1830 körül az *írni-olvasni tudó* reformátusok és *írni-olvasni tudó* katolikusok aránya 47—53 lehetett. A magyar anyanyelvű protestánsok aránya a magyar anyanyelvű katolikusokhoz ugyanabban az időben 50% fölött lehetett (mindig az *írni-olvasni tudók* között). Ha tévedés van a számításban — amit bizonyára van az ingadozó alap miatt — az inkább a protestánsok kárára lehet.

Az arányt még inkább a reformátusok javára billenti egy morális tényező. A refor-

mátus a „sajátosan magyar vallás“. Nevezetesen abban a korban a református hitre térő zsidók száma és kiválósága, nevezetesen az, hogy ebből a korból származott az a katolikus főúr, aki vagyonát protestáns célra hagyta.

Nem lepődhetünk meg tehát azon, ha az Akadémia megalakulásakor a tagoknak közel felét találnók reformátusnak vagy legalább protestánsnak; ilyen hangulatban az sem lett volna meglepő, ha az országos aránynál magasabb szám képviselné a protestánsokat az Akadémiában.

*

Ilyen előkutatások után hadd lássuk, milyen volt a reformátusok aránya az első akadémiai tagok között. Meglepve látjuk, hogy a valóság a köztudattal ellenkezik.

Három csoportot vizsgáltam meg ebből a szempontból. Első a választás megejtése végett „kinevezettek“ csoportja. Ezek huszonketten voltak. Közülök 12 római katolikus, 5 református, 4 evangélikus és egy görögkeleti. A reformátusok nevei: Budai Ezsaiás, Ercei Dániel, Kövy Sándor, Kazinczy Ferenc, Szemere Pál. Ezek választották meg a huszonhárom első rendes tagot. E huszonhárom közül 15 róm. kath., 4 református és 4 ev. vallású volt: a reformátusok: Kölcsey Ferenc, Kazinczy Ferenc, Köteles Sámuel és Balásházy János. Az első 20 levelező tag közül 11 katolikus, 7 református és 2 evangélikus; a reformátusok: Balogh Pál, Deáki F. Sámuel, Ercei Dániel (ő, amint láttuk, ott volt a kinevezettek között, akikre az első választás bízva volt, de az első választás alkalmával nem került a rendes tagok közé), Kemény József, Márton József, Nyíri István, Zádor György.

Az Akadémia 43 első rendes és levelező tagja közül mindössze 12 volt református, az Akadémia tehát távolról sem volt „kálvinisták gyülekezete“.

Ez az eredmény feltűnő. Magyarazatát abban láthatjuk, hogy az Akadémia Pozsonyban és Budapesten alakult meg, ahol ismeretesebbek voltak a dunántúli írók, távol estek az ismeretségi körtől az ország keleti, kifejezetten református jellegű vidékein működő tudósok és írók. „Dunántúl olyan messze van Erdélytől, mintha más világrészen feküdnék... Vörösmarty Pesten hallja először Kazinczy nevét és Dunántúl sokáig azt hiték, hogy „Kölcsey“ költött név“.

Nem szabad ezt a nehézséget lekiécsinyelnünk. 1917—18 fordulóján, mikor még megvolt az egész Magyarország, mikor nagy tekintélynek örvendett már úgy a pozsonyi, mint a kolozsvári egyetem, az Akadémia összes tagjainak 73 %-a élt Budapesten, a rendes tagoknak meg éppen 88.5 %-a. A matematikai és természettudományi osztály 23 rendes tagja közül egyetlenegy volt, a nyelvés és széptudományi osztály 15 rendes tagja közül egyetlenegy sem volt vidéki! Bármilyen nagyra tartjuk Budapestet a vidékkel szemben, bármilyen erős a legtöbb ambiciózus ember törekvése a fővárosba ju-

tásra, ez az arány mégis kétségtelen bizonyossága annak, hogy a személyes ismeretség nyomatomatékony tényező akkor, mikor egy-egy társaság tagjainak megválogatására kerül a sor.

Igen érdekes csoportra lehet rámutatni ebből a szempontból a „kinevezett” tagválasztók között. A Kisfaludyak Győrött tanultak, a bencés gimnáziumban és a kinevezettek között szülőhelységük, Tét plébánosán (Horváth Endre) kívül megtaláljuk két bencésnek (Fejér György és Guzmics Izidor) és egy volt győri evangélikus tanítónak, Kis János evangélikus püspöknek nevét Kisfaludy Sándorén kívül. A későbbi korban megtaláljuk Arany János nagykorósi tanártársai közül többnek a nevét. Egyes családok valósággal akadémiikus dinasztiát alkotnak. Református részről ilyen a Hege-dűs (István, Sándor, Loránt), a Szász Károlyok, a Ballagiak (Aladár, Géza, Mór), a gróf Telekiek, Ritoókok stb. akadémiikus dinasztiája. Helytelen volna ezekből a fölismérhető kapcsolatokból meszemenő következtetéseket vonni. Egyébként is vigyázatra int pl. a derék Wurga János esete, akit bölcséleti műveirért választott tagjává az Akadémia a nagykorósi tanári karból, — milyen könnyű volna az ő esetében Arany János befolyására gondolni, ha nem lett volna ő akadémiiai tag 1835-ben, amikor Arany mint tizenhétéves gyermekifjú, Kisújszálláson tanítószkodott a későbbi püspök, Török Pál rektorsága alatt.

*

A későbbi időből statisztikát nem készítettem az akadémiiai tagok vallásáról, de anélkül is észrevehető, hogy reformátusok és általában protestánsok legkevésbé az igazgatótanácsban voltak képviselve a száz év alatt. „Az igazgatótanácsot a két elnök, a főtitkár s 24 tag alkotja. E 24 tagot felerészben az igazgatótanács az alapítók s oly férfiak sorából, kiknek megnyerése által az Akadémia díszé s java öregbedését várja, tekintet nélkül arra, hogy az Akadémia tagjai-e, vagy sem; felerészben az Akadémia a belső tagok sorából egyszerű többséggel választja” — így szól az akadémiiai Ügyrend V. fejezetének 23. §-a. Ez a testület az Akadémia legarisztokratikusabb része, 1929—30-ban egy főherceg, egy herceg, nyolc gróf, két báró, összesen 12 főúri tag volt 22 közül (két hely üresedésben). Az igazgatótanácsba választják be régi szokás szerint a hercegprímást, kivülről rendszeren még egy katolikus főpap tagja a tanácsnak. Minthogy az Akadémia nagy alapítói közt igen magas arányban van képviselve a nagybirtok és mivel a legnagyobb birtokok éppen katolikus főúri családok kezében gyűltek össze, önmagától áll elő az a helyzet, hogy az igazgatótanácsban protestánsok aránylag kevesen vannak.

Nem lehet ugyanezt mondani az elnökségről. A letelt száz évből közel negyven éven át ült két kiváló református az Akadémia elnöki székében: e két férfiú gróf Teleki József és gróf Lónyay Menyhért.

Teleki József, a Hunyadiak korának írója, Akadémiánk első elnöke, 1830—55-ig töltötte be e tiszteletet. Alapítványai — értékük 98.000 aranykoronán (mintegy 120.000 P) fölül becsülhető — őt is a nagy alapítók közé sorozzák. Ez alapítványok egyik legértékesebb része az a nagybecsű könyvtár, amely a mai akadémiiai könyvtárnak törzséül szolgál Lónyay Menyhért a Telekiéhez mérten szerény (2100 arany K értékű) alapítványt tett, azonban az ő érdeme az, hogy rendbehozta az Akadémiának a szabadságharcban és később a palotája építésekor megromlott pénzügyi viszonyait.

A másodelnöki székben a száz közül húsznál valamivel több évig ült református tag. Az első református másodelnök Lónyay Menyhért volt, ő ebből a tiszteletből emelkedett az elnökségre. Későbbi református másodelnökök Szász Károly, gróf Kuun Géza, Beóthy Zsolt, Illosvay Lajos (két ízben) Vargha Gyula és Csánky Dezső.

A főtitkári tisztelet a száz évből 24 éven át foglalta el két református tag, Arany János és Balogh Jenő; ide kell azonban számítnunk Gyulai Pált is, aki közel négy évtizeden át volt titkár, helyettes-főtitkár. Ezt a tisztséget azért szervezték az Akadémiában, mert Arany János előrehaladott korában nem bírta végezni az adminisztratív teendőket; a tisztség azonban megmaradt Arany János halála után is, Gyulai Pál haláláig. A főtitkárság az Akadémia megalapításától kezdve fizetett állás volt, viselői közül csak Balogh Jenő az, aki régi magyar szokás szerint nobile officiumnak tekintti saját személyére nézve; azonban annak jelzésül, hogy a főtitkári állás fizetéssel jár, az Akadémia költségvetésébe félévenként 1 P-t vesz föl. Balogh Jenőnek, mint főtitkárnak azonban nem ez a nagyobbik érdeme, hanem a főtitkári hivatal mintaszerű vezetésén kívül főleg az, hogy a világháború következtében csaknem megsemmisült akadémiái vagyont és a súlyos és bonyolult adósságokkal terhelt Vigyázó-örökség ügyeiben rendet teremt. Ha tudjuk, hogy a főtitkárnak mintegy 250 előkelő állású akadémiikuson kívül az ország legnevesebb — tehát legkényesebb érzékenységgel — embereivel kell állandóan fenntartania a kapcsolatot; ha meggondoljuk, hogy a fejedelmi Vigyázó-vagyon kezelése milyen idegölő munkát kíván, akkor méltányolhatjuk azt a páratlan körültekintést, állandó erőfeszítést követelő munkát, amely az Akadémia mai főtitkárnak vállalt nyomja.

Az Akadémia könyvtárában legnevezetesebb református Ferenczi Zoltán, aki mindössze két évig dolgozhatott ottan. Ebben a pozíciójában Ferenczi Zoltán ugyanazt végezte, amit a kolozsvári és később a budapesti egyetemi könyvtárban: fölülmulthatatlan szorgalommal igyekezett a hátrálék földolgozásán, példájával és tanításával gyarapította alarendeltjeinek könyvtári ismereteit: utód nevelésén dolgozott.

*

Nem szólok egyenként az Akadémia összes református tagjairól, csak általánosságban utalok a reformátusokat jellemző néhány vonásra.

Feltűnő különösen az első időkben a lelkeszek és lelkeszfiak erős szereplése. A magyarázat világos: a tanult emberek közt sokkal nagyobb százalékot jelentett a papság 100 évvel ezelőtt, mint napjainkban. A lelkeszi kar erős szereplésének más előfeltétele is volt régebben. A hívek lelki gondozása ma általában intenzívebb, viszont a tudományos munkássághoz szükséges könyvanyag ma aránytalanul nagyobb és ez szinte lehetetlenné teszi a tudományos munkát vidéken, még városokban is. Régi református lelkészeink közül nemcsak költők, mint Tompa Mihály, írók, mint Baksay Sándor, hanem derekas és alapvető munkát végző tudósok is szép számmal kerültek ki. Egyikük, Szilády Áron, valósággal fogalommá tette nevét irodalomtörténetünkben, egy másik, Szeremley Samu, példát mutatott Hódmezővásárhely történelmének megírásával arra, hogy a helyi forrásokra utalt író is végezhet komoly munkát. Lelkész volt Révész Imre, Péczely József.

Lelkész családjának sarja a két Imre Sándor és Imre József, a nótakedvelő Pálóczi Horvát Ádám, a kritikus történetíró Salamon Ferenc, továbbá Szűcs István, Debrecen történetírója, sok mással együtt.

*

Az Akadémia református tagjai közt találkoznak a tudományok minden ágának művelőivel. Egészen természetesnek találjuk hogy a kimondottan magyar jellegű költészetben olyan nagy nevekkel legyen képviselve a „sajátos magyar vallás“, mint Arany János és Jókai Mór, — természetesnek találjuk, hogy a szintén jellegzetes magyar tudományokban, mint a népdalgyűjtés, ott szerepeljen a református Pálóczi Horvát Ádám után Erdélyi János, Arany László, Gyulai Pál. A magyarokra jellemző a politizálás, természetesnek fogjuk tehát találni, hogy a beválasztott politikai nagyságok egy része református, mint Wesselényi Miklós, Mikó Imre, Tisza István és Bethlen István.

Nemzeti jellegű a jogtudomány, ebből a szakból olyan református tagjai voltak Akadémiánknak, mint Kövy Sándor, Kosuth híres tanára és Vécsey Tamás, a mai vezető jogásznemzedék tanára. Magyar érzés íratta Fényes Elek alapvető munkáját Magyarország statisztikájáról és Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtárát“.

A magyarjellegű tudományágak közé sorolhatjuk az irodalomtörténelmet, amelynek olyan kiváló képviselői vannak a reformátusok között, mint Gyulai Pál és Beöthy Zolt, az újabbak közül Dézsi Lajos, Császár Elemér és Horvát János. Érdekes a reformátusok szereplése a másik magyar jellegű tudomány, a történetírás terén. A képzetet birodalmára támaszkodott ennek művelésében a katolikus Horvát István, akit

Eötvös akkora tisztelettel emlegetett tanárai között. Horvát Istvánra emlékeztet a református Thaly Kálmán, akinek hívei nem halnak ki az Akadémiából Ballagi Aladárral. A másik történetírói iskola egyik legnagyobb alakja a református Kemény Zsigmond.

Kemény Zsigmond méltatása elsősorban az irodalomtörténet föladata, de széles teret kell juttatnunk neki a tudósok sorában is, nemcsak ritka élességű ítélőképességeért, hanem azért is, mert rajta keresztül jutunk el a reformátusok akadémiai szereplésének központi problémájához, t. i. ahhoz, hogy a református hit mennyiben érvényesül a tudományos munka menetében, a tudományos világlátás kialakulásában.

Kemény Zsigmondnak páratlan történeti érzéke és máig fölül nem mult realiztikus látása volt. Az a jellemzés, amelyet ő adott regényeiben a Báthoryak, Bethlen és a Rákócziak Erdélyéről, sok tekintetben éppen úgy megdöbbentheti az idealizáló történetészeket, mint egy napjainkban sokat emlegetett történetíró munkásságának eredményei. Történelmi tanulmányai, Széchenyi életrajza, a két Wesselényi, a forradalomról írt tanulmányai formatökélyükkel, gondolatgazdagságukkal az emberi lélekbe és az állam és társadalom viszonyaiba való mély behatolásukkal a történetírók eszményei maradnak, amíg a történetírást igazságkutatásnak fogják tekinteni.

Mindez azonban csak méltóvá teszi Kemény Zsigmondot arra, hogy középpontjává legyen elmefuttatásunknak, amivel ő a középpontba helyezkedik, az az ő világlátás.

Amint a református hit kizárja az esetlegességet, kizárja a szabad akaratot, úgy zárja ki ezeket az életből Kemény Zsigmond, ha nem is annyira történelmi, mint inkább szép-irodalmi műveiben. Az ő művei a véletlent nem ismerik, ha csak nem a szónak nyelvtani értelmében, t. i. abban, hogy a bekövetkezett esemény közelgését „nem véltük“, azaz nem vártuk volna. Az ő műveit azzal az érzéssel tesszük le, hogy mindaz, ami azokban megtörténtként előadott, egyetlen árnyalattal sem történhetett volna másképp, mint azt Kemény elmondta. Ki nem emlékeznék a szabad akarat gondolatának annyi más között arra a tragikus kigúnyolására, amelyet a Rajongók olvasása közben érzünk: a szerelmes ifjú Kassay éppen azzal idézi elő a szombatosok pusztulását, hogy megmenteni akarja őket?

Nem föladatomban a predestináció tanának kifejtése, sem összevetése a vele rokon determinizmussal. Kemény Zsigmondnál is annak megállapítására szorítkozom, hogy nála a szabad akarat megtagadása nem annyira metafizikai, mint inkább a látható világ rendjében uralkodó törvénynek látszik, — ő tehát a determinizmushoz áll közelebb, mint a predestinációhoz. A probléma antik fölfogásához közelállónak mutatja az ő gon-

dolgozását a következő mondat, amelyet Szász Károlyról szóló emlékbeszédéből idézek: „évei és tapasztalatai, bár nem oltották ki, de mérséklék lelkesedését a kor „jelszavai“ iránt, s inkább hitt az események alakulásainál bizonyos végzetszerűségben, mint az emberi ész számításában“. Kemény Zsigmond gondolkozását ez a végzetszerűségbe vetett hit mélyen áthatotta, de a kérdés tudományos vizsgálatára nem indította, bizonyossága ennek ez az idézet is, amely mutatja, hogy ezt a hitet Kemény Zsigmond a lelki ernyedség jelének, vagy ernyesztés előidézőjének tartotta. Pedig aligha volt titok előtte, a történet kiváló ismerője előtt, hogy a világtörténelem legaktívabb szereplői, Nagy Frigyes, Napoleon és éppen az ő kortársai közül Bem József gondolkozásában mélyen gyökerezett az eleve elhatározottság hite.

A predestináció és determinizmus tudatos hite több nem református bölcseleink műveiből is látszik. Kifejtik ezek az írók, hogy nevelésnek, büntetésnek és jutalmazásnak csak akkor van értelme, ha a reájuk fordított fáradság „determinálja“ az átlagember tetteinek irányát. Legvilágosabban a predestináció hitét mégis a református lelkészfi Bartók Györgyben láthatjuk.

Kemény Zsigmondot azonban nemcsak világfölfogása állítja a középpontba. Az igazság kutatása és hirdetése bármilyen tekintéllyel szemben jellegzetesen református vonás. Nem kizárólagos tulajdon; amint pl. a hazaszeretet sem kizárólagos tulajdona de mégis jellegzetes vonása Széchenynek, Kossuthnak, vagy a magyar reformátuságnak. Az igazság kutatásának ez a jellegzetesen református vonása állította szembe Kemény Zsigmond iskoláját a Horvát István és Thaly Kálmán iskolájával. Anonymustól kezdve napjainkig számos magyar író műveiből láthatjuk, hogy a magyart a világ első nemzetének tartották, — Horvát István tanításának tehát vannak magyar tradíciói. A hazai protestantizmusnak a Habsburgokkal folytatott évszázados küzdelmei természetessé tették a németesség és névszerint a Habsburgok elleni gyűlöletet, — ebben gyökerezik Thaly Kálmán iránya, mely az ellenség megvető tárgyalásával egyidőben szentekké emeli nemzeti hőseinket. Ez iránynak legtekintélyesebb ellenfelei éppen reformátusok közül kerültek ki. Ennek az iránynak éppen legkitartóbb kritikusa a Kemény Zsigmond szorosabb köréhez tartozó Gyulai Pál volt.

Mielőtt Gyulai Pálról részletesebben szólnék, hadd említsem meg e körnek néhány más tagját. Legidősebb köztük a „legidősebb“ Szász Károly, a nagyenyedi, majd marosvásárhelyi reformátuskollégium tudóstánára. Kemény Zsigmond róla szóló örökszép beszédének megfigyelhető befejezése így emlékszik meg róla: „miért ne higgyem én is, hogy miután szemem bezárul, tetemem szétmálik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés, vagy talán egyetlenegy, ki irodalmi fáradozásaim iránt érdeklél viseltetvén, érdeket kíván azok iránt terjeszteni. Akarom

tehát, tudják meg azon kevesek, tudja meg az az egyetlenegy, hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök legtöbbet“. Ezt írta Szász Károlyról Kemény, miután magasztalta benne a polihisztort, a tanárt, az eszmények iránt lelkesülő tudóst és hazafit.

Ennek a Szász Károlynak az akadémiuközül nemcsak Kemény Zsigmond volt tanítványa. Tanítványa volt egy másik ritka történelmi érzékű tudósunk, Salamon Ferenc, a dévai református lelkész fia, aki nem kritikákkal, mint Gyulai Pál, hanem példaadásával küzdött azok ellen, akik az ősokról írva, nem bírták fékezni érzelmeiket. Nagyon tévednek azok, akik azt képzelik, hogy a ma újra erőteljesen föllépő realiztikus történetírás ismeretlen volt református nagyjaink előtt; ennek az iskolának legközvetlenebb őse éppen a református Salamon Ferenc. Ebből a szempontból igen jellemző, hogy ugyanaz a tudósunk, aki élesen állást foglalt Thaly Kálmán irányával szemben, 1930-ban így ír Salamon Ferencnek 1864-ben írt munkájáról: „páratlan elmeállással konstruálja meg a kezében lévő, igen töredékes adatokból a török uralom nyomasztó voltát; külön kiemelendő biztos, reális politikai látása... Könyve... az a magyar történelmi könyv, mely hatvan év alatt sem tudott elavulni“ (Hóman—Szekfű: Magyar Történet V. 396.). Salamon pártatlanságát, mely „oly nagy, hogy nem is látszik érdemnek, hanem természetnek“, dicséri Marczali Henrik is, kiemelve műveinek kiváló előadását.

Szász Károlynak volt tanítványa Teleki Domokos, akinek 1848-ban titkára lett Gyulai Pál. Gyulai Pálnak korábban is lehettek kapcsolatai Kemény Zsigmond körével, s ha nem voltak, később mélyültek el annyira, hogy amint Kemény mondott emlékbeszédet Szász Károlyról, úgy Gyulai emlékezett meg Kemény Zsigmondról. Ő is kiemeli Kemény-nél a nemezis nagy szerepét, kiemeli a művészeti cél egyesítését a történelmi igazsággal, és kiemeli azt, amit önmagáról is elmondhatott volna: „erős meggyőződése mellett... többször támadta, mint védte a népszerű eszméket... kerülte a tapsot, s oly kevéssé ámult, mint ámitott“. Azokban a nagy vitákban, amelyek az egész magyar nemzetet megrázták, sőt megbotránkoztatták, de legalább is meglepték: Görgei nagy porében Kossuth-tal szemben, Thaly Kálmán munkáival és Jókai munkáival szemben Gyulai Pál mindig a közvélemény ellen küzdött. Nagy tévedés tehát napjainkban az a fölfogás, hogy a történetírás mezején ma folyó küzdelem a katolikus és a protestáns irány harca egymással, — nem, itt a katolikus Horvát és református Thaly irány folytatása áll szemben a református Kemény—Gyulai—Salamon irány nagy örökségével, azzal az örökséggel, amely szenteket sem vallásban, sem tudományban el nem ismer.

Hangsúlyoznom kell, hogy mint minden más tudományágban, úgy a történettudományban is kiváló másvallású akadémikusokkal működhetett együtt és egy irányban a református tudósok, és hangsúlyoznom kell, hogy az említettekén kívül mások, mint Nagy Gyula, többen máig élők, mint Csánky Dezső, Károlyi Árpád és az újabb nemzedék tagjai is kivették részüket a munkából.

Nyelvészeink közül Körösy Csoma Sándor, matematikusaink közül Bolyai Farkas (kinek János fia nem volt akadémikus) szerzett a magyar glóbuson túlterjedő hírnevet. A vegyészek sorából nem jutott be az Akadémiába Irinyi János, a gyufa főtalálója, a szabadságharc löszergyártásának egyik vezetője, — viszont az igazgatótanácsba és ismételtén a másodelnöki tisztre emelkedett a mai magyar vegyészek Nesztora, Ilosvay Lajos.

*

Ha föladatomnak tartottam kutatni azt, hogy református akadémikusainkon mennyire ismerszik meg református voltuk, — ha természetesen találtam, hogy derekasan kivették részüket a magyar jellegű tudományok műveléséből, vizsgálnom kell szerepüket azokban a szakokban is, amelyek nem specifikusan magyarok és amelyekben református voltuk szinte teherként szerepel. Ilyen ág a művészetek ága. A református templom és istentisztelet egyszerűsége nem kedvez a művészi hajlam fejlődésének. És az Akadémia első éveiben az a meglepő jelenség tárul elénkbe, hogy a művésztagek reformátusok. Református a festő Barabás Miklós és az első kiválóbb magyar szobrász, Ferenczi István; református sámsoni Gáthy István, aki mérnök létere megírta Kótából való klavírozás címen az első magyar zongora-elméleti munkát. Az esztétika elméletében Kazinczy és különösen Beöthy Zsolt neve tűnik föl a reformátusok között.

Utolsónak hagytam azt, akit elsőként lehetett volna említnem: Kazinczy Ferencet. Mint Mózes a Nebó hegyéről az ígért földjét, úgy láthatta ő az Akadémia születését kevéssel halála előtt. Míg az Akadémia meg nem alakult, addig ő „mint egy újkori Bryareus, száz kézzel keresi a közművelődés szálait, hogy egymásba fonja s központba irányítsa azokat”. Ő az irodalmi föllendülés agitátora, ő a helyesírás és nyelvfejlesztés körül dülő harc középpontja, ő keresi a magyar irodalom hiányait és ő szólítja föl az írókat e hiányok pótlására. Írókat, közönséget keres, folyóiratot alapít: helyettesíti az Akadémiát, amíg az meg nem alakul. Nem érdemtelenül történik tehát, hogy az Akadémia a nagy alapítón kívül senkit úgy meg nem tisztelt, mint őt. Születésének százados évfordulója nemzeti ünnep, méltó megtartására országos gyűjtést rendeznek. Munkáit, óriási tömegű levelezését hatalmas sorozatban adja ki az Akadémia, széphalmi házát megszárolja, ottan mauzoleumot emeltet neki, szegénysorsú leszármazottjait anyagi támogatásban részesíti.

Ez a szellem, az igazi érdem megbecsülésének szelleme állott az Akadémia bölcsőjénél, ez kísérte százados útjában, — ez tette és ez teszi lehetővé a különböző vallásúak együttműködését.

Az együttműködés természetének csak egyik részéről emlékeztem meg az előbbieken, arról a részről, amely a reformátusok tevékenységét dicséri. Nincs arányban ez a kálvinizmusnak a magyar művelődés terén a reformáció korában teljesített szolgálatával. Akkor „két évszázadon át a tiszántúli és erdélyi kálvinizmus vezető szerepet vitt a magyar művelődés történetében. Ebből a környezetből kerültek ki az ellenreformáció katolikus harcosai is... mindenekelőtt Pázmány Péter”.¹ De egészséges új sarjadás képét mutatja ez a termés azzal a XVIII. századdal való összehasonlításban, amely a magyar reformátusságot megsemmisítéssel fenyegette. A csonkból kinőtt hajtások mutatják, hogy a törzs erőteljes és megérdemli a gondos ápolást.

Török Pál.

A sárospataki könyvtárban levő kéziratos imádságok.

A Theol. Szemle 1931 6. számában szoltunk arról, hogy a sárospataki könyvtárban mennyi kéziratos prédikáció van. Ezeknek a számát még szaporíthatjuk a következőkkel: 2766 (Kálniczki András préd.), 757, 714, 1330—1., 50. (261—4, 402, ezek latinok), 738, 3149—3151, 3106, 1286 stb. sz. kéziratok. Most, mert az imádságok felé újabb időben nagyobb figyelem fordul, mint Incze Gábor könyve is igazolja, nem lesz célszerűtlen dolog itt felhívni a szakemberek figyelmét a pataki könyvtár kéziratos imádságaira sem. Hátha lesznek azok közt olyanok (vannak is), amelyek megérdemlik a velük való foglalkozást. Itt csak a kézirattári számaikat sorolom fel: 178, 1653, B. 737, 1649, 756, 288—9, 668—9, 2767, 273—4, 660, 156—8, 448, 155, 153—4 (ez utóbbiak XVIII. századiak), 3144, 87—92, 159—60, 456 (1799-ből), 1259 (1642-ből), 756 (1798/a), 1649 (1713-ből), D 464, 457 (S. Sz. jeggyel), 671 (1825-ből), 209/2, 264 (XVIII. sz.), 3068, 455, 670, 673, 2055, 713 (1739-ből), 1110/1 (1797-ből), 1252 (1739-ből) B 787 (XVII. sz.), S. S. 36/a, 2057, D 355/b, B 787, 1586, 1610. számúak.

Latin nyelvűek is nagy számban vannak. Itt is csak a számokat sorolom fel: 403 (357—401), O 1093 (1710-ből), L 197 (1306. szám), 87—92 (a sárospataki iskola praecesei). Szláv nyelvű: B 787, 1302—3 (H H 529).

Ez imádságokhoz néha a szerzők neve, ill. csak nevüknek kezdőbetűje van odatéve. Kiletük kiderítése hosszas utánjárással talán megoldható. Addig is regisztráljuk itt az imádságok meglétét. Érdemes volna velük foglalkozni nyelvi szempontból is.

Gulyás József.

¹ A szerző megjelölése nélküli idézetek Farkas Gyula: A magyar romantika c. művéből valók.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Boettner, Loraine: The Reformed Doctrine of Predestination. Grand Rapids, Michigan. 1932. — Ára 3 dollár.

Talán a legaktuálisabb ma írni a predestinációról, amikor a reformátusnak mondott külföldi egyházak kezdik magukat megbélyegezni azzal, hogy a kálvinizmusnak ezt a mély tanát egyszerűen elhallgatják, sőt sokszor kigúnyolják. Boettner professzor tehát félig-meddig missziói feladatba kezdett, amikor Amerikában a predestinációról írt könyvet. Könyvét az amerikai egyházi sajtó a legmelegebb elismeréssel fogadta, úgyhogy a második kiadás már most szükségessé vált.

Az első részben Boettner a célját ismereti. Célja a kálvinizmus igazolása abban az időben, amikor ezt a vallást sokan divatjarmulnának mondják, pedig a kálvinizmus a teremtés óta létező principiumokat fedezte fel. A kálvinizmust azért vetik el a legtöbben, mert nem ismerik a mélységeit és mert nem tanulmányozzák alázattal. A predestinatio tanát a Westminsteri Hitvallásból veszi a szerző, amely Isten abszolút feltétlen tanácsát domborítja ki, amely tanács magában foglalja az egész világot időbeli és térbeli korlátok nélkül. Ennek a tanácsnak az ember üdvére leszűrt része a predestinatio. Tehát Isten örök rendjéből folyik. Az eleve elrendelés a kicsiny dolgokra is kiterjed, mivel semmit sem lehet kivenni Isten feltétlen tanácsvégzéséből. A véletlen, vak eset is Isten akarata, mert még a legapróbb dolog is benne foglaltatik a nagy végzésben. Isten mindent előre elrendezett a legkisebb részletig, mert ha nem, akkor már régen felbomlott volna a világrend. Még a bűnös cselekedetek is Isten hatalmas terve alapján történnek meg. Minden az Ő szuverén akaratán múlik. Az isteni gondviselés is igazolja az eleve elrendelést, mert Isten szabad tetteinkben is nagy terveit munkálja tovább. Minden történelmi ok a világban Isten terve. Az emberi szabadakaratra pedig nem lehet felépíteni a világot. A megváltásra vonatkozólag Boettner ismereti az univerzalizmus és az arminianizmus rendszerét a kálvinizmussal ellentétben, amely a végső ítélő tekintélyt az Isten szavára és nem a kíváncsi és sokszor tiszteletlen emberi okoskodásra helyezi.

A második részben a kálvinizmus öt pontját foglalja össze Boettner, amelyek a predestinatio tanát alátámasztják. Ezek: 1. az üdvre való teljes képtelenség, 2. feltétlen kiválasztás, 3. korlátolt váltság, 4. hathatós kegyelem, 5. a szentek állhatatossága. — Képtelenek vagyunk az üdvre, mert holtak vagyunk a bűnben. Az eredendő bűn szolgáltsága van bennünk: egyszerűen nem tudunk akarni jót. Egyedül csak a Lélek tud megmenteni bennünket. Jót cselekedhetünk ugyan újjá nem született állapotban is, de ez a cselekedet nem szolgálja az Isten dicsőségét. ~~Ám~~ volt az első bűnös, akinek önként elkövetett bűnéért bűnhődünk valamennyien.

A feltétlen kiválasztás abban áll, hogy Isten egyeseket örök életre választ ki, másokat örök halálra. Akiktől elveszi a kegyelmet, azoknak erőt sem ad arra, hogy higgyenek a kegyelemben. Hogy Isten ilyen szigorúan ítél meg bennünket, annak oka az eredendő bűn és az ő szuverén akarata. Szpekuláció itt nem segít, de minden felemelés Isten jóságos kegyelme. Nem érdem szerint választ ki bennünket, mert csak az elektált ember tud himni és jót cselekedni. Igazságtalanság az elvetett emberrel nem történik, mert mindenki megérdemli az elvetést. Az emberiség nagy részét Isten az örökéletre hívta el, amiért individuumokat és nemzeteket is hívott el időleges privilégiumokra. Csak a kiválasztott tud élni Krisztus váltságának végtelen értéke folytán, amely kiválasztás szándékában és alkalmazásában korlátozott. — Krisztus halála is isteni szándék volt, amelyet a ki nem választott soha nem élvez. A világ mégis Krisztus halálából kap az egyének gonoszága ellenére is javakat. Ezért köszöngünk. — A kegyelem hívja ki az embert a halálból és viszi Krisztushoz. Ezt teszi bennünk a szabadakarat is, hogy engedelmeskedik szabadon a hívó szónak. Ez az út csoda. A kegyelmet visszautasítani nem lehet, de csak akkor lesz a megváltottak új élete teljes, ha a halál után megkapják feltámadott testüket. Krisztus váltsága mindenre elég volt. A megszentelődés nem ellenkezik az ember szabadakaratával, mert az ember is akarja azt, ha egyszer megragadta a kegyelem. Az individuális kegyelmen kívül van még általános kegyelem is, amely a világ általános javát munkálja. — A szentek mindörökké megmaradnak a kegyelem állapotában, amelyet nem jócselekedetekkel érdemeltek ki, hanem az Isten ajándékozta nekik szeretetből. Azonban a megváltott keresztyén még mindig követhet el bűnt, bűnei azonban már nem döntik romlásba. Időleges bűn mindig lehetséges, és ez ellen küzd az igaz hívó.

A harmadik részben Boettner a predestinatio ellen szóló kifogásokkal küzd meg. Legelőször is nem lehet a predestinatio összcserélni a fatalizmussal, mert a fatalizmusban nincs személyes Isten, csak vak erő; nincs meg a végső okok ideája, nincs választás és nincs önakarata. A morális itt teljesen hiányzik, mert az ember itt csak gépezet. — Majd rátér arra az ellenvetésre, hogy a predestinatio kizárja-e a szabad cselekvést és az ember erkölcsi felelősségét. Nem, mert az embernek minden szabad cselekvése tudott az Isten elvetettségében, nem azért, mert későbbi adottságok és történések így hozzák magukkal, hanem mert az az Isten örök szabad akarata és tetszése. Isten akarja bennünk az akaratot, a tettet, és főképpen a megterést. Az emberekben az Isten akarata jelentkezik így még a rossz oldalon is. Kicsiny világunkban már szabadoknak érezzük magunkat, de az Isten erős keze fog át és tart mindenedet. A predestinatio és a szabad cse-

lekvés tehát Istenben találkozik egymással. Isten nem lehet ezáltal a bűn szerzője, csak megengedi a bűnt, összeköttetése vele csak negatív; az embernek el kellett követnie a bűnt, mert mögötte már készen állt a váltás. Igaz, hogy Isten teremthetett volna csak jót cselekvő létezőket, de a létezés már magában foglalja a rosszra való lehetőséget. Különben a bűn Isten dicsőségét szolgálja, Ádám bűnesete is, amely korántsem volt erőszak Ádámon, mert szabad választása tette őt azzá, ami lett. Tehát az egyedüli felelősség csak az emberen van, bár minden bűnös tett csak isteni engedéllyel fordulhat elő, amely engedéllyel a bűn is a jó szolgálatában áll sokszor. — A predestinatio nem törheti le a jóra való törekvést, mert mindent egyetemlegesen kell nézni: ha Isten valakit üdvözíteni akar, úgy az üdv eszközeit adja neki. Keresnünk kell és találni fogunk. Meg kell éreznünk, hogy mi predestinált eszközök vagyunk az Isten tanácsában. — A predestinatio Istenet nem teszi részrehajlóvá, mivel csak egy részt választ ki az üdvösségre. Ennek a biblia mond ellent. De nem ad mindenkinek ugyanazt, az üdvösséget is visszatartja soktól, hogy a kegyeseknek és a kiválasztottaknak ajánlódokozza. Minden kegyelem ajándékozás szuverénítésén és akaratán múlik. — A predestinatio nem lehet kedvezőtlen a jó erkölcsi ségnek, mert a jó erkölcsöt eleve az üdv szolgálatába állítja az individuumnál. Erkölcsi-ségünknek legjobb és legállandóbb alapja a szeretet és hála az Isten iránt azért, amit tett értünk. A predestinatio hite a kálvinizmus legszebb cselekedeteit hívta elő. Hogy a predestinatio kiküszöböli az evangélium szövegét az el nem választottakra, az nem áll meg, mert mindenki számára, aki hallja az evangéliumot, már fennáll az üdvre való lehetőség. Az evangélium őszintén szól minden ember számára, még az el nem választottaknak is, hogy azok is a jó erkölcsnek éljenek. Viszont a predestinatio nem zárja ki azt, hogy Krisztus mindenkiért jött. Igen, Ő jött az elvesztett nyájért, de különösen a választottakért. De mert Krisztus mindenkiért jött, nem fog mindenkét megmenteni, hanem csak azokat, akik benn vannak az Atya eleve elrendelésében.

A negyedik részben Boettner a kegyelem által való megváltást veszi vizsgálat alá és megállapítja, hogy a kegyelem és vele a váltás is csak Isten szeretetén múlik, mert Isten vissza is tarthatja azt. Ezt a kegyelmet az ember sohasem vívhatja ki a saját érdeme által. — Minden keresztyénnek tudnia kell, hogy ő az örök életre predestináltak között van, ezt a bizonyosságot az Írás és lelkiismeretünk adja. A predestinatio nemcsak a szellemi, hanem a fizikai világban is bizonyosakká tesz bennünket Isten felől, gondoljunk csak a természeti törvények nagy uniform rendszerére. A kálvinista rendszer ismeri fel legjobban ezt, mert a modern tudománnyal és filozófiával ez a rendszer harmonizál a legjobban. — A szerző arra is kitér, hogy a predestinatio egyáltalán nem tévesztendő össze a mohamedán fatalizmussal, nem abból fejlődött ki, mert középpontja az Isten aka-

rata, amely felügyel az ember akaratára. Kiválasztásról és az ember felelősségéről szó sem lehet a mohamedánizmus etnikai determinizmusában.

Az ötödik rész a predestinatio praktikus jelentőségével foglalkozik. A mindennapi életre nagy hatása van, ez az egyéni biztonság és bátorság forrása, kiemeli a gyenge emberi erő felett az Isten szuverén erejét és az a rendszer, amelynek egyik pontja a predestinatio, kiáll mindenféle próbát. Boettner határozottan szorgalmazza a predestinatio tanának nyilvános tanítását az egyházban és a papok életében, nehogy a világ elnyomja ezt a szent theológiát, amelyet a nagy presbiteriánus egyházak kezdenek elfeledni.

Az utolsó rész a kálvinizmus történetéről szól. Boettner a predestinatio gondolatát vizsgálja a reformáció előtt és főként Augustinus emeli ki. A reformáció idejét pedig Luther tanán és Kálvin nagy épületén át nézi. Röviden átfutja az angol, skót, francia, holland kálvinizmus kifejlődését, hosszabban tárgyalja a kálvinizmus amerikai állásfoglalását, de a magyar kálvinizmusról nem szól semmit, könyve végén tárgyalja a kálvinizmus és az állam, a kálvinizmus és a nevelés kérdését, befejezésül pedig Kálvin életét és jellemzését adja. Könyve a kálvinizmus világformáló, dinamikus erejének méltatásával végződik: *this great system of religious thought which bears Calvin's name is nothing more nor less than the hope of the world.*

Boettner professzor kiváló rendszerző. A predestinatioval kapcsolatban sok tekintetben új problémákat vet fel és azokat meg is oldja. Beszéde logikus, világos és mindenki által tisztán érthető. Beállítja a predestinatio ősi gondolatát a modern gondolkodás közepébe és a legmodernebb, legfrappánsabb példákkal illusztrál. Az orthodox útról soha le nem tér, de amit régi igazságokról mond, az a beszéd mai, világos és tiszta, úgyhogy még a theologia terén laikus is megérti minden mondatát. Terminus technikusokat nem használ gyakran, mondanivalóját a mai Amerika kereső emberének mondja el. Különösen sokat ér könyvében a minden fejezet végén levő demonstratív jellegű számos szentírási locus, amely meggyőző erővel bizonyítja, hogy Boettner amilyen jó dogmatikus, olyan jó exegeta is. A predestinatio ellenvetéseiről és az azok megcáfolásáról szóló rész a legbrilliansabb az egész könyvben. A kálvinizmus történetéről szóló rész új adatok vizsgálata: rövid ízelítő a kálvinizmus szellemtörténetéből. A hatalmas munka a tudomány és a lélek emberének alázatos kezevonását viseli magán, aki ezzel a munkájával a kálvinizmus nagy tudósai közé érkezett az angolul beszélő népek sorában.

Farkas Pál.

Filson Floyd V: *D. St. Paul's Conception of Recompense. (Untersuchungen zum Neuen Testament, Heft 21.)* 1931. Leipzig, J. C. Hinrichs kiadása. Ára 9 márka.

Szerző művében Pál apostol tanítását a viszonzásról tárgyalja, nevezetesen azt a kérdést, hogy kizárja-e Pál apostol szer-

az üdvösség isteni kezdeményezésének és az Isten kegyelmének elve az erkölcsi viszonzás elvének az érvényességét. Ezen kérdés tisztázásának az érdekében szerző megindokolttól vázolja, hogy milyen jelentősége volt a zsidóság teológiai gondolkodásában annak a tanításnak, hogy a bűn büntetését, a jócselekedet viszont jutalmát nyer. Igyekezik azután megállapítani, hogy ez a tanítás milyen jelentőséggel bírt a farizeus Pál gondolkodásában, bár hangsúlyozza, hogy e tekintetben konkrétumot megállapítani jóformán alig lehet. Amikor azután Pál életében Damaszkusz előtt bekövetkezett a nagy változás, a szerző szerint az apostol ezen élmény hatása alatt, sőt annak ellenére sem ejtette el a viszonzás tanítását, jóllehet ettől fogva gondolkodásában az Isten kegyelmének ténye új centrális hangsúlyt nyert.

A viszonzásról szóló tan elvesztette ugyan eddigi központi jelentőségét, de megtartotta érvényességét nemcsak a hitetlen világra, hanem a keresztyénekre vonatkozólag is. Szerző szerint az apostol ugyan nem állított fel elméletet arra vonatkozólag, mi történik haláluk után azokkal, akik sohasem hallották az evangéliom igéjét, de viszont annál határozottabban hangsúlyozta azoknak a felelősségét, akik hitetlenül fogadják az evangéliomnak megtérésre hívó üzenetét, valamint, hogy a hívó keresztyének is ítélet alá kerülnek. A szóbajöhető helyek gondos exegesis alapján állapítja meg a szerző, hogy Pál a jelen, valamint a túlvilágra vonatkozólag egyaránt beszél a keresztyének életében jutalomról és büntetésről. Ezen tanítása a viszonzásról nem is szenvedett változást az apostolnak későbbi belső fejlődése, vagy a későbbi levelek folyamán. A szerző ezen gondolatmenetének részleteit, vagy annak megalapozását helyel-közzel bizonyára lehet kritikailag megjegyzésekkel kísérni, annyi azonban bizonyítottnak látszik, hogy Pál apostolnál a viszonzás tanítása keresztyénekre vonatkozólag mindig megvolt. Nem lehet azt sem mondani, hogy ez nála csak a farizeusi gondolkodásból származó és keresztyén gondolkodásába bele nem illő csökevény. De a tulajdonképpeni probléma csak itt kezdődik: az a kérdés t. i., mi módon lehetséges, hogy Pál egyszerre és együtt hirdette mindkettőt: Istennek szuverén, minden emberi feltételtől független kegyelmes üdvakarátát és az embernek erkölcsi viselkedését számbavevő ítéletét. Ezt a problémát szerző érinti ugyan, de annak tulajdonképpeni tárgyalásába nem bocsátkozik bele, hanem megelégszik azzal a megállapítással, hogy az apostol gondolatai Isten ítéletéről és szabad kegyelméről látszólag sohasem kerültek egymással ellentétbe.

Azokból az ellenvetésekből, amelyekkel az apostol a Róm. gondolatmenetében leszámol, kül. Róm. 9. 19. ellenvetéséből annyit mégis csak ki lehet venni, hogy Pál maga is tudatában volt annak a feszültségnek, amely az említett két gondolat sor közt van. Ebből viszont nyilván következik, hogy mindenekelőtt az apostol leveleiben kell annak a nyomait keresni, hogyan oldotta meg Pál

önmaga számára a problémát. Talán mégis kizárva, hogy alapos vizsgálatnál erre vonatkozólag többet lehet mondani, mint hogy a két gondolat sor közt feszültség van. Természetes, hogy a feszültséget nem is lehet tisztára formailag feloldani talán azzal a formulával, hogy az Isten kegyelme, vagy szeretete „erkölcsileg van meghatározva” (131. lap). A kegyelem és erkölcsi felelősség gondolat sor közt feszültség inkább a hitnek arra a paradox tapasztalására mutat, amely Istennek megmentő kegyelmét nemcsak az ítélete ellenére, hanem egyenesen ítéletében (v. ö. I. Kor. 3. 13—15.) ismeri meg.

A szerző gondos dolgozatát mindenki haszonnal forgathatja, aki Pál apostol teológiai gondolatvilágát a maga egészében akarja megismerni.

Lic. Dr. Karner Károly.

The preacher and his missionary message
— By Stephen J. Corey, Cokesbury Reprint Library, Nashville, 1931.

A külmiszió kérdése, mely egészen a legutóbbi időkig csak a teológián volt disciplina, nagyobb érdeklődésre Gandi mozgalma és Jones munkájának (Krisztus India országútján) magyarra való fordítása óta tarthat számot. A teológiai körökön túl a külmiszió talán politikai józanság, imperialista érdekek, talán ösztönös félelemmel való védekezés volt a meglepetéseket (sárga és vörös veszedelem, felszabadult India stb.) rejtgető Kelettel szemben. Sokak szemében Nyugatot csak azok a keresztyén misziók menthetik meg, melyek szövethetnek a hadsereggel és a kereskedelemmel, ezért az államoknak mindent meg kell tenniük a misziók támogatására, fenntartására; mások ítélete szerint a felébresztett elnyomott fajiságot nem altathatja el a miszió, tehát meg kell szüntetni. Mindkét álláspont szűkebbül, mindkettőt kihagyja számításából a misziók lelket: a keresztyénséget.

A miszió nem Nyugatnak önvédelmét szolgálja, nem a fehér faj védő- vagy támadó fegyvere, hanem az Egyház életéhez tartozik. Arra a kérdésre felel, hogy egyetemes Megváltó-e a Krisztus. Ha nem volna az, akkor az emberiség menthetetlen, akkor a keresztyénség fényűzés. A miszió erőpróbája a Szentlélek erejének. Az az egyház, mely megszűnik misziói lenni, már nem evangélizáló egyház, az ilyen egyház pedig nem evangéliumi egyház, vagyis tulajdonképpen már nem is keresztyén egyház.

Mikor az egész világ ellenséges indulattal tekint az Egyházra, ma kell az igehirdetőnek a legnehezebb kérdéseknek a szemébe néznie és a legkínosabb feladatokat megoldania. Krisztus elveiből valóságot kell formálnia. Nem tudományos iskolák a veszedelmes ellenfelek, hanem a nép lelki éhsége, az a vágy, hogy úgy tápláltassanak, ahogyan a mai idők megkövetelik.

Corey nagyon jól ismeri az európai és amerikai egyházi élet váltságait, mégis a megoldást nem az egyházak otthoni életé-

ben, hanem a missziói mezőkön látja. Azt kívánná, hogy minden lelkész, igehirdető jó külmisszionáriusnak is kiképeztessék. Ne a jól, vagy rosszul megvetett alapokra építsen, hanem tudjon alapot rakni is. A keresztyénségnek jogosultságát éppen világmisziója adja. Az egyes gyülekezetek érdeklődésének legalább olyan mértékben kell kíséreniük a tengerentúli missziók állapotát, mint amilyen érdeklődés fogja körül az új harangra való gyűjtési akciót. Sőt, minél távolabbi a cél, minél láthatatlanabb és lassúbb az eredmény, annál kevesebb az önzés és hiúság szerepe az egyházépítésben.

A missziók ügye nem ígér gyors sikert. Lassan halad az igazi építés a missziói mezőkön épügy, mint ahogyan a történeti alapokkal rendelkező egyházak sem márhonnapra születtek meg. Nehezíti a missziók sikerét az, hogy nagyon összekeveredett ügyük politikai kérdéseknek, faji ellentéteknek és becsapódásoknak garmadájával. — A világháború sem revelálta az egymást gyilkoló keresztyének harcaival a Krisztust, akiben egyre jobban meglátják a keletiek, hogy szintén keleti volt és épügy egy elnyomott fajnak volt a gyermeke, mint ők. A pogányság mutat rá, hogy Jézus Krisztus és a keresztyénség között különbség van. Krisztus tetszik nekik, de a keresztyénségből nem kérnek.

1928-ban több mint 50 nemzet fiai gyűltek össze Jeruzsálemben missziói konferenciára, ahol megállapították, hogy egyelőre nem új missziói mezők feltárására van szükség, hanem a meglevők munkájának megtisztítására, aláalapozására, a missziót végző egyházak életének megváltoztatására. — A misszió útja nem a gyors győzelem, hanem a súlyos keresztnék az útja, úgy ahogyan az az Újtestamentomban, ebben a kimondottan missziói könyvben, élénk táru. Az őskeresztyének önző filozófiának, nyers katonai hatalomnak, lelki ürességnek, durva bálványimádásnak és érzéki örömöknek a világával állottak szemben, mégis elindultak tanítvánnyá tenni minden népeket, mert a nagy imperatívus élt és égett bennük. A keresztyéneknek hitvilágában lehet a hiba, mikor az örök misszió sikerében, jogosultságában kételkednek. Krisztusban kételkednek és az érte való heroikus elszántságban. A diadalnak kecsegtető távlata mélyebb hitet követel: életszentséget és kitartó szolgálatot. Nem elegendő, ha emlékeket prédikálunk, hanem mások számára emlékezetes életet kell élnünk. Mindenki élete prédikáció kell, hogy legyen, ez a legigazibb misszió, melyet megért, irigyel és követ a legpogányabb szív is.

Corey könyve, tárgyának megfelelőleg, átmenet a tudományos megállapítások, értelmi megrajzolások világából a gyakorlati példák birodalmába. Becsületi kérdésévé teszi a misszió ügyét a keresztyénségnek, melynek megoldását a pogányok által egyre jobban megismert Krisztusért maguk a pogányok joggal várják el.

Incze Gábor.

Leipoldt, Johannes: Dionysos. Leipzig. Eduard Pfeiffer kiadása. 75 oldal negyedrért.

Amióta a theologiai történeti kritika megtanulta a keresztyénség keletkezését módszeres történeti kutatás tárgyává tenni, a keresztyénség keletkezésének a kérdés-komplexumában hamarosan előkelő helyet vívtak ki maguknak azok a problémák, amelyeket az egykorú nem-keresztyén vallások vizsgálata vetett fel. Mi volt az említett vallásoknak a lényeges tartalma, hogyan nyilatkozott meg az a kultuszban, mit adtak az Isten után vágyódó léleknek és mit követeltek az embertől? Mindezek a kérdések feleletre vártak s ennek a feleletnek többet kell adni, mint adathalmazt, a régiségtan módja szerint összeállított sok érdekes mozzanatok gyűjteményét, amelyben azonban élet nincs. Pedig ahhoz, hogy csak valamennyire is hű képet tudjunk alkotni magunknak ezen régi, ma már teljesen letűnt vallásokról, szükséges, hogy az elszórt adatok egymással szerves kapcsolatba jussanak és hogy a kutató geniális intuiciója oly rekonstrukciót adjon, amely a száraz adatoknak a jelentőségét a vallásos átélés számára legalább némileg szemlélteti.

Ilyen feladatra vállalkozott Leipoldt, a lipsei egyetem hírneves tanára, amikor az egyik legjelentékenyebb ókori kultusznak, a Dionysos-kultusznak az emlékeit gyűjtötte össze szemléletes, életeleven képbe. Dionysos eredetileg nem görög istenség, de gyors diadallal hódítja meg magának a hellén világot és ettől fogva annak egyik legjellegzetesebb tényezőjévé válik, úgyhogy az, amit rendszerint „görög szellem”-nek szoktunk nevezni, ha nem is kizárólag, de igen jelentékeny vonásaival a Dionysos-kultusból származik. Eppen ezért a Dionysos-kultusz jelentősége a görög szellem és életfelfogás, valamint életfolytatás számára alig becsülhető túl. Ez a körülmény érteti meg velünk azt is, hogy a hellenisztikus őskeresztyénség miliójének a helyes megismerése tekintetében ezen kultusz ismerete milyen fontos. Leipoldt hiányt pótló feladatnak az elvégzésére vállalkozott, amikor a Dionysos-kultusz elszórt és sokszor nehezen hozzáférhető emlékeit összegyűjtötte és feldolgozta.

A tanulmány négy szakaszra oszlik. Az elsőben a szerző az „új isten”-ről beszél és tárgyalja annak lényegét és kultuszának az alapvető mozzanatait. A második az új istennek a gyors térhódításáról, híveinek a missziói munkásságáról, az ókori világban való elterjedéséről szól: talán nincs még egy másik antik istenség, amelynek olyan hosszú időn keresztül és olyan széles területen lett volna kultusza, mint Dionysosnak. A harmadik szakaszban Leipoldt a Dionysos-vallás kegyességéről szól és igyekszik világosságot deríteni különösen a kultusznak mysteriumformájára, valamint arra a kérdésre, hogy ezen vallásos közösség milyen erkölcsi követelményeket állított fel tagjaival szemben. Leipoldt az utóbbi kérdésben azt az álláspontot képviseli, hogy a kultusz orgiasztikus

jellege ellenére meglehetősen magasfokú erkölcsi eszményt állított követői elé és hogy azon vádak, amelyekkel a köztudat a bacchanaliákat illetve, általában nem felelnek meg a valóságnak. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a kultusszal járó boros állapot kedvező talajul szolgált kilengések számára. Ezeket azonban nem szabad a kultusz lényegének tekinteni. Hogy Dionysos mennyire megragadta, hatalmába kerítette az embert és hogy a hozzá való ragaszkodás alapmotívuma nem valami szennyes erkölcsi dekadencia volt, azt különösen az a körülmény mutatja, hogy azon sok üldöztetés folyamán, amelynek a kultusz ki volt téve, Dionysosnak nem egy lelkes vértanúja akadt. A negyedik részben Leipoldt „Dionysos és Krisztus” címen összegyűjti azon adatokat amelyek a kultusz missziói propagandájáról tesznek tanúságot, ezeket párhuzamba állítja egyéb misztérium-kultuszok propagandájával és egybeveti mindezt az ó-keresztény misszióval. Végül egyes részletmozzanatok megvilágításával von párhuzamot a Dionysos kultusz és a kereszténység közt és pedig oly módon, hogy ezzel újabb világosságot derítsen arra a sokat vitatott kérdésre, minek tulajdonítható a kereszténység diadala az antik pogányság felett.

Minden olvasó hálával és gazdag tanulsággal teszi le kezéből Leipoldt nagy szorgalommal összeállított, a nála ismeretes óvatossággal és körültekintő ítélettel megírt tanulmányát. Csak ha az egészet végigolvastuk, eszmélünk rá arra, hogy milyen nagy, szinte lehetetlen a feladat, amelyre vállalkozott: néhány, sokszor összefüggéstelen, sokszor töredékes adatból feleleveníteni a Dionysos-kultusz lényegét és vallásos tartalmát. Ha az olvasó végül is úgy érzi, hogy ennek a feladatnak a megoldása nem sikerült a könyv nyújtotta hihetetlenül gazdag tartalom ellenére sem úgy, mint ahogyan azt várta, akkor abban nem annyira a szerző, mint inkább a tárgyalt anyag mostohasága a hibás. A részletek tekintetében is lehetne természetesen itt-ott másként itélni. Ezeknek a felsorolása azonban meghaladná az itt rendelkezésünkre álló teret. Ismételt hangsúlyozni kell, hogy nagy köszönet illeti a szerzőt azért, hogy ezt a rendkívül bonyolult problémát ilyen körültekintéssel és minden olvasó számára tanulságosan oldotta meg.

Lic. Dr. Karner Károly.

Kittel Gerhard: Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. Stuttgart, W. Kohlhammer kiadása. 1932.

A nagy lexikonformátumú, kb. 30, egyenként 64 oldalas füzetre tervezett mű előfizetési ára folytatásonként 2.90 márka.

A Kittel Gerhard, tübingeni professzor vezetése alatt álló, leginkább a fiatalabb generációhoz tartozó theologus-gárda, amely ezen újszövetségi theologiai szótár kidolgozását elvállalta, a nagynevű greifswaldi professzornak, Cremer Hermannnak „Biblisches-theologische Wörterbuch der neutest-

tamentlichen Graezitaet“ c. művét kívánja pótolni. A maga idején Cremer szótára, amely 1867-ben jelent meg első ízben és még szerzőjének életében kilenc s utána Kögel Gyula, néhai kieli professzor szerkesztésében két kiadást ért meg, igen nagy szolgálatot teljesített: a világháborút megelőző emberöltőben, amikor az Újszövetségen végzett theologiai munka mind nagyobb mértékben kitágult és kiszélesedett vallástörténeti szempontok bevonása és hangsúlyozása révén és amikor az új, sokszor kellő átdolgozás nélkül a diszkusszióba belevetett anyag még vezető theologusoknál is azt a veszedelmet idézte fel, hogy a sok vallástörténeti anyag közt elvész az Újszövetség valósága, Cremer szótára erőteljesen és karakterisztikusan dolgozta ki az Újszövetség szóhasználatát mögött levő gondolatartalmakat és mutatott rá az újszövetségi írók „gondolatain“, „nézetein“, „felfogásain“ túl az Újszövetség kinyilatkozástartalmának abszolút egyedülvalóságára. A történeti helyzetben rejlett annak a sajnálatos körülménynek a magyarázata, hogy Cremer szava sokkal kevésbé érvényesült a theologiai tudományosság területén, mint azt tárgyi súlyánál fogva megérdemelte volna. Viszont Cremer műve ellen különösen két kifogást lehetett felhozni. Egyfelől szótára az állandóan újonnan átdolgozott kiadások ellenére sem tudott lépést tartani a papyrologia révén kiszélesedett görög filológia eredményeivel, másrészt pedig méltán hiányolta éppen a vallástörténeti iskola Cremer művében, hogy azt a gazdag megvilágítást, amelyet az Újszövetségre a korabeli vallások világa vet, teljesen elhanyagolta. Maga Cremer ezen kifogásokat művének újabb és újabb átdolgozásaiban jóformán egyáltalán nem méltányolta: joggal érezte úgy, hogy az azok értelmében történő átdolgozás megfosztaná művét sajátos karakterétől. Amikor Cremer halála után Kögel dolgozta át a szótárt, a 10. kiadás számára, az említett kifogásokat már nem hagyhatta figyelmen kívül: az új kiadásnak előszavában, amely ma szinte egy letűnt világ üzenetének hangzik, hangsúlyozta, hogy a szótár eredeti jellegét megőve, utal kíván nyitni az újabb görög filologia, valamint a vallástörténeti iskola kutatásainak, ill. ezen kutatás értékes eredményeinek. Aki azonban a szótárnak ezen Kögel-féle átdolgozását forgatja, szinte minden lapon érezheti, hogy az ebben az új formájában minden értéke ellenére is kiegyenlítettlen munka. Időközben Kögel is elköltözött és a szótár további gondozását Kittel Gerhard tübingeni professzorra bízta. Most Kittel egy új theologiai szótár szerkesztésével akarja adott szavát beváltani. Így a „Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament“ Cremer munkájához kapcsolódik és ezt akarja a jelenkor tudományos munkájának megfelelő formában folytatni. Joggal mondja a szerkesztő, hogy az anyaggal való beható foglalkozás mindinkább nyilvánvalóvá tette, hogy Cremer művének újabb átdolgozásával munkáját nem lehet folytatni, hanem egy teljesen új terv alapján készítendő új

munkára van szükség. Ez természetes folyománya a jelenkor mindent átfogó szellemi válságának, amely éppen a theologiai tudományt kényszeríti leginkább arra, hogy új, megfeszített munkával küzdje magát vissza végső alapfeltételeihez és a rendelkezésére álló összes eszközökkel szálaltassa meg napjainkban az evangéliom üzenetét. Hogy ezen, Kittel vezetése alatt induló mű az elmúlt generációk munkájában rejlő értékeket sem hanyagolja el, azt nemcsak az a körülmény biztosítja, hogy Cremer művét kívánja folytatni, hanem hogy az új szótárt készítői Schlatternek ajánlják, aki most ünnepli 80. születése napját. Igaz, hogy, aki az idők jeleiből olvasni tud, az már ebből az ajánlásból látja, mennyire más szelek járnak ma a theologiai és különösen az újszövetségi kutatás területén, mint egy emberöltővel ezelőtt.

Eddig csak az új szótár munkaterve, valamint két első füzete ismeretes, de már ezen megindulás is mutatja a vállalkozás nagyságát és súlyát. A munkatársak sorából könnyen megállapítható, hogy az új szótár különös gondot kíván fordítani a filológiai pontosságra, de meg a vallástörténeti kutatás eredményeinek a felhasználására is. Ez természetesen a feldolgozott anyagnak nagymértékű kiterjesztését követelte meg: az Újszövetség szókincséből is sokkal több nyer az új szótárban feldolgozást, mint valamikor Cremer—Kögel munkájában. Ez már most, a munka megindulásakor azt jelenti, hogy a szerkesztőség a régi szótárnak több, mint másfélszeres terjedelmére számít. De már az első két folytatás tanúságot tesz arról is, hogy nemcsak a szótár anyaga nőtt meg, hanem ennek az anyagnak a tartalmi kidolgozása is kimélyült. Ezt minden egyes cikknél, de különösen a két első füzet azon részében egyenesen önálló értekezésszámba menő cikkeinél állapítható meg, amelyek az *ἁγάθος, ἀγαπή, ἀγαλλίω, ἄγιος* alap- és származékszavaik körül csoportosulnak. Mindegyik cikk jellegzetes sajátossága, hogy gondos kutatással feltárja az újszövetségi szó képzettartalmának ószövetségi gyökerét: az Ó- és Újszövetség egysége így új, kimélyült megvilágítást nyer. Ez a szótárban Cremer munkájának az öröksége. Ezen az ószövetségi gyökerekkel való összefüggésnek a hangsúlyozása annyival inkább is fontos, mert még mindig vannak, akik úgy ítélnék, hogy a pogánykeresztényen ősgyülekezetek, ill. Pál apostolnak, vagy legalább is a negyedik evangéliom szerzőjének a theologiai gondolatvilágát döntő módon a hellenisztikus világ határozta meg a szinkretisztikus vallások révén. Ezek az ószövetségi gyökök azonban még jobban megvilágosodnak az új szótárban akkor, amikor az újszövetségi szóhasználat gondolatvilágát egyrészt a késői (palesztinai, ill. rabbinisztikus és hellenisztikus) zsidóság, ill. másrészt a hellenisztikus, szinkretisztikus pogányság gondolatvilágának a feltárása révén mint rendkívül gazdag háttérből domborodik ki. Abból a fáradhatatlan szorgalommal végzett gyűjtő munkából, amelyet theologusok és filologusok

sok vállalva végeztek a múlt század utolsó évtizedétől fogva, ez a szótár most kezdti betakarítani a gazdag aratást, a mindinkább egyházas irányt vevő theologiai tudomány csüreibe. Mindezek a vizsgálatok azonban csak a háttérül szolgáló előkészítést adják a tulajdonképpeni feladatnak, hogy t. i. valamely, az Újszövetségben használt fogalom képzettartalma láthatóvá legyen. Ezt a feladatot is a szótár munkatársai nem tisztán filológiai szempontok szerint oldják meg (ezt már megtette Bauer is a Preuschen-féle szótár új kidolgozásakor), nem is szorítkoznak arra, hogy csak jelentéstani szempontok szerint dolgozzák fel az anyagot, hanem munkájukat a theologiai tudomány szintjére emelik, amikor megszólatatják az Újszövetség üzenetét, kérgymáját. Ennek következménye, hogy a nagyobb cikkek, mint éppen az említettek, az Újszövetség, sőt általában a Biblia gondolatvilágának egy-egy hosszmetztetvé lesznek.

Már most látható a szótáron a szerkesztés kiváló gondossága. Ennek ellenére abban a körülményben, hogy a szerkesztő sok, különféle theologiai irányzatokhoz tartozó munkatársat tömörített a feladat megoldására, az a veszedelem rejlik, hogy a szótárnak végeredményben nem lesz meg az az egysége, amely Cremer munkáját annakidején olyan imponálóvá tette. De talán ezt a veszedelmet is a lehetőségig csökkenti az a körülmény, hogy minden cikk egy önálló kerek egészet alkot. Bizonyára lehet az egyes cikkekre itt-ott egy-egy kritikai megjegyzést tenni. De hogy ez a szótár, ha azt sikerül a mostani tervezet szerint közreadni és ha mindvégig megtartja azt a nivót, amelyet az első két füzet ígér, nemcsak nélkülözhetetlen, hanem útjelző munka lesz mindenkinek, aki az Újszövetségbe és annak theologiai gondolatvilágába be akar hatolni, az már most bizonyosra vehető.

Lic. Dr. Karner Károly.

Kern, Paul B. : The Miracle of the Galilean. Cokesbury Press, Nashville, Tenn. 1930. 8°. 263 oldal. Ára : 1 dollár.

A Cokesbury Press kiváltképpen a methodista episcopálisok nyomdája. Komoly, konstruktív, evangéliomi irányú munkáknak lehetőleg olcsó áron való kiadását eszközölő tisztes vállalat. A jelen munka írója, Rev. Kern Paul B. is methodista episcopális lelkipásztor és munkája értékes, komoly munka. Nem szigorú értelemben vett tudományos munka és még sincs tudomány nélkül. Eredetileg egyetemi felolvasásoknak készültek. A Southern Methodist University-n adta elő őket Rev. Kern. Az úgynevezett „Fondren Lectures“-t képezték ezek az előadások, amelyeknek anyagi alapját az az alapítvány képezi, amelyet 1910-ben W. W. Fondren és neje adományoztak az egyetemnek egyenesen arra a célra, hogy annak kamatain minden esztendőben tartassanak a keresztényen misziót, a Krisztus királyságát előbbre vivő speciális előadások, lehetőleg olyanok által, akik abban a munkában foglalatos-

kodnak. Rev. Kern könyve missziói, gyakorlati célt szolgál és Krisztus királyságának munkálására buzdít a személyes élet belső rejtekeitől kezdve mindenütt és mindenben. A könyv alapgondolata az, hogy Jézus Krisztus ma is élő és ható személyiség, aki ma is képes mindazokra a hatásokra, amelyeket az Írások szerint az Ő földi sátorozásának napjaiban gyakorolt, ha komolyan vesszük Őt és hatalma alá adjuk magunkat. Ez a mindig élő és mindig ható dinamikus személyiség, amelynek alapja a Krisztus istensége, csodatevő erőkkkel megteljesedettnek bizonyítja magát a személyi életben (In personality. I. fejezet), a történelemben, a természetben és a kegyelemben eszközölt kijelentésben (2-ik fejezet), az elme homályának elűzésében (in the mind the conquest of superstition. 3-ik fejezet), a félelmeiktől, szorongásoktól körülvevett lélekben (in the spirit: fear turned into joy. 4-ik f.), a megváltásban (in redemption: the dynamic of love. 5-ik f.), a morál terén (in ethics: the old and new morality. 6-ik f.), egy idő feletti életre értékesített és erősített élet hatalmában (in eternity: the power of an endless life. 7-ik f.). Mindezt azonban csak úgy, ha a galileai Csodatevőt komolyan vesszük és új lelkesedéssel állunk a zászlója alá. Eppen ezért az utolsó fejezet a Jézus komolyanvételéről szól (Taking Jesus seriously). — A könyv személyes keresztyén életet élő, Krisztus királyságának erőteljes kidiadalmasodását sóvárog embernek a munkája. Papnak, amerikai, nagyvárosi, nagyolvasottságú, kora bűneit, szükségait, de az orvos-ságot is ismerő pásztornak a munkája. Olvasása nyereség. Érdemes megemlíteni azt az érdekes megfigyelését, hogy Amerikában az egyházi munkások számából és az egyháztagok növekedésének egybevetéséből arra a következtetésre lehet jutni, hogy jelenleg 30 egyházi munkás 365 napi munkájára van szükség ahhoz, hogy egy embert megnyerjenek az egyháznak. Ezzel a tempóval és ezzel az eredménnyel ugyan nem lehet megelégedni, még kevésbé büszkélkedni. Ezzel a példával is munkára igyekszik ösztönözni. Ezt a munkát azonban nem az amerikai egyházak szédítő, ideg- és lélekölő aktivitásában látja. („The dizzying activities of modern church life“). Ennek veszedelmeire nagyon igazán mutat rá. (189. old.) Másra vár a világ, nem örökös összejövetelekre. „The world waits, wistfully, pathetically, for men to dare the full gospel of Jesus Christ, and thus in our day and everywhere repeat the miracle of the Galilean“ (263. old.) Akiről azt mondja: „Christ is our eternal Contemporary“ (40. old.) Krisztus a mi örök kortársunk.

Dr. Vincze Károly.

*

Nem Krisztus megtörtént és az Írásban megemlégtet csodáiról szól ez a könyv, hanem arról a nagy hatásról, amit Krisztus ma gyakorol a személyiségre és a társadalomra. Kern San Antonióban van mint gyakorlólélekész és 1930-ban őt hívják meg a Southern

Methodist University professzorai, hogy a Föndren Lecturest ő tartsa meg. Ezeknek az előadásoknak szövege látott nyomtatást.

Kern nyolc előadást tartott. És pedig az elsőt Krisztus általános mai jellegéről. A mai korra nem lehet azt mondani, hogy istentelen, sőt számos istene van, de éppen az igazit nem ismeri. Sokan meg Istent egészen más-képpen képzelik el, mint amilyen, gondolkunk csak Kant késő utódaira. Ma már múltóban van a fundamentálisták és a modernisták között a harc, hogy mind a ketten összefogjanak az új humanisták ellen, akikben a sok oszkozkodás magát az embert is teljesen össze-zavarta. Krisztus él! Krisztus vallása kell a emberiségnek, nem pedig a Krisztusról szóló vallás. A holt Krisztus nem tud élő nemzedékeket megváltani. Tehát papjainknak is az élő Krisztust kell prédikálni. — A revelációban levő csoda a történelemben jelentkezik, mert Krisztus halála után a történelemben él. A természet is Krisztusra utal, amelyet Ő az isteni élet manifesztációjának ismert el. Szerette a természetet, amelyben Isten teremtő nagysága tárult az emberek elé. Azonban Isten világában a lélek a központ, amely a legszebb életet a Krisztusban élheti meg, Istenbe kapcsolódva. — Az észben is megselekedte Krisztus a csodát, mert legyőzte a babonát. Őseinktől átvettük a babonát, régi pogány és középkori vallások töredéke él meg bennünk. Mágika és morálítás sokszor összekeveredik az emberi lélekben. Krisztus a legnagyobb ellensége volt a babonának, mert tanítása nagy súlyt helyez az ember elméleti egészségére. Krisztus supernaturalizmusa is teljesen egészséges. Tanítása igaz, amelyet fel lehet fogni, meg lehet tapasztalni, és amelyet kalkulálni is lehet. A vallás nem a misztikum, hanem a kijelentés dolga, legalább is ezen alapul. Tudás a vallás: a hit. — A lélekben Krisztus öröm által cselekszi meg a csodát, amely a régi félelemből fakad. Krisztus az evangéliumnak és a szolgálatnak az örömét hozta a világba. Örömet, amely megül a beteg és a vérző szíveken. Az emberiség öszövet-ségi félelmét átfordította az újszövetség szerető atya fogalmára. Ezáltal kiemelte az Atya szerető lényét, de az ember öntudatát is. Ma a modern materialista pesszimizmusát akarja Jézus öröme átfordítani, mert a spirituális realitás örök értékeit állítja az emberiség elé. Krisztus öröme azonban nem a világ szerint való öröm, mert ez munka, imádás és szolgálat által lesz erős. — A megváltás csodáját a szeretet dinamikája adja. Az Isten szeretet és mindig is az volt. Csak az emberek nem tudták. Krisztus mondotta meg újból ezt a világnak, mert Ő volt az Isten szeretetének emberi teste. A bűntől sem a magunk ereje, sem a modern filozófia nem vált meg, egyedül csak Isten szeretete, amely a Krisztusban vált személyessé. Tehát a Krisztussal való közösség a váltásra vezető út. — Az etikában a csoda az új erkölcsiségben jelentkezett. Jézus forradalmár volt, de nem fizikai forradalmár. Ismerte a görög, latin, zsidó filozófiát, de össze is ütközött velük. Etikájának vezető vonása a személyes szent-sége, az emberi szív teremtő szeretete, az

isteni hasonlóság hangsúlyozása. Ez az ethika modern, mert a lélek vallásából ered és átformál mindent, az ethikai fogalomzavartól kezdve a sexuális életig. — Az örökkévalóságban a csoda a végételen élet hatalma. A halálról való gondolataink sokszor keresztyéntelenek. Élünk-e a halál után? A tudomány, a pszichológia és a filozófia igenlő feleletet ad, de egyedül csak a hit felel meg igazán erre a kérdésre. A bibliai eschatologia is próba alá veendő. A lelki test fog feltámadni, amelynek magva ez a földi. A menny és pokol külső gyermekies képei sokszor eltakarják előlünk a belső lelki képet. A jövőről Krisztus maga tett bizonyossákká bennünket. Ennek a jövőnek alapja tehát a hit és a halhatatlan szeretet. A halált sohasem lehet megmagyarázni. — A mai élet bevégzetlen csodája Krisztus komolyan vétele. Az Ő történetisége rendíthetetlenül áll. Lelki életünk ezekben a napokban ellanyhult, tudjuk-e hát Krisztust követni a mindennapi életben és a váltság útján? Jézus keresztyénsége sohasem tan, hanem élet. Ezt a közösség alapján lehet megérezni. Az evangélizációban komolyan vetjük-e őt? A vallásoktatásban, a keresztyén egységben, a gazdasági és nemzetközi bajainkban komolyan ott áll-e a Krisztus? Vagy bátor a mi keresztyénségünk, vagy pedig halott.

Kern típusa a mai amerikai kereső és hívő prédikátornak, akit a tudományos kutatás elmélyítet a hitben. A tudományos kutatás sohasem visz el bennünket Krisztustól, ha van hitünk. Kern sokszor nem a maga megállapításait adja, munkájában sok van a régi College vidám és életerős levegőjéből, amit ő kivitt és megvalósított gyülekezete, de elsősorban a saját életében. Nyelve könnyű, fordulatos. Témái a ma témái. Krisztus csodálatos hatását könnyű kézzel és meggyőzően oldotta meg és az egész könyvet át-hatja a ma teológiájának vezérmotívuma: God is love, az Isten szeretet.

Farkas Pál.

The Missionary Imperative. A Nemzetközi Missziói Konferencia beszédei. Kiadta Elmer T. Clark. Nashville. 1929.

Clark doktor, a methodista episkopális egyház missziói bizottságának segédtitkára hasznos szolgálatot tett az amerikai theologiai ügynek, amikor kiadta a Memphisben tartott missziói konferenciának beszédeit. A konferencia előadói között a legnagyobb nevek szerepelnek, mint Stanley Jones, a híres methodista misszionárius, akinek könyve magyar fordításban a közelmúltban jelent meg „Krisztus India országútján“ címmel. — A konferencia bevezető beszédét Cram, a bizottság titkára tartotta, aki ismertette a konferencia célját. Jones a konferencián három beszédet tartott; beszélt arról, hogy mi a célja a külmisszióknak, mi az az erő, amely a misszionáriusokat a külmisszió nagy mezejére szólítja, azután Krisztusról és a Mahatmáról beszélt, majd hangsúlyozta saját magunk odaáldozását, különösen a külmisszió

programjában és munkamezején. Diffendorfer, a bizottság levelező titkára a keresztyénség világmissziójáról tartott előadást, amelyet a szucsovi egyetem rektorának, Yang-nak előadása követett a mai kínai keresztyén helyzetről. A lengyelországi klarysewi methodista iskola igazgatója, Dropiowski saját megtéréséről számol be egy igen érdekes előadásban. A methodista episkopális egyház püspöke, Candler, a Megváltóról és a megváltásról tartott mély dogmatikai, de nagy praktikummal is járó előadást. A dél-methodista egyház püspöke az Újtestamentum missziói parancsáról tartott beszédet, míg a déli egyház másik püspöke az európai methodizmus helyzetéről beszélt. Ainsworth püspök a világ hozzánk intézett kérdéséről és az egyház feleletéről tartott előadást, Beauchamp püspök pedig a missziói munka forrásait és teendőit ismertette. Hay st. Louisi államügyész az egyház nemzetközi helyzetéről beszélt, Mrs. Rollins a női missziói egyesület elnöke, a missziók egységes programját ismertette. Goddard lelkész a Kongóbeli keresztyénségről tartott előadást. A könyvet Onderdonk lelkész, a texas-mexikói misszió elnökének az előadása zárja be, aki Amerika keresztyénné tételére hívta fel a figyelmet a konferencián.

Különböző lelkületű misszionáriusok tartottak itt különböző előadásokat. De mindannyian megegyeztek abban, hogy a világnak a misszióra szüksége van és ennek a misszióknak csak egyetlen feje lehet, a Krisztus. A konferencia bizonyágtéves volt a Krisztus mellett, akiben kell, hogy felolvadjon minden emberi kiválóság a misszió minden mezején.

Farkas Pál.

Niemeier, G.: Die Methoden und Grundauffassungen der Religionsphilosophie der Gegenwart, 1930. (Beiträge zur Philosophie und Psychologie. Sechstes Heft.)

A jelenkor vallásbölcselei által alkalmazott módszerek szerző szerint négy nagy csoportba foglalhatók: I. A történeti-induktív módszer igénybevevői Kaftan, Wunderle és Steffes voltak. II. A lélektani módszerek nagy osztályából ismertetés alá kerülnek: a kikerdező valláslélektani módszerek és a leíró módszerek. Az előbbiek közül, mint a tiszta önmegfigyelésen alapuló módszerek, a kérdőíveljárás (Starbuck, Pratt, Pfenningsdorf, Lehmann), az önmegfigyeléssel a leírást párosító módszer (Flournoy) és az induktív következtetések módszere részesülnek alaposabb kritikai ismertetésben. De ugyanoda tartozóknak tekinti szerző a kísérleti önmegfigyelés módszereit (Girgensohn, Gruehn, Bolley), valamint a pszichoanalízis módszerét is (Freud, Pfister, Reik). A valláslélektan leíró módszerei közül külön-külön csoportosítva tárgyalás alá kerülnek: a kitűnő esetek módszere (James, H. Scholz), a leíró-analitikus módszer (Stratton, Kriszta, Müller—Freienfels, Oesterreich, Heiler, Mattiesen), a néplelektani módszer (Wundt) és a valláslélektani körök

módszere (Wobbermin, Winkler, Knevels). III. A lélektani szempontokhoz alkalmazkodó módszerek után azok a módszerek kerülnek ismertetésre, amelyek a vallás *normatív* fogalmához igyekeznek eljutni (Reischle, Brunstád, Radbruch, Tillich). A IV. csoportot a *spekulatív-genetikus* módszerek alkotják (Eucken, Dörner). Az V. nagy csoport pedig az *idealisztikus-kritikai* módszereké (ide tartoznak a „mintha“ vallásfilozófiája: Vaihinger; a marburgi iskola: Cohen, Natorp; a freiburgi iskola: Windelband; Simmel vallásbölcselete, valamint a neokantiánizmus által befolyásolt teológusok: Troeltsch, Otto). Az igénybevett módszerek utolsó, hatodik csoportját a *fenomenológiai* módszerek alkotják (Scheler). Niemeier két-ségtelenül nagyon jó tájékoztatást nyújt a jelenkori valláslélektan és vallásbölcselet alkalmazott módszereiről, bár nem egyszer figyelmen kívül hagyja azt a tényt (különösen a lélektani módszerek ismertetésénél), hogy az említettek valláspszichológusok és bölcselelők sokszor nemcsak egy, de több módszert is igénybevettek s vizsgálódásukat a kombinatív eljárás jellemzi. Aki a valláslélektani és vallásbölcseleti irodalomban első tájékozódást akar szerezni, annak minden-estire jó szolgálatot tesz Niemeier könyve.

Vasady Béla.

Heinzelmann, Gerhard: Glaube und Mystik, 1927. 132 lap.

A volt bázeli, ez idő szerint hallei professzor e könyvében szép példát mutat arra, hogy miképpen kell egy problémát a végső gyökeréig leelemezni s azután pedig megoldhatását teljesen desztillált és kikristályosított formában nyújtani. Mindenekelőtt a jelenkor misztikus áramlatait ismerteti, amelyek a természettudományi világszemlélet háttérbe szorulását eredményezték, ugyanakkor azonban egy nagy szellemi összevisszaságot is teremtettek, amellyel szemben a keresztyén hitnek védekeznie kell. A védekezés pedig csakis az által lehetséges, ha úgy a misztika, mint a hit lényegét tisztázzuk és a kettő közötti különbséget, valamint a kettőnek egymáshoz való viszonyát is alaposabb vizsgálat tárgyává tesszük. Heinzelmann a hit fogalmának kifejtésénél erősen a dialektika teológia hatása alatt áll, bár a hit élményjellegének elismerése érdekében (szemben a dialektikusokkal) nagyon találóan szót emel. Nagyon sok helyes meg-látása van a hit és misztika közötti különbségek tárgyalásánál, azonban a „misztika“ és „misztikus“ szavaknak a hit világán belül való alkalmazása elleni kifogásaival nem tudjuk azonosítani magunkat. Szerintünk a „hitmisztika“ összetétel használata nem hamisítja meg, sőt inkább találóan szóhoz jut-tatja a tiszta evangéliumi és reformátori örökséget. Minden csak a fogalmak helyes értelmezésétől és alkalmazásától függ.

Vasady B.

Brunner, Emil: Gott und Mensch. Vier Untersuchungen über das personhafte Sein. 1930. 100 lap.

Négy előadást foglal magába e füzet. Brunner valamennyiben, mint mindig, úgy most is, világos és könnyen érthető dialektikusnak bizonyul. Az elsőben a filozófusok istenfogalmának erőtlenségét és színtelenségét mutatja ki, szemben a keresztyén hit teremtő Istenével, akit sohasem lehet elméleti-fogalmi úton, hanem csakis a hit személys aktusával felfogni és megismerni. A második fejezetben a megigazító hit és az erkölcs tan szoros kapcsolatát tárgyalja. — A harmadikban az egyháznak a kijelentéshez való viszonyát. Végül a negyedikben bibliai-keresztyén pszichológiát nyújtva az egyedül csak Isten színe előtt személyiséggé válható embernek egzisztenciális-lélektani jellemzését adja.

Vasady B.

Althaus, Paul: Grundriss der Dogmatik. I. 1929. 76 lap.

Althaus az *életteleven hit* theologusa. Nem elégszik meg merő szemlélődéssel és spekulálással, hanem a teológiai statika helyett mindenütt a teológiai dinamikát hangsúlyozza. Dogmatikája első részében a kijelentésről szól. Nagyon jellegzetesen modern beállításban tárgyalja az *általános* és *különös* kijelentés különbségét és egymáshoz való viszonyát. Az általános kijelentés alatt Istennek az emberben és a világban nyújtott önbizonyágtételét érti s így a Jézus Krisztusban adott különös kijelentést egyszerűen csak a „kijelentés“ szóval jelöli. Dogmatikája második részében rövid apologetikát nyújt s a kijelentésnek az emberi szellem világhoz való viszonyát tárgyalja. Különösen eszméletően hatnak a természettudományi, a történettudományi és az ú. n. egzisztenciális megismerés közötti különbségekre való rámutatásai, valamint annak hangsúlyozása, hogy a kijelentéshit az egzisztenciális megismerés dimenziójában bomlik ki, de azért nem minden egzisztenciális megismerés egyúttal kijelentéshit is. Nagyon szükséges az a teológiai kritika is, amelyet a különböző vallások fölött végez, hogy azután a keresztyénség, mint a vallás teljes megvalósulása, annál világosabban állhasson előttünk. A hitvallásokról nyújtott teológiai kritikájában mint polemikai részben, erősen hitvallásos lutheránusnak bizonyul. A záró fejezetben arról szól, hogy miért kell a dogmatikai gondolkodásnak rendszeresnek és dialektikusnak lennie s ügyes összefoglaló kifejtését nyújtja a keresztyén hitéleten belül jelentkező paradoxszerűségeknek. Althaus sok tekintetben közel áll hozzánk, mert hangsúlyozottan az *egzisztenciális polárosság* theologusa s így sűrített mondanivalói nemcsak a tisztánlátást, de az igaz alázatot és áhitatot is nagyban előmozdíják.

Vasady Béla.

HAZAI IRODALOM.

Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovaecia. Redigunt Johannes Gömöry et Gustavus Pogány. Volumen I. Theatrum Eperjense anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis. Auctore Johanne Rezik. Latin-magyar szöveggel. Az eredeti kéziratból közléteszik, ill. fordították Gömöry János és Pogány Gusztáv. Liptószentmiklós, 1931. 8-rét 150 lap. Egy hasonmással. Ára ?

Egyháztörténeti irodalmunk régóta tud ennek a nagybecsű kútfőnek, az 1687-i Caraffa-féle eperjesi vérengzés legfőbb forrásának a létezéséről. Régibb és újabb művek, úgy összefoglalások, mint részlettanulmányok egyaránt ismerik és használják. Ez azonban eddig csak a mű eredeti latin kézírata vagy annak valamely másolati példánya, esetleg az 1808-ban Göttingában megjelent német fordítás vagy átdolgozás (*Die Schlachtbank zu Eperies, oder historische Beschreibung des Trauerspiels, in welchem im Jahre 1686 unter der Commission des Generals Anton Karaffa mehrere, der Empörung beschuldigte Ungarn, mit der hartesten Todesstrafe belegt wurden. Mit Beilagen. Magazin für Geschichte, Statistik u. Staatsrecht der österreichischen Monarchie II.*) alapján történhetett meg. Maga a latin eredeti szöveg — melynek a Rezik tollából származó első fogalmazványa a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi — mindaddig kiadatlan volt, osztozva a hánvatott életű, hite miatt hazájából kétszer kibajdosni kényszerült, de a magyar névnek külföldön is becsületet szerzett tudós szerző másik nagy művének, a híres Gymnasiológiának sorsában.

Teljes elismerést érdemel és követésre méltóan szép példát nyújt az elszakított Felvidék evangélikusainak lelkes és áldozatkész ügyszeretete, amellyel ezekben a nagyon nehéz időkben meg merték indítani a címben jelzett Monumenta-sorozatot s annak első darabjával — a magyarországi protestáns történetkutatóknak egy régi nagy mulasztását pótolandók — éppen a Rezik-féle Laniena-t választották ki. Különösen örvendetes, hogy bár a szerkesztők magyar emberek — Gömöry János, ha jól emlékszünk, az eperjesi kollégium gimnáziumának volt az utolsó magyar igazgatója —, a kiadó mégis a „Tranoscius“, a liptószentmiklói híres tót evangélikus könyvkiadóvállalat. Tehát ebben a protestáns tudományos ügyben íme kezét tudtak fogni az egymással egyébként még érthetőleg most is oly feszült viszonyban lévő felvidéki magyar és tót evangélikusok, harmadikul bizonyára németfajú hittestvéreik támogatását is megnyerve.

De hiszen ha valami egyáltalában alkalmas az elhidegült evangélikus testvérszívek összedobbantására, akkor éppen a közös mult ezen darabjának az emléke az. Ez a vértől párolgó, jajsztótól és átoktól hangos emlék egy nagy sorsközösségnek emlékeztető s egyben szenvedtek pokoli kínokat a Caraffa „mészárszékén“ s vérüket egyszerre itta be az ősi

föld. Szenvedtek pedig nemesak a közös hitért — a vallásüldözés itt már csak másodrendű, bár még így is igen nagyerejű indíték volt — hanem szenvedtek legelsősorban a magyar haza függetlenségéhez való ragaszkodásukért, többé-kevésbé habsburgellenes maguktartásért vagy legalább is annak gyanúja alatt. Az eperjesi vérpádot a jezsuita lélekhalászat s a hitvány talián-osztrák szoldosvezér pénzzsaroló és vagyonelkobzási egyéni praktikái mellett és fölött a Bécsben és Bécs engedelmes exposituráiban ekkorra már tökéletesen kialakult magyargyűlölet ácsolta, amelyet azonban a még ekkor *nem* irányadó faji szempontok *nem* vezettek, legföljebb csak a tudat alatt befolyásoltak, ellenben annál inkább vezetett a történelmi Magyarországnak s a különböző faji összetételű, de politikailag egységes, független szellemű magyar nemzeti társadalomnak tönkretételére való céltudatos törekvés. Az eperjesi mészárszék hiteles leírása ennél fogva elsősorban nemzeti történelmünk különleges becsű okmánya s a történelemből meríthető egyik legdöntőbb erejű érv arra, hogy egyéb nagy okok mellett egy tenger vérrel megpecsételt ősi sorsközösség tanúbizonysága is ellene szól a Felvidék sorsa legújabb alakulásának.

Ez nem azt jelenti, mintha a nagyértékű kiadványt sajátosan egyháztörténelmi kútfőmivoltában a kelleténél lejjebb akarnók becsülni. Hiszen a kornak kevés okmányából tűnik ki ennyire világosan a habsburgi abszolutizmus magyarságpusztító törekvéseinek a rekatholizációs célokkal való szükség-szerű és igen kényelmes kapcsolódása. A mészárszékre hurcolt áldozatokat kivétel nélkül politikai összeesküvéssel gyanúsítják, de csaknem valamennyinek felajánlják a szabadság, vagy legalább a kínmentes halált a hittagadás fejében. Emberileg egyáltalában nem ítéltető el, hogy néhányuk az irtózatostesti és lelki szenvedések hatása alatt vagy azoktól már előre rettegve, el is bukik ebben a rettenetes hálóban. Az dobjon rájuk követ, aki meri önmagáról feltételezni, hogy ő csak némileg is hasonló körülmények között mindvégig képes volna a saját erején megállani. Annál dicsőségesebb aztán a Kegyelem munkája azokban az áldozatokban, akiket az egyszerű olvasás után is iszonyatot, sőt fizikai rosszullétet kelteni képes legválogatottab torturák sem ingattak meg evangéliumi hitükben. Ennek a hitnek a fénye és az ereje az eperjesi áldozatok — valmennyien *nem* lelkészi emberek — történetében épp oly csodálatosan érvényesül, mint a gályarab lelkészekében és tanítókéban, úgy hogy ebből a szempontból a kiadvány egyháztörténelmi dokumentumnak is elsőrangú. Sőt abban a tekintetben valamennyi többinek fölébe-emelkedik, hogy a magyar protestáns nemesi és polgári középosztály *nem lelkész tagjainak* evangéliumi öntudata a hitvallás és a mártiri készség szempontjából az erőszakos vallásüldözések idején épp itt, Eperjesen volt

legerősebb próbára téve és ezt a próbát a legjava éppen e forrás kétségbevonhatlan bizonyossága szerint Isten kegyelméből meg is állotta s ezáltal jövő nemzedékek hosszú sorát töltötte el szent daccal és egy további évszázad minden lassú és tervszerű nyomását győztesen elhordozni képes hithűséggel. Életlakasztó, történetalkotó halál volt az ő szörnyű kínhaláluk.

A Laniena részletes tartalmi ismertetésébe nem hocsátkozunk, már csak azért sem, mert a legkiemelkedőbb adatok az eddig közkézen forgó régebb és újabb egyháztörténelmi művekből úgyis ismeretesek. A szerző a történetekre nézve a leghitelesebb tanu, adatai, mint akkor eperjesi professzornak, a helyszínen szerzett szemtanúságon, illetőleg közvetlen tudomáson alapulnak. De ezen a körülményen kívül nagyban megerősíti bizalmunkat előadásának hitelreméltó voltában az a tiszteletet érdemlő írói vonása is, hogy az áldozatokból egyáltalában nem csinál emberfölötti hősöket, hanem mindenikről igazán egyéni és teljesen emberi lélekrajzot ad, nem hallgatva el emberi gyarlóságait sem. Előadásában pedig már csak azért is tárgyilagos hangulatra törekszik, mert — nyilván azért, hogy megjelentetni remélt művének főleg külföldi körökben nagyobb hatást biztosítson, meg aztán bizonyára a saját biztonsága érdekében is (ami egy, a hitéért már amúgy is elég viszontagságot szenvedett embernél teljesen érthető) — római hitű külföldinek adja ki magát s a szerepét egészben véve elég jól játssza, bár néha, mint színleléshez nem szokott s az áldozatokkal mélyen együttérző ember, meglehetősen kiesik belőle. A finom és reális lélekrajzok kívül igen nagy értéke művének az eperjesi helyzet és események aprólékosságig menően részletes előadása is, valamint egy csomó érdekes és jellemző kulisszatitok följegyzése, általában a Caraffa egész eljárásának minden összeszövődő indítékaiban való pontos föltárása, amelyből minden érzelmi színezés nélkül, tehát annál meggyőzőbben kitűnik az eljárásnak minden alantassága és minden állatiassága — a törvénytelenességéről, cynikusan jog- és igazságtipró voltáról nem is beszélve. Hibája viszont, hogy előadásában túlságosan nagy teret enged, korának gyermekeként, az antikutánzó renaissance és barokk történetírás klasszicizáló formáságainak: hosszan előadja egyes áldozatoknak beszédeit, sőt imádságait, ami természetesen mind csak a magvában felelhet meg a valóságnak, a részletes kidolgozása ellenben csak a képzelet műve lehet, hisz ő maga ezeknek föltanúja nem volt s ha lett volna is, a helyszínen nem tehetett volna följegyzéseket, mint nem tehetett senki más sem: azután az egész előadása oly agyonhalmozottan barokk rhetorikájú, latinsága oly iskolásan keresett és csavart, hogy ezzel néha érzékenyen csökkenti elbeszélésének valószerű hatását.

Ez a latinság különösen nehéz föladat elé állította a nagyérdemű közlőket és fordítókat, akinek pedig egyébként sem volt könnyű a dolguk. Minden elismerést megérdemlően,

fárasztó kemény munkával igyekeztek a törlésekkel, javításokkal teljes kéziratból a pontos szöveget és annak pótlásait megállapítani; felkutatták a mű általuk hozzáférhető másolati példányait s az azokhoz fűzött, nem magától Reziktól származó, de szintén becses pótlásokat is közölték lábjegyzetekben és függelékben. Publikációs technikájuk nem egészen kifogástalan, de általában véve megfelel a célnak. Kétségtelen nagy lelkiismeretességük a fordításra is bizonyosan kiterjedt, itt azonban már nem tudtak föladatukkal egészen sikeresen megbirkózni, mert a latin szöveget nyelvtanilag is, tárgyilag is nem egyszer félreértették.¹ Ezt azért sajnáljuk, mert a fordítással különösen kemény munkájuk lehetett, pedig talán nem is volt reá föltétlen szükség. Szerintünk elég lett volna a pontos latin szöveget adni magyar bevezetéssel, amely bő tartalmi kivonatát nyújthatta volna a műnek, a legjellemzőbb részletek tárgyilag hű fordításával, de minden barokk rhetorika elhagyásával. Történelmi kútfők bilingvis kiadásának általában véve csak a legkivételesebb esetben van értelme s ez szerintünk nem azok közül való. Akinek tudományos célból kell a művel foglalkoznia, az úgyis föltétlenül az eredeti szöveghez kénytelen fordulni, viszont a latinul nem tudó nagyközönség számára, annak gyakorlati hasznára, hitbeli és történelmi öntudatban épülésére teljesen elegendő az említettem részletes kivonat, mert a nem szakembert a 17. századi barokk történelmi stílus még fordításban is zavarja, benyomásainak közvetlenségét csökkenti, ha pedig a fordításba hibák csúsznak be, még félre is vezetheti. Azt az időt, energiát s talán költségtöbbletet, amelyet a teljes szövegű fordítás elkészítése és közzététele igénybevett, tanácsosabb lett volna — a modern tudományos forráskiadványokban általánosan követett szabály szerint — egy nagyon alapos bevezetés elkészítésére fordítani, melynek a már említett tartalmi kivonaton kívül magában kellett volna foglalnia a Rezik gazdag és viszontagságos életének, tudományos és pedagógiai munkásságának ismertetését (ami a sok között egyik nagy teljesítetlen tartozása magyar protestáns egyháztörténetirodalomunknak), az eperjesi vértörvényszék ügyében való szavahihetőségének teljesen pontos kritikai megalapozását, általában az eperjesi események történelmi háttérének minden lényegesre kiterjedő felvázolását, valamint megállapítását annak, hogy az ismertetésünk elején említett német fordítás vagy átdolgozás (melyről az érdekes közlők nem látszanak tudomással bírni) milyen viszonyban van a latin eredetivel és kinek a műve; továbbá a kézirati másolatpéldányokhoz fűzött pótlások történelmi értékének kritikai vizsgálatát — szóval mindazt, ami modern tudományos kútfők kiadvány apparátusában elengedhetetlen s ami itt annál is kívánatosabb lett volna, mert az eperjesi vértörvényszéket illetőleg éppúgy, mint a gályá-

¹ Példákat csak helykímélés okából nem hozok föl, kívánatra szívesen szolgálok velük. R. I.

rabokra vonatkozó kútfőknél, a nyugodt tudományos értékelést mind e mai napig erősen zavarja és keresztezi a vallásfelekezeti polémia, amelynek az egyszerű tényeket homályba állítani igyekvő tendenciáival szemben az emberileg tökéletes pontosságú kritikai fölkészültség az egyetlen ható ellenszer.

Nem szabad azonban megfedelkednünk az elszakított területen magyarok és protestánsok által ma folytatható tudományos kutatás, feldolgozás és publikálás kivételesen nagy nehézségeiről, ami a Monumenta szerkesztőinek vállalkozását egyenesen hősiessé avatja s annak hiányait érdemeivel szemben, ha nem is éppen elenyészőeknek, de súlyos beszámítás alá nem vonhatóknak tünteti föl. A kiadványt így is, ahogy van, egyháztörténelmi irodalmunk nagy nyereségének kell tartanunk. Teljes joggal remélhetjük, hogy a sorozat többi darabjai a formális-tudományos követelmények szempontjából is folyvást tökéletesbedni fognak s evvel az elsővel együtt hatalmas ösztönzői lesznek a csonka hazában megindítandó hasonló vállalkozásoknak is, amelyeknek anyagával tele vannak a könyv- és levéltárak, s amelyeknek pénzügyi föltételeit megannyi kegyetlen nehézség közepette is az anyaországban éppúgy vagy még jobban megtalálhatnók, amint meg tudták találni elszakított magyar, német és tót testvéreink.

Révész Imre.

Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből. (1711—1914.) Homiletikai tanulmány. I. kötet. Írta Rác Béla református vallásitanító lelkész. Ára 5pengő. Gyula, 1931. Nagy 8-rét 152 l.

Rác műve, mint a Csikesz Sándortól szerkesztett „*Theologiai Tanulmányok*”-nak 17-ik száma jelent meg e körbe tartozó olyan értékes művek folytatásaként, minők *Enyed* Andortól a „Magyar református katechizmus” és *Ince Gábertől*: „A magyar református imádság a XVI. és XVII. században”. E tanulmány megírására is Csikesz Sándor buzdította a szerzőt s egyszersmind segítette őt ennek kidolgozásában, amint azt Rác Béla hálásan ismeri be (10. l.) Mind a sugalmazó és segítő, mind a kidolgozó nagy elismerést és dícséretet érdemelnek, mert valóban becses és hűzaggótló művel gazdagították református egyházi irodalmunkat. Olyan témát ölel ez fel, amely rendkívül fontos és érdekes, de amelyet eddig tüzetesen föl nem dolgoztak. Dr. Ravasz László foglalkozott behatóbban vele „A gyülekezeti igehirdetés elmélete” c. nagyszabású munkájában (Református Egyházi Könyvtár XI), azonban ő is inkább csak markáns körvonalait vonta meg a magyar református prédikáció történetének. Őt követte a szerző azoknak az igehirdetési irányoknak élesszemű megfigyelésében és megállapításában, amelyet prédikáció irodalmunk legforrongóbb korszakára (1780—1848) vonatkozólag tett.

A magyar református igehirdetés történetének a megírására legelőször Tóth Ferenc hívta fel a figyelmet (1802). Felhívásának

hatvankét esztendő múlva mutatkozott hatása a Tóth Mihály debreceni theol. tanár művében. („Magyar protestáns egyházzsónoklat történelme.” Első kötet. A reformációtól kezdve a XVII. század végéig. Debrecen, 1864. Tóth is református prédikáció irodalmat ad tulajdonképpen, mert hiszen a XVI. és XVII. századból, az egy *Zvonarics Mihályt* kivéve, ág. ev. magyar igehirdetőket nem igen találunk. A Tóth Mihály könyve elismerésreméltó kísérlet, de a maga idejében sem volt kiváló és kimerítő sem tartalmi, sem methodikai tekintetben. Egész sereg íróprédikátor kimaradt belőle, többek közt olyan jeles írásmagyarazók és szónokok, minők: Beythe István, Milotai Nyilas István, Batai B. György, Kecskeméti A. János, Báthori Mihály, Kabai Bodor Gellért, Diószegi K. István, Debreceni Ember Pál. Hiányai mellett mégis tájékozott bennünk a reformáció első két századának igehirdetéséről, főként, ha kiegészítésül hozzávesszük a *Szilágyi Ferenc* szakszerű ismertetését (Figyelmet érdemlő egyházi s irodalomtörténeti monografia. Prof. Egyh. és Isk. Lap, 1864. 1459. s. köv. l.) és a Ravasz László nagyvonalú áttekintését. Ezért és mivel a XVI. s részben XVII. század prédikáció irodalma a magyar irodalomtörténetnek is tárgy, Rác Béla ezt mellőzi és a kérdés kidolgozását a kevésbé ismert s irodalomtörténeteinkben teljesen ignorált két századi (1711—1914) prédikációkra korlátozza, de csak a homiletikai igehirdetéssel foglalkozik, a liturgikus beszédek kizárja témája köréből.

Művének megjelent I. kötete a felvett korszak első időszakát (1711—1848) öleli fel és két nagy részre oszlik. Az első a téma megvilágítása, a másik annak feldolgozása. Az első mintegy elméleti megalapozása a műnek, főként felerészében (1—17. l.), ahol a téma fontosságáról, szempontjáról, körülhatárolásáról, a megoldására vonatkozó kísérletekről és forrásairól szól a tárgy alapos ismeretével és olyan elgondolással, amely dícséretes készületségre mutat. Nagyon helyesen hangsúlyozza a téma kiváló jelentőségét és hogy mennyire szükséges a magyar református prédikátori termékeknek tudományos alapon álló, történelmi feldolgozása. Míg a magyar katolikusok közül már hárman is foglalkoztak igehirdetésük történetével, — holott az fontosságban nem vetekedhetik a reformátusokéval, addig, mint fentebb említettük, nálunk ez a mező mindekkoráig csaknem parlagon hevert. Rác tisztában van azzal is, hogy milyen szorgalmat, odaadást, milyen mély belátást és széleskörű ismeretet kíván a téma feldolgozása. Aki erre vállalkozik, ismernie kell annak történelmi hátterét a maga egész teljességében, továbbá az egykorú homiletikai követelményeket, a külföldi és belföldi egyházi igehirdetést, annak nivóját, az igehirdető életét stb. (5. l.) A szerző, kétségkívül, nagy becsúval igyekezett a kívánalmaknak megfelelni s így feladatát megoldani, de hogy mégis vannak hiányai és fogyatkozásai, azt természetesen találhatjuk, mert hiszen fiatal

lon. pár évi kutatás, tanulmányozás és tapasztalás után jóformán úttörő munkát végzett olyan széles ugaron, amelynek kellő megművelése évtizedek fáradhatatlan szorgalmát igényli. Így is bámulnunk kell azt a lankadatlan kitartást, céltudatos és áldozatos törekvést, amelyet ez a fiatal ember rövid idő alatt, nagy könyvtárhoz távol levő, elszigetelt helyen (Békésgyulán) munkájával felmutatott. Olyan kezdet ez, amely sok reményre jogosít bennünket. Ha így folytatja tovább, idővel magajándékozhatja irodalmunkat a református ígéhirdetés rendszeres, teljes és kimerítő történetével.

Most még nélkülözzük művében a kor történetének szakavatott ismeretét, a megfelelő történelmi miliőt, a külföldi és magyar ígéhirdetésnek kellő vonatkozását. Forrástanulmányai, bár elég széles körre terjednek, még több kívánni valót hagynak fel. Nem hatolt pl. mélyen a XVIII. század történetébe. Azokon kívül, amiket az egyháztörténelem nyújt erre vonatkozólag, alig olvasott valamit. Pedig főleg *Marczali Henrik* e kort tárgyaló nagy művei (Mária Terézia. Magyar Tört. Életrajzok. 1891. Magyarország története II. József korában, I—III. k. 1882—88. Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. 1898. A milleniumi nagy történetben) nélkül nem lehet e századról igaz képet nyújtani, aminthogy szerző nem is nyújtott. De még az egyháztörténelmi művek közül sem tanulmányozta a *Csúthy Zsigmond*-ét (Magyar prot. egyháztörténet a szatmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig 1877) és a *Szeremley Sámuel*-ét (Szónyi Benjámint és a hódmezővásárhelyiek, 1890). Hivatkozik olyan politikai pártszempontoktól vezetett és elfogult könyvre, minő a *Hentaller Lajos*-é (Sérelmeink a Habsburgok alatt), ellenben nem olvasta *Grünwald Béla* művét (A régi Magyarország, 1711—1825), mely tendenciózus volta mellett is e kor szellemének megismeréséhez szinte nélkülözhetetlen. A XIX. század reformkorszakához pedig a Milleniumi Történeten kívül *Horváth Mihály* kitűnő műve (Huszonöt év Magyarország történetéből) adja meg a szükséges perspektívát, amelybe a prédikátorok szellemi képét is be kell illeszteni.

Még fontosabb a külföldi prédikátorok és ígéhirdetési irányok ismerete annál a hatáznál fogva, amelyet a magyar ígéhirdetésre kétségtelenül gyakoroltak, amint azt Rácz is hirdeti (149. l.). Gondolunk itt elsősorban Németországra és Hollandiára, ahová jártak főként theologus ifjaink egyetemekre. Ha nézzük a Rácz könyvében tárgyalt prédikátorokat, látjuk, hogy feltűnő nagy számban látogatták a göttingai egyetemet. Lehetően, hogy ott hatalmas instinctust ne nyertek volna. Kutatnunk kell tehát, kiknek a szellemét és tanítását szívták magukba. Látjuk, hogy e korban ott a forróvérű ifjúságot wolffianus racionalista theologiai professzorok: *Michaelis*, *Less*, *Planck* stb. ragadták magukkal. Ne csodálkozzunk tehát, ha racionalis eszmékkel telítve jöttek haza ifjaink s lelkeszi álláshoz jutva, ezeknek

adtak hangot prédikációikban. Itt külön tanulmány tárgya, hogy milyen átalakuláson ment végbe magyar talajon és szellemben a német racionalizmus. Felette érdekes és nagyjelentőségű témák ezek, melyeket Rácz pusztán csak megérint. A francia *Jurieu* és *Saurin* is hatással voltak a magyar prédikátorokra. Ez a hatás bizonyosan Hollandián s az ott tanuló magyar ifjakon át jött hazánkba, mert ezek a nagyhírű, elűzött hűnotta prédikátorok Hollandiába menekültek és ott hozták lázba prédikációikkal az embereket. *Himlopen*, hírneves holland prédikátor hatására Szikszay Györgynél ifj. Szabó Aladár könyve után (Sz. Gy. élete és munkássága) mutat reá a szerző.

Ígéhirdetőink életére saját, vagy kiadóik följegyzésein kívül főforrása *Szinnyei József* lexikális nagy műve volt (Magyar írók élete és munkái). Ez helyes, de sajnálni lehet, hogy emellett még nem forgatta az *Új Magyar Athénást*, amely az egyes írókra közeli ismerőseiknek és rokonaiknak tollából sok olyan érdekes és értékes jellemvonást örökít meg, ami prédikatori képöknek kidomborításához is hozzájárul. A prédikátorok életjárának közlését illetőleg én más eljárást követtem volna, mint a szerző, de erről később szölok.

Rácz azt mondja, hogy „a református gondolkodásban tulajdonképpen csak egy sákramentum van: az Ige, hanem ez kétféle: *audibile et visibile*.” Képzett theologus előtt ez nem lehet feltűnő, de általában, bővebb magyarázat nélkül, mégsem tanácsos hangoztatni. Tudvalevő, hogy a múlt század közepén Németországban milyen harc keletkezett e kérdés körül (Kliefoah és társai), amikor az Igét sacramentummá tevők ellen azt a vádat emelték, hogy a protestantizmusba a kath. sacramentalis egyház és papság fogalmát viszik be, mert az ígéhirdető lelkész ilyen módon sacramentum-közlő, holott voltaképpen testamentum, azaz bizonyosságtevő. Az Igét tehát úgy tekinthetjük, mint isteni testamentumot, amelyben az Atya a maga végakarát nyilvánítja ki. Ez az akarat az ő örök kegyelmén nyugszik s a Krisztusban, mint evangelium jelentkezik az emberek előtt. Az ígéhirdetés tárgya ilyen módon az evangelium, amelyet átadás végett bíztak a prédikátorokra. Ennek igazságáról, hatalmáról, szellemi erejéről kell nekik tanubizonyosságot tenni s így ők isteni bizonyosságtevők. Megfelelőbbnek tartom az ígéhirdetés tárgyára vonatkozólag ezt a megállapítást, mint amit a szerző mond, hogy t. i. az ígéhirdetés tárgyát ebben az egy szóban fejezhetjük ki: a Krisztus (12. l.). Igaz, a Krisztus, de nem egyedül. Ahogy Ravasz László bölcsen írta: nem lehet hirdetni a Krisztust Isten nélkül és az Istent Krisztus nélkül. Egyébiránt a szerző vallja, hogy az ígéhirdető evangelista és bizonyosságtevő, tehát helyes úton jár.

Rácz szerint az ígéhirdetés lényege az apostolkodás (11. l.). A lényegnek ez csak egyik oldalára mutat, de kétségtelenül a legfontosabbra és ha egy szóban óhajtuk a lényeget tömöríteni, ez a legalkalmasabb. Az apostol Isten követe, aki hirdeti az ő

üzenetét. Nem lehet tehát eléggé hangsúlyozni a prédikátor személyiségét. Az igehirdetés két alkotó része: az evangéliumi igazság és a prédikátor személyisége. Az isteni igazság emberi szellemén, emberi személyen keresztül hat. Ezért kell alaposan megismerni ezt a személyt s ezt a szellemet. A prédikátorok életében ennél fogva nem a külső életviszonyokat kell nézni, hanem a lelket, a szellemet. Ezt nem látom a szerző életrajzaiban, amelyek csak külső életkeretet tüntetnek fel. Igehirdetésük jellemzésénél így keressük némileg pótolni ezt a hiányt.

Ki kell emelnünk azt a magas felfogást, amely a szerzőt műve megírásánál vezette. Úgy fogta fel dolgozatát, mint hivatást és kötelességet. Fel kell tárunk — úgy mond — kultúrjavainkat, melyekre mai nagy nemzeti tragédiánkban föl lehet építeni a magyar jövőt. Trianon, ez új mohácsi vész után, új reformátorokra, nagy prédikátorokra van szükség, akik ott folytatják a munkát, ahol az ősök elhagyták. Rácz — mint szárnyaló szavakkal mondja — dolgozatával egy lehetet vegyít a jövő diadalmas himnuszába. Szeretjük az ilyen magasba törő, fiatal, friss, lobogó lángot, amelynek nemcsak elhúnyó fénye, hanem maradandó parazsa is van.

Az általában helyes nyomonon járó és érdekes gondolatokat felvető, fundamentális bevezető részt a téma forrásainak megnevezésével s ezzel kapcsolatban a református homiletikai és prédikáció-irodalom részletes bibliográfiájával zárja be a szerző. Az igehirdetés anyagának elsődleges forrásai a nyomtatásban megjelent művek, másodlagosak a könyvészeti munkák, nekrológok, összefoglaló feldolgozások, egyházak, egyház-megyék és kerületek történetei, intézkedései, korrajzok stb. Mindebből látható, hogy mekkora munkával járó feladat egy olyan monografia megírása, aminőre Rácz vállalkozott. Olyan apparátust kíván ez, aminővel még a szerző sem időbeli, sem helyzetbeli állapotánál, sem képességeinél és eszközeinél fogva nem rendelkezhetett. Ismétlem, hogy az idő, a helyzet és a kezdet nehézségeivel küzdve becsületen, derék munkát végzett. A bibliográfiát hangvászorgalommal állította össze és tudományos módszer szerint teljes könyvészeti leírást igyekezett adni. Azt azonban nem helyeslem, hogy *néhol* a könyvek árát is megemlíti. Ez üzleti dolog és nem tartozik a bibliográfiához, különben is nem mindenütt szól róla, ahol a címlapon található, tehát hézagos. Előbb az önálló prédikációs köteteket és füzeteket sorolja fel, azután a folyóiratokat és gyűjteményes vállalatokat, végül az elméleti irodalom anyagát. Azt hisszük, hogy nemcsak magának a szerzőnek, hanem irodalmunknak is szolgálatot teszünk, ha az általunk észlelt hiányokat felsoroljuk. Az *önálló prédikációs kötetek* közül kimaradt: 1. Szász József: Kathedrai beszédek. Kiadta Szász István. Marosvásárhely, 1836. 2. Főnyi Sámuel: Kathedrai eredeti munkák. 1867. 3. Tompa Mihály: Alkalmi és közönséges egyházi beszédek (Tompa M. reliquiái II). Sajtó alá rendezte

S. Szabó József. Budapest, 1901. 4. Jancsó Sándor: Egyházi beszédek hírnevesebb külföldi egyházi szónokok nyomán. 5. Szalóczy Pál: Galas Theophil vasárnapról-vasárnapra. Rövid elmélkedések az év minden napjára és ünnepeire. Bpest 1908. — *A Szép Lajos* Adalékaiból (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1896) kiteszöveg: 1. Péterfi Sándor 3 kötet 1862, 1867, 1869. 2. Szondy Béla bibliamagyarázatai 2 köt. 1884, 1885. Ugyancsak a bibliamagyarázatok közül: Antal Géza — van Oosterzee: A heidelbergi káté 52 egyh. beszédben. Pápa 1902. — *A prédikációs füzetek* felsorolásában már tetemes hiány mutatkozik. Itt szinte lehetetlen is egy embernek teljes számot nyújtani. Ezek leginkább alkalmi, főként lelkészbeköszöntő és kibúcsúzó beszédek, miknek a száma légió s összeszedni őket sisifusi munka. Amely hiányokat én, szintén távol a kutatásra alkalmas nagyobb könyvtáraktól, innen-onnan a Rácz könyvének tanulmányozása közben összeszedtem, im ezek. Először a Szép Lajos fentebb említett és a szerzőtől is hivatolt Adalékaiban 59 olyanfüzetes kiadásban felsorolva, amely a Rácz művében nem található. Kár, hogy ezek után nem kutatott. Az én kutatásaim nyomán még a következőkkel egészíthetem ki a hiányokat: 1. Budai Ézsaiás: Kedves öröme és reménysége a hív alattvalóknak I. Ferenc születésének és a Habsburg-ház 300-dos uralkodásának ünnepén 1828. 2. Kovács János. A kijelentés, mint hordozója a szellemi szabadságnak. Papavatáskor 1841. 3. Ferenczy József: Beköszöntő egyházi beszéd. Sárospatak. 1830. 4. Pap Gábor: Lelkeszi székfoglaló beszéd. Révkomárom 1879. 5. Pap Gábor: Lelkészatvási beszéd. Révkomárom. 1880. 6. Görömbei Péter: A zászló, mint győzelmi jelvény. A szerencse változandósága 1880. 7. Czinke István: Bánat az örömben. Beköszöntő egyházi beszéd. 1882. 8. S. Szabó József: Három talizmán. Beköszöntő egyházi beszéd. Karcag 1890. 9. Czinke István: A galamb és az olajfalevél. Az 1791. XXVI. tc. 100 éves örömmünnepére. 1891. 10. U. ó.: Isten országa. Rimaszombat 1896. 11. U. ó.: A magyarok Istene. Millenniumi beszéd. Rimaszombat. 1896. 12. U. ó.: Isten országa és a felekezetek. Rimaszombat. 1900. 13. Csiky Lajos: A biblia vasárnapján. Egyházi beszéd elő- és utóimádsággal. Debrecen 1904. 14. Dombi Lajos, Papp Lajos: Beiktató és beköszöntő beszéd. Lugos. 1905. 15. Hajdú Péter: A hazaszeretet a keresztyénség gondolkodásánál. Egyházi beszéd elő- és utóimádsággal. Nyiregyháza 1906. 16. Csomasz Dezső: Lelkészatvási beszéd. 17. Dr. Eröss Lajos: Mózes és a Krisztus. Székfoglaló egyházi beszéd. Elő- és utóimádsággal. 1908. 18. Imák és beszédek, melyek Eröss Lajos püspökké történt beiktatása alkalmával 1908 november 17-én tartottak. 19. Lencz Géza dr. Szabadság napján. 20. Dr. Szabó Aladár: A keresztyén egyház eszményképe. Beköszöntő beszéd. 21. Uray Sándor: Két egyházi beszéd. I. Lelkészatvási. II. Beköszöntő. 22. Bokor Márton: Beköszöntő egyházi beszéd. 1913. 23. Olajos Pál: Eltávozás Isten akaratára. Kiköszöntő

egyházi beszéd és imák. Miskolc 1908. 24. 24. Farkas István : Beköszönő ima és egyházi beszéd. Miskolc. 1912. 25. Olé Sándor : Az én eszményképem. Beköszöntő egyházi beszéd imádsággal. Pápa 1913. Mindez azonban csak egy, talán kisebb, része a Rác könyvéből kimaradtaknak. Érdemes munkát végezne, ha az elérhető teljességig tovább folytatná a bibliográfiát. Azt is meg kell említenem, hogy célja ellenére több halotti (temetési) beszédet beiktatott a sorozatba.

A prédikációs folyóiratok közül nem vette fel a Kálmán Dezső és Lágler Sándor által szerkesztett *Protestáns Papot* talán, mert közös prot. folyóirat volt, de éppen ilyen közös gyűjtemény a Révész János és Soltész Elemér *Igehirdetője* is, amit már ott látunk a sorozatban. A homiletikai irodalomból nem mellőzhető *Gáthi István* : Oratoriája. (Sárospatak 1828) és *Zsarnay Lajos* : Paptana (Sárospatak 1857), de főként *Csiky Lajos* : Egyházzónoklattana (Debrecen 1914), mely, bizonyosan, tévedésből maradt ki ; ugyanígy elfeledte Rác beiktatni *Dr. Ravasz László* többször említett és tőle is irányítólag felhasznált homiletikai művét is.

A mű második része : a téma feldolgozása. Itt mutatja meg tulajdonképpen a szerző a maga erejét, képességét, önálló gondolkodását és ítélezését. Helyesen osztja fel és tárgyalja az igehirdetés történetét két főkorszak szerint ú. m. az első 1711—1791-ig az igehirdetés hanyatlásnak, a második 1791—1848 az igehirdetés megújulásának a korszaka. Előbb a korokat jellemzi röviden, azután sorra veszi az önálló köteteket író eredeti, fordító, átdolgozó prédikátorokat, prédikációs folyóiratokat, gyűjteményes vállalatokat, az elméleti irodalmat, végül rövid összefoglalást ad. Föltétlen dicsérettel kell kiemelnünk azt a lelkiismeretes gondot és fáradságot, amellyel szerző a prédikációs köteteket áttanulmányozta. Ezek jellemzését, kritikáját eredeti felfogással, mindenütt autopsia útján végzi. Jellemzései lényegbevágók, kritikája többnyire kemény, sokszor frappáns, de nem egyszerű fiatalos hévből és elhamarkodottságból eredő, ami korával együtt jár. Az igehirdetők megítélésében a következő szempontok vezérlik : Főmotívum a theologiai, de a történelmi és irodalmi vonatkozásokra is tekintettel van (10 l.), s igyekszik a prédikátorokat saját korukból, nem a történelmi keretből kiszakítva ítélni meg (5 l.), a korszakot pedig önmagában nézni, nem a maga vagy a mások szemüvegén át, tehát nem a mai felfogás szerint (90 l.). A forma közömbös dolog (12). Egészben véve okos elvek és szempontok ezek, csak a keresztülvitelük jár sok nehézséggel. Először is a theologiai szempont nagyon tág. Dogmatikát prédikálni pl. a szerző sem tartja helyesnek és elítéli az ezt tevő Nádudvari Pétert, aki „theologusokat akart nevelni és nem keresztény személyiségeket“, „összetévesztette az eszközt a céllal és evangelium helyett theológiát adott.“ (56 l.) Íme így jön ellenkezésbe a szerző önmagával. Tehát nem a theologia, hanem az evangelium szempontjából kell megítélni az igehirdetőket. A prédi-

kátoroknak saját korukba való behelyezése és igehirdetésüknek ilyen szempontból való elbírálása is egyike a legnehezebb feladatoknak. Itt egy kitérőt főszempontból nem egyszer engedményeket kell tennünk a kornak, ha igazságtalanok lenni nem akarunk. A szerzőt is mereven keresztülvitt vezérlő motívuma viszi némelykor méltánytalan ítékezésbe. Például a racionalista moralprédikátorok, koruk szempontjából, nem ítéleendőek el felettébb. Az a kérdés, hogy etikájuk pogány-e vagy keresztényen.

Messez mennek máris hosszúra nyult ismertetésemben, ha a műben részletesen tárgyalt minden egyes prédikátort (39-ről van szó) sorra vennék s előadnám a szerző jellemzéseire észrevételeimet. Némely hibáktól és hiányoktól eltekintve általában egy tartalmas és pallérozott talentum gondos és lelkiismeretes tanulmányozásának kétségtelenül szép eredménye az, amit e mű a téma feldolgozásában felmutat. Munkájának értékét még növelte s magának is bővebb okulást szerzett volna Rác, ha a prédikátorokra vonatkozó egykorú ismertetéseket és bírálatokat az időszerű folyóiratokban és lapokban felkutatta, átnézte és művében jelezte volna. A világi sajtó mellett a tárgyalt korszakot illetően a Prot. Egyh. és Isk. Lap első évfolyamait (1842—48) kellett volna különösen megtekintenie. Egy pár helyen e részben is látunk nála némi törekvést. A vonatkozó irodalom minél behatóbb ismerete nemcsak a tisztánlátás, a pontosság és teljesség, de az egyoldalúság lehető elkerülése végett is szükséges.

Rác a kéziratban lévő prédikációkra is kiterjesztette figyelmét. Ezek — szerinte — több tekintetben még a nyomtatásban megjelent beszédekénél is jellegzetesebbek igehirdetésünk történelmére nézve (17). Ha nem is osztjuk mindenben ezt a véleményt, valljuk mégis, hogy a nagyszámú kéziratok prédikációk megérdemlik a velük való foglalkozást. De ezeknek felkutatása és feldolgozása hosszú időt és több embert kíván. Ahol még magánkezekbe vannak, elkallódásukat kikerülendő, mindenekelőtt közkönyvtárak és levéltárak biztos oltalma alá kellene azokat helyezni, mert csak így lehetnének idővel tanulmányozás tárgyai. „A hozzáférhetőség lehetősége szerint, szerény kezdet gyanánt“ felemlít a szerző közülök néhányat (74, 143 l.).

Egy pár jegyzet arravaló figyelmeztetésül, hogy a szerző kellő körültekintést és óvatosságot tartson szem előtt kijelentéseiben és kifejezéseiben. Azt mondja, hogy „e korban (1711—91) alkalmazták először a *cuius regio illius religio elvét*“ (51 l.). Szekfű Gyula azt bizonyítgatja, hogy ez a reformációval egyidős, de kétségtelen, hogy a XVII. században az ellenreformációval lépett be erőszakkal és kíméletlenül történelmünkbe. „Hol erőszakoskodni nem lehetett — írja másutt Rác (51. l.) — ott simán pumpolták a reformátusok erejét, előljárt ití a *tehetséges gyalogsátán : Mária Terézia*“. Így írhat egy irányzatos politikus, de nem egy higgadt, objektív historikus. Nádudvari Péter „a

római vallással szemben itt-ott csipkedő, ironikus, de ez nem a kicsinek a nagyobbal szemben álló irigykedése, hanem a lelki fölény széles sajnálkozása az együgyűség felett és a becsületesnek mély megvetése a gazsággal szemben“ (55. l.). Efféle erős kifejezések nem szolgálják a méltányosságot, amire mindenkor törekednünk kell. A helytelen *irodalmár* szót több helyen használja (59., stb. l.) a szerző. „A megölt ember teteme tekinthet oly fölényesen a gyilkosra, mint amilyen lenyűgöző passzivitás árad a Göböl szavából“ (59. l.). Ez úgy tartalmilag, — mint a kifejezés módjánézve kifogás aláesik. Bizarr. Máshol azt mondja Göbölről (77. l.), hogy artikulás helyen (Kecskemét) lelkészkedett. Dehogy, a töröktől visszafoglalt területeken nem voltak artikulás helyek. — Végh Jánost szinte elítéli, hogy „prédikációit cseh nyelven írta magyar ember létére“ (75. l.). De hiszen tudja, sőt a cseheknek szemőkre is hányja, hogy Végh egyike volt azoknak a derék magyar református papoknak, akik életüket szánták arra, hogy az elnyomott cseh reformátusokat nyomorúságukból kiemeljék, tehát érthető, hogy magyar létére cseh nyelvű prédikációkat adott ki. „Még S. Szabó József is beleesett abba a tévedésbe“ — írja (76. l.) —, hogy Szent Miklósi Timótheust katolikusként tartotta. Igaz, beleestem 38 esztendővel ezelőtt kiadott egyházi dolgozataim előszavában, de a valóságnak megfelelően ez akként helyesbítendő, hogy tévedésemet később észrevettem és a Debreceni Lelkészi Tár első kötete elé írt előszóban kijavítottam. — „Nem tartjuk Diószegit — mondja Rácz — az igehirdetés terén *csak iparosembernek*“ (104. l.). Kemény és Diószegihez nem méltó, sújtó szó. „Mind Tompa édesanyja, mind nagyanyja mély vallásos kedélyű asszonyok voltak, kik Tompára mély hatást gyakoroltak“ (106. l.). Meg nem foghatom, honnan vette ezt Rácz, mert T. nagyanyjáról semmitsem tudnak életrajzírói, anyja pedig meghalt, amikor T. még csak ötéves volt s így reá hatással nem lehetett. Ugyancsak Tompáról írja: „A magunk részéről azt mondjuk: a pap nem sok hasznát vette a költőnek, de a költő sokat nyert a pap által“. Az első állítása igaz, mert a T. prédikációin kevésé, vagy sehogyse látszik a költői képzelet és dísz (nem hátrányára), a második állításával azonban ellenkezőt hirdetnek az irodalomtörténészek, azt t. i. hogy T. papsága ártott költészetének. — Nem értem, mikor azt mondja Rácz, hogy a XIX-ik századbéli liberális igehirdetési irány „a *későbbi szabadkőművességhez* a racionalismushoz is sokkal közelebb állott“. (119. l.) Hiszen a szabadkőművesség nem későbbi, hanem jóval előbbi; tehát vagy nem jól fejezte ki magát, vagy tévedett.

Befejezésül ebben foglalja össze a tárgyalt korszak prédikáció-irodalmára vonatkozó kritikáját: „Nem lehetünk elragadtatva igehirdetésünk pozitív eredményétől“. (150. l.) Ha elragadtatva nem is, meglepődve sem? Szigorú ítélkezései azt mutatják, hogy így sem. Okát azonban nem helyesen keresi Rácz

a lelkészek „sárig megalázott“ életében s a hivatásukon kívüli foglalkozásokban, (fűvészkedés, fizikai kísérletezés, költészet) mik elvonták őket az igehirdetés odaadó teljesítésétől. Ez utóbbiak csak tisztességüket és tekintélyüket növelték prédikátorainknak, s a papi hivatásnak sem voltak éppen ártalmára. Nagyon egyoldalúvá tennék a papi munkakört, ha a tisztességes és hasznos tudományokat, ha még a költészetet is kizárnánk onnan. Különben is olyan elenyésző csekély az ezekkel foglalkozók száma, hogy tőlük ugyan teljes erejében és hatalmában fejlődhetnének prédikáció-irodalmunk.

A mű stílusa olyan, mint amilyet az értelmes, folyékony magyaros, tiszta értekező próza megkíván. Nincs benne cikornya, frázis, szóvirág. Szinte csodálni lehet, hogy fiatal szerzőjét olykor el nem ragadja temperamentuma. Néhol azonban a szabatoság hiányát észleljük és bizonyos egyenetlenséget találunk. De nem tudjuk, hogy a szerzőnek, vagy a nyomdának rójjuk-e fel ezeket, mert annyi és oly hihetetlen sajtóhibát, mint amennyi és amilyen ezt a könyvet ékeltenti, én még nyomdatermékekben nem láttam. — A szerző hátul egynehányat kijavított, de megszámlálhatatlan maradt még benne.

Rácz Béla munkája iránt legvégül is meleg elismerésemet nyilvánítom. Egyházi irodalmunknak kétségtelen nyeresége s a jövőre nézve nagy remény és biztató ígéret. Nekem egyénileg, külön is végtelenül jóleső öröm, hogy amiért ifjúságomban 38 évvel ezelőtt felbuzdultam s amit akkor nyomatékosan hirdettem és óhajtottam, azt most íme e műben jórészt megvalósítva látom. A legnagyobb érdeklődéssel várom az asszálnezek s néz, azt hiszem, velem együtt minden református ember, aki multunkat és irodalmunkat becsülni tudja, a könyv második kötete elé, mely az 1848-tól 1914-ig terjedő református igehirdetés történetét fogja tárgyalni.

Cegléd.

S. Szabó József.

Farkas Pál: A buddhizmus etikája a negyedik nemes igazság alapján. Vallástörténeti tanulmány. Debrecen, 1932. Theológiai tanulmányok. Szerkeszti Csikesz Sándor. 23. szám. 90. l.

Szerző e tanulmány alapján az aberdeeni egyetemen Doctor of Philosophy képesítést nyert, tehát már ez a körülmény is mutatja, hogy komoly dolgozatról van szó. Az első lapon Körösi Csoma Sándor halhatatlan emlékét apostrofálja, ami újabb bizonyítéka annak, hogy nagy elődök nyomdokain nemes elszántsággal akar továbbhaladni. Végül a buddhizmus köréből választott témát magának, ami époly hálás, mint nehéz feladat, hálás, mert nálunk még az egész mező majdnem parlagon hever, tehát bármit írunk is róla, némileg az újság ingerével hat, de nehéz is, mert sok mindent kell megfogni, hogy tudós tanulmányban úgy hozhassuk közel közönségünk megértéséhez, hogy az kívós és mégis közzérhető legyen és maradjon. Ehhez járul még az is, hogy idehaza a kérdés kutatásának a legtöbb helyen

nincsenek meg az irodalmi feltételei és segéd-eszközei. Mindezt meg kell állapítanunk, ha értéke szerint akarjuk méltányolni Farkas Pál époly szokatlan, mint tartalmas dolgozatát. Ha szerzőnek nem lett volna rá módja, hogy a buddhizmus tanulmányozásának igazi hazájában foglalkozzék e kérdéssel, bizonyára sem lelkesedése, sem érdeklődése nem tudta volna képessé tenni arra, hogy mindenben irodalmi színvonalon álló monografiát írjon a buddhizmus egyik legértékesebb kérdéséről. Míg így a megfelelő környezetben és hatások alatt — a képessége meglévé hozzá — magyar szívóssága és lelkesedése méltó gyümölcsöt termett. A kérdés, mellyel foglalkozik, Buddha tanításának a befejező része, a négy nemes igazságnak az útja. Tudni kell ugyanis, hogy Buddha benaresi predikációjában négy nemes igazságról beszél, ezek közül az első a vágyakozás szűlté szenvedés megismerése, második a szenvedés keletkezésének az ismerete, harmadik a szenvedés megszüntetésének az ismerete s végül a negyedik a szenvedés megszüntetésének az útja. Ez út a buddhizmus erkölcsstanát tartalmazza. Az út részletezését Buddha ugyancsak a benaresi predikációban végzi el s azt a helyes hit, a helyes elhatározás, a helyes beszéd, a helyes magatartás, a helyes életmód, a helyes törekvés, a helyes szemlélődés és a helyes emlékezés nyolcas nemes útjának nevezi. Szerző dolgozata tehát ez útnak minden részletében való megvilágítása, tudós kommentárja akar és tud is lenni. Meg kell dícsérnem mindenekelőtt helyes thema választásáért: a mi közönségünk szellemi világától meglehetősen távol eső buddhizmus iránt jobban nem lehetett volna érdeklődést kelteni, mintha azt mutatjuk meg belőle, hogy a Buddha követő hogyan juthat el a megváltás amaz állapotába, melyet a mester Nirvanának nevezett. Nevezetesen ez módot adott szerzőnek arra, hogy mindarról elmélkedjék, ami a buddhizmus tanításából ezzel összefügg és tájékoztatót nyújtson a Buddha ismereti rendszere centralis kérdéseiről is. Egyben lehetőséget nyújt bárkinek a keresztyénség váltság hirdetésével való sikeres összehasonlítására. Módomban volt szerző dolgozatának forrás-kritikai analizisét is elvégezhetni s ez ellenőrző munka alapján megállapíthatom, hogy mindazt használta és adja, amit egy ifjú tudós embertől méltán el lehet várni. Megállapítom továbbá, hogy az eredeti forrásokig nyúlt vissza. S ha itt-ott némely dolgot bővebben is részletez, mint ahogy szükség volt rá, másutt meg szűkszavúnak bizonyul súlyos kérdésekben, ez még az első kezdet szokatlan mértéktartása és nem a tárgyval való ismeretlenség megnyilatkozása. A feldolgozó irodalom is, melyre támaszkodik, bőséges s alig hiányzik belőle valami fontosabb. Nem látom idézve azonban Schmidt J. érdemes művét a buddhizmusról, holott megállapításom szerint szerző e műből fontos indításokat merített s néhol okfejtésére is támaszkodott. Elismerőknek kell lennünk azzal szemben is, ami a miénk. A mű tárgyvaló része jobban sikerült, mint a

bevezető fejtegetések. Hiszem, hogy ha most fogna hozzá szerző a kérdés írásbaöntéséhez, az 1—11. l. fejtegetéseit másképp adná, mint műve jelen alakjában. Általában a munka szerkezetén némi változtatás elférne s a bevezetés anyagát némileg másképp lehetett volna összeválogatni. Megdícsérem szerzőt, hogy a buddhizmus váltságútja leírásánál bőven utalt öszövétségi paralellekre, ami kutatása értékét csak fokozza. Remélem, ha Általános Vallástörténetem II. kötetét rövidesen megjelenik, annak a buddhizmusra vonatkozó fejtegetései szerző munkájának közérthetőségét még inkább fogják fokozni és mindenki előtt nyilvánvalóvá teszik, hogy szerző kiváló munkát végzett s törekvése és kutatása minden elismerést megérdemel. Szívvel kívánom neki, hogy a megkezdett úton tovább juthasson előre s a megfelelő eredeti nyelvismereteket is idővel megszerezvén, nőjje ki magát hazánkban a buddhizmus legkiválóbb specialistájává. — Ehhez megvan a tehetsége, csak erős akarat és szorgalom kívántatik hozzá, mint amilyen Kőrösi Csoma Sándornál volt, ki magyar étére a tibeti buddhizmus első tudományó ismerőjének bizonyult szerzte a viláon.

Dr. Varga Zsigmond.

Gyurátz Ferenc életrajza (1841—1925). Írta: D. Payr Sándor nyug. egyetemi tanár. Kiadja a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületi Lelkészegek Egyesülete. Műmelléklettel és a szövegbe nyomott 50 képpel. Sopron, 1931. 8-rét. 392 lap.

Gyurátz Ferenc az egyik legkiemelkedőbb alakja volt a századvég evangéliumi magyar protestantizmusának. Ha püspöki tisztet nem viselt volna, akkor is ott emlegetnők a nevét egyházának és az egész magyar evangéliumi keresztyénségnek legnagyobb alkotó munkásai közt. A kőszegi nőnevelőintézet, amelynek létrehozásába nemes férfi-munkájának egy jó részét belefektette, épügy hirdeti emlékezetét, mint számos, máig hézagpótló irodalmi műve, különösen történelmi és liturgikus dolgozatai. De alkotásaihoz egészen méltó személyes jelleme is. Már ifjúságában „istenes Gyurátz“-nak hívják társai, egy kis enyhe csúfolkodás mögé őszinte hódolatot rejtve mély, tiszta és színleletlen evangéliumi kegyessége, szeplőtelen erkölcsi élete iránt. A szegény büki „faragó ember“ fia, amikortól fogva szakít katonai álmaival s élethivatását az Ige és az Anyaszentegyház szolgálatában találja meg, törhetetlenül dolgozik, tanul, ír és fáradhatatlan a szolgálatban késő vénységig, jóformán halála napjáig. Hiába árnyékolta be pályakezdését sokáig a keserves nélkülözés, amellyel aztán az 1917-ben nyugalomba vonult agg püspöknek a nemzeti katasztrófa legsúlyosabb éveiben újra — szinte szívtettépő módon — küzdenie kellett; hiába volt a testi egészsége a neki jutott kivételesen hosszú életkor mellett is csodálatosképen folyvást gyöngye és kínosan változó: mindez tetterejét és kötelességérzetét nemcsak nem lohasztotta, hanem tán még jobban sarkalta. Egészen bámulatos

tevékenységet bírt kifejtteni: mozgékonyága egyházkormányzásában, termékenysége és készsége igehirdetésében — amikor pedig akárhányszor betegen kellett magát vonzolni — minden idők evangéliumi egyházvezetői előtt példaként állhat, az ő korában pedig még ritkább jelenség volt, mint mai napság, amikor már a köztudatban is benne van többé-kevésbé (nem úgy, mint még a Gyurácz idejében), hogy az egyházkormányzás súlypontja is csak ugyanaz, ami a pázs-lorság: nem az iroda és a gyülesterem, hanem a személyes érintkezéssel és folytonos szolgálattal tolmácsolt élő Ige „polymerős kai polytropós” (Héb. 1:1) hirdetése. Szakadatlan lázas munkában eltelt élete — és itt a „lázás” szó nemcsak képlegesen veendő, mert Gyurácznál a legközönségesebb dolog volt még öregségében is lázas betegen végezni testi törődéssel is járó kemény szellemi munkát! — mégis a legszebben harmonikus élet, ami csak részébe juthat keresztényen lelkipásztornak. Valami végtelenül megnyugtató nyájas, tiszta életderű lebeg az egész pályája fölött, amely a maga kevés dátummal elmondható állomásai és egyszerű keretei között mégis tele volt zaklatott mozgalmassággal. Forrása ennek a derűnek kétségtelenül az ő sugárzóan kedves, közvetlen, szerény egyénisége is és rajta keresztül bizonyára a dunántúli magyar protestáns lelki típus is, amely háromszáz esztendőn keresztül tanult lázongás nélkül szenvedni, mosolygó alázattal és mégis férfiasan tűrn, s közben a hit cselekedeteivel még nagyokat alkotni is — de legmélyebb forrása ennek a derűnek mégis a Kereszt bölcsessége, amelyet Gyurácznak bő alkalma volt gyermekifjúságától aggastyán koráig egyre mélyebben megtanulni s amelyről való bizonyágtétele soha sem volt ingadozó.

Ennek az istenemberének bizonyágtévé életét adja élénk a Payr Sándor könyve, egyik legnagyobb érdemű veterán egyháztörténészünknek ez a legújabb nagy dolgozata. A nyugalomba vonult, de fiatalos lelkesedéssel és töretlen szellemi energiával dolgozó szerzőnél soha senki hivatottabbán meg nem írhatta volna a Gyurácz életét. Hiszen, mint pápai fiú, Gyurácznak valóságos lelki gyermeke, később éveken át nagyon kedves püspöki titkárja s mindvégig egyik legbizalmasabb embere volt. Tehát egészen kivételes mértékben megadatott neki a Gyurácz lelkebe való betekintés. Ez a szerencsés körülmény azonban nem tette őt hősével szemben a tárgyilagosságot veszélyeztető módon elfogulttá, — ettől nemes írói önfegyelme és hatalmas történettudományi fegyverzete egyképpen megóvta, — és könyvének sem adott a tulajdonképeni történelmi tárgyalást veszélyeztető emlékirat-jelleget, mert gazdag, személyes emlékein kívül és azokat messze meghaladó mértékben kiaknázza a Gyurácz életének és működésének egész hozzáférhető nyomtatott és kéziratot kútfőanyagát, amelyben első helyen áll és egészen páratlan értékkel bír az ifjúságtól haláláig vezetett, tizenkét vastag kötetre terjedő naplója. A szerző ezt a nagy és értékes anyagot szokott lelki-

ismeretességgel dolgozta föl: a legkisebb részlet sem került el figyelmét, de azért nem vezett el a részletekbe, hanem föltétlenül uralkodva rajtuk és széles kortörténeti keretbe dolgozva bele őket, arányos, kitűnően tagolt és szinte drámailag mozgalmas életképet adott, finom, mondhatni bájos előadásban, nemes tartózkodással, de csak annál kedvesebben csillantva meg itt-ott személyes élményeinek drága zománcát és humorának arany nedűjét. Így igazán nagy-szerűen sikerült könyvet nyújt, kiterjedt és nagyon értékes tudományos és egyéb irodalmi működésének egyik legdrágább darabját, amelynek minden sorából tanulunk és nem egyen könnyezünk, hol síró, hol nevető, de egyképen jóleső könnyezés-sel. A kiegyezés és a világháború közti Magyarországából aprólékos intimitással, hasonló tudományos pontossággal, szabotossággal és a congenialitás hasonló vonzó-erejével egyetlenegy magyar protestáns lelkész életpálya sincsen — még megközelítőleg sem — megrajzolva. Mindössze a Gyurácz keresztényi, teológusi, igehirdetői és páztori gondolkodásának, értékrendszerének egységesebb megrajzolását és kritikai elemzését nélkülözzük. Ezzel a könyv mind tudományos értékben, mind a gyakorlati egyházi életre kiható tanulságaiban — amelyek így is rendkívüliek — igen sokat nyert volna, anélkül, hogy szükségszerűen veszítenie kellett volna lebilincselő szépségeiből.

Payr Sándor a magyar protestantizmus történetírását, mely neki már annyival tartozik, ezzel a művével újfent nem mindennapi hálára kötelezte. Mindnyájunk remény-sége és imádsága, hogy ő is, mint mestere és hőse, Gyurácz püspök, ne csak az első, de majd a második bibliai korhatáron túl is komoly, sőt pótolhatatlan értékeket ter-melve forgathassa még a tollat.

Révész Imre.

Rácz Lajos: Kazinczy és a sárospataki iskola. Debrecen, 1931.

Az elmúlt évben jubileum közt Kazinczy halálának 100 s a pataki iskola alapításának 400 éves ünnepe összeesett. A kettőt összekapcsolja a Tisza-Társaság ez értekezése, amelyben szerző Kazinczynak, a volt pataki diáknak, a pataki főiskolához való viszonyát ismerteti alapos utánjárással. Végigkíséri diákpályáján, részletezi a tanárokhoz való viszonyát. Rácz Lajosnál igazolva látjuk Cicero Cato maior-ának amaz állítását, hogy az öreg kor kiválóan alkalmas tudományos foglalkozásra. Rácz Lajos is a nyugalom éveiben egymás után bocsátja közre nagy munkáit s kisebb, de azért alapos értekezéseit.

Gulyás József

Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1930—31. tanévről. Debrecen 1931. 76 l.

Huszonötödik évkönyve jelent már meg a Református Tanáregyesületnek ezzel a jelen évkönyvvel. Ebből a szempontból jubilál. De e jubileum nem az öröm ünnepe.

Nem vídám szín tükröződik külsején, mert tulajdonképpen gyászol. Az emlékezés ünnepe ül. Az első lapok előtt egy arckép néz ránk, a Dóczy Imréé, akinek az emlékét ünnepli e füzet. 30 évvel ezelőtt alakult meg a Tanáregyesület s Dóczy ezt a 30 éves életet végigkísérte. Nagy szerepéről meleg szavakat olvassunk az elnöki megnyitóban. A többi felolvasás a pataki éveit vizsgálja, majd mint tanárt, azután mint felügyelőt mutatja be. Maga a közgyűlés jegyzőkönyve is megemlékezik róla. (4. sz.) Mi úgy látjuk, hogy Dóczy legszebb emléke maga a Református Tanáregyesület, melyre elmondhatjuk Vörösmarty szavaival:

„Melyet szerze, te légy az erősnek örök jel!”

S az is lesz, mert dacára az elszakításnak, tagjainak száma ma is : 526. A Dóczy örökebe a közgyűlés szavazattöbbséggel Bessenyei Lajost ültette, de a bizalom Borsos Károly mellett is szépen megnyilvánult. **Gulyás J.**

S. Szabó József : Dr. Dóczy Imre emlékezete. Különnyomat a Nagykőrösi Arany-Társaság VI. kötetéből (1930—31).

Kegyeletes megemlékezés e 19 oldalnyi könnyed stílusú kis füzet, mely Dóczynek főleg tanügyi munkálkodását rajzolja, kitérve azonban működésének többi oldalára is. Elől Dóczynek s hitvesének képét adja nagykőrösi éveiből. **Gulyás J.**

Lósy-Schmidt Ede : Hatvani István élete és művei. I. rész. Debrecen 1931.

A Tisza-Társaság szépen szaporodó füzei e művel nagy gazdagodást nyertek. Szerzője — több természettudományi mű írója — Debrecen nagy tanáranak, tudós professzor Hatvani urannak, az életét rajzolja meg önéletrajza és egyéb, újabban megtalált adalékok alapján. (A nagy tanár ez önéletrajzát egyik leszármazottjának, Paksy Tibor csendőrszázadosnak a birtokában találta meg.) Ez I. részben végig kíséri hőse életét születésétől kezdve rimaszombati, losonci, kecskeméti diákságán és komáromi praepceptorságán, debreceni, losonci, majd baseli s leydeni tanulásán át debreceni tanárságában, köz- és magánéletében, betegségében a haláláig. Megemlékezik az ördöngösségéről szóló mondákról is, amelyek forrása szerinte Kazinczy Sámuel 1824-i kézírata lehetett. [De ez egy régebbiről lehetett lemásolva (1796)]. Végül a Hatvani önéletrajzát adja. Nincs terünk arra, hogy e vaskos (216 l.) kötetel behatóan foglalkozzunk, csak örvendünk rajta, hogy a mai nehéz időkben akadnak még lelkes emberek és áldozatkész társaságok, akik és amelyek a prot. tudományosság hőseit, úgy is, mint a nemzeti élet nagy bajnokait vizsgálódás tárgyáivá teszik. Várjuk a II. kötet megjelenését is, annyival is inkább, mert a Nagykőrösi Arany-Társaság évkönyveiben Sárvári Pálnak, a pápai jubileumi könyvekben Márton Istvánnak az alakját is részletesen megfestve látjuk.

Gulyás József.

Rácz Lajos : Comenius Sárospatakon. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia (a Gyer-tyánffy István hagyományának felhasználásával) Budapest. 1931. 257 l.

A XVII. század nagy morva paedagogusának, Comeniusnak pataki életével foglalkozik e terjedelmes könyv. Erről már előtte is írtak és pedig tisztos nevű emberek (pl. Dezső L., Szinyei Gerzson) úgy Magyarországon, mint külföldön. De az idő halad, újabb s újabb adalékok látnak napvilágot s ezeket most már jó volt áttekinteni és rendszerbe foglalni. Közeledett a jubileumi év és Rácz Lajos, a pataki iskola Nestora, vállalta magára e feladatot. A nagy mű, Comenius életének 1650-ig terjedő részét csak vázolja (9—20) rátér kitűzött céljára : megrajzolja a pataki iskola állapotát Comenius előtt, elmondja C. terveit, műveit, céljait, amelyek itteni működése alatt vezették, lelkesítették. Rámutat Drabik jóslatainak Comenius életére való fontosságára. Végül 1654-i eltávozását, majd életének végét állítja elénk. Bőven foglalkozik hatásával is. Összeállítja munkáinak kiadásait, megemlíti magyar fordításait. A szép kiállítású könyvért (alig 1—2 sajtóhibát tudunk csak találni) nagy dicséret illeti a szerzőt. Kár, hogy a nehéz viszonyok miatt az Okmánytár nem jelenhetett meg. Ha még megemlíthetjük, hogy Comenius könyvei közül egy ma is megvan a pataki könyvtárban, amelyet ő adott az akkori senioroknak, egyúttal azt is elmondtuk, hogy e nagy professzortól nem tudunk sajátkezű emléket felmutatni, ami sajnálatos dolog.

Gulyás József.

Dr. Osváth Gedeon : Küzdő lelkek. Misztérium. Kecskemét, 1932. Nagy 8-rét 116 lap.

A Magyar Tudományos Akadémia ezévi Vojnits-díjának odaítélése alkalmával az illetékes bizottság megbélyegezte azt az eszmei és világnézeti sívárságot, mely drámairodalmunk tavalyi termésének túlnyomó többségét jellemzi s Voinovich Géza „Magyar passio“ c. színdarabjában főként az eszme- és izlésbeli nemességét, a művészi és erkölcsi szempont szerencsés összhangját találta az említett díjjal való kitüntetésre érdemesnek. Voinovich megjutalmazott műve a középkori drámatípus művészi rekonstruálása, nagy embertömegek szerepeltetésével, a valóságos hit naiv tisztaságával s a hazafiúi érzésbe való természetes beleolvadásával. A cselekvény középpontja a kassai dómépítés szimbolikus jelentőségű mozzanata.

Érdekes az az eszmei rokonság, amely a „Magyar passio“-hoz közel hozta Osváth Gedeon „Küzdő lelkek“ c. drámai költeményét. Azért érdekes ez a rokonság, mert a két mű egymástól független eredetű s a „Küzdő lelkek“ egy évtizeddel korábban született meg a Voinovich művénel, noha nyomtatásban csak 1931. karácsonyára jelent meg.

Osváth drámai költeményében is egy romlodozó templom újjáépítésének szimbolikus mozzanata körül csoportosul a cselek-

vény s a templomrom egyúttal a szétzúzott magyar hazát is jelképezi, a téma háttérében pedig a földi világ belemélyül a keresztyén vallásos hit túlvilági távlatába.

Íme, tehát a magyar könyvpiacnak egy olyan ujdonsága, melyet az ú. n. divatos drámai termékektől ég-föld távolsága választ el. Nagyon is aktuális ugyan a tartalma ennek a költeménynek, hiszen nemzeti létünk problémájával találkozunk benne, de a hazafiság motívumának olcsó és alacsonyrendű alkalmazása helyett egészen másfajta útját tárja fel előttünk az egyéni és nemzeti megújulásnak: a krisztusi evangélium útját.

A tulajdonképpeni feladat most már az: hogyan lehet ezt az erkölcsi alapeszmét a *költői* alakítás eszközeivel minél teljesebben érvényrejuttatni, a művészet transzparensén átsugároztatni? Szerzőnk koncepciójától nem lehet elvitatni a nagyszabású jelleget. Mennyországi nyitánnyal indul meg a cselekvény: isteni akarat szerint, Jézus választása alapján, három angyal megkeresi a Földön azt a nemzetet, „mely sok közt legtöbbet szenvedett”: a magyart s ennek lelki megorvoslása és Istenhez térítése érdekében küzdelemre kelnek a Sátán megbízottaival: három gonosz lélekkel. Az angyalok és gonoszok egymással való küzdelmének csatateret: az emberi lélek, s a harc három nagy bűn-típus keretében van szemléltetve: hogyan hódítják vissza az angyalok a gonoszoktól három bűnös embernek, a pénzimádónak, a kéjszóvárnak és a nagyravágyónak szenvedés tüzében megtisztuló lelkét a mennyei üdvösség számára. E három ember története köré az eszmei hasonlóság és ellentét fonalán felsorakoztatja szerzőnk a jelenkori magyar élet legjellegzetesebb vetületeit; szinte zuhogó gazdagságban rajzik előttünk az állami, egyházi, társadalmi élet sok-sok alakja, jelensége, problémája, részint elszomorítók, részint örvendetesek, úgyhogy együttvéve az ezerarcú Életet tükrözik. Madách az „Ember tragédiájá”-ban a világtörténelem hosszmeteszét nyújtja, a „Küzdő lelek”-ben pedig szerzőnk a jelenkori emberi (s benne különösen a magyar) életről igyekszik minél teljesebb keresztmetszetet adni. Az angyalok és gonoszok az emberi lélek jó és rossz ösztöneit, üdvös és kárhozatos belső sugallatait személyesítik meg s így az elvont eszmei jelentés változatos, képszerű, szemléletes cselekvény-ruhában jelenik meg, az allegorikus és szimbolikus ábrázolásmód gazdag kellékeivel. A költemény befejező részének — épügy, mint a megnyitó résznek — a mennyország a színhelye s az Úr mintegy új szövetséget köt Krisztus közbenjárása folytán a megtérés útjára lépő magyar nemzettel. A mennyi keret, az ú. n. csodás elem tehát nem holmi henye ötlet, sem nem holmi nagy-zom külsőség, hanem a fenséges alapeszmének nélkülözhetetlen, egvedüli méltó és lehetséges ruházata.

Ez a körülbelül hatezer verssorra terjedő drámai költemény a maga egészében minden tiszteletünket megérdemli s szerzőnknek emberi és írói egyéniségére egyaránt szép fényt vet.

Zsigmond Ferenc.

Böszörményi Jenő: Napsütötte mezőkön. Elbeszélések. Szentes. Széző kiadása. Nagy 8-rét. 95 l.

Egy korábbi kötetének ezt a címet adta szerzőnk: *Magyar ég alatt*, a mostanié pedig ez: *Napsütötte mezőkön*. Ezekben a címekben világnézeti következetesség nyilatkozik meg, amely a szabad ég alatt közelebb érzi magát Istenhez s az anyatermészet ölen élő embert boldogabbnak, vagy legalább romlatlanabbnak hiszi és vallja, mint a város lakóját. Mostani kötete első, címadó elbeszélésének az a tárgya, hogy a szerzőhöz — aki köz-tudomás szerint a szentesi református egyház lelkipásztora — Budapestről lelátogat egy nagynevű költő és egy híres humorista, csak egy napra, csak azért, hogy a fővárosi éjt-szakák, villanyfényes dicsősége helyett a nagy magyar Álföld mezőinek napsütésében fürdethessék meg fáradt lelküket. Az elbeszélés végén aztán a szerző a napsütötte mezőket dicsérő vendégeihez odaszól: „ahol szeretet és jóság virul: ott virul a napsütötte mező”. Ez a papos fordulat, amely a fizikai és az erkölcsi világszemléletmódot ilyen váratlanul koccintja egymáshoz: nem válik javára a novellának, mert a befejezés egyúttal zökkenőt jelent a koncepcióra nézve (*Jordítva* jobban megállna az említett mon-dás: Ahol a napsütötte mező virul, ott virul a szeretet és a jóság), — de az ilyenfajta apró kisiklások rendszerint utól szokták érni a pap-költőket. Szerzőnk is szebbnél-szebb bizonyosságait adja nemes emberszeretetének, több elbeszélésében (*Kádár Balázs virágot küld, A primás*) könnyekig meg tudja hatni az érzékenyebb szívű olvasót, — legigazibb sikereit mégsem ebben a genre-ben aratja, hanem komikai tárgyú darabjaiban, főként ott, ahol az embereknek a hibáit, félszagségeit, furcsaságait veszi észre kitűnő megfigyelőképességgel. Papi hivatása révén (az irodában, temetésen, lakodalomban) jut többnyire az ilyen megfigyelések alkalmához is, de e megfigyeléseket már nem a pap végzi, hanem a művész, aki rendszerint érdekesebbeknek, kiaknázhatóbbnak látja az örökemberi hibákat, mint az erényeket.

Pi. a parasztleányek virtuskodásában, mely néha késelésig fajul, a pap ám rójjja meg a vérszomjas kegyetlenséget, — a költő az *élet* törvényszerűségét látja benne s megérti, hogy az ilyesmiért kijáró börtönbüntetést nemcsak az érdekelt felek, hanem az egész fajtájuk is nem szégyennek, hanem dicsőségnek érzi. Egy-egy vénasszonyról, öreg házaspárról, fiatal leányokról, legényekről igen sikerült életképszerű rajzokat kapunk. Ez a Böszörményi Jenő igazi írói területe: a magyar alföldi háttérű, népies tárgyú *életkép*, ahol nincs szükség bonyolult cselekvényre, nagyvigényű szerkezetre, — ehelyett azonban kigyönyörködhetjük magunkat az alföldi magyarság tősgyökeres példányaiban, zamatos beszédmódjukban, sajátos eszükjárásában, hibáikon is átragyogó derékségükben.

Zsigmond Ferenc.

Dr. Varga Bálint: Marot Kelemen, első francia protestáns zsoltáránekszerző. Élete és költészete. Sylvester kiadása. Budapest, 1931. 64 l.

A csinos kiállítású könyvet a szerző Baltazar Dezső püspöknek ajánlja. A könyvet három részre osztja. Az *első* részben Marot életrajzát adja, minden oldalról részletesen megvilágítva a XVI. század bohémjét. De nem marad az életrajzi adatok szűk és egyhangú keretében, hanem kitér a politikai és társadalmi helyzetre is. Színesen ecseteli I. Ferenc udvarát és eddig homályban maradt leplet takar fel a franciaországi reformációról. „A reformáció voltaképpen Franciaország talajából sarjad ki“ a humanizmus folytatásaként. Ez a megállapítás bővebben kifejtve alkalmas lenne arra, hogy helyrebillentse a túlságosan német jellegűvé eredeztetett reformáció mozgalmaikat. Részletesen foglalkozik a Sorbonne reformáció-ellenes viselkedésével a király és az udvar szerepével. Közben feltűnik Marot is. Hol Párisban, hol Valois Margit udvarában találkozunk vele, majd börtönbe jut, kiszabadul, jár-kél, utazik, ír szerelmes verseket és ájtatos zsoltárokat. Az életrajz végén külső és belső tulajdonságait, jellemét igyekszik megrajzolni. Humorista, de alapjában hívő lélek.

A *második* részben költészetével foglalkozik. Itt is három korszakot különböztet meg. Szárnypróbálgatás, utánzás és az önállóság kora. Szerencsésen tudja összeválogatni a szerző a kifejező szavakat s ezek mindig frappánsul hatnak az olvasóra. Világosság, mély érzés, józan mérséklet, örök derű, izlés s még sok más jelző csak úgy ömlik az író tollából. Szakít az eddigi álszemérmes tendenciával, amely bizonyára római katolikus mintára, az egyházzal szorosabb nexusban lévő embereknel eleve kizár minden emberi hibát, vagy gyarló tulajdonságot. Azzal, hogy feltárja Marot szerelmi életét, csöppet sem ad frívol jelleget Marot arcképének, sőt emberibbé, érthetőbbé és így rokonszenvesebbé teszi őt.

A *harmadik* részben „Marot műveinek részletes vizsgálatát“ adja. A Grenier kiadás kötettségét veszi alapul a felosztásnál. Átlapozza Marot egész költői termését és bő illusztrációkkal a lényegtelen elvetésével tárgyalja költészetét. Éz annál is inkább sikerül a szerzőnek, mert két legjelentősebb költeményét (Az oroszlan, meg a patkány. A királyhoz, meglopás miatt) teljes terjedelmükben közli s ezzel Marot költői portrajzát a maga egészében sikerül neki megfesteni. Foglalkozik a költemények műfajaival és fordításaiival, amelyek költeményein a klasszikusok hatását mutatják. Természetesen bőven tárgyalja a zsoltárokat. Ismertetést azzal az ígérettel fejezi be szerző, hogy külön akar még foglalkozni a többi zsoltár-írókkal. Bézával, Szenczi Molnárral s beígéri a zsoltárok átdolgozását, melynek szükségességét a VIII. és IX. zsoltár átdolgozásával illusztrálja.

Kivánjuk, hogy a szerző óhajításai minél előbb teljesüljenek.

Gaál Endre.

Speyer, Wilhelm: Gimnázisták. Regény. Bp. Singer és Wolfner. Év nélkül. 3-r. 215 lap.

A folyóiratunk számára megküldött „recenziós példány“ címlapján már ez olvasható: ötödik kiadás. Azóta már újabb kiadások is elfogyhattak. Mindenesetre párfát ritkító siker nálunk az ifjúsági irodalom terén. Bizonyossága annak, hogy nagyszerűen eltalálta a szerző, mi kell a mai diákságnak.

A serdülő ifjúságnak az exotikum utáni örök vágya van itt kielégítve korszerű módon. A regény hősei egy németországi *erdei iskola* növendékei közül kerülnek ki. Úgy látszik, a tengerentúli világrészek, lakatlan szigetek, indiai országok már hitelüket vesztett vagy megunt témákká lettek, ügyesen modernizálni kell hát ezeket, s valószínűbb háttérbe ágyazni be a kalandos exotikumot. Az említett erdei iskola növendékei hazai földön, de vadregényes vidéken, a természet szabad ölen élnek; szellemi foglalkozásukból semmit sem látunk, ellenben halljuk, hogy szántanak, fát fűrészelnék, a gyümölcsös kertben szüretelnek, műhelyben dolgoznak stb. Látni ebből sem látunk semmit, mert az egész regény folyamán csupa stiklikén törik a fejüket a szereplők s azok végrehajtásával vannak elfoglalva. Az eszményítés ragyogó fényében az ötödik osztály fürdik, amely t. i. éjtszakánként testületileg kiszökik az ablakon át s nagyszabású állatvédő mozgalmat szervez a kegyetlen, önző és korlátolt gondolkodású városi tanács intézkedéseinek a hatálytalanítására. Az ötödik osztály persze saját kebeléből választott „Nagy Főnök“ vezetés alatt működik, bírói székét ül egyik vádlott ügyében stb. Ennek a diák-eposznak a cselekvénye természetesen hősi csatában tetőződik: az erdei iskola 5. osztálya a városi iskola nagyobbszámú csapatát elkeseredett, kölcsönös agyabugyalás után legyőzi; az emberi küzdelmet a kutyák-macskák marakodása teszi teljessé.

A tanárok szemét hűnynek a diákok széles diktatúrája előtt; jól is teszik, mert különben nagyon kikapnának a valóságban a diákoktól, a regényben pedig a szerzőtől is. Csak azt nem értjük, hogy akkor egyáltalában mire valók a tanárok ebben a boldog erdei iskolában.

Az 5. osztályé az író tüntető rokonszenve; bezzeg a 6. osztály, amely amazzal feszült viszonyban van: alaposan meg is kapja a maga lesújtó jellemzését a szerzőtől: „a 6. osztály ugyanis rendkívül jól nevelt osztály volt, pedáns, hűvösen tárgyilagos, kifogástalan viseletű“. Az ilyen osztály valóban nagyon ellenszenves lehet a legeslegmodernebb pedagógusok szemében.

A diákok és a szerző érdeklődése kizárólag a testi ügyességre irányul. Az ember legértékesebb, legreprezentatívabb alkotórésze nem az agy, nem a szív, nem a kar, hanem a — láb... „A fiú lába olyan most, mintha külön értelmi ereje lenne, mint valami dalnak vagy gondolatnak. És a finom ívű, gyengéd láb, amelynek minden mozdulatát dühös

és vad démonok vigyázzák, játszva forgatja a labdát, céloz és — talál.“

A tanárok csak megtúrt lények, a városi előjáróság részint gazemberekből, részint ostobákból áll, az egyetlen rendőr pedig röhögtetően mafla fajankó — akárcsak a népszerű filmbohózatokban. A 6. osztálybeliekre azért van szükség, hogy a futball-mérkőzésen legyen kít megvernie az 5. osztálynak. Ennek az osztálynak van egy leánytagja is és ez elkülönítve ugyan, de együtt lakik a fiúkkal az erdei iskola internátusában. Aki ezt a nevelési rendszert bírálni merné, annak a szerzővel és az 5. osztállyal gyűlne meg a baja.

A könyv egyébként ügyesen van megírva, nyomdai kiállítása meg éppen nagyon szép. A fordító (Kosáryné Réz Lola), csak eldugva a legvégén van megnevezve, pedig kifogástalan magyar szöveget adott.

Zs. F.

Norden Henrik : A varázsló unokaöccse. (Der Nefte des Zauberers.) Fordították : Szaploneczay Bertalan és Szaploneczayné dr. Sziklai Ilona. Nagybánya, 1929. 8-r. 154 lap.

Az exotikus, kalandos regénynek egy újabb változata az, amely a távoli világ-részek primitív emberfajtaít (itt Kamerun- néger-népét) keresztyén misszionáriusok működése kapcsán vonják bele az epikai ábrázolás keretébe. Az előszóban a fordítók hangsúlyoztatják, hogy a szerző csakugyan misszionárius Kamerunban és hogy amit elbeszél, az nem mese, nem a képzelet munkája, hanem maga az átélt valóság. Megtudjuk ebből a regényből, hogy a kameruni négerek közt mostanában kezd komolyabb hódítást tenni a krisztusi evangélium. Egyes gonosz bennszülött szélhámosok, akik a néger-nép együgyűségét holmi pogány vallási hókusz-pókuszok segítségével a maguk javára üzletszerűleg kizsákmányolták, sőt a tömeg babonás hiszékenységét felhasználták személyes ellenfeleik elpusztítására is, gyűlölik ugyan a keresztyén misszionáriusokat és meg-hiusítani igyekeznek magasztos törekvéseiket, de a krisztusi tan világossága egyre jobban terjed, egyre jobban érezteti áldásos melegét.

A cselekvény középpontjában egy gonosz pogány „varázsló“ áll és ennek egy jóra való kis unokaöccse. Sokat kell amattól ez utóbbinak szenvednie, de végül testileg is megmenti őt a rabszolgaság gyötrelmeiből a keresztyén emberszeretet, miután a lelkét már előbb fogékonnyá tette volt a Jézus evangéliumának üdvösséges világa iránt.

A fordítók így végzik előszavukat : „Hiszünk, hogy aki elolvassa, nem maradhat közömbös a misszió iránt. De véleményünk szerint : aki a külmisszió iránt érdeklődik, az föltétlenül érdeklődéssel fordul a belmisszió felé is. Ha ezt az eredményt elértük s egyúttal tisztá, nemes gyönyörűséget szerzünk az olvasónak, nem volt munkánk hiábavaló.“

A munka elég érdekes ahhoz, hogy főként az ifjúság szórakozást találjon olvasásában. A szórakozás nyomán bizonyára a keresztyén világnézet tudatosabbá válása is elkövetkezik.

Zs. F.

Takáts Ernő : Bosszúálló-e az Ószövetség Istene ? Bpest, 1931. 43 l. Székfoglaló értekezés. A Szent István Akadémia hittudomány-bölcseleti osztályának felolvasásai. 2. k. 6. sz.

Szerző értekezése válasz Donáth Benjámin : Az Isten nem bosszúálló. A bosszúálló Istenről szóló hamis legenda megdöntése. Bpest, 1930. c. könyvére. Donáth B. ugyanis nagy — különösen filológiai — apparátussal azt akarta bebizonyítani, hogy a dekalógus (Exod. XX : 5.) második szakaszát, helytelen fordítások alapján, eddig tévesen értelmezték. Istent büntető, bosszúálló Istennek tűntették fel. Az állítólagos tévedés köztudatba jutásáért a Vulgata fordítást tette felelőssé.

E felfogás helytelenségét és a Vulgata ellen emelt vád valótlanágát igyekszik bizonyítani Takáts Ernő gazdag apparátussal és meggyőző erővel. Az eredeti héber szöveg alapján elsősorban nyelvi argumentumokkal, majd a Bibliából vett számos példával igazolja, hogy a bosszúálló Isten fogalma nem idegen az Ótestamentum theologiai felfogásától, sőt az egészen végighúzódik és a prófétai iratokban is megtalálható. Teljesség kedvéért a vallástörténet idevonatkozó adatait is megemlíti : Codex Hammurapi, ó-asszír és hethita jog (27. l.). A végső megállapítás, hogy a bosszúálló Isten fogalma az Ótestamentum sajátja, amit onnan kitörölni nem lehet.

Dr. Módis László.

Domján János : A Deuteronomium kultuszi törvényei. Budapest, 1932. „Patria“ irod. väll. és nyomda Rt. 24 l.

A füzet a Deuteronomium corpusának (XII—XXVI. fejezetek) kultuszi törvényeit veszi vizsgálat alá. de nem teljes részletességgel, mint a cím után várnók, hanem csak egyetlen szempontból : a *kultuszcentralizáció* szempontjából. A Deuteronomiumra vonatkozó tudományos kutatások rövid ismertetése — De Wette-től Welch-ig — után a XIV : 22—29.; XV : 19—23.; XXVI : 1—15.; XVI.; XII : 1—26. szakaszokban található kultusztörvényekkel foglalkozik. Szerző szerint ezek nem a kultuszcentralizáció, hanem a Jáhvizmus szolgálatában állanak. Kivétel csak a XII : 1—7., ahol valóban egy szentélyről van szó. A külső és belső adatok alapján álló kutatás eredménye az a nem egészen új megállapítás, hogy a Deuter. ősi formája az első izraeli királyok előtti korban keletkezett, „de mai formájában lehoz bennünket egészen 621-ig, sőt bevezető és záró fejezetei bizonyára még a fogság utánra is“.

Dr. Módis László.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses.

XI. évfolyam 1. szám: Goguel M. folytatja és a következő számban befejezi a paulinismusról és a johannismusról, mint két különböző vallási tapasztalati typuson nyugvó theologiai gondolkozásról szóló tanulmányát, melyet a genfi egyetem szünidei theologiai és valláslelektani tanfolyamán adott elő. — *Ménégoz F. Le Roy Édouard* könyve kapcsán hosszú dolgozatban az istenproblémával foglalkozik.

2. szám: Piper O. münsteri egyetemi tanár a végtet problémáját tanulmányozza a keresztyéniséggel való viszonyában. — *Leuilliot P.* a restauráció korabeli (1822—1828) elzászi pietizmus egyik alakját, *Bott Lajost* ismerteti. — *Goguel M. Schweitzer* Albertnek a Pál apostol mystikájáról szóló könyvét ismerteti és bírálja terjedelmesen. — *Lods A.* Sellinnek egy és Lindblomnak két, az ószöv. prófétái irodalommal foglalkozó könyvéről ad részletes kritikai taglalást.

3. szám: Van der Leeuw a primitív vallások istenneveivel és személyiségeivel foglalkozik. — *Holland A.* összefoglalólag ismerteti a karácsonyünnep eredetére vonatkozó kutatások eredményeit. — *Seston W. Claudius* császár és a keresztyéniség viszonyáról értekezik. — *Pommier J.* Renan egyik ifjúkori olvasmányára derít fényt.

4—5. szám: Goguel M. az őskeresztyéniség feltámadáshitét jellemzi egy a genfi theol. fakultáson tartott előadásában. „A feltámadás problémája nemcsak irodalom- és történetkritikai, hanem egyszersmind és főképp vallástörténeti és valláslelektani probléma is. Ez a probléma olyan, szellemi természetű tények megállapításához vezet, amelyeket szerintem végső ellemzésben nem lehet másként megmagyarázni, mint Jézusnak a tanítványai lelkére tett hatásával.” — *Koyré A.* Franck Sebestyénről ad igen alapos, szép tanulmányt. — *Pommier J.* a filozófus Cousin Viktort és 1840 körüli tanítványi körét mutatja be. — *Gérolld Th.* a saját, ily című könyvét kivonatolja: „Az egyházatyák és a zene”. — *Mugler Ch.* a Makkaheusok második könyvéről ad kritikai jegyzeteket. — *Ponteil F.* a strasbourgi protestans tanítóképző intézet megalapításának történetét adja elő (1836—1845). „Egy újabb lépés volt ez Elzász elfranciásítása felé, minthogy a programjában túlnyomó rész volt biztosítva a francia nyelvi tanulmányoknak”.

6. szám: Baruzi J. Luther Héberlevél-kommentárját tanulmányozza behatóan. — *Lehmann Eduard,* a nemrég elhunyt nagy dán vallástörténész. Kierkegaard és Grundtvig alakját mutatja be egy rövid, de művészi egyetemi vendégelőadás keretében. — *Mihalcescu J.* atya, a bukaresti theologiai fakultás tanára a párisi protestans theol.

fakultáson tartott előadás keretében igen érdekesen ismerteti Lukaris Cyrillnek, a kálvinizáló XVII. századi konstantinápolyi pártiárkának (akivel az oláhok evangelizálása érdekében Bethlen Gábor is kapcsolatban talált) alakját, gondolkozását és tragikus sorsát. — *Will R. Maxwell W. D.* ily című könyve kapcsán: „John Knox's Genevan Service Book 1556.”, a strasbourgi protestans liturgia eredetét tanulmányozza.

XII. évfolyam 1. szám: Humbert P. a Náhum könyvének problémájával foglalkozik. — *Monod V.* a héber prófétái és a görög filozófiai monotheizmus útját elemzi (egy „Isten a világegyetemben” c. készülő munkája részleteként) különös tekintettel a kosmológiára. — *Glahn L.* (Kopenhága) a trito-esaiási kérdés egyes részleteit tárgyalja — *Konopásek J.* (Prága) az Újszövetség retorikájának részletkérdéseit taglalja igen aprólékosan. — *Goguel M.* kivonatossan ismerteti a saját legújabbán megjelent könyvét Jézus életéről.

Gazdag és részletes könyvszemle mind egyik számban található.

Études Théologiques et Religieuses.

VI. évfolyam 6. szám: Az első lap néhai Maury Léó, a montpellier-i fakultás gyakorlati theol. professzora emlékének van szentelve. — *Pont R.* a gondolkodás jogairól és kötelességeiről értekezik. — *Friedel J.* nancy-i egyetemi tanár (természettudós), a fegyveres katonai szolgálat lelkiismereti alapon való megtagadásának lehetőségeit s az ilyenekkel szemben való állami magatartás módjait fejtegeti nagyon érdekesen. — *Chapus G. S.* madagaszkári lyceumi tanár a beemszülött problémának keresztyén szempontból való megoldását tárgyalja. — *Ágoston Sándor,* a jugoszláviai egyházmegye kiváló esperese a jugoszláviai protestantizmust ismerteti igen ügyes áttekintésben, amely nagy örömeinkre egyidejűleg német és angol folyóiratokban is megjelent. — Ebben a számban néhány könyvismertetés is van.

VII. évfolyam 1. szám: Perrier L. elhunyt tanártársáról, Maury Leórol ad igen szép és mély emlékezőt, melynek függelékeképpen akadémiai előadásainak jegyzékét és főműveinek könyvészetét is összeállítja. — *Barnaud J.* az angol reformáció gazdasági okait ismerteti egy-néhány, részben legújabb keletű angol mű alapján. — *Clavier H.* Jézus tanításának istenfogalmát fejtegeti, reménységét fejezve ki, hogy az emberiség a maga végleges felfordulásának és örvénybejutásának küszöbén talán mégis csak felismeri, hogy a testvériséghez Egy Atya kell, ez pedig más nem lehet, csak a Jézus Atyja. — *Arnal A.* a „természettőlottinek” filozófiai és vallásos problémájával foglalkozik.

Révész Imre.

Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. (Szerkeszti H. Lietzmann és W. Eltester.) 1931. évi.

E nélkülözhetetlen folyóirat 1931. évi gazdag anyagát a következőkben ismertetjük:

E. Schwartz az ó keresztyén egyháztörténet köréből a 342-ben megtartott *seodikai* zsinat görögnyelvű kánonairól megállapítja, hogy eredetileg latin nyelvűek voltak s az egyházi rend és fegyelem kérdéseivel foglalkoztak.

G. Kittel ismerteti E. Sievers „schallanalytikuss” munkáját az Újszövetségre vonatkozólag. Ő ezen, most még ellentétesen megítélt módszert, mely a szó vagy hangcsengés megfigyelése alapján tesz következtetéseket valamely irat egységére, vagy összetett jellegére, nagy sympathiával kíséri és Sieversnek részint nyomtatásban, részint kéziratban az egész Újszövetséget ilyen vonatkozásban átdolgozó munkáját sokra értékeli s több vonatkozásban egészen új eredményeket s megállapításokat remél. Így pl. nagyon jelentősnek tartja, hogy Sievers mind a négy evangéliumban, valamint I. János levelében, felismer egy közös hangot, amelyet *ős Jánosnak* mond. Itt-ott a hang Pál leveleiben is hallható. Eszerint tehát a Synoptikusok is függnek *ős Jánostól*. A Jelenések könyvében egy Deutero Jánost, a 2. és 3. János levélben egy Trito Jánost vél hallhatni, aki a Jelenések könyvét s János evangéliumát is kiadta s átalakította, törölvén azt, ami *ős Jánosból* a synoptikusokhoz átment. Márk ev.-ban négy főhangot ismer fel; Jánosét, Péterét, egy Mt.-nál és Lk.-nál is előforduló ismeretlenét s a redaktor Mrkt. Mt.-nál és Lk.-nál a források komplikáltabbak. Pál leveleiben is az alaphang mellett, mely Pálé, munkatársainak s a redaktoroknak hangját hallja. A Jakab levélben csak egy hangot hall. Pál leveleire, a Jelenések könyvére és Jakab levélre vonatkozó vizsgálódásai nyomtatásban is megjelentek. Ha Sievers elgondolásai s meglátásai helyesek, úgy az egészen új alapokra fogja fektetni a bevezetés kritikai s tőle függő egyéb újszövetségi tudományos munkát.

R. Casey angol nyelven ír Athanasius kéziratáról, D. de Bruyne francia nyelven egy donatista eredetű apocryph Hieron. levélről.

O. Holtzmann Gal. 6. fejezetének vizsgálata alapján úgy véli, hogy E. Hirsch fel fogása, mely szerint a levélben említett tév tanítók nem született zsidók, hanem körülmetélkedett pogány keresztyének, helytelen s nem dönti meg az eddigi fel fogást.

W. Michaelis is tud *judeizáló pogány keresztyénekről* még Antiochiában is.

Kisebb közlésekkel az 1. füzet végétér.

A 2. füzetben E. Dobschütz ΚΥΡΙΟΣ ΗΣΟΥΣ című fejtegetéseiben, melyeket a 80 éves Kattenbuschnak ajánl, foglalkozik Bousset és Boudissin idevágó fel fogásával, hangsúlyozza, hogy az a nézet, mintha a *κύριος Ἰησοῦς* kifejezés a syr kultusból az

antiochiai gyülekezet közvetítésével Pál által került volna a keresztyénségbe, nem áll, mert Pál már az ősgyülekezetben ismeri, erre vall a marana-tha = jöjj Uram (Jézus), I. Kor. 16 : 23. kifejezés. Ennek eredetére vonatkozólag az úr és rabszolga, az udvariassági és az udvari vagy királyi használatra utal, amely utóbbiból a *messiási* kifejlődik már Jézus életében, bár elszigetelten, de feltámadása után már állandóan használják rá vonatkozólag s a *κύριος* cím kiszorítja a rabbit. A kifejezés személyes viszonyt tételez fel a hívő és Jézus közt.

F. Torm, a jeles újszöv. hermeneutikát írt dán professzor psychologica nézőpontból foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajjon a 4. evangéliumot szemtanú írta-e vagy sem. Szerinte ha a szerző nem szemtanú — noha kifejezetten ez akar lenni s a tanítványi kör is igen korán így ítéli meg —, hanem pseudonym szerző anonim ruhában, lélektani szempontból nagyobb nehézségekre bukkanunk, mint a szemtanúság feltételezésével, hiszen egyfelől kicsiny történeti vonások iránt is érdeklődik, másfelől a külső történet iránt nem, hanem a történetet mindig történetfeletti szempontból értékeli.

G. Kittel vizsgálja Jakabnak a zsidóság-hoz és pogány keresztyénekhez való viszonyát Josephus és a bibliai közlemények alapján. Rámutat arra, hogy a zsidó keresztyének milyen nehéz helyzetben voltak egyfelől a zsidósághoz való ragaszkodásuk, másfelől a pogány keresztyénekkel való kapcsolatuk folytán s azon következtetéshez jut, hogy Jakabot nem a túlzók, hanem a közvetítők közt kell keresni.

K. Staritz János Jelenései 5 : 1-ben jelzett *βιβλίον*-t 11 : 9—22 : 5-ben keresi s ú. n. *keltős okmány*nak tekinti, amelyben egy mindenki által olvasható nyílt s ezzel szöszertint megegyező, de lepecsételt rész van a hamisítások elhárítása végett. Tartalmilag mennyei örök ismétlése az isteni kijelentésnek s így szükséges kiegészítése János ev.-nak, amely Istennek a történetben való, többször meg nem értett cselekvéséről szól, míg viszont a Jelenések könyvének fent tárgyalt része az örökkévalóságban nyilvánosan megérhetőről. Kisebb közlemények zárják ezt a füzetet is.

Az egyesített 3—4. füzetben M. Dibelius szól a szenvedéstörténet történeti problémájáról. Szerinte e korán lezárt összefüggő rész, mely a kívül állók számára botrány, a hívők számára a húsvéti világosság mellett a jövőendő dicsőség kezdete, még Mrk ev.-a szerinti közlésben is régebbi eredetre nyúlik vissza; Lietzmann Péterre gondol, szerző rá mutat, mint lehetőségre, a Mrk 14 : 51-ben említett ifjúra, az 15 : 21-ben említett Cyrenei Simonra, a Mt. 15 : 40-ben említett aszszonyokra. A Mrk-féle közlés már kissé stílizált, a gyülekezeti szükségletnek megfelelően. A Mtk.-nál régebbi közleményekből a szemtanura visszanyúló részek történetileg legmegbízhatóbbak. Utal arra, hogy Lietzmann szerint a synedrium előtt való tárgyalás alig történeti, mert ennek megkövetés lett volna a vége, hiszen a synedrimumnak meg lett volna

a halálbüntetés joga. A szenvedéstörténet tehát a köv. részekből tevődött össze: úrvacsora, elfogatás, elítéltetés Pilátus által, a Golgotához vonulás s megfeszítés.

F. *Büchsel* a synedrium halálos ítéletet kimondható jogáról, melyet *Lietzmann* a der Process Jesu értekezésében állít, kimutatja, hogy *Josephus* szerint sem volt meg a joga a római imperium alatt álló provinciáknak a római felsőbbség hozzájárulása nélkül. Igaz, hogy a zsidók ezt mindig római önkénynek tekintették.

H. *Lietzmann* felel *Dibelius* fentebbi cikkére s *Mrk* szenvedéstörténeti közléseiben Péter szemtanúságára utal, mint forrásra, a synedrium halálos ítéletet kimondó jogáról itt még nem szól, ezt későbbre ígéri.

H. *Windisch* Ján. 1 : 51. exegezise alapján azt véli megállapíthatni, hogy itt nem lehet szó Jézus kettős existenciájáról, hogy az eschatológiai emberfia képzet kívülről került Jézus történetéhez s hogy Jézus felmagasztaltatásának szemtanúsága nem jelenti minden további nélkül az üdvben való részesedést.

R. *Abramowski* Tarsusi *Diodorus*a vonatkozó tanulmányát közli egy rávonatkozó syr vita *Diodori* fordítása kapcsán.

A. *Krücke* az őskeresztyén nimbus-kérdéséhez szól hozzá.

A. *Marmorstein* Pálnak a rabbinusokhoz való szoros viszonyáról szól Róm. 5 : 13—21. s I. Kor. 15 : 29. alapján, hangsúlyozván, hogy már a zsidóságban megvolt a hit, hogy bizonyos vallási cselekmények által a halottakat kínjaiktól s büntetéseikről meg lehet szabadítani.

C. *Schmidt* a legújabb egyiptomi papyrusleletekről szól, amelyek jelenleg Londonban

vannak s amelyeket a jeles angol papyrologus, Fr. *Kenyon* vett beható vizsgálat alá. Összesen 190 lapra terjedő töredékről van szó, amelyek régiség tekintetében részben századokkal mulják felül az eddig ismert kéziratokat, hiszen nemcsak a legrégebbi LXX részleteket közlik, amelyek *Origenes* *Lexaplanájának* alapul szolgálhattak (*Genesis* töredékek a 3. sz. végéről, Num. Deut. részek a 2. sz. közepéről, Ezs. Jer. töredékek a 3. sz. első feléből. Esth. Ezek. Dan. részek a 3. sz. elejéről), hanem töredékes formában, de egy kéziratban a 4 evangélium s *Cselekedetek* könyvét a 3. századból — eddig azt vélték, hogy ilyen összefoglalás csak a 4. századból való, Római levél, *Philippi* s *Kolossei*, valamint I. *Thessalonikai* levélrészeket a 3. sz. Jelenések könyvéből részeket a 3. sz. második feléből. A részletes publikációt nagy érdeklődéssel várhatjuk, főként szövegkritikai szempontból.

J. *Jeremias* a vámszedők és bűnösök kategóriáinak meghatározásával foglalkozik, mint amelyekhez az erkölcstelen életet folytatók, gyilkosok, közmegvetésben álló mesterséget folytatók — köztük az adó- s vámszedők — tartoztak. Ezért volt olyan nagy jelentőségű és merész dolog Jézustól, hogy érintkezett velük, sőt egyik tanítványa is közülök való.

H. *Preisker* Csel. 18 : 14—19 : 6. vizsgálata alapján *Apollo*st eredetileg *János* tanítványnak tekinti.

G. *Kuhn* Róm. 6 : 7. eredetét a rabbinisztikus theológiában keresi.

O. *Holtzmann* Jézus temetése leírásánál *János* ev.-t tartja hűnek.

A tartalmas évfolyam ára 17.50 Márka.

Dr. Kiss Jenő.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztesi' József akadémiai utazása' a külszországokban. (Autobiographiából.)

(XIX. Folytatás.)

70. Jaco a Glins. Frisiai Nemes. I. M. D. & Prof. 1667 oltá. Éppen az Akadémiának Magnif. Rectora volt 1673-ban, a' mikor meghalt.

Munkája : Liber de Mora. Aanmerkingen over de Zee-rechten.

71. Joh. Ant. Tronchin. LL. Exoticar. Pr. extraord. tétetett azzá 1667-ben. † 1688.

Munkája : Grammatica Gallica.

72. Joh. Melch. Steinbergius. Philos. & Th. D. Tanította a' Theológiát 1670 oltá. † azon évben, Novemberben.

Munkái : Notae hist. & theolog. ad Decretum Supremae Curiae Parlamenti Gallicarum de infallibilitate Papae Romani ; Controversiae Theologicae ; Anatome Papsimi. &c.

73. Nic. Blancardus. Hollandiai Nemes. M. Doct. A' Medioburgi Gymnasiumban Hist. és Politicát tanítván, Selandia' Historio-

graphusává nevezetett, 1650-ben. Majd, mint Orvos, Frisiába jött : de a' Franeq. Academiában Historiát és Görög nyelvet taníta, 1670. oltá. † 1703.

Munkái : Panegyrie. pro festo seculari Academiae Frisiae ; Tabulae Geogr. Asiae, Europae & Africae veteris. — Kiadta : Florum cum Notis ; Curtium cum Notis ; Philippi Cyprii Chronicon Ecclesiae Graecae ; Enchiridion Christoph. Angeli de statu Rod ernor. Graecorum ; Arrianum de Expedi. Alexandri. M. & Tactica, &c. Harpocratonis Lexicon ; Thomae Magistri dictionum Atticar. Eclogas.

74. Philip. Matthaeus. Antonii. Fil. M. D. 1663-ban Archiater lett Trajectumban, majd Lector, majd Professor. 1670-ig. Ekkor Franequerába hivatott 's Medicinát és Anatómiát tanított. † 1690.

75. Silvester Jacob. Dankelman. A' Brandenburgiai Electornál híres családból született. I. M. D. 's Franequerában Juris pr. Pr. lett. 1671 oltá. Majd Speyerbe ment 's az Elector' tekintélyes eszközlésére, az Imperiumi Kamara' Tanátsnokává lett, — hová

áttétetett — Vetzlárban. Mit irt, 's mikor halt meg, a' Series nem jegyzette fel.

76. Herm. Witsius. SS. Theol. D. Franequeranak Papja, az Akadémiában pedig, 1675. oltá. Th. Profess. vala. Innen 1680. Trajectumba ment, honnét, mint Lelkész, a' Belga Követségét Jakab Angol királyhoz kísérte 1685-ben. 1698-ban Leidában lépett fel, mint Theol. Professor, 's 1699-ben már egész Hollandia' Alumnusokból álló Theologic. Collegiumának főnökévé (Praefectus) kineveztetett, mely igen alkalmatlan hivaltalt 10 év mulva tevő le. † 1708.

Munkái: Judaeus Christianizans; Praxtyk des Christendoms, en geestelyke Printen, Belgaal (azaz: Keresztyénség gyakorlata, szellemi Elvekben). Oeconomia Foederum Dei cum hominibus. (Megvan az én könyvtáramban.) Exercitationes in Symbolum Apostolicum, & in Orationem Dominicam. Aegyptiaca; de X Tribubus Israelis, nec non de Legione fulminatrice. Miscellanae sacra; Meletemata Leidensia; Orationes. &c.

77. Joh. a Marck. Philos & Theol. D. et Prof. 1676 oltá. Leidában Spanhemius halála után, 1702 oltá, tanítá az Eccles. Historiát. † 1731.

Munkái: Disput. de Sibyllinis Carminibus; Compendium Theologiae; Hist. Exaltationis Jesu Christi; Expectatio gloriae futurae Jesu Christi. Commentarii ad Caput LIII. Jesaiae. Ad Histor. Paradisi, cum Mantissa Observationum Textualium. In praecipuas partes Pentateuchi. In Canticum Salomonis. In XII. Prophet. Minores; et in Apocalypsin. Exercitationes Juveniles, — Miscellanae, — Textuatae, — Exegeticae, — Biblicae, — Scripturari &. Dissertationes Philol. Theologicae, — Philol. Exegeticae. &c.

78. Joh. van Hr. Waeyen. SS. Th. D. 1677. oltá 'a Theol. és 'Sidó Nyelv oktatójává lett. Oratiot monda *de Ecclesiae ex utroque Babylone Exitu, et eorum inter Se convenientia*. Majd 1680-ban Akadémia' Tagjának, 's nem sok idővel azután Frisia' Historiographusának nevezteték ki. Sőt a' Nassaui és Arausioni Fejedelem mellett Udvari Tanácsnok is volt. † 1701.

Munkái: Summa Theologiae. Varia Sacra: e. gr. Comn. in Epist. ad Galatas; Dissertatio de Hirco Azazel; Oratio de Numero Septenario. És polemizált: Contra Clericum, de $\lambda\sigma\phi$; Contra Wolzogenium. &c.

79. Sebast. Schelkens. I. U. D. & Pr. 1678 oltá. † 1700.

Munkái: Speculum Juridico — Historico — Politicum; Elementa Jurisprud. Romanae; Paratitla Pandectarum.

80. Joh. Schotanus a Sterringa. Philos. D. & S. Minist. Candidatus. Helybeli triviális tanítóságából emeltetett 1678. Philos. professorságra, Oratiot mondván *de Defectu Philosophiae Gentilium praesertim Peripateticorum, Stoicarum, Pythagoraeorum & Epicureorum*. Először az Aristoteles' philosophiáját követte, de azután a' Cartesiuséhoz ragaszkodott. † 1699.

Munkái: Metaphysica; analysis exegetica in VI. Medit. Cartesii; Physica coelestis &

terrestris; Exetasis Censurae Huetinae; Paraphrasis poltica Primae Philosophiae. Oratio de optima Philosopharum secta; és — Quaenam Philosophia firmissimis nitatur principiis? Közhelyen szavalt Verzetetei: Manes Nassavii Votum Pacis; Belgium exultans; Irisia triumphans.

81. Gerh. Noodt. I. U. D. 1679-ben lett Jogtanítóvá, oráziót tartván *de Civili Prudentia & et Naturalis Juris cum Civili conjunctione*. Innen 1684 Trajectumba vitetett Juris Professorságra. Szinte 1686 oltá Jogtanár volt Leydában is, hol — † 1725.

Munkái: Probabilia; de Jurisdictione & Imperio; ad Legem Aquiliam; de Foenore & Usuris; Diocletianus & Maximianus; Observationes de Dolo malo emendando; de Usufructu; ad Edictum Praetoris de pactis & transactionibus; Julius Paulus; Amica responsio... Bynkershoekio. Orationes (feltebbin kívül); de Causis corruptae Jurisprudentiae; de Jure summi Imperii. De Religione ab Imperio Jure Gentium libera. Comment. ad Pandectas. Együtt is kijöttek, mindezek, II. Volum. Fol.

82. Abrah. Gulichius. Philos. D. & Prof. 1679-ben introducáltatott. Oráziója volt: *de Admiranda Hominis Natura*. † azon évben, Decemberben.

Munkái: Theologia Prophetica; Libror. Prophetico. Vet. Testamenti Compendium & Analysis.

83. Tobias Andreae. Medic. & Philos. D. & Prof. 1681. oltá. † 1685.

Munkái: Breve Extractum actorum in cadaveribus Bilisaná methodo praeparatis; — Bilanx exacta Bilisanae & Clauderianae Balsamationis.

84. Campegius Vitringa. SS. Th. D. Tanította 1681. oltá a' 'Sidó nyelvet, óráván felavattatásakor *de Officio probi S. Litterarum Interpretis*. 1683-ban, Theológiát kezdett tanítani, Oratiot mondván *de Amore Veritatis*. E'hez járult 1693-ban a Hist. Ecclesiastica, melyet szinte profiteált. † 1722.

Munkái: Observation. Sacra. Libri sex. II. Volum. Archisynagogus; de Decemviris Otiosis; de Generatione Filii Dei & Morte Fidelium temporali; Aphorismi S. Theolog. Christianae, cum Hypotyposi controversiar. Theol. Elenchticae; Hypotyposis Hist. & Chronolog. sacrae cum Typo doctrin. Propheticae; de Synagoga Vetere; Anacrysis Apocalypseos Joannis; Oratio de Synodis; Commentarius in Jesaiam, II. Volum.; de Vita Spirituali commentatio; Animadversiones ad Method. Homileticam; Exegesis in Parabolas Evangelicas. Ezt, Belga nyelven adta ki Outreïn. — Holta utániak: Theolog. Symbolica; ad Deuter. XXXII.; ad Pericopas aliquas Zachariae; (E' kettő nálam is megvan. — Kiadta Herm. Venema 1734. 4. 70: Zachariást Leovardiában; a' Cantio Mosist pedig Harlingában). Ad Miracula Christi; de Mysterio Historiae Creatio. nis Mundi; ad 2 Sam. XXIII: 1—8. ad PS. VIII. LXVIII. XLV. in Epist. ad Romanos. &c.

85. Jac. Perizonius. 1682 oltá, mikor *de Marci Tullii Ciceronis eruditione* szónokolt, volt Eloq. & Histor. sacr. atq. prof. Professor.

Innét elvitetett 1693. Leidába 's Oratójiával *de Usu atque utilitate Graecae Romanaeque Linguae, Eloquentiae, Historiae, & Antiquitatis in gravioribus disciplinis* bevezetett a' Historia', Görög Nyelv professori székébe, 1701-ben pedig elkezdte a' Szövetséges Belgium történetét is, minden Szerda napokon tanítani. † 1715.

Munkái: *Dissertationum Trias; de Augu- stea orbis terrar. descriptione; Dissert. ad 2 loca Flori; Animadversiones Historicae; Sanctii Minerva, cum Notis; scripta de Praetore & Praetorio; Aeliani Varia Historia, cum Notis; de Morte Judae, & v. ἀπὸ τῆς θανάτου;* Curtius vindicatus; *Re. Saec. XVI. gestarum Commentarii historici; Origines Babylonicae & Aegypticae; de Aere gravi, &c.*

86. Jac. Rhenferdius. S. Minist. Candidatus. Mint Gymnasiarcha, keleti nyelvekre tanítá 1678 olta magány collegiákban az Akademia' polgárait. Erről lemondott A. 1680: tehát 1683-ban a' 'Sidó nyelv' oktatói székét foglalta el, Oratójiával *de Baptismo Adami.* † 1712.

Munkái: *Opp. Philologica, mellyek Trajectumban értek kinyomtatást. Vagynak néki: Dissert. varii generis. Liber de X Otiosis Synagogae; Investigatio Praefectorum & Ministrorum Synagogae. Kiadta: Codicem Joma, cum Notis Sheringhamii & sua Dissert. typica; Syntagma Dissertationum de Stilo N. Testamenti &c.*

87. Bern. Fullenius. J. U. D. Franequera' polgármestere, 's nem egyszer Consula 's egész Frisia' Rendeinek gyűlésére menő követe vala. 1684-ben lett Matheseos Professorrá. — Könyvirás nélkül. † 1707.

88. Joh. Regius. Philos & Medic. D. Beköszöntött Philos. Tanárnak 1686. szónoklatával: *de Methodo Philosophandi.* † 1738.

Munkái: *Dissert. de modo percipiendi S. Scripturae divinitatem; Compendium Institutionum Logicarum; Compend. Institut. Ethicarum; Principia Philosoph. Theoreticae; Metaphysica repurgata; Cartesius verus Spinosismi architectus; Eristica; Orationes Rectorales.*

89. Cornel. van Eck. J. U. D. & Prof. Introductáltatott 1686. Oratójiával *de Praestantia & Necessitate Jur. Civilis Romani.* Majd 1693. elköltözött Trajectumba, 's Juris Profess. leve ott is, mondván oratóiót *de Ratione studii Juris recte instituendi:* ott 1713-ban Professoris Juris Hodierni címet is nyert. † 1732.

Munkái: *Disput. de VII. Damnatis legib. Jurisconsultorum; Vindiciae Juris Academici aliaq. contra Ulr. Huberum; Principia Juris Civilis; Oratio de M. Antistio Labeone; & C. Ateio Capitone; Oration. II. de Studio Poetices coniungendo cum stud. Jur. Romani: Theses Juris controversi; Oratio de religione & pietate veter. Ictorum; Praefatio de Usu & Abusu Juris Canonici & Hodierni in institutione academica. (mellyet Böckelmann' de Differentiis Juris civ. canonici & hodierni című könyve eleibe írt). — Igy az ő Praefatiojával adta ki Fornerii & Contii Tractat. de Feudis; 's Franc. Hottomanni Elementa Juris Feudalis.*

90. Herm. Alexan. Roeoll SS. Th. & Philos. D. Volt ő 1680—1682. udvari Pap is, — t. i. már udv. papságból (Ersébet palatinatusi fejedelemmő és Hervordi Apaturnő halála után, hol 1679. olta foglalkozott) hozatván 's Brémában félévig vonván meg magát, — az Arausioni Hercegnő Albertina 's éppen Frisia vőlt Néh. Gubernatorának, Wilhelm Fridriknek özvegye mellett. Majd Davenportiában lelkészkedett, egyszersmind az tanuló ifjúságnak értelmezvén a' Cocceius' könyvét de Foedere & Testam. Dei; úgy aztán Philos. Professornak, Theolog. Prof. Extraordinarius czímmel együtt meghivatván Franequerába — majd ezt is rendesen tanítani 1686-ban elkezdette olly oratóiót tartván, mellyben az ésszerű vallást (*Religio Rationalis*) mutogatta. — 1704-ben azonban Trajectum nyerte el őtet 's inauguráltatott *de Theologia & Theologiae Supernaturalis praestantia* mondott beszédevel. † 1718.

Munkái: *Examen breve Positionum XII. ampliss. Ulr. Huberi, & Vindiciae ejus. De generatione Filii, & Mortifidelium temporalium (mint Campegius Vitringa, ha a' Series meg nem tévedett?). Exertit. III. ad verba, 1. Tim. 1: 5. Diss. duae de Theol. Naturali, et ideis Innatis contra Gerh. de Uries; Comment. in Epp. ad. Ephes. & Collossenses, II. Vol.: Explicatio Catecheseos Heidelbergensis; Praefationes, de Sermone Prophético (Nememethinek Zachariásra való Commentáriusa —), & de Doctor. Ecclesiae munere (Ant. Rouse' belga nyelven írt Predikációi előtt.) &c.*

91. Henr. Philiponeus de Hautcour. Franczia Nemes. Art. Lib. M. & SS. Theol. Doctor. Tanult, utóbb lelkészkedett is és tanított Theológiát Salmuriumban; de annak Academiaja 1685. országos végzettel felosztatva lévén, 's a' Reform. vallás elnyomva, futni kénytelenült Belgiomba, 's 1686. ment Amsterdámba. Innet hivatott Theolog. Tanárnak Franequerbe 's azon évben be is vezetett, ama jeles tárgyú Oratóiójával, mellyet ő írt *de vera ratione digerendi ordinis Decretorum divinatorum de Salute generis humani.* † 1715.

Adott ki akadémiai Disputatóiókat, de Mysteris Pietatis; de Symb. Apostolico; de Peccato in Spirit. S.; de primo Oraculo, Genes. III. 15.; de Lege & Evangelio, ad Joh. 1: 17.; ad Histor. Daemoniaci a' Christosanati. Marc. V: 1—20.

92. Jo. Lemonon. Mint Franczia születésű. lett 1688. azon Nyelvnek rendkívüli Professorrává. † 1716.

93. Petr. Latané. Medic. D. Seniorjuk volt az üldözött franczia Protestánsoknak, 's 1685. Belgiumba menekült, leginkább a' medicinát gyakorolván Leovardiában. Azután Franequerában 1689. Lectora, — 1691. Rendkívüli; sőt 1693. Rendes tanítójává lett az Orvosi-Tudománynak. Oratóiót mondott *de Officio Medici.* 1701-ben a' Botanica is Óreá bízott. Végül 1712-ben a Sereniss. Princeps uralkodó Házában Extraordinari. Archiaternek tétetett. — † 1726.

94. Abrah. Cyprianus. Med. D. Gyógyított először Amszterdamban, 's 1693. lett Franequerában Anatomes & Chirurgiae Professor. A' *Chirurgia felett* ditsérő beszédet tartott (Oratio encomiastica).

Munkája: Epistola, qua Historia exhibitur Foetus humani, post XXI. menses (!), ex Uteri tuba, Matre salva & superstitute, excisi.

95. Gvil. Coetier. J. U. D. 1670-ben már Harderovicumban tanította az Eloquentiát s Romana Historiát, rendkívül, de 1681. Daventriába ment, azon Professorságra 's beköszönt egy Oratióval *de vera, quae ex Litteris Humanioribus redundare potest, utilitate*. Majd 1693. Franequerában lett Elog. & Historiar. Prof., a' mikor *de Vero Elegantiorum Litterarum Usu* szónokolt. † 1723.

Irt Adnotationes in aliquot loca Svetonii. Megvagyának a' Traiectumi Kiadásban, a' Grevius' jegyzetei között. Többrendbeli alkalmi, és a' Respublica sorsát tárgyaló Oratiói között, nevezetes az, mellyet készített in obituin Serenissimor. Principum Henrici Casimiri, & Johan. Guil. Henrici Frisonis.

96. Joan. Sibranda S. Minist. Candidatus. Praeceptor L. Graecae lett 1693-ban. † 1696.

Munkái: Disputationes de Macello, 1. Corinth. X: 25, de Oraculo Dodonaeo; et ad locum 1. Petri V: 5. — Dissertatio de statu Judaeae Provinciae sub Procuratoribus, cum Observat. philologicis.

97. Zachar. Huber. J. U. D. Ügyvédkedett a' Frisiai Curiánál, mígnem 1694. Rendes Professorrá lett in Juridicis, beszédet szavalván *de Usu atque auctoritate Juris Romani in Frisia*. De az Academiát elhagyta 1716-ban, 's lett Frisia' Curiája egyik tanácsnokává. Leovardiában † 1732.

Munkái: Dissert. Juridicae et Philologicae. II. Volum. Vagy még bővebben: I. Volum.: De Casib. Enuclatis Questionum Forensium. Observationes serum indicatorum II. Volum. &c.

98. Ant. Schultingius. J. U. D. Először Harderovicumba lett Juris Prof., 's szónokolt 1691. *de Optimo genere Interpretum Jur. Civilis*. Ugyan azt tanítá 1695 óta Franequerában is, 's inauguráltásakor értekezett arról, *Culpandusne sit Tribonianus, quod Ictorum, qui stante libera Rep. Rom. claruere, scripta suppresserit, ac posteriorum, qui sub Imperatoribus florere, Responsa in Pandectas retulerit?* 1713-ban elköltözött Leidába, szinte Jogtanárnak; hol szónoklott *de Caussis praestantiae Juris Romani*. † 1734.

Munkái: Theses controversae iuxta seriem Digestorum; Dissert. de Recusatione Judicis &c. Enarratio Partis I. Digestorum. Jurisprud. vetus Ante-Justiniana. &c.

99. Lamb. Bos. 1697 óta Praeceptor L. Graecae: de ugyan annak Professorává lett 1704-ben. Orált: de Eruditione Graecorum per Colonias eorum propagata. † 1717.

Munkái: Exercitationes philologicae in N. Testamentum; Diss. de Etymologia Graeca; Observationes Miscell. ad loca N. Test. & exteriorum scriptorum Graecorum; Ellipses Graecae: Antiquitatum Graecar. brevis descriptio; Animadversiones ad

Scriptores Gr. & Lat. — Edidit: Versionem LXX. Interpretum, secund. exemplar Vaticanum, cum variis Lectionibus & Prolegomenis; Thomam Magistrum, cum Animadversionibus.

100. Ruardus Andala, Philos & Theol. D. 1701-ben óralt, mint Philos. Professor, *de Physicae praestantia, utilitate et iucunditate*. 1712 óta a' Theológiát is tanította. Oratiója volt, t. i. 1713-ban: *de Sapientiae initio Reverentia Jehovae*. † 1727.

Munkái: Exercitationes Academic. in Philos Primam & Naturalem; Syntag. theol. physico-metaphysicum, complectes Theol. Naturalem; Paraphrasin in Principia Cartesii, & Dissertationum philosophicar. Heptada; Dissertationum Philosophicar. Pentas; Vindiciae pro dependentia creaturarum in agendo; Examen Ethicae Geulingii; Summa theolog. Supernaturalis; Apologia pro vera & saniore Philosophia; Exegesis illustrium locorum S. Scripturae, cum Clavi Apocalyptica. Verklaring von de Openbaringe von Joannes. (Belga nyelven.) Disputationes Philosophicae; Theologicae. Orationes. & c.

101. Jo. van der Wayen. SS. Th. D. et Prof. 1702-ben lett az Akadémia Lelkészévé. Rendes Theolog. Tanárnak bevezettetett 1707. Orációjával, *de Impotentio hominis animalis ad capienda ea, quae sunt Spiritus Dei*. † 1716.

Kiadta hasonnevű Attyának a' könyvét: *Methodum Concionandi*.

102. Joh. Hemsterhus (kinek Attya Siboldus Hemsterhus, a' Nassaui Herceg főorvosa volt) Medic D. et ab Anno 1704. Prof. Szónokolt *de Medicinae necessitate, dignitate, caussisque de infrequentioris successus*. † 1706.

103. Nicol. Gurtlerus. A. L. Mag. & Theolog. D. Herbornában taníta Philosophiát, Eleg.; és Paedagogearcha is volt; orációt mondván 1685., mellyel beavattatott *de Fato Philosophico in Ecclesia Christiána*. Ugyan azokat profiteálni, hozzá a' Theológiát is, ment 1687. Hanoviába, a' hol *de Migratione Doctorum & scientiarum, & Religionis* értekezett. Nem különben Bremában hol mind holtig Theol. Pr.'s a' Gymnasiumnak, 's trivialis Iskolának Magnif. Rectora volt, 1696-ban felavattatott amaz orációjával *de Adventu & habitatione Jesu Christi in plaga Bremensi*. Majd Daventriában inauguráltatott 1699. és beszélt *de Filio Dei Doctore & Discipulo ab aeterno & in tempore*. Igy jöve Franequerába Theolog. Tanárnak 1707. tartván beszédét *de Vili contemptoq. statu Jesu Christi post ipsius introitum in Gloriam*. † 1711.

Sok könyveket írt, millyenek: *Lexicon Lat. Gr. Germ. Gallicum; Defensio Catecheseos Palatinae; Histor. Templariorum; Origines Mundi; Institutiones Theologicae; Vocum Typico-Propheticarum brevis Explicatio; Dialogi Eucharistici; Systema Theolog. Propheticae; Dissertationes de Jesu Chr. in gloriam evecto; Hist. Ecclesiae Gallicae (Németül). & c.*

104. Wilh. Loré 1707-ben kezdte a' Hatalm. Frisiai Ordó engedelmével, Iskolát nyitni, collegialis alakban, in Mathematicis;

majd a Rendkívüli Professor címet viselnie is szabad lett, 1743-ban. † 1744.

In Actis Acad. Reg. Scient. Parisiensis, van egy írott munkája : De Regulis corporum projectorum Motus determinantibus.

105. Wyerus Goil. Muys Medic. D. 's a' Berlini Tudós Társaság (Societas Scientiarum) tagja. Trajectumban nyéré 1701. a' Doctor-ságot, gyakorolván azt, utóbb Arnheimiumban. Ismét hívták Fra-nequerába Matheseos Professornak 1708., oratóiját pedig 1711-ben szavalá *de Usu Matheseos in perficiendo indicio & ingenio*. 1712-ben Medicinát is tanítani kezdett, de a' melly Professorságba 1713. köszönt be, beszédét mondván *de Theoriae Medicae Usu atq. recta illam excolendi ratione*. 1726 olta mint Botanicus ('s elébb a' Chemiát is tanítván), az Akadémia' Kertje felett is intézkedett, és rendelkezett. 's a' t. † 1744.

Munkái : Elementa Physices methodo Mathematica demonstrata ; Dissert de Salis Ammoniaci praeclaro ad febres intermittentes Usu ; Investigatio fabricae quae in partib. Musculos componentib. exstat ; Disputationes II. de Materia Luminis, seu ignis, caloris & lucis Naturá.

106. Dominic. Balek. J. U. D. 's Ügyvéd a Curiánál. Lett 1709. Jurispr. Pr. rendkívül ; rendes pedig 1712. Introdúcáltatott a' következő évben és tartott beszédet *de Origine atque Utilitate Fictionum Juris apud Romanos*. Mikor halt meg? erről hallgat a *Series*.

107. Albert Schultens. SS. Th. D. Pap volt 1711 olta Leyda melletti faluban, Wasse-naerben, honnét meghívatott 1713. 's orált, mint Sidó Ny. Tanárja *de Fontibus, ex quib. omnis L. Hebrae & nolitia manavit, horung. Vitiis et Dejectibus*. 1717-ben lett az Akadémia' Lelkészvé. Innét 1729. Leidába ment a' Holland Rendek' Theologicum Collegiumát igazgatni 's új címet is nyert Interpretis MStor. Legati Warneriani. Ugyan ott, mint már LL. Orient. Pr. 1732-ben szónokolt *de Linguae Arabicae antiquissima Origine, intima ac sororia cum L. Hebr. Cognatione, nullisq. seculis praeeflora Puritate*. Sőt a' Sidó Anti-quitást is tanította, kezdvén azt 1740-ben, Oratóijával *de Tabernaculo Mosis*.

Munkái : Animadvers. philologicae in Jobum ; Animadvers. philol & criticae ad Varia Loco V. Testamenti ; Originum Hebrae ar. Lib. II. cum Vindicis, de Defectibus hodiernis L. Hebrae & c ; Vita & res gestae Saladini, Arabice & Lat. cum Iudice Geographico ; Haurii Consensus VI. Arabice & Lat. cum Notis, ut & Monumentis vetustiorib. Arabiae. II vol. ; Florilegium sententiar. & Clavis Dialectorum. (Hozzá adta az Erpenius' L. Arab. Rudimentáit is) ; Institutiones ad Fundamenta L. Hebrae & c ; Vetus & regia via Hebraizandi, & c. Commentar in Libr. Jobi ; Oratio de Regina Sabaeorum ; Disputationes III. de Verbis et Sententiis Ambigua & duplici significatione praeditis ; Disput de Muliere Ephae insidente, Zachar. V. — Eddig a' *Series*.

Ennek fia volt : Joan. Jacob Schultens, ki, midőn a' Theologia' 's Keleti Nyelvek tanítására, Lejdában. 1749-ben felavattatott, Oratóiját tartá *de Fruclib. in Theologiam*

redundentibus ex penitore L. d. Orientalium cognitione. Ajánlva van Academiae Batavae Curatoribus ; Civitatis Leidensis Consulibus, & Reipubl. — Lugduno — Bataviae Synodico, kiket meg is nevez. (Meg van az én Könyvtáramban ; de Címjén az Akadémia' Neve, 's Kiadás helye hiányzik.) Mint a' Keleti Nyelvek böles Mestereit, hálával említi (lap 19) az ötlet illy foglalkozásban megelőzőt Cocceius, Medus, Albingius és Vitringa neveket : de az Attya' nevét méginkább megemlíthette volna 'st.

108. Campeg. Vitringa. Campegii Fil. Horatii (a' ki irt Animadvers. ad Vorstium de Hebraismis) Frater SS. Th. D. 1715 olta, 's 1716-ban Theol. Professornak vezetették be, 's akkor monda Oratóiját is *de Spiritu et Littera Religionis*. † 1723.

Munkái : (a' *Series* szerint) : Epitome Theolog. Naturalis ; Theses Theologicae. És a' Herm. Venema által, egy Volumenbe szedett és kiadott Dissertationes Sacrae.

109. Jo. Orbivinus Westenberg. Hasonnevű Arhiaternek fia. J. U. D. 1687 olta. 1688-ban Steinfurtban kezdé a' Gymnasiumban tanítani a' Pandectákat, felavattatván Oratóijával *de Excellentia Juris Romani*. és a Hist. és Eloquentiát is oktatóván. Majd Harderoviumba tétetett által Jogtanárnak 1695, hol *de Ratione docendi & discendi Juris* szónokolt. Hason hívatalt fogadott el 1716 Franekerában 's orált *de Jurisprudentia rationali*. Végül még Leidában hivatalkodott, mint Profess. Jur. Civilis, Romani & Hodierni. 1723 olta 's inaugur. beszédje volt *de Philosophia Jctorum, & in primis ea, quae circa Legum collisionem versatur*. † 1737.

Irott munkái : Dissertatio de Usuris. Dissert. de Servitutibus, de Emphytensi, de Querela inofficiosi testamenti, de Fructuum perceptione, de Consuetudine, de Foro competenti. Dissertationes IV. de Portione Legitima parentibus, liberis & fratribus relinquenda ; Diss. IX. de caussis Obligationum ; Principia Juris secund. ordinem Institutionum. Ismét — secund. ordinem Pandectarum. Divus Marcus, seu Dissertationes ad constitutiones M. Aurelii Antonini. Oratio de Juris prud. Pauli Apostoli ; — de Jure Rhadamanti.

110. Tiberius Hemsterhuis. Philos. D. Amsterdamból, 1717-ben hozatott, Görög nyelvet tanítani, de 1720-ban tartá Oratóiót *de Gr. Linguae praeslantia, ex ingenio Graecor. & moribus probata*. 1738 olta a Hazai Hist. is profiteálta, de 1740. elvitték a Leidaiak, hol nyájas tartalmú szavalata volt *de Studiis Humanitatis adformandos mores et Virtutibus cultum deferendis*. Halála a *Series*ben nincs feljegyezve.

Kiadott munkái : Onomastici Pollucis Libri III. posteriores, cum Variis Lectionib. & Notis. Luciani Colloquia selecta & Timon, aliique cum Nobis. Operum Luciani magna pars Notis illustrata. Aristophanis Plutus cum Scholiis, Var. Lectionib. & Notis Criticis.

111. Jo. Cunrad. Rungius, Cappell. Lippiacus (anyára nézve, a' híres Perizonius attyafia.) Harderovicumban Elloq. & Hist. — Professornak, 1714-ben, *ae Prudentia*

et Artib. Romanor. in constituenda domi jorisq. Republ. írt Oratóiójával vezettetett be. Ugyan ő Franequerába jött ezután, 's 1722-ben Oratóiót íft is monda de Politicis gentiliū, et maxime Romanorum sacris. † 1723.

Munkái: Oratio de Artium, praesertim humaniorum, exortu & vicissitudine perpetua. Noviomagumban jöve ki. Oratio de Luxuria & corruptissimis mortibus Romanorum, quibus concusserunt Rempubliam; melly Harderovicumban nyomtattaték. Ő adta ki Petavii Rationarium temporum, cum, — sua continuatione Historiae ab An. 1633. ad Annum 1710. & additis Tabb. Genealogicis Regum & Principum illustriorum.

112. Herm. Venema. SS. Th. D. & Prof. 1724-ben tartott Oratóiót *de Zelo veritatis & pietatis genuino & Caritatis pleno*. 1729-ben lett az Akadémia' Papjává; 1735. pedig egyszersmind Histor. Ecclesiast. Professorrá.

Munkái: Belgául Voorreden-t írt. Campeg Vitringa' Verklaring der Mirakelen van Jesus Christus — című könyve élé. Tovább: Dissert. sacrarum L. tres: Diss. de genuino titulo Epist. ad Ephesios. Az által, cum suis Animadversionibus kiadott Campeg. Vitringa Filii Dissertatióihoz csatolva. — Selectae Observationes ad Campegü Vitringa Patris commentarium ad Conticum Moris (5 Mos. Cap XXXII). Disputationes Criticae III. contra Artemonium. (Az Campeg. Vitringa F.' „Opuscula“-ihoz adva.) Observ. singulares in Epist. ad Romanos (Le Brais Analysis-ához adatott.) Disputationes VIII. ad Visa Danielis, Justa cum Viro clariss. Ant. Driessenio. Ex postulatio. — Ennyit a' Series-ből. Adom ezekhez: Institutio Historiae ecclesiae Vet. & N. Testamenti. (Több kötetekben); Commentar. in Jeremiam. T 1. II. &c.

113. Petr. Wesseling. S. Minist. Candidatus. Middelburghban az Eloqu. Praelectora volt, midőn ugyan annak, és a Hist.-nak tanítására 1723. meghívatott Franequerába. De 1724-be avattatott fel Oratóiójával, *de Origine Pontificae dominationis*. Miután pedig Trajectumba lépett által az Eloq. Hist. és Görög nyelvet tanítani, ott 1735. tartott beavató beszédet *pro Historiis*.

Munkái: Observationum Variar. Libri II; Animadversiones ad Ed. Simsonii Chronicon, mellyet recenseált. Probabilium liber Singularis. Vetera Rom. Itineraria, Itiner Hierosolymitanum, & Hieroclis Synecdemus, cum Notis; Diatribae de Judaeor. Archontibus, & Dissert. de Evangelicis jussu Imperator. Anastasii non emendatis. — Praefatio & Animadversiones ad Sam. Petiti Leges Atticas. — Készülőben volt 1745 (a' Series írásakor) Diodorus Siculus recensitus & Notis illustratus. — Adom e'hez az Antonini Imp. itinerariumot is, t. i. per utramq. Danubii Riparn, mellyet Wesselingius adott ki, 's rea Schoenwisner írt bő Commentárt.

114. Albert. Wilh. Melchioris. SS. Th. D. Hanoviában a' Theol. & Philolog. oktatást, 1718. olly Oratóióval auspicíálta, mellyet írt *de Religione & Verae Religionis criteriis*. Úgy hozatott 1723. Theol. Prof.-nak Franequerába, beavató beszédje lévén *de Neces-*

sario Veritatis et Pietatis conjugio. 1724-ben az Egyh. Hist. tanításával is megbízott. † 1738.

Munkái: Dissert. de Cherubinis gloriae; Disputationes de Miraculis, — Apologia pro Miraculis Christi & expositionib. Patrum allegoricis. — Sicilimontor. Variorum Libri II.

115. Jo. Gottlieb Illineccius. J. M. D. & A. L. Mag. Hálai professorságból hozatott, Jurisprudentiát tanítani, 's 1724 tavaszán tartta beköszöntő beszédet *de Jurisprud. veter. Romanorum formularia, ritibusq., quibus negotia civilia explicabant, solemnibus*. Innen, 1727., az Oderai Frankfurtba vitetett, tanítani Jus. Civ., Pandectas, & Philos. Practicam. szónokolván ott *de Ictis semidoctis*. Majd 1731. a' Porosz Kir. Belső Tanácsosává lett, Hálába költözött ismét mint Jog 's Philos. Tanárja, 1733. — † 1744.

Munkái: Antiquitatum Romanor. Jurisprudentiam illustrantium Syntagma; Fundamenta Stili cultioris; Elementa Jur. Civilis ad Instituta; Comment. ad legem Juliam & Papiam Poppeam; Elementa Jur. Civilis ad Pandectas; Elem. Philos. rationalis & moralis, cum Hist. Philosophica; Elem. Juris Germanici, tum Veter. tum Hodierni (Az Index szerint in Opusc. Minorib.) Tomi: 1. II.; Elem. Juris Natur. & Gentium; Hist. juris civil. Romani ac Germanici; Sylloge opusculorum Variorum. (Ez, leginkább Dissertatiók- és Programmákból áll, mellyek törvénytani egyes tárgyakat karoltak föl többnyire, vagynak azonban illyenek is: Commentatio historica de habitu & insignib. sacerdotalibus Apostolorum; Diss. de gemina natavitas Christi era ex numis & Inscriptionib. illustrata; de verae falsaeq. Sapientiae Characteribus; de inessu Anini iudice: de Philosophis semichristianis. De origine atq. indole Jurisdictionis Patrimonialis. De navib. ob Mercium illicitarum Vecturam commissis. De Publio Juventio. Celso, Ilto eximis, suiq. saeculi ornamento. De Ictis semidoctio. De religione Judicantium circa reorum confessiones. De Hebraismis Ulpiani, Icti. De suprema Principum Magistratuumq. tutela. De Ictis, reformationi Ecclesiae praeludentibus. De eminentiorib. Ducatus & ducum Lotharingiae praerogativis. De Caio Aquilio Gallo, Icto celeberrimo; de Salvio Juliano, Ictor. sua aetate coryphaeo. &c.) — Opuscula Minora varii argumenti. (Ebben vagynak 1. Observ. Historica de jure Papiriano. 2. Praefatio Jac. Perizonii Dissertationib. praemissa de Utilitate Studii Antiquitatum in Jurisprudentia. 3. Praefatio Bynkewchoekii Observationib. praemissa de Artis Criticae utilitate in Jurisprud. Leg. boni Critici officio. 4. Epistolae Amoebae &c. 5. Praefatio Ezechiel. Spanhemii Orbi Romano praemissa, quā Merita eius in Rem Litterarum recensentur, atq. nonnulla perperam dicta emendantur. 6. De Utilitate Litterar. Orientalium in Jurisprudentia. 7. Defensio Justiniani, Triboniani, & Corporis Juris 8. De Jurisprudentia cavente. — Index scriptorum Heineccianorum — a kiadások specificumaival együtt. Illyen Index kettő van: Primus & Secundus.) —

Az ő irottmunkáinak, e' zárjel végén említett Index Secunda szerint, még a következőket is Ő írta, t. i. : 1. Panegyricus sempiternae memoriae Viri incomparabilis, San Strykii, consecratus. Adject. etiam Fundamentis Stili Cultioris. 2. Praefatio Christian. Thomasii delineationi Hist. Juris, olim cum Fr. Hoomani Antitriboniano editae; nunc in usum Studiosae. Juventut. seors. recusae praemissa. 3. Praefatio Arnoldi Vinnii in IV Libros Institutionum Impresialium Commentaris academico & forensi praemissa, Notulaeq. in eum Librum. 4. Praefatio Jo. Frid. Boekelmanni compendio Justitutionum Justiniani, sive Elementis Jur. Civilis praemissa. 5. Praefatio Balth. Graciani Aulico — ex Ameloti Versione (de Lingua Hispanica) Latine reddito et — in formam Artis reducto praemissa; quem — de Prudentia Civile & maxime Aulica librum, Franc. Glarianus Meldenus perpetuis Notis aeneisq. Ficuris illustravit. 6. Programma de variis Saturninis. Adject. Opuscul. Juris Historicis. 7. Praefatio Jo. Seldeni de Syndriis & praefecturis Jusdicis veter. Hebraeorum Libris III. bus praemissa de utilitate litterar. Orientalium in Jurisprudentia. (Melly a' maga valóságában van meg, in opuscul. Minoribus. Nro 6.) 8. Praefatio Opusculus ad Hist. Juris, & maxime ad Pomponii Enchiridion illustrandum pertinentib. praemissa. 9. Praefatio Corpori Juris Civ. Romani in duos Tomos distincto praemissa. 10. Praefatio Jo. Jac. Wissenbachii Emblematic. Triboniani, & Joannis Wybo, Triboniano ab emblematicibus Wissenbachii leberato. . . praemissa. 11. Praefatio Sam. Strykii Praelectionib. Viadrinis de Cantelis Contractuum necessariis praemissa, de Jurisprud. Hei-rematica. 12. Praefatio Nic. Hieron. Gundlingii Exercitationibus Academicis Tomi I. praemissa, de Usu & praestantia Numismatum in Jurisprudentia. 13. Dissert. de Pecunia in casum, si caussa ceciderint, ab adpellantibus, alioq. Remedio utentib. deponenda. 14. Dissert. de Reductione mone-tae ad justum Praetium. 15. Praefatio Jac. Cuiacii Observationum ac emendationum Juris Libris XXVIII. praemissa, de Cuiacii obstrectatoribus et Adversariis. 16. Praefatio Jo. Chr. Fischeri. Selectis et rariorib. Latii purioris Monumentis praemissa. — Legtöb-bet jelentő 17. Corpus juris Germanici antiqui, quo continentur leges Francorum Salicae et Ripuariorum, Alamannorum, Bainnariorum, Burgundionum, Frisionum, Angliorum et Werinorum, Saxonum, Longobardorum, Wisigothorum, Ostrogothorum, nec non Capitularia regum Francorum, una cum libris Capitularium ab Anregiro abbate et Benedicto Levita collectis. Opus in gratiam Juris Germanici Studiosorum post Cl. visor. Bas. Jo. Heroldi, Frid. Lindenbrogii, Steph. Baluzii, Jo Ge. Eccardi, Ludov. Ant. Muratorii alior. que praestantissimos labores diligentius recognitum, Variantib. Lectionib. et uberrimis iudice tam Rer., quam Verborum instructum. *Consilio* Jo. Gottl. Heinecii, cujus et *Praefatio* praemissa est. adornavit Petnes Georgisch, Halae CljIjCC XXXVIII. 4. mai.

116. Jac. Voorda. I. U. D. 1723. ban lett, Franequerában, a' jogtudomány' Lectorává, 1827. ben ugyan annak rendkívül való és 1830. ban rendes Professorává, de nyilvánosan (azaz ünnepélyes szavalással) meg nem kezdhetette; mert elébb hívatott Trajectumba, által is költözött, s ott monda oratóiót *de Prudentia Romanorum in condendis XII Tabular. Legibus*, — mellyhez 1737., a' Juris Hodierni is hozzá adatott. Halála nincs feljegyezve.

Munkái: Comm. ad Legem Falcidiam, & Diss. de Legato Partitionis; Interpretationes & Emendationes Juris Romani, cum Orat. pro Decretalib. Pontificum Romanorum Epistolis; Oratio de ICto viso bono.

117. Abrah. Weiling. I. U. D. Az Amsterdami Proectorságból hívatott Jogtanárnak 1727., de 1728. ban történt az inauguratio, a' mikor beszédet monda *de Natura una omnis Juris ac virtutis norma*. Ehez járult 1738. a' Jus Publicum. De 1739. Ultrajectumba vitetett, 's órált is ott pro Glossatoribus, mint Juris Civ. & Feudalis Professor. Ott is el nyert a' Közjog' tanítását, 1743. ban szavalt Oratóiójával, *de Sanctione Pragmatica Caroli VI. Imperatoris*. A' *Series* írásakor még élt.

Munkái: Diatriba de Furto per lancem & licium concepto; Jurisprudentia restituta; Resetitio Instit. Jur. Civilis; Lectionum Jur. Civilis libri duo; Orationes de Finibus Jurisprudentiae regundis; et de Logomachiis ICtorum. Dissert. de Theodora Justiniani Imperatoris conjuge; Fragmenta Edicti Perpetui; Jurisprudentia Iustiniana, secundum Institutionum Libros; Positiones Juris Nat. & Gentiune Gratianae; Doctrina Proolmii Institutionum &c.

118. Joh. Oosterdyk Schacht. Hermannii Filius. Med. & Philos. Doctor. Mint Franequerába hívott Philos. Prof. 1728. ban köszönt be, Oratóiójával *de arcto, quo Philosophia cum omnibus, praesertim Medicio scientiis neclitur, vinculo*. Innét 1729. Trojectumi Prof. lett a' Medicinában: ekkor szavalta *Orationem, qua scuille fatum inevitabili necessitate ex Humani Corporis Mechanismo sequi, demonstratur*. — A *Series*en kívül ide írhatom, miként ennek attya, Hermannus Oost. Schacht, élt még ekkor, sótt Magnific. Rector volt Leidában 1735. ben is, a' mikor a' Jascés Academicos utódjának általadó beszédét tartá *de Prudentia in ratiocinis Physico et Medico necessario observanda*. 1744. ben Burman Péter' (a tudós Burmannok között e' néven 2-diknak) halálára ő irt szép, 's az Elhunynak nemzetségét is érdemszerűleg előszámláló oratóiót, mellyre czé-lozva, Dan. Alphen Dan. F., rövid, de szellem-telyes Epicediumában így nyilatkozott:

Magna Viro doctrina fuit, fuit ardua virtus,
Morumq. integritas & pietatis amor.
Ast ego quid cuperem Burmanni comme-
morare

Virtutes tantas ingeniiq. bona?
Schachtius hocce valet solus, cui mellea suada.
Cui quog. Amititiae foevere junctus esat.
Burmanni nomen nunc *Laudatore* superbit,
Namq. os nobilius non mea Leida daret.

Most térjünk Joh. Oost. Schachtra vissza.

A' Series egyetlen egy munkáját említi, melly ez: *Morbis Remedium, sive de Morborum in sanandis morbis Efficacia*. En e'hez adhatom Oratióját, mellyet in obitum Arn. Drakenborch, Trajectumban szavalt el 1748.

119. Godofr. du Bois. Med. & Philos. D. 1731. ben, már mint Philos. Pr., Franequerában, beszédet tartta *de Utilitate & Necessitate Matheseos in Physicis*. Hozzá adatott 1738. a' Medicina és Anatomia tanítása is, és 1739. beköszönő Oratiója volt *pro Anatome*. 1744., a' Botanicát nyerte el.

120. Emo Lucius Vriemolt. S. S. Theol. D. A' Harlingai papságból hívatott tanítani a' Keleti nyelveket. Szónokolt 1731. ben, *de variis Gentilium & Christianorum quorundam Convitiis in Judaeos, ex ignorantia Rerum Orientalium maximam partem ortis*. 1740. olta, a' 'Sidó Antiquit. is tanította. — Ez írta a' Frisiai Akademia Professorainak azon laistromát, melly most kezemben forog. Ezen kívül —

Irott munkáit, a' Series így sorolja elő: Dissert. de Schiloh; Grammatica Hebr. Altingii & Synaxis Buxdorfii contracta, cum brevi Schemate Theol. Dogm. ex locis V. Testamenti; — Arabismus; Ad Dicta Classica Th. Dogm. V. Test. Selecta Adnotationes philologico-theologicae; Tyrocinium Hebraismi; Antiquit. Israelitican. Theses controversae, & Electa, de Locis & Personis sacris; Thesium ex omni Philologia Sacra Specimina IV. (nálam is vagynak — de S. R. betűk alatt, mellyek Sebald. Ravius trajectomi Orientalistára mutatni látszanak — 1760. ban Trajecti ad Rhenum apud Gysb. Tieme a Paddenburg et Abrah. a Paddenburg bibliopolas nyomtatott: Positiones Philologicae Controversae, in LV fasciculos collectae s in Duas Partes distributae, quorum Prior: de L. Hebraica cetesiq. Orientalibus, nec non de Critica Sacri Codicis; Altera: de Antiquitatibus Hebraicis agit. Mikor vettem Magyar-országban, már a Vriemolt' Seriesével (Professorum Franequerae) együvé kötve találtam. — A következők pedig, egész bizonyossággal, a' Sebald. Ravius' munkái, 's nálam megvagnak, úgymint: de Monumentis Veteris Eccles. Orientalis deque Usu, quem adferunt Theologo Lingvarum perito. ezt akkor írta, mikor LL. Orient Prof. lett, 1750. ben, rendkívül, Trajectumban. De eloquentia & sublimitate Dictionis Hebraicae Scriptorum Antiqui Foederis. midőn a' Keleti nyelveket, 1752., rendesen tanítani elkezdette. Magnif. Rector is volt ez a' S. Ravius, Ultajectumban 's mikor 1754. ben lelépett, monda Sermonem Academicum de Ortu et Progressu, deque Impedimentis Studii Literarum Orientalium) . . . Az Vriemolt' munkáit folytassuk, millyenek: De Gabriele angelo, & Spiritu S., Luc. 1: 26, 35; — Oratio de Acad. Frisicae, superiore praecipue Anno fortunis, & pro tuenda vera Libertate theologica. &c. (Ez is meg van.)

121. Petr. Burmannus Franc. F. Franc. Nepos. (Szerette magát Juniornak is nevezni hason nevű Nagy-Báttya 'irányában; ki ő

neki — még három testvér bátyyaival együtt — tudományos nevelést adott.) Mint S. U. D. hamar Professorságot is nyert: Eloq. & Hist. Tanárrá tétetett, Franequerában, 's már 1736-ban szónokolt *pro Criticis*. — 1741. hozzá adatott a' Poesis. — Nem soká lakott Franequerában; mint mindjárt Aó 1742, mint Tanítója a' Gymnasiumnak úgy szónoklott Amsterdamban, *de Enthusiasmo Politico*, ott Hist., Eloqu. és LL. Orient. bízattván rá. (Megjegyzendő: hogy egyedül csak „Junior“ jellemnevet visel a Enthiasm Politicus' és a' Jacob. Phil. D'Orville halálára mondott oratiójinak Czímjein, és azokban „Franc. F. Franc. Nepos“-nak nem is nevezetik.)

Munkái: Oratio funebris in memoriam Corn. Sieben; Carmina; Praefatio Heur. Valesii Emendationib. Criticae &c. praemissa, cum Notis suis; Praefatio Nic. Heiusii Adversariis &c praemissa s Comment. de Vita Heiusii. — Továbbá, ezé lehetnek, nem az 1741-ben Mart. 31. Leidában meghalt N. Báttya Burman Péteré, a' nagy Litterátoré, e' következők is: Petri Burmanni Pœmatum Libri IV. nunc primum in lucem editi. curante Petro Burmanno Juniore. E' kiadás lett 1746.-ban, 4-ed Réthben, Hollandiai Regal papiroson, Amsterdamban. Elegiacus Distichonokban ajána Inclvto & Ampliss. Viro Gerardo Arnoldo Hasselaer I. U. D. Civitatis Amstelaedamensis Judicis Integerrimus, ac Senatori, Societatis Indicae Moderatori Vigilantissimo &c. 's többek között illy pãrhuzamot von a' honi és külhoni Pœtãk között:

Grotiaden Batavum Gallo conferre Thuano
Quis neget, & meritis fraudet utrumque
suis?

Sammarthana domus censetur laudibus illis,
Nos quoque Dousiacos fas celebrare lares.
Basia cantentur Bonefoni culta, Secundi
Ista propinavit Musa Batava prius.
Irigaque Balzacio societ Puteana Petitem,
Commirio jungat Menagiumque suo;
Heinsiadas solos opponimus, s tua, Baudi;
Carmina, Hymettei nectare plena favi.
Et quae Pelignum referens dulcedine cyncum
Francio par venae dote Camena fluit.
Callimachique implens numeros Bruckhusius
Umbri,

Amstelii quondam sidera bina soli.
Nec puto, collatã bene carminis arte, negabit
His quoque BURMANNUM jungere Livor
iners.

Quidquid erit, mesitis si detrahet aemula
veris
Invadia, insignes sueta fesire Viros;
Judicibus justis Patruí placitura putabo
Caronina &c.

Az Epicedion-ja még inkább Elegia, vagy gyászoló, még is hálás Versezet; melly a' Joh. Oosterdyk Schacht, Francisc. Burmannus, Joan. Arntzenius, Abrah. Arn. van Toll, Daniel D. F. van Alphen, Henr. Snakkenburg és Gerard. Schsodler által írt Epicedionokat, vagy Lessus-okat, rekeszti. Ebben, többek között, igen jól emlékezve vissza a' jótéteményekre andalog, írván:

Pieridas testor nequidquam in vota vocatas,
Te (Petro-Secundo-BURMANNO) mori-
ente, meos destituisse lasas.
Ter mihi sumta chelys, digitis ter sumta re-
lapsa est,

Dextra ter invitum sollicitavit ebur.
Te sine Coricii penetralia clausa secessus,
Orgia Phoebaei te sine sordet aquae.
Ah *Patruē!* ah nostrae praesens modo causa
juventae,

Hactenus & *studiis Dux mihi certus*, ubi es?
Ex oculis cogor mea cernere gaudia & omne
Praesidium Musis, quod fuit ante, rapi.
Quodque mihi reddent viducito nulla da-
buntque

Seda, decus, misero sustulit una dies.
Quo fugio ah carum me, fide Magister,
alunnum,

Destituis PETRUN nec redire tuum?...
Tu puerum, primis mitis cum Pater optimus
(FRANCISCUS Fr. FILIUS) annis

Intempestivo funere raptus erat;
Cum rude praeclaras esset mihi pectus ad
artes,

Dignatus *lectis* adsenuisse tuis...
Tu Latiae Pithus mihi pectora rore rigasti,
Oraque Cecropii nectare focta thymi.

Quid variae gentis, genuinis eruta chartis,
Temporis & prisci noscere fata juvet;
Tu mihi veridica monstrasti pandere lingvā,
Historicam Patriae nec violare fidem.

Mox etiam Critices reserasti templa sagicis,
Templa sed à vulgo non temeranda rudi.
Quamque viam Heinsiades Gronoviadesque
secuti,

Graevia declusit quam tibi dextra pius;
Semitaque, Herorum qua londere sueta
propago,

Ducat ut ad verae, regia, laudis iter...
Phoebe pater, siquid posthac, tua cura
feremus,

Da mihi ad hanc, cursum posse tenere,
Pharon.

De precor, ut claro PATRUI sim nomine
dignus,
Et sequar Egregii facta imitanda Viri
&c. &c.

Ez a Petrus—Junior—Burmmanus eredeti munkákkal is nevezetessé lett, millyenek : de Maecenatibus Doctis, validissimis Musarum praesidiis. Semmi különös alkalom nem volt rá, hogy erről Amsterdamban, 1763., szónokoljon; nem Introductio, sem Nagyságos Akadémiai Igazgató-változás: hanem hogy, *úgymond* soká az Oratori-Szék némán ne hagyassék. Ez Oratiónak a' Czímjén, már is, mint életében az ő homonimus Patrus-a, „Secundus“ jellemnevet visel, úgy vélem azért, mert Nagy-Báttya már nem élvén 's annak életben sok közzül megmaradott két fiaí más kereszt-neveket viselvén, Ó, a tudományos Ósei közötti Petrus 1.-us Burmannus-hoz vihető egyenes vonalban már éppen 2.-diknak vala jellemezhető. És, végül, a nálam levő franequerai Series' szélire tett tudós kézirat szerint „Aó 1764. edidit Sicula D'Orvillii in fol. quod dedicavit Regi Siciliae.

Mind ezekért az érdeméért, Patruus Redivivusnak tartatott.

122. Petr. Conradi. S. Minist. Candidatus. SS. Theolog. Praelector & Concionator Belgicus lett 1735. Sőt, mint SS. Th. Professor, 1741-ben, be is vezetett, a' mikor elmondá orátióját *de Necessariis Theologi Polemici virtutibus*.

Munkáiról hallgat a' Series.

123. Georg. d'Arnaud. I. U. Candidatus Jurisprud. Praelector lett 1735., és rendes Professorrá tétetett 1739. † 1740. az Introductio előtt, mi miatt Orátiót nem mondhatott.

Munkái: Specimen Animadversionum Criticar. ad aliquos Scriptoros Graecos; Lectionum Graecar. libri duo; Commentar. de Diis *παραθεσις* Variar. Coniecturar. Juris Civil. libri duo; Mint a' 2. dik kiadáshoz való pótlék: Disputationes de Jure Servorum apud Romanos; & deiis, qui pretii participandi caussa semet Venundari patiuntur.

124. Petr. Laan. SS. Theolog. D. & Profess. 1737. oltá. Ugyan akkor Akadémia' Lelkészévé is tétetett, hogy hivatalokodna Belga nyelven. Orátiót azonban, mellyel a' Th. Tanárságba ünnepélyesen beállott, csak 1739. ben tartott *de Prudentia Theologs observanda*. † 1743.

Munkái: Eerste Beginselen der Woorden Gods over den Heidelb. Catechismus. (Belga nyelven való, a' Heidelb. Káté feletti Isten' ígéréről.) Disputationes, ad Inscript. P. S. XXXI.; de Lapidibus agri foedere jungendis, Job. V:23.; de Tolerantia Civili ad Socinianos non extendenda, genuinis Mennoitis minime iniqua. &c.

125. Christian. Henr. Trotz. I. U. D. & Pr. Orátiót tartott 1741. *de Libertate sentiendi dicendi*. *Ictis propria*. E'hez járult, 1743., a' Közjog.

Irt: Tractatum Juris de Memoria propagata; Opuse. de Scribis; Apolog. pro Waechtero. Továbbá: Praefationes Jac. Godofredi Operibus, — Christoph Waechterli Opusculis, — Edm. Merillio ad Instituta, — Gvil. Marani Operibus, — et Herman. Hugoni de prima Scribendi origine praemissae, ez utóbira nézve cum Notis.

126. Lud. Caspar. Valkenaer. A Görög nyelvre introducáltatott 1741., és tarta beszédet *de Caussis neglectae litterar. Graecar. culturae*.

Kiadta: Ammonium de Adfinium voc. Differentia, aliosq. Grammaticos, cum Notis; Irt Animadversiones ad Ammonium. — Az előttem levő Seriesen, tudós kézirat után-jegyzé: „Euripidis Pholmissas, cum Notis Criticis. Oratio Jubilaea ad Libertatem Belgii. Alia: de Critica in Sacris non exercenda temere.“

127. Joan. Arntzenius. Joh. F. I. U. D. Noviomagumban 1726. oltá Gymnasiarcha volt. 1728. ban pedig Hist. & Eloq. tanítni kezdett, beszédet tartván *de Caussis corruptae Eloquentiae*. Szinte História-t tanítni Franequerába is hívatott, 1742. és később valamivel, a' Poesis hozzá adatott.

Munkái: Dissertationes binae, de colore & tinctura Comarum, et de Civitate Rom. Apostoli Pauli; Aurelius Victor, cum Nobis; Plénii Panegiricus, cum Notis.

128. Nicol. Ypei. Matheseos Praelector 1743., rendkívüli Professor pedig 1744 oltá vala. — Semmi munkáit nem találta a 'Series' írója.

129. Bernardinus de Moor. SS. Theol. D. Több helyeken lelkeskedett Hollandiában. Végül Euchuriából, 1744-ben Theol. Professornak 's Akadémia Papjának hívatott Franequerába, de ugyancsak Theológiát tanítani, mindjárt 1745. ben Leidába költözött el.

Munkái : Disp. inaug. de *καριος ἀναψυφως*. Actor III. : 19. 's több Belga nyelven írt Predikatzói, é Jelégék felett : Deuter XXXIII : 10. Malak. IV : 4—6. Zachar VI : 15. Numer. VI : 22—27. Deuber. XXIII : 8. Act. XI : 23. Kor. III. 11—16.

130. Frederic. Wincter. Medic. D. az Aransioni és Nasaui Hercegnek főorvosa. Először Herbornában tanítá a Medicinát, bevezetve ott, 1740., Orátiojával *de Certitudine in Medicina*. Ugyan ott, és a Chemiát tanítani, Franequerába jött. 1744.

131. Samuel König. I. U. D. & Correspondens Acad. Scient. Parisiensis. Lett Philos. Tanárjává a' Frisiai Acemiában 1744. ben.

Munkái : Diatribae — in Aetis Erud. Lipsiensibus, in Comment. Acad. Regiae Scientiarum, & in Feriis Aestidis Cl. Engelhardtii. — Végül

132. Joan. Schroder. Joan F. Csak Praelector volt az Eloq. & Hist. ra nézve, 1744 oltá, Franequerában.

Kiadta : Musaei de Herone & Leandro Carmen, cum Var. Lectionibus, Notis & Animadversionibus suis.

A' következőknek, kik feljebb, rövidített sorozatot nyertenek, elmaradt Oratióikat szinte ide iktatom. Tudniillik :

Meinard Schotanus. A. 1626. *de Dignitate Ministri*.

Johan. Cocceius. A. 1643. *de Indole, radicibus & regno falsae, typog. verae religionis, ac Ministri Ecclesiae*.

Nicol. Vedelius. A. 1639. *de Concordia Mosi & Aarons*.

Joan. Cloppenburgius. A. 1644. *de Cathedralium Evangelicarum Libertate Christiana*.

Ulricus Huber. A. 1665. *ad Historiam Juris Romani*.

Herman. Vitsius : A. 1675. *de vero & sincero Theologo*.

Johan. a Marck. A. 1676. *de Augmento scientiae Theologicae*.

Joh. von der Waeyen. A. 1677. *de Ecclesiae ex utraq. Babylone Exitu, & corum in teste convenientia*. (Csak eddig ; a' többi, mind ki van írva, maga helyén.)

Azoknak a Franequerai Magnific Academiae Rector-oknak neveik is, az igen jótékony Bibliographia' tekintetéből legyenek itt, a' kik beköszönő vagy elbűcsűző Oratiókat írtanak, a' többször említett Seriesben kitett Chronologia és csillagozás szerint, ez utóbbi a kinyomtatást jelentvén. Első volt 1586. ban, Junius hó oltá : Martinus Lydius, SS. Theolog. Prof., de ennek beköszönő, vagy elbűcsűző Oratiója nem volt,

vagy világ elé nem bocsátatott. Ó utánna öten voltak, Szónoklatok nélkül : neveiket el is hagyom. — 1592. H. Antonides v. d. Linden. SS. Th. Prof. Orat. Inaug. *ad Loc. I. Tim. 1 : 18*. * (Az az : Bizonyosan látott világosságot, vagyis kinyomatva van). —

1628. S. Amama. (Olvasd : Sixtinus. L. Hebr. Prof.) Orat. inaug. *de Barbarie morum, & de praesent Akad. Franequeranae statu*. * — 1645. Joh. Cocceius. SS. Th. Pr. Orat.

inaug. *omni regimini, quod a. Deo est, esse obediendum*. * Orat. Valedict. *Liber & Liberalis, quis ?* * — 1661. Nicol. Arnoldus SS. Theol. Prof. Orat. valed. de S. Litt. existimatione & reverentia. * — 1664. Ulricus Huber, Eloq. ac Juris Pr. *de celebrib. Ictis Frisiae*. * — 1674. Mich. Buschius. Eloq.

Prof. Orat. inaug. de rerum Belg. fatis ipsas quoque Litteras prementibus, sed ad novas Fortunae Vices iam ordinatis. Orat. valed. de gratiosae Clementiae Divinae pignoribus & venturae prosperitatis omnibus. (Nem voltak kinyomatva : azért nem is húzom el alattuk.) — 1677. Ulric. Huber. Orat. inaug.

de statua Eugnomosynes, que fuit in foro Constantinopolitano. * Orat. valed. *de Paedantismo*. * — 1681. Joh. a Mark SS. Th. Pr. orat. inaug. *de Coelitum Stolis Albis*. * Orat. valed. *de conjicta Constantini M. donatione*. * — 1684. Joh. Schotanus. Philos. Pr.

orat. inaug. *Quaenam optima Philosophantium sib Secta*. * Orat. valed. *Quaenam Philosophia firmissimus nitatur principis*. * — 1686. Joh. v. d. Waeyen SS. Th. Prof. orat.

inaug. *de Incremento Cognitionis exspectando tempore novissimo*. * Orat. valed. *de Semikorio silentii*. * — 1689. Jac. Perizonius. Eloq. Pr. orat. inaug. *de Origine & natura Imperii, in primis Regii*. * — 1690. Jac. Rhenferdius.

L. Hebr. Pr. Orat. inaug. de Philologiae S. in studio Theol. summa utilitate & necessitate. Orat. valed. de Tabernaculo Moris eiusq. mysteriis. — 1692. Cornel. van Eck.

Jur. Or. orat. inaug. *de vita, morib. & studiis M. Antistii Labeonis, & C. Ateii Capitonis*. * Orat. valed. *de studio Poetices coniungendo cum studio Juris Romani*. * — 1693. Joh. Schotanus. Carmen Valedictorium : *Votum Pacis*. * — 1695. Joh. v. d. Waeyen oratio (időközi) *de Numero Septenario*. * — 1698.

Joh. Regius Philos. Pr. orat. inaug. *de Homine automatico*. * Orat. valed. *de Vera Mentis cum Corpore Unione*. * — 1699. Jac. Rhenferdius. orat. valed. *de Antiquitate Baptismi*. * — 1701. Anton. Schultingius. Jur. Pr. orat.

valéd. de Jurisprudentia M. T. Ciceronis. * (Eltöröltetvén 1700. ban az Ujj Magnif. Rector beköszönő oratiója, — ezután, a tartott, vagy ki is nyomtatott Oratiókon, melyeket a' „Series“ elősorol, Bucsút vevőket kell érteni.) — 1703. Guilelm. Coetier. Eloq. Pr. oratio : *de Rebus Patriae. Ec*. * — 1705. Campeg. Vitringa. SS. Th. Pr. oratio : *de Synodis*. * — 1706. Zachar Huber. Jur. Pr. oratio : *de summi Imperatoris officio, ex sententia Ciceronis pro lege Manilia*. * — 1708. Joh. Regius. oratio : *de Sapientia imaginaria*. * — 1709. Jac. Rhenferdius. oratio : *de Fundamentis & Principiis Philologiae sacrae*. * — 1710. Nicol. Gurblerus.

SS. Th. Pr. oratio : de Corporum & Spirituum, Hominumq. & Angelor. harmonia divina in terra & in Coelo. — 1711. Anton. Schultingius. oratio : de *Jurisprudentia historica*. * — 1713. Ruard. Andala. Philos. Pr. oratio : de *Viis Jehovae reclus.* * — 1714. Guilielm. Coetier. oratio : de *Rerum nostrarum Originibus.* (Nem jött ki.) — 1715. Joh. v. d. Waeyen. fil. Th. Pr. oratio : de $\tau\epsilon\iota\zeta$ Μεγαλειος του Θεου. — 1716. Dominicus Balk. Jur. Pr. oratio : de eo, quod non ex aequo, sed secundum leges ICto judicandum sit. — 1717. Petrus Latané. Med. Pr. oratio : de rerum terrestrium vicissitudine. — 1718. Joh. Regius. oratio : de *S. Scriptura rerum naturalium optima Magistra*. * — 1719. Alb. Schuleris. L. Hebr. Pr. oratio : *pro studiis Humanitatis*. * (Ennek fia volt Jo. Jacob. Schultens, Leidai Theol. & LL. Orient. Professor, a' ki irt de Fructib. in Theologiam redundantibus &c. mellyről feljebb már írtam.) — 1720. Ruard. Andala, oratio : de *Regno Millenaris*. * — 1721. Joh. Ortwinus Westenberg. Jur. Pr. oratio : de *Jurisprudentia Pauli Apostoli*. * — 1724. Joh. Regius. oratio : *pro Scepticismo*. * — 1725. Ruard. Andala. oratio : de *Ecclesia irrigua non addenda Silitenti. Deut. XXIX : 19.* * — 1726. Dominicus Balk. oratio : de *Juris Civilis certitudine*. — 1727. Wyerus Gvil. Muis. Med. Pr. oratio : de Immortalitate Mentis humanae. — 1728. Alb. Schultens. oratio : de L. Arabicae antiquissima Origine &c. * — 1729. Tiberius. L. Graec. Pr. oratio : de Paulo Apostolo. — 1730. Alb. Wilh. Melchioris. SS. Theol. Pr. oratio : *pro Miraculis Christi, contra Woolstonum*. * — 1731. Dominicus Balk oratio : de artibus, quibus Augustus ad imperium pervenit. — 1732. Wyer. Gril. Muis. oratio : de Fine, quem Deus in Mundo, tam corp. quam intelligente, condendo habuit. — 1733. Petr. Wesseling. Eloq. Pr. oratio : de Vitiis & defectibus Histor. Ecclesiasticae. — 1734. Joh. Regius. oratio : de Hist. & Fatis Acad. Franq. ab an. 1685 — ad 1735. — 1735. Herm. Venema. SS. Th. Pr. oratio : de Antichristo, eiusque primario characterre Tyrannide, verae Ecclesiae Libertati inimica. — 1736. Abrah. Wieling. Jur. Pr. oratio : de *Finibus Jurispr. regundis*. * — 1737. W. G. Muis. oratio : de Mirabilib. operib. Dei conspicuis in Virtute Seminali plantar. & animalium. — 1738. T. Hemsterhuis. oratio : de Humanior. litterar usu in Philosophia. — 1739. Emo Lucius Vriemoet. L. Orient. Pr. oratio : de justo Usu Rabbior. in Antiq. Israeliticis. — 1740. H. Venema. Oratio altera : de Antichristi primario Characterre, Tyrannide in conscientias Hominum. — 1741. D. Balk. Oratio altera : de Augusto &c. — 1742. W. G. Muis. Oratio : de Studio partium Morbo appellando & cum Melancholico comparando. — 1743. E. L. Vriemoet. oratio : de *Acad. nostrae fortunis : & pro vera Libert. Theol. &c.* * — 1744. Ludor. Casp. Valhenaer. L. Gr. Pr. oratio : Abtinend. esse Criticis ab alte sua publica adhibenda ad Scripturas S. &c. &c.¹

¹ Eddig tart a jegyzet. most következik Keresztési útleírásának a Theol. Szemle VI. évf. 1930. 1—3. számának 555-ik lapján félben hagyott alapszövege. Szerk.

II. Dom-kerke vagy Cathedrale Templom nevezetét vette valami kötől, mellyen ezen betűk lévén D. O. M. az akkori tudatlan Világban Dom-nak olvasták. Ez rettentő nagy épület és a' épület és a' Pápiastaság alatt igen pompás volt, de már pusztás sok helyen : vagy talán sohase is készült el egészen. e' volt a' Püspöki Templom. Vagynak itt régi Püspökök temetési. A' Chorusban van eltemetve a' Conradus II. v. Salicus R. Császár béli, a'ki A. 1038. ide jövéen Pünkösztre innepelni, itt holt meg. a' belső részét itt temették. a' kövén : *Extra Conradi II. Imp.* magát azután temették Spirában. Vagynak itt sok más Epitháphiumok is ; nagy Orgona : de más Belga Templomokhoz képepest ez nem szép : a' minthogy Trajectumban legkevesebb gond van a' Templomok csínosságára.

a) E' mellett, de nem hozzá ragasztva, vagyon egy felette magas Torony, mellyhez hasonló nints Belgiumban és a' Strasburgival vetekedik. Vagynak a' tetejéig 464 jó nagy gráditok. A' közepi tájon vagyon hét nagy harang. Kiváltképpen egy bámulásra való, a' kerületi 37 araszt, a' vastagsága nagyobb I-nél. téssen 200 má'sát, az ütője ötöt. A' Neve S. Salvator. ezt tsak nagy Innepekben vonják és Communiókor. e' mellett vagyon egy más S. Mária 140 má'sás. a' többiek is mind nagyok ; a' neveik, mellyeket a' Spanyolok adtak nekik : Maria Magdalena, S. Martinus, Joh. Baptista. &c.

Ezek felett még jó magosan vagyon az Óra Machina. Áll az 66 harangból. a' kótája vagy Dobja felette nagy hordó ferma vas machina minden óra előtt valami 'Soltárból két verset énekel. fél órát, fertályt, fél fertályt danol. egy, egy 'Soltárt mond egy kántoríg, v. 3 holnapig, 1. mikor Trajectumba értünk verte a' 36 'Soltárt. 2. die 3. Oct. kezdette verni a 65. A' Sionnak hegyén &c 3. die 14. Jan. 'Solt. 47. No minden népek örvendeztetek. 4. d. 8a Apr. 1780. az 77. Az Istenhez az én szómat. melly mind szép volt.

Még ezen felül fel lehet menni szinte a' tetejére, az honnan mind Trajectumot, mind a' körül és távol lévő helyeket nagy gyönyörűséggel lehet nézni. Szép ez alatt közel a' Püspöki Udvar, mellyet most egy Bátor bír.

b) Ezen Dom-kerknek vagyon egy négy szegeletű Udvara, mellyen keresztül járnak : ez az úgy mondatott Akadémia. A' kapuja felett vagyon a' tzi mere, melly egy Nap, alatta a' Symboluma : *Sol Justitiae illustra nos.* Itt lakik az Académia Pedellusa. Egyébb részei ezek :

1. Az Académiai Templom, az hol rend szerént szoktak lenni némelly Juridica Disputatiók : Doctorálások ; Magnificus Rector tétel &c. Vagynak itt sok képek, mint :

a) Napnyugotra a' Libertas, kezében süveg, fához támaszkodva áll. eltört kézive a' lába alatt, illy irással :

Olim perfugium, nunc requies.

b) Mellette a' Cornucopiae : *Spes longa quietis.*

c) Ceres sarlóval: *Principis auspicio prospera quaque seges.*

d) A' Pax olaj-ággal, kezében pai'st tart, mellyen az Akadémia Napja: *Sol Justitiae illustra nos.* Alatta: *Sic decorata viget.*

Északra e) Felül egy oltár: *Florebunt hoc vindice Sacra.* alól: Templum Sapientiae et Honoris, melybe Mars kézen fogva vezeti az Arausioni Hertzeget: *Monstravit iter tutumque fecit.*

f) Fellyül a' Törvények és a' Justitia: *Stat certo fulcimine nixa.* Alól. Templum Honoris, mellyben az Honor süveget ad a' Belgáknak: *Accipe magnus honores.*

g) Felül egy Gálya felé Mercurius megy: irás ez: *Hoc signo felix.* Alól a' Printznek egyik kezében páltza, másikkban kard; körülötte sok fegyverek: *Justo moderamine cuncta.*

h) Felül egy Oltáron való áldozás: *Hinc mihi praesidium.* Alól egy Dáma süveget tart: illy irás: *Et Patriae et generi debes dilecte nepotes.*

Napkeletre. i) Oltáron tömjént éget a' Printz: *Summo sine Numine nihil.*

k) Egy Angyallal fog kezét: *Stat Animo sententia.*

l) Egy Statua előtt áll a' Princeps: hol ezen irás: *Majorum incitant exemplá.*

m) A' Fama trombitál és laurust tart: *Laetitiae plausus.*

n) Két fejér zászló van a' Chorusból ki-függesztve, egyiken az Arausioni Fejedelmek' Czimere, illy írással: *Honi soit, qui maly pense.* Ezt mondotta a' Printz, midőn egy Dámával táncolván eloldott Strumpf kötő-jét megkötötte, és nevétték. Másikon az Akadémia' czimere: *Sol Justitiae illustra nos.*

20. Ezen Templomból nyílik Délre egy Ajtó, abba a' házba, mellyben a' *Senatus Academicus* szokott lenni. Az ajtó felibe is aranyosan ez vagyon írva. Ebben egy hosszú asztal, posztóval bevonva.

Egy szép olasz kementze. Itt minden Trajectumi Professorok, igen szépen, Doctori Palástban, le vagynak festve. Itt adják ki a' szegény Magyaroknak is a' Beneficiumot.

30. E' mellett vagyon még egy kisebb Auditorium, hol némelly Philologica Disputatiók esnek. Ebben is vagynak sok emblematica festések. mint:

1. A Trójai Ló Francia Liliomokkal felékesítve, apró kerekéken levő deszkán áll: az oldalára ez van írva: *Pax.* alatta pedig: *Ne credite Teucrí.*

2. Az Arausioni Herczeg lovon ül, kinek Márs egy kardot nyújt: *Tu Gulielmus eris.*

3. Hercules a' Hidrát öli. a' Lábainál egy Kakas. *Subscriptio: Non dolus aut Virtus.*

4. Egy tengeri hajó szélvészben: *Jactata emergis.*

5. Egy süveget tartó ember ül, kihez az Égből kéz nyúlik le: *Auxilium venit.*

6. A' Zodiacus' 12 Jegyei. a' Nap a' Rák és Oroszlán Jegyben áll; illy irás alatta: *Decrestit.*

7. A' Belgiumi 7 Provinciák Czimerei öszveköötözve vagynak: *Caderent soluta.*

Ezen Symbolumok úgy látszik, akkor

festődtek, midőn a' Frantziákkal hadakozván, Ludov. XIV. nagyobb részént Belgiumot elfoglalta, 's Trajectumot is 1672. megvette. mint az 6. dikkból is látszik; mert a' Ludovicus' Czimere Nap volt, a' Belgáké Oroszlán. &c.

8. Az Auditorium közepin függ két zászló, itt is &c.

9. Északi oldalon a' Vallás jobb kezében fontot, balban temjénezőt tart. Felette: *Hac Auspice:* alatta: *Sacra suosque Duci commendat Belga Penates.*

10. A' Justitia kardot és fontot tart: felül *Hac Duce.* alól: *Dantemq. videbis jura Caionem.*

11. Apolló Laurussal: felette: *Hoc Comite.* alatta: *Patriae namque, auctor Apollo subvenit.*

12. Pallás jobb kezében dárdát tart, a' balban pai'st. Felül: *Felix.* alól: *Tuta est hoc tegmine.*

13. Az Arausi Fejedelmek czimere: *Honi soit* &c. alatta: *Hinc rerum nascitur Ordo.*

14. Trajectum és az Akadémia Czimerei: *Et nos felices:* alól: *Princeps haec otia fecit.*

15. Belgium Czimere egy Oroszlán kardot és 7 nyilakat tart. *Et omnia.* alól: *Ex ungue Leonem.*

30. Ugyan itt a' felső Contignázióon vagyon egy Medicum Auditorium; melly most arra való, hogy a' Magyarok Vasárnaponként idejárnak könyörögni.

40. Ezen Kapuk és Auditoriumok ajtaira raggatják ki a' Professorok Collegiuminak rendit és óráit. Oratiokat. Doctorálást. könyv Auctiókat. &c.

III. Dél felül tsak nem a' Város végén vagyon a' *Hortus Botanicus.* a' kapuja felett ez: *Hortus Academ.*

α) A kert nagy és drága plántákkal 's edényekben álló fűvekkel fákkal meg van rakva.

β) Ezen kert szélén a' Physicum Auditorium az ehhez tartozó drága Physicum Instrumentumokkal együtt, az hol nagy haszonnal lehetett látni 's tanulni az Experimentalis Physicat.

γ) A kertben vagyon a' Laboratorium Chemicum az hol sok réz és üveg edényeket és Destillált liquorokat lehet látni. A' kert mellett lakik rendszerént a' Botanices és Chemiae Pr., a' ki a' kertre gondot visel.

δ) Itt vagyon a' Theatrum Anatomicum, a' kapuja felett egy Sceleton fekvé kitsínálva: az Acad. Czimere. és nagy betűkkel ez: *Theatrum Academicum.* Lehet itt látni sokféle Sceletonokat mind emberekét, mind állatokét. Vagyon benne 3 üveg ajtajú Theca:

1-sőben vagynak az embernek minden részei. szív, erek, bélek és más tagok elkészítve viasszal: melly tsudára méltó.

2-dikban is emberi tagok, tsontok, fejek, kisebb és nagyobb tetemek, nelső részek &c.

3-dikban sokféle állatok, kígyók, békák &c. külömbkülömb idejű, formájú, sexusú gyermekek mind üvegekben lévő Spiritus-

ban tartatnak. Ezek felett a' Thékák felett strásálnak az ember bőrök kikészítve &c.

A' közepin vagyon felfüggesztve egy fahéjból való vagy bőr Piratica hajó, mellynek ajtaja akkora, az hol egy ember kidughatja a' fejét. itt a' tolvaj is ki van tsinálva.

Az ilyen hajó kémlelki való, mellyet hijjában is lónének. Hosszú de igen keskeny.

Vagynak itt holmi állatok is felfüggesztve, apró krokodilusok, halak; nyilak &c. és egy Magyar kulats, mellyet valaki bórral tele hozott ide. —

Az 1779. d. 4. Decem. kezdődvn az Anatomia, tsudálva lehetett itt látni mindenféle aetású és sexusú embereknek minden részeiknek feltránsiroztatását.

ε) A' Theatr. Anat. felett egy házban tartatik a' Jeru'sálemi Templom igen szép formában kitsinálva; mellyet 1742 tájban David Millius Pr. nagy munkával tsináltott. a' hossza 16 lépés, a' magassága majd egy ember magasságnyi. A' Szentek' Szentek pedig igen magas. Az edények rézből vagnak. azhol az aranyas volt, ez is az. Az ablakai jeles rostélyosok. egészen maga fejére vagyon festve.

IV. A' Dom kerken kívül, melly a' Sz. Márton nevére építettett, vagnak itt sok Templomok.

α) A' Reformatusoknak; mint a' Város szélén egy kéttornyú, melly az előtt

1. Apátzáké volt. ennek tornyában igen jeles énekes Óra vagon, a' Templom nem magas: de nagy.

2. — a' Sz. Catharina Temploma nagy kereszt formára való ropant épület. a' tetején gömbölyű fejr fatorony.

3. — Isputálybeli, Szegények &c. Templomaik.

4. — a' Frantzia Templom, kívül nem, de belől szép.

5. — a' Jeans-kerke nem a' szebb és legnagyobb, de a' Városnak legszebb részén van és Trajectumnak az Elei jár ide. Vagnak benne sok Epithaphiumok, mint a' többek közt egy Monumentum kitetszőbb, mellyen az Idő egy szárnys kopasz ember formában; egyik kezében kaszát, másikban tükört tart, ezen egy Szív ezen írással: *Himmelverts*. felette az Halál. Az alsó része Oroszlán lábokon áll. a' két szélén két síró gyermek; közepin a' megholt' tzimere és folyó Óra. Az Epitaphium az Idő hasán:

α. ω.

Deo et Aeternitati S.

Adsta Viator, lege, et si lubet disce.
Aeternum vivere, Nunqm mori.

In utroq. quod viator ipse faustissime est emensus.

Iam Vita functus, Dux Tibi factus, ut feliciter transigas

Commonstrat iter.

Grosus et Stemmatiss et Virtutum splendore Illustris D. D.

Balthasar Fridericus a' Stosch
eques Silesius, ex Dinastia Vurchvitz &c.
oriundus

Gloriam Illustrissae Gentis Stoschiae &c.
Per Annos Complures Laubae, Coburgi,

Lipsiae

Et Trajecti denique ad Rhenum
Ingenitis Indolis ingenuae Viribus ad
Fakultatem, Deo, Patriae et sibi pro Dignitate
Vivendi gparandam

Liberaliter ex cultis, Illustratam,
Per 16. Hebdomades gravisso cum morbo
collectatus

A. 1743. d. 25. Jan. quo Vivere et desiit et
cepit

Fortiter, prudenter, ac fideliter Complevit.
Vita Sene, Philosopho, Heroë, et quod omnium
primum erat, Xano vere dignâ exactâ,
deternum.

Viciturus Coelo, hic loci ossa deposit.
Natus 21 Annos, I Mens. 16 dies.

Cujus testimonium Parentes moestissimi

Monumentm

hoc esse voluerunt.

A' napnyúgoti Ajtó mellett valami Cardinál fekszik; a' koporsó felett a' képe. a' lábai alatt egy Oroszlán és a' Cardinális kalap. Az Epitaph. Theodiscus betűk.

Más a' Templom oldalán magasan, fekete márván kőből, mellynek szélén ül egy szép gyermek, jobb kezében tzimert tart, a' balal fajakát olt. Epitaphium rövid:

Francisco Iosepho, Illustri genere; Virtute insigni; Baroni de Risenfels; Austriaco; qui Ao 1867. natus. A. 1709. d. 3. Apr. obiit Ultrajecti Peregrinus

Fratri posuit F. B. D. R.

Ezen Templomnak napkeleti része a' Bibliothéca. az ajtaja felett nagy betűkkel: *Btheca Vltrajectina*. sem a' Theca sem a' könyvek rendi nem a' legderekasabb. A' véle való élés is tsekély. Szerdán és Szombaton dél után lehet bele menni. két óráig. Volt ekkor itt egy vén ember Bthecárius Mendicás, a' ki a' könyveket adta, de nem is látott, 's olvasni sem igen tudott. Vagnak itt némely Professorokk márvány Státuáik. &c.

6. Szent Jakab Temploma is igen nagy. A. 1779. d. I. Oct. itt láttam igen pompás temetést; mellyen volt 30 hintó 64 fáklya. a' testet először az útszákon meghordozták; azután itt kriptába eltemették &c. Epitaphium felette ez:

Viro Generosissimo, Amplissimo Ioanni Henrico
Van der does Icto
Senatui Vltrajectino a Secretis &c. &c.
Marito desideratissimo

Parenti Optimo, Maria Margaretha Boschaert *Liberi*. Maestissi M. P. C. d. 27. Sept. 1779. Vixit Annos 70 menses 5.

Úgyan ott egy szép Ifjú Leányé:

Clara fide. pietatis amans, maturior annis
In medio Veris germine Clara cadit.

Claruit in terris, coelo magis insita claret
In circumscripto lumine clara micans.

7. Anglicána Ekklé'sia. ez kitsiny Gyülekezet, mellyvégre egy nagy Templomk a' közepe 4 szegeleltre deszkával el vagyon rekesztve.

Ezen Ekklé'siának Tagjai a' Magyarok Trajectumban. és itt szoktak communicálni;

Deákul mondván az Anglus Pap az Ágendát : Jóllehet ezek többnyire csak *Credendo manducant*.

Ezen Templom roppant formátlan régi épület, melly volt a' Sz. Mária *Abbatríaja*. E' volt a' *Capitulum* is. Vagynak itt némely emlékezetes dolgok. u : m :

a) Egy Oszlop a' többek közt, melly mindig elsüllyedt, míg csak ökör bőrről nem tömték meg a' fundamentumát. most is rá van festve egy Ökör és ezen írás :
Accipe posteritas quod per tva secula narres
Taurinis Curibus fundo solidata Columna est

b) Egy oldalházban, az Henricus IV. Császár le van festve. tartatnak ezek : egy fodor patyolat, varrás nélkül való, hosszú, Magyar forma ing, mellyet úgy mutogatnak, mintha a' Kristusé volt volna. Egy fedeles, két ittzés forma, igen szép és drága arany pohár, mellyet Henric. IV. tsináltatott. rajta a' neve és sok Canonikusoké, czime-reikkel együtt. Egy fél messzejes talpas üveg pohár, mellyből akkor a' Henric. egészségéért ittak. rajta egy tsirkéit befedező tyúk és ezen versék :

Vt gallina tegit alarum tegmine pullos

Canonicos nostros Temploque nostra fovet
Divitiis Henricus consecratque Mari . . .

Mos ideo semper sit celebrare Scyphó.

c) Egy felső házban régi Btheca, az hol többnyire mind nagy foliás kézzel írt és régi nyomtatású könyvek pulpitusokon, oldalantzolvva régi rezes és vasas kötésekben vagynak. A' M S S. igen szép aranyas, festett, tzi fra Barát írások, többnyire bőrre ; ezek közt nevezetes egy igen régi Biblia több Tomusokban szép Pergamenre. benne felaláltuk *I. Jan. 5 : 7.* Augustinus, Senecae Flores, Luctantius &c. A' ritkaságok közt itt mutogatattik a' Péter kardja, egy a' Jérikói kürtök közzül ; fejtér, czifra. Unicornisok szarvai. Pogányok két réz bálványá. Henricus Cs. fa képe. Ez vagy az a' Henricus, a' kinek Gregor. VII. Pápával sok baja volt ; vagy annak Fia Henr. V. a' Császárok közt IV. a' ki itt holt meg Conradus után Pünköstben A. 1125.

2) A' Páristáknak sok Templomaik vagynak : de a' más házaktól nem igen tettzenek meg. ezek kétfélék : rendszerént valók és Jansenisták ; ezeknek nem nagy, de gazdag Templomok vn. a' Püspökjök itt lakik ; 3. Sátoros Innepben papol. Illy gazdag öltözötü Püspököt soha sem láttam.

2) A' Lutheránusokk ; Remonstránsokk, Menmonitákk mind szép Templomaik vagynak.

V. Vagynak itt sok derék közönséges házak, mint —

1. A' Provintziális ház a' János Temploma mellett három contignáziós hosszú épület. a' kapuja felett a' Belgiumi tzi mer. egy ajtó felett pedig Cleobulustk ezen mondása : *πρωτην μετρον οπισθεν*. Ezzel általellenben a' Katonák Várda házok ; kik, mikor Provincialis Gyűlés tartatik parádéra kiállanak.

2. A' Város háza szép tornyával együtt nem utolsó. Vagyon ezen egy olly szép Justitia, hogy majd megszóllal. Itt vagyon a' Posta ház is. A' Város háza előtt akasztanak, fejt vesznek, seprűzk &c. arra készítettett theatrumon ; mint A. 1780. d. 8. Jan. egy Tolvajt megseprűztek és az hátára bélyeget sűtvén 6 esztendeig való Zuchthauzba tették. Vgyan is Belgiumban a' nagy lopást megbüntetik : az apró mesterséges lopás és tsalás pedig igen is szabados.

3. Az a' ház, az hol az Unio tartatott

4. Vagynak sok Árvák házaik ; kivált a' szép épületek közzül való az, melly a' Thatr. Anatomicumhoz közel vagyon. Sok Isputályok. Özvegyek háza. ennek kapuja felett egy bánatos Özvegy ember és Asszony ki vagyon faragva.

5. A' Város szélin egy régi és formátlan Observatorium Astronomicum. Innen 1779. d. 23. Nov. néztük az Hold fogyatkozást, melly estve 7 óra előtt kezdődött, és végeződött 10 óra után.

6. A' Czúkor fábrica, az hol a' nádmézet főzik és süvegekre töltik. Sófőző-házak &c.

(Folytatjuk)

TUDOMÁNYOS ÉLET.

D. Niebergall Frigyes.

Pár évvel innen a pátriárkai koron, 67. életévében távozott el közülünk a gyakorlati theologia tudományának legismertebb s egyik legnagyobb mestere. E század kezdetétől két évtizedig a heidelbergi egyetem magántanára, majd rendkívüli professzora s tíz év óta a marburgi egyetem ordináriusa volt. Első művei (Wie predigen wir den modernen Menschen? Jesus im Unterricht stb) szinte forradalomként hatottak. A valláslektanhoz és a vallás-szociológiához vonzódása végtelen lehetőségek távlatát nyitotta meg a Practica Theologia régi híveinek ijedt tekintete előtt. Rend-

kívüli várakozás előzte meg nagy gyakorlati theologiai összefoglaló művét, mely a világháború utolsó évében jelent meg. Bár e mű telve van éles megfigyelésekkel, frapáns rendszerezésekkel, újszerű megállapításokkal s szikrázóan elmés fordulatokkal, mégis csalódást okozott. Az empirikus gyülekezet valláslelektani rajza és vallás-szociológiai tagolása a mű derek részé ; e körül fordul meg minden, oly annyira, hogy szinte egy helyben forgolódás benyomását teszi. Holott az empirikus gyülekezet ismerete, ha nem felesleges is ugyan, de jelentőségben még egy napon sem említhető az Igéből felénk sugárzó gyülekezeti ideállal s még ez

utóbbinál is fontosabb az Ige által megragadott élet: a keresztyén személyiség élete. Niebergall pályája vége felé egyre jobban felismerte ezt és egyre tudatosabban alkalmazta, különösen a vallásos nevelés elméletének területén. Nagyszerű előadókészsége, páratlan szervező és agitáló képessége könyved, kifejező stílusa nagy összetartó erő volt a német protestantizmus ható sugarának körzetén belül. Neve zászló volt, melyet eleinte ezerek tömege, később egyre fogyóbb számú, de ragaszkodásban egyre mélyebb vonzódású sereg vett körül. Hazánkat is többször meglátogatta s nem egy vezető emberünkhöz fűzte hű, személyes barátság eltéphetetlen köteléke. Mi is benső meghatódottsággal őrizzük a Vele világkonferenciákon és Marburgban eltöltött termékeny órák emlékét s leveleiből felénk és hazai theologiai állapotaink felé sugárzó szeretetét.

Cs. S.

D. Stráner Vilmos.

Az Erzsébet Tudományegyetem sornom evangélikus theologiai fakultásának gyakorlati theologiai professzora, ez életből eltávozásával mélységes űrt hagyott maga után. Tudományszaka elméleti és gyakorlati kiváló műveléséért a debreceni egyetem református hittudományi kara a speyeri protestáció négyszázados évfordulójakor tiszteletbeli theologiai doktori címmel tüntette ki. Finom részletező tudás, mélységesen evangélimi hit, páratlanul meleg szív, férfias barátság, önfeláldozó hazafiság jellemezték professzori és kartársi működését. Emlékezete élni fog.

D. Lencz Géza.

A debreceni theolog. fakultást, a protestáns egyházi közéletet mélyen megdöbbentette váratlan halála. A fáradhatatlan szorgalmú, nagy célkitűzésű, töretlen szívósságú, tudományszakában örökké bűvarkodó s éppen ezért lelkileg egyre elmélyülő és kimagasodó tanárnak megtestesülése volt. Korai, váratlan halála egymagában is készletne tudós egyénisége megsiratására. De még inkább fokozza az emlékező szívek bánatát az a tény, hogy a magyar nemzet s vele együtt egyetemünk gazdasági mélypontja az árván hagyott tanszéket is tragikus elmúlásra látzók ítélni. Élete, működése, emlékezete is a debreceni hittudományi fakultástól immár örökre elválaszthatatlan.

D. Bányai Lajos.

Bányamunkásokból álló gyülekezetében az ország egyik legtevékenyebb, legbuzgóbb lelkipásztora volt. Már ezzel a működésével is reászolgált az emlékezésre. De azzal, ahogyan pihenésének éjjeli és hajnali óráit aszketikus önmegtágadással, a tudomány iránti égető lelkesedéssel a rendszeres theologia bűvárlására fordította, példakép marad ifjú pályatársai előtt, miként kell a gyakorlati élet buzgó szolgálatával a *tiszteletes*, a theologiai tudományosság beható művelésével a *tudós* nevet kiérdemelni. A debreceni Alma mater az egyik legkiválóbb neveltjét, a theologiai kar pedig egyik legderekabb doktorát siratja benne.

DISPUTA.

Reflexiók a Tavasz Sándor cikkére a dialektikai theológiáról.

Tavasz Sándor a Theol. Szemle előző számában (363. s köv. lapok) közölt cikkében figyelmére méltatta azt a kifogásomat a dial. theologia ellen, hogy ez a theologia profétálni akar, mikor tudományt kellene művelnie és abban a meggyőződésben végzi megjegyzéseit, hogy megfelelt a kifogásra. Meg is felelt, csakugyan, csak hogy nem annyira ott, ahol ezt kijelenti, (3. pont), hanem valamivel később, (a cikk utolsó kikezdésében), ahol éppen azt vallja, amit az én kifogásom mondott: hogy „a theol. tudomány amennyiben „tudomány”, nem tűzhet maga elé semmiféle építő célt”. Abban, hogy viszont minden igazi tudománynak *következménye* a magasabb értelemben vett nevelés, természetesen egyet értünk; ez ő és alapvető tényt fejez ki. — Itt tehát a tudományos tevékenység egyik létfeltételének végiggondolása tisztázta a kérdést. Nem találhatjuk azonban más, hasonlóan alapvető és létfeltételt jelentő kérdéseknek hasonlóan végig vitt átgondolását, és ezért, abban a meggyőződésben, hogy az egész vitálisan fontos kérdésben, melyet a dial. theologia problematikája jelent a mai szellemi életben, az alapvető fogalmak új meg új végiggondolása a legelső feladat, legyen szabad a cikk tömörített fogalmazásaiból néhány ilyen kérdést feimutatni.

1. Mindenek előtt azt a tudomány művelésére nézve döntő fontosságút, hogy mi az ismerés és az ismeret szerepe abban a munkában, melyet az ő kat' exochén szerepének ismer a közfelfogás. A többi tudományokra nézve se meddő ez az emlékezés, mert a maguk alkatának öntudatos ismeretére segíti őket, tehát a saját maguk magasabb átértésére; a theológiára éppen létfeltétel, főleg, ha áll a Tavasz tétele, hogy a kijelentés és az értelem közt az ellentmondás viszonya van, aminél fogva a kijelentést nem az értelem ismeri meg, hanem a hit, „a hitet a hittal, a csodát pedig a csodával” (6. pont 2.). Kell-e sok szót használni, hogy rámutassak, hogy ez egy középkori kérdés reipristinálása, talán a legjellemzőbb középkori kérdésé, és hogy az ajánlott megoldás is éppen olyan tisztán — középkori? A *fides quaerens intellectum* mindig aktuális kérdésében most is észrevétlenül, de könyörtelenül a *fides* adná a döntő szót az értelemnek, azaz, egyszerűen a maga igazolását várná tőle. Mit nyernénk ezzel a mediaevalismussal? Miért tennők látatlanná az azóta eltelt korok nagyszerű tudományos eredményeit éppen a protestáns theologia számára? Miért hunynók be éppen mi a szemeinket a lélektan és szellemi vívmányok előtt? Miért nyitnók fel zsilipjeit egy jó részt meddő vitának, amelyen már túl van a tudomány? Ismétlődni akarjuk látni az egyszer lefolyt történelmi folyamatot, hogy a *fides quae creditur*, hogy próbálja rádíktálni a maga végiggondolatlan tételeit az értelemre, s egyszer hogyan eszmél rá az értelem, hogy mégis

ő az úr, mert ő igazolja, ami parancsoló magatartásban tetszeleg előtte? Sokkal fontosabb feladatok előtt állunk, hogysem ilyen játékos kedvtelésnek helyet adhatnánk. Hagyjuk ezt másoknak. Sokkal nevezetesebb tanulságok fakadnak az ismerés természetének és alkatának átvizsgálásából, amivel a hit természetének és alkatának s ezzel a két életfunkció viszonyának is természetesebb értelmezésére nyerünk világosságot, mint aminőt a dial. theologia, mindenestre méltó motívumból, de félúton megállt értelmezéssel, rájuk akar diktálni. Nem kell félni a tudományos munka máig szövődő folytonosságától, benne vannak a dial. theol. fölöslegesen összebonyolított és össze is zavart kérdéseinek egyszerű nyitjához a szükséges tanulságok, csak hogy nem tanácsos apriori hasznavehetetlennek és félredobni valónak nézni ezt az egész „vallástudományt.” Hogy akar a dial. theol. tudomány lenni, éppen az igazi, az egyetlen tudomány, ha a maga új tudományát valami légüres térben akarja megszerkeszteni, nem ott, ahol az értelem természete előírja és biztosítja szilárdtságát?

2. Még fontosabb azonban annak a kérdésnek revíziója és végiggondolása, melyen a dial. theol. egész alkotmánya áll vagy bukik: az abszolútum kérdése. A Barthék alapvető tételében: az egészen más gondolatában, akár hogy kerülgetik vagy szépítik, ez a kérdés él megújult erővel. Itt dől el a dial. theol. sorsa, de itt együtt a vallásnak, melyet szolgálni akar, életsorsa is, még pedig úgy, hogy ha csakugyan egészen más az a valóság, mely az embernek életet adhat, ha egészen más a követelmény, mint amit az ember teljesíthet, akkor hiába minden biztatás, minden kegyelmi ígélet, az egészen más éppen úgy nem juthat a nyomorult emberhez, mint az ember nem juthat hozzá. — Nem az volna-e itt a legsürgetőbb teendő, hogy végiggondolja ez a theol. ezt az alaptételt? Hogy az abszolútum nem pusztán értelmi, elméleti kitalálás, hogy mélysegesen és életbevágóan gyakorlati viszonyulás az, — ezt nem kell sokat vitatni; ez is egy ős tény, ebben nincs különbség a theol. elmélkedők közt. A nagy dolog azonban nem a tény konstatálása, hanem a magyarázata, és kevés utánagondolás meggyőzhet arról, hogy nem a tények elismerésében, hanem a magyarázatukban szokott lenni az a sokszor fájdalmasan merev ellentét, mely a legeggyüttérzőbb, mert azonos tapasztalatból élő hívők közé az anathéma-szóró ellenségeskedést lopja oda. Ez pedig megint arra figyelmeztet, hogy a magyarázat elveit szüntelenül tisztábbá kell tudatosítani, egyszerűen azért, mert csak a magyarázó szerv: az értelem van arra hivatva, hogy világosságot adjon a tényekre, amelyben értelmük, jelentésük, természetük megvilágosodik, azaz megnyilatkozik. Erre az alapvető kérdésre nézve nem sokkal termékenyebb és gyümölcsözőbb munka-e azt kérdezni: mit művel az ember, mikor az abszolútummal viszonyt keres és talál, mit jelent az abszolútum az ember életére nézve,

mit kell és viszont mit nem szabad az abszolútumon érteni? Mert lehetetlen, hogy ne volna minderre válasz ugyanabban a tevékenységben, amely ezekkel az életformáló tevékenységekkel dolgozik, csak nem szabad sem többet várni tőle, sem kevesebbet: az emberi intelligencia természetét kell elfogadni alapnak és kulcsnak a magunk élete számára, — nem is hiszi a szegény ember, akit mindenféle misztikus és mágikus biztatások áfiuma megbódított, hogy milyen felesleges jutalma van annak, aki ezzel a szerény, de biztos eszközzel őszintén úgy akar és tud bánni, amint természete igéri és meg is tartja. Ez az egyszerű és természetes viszonya az értelemnek és rendszeres művelésének, — a tudománynak, az abszolútummal szemben. Nem kell félni, hogy az abszolútum jelentősége egy hajszálnyit is csökkenne azért, mert értelmét is megakarjuk találni, nemcsak borzongó orcával rebegni a szót, mint valami mágikus csudát, — egyszerűen ezért nem, mert az értelem nem találja ki, hanem készen kapja ezt a tapasztalatot, ő csak magyarázza, amit előtalált; de engedni kell, hogy végezze is el ezt a magyarázatot, mert különben megint, minden jóhiszemű védekezés ellenére is, könnyű zsákmányul rabja lesz az értelem — valaminek, ami hitnek mondja magát, pedig nem az, mert íme, Tavasz szerint, ismerő tevékenység! Ezt pedig, ha „valóban theologiai oktatásnak” akarja nevezni valaki, (6. pont 2. végén), amely „a legnemesebb értelemben nevelői munkát” végezné, csak még belsősegebben kell kérnünk: ne sajnálja tőle a gondos revíziót, mert azt a nevelés, mely az értelmet úgy akarja nevelni, hogy előírta neki, mit és hogyan igazoljon, sem oktatásnak, sem nevelésnek nem lehet minősíteni, legalább a protestáns hit és tudás értelmezése szerint nem.

És ezért talán félreértetés veszélye nélkül ki szabad mondani itt is, hogy az a lépés, mellyel a dial. theol. visszafelé lépve egy nagyot, reformálni szeretné a theológiát és a vallásos életet, nem tartozik azok közé a történelmi lépések közé, amelyek „előbbre vitték az emberemet”. Itt csak az elmélyedő végiggondolás segíthet előbbre, melyet a sok kétségtelen *gyakorlati* feladat (az evangélium életerőinek hatásosabb meggyökereztetése a lelkekben, a krízisbe süllyedt lelkek megépítése stb.) nem tehet fölöslegessé, se nem pótolhat, — ha egyszer az egész embert akarja szolgálni és általa az Isten országát, amely nem nélkülözheti az értelem világosságát, miután tetszett az Istennek, hogy az értelmet adja az ember világosságadó szervétül.

Tankó Béla.

Gusztáv Adolf halálának háromszázéves évfordulója alkalmából a *Protestáns Világszövetség* Stockholmban tartotta ötödik világkonferenciáját 1932 szeptember 9-től 15. napjain. A magyarhoni evangélikus egyházat dr. Tomcsányi Vilmos Pál ny. igazságügy-miniszter, dr. Leffler Béla követségi tanácsos, egyetemi professzor s a magyarországi egyetemes református egyházat Csíkész Sándor debreceni professzor képviselte. A Világ-

szövetség dr. Tomcsányit első alelnökévé, D. Dr. Ravasz Lászlót igazgatósági tagjává, Csikesz Sándort egyik legfontosabb bizottságának: egy „Protestantisches Institut“ felállítását munkáló bizottsága elnökévé választotta. Mélyreható tudományos megvitatás folyt a *protestáns intézet* kérdése mellett, a *vegyes házasság*, a *missziói mozgalom*, a *bolsevizmus és a keresztényen kultúra viszonya*, az *újrátertelő római katolikus történetírás* stb. problémáiról is, a 62 egyháznak 26 országból egybegyűlt 370 képviselője között.

Hetvenedik életévüket töltötték be Dr. Szabó Aladár budapesti lelkész és Dr. Kiss Ferenc debreceni egyetemi professzor. Az előbbi, mint a magyar behmisszió atyja, egyaránt közvetített elevenítő hatásokat úgy a református, mint az evangélikus egyház részére, mely hatások azóta történelmi indító erőkké váltak az egyházi élet megújodása területén. Az utóbbi a Kálvineumok megalapozásába építette bele munkás élete töretlen energiáit s most az Országos Református Szeretetszövetség létesítése által az egész magyar reformátusság szociális lelkiismeretének ébresztőjelzője lett. Mindkettőjüket a hit indította cselekvésre s azért köszöntjük bennük a cselekvő hit férfait.

Új egyetemi theol. magántanár. Dr. Vasady Béla sárospataki theol. akadémiai professzort, eddigi értékes theologiai tudományos munkássága és a „*Hit misztériuma*“ Sárospatak, 1932 c. habilitációs dolgozata alapján a debreceni református hittudományi kar a dogmatikai szakcsoportból egyetemi magántanárrá habilitálta s néki kiténtetésből a szóbeli szigorlatot elengedte. Az ifjú tudós magántanári próbaelőadását május 20-án tartotta „A paradoxon a theologiai gondolkodásban“ címmel. (Megjelent: Theol. Tanulmányok, 24. sz. Debrecen, 1932.) Az új magántanár képesítése a legfelsőbb megerősítést is megnyerte. Dr. Vasady Béla az 1932—33. tanév első felében megkezdte magántanári előadásait; a theol. fakultás megbízásából pedig vallásbölcseleti előadásokat is tartott, mint a néh. Dr. Lencz Géza halálával megüresedett dogmatikai tanszék egyik helyettesítője.

Új theol. akadémiai tanárok: helyettesítések. A pápai református theol. akadémián Dr. Incze Gábor távozásával megüresedett gyakorlati theologiai tanszék, Dr. Tóth Endrének az egyháztörténelmi katedréről gyakorlati theol. tanszékre való áthelyezésével töltetett be; az e minőségében új professzor egyidejűleg ellátja előbbi tanszéke helyettesítését is. — Előbbi tanszéke helyetteseként működik a budapesti theol. akadémián Hamar István, az ószövetségi tudományok nyugalombavonult kiváló professzora. Ugyanítt Dr. Victor Jánosnak a belsőlipótvárosi gyülekezet lelkészi állására távozása folytán megüresedett filozófia-paedagogiai tanszék szintén helyettesítés útján látatik el: a helyettesítéssel Dr. Kovács J. István, Dr. Buday Gergely, Veress Jenő tanárok bizattak meg. — A sárospataki theol. akadémián theol. h. tanári minőségben a filozófia-paedagogiai tanszékre Dr. Ujszászy

Kálmán theol. magántanár választatott meg. — A debreceni hittudományi karon a dogmatikai tanszék teendőinek ellátására Csánki Benjámín (Dogmatika), Dr. Varga Zsigmond (Jézus élete), Dr. Révész Imre (Dogmatorténet), Dr. Vasady Béla (Vallásbölcsezet) professzorok nyertek megbízást a vallás- és oktatásiügyi Miniszter részéről.

Az ORLE Könyvkiadó-Alap újabb kiadványai 1933. év első napjaiban kerülnek szétküldésre. Az egyik kiadvány a „*Régi Magyar Református Könyvtár*“: „*Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica*“ c. sorozat első kötete: *Otrokocsi Foris Ferenc gályarab lelkész „Furor Bestiae Contra Testes Jesu Christi In Hungaria“ c. műve*, Dr. Herpay Gábor, Dr. Weisz Leó által sajtó alá rendezett latin szövegben, melyet Csikesz Sándor revideált és egy latinnyelvű függelékkel „*De Vita Francisci Foris Otrokocsiáni*“ ellátott: e latin szöveghez csatlakozik annak Herpay Gábor által „*Fenevad Dühöngése Magyarországon a Jézus Krisztusról Bizonyágotteők Ellen*“ címmel készített magyar fordítása. — A másik kiadvány a *Czegledy Sándor, Hamar István, Kállay Kálmán szerkesztésében* megjelent „*Bibliai Lexikon*“-nak vékonyabb papírra nyomott teljes szövegű kiadása. A két mű ára 17 P 50 fillér az ORLE Könyvkiadó-Alap tagjainak.

A Theologiai Szemle átszervezése és új beosztása az 1933., 1934., 1935., 1936. ciklusokra. Az ORLE gyűlés alkalmával folytatott beható tanácskozás s az egyes egyházkerületeknek lapunk iránt érdeklődő vezető tényezőivel történt megbeszélések útján elért megállapodások szerint a Theologiai Szemle a fentjelzett években *egyelőre próbaképpen* némi formai változáson megy keresztül. Ugyanis maga a *főlap*: „*Theologiai Szemle*“ *negyedévenként másfél ív — két ív*, kéthasábos petit nyomással fog megjelenni és hozni fogja az Ige, Külföldi Szemle, Folyóiratok Szemléje, Hazai irodalom, Publikáció, Kisebbségi közlemények, Tudományos élet, Szerkesztői üzenetei rovatokat s ezzel különösen az ismertetések és bírálatok fűgőbb megjelentetése a célunk. A nagyobb tanulmányok önálló füzetben, de külső borítékukon a *Theologiai Szemle Pótfüzete* jelzéssel is, jelennek meg időhöz nem kötötten, de mégis olyan beosztással, hogy az előírt évi ivmennyiség az előfizetők kezébe jusson. Egyébként a Lap nagysága, szedéstüköre stb. változatlan marad. Fölmerült és a megvalósulás útján van az a gondolat, hogy a *Theologiai Szemle barátai* egyes egyházkerületeken belül tudományos baráti körre tömörüljenek és így törekedjenek a megjelentetéshez szükséges 500 előfizetőből az illető kerületre eső előfizető-kontingens összegyűjtésére. Amennyiben a gondolat sikerül, úgy az előfizetési díj évi 12 P-re, segédlelkészek, theologusoknál évi 9 P-re lenne mérsékelhető. *Bizalommal kérjük és szeretettel várjuk minden eddigi olvasónk testvéri segítségét.*

Az ORLE negyedszázados jubileumi közgyűlése s a vele kapcsolatos konferencia és kirándulás ünnepélyes keretek között folyt le Karcagon, 1932 aug. 18—23-ig. Testvér-

lapunk: a „Lelkészegyesület“ közli decemberi és januári számaiban a nagyszabású jubileumi alkalom részletes jegyzőkönyvét. Itt csak arra mutatunk rá, hogy az évenkénti *ORLE* gyűlés, a „Lelkészegyesület“ huszonévi folyamata, a „Theologiai Szemle“ nyolcvévi sorozata, az *ORLE* Könyvkiadó-Alap kiadványai, a *Theologiai Tanulmányok* eddig megjelent 25 kötete, a *Magyar Presbíter* négy évfolyama, az *ORLE tanulmányi kirándulásai*, az *ORLE* által rendezett továbbképző-konferenciák, a *vallástanítók Szakosztálya*, a *Protestáns Világszövetség*hez, az *Egyházi Nemzetközi Sajtókongresszushoz*, a *németországi és svájci Református Népszövetség*hez, a *zürichi Kantoni Egyházhoz*, a *speyeri Protestáns Jubileumi ünnepet rendező Nagyszervezetek*hez és a *külföldi egyetemeken* magyar református theologusok számára ingyen helyeket biztosító *intézmények*hez fűződő munkája beszédes bizonyosság egy negyedszázad fáradhatatlan szolgálata mellett. Istené legyen örökre a dicsőség ezekért a magyar református egyház szellemi életét, theologiai alapozását szolgáló eredményekért. E jubileumi *ORLE* konferencián szintén hangzottak el *tudományos előadások*: *Dr. Miklós Ödön* (Aktuális Dátumok); *Csikész Sándor* (A magyar református lelkipásztor alakja négy évszázad tükrében); *Dr. Ilyés Endre* (A vallástanító lelkész és a vallástanítás helye a gyülekezeti munkában); *Szabó Károly* (Fegyelmezés a vallástanításban); *Dr. Vasady Béla* (A nőkérdés református hitvallási szempontból); *Gál Lajos* (A református gyülekezeti szegénygondozás elvei falun és városban). A jubileumi közgyűlés elhatározta egy *lelkészi zsebnaptár* évenkénti szerkesztését és kiadását s egyhangúlag döntött a *Theologiai Szemle további fenntartása* mellett s ez ügyben újabb megkeresést intézett az egyházkerületekhez és az Egyetemes Konventhez. Az idők azóta még válságosabbak lettek, szükség tehát, hogy intézkedő egyházi legfőbb testületeink egyesült erővel fogjanak össze a magyar theologiai tudományosság ez egyetlen orgánuma megsegítésére.

Kormányzói kitüntetések egész sora jutott a református közélet szereplőinek. Kiemeljük közülök a *theologiai tudományosság munkásait*: *Dr. Antal Géza* püspök kormányzói teljes elismerésben (arany signum laudis) részesült; *Dr. Pongrácz József* pápai, *Dr. Trocsányi József* sárospataki theol. professzor kormányzói elismerést nyertek; *Hamar István* budapesti ny. theol. professzor kormányfőtanácsossá neveztetett ki. *Ad multos annos!*

Új theologiai doktorok. A debreceni református theologiai fakultás *Marlon János* sárospataki theologiai tanárt „A sárospataki református Főiskola története, első rész“. Sárospatak, 1931. 175 l. c. disszertációja alapján az egyháztörténelmi tudományok szakcsoportjából theologiai főiskolai rendes tanári működésének eredményességére tekintettel, a szóbeli szigorlat alul fölmentve, „*summa cum laude*“ theologiai doktorrá képesítette. Az új doktori szabályzat életbelépte óta most történt harmadszor, hogy a hittudományi kar, érdemes, régi professzor hűséges mun-

kája megbecsüléseképpen a szóbeli szigorlatot tiszteletből elengedte. Ünnepeles avatása 1932 február 20-án ment végbe. — Ugyanakkor avatott theologiai doktorrá *Török István* pápai theol. h. tanár is, ki „*Barth Károly theológiájának a kezdetei*“. Pápa, 1931. 93 l. c. disszertációjával és szóbeli szigorlatával „a rendszeres theologiai szakcsoportból, keresztyén erkölcsstannal együtt“ nyerte el „*summa cum laude*“ a theol. doktori fokozatot. — *Módis László* budapesti vallástanító s.-lelkész, losonci theol. szeminárium öszövetségi megbízott előadója az öszövetségi tudományok szakcsoportjából „*Zakariás próféta és könyve*“ Debrecen, 1932., Theologiai Tanulmányok 19. szám, 75 lex. oldal c. szakértekezésével és rigorosumával „*magna cum laude*“ szerzett theol. doktori fokozatot s felavattatott március 17-én. — *Miklós Ödön* nagyesepeyi lelkész, volt pápai theol. h. tanár az egyháztörténelmi szakcsoportból képesítettett „*magna cum laude*“ theol. doktorrá „*Magyar diákok a leideni Staten Collegeben*“. Debrecen, 1929., 32 lex. oktáv lap c. disszertációjával, eddigi eredményes theol. irodalmi működése és szóbeli szigorlata alapján. Avatása április 30-án történt. — A „gyakorlati theologiai szakcsoportból, egyházzal együtt“ szerzett doktorátust *viléz Bogár János* gyúrói lelkész „*Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre, különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgikai tanulmány*“. Debrecen, 1932., Theol. Tanulmányok 21. füzet. 164 lex. oktáv lap c. disszertációjával és szóbeli szigorlatával „*cum laude*“ eredménnyel; felavattatott július 30-án. — Ugyancsak „a gyakorlati theologiai szakcsoportból, egyházzal együtt“ vizsgázott *Szabó Zoltán* sárospataki theol. h. tanár „*Az ifjúkor lélektana és az ifjúság lelkigondozása*“, Theol. Tanulmányok 25. sz. 1932. 104 lex. oktáv lap című disszertációja alapján „*summa cum laude*“ eredménnyel december 13-án. Felavatása még nem történt meg, mert a hittudományi kar a tanulmányait az első gimnáziumtól mindig kiténtetéssel végző kiváló jelöltet, egyhangú határozattal felterjesztette „*sub auspiciis gubernatoris*“ avatásra.

Tiszteletbeli theol. tanárok a magyar theologiai főiskolákon a következők:

Sárospatakon: A főiskola 400 éves jubileuma alkalmából: *J. M. Webster* a skót egyház kontinentális titkára, *A. Lang* hal-le, *K. Barth* bonni, *A. Noordtz* utrecht-i, *Dr. Hoekstra* kampeni, *Dr. F. W. Grosheide* amsterdami, *E. Choisy* genfi, *E. Bruston* montpellier-i, *G. Bartlet* philadelphiai, *Dr. Leich* daytoni professzorok.

Budapesten: *James Macdonald Webster*, a skót egyház kontinentális titkára.

Pápán: *James Isaac Good*, a daytoni református theologiai főiskola tanára. Meghalt 1924-ben. A főiskola 400 éves jubileuma alkalmából megválasztottak az 1931. szept. 7-iki egyházkerületi közgyűlésen: *W. J. Aalders* groningeri egyetemi tanár, *J. Bohatec* bécsi egyetemi tanár, *H. Bouwman* kam-

peni theol. tanár, T. Hoekstra kampeni theol. tanár, A. M. Bromwer utrechti egyetemi tanár, H. T. Obbink utrechti egyetemi tanár, J. Macdonald Webster a skót egyház kontinentális titkára, J. H. White az Egyesült Presbiteriánus Egyház titkára (U. S. A.).

Kolozsvárott : D. Dr. J. A. Cramer utrechti egyetemi professzor. A béketárgyalások idején a református egyházak egységéért sokat küzdött. Megválasztotta az erdélyi egyházkerületi közgyűlés 1921. július 2-án, mint az erdélyi református egyház barátját s az őskeresztység történetének kiváló művelőjét.

Külföldi főiskolákon tanulnak a folyó 1931—1932. tanévben a következők :

Sárospatakról : Kovács József (Bonn), Csathó József (Páris), Nagy Barna és Héthy Lajos Amerikában ösztöndíjat nyertek, de nem kaptak beutazási engedélyt. Nagy Barna a nyári félévre Zürichben kapott ösztöndíjat.

Budapestről : Draskóczy István (Lancaster), Sipos István (Princeton), Varga Albert (Pittsburgh), Nagy Ernő (Aberdeen), Sándor Ernő (Aberysthith, Wales), Peti

Zoltán (Amsterdam) segédlelkészek ; Csernay Olga (Strasbourg), Péter János (Páris), Parragh Lajos (Montpellier) teológusok.

Pápáról : Lőrincze Géza (Dayton, U.S.A.), Bakos Lajos (Utrecht), Nyáry Pál (Amsterdam), Fejes Sándor (Kampen), Antal Gyula (Kampen).

Debrecenből : Papp László (Utrecht), Farkas Ignác (Genf), Kálmán Sándor (Bonn), Mauks László (Wien), Forró Imre (Utrecht) betegsége miatt itthon maradt, Segesvári Lajos (Utrecht), Fehér Imre (Utrecht), F. Tóth Sándor (Edinburgh), Dóczi Antal (Páris), Vecsery Lajos (Zürich), Lencz Sándor (Aberdeen), Deák Lajos (Halle), Lukács László (Dayton, Amerika).

Kolozsvárról : Czirják János (Zürich), Orth Imre (Zürich), Teleky Mihály (Heidelberg), Vajda István (Strasbourg), Szabó Endre (Genf), Póth Károly (Bonn), Kovács Géza (Edinburgh), Imre Barna (Budapest), Kenéz János (Budapest), Osváth Ernő (Sárospatak), Baksa Árpád (Halle), Farkas Ernő (Montpellier).

Losoncrol : Székely Dezső (Genf).

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Hátralékos előfizetőinket szeretettel és bizalommal kérjük tartozásaik sürgős kiegyenlítésére. E célból **cskklapot** is mellékelünk. Aki 1933 január 20-án túl hátralékban marad, az ellen az ORLE karcagi közgyűlése szigorú utasítására az ORLE ügyésze fog eljárni, a követelés behajtása, vagy a követelés elsőbbségi jogának a hátralékosok terhére való biztosításával. Az olyan hátralékos, aki írásban fizetési tervet bemutatásával 1933 január 20-ig a szerkesztőhöz indokolt kérelmet terjeszt elő, az ORLE Elnöke és a Szerkesztő döntése szerint, az ügyési intézkedéstől mentesül, mindaddig, amíg megszabott részletfizetéseit teljesíti.

Új előfizetési ciklust nyitunk az 1933., 1934. évekre. Ha kellő számú előfizető jelentkezik, akkor az előfizetési díj az előbbi rovatban közölt hirdás szerint mérsékelhető lesz. Előfizetésre jelentkezni, vagy a küldött cskklapon, vagy egy levelező-lapon kell a Szerkesztőnél. Lapunk barátait kérjük, szíveskedjenek kartársaik körében új előfizetőket gyűjteni.

Kimutatás a Theologiai Szemle részére az 1932. évi 1. számban közölt kimutatás óta 1932 december 28-ig érkezett pénzküldeményekről. 1. A 41,357. számú cskk számlán érkezett : Prot. tábori püspökség Budapest 20 P. Miskolci ev. jogakadémia 20 P. Vallás-tan. test. Budapest. VII. Damjanich-utca 20 P. Kemény Lajos Budapest 20 P. Dr. Antal Géza püspök, Pápa 18 P. Református Theol. akadémia tanári könyvt. Budapest 20 P. Margittai és Berger Miskolc (Rev. Ch. Farkas Welland) 8 P. Ev. egyetemes egyház Buda-

pest, Üllői-út 20 P. Főiskolai nagykönyvt. Pápa 20 P, Dr. Tóth Pál Szigetszentmiklós 18 P, Kiss Samu Nagybarátfalu 18 P, Miklós Géza Székesfehérvár 18 P, Dr. Payr Sándor Sopron 18 P, Szabó Lajos Csobád 10 P, Ev. vallás-tan. testület Budapest, IV. Deák-tér 20 P, Dr. Ravasz László püspök Budapest 20 P, Kiss Tihamér Szeged 14 P, Glatz József Budapest, I., Magyarádi-út 20 P, Varga Sándor esperes, Csákvár 18 P, Ráday könyvtár Budapest 20 P. Komjáthy Aladár Tárkány 18 P, Református püspöki hivatal Budapest 20 P, Ev. theol. ifjúsági kör Sopron 14 P, Margittai és Berger Miskolc (Rev. Ch. Farkas Welland) 8 P, Kunstädttler Budapest 18 P, Marton Lajos theol. tanár Budapest, I. Királyhágó-utca 20 P, Ruzsás Lajos Siklós 20 P, Miskolci ev. jogakadémia 20 P. — 2. *Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata 58,042. számú cskk számláján* érkezett : Német református egyház Balmazújváros 20 P, Református egyház Kuncsorba 18 P, Református polgári leányiskola Berettyóújfalu 18 P, Református egyház Pocsaj 18 P, Református egyház Nagyrábé 18 P, Református egyház Mikepércs 18 P, Református gimnázium Debrecen 67.60 P, Református egyház Tiszamogyorós 18 P, Református lelkészi hivatal Karcag 40 P, Református egyház Gégény 18 P, Református egyház Debrecen 20 P, Református gimnázium Mezőtúr 20 P, Református reál-gimnázium Kisújszállás 20 P, Református egyház Berettyószentmárton 20 P, Református egyház Kisújszállás 72 P, Református egyház Geszt 18 P.

Directeur : ALÉXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.

Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.

Abonnement : 20 francs suisses par an.

Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

La Parole : La Racine et les Branches. *Al. Csikesz.* pp. 385—386.

Études : *L. Módis :* Le prophète Zacharie et son livre (suite et fin). pp. 387—404. — *B. Soós :* Zwingli et Luther au colloque de Marbourg. pp. 404—441. — *And. Járosi :* Les mouvements de réforme liturgique dans l'Allemagne évangélique. 442—487. 1.

Articles et notes : *B. Vasady :* Notes sur une récente Dogmatique réformée hongroise : le livre de M. Aléxandre Tavaszy. pp. 487—499. — *G. Nagy :* Le calvinisme et l'avenir du capitalisme. pp. 499—512. — *P. Török :* Des membres protestants-réformés dans l'Académie Hongroise. pp. 512—517.

Littérature étrangère : pp. 517—526.

Littérature hongroise : pp. 527—539. Monumenta Ev. Aug. Conf. Ecclesiae in Slovacia. Redigunt Joh. Gömöry et G. Pogány. Vol. I. Theatrum Eperienne anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis. Auctore *J. Rezik. Émer. Révész.* — Deux siècles de prédication réformée hongroise (1711—1914). Vol. I. Par B. Rác. *J. S. Szabó.* — P. Farkas : L'éthique du bouddhisme déduite des „quatre vérités nobles“. *Sig. Varga.* — Al. Payr : La vie de François Gyurátz, évêque de la confession d'Augsbourg (1841—1925). *Émer. Révész.* — L. Rác : Fr. Kazinczy et l'École de Sárospatak. *J. Gulyás.* — Annales de l'Association Nationale de Professeurs Réformés 1930—31. *J. Gulyás.* — J. S. Szabó : In Memoriam Dr. Émer. Dóczy. *J. Gulyás.* — Ed. Lósy-Schmidt : Vie et oeuvres d'Étienne Hatvani, professeur de Debrecen. Vol. I. *J. Gulyás.* — L. Rác : Comenius à Sárospatak. *J. Gulyás.* — Gid. Osváth : Ames qui luttent. Un mystère. *Fr. Zsigmond.* — Eug. Böszörményi : Les champs soleilles. — Val. Varga : La vie et les psaumes de Cl. Marot. *And. Gál.* — W. Speyer : Lycéens (Roman). *F. Zs.* — H. Norden : Le neveu du sorcier. Traduit par M. et Mme B. Szaplonczay. *F. Zs.* — *Ern. Takács :* Le dieu de l'Ancien Testament est-il un dieu vengeur ? *Dr. L. Módis.* — *J. Domján :* Les lois cultuelles du Deutéronome. *Dr. L. Módis.*

Documents inédits : Journal de voyage académique de *J. Keresztesi.* 19-me suite. 542—555.

Revue des revues : pp. 540—542.

Vie scientifique : pp. 555—560.

Éditorial : pp. 560.

Table générale alphabétique des matières des années 1931—32. pp.

Editor : ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen, Hungary.

Chief-contributors : Emerle Révész University-professor and John Deák University-professor.

Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS :

The Word : Root and the branch. *Alex. Csikesz.* p. 385—386.

Essays : *Lad. Módis :* The prophet Zecharia and his book. (Conclusion.) p. 387—404. — *B. Soós :* The meeting of Zwingli and Luther at Marburg. p. 404—441. — *Járosi, A. :* The liturgical reform movements of the Evangelicals of Germany. p. 442—487.

Smaller articles : *B. Vasady :* Some remarks on the newest Hungarian Reformed dogmatics : Christian Dogmatics, by Alex. Tavaszy. p. 487—499. — *G. Nagy :* The future of Calvinism and the capitalism. p. 499—512. — *Paul Török :* Reformeds in the Academy. p. 512—517. — *Jos. Gulyás :* Manuscript prayers in the Library of Sárospatak. p. 517.

Foreign Review : p. 518—526.

Home Literature : p. 527—539. Monumenta Ev. Aug. Conf. Eccl. in Slovacia. Redigunt Joh. Gömöry et Gust. Pogány. Vol. I. Theatrum Eperienne anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis, auctore Joh. Rezik. By *E. Révész.* — Two centuries of the history of the Hungarian Reformed preaching 1711—1914. by B. Rác. *J. S. Szabó.* — *P. Farkas :* The Ethics of Buddhism on the base of the fourth Noble Truth. 1932. *D. Zs. Varga.* — *D. Alex. Payr :* The Life of Francis Gyurátz. (1841—1925.) *E. Révész.* — *L. Rác :* Kazinczy and the College of Patak. *J. Gulyás.* — The Annual Report of the Society of the Reformed Middleschool Teachers for 1931. *J. Gulyás.* — *J. S. Szabó :* The memorial of Dr. Emerich Dóczy. *The same.* — *Edm. Lósy-Schmidt :* The life and the works of Stephen Hatvani. *The same.* — *L. Rác :* Comenius at Sárospatak. *The same.* — *Dr. G. Osváth :* Fighting souls. A mystery. *Fr. Zsigmond.* — *Eug. Böszörményi :* On sunny meadows. Tales. *The same.* — *Dr. V. Varga :* Clemens Marot, the first French author and composer of songs of psalms. *Andreas Gál.* — *W. Speyer :* Gymnasiasts. A novel. *F. Zs.* — *H. Norden :* Der Neffe des Zauberers. Translated by Bart. Szaplonczay and Mistress Szaplonczay, Dr. H. Sziklay. *F. Zs.* — *E. Takács :* Is the God of the Old Testament a revengeful God? *Dr. M. Módis.* — *J. Domján :* The Cultical Laws of the Deuteronomy. *The same.*

Publication : Notes from *J. Keresztesi's* Diary of his Academic Tour abroad. XIX, continuation. p. 542—555.

Review of Reviews : See Hungarian Text under Folyóiratok Szemléje. p. 540—542.

Scientific Life. 555—560.

Editorial messages : p. 560.

General and alphabetical Contents of the vol. 1931—32.

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ, Debreceń, Ungarn.

Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerich RÉVÉSZ Debreceń und Univ. Prof. JOHANNES DEÁK Sopron.

Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18., Schw. Fr. 20.

Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT:

Das Wort: Wurzel und Zweig. *Alexander Csikesz.* S. 385—386.

Aufsätze: *Ladislav Múdis:* Der Prophet Zacharias und sein Buch. (Fortsetzung und Ende.) S. 387—404. — *Béla Soós:* Die Begegnung Zwinglis mit Luther zu Marburg. S. 404—487. — *Andreas Járosi:* Evangelische liturgische Reformbewegungen in Deutschland. S. 442—487.

Kleinere Mitteilungen: *Béla Vasady:* Bemerkungen zur neuesten ungarischen reformierten Dogmatik. Reformierte Christliche Dogmatik. Das Buch von Alexander Tavaszy. S. 487—499. — *Géza Nagy:* Die Zukunft des Kapitalismus und des Calvinismus. S. 499—512. — *Paul Török:* Reformierte Akademika. S. 512—517. — *Josef Gulyás:* Handschriftliche Gebete in der Bibliothek zu Sárospatak. S. 517.

Ausländische Literatur: S. 518—526. *Paul Farkas:* Boettner, Loraine: The Reformed Doctrine of Predestination. S. 518—519. — *Lic. Dr. Carl Karner:* Filson Floyd V.: St. Paul's Conception of Recompense. (Untersuchungen zum Neuen Testament, Heft 21/1931.) S. 519—520. — The preacher and his missionary message. By Stephen J. Corey. *Gabriel Incez.* S. 520—521. — Leipoldt, Johannes: Dionysos. *Lic. Dr. Carl Karner.* S. 521—522. — Kittel Gerhard: Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. *Lic. Dr. Carl Karner.* S. 522—523. — Kern, Paul B.: The Miracle of the Galilean. *Dr. Carl Vinze.* S. 523—524. und *Paul Farkas.* S. 525. — The Missionary Imperative. Reden gehalten auf der internationalen Missions-Konferenz. *Paul Farkas.* S. 525. — *G. Niemeier:* Die Methoden und Grundauffassungen der Religionsphilosophie der Gegenwart. 1930. *B. Vasady:* S. 526. — *G. Heinzelmann:* Glaube und Mystik. 1927. *B. Vasady.* S. 526. — *E. Brunner:* Gott und Mensch. *B. Vasady.* S. 526. — *Paul Althaus:* Grundriss der Dogmatik I. 1929. *B. Vasady.* S. 526.

Inländische Literatur: S. 527—539. Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovacia. Redigunt Johannes Gömöry et Gustavus Pogány. Volumen. I. Theatrum Eperienze anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis. Auctore Johannes. *Rezik. Emerich Révész.* S. 527—529. — Zwei Jahrhunderte aus der Geschichte der ungarischen reformierten Predigt. (1711—1914.) Homiletische Studie. I. Von Béla Rácz. *Josef S. Szabó.* S. 529—533. — Paul Farkas: Die Ethik des Buddhismus auf Grund der vierten edlen Wahrheit. Religionsgeschichtliche Untersuchung. Debreceń, 1932. Theologische Studien. Redigiert von Alexander Csikesz. 23. Heft. *Dr. Sigmund Varga.* S. 533—534. — Alexander Payr: Das Leben des Franz Gyurácz. (1841—1925.) *Emerich Révész.* S. 534—535. — Ludwig Rácz: Kazinczy und die Schule zu Sárospatak. *Josef Gulyás.* S. 535. — Jahrbuch des Landesvereines reformierter Professoren vom Jahre 1930—31. *Josef Gulyás.* S. 535—536. — *Josef S. Szabó:* In memoriam Dr. Emerich Dóczy. *J. Gulyás.* S. 536. — Eudard Lósy—Schmidt: Leben und werke des Stefan Hatvani. I. Teil. *Josef Gulyás.* S. 536. — Ludwig Rácz: Comenius in Sárospatak. *Josef Gulyás.* S. 536. — Dr. Gedeon Osváth: Kämpfende Seelen. Ein Mysterium. *Franz Zsigmond.* S. 536—537. — Eugen Böszörményi: Auf sonnigen Feldern. Erzählungen. *Franz Zsigmond.* S. 537. — Dr. Valentin Varga: Clement Marot, der erste französische protestantische Psalmdichter. Sein Leben und seine Dichtung. *Andreas Gál.* S. 538. — Speyer, Wilhelm: Der Kampf der Tertia. Roman. *Franz Zsigmond.* S. 538—539. — Heinrich Norden: Der Neffe des Zauberers. Übersetzt von Bart. Szaploneczay und Dr. Helene Szaploneczay. *F. Zs.* S. 539. — *Ernst Takács:* Ist der Gott des Alten Testament Rache-gott? *Dr. Lad. Múdis.* S. 539. *J. Domján:* Die Kult-gesetze des Deuteronomium. *L. Múdis.* 539.

Zeitschriftenschau: 540—542. Revue d' Histoire et de Philosophie Religieuses. XI. Jhrg. No. 1., 2., 3., 4—5., 6. XII. Jhrg. No 1. *Emerich Révész.* S. 540. — Études Théologiques et Religieuses. VI. Jhrg. No 6. VII. Jhrg. No 1. *Emerich Révész.* 542. — Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. Jhrg. 1931. *Dr. Eugen Kiss.*

Publikation: *Josef Keresztesi:* Tagebuch-Aufzeichnungen von seiner akademischen Reise. XIX. Fortsetzung und Ende. S. 542—555.

Wissenschaftliches Leben: 555—560. *Dr. Fridrich Niebergall:* A. Cs. D. Wilhelm Straner. A. Cs. D. Géza Lencz. A. Cs. D. Ludvig Bányai A. Cs. Disputa. Reflexionen zu Alexander Tavaszy's Artikel über die dialektische Theologie. *Béla Tankó.* Dritte Jahrhundertswende des Todes Gustav Adolfs. Jubilar. Vollersammlung des ORLE. (Landesverein Reformierter Priester) zu seinen 25 jährigen Bestande. A. Cs. Neue Doktoren der Theologie. Neue akad. Professoren der Theologie. Vertretungen. Ein neuer Privatdozent der theol. Fakultät. Das 70 Lebensjahr. Auszeichnungen durch den Rechtsverweser. Neuveröffentlichungen des ORLE-Fondes. Neue Theologie Professoron ad. honoris an den ungarischen theologischen Hochschulen: An ausländischen theol. Hochschulen studieren in Schuljahre 1931—1932.

Korrespondenz des Schriftleiters: S. 560.

Allgemeines und alphabetisches Inhaltsverzeichnis des Jahrganges 1931—1932. S.